Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

922.222
15M5

श्री विष्णुमहापुराण

THE VIṢṆUMAHĀPURĀṆAM

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Q22:222 8463
15M5
Kshemraj Srikrishnadasen, Pvt.
Vishnumahapuranam

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Q22:222
15M5

S.J.V.J. PRATISHTHAN
LIBRARY 8463
Jangamawadimath, Varanasi
Acc. No. 131

SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR
(LIBRARY)
JANGAMAWADIMATH, VARANASI

❁ ❁ ❁ ❁ ❁

Please return this volume on or before the date last stamped
Overdue volume will be charged 1/- per day.

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीविष्णुमहापुराणम्

THE VISNUMAHĀPURĀNAM

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

महापुराणम्

१. ब्रह्ममहापुराणम्
२. पद्ममहापुराणम्
३. विष्णुमहापुराणम्
४. शिवमहापुराणम्
५. भागवतमहापुराणम्
६. नारदीयमहापुराणम्
७. मार्कण्डेयमहापुराणम्
८. अग्निमहापुराणम्
९. भविष्यमहापुराणम्
१०. ब्रह्मवैवर्तमहापुराणम्
११. लिंगमहापुराणम्
१२. वाराहमहापुराणम्
१३. स्कन्दमहापुराणम्
१४. वामनमहापुराणम्
१५. कूर्ममहापुराणम्
१६. मत्स्यमहापुराणम्
१७. गरुडमहापुराणम्
१८. ब्रह्माण्डमहापुराणम्
१९. वायुमहापुराणम्

विष्णुधर्मोत्तर पुराण : : वासुकी पुराण : : हरिवंश पुराण : : देवीभागवत

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्षेमराज श्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीविष्णुमहापुराणम्

THE VIṢṆUMAHĀPURĀṆAM

दिल्ली विश्वविद्यालयस्थ हिन्दूमहाविद्यालयस्य डा० राजेन्द्रनाथशर्मणा
भूमिका पाठशोधनाभ्यां परिष्कृतम्
नागशरणसिंहसम्पादितश्लोकानुक्रमण्या सहितं

NAG PUBLISHERS

NAG PUBLISHERS
11 A/U.A (POST OFFICE BUILDING) JAWAHARNAGAR, DELHI-7.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

(This publication has been brought out with the financial assistance from the Government of India, Ministry of Education and Culture)

(If any defect is found in this volume please return the copy per V.P.P. for postage to the Publisher for free exchange)

© NAG PUBLISHERS

Q22;222
15M5

1. 11A/U.A. (Post Office Bldg.) JAWAHARNAGAR, DELHI-7
2. 8A/U.A. 3, JAWAHARNAGAR, DELHI-110007
3. JALALPURMAFI (Chunar, Mirzapur), U.P.

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDAL
LIBRARY
Jangamwadi Math, Varanasi
ACC No. 8463

S.J.V.J. PRATISHTHAN
LIBRARY
Jangamawadimath, Varanasi
Acc. No. 131

Introduction, Text, Textual Corrections and Verse-Index
1985
PRICE : Rs. 50.00

(PRINTED IN INDIA)
Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, Jawahar Nagar, Delhi-7
Text printed at Gian Offset Printers, 308/2, Shahzada Bagh, Dayabasti Delhi-35
and Verse Index at Amar Printing Press, 8/25, Vijay Nagar, Delhi-9

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

INTRODUCTION

The Viṣṇu-Purāṇa is one of the most important of the extant Purāṇas. It belongs to the Pañcarātra Sect and is the best representative of the whole class of sectarian Purāṇas, since it is eminently Vaiṣṇava in its teaching from beginning to end and yet retains with considerable faithfulness the character of the old unsectarian Purāṇas. In spite of this character, it contains, like the other Puraṇas several chapters on Smṛti-matter.[1] It appropriates to legends and panegyrics, a comparatively insignificant portion of its contents. From the philosophical point of view, it stands next to the Bhāgavat-Purāṇa which finds the first place among this type of Purāṇas. Being the main source of the Vaiṣṇava philosophy, it has been profusely quoted as an authority and examples have been cited from it, by Ācārya Rāmānuja in his Śrībhāṣya.[2]

The date of the Viṣṇu-Purāṇa cannot be fixed with certainty. Scholars have expressed different views about it. Pargitar says : "It is a late Purāṇa composed as a single whole upon a consistent plan and not a collection of materials of various times, as we find of the Vāyu, the Brahma and the Matsya. From its account of Buddhism and Jainism it appears to have been composed after Brahmanism had recovered its supremacy, so it cannot be earlier than about the fifth century A.D., and it is Brahmanical. "Farquhar holds, "The Harivaṁśa, clearly cannot be dated later than A.D 400; and the Viṣṇu Purāṇa is so like it in most of its features that it is probable that it belongs to the same general date." Winternitz says : "Pargiter may be right in thinking that it cannot be earlier than fifth century A.D. However, I do not think that it is much later." On account of its mention of Kailakla or Kaiṅkila Yavanas, Vaidya assigns a date later than 400 A.D. According to Hazra, the date of composition of the Viṣṇu-Purāṇa falls between the end of the first and the middle of the fourth century A.D., i.e., between 100 and 350 A.D. The nature of the Smṛti contents of this and alterations have been made in it much less freely than in the

1. Hazra (R.C.), Studies in Paurāṇic Records on Hindu Rites and Customs, Dacca, 1940, pp. 19.

2. Upadhyaya (B), Purāṇa Vimarśa, Varanasi, 1963, p. 143.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

Purāṇa, as compared with those of the Mārkaṇḍeya, tends to show that former is later than latter. So it is highly probable that the Viṣṇu Purāṇa was written in the last quarter of the third or the first quarter of the fourth century A.D.[1]

The Viṣṇu-Purāṇa is small in size but great in importance. It contains six aṁśas or books divided into 126 adhyāyas (chapters). According to the Nāradīya Purāṇa, it consists of 24000 verses. But Vallālasena speaks of 23000 verses The present Viṣṇu-Purāṇa contains only 6030 or 7000 stanzas. Three important commentaries of Śrīdhara, Viṣṇucitta and Ratnagarbha have come down to us.[2] All the other Purāṇas being compilations, the Viṣṇu-Purāṇa can boast of its original character. It is the only Purāṇa which conforms to the five wellknown characteristics of a Purāṇa.[3] Of the extant Purāṇas, the Viṣṇu-Purāṇa has preserved the best text. Additions other Purāṇas. Consequently, the great majority of the verses quoted in the commentaries and Nibandhas from the Viṣṇu-Purāṇa or Vaiṣṇava occur in the present text of the Purāṇa. Its great fame and popularity encouraged the composition of a spurious work of the same title and extent as those of the Viṣṇu at a time earlier than the beginning of the twelfth century A.D.[4]

There are at least seven copies of the Viṣṇu-Purāṇa, and in none of them is there anything to indicate that any portion is wanting. It was evidently written after Gupta king who reigned in the 7th C.A.D. as it makes an historical mention of them. It also alludes to Bauddhas.[5]

The Viṣṇu-Purāṇa is supposed to be related by Pārāśara, the grandson of Vasiṣṭha, to his disciple Maitreya, and dispenses with the usual machinery of Sūta and the sages. It is declared in the first chapter, indeed, in the form of prophetic enunciation by Vasiṣṭha, that Pārāśara is the author of the Saṁhitās and the Purāṇas.[6]

This first book of the extant Viṣṇu-Purāṇa contains twenty-two chapters. It opens with the dialogue between Maitreya and Pārāśara. He calls himself the son of Vasiṣṭha. It mainly takes into account creation, primary (Sarga) and secondary (Pratisarga). The first explaining how the universe proceeds from Prakṛti or pradhāna or eternal crude matter : the second, in what manner the forms of things developed from the elementary substances previously evolved, or how they reappear after their destruction. Both these

1. Hazra (R.C), op. cit., pp. 19-24
2. Upadhyaya (B), op. cit. p. 542.
3. Wilson (H.H.), Viṣṇu Purāṇa, Nag Publishers, Delhi, 1980, preface.
4. Hazra (R.C.), op. Cit, pp. 25-26.
5. Reed (E) Hindu Literature, Nag Publishers, Delhi, 1979, pp. 359-60.
6. Wilson (H.H,), Analysis of the Purāṇas, 1979 pp. 120-21.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

creations are periodical, but the termination of the first occurs only at the end of the life of Brahmā, when not only all the gods and all others are annihilated, but the elements are again merged into primary substance, besides which one only spiritual being exists. The later takes place at the end of every kalpa, or day of Brahmā, and effects only the form of inferior creatures, and lower worlds, leaving substance of the universe entire, and sages and gods unharmed. The explanation of these events involves a description of the periods of time upon which they depend, and which are accordingly detailed. In the coeternity of spirit and matter, the theogony and cosmogony of the Purāṇas as they appear in the Viṣṇu-Purāṇa, belong to and illustrate system of high antiquity.[1]

The course of elementary creation in the Viṣṇu-Purāṇa, as well as in the others appears to be taken largely from the Sāṅkhya hilosophy, which was the doctrine of evolution as believed and taught by a certain school of Indian philosophers in ancient times. This system claims that pure spirit cannot originate in impure matter, and denies that anything can be produced out of nothing because there must of necessity be a material out of which a product is developed : and because every thing cannot occur everywhere at all times, and because anything possible must be produced from some thing competent to produce it. Thus curds come from milk, not water. Production is only a manifestation of what previously existed.[2] But in the Purāṇas, the agency operating on passive matter is confused being exhibited in consequence of the all prevailing doctrine of pantheism and the partial adoption of the Vedānta philosophy which is based on pure pantheism.[3]

It is repeatedly declared that Viṣṇu, as one with the supreme being, in not only spirit, but crude matter : and not only the [illegible] but all visible substance and time. He is Puruṣa, spirit, Pradhāna, Crude matter, Vyakta, Visible from and Kāla, time. Brahmā and Śiva are, consistently with the tendency of a Vaiṣṇva work, declared to be not different from Viṣṇu. During the intervals of creation Viṣṇu exists independent of all connection or attributes and is beyond comprehension of human faculties. When disposed to ereate the universe, the elements, and senses generated by two sensible combinations of the deity are collected into an egg, floating on the water, in which Viṣṇu again, as Brahmā, is concealed, and from which he is seen to separate, and arrange the constituent portions of the world. The system is therefore perfectly conformable to that anciently entertained as explained in the opening of Manu,

1. Wilson (H.H.), Analysis of the Purāṇas, pp. 123.
2 Reed (E), op. cit., pp. 359-61.
3. Ibid.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

substituting Viṣṇu for Brahmā.[1]

The third chapter contains the usual division of time, from the twinkling of an eye to the period of a Kalpa. The fourth is an account of the Varāha incarnation; whence the Vārāha kalpa, or actual great period derives its name. The fifth chapter contains a series of creations effected by Viṣṇu, amounting to nine, followed by a more detailed account of the order in which several classes of beings sprang into existence, extending to sixth and seventh chapter consists of the creation of the chief characters of the Svāyambhuva, the son of the self born is married to Śatarūpā, their children are two sons, Priyavrata and Uttānapāda, and two daughters Prasūti and Ākūti. Ākūti was married to Ruci, a Prajāpati : their offspring were Yajña and Dakṣinā, who though brother and sister were married and begot the twelve divinities called Yamas. Prasūti was married to the Prajāpati Dakṣa : they had twentyfour daughters, all emblematical Śraddhā (faith), Lakṣmi, Dhṛti (fortitude), Tuṣṭi (content), Puṣṭi (satiety), Medhā (apprehension) Kriyā (action) etc., of these thirteen were married to Dharma (equity) : of the other eleven, nine were married to the nine ṛṣis. Svāhā was wedded to fire, and the collective Pitrs or progenitors had Śraddhā, the funeral sacrifice for their spouse. The Purāṇas, in general, follow this account of the first race of created beings with some modifications and additions. In the Viṣṇu-Purāṇa, the primitive motion is most faithfully represented.[1]

In the ninth chapter, we have a description of the churning of the ocean for the recovery of Śrī and Amṛta or ambroria, last gods in consequence of the anger of Durvāsas with Indra, but more concisely than usual. The posterity of the ṛṣis by the daughters of Dakṣa follow. Next comes the long episode relating to Dhruva, the second son of Uttānapāda, who for his devotion to Viṣṇu, was elevated to the dignity of the polar star.

The descendants of Dhruva are traced in the thirteenth chapter to the sixth Manu Cākṣuṣa, and from him by Uru, Aṅga, and Vena to Pṛthu, from whom the earth was named Pṛthivī; the fourth descent from Pṛthu consisted of the ten Pracetases and their son was Dakṣa. the Prajāpati, in new birth. This the father of the 60 daughters, of whom 27 were the constellations, the lunar mansions, or wives of the moon, and thirteen the wives of Kaśyapa, by whom the gods and demons, men and animals. were produced. The remaining chapters of this section contain the accounts in detail of the origin of these races, from the daughters of Dakṣa married to Kaśyapa. This section of the work ends with the division of the

1. Wilson (H.H), Analysis of the Purāṇas, pp. 123-125
2 Ibid pp. 124-25.
3. Ibid.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

universe under its respective regents; and praises of Viṣṇu as the Supreme Being.[1]

The second book containing sixteen chapters opens with a continuation of the kings of the first Manvantara; amongst whom, Bharata is said to have given a name to India, called after him Bhāratavarṣa. This leads to a detail of the geographical system of the Purāṇas, with mount Meru, the seven circular continents (dvīpas) and their surrounding oceans, to the limits of the world; all of which are mythological fictions. In regard to Bhārata, the case is diffrent, the mountains and rivers which are named are readily verifiable, and the cities and nations that are particularised may also in many instances be proved to have had a real existence.[2] This book also contains an account of Pātālas and Naraka, with the situation and course of the planets and the description of their several cars : that of the sun is very fully and curiously detailed. This description is equally mythological but it occasionally approaches to accuracy. The last chapters give a legendary account of Bhārata, a Brahmin, who acquires true wisdom and thereby attains liberation. Its object is to inculcate the suppremacy of Viṣṇu and the unreality of worldly existence, agreeably to the doctrines of the Vedānta philosophy.[3]

1. Ibid.
2. Wilson (H.H.), Viṣṇu Purāṇa, Preface.

The third Book of the Viṣṇu-Purāṇa comprising of eighteen chapters, deals with the arrangement of the Vedas and other writings considered sacred by the Hindus. It is of such importance to the history of Hindu literature, and of the Hindu religion. The sage Vyāsa is here represented, not as the author but the arranger or compiler of the Vedas, the Itihāsas and Purāṇas. His name denotes his character, meaning the arranger or distributor; and recurrences of many Vyāsas, many individuals, who modelled the scriptures has nothing in it that is improbable except the fabulous intervals by which their labours are separated.[4] It treats of the regions of different Manus and their descendants : the detail, however, is little more than a bare enumeration of names, the appellation of the Manu, the Indra, the Gaṅgās or classes of Devas, the seven sages, and the sons of Manu and who are all distinct in each Manvantaras. Those of the first, sixth, and seventh periods are of great renown. The persons of the remaining seven Manvantaras are prophetically detailed.[5] It also includes the story of Sañjñā and Chāyā, wives of the sun; Sāvarṇi son of Chāyā, the eight Manus, his successors, and appearance of Viṣṇu in each of the four Yugas.

The chapters from 3-7 of this section enumerate the twenty eight Vyāsa. In the Dvāpara age of every Mahāyuga (aggregate of

3. Wilson (H.H.), Analysis, p. 126
4. Wilson (H.H.), Viṣṇu Purāṇa, Preface.
5. Wilson (H.H.), Analysis, pp. 126-28

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

four Yugas), a sage appears, who makes new arrangement of these works, and is therefore called Vyāsa. The Vyāsa of the present period is Kṛṣṇa Dvaipāyana, the son of Pārāśara, and the twenty eight of the series, who is a minor descent or incarnation of Viṣṇu itself. Next follows the treatment of the origin of the Vedas and Purāṇas with details. The Veda, it is said, was originally a ritual, containing ample instructions for the five great sacrifices or oblation to fire, at the hill and change of moon, and in every fourth month the offering of animals and libation with the juice of the acid Asclepias; these five being doubled as Prakṛti and Vikṛti, or simple and modified, become ten, and these were the objects of the Vedas.

The mode in which Vyāsa is described as arranging the Veda implies its prior existence in separate portions, as he called to his assistance four persons severally aquainted with them, or Paila for the Ṛk, Vaiśampāyana for the Yajur, Jaimini for the Sāma and Sumantu for the Atharvan. The Ṛk, containing the Ṛcās or prayers used with oblation by the Hotṛ of officiating priest; the Yajur, comprising the formulae of the rite repeated by the Adhvaryu, the Sāma, composed of the hymns chanted by the Udgātā; and the Atharvan comprehending prayers and rites suitable for princes or the military order, repeated by the Brahman on their behalf.

The Purāṇa then gives an account of different Saṁhitās or collections of the prayers and formulae of each Veda, and their respective authors. The divisions of Vedas are also described here. The origin of the Purāṇas is here also ascribed indirectly to various individuals. Vyāsa is said to have compiled the Purāṇa Saṁhitā. He gave it to Sūta and who in turn taught it to his six disciples. They brought out their own recensions of the Purāṇa Saṁhitā. A list of the Purāṇas is then given as usual omitting the series.[1]

The remainder of the book is occupied with the detail of the mode of worshipping Viṣṇu, duties of different castes, religious student, householder, hermit, and mendicant, ceremonies to be observed at the birth, naming of ac hild, of marrying, choice of a wife the types of marriages, perpetual oblations of householder, purifications, ablutions, libations, and obligations; hospitality, obsequial rites; morning and evening worship, obligations, ceremonial and moral, Śrāddhas, time and place for the performance of the Śrāddhas, brahmins to be entertained at these rites, the food to be offered to the manes and food prohibited for these occasions. The book terminates with a legend called the Yama-Gītā, the scope of which is shown that the spirits of those who have faith in Viṣṇu are not to be approached by the messengers of Yama.

The fourh Book of the Viṣṇu-Purāṇa consists of twenty-four chapters. It deals with the genealogies of the royal families, commencing with the lunar and solar lineages, and terminating with

1. Wilson (H.H.), Analysis of the Purāṇas, pp 128-30.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

the kings of the Kali age, until modern period. Chapters 1-5 of this section give an account of, dynasties of Kings, origin of the solar dynasty from Brahmā, Manu Vivasvata's sons, descendants of the sons of Vaivasvata, descendants of Śaryāti, legend of Kirāta, descendants, birth, of Ikṣvākū, his sons, line of Vikukṣi, legend of Kākutstha, of Dhundhumāra, of Yuvanāśva, of Māndhātṛ, of Narmadā and Purukutsa, of Triśaṅku, of Sagara, of Rāma and his descendants and those of his brothers, line of Kuśa, kings of Mithilā, legend of Nimi, birth of Janaka, sacrifice of Siradhvaja, origin of Sītā, descendants of Kuśadhvaja. Chapters 6-10 give the description of the kings of the lunar dynasty, origin of Soma or the moon, birth of Budha and his marriage to Ilā, legend of Pururavas and Urvaśī, sons of Pururavas, legend of Ṛcika and Satyavatī, birth of Jamadagni and Viśvāmitra. Paraśurāma, sons of Āyus, Kṣatravṛddha, Dhanvantari, descendants of Rāji, the legend of Nahuṣa.

The chapters from 11-85 contain a detailed account of the descendants of Yadu. A curious story is interwoven into the portion that relates to Kṛṣṇa, of his being falsely accused of having stolen a jem. It was given to Satrājit. He gave it to his brother who was killed in the forest by a lion. Kṛṣṇa killed the lion and found the jewel. He returned it to Satrajit who gave him in requital his daughter in marriage. The killing of Śiśupāla by Kṛṣṇa is also described here. Descendants of Turvasu, Druhyu, Anu, Puru, Kuru are described in the chapters from 16-20. While describing about Magadha kings, the Viṣṇu-Purāṇa says that from the birth of Parikṣita to the coronation of Nanda 1085 years elapsed. Nanda preceded Candragupta 100 years and Candragupta, as identified with Sandrakottus, ascended the throne 316. B C. Parīkṣita was the grandson of Arjuna, consequently the war of Mahābhārata occurred 1430 years before Christian era. From Candragupta to the accession of the Āndhra princes three dynasties occupy an interval of 294 years. The Āndhras, therefore, commenced their rule about 20 years before Christ which agree well enough with the account of the Āndhra, as given by Pliny about the end of 1st C.A.D. According to the Purāṇa, there were thirty princes, who reigned 456 years, which bring them to A.D. 436. If this is correct, the Āndhra Dynasty is imperfectly given. The succession of races which follows the Āndhras is evidently confused and imperfectly. Seven distinct dynasties are detailed extending through 1930 years and two others through a period of 406 years. The Purāṇa presents an interesting picture of the political distribution of India in its time. It appears that the Kṣatriya rule was generally abolished, and that individuals of various castes, from Brahmins to Pulindas reigned in Magadha, at Allahābad, at Mathura, Kāntipur, and Gangetic India. The Gupta, a Śūdra family, ruled over part of Magadha and Devarakṣita over

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

the maritime provinces of Kaliṅga etc. the Guhas in another part of Kaliṅga and so on. The last four chapters of this book give an account of future kings of Parīkṣita family of Śaiśunāgas, Āndhra-bhṛtya etc.

The fifth book of the Purāṇa containing thirty-eight chapters is exclusively devoted to the life of Kṛṣṇa. Although the story is told in the usual strain, yet there is this peculiarity that Kṛṣṇa is never considered as one and the same with Hari; He is only an Aṁśāvatāra of Viṣṇu; not a very distinguished one either, being only one of Viṣṇu's hairs plucked off by himself at the prayers of the gods, to become incarnate in the conception of Devakī, to be born for the purpose of alleviating the distress of the earth. The war with the Jarāsandha and adventures of Kālayavana are also described. It includes what may be supposed to typify some hostile struggle between Kṛṣṇa and Saṅkara, as taking part respectively with Aniruddha and Bāṇāsura

We are also told that Kṛṣṇa killed Paunḍraka, the king of Benaras, who usurped the title of Vāsudeva. His sons continued war with the help of Śaṅkara or Śaivas. They endangered Dvārakā city but were repelted and the holy city of Kāśī burnt by discus of the Victor. This book ends with the destruction of the Yādavas : Kṛṣṇa being shot through mistake by a hunter, and his ascent to heaven.[1]

The sixth and the last book of Purāṇa contains only eight chapters. It gives an account of the dissolution of the world in both its major and minor cataclysms; and in the particulars of the end of all things by fire and water, as well as in the principle of their perpetual renovation, presents a faithful exhibition of opinions that were general in ancient world. The metaphysical annihilation of the universe takes place by the release of the spirit from bodily existence.[2] After describing the division of time into Kalpas etc., expatiates on the various pangs that flesh is heir to, and directs mankind to the only remedy for them, faith in Viṣṇu as the Supreme.

The Purāṇa enumerates twenty-eight hells, one of them being called the Kṛṣṇa, or black hell, which is reserved for sinners who live by fraud or who trespass upon other people's lands. The last three chapters of this section deal with the means of attaining liberation, anecdotes of Khāṇḍika and Keśidhvaja, the nature of ignorance and the benefits of the Yoga or contemplation, acquirement of knowledge and the final liberation, The section closes with the narration of the merit of listening to the Viṣṇu-Purāṇa, glorification and prayer of Viṣṇu.

Dr. R.N, Sharma, Reader in Sanskrit
Hindu College, University of Delhi

1. Wilson (H.H.), Viṣṇu Purāṇa, Preface.
2. Wilson (H.H.), Viṣṇu Purāṇa , Preface.

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ अथ श्रीविष्णुपुराणं विष्णुचित्त्यात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीय
व्याख्याद्वयोपेतं प्रारभ्यते ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अथ श्रीविष्णुमहापुराणविषयानुक्रमणिका ।

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
	अथ प्रथमोंऽशः १.		
१	मंगलाचरणम्, सूतशौनकसंवादे मैत्रेयपृष्टपराशरकर्तृकं पुलस्त्यवशिष्टसंवादपूर्वकविष्णुपुराणकथोपोद्घातकथनम्	१	१
२	पराशरकृतभगवत्स्तवोत्तरं सृष्ट्युत्पत्तेः पूर्वस्थितिवर्णनम्, प्रकृतिपुरुषचतुर्विंशतितत्त्वविचारोत्तरं जगदुत्पत्तिक्रमवर्णनं जगज्जन्मादिकर्तुर्विष्णोर्गरिष्ठत्ववर्णनञ्च	४	२
३	ब्रह्मविष्ण्वाद्यायुर्मानवर्णनं कालस्वरूपकथनञ्च	११	२
४	कल्पादौ भगवतो जलशायित्वेनावस्थानम्, भगवतो ब्रह्मणः प्रादुर्भावः, एकार्णवीकृतधरित्र्या हिरण्याक्षवधपूर्वकं वराहकृतोद्धरणम्, पृथ्वीकृता वराहस्तुतिः ततः पृथ्व्याः समीकरणम्, ब्रह्मणो यथापूर्वं लोकनिर्मापणम्	१४	१
५	पञ्चपर्वाऽविद्यासर्गवर्णनम्, षट्प्रकारकसर्गोत्पत्तिवर्णनम्, पितृनागसरीसृपनृपश्वादीनां सर्गवर्णनम्, वेदव्यूत्पादनम्—देवर्षीणां नामधेयादिकरणम्....	१७	२
६	चातुर्वर्ण्यव्यवस्थावर्णनम्, दुर्गपुरखर्वटग्रामादिपृथिवीविभागकरणम्, धान्यादिनिर्माणम्, यज्ञव्याहन्तॄणां तामिस्रादिनरकप्राप्तिवर्णनम् ..	२२	२
७	मरीच्यादिमानसिकसृष्टिवर्णनम्, ख्यात्यादिमरीचिपत्न्युत्पत्तिवर्णनम्, सनंदनादीनामुत्पत्तिवर्णनम्, क्रोधादितामससृष्टिवर्णनम्, स्वायम्भुवस्य मनोः शतरूपायाश्चोत्पत्तिः, तयोः प्रियव्रताद्यपत्यानामुत्पत्तिवर्णनम्, दक्षतः प्रसूत्यां चतुर्विंशतिकन्योत्पत्तिः, तासां विवाहादिवर्णनम्, मरीच्यादीनां स्वस्वपत्नीषु प्रजोत्पादनम्	२५	२
८	रौद्रसृष्टिसमुद्भववर्णनम्, भवादिसप्तरुद्राणां स्थानकल्पनम्, तेषां च पत्नीपुत्राणां वर्णनम्, लक्ष्मीभगवतोः सर्वत्र सर्वव्यापकत्वेन स्थितिवर्णनम्	२७	२
९	शक्राय दुर्वाससः शापः, तेन दैत्यकर्तृकदेवपराजयः, शक्रवचनाद्ब्रह्मकृतं विष्णुस्तवनम्, तुष्टस्य भगवतो ब्रह्मादिभ्यः समुद्रमथनोपदेशः, देवैः समुद्रमथनेचतुर्दशरत्नोत्पत्तिः. देवकृता लक्ष्मीस्तुतिः	२९	१
१०	भृगुसर्गवर्णनम्, एकोनपञ्चाशद्वह्नयुत्पत्तिवर्णनम्, अग्निष्वात्तादिसर्गवर्णनम्	३४	२
११	उत्तानपादसर्गकथने ध्रुवचरिते पितृकृतापमानात्क्रुधा तपसे ध्रुवकृतप्रस्थानम्, मध्येमार्गं ध्रुवेण सह मरीच्यादिऋषीणां संवादः, ध्रुवं प्रति ऋषिदत्ताशीःकथनम्	३५	२
१२	ध्रुवस्य मधुवने गमनम्, मरीच्यादिकथितविधिना भगवत्प्रसादसंसाधनम्, ध्रुवस्यातिघोरतपश्चर्यया ब्रह्मादीनां वचसा भगवतो मधुवन आगमनम्, ध्रुवकृतभगवत्स्तवः, भगवतो ध्रुवाय ध्रुवपददानम्, ध्रुवाख्यानश्रवणफलकथनम्	३८	१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
१३	ध्रुवसर्गकथनप्रस्तावे वेनराजस्योत्पत्तिवर्णनम्, दुराचारिवेनाय ऋषीणां भर्त्सी भवेति शापदानम्, वेनोरुमथनान्निषादोत्पत्तिवर्णनम्, दक्षिणहस्ततः पृथूत्पत्तिकथनम्, वेनस्य मोक्षः, पृथोः सर्वसिद्धिलाभकथनम्, पृथ्वीकृतधान्यबीजभक्षणात्क्रुद्धस्य पृथोः पृथ्वीनाशाय समुद्योगः, पृथ्वीवचनात्पृथुकर्तृकसर्वबीजदोहनम्, पृथुचरितफलश्रुतिकथनम्	४३	१
१४	पृथुवंशविस्तारकथनप्रसंगे प्राचीनबर्हिषो जन्मकथनम्, प्राचीनबर्हिषो वचनात्प्रचेतसां पुत्रकाम्यया भगवदाराधनम्, प्रचेतोविहितभगवत्स्तवनम्	४७	१
१५	सोमवचनात्प्रचेतसां वृक्षसमुद्भूताया मारिषाकन्यकायाः पाणिग्रहणम्, सोमकर्तृकं प्रचेतसः प्रति मारिषाजन्मकथनम्, परब्रह्मस्तवनेन कण्डुनामकमारिषापितुर्मोक्षप्राप्तिः, प्रचेतोभ्यः मारिषायां दक्षोत्पत्तिवर्णनम्, असिक्न्यां दक्षस्य सहस्रशः पुत्राणां समुत्पादनम्, नारदनाशितान्स्वपुत्रान्दृष्ट्वा दक्षस्य नारदाय शापदानम्, ततः पुनः दक्षषष्टिकन्यानामुत्पत्तिः, तासां सोमादिभिर्विवाहः, तासां वंशविस्तारवर्णनम्	४९	१
१६	मैत्रेयस्य पराशरं प्रति नृसिंहावतारविषयककथाप्रश्नकरणम्	५६	२
१७	भक्तिरसपरिप्लुतं मैत्रेयकृतं प्रश्नं श्रुत्वा पराशरकर्तृकनृसिंहावतारकथाप्रस्तावः, तत्र हिरण्यकशिपुकृतदेवपराजयः, भगवद्भक्तितत्परे स्वपुत्रे प्रह्लादे हिरण्यकशिपोः कोपः । बहुधा बोधितस्यापि प्रह्लादस्य हरिवैमुख्याभावे तन्नाशाय हिरण्यकशिपोः प्रवृत्तिः, प्रह्लादचरितवर्णनम्	५७	१
१८	प्रह्लादाय हालाहलविषदानम्, शूलादिग्रहायुधैस्तत्ताडनम्, प्रह्लादकृतभगवत्स्तवनम्, प्रह्लादचरित्रकथनम्	६१	२
१९	प्रह्लादामरणे 'कस्ते रक्षकः' इति हिरण्यकशिपोः प्रह्लादं प्रति प्रश्नः, प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपोरग्रतो भगवद्गुणवर्णनम्, प्रह्लादरक्षणाय भगवतः सुदर्शनचक्रप्रेषणम्, हिरण्यकशिप्वाज्ञया प्रह्लादस्य नागपाशबंधनम्, प्रह्लादस्य भगवत्स्तवकरणम्	६३	२
२०	नृसिंहरूपेण भगवता हिरण्यकशिपोर्वधः, प्रह्लादकृता भगवत्स्तुतिः, नृसिंहावतारचरितश्रवणफलकथनम्	६७	२
२१	प्रह्लादवंशविस्तारकथनम्, निवातकवचानामुत्पत्तिकथनम्, कद्रूविनताविवादः, शक्रकृतदितिगर्भच्छेदनेनैकोनपञ्चाशन्मरुदुत्पत्तिवर्णनम्	६९	२
२२	पृथोरनेकदेवादिमुख्यविभूतिभ्यो राज्याधिपत्यदानम्, पृथुकर्तृकजगद्व्यवस्थाकरणम्	७१	१
	॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणप्रथमांशानुक्रमणिका ॥ १ ॥		
	अथ द्वितीयोंऽशः २.		
१	मैत्रेयपराशरसंवादे मैत्रेयस्य पराशरं प्रति प्रियव्रतवंशविषयकः प्रश्नः, ततः पराशरकथितप्रियव्रतवंशविस्तारप्रस्तावे प्रियव्रतदशपुत्रवर्णनम्, प्रियव्रतस्य स्वदशपुत्रेभ्यो विभागशः स्वराज्यप्रदानम्, प्रियव्रताद्यपुत्राग्नीध्रस्य नाभ्यादिस्वनवपुत्रेभ्यो राज्यप्रदानम्, आग्नीध्रस्य तपसेऽरण्यगमनम्, भरतोत्पत्तिवर्णनम्, भरतस्य राज्याभिषेकः, भरतवंशवर्णनम्	७७	१
२	स्वायंभुवसर्गे शुश्रूषोर्मैत्रेयस्य भूयः पराशरं प्रति प्रश्नः, पराशरकृतसप्तद्वीपाब्धिपर्वतवर्णनं सप्तकुलाचलसरिद्वर्णनञ्च	७९	१
३	भारतादिनवखण्डानां विभागशो वर्णनम्, जम्बूद्वीपे स्नानदानाद्यनेककर्मफलमाहात्म्यवर्णनम्	८२	१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
४	पुष्करद्वीपायामव्यासवर्णनम्, शाल्मलिक्रौञ्चादिपञ्चद्वीपस्थनदीपर्वतराष्ट्राधिपतिसमुद्रवर्षवर्णादिविभागवर्णनञ्च	८३	१
५	अतलादिसप्तपातालनामवर्णनम्, पातालस्थानंतस्वरूपिणो भगवतः स्वरूपमाहात्म्यवर्णनम्	८७	१
६	नरकनामकथनम्, येनयेनैनसा यंयं नरकं प्राप्नोतीत्यादि कथनम्, पापनिर्णाशकप्रायश्चित्तकथनम्, भगवन्नाममाहात्म्यवर्णनम्, ज्ञानमोक्षप्रभाववर्णनम्	८८	१
७	भूर्भुवादिसप्तलोकविस्तारायाममण्डलवर्णनम्, भगवति जन्मस्थितिलयानां समासतः कथनम्	९२	२
८	सूर्यचक्रसंस्थानवर्णनम्, रव्युदयास्तपरिगणनम्, ज्योतिर्नक्षत्रराशीनां व्यवस्थावर्णनम्, कालचक्रवर्णनम्, विष्णुवदानफलमाहात्म्यम्, चतुर्लोकपालवर्णनम्, मेरोः शिरसि विष्णुपादाब्जसंभूताया गंगायाश्चतुर्धा पतनम्	९५	१
९	ध्रुवस्याभितो ज्योतिश्चक्रभ्रमणवर्णनम्, शिशुमारचक्रवर्णनम्	१०५	२
१०	द्वादशसूर्यनामकथनम्, प्रतिमासगतसप्तविधरविगणनामनिर्देशकरणम्	१०७	१
११	ऋग्वेदत्रयीमय्याः शक्त्या वर्णनम्, वैष्णव्याः शक्तेर्वर्णनम्	१०८	२
१२	नवग्रहाणां गमनसंस्थानवर्णनम्, द्वीपोदधिपर्वतानां स्वरूपवर्णनम्	११०	१
१३	भरतस्य मृगध्यानेन मृगयोनौ जननम्, पुनर्भरतनाम्ना द्विजकुले जन्मग्रहणम्, तत्र रहूगणशिबिकावहनेऽवमानितजडभरतस्य रहूगणं प्रति ब्रह्मज्ञानकथनम्	११३	१
१४	जडभरतस्य रहूगणं प्रति आत्मज्ञानोपदेशव्यावहारिकज्ञाननीत्यादिकथनम्....	११९	१
१५	रहूगणजडभरतसंवादे ऋम्वाख्याने निदाघमुनेर्गृहे ऋम्वागमनम्, निदाघस्य ऋभोरातिथ्यकरणम्, ऋभोर्निदाघं प्रति शुद्धाद्वैतज्ञानकथनम्	१२१	२
१६	निदाघऋभुसंवादे आत्मानात्मविचारकरणम्, ततो निदाघानुज्ञां गृहीत्वा ऋभोः स्वगृहं प्रत्यागमनम्	१२३	२

॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणद्वितीयांशानुक्रमणिका ॥ २ ॥

अथ तृतीयोंऽशः ३.

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
१	मन्वन्तराणि शुश्रूषोर्मैत्रेयस्य पराशरंप्रति प्रश्नः, ततः पराशरस्य चतुर्दशमनुनामनिर्देशकरणम्, प्रतिमनुगतशक्रादिदेवर्षिप्रमुखानां नामनिर्देशपूर्वकवर्णनम्	१२६	१
२	सावर्ण्यादिमनूत्पत्तिवर्णनम्, चतुर्दशमनोरन्ते कल्पान्तादिवर्णनम्	१२७	२
३	प्रतिद्वापरयुगेषु भिन्नव्यासानां नामाख्यानम्, ब्रह्मस्तवनपूर्वकं ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यसंकीर्तनम्	१२९	२
४	व्यासविभक्तऋग्वेदशाखाभेदविवरणम्	१३१	२
५	क्रुद्धगुरुवचनाद्याज्ञवल्क्यस्य गुरुपठितयजुर्वेदत्यागकरणम्, याज्ञवल्क्यस्य सूर्याराधनां विधाय सूर्यतः शुक्लयजुर्वेदाध्ययनकरणम्, तैत्तिरीययजुःशाखावर्णनम्, यजुर्वेदविभागकरणम्	१३२	२
६	जैमिनिकृतसामवेदशाखाविभागवर्णनं स्वशिष्येभ्योऽध्यापनञ्च, अष्टादशमहापुराणभेदकथनम्, उपपुराणविभागः, महापुराणलक्षणम्, चतुर्दशविद्याविभागकथनम्	१३४	१
७	वैवस्वतगीतयमयातनाविनाशकभगवन्नाममाहात्म्यवर्णनपुरःसरं यमब्रह्मणसंवादवर्णनम्	१३६	१
८	सगरौर्वसंवादे विष्वाराधनविधिमाहात्म्यवर्णनम्, चातुर्वर्ण्यधर्माश्रमवर्णनम्	१३८	२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
९	ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयधर्माधर्मन्यवहारपद्धतिवर्णनम्, मोक्षाधिकारिपुरुषवर्णनम्, कामादिजयविधानम्	१४०	२
१०	पुरुषाणां नित्यनैमित्तिककाम्याकाम्यक्रियाफलवर्णनम्, भार्यापाणिग्रहणविचारः, शौचविधानम्	१४२	१
११	गार्हस्थ्यसदाचारवर्णनम्, वैदिकसत्यशौचादिस्नानसंध्याद्यावश्यकाचारवर्णनम्, पञ्चमहायज्ञविधानवर्णनम्, ऋतौ भार्यागमने शुभाशुभविचारः, सन्ध्यादिकर्माकर्तुर्दोषप्रख्यापनम्	१४३	२
१२	गृहस्थानां दृष्टादृष्टप्रधानसदाचारप्रपञ्चः, योग्यकाले होमाद्यावश्यककर्मविधिवर्णनम्	१४८	२
१३	जातकर्मादिविधानवर्णनम्, अशौचविचारकरणम्, श्राद्धादिविचारः	१५०	१
१४	श्राद्धप्रशंसाकरणम्, श्राद्धे पात्रापात्रविचारः, पिण्डदानप्रशस्तिः, श्राद्धाकरणे दोषकथनम्	१५२	१
१५	पार्वणश्राद्धप्रयोगविधिवर्णनम्, श्राद्धानर्हब्राह्मणकथनम्, ब्राह्मणामंत्रणप्रकारकथनम्, श्राद्धे पवित्रपदार्थविचारकरणम्	१५३	१
१६	श्राद्धप्रदेयद्रव्यप्रशंसाकरणम्, श्राद्धाप्रदेयद्रव्यवर्णनम्, श्राद्धविधिवर्णनम्	१५५	२
१७	नग्नस्वरूपकथनम्, देवकृतविष्णुस्तवनम्, असुरनाशनाय भगवदत्तस्य मायामोहस्य ब्रह्मादिदेवग्रहणकरणम्	१५७	१
१८	मायामोहासुरसंवादवर्णनम्, मायामोहकर्तृकं दैत्यानां वेदमार्गतोऽपाकरणम्. शतधन्वनो राज्ञ आख्यानवर्णनम्, मायामोहकृतदैत्यपराजयवर्णनम्	१५८	२
	॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणतृतीयांशानुक्रमणिका ॥ ३ ॥		

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
	अथ चतुर्थोंऽशः ४.		
१	सोमवंशीयसूर्यवंशीयराजवंशं शुश्रूषोर्मैत्रेयस्य पराशरं प्रति प्रश्नकरणम्, विष्णोर्ब्रह्मोत्पत्तिवर्णनम्, वेदोत्पत्तिवर्णनम्, सुयुम्नाद्युत्पत्तिवर्णनम्, पृषध्रस्य शूद्रत्वगमनवर्णनम्, मनुपुत्रकरूषादारभ्य चन्द्रादीनामुत्पत्तिवर्णनम्, रेवतीवरं निश्चेतुं रेवतीपितुर्ब्रह्मलोके गमनम्, आनर्तब्रह्मणोः संवादः, आनर्तेन ब्रह्मवचनाद्रेवतीबलरामयोर्विवाहकरणम्	१६४	१
२	वृष्टनाभागाम्बरीषादीक्ष्वाकुपर्यन्तोत्पत्तिवर्णनम्, इक्ष्वाकुणा श्राद्धार्हमांसानयने विकुक्ष्याज्ञाकरणम्, वसिष्ठेनोच्छिष्टमांसाहरणाद्विकुक्षये शापदानम्, पुरञ्जयोत्पत्तिवर्णनम्, देवासुरसंग्रामे देवपराजयः, ककुत्स्थादियुवनाश्वपर्यन्तोत्पत्तिवर्णनम्, ऋषिमंत्रितजलप्राशनेन युवनाश्वस्योदरतो मांधातृत्पत्तिवर्णनम्, सौभर्याख्यानम्	१६६	२
३	मांधातृसंततिवर्णनम्, त्रिशंकुस्वर्गारोहणवर्णनम्, सगरोत्पत्तिवर्णनम्, सगरचरितवर्णनम्	१७१	१
४	सुमतिकेशिनीभ्यां सह सगरस्य विवाहः, असमंजसादिपुत्रोत्पादनोत्तरं सगरकृताहयमेधवर्णनम्, कपिलमहामुनिकोपात्सगरपुत्राणां भस्मसाद्भवनम्, सगरकृतकपिलप्रार्थनया कपिलदत्तवरसामर्थ्यात्सगरपौत्रभगीरथानीतगंगांभसा भस्मीभूतसगरपुत्रोद्धारवर्णनम्, मित्रसहाख्यानकथम्, मित्रसहादारभ्य दिलीपरघ्वजदशरथरामादिचतुष्टयोत्पत्तिमाहात्म्यवर्णनपुरःसरं बृहद्बलान्तेक्ष्वाकुवंशवर्णनम्	१७२	२
५	निमियज्ञवर्णनम्, जनकोत्पत्तिकथनम्, जनकवंशकथनम्, कृतिवंशवर्णनम्, सूर्यवंशपरिसमाप्तिः	१७६	१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अध्यायांकः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
६	सोमवंशवर्णनप्रस्तावेऽत्रेः सोमोत्पत्तिवर्णनम्, सोमकृतराजसूययज्ञकथनम्, देवदैत्याहवपराजितेन्द्रादिदेवकृतभगवत्स्तववर्णनम्, बुधोत्पत्तिवर्णनम्, उर्वशीपुरूरवसोः संवादवर्णनम्, गंधर्वैः पुरूरवस उरणकहरणकरणम्, पुरूरवोवंशवर्णनम्	१७७	१
७	जह्नोर्गंगाप्राशनवर्णनम्, जमदग्निविश्वामित्रोत्पत्तिवर्णनम्, शुनःशेपमधुच्छंदाद्युत्पत्तिवर्णनम्	१७९	२
८	नहुषादेर्धन्वंतरेश्चोत्पत्तिवर्णनम्, काश्यपवंशीयभूभृदुत्पत्तिकथनम्	१८१	१
९	रजिवंशवर्णनम्, देवासुरयुद्धे दैत्यनां स्वसाहाय्यार्थं रजेराह्वानकरणम्, दैत्यानुज्ञामुल्लंघ्य रजेर्देवसाहाय्यं कृत्वा दैत्यपराजयकरणम्, क्षत्रवृद्धवंशवर्णनम्...	१८१	२
१०	ययात्यादिनहुषपुत्रोत्पत्तिवर्णनम्, पुरुकृतावस्थाविपर्यासः, पुरुं राज्येभिषिच्य ययातिकृतवनप्रयाणम्	१८२	२
११	यदुवंशवर्णनम्, सहस्रार्जुनजन्मकथनम्, वृष्णियादववंशवर्णनम्	१८३	१
१२	यदुपुत्रक्रोष्टुवंशवर्णनम्, ज्यामघाख्यानम्, कुन्त्युत्पत्तिवर्णनम्, ज्यामघवंशवर्णनम्	१८४	१
१३	सत्वतसंततिवर्णनम्, सत्राजिदुत्पत्तिः स्यमन्तकाख्यानवर्णनञ्च, शतधन्वकृतसत्राजिद्विनाशोत्तरं श्रीकृष्णस्य शतधन्वहननकरणम्, गांदिन्युत्पत्तिः, गांदिनीश्वफल्कयोर्विवाहः, अक्रूरोत्पत्तिवर्णनम्, अक्रूरस्य श्रीकृष्णाय स्यमन्तकमणिदानम्	१८९	१
१४	देवकाद्देवक्यादीनामुत्पत्तिः, उग्रसेनतः कंसादीनां जनिवर्णनम्, विदूरथादिवसुदेवपर्यन्तोत्पत्तिवर्णनम्, शिशुपालोद्भवकथनम्, भगवद्वस्ताच्छिशुपालनाशः	१९०	२
१५	शिशुपालस्य जन्मान्तरीयहिरण्याक्षरावणावतारवर्णनं नृसिंहरामरूपेण तन्नाशकथनञ्च, श्रीकृष्णावतारकथावर्णनम्	१९१	२
१६	दुर्वसोर्वंशे दुष्यन्तोद्भववर्णनम्	१९३	२
१७	द्रुह्युवंशवर्णनम्	१९३	२
१८	अनुवंशवर्णनेऽङ्गवंशीयराजोत्पत्तिवर्णनम्	१९३	२
१९	पुरुवंशवर्णने हस्त्यन्तं राज्ञां वर्णनम्, हस्तिनापुरनगरीप्रादुर्भावः, दिवादासाद्युत्पत्तिवर्णनम्, मागधभूपालवंशवर्णनम्	१९४	१
२०	पण्डुपाण्डवाभिमन्युपरीक्षितामुत्पत्तिवर्णनम्, परीक्षित्पुत्राणां जनमेजयादीनामुत्पत्तिवर्णनम्, पाण्डवपुत्रदेवकादीनामुत्पत्तिकथनम्	१९६	२
२१	भविष्यद्भूपालवंशवर्णनम्, उदयनादिचन्द्रवंशीयराजोत्पत्तिकथनम्	१९८	१
२२	सूर्यवंशीयभविष्यत्पार्थिववंशोत्पत्तिकथनम्, बृहद्बलादिवंशवर्णनम्	१९८	२
२३	भाविमागधीयराजवंशवर्णनम्	१९८	२
२४	चाणक्यस्य नवनन्दोत्सादनवर्णनम्, मौर्यशुंगान्ध्राभीरनवनागादीनां जन्मकर्मायुर्वर्णनम्, कलिमाहात्म्यवर्णनम्, कृतारंभलक्षणकथनम्, कलिप्रवृत्तिलक्षणवर्णनम्, पृथ्वीधर्मपीडासंप्रापककलेः परीक्षितः स्वराष्ट्रतो निष्कासनम्	१९९	१
	॥ इति श्रीविष्णुपुराणचतुर्थांशानुक्रमणिका ॥ ४ ॥		
	अथ पञ्चमोंऽशः ५.		
१	वसुदेवदेवक्योर्विवाहः, तत्र वरप्रस्थानसमये व्योमवाणीकथितदेवक्यष्टमगर्भात्मविनाशं ज्ञात्वा कंसस्य देवकीहननायोद्योगकरणम्, कंसं प्रति वसुदेवस्याष्टपुत्रदानविषयकप्रतिज्ञा, भूभारहरणार्थं ब्रह्मकृतप्रार्थनावशाद्विष्वाज्ञया देवानां गोकुले शेषस्य देवक्युदरे मायाया यशोदोदरे जनिवर्णनम्, देवकीतो मायाकृतं गर्भस्य रोहिण्युदरेऽवस्थापनम्	२०६	१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
२	देवक्युदरे भगवदाविर्भवनम्, देवकृता गर्भस्तुतिः	२१०	२
३	श्रीकृष्णजन्मवर्णनम्, वसुदेवस्य गोकुले श्रीकृष्णप्रापणं ततो मायानयनञ्च, कंसस्य मायायाः शिलातले प्रक्षेपणम्, देवकृतमायाऽनेकनामकरणम्	२११	२
४	कंसस्य स्वहस्ततो निःसृतां भगवच्छक्तिं दृष्ट्वा भीतेन मनसा प्रलंबादिकानाहूय श्रीकृष्णविनाशोपायचिन्तनम्, कंसकर्तृकं कारागृहतो वसुदेवदेवक्योर्मोचनम्	२१३	१
५	सगोपनन्दस्य करं दातुं मथुरागमनम्, तत्र नंदवसुदेवयोः संवादः, श्रीकृष्णकृतपूतनाप्राणहरणम्, भूमिनिपतितायाः पूतनाया उत्सङ्गे शयानं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा यशोदायाः श्रीकृष्णमुद्धृत्य तद्रक्षाकरणम्	२१३	२
६	श्रीकृष्णस्य बालक्रीडनकैः शकटासुरादिकंसप्रेषितासुरविनाशकरणम्	२१४	१
७	श्रीकृष्णकृतकालियमर्दनवर्णनम्, श्रीकृष्णकर्तृकं सपरिवारकालियसर्पस्य तद्भ्रदतो निष्कासनम्	२१६	२
८	श्रीकृष्णकृतधेनुकासुरवधवर्णनम्....	२२०	१
९	श्रीकृष्णबलरामबालस्वरूपवर्णनम्, बलरामकृतप्रलंबासुरवधवर्णनम्	२२०	२
१०	नंदादिगोपानां श्रीकृष्णवाक्योपरि विश्वस्य शक्रमहोत्सवमविधाय गोवर्धनोत्सवकरणम्	२२२	२
११	स्वापमानाच्छक्रेण प्रलयकालिकान्मेघानाहूय गोकुलाप्लावनायाज्ञादानम्, जलमयं गोकुलं दृष्ट्वा नंदादिगोपसंरक्षणार्थं श्रीकृष्णस्य गोवर्द्धनधारणम्....	२२४	२
१२	श्रीकृष्णपराक्रमं ज्ञात्वा शक्रस्य गोकुलागमनम्, शक्रकृष्णसंवादः, शक्रकृता कृष्णस्तुतिः	२२९	२
१३	गोपगीतश्रीकृष्णबालपराक्रमवर्णनम्, श्रीकृष्णवेणुध्वनिं श्रुत्वा गोपीनां मधुवनागमनम्, कृष्णगोपीरासक्रीडावर्णनम्, श्रीकृष्णविरहव्यथितगोपीकृतश्रीकृष्णबाललीलानुकरणम्, श्रीकृष्णगोपीरतिक्रीडावर्णनम्	२२६	२
१४	श्रीकृष्णस्य वृषभासुरवधकरणम्....	२२९	२
१५	कंसेन श्रीकृष्णवधाय धनुर्यागारम्भं कृत्वा श्रीकृष्णानयनायाक्रूरस्य प्रेषणम्	२३०	१
१६	श्रीकृष्णकृतकेशिराक्षसवधः, श्रीकृष्णनारदसंवादवर्णनम्	२३०	२
१७	अक्रूरस्य गोकुलागमः, अक्रूरकृतभगवत्स्तवः....	२३१	२
१८	श्रीकृष्णाक्रूरसंवादः, परस्परकुशलप्रश्नादिकरणम्, श्रीकृष्णादिगोपान्गृहीत्वाऽक्रूरस्य मथुरायै प्रस्थानम्, मध्येमार्गं श्रीकृष्णबलरामौ स्वरथे स्थापयित्वाऽक्रूरस्य स्नानार्थं कालिंदीगमनम्, तत्र स्नानसमये जले स्थितां श्रीकृष्णमूर्तिं दृष्ट्वाऽक्रूरकृता श्रीकृष्णस्तुतिः	२३३	१
१९	जलेऽक्रूरकृतभगवन्मूर्तिपूजा, ततः साश्चर्याऽक्रूरस्य श्रीकृष्णबलरामाभ्यां सह मथुराऽऽगमनम्, श्रीकृष्णस्य रजकं हत्वा वस्त्रपरिधानम्, मालाकारदत्तपुष्पमालाधारणञ्च	२३६	१
२०	श्रीकृष्णस्य कुब्जादर्शनं तत्कृतसत्कारग्रहणञ्च, श्रीकृष्णस्य कुवलयापीडं निहत्य रंगसभागमनम्, रंगद्वारसभावर्णनम्, ततो बलरामकृष्णकृतचाणूरमुष्टिकादिहननोत्तरं कंसवधः	२३७	१
२१	श्रीकृष्णकृतकंसस्त्रीसमाश्वासनम्, श्रीकृष्णाज्ञया वायुप्रेरितशक्रकृतोग्रसेन सम्प्रदानकसुधर्मासभाप्रदानम्, श्रीकृष्णबलरामयोः सांदीपनिसमीपे छात्रवृत्त्या सर्वविद्याकलाध्ययनं कृत्वा गुरुदक्षिणायां गुरुपुत्रदानम्, पुनस्तयोर्मथुरागमनम्	२४०	२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
२२	कंसवधं कंसपत्न्यस्तिप्राप्तिमुखतः श्रुत्वा जरासंधस्य श्रीकृष्णविनाशाय मथुरागमनम्, श्रीकृष्णजरासंधयुद्धे जरासंधपराजयः, कालयवनभयाच्छ्रीकृष्णाज्ञया विश्वकर्मणा समुद्रे द्वारकानिर्माणम्, श्रीकृष्णस्य मथुरातो बहिः पलायनम्	२४२	१
२३	श्रीकृष्णामनुधावता कालयवनेन श्रीकृष्णबुद्ध्वा स्वपदा मुचकुन्दे ताडिते तद्रोषावलोकात्कालयवनस्य भस्मीभवनम्, मुचुकुन्दस्य भगवद्दर्शनम्, तत्कृतभगवत्स्तुतिश्च	२४२	२
२४	मुचुकुन्दभगवतोः संवादः, भगवदाज्ञया मुचुकुन्दस्य बदरिकाश्रमे प्रस्थानम्, श्रीकृष्णस्य द्वारवत्यामागमनम्, बलरामस्य गोकुले गमनम्, गोपैः सह बलरामस्य श्रीकृष्णबाललीलास्मरणम्	२४४	२
२५	मदिरामत्तबलदेवस्य यमुनाकर्षणम्, बलरामस्य द्वारकागमनम्, बलरामविवाहः सन्तानोत्पत्तिश्च	२४५	२
२६	श्रीकृष्णकृतरुक्मिणीपाणिग्रहणम्, प्रद्युम्नोत्पत्तिवर्णनम्	२४६	१
२७	शंबरासुरप्रद्युम्नयुद्धे शंबरवधः, प्रद्युम्नकृतरुक्मिणीकृष्णदर्शनम्, पुत्रदर्शनेन रुक्मिण्यादीनामाह्लादः	२४६	२
२८	रुक्मिणीदशपुत्रवर्णनम्, श्रीकृष्णाष्टांगनावर्णनम्, रुक्मिपुत्रीप्रद्युम्नस्वयंवरे ग्लहकोपपरीतात्मनो बलदेवस्य हस्तेन रुक्मिविनाशः	२४७	२
२९	शक्रप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य नरकवधं कृत्वा तदक्षितषोडशसहस्राधिकैकशतकन्यकानां द्वारकानयनम्	२४८	२
३०	अदितिकृतश्रीकृष्णस्तवनम्, श्रीकृष्णस्य शक्रलोके गमनम्, शक्रकृतेन्द्रस्तुतिः, पारिजातहरणं कृत्वा श्रीकृष्णस्य सत्यभामायै तद्दानम्	२५०	१
३१	श्रीकृष्णस्यानीतपारिजातारोपणोत्तरं नरकासुरकारागृहानीतकन्यापाणिग्रहणकरणम्	२५२	२
३२	श्रीकृष्णाष्टस्त्रीसमुद्भूतसंततिवर्णनम्, बाणकृतोषागृहधृतानिरुद्धकारागृहबन्धनम्	२५३	२
३३	बाणकृष्णयुद्धवर्णनम् सपत्नीकानिरुद्धं गृहीत्वा श्रीकृष्णस्य द्वाराकायां गमनम्	२५४	२
३४	वासुदेवस्वरूपानुकारिपौंड्रकेण राज्ञा सह श्रीकृष्णस्य युद्धे सुदर्शनचक्रेण पौण्ड्रकशिरश्छेदः	२५६	२
३५	बलरामपराक्रमवर्णनप्रसंगे बलरामस्य हस्तिनापुरे गमनम्, तत्र स्वापमानमसहमानबलरामस्य हलेन हस्तिनापुराकर्षणम्, तद्दृष्ट्वा बलरामस्य सांत्वनादि कृत्वा दुर्योधनादीनां सांबस्य कारागृहतो मोचनम्, सांबस्वयंवरवर्णनम्	२५८	१
३६	बलरामद्विविदवानरयुद्धे द्विविदपराजयः	२५९	२
३७	सबलरामस्य श्रीकृष्णस्य व्याधप्रेरितमुसलायोभागाग्रवर्तिबाणेन स्वस्थानगमनम्, मिथः फलहेन यादवविनाशः, अर्जुनादीनां विषादकरणम्	२६०	१
३८	अर्जुनकृतसर्वयादवसंस्कारः रुक्मिणीप्रमुखश्रीकृष्णस्त्रीणां शोकादेहत्यागः, अर्जुनकथितश्रीकृष्णनिजधामगमनं श्रुत्वा पाण्डवानामभिमन्युपुत्रं परीक्षितं राज्येऽभिषिच्य स्वर्गगमनम्	२६३	१

॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणपञ्चमांशविषयानुक्रमणिका ॥ ९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अध्यायांकाः	विषयाः	पत्रांकाः	पृष्ठांकाः
	अथ षष्ठोंऽशः ६.		
१	महाप्रलयकल्पान्तादिवर्णनम्, कलिधर्मवर्णनम्	२६८	१
२	कलिसंकीर्तितभगवन्नाममाहात्म्यवर्णनम्, कलिगतगुणदोषविचारकरणम्....	२७०	२
३	नैमित्तिकात्यन्तिकप्राकृतिकलयलक्षणम्, प्रलयकालिकमेववर्णनम्	२७२	१
४	जगद्भयोत्तरं भगवतः शेषशायित्वेनावस्थानम्, प्रकृतिस्वरूपवर्णनम्, व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवर्णनम्	२७४	२
५	आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकशारीरमानसिकस्वभावस्वरूपलक्षणम्, सृष्टिविभागलक्षणम्, कर्मलोपसंप्रापकनरकफलवर्णनम्, नरकयातनाक्लेशवर्णनम्, भगवच्छब्दलक्षणम्	२७६	२
६	ब्रह्मप्राप्तिदयोगस्वाध्यायविषयवर्णनप्रस्तावे केशिध्वजखांडिक्यसंवादः, तत्र केशिध्वजस्य राज्ञोऽरण्ये व्याघ्रनिहतां धर्मधेनुं दृष्ट्वा तत्पापविशुद्धये खांडिक्याग्रे गमनकरणम्, खांडिक्यकथितमार्गेण योगादिकं विधाय केशिध्वजदोषमोचनम्, केशिध्वजब्रह्मप्राप्तिः	२८१	२
७	केशिध्वजखाण्डिक्यसंवादे ब्रह्मयोगनिर्णयकरणम्, भगवद्ध्यानादिविधानपूर्वकभगवत्स्वरूपवर्णनम्, केशिध्वजस्य खाण्डिक्याय गुरुदक्षिणायां राज्यं दत्त्वा स्वकर्मफलं भुक्त्वा भगवत्पदलब्धिकरणम्, खाण्डिक्यस्याऽपि स्वपुत्रं राज्येऽभिषिच्य योगमार्गेण मोक्षोपलाभकरणम्	२८३	२
८	वैष्णवमहापुराणफलवर्णनम्, विष्णुमहापुराणोपसंहारः, विष्णुमहापुराणसंप्राप्तिपरंपराक्रमवर्णनम्, ग्रन्थान्ते भगवत्स्तोत्रकथनम्	२९२	१
	॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणषष्ठांशविषयानुक्रमणिका ॥ ६ ॥		

॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ अथ श्रीविष्णुमहापुराणं विष्णुचित्त्यात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीय
व्याख्याद्वयोपेतं प्रारभ्यते ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ॐ पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियम् ॥ मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च ॥ १ ॥
त्वत्तो हि वेदाध्ययनमधीतमखिलं गुरो ॥ धर्मशास्त्राणि सर्वाणि तथाङ्गानि यथाक्रमम् ॥ २ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ अथ विष्णुचित्तीव्याख्या ॥ यस्मादिदं जगदजायत यत्र तिष्ठत्यंते समस्तमिदमस्तमुपैति यत्र ॥ तस्मै नमस्सदसदादिविकल्पशून्यचैतन्यमात्रवपुषे पुरुषोत्तमाय ॥ १ ॥ विधेश्च विदुषामिष्टदायिने ताक्ष्यर्यायिने ॥ नमस्तुरंगतुंडाय स्वात्मने जगदात्मने ॥ २ ॥ अशैष्षड्भिस्समाकीर्णमंगैर्वेदमिवापरम् ॥ पुराणं वैष्णवं चक्रे यस्तं वंदे पराशरम् ॥ ३ ॥ तत्त्वेन यश्चिदचिदीश्वरतत्त्वभावभोगापवर्गतदुपायगतीरुदारः ॥ संदर्शयन्निरममीत पुराणरत्नं तस्मै नमो मुनिवराय पराशराय ॥ ४ ॥ श्रीविष्णुचित्तपदपंकजसंगमाय चेतो मम स्पृहयते किमतः परेण ॥ नोचेन्ममापि यतिशेखरभारतीनां भावः कथं भवितुमर्हति वाग्विधेयः ॥ ५ ॥ ॐ ॥ अथ भगवान् पराशरः श्रीमैत्रेयाय लोकहितार्थं श्रीविष्णुपुराणं प्रणेष्यन् प्राणिघातादिभिरुपसन्नाय सच्छिष्याय सदाचारवता तत्पृष्टेन गुरुणा स्वधर्मानुष्ठानाविरुद्धे मनःप्रसादकरसमये पुराणं व्याख्येयमिति शास्त्रदर्शनात् पुराणप्रस्तावकं तत्प्रश्नं निबध्नाति—पराशरमिति श्लोकेन ॥ परान् बाह्यकुदृष्टीन् सम्यक्प्रमाणतर्कैराशृणाति इति पराशरः तं मुनिवरं सम्यग्ज्ञानवन्तं कृतपौर्वाह्णिकक्रियं भगवत्समाराधनादिना विशेषतो विमलमनसं पूर्वाह्णनिर्देशेन चित्तस्य सत्त्वोद्रेको दर्शितः । परिपप्रच्छ परितः पप्रच्छ, पुराणार्थमिति शेषः । कात्स्न्येन अर्थविशेषानभिनिवेशेन सामान्यतो यन्मयमित्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण, अतः प्रश्नानुरूपेण प्रतिवचनमपि न क्वचिदाग्रहेण कृतं तेनास्य पुराणस्य लैंगादिवन्न क्वचित्पक्षपातित्वम् ॥ १ ॥ अथ मैत्रेयश्चतुर्दशविद्याभूषितपुराणाधिगमे त्रयोदशविद्यास्थानाधिगमलक्षणस्यात्मनोऽधिकारस्य तत्प्रसादलब्धत्वानुवादेन गुरुं स्तुवन्पुराण प्रवचने प्रोत्साहयति—त्वत्तो हीतिद्वयेन ॥ खिलं प्रहतमनाम्नातं पारिशिष्टाख्यं श्रीसूक्तादिकं तदखिलमाम्नातमेव यथास्यात्तथा वेदाध्ययनम् अधीतम् अधिगतं प्राप्तम् । खिलभागस्याप्यध्ययनं त्वत्त एव प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा अखिलं कृत्स्नं यथाक्रमं स्वशाखाध्ययनपूर्वकमृगादिक्रमानतिक्रमेण "अतः पूर्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः

अथात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीयव्याख्या ॥ ॥ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥ नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥ श्रीविन्दुमाधवं वन्दे परमानन्दविग्रहम् ॥ तथा पुराणतत्त्वज्ञान्पराशरमुखान्मुनीन् ॥ २ ॥ श्रीविद्वत्सुखयोगिमुख्यरचितव्याख्यां निरीक्ष्य स्फुटं तन्मार्गेण सुबोधसंग्रहवतीमात्मप्रकाशाभिधाम् ॥ श्रीमद्विष्णुपुराणसारविवृतिं कर्त्ता यतिः श्रीधरस्वामी सद्गुरुपादपद्ममधुपस्साधुः स्वसंसिद्धये ॥ ३ ॥ श्रीमद्विष्णुपुराणस्य व्याख्याः स्वल्पातिविस्तराः ॥ प्राचामालोच्य तद्व्याख्या मध्यमेयं विरच्यते ॥ ४ ॥ ॥ ॐ—अथ भगवान्पराशरमुनीश्वरो मैत्रेयं निमित्तीकृत्य श्रीविष्णुतत्त्वप्रतिपादकं पुराणमारभते—पराशरमित्यादिना ॥ स्वस्मिन्नेव परोक्षनिर्देशो लोकोक्त्या देहाद्यनहङ्कारद्योतनार्थम् . प्रणिपत्य दण्डवत्प्रणम्य, पादग्रहणादिविधिना अभिवाद्य च ॥ १ ॥ बुभुत्सितमर्थं प्रष्टुं तत्कृतमनुग्रहमनुवदति त्वत्त इति द्वाभ्याम्—त्वत्त इति ॥ त्वत्तो वेदाध्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मामन्ये नाकृतश्रमम् ॥ वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु प्रायशो येपि विद्विषः ॥३॥ सोहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् ॥ बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥ ४ ॥ यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्यतश्चैतच्चराचरम् ॥ लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥ ५ ॥

पठत् । कृष्णपक्षे तथाङ्गानि मासान्विप्रोर्द्धपञ्चमान् " इत्याद्युक्तक्रमानतिक्रमेण च ॥ २॥ त्वत्प्रसादादिति ॥ अन्ये जनाः ये विद्विषः तेपि सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादकृत श्रमं मां न वक्ष्यन्ति, किन्तु त्वत्प्रसादादेव कृतसर्वशास्त्रपरिचयं मां समावर्त्तनानन्तरं वक्ष्यन्ति । अन्येनेति पदच्छेदे मां सर्वशास्त्रेषु त्वत्प्रसादादन्येनोपायेन अकृतश्रमं वक्ष्यंति किन्तु त्वत्प्रसादेनैव कृतश्रमं वक्ष्यंतीत्यर्थः ॥३ ॥ सोहमिति ॥ य एवं वेदादित्रयोदशविद्यास्थानाभिज्ञः सोहं जगज्जन्मादिपुराणार्थं श्रोतुमिच्छामीत्यर्थः । अनेन ब्रह्मयज्ञाद्यध्ययनार्थं वेदोपबृंहणार्थं च पुराणस्य श्रवणादौ तद्योग्यत्रैवर्णिकानामेवाधिकार उक्तो ज्ञेयः । पापक्षयार्थं तु पुराणश्रवणादौ स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः । यथोक्तं भविष्यत्पुराणे "अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणक्षत्रियौ विना ॥ श्रोतव्यमेतच्छूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥ तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रान्न श्रोतव्यं कदाचन" इति विलोमजानां तु श्रवणादौ नाधिकारः सूतादेस्तु विलोमजस्यापि पुराणप्रवचनं—"धर्म एष तु सूतस्य साद्भिर्दृष्टः पुरातनः" इत्यादिवचनादविरुद्धम् । 'यथा जगद्बभूव' इत्युपक्रम्य 'आश्रम वासिनाम्' इत्यन्तेन प्रष्टव्यानर्थानाह—अत्र भगवता भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकाराः तदाराधनस्वरूपफलविशेषाश्च पृष्टा इति प्रष्टव्यार्थविशेषा उक्ताः । 'यथा जगत्' इत्यादि 'लयमेष्यति यत्र च' इत्यन्तं ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नः । 'यत्प्रमाणानि' इत्यादि 'चातुर्युगम्' इत्यन्तं विभूतिभेदप्रकारप्रश्नः । धर्माश्चेत्यर्थेन तदाराधन स्वरूपफलविशेषप्रश्नौ पृष्टौ । ब्रह्मस्वरूपस्य "यतो वा इमानि" इत्यादिवाक्यसिद्धत्वात्तद्विशेष एवात्र प्रष्टव्य इति भाष्यकारेण ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्न इत्युक्तम् । ननु नारायणानुवाकादिभिः स्वरूपस्य विशेषोपि निर्धारितः सत्यम्, अनेकानुवाकविप्रकीर्णयोः सामान्यविशेषयोरेकत्र समाहृत्य वचने हि व्यक्तिर्भवति । एतदेव हि पुराणादि कृत्यं वेदोपबृंहणं यथा बभूव यथा भविष्यतीति सर्वसृष्टिषु किमेकप्रकारा सृष्टिरुतानेकप्रकारा भिन्नक्रमा वेति प्रश्नः । अत्रोत्पत्तिलययोः पृष्टत्वात्स्थितिप्रश्नोप्यभिप्रेतः स्थितिसंयमकर्तेति प्रतिवचनदर्शनात् ॥ ४ ॥ यन्मयमिति ॥ यतश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात् यन्मयमित्यनेन सृष्ट्यादिकर्मभूतं जगत्किमात्मकमिति पृष्टम् । तस्य चोत्तरं जगच्च स इति, इदं तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतयाऽवस्थानकृतं न तु वस्त्वैक्यकृतम् । यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वात् जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्य यन्मयमित्यत्र मयट् न विकारार्थः पृथक्प्रश्नवैय्यर्थ्यात् । नापि प्राणमयादिवत्स्वार्थिकः जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्तेः । तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत्

॥ २ ॥

यनमर्धीतं कृतमित्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् ॥ २ ॥ त्वत्प्रसादादिति ॥ अन्ये विद्वांसो मां सर्वशास्त्रेष्वकृतश्रमं न वक्ष्यन्ति अपि तु विद्विषोपि कृताभ्यासं वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सोहमिति ॥ पूर्वं यथा जगद्बभूव पुनश्च यथा भविष्यतीति जगतो जन्मप्रकारप्रश्नः ॥ ४ ॥ यन्मयमिति ॥ यन्मयमित्युपादानप्रश्नः यतश्चेति निमित्तप्रश्नः लीनमासीद्यत्रेति लयाधारप्रश्नः ॥ ५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च संभवम् ॥ समुद्रपर्वतानां च संस्थानं च यथा भुवः ॥ ६ ॥ सूर्यादीनां च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम ॥
देवादीनां तथा वंशान्मनून्मन्वन्तराणि च ॥७॥ कल्पान् कल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् ॥ कल्पांतस्य स्वरूपं च युगधर्मांश्च कृत्स्नशः ॥
॥ ८ ॥ देवर्षिपार्थिवानां च चरितं यन्महामुने ॥ वेदशाखाप्रणयनं यथावद्व्यासकर्तृकम् ॥ ९ ॥ धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् ॥
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनन्दन ॥ १० ॥ ब्रह्मन्प्रसादप्रवणं कुरुष्व मयि मानसम् ॥ येनाहमेतज्जानीयां त्वत्प्रसादान्महामुने ॥ ११ ॥
श्रीपराशर उवाच ॥ साधु मैत्रेय धर्मज्ञ स्मारितोस्मि पुरातनम् ॥ पितुः पिता मे भगवान् वसिष्ठो यदुवाच ह ॥ १२ ॥

उत्तरमुक्तं भवेत्, अतः प्राचुर्यार्थ एव कृत्स्नं जगत्तदात्मकतया तत्प्रचुरमेव तस्मायन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनम् । अन्यथा बाधायां सामानाधिकरण्याश्रयणेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरत्वे शास्त्रस्याभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न संगच्छेरन्, तद्विवरणरूपं च कृत्स्नं शास्त्रं तत्पक्षे हि प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानं निर्विशेषज्ञानमात्रमिति प्रश्नप्रतिवचने स्याताम् । जगच्च स इति जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वेन सामानाधिकरण्ये च ब्रह्मणः कल्याणगुणैकतानत्वं हेयप्रत्यनीकत्वं च बाध्येत सर्वाशुभास्पदं च ब्रह्म भवेत् तस्मादात्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यमिति वक्ष्यामः । न च यतश्चेत्यस्य कारणमात्रवाचित्वेपि यन्मयमित्यस्योपादानकारणविषयत्वाद्दोबलीवर्दन्यायेन यत इति निमित्तकारणपरमिति वाच्यम् । तस्यागतिविषयत्वात् अत्र मयटः प्राचुर्यार्थत्वेन गत्यन्तरोपपादनाच्च स्वार्थिकत्वे यज्जगादेति प्रश्नस्य विष्णुर्जगदित्युत्तरैकानुपपत्तिरिति चेत् तदा हि बाधायां सामानाधिकरण्यमभिहितं स्यात् । ततश्च स्थाणुरेव न पुरुष इतिवद्विष्णुरेव न जगदित्यर्थः । स्यात्तथा जगद्विष्णुरिति जगद्ब्रह्मणोरैक्योपदेशस्य न जगद्विष्णुरिति वैय्यधिकरण्यमर्थः स्यादिति श्रुतिविरुद्धाश्रुतबाधकल्पना स्यात् । अर्थवत्वे सिद्ध्यति मयटः स्वार्थिकत्वेन वैय्यर्थ्यं चायुक्तम् । लीनमासीद्यथा यत्र येन क्रमेण यत्र लीनं सकारणम् ॥ ५ ॥ यत्प्रमाणानीति । पृथिव्यादीनि यत्प्रमाणानीति महाभूतादीनामियत्ताप्रश्नः जगतः प्रमितिसाधनप्रश्नश्च ॥ ६ ॥ सूर्यादीनामिति । मन्वन्तराणि मनूनां कालाः ॥ ७ ॥ कल्पानिति ॥ कल्पान् ब्रह्मायुर्मितान् महाकल्पान् चातुर्युग कल्पितान् चतुर्युगपरिवृत्तिकल्पितान् देवादीनां च सम्भवमित्यनुषङ्गः । चतुर्युगैरावर्त्तमानैर्विभक्तानित्यर्थः । कल्पविभागान् महाकल्पांशान् पद्मादीन् ब्रह्मदिवसान् कल्पान्तः प्रलयः । चातुर्युगं भावि वेदविभजनं चतुर्युगस्य परिमाणमिति वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्मानिति ॥ सर्वम् अन्ययोगादि च ॥ १० ॥ ११ ॥ वासिष्ठनन्दनेत्यामन्त्रणेन गुरुप्रसादादेव ज्ञानमि

यदिति ॥ प्रमाणमियत्ताप्रकाशकं वा यत्परिमाणानि भूतानि यत्प्रकाश्यानि वेत्यर्थः । देवादीनां च सम्भवमित्यनुसर्गप्रश्नः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कल्पानिति ॥ कल्पान् ब्रह्मायुःपरिमितान्महाकल्पान् कल्पविकल्पान्ब्रह्माहःसंज्ञिकान् । विभागानिति पाठेपि स एवार्थः । चतुर्युगैरावर्त्तमानैर्विकल्पितान्विभक्तान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्मानिति ॥ वासिष्टः शक्तिः तस्य नन्दनः सुतः तस्य सम्बुद्धिः ॥ १० ॥ ब्रह्मन्निति ॥ प्रसादप्रवणं प्रसादाभिमुखम् । येन प्रसादप्रवणेन चित्तेन जातात्त्वत्प्रसादादहमेतत्सर्वं जानीयाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विश्वामित्रप्रयुक्तेन रक्षसा भक्षितः पुरा ॥ श्रुतस्तातस्ततः क्रोधो मैत्रेयाभून्ममातुलः ॥ १३ ॥ ततोऽहं रक्षसां सत्रं विनाशाय समारभम् ॥ भस्मी भूताश्च शतशस्तस्मिन्सत्रे निशाचराः ॥ १४ ॥ ततः संक्षीयमाणेषु तेषु रक्षस्वशेषतः ॥ मामुवाच महाभागो वसिष्ठो मत्पितामहः ॥ १५ ॥ अलमत्यन्तकोपेन तात मन्युमिमं जहि ॥ राक्षसा नापराध्यन्ति पितुस्ते विहितं हि तत् ॥ १६ ॥ मूढानामेव भवति क्रोधो ज्ञानवतां कुतः ॥ हन्यते तात कः केन यतः स्वकृतभुक्पुमान् ॥ १७ ॥ सञ्चितस्यापि महता वत्स क्लेशेन मानवैः ॥ यशसस्तपसश्चैव क्रोधो नाशकरः परः ॥ ॥ १८ ॥ स्वर्गापवर्गव्यासेधकारणं परमर्षयः ॥ वर्जयंति सदा क्रोधं तात मा तद्वशो भव ॥ १९ ॥ अलं निशाचरैर्दग्धैर्दीनैरनपकारिभिः ॥ सत्रं ते विरमत्वेतत्क्षमासारा हि साधवः ॥ २० ॥ एवं तातेन तेनाहमनुनीतो महात्मना ॥ उपसंहृतवान्सत्रं सद्यस्तद्वाक्यगौरवात् ॥ २१ ॥ ततः प्रीतः स भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ संप्राप्तश्च तदा तत्र पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः ॥ २२ ॥ पितामहेन दत्तार्घ्यः कृतासनपरिग्रहः ॥ मामुवाच महाभागो मैत्रेय पुलहाग्रजः ॥ २३ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ वैरे महति यद्वाक्याद्धरोरद्याश्रिता क्षमा ॥ त्वया तस्मात्समस्तानि भवाञ्शास्त्राणि वेत्स्यति ॥ २४ ॥ सन्ततेर्न ममोच्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः ॥ त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यं महावरम् ॥ २५ ॥ पुराणसंहिताकर्त्ता भवान्वत्स भविष्यति ॥ देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥ २६ ॥ प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्तमला मतिः ॥ मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥ २७ ॥

त्युक्त्या च पुरातनं वसिष्ठवरदानवृत्तांतं संस्मारितो हृष्टः पराशरो वक्ष्यमाणस्यार्थस्य श्रद्धेयत्वसिद्धये तं वृत्तान्तमाख्याति साध्वित्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अलमिति ॥ मन्युं सत्रम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यशस्तपसोर्नाशे स्वर्गापवर्गसाधनधर्मज्ञानप्रतिबन्धो जायते इत्याह स्वर्गेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ पुराणेति ॥ संहितातुल्यत्वात्संहिता तस्याः कर्ता यथावद्वेत्स्यते विभूतिविग्रहगुणकर्मस्वभावादिभिर्देवतामसंशयविपर्यासं यथावज्ज्ञास्यति ॥ २६ ॥ प्रवृत्त

वसिष्ठस्तव कदा किमुवाचेत्यपेक्षायां तदुक्तेरुपोद्घातभूतां कथामाह—विश्वामित्रप्रयुक्तेत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वर्गेति ॥ यशस्तपसोर्नाशकत्वादेव स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गमोक्षयोः व्यासेधः प्रतिबन्धः, तस्य कारणं कोपः, हे तात तद्वशो मा भव ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गुर्वाज्ञाकारिणां शत्रुपक्षीया अप्यनुकूला भवन्तीति दर्शयन्नाह—तत इत्यादिना ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ वैर इति ॥ यद्यस्मात्स्वगुरोर्वाक्यात्क्षमा आश्रिता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रवृत्त इति ॥ तस्मात्प्रवृत्ते निवृत्ते च कर्मणि अस्तमला ज्ञानविपर्ययशून्या मतिर्भविष्यति । ते च कर्मणी स्मृतिप्रसिद्धे—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्च प्राह भगवान्वसिष्ठो मे पितामहः ॥ पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥२८॥ इतिं पूर्वं वसिष्ठेन पुलस्त्येन च धीमता ॥ यदुक्तं तत्स्मृतिं याति त्वत्प्रश्नादखिलं मम ॥ २९ ॥ सोऽहं वदाम्यशेषं ते मैत्रेय परिपृच्छते ॥ पुराणसंहितां सम्यक् तां निबोध यथातथम् ॥३०॥ विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् ॥ स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोस्य जगच्च सः ॥ ३१ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इति ॥ प्रवृत्तं काम्यं कर्म निवृत्तं निष्कामं ज्ञानपूर्वकम् । अस्तमलाऽज्ञानविपर्यासरहिता ॥ २७ ॥२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अथ भगवान्पराशरो य एवं गुरु प्रसादात्साक्षात्कृतशास्त्रार्थः सोऽहं वदामीति स्वस्य गुरुत्वाधिकारं सूचयन् प्रश्नेषु जगत्कारणवस्तुविशेषस्तेन च जगत्सम्बन्धप्रकारविशेषश्च प्रष्टुः प्राधान्येन जिज्ञासित इति जानन्प्रधानभूतप्रश्नप्रतिवचनत्वेन संक्षेपतः पुराणार्थमाह—विष्णोः सकाशादिति ॥ तथाहि मुमुक्षोः क्षेत्रज्ञस्य "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं कारणं तु ध्येयम्" इत्यादिश्रुतेर्जगत्कारणविशेषो जिज्ञास्यः तेन सह जगत्संबन्धप्रकारविशेषश्च तत्र हि शरीरशरीरिभावपर्याये नियाम्यनियामकत्वलक्षणे ज्ञाते जीवस्य परस्माद्भेदः "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा; ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ नित्योनित्यानाम्" इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः श्रूयमाणः स्वरूपत एवेति निश्चेतव्यम् । अन्यथा तस्यौपाधिकत्वेऽविद्यापरिकल्पितत्वे वा तयोर्नियाम्यनियामकभावो न स्यात् । न हि घटकाशो महाकाशेन नियम्यते नियमनं हि व्याप्यावस्थानं न हि घटाकाशे महाकाशस्तिष्ठति घटे घटाकाशो महाकाशश्चेत्याकारद्वयोपलब्धिः स्यात् । अविद्यापरिकल्पितस्य न नियमनं सम्भवति । न स्थाणौ परिकल्पितश्चोरः केनापि नियम्यते किं च भेदस्यौपाधिकत्वे कल्पितत्वे वा ब्रह्मविद्यया तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानेन वोपाध्यविद्ययोर्नाशात्तत्कृतभेदो जीवशब्दार्थो नश्येदिति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्तत्साधने न कश्चित्प्रवर्त्तेत । जीवस्य नित्यत्वे श्रुतिविरोधश्च जीवपरयोः सम्बन्धे नियाम्यनियन्तृत्वरूपे मोक्षस्य पुरुषार्थता सिद्ध्यति स हि संबन्धः शेषशेषित्वात्मा शेषभूतस्य

"इह चामुत्र काम्यं यत्प्रवृत्तमभिधीयते । वैराग्यज्ञानपूर्वं यन्निवृत्तमुपदिश्यते" इति । तथा, यथा श्रोतुस्सुखेन प्रतिपत्तये ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ संक्षेपतस्तावत्प्रश्नोत्तरतया पुराणार्थमाह—विष्णोरितिश्लोकेन विष्णोरिति ॥ सकाशात्काशः प्रकाशः ईक्षणमिति यावत्, तत्सहिताद्विष्णोर्जगदुद्भूतम् । "स ऐक्षत लोकान्नु सृजेय" इति "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । चिच्छक्ति इच्छाशक्तिपर्यायं यदीक्षणम् तेन च नात्मकं तेन प्रकारेण जगदुद्भूतम् अनेन यथा बभूवेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरम् । तत्रैव च स्थितं प्रलयकाल इति लयाधारप्रश्नस्योत्तरम् । चशब्दाज्जगतः स्थितिरपि तत्रैवेत्युक्तम् । अस्य जगतः स्थितिसंयमयोरप्येवं कर्त्ता जन्मनोऽप्युपलक्षणम् । अनेन यतश्चैतच्चराचरात्मकं जगदित्यस्य निमित्तप्रश्नस्योत्तरम् । जगच्च स एवेत्युपादानप्रश्नस्योत्तरम् । उपादानकारणरूपत्वात्कार्य्यस्य अनेनैव विष्णोस्सम्भवं, जगदुपादानकर्त्तृत्वादिकथनेन विष्णोरेवोद्भविष्यति । तत्रैव स्थास्यतीत्यादिसर्वप्रश्नस्योत्तरमर्थात्प्रष्टव्यम् । अत्र यथा जगद्बभूव तथा पुनर्भविष्यति, यन्मयं जगद्यतश्च यत्र पूर्वं लीनं पुनश्च यत्र लयमेष्यति, यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनां च सम्भवमित्यष्टप्रश्नोत्तरं प्रथमांशे । समुद्रपर्वतादीनां संस्थानं भुवः संस्थानं सूर्यादीनां च संस्थानं तेषां परिमाणं चेति चतुःप्रश्नोत्तरं द्वितीयांशे । "देवादीनां तथा वंशान्मनून्मन्वन्तराणि च । वेदशाखाप्रणयनं यथावद्व्यासकर्त्तृकम् । धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम्" इति षट्प्रश्नोत्तरं तृतीयांशे । "देवर्षिदार्थिवादीनां चरितम्" इति प्रश्नस्योत्तरम् । तद्वंशविस्तारोक्तिपूर्वकं चतुर्थांशे । तत्र च यदुवंशे भूभारहरणार्थमवतीर्णस्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने ॥ सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

जीवस्य शेषिणं परं प्रतिश्रूयमाणा समाहितैव हि स्वरूपानुरूपा कैङ्कर्यसम्पत्तिः, सैव खलु मोक्षस्य काष्ठा। अत्र जमत्कारणविशेषप्रश्नस्योत्तरं विष्णोः सकाशादिति। सकाशात् काशः प्रकाशो ज्ञानम्'। "स ऐक्षत लोकान्नु सृजेया" इति "तदैक्षत बहुस्याम्" इत्याद्युक्तसङ्कल्परूपप्रकाशसहितादित्यर्थः। अथ वा सकाशशब्दः स्वरूपवचनः आचार्यस्य सकाशादित्यादिवत्। यथा बभूव यथा भविष्यतीत्यनयोरपीदमेवोत्तरम्। भगवतः पूर्वसर्गप्रकारक्रमस्मृतिरूपसङ्कल्पेन ह्युत्तरोत्तरसर्गप्रवाहः "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः। 'यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि' इति स्मृतेश्च लीनमासीदित्यादेरुत्तरं तत्रैव च स्थितमिति उपादाने कार्यस्य संस्थितिर्हि लयः। स्थिति संयमकर्तेति स्थितिरुभयविधा "येन जातानि जीवन्ति" इत्युक्ता प्राणनलक्षणान्तरात्मतया स्थितिरेका लोकपालसूर्यसोमादिरूपेण बहिः पोषकत्वादिरूपा स्थितिरपरा। अग्न्यन्तकादिरूपेण संहारः संयमः तत्र बहिः स्थितिः। स्थितिसंयमयोः कर्त्तेत्युक्ता प्राणनलक्षणा स्थितिः 'जगच्च सः' इत्युक्ता। इदमेव यन्मयमित्यस्य जगद्ब्रह्मणोः संबन्धप्रकारविशेषप्रश्नस्याप्युत्तरम्। यद्वा श्रुतिस्मृत्यादिभिर्नियमनं संयमः तत्रैव च स्थितं स्थितिसंयमयोः कर्त्तेति प्रकारेण स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव॥ ३१॥श्रीरित्यादीति सर्वपुराणानामादिभूते ब्रह्माण्डाख्ये महापुराण उद्धृतायां पाराशर्यसंहितायामिति प्रथमोध्याय इत्यन्वयः॥ इति श्रीभगवद्रामानुजपदाब्जभृंगायमाणश्रीविष्णुचित्तार्यविरचिते विष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे प्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥ तदेवं संक्षेपत उक्तानां प्रतिवचनानां विवरणतयाऽवतार्यमाणस्य पुराणस्यारम्भमविकारायेत्यादिभिर्नवभिः श्लोकैः पुराणप्रतिपाद्यस्वाभिमतदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते। तत्र कारणत्वाभिधानतः प्रसक्तं विकारित्वं निरस्यति—अविकारायेति॥ अनेनाचेतनाद्व्यावृत्तिः "न जायते म्रियते" इत्यादिश्रुतेः। क्षेत्रस्यापि समानमविकारित्वमिति तद्व्यावृत्तिमाह—शुद्धायेति। शुद्धिः क्लेशकर्मादिराहित्यम् अशुद्धास्ते समस्तास्त्विति हि वक्ष्यति। ईदृशी शुद्धिर्मुक्तस्याप्यस्तीति तद्व्यावृत्तिमाह—नित्यायेति। शुद्धत्वाकारेण नित्याय अविकारित्वशुद्धत्वनित्यशुद्धत्वादीनि नित्यसूरीणामपि साधारणानीत्यत आह—परमात्मन इति। परो यस्मान्नास्ति स परमः अपराधीननियंतृतया सर्वस्य व्यापनादात्मा नित्यसूरयस्तेन परवन्तः, अतः पदंचतुष्टयेन प्रधानाद्यचेतनब्रह्मसनकादिभावनायुक्तक्षेत्रज्ञमुक्तनित्यसूरिभ्यो व्यावृत्तं परमस्वरूपं शोधितम्। अथ ज्ञानशक्त्यादिवदसाधारणं तद्वदेव सर्वविलक्षणं स्वानुरूपं ज्योतिर्मय

हरेश्चरितं विस्तरेण पञ्चमांशे। " कल्पान्तकल्पविकल्पांश्च कल्पान्तस्य स्वरूपं च " इति प्रश्नत्रयस्य प्रथमांशे संक्षेपेण दत्तोत्तरस्य युगधर्मांश्च कृत्स्नशः इत्यस्य च तच्छ्लोकोक्तस्योत्तरं षष्ठांश इति विवेकः॥ ३१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितायामात्मप्रकाशाख्यायां श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे प्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथैतत्पुराणप्रतिपाद्यं विष्णोः स्वरूपं परावरपररूपेण प्रणमन्विस्तरेण पुराणार्थं वक्तुमाह—अविकारायेत्यादिनवभिः श्लोकैः। तत्र तावत्पूर्वाध्यायान्ते पुराणार्थसंक्षेपश्लोकेन जगदुपादानकर्तृत्वाद्युक्त्या प्राप्तं विकारादिप्रसंगं वारयन्प्रणमति अविकारायेति॥ लोके हि क्रियाश्रयत्वात्कर्त्ता विकारी दृष्टः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नमो हिरण्यगर्भाय हरये शंकराय च ॥ वासुदेवाय ताराय सर्गस्थित्यन्तकारिणे ॥ २ ॥ एकानेकस्वरूपाय स्थूलसूक्ष्मात्मने नमः ॥ अव्यक्तव्यक्तरूपाय विष्णवे मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥ सर्गस्थितिविनाशानां जगतो यो जगन्मयः ॥ मूलभूतो नमस्तस्मै विष्णवे परमात्मने ॥ ४ ॥

मादित्यवर्णं " हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते विद्युतः पुरुषादधि " इति उपनिषत्सिद्धं स्वरूपमाह—सदैकरूपरूपायेति । प्रथमो रूपशब्दः स्वभाववाची । अथवा सदैकरूपं तुल्यप्रकारं हेयप्रत्यनीकतया कल्याणैकतानतया च स्वरूपतुल्यं, द्वितीयो रूपशब्दो विग्रहवाची । अथ सर्वव्यापिलक्षणमैश्वरं गुणं ख्यापयन्विशेष्यं निर्दिशति—विष्णव इति चिदचिद्व्यात्याप्रसक्तं दोषं परिहरति सर्वजिष्णव इति । जयो हि परस्य स्ववशे स्थापनं ताच्छील्यप्रत्ययेन व्याप्तिजयौ स्वाभाविकाविति दर्शयति ॥ १ ॥ ब्रह्मशिवयोस्तद्विभूतित्वमाह—नमो हिरण्यगर्भायेति ॥ चतुर्मुखस्वावताररुद्ररूपेण हि सृष्ट्यादिकर्तृत्वं ताराय संसारोत्तारकाय मोक्षप्रदाय वासुदेवरूपेण मोक्षप्रदत्वं हरिशब्दे सत्यपि वासुदेवशब्दो हरेरवतारत्वज्ञापनार्थः । "तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरंति ते ॥ संसारपारं पदमीप्स्यमानैराराधनीयो हरिरेक एव । ब्रह्माणं शितिकंठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवंते यस्मात्पारिप्लवं फलम् । अन्तवत्तु फलं तेषाम्" इत्यादिभिर्भगवत एव मोक्षप्रदत्वमुक्तम् । अत्र हिरण्यगर्भादिवद्धरेर्न विभूतित्वं "न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम्" इति तस्य सर्वेश्वरत्वस्योक्तत्वात् ॥ २ ॥ व्यक्ताव्यक्तयोरपि तद्भूयत्वमाह—एकानेकेति ॥ कारणदशायामेकसूक्ष्माव्यक्तत्वादीनि कार्यदशायामनेकस्थूलव्यक्तत्वादीनि विष्णवे तद्व्यापिने उभयावस्थप्रकृतेः स्ववशवर्तित्वात्तन्मुक्तिहेतवे ॥ ३ ॥ अचित्त्वसंगात्कालरूपत्वमाह—सर्गस्थितीति ॥ जगत्सर्गादिमूलभूतो हि कालः "न कालेन विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादकक्षमवेत्" इत्यादेः जगन्मयः उन्मेषनिमेषकलोन्मानसूर्यगमनादिना पदार्थावच्छेदस्वरूपपरमात्मने अकालवश्याय "कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव सहात्मना । कालः पक्वोयमन्वेति

रागादिधर्मवांश्च साहङ्कारश्च तद्व्यावर्त्तयति अविकारायेति चतुर्भिः पदैः । उपादानकारणमपि मृत्स्वर्णादिकं घटकटकादिनानापरिणामैरनकेरूपं दृष्टं तद्व्यावर्त्तयति—एकेति । एकरूपमेव रूपं यस्य तस्मै, सदेत्यस्य सर्वत्रान्वयः । तत्र हेतुः—सर्वजिष्णवे अचिन्त्यैश्वर्येण सर्वाञ्जेतुं शीलं यस्य तस्मै, एवंभूताय विष्णवे नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ ब्रह्मादित्रिमूर्त्तिरूपेण प्रणमति—नम इति ॥ हिरण्यगर्भादिरूपाय ते रूपैस्सर्गस्थित्यन्तकारिणे वासुदेवाय नमः । तदेवं संसारप्रवर्त्तकत्वमुक्तं तन्निवर्त्तकत्वेन प्रणमति । ताराय भक्तानां ताराय ॥ २ ॥ किञ्च—एकेति ॥ एकमनेकं स्वरूपं यस्य स्थूलस्सूक्ष्मश्चात्मा स्वरूपं यस्य विरुद्धस्वरूपं द्वयं तस्य कथमित्यत्राह—अव्यक्तव्यक्तरूपाय अव्यक्तं कारणं व्यक्तं कार्यं तदुभयरूपाय अतोऽव्यक्तरूपत्वादेकरूपाय सूक्ष्मरूपाय व्यक्तरूपत्वाच्चानेकरूपाय स्थूलात्मने चेत्यर्थः । एवं सर्वात्मत्वेनोपासकानां मुक्तिहेतवे नमः ॥ ३ ॥ कार्यकारणत्वेनाभिनयन्प्रणमति—सर्गेति ॥ जगतः सर्गादीनां यो मूलभूतो जगन्मयश्च, अतो विष्णवे सर्वव्यापिने । अथापि परमात्मने कार्यकारणाभ्यां परम उत्कृष्ट आत्मा स्वरूपं यस्य तत्सङ्गरहितायेत्यर्थः ॥४॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयांसमणीयसाम् ॥ प्रणम्य सर्वभूतस्थमच्युतं पुरुषोत्तमम् ॥ ५ ॥ ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ॥ तमेवार्थ स्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ ६ ॥ विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य स्थितौ सर्गे तथा प्रभुम् ॥ प्रणम्य जगतामीशमजमक्षयमव्ययम् ॥ ७ ॥ कथयामि यथापूर्वं दक्षाद्यैर्मुनिसत्तमैः ॥ पृष्टः प्रोवाच भगवानब्जयोनिः पितामहः ॥ ८ ॥ तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय भूभुजे नर्मदातटे ॥ सारस्व ताय तेनापि मह्यं सारस्वतेन च ॥ ९ ॥ परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ॥ रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ १० ॥

यस्तं वेद स वेदवित् । कलामुहूर्त्तादिमयश्चकालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः" इत्यादेः ॥ ४ ॥ सनष्टिक्षेत्रज्ञरूपत्वमाह—आधारभूतमिति ॥ विश्वस्य प्रकृतिपरि णामस्य जीवकर्मनिमित्तत्वेन तच्छरीरतया तदाधारत्वं 'भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः ययेदं धार्यते जगत्' इत्यादि 'अणीयांसमणीयसां' प्रकृतेरतिसूक्ष्मावस्थाविशेषाणा मपि व्याप्त्या ततोपि सूक्ष्मतरम् 'अव्यक्तमक्षरे लीयते' इत्यादिं सर्वभूतस्थं सर्वभूतेष्वात्मतयावस्थितम् । अच्युतं तद्विकाररहितम् । एवं रूपसमष्टिपुरुषशरीरं पुरुषो त्तमं प्रणम्य कथयामीत्यन्वयः । यद्वा—सर्वभूतस्थं सर्वात्मसु स्थितम् अच्युतं जीवगतज्ञानसङ्कोचादिरहितम् ॥ ५ ॥ व्यष्टिरूपत्वमाह—ज्ञानस्वरूपमिति ॥ वस्तुवृत्त्या पारिच्छिन्नानुकूलज्ञानैकस्वरूपम् । अत्यन्तनिर्मलं सर्वथामलरूपं दुःखाज्ञानादिरहितम्, तमेव भ्रान्तिदर्शनतः अनात्मन्यात्मविज्ञानात् अर्थस्वरूपेण दृश्यस्वरूपेण स्थितम् । यद्वा देवमनुष्यादितत्तदाकारविशिष्टपिण्डमात्रतया प्रतिभासमानम् ॥६॥ उक्तमर्थमुपसंहरति—विष्णुमिति ॥ प्रभुं सृष्ट्यादिषु नैरपेक्ष्येण स्वच्छन्दम् अजमक्षयं कर्माधीन जन्मनाशरहितम् अव्ययं पूर्वोक्तमहाविभूतेरप्रच्युतम् ॥ ७ ॥ अथ श्रोतॄणामादरार्थं स्वस्याप्ततया गुरुपारंपर्यक्रममाह—कथयामीति द्वाभ्याम् ॥ भगवान् उत्पत्तिप्रलया दितत्त्वज्ञः, "उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" इति वचनात् । कुतः अब्जयोनिर्यतो भगवदौरसस्तच्छिष्यश्च "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतेः॥८॥९॥अथ विस्तरेण पुराणं वक्तुमारभते—परः पराणामिति॥स्वरूपरूपगुणैश्वर्यादिभिरुत्कृष्टेभ्योप्युत्कृष्टः।

आधारेति ॥ आधारभूतमित्यादीनां प्रणम्य कथयामीति चतुर्थेनान्वयः । अणीयसामप्यणीयांसं सूक्ष्मतमम् । सर्वभूतस्थं सर्वभूतेषु नियन्तृत्वेन स्थितम् । सर्वभूतान्तस्थत्वेप्यच्युतं तैरपरिच्छिन्नम् ॥ ५ ॥ ज्ञानेति ॥ अर्थस्वरूपेण दृश्यरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः द्रष्टृजीवभ्रान्तिज्ञानेन स्थितम् ॥ ६ ॥ विष्णुमिति ॥ विष्णुं ग्रसिष्णुमित्यनेन कालरूपेण प्रणामः । अतः सर्गस्थित्यन्तकारिण इत्यनेनापौनरुक्त्यम् । अत एव नमस्य स्वरूपभेदद्योतनार्थं प्रणम्येत्यस्यावृत्तिः । अक्षरमचलम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ पितामहेन दक्षादिभ्यः प्रोक्तं त्वया कथं कथ्यते तत्राह—तैश्चोक्तमिति ॥ ९ ॥ अव्यक्तादिचतूरूपस्य परमात्मनो जगत्सृष्ट्यादि वक्तुं ततः प्राचीनं तत्स्वरूपमाह, पर इत्यादिचतुर्भिः—परः पराणामिति ॥ "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः" इत्यादिश्रुतिभ्यः परत्वेन प्रतिपादितानामिन्द्रियादीनां परः प्राक्तनः अत एव परम उत्कृष्टः परमात्मा

१ सर्गस्थित्यंतकारणम्, इति पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्धिजन्मभिः ॥ वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥११॥ सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ॥ ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥१२॥ तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ॥ एकस्वरूपं तु सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥१३॥ तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ॥ तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ १४ ॥

परमः स्वस्मात्परैरहितः । परमात्मा आप्नोतीत्यात्मा स्वयमात्मान्तररहितश्च आत्मसंस्थितः स्वाधारः रूपं संस्थानं देवादिजातिः वर्णः शुक्लादिः । आदिशब्देन क्रियाद्रव्ये गृह्येते । निर्देशः संज्ञा एतैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यनामाख्यैः कल्पनाहेतुभिर्विशेषणैर्विवर्जितः । रूपवर्गेतिपाठे वर्गो जातिः ॥ १० ॥ षड्भिर्भावविकारैर्वर्जित इत्याह अपक्षयेत्यादिना—अपक्षय इति ॥ सदास्तीति वचनात् कादाचित्कास्तित्वविकारो निरस्तः एतत्सत्तयानभिव्याप्तस्य कालस्याभावात् अनेन कालानवच्छेद उक्तः ॥ ११ ॥ देशानवच्छेदं नाम विशेषनिर्वचनेन दर्शयति सर्वत्रेति ॥ "नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इत्यादेः समस्तमत्र वसति जातिगुणप्रभावादिवत्तदधीनधारणं भवति "भर्ता सन् म्रियमाणो बिभर्त्ति" इति श्रुतेः । अग्निजलादिभिर्नभ इव सर्वगतोपि तद्गततदोषैरसंस्पृष्टो द्योतत इत्याह—देव इति ॥ १२ ॥ एष एव वेदान्तवेद्यं ब्रह्मेत्याह—तद्ब्रह्मेति ॥ अक्षयं अपक्षयरहितम् । अव्ययं परिणामविवृद्ध्याख्यावस्थान्तररहितम् । अत एकस्वरूपं हेयमविद्यास्मितादितत्फलं मलं यथोक्तं "कामः क्रोधश्च मोहश्च हर्षो मानो मदो मतिः । विषादश्चाष्टमः प्रोक्त इत्येते मानसा मलाः" इति । गुणाः सत्त्वादयः ॥१३॥ वस्तुतोनवच्छेदमाह—तदेवेति ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवदेतत्सर्वं तदेव ब्रह्म तथा तदेव समष्टिव्यष्टिपुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् । चिदचित्प्रकारस्य

आत्मसंस्थितः । "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिना जीवान्तर्यामित्वेन स्थितः । अनन्याधारः रूपवर्णादिनिर्देशः तदेव विशेषणम्, तेन विवर्जितः । रूपं शुक्लादि, वर्णो ब्राह्मणत्वादि आदिशब्दाज्जातिक्रिये । शुक्लो ब्राह्मणो गौः पाचक इत्यादिनिर्देशेन विशेषयितुमशक्यः । यद्वा—रूपादिनिर्देशविवर्जितः रूपाद्यभावात् । अत एव विशेषणैरपि विवर्जित इत्यर्थः ॥ १० ॥ षड्भावविकारवर्जित इत्याह—अपक्षयेति ॥ ननु च "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्तिब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इति । "अस्तीत्येवोपलब्धव्यम्" इत्यादिश्रुतेरस्तित्वं तावदङ्गीकर्त्तव्यम् । तथा च द्वितीयो भावविकारः प्राप्त इत्याशङ्क्याह—शक्यते वक्तुं यस्सदास्तीति । सर्वदास्तित्वं च न भावविकारः किन्तु जन्मानन्तरास्तित्वमेव कदाचित्कत्वात् अतो नायं दोष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमात्मैव सात्वततन्त्रविद्भिर्वासुदेव इत्युच्यत इत्याह—सर्वत्रेति ॥ सर्वत्राऽसौ वसति समस्तं चास्मिन्वसति । वै प्रसिद्धम् । यतस्ततः स वासुदेव इति विद्वद्भिरुच्यत इत्यर्थः । वसनाद्वासनाच्च वासुः द्योतनाद्देवः वासुश्चाऽसौ देवश्चेति वासुदेवः । "वसनाद्द्योतनाच्चैव वासुदेवं ततो विदुः" इति मोक्षधर्मे निरुक्तेः ॥ १२ ॥ स एवौपनिषदैर्ब्रह्मेत्युच्यत इत्याह—तद्ब्रह्मेति ॥ यः परमात्मा रूपवर्णादिरहितेन जन्मादिरहितेन लक्षितः स एव वासुदेव इति ब्रह्मेति चोच्यते । न वस्त्वन्तरं लक्षणभेदाभावादित्याशयेन तदेव लक्षण मनुवदति । परमं नित्यमित्यादि । हेयमविद्या तत्कार्यं च तदभावान्निर्मलं, तदुक्तं भागवते "वदन्ति ते तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" इति ॥ १३ ॥ तदेवं शुद्धस्वरूपं निरूप्य तस्यैव स्वमायाऽविष्कृतव्यक्तादिचतूरूपस्य सर्वप्रपञ्चोपादानत्वं निमित्तत्वमाह—तदेवेति ॥ तदेव ब्रह्म एतत्सर्वं प्रपञ्चजातं कथम्भूतं सत् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् । व्यक्तं महदादि अव्यक्तं प्रधानं तत्स्वरूपवत्तेन रूपेण स्थितं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ॥ व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरम् ॥ १५ ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत् ॥ पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १६ ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः ॥ रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥ ॥ १७ ॥ व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तं पुरुषः काल एव च ॥ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ॥ १८ ॥

ब्रह्मण एव वस्तुत्वाद्वस्त्वन्तरापरिच्छेदः ॥ १४ ॥ हेयप्रत्यनीककल्याणगुणाश्रयस्य ब्रह्मणो विकारादिपुरुषार्थादिदोषाश्रयसर्वतादात्म्ये तद्गता दोषाः प्रसज्येरन्नित्याशंक्य "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धशरीरात्मभावेन तादात्म्यं न तु स्वरूपेणेत्याह—परस्येति ॥ पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वचेतनत्वादिना प्रकृतिं प्रति प्राधान्यात्प्राथम्यम् ॥ १५ ॥ सर्वस्य ब्रह्मरूपत्ववचनेन चोद्यं कथं परिहृतं इत्यत आह—प्रधानेति ॥ पद्यत इति पदं परप्राप्यस्वरूपं यतः प्रधानादिरूपेभ्यः परमं विलक्षणं तस्मात्सूरयः शुद्धं रूपं भूतप्रधानादिगतविकाराज्ञानादिरहितं परमं ज्ञानानन्दादिभिः सर्वोत्कृष्टं च पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु प्रधानादीनां नानारूपत्वेन भेदाद्ब्रह्मणस्तद्गतविकारादिदोषो मा भूत् । जगदुपादानभूतस्य ब्रह्मणः कथं विकाराद्यप्राप्तिरित्यत आह—प्रधानेति ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकाला रूपाणि प्रविभागशः परस्परं विकारित्वभोक्तृत्वादिस्वभावासङ्करेण स्थित्यादीनां व्यक्तौ ज्ञप्तौ सद्भावे च हेतवः । व्यक्तिर्विशेषः हेतुशब्दो ब्रह्मणस्तेभ्यो नियंतृत्वशेषित्वादिना विशेषप्रदर्शनार्थः ॥ १७ ॥ ननु प्रधानादीनां सृष्ट्यादिहेतुत्वाद्विष्णोः कथं कारणत्वमत आह—व्यक्तमिति ॥ व्यक्तादीनां तदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेन तच्छरीरत्वात्तद्विशिष्टस्य विष्णोः कारणत्वं नानुपपन्नम् । व्यक्तं विष्णुरित्यादि व्यक्तादिशरीरको विष्णुरित्यर्थः । नन्ववाप्तसमस्तकामस्य प्रयोजनाभावात्सृष्ट्यादिर्नोपपद्यत इत्यत आह—क्रीडत इति । क्रीडैव प्रयो

सत् । तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितं सत् ॥ १४ ॥ चतूरूपोद्भवप्रकारमाह—परस्येति ॥ "स ऐक्षत, सोकामयत" इत्यादिश्रुत्युक्तवीक्षणादिकर्त्ता पुरुषः परस्य ब्रह्मणः प्रथमं रूपं तथा च पुराणान्ते वक्ष्यति । "तस्यैव योऽनुगुणभुग्बहुधैक एव शुद्धोप्यशुद्ध इव मूर्त्तिविभागभेदैः । ज्ञानान्वितः सकलतत्त्वविभूतिकर्त्ता तस्मै नमोस्तु पुरुषाय सदाव्ययाय" इति । तस्यैव शुद्धस्य ब्रह्मणो यो नु समनन्तरः पुरुष इति एतस्यार्थः । तथा च नारदीये तन्त्रे—"विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यतो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टुर्द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥ तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते" इति । भागवते च "काल वृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमादत्त वीर्यवान् ॥ ततोभवन्महत्तत्त्वम्" इत्यादि 'व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे' पुरुषेक्षितमव्यक्तं ततो जातं व्यक्तं चेति द्वे अन्ये विलक्षणे रूपे । जडत्वात्कालस्तथा परं रूपं सर्वेषां क्षोभकत्वादन्ते निर्दिष्टः ॥ १५ ॥ परस्य ब्रह्मणो रूपाणीत्युक्त्या प्राप्तं तेषामुपादेयत्वं वारयन्नाह—प्रधानेति ॥ सूरयो यत्पश्यंति तदेव विष्णोः परमं रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तर्हि प्रधानादिरूपैः किं कार्यमित्यत आह—प्रधानेति ॥ प्रधानादिरूपाणि जगतः स्थितिसर्गनाशानां व्यक्तिसद्भावहेतवः । व्यक्तिरभिव्यक्तिः प्रकाशः सद्भावः उत्पत्तिः अत्र हेतवः कारणानि कथं प्रविभागशः "चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा सस्थितः स्थितौ । प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः । ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः । विष्णुर्मन्वादयः कालः" इत्यादिना वक्ष्यमाणविभागप्रकारेण ॥ १७ ॥ नन्वेवं भूत्वा विष्णुः सर्गादौ किमर्थं प्रवर्त्तते तत्राह—व्यक्तमिति ॥ विष्णुः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अव्यक्तं कारणं यत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः ॥ प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ १९ ॥ अक्षय्यं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् ॥ शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहितम् ॥ २० ॥ त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥ तेनाग्रे सर्वमेवासीद्व्याप्तं वै प्रलयादनु ॥ २१ ॥ वेदवादविदो विद्वन्नियता ब्रह्मवादिनः ॥ पठन्ति चैतमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ २२ ॥ नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमोज्योतिरभूच्च नान्यत् ॥ श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ २३ ॥

जनमित्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ सृष्टिं वक्तुं प्रलयावसानेवस्थितानां प्रधानपुरुषादीनां स्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादिपञ्चभिः । अव्यक्तमिति ॥ यत्तदिति भगवद्रूपतयोक्तं यदव्यक्तं तत्प्रकृतिः प्रधानमित्यादिशब्दैरुच्यते मन्वादिभिः । न सांख्याद्यभिमतं नित्य सदसदात्मकं चेतनाचेतनात्मकत्वेन नित्यम् । दारुण्यग्निरिति वक्ष्यति ॥ ॥ १९ ॥ अक्षय्यमिति ॥ अक्षरम् अकृत्स्नपरिणामि । अक्षयमिति पाठे क्षयानर्हं नान्यदाधारम् अकार्यत्वादन्यत्रासमवेतम् । अत्रान्यशब्दस्य पुङ्लिंगत्वेप्यदड्डादेशः समासे तदलोपश्चार्षः । अमेयं देशकालादिना अजरं कालेन न जीर्यति । ध्रुवं स्पंदरहितम् । विशेषगुणराहित्यमाह—शब्देति ॥ २० ॥ त्रिगुणमिति ॥ त्रिगुणं गुणत्रयात्मकम् अनादिप्रभवाप्ययम् । आदिः कारणं प्रभवो जन्माप्ययो लयः तैर्विहीनम् । अग्रे सृष्टेः पूर्वकाले प्रलयादनुप्राकृतप्रलयकालान्ते व्याप्तं ग्रस्तम् अम्भसेव लवणम् ॥ २१ ॥ वेदेति ॥ वेदवादो वैदिकन्यायः तद्विदः ब्रह्मनियताः वेदार्थैकरुचयः ब्रह्मवादिनः ब्रह्मैककारणत्ववादिनः । एतम् उक्तमेवार्थं प्रति प्रधानप्रतिपादकं श्लोकद्वयं पठन्तीत्याह—पठन्तीति ॥ २२ ॥ तमेव श्लोकद्वयं दर्शयति—नाह इति ॥ श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यं शब्दादिराहित्याच्छ्रोत्रादिजन्यज्ञानेनागम्यं प्रधानमेव प्राधानिकं स्वार्थे ठक्प्रत्ययः । ब्रह्म च पुमान् समष्टिपुरुषश्च एकमासीत् "तम आसीत्तमसा गूढमग्रे, तमः परे देव एकीभवति" इत्यादिश्रुतेः । "नाहो न रात्रिः" इति स्थूल

व्यक्तादिरूपो भवतीति यत्तत्क्रीडतो बालकस्य चेष्टामिव जानीहि, तदुक्तम् "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति ॥ १८ ॥ अथेदानीं तदेव रूपचतुष्टयं प्रपञ्चयिष्यन्प्रथमं प्रधानं प्रपञ्चयति, अव्यक्तमित्यादिपञ्चभिः । अव्यक्तमिति ॥ यदव्यक्तं तदविसत्तमैः प्रकृतिरिति प्रधानमिति च प्रोच्यते । नित्यं सदैकरूपं बुद्ध्यादिहीनमित्यर्थः । सदसदात्मकं कारणशक्तियुक्तम् ॥ १९ ॥ अक्षयमिति ॥ अक्षयम् अविनाशि । अक्षय्यमिति पाठे क्षया नर्हं, नान्यदाधारम् अनन्याश्रयं मूलकारणत्वात् । नान्याधारमिति वक्तव्ये अन्यशब्दे दत्वविभक्तयलोपावार्षौ । अमेयम् इयत्ताशून्यम् अजरम् अपक्षयशून्यं ध्रुवं निश्चलम् ॥ २० ॥ त्रिगुणमिति ॥ त्रिगुणं गुणत्रयसा म्यरूपम्, अनादि जन्मशून्यं प्रभवाप्ययं प्रभवन्ति हि प्रभवाः कार्याणि अपियन्ति लीयन्ते अस्मिन्निति अप्ययं प्रभावाणामप्ययं कार्याणां लयस्थानमित्यर्थः । अग्रे सृष्टेः पूर्वं प्रलयादनु अनंतप्रलयाच्चानन्तरं सर्वमेव कार्यभूतं तेन व्याप्तम् अन्तर्निहितमासीदित्यर्थः ।"तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्" इति श्रुतेः ॥२१॥ अत्रार्थे विद्वत्सम्मतिमाह—वेदवादविद इति ॥वेदवादविदः वेदे ये वादाः सिद्धार्थपराणि वाक्यानि तद्विदः नियताः तदर्थपराः ब्रह्मवादिनः वेदप्रवचनशीलाः । एतमेवार्थमुद्दिश्य श्रुत्यर्थसूचनपरं प्रधानप्रतिपादकं नाहो न रात्रिरित्यादिश्लोकं पठन्ति ॥ २२ ॥ नाह इति ॥ तदा नाहो न रात्रिश्चासीत्सूर्याद्यभावान्न तमः अह्नोऽभावान्न

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र ॥ तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते रूपांतरं तद्विज कालसंज्ञम् ॥ २४ ॥ प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीतप्रलये तु यत् ॥ तस्मात्प्राकृतसंज्ञोयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ २५ ॥ अनादिर्भगवान्कालो नान्तोस्य द्विज विद्यते ॥ अव्युच्छिन्ना स्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ २६ ॥ गुणसाम्ये ततस्तस्मिन्पृथक्पुंसि व्यवस्थिते ॥ कालस्वरूपं तद्विष्णोर्मैत्रेय परिवर्त्तते ॥ २७ ॥

कालोपाधिभूतज्योतिरादिनिषेधेपि तदासीदिति निर्देशात्सूक्ष्मः कालोस्तीति गम्यते ॥२३॥ विष्णोः स्वरूपादिति ॥ अत्र स्वरूपशब्दो रूपवचनः । उदिते उद्भूते आर्षः सन्धिः । दिते इति पदच्छेदे विभक्ते इत्यर्थः । "तस्मात्तमस्संजायते" इति श्रुतेः । ते रूपे वियुक्ते सृष्ट्यर्हसंयोगविरहिते यथा स्यातां तथा तस्यैव येनान्येन धृते स्तः तद्रूपान्तरं कालसंज्ञं तेऽन्येतेनेत्यार्षत्वात्साधुः सन्धिः ॥२४॥ प्रकृताविति ॥ प्रकृतौ संस्थितं लीनं प्रतिसंचरः प्रलयः ॥ २५ ॥ कालस्य प्रकृतिपुरुषसंयोजकत्वाद्व्यक्तोत्पत्त्यादिप्रवाहहेतुत्वाच्च व्यक्तवन्न प्रकृतौ लय इत्याह—अनादिरिति ॥ ततः कालात् कालस्यानाद्यन्तत्वात् सर्गकालनिरोधः संयमः जगन्नियमनानुप्रवेशो वा । प्रकृतिपुरुषरूपवत्कालरूपमपि परस्मिन्नन्तर्हितम् ॥ २६ ॥ प्रकृतेरविशदसततपरिणामगणितद्विपरार्द्धकालावसाने प्रथमं सृष्टिकालोन्मेषमाह—गुणसाम्य इति । गुणसाम्ये सत्त्वादि गुणसाम्यरूपं गुणसाम्यनिरूपणीये तस्मिन् प्रधाने पुंसि च पृथग्वियुक्ते स्थिते सति तत्कालस्वरूपं वर्तते परिवर्त्तते सृज्यजीवकर्मानुगुणसर्गानुकूलं भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ज्योतिः न चान्यत्किञ्चिदभूत् । शब्दाद्यभावाच्छ्रोत्रादिजन्यज्ञानेनानुपलभ्यं प्राधानिकं प्रधानमेव प्राधानिकं ब्रह्म च पुमांश्चेति त्रयमेव तदा प्रलये आसीत् । तथा च श्रुतिः "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" इत्यादि ॥२३॥ कालस्वरूपं विवृणोति विष्णोरित्यादिचतुर्भिः विष्णोरिति ॥ परत इत्यत्रार्षः सन्धिः । परतो निरुपाधेः विष्णोस्स्वरूपात्ते प्रागुक्ते, प्रधानं पुरुषश्चेति द्वे रूपे उदिते उद्भूते । अन्ये विलक्षणे मायाकृते, तेऽन्येनेत्यार्षस्सन्धिः । तस्य विष्णोरेवान्येन रूपेण ते द्वे रूपे धृते सर्गकाले संयोजिते, वियुक्ते च प्रलयकाले यद्वा, वियुक्ते यथा तिष्ठतः तथा प्रलयकाले धृते स्थापिते तयोरवियोगे प्रलयाभावप्रसङ्गात्तदेतत्कालसंज्ञं रूपान्तरं कालस्वरूपेण ॥२४॥ प्रतिपुरुषवियोजनं प्रतिसञ्चरसमाख्ययोपपादयति—प्रकृताविति ॥ अतीतग्रहणं सर्वप्रलयोपलक्षणार्थम् अतीतप्रलये यद्यस्मात्प्रकृतौ संस्थितं लीनं विश्वमासीत् तस्माद्विश्वस्य प्रकृतौ सञ्चरणात्प्रवेशात्प्राकृतोयं महाप्रलय उच्यते। एतच्च प्रकृतपुरुषयोरवियोगे हि न घटत इति भावः ॥२५॥ कालश्च प्रलयेप्यस्तीति वक्तुं तस्यानादिनिधनत्वमाह—अनादिरिति ॥ तत्र कार्याऽन्यथाऽनुपपत्तिं प्रमाणयति । ततस्तु कारणात् एते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः सर्गश्च स्थितिश्च तदन्ते संयमश्चाव्युच्छिन्नाः प्रवाहरूपेणाविरताः ॥२६॥ गुणसाम्य इति ॥ ततः कारणात्तस्मिन्प्रलये गुणसाम्ये प्रधाने पुरुषे च पृथक्तया व्यवस्थिते सति तदैव तयोर्धारणार्थं कालाख्यस्वरूपं वर्त्तते । अन्यथा प्रलयानिर्वाहादिति भावः । नाहो नरात्रिरित्यत्र सूर्यादिगत्युपलक्षितः स्थूलः कालो नास्तीत्युक्तम् अत्र तु यावत्प्रलय प्रकृतिपुरुषवियोगकारको विष्णोः स्वरूपभूतः कालो वर्त्तत इत्युच्यत इत्यविरोधः । अनेनैव प्रलये

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्तु तत्परं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः ॥ सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ २८ ॥ प्रधानपुरुषौ चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ॥ क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ २९ ॥ यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ॥ मनसो नोपकर्तृत्वात्तथाऽसौ परमेश्वरः ॥ ॥ ३० ॥ स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च पुरुषोत्तमः ॥ स संकोचविकासाभ्यां प्रधानत्वेपि च स्थितः ॥ ३१ ॥ विकासाणुस्वरूपैश्च ब्रह्म रूपादिभिस्तथा ॥ व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥३२॥ गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने॥ गुणव्यंजनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥ ३३ ॥

अथ सृष्टयर्थं प्रधानपुंसोः क्षोभमाह—तत इति ॥ २८ ॥ प्रधानमिति ॥ आत्मेच्छया बहुस्यामिति संकल्पात्मिकया प्रविश्य विषयीकृत्य क्षोभयामास सर्गोन्मुखीचकार प्रधानस्य क्षोभो गुणवैषम्यं प्रवृत्त्युन्मुखत्वं च पुंसो ज्ञानविकासः संस्कारोद्बोधश्च । व्ययाव्ययौ व्येतीति व्ययः अव्ययो व्ययरहितः विकारकूटस्थावित्यर्थः ॥ २९ ॥ ईश्वरः प्रकृतिपुरुषयोः क्षोभणेपि स्वयमविकार इत्याह—यथेति ॥ यथा गन्धः किंचिद्विकाररहितोपि सन्निधिमात्रेण मनसः क्षोभाय सुखदुःखादिविकाराय भवति ॥ ॥ ३० ॥ गंधदृष्टान्तेन तस्य निमित्तत्वमेव किमित्याशंकायामुपादानमपि स एवेत्याह—स एवेति ॥ क्षोभकः सन्प्रधानपुरुषात्मकं स्वयमेव क्षोभयति । न हि स्वस्माद्बहिर्भूतं कुलालो मृत्पिण्डमिव "तदात्मानꣳस्वयमकुरुत आत्मकृतैः, 'सोभिध्याय शरीरात्स्वात्" इत्यादिभ्यः न केवलं जगदुपादानं कार्यभूतं जगदपि स एवेत्याह—ससंकोचेति । संकोचविकासाभ्यां युक्तः प्रधानत्वेपि स्थितः स एव ॥ ३१ ॥ विकासेति । तथा विकासाणुस्वरूपैर्ब्यष्टिसमष्टिरूपैश्च तथा ब्रह्मादिरूपैर्युक्तः स एव व्यक्तस्वरूपः महदादिस्वरूपश्च ॥ ३२ ॥ सृष्टिमाह—गुणसाम्यादिति ॥ ततः क्षोभानन्तरम् । क्षेत्रज्ञकर्मप्रेरिताद्गुणसाम्याद्गुणशक्तिसाम्यरूपात्प्रधानात् व्यज्यन्तेऽनेन

प्रकृत्या वियुक्तस्तूष्णीं लीन इति सर्गकाले च प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्टयादिकर्त्ता पुरुष इति । पुरुषस्वरूपमपि विवृतं द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥ इदानीं व्यक्तस्वरूपं प्रपञ्चयिष्यन्परमेश्वरात्प्रकृतिपुरुषक्षोभकारणमाह—तत इत्यादिपञ्चभिः ॥ ततः सर्गकाले सम्प्राप्ते परमेश्वरो हरिः स्वेच्छया प्रधानं पुरुषं च प्रविश्य क्षोभयामासेति द्वयोरन्वयः । कथम्भूतो हरिस्तत्राह, तद्ब्रह्मेत्यादि॥ अव्यक्तादिचतूरूपलक्षणः ॥ २८ ॥ प्रधानमिति कथम्भूतौ प्रधानपुरुषौ व्ययाव्ययौ परिणाम्यपरिणामिनौ उपादाननिमित्तभूतावितियावत्। प्रलयकाले वियुक्तावात्मनि तूष्णीं स्थितौ स्वांशभूतौ प्रधानपुरुषौ स्वकालशक्तयुद्बुद्धयेच्छाशक्तया संयोज्य सृष्टयुन्मुखौ चकारेत्यर्थः॥ २९॥ प्रविश्य क्षोभयामासेत्युक्त्या प्राप्तं सक्रियत्वं वारयति—यथेति ॥ सन्निधिमात्रेण गन्धः मनसः क्षोभाय जायते न तूपकर्तृत्वात्तदनुकूलक्रियाकारित्वात् ॥ ३० ॥ ननु प्रधानादीनामपि स्वरूपाव्यतिरेकात्क्षोभ्यस्यान्यस्य तत्कार्यस्य चाभावे कथं क्षोभकत्वं तत्राह स एवेत्यादिद्वाभ्याम् । स एवेति ॥ सङ्कोचः साम्यं विकासो गुणक्षोभः ताभ्यामुपलक्षितः । प्रधानत्वेपि स एव स्थितः तदवस्थाद्वयोपेतं प्रधानमपि विष्णुरेवेत्यर्थः॥३१॥ विकासेति ॥ विकासाणुस्वरूपैर्महाभूतमहदादिरूपैः ब्रह्मरूपादिभिर्जीवभेदैरप्युपलक्षितः । व्यक्तस्वरूपश्च समष्टिव्यष्टिदेहात्मकश्च विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ३२॥ इदानीं महदादिक्रमेण व्यक्तयाख्यप्रपञ्चसृष्टिमाह—गुणसाम्यादित्यादि ॥ बीजं ब्राह्मदलैरित्यन्तेन गुणसाम्या

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत्समावृणोत् ॥ सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ॥ ३४ ॥ प्रधानतत्त्वेन समं त्वचा बीज मिवावृतम् ॥ वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ॥ ३५ ॥ त्रिविधोयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ॥ भूतेन्द्रियाणां हेतुस्स त्रिगुणत्वा न्महामुने ॥ यथा प्रधानेन महान्महता स तथा वृतः ॥ ३६ ॥ भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं ततः ॥ ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ॥ ३७ ॥ शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ॥ आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ॥ ३८ ॥

गुणा इति गुणव्यंजनं महत्तत्त्वं तस्य संभूतिः ॥ ३३ ॥ प्रधानतत्त्वमिति ॥ उद्भूतं महान्तं तत्प्रधानं समावृणोत् यद्वोद्भूतमिति प्रधानविशेषणं सात्त्विकम् इत्यादि सा त्त्विकत्वादिकं प्रदेशभेदेनोद्भूतं गुणत्रयम् ॥ ३४ ॥ प्रधानतत्त्वेनेति ॥ समं बहिस्समं वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः भूतादिः तामसः वैकारिकपदेनाविका रूपस्य परमसत्त्वस्य व्यावृत्तिः "कामं देवाश्च मुनयः सत्त्वस्था नृपसत्तम ॥ हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण तवो वैकारिकाः स्मृताः" इति मोक्षधर्मोक्तेः ॥ ३५ ॥ त्रिविध इति ॥ भूतेंद्रियाणां हेतुः स इत्यत्र तामसांशेन भूतानां हेतुः । सात्त्विकांशेनेन्द्रियाणाम्, राजसांशेनोभयोरनुग्राहकः ॥ ३६ ॥ भूतादिरित्यादि ॥ ततो भूतादिर्विकुर्वाणः क्षुभ्यन्ननभिव्यक्तविशेषशब्दगुणकं शब्दतन्मात्रं ससर्ज । शब्दतन्मात्राच्छब्दविशेषलक्षणं स्थूलाकाशमभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ शब्दमात्रमिति ॥ शब्दमात्रं शब्दत न्मात्रं तथा आकाशं स्थूलाकाशं च स भूतादिरावृणोत् एतेन पूर्वपूर्वतन्मात्रमुत्तरोत्तरतन्मात्रं तद्विशेषं चावृणोतीति दर्शितम् । आकाशस्त्विति तन्मात्ररूपं स्थूलाकाशमिव

दिति । ततः क्षोभानन्तरं तस्माद्गुणसाम्यात्क्षेत्रज्ञेन पुरुषेणाधिष्ठितात् गुणानां व्यञ्जनं महत्तत्त्वम्, व्यञ्जन्तेऽनेनेति व्यञ्जनं तस्य सम्भूतिरुद्भवः अभूत् ॥३३॥ तद्यथा मृदेव पिण्डाद्यवान्तरकार्यावस्थामापाद्यमाना घटादेरुपादानं पिण्डादिकं तु निमित्तमात्रं घटादावननुगमाद्विनाशित्वाच्च तथैवेश्वराधिष्ठितं प्रधानमेव महदाद्यवान्तरकार्याण्युपादानतया व्याप्नुवच्चरमकार्यस्याप्युपादानमिति दर्शयितुं पूर्वकार्येणोत्तरकार्यस्य व्याप्तिमाह—प्रधानतत्त्वमित्यादिना— प्रधानतत्त्वमिति ॥ उद्भूतं महान्तं कर्मभूतं तदुपादानभूतं प्रधानतत्त्वं कर्तृभूतं समावृणोद्व्याप्नोत्, एतदेव विवृणोति । सात्त्विक इति ॥३४॥ प्रधानतत्त्वेनेति ॥ समम न्यूनातिरेकं यथा भवत्येवं त्वचा बीजं यथा आवृतं तथा सात्त्विकादिस्त्रिधोद्भूतो महान्समन्तादावृत इत्यर्थः । वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः भूतादिस्तामस इति स्वयमेव व्याचष्टे॥३५॥ त्रिविध इति॥ स च भूतानामिन्द्रियाणाञ्च हेतुर्देवानामप्युपलक्षणम् ॥३६॥ तामसाह ङ्कारकार्यं प्रपञ्चयति भूतादिरित्यादिनवभिः । भूतादिरिति ॥ विकुर्वाणः क्षुभ्यन्नित्यर्थः । शब्दतन्मात्रकं भूतसूक्ष्मरूपं सर्गमिति पाठे स एवार्थः । शब्दो लक्षणं व्यावर्तको गुणो यस्य तत् शब्दलक्षणं शब्दादितन्मात्रा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ३९ ॥ ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ॥ ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते॥४०॥ स्पर्शमात्रं तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ॥४१॥ सम्भवन्ति ततोंभांसि रसाधाराणि तानि च ॥ रसमात्राणि चाम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत् ॥४२॥ विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रं सस र्जिरे ॥ संघातो जायते तस्मात्तस्य गंधो गुणो मतः ॥ ४३ ॥ तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता ॥ ४४ ॥ तन्मात्राण्यविशे षाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥ ४५ ॥ न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥ भूततन्मात्रसर्गोयमहंकारात्तु तामसात् ॥ ४६ ॥

स्पर्शतन्मात्रं च ससर्ज ॥ ३८ ॥ बलवानिति ॥ बलवानभवद्वायुः स्पर्शमात्रादितिशेषः । स्पर्शः स्पर्शविशेषः ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ वायुः तन्मात्ररूपः रूपमात्रं ससर्ज ज्योतिरिति । वायो रूपतन्मात्रसहिताद्वायोः स्पर्शतन्मात्ररूपात्स्थूलं ज्योतिरुत्पयत इत्यर्थः । अतोऽत्रेदमनुसंधेयम् । पूर्वपूर्वतन्मात्रसहितादेवोत्तरोत्तरतन्मात्रस्य विशेषोत्पत्तिर्न केवलात् । तथा सति वाय्वादिभूतविशेषाणां तत्तद्गुणाधिक्ययोगात् कारणक्रमेण हि कार्ये गुणसंभव इति । अत्र पुराणान्तरवचनम् । "आकाशं शब्द तन्मात्रं स्पर्शमात्रं समाविशत् । रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा ह्येते विशेषाश्चेन्द्रियग्रहाः" इत्यादि ॥ ४० ॥ स्पर्शमात्रमिति ॥ ज्योतिः रूपतन्मात्रम् ॥ ४१ ॥ संभवन्तीति ॥ ततोम्भांसि ततो रसतन्मात्रात्पूर्वतन्मात्रत्रयसहितात् ॥४२॥ विकुर्वाणानीति ॥ अम्भांसि रसतन्मात्राणि संघातो भूमिः संहतशब्दादिसर्वगुणकत्वात् ॥४३॥ तस्मिन्निति ॥ तस्माद्गन्धतन्मात्रात्पूर्वतन्मात्रचतुष्टयसहितात् तस्मिन्व्योमादौ विशेषरहित शब्दस्पर्शादिगुणमात्रं तेन तस्मिन् तत्त्वे तन्मात्रता ॥ ४४ ॥ तदेवाह तन्मात्राणीति ॥ अविशेषाणि विशेषरहितानि ततस्तेन ते शब्दादयोऽविशेषसंज्ञाः ॥ ४५ ॥ विशेषशब्दार्थं व्याकुर्वंस्तत्तद्भावविशेषमाह—न शान्ता इति ॥ शान्तघोरमूढाख्यत्रिगुणजन्यविशेषरहितत्वादविशेषिणः । उक्तं भूतसर्गं निगमयति भूततन्मात्रेति ॥ भूतानां तन्मात्राणां च सर्गः अहंकारात्तु तामसात् । अयमुक्तक्रमेण न त्वव्यवधानेन केचित् । "आत्मन आकाशः सम्भूतः, आकाशाद्वायुः" इत्यादिश्रुतिदर्शनादा काशादिभूतविशेषाणां पूर्वपूर्वं प्रति प्रकृतित्वमाहुः । तदष्टौ प्रकृतयः षोडश विकृतय इति श्रुतिविरुद्धम् । तेषामपि प्रकृतित्वे प्रकृतीनामाधिक्यम् । विकृतीनां न्यूनत्वं च

एवेत्याकाशादि महाभूतेष्वनुस्यूतान्यभिव्यक्तानि सन्ति गुणत्वेन वर्त्तन्त इत्युच्यन्ते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ तज्ज्योतिः रूपगुणमुच्यते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सम्भवन्तीति ॥ तानि अम्भांसि रसाधाराणि ॥ ४२ ॥ विकुर्वाणानीति ॥ सर्वगुणसंहतिमत्वात्काठिन्याद्वा संघातः पृथ्वी ॥ ४३ ॥ सर्गादीनां तन्मात्रसंज्ञां निर्वक्ति तस्मिन्निति ॥ तस्मिंस्तस्मिन्नाकाशादौ तत्तच्छब्दादिकमात्रा सूक्ष्मरूपं तेन कारणेन शब्दादेस्त न्मात्रता स्मृता ॥ ४४ ॥ अविशेषसंज्ञामपि तेषां साङ्ख्यप्रसिद्धां निर्वक्ति—तन्मात्राणीति ॥ ४५ ॥ अविशेषत्वमाह—न शान्ता इति ॥ उपसंहरति भूततन्मात्रेति । भूतानां तन्मात्राणां सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तेजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ॥ एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ४७ ॥ त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पंचमम् ॥ शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज ॥ ४८ ॥ पायूपस्थौ करौ पादौ वाक् च मैत्रेय पञ्चमी ॥ विसर्गशिल्पगत्युक्ति कर्म तेषां च कथ्यते ॥ ४९ ॥ आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ॥ शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मन्संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ॥ ५० ॥

स्यात् । तस्मादष्टौ प्रकृतय इत्यादिश्रुतिविरोधेन "आत्मन आकाशः" इत्यादिश्रुतेरिति तैस्तैरर्थो व्याख्येयः । व्याख्यातश्चाधस्तादस्माभिरेव पूर्वपूर्वतन्मात्रं स्वविशेषमुत्तरोत्तरतन्मात्रं चोत्पादयतीत्याचक्षाणैः 'पृथिव्या ओषधयः' इत्योषधिप्रकृतित्वेपि पृथिव्या न तत्त्वप्रकृतित्वमित्यविरोधः । तस्मादुक्तप्रकार एव सृष्टिक्रमः ॥ ४६ ॥ तैजसानीति ॥ राजसाहंकारकार्याणीन्द्रियाणीति केचिदाहुः । देवा मनःसहितानि दशेन्द्रियाणि वैकारिकाः सात्त्विकाहंकारकार्याणीत्यपरे । स्वपक्षमाह—अत्र देवा इति । इंद्रियाणां देवशब्दवाच्यत्वं तदधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण । तैजसाहंकारस्तु वैकारिकतामसयोः स्वकार्यकरणे प्रवर्त्तकः सत्त्वतमसोः केवलं रजःप्रवर्त्तकं तत्रेति वायूक्तेः । अहंकारस्येन्द्रियाणि प्रतिनिमित्तत्वमेव भूतानामेवोपादानत्वम् "अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्" इत्यादिश्रुतेरिति केचिदाहुः तदयुक्तम् । अहंकारस्यैवोपादानत्वेपि भूतानामाप्यायकत्वेनापि तथानिर्देशोपपत्तेः । अयमत्रेन्द्रियस्य सृष्टिक्रमः ॥ ४७ ॥ त्वगिति ॥ वैकारिकाहंकारात्क्रमेण शब्दतन्मात्रादिपंचकसहायात्क्रमेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकस्य सृष्टिः तस्मादेव तत्सहायाद्वागादिकर्मेन्द्रियपंचकस्य सृष्टिः । असहायात्तु तस्मान्मनसः सृष्टिरिति । अवाप्त्यर्थं पुंसो विषयज्ञानार्थं बुद्धियुक्तानि त्वगादीनि विषयज्ञानार्थं भवन्तीति शेषः । अत्र बुद्धिशब्देनान्तःकरणस्य ग्रहणम् । अत्र श्लोके क्रमो न विवक्षितः ॥४८॥ पाय्विति ॥ पायोर्विड्विसर्गः उपस्थस्य मूत्ररेतोविसर्गः विसर्गशिल्पगत्युक्तीति द्वन्द्वैकवद्भावान्नपुंसकत्वम् ॥ ४९ ॥ अथाण्डसृष्ट्यर्थं भूतानां पञ्चीकरणमाह—आका

राजसं सात्त्विकं च सर्गमाह—तैजसानीति ॥ तैजसाहङ्कारकार्याणि बाह्येन्द्रियाणीह दश तदधिष्ठातारो देवास्तु "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति श्रीभागवतोक्ताः । वैकारिकाः सात्त्विकाऽहङ्कारजाः एकादशमिन्द्रियं मनोऽन्तःकरणं तदपि वैकारिकमिति सम्बन्धः । अत्र चान्तःकरणे चेतनाहङ्कारसंकल्पाध्यवसायाख्यः । चतुर्वृत्तिके तत्तद्वृत्त्यधिष्ठातारो ये देवाः क्षेत्रज्ञरुद्रचन्द्रब्रह्माणः तेऽपि वैकारिकास्स्मृता इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तेषु ज्ञानकर्मेन्द्रियविभागमाह—त्वगित्यादिद्वाभ्याम् ॥ त्वगादीनि पञ्च बुद्धियुक्तानि ज्ञानेन्द्रियाणि स्पर्शादीनामवाप्त्यर्थमिति वक्तव्ये क्रमाविवक्षया शब्दादीनामित्युक्तम् ॥ ४८ ॥ पायूपस्थाविति ॥ पायोः पुरीषोत्सर्गः उपस्थस्य मूत्रविसर्गः करयोः शिल्पं पादयोर्गतिः वाचः उक्तिः । विसर्गशिल्पगत्युक्तीति द्वन्द्वैक्यम् । विसर्गादि पाय्वादीनां कर्म अतस्तानि कर्मेन्द्रियाणि । विसर्गानन्देत्यादिपाठस्सुगमः ॥ ४९ ॥ पुनस्तामसाहंकारकार्ये कञ्चिद्विशेषमाह—आकाशेत्यादिसार्द्धेन आकाशेति ॥ उत्तरोत्तरैः शब्दादीनाम्मध्ये उत्तरः परो गुणः कारणगुणादुत्तरोधिको येषां तैस्संयुक्तानि तथा हि आकाशस्य कारणगुणाभावात्स्वकार्यश्शब्द एवैको गुणः । वायोस्तु स्वकीयस्स्पर्शः । आकाशानुगमाच्च शब्दस्स्पर्शश्चेति द्वौ गुणौ एवं तेजसो रूपम् । आकाशवाय्वनुगमाच्छब्दस्स्पर्शश्चेति त्रयः । एवं सलिलस्य रसः शब्दस्पर्शरूपाणि चेति चत्वारः । एवं पृथिव्या गन्धः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ ५१ ॥ नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ॥ नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ ५२ ॥ समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ॥ एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥ ५३ ॥ पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च ॥ महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ ५४ ॥ तत्क्रमेण विवृद्धं सज्जलबुद्बुदवत्समम् ॥ भूतेभ्योण्डं महाबुद्धे महत्तदुदके शयम् ॥ प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ ५५ ॥

शेति । अत्राकाशादयः शब्दा भूतविशेषपराः उत्तरोत्तरैः उत्तरत्रोत्तरत्र उत्तरैरधिकैरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । आकाशादिमहाभूतानि उत्तरत्रोत्तरत्र वाय्वादावधिकैः शब्दादिभिर्गुणैर्विशिष्टानि परस्परं युक्तानि मिलितानि, तेनाकाश एकगुणो वायुर्द्विगुणस्तेजस्त्रिगुणमापश्चतुर्गुणाः पृथिवी पंचगुणेति ॥ ५० ॥ शान्ता इति ॥ एतेन परस्परं मेलनेन प्रत्येकं विशेषाः शान्ता घोरा मूढाः स्वतः शान्ते भूमिजले घोरौ तेजोऽनिलौ मूढ आकाशः मेलनात्सर्वे शान्तघोरमूढाः । अयमत्र पञ्चीकरणप्रकारः । आकाशस्यैकमर्द्धमाकाशत्वेन स्थितम् । अन्यस्मिन्नर्द्धे चतुर्धाकृते वाय्वादिचतुर्भेदभूतप्रवेशः एवं भूतांतरेपि । उक्तं हि--"एवं जातेषु भूतानि प्रत्येकं स्युर्द्विधा ततः । चतुर्द्धा भिन्नमेकैकमर्द्धमर्द्धं तथा स्थितम् ॥ व्योम्नोर्द्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् । अर्द्धानि यानि वायोस्तु व्योमतेजःपयोभुवाम्" इत्यादि ॥ ५१ ॥ अथाण्डोत्पत्त्यर्थं महदादीनां परस्परात्मकत्वमित्याह--नानावीर्या इति ॥ नानावीर्यत्वमतिद्रवातिकठिनत्वादिकम् । संहतिं मेलनं विनाऽत एवासमागम्य समित्येकीभावे एकत्वमप्राप्य. प्रजाग्रहणमण्डस्याप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५२ ॥ समेत्येति ॥ समेत्य परस्परसमाश्रयादन्योन्यसंयोगं संश्लेषं समेत्यानन्तरमशेषत ऐक्यं प्राप्य एकसंघातवीक्षाः चतुर्विधानन्तप्रजानिरन्तराण्डोत्पादनतत्पराः पाठान्तरे एकः संघातः अण्डं लक्ष्यं साध्यं येषान्ते एकसंघातलक्ष्याः । यद्वा एकसंघातलक्ष्या एकः संघातः इति दृश्याः ॥ ५३ ॥ पुरुषाधिष्ठितत्वादिति ॥ पुरुषाधिष्ठितत्वात्पुण्यपापपरिष्वक्तजीवानुप्रविष्टत्वात् । अव्यक्तानुग्रहेण अनुग्रहोऽनुप्रवेशः बीजस्य त्वगनुग्रहेणांकुरारम्भवदाप्यायकत्वं वा ॥ ५४ ॥ ॥ तदिति समं समत्वम्, अण्डस्य हि भित्त्याद्यवयवानां समकालत्वं जलबुद्बुदवत् अनेनाऽस्थैर्यं सूचितम् । भूतानामेव प्राधा

शब्दादयश्चत्वार इति पञ्च गुणाः ॥ ५० ॥ शान्ता इति ॥ अत एव गुणविशेषैश्शान्तास्सुखदाः घोरा दुःखदा मूढाः मोहकराश्च भवन्ति । तेनाकाशादयो विशेषसंज्ञास्स्मृताः ॥ ५१ ॥ एवं तावन्महदादिकारणानां सर्गमुक्त्वा इदानीं तैर्मिलितैर्ब्रह्माण्डसर्गमाह नानावीर्या इत्यादिभिर्दशभिः--नानावीर्या इति ॥ तत उत्पत्त्यनन्तरं संहतिं विना पृथग्भूतास्ते नानावीर्या अवकाशशोषणदहनादिभिन्नशक्तियुक्ताः अतः असमागम्यान्योन्यसाहाय्यमप्राप्य प्रजाविशिष्टभोगायतनानि शरीराणि स्रष्टुं नाशक्नुवन्नित्यन्वयः ॥ ५२ ॥ ततः समेत्येति ॥ कथम्भूताः एकस्संघातो लक्ष्यस्साध्यो येषां ते अतो गुणप्रधानभावेनैक्यं सम्प्राप्य ॥ ५३ ॥ ऐक्ये हेतुः पुरुषाधिष्ठितत्वादिति ॥ पुरुषेणेश्वरेणाधिष्ठितत्वात् । प्रधानस्यानुग्रहेण विशिष्टपरिणामोन्मुखत्वेन ॥ ५४ ॥ ब्रह्माण्डोत्पत्तेः प्रयोजनमाह--तदित्यादिसार्द्धेन--तदिति ॥ समं समवृत्तं ततो भूतेभ्यः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्राव्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपो जगत्पतिः ॥ विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ ५६ ॥ मेरुरुल्बमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः ॥ गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन्सुमहात्मनः ॥ ५७ ॥ साद्रिद्वीपसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः ॥ तस्मिन्नण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानुषः ॥ ५८ ॥ वारिवह्न्यनिलाकाशैस्ततो भूतादिना बहिः ॥ वृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ॥ ५९॥ अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मंस्तैः सर्वैः सहितो महान् ॥ एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥ नालिकेरफलस्यान्तर्बीजं बाह्यदलैरिव ॥ ६० ॥ जुषन् रजो गुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ॥ ब्रह्मा भूत्वास्य जगतो विसृष्टौ संप्रवर्त्तते ॥ ६१ ॥ सृष्टं च पात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना ॥ सत्त्वभृद्भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥ ६२ ॥

न्यमित्याह—भूतेभ्य इति । ब्रह्मरूपस्य प्राकृतमितिविशेषणाभ्यां स्वासाधारणं दिव्यरूपमप्राकृतं स्थानमस्तीति सूचितम् ॥ ५५ ॥ अण्डभोक्ता चतुर्मुख एव कथं विष्णोस्थानमित्युच्यते तत्राह—तत्रेति ॥ अव्यक्तं प्रधानं व्यक्तं महदादि असौ स्वयमेव प्रधानादिपुरुषापदेशेन स्थितः "एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदा दर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ निमित्तमात्रं तावत्र" इति भारतवचनात् ॥ ५६ ॥ मेरुरित्यादि ॥ तस्य ब्रह्मण उल्वं गर्भवेष्टनमांसं तद्वेष्टनं जरायुर्गर्भाशयः उत्तरं वा "उल्वाज्जरायुः" इति श्रुतेः । स्वदेहभूतब्रह्माण्डावयवभूतैर्मेर्वादिभिस्सहितो "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥ यद्ब्रह्मणा सह सृष्टं यच्च ब्रह्मणा सृष्टं तत्सर्वं तस्मिन्नण्ड एवेत्याह—साद्रीति ॥ सज्योतिः ज्योतिश्चक्रसहितः लोकसंग्रहो लोकसमूहः ॥ ५८ ॥ वारीत्यादि ॥ दशगुणैः दशगुणोत्तरैः ॥ ५९ ॥ अव्यक्तेनेति ॥ प्राकृतैरित्यनेन प्रकृतेरपि लक्षणया ग्रहणम् । छत्रीति न्यायात् ॥ ६० ॥ क्षेत्रज्ञबुद्धिपूर्वकसर्गादौ क्षेत्रज्ञांशस्यैव गुणवश्यत्वं न तु विष्णोरित्याह—जुषन्निति ॥ ब्रह्मा भूत्वा रजोगुणं जुषन् तत्रापि 'स्वयं सर्वेश्वरो न गुणवश्यः अपि तु स्वसंकल्पेन क्षेत्रज्ञानेव गुणवश्यान् करोति ॥ ६१ ॥ सृष्टमिति ॥ कल्पविकल्पना ब्रह्माहर्व्यवहारः सत्त्वम् । प्राकृतं शुद्धसत्त्वगुणं बिभर्तीति सत्त्वभृत् 'गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीत' इत्युक्तेः । किं च "स

तदण्डं क्रमेण विवृद्धं सत्प्राकृतं प्रकृतिकार्यात्मकं हिरण्यगर्भरूपस्य विष्णोरनुत्तमं श्रेष्ठं स्थानम् ॥ ९९ ॥ स्थानत्वमेवाह—तत्रेति ॥ अव्यक्तस्वरूपः प्रकृतेः परः मायया ऽव्यक्तरूपः स्वयमेव स्वातन्त्र्येणैव तत्र व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥ न जीववदस्वातन्त्र्यप्रवृत्तिरस्तीत्याह—मेरुरिति ॥ स तु जीववत्कर्मवशादुल्वं भल्लाकारं गर्भवेष्टनं तद्बहिर्वेष्टनमार्गं जरायुः उत्तरं वा "उल्वाज्जरायुः" इति श्रुतेः ॥ ९७ ॥ साद्रिद्वीपेति ॥ ज्योतिस्सूर्यादि । लोकसंग्रहः लोकसमूहः, तस्मिन्नंडेऽभवत् । साद्र्यो द्वीपास्समुद्राश्चाभवन्नित्यर्थः ॥ ९८ ॥ अंडस्यांतस्थितिमुक्त्वा तद्बाह्यस्थितिमाह—वारीति ॥ ततः कटाहरूपपृथिव्या वरणानंतरं तद्बहिः प्रत्येकं वारिवह्न्यादिभिः दशगुणमुत्तरैरधिकैरावृतं पृथिव्यावरणात्कोटियोजनप्रमाणाद्दशगुणं तोयावरणम् । ततो दशगुणं वह्न्यावरणम् । इत्येवं दशगुणोत्तराणि पृथिव्याद्यावरणानि, सप्त, प्रकृत्यावरणं त्वष्टममपरिमितम्, "वह्न्यादिभिरावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम्" इति शुकोक्तेः ॥ ९९ ॥ अव्यक्तेनेति ॥ ततः प्रकृतिं पृथक्कृत्य प्राकृतैस्सप्तभिरित्युक्तम् ॥ ६० ॥ तदेवं ब्रह्मांडं स्वयं सृष्ट्वा तस्मिँल्लीलया प्रविष्टस्य परमेश्वरस्य गुणावतारैरवांतरसृष्ट्यादिलीलामाह जुषन्नित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति—जुषन्निति ॥ विसृष्टौ विविधचराचरादिसृष्टौ संप्रवर्त्तते ॥ ६१ ॥ सृष्टमिति ॥ यावत्कल्पविकल्पना ब्रह्मादीनामवसानं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तमोद्रेकी च कल्पान्ते रुद्ररूपी जनार्दनः ॥ मैत्रेयाखिलभूतानि भक्षयत्यतिदारुणः ॥ ६३ ॥ भक्षयित्वा च भूतानि जगत्येकार्णवीकृते ॥ नागपर्यङ्कशयने शेते च परमेश्वरः ॥६४॥ प्रबुद्धश्च पुनः सृष्टिं करोति ब्रह्मरूपधृक् ॥ ६५ ॥ सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ॥ स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥ ६६ ॥ स्रष्टा सृजति चात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च ॥ उपसंह्रियते चान्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥ ६७ ॥ पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ॥ सर्वेन्द्रियान्तःकरणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥ ६८ ॥ स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः ॥ सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ॥ ६९ ॥

त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । न हि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि ॥ वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः" इत्यादिभ्यः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ब्रह्मादीनपदिश्य तेषु स्थित्वा स्वयमेव सृष्ट्यादिकं करोतीत्याह—सृष्टीति ॥ सृष्टिस्थित्यन्तनिमित्तां ब्रह्मा विष्णुः शिव इत्येवं रूपां संज्ञां तत्तद्रूपो भगवानेव यातीत्यर्थः । सर्गस्थित्यन्तकरणामिति वक्तव्ये ङीपः प्रयोग आर्षत्वात्साधुः । यद्वा कर्मणि व्युत्पत्त्या संज्ञायमाना संज्ञात्ववस्थोच्यते । तथा च सर्गादिक्रियासाधनभूतां ब्रह्माद्यात्मिकामवस्थां यातीत्यर्थः । करणीमिति करोतेः करणे ल्युट् प्रत्ययः ॥ ६६ ॥ तद्वत्सृज्यपाल्यसंहार्यानन्तवस्त्वन्तरेषु संज्ञान्तराभिधेयतया वर्त्तत इत्याह—स्रष्टेति ॥ स्रष्टारं क्षेत्रज्ञबुद्धिपूर्वकसर्गादौ ब्रह्माणं सृज्यं च दक्षादिगणं संहर्तारं रुद्रं संहार्यं च त्रैलोक्यं युगपन्निर्दिश्य तद्रूपत्वविधानात्सृज्य संहार्यभूताद्वस्तुनः स्रष्टृसंहर्त्रोर्न विशेष इति प्रदर्शनमस्मिन्[1] श्लोकेऽभिप्रेतम् । तस्य क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणं गुणनियंतृत्वमेव न भोक्तृत्वमित्याह—स्वयंप्रभुरिति ॥ ६७ ॥ उक्तस्य सर्वतादात्म्यस्य हेतुमध्यायादावुक्तं पुनरपि दर्शयति पृथिव्याप इति । एवंभूतं यज्जगत्तत्स एवेत्युत्तरत्रान्वयः॥६८॥तत्र हेतुः स एवेति॥सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यत इति सर्व

यावत् । सत्त्वभूत्सत्वगुणाधिष्ठाता ॥ ६२ ॥ तमोद्रेकीति ॥ तमोद्रेकीत्यार्षस्संधिः, तमः उद्रेकवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥ भक्षयित्वेति ॥ परमेश्वरश्शेते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ब्रह्माद्यवतारमूलस्वरूपेण ब्रह्मादिरूपाणि तद्व्यतिरिक्तानि न भवंतीत्याह—सृष्टिस्थित्यंतकरणामिति ॥ करणीमिति पाठे सृष्टयादिकरणं निमित्तं यस्यास्तां संज्ञां यातीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ सृष्टेति ॥ स्रष्टृसृज्यादिभेदश्च न तात्त्विक इत्याह—विष्णुरेव सृष्टा "आत्मैवेदꣳसर्वम्" इति श्रुतेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ननु कथं स एव सर्गादिकर्तेत्युच्यते, पित्रादीनां सृष्टृपालकादीनां दृश्यमानत्वात्तत्राह—स एवेति ॥ यतस्स हरिरेव सर्वभूतानामीशः प्रवर्तकश्च विश्वरूपश्च ततो हेतोर्नू

१ सौ इति पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स एव सृज्यः स च सर्गकर्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च ॥ ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥ ७० ॥ इति श्रीविष्णु पुराणे प्रथमेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ॥ कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोभ्युपगम्यते ॥ १ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ॥ यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥ भवंति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥ २ ॥

भूतानामयमात्मा विश्वं चास्य शरीरमिति यतोतः सर्वं स एवेति । ततो ब्रह्मादिभूतस्थं सर्गादिकं लीलावतारूपिणोऽस्यैवोपकारकम् । यथा शरीरव्यापाराः शरीरिणो जीवस्यैव ॥६९॥ उक्तमर्थं निगमयति स एवेति ॥ सृष्ट्यादिकर्तुः स्वस्यैव सृज्यत्वाद्युपादानम् अशेषमूर्त्तिरिति ब्रह्मादीनां कुतः स्रष्टृत्वादिकं तत्राह—वरद इति । अय माश्रितेभ्यो ब्रह्मादिभ्यः स्रष्टृत्वादिवरप्रदः " तदादर्शितपंथानौ सृष्टिसंहारकारकौ । मयैवैते निहताः" इत्यादेः । अत्रायते चेत्यद्ध्याहार्यम् । वरेण्यो वरणीयः ॥ ७० ॥ इति श्रीभगवद्राष्यकारचरणनलिनांतरंगश्रीविष्णुचित्तविरचितो श्रीविष्णुपुराणाख्याने प्रथमांशे द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ लोके रागद्वेषसत्त्वा दिगुणकस्य शरीरिणः परिछिन्नस्य कर्मवश्यस्य तत्सम्बन्धोऽर्हस्यैव कुलालादेः कर्तृत्वं दृष्टम् । ब्रह्मणस्तद्विलक्षणस्य कथं जगत्सर्गादिकर्तृत्वमिहोच्यते इति चोदयति निर्गुणस्येति ॥ १ ॥ परिहरति शक्तय इति सार्द्धश्लोकेन । शक्तय इति ॥ सर्वपदार्थानां वह्नेरौष्ण्यमिव स्वाभाविक्यः शक्तयः तर्कैरचिन्त्याः स्व साधकप्रमाणगोचराः सन्ति । अतो ब्रह्मणोपि "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा जगत्सर्गादिनिमित्तभूता भावशक्तयः स्वाभाविकसामर्थ्यानि सन्ति । अतो लौकिककर्तृवैलक्षण्येपि सर्गादिकर्तृत्वं युक्तम् । सर्गाद्या इति । सृज्यतेऽनयेति सर्गः "अकर्त्तरि च कारके" इति करणे घञ्

तस्थं पितृपुत्रादिषु स्थितं सर्गादिकमस्य हरेरेवोपकारकं तत्प्रयुक्ततद्विभूतेरेव विस्तरात् यथा ऋत्विग्भिः कृतं यजमानस्यैवोपकारकं तद्वदित्यर्थः ॥ ६९ ॥ उक्तं स्रष्टृसृज्याद्यैक्यमुपसंहरन्विवक्षितमाह—स एवेति ॥ अत्ति चेति चकारादद्यत इति च ब्रह्माद्यवस्थाभिस्सर्गादिकर्ता अशेषभूतिस्सृज्यादिरूपः अतो विष्णुरेव वरिष्ठः महत्तमः श्रेष्ठः परमार्थ इति यावत्, वरदश्च वरेण्यश्च वरणीयः परमानंदरूपत्वात् ॥ ७० ॥ इति श्रीविष्णु पुराणव्याख्यायामात्मप्रकाशिकायां प्रथमेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ तदेवं ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुक्तं तत्र शंकते निर्गुणस्येत्यनेन मैत्रेयः—निर्गुणस्येति ॥ निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य अप्रमेयस्य देश कालाद्यनवच्छिन्नस्य शुद्धस्यादेहस्य सहकारिशून्यस्येति वा अमलात्मनः पुण्यपापसंस्कारशून्यस्य रागादिशून्यस्येति वा एवं भूतस्य ब्रह्मणः कथं सर्गादिकर्तृत्वमिष्यते, एतद्विलक्षणस्यैव लोके घटादिकर्तृत्वदर्शनादि त्यर्थः ॥ १ ॥ परिहरति शक्तय इत्यादिसार्धेन ॥ सर्वेषां भावानां मणिमंत्रादीनां शक्तयः अचिंत्यज्ञानगोचराः अचिंत्यं तर्कानर्हं यज्ज्ञानं कार्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणकं तस्य गोचरास्संति यद्वा—अचिन्त्याः भिन्नाभिन्नत्वा दिविकल्पैश्चिन्तयितुमशक्याः केवलमर्थापत्तिज्ञानगोचराः सन्ति । यत एवमतो ब्रह्मणोपि तास्तथाविविधास्सर्गाद्यास्सर्गादिहेतुभूता भावशक्तयस्स्वभावसिद्धाश्शक्तयस्संत्येव पावकस्य दाहकत्वशक्तिवत् । अतो गुणादि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तन्निबोध यथा सर्गे भगवान्संप्रवर्त्तते ॥ नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३ ॥ उत्पन्नः प्रोच्यते विद्वन्नित्यमेवोपचारतः ॥ ४ ॥
निजेन तस्य मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् ॥ तत्पराख्यं तदर्द्धं च परार्द्धमभिधीयते ॥ ५ ॥

प्रत्ययः । सृष्ट्यादिकरणभूता इत्यर्थः । तपतां श्रेष्ठ इति संबुद्धिः । अत्र ब्रह्मणः शरीरत्वमभ्युपगम्य शक्तिमत्वात्कर्तृत्वमुक्तम् । परमार्थतस्तु दिव्यमंगलविग्रहवत्त्वमस्त्येव । यद्वा लोके सत्त्वादिगुणकं परिच्छिन्नं च मृदाद्युपादानं दृष्टम् । देहादियुक्तो रागादिना मलिनश्च कुलालादिर्निमित्तं ब्रह्मणस्तु तद्वैलक्षण्यात् कथमुपादानत्वं निमित्तत्वं चेति बोध्यम्, उत्तरं तु लोके नायं नियमः । द्रव्यलक्षणे हि निर्गुणमेवाचिद्द्रव्यं गुणानामुपादानं दृष्टम् । अपरिच्छिन्न एवाकाशादिः शब्दादेः अशरीर एवात्मा स्वशरीर प्रेरणे निमित्तं दृष्टः । रागादिरहित एव स्खलनादौ अयत्न एवायस्कान्तादिलोहभ्रमणादौ हेतुर्दृष्ट इत्येवं त्वदुक्तव्याप्तिभंग इत्यभिप्रायः । सर्वभावानां स्वकार्योत्पादनशक्तयः स्वप्रमाणसिद्धत्वादन्यानन्यत्वादिविकल्पैरविचारणीयाः सन्ति । यथाग्नेर्दाहकत्वशक्तिः । एवं ब्रह्मणो जगत्सर्गादिहेतवः स्वाभाविक्यः शक्तयः संतीति । यथाहुः—"न च पर्यनुयोगोस्ति वस्तुशक्तेः कथंचन । अग्निर्दहति नाकाशं कात्र पर्यनुयुज्यता । आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इत्यादि ॥ २ ॥ तन्निबोधेति ॥ नारायणाख्यः सृष्टौ नारायणो लोकपितामहो ब्रह्मा ब्रह्मरूपेण ॥ ३ ॥ उत्पन्न इति ॥ उत्पन्न इत्युपचारेणोच्यते । स तु नित्य एव अत्र नारायणत्वं हेतुः स्वेच्छयैव सर्वात्मकत्वरूपत्वात्तस्य कर्माधीनशरीरपरिग्रहो हि मुख्योत्पत्तिः । यद्वा रात्रौ नारायणे प्रवेशेन नारायणाख्यो ब्रह्मा प्रति कल्पमुत्पन्न इत्युपचारत उच्यते । द्विपरार्धकालस्थायित्वेन नित्यत्वात्तस्य स्वेच्छागृहीतशरीरस्यापि कादाचित्कत्वसाम्यादुत्पन्नोपचारः रात्रौ नारायणत्वं ब्रह्मणः कौर्मे उक्तम् । "ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाश्रित्य चक्रिणः । अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूयाथ विष्णुना" इति ॥ ४ ॥ निजेनेति ॥ ब्राह्मेण मानेन कालपरिमाणेन

हीनस्याप्यचिन्त्यशक्तिमत्वात् ब्रह्मणस्सर्गादिकर्तृत्वं घटत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इत्यादि । यद्येवं योजना सर्वेषां भावानां पावकस्योष्णतादाशक्तिवदचिन्त्यज्ञानगोचराः शक्तयस्सन्त्येव ब्रह्मणः पुनस्ताः स्वभावभूताः स्वरूपादभिन्नाः शक्तयः "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इत्यादिश्रुतेः । अतो मणिमन्त्रादिभिरग्न्यौष्ण्यवन्न केनचिद्विहन्तुं शक्यते । अत एव तस्य निरङ्कुशमैश्वर्यं तथा च श्रुतिः "स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः" इत्यादि । तपतां श्रेष्ठेति सम्बोधयन् तवापि तपश्शक्तिस्त्वसंवेद्येति सूचयति, यत एवं ततो ब्रह्मणो हेतोः सर्गाद्या भवन्ति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवं ब्रह्मणः सर्गादिकर्तृत्वमुपपाद्य प्रस्तुतं ब्राह्मं सर्गमनुवर्णयितुमाह—तन्निबोधेति ॥ ३ ॥ ननु नारायणाख्य एव चेद्ब्रह्मा कथं तर्हि "हिरण्यगर्भस्समवर्त्तताग्रे" इत्यादिश्रुतिभिस्तस्योत्पत्तिरुच्यते तत्राह—उत्पन्न इति ॥ उपचारतः स्वेच्छया आविर्भावस्याभ्युपपत्तेस्तादृशादौपचारिकोत्पन्न ॥ ४ ॥ तस्याप्यु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कालस्वरूपं विष्णोश्च यन्मयोक्तं तवानघ ॥ तेन तस्य निबोध त्वं परिमाणोपपादनम् ॥ ६ ॥ अन्येषां चैव जन्तूनां चराणामचराश्च ये ॥ भूभूभृत्सागरादीनामशेषाणां च सत्तम ॥ ७ ॥ काष्ठा पञ्चदशाख्याता निमेषा मुनिसत्तम ॥ काष्ठात्रिंशत्कला त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिको विधिः ॥ ॥ ८ ॥ तावत्संख्यैरहोरात्रं मुहूर्तैर्मानुषं स्मृतम् ॥ अहोरात्राणि तावन्ति मासः पक्षद्वयात्मकः ॥ ९ ॥ तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे ॥ अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥ १० ॥ दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् ॥ चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ॥ ११ ॥ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ॥ दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥ १२ ॥ तत्प्रमाणैः शतैः संध्या पूर्वा तत्राभिधीयते ॥ सन्ध्यांशश्चैव तत्तुल्यो युगस्यानंतरो हि सः ॥ १३ ॥ सन्ध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम ॥ युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञितः ॥ १४ ॥

सर्वसंसार्यायुषोधिकत्वात्तस्यायुःपरमित्युच्यते ॥ ५ ॥ कालेत्यादि ॥ तेन कालेन तस्य ब्रह्मणः परिणामोपपादनं नाशरूपस्य परिणामस्योपपादनं निवर्त्तनं निबोध । परिमाणोपपादनमिति पाठे ब्रह्मादीनां जीवने इयत्ताक्लृप्तिः ॥ ६ ॥ अन्येषामिति ॥ अन्येषां चैव परिणामोपपादनमिति शेषः ॥ ७ ॥ कालस्वरूपमाह—काष्ठेत्यादिना ॥ काष्ठेति मौहूर्त्तिको विधिः मुहूर्त्तप्रकारः ॥ ८ ॥ तावदिति ॥ यद्यपि त्रिंशन्मुहूर्तः सावनोऽहोरात्रः शुक्लकृष्णद्विपक्षश्चांद्रो मासः अयनद्वयात्मकः सौरोब्दः तथापि सौराब्दैरेव युगव्यवहारादिनमासयोरपि सौरत्वमेवात्रोपलक्ष्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

र्मानमाह—निजेनेति ॥ निजेन स्वकीयेन वक्ष्यमाणेन वर्षशतं स्मृतं पराख्यं सर्वातिशायित्वात् ॥ ९ ॥ कालेति ॥ तेन कालेन तस्य ब्रह्मणः अन्येषां च परिमाणस्य जीवनकालस्योपपादनं सम्पादनं निबोध । पाठान्तरे परिणामस्यावसानस्योपपादनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अन्येषामिति ॥ अचराश्च ये तेषामपीति शेषः ॥ ७ ॥ तदेवं निमेषादिक्रमेण निरूपयति काष्ठेत्यादिना—अक्षिपक्ष्मनिक्षेपोपलक्षितः कालो निमेषः पञ्चदशनिमेषाः, एका काष्ठोक्ता, त्रिंशत्काष्ठा एका कला, त्रिंशत्कला मौहूर्त्तिको विधिः मुहूर्त्तमानप्रकारः ॥ ८ ॥ तावदिति ॥ तावत्सङ्ख्यैस्त्रिंशत्सङ्ख्याकैर्मुहूर्त्तैः तावन्ति त्रिंशदहोरात्राणीति लौकिकस्सावनो मास उक्तः । पक्षद्वयात्मक इति चान्द्रो मास उक्तः "दर्शावधिं मासमुशन्ति चान्द्रम्" इति स्मृतेः ॥ ९ ॥ सौरैर्मासैरयनप्रकारमाह—तैरिति ॥ तच्छब्देन चान्द्रैरदूरविप्रकर्षात्सौरा मासा लक्ष्यन्ते । सूर्यस्य मेषाद्येकैकराशिभागः सौरो मासः तैः षड्भिरयनं द्वेऽयने इत्यर्षसन्धिः । अतः परं दिव्यमानमाह—अयनमित्यादिना दक्षिणायनं देवानां रात्रिः उत्तरायणं दिनम्, एवं भूतैष्षष्ट्युत्तरत्रिशताऽहोरात्रैर्देवानां वर्षमिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥ वर्षैश्चतुर्युगमाह—दिव्यैरिति ॥ दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ चत्वारीति ॥ यथाक्रमं कृतयुगे चत्वारिसहस्राणि, त्रेतायां त्रीणि द्वापरे द्वे सहस्रे कलावेकं सहस्रमिति ॥ १२ ॥ तत्प्रमाणैरिति ॥ तत्प्रमाणैस्तेषां सहस्राणां यत्प्रमाणं चत्वारि त्रीणि द्वे चैकमित्युक्तं तत्प्रमाणैस्तत्सङ्ख्यैश्शतैः परिमिता युगस्य पूर्वभाविनी सन्ध्योच्यते । तावानेव युगानन्तरभाविसन्ध्यांशः । एतच्चतुर्युगव्यवस्थार्थमुक्तम् । तथा च शुक्रः—"सन्ध्यांशयोरन्तरेण यः कालश्शतसङ्ख्ययोः । तदेवाहुर्युगं तज्ज्ञाः यत्र धर्मो विधीयते" इति । तदेवं युगानां दशसहस्राणि वर्षाणि तत्पूर्वोत्तरभाविनां सन्ध्यांशानां शतैर्द्वे सहस्रे एवं द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं तत्संख्यैः शतैः । इ० पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगम् ॥ प्रोच्यते तत्सहस्रं च ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १५ ॥ ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवस्तु चतुर्दश ॥ भवन्ति परिणामं च तेषां कालकृतं शृणु ॥ १६ ॥ सप्तर्षयः सुराः शक्रो मनुस्तत्सूनवो नृपाः ॥ एककाले हि सृज्यन्ते संह्रीयन्ते च पूर्ववत् ॥ १७ ॥ चतुर्युगाणां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ॥ मन्वन्तरं मनोः कालः सुरादीनां च सत्तम ॥ १८ ॥ अष्टौ शत सहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतम् ॥ द्विपंचाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १९ ॥ त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विज ॥ सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि महामुने ॥ २० ॥ विंशतिस्तु सहस्राणि कालोयमधिकं विना ॥ मन्वन्तरस्य संख्येयं मानुषैर्वत्स रैर्द्विज ॥ २१ ॥ चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतम् ॥ ब्राह्मो नैमित्तिको नाम तस्यान्ते प्रतिसञ्चरः ॥ २२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चतुर्युगाणामिति ॥ साधिका किंचिदूनत्रिचत्वारिंशच्छताधिकं पञ्चसहस्रं दिव्याब्दानामधिकमवशिष्टचतुर्युगषट्कसहस्रस्य दिव्याब्दसहस्राणां चतुर्दशांशः प्रत्येकं चतुर्युगाणामेकसप्ततेरधिक इत्यर्थः । तेन सहिता साधिका सुरादीनां इन्द्रसप्तर्षिमनुतत्सुत्राणाम्' ॥ १८ ॥ मन्वंतरे देवसंवत्सरसंख्यामाह—अष्टाविति अधिकं विनेति वक्ष्यति तदत्रापि सम्बध्यते ॥ १९ ॥ तस्मिन्मानुषसंवत्सरसंख्यामाह—त्रिंशदिति ॥ २० ॥ विंशतिरिति ॥ अधिकं विना मन्वन्तरस्य मानुषैर्वर्षैस्सेयं संख्येत्यन्वयः ॥ २१ ॥ चतुर्दशगुण इति ॥ ब्राह्म इति ब्रह्मणो ग्रसनाद्ब्राह्मः । निमित्तं

॥ १५ ॥ मन्वन्तरमानं वक्तुमाह—ब्रह्मण इति ॥ १६ ॥ सप्तर्षय इति ॥ तत्सूनव एव नृपाः एककाले हि सृज्यन्ते, अधिकारिणः क्रियन्ते, संहियन्ते अन्ते निरधिकाराः क्रियन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ चतुर्युगाणामिति ॥ साधिकेत्यत्र श्लोकाः, "द्विचत्वारिंशता युक्ताः शतेनाभ्यधिकास्तथा । दिव्याब्दाः पञ्चसाहस्रमासा दश दिनाष्टकम् ॥ चतुर्यामा मुहूर्त्तौ द्वावष्टावपि कलास्ततः । काष्ठाः सप्तदश द्वौ च निमेषो तदनन्तरम् ॥ देवस्यैकनिमेषस्य सप्तमो भाग इष्यते । मानुषाब्दास्तु लक्षाणि सार्द्धाष्टादश तत्परम् ॥ सहस्रमष्टविंशत्या युता चाब्दचतुश्शती । पञ्चविंशत्यहोरात्रयुता मासाश्च षट् तथा ॥ नाड्यो द्वादश तावत्यः कलाश्च तदनन्तरम् । एकविंशन्मुहूर्त्ताश्च कला द्वादश तत्परम् ॥ पञ्चविंशति काष्ठाश्च निमेषा दश साधिकाः" इति । चतुर्युगसहस्रप्रमाणस्य ब्रह्मदिनस्य चतुर्दशधा विभागे प्रतिभागमेकसप्ततिश्चतुर्युगाणि भवन्ति । अवशिष्यते चतुर्युगषट्कम् । तस्य चतुर्दशांशो यथावद्गणितः प्रतिमन्वन्तरमेकसप्ततेरधिक इत्यर्थः । सुरादीनाञ्च 'सप्तर्षयः सुराः शक्र' इत्यनेन पूर्वोक्तानां मन्वन्तराधिकारिणाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तमेव मन्वन्तरकालं मानुषाब्दैर्गणयति त्रिंशत्कोट्य इत्यादिद्वाभ्याम् । त्रिंशत्कोट्य इति ॥ नियुतानि लक्षाणि ॥ २० ॥ विंशतिरिति ॥ पूर्वोक्तमधिकं कालं विना ॥ २१ ॥ चतुर्दशगुण इति ॥ ब्राह्मो नैमित्तिकः ब्रह्मानेद्रानिमित्तः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ॥ जनं प्रयान्ति तापार्ता महर्लोकनिवासिनः ॥२३॥ एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥ भोगिशय्यां गतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः ॥ २४ ॥ जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोब्जसम्भवः ॥ तत्प्रमाणां हि तां रात्रिं तदन्ते सृजते पुनः ॥ ॥ २५ ॥ एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतं च यत् ॥ शतं हि तस्य वर्षाणां परमायुर्महात्मनः ॥ २६ ॥

तत्र यच्छेत इति नैमित्तिकत्वं वक्ष्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकार्णव इत्यादि । त्रैलोक्यग्राससमये भगवदनुप्रवेशातिशयाद्बृंहितः ज्ञानबृंहित इति पाठे तत्तज्जीवकर्म वासनाज्ञानबृंहितः । श्रीजन्मरहस्ये परशुरामादिवद्ब्रह्मणोऽवतारत्ववचनात् भगवच्चेष्टाया एवोद्भूतत्वाच्च तस्य भोगिशयनवचनमविरुद्धम् । अवतारत्वे हि योगिचिन्त्यत्वं युज्यते । बलभद्रादिवदत्रापि "विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः" इत्युक्तम् । अथ वा "यथा सुष्वाप भगवानप्छय्यामेक एव हि" इत्यत्राप्छय्या वचनं भोगिशय्याव्यवधानसहं यथा च "क्षीरोदे वसति प्रभुः" इत्यत्र क्षीरोदः श्रीमदायतनदिव्यमण्डपयोगपीठादिव्यवधानसहः । एवं ब्रह्मा भोगिशय्यागत इत्यत्रापि नाभिसरोरुहव्यवधानसहं तथा च श्रीविष्णुधर्मे "एकार्णवे जगत्यस्मिन् ब्रह्मण्यमिततेजसि । कृष्णनाभिहृदोद्भूतकमलोदरशायिनि । संहृत्य विश्वं जलशायिने च नमोनमः कैटभनाशनाय । स्वनाभिपद्मोदरशायिने च ब्रह्मस्वरूपोपगताय देव । स्वनाभिकमलोद्भूतकमलोदरशायिने" इति च भगवतो जलशायित्वं ब्रह्मणः पद्मोदरशायित्वं चोक्तम् । तथा च श्रीहरिवंशे 'पूर्णे युगसहस्रे' इत्यारभ्य कल्पक्षये ब्रह्मणा सह देवानां भगवदनुप्रवेशमुक्त्वा "सहस्रशीर्षा पुरुषो रुक्मवर्णस्त्वतीन्द्रियः । सुष्वाप सलिले तस्मिन्" इति भगवतः सलिलशयनमुक्त्वा "ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् ज्योतिर्भूत्वा चचारह । निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्तु सः" इति ब्रह्मणः सलिलोपलक्षिते पद्मे शयनमुक्तम् ॥ २४ ॥ जनस्थैरिति ॥ तां ब्राह्मीं रात्रिं नैरन्तर्येण शेते सृजते पुनः त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ २५ ॥ उक्तमर्थं निगमयति एवमित्या

प्रतिसञ्चरः प्रलयः ॥ २२ ॥ तदेति ॥ भूर्भुवादिकमित्यार्षः सन्धिः ॥ २३ ॥ एकार्णव इति ॥ भोगी शेषस्स एव शयनं तद्वतस्सन् शेते । त्रैलोक्यग्रासेन बृंहितः संवृद्ध इव यथा हि कश्चित् बहुभोज्यं सम्प्राद्य यावत्तृप्ति भुक्त्वा तत्सम्पादनरक्षणादिक्लेशं हित्वा सुखं शेते तद्वदित्यर्थः । ज्ञानबृंहित इति पाठे त्रैलोक्यस्थैर्ज्ञानमयैर्जीवैर्बृंहितः प्राज्ञावस्थायां समृद्धज्ञानानन्द इत्यर्थः ॥ २४ ॥ जनस्थैरिति ॥ जनस्थैश्चिन्त्यमानः महर्लोकस्थानामपि तदा तत्रैव गतत्वात् तत्प्रमाणां ब्रह्माहःपरिमितां तां रात्रिं नैरन्तर्येण शेत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २५ ॥ एवमिति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एकमस्य व्यतीतं तु परार्द्धं ब्रह्मणोऽनघ ॥ तस्यान्तेभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः ॥ २७ ॥ द्वितीयस्य परार्द्धस्य वर्तमानस्य वै द्विज ॥ वाराह इति कल्पोयं प्रथमः परिकीर्तितः ॥ २८ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ कल्पादौ भगवान्यथा ॥ ससर्ज सर्वभूतानि तदाचक्ष्व महामुने ॥ १ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥ प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय ॥ २ ॥ अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ॥ सत्त्वोद्रिक्तस्तथा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ ३ ॥ नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स प्रभुः ॥ ब्रह्मस्वरूपी भगवाननादिः सर्वसम्भवः ॥ ४ ॥ इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥ ५ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ६ ॥

दिना । एवमित्यनेन पूर्वोक्ता ब्रह्मदिनसंख्या विवक्षिता तस्य वर्षाणां शतं परमायुः तस्यायुषः परमितिसंज्ञेत्यर्थः ॥ २६ ॥ एकमिति ॥ परार्ध परस्यार्द्ध मित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीभगवद्रामानुजपादारविंदभृंगायमाणविष्णुचित्तविरचिते विष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ अथ पाद्मकल्पकथाविषयाद्ब्रह्मप्रोक्तात्पाद्मपुराणादनन्तरं वाराहकल्पवृत्तान्तविषयमिदं वैष्णवं पुराणमिति दर्शयितुं प्राक् परार्द्धप्राप्तपाद्मकल्पमनूद्य वराहकल्पवृत्तान्तं प्रस्तौति—अतीतकल्पेति ॥ तथोक्तं मात्स्ये "एतदेव च वै ब्राह्मं पाद्मे कल्पे जगद्धितम् । सर्वभूतात्मकं यत्तत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः । वाराहकल्प वृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । "यान्प्राह धर्मानखिलांस्तयुक्तं वैष्णवं विदुः" इति सत्त्वोद्रिक्तः भगवदनुप्रवेशातिशयात् तस्यैव वराहावतारप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्र ब्रह्मनारायणयोः स्वरूपैक्यशंकायां मन्वादयस्तयोर्भेदपरं नारायणविषयं श्लोकमुदाहरंतीत्याह—इमं चेति ॥ ५ ॥ तमेव श्लोकं दर्शयति आप इति ॥ "प्राहुरा

एवम्भूतैरहोरात्रिपक्षमासादिकल्पनया वर्षम् ॥ २६ ॥ एकमिति ॥ महाकल्प इति अवान्तरकल्प एव पुष्करप्रादुर्भावादिगुणैर्महत्त्वान्महाकल्प इत्युच्यते ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपु राणव्याख्यायां प्रथमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ पूर्वोपक्षिप्तमेव ब्राह्मं सर्गं प्रसक्तानुप्रसक्तान्तरितं श्रोतुकामो मैत्रेयः पृच्छति ब्रह्मेति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातं प्रजासर्गं निरूपयिष्यन् प्रथमं तदाधारभूताया भूमेरुद्धार वक्तुमाह -अतीतकल्पेत्यादिना ॥ निशायां सुप्तिः प्रस्वापस्तस्मादुत्थितः सत्त्वोद्रिक्तः दृश्यते हि निद्रावसाने प्रबुद्धानां प्रसन्नकरणत्वलक्षणस्सत्त्वातिशयः ॥ ३ ॥ नारायण इति ॥ सर्वसम्भवः विश्वस्रष्टा ॥ ४ ॥ ब्रह्मणो नारायणसंज्ञां व्युत्पादयति इमं चेत्यादिना—इमं चेति ॥ ब्रह्मस्वरूपिणं नारायणं प्रति ॥ ५ ॥ आप इति ॥ ब्रह्मस्वरूपोऽस्मिन्नर्थे नरः पुरुषोत्तमः तस्माज्जाता आपो नाराः तदुक्तम् । "तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु

१ ततो इति पाठान्तरम् । २ नित्यः इति पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तोयान्तःस्थां महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवीकृते ॥ अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः ॥ ७ ॥ अकरोत्स्वतनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा॥ मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः ॥ ८ ॥ वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थितौ ॥ स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः ॥ ॥ ९ ॥ जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुतः ॥ प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः ॥ १० ॥ निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमाग तम् ॥ तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ॥ ११ ॥ श्रीपृथिव्युवाच ॥ नमस्ते पुण्डरीकाक्ष शंखचक्रगदाधर ॥ मामुद्धरास्मादद्य त्वं त्वत्तोऽहं पूर्वमुत्थिता ॥ १२ ॥ त्वयाहमुद्धृता पूर्वं त्वन्मयाहं जनार्दन ॥ तथान्यानि च भूतानि गगनादीन्यशेषतः ॥ १३ ॥ नमस्ते पर मात्मात्मन्पुरुषात्मन्नमोस्तु ते ॥ प्रधानव्यक्तभूताय कालभूताय ते नमः ॥ १४ ॥

सीत्तमोनुदः" इति प्रकृतेः परमकारणभूतो भगवानविनाशित्वेन नर इत्युच्यते तत्सृष्टा आपो नाराः अप्छब्दः सृज्यतत्त्वान्तरप्रदर्शनपरः "नराज्जातानि तत्त्वानि नारा णीति ततो विदुः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः" इत्यादि दर्शनात् अस्यायनमनुप्रविष्टस्य शरीरम् 'यदम्बु वैष्णवः कायः' इत्यपि वक्ष्यति । पूर्वं ब्रह्म सृष्टेः प्राक्कारणभूते भगवति नारायणशब्दनिर्वचनात्तस्य कार्यभूताद्ब्रह्मणो भेद इति भावः ॥६॥ तोयान्तामिति । तोयान्तां समहीमिति पाठान्तरम् । तोयेनान्तो नाशो यस्यास्ताम् अनुमानात् सोपश्यत्पुष्करपर्णमिति पुष्करपर्णलिंगदर्शनात् ज्ञात्वा नारायणमूर्तेरन्यां मत्स्यकूर्मादिकां स्वतनुं यथा पुराकरोत्तथा वाराहरूपमास्थितस्तोयं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेदेति ॥ वेदयज्ञमयं रूपं वेदयज्ञमयत्वेन निरूपणीयं वेदवैदिकधर्मैर्भूर्धार्यत इति भाव : । स्थितौ स्थितः स्थितिनिमित्तमास्थितः स्थिरात्मा रक्षणे स्थिरचित्तः ॥ ९ ॥ जनलोकेति ॥ अभिष्टुतः सृष्ट्यर्थमुद्बोधितमहिमा स्तूयमाना हि देवता वीर्येण वर्द्धते इति न्यायात् ॥ १० ॥ ११ ॥ नम इति ॥ मामुद्धर अस्मात्प्रलयाब्धेः त्वत्त उत्थिता उत्पन्ना ॥ १२ ॥ त्वयेति ॥ त्वन्मया त्वन्मयी त्वदुपादाना ॥१३॥ नम इति ॥ परमात्मात्मन् पुरुषादिचतू

सहस्रं परिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यथापः पुरुषोद्भवाः" इति ॥ ६ ॥ ततः किमत आह तोयान्तेत्यादि ईषत्पादोनद्वाभ्याम्—तोयान्तस्स्थामिति ॥ तोयस्योपरि पुष्करपर्णं दृष्ट्वा तदधिष्ठानानुमानात्तोयस्यान्तर्महीं ज्ञात्वा तदुद्धारं कर्तुमिच्छन् नारायणोऽन्यां तनुं तदुद्धारयोग्यामकरोदित्यन्वयः । पुरा यथा मत्स्यकूर्मादिकां तनुं कल्पादिषु तत्कार्यार्थमकरोत्, तथा च श्रुतिः "सोपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठत् सोऽमन्यत अस्ति वै तत अस्मिन्निदमधितिष्ठतीति स वराहो रूपं कृत्वोपनिमज्जत् स पृथिवीमध आर्च्छत्" इत्यादि । अथ वाराहं वपुरास्थितःसंस्तोयं प्रविवेशेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वेदेति ॥ वेदयज्ञमयं रूपमास्थितः । यतः अशेषजगतः स्थितौ स्थितः वेदयज्ञाधीनत्वाज्जगत्स्थितेः ॥ ९ ॥ १० ॥ निरीक्ष्येति ॥ तदा वसुन्धरा तदधिष्ठात्री देवी तं तुष्टाव ॥ ११ ॥ नम इति ॥ अस्मात्पातालतलान्मामुद्धर त्वत्तो हेतोरहमुत्थिता उत्पन्ना उद्भता ॥ १२ ॥ त्वयेति ॥ उपादानकारणमपि मम च गगनादीनाञ्च त्वमेवेत्याह—त्वन्मयेति ॥ त्वन्मया उपादाननिमित्तत्वादिकं साधयन्ति ॥ १३ ॥ परब्रह्मस्वरूपेण पूर्वोक्तपुरुषादिचतूरूपेण प्रणमति नमस्त इति ॥ १४ ॥

१ पृथिवीपते इ० पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं पाता त्वं विनाशकृत् ॥ सर्गादिषु प्रभो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मरूपधृक् ॥ १५ ॥ सम्भक्षयित्वा सकलं जगत्येकार्णवीकृते ॥ शेषे त्वमेव गोविंद चिन्त्यमानो मनीषिभिः ॥१६॥ भवतो यत्परं तत्त्वं तन्न जानाति कश्चन ॥ अवतारेषु यद्रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः ॥१७॥ त्वामाराध्य परं ब्रह्म याता मुक्तिं मुमुक्षवः ॥ वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्स्यति ॥१८॥ यत्किंचिन्मनसा ग्राह्यं यद्ग्राह्यं चक्षुरादिभिः ॥ बुद्ध्या च यत्परिच्छेद्यं तद्रूपमखिलं तव ॥ १९ ॥ त्वन्मयाहं त्वदाधारा त्वत्सृष्टा त्वत्समाश्रया ॥ माधवीमिति लोकोयमभिधत्ते ततो हि माम् ॥ २० ॥ जयाखिलज्ञानमय जय स्थूलमयाव्यय ॥ जयाऽनन्त जयाव्यक्त जय व्यक्तमय प्रभो ॥ २१ ॥ परापरात्मन्विश्वात्मञ्जय यज्ञ पतेऽनघ ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वमग्नयः ॥ २२ ॥ त्वं वेदास्त्वं तदङ्गानि त्वं यज्ञपुरुषो हरे ॥ सूर्यादयो ग्रहास्तारा नक्षत्राण्यखिलं जगत् ॥ २३ ॥ मूर्तामूर्तमदृश्यं च दृश्यं च पुरुषोत्तम ॥ यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर ॥ तत्सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयोभूयो नमोनमः ॥ २४ ॥

रूपविलक्षणस्वरूप अप्यये अनिरुद्धादयः पुरुषाच्युतसत्यवासुदेवाख्याः॥ १४ ॥त्वमिति ॥ ब्रह्मेत्यादि ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपधर ॥ १५॥ संभक्षयित्वेति ॥ शेषे स्वपिषि ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥यत्किञ्चिदिति॥मनसा ग्राह्यं सुखादि चक्षुरादिग्राह्यं रूपादि बुद्ध्या परिच्छेद्यं व्याप्तिसम्बन्धज्ञानादिना प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यम्॥ १९ ॥त्वन्मयेति॥ माधवी माधवस्येयमिति माधवी ॥ २० ॥ जयति ॥ अखिलज्ञानमय सर्वज्ञ स्थूलमय स्थूलं जगत्तन्मय व्यक्तं महदादि तन्मय ॥ २१ ॥ परापरात्मन्निति ॥ परापरात्मन् उत्कृष्टनिकृष्टयोरात्मभूतवषट्कारः अस्तु श्रौषडित्यादि मंत्रः॥ २२ ॥त्वमिति॥यज्ञपुरुषः यज्ञाधिदेवता ताराः कृत्तिकाद्याः नक्षत्राणि देवगृहाः ॥ २३ ॥ मूर्तामूर्तमिति ॥

त्वमिति ॥ ब्रह्मादिरूपेण सृष्ट्यादिकर्त्ता त्वमिति पाता पालकः ॥ १५ ॥ सम्भक्षयित्वेति ॥ शेषे शयनं करोषीति शेषः ॥ १६ ॥१७॥ दिवौकसामपि मुमुक्षूणामपि त्वमेव भजनीय इत्याह—त्वामिति ॥ एवं ब्रह्ममूर्त्तिं त्वामेवाराध्य मुक्तिं प्राप्ताः ॥ १८ ॥ यत्किंचिदिति ॥ मनसा ग्राह्यं संकल्प्यं बुद्ध्या च यत्परिच्छेद्यम् अध्यवसाय्यम् ॥ १९॥ मम त्वदधीनत्वं लोके प्रसिद्धमेवेत्याह—त्वन्मयेति ॥ त्वत्समाश्रयात्त्वच्छरणेत्येतैर्हेतुभिः ततः आरभ्य मामयं लोको माधवीं त्वदीयामभिधत्ते ॥ २० ॥ परापरात्मन्निति ॥ परापरं कारणं कार्यञ्च उच्चनीचं वा तदात्मन् तद्रूपयज्ञफलदस्त्वं वषट्कारः वषडिति मन्त्रस्तद्वाच्यो वा ॥ २२ ॥ त्वमिति ॥ यज्ञपुरुषो यज्ञमूर्त्तिः यज्ञाराध्यो वा । ताराः अश्विन्याद्या अन्यानि नक्षत्राणि विपरीतं वा उभयथापि प्रयोगदर्शनात् ॥ २३ ॥ मूर्त्तामूर्त्तमिति ॥ मूर्त्तं सर्वगतं द्रव्यं कठिनं वा अदृश्यमप्रत्यक्षं ते नमोनमः । भूयोभूय इत्या

१ रूपमिति पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच॥एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या धरणीधरः ॥ सामस्वरध्वनिः श्रीमाञ् जगर्ज परिघर्घरम्॥२५॥ततः समुत्क्षिप्य धरां स्वदंष्ट्रया महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ॥ रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः समुत्थितो नील इवाचलो महान्॥२६॥उत्तिष्ठता तेन मुखानिलाहतं तत्संभवाम्भो जनलोकसंश्रयान् ॥ प्रक्षालयामास हि तान्महाद्युतीन् सनन्दनादीनपकल्मषान् मुनीन् ॥ २७॥ प्रयान्ति तोयानि खुराग्रविक्षतरसातलेऽधः कृतशब्दसन्तति ॥ श्वासानिलास्ताः परितः प्रयांति सिद्धा जने ये नियता वसन्ति ॥ २८ ॥ उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षेर्महावराहस्य महीं विगृह्य ॥ विधुन्वतो वेदमयं शरीरं रोमान्तरस्था मुनयः स्तुवन्ति ॥ २९ ॥ तं तुष्टुवुस्तोषपरीतचेतसो लोके जने ये निवसन्ति योगिनः ॥ सनन्दनाद्या ह्यतिनम्रकन्धरा धराधरं धीरतरोद्धतेक्षणम् ॥ ३० ॥

मूर्तं सर्वगतं द्रव्यं दृश्यं प्रत्यक्षम् ॥ २४ ॥ एवमिति ॥ परिघर्घरमिति वराहजातिध्वन्यनुकृतिः गर्जनं स्तोत्रानुमोदनप्रकारः ॥ २५ ॥ तत इति ॥ स्फुटं विकसितं नीलोत्पलपत्रवत्स्निग्धश्यामः ॥ २६ ॥ उत्तिष्ठतेति ॥ तत्संप्लवांभ इति पाठान्तरम् । तत्संप्लवाम्भः तदभिषेकजलं भगवन्मुखनिश्वासस्य वेदमयत्वात्तत्प्रेरितशीकरस्पर्शादतिपावनत्वम् "तस्य वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्ऋग्वेदः" इत्यादिश्रुतेः । अम्भोविशेषणं वा पवित्रतापदमिति ॥ २७ ॥ प्रयान्तीत्यादि ॥ वराहस्य खुराग्रेण विक्षते विदीर्णे रसातले सत्यधोऽण्डकटाहे प्रयान्तिस्म कृतशब्दसन्ततीति क्रियाविशेषणं तथा च श्रीविष्णुधर्मोत्तरे गंगाव्याप्तौ पातालान्यधिकृत्योक्तम् "रौक्मभौमादधो याता रौद्रं तेजः सुदारुणम् । तत्राप्यविलयं याता वाराहं लोकमागता । वाराहलोके ब्रह्माण्डमधोर्द्धे भिन्नवान्हरिः । छिद्रेण तेन सा देवी स्वां योनिं पुनरागता" इति ॥ २८ ॥ उत्तिष्ठत इति ॥ 'रोमान्तरस्था मुनय' इति जनलोकं यावत्तावद्रोमसारणादिति भावः । स्तुवन्ति स्मेति शेषः ॥ २९ ॥ तमिति ॥ तोषपरीतचेतसः तोषेणानंदेन परीतानि व्याप्तानि चेतांसि मनांसि येषां ते अतिनम्रकंधराः प्रीतिभारेण धीरतरोद्धतेक्षणं निर्विशंकोदारेक्षणमित्यर्थः॥ ३०॥

दरार्थः ॥ २४ ॥ एवमिति ॥ सामस्वर एव ध्वनिर्यस्य स इदानीं वाराहरूपमनुकृत्य परिघर्घरं तद्वत्स्वनुकृतं जगर्ज व्यनदत् ॥ २५ ॥ तत इति ॥ उत्क्षिप्य उद्धृत्य स्फुटे विकसिते पद्मे इव लोचने यस्य सः उत्पलपत्रसन्निभः उत्पलपत्रस्निग्धश्यामः ॥ २६ ॥ उत्तिष्ठतेति ॥ निष्कल्मषानपि तान्मुनीन्भूयोपि पवित्रतापदं चकार । प्रक्षालयामासेति पाठान्तरे प्रकर्षेण क्षालयामास अतिनिर्मलानकरोत् ॥ २७ ॥ प्रयान्तीति ॥ वराहस्य खुराग्रेण विक्षते विदीर्णे रसातले सति तेन द्वारेण अधस्तात्तोयानि प्रयान्ति कथं कृता शब्दसन्ततिः महाघोषो यथा भवति तथा सप्तम्यन्तपाठे कृता शब्दसन्ततिर्यस्मिन् रसातले तस्मिन्नधः प्रयान्तीत्यर्थः । श्वासानिलेन अस्ताः क्षिप्ताः जने जनलोके ॥ २८ ॥ उत्तिष्ठत इति ॥ विगृह्य विशेषेण गृहीत्वा रोमान्तरस्था मुनय इति जनलोकं यावत्तावद्रोमप्रसारणादिति भावः ॥ २९ ॥ तमिति ॥ तोषेण परीतं व्याप्तं चेतो येषां ते तार

१ सनन्दनादीनपकल्मषान्मुनीञ्चकार भूयोपि पवित्रतांपदं ॥ इत्यपि पाठान्तरम् । २ अनिलेनास्ताः क्षिप्ताः सिद्धाः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जयेश्वराणां परमेश केशव प्रभो गदाशंखधरासिचक्रधृक् ॥ प्रसूतिनाशस्थितिहेतुरीश्वरस्त्वमेव नान्यत्परमं च यत्पदम् ॥ ३१ ॥ पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्रा दन्तेषु यज्ञाश्चितयश्च वक्त्रे ॥ हुताशजिह्वोसि तनूरुहाणि दर्भाः प्रभो यज्ञपुमांस्त्वमेव ॥ ३२ ॥ विलोचने रात्र्यहनी महात्मन्सर्वाश्रयं ब्रह्मपरं शिरस्ते ॥ सूक्तान्यशेषाणि सटाकलापो घ्राणं समस्तानि हवींषि देव ॥ ३३ ॥ स्रुक्तुण्डसामस्वरधीरनादप्राग्वंशकाया खिलसत्रसन्धे ॥ पूर्तेष्टधर्मश्रवणोसि देव सनातनात्मन्भगवन्प्रसीद ॥ ३४ ॥ पदक्रमाक्रान्तभुवं भवन्तमादिस्थितं चाक्षरविश्वमूर्ते ॥ विश्वस्य विज्ञः परमेश्वरोऽसि प्रसीद नाथोसि परावरस्य[1] ॥ ३५ ॥

जयेति ॥ ईश्वराणां ब्रह्मादीनाम् । केशवेति "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ॥ आवां तवाङ्गे संभूतौ तस्मात्केशवनामवान्" इति महाभारते । प्रसूत्यादीनां त्वमेव हेतुः ईश्वरः नियन्ता परमं च यत्पदं मुक्तस्वरूपं तच्च त्वत्तो नान्यत् । तत्परमं पदं त्वमेवेत्यर्थः तस्य त्वदधीनत्वात् ॥ ३१ ॥ पादेष्विति ॥ यज्ञा अग्निष्टोमाद्याः चितयः कंकचिताद्यानि चयनानि उत्तरक्रतुषूत्तरवेदिस्थानीयानि ॥ ३२ ॥ विलोचन इति ॥ रात्र्यहनी चंद्रार्कोपलक्षितौ यज्ञीयकालौ सर्वास्पदमिति पाठे सर्ववर्णाश्रयत्वात् सर्वास्पदं ब्रह्म प्रणवः सटाः स्कन्धरोमाणि ॥ ३३ ॥ स्रुक्तुण्डेति ॥ प्राग्वंशः अग्निशालायाः प्राग्देशः सत्रम् आसन्नोपायचोदनाचोदितो यागः पूर्तं तटाकखातादि इष्टं यज्ञादि ॥ ३४ ॥ पदक्रमेति ॥ पदक्रमाभ्याम् आक्रान्तं व्याप्तम् । अनन्तमादौ च स्थितं शब्दब्रह्मेत्यर्थः । अक्षरः ककारादिवर्णात्मकः नाथः प्रार्थ्यः स्वामी वा ॥ ॥ ३५ ॥

तरोत्युच्चस्य चासावुद्वतेक्षणश्च सन्नतदृष्टिस्तं धीरतरोद्वतेक्षणमिति पाठे निर्विशंकोदारेक्षणमित्यर्थः ॥ ३० ॥ जयेति ॥ जयेश्वराणां परमेश्वरः परमिति पाठे ईश्वराणां ब्रह्मादीनां परमेश्वरः अतो जगतः प्रसूत्यादीनां त्वमेव हेतुरीश्वरश्च नियन्ता यच्च परमं पदं तदपि त्वत्तो नान्यत्तत्त्वमेव प्रभो परमं ब्रह्मेत्यर्थः । पाठान्तरं सुगमम् ॥ ३१ ॥ परत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावताररूपं यज्ञरूपकेण स्तुवन्ति पादेष्वित्यादित्रिभिः पादेष्विति ॥ यज्ञपुमांस्त्वमेवेति प्रतिज्ञा तत्सम्पादनं पादेष्वित्यादिभिः चतुस्सङ्ख्यात्वात् यज्ञाङ्गत्वाच्च वेदा यज्ञमयस्य तस्य पादत्वेन निरूप्यन्ते यूपवदुन्नता दंष्ट्रा यस्य सः तस्य सम्बुद्धिः हे यूपदंष्ट्र तव दन्तेषु यज्ञाः पुरोडाशा—भक्षणार्थत्वात् यज्ञादन्तत्वेन निरूप्यन्ते चितयः " श्येनचितं चिन्वीत फङ्कचितं चिन्वीत " इत्यादिश्रुत्युक्ताः । यज्ञस्थलानि ताश्चितयो वक्त्रस्थानीयाः हविर्निक्षेपस्थानीयेत्वात् एवं सर्वत्र किञ्चित्साम्यमूहनीयं हुताशोग्निर्जिह्वा यस्य सः दर्भाः तव तनूरुहाणि ॥ ३२ ॥ विलोचन इति ॥ रात्र्यहनी प्रकाशधर्मके तव विलोचने निमेषोन्मेषाभ्यां तयोरपि तमःप्रकाशकधर्मकत्वात् । परं ब्रह्म तव शिरः उत्तमाङ्ग सूक्तानि वैष्णवादीनि सटाकलापः स्कन्धकेसरसन्दर्भः ऋक्सन्दर्भरूपत्वात् समस्तानि हवींषि घ्राणं घ्राणेन्द्रियः गन्धवहत्वसाम्यात् ॥ ३३ ॥ स्रुगिति ॥ स्रुक्तुण्डेत्यादिचत्वारि सम्बोधनानि स्रुक् जुहूः तुण्डं मुखं यस्य वराहमुखाकारत्वात् स्रुचः सामस्वर एव धीरो गम्भीरो नादो यस्य प्राग्वंशः अग्निशालायाः पूर्वभागः । "पूर्वभागोग्निशालायाः प्राग्वंशः परिकीर्तितः" इति वचनात् । प्राग्वंशः कायो मध्यभागो यस्य अखिलानि सत्राणि द्वादशाहादीनि सन्धयो यस्य तेषां त्रिवृत्पञ्चदशायहस्सम्पत्तिरूपत्वात् पूर्त स्मार्त्तो धर्मः । इष्टं श्रौतधर्मः तौ श्रवणे यस्य स त्वमपि सनातनात्मन्नित्यमूर्ते ॥ ३४ ॥ तदुपपादयति—पदक्रमेति ॥ पदक्रमेण पादविक्षेपेणाक्रान्ता

१ चराचरस्येति पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दंष्ट्राग्रविन्यस्तमशेषमेतद्भूमण्डलं नाथ विभाव्यते ते ॥ विगाहतः पद्मवनं विलग्नं सरोजिनीपत्रमिवोढपंकम् ॥३६॥ द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव यदन्तरं तद्वपुषा तवैव ॥ व्याप्तं जगद्व्याप्तिसमर्थदीप्ते हिताय विश्वस्य विभो भव त्वम् ॥ ३७ ॥ परमार्थस्त्वमेवैको नान्योस्ति जगतः पते ॥ तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम् ॥ ३८ ॥ यदेतद्दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव ॥ भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥ ३९ ॥ ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ॥ अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ परमार्थ इत्यादि ॥ परमार्थः सत्यः । त्वद्व्यतिरिक्तः परमार्थो नास्ति "बहुस्यां स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोक्षरः परमः स्वराट् नेह नानास्ति तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा, सर्वगत्वादनन्तस्य तदनुप्रविश्य, सच्चत्यच्चाभवत्, हरिरखिलाभिरुदीर्यते हरेर्न किंचिद्व्यतिरिक्तमस्तीति" इत्यादिभ्यः । अत्र हेतुः येनोपादानभूतेन त्वयैतच्चराचरं व्याप्तं तस्य तवैव चराचरात्मनो महिमा अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति त्वदन्यः कोपि परमार्थो नास्तीति भावः ॥ ३८ ॥ यदेतदिति ॥ यदेतज्जगद्दृश्यते ज्ञानात्मना त्वयात्मतया व्याप्तत्वादेतत्तव मूर्त्त मूर्त्तिः तस्मादयोगिनः त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिण एतत्केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रांतिज्ञानेन पश्यन्तीत्याह—यदेतदिति ॥ ३९ ॥ वस्तुतस्त्वदात्मकस्य जगतः केवलदेवमनुष्यादिरूपत्वेन दर्शनमेव न भ्रमः ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्याद्यर्थाकारत्वदर्शनमपि भ्रम इत्याह—ज्ञानस्वरूपमिति ॥ ज्ञानस्वरूपं ज्ञानात्मकमित्यर्थः । अत्र ज्ञानशब्देन ज्ञानगुणसारत्वात्सत्यगात्मोच्यते । नायं श्लोकः परविषयः युष्मच्छब्ददर्शनात् प्रकृतिपुरुष

व्याप्ता भूर्येन तथाभूतं, भवन्तं विश्वस्यादिस्थितिं जनकं पालकञ्च विद्म इत्यन्वयः । अतः परमेश्वरोसि नाथश्च त्वमेवासि नाथ्यते प्रार्थ्यत इति नाथः । अभिप्रेतमर्थं याचनीयश्चासीत्यर्थः । पदक्रमाक्रान्तमनन्तमा दिस्थितं त्वमेवेति पाठे भो अक्षर ! भो विश्वमूर्ते ! त्वया पदक्रमैराक्रान्तमनन्तं विश्वं तस्मात्त्वमेव विश्वस्यादिस्थितं कारणं परमेश्वरस्य नाथश्चासीति वयं विद्मः अतः प्रसीदेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ किञ्च—दंष्ट्राग्रेति ॥ ते तव दंष्ट्राग्रे विन्यस्तं स्थितमेव भूमण्डलम् ऊढपंकं धृतपङ्कं सरोजिनीपत्रं सरोजपत्रमिव विभाव्यते । कथम्भूतं सरोजपत्रमिव पद्मवनं विगाहतः प्रविश्य विहरतः अर्थाद्गजेन्द्रस्य तवैव दंष्ट्राग्रे विलग्नमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ द्यावापृथिव्योरिति ॥ द्यावापृथिव्योर्यदन्तरम् अन्तरिक्षं तवैव वपुषा व्याप्तं जगद्व्याप्तौ समर्था दीप्तयो यस्य भो तथाभूत जगद्व्याप्तिसमस्तदीप्ते ! इति पाठान्तरं सुगमम् ॥३७॥ तव वपुषा व्याप्तमेवेत्युक्ति प्रतीतव्याप्या अपवादेन परमार्थमाहुः—परमार्थ इति ॥ अन्यश्चेन्नास्ति कथं तर्हि त्वया व्याप्तमित्युक्तं तत्राहुः—तवैष महिमा माया प्रभावः कोऽसौ येन महिम्ना व्याप्तमेतच्चराचरं जगत्स एव ॥ ३८ ॥ व्याप्या जगतस्तव वैलक्षण्यमाहुः— यदेतदिति ॥ तव यदेतन्मूर्त्त भूतात्मकं जीवरूपं दृश्यते एतज्ज्ञानात्मनो ज्ञानघनस्य तव ज्ञानमयमेव रूपं ज्ञानात्मकं तवेति वा पाठः अयोगिनस्त्वज्ञाः भ्रान्तिज्ञानेन जगद्रूपं भूतमयं पश्यन्तीत्यर्थः ॥३९॥ इदं वराहरूपं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ॥ ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥ ४१ ॥ प्रसीद सर्वं सर्वात्मन्भवाय जगतामिमाम् ॥ उद्धरोर्वीममेयात्मञ्छन्नो देह्यब्जलोचन ॥ ४२ ॥ सत्त्वोद्रिक्तोऽसि भगवन् गोविंद पृथिवीमिमाम् ॥ समुद्धर भवायेश शन्नो देह्यब्जलोचन ॥ ॥ ४३ ॥ सर्गप्रवृत्तिर्भवतो जगतामुपकारिणी ॥ भवत्वेषा नमस्तेऽस्तु शन्नो देह्यब्जलोचन ॥ ४४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः ॥ उज्जहार क्षितिं क्षिप्रं न्यस्तवांश्च महाम्भसि ॥ ४५ ॥ तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता ॥ विततत्त्वात्तु देहस्य न मही याति संप्लवम् ॥ ४६ ॥ ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोचिनोद्गिरीन् ॥ यथाविभागं भगवाननादिः परमेश्वरः ॥ ४७ ॥ प्राक्सर्गदग्धानखिलान्पर्वतान्पृथिवीतले ॥ अमोघेन प्रभावेण ससर्जामोघवाञ्छितः ॥ ४८ ॥ भूविभागं ततः कृत्वा सप्तद्वीपान्यथातथम् ॥ भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् ॥ ४९ ॥

विवेक एव नास्ति कुतस्त्वद्दर्शनमिति भावः ॥४०॥ ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य हि भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनसश्च ते देवमनुष्यादि प्रकृतिपरिणामविशेषरूपमखिलं जगच्छरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरं च पश्यन्तीत्याह—येत्विति ॥ ४१ ॥ प्रसीदेति ॥ भावाय जगतामिति पाठे भावाय सद्भावाय ॥४२॥सत्त्वोद्रिक्तोसीति ॥ सत्वोद्रिक्तोसि अतः परोपकारकोसि ॥४३॥४४॥४५॥ तस्येति ॥ विततत्वाद्विस्तृतमृत्पिण्डाकारसंस्थानत्वात् मृत्पिण्डाकारा ह्यप्सु मज्जन्ति न तु शरावाद्याकारः ॥४६॥४७॥ प्रागिति ॥ प्रभावेन संकल्पेन अमोघवांछितः सत्यकामः ॥४८॥ भूविभागमिति ॥ भूरितिपातालानामप्युपलक्षणम् ॥४९॥

त्वया लीलया कृतं ज्ञानात्मकमिति किं वक्तव्यं यतो वस्तुतः सद्रूपव्यतिरेकाज्जगदपि ज्ञानमित्याहुः—ज्ञानस्वरूपमिति ॥ मोहमयसम्प्लवे संसारसागरे ॥ ४० ॥ ज्ञानात्मकमेव सर्वमित्यत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति—येत्विति॥ ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं वेदान्तपुराणादि तद्विदः॥४१॥प्रसीदेति श्रुतिश्च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्ममिदं सर्वम्" इत्यादि। सर्वसर्वात्मन् जडाजडस्वरूप वस्त्यस्मिन्निति वासः तदर्थम् उर्वीमुद्धर एवं कृत्वा शं सुखं नः अस्मभ्यं देहि अब्जलोचन अब्जवत्सुप्रसन्ने लोचने यस्य तस्य सम्बुद्धिः ॥ ४२ ॥ तव साम्प्रतमिदमेव युक्तमाहुः सत्वोद्रिक्तोसीत्यादिद्वाभ्याम्—सत्त्वोद्रिक्त इति ॥ भवाय उद्भवार्थम् अब्जवच्छ्रीनिलयभूते लोचने यस्य तत्सम्बुद्धिः॥४३॥सर्गप्रवृत्तिरिति जगदुपकाराय वा अस्मत्सुखं तदेवास्माभिः प्रार्थ्यत इति त्वमेव जानासीति पुनः सम्बोधयन्ति। देवाः सनन्दनाद्याः योगिनः अब्जलोचन! अब्जे हृत्पुण्डरीके लोचने दृष्टिर्यस्य भो हृदयसाक्षिन्नित्यर्थः ॥४४॥४५॥ तस्येति॥ विततत्वात्सम्प्लवं निमज्जनम्॥४६॥४७॥प्रागिति॥अमोघवाञ्छितः सत्यसङ्कल्पः॥४८॥भूविभागमिति ॥ यथातथं यथावत् भूराद्यांश्चतुरो लोकान्यथा पूर्वं समकल्पयत् संकल्पेनैव सृष्टवान् पाता

१ वासायेति पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः ॥ चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥५०॥ निमित्तमात्रमेवाऽसौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ॥ प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ५१ ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्वैवं नान्यत्किंचिदपेक्षते ॥ नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे पृथिव्युद्धारश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ यथा ससर्ज देवोऽसौ देवर्षिपितृदानवान् ॥ मनुष्यतिर्यग्वृक्षादीन्भूव्योमसलिलौकसः ॥ १ ॥ यद्गुणं यत्स्वभावं च यद्रूपं च जगद्विज ॥ सर्गादौ सृष्टवान्ब्रह्मा तन्ममाचक्ष्व कृत्स्नशः ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय कथयाम्येतच्छृणुष्व सुसमाहितः ॥ यथा ससर्ज देवोसौ देवादीनखिलान्विभुः ॥ ३ ॥ सृष्टिं चिंतयतस्तस्य कल्पादिषु[1] यथा पुरा ॥ अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ४ ॥

ब्रह्मरूपेति॥चतुर्वक्त्रधर इति हरेः ब्रह्मरूपधरतया चतुर्वक्त्रत्वं सुवचम्॥५०॥निमित्तमात्रमिति॥सृज्यशक्तयः जीवानां प्राचीनकर्मवासनाः॥५१॥निमित्तमात्रमिति॥निमित्तमात्रमेनं परमपुरुषं मुक्त्वा नान्यत्किंचिद्विशेषकारणमपेक्षते । वस्तु देवादि स्वशक्त्या स्वकर्मभिः वस्तुतां तत्तद्रूपतां जीवकर्मायत्तत्वाद्विचित्रसृष्टेः तेषु प्रधानकारणत्वोक्तिरौपचारिकी॥५२॥ इति श्रीभगवद्रामानुजचरणनलिनचंचरीकश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे चतुर्थोध्यायः ॥४॥ अथ वैकृत सर्ग विस्तरेण पृच्छति यथेति ॥ १ ॥ यद्गुणमिति ॥ गुणाः सत्त्वाद्याः स्वभावः शीलं रूपमाकारः ॥ २ ॥ ३ ॥ सृष्टिमिति ॥ यथापुरा यथापूर्वम् कल्पादिषु तथा

लेन सह भूरादीनां चतुष्टं यद्वा महर्लोकस्यापि सङ्कर्षणमुखानलोष्मणा शून्यतया नष्टप्रायांश्चतुरोलोकानित्युक्तं तथा च श्रुतिः "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथ्वीं चान्तरिक्षमथो सुवः" इति॥दिवः पृथगुपादानात्सुवशब्देन महर्लोको गृह्यते॥४९॥ तदेवं भूम्युद्धारादिलोकरचनापर्यन्ता हरेर्लीलोक्ता तथा तेनैव ब्रह्मरूपेण कृतां देवादिसृष्टिमाह—ब्रह्मरूपेति ॥५०॥ असौ हरिः ब्रह्मरूपधरः रजसा वृतः सृष्टिं करोतीत्युक्तं तत्र रजोगुणस्य कर्मासक्तिदुःखादिहेतुत्वात् ब्रह्मणो नित्यं कर्म दुःखित्वादिप्राप्तिमाशंक्याह—निमित्तमात्रमिति ॥ असौ हरिः ब्रह्मरूपधरः अयमर्थः सृज्यानां सर्गे ब्रह्मा निमित्तमात्रं पर्जन्यवत् । सन्निधिमात्रेण साधारणकारणमेव न तु प्रतिसृज्यं स्वयं व्याप्रियते तथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ निमित्तमात्रमिति ॥ निमित्तं समवधाने सति कारणात्मना स्थितं सृज्यवस्तु स्वपरिणामशक्त्यैव वस्तुतां स्थूलरूपतां नीयते निमित्तादन्यस्थूलरूपपरिणामार्थं नापेक्षते तथा तृणादिबीजेषु सूक्ष्मात्मना स्थितमङ्कुरादि पर्जन्ये सति स्वपरिणामशक्त्यैव यथा तथा परिणमते तद्वत् अतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्य श्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमेंशे चतुर्थोध्यायः ॥४॥ ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् यथाविभागं यथास्थानं प्राक्सर्गदग्धानखिलान् पर्वतांश्च ब्रह्मरूपधरो देवः सृष्टिं चकारेत्युक्तं तत्प्रकारं जिज्ञासुः पृच्छति यथेत्यादिद्वाभ्यां मैत्रेयः । यथेति ॥ भूव्योमसलिलान्योकांसि स्थानानि येषां तान् ॥ १ ॥ यद्गुणमिति ॥ यद्गुणमित्यादि गुणः सत्त्वादिः स्वभावः शान्तत्वोरत्वादिः रूपं द्विपाच्चतुष्पाद्याकारं यादृग्गुणशीलाकारमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ अविद्यां विना सृष्टेषु देहेषु जीवानां कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यसम्भवात् प्रथममविद्याविभागमाह— सृष्टिमिति ॥ अबुद्धिपूर्वकः अनवधानमूलः तमोमयः अविद्यावृत्तिरूपः ॥ ४ ॥

[1] सर्गादिषु इति पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तमोमोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ॥ अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ५ ॥ पञ्चधाऽवस्थितः सर्गो ध्यायतो प्रतिबोधवान् ॥ बहिरन्तोऽप्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः ॥ ६ ॥ मुख्या नगा यतः प्रोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ॥ ७ ॥ तं दृष्ट्वाऽसाधकं सर्गमन्यदपरं पुनः ॥ ८ ॥ तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोभ्यवर्त्तत ॥ यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिस्स तिर्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः ॥ ९ ॥ पश्चादयस्ते विख्याता स्तमःप्राया ह्यवेदिनः ॥ उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ १० ॥

चिन्तयतः अबुद्धिपूर्वकः विशेषध्यानरहितः तमोमयः तमोगुणप्रचुरः सर्गो नगसर्गः ॥४॥ तमोमोह इति ॥ अविद्यापर्यायाः तमःप्रभृतयो महात्मनः प्रादुर्भूताः ॥५॥ एतत्स्वभावकतया वृक्षादिरूपेण च पञ्चधा नगसर्ग इत्याह पंचधेति ॥ ज्ञानाल्पत्वप्राचुर्येण वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणेषु तम आदिस्वभावव्यवस्था अप्रतिबोधनादिति नग सर्गस्य तामसत्त्वे हेतुः । अप्रतिबोधवानिति वा पाठः । बहिः शब्दादिषु अन्तः सुखादिषु च अप्रकाशः प्रकृष्टज्ञानरहितः । जलाद्यादानक्षतभग्नसंरोहणदोहनादिभिर्वृक्षा दीनां किंचिज्ज्ञातृत्वसिद्धेः । "अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" इत्यादेश्च संवृतात्मा तमसा संवृतचैतन्यः ॥६॥ मुख्या इति ॥ मुख्याः तिर्यगादिसर्गस्या दौ जाताः॥७॥तमिति॥असाधकं कर्मानधिकारात्संसाराद्यप्रवर्तकम्॥८॥ तस्येति ॥ तिर्यक् स्रोता वायुवत्तिर्यक्प्रवृत्तः । पार्श्वाभ्यामुत्पन्न इति वा॥९॥ पश्चादय इति॥

तदेवाह–तम इति॥ अन्धसंज्ञकः अन्यतामिस्रः पञ्चपर्वाणि वृत्तिविशेषा यस्याः सा तत्र तमो देहादावात्मन्यात्माभिमानः मोहस्तत्सम्बंधिषु पुत्रादिषु स्वाम्यहमस्मीत्यभिमानः। महामोहस्शब्दादिभोगस्पृहा, तामिस्रः तत्प्रतिघाते क्रोधः, अन्धतामिस्रो विनाशादिशङ्कया नित्यं तद्रक्षणाद्यभिनिवेशः एते पञ्चविपर्ययाः पातञ्जले क्लेशशब्देनोक्ताः–"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः" इति ॥ ५ ॥ तदेवमविद्यायामुद्भूतायां सत्यां प्रथममत्यन्तं मोहमयं स्थावरसर्गमाह–पञ्चधेत्यादिसार्द्धेन–पञ्चधेति ॥ तस्य सृष्टिं ध्यायतः नगात्मकः स्थावररूपः सर्गः पञ्चधावस्थितः " वृक्षगुल्मलतावीरुत्समस्तास्तृणजातयः " इति । पञ्चमांशे वक्ष्यमाणपञ्चप्रकारो जात इत्यर्थः । तस्य सामान्यलक्षणम् अप्रतिबोधवान् कोहमिति परामर्शशून्यः बहिः शब्दादिविषये अन्तः सुखादौ च अप्रकाशः ज्ञानशून्यः संवृतात्मा मूढस्वभावः ॥ ६ ॥ मुख्या इति ॥ मुखमिव प्रथमं ब्रह्मणः सर्गे भव र्त्तीति मुख्याः नगाः स्थावराः अत एव पर्वतानां स्थावरत्वेपि ब्रह्मसर्गात्प्रागेव वराहेण सृष्ट्वान्नात्रानुप्रवेश इति पञ्चेत्युक्तम् । यद्वा पर्वतानां पक्षच्छेदनिमित्तमागन्तुकम् अतः स्थावरत्वं न स्वाभाविकमिति नात्रा नुप्रवेशः ॥ ७ ॥ मुख्यसर्गापरितोषेण सर्गान्तरं ध्यायतस्तस्मात्किञ्चिदुत्कृष्टस्तिर्यक्सर्गो जाइत इत्याह तं दृष्ट्वेत्यादिसार्द्धेस्त्रिभिः–तमिति ॥ असाधकं पुरुषार्थप्रवृत्तिशून्यं दृष्ट्वा अपरं सर्गम् अमन्यत दध्यावित्यर्थः । अमन्यत परं पुनरिति पाठः साधुः ॥ ८ ॥ तस्येति ॥ तिर्यक्स्रोताभ्यवर्ततेत्यत्र सन्धिरार्षः । यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिस्तिर्यगाहारसञ्चारेण प्रवृत्तिः प्रकृष्टा वृत्तिः जीवनं यस्य सः ॥ ९ ॥ पश्चादय इति ॥ पश्चादय इत्यादिशब्देन पक्ष्यादयस्तेषां लक्षणं तमः प्रायास्तमोऽधिकाः अवेदिनः अनुसन्धानशून्याः । तथा च श्रुतिः–"अथेतरेषां पशूनामशनायापिपासे एवाभिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्वधात्मकाः ॥ अतः प्रकाशास्ते सर्वे आवृताश्च परस्परम् ॥ ११ ॥

अवेदिनः अविवेकिनः उत्पथग्राहिणः मातृगमनादिदुर्मार्गगताः अज्ञाने सम्यग्ज्ञानाभावेपि सम्यग्ज्ञानमानिनः ॥ १० ॥ अहंकृता इति ॥ अहंकृता अवलिप्ताः अहंमानाः तद्धेतुशरीरात्स्वाभिमानिनः । अष्टाविंशद्वधात्मकाः अष्टविंशति शक्तिवधा वायूक्ताः "एकादशेन्द्रियवधा नवधांभादयस्तथा ॥ अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिवधा मताः" इति । इन्द्रियवैकल्यमेकादशविधम् । बाधिर्यं त्वग्दोषः आन्ध्यं वैरस्यं नासाध्वंसो मूकत्वं कुणित्वं पंगुत्वं वैक्लव्यं उदावर्तो जडत्वं चेति । अम्भादिनवतुष्टीनां तारायष्टसिद्धिनां च वैकल्यम् । सप्तदशविधं बुद्धिवधाख्यं वैकल्यं तिरश्चां प्रायिकमित्यर्थः । तत्राष्टविधायां प्रकृत्यां चित्तलयान्मुक्तोस्मीति तुष्टिरम्भाख्या, संन्यासवेषोपादानमात्रात्कृतार्थोस्मीति तुष्टिः सलिलाख्या,कालान्तरेण सेत्स्यतीति तुष्टिरापाख्या, भाग्यादेव सेत्स्यतीति तुष्टिर्वृष्ट्याख्या,एताः प्रकृत्युपादान कालभाग्यलक्षणा आध्यात्मिकाश्चतस्रस्तुष्टयः । अर्थस्यार्जने रक्षणे क्षये भोगे भोगावैतृष्ण्ये च क्लेशादिदोषदर्शनादर्थार्जनादिविरक्तो मुक्तोस्मीति तुष्टयः । सुतारसुपारसुनेत्र मारीचकोत्तमाम्भाख्याः पंच बाह्याः । आर्जनरक्षणक्षयेषु क्लेशो भोगे त्वतृप्तिर्दोषः भोगावैतृष्ण्ये पापादिर्दोषः अनुपदिष्टेर्थे बुध्यादिना ऊहस्ताराख्या सिद्धिः प्रासंगि

लोकौ" इति । उत्पथग्राहिणः उन्मार्गवर्त्तिनः भक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यादिवेगरहिता इत्यर्थः । अज्ञाने विपर्ययज्ञाने सम्यग्ज्ञानाभिमानिनः ॥ १० ॥ अहंकृता इति ॥ अहंकृताः साहङ्कारमेव कृतं कर्म येषां ते अहम्मानाः साहङ्कार एव मानः अवबोधो येषां ते अष्टाविंशद्वधात्मकाः अष्टाविंशतिवधस्वभावाः अन्तःसुखादावेव प्रकाशः प्रकृष्टं ज्ञानं येषां ते आवृताश्च परस्परम् अन्योन्याभिजात्यस्वभावाद्यनभिज्ञाः अष्टाविंशतिवधाः साङ्ख्योक्ताः "एकादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टाः । सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोभिहिताः ॥ ऊहः शब्दोध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोष्टौ सिद्धेः पूर्वोङ्कुशस्त्रिविधः" अयमर्थः इन्द्रियवधा एकादश अन्धबधिरत्वादिरूपात् वैकल्यात्स्वार्थग्रहणाशक्तिरूपाः । तुष्टीनां नवानां सिद्धीनाञ्चाष्टानां वैकल्यात्सप्तदशधा बुद्धेर्वधः तदेवमष्टाविंशतिवधात्मकाः पश्वादयः यद्यपि मनुष्यादीनामिन्द्रियाद्यशक्तयः सम्भवन्ति तथापि तिरश्चां तदाधिक्यादेवमुक्तं तत्र नव तुष्टीराह–आध्यात्मिकाः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या श्चतस्रस्तुष्टयः तत्राष्टविधप्रकृत्यां चित्तलयान्मुक्तोऽस्मीति प्रकृत्याख्या तुष्टिः, संन्यासवेषोपादानमात्रात् कृतार्थोस्मीति तुष्टिरुपादानाख्या, कालत एव सेत्स्यति ध्यानक्लेशेनेति तुष्टिः कालाख्या, भाग्योदयात्स्येत्स्य तीति तुष्टिर्भाग्याख्या एताश्चात्मानमधिकृत्य भवन्तीत्याध्यात्मिकाः तुष्टयश्चतस्रः । अर्थानामर्जनरक्षणव्ययादिदोषदर्शनेन शब्दादिपञ्चविषयोपरमात्पञ्च तुष्टयो बाह्यविषयत्वात् बाह्याः एवं नव तुष्टयोऽभिहिताः । अष्टसिद्धीराह–ऊह इति । उपदेशानपेक्षमेवार्थोनयनमूहसिद्धिः । प्रासङ्गिकाच्छब्दश्रवणादर्थज्ञानं शब्दसिद्धिः । गुरूपदेशादेव ततोऽधिकार्थज्ञानमध्ययनसिद्धिः । दुःखत्रयविघातास्तिस्रः सिद्धयः । सुहृत्प्रार्थितार्थसिद्धिः विद्वत्तपस्विशुश्रूषालभ्यार्थसिद्धिः इत्येता विवक्षासिद्धयः । अयञ्च इन्द्रियाशक्तितुष्टिसिद्धिरूपस्त्रिविधः ; सिद्धेर्मुक्तेः पूर्वोऽङ्कुशः प्रतिघात इति एवं श्लोकत्रयस्यार्थः । आसाञ्च तुष्टिसिद्धीनाम् अम्भाख्या सलिला चेत्यादि पारिभाषिकं संज्ञान्तरं तत्तदवान्तरभेदश्च विस्तरभयान्न लिख्यते । अष्टाविंशद्विधात्मिका इति वा पाठः । तदा तु भागवतोक्ताः नव द्विशफाः पंडेकशफाः त्रयोदश पञ्चनखाः इत्यष्टाविंशतिभेदा ग्राह्याः । तदुक्तम "गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तमः ॥ खरोश्वोश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान्पशून् ॥ श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोन्यस्ततोऽभवत् ॥ ऊर्ध्वस्रोतास्तृतीयस्तु सात्त्विकोर्ध्वमवर्त्तत ॥ १२ ॥ ते सुखप्रीतिबहुला बहिरन्तश्च नावृताः ॥ प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ १३ ॥ तुष्टात्मानस्तृतीयस्तु देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ तस्मिन्सर्गेभवत्प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्त दा ॥ १४ ॥' ततोन्यं स तदा दध्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् ॥ असाधकांस्तु ताञ्ज्ञात्वा मुख्यसर्गादिसम्भवान् ॥ १५ ॥ तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः ॥ प्रादुर्बभूव चाव्यक्तादर्वाक्स्रोतास्तु साधकः ॥ १६ ॥

काच्छब्दश्रवणाल्लोकयात्रादर्शनाद्वाऽर्थज्ञानं सुताराख्या । गुरूपदेशेनैव ततोधिकार्थज्ञानं तारायन्त्याख्या तापत्रयजयलाभास्तिस्रो मोदप्रमुदितमोदमानाख्याः । तत्राध्या त्मिकस्यायुर्वेदेन जयः । आधिभौतिकस्य लौकिकैरुपायैर्जयः । आधिदैविकस्य प्रश्रयाच्छादनप्रतिघातदानशय्याकौतुकमंगलाचरणादिना जयः । मित्रयोगवशादर्थ सिद्धिरधिगम्याख्या । विद्वत्तपस्विशुश्रूषालभ्यार्थसिद्धिः सदा प्रमुदिताख्येत्यष्टौ सिद्धयः । नव तुष्टयः । इन्द्रियाशक्तयश्च मोक्षान्तरायाः । उक्तं च सांख्ये "एकादशे न्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टाः । सप्तदशधा तु बुद्धेर्विपर्ययास्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥ ऊहः शब्दोध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोष्टौ सिद्धेः पूर्वोंऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति । त्रिविधः विपर्ययः शक्तिस्तुष्टिरिति । सिद्धेर्मोक्षस्यांकुशः अन्तरायः आवृताः परस्परं पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धानभिज्ञाः॥ ११॥ तामिति ॥ ऊर्ध्वस्रोताः अस्पृष्टभूमिकः सात्त्विकोर्ध्वमित्यार्षः सन्धिः ऊर्ध्वमवर्त्तत द्युलोकेऽवर्त्तत ॥ १२ ॥ त इति ॥ सुखप्रीतिबहुलाः विषयानुभवदशा सुखं तज्जनिता निर्वृतिः प्रीतिः प्रकाशाः प्रकृष्टज्ञानाः ज्ञाननिरोधरहिताः॥ १३॥ १४॥तत इति ॥ मुख्यसर्ग आदिर्येषां संभवानां सर्गाणां ते तथोक्ताः ॥ १५ ॥ तथेति ॥ सत्याभिध्यायिनः सदा सत्यसङ्कल्पस्य अव्यक्तादित्येतच्छरीरोपादानपृथिव्याद्याप्यायनद्वारा इदं च सर्वसर्गेष्वपि समम् । " अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा यद्यदिच्छति । वशीकृतत्वात्त्रैगुण्यात्साकांक्षत्वात्स्वभावतः " इति वायूक्तेः । साधकः "अग्नौ प्राप्ताहुतिः

शशशल्लकौ । सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः" । इति ॥ ११ ॥ तिर्यक्सर्गापरितोषेण ध्यायतो देवसर्गोभूदित्याह—तमप्यसाधकमित्यादित्रिभिः—तमिति ॥ ऊर्ध्वमुपरि देहाद्बहिरेव स्रोत आहारग्रहणं यस्य सः अमृतदर्शनादेव तृप्तिः । तथा च श्रुतिः "स ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यंति" ॥ इति सात्त्विकोर्ध्व सात्त्विकं सुखप्रकारादिकम् ऊर्ध्वमधिकं यथा भवत्येवमवर्त्तत ॥ १२ ॥ तदेवाह—त इति ॥ सुखं विषयेन्द्रिययोगजं प्रीतिः तन्निमित्तो हर्षः सत्त्वाधिक्यात् सुखप्रीतिबहुलो येषाम् ॥ १३ ॥ तुष्टात्मन इति ॥ अस्मिन्सर्गे सुन्दरत्वात्प्रीतिरभवत् ॥ १४ ॥ तत्राध्यपरितोषेण मनुष्यसर्गं कृत वानित्याह—ततोऽन्यमित्यादिचतुर्भिः ॥ १५ ॥ तथेति ॥ सत्याभिध्यायिनः सत्यसंकल्पस्य भगवद्ध्यानशीलस्येति वा अव्यक्तादिति । मुख्यादिसर्गेष्वपि समानं तेष्वपि तस्यानुस्यूतत्वात्तथा च वायुः—"अव्यक्ताज्जायते

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यस्मादर्वाग्व्यवर्त्तन्त ततोर्वाक्स्रोतसस्तु ते ॥ ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजोधिकाः ॥१७॥ तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः ॥ प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥ १८॥ इत्येते कथिताः सर्गाः षडत्र मुनिसत्तम ॥ प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ॥ ॥ १९ ॥ तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः ॥ वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः ॥ २० ॥ इत्येष प्राकृतः सर्गः सम्भूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ २१ ॥ तिर्यक्स्रोतास्तु यः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यः स उच्यते ॥ तदूर्ध्वस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु संस्मृतः ॥ २२ ॥

सम्यगादित्यम्" इत्यादिप्रकारेण यज्ञादिना लोकसाधकः ॥ १६ ॥ यस्मादिति ॥ अर्वाक्भूमौ व्यवर्त्तन्त व्यवर्धन्तेति पाठान्तरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतीति ॥ षडत्रेति नगादयश्चत्वारः अविद्यावधतुष्टिसिद्धिरूपोऽवान्तरीयकोनुग्रहसर्ग एकः । अत्र वायुः "अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः । विपर्ययेण चाशक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च ॥ स्थावरेषु विपर्यस्तात्तिर्यग्योनिष्वशक्तितः । सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नशः" इति । तस्य तत्त्वं विपर्ययादितरेषामनुग्राहकत्वं देवसर्गान्तर्भूतः कुमारसर्ग इत्येके । सत्पात्रेतिपाठे नगादयश्चत्वारः महदादयस्त्रयः इति । अथानुग्रहकौमारकौ विवरीतुमुक्तान् सर्गाननुवदति प्रथम इत्यादि । ब्रह्मस्वरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः तुशब्देनैतत्सूचितम् । अहंकारस्य महत्यन्तर्भावः । भौतिकस्याण्डस्य भूतसर्गेन्तर्भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

चास्य मनसा यद्यदिच्छति । वशीकृतत्वाद्वैगुण्यात्सापेक्षत्वात्स्वभावतः" ॥ १६ ॥ यस्मादिति ॥ यस्मादर्वागधः प्रविष्टेनाहारेण व्यवर्द्धन्त ॥ १७ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्तमस उद्रेकाद्दुःखबहुलाः रजोधिकत्वाद्भूयो भूयश्च कर्मशीलाः प्रकाशबहुलत्वात् बहिरन्तश्च प्रकाशाः प्रकृष्टज्ञानाः साधकाः कर्मज्ञानाधिकारित्वात् ॥ १८ ॥ इतीति ॥ षडत्रेति । द्वितीयाध्यायोक्तैः सप्त षडेते सर्गाः तथाहि इन्द्रियदेवतासर्गस्य वाह्यदेवतासर्गस्य च देवतासर्गत्वेनैक्यम् इन्द्रियसर्गेण सह भेदश्च विवक्ष्यते अहङ्कारविद्यासर्गयोरबुद्धिभेदत्वात् बुद्ध्यात्मकमहत्तत्त्वान्तर्भावः । भौतिकब्रह्माण्डसर्गस्य च भूतसर्गान्तर्भावः एवं च सति महत्तत्त्वभूतेन्द्रियसर्गास्त्रयः । मुख्यतिर्यङ्मनुष्यसर्गाश्च त्रयः इत्येवं षडेते सर्गाः कथिता इत्यर्थः । तानेव किंचिदवान्तरभेदविवक्षया नवधा विवृण्वन्नाह—प्रथमो महत इत्यादिना । विराट्समष्टिशरीराभिमानिनो ब्रह्मणः महत्तत्त्वं समष्टिशरीरभूतोऽसौ ब्रह्मसर्गो विज्ञेय इत्यर्थः । यद्वा ब्रह्म परमात्मा तत्कर्तृकसर्गो विज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ तन्मात्राणामिति ॥ देवतासर्गभेदविवक्षया इन्द्रियसर्ग एव वैकारिक इत्युच्यते ॥ २० ॥ इतीति ॥ इत्येष प्राकृतः प्रकृतीनां ब्रह्माण्डकारणानां सर्ग इत्यर्थः । अबुद्धिरविद्या प्रकृतितत्पूर्वकसम्भूतः । यद्वा बुद्धिर्महत्तत्त्वं तत्पूर्वकस्तदादिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ पञ्चमश्चेति ॥ तिर्यगेव योनिर्यस्य स तिर्यग्योनिः स एव तैर्यग्योन्यः 'स्वार्थे ष्यञ्' स पञ्चमः[1]

[1] पञ्चमस्तु चेति पाठोऽस्येष्टः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततोऽर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ॥२३॥ अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च सः ॥ पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ॥२४॥ प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ॥ इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ॥२५॥ प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः ॥ सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ २६ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ संक्षेपात्कथितः सर्गो देवादीनां मुने त्वया ॥ विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तो मुनिवरोत्तम ॥२७॥ श्रीपराशर उवाच ॥ कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः कुशलाः कुशलैस्तुताः ॥ ख्यात्या तया ह्यनिर्मुक्ताः संहारे ह्युपसंहृताः ॥२८॥ स्थावरान्ताःसुराद्यास्तु प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः ॥ ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्तु ताः ॥ २९॥ ततो देवासुरपितॄन्मनुष्यांश्च चतुष्टयम् ॥ सिसृक्षुरम्भांस्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ॥ ३० ॥

॥२३॥अष्टम इति॥सात्त्विकस्तामसश्च स इति तत्र विपर्ययाशक्ती तामस्यौ।सिद्धितुष्टी सात्त्विक्यौ एते मुख्यादयः पञ्च वैकृताः विकृतिकृतत्वात् महदाद्यास्त्रयःप्राकृताः। प्रकृतिकृतत्वात् ॥२४॥ प्राकृत इति॥प्राकृतो वैकृतश्चेति कौमारो द्विविधः सनत्कुमारादिरूपो नीललोहितकुमाररूपश्च । तत्र प्रथमः प्राकृतप्रलयावसरसृष्टत्वात्प्राकृतः । द्वितीयः कल्पादौ ब्रह्मणा सृष्टत्वाद्वैकृतः । अतः कौमारः प्राकृतो वैकृतश्च एषु महदाद्यास्त्रयः प्रजापतेर्विष्णोः स्वरूपेणावस्थितस्य मुख्यादयः षट् चतुर्मुखेणावस्थितस्येति विभागः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कर्मभिरिति ॥ भाविताः वासिताः ब्रह्मरूपेण वासिताः ख्यात्या पूर्वज्ञानवासनया ॥ २८ ॥ स्थावरान्ता इति ॥ अतः कर्मभेदाच्चातुर्विध्यं प्रजानां पुण्यतारतम्येन ब्रह्मणो मनस्तनुस्त्रीलिङ्गेभ्यस्त्रिधा जन्म वक्ष्यन् प्रथमं मनसो जन्माह—ब्रह्मण इति । मानसास्तु ता इति पाठान्तरम् । ताः प्रजाः काश्चिदिति शेषः ॥२९॥ अथ शारीरंप्रजासर्गमाह—तत इति ॥ अम्भस्संज्ञं देवादिचतुष्टयं सिसृक्षुः स्वमात्मानम् अयूयुजत् योजितवान् शरीरान्तरेणेति शेषः॥ ३०॥

सर्ग उच्यते ततः सात्त्विकाद्येत्रसर्गः पूर्वमुक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इदानीं सात्त्विकतामसोभयस्वभावमपरं देवसर्गमाह—अष्टम इति ॥ स च वायुप्रोक्तिविवृतः "अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः । विपर्ययेण वा शक्त्या सिद्धया तुष्टया तथैव च ॥ स्थावरेषु विपर्यासात्तिर्यग्योनिष्वशक्तितः । सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्टया देवेषु कृत्स्नशः" इति । विपर्यासाः पञ्च तमोमोह इत्यादयः । अशक्तिरेकादशेन्द्रियवैकल्यलक्षणा सिद्धिरष्टविधा तुष्टिश्च नवविधा प्रोक्ता प्रागेव प्रपञ्चिता स्थावरादिष्वत्यन्तविपर्यासादिस्वभावेषु सत्त्वभावानुग्राहको देवतासर्गोऽनुग्रहशब्देनोच्यते । स च स्थावरेषु तिर्यक्षु च तमःप्रोषकत्वात्तामसः।मनुष्येषु सिद्धिः तुष्टयनुरूपसत्त्वोपबृंहकत्वात् सात्त्विक इत्यर्थः । पञ्चैते मुख्यसर्गादयो वैकृताः विकृतीनां सर्गाः महदादयः प्राकृताः ॥ २४ ॥ देवतासर्गान्तरमाह—प्राकृत इति ॥ कौमारः नीललोहितरुद्रसनत्कुमारादीनां सर्गः । तत्र सनत्कुमारादिसर्गो वैकृतः विकृतिभूतेन ब्रह्मणा कृतत्वात्। रुद्रसर्गस्तु प्राकृतः प्रकृतितः स्वयमेव उद्भूतत्वादिति केचित्। तथा च वक्ष्यति "प्रादुरासीत्प्रभोरङ्क कुमारो नीललोहितः" इति । अन्ये त्वाहुः—रुद्रसर्गो विकृत्यन्तरजनकत्वात्प्राकृतः । सनत्कुमारादीनां नैष्ठिकानां सर्गोपि विकृत्यन्तरानुत्पादकत्वाद्वैकृत इति॥ २५ ॥ प्राकृता इति॥ जगत्सृजत ईश्वरस्य जगतो मूलहेतवः । एते नव सर्गाः समाख्याता इति पूर्वेणान्वयः॥ २६॥ २७ ॥ ब्रह्मणः शरीराद्विस्तरेण सृष्टिं वक्तुमादौ तावत्सनिमित्तां मानुषीं सुरादिसृष्टिं पूर्वोक्तामनुवदति कर्मभिरित्यादिद्वाभ्याम्—कर्मभिरिति ॥ पूर्वैः कर्मभिः भाविता अधिवासिता अतस्ताः कप्रजाः संहारे उपसंहृता अपि तया ख्यात्या तत्कर्मानुसारिण्या बुद्ध्या निर्मुक्ताः नितरामनिर्मुक्ताः संस्काररूपेण स्थिता एव जज्ञिर इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २८ ॥ स्थावरान्ता इति ॥ सुराद्याः सुरनृतिर्यक्स्थावराः एवं चतुर्विधाः ॥ २९ ॥ इदानीं शरीरात्सृष्टिमाह—तत इत्या

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

युक्तात्मनस्तमोमात्रा ह्युद्रिक्ताऽभूत्प्रजापतेः ॥ सिसृक्षोर्जघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः ॥ ३१ ॥ उत्ससर्ज ततस्तां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम् ॥ सा तु व्यक्ता तनुस्तेन मैत्रेयाभूद्विभावरी ॥ ३२ ॥ सिसृक्षुरन्यदेहस्थः प्रीतिमाप ततः सुराः ॥ सत्त्वोद्रिक्ताः समुद्भूता मुखतो ब्रह्मणो द्विज ॥ ३३ ॥ त्यक्ता सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ॥ ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥३४॥ सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोन्यां जगृहे तनुम् ॥ पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ॥ ३५ ॥ उत्ससर्ज ततस्तां तु पितॄन्सृष्ट्वापि स प्रभुः ॥ सा चोत्सृष्टाभवत्संध्या दिन नक्तान्तरस्थिता ॥ ३६ ॥ रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ॥ रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥ तामप्याशु स तत्याज तनुं सद्यः प्रजापतिः ॥ ज्योत्स्ना समभवत्सापि प्राक्सन्ध्या याऽभिधीयते ॥ ३८ ॥ ज्योत्स्नागमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ॥ मैत्रेय संध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥ ३९ ॥

युक्तात्मन इति ॥ तमोमात्रा तमोगुणांशः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सिसृक्षुरिति ॥ अन्यदेहस्थः सात्त्विकदेहस्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सत्त्वमात्रात्मिकामिति ॥ पितृवन्मन्यमानस्य आत्मानमिति शेषः । पार्श्वाभ्यां पितृजन्म प्रजनान्मनुष्यजन्म "मुखादजनयद्देवान्स पितॄनथ पक्षतः ॥ जघनादसुरान् सर्वान् प्रजनादपि मानुषान्" इति मात्स्योक्तेः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ज्योत्स्नागमे प्राक्सन्ध्योपलक्षिते पूर्वाह्णे सन्ध्यासमये चरमसंध्योपलक्षितेऽपराह्णे अतस्ते तदा

दिना यावदध्यायसमाप्ति–तत इति ॥ देवादींश्चतुष्टयं चतुस्सङ्ख्यान् अम्भांसि अम्भस्संज्ञान् सिसृक्षुः स्रष्टुमिच्छुः आत्मानं मनः अयूयुजत् समाधत्तेत्यन्वयः । "तानिह वा एतानि चत्वार्यम्भांसि देवा मनुष्याः पितरो सुराः" इति श्रुतेः । देवादीनामम्भःसंज्ञा ॥ ३० ॥ युक्तात्मन इति ॥ तमोमात्रावेषसृष्टादृष्टवशादुद्रिक्ताभूत् ॥ ३१ ॥ उत्ससर्जेति ॥ तमोमात्रात्मिकां तनुमिति विशेषणात् तमोमयं भावमुत्ससर्जेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । विभावरी रात्रिः श्रुतिश्च–'सा तमिस्राऽभवत्' इति ॥ ३२ ॥ सिसृक्षुरिति ॥ अन्यदेहस्थाः सात्त्विके भावे स्थितः सन् सिसृक्षुः प्रीतिं सुखमवाप मुखतः "स मुखाद्देवानसृजत" इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ त्यक्तेति ॥ सत्त्वप्रायं सत्त्वप्रकाशात्मकं दिनमभूत् रात्रिरभूदित्यादि कथनस्य उपयोगमाह–ततो हीति ॥ यतस्तमोमय्या रात्रिभूतायास्तनोर्जाताः ततो ह्यसुरा रात्रौ बलिनः अतस्तत्पूजा रात्रौ कर्त्तव्येत्यर्थः । एवं देवा दिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ सत्त्वमात्रात्मिकामिति ॥ अन्यां तनुं जगृहे गृहीत्वा चात्मानं जगत्पितृवन्मन्यमानस्य पार्श्वाभ्यां पितरो जाताः । यथाह वायुः "पितृवन्मन्यमानस्तु पुत्रान्प्रापयतः प्रभुः । स पितॄनुपपक्षाभ्यां रात्र्यहोन्तरितो जगत्" ॥ इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तामिति ॥ सद्य इत्यनेन तत्तद्देहवृत्तिमन्तरेण स्वतनुत्यागो नास्तीति दर्शितं ज्योत्स्ना प्रभातम् ॥ ३८ ॥ ज्योत्स्नेति ॥ सन्ध्यासमये सन्ध्ययोपलक्षिते अप

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ज्योत्स्ना रात्र्यहनी संध्या चत्वार्येतानि वै प्रभोः ॥ ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि तु ॥ ४० ॥ रजोमात्रात्मिकामेव ततोन्यां जगृहे तनुम् ॥ ततः क्षुद्ब्रह्मणो जाता जज्ञे कामस्तया ततः ॥४१॥ क्षुत्क्षामानन्धकारेथ सोसृजद्भगवांस्ततः ॥ विरूपाः श्मश्रुला जातास्तेभ्यधावं स्ततः प्रभुम् ॥४२॥ मैवं भो रक्ष्यतामेष यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ॥ ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात् ॥४३॥ अप्रियेण तु तान्दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः ॥ हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त तच्छिरः ॥ ४४ ॥ सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ॥ ततः क्रुद्धो जग त्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ॥ वर्णेन कपिशेनोग्रभूतास्ते पिशिताशनाः ॥ ४५ ॥ ध्यायतोंगात्समुत्पन्ना गन्धर्वास्तस्य तत्क्षणात् ॥ पिबन्तो जज्ञिरे वाचं गन्धर्वास्तेन ते द्विज ॥४६॥ एतानि सृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा तच्छक्तिचोदितः ॥ ततः स्वच्छन्दतोन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥४७॥

पूज्याः "अपराह्णः पितॄणाम्" इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ क्षुदिति ॥ अन्धकारे स्थित्वेति शेषः ॥ ४२ ॥ मैवमिति ॥ रक्ष्यतामेष इत्यत्रेतिशब्द स्यानुषङ्गः जक्षणात् जक्षणार्थोक्तेः यक्षणं जक्षणमपि भक्षणमतो यक्षाः ॥ ४३ ॥ अप्रियेणेति ॥ अस्य वेधसः शिरसः केशाः अप्रियेण हीना भूत्वा शीर्यन्त समारोहन्त व्यसर्पन् ॥ ४४ ॥ सर्पणादिति ॥ क्रोधात्मनः क्रोधात्मकान् कपिशेन वर्णेनोपलक्षिताः भूताः अभवन्निति शेषः ॥ ४५ ॥ ध्यायत इति ॥ ध्यायतो अङ्गादिति पिबतो जज्ञिरे वाचमिति पाठान्तरम् । ध्यायतेर्धकारेणाङ्गादिति गकारेण वाचमिति वकारेण गन्धर्वपदनिर्वचनम् ॥ ४६ ॥ एतानिति ॥ तच्छक्तिचो

राह्ण इत्यर्थः "अपराह्णः पितृणामपि" इति श्रुतेः । तस्मात् ज्योत्स्नाधर्मात् सन्ध्यासमयाच्च ॥ ३९ ॥ ज्योत्स्ना रात्र्यहनीति । ब्रह्मणस्तु शरीराणीत्युपासकानामुपासनार्थमुक्तम् ॥ ४० ॥ रजोमात्रेति ॥ तया क्षुधया ततः व्याप्तस्सन् ॥ ४१ ॥ क्षुदिति ॥ अन्धकारं स्थित्वा असृजत् तं प्रभुमभ्यधावन् भक्षयितुमिति शेषः ॥ ४२ ॥ मैवमिति ॥ तेषामेव मध्ये येऽन्ये जक्षामः खादाम इत्यूचुः ते जक्षणाद्भक्षणाध्यवसायात् यक्षाः "जक्ष भक्षहसनयोः" जक्षा इति वक्तव्ये यकारः परोक्षार्थः "परोक्षप्रिया इव हि देवाः" इति श्रुतेः ॥ ४३ ॥ अप्रियेणेति ॥ शीर्यन्त आदीर्यन्त आहीयन्तेत्यर्थः । शिरसो हीनास्सन्तः पुनस्तच्छिरस्समारूढाः॥४४॥ सर्पणादिति ॥ सर्पणाच्छिरस्समारोहणात्क्रोधात्मानः क्रोधात्मकान् विभक्तिव्यत्यय आर्षः ॥ ४५ ॥ ध्यात इति ॥ गां वाचं धयतः पिबतः गायत इत्यर्थः । गां पिबन्तो गायन्तो जज्ञिरे तेन गन्धर्वाः ॥ ४६ ॥ एतानीति ॥ तच्छक्तिचोदितः तेषां सृज्यानां शक्तिभिः प्राक्कर्मरूपाभिः प्रयुक्तस्सन् तत्तद्बुद्धिवृत्तिभिः एतानि सृष्ट्वा स्वच्छन्दतः तत्तत्कर्मवशादेवोत्पन्नया स्वेच्छया वयसो देहावस्थाविशेषात् वयांसि पक्षिणः ॥ ४७ ॥

१ ऊचुर्जक्षाम इति पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोजाः स सृष्टवान् ॥ सृष्टवानुदराद्वाश्च पार्श्वाभ्यां च प्रजापतिः ॥४८॥ पद्भ्यां चाश्वान्समातङ्गान्त्रासभान्गवयान्मृगान् ॥ उष्ट्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्कूनन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥ ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ॥ सृष्ट्वापश्चौषधीः सम्यग्युयोज स तदाध्वरे ॥५०॥ गौरजः पुरुषो मेषश्चाश्वाश्वतरगर्दभाः ॥ एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥५१॥ श्वापदा द्विखुरा हस्ती वानराः पक्षिपंचमाः ॥ औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥५२॥ गायत्रं च ऋचश्चैव त्रिवृत्सोमं रथन्तरम् ॥ अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥ ५३ ॥ यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पंचदशं तथा ॥ बृहत्साम तथोक्थं च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥५४॥ सामानि जगतीछन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ॥ वैरूपमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ५५ ॥ एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च ॥ अनुष्टुभं च वैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥५६॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ देवासुरपितॄन् सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥५७॥

दितः तेषां सृज्यानां कर्मचोदितः वयांसि पक्षिणः ॥ ४७ ॥ अवय इति ॥ अवयः अवीन् ॥ ४८ ॥ पद्भ्यामिति ॥ मृगान् हरिणान् अश्वगर्दभसङ्करो ह्यश्वतरः "न्यंकुस्तु शम्बराकारस्त्रिकोणविपुलोन्नतः" इति वैजयन्ती । जातयो मृगादिजातीः ॥ ४९ ॥ ओषध्य इति ॥ ओषध्यः फलपाकावसानाः व्रीह्यादयः फलमूलिन्यः निष्पावसूरणाद्याः त्रेतायुगमुखे 'यजन्यज्ञैस्त्रेतायाम्' इति वक्ष्यमाणत्वात् कल्पादौ त्रेतायुगमुखे यज्ञाङ्गप्रभवादिसृष्टिः "तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्" ध्यायन्कृत इत्यादिध्यानयोग एव कृतयुगे ॥ ५० ॥ ५१ ॥ श्वापदा द्विखुरा इति ॥ श्वापदा व्याघ्राद्याः द्विखुरा गवाद्याः औदका नक्राद्याः सरीसृपाः सर्पगोधाद्याः ॥ ५२ ॥ गायत्रमिति ॥ त्रिवृत्पंचदश सप्तदशैकविंशास्तोमाख्याः सामवृत्तिविशेषाः रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजाः सामवृत्तिविशेषाः । अग्निष्टोमादयः सोमसंस्थाविशेषाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ उच्चावचानीति ॥ उच्चावचान्युत्कृष्टनिकृष्टान्यनेकविधानि जीवानां विषमसृष्टिं कर्मापेक्षितां वक्तुं तत्सर्गमनुवदति देवा

अवय इति ॥ अवयो मेषान् विभक्तिव्यत्यय आर्षः ॥ ४८ ॥ पद्भ्यामिति ॥ अश्वतरान् सृमरान्यंकून् रुरून् कृष्णसारादिवन्यमृगविशेषानन्यांश्च जातयः तिर्यग्जातीः ॥ ४९ ॥ ओषध्य इति ॥ तदेवं कल्पस्यादावेव पशूनोषधीश्च सृष्ट्वा अनन्तरं त्रेतायुगमुखे प्राप्ते सम्यग्ग्राम्यारण्यव्यवस्थया तथाऽध्वरे साधनतया युयोज कृतयुगे यज्ञानामप्रवृत्तेः ॥ ५० ॥ ग्राम्यारण्यभेदमेवाह—गौरित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ५१ ॥ श्वापदा इति ॥ श्वापदाः व्याघ्रादयः द्विखुराः गवादयः औदकाः कूर्मादयः सरीसृपाः सर्पगोधादयः ॥ ५२ ॥ पूर्वादिमुखेभ्यः सृष्टिमाह चतुर्भिः—गायत्रमिति ॥ गायत्रं छन्दः ऋचो ऋग्वेदं त्रिवृत्स्तोमं स्तोत्रसाधनभूतानां ऋचां समुदायम् । रथन्तरं साम यज्ञानां मध्ये अग्निष्टोमं सोमयागसंस्थाविशेषम् ॥ ५३ ॥ यजूंषीति ॥ यजूंषि यजुर्वेदं उक्थ्यं नामसंस्थाम् ॥ ५४ ॥ सामानीति ॥ सामानि सामवेदं वैरूपं साम अतिरात्रं सोमयागसंस्थाविशेषम् ॥ ५५ ॥ एकविंशमिति ॥ एकविंशतिस्तोमं अथर्वाणम् अथर्ववेदम् आप्तोर्यामाणं सोमसंस्था अनुष्टुप्छन्दः वैराजं साम ॥ ५६ ॥ सृष्टानां सर्वेषां भूतानां कर्मस्वभावादि वक्तुं पूर्वोक्तामेव सृष्टिं सप्रपञ्चमनुवदति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततः पुनः ससर्जादौ संकल्पस्य पितामहः ॥ यक्षान् पिशाचान्गन्धर्वान् तथैवाप्सरसां गणान् ॥ ५८ ॥ नरकिन्नररक्षांसि वयः पशुमृगोरगान् ॥ अव्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्थाणुजंगमम् ॥ ५९ ॥ तत्ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिकृत्प्रभुः ॥ तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ॥ तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः ॥ ६० ॥ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ॥ तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ६१ ॥ इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ॥ नानात्वं विनियोगं च धातैवं व्यसृजत्स्वयम् ॥ ६२ ॥ नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपंचनम् ॥ वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ ६३ ॥

सुरेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नरकिन्नररक्षांसीति ॥ विशेषेण अयति गच्छतीति व्ययं जंगमम् इतरत् स्थाणु ॥ ५९ ॥ तदिति ॥ एवं सृज्यमानानां प्राणिनां गुणाकारस्वभावास्तत्कर्मानुगुण्येन ब्रह्मणा सृज्यन्ते न तु स्वातंत्र्येणेत्याह—तेषामिति ॥ ६० ॥ हिंस्रेति ॥ तद्भाविताः तैर्हिंस्रादिभिः कर्मभिर्वासिताः हिंस्रकठिनावृतानि अहिंस्रमृदुसत्यानि च मनोवाक्कायकर्माणि प्रतिपद्यन्ते तज्जन्यधर्माधर्मौ च येन वासितौ यः यत्करोति तत्तस्मै रोचते ॥ ६१ ॥ इन्द्रियेति इन्द्रियेषु तदर्थेषु च नानात्वं श्रोत्रादित्वशब्दादित्वविभागं भूतेषु नानात्वं भूसमुद्रधुलोकादिभोगदेशविभागं शरीरेषु नानात्वं द्विपाच्चतुष्पादादिभोगायतनविभागं तेषां विनियोगम् अस्य जीवस्यायं देहः अयं लोकोऽनेन इन्द्रियेणेदं भोग्यमित्येवं लक्षणं धातैव स्वातंत्र्येण व्यसृजत् तेभ्य आदिष्टवान् "नानात्वं विनियोगं च धातैव व्यदधात्स्वयम् " इति पाठान्तरम् ॥ ६२ ॥ नामेति देवादिस्थावरान्तानां भूतानां नाम सुरनरमृगखगवृक्षादिजात्यभिधानं रूपम् अनिमेषद्विपदचतुष्पदशाखित्वा

उच्चावचानीत्यादिसार्द्धैस्त्रिभिः उच्चावचानीति ॥ उच्चावचानि उत्कृष्टनिकृष्टानि देवासुरादीनि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नरकिन्नररक्षांसीति ॥ नरकिन्नरभेदश्च "नरोश्वजघनेपि स्यात्किन्नरोश्वमुखे पुनः" इत्यभिधानोक्तेः । अव्ययं चिरकालावस्थायि प्रवाहनित्यं वा व्ययं तद्विपरीतम् ॥ ५९ ॥ तदिति ॥ तेषामेवं सृष्टानां भूतानां मध्ये ये ॥ ६० ॥ तान्येव कर्माण्याह—हिंस्रेति ॥ हिंस्र मारकम् अहिंस्रं तद्विपरीतं शारीरं कर्म मृदु सदयं क्रूरं तद्विपरीतं मानसं कर्म ऋतं चानृतं च वाचिकं कर्म किञ्चिद्धिंस्रमपि धर्म एव यथाग्नीषोमीयादिपश्वालम्भनम् । अहिंस्रमपि परस्त्रीगमनादिकमधर्मः साधुकर्मापि किञ्चिदधर्मः यथा—राज्ञा चौरादिरक्षणं क्रूरमपि किञ्चिद्धर्मः यथा राज्ञा दुष्टशासनं सत्यमपि किञ्चिद्धर्मः यथा ब्राह्मणादि वधप्राप्तौ तदनुकूलमनृतमपि ब्राह्मणादिरक्षणे धर्मः । अतो धर्माधर्मविपरीतयोः पृथग्ग्रहणं तद्भाविताः तैर्हिंस्रादिकर्मभिर्वासिताः तस्मादद्यापि यो यद्वासनावासितः तस्मै तदेव रोचते ॥ ६१ ॥ इन्द्रियार्थेष्विति ॥ एवं तद्वासनानुसारेणैवेन्द्रियार्थेषु नानात्वम् अमृतमन्नं फलं तृणमित्यादि भोगविषयविभागं भूतेषु नानात्वं जलस्थलचरादिविभागं शरीरेषु नानात्वं द्विपाच्चतुष्पादित्यादिविभागं विनियोगं चानेन जीवेनेदं कार्यमित्यादि । तत्तत्कर्मानुसारेण स्वयमेवासृजत् ॥ ६२ ॥ नामेति ॥ नाम इन्द्रोऽग्निर्यम इत्यादि रूपं च वज्रहस्तेत्यादिकृत्यानां वर्षदहनसंयमादीनां प्रपञ्चनं तद्वान्त

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै ॥ तथा नियोगयोग्यानि ह्यन्येषामपि सोऽकरोत् ॥ ६४ ॥ यथर्तुष्वृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ६५ ॥ करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनःपुनः ॥ सिसृक्षाशक्तियुक्तोसौ सृज्यशक्तिप्रचोदितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अर्वाक्स्रोतास्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः ॥ ब्रह्मन्विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा तमसृजद्यथा ॥ १ ॥ यथा च वर्णानसृजद्यद्वर्णांश्च प्रजापतिः ॥ यच्च तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां तदुच्यताम् ॥२॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सत्याभिध्यायिनः पूर्वं सिसृक्षोर्ब्रह्मणो जगत् ॥ अजायन्त द्विजश्रेष्ठ सत्त्वोद्रिक्ता मुखात्प्रजाः ॥३॥ वक्षसो रजसोद्रिक्तास्तथा वै ब्रह्मणोऽभवन् ॥ रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुतः ॥ ४ ॥ पद्भ्यामन्याः प्रजा ब्रह्मा ससर्ज द्विजसत्तम ॥ तमःप्रधानास्ताः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यमिदं ततः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥ पादोरुवक्षस्थलतो मुखतश्च समुद्गताः ॥६॥

दिकृत्यं हविर्भोगयज्ञाद्यनुष्ठानसुक्चमसाद्युपादानत्वादिकम् "ऐंद्रं दधि ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत खादिरं यूपं ध्रुवं कुर्वीत" इत्यादि वेदशब्देभ्य एव ज्ञात्वा निर्ममे ॥ ॥ ६३ ॥ किञ्च ऋषीणामिति ॥ ऋषीणां वसिष्ठादीनाम् अन्येषाम् इन्द्रहरिश्चन्द्रादीनां च तत्तल्लोकयात्रानियुक्तानां तत्तत्क्रियोपाधिकं नाम अध्वर्युयजमानसम्राडादिकं च वेदकृतं वेदश्रुतमेव तत्रतत्र संकेतितवान् । वसिष्ठेन्द्रादिव्यक्तीनामनित्यत्वेपि तत्प्रवाहस्य नित्यत्वात्तन्नाम्नां व्रीह्यादिपदानामिति श्रौतत्वनित्यत्वोपपत्तिः ॥६४॥ प्रवाहनित्यत्वं दृष्टान्तेन दृढयति यथेति ॥ ऋतुलिंगानि पुष्पफलादीनि पर्यये पुनरावृत्तौ तानितानि तत्तज्जातीयान्येव युगादिषु युगकल्पायावृत्तिषु ॥ ६५ ॥ करोतीति ॥ सिसृक्षाशक्तियुक्तः सृष्टिशक्तिभ्यां युक्तः सृज्यशक्तिः कर्म ॥६६॥ इति श्रीभगवद्रामानुजपदान्तरंगश्रीविष्णुचित्तविरचते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ अथ यज्ञादिसाधकानां मनुष्याणां वर्णाश्रमकर्मजीविकागतिसृष्ट्युक्तीः पृच्छति—अर्वागिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

रभेदम् ॥ ६३ ॥ किञ्च—ऋषीणामिति ॥ ऋषीणां वसिष्ठादीनां नामानि "तस्माद्वासिष्ठो ब्रह्मा कार्यः" इत्यादि । नियोगयोग्यानि तत्तत्सूक्तमन्त्रादिदर्शनयोग्यानि च वेदे यथाश्रुतानि तथैव कृतवान् ॥ ६४ ॥ ननु देवादीनामनित्यानां कथं नित्यत्वेन देवेनाभिधानमित्याशंक्य प्रवाहनित्यत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति यथेति ॥ यथा वसन्तादौ ऋतौ यानि ऋतुलिङ्गानि पुष्पफलादीनि पर्यये तस्यर्त्तोः पुनरावृत्तौ तानि तज्जातीयान्येव दृश्यन्ते तथैव युगमन्वन्तरकल्पादिषु भावा देवादयः ॥ ६५ ॥ उपसंहरति—करोतीति ॥ सिसृक्षा च शक्तिश्च सर्गविषया ताभ्यां युक्तः ॥ ६६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमेंशे पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥ विस्तरतो ब्रूहीति यदुक्तं तदेव विवृणोति—यथा चेति ॥१॥२॥३॥४॥ पद्भ्यामिति ॥ ताश्चतुर्विधाः मुखादिभ्यः सृष्टाः प्रजाः इदं प्रसिद्धं चातुर्वर्ण्यं चत्वारो वर्णाः ॥५॥ एतदेव विभागेन

१ तथान्या ब्रह्मणोभ्यवन् इत्यपि ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद्ब्रह्मा चकार वै ॥ चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसाधनमुत्तमम् ॥ ७ ॥ यज्ञैराप्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण वै प्रजाः ॥ आप्या ययन्ते धर्मज्ञ यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ८ ॥ निष्पाद्यन्ते नरैस्तैस्तु स्वधर्माभिरतैस्सदा ॥ विशुद्धाचरणोपेतैः सद्भिः सन्मार्गगामिभिः ॥९॥ स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात्प्राप्नुवंति नरा मुने ॥ यत्राभिरुचितं स्थानं तद्यान्ति मनुजा द्विज ॥ १० ॥ प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टाश्चातुर्वर्ण्यव्यवस्थिताः ॥ सम्यक्छ्रद्धाः समाचारप्रवणा मुनिसत्तम ॥ ११ ॥ यथेच्छावासनिरताः सर्वबाधाविवर्जिताः ॥ शुद्धान्तःकरणाः शुद्धाः कर्मानुष्ठाननिर्मलाः ॥ १२ ॥ शुद्धे च तासां मनसि शुद्धेन्तःसंस्थिते हरौ ॥ शुद्धज्ञानं प्रपश्यन्ति बिल्वाख्यं येन तत्पदम् ॥ १३ ॥ ततः कालात्मको योऽसौ स त्वांशः कथितो हरेः ॥ स पातयत्यघं घोरमल्पमल्पाल्पसारवत् ॥ १४ ॥

यज्ञनिष्पत्तय इति ॥ शूद्रस्याध्ययनाभ्याधानतत्साध्ययज्ञानधिकारेपि नमस्कारैकमन्त्रकपाकयज्ञदानद्विजशुश्रूषाद्यधिकारित्वाच्चातुर्वर्ण्य यज्ञसाधनमित्युक्तम् ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ निष्पाद्यंत इति ॥ प्रवचनरक्षणवाणिज्यपरिचर्याणां मुख्याद्यङ्गसाध्यत्वाद्विप्रादीनां तत्तदङ्गसाध्यक्रियोज्जीवित्वं स्वाध्यायः स्वगृह्योक्तं स्वकर्म । सन्मार्गः शिष्टाचारः ॥ ९ ॥ स्वर्गापवर्गाविति ॥ मानुष्यं मनुष्यकर्म । अभिरुचितं भौमस्वर्गपातालादि ॥ १० ॥ प्रजा इति ॥ व्यवस्थिताविति पाठे व्यवस्थितौ नियमे ॥ ॥ ११ ॥ यथेति ॥ यथेच्छ आवासः वासस्थानम् आश्रमो वा शुद्धांतःकरणाः अहंकारफलसङ्गहीनाः शुद्धाः स्नानादिना ॥ १२ ॥ शुद्धे चेति ॥ शुद्धे अनुष्ठानेन विरागे शुद्धज्ञानं शुद्धज्ञानस्वरूपम् ॥ १३ ॥ तत इति ॥ ततः त्रेतामुखानन्तरम् । अल्पमल्पाल्पसारवत् इति पाठे अल्पम् उद्भूतं जातम् अल्पाल्प

स्पष्टयति—ब्राह्मणा इति ॥ पादोरुवक्षस्थलतो मुखतश्चेति ब्राह्मणादिभिः प्रातिलोम्येन सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तत्सृष्टेः प्रयोजनमाह—यज्ञनिष्पत्तय इति ॥ सर्वमेतद्यज्ञसाधनभूतम् उत्तमं चातुर्वर्ण्यं चकारेत्यन्वयः । यद्यप्यवेद्यत्वादभावः कर्मभिस्स्यादिति सूत्रयन् जैमिनिः शूद्रस्याध्ययनाद्यभावाद्यज्ञाधिकारं न मन्यते तथापि द्विजशुश्रूषाद्वारेण तत्साधनत्वात् " नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत् " इति स्मृतेः । पाकयज्ञादिषु साक्षादधिकाराच्च न विरोधः ॥ ७ ॥ यज्ञनिष्पादनस्योपयोगमाह—यज्ञैरिति ॥ आप्यायितास्तर्पिताः देवाः वृष्ट्युत्सर्गेण ताः यज्ञकर्तुः प्रजाः तर्पयन्ति—" अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः " इति स्मृतेः । अतो यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥ ८ ॥ तेषु श्रेष्ठान् अधिकारिणः दर्शयन्ति निष्पाद्यन्त इति ॥ स्वधर्मेषु श्रौतेष्वभिरतैः विशुद्धाचरणं स्मृत्यादिविहितं तदुपेतैः । पाठान्तरे विरुद्धाचरणादपेतैः निवृत्तैः साद्भिः विद्वद्भिः सन्मार्गगामिभिः पित्रादिसदाचारानुवर्तिभिः ॥ ९ ॥ अतो धर्माधिकारित्वान्मनुष्यान्स्तौति—स्वर्गापवर्गाविति ॥ यथाऽभिरुचितं स्थानं सत्यलोकादि ॥ १० ॥ प्रजा इति ॥ तदेवं चातुर्विध्यं व्यवस्थिताः प्रजाः सृष्टाः सम्यक् श्रद्धया यस्समाचारः तस्मिन्प्रवणाः ॥ ११ ॥ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थया धर्मानुष्ठानफलमाह—यथेत्यादिद्वाभ्याम्—यथेति ॥ यथेच्छया वासः गिरिकन्दरादिस्थानं तास्मिन्निरताः यत्सर्वबाधाभिः शीतोष्णाशनपिपासादिबाधाभिर्विवर्जिताः शुद्धाः सत्कुलीनाः ॥ १२ ॥ शुद्धे चेति ॥ तासां शुद्धज्ञानं भवति येन ज्ञानेन तत्पदं प्रपश्यन्ति ॥ १३ ॥ तदेवं धर्मानुष्ठानफल

१ तस्यांश इत्यपि ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अधर्मबीजमुद्भूतं तमोलोभसमुद्भवम् ॥ प्रजासु तासु मैत्रेय रागादिकमसाधकम् ॥ १५ ॥ ततः सा सहजा सिद्धिस्तासां नातीव जायते ॥ रसोल्लासादयश्चान्याः सिद्धयोष्टौ भवंति याः ॥ १६ ॥ तासु क्षीणास्वशेषासु वर्द्धमाने च पातके ॥ द्वंद्वाभिभवदुःखार्तास्ता भवंति ततः प्रजाः ॥ १७ ॥ ततो दुर्गाणि ताश्चक्रुर्धान्वं पार्वतमौदकम् ॥ कृत्रिमं च तथा दुर्गं पुरखर्वटकादिकम् ॥ १८ ॥

सारवत् अत्यल्पसुखं घोरं बहुदुःखम् ॥ १४ ॥ अधर्मेति ॥ अधर्मबीजम् अधर्मस्य कारणं तमोलोभसमुद्भवं क्रोधलोभयोर्हेतुम् असाधकम् अष्टसिद्धिविरोधि रागादिकम् । अयं कालः प्रजासु पातयति क्षिपतीति पूर्वेणान्वयः । अधर्मबीजमुद्भूतमिति च पाठः ॥ १५ ॥ तत इति ॥ सहजा सिद्धिः औत्पत्तिकं ज्ञानम् । "कृते तु मिथुनोत्पत्तिः सिद्धिश्चापि रसोल्लसा । सकृद्दृष्टिमयी चान्या गृहवृक्षात्मिकापरा । पश्चात्संकल्पसिद्धिश्च कल्पवृक्षात्मिका परा । प्रकामवृष्टिश्चाकृष्टपच्यसिद्धिस्तथाष्टमी" इत्यष्टसिद्धयः । रसोल्लासः योगाभ्यासबलात्स्वमूर्द्धन्यमृतांशुबिम्बस्रवदमृततृप्तता यथा स्कान्दे—"रसस्य स्वत एवान्तरुल्लासः स्यात्कृते युगे । रसोल्लासाख्या सा सिद्धिस्तया हन्ति क्षुधं नरः" इति स्त्रीनैरपेक्ष्येणानन्दो मिथुनोत्पत्तिः । यथा तत्रैव "स्त्रियादिनैरपेक्ष्येण सदा तृप्ताः प्रजास्तथा।द्वितीया सिद्धिरुद्दिष्टा" इति। कौर्मे च "कृते तु मिथुनोत्पतिस्तथा साक्षाद्रसोल्लसा । प्रजास्तृप्ताः सदा सर्वाः सर्वानन्दाश्च योगिनः" इति । सकृद्दृष्टिमयी सकृद्दृष्ट्या सस्यनिष्पत्तिः । गृहवृक्षात्मिका इच्छया गृहवृक्षोद्गमः संकल्पासिद्धिः संकल्पेनाभिमता सिद्धिः । कल्पवृक्षात्मिका भरद्वाजाश्रमवत् प्रकामवृष्टिः निकामेनिकामे वृष्टिः । अकृष्टपच्यसिद्धिः अकृष्टपच्यभूमित्वमिति पुराणेष्वष्टसिद्धयो बहुधोक्ताः ॥ १६ ॥ तास्विति ॥ द्वंद्वं शीतोष्णादि ॥ १७ ॥ तत इति ॥ धान्वं बहिर्निर्जलं मरुदुर्गम् । धान्वं पार्वतमिति पाठः । कृत्रिमं क्रियानिर्वृत्तं वनादि

मुक्तम् इदानीं कालवशेन तद्वैकल्यात्प्राणिनामनिष्टप्राप्तिमाह तत इत्यादिना—तत इति ॥ ततस्त्रेतायुगे किञ्चिदपक्रान्ते सति । स प्रसिद्धः कालात्मको योऽसौ हरेरंशः कथितः सः अघं पापं रागादिकं विषया भिलाषद्वेषमात्सर्यादिकम् असाधकं पुरुषार्थप्रतिबन्धकं तासु प्रजासु पातयति प्रक्षिपतीति द्वयोरन्वयः । कथंभूतं घोरं बहुदुःखप्रदम् अल्पाल्पसारवत् अत्यल्पसुखदं यद्वा अत्यल्पबलम्, उत्पत्तिसमय एव धृतिमता पुंसा जेतुं शक्यम् ॥ १४ ॥ अनन्तरं तु—अधर्मेति ॥ अधर्मस्य बीजभूतं तमः अज्ञाननिवेशः लोभः तृष्णा तयोः समुद्भवो यस्मात् ॥ १५ ॥ ततः किमित्यत आह—तत इति ॥ सहजा स्वाभाविकी सिद्धिः सर्वबाधाविवर्जिता इत्यत्रोक्ता क्षुत्पिपासादिद्वन्द्वजयलक्षणा तासां न जायते रसोल्लासादयः सिद्धयः स्कान्दादिप्रोक्ताः "रसस्य स्वत एवान्तरुल्लासःस्यात्कृते युगे । रसोल्लासाख्यका सिद्धिस्तया हन्ति क्षुधं नरः ॥ स्त्र्यादीनां नैरपेक्ष्येण सदा तृप्ताः प्रजास्तथा । द्वितीया सिद्धिरुद्दिष्टा सा तृप्तिर्मुनिसत्तमैः ॥ धर्मोत्तमं च नास्त्यासां सा तृतीयाऽभिधीयते । चतुर्थी तुल्यता तासामायुषः सुखरूपयोः ॥ ऐकान्त्यबलबाहुल्यं विशोका नाम पञ्चमी । परमात्मपरत्वेन तपोध्यानादिनिष्ठिता ॥ षष्ठी च कामचारित्वं सप्तमी सिद्धिरुच्यते । अष्टमी च तथा प्रोक्ता यत्र क्वचन शायिता" इति ॥ १६ ॥ तास्विति ॥ शीतोष्णादिद्वन्द्वैरभिभवः तेन सम्भूतैः दुःखैरार्ताः पीडिताः ॥ १७ ॥ ततश्चोरादिभयपरिहारार्थं दुर्गादि शीतोष्णादिप्रतीकारार्थं गृहान् जीविकार्थं कृषिवाणिज्यादीनि चक्रुरित्याह ततो दुर्गाणीत्यादिना—तत इति ॥ कृत्रिमं परिखाद्यावृतं प्राकारादिपुरादीनां लक्षणं भृगुणोक्तम्—"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते । एक तो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् ॥ मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीकूपसमाश्रयम् । विप्राश्च

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गृहाणि च यथान्यायं तेषु चक्रुः पुरादिषु ॥ शीतातपादिबाधानां प्रशमाय महामते ॥ १९ ॥ प्रतीकारमिमं कृत्वा शीतादेस्ताः प्रजाः पुनः ॥ वार्तोपायं ततश्चक्रुर्हस्तसिद्धिं च कर्मजाम् ॥ २० ॥ व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ॥ प्रियंगवो ह्युदाराश्च कोरदूषाः सतीनकाः ॥ २१ ॥ माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ॥ आढक्यश्चणकाश्चैव शणाः सप्तदश स्मृताः ॥ २२ ॥ इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्यानां जातयो मुने ॥ ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ २३ ॥ व्रीहयस्सयवा माषा गोधूमाश्चाणवस्तिलाः ॥ प्रियंगुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलत्थकाः ॥ २४ ॥ श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः ॥ तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटका मुने ॥ २५ ॥

पुरादिलक्षणं भृगूक्तम् । "नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमितीष्यते । एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् ॥ मिश्रं तत्खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रितम् " इति । आदिशब्दाच्छिबिरपत्तनादिः ॥ १८ ॥ गृहाणीति ॥ यथान्यायं वास्तुशास्त्रानतिक्रमेण ॥ १९ ॥ प्रतीकारमिति ॥ वार्ता कृष्यादिः । हस्तसिद्धिः शिल्पादिः ॥२०॥ तत्र वार्तायां कृषिफलं विवृणोति व्रीहयः इति ॥ व्रीहयः शाल्यादयः । यवो दीर्घशूकः । गोधूमो निष्कंचुको दीर्घशूकः । अणवः क्षुद्रधान्यम् । प्रियंगुः कंगुः । उदारो दीर्घनालः । कोद्रवः कोरदूषकः । सतीनकः कलायः ॥ २१ ॥ माषा इति ॥ मसूरो मङ्गल्यकः । निष्पावः वल्ली । कुलत्थकः पाषाणच्छेदिसारः । आढकी तुवरी । चणकः हरिमन्थकः । शणः गोण्युपादानत्वक् ॥ २२ ॥ २३ ॥२४॥ श्यामाका इति ॥ श्यामाकः तृणधान्यम् । नीवारः सशूको

विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति वै ॥ स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव तु । पण्यक्रियादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यजनैर्युतम् ॥ अनेकजातिसम्बन्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् । सर्वदेवतसम्बन्धं नगरं त्वभिधीयते" इति ॥ १८ ॥ गृहाणीति ॥ गृहाणि विश्वकर्मप्रोक्तानि "ध्रुवं धन्यं जयं कान्तं विजयं विपुलं तथा । सुपक्षं सुमुखं नन्दं धनदञ्च मनोरथम्" इत्यादीनि । यथान्यायमायनिमित्तायनुसारेण यथा वास्तुशास्त्रम् ॥ १९ ॥ प्रतिकारमिति ॥ वार्त्तोपायं जीविकासाधनं कृष्यादि हस्ताभ्यां साध्यां सिद्धिं वृत्तिं तामेवाह कर्मजां तत्तत्कर्मनिमित्ताम् ॥ २० ॥ तत्र कृषिफलं प्रपञ्चयति व्रीहयश्चेत्यादिसार्द्धद्वाभ्याम्—व्रीहय इति ॥ अणवः क्षुद्राः शाल्यः प्रियङ्गुसहितं तृणं धान्यं वा प्रियङ्गवः वा ऊर्ध्वनालाः कोरदूषाः कोद्रवाः सतीनकाः कलायाः नीलपुष्पाः ॥ २१ ॥ माषा इति ॥ मसूराः मंगल्यकाः निष्पावाः वल्यः कुलत्थकाः मुद्गसमपत्राः पाषाणच्छेदिसाराः आढक्यस्तुवर्यः चणकाः हरिमन्थकाः शणाः गोण्युपादानत्वचः ॥ २२ ॥ इतीति ॥ इत्येताः ग्राम्याणां कृषिसाध्यानां जातयः सप्तदश तासु ॥ २३ ॥ व्रीहय इति ॥ व्रीह्यादि श्यामाकान्ता ग्राम्या नव याज्ञिकाः यज्ञसाधनभूताः ॥ २४ ॥ श्यामाका इति ॥ आरण्याः नीवाराद्याः पञ्चयज्ञसाधनभूताः । सप्त श्यामाका अप्यारण्याः तृणधान्यरूपत्वात् नीवारा आरण्याः व्रीहयः जर्तिलाः आरण्यास्तिलाः गवेधुकाः कुसुम्भाः वेणुयवः वंशबीजं मर्कं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश ॥ यज्ञनिष्पत्तये यज्ञस्तथासां हेतुरुत्तमः ॥ २६ ॥ एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ॥ परावरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान्वितन्वते ॥ २७ ॥ अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां मुनिसत्तम ॥ उपकारकरं पुंसां क्रियमाणा घशान्तिदम् ॥ २८ ॥ येषां तु कालसृष्टोऽसौ पापबिन्दुर्महामुने ॥ चेतःसु ववृधे चक्रुस्ते न यज्ञेषु मानसम् ॥ २९ ॥ वेदवादांस्तथा वेदान्यज्ञ कर्मादिकं च यत् ॥ तत्सर्वं निन्दयामासुर्यज्ञव्यासेधकारिणः ॥ ३० ॥ प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणो वेदनिन्दकाः ॥ दुरात्मानो दुराचारा बभूवुः कुटिलाशयाः ॥ ३१ ॥ संसिद्धायां तु वार्तायां प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिः ॥ मर्यादां स्थापयामास यथास्थानं यथागुणम् ॥ ३२ ॥ वर्णा नामाश्रमाणां च धर्माधर्मभृतां वर ॥ लोकांश्च सर्ववर्णानां सम्यग्धर्मानुपालिनाम् ॥ ३३ ॥ प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ॥ स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वनिवर्त्ततां॥३४॥वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तिनाम्॥गान्धर्वं शूद्रजातीनां. परिचर्यानुवर्त्तिनाम्॥३५॥

व्रीहिः । जर्तिला वनतिलाः । गवेधुकाः कुसुम्भसदृशबीजाः । वेणुयवाः वंशबीजानि । मर्कटकाः प्रियङ्गुभेदाः । नागबलाख्यद्रुमबीजानि वा ॥ २५ ॥ ग्राम्येति ॥ आसाम् ओषधीनां हेतुः वर्धकः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अहन्यहनीति ॥ यज्ञानां पंचमहायज्ञानामनुष्ठानं नित्यं क्रियमाणाघं ' पंचसूना गृहस्थस्य ' इत्यादिनामनूक्तं अत्र तु पूर्वम् अल्पाल्पसारवदित्युक्तं तस्याघस्य शान्तिदं नाशकरमित्यर्थः । पापनिवर्त्तकम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रवृत्तीति ॥ यज्ञप्रवृत्त्या प्रवृत्तिः सर्गः प्रजासर्ग इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ संसिद्धायामिति । कृषिरूपायां वार्त्तायां संसिद्धायाम् ओषधिद्वारा प्रजाः सृष्ट्वा यथास्थानम् अस्मिन्देशेऽयं धर्मे इति यथागुणं रागिणां काम्यं कर्म विरक्तानां तु निवर्त्तकमित्यादि व्यवस्थां स्थापयामास ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्राजापत्यमिति ॥ प्राजापत्यं भृग्वादिलोकः । ब्राह्मणानां क्रियावतां नित्यनैमित्तिककिया वताम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

टका आरण्याः प्रियङ्गवः ॥ २५ ॥ ग्राम्यारण्या इति ॥ एताश्चतुर्दशयज्ञनिष्पत्तये स्मृता इत्यन्वयः । यज्ञश्चासामोषधीनां हेतुः कारणं वृष्टिरूपेण ॥ २६ ॥ एता इति ॥ प्रजानां वृष्टिः कारणं वृद्धिहेतुत्वात् परापरविदः यज्ञाः कारणं प्रजास्तत्कारणमित्येवंविदः ॥ २७ ॥ अहन्यहनीति ॥ अहन्यहनि पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानं पुंसां गृहस्थानां प्रत्यहं क्रियमाणस्य पञ्चसूनालक्षणस्य पापस्य शान्तिदं नाशकरम् ॥ २८॥ तदेवं ब्रह्माण्डसृष्टानां यज्ञाङ्ग भूतानामोषधीनां कृष्यादिप्रवृत्त्या प्रवाहनित्यत्वमुक्तं यज्ञानाञ्च दृष्टादृष्टलक्षणं महत्फलमुक्तं तथाप्येतेषां कैश्चिदनुष्ठाने पूर्वोपक्षिप्तमेव रागादिकं कारणमाह येषां त्वित्यादित्रिभिः—येषां त्विति ॥ २९ ॥ वेदानिति ॥ यज्ञानां व्यासेधकारिणः प्रतिहर्त्तारः ॥ ३० ॥ अत एव प्रवृत्तीति ॥ प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्तिकारिणः प्रवृत्तिमार्गोच्छेदकारिणः यज्ञाननुष्ठाने देवैरवर्षणादन्नाभावेन प्रजावृद्धेरसिद्धिः ॥ ३१ ॥ संसिद्धायामिति ॥ तदेवं प्रजास्सृष्ट्वा तासां वार्त्तायाञ्च कृष्यादिना संसिद्धायां सत्यां यथागुणं सत्वोद्रेकानुसारेण ब्राह्मणादीनां वर्णानां गृहस्थाद्याश्रमाणाञ्च मर्यादां धर्मव्यवस्थां यथास्थानं तत्तत्स्वधर्मानुष्ठानानुसारेण लोकव्यवस्थाञ्च कृतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदेवाह वर्णानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ ३३ ॥ प्राजापत्यमिति ॥ क्रियावतां नित्यनैमित्तिकाग्निहोत्राद्यनुष्ठातॄणां प्राजापत्यं स्थानं पितृलोकः "कर्मणा पितृलोकः" इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥ वैश्यानामिति ॥ मारुतं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ स्मृतं तेषां तु यत्स्थानं तदेव गुरुवासिनाम् ॥ ३६ ॥ सप्तर्षीणां तु यत्स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम् ॥ प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३७ ॥ योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसंतोषकारिणाम् ॥ ३८ ॥ एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनश्च ये ॥ तेषां तु परमं स्थानं यत्तत्पश्यन्ति सूरयः ॥ ३९ ॥ गत्वागत्वा निवर्त्तन्ते चंद्रसूर्यादयो ग्रहाः ॥ अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षरचिंतकाः ॥ ४० ॥ तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिकम् ॥ ४१ ॥ विनिन्दकानां वेदस्य यज्ञव्याघातकारिणाम् ॥ स्थानमेतत्समाख्यातं स्वधर्मत्यागिनश्च ये ॥ ४२ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

अष्टाशीतीति ॥ गुरुवासिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ३६ ॥ सप्तर्षीणामिति ॥ न्यासिनां संन्यासिनां देवयानमार्गस्थो ब्रह्मसंज्ञितः सत्यलोकः ॥ ३७ ॥ योगिनामिति ॥ आश्रमेष्वेव ये प्रतीकोपासका योगिनस्तेषाममृतं विष्णुपदाख्यं ध्रुवादुपरिस्थानं यतो गंगा प्रवहतीति । वक्ष्यमाणम् ॥ ३८ ॥ एकान्तिन इति ॥ परमं स्थानं परमव्योम ॥ ३९ ॥ भगवदुपासकानामेवापुनरावृत्तिरितरेषां तु निवृत्तिरवेत्याह—गत्वेति ॥ चन्द्रसूर्यादिग्रहणं तेषां कालनेतृत्व विशेषात् एतद्विलक्षणानां ब्रह्मादीनामप्युपलक्षणम् । चंद्रसूर्यादयोपि स्वंस्वमधिकारं गत्वा प्राप्य अन्ते प्रलयकाले निवर्त्तन्ते ते स्वपदाद्भ्रश्यन्ति । द्वादशाक्षरादिना मन्त्रेण भगवदुपासका न निवर्त्तन्ते न च पुनरावर्तन्ते एतद्व्यतिरिक्तास्सर्वेऽपि निवर्तन्त एव । "अनावृत्तिः शब्दात्, आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्जुन" इति भगवदुक्तेः ॥ ४० ॥ तामिस्रादीनां स्वरूपं वक्ष्यते तामिस्रमिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीभगवद्रामानुजपदान्तरंगश्रीविष्णुचित्तविरचिते श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

स्थानं देवलोकः ॥ ३५ ॥ अष्टाशीति सहस्राणीति ॥ गुरुवासिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ॥ ३६ ॥ सप्तर्षीणामिति ॥ वनौकसां वानप्रस्थानां न्यासिनां संन्यासिनां ब्राह्मणानां विशेषं वक्तुं पूर्वोक्तमेव स्थानमनुवदति प्राजापत्यमिति ॥ ब्रह्मसंज्ञितं सत्यलोकस्थानं 'संन्यासात् ब्रह्मणः स्थानम्' इति वचनात् ॥ ३७ ॥ योगिनामिति ॥ योगिनां ज्ञानिनाम् ॥ ३८ ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ एकान्तिन इति ॥ ३९ ॥ भगवदुपासकानामपि क्रम मुक्त्या तदेव स्थानमित्याशयेनाह-गत्वेति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विनिन्दकानामिति ॥ स्वधर्मत्यागिनश्च ये तेषामपीति ॥ ४२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ ततोभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसाः प्रजाः ॥ तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ॥ क्षेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त गात्रेभ्यस्त स्य धीमतः ॥ १ ॥ ते सर्वे समवर्त्तन्त ये मया प्राग्नुदाहृताः ॥ देवाद्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषये स्थिताः ॥ २ ॥ एवंभूतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ॥ ३ ॥ यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः ॥ अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥ ४ ॥ भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ॥ मरीचिं, दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसान् ॥ ५ ॥ नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ ६ ॥ ख्यातिं भूतिं च संभूतिं क्षमां प्रीतिं तथैव च ॥ सन्नतिं च तथैवोर्ज्जामनसूयां तथैव च ॥ ७ ॥ प्रसूतिं च ततः सृष्ट्वा ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ पत्न्यो भवध्व मित्युक्त्वा तेषामेव तु दत्तवान् ॥ ८ ॥ सनन्दनादयो ये च पूर्वसृष्टास्तु वेधसा ॥ न ते लोकेष्वसज्जन्त निरपेक्षाः प्रजासु ते ॥ ९ ॥ सर्वे तेऽभ्या गतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः ॥ तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोभून्महान् क्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षमः ॥ तस्य क्रोधात्स मुद्भूतज्वालामालातिदीपितम् ॥ ब्रह्मणोभूत्तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ ११ ॥ भ्रकुटीकुटिलात्तस्यललाटात्क्रोधदीपितात् ॥ समुत्पन्न स्तदा रुद्रो मध्याह्नार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥ अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ॥ विभजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे ततः ॥ १३ ॥

अथ मानसशारीरसृष्टिमनूद्य मैथुनसृष्टिमाह—तत इत्यादिना । कार्यैर्देहैः करणैरिन्द्रियैः हिरण्यगर्भदेहभूतभूतोत्पन्नैर्देहेन्द्रियैः सह काश्चिन्मानस्यः प्रजा जज्ञिरे ॥ केचित् क्षेत्रज्ञास्तस्य गात्रेभ्योऽवयवेभ्यः कार्यकरणैः सह समवर्त्तन्त ॥ १ ॥ ते सर्व इति ॥ ते देवाद्याः स्थावरान्ता जीवास्त्रैगुण्यवशीकृताः समवर्त्तन्त ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नव ब्रह्माण इति ॥ पुराणे ब्रह्मांडादौ । पूर्वं सृष्टेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ यौनसृष्टिं वक्ष्यन् पूर्वोक्तायां मानससृष्टौ कञ्चिद्विशेषं वक्तुमाह तत इत्यादिभिः—तत इति ॥ प्रागनुक्तिविशेषोक्तिस्तत इति । अनुपूर्वसृष्टिवत्प्रस्तावः तत्रैव शङ्कते, ननु मनसा सङ्कल्पमात्रेण भूतोपादानं विना भौतिकानां देहानां कथं जन्म कथं जडाच्छरीराच्चेतनानां जीवानां जन्मेति तत्राह तच्छरीरेति ॥ तस्य ब्रह्मणः शरीरात्समुत्पन्नैः कार्यैर्देहैः करणैरिन्द्रियैश्च सह मनसा निमित्तभूतेन मानसाः प्रजा जज्ञिरे ब्रह्म शरीरस्थभूतान्येव तद्देहानामुपादानकारणमित्यर्थः । तथा धीमतश्चेतनसमष्टिर्जीवस्य तस्य ब्रह्मणः जडेभ्योपि गात्रेभ्यः उत्पद्यमानैर्देवैस्सह तत्सङ्कल्पमात्रात् उद्बुद्धसंस्कारा व्यष्टिक्षेत्रज्ञाः समवर्त्तन्त आविर्भूता इत्यर्थः ॥ १ ॥ तानेवाह—ते सर्व इति ॥ २ ॥ ३ ॥ यौनसृष्टेः प्रयोजनमाह—यदास्येति न व्यवर्द्धन्त पुत्रपौत्रादिरूपेण प्रवृद्धिं न प्राप्ताः तदान्यान् यौनसृष्टेः प्रवर्तकान्भृग्वादीन् सृष्टवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ आत्मनः सदृशानिति यदुक्तं तदेव ब्रह्मसमाख्यया दर्शयति नवब्रह्माण इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रोधाद्रुद्रसृष्टिं तत्रैव मनुसृष्टिं च वक्तुं ब्रह्मणः क्रोधकारणं दर्शयन्नाह—सनन्दनादय इति ॥ ९ ॥ सर्व इति ॥ अभ्यागतज्ञानाः प्रकृष्टज्ञानाः सर्वे तेऽनागतज्ञानाः इति पाठान्तरे अनागतेऽर्थे ज्ञानं येषां ते एवं तेषु प्रजासृष्टौ निरपेक्षेषु सत्सु महात्मनः सृष्टिविस्तारे प्रवृत्तस्य ॥ १० ॥ ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्मणः क्रोधोऽभूत् तस्य ब्रह्मणः क्रोधात्समुद्भूतानां ज्वालानां मालाभिरभितो दीपितं त्रैलोक्यमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्धनारीनरवपुरिति ॥ अर्द्धाभ्यां नारी नरश्च वपुर्यस्य सः प्रचण्डः अतिक्रोधनः आत्मानं पुरुषाकारं देहं विभज पृथक्कुर्विति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तथोक्तोसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाऽकरोत् ॥ विभेदपुरुषत्वं च दशधा चैकधा पुनः ॥ १४ ॥ सौम्यासौम्यैस्तदाशान्ताऽशान्तैः स्त्रीत्वं च स प्रभुः ॥ विभेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥ १५ ॥ ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुं ॥ आत्मानमेव कृतवान्प्रजापाल्ये मनुं द्विज ॥ १६ ॥ शतरूपां च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ॥ स्वायंभुवो मनुर्देवः पत्नीत्वे जगृहे प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्माच्तु पुरुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतिसंज्ञितम् ॥ १८ ॥ कन्याद्वयं च धर्मज्ञ रूपौदार्यगुणान्वितम् ॥ ददौ प्रसूतिं दक्षाय आकूतिं रुचये पुरा ॥ १९ ॥ प्रजापतिः स जग्राह तयोर्जज्ञे सदक्षिणः ॥ पुत्रो यज्ञे महाभाग दम्पत्योर्मिथुनं ततः ॥ २० ॥ यज्ञस्य दक्षिणायां तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ॥ यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवे मनौ ॥२१॥ प्रसूत्यां च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ॥ ससर्ज कन्यास्तासां च सम्यङ्नामानि मे शृणु ॥ २२ ॥ श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिर्मेधा पुष्टिस्तथा क्रिया ॥ बुद्धिर्लज्जा वपुः शांतिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ॥ २३ ॥ पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ॥ ताभ्यः शिष्टायवीयस्य एकादश सुलोचनाः ॥ २४ ॥ ख्यातिः सत्यथ संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥ सन्ततिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥ २५ ॥ भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवांगिरा मुनिः ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्तथा ॥ २६ ॥ अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम् ॥ ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो मुनि सत्तम ॥ २७ ॥ श्रद्धा कामं चला दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् ॥ सन्तोषं च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत ॥ २८ ॥

तथोक्त इति ॥ स्त्रीत्वं पुरुषत्वं च द्विधाऽकरोत् पृथक् चकार । पुंस्त्वं चैकादशविधरूपभेदैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ आत्मसंभूतम् । अत एव स्वायंभुवमात्मानं तमेव प्राजापत्ये निमित्ते पूर्वं मनुं कृतवान् ॥ १६ ॥ शतरूपामिति ॥ शतरूपाम् अर्द्धेन पुरुषोऽभवदर्द्धेन नारीत्युक्ताया ब्रह्मपत्न्याः शतरूपाया अंशभूतां ब्रह्मांशभूतं मनुर्जगृहे ॥ १७ ॥ १८ ॥ कन्याद्वयमिति ॥ प्रजापतिराकूतिं रुचये ददौ ॥ १९ ॥ प्रजापतिरिति ॥ स रुचिर्जग्राह तयोराकूतिरुच्योर्दम्पत्योः सदक्षिणो यज्ञः पुत्रो मिथुनं जज्ञे ॥ २० ॥ यज्ञस्येति ॥ स्वायंभुवे मनौ मन्वन्तरे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ श्रद्धेति ॥ श्रद्धाकामं तथा दर्पमिति पाठे

तमुक्त्वा अन्तर्दधे अन्तर्धानं गतः ॥१३॥१४॥ सौम्यासौम्यैरिति ॥ सौम्यासौम्यैरित्यस्य विवर्णं शान्ताशान्तैरिति ॥ १५॥ तत इति ॥ तत एकादशधा विभागात्क्रोधांशे निर्गते सति सात्विकस्वभावं सुतं पूर्वमात्मदेहात्सम्भूतम् अत एव " आत्मा वै पुत्रनामासि " इति श्रुतेरात्मानमेव तं प्रजापालनार्थमकरोदित्यर्थः ॥ १६ ॥ शतरूपामिति ॥ तां स्वदेहार्धभूतां नारीं पत्न्यर्थं जगृहे तपसा निर्धूतकल्मषामिति च देव इति च विभुरिति च सापिण्ड्यदोषपरिहारार्थमुक्तम् ॥ १७ ॥ तस्मादिति ॥ व्यजायत प्रासूयत ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रजापतिरिति ॥ सरु चिस्तां जग्राह तयोर्दक्षिणासहितो यज्ञो नाम पुत्रो जज्ञे ॥ २० ॥ यज्ञस्येति ॥ स्वायंभुवे मनौ मन्वन्तरे यामा इति देवाः समाख्याताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आसां नामानि कथयन्नेव विवाहानाह श्रद्धेत्यादिपञ्चभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ धर्मपत्नीनां त्रयोदशानां पुत्रानाह

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं नयं विनयमेव च ॥२९॥ बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ॥ व्यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत॥३०॥ सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्मसूनवः ॥ कामाद्रतिः सुतं हर्षं धर्मपौत्रमसूयत ॥ ३१ ॥ हिंसा भार्या त्वधर्मस्य ततो जज्ञे तथानृतम् ॥ कन्या च निकृतिस्ताभ्यां माया जज्ञे च वेदना ॥३२॥ माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ॥ तयोर्जज्ञेथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम् ॥३३॥ वेदना स्वसुतं चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ॥ मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे ॥३४॥ दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः॥ नैषां पुत्रोस्ति वै भार्या ते सर्वे ह्यूर्ध्वरेतसः ॥३५॥ रौद्राण्येतानि रूपाणि विष्णोर्मुनिवरात्मज ॥ नित्यप्रलयहेतुत्वं जगतोस्य प्रयान्ति वै॥३६॥ दक्षो मरीचिरत्रिश्च भृग्वाद्याश्च प्रजेश्वराः ॥ जगत्यत्र महाभाग नित्यसर्गस्य हेतवः ॥ ३७ ॥ मनवो मनुपुत्राश्च भूपा वीर्यधराश्च ये ॥ सन्मार्गनिरताः शूरास्ते सर्वे स्थितिकारिणः ॥ ३८ ॥

तथेत्यनेन क्रमप्राप्ता लक्ष्मीर्लक्ष्या । यथा कौर्मे "श्रद्धायास्तु सुतः कामो दर्पो लक्ष्म्याः सुतः स्मृतः" इति ॥२८॥ मेधेति ॥ क्रियायां तामस्यां दण्डः राजस्यां नयः सात्त्विक्यां मनसोनौद्धत्यात्मा विनयः ॥ २९ ॥ बोधमिति ॥ लज्जायास्तु शारीरो विनयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धर्मप्रसङ्गादधर्मस्य सर्गमाह—हिंसेति ॥ तयोः अधर्महिंसयोरनृतं निकृतिश्च जज्ञे ताभ्यां निकृत्यनृताभ्यां माया भयं वेदना नरकं च जज्ञे ॥३२॥ मायेति ॥ तस्मादेतयोर्मिथुनद्वयम् भयाज्जज्ञ इति॥ एतयोर्मिथुनयोर्मध्ये माया भयात्तु मृत्युं जज्ञे तयोर्जज्ञ इति पाठे माया मृत्युं सुषुवे भयादिति शेषः ॥३३॥ वेदनेति ॥ रौरवात् भयं नरकमेव चेत्युक्तान्नरकात् ॥३४॥दुःखोत्तरा इति ॥ अधर्मलक्षणा अधर्मो वंशमूलभूतो लक्षणं येषां ते तथोक्ताः ते व्याध्याद्या ऊर्ध्वरेतसः चरमकार्यस्य दुःखात्मकत्वात्कार्यान्तरानुत्पादकाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

श्रद्धेत्यादित्रिभिः—श्रद्धेति ॥ चला लक्ष्मीः ॥ २८ ॥ मेधेति ॥ क्रिया त्रिगुणात्मिका अतस्तमोंशेन दण्डं रजोंशेन नयं सत्त्वांशेन विनयमनौद्धत्यरूपम् असूयत ॥ २९ ॥ बोधमिति ॥ लज्जा शारीरं विनयं वपुः संज्ञां व्यवसायमात्मजं प्रजज्ञे वै ॥ ३० ॥ सुखमिति ॥ कीर्तिर्यशः संज्ञं पुत्रमसूयत रतिः कामस्य भार्या ॥ ३१ ॥ तदेवं धर्मभार्याणां वंश उक्तः अन्यासां तु दक्षकन्यानां पुत्रान् " देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्याति रसूयत " इत्यादिना उत्तराध्यायत्रये वक्ष्यति । तत्र तावद्धर्मोक्त्या तत्प्रतियोगितया बुद्धिस्थस्याधर्मस्य वंशं प्रसक्तानुप्रसक्तेन च नित्यप्रलयमाह हिंसेत्यादिना—हिंसेति ॥ धर्मोऽधर्मश्च ब्रह्मणः पुत्रौ "धर्मस्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् । अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयङ्करः " इति शुकोक्तेः । निकृतिर्वञ्चना ताभ्यामनृतं विकृतिभ्यां भयं नरकं भयनरकाख्यं पुत्रद्वयं जज्ञे ॥ ३२ ॥ मायेति ॥ एतयोस्तु भयनरकयोर्यथाक्रमं ' माया च वेदना च ' इति मिथुनं मिथुनत्वसम्पादकं मायाद्वयञ्च ताभ्यामेव जज्ञे इत्यर्थः । तयोः मायावेदनयोर्मध्ये माया मृत्युं जज्ञे जनयामास भयादित्यर्थसिद्धम् ॥ ३३ ॥ वेदनेति ॥ वेदना च दुःखं स्वसुतं स्वयोग्यं सुतं रौरवान्नरकाज्जनयामासेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ दुःखोत्तरा इति ॥ दुःखोत्तराः दुःखोदर्काः यतः अधर्मलक्षणाः । पापरूपाः यद्वा प्राचीनाधर्मज्ञापकाः तद्बलत्वादेषां व्याधीनाम् ऊर्ध्वरेतसः कार्यान्तरानुत्पादकाः चरमकार्यदुःखभोगात्मकत्वात् ॥ ३५ ॥ रौद्राणीति ॥ रौद्राणि तामसानि अतो जगतो नित्यप्रलयहेतुत्वं प्रयान्ति ॥ ३६ ॥ नित्यप्रलयहेतुप्रसङ्गात् नित्यस्थितिनित्यसर्गहेतूनाह—दक्ष इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ येयं नित्या स्थितिर्ब्रह्मन्नित्यसर्गस्तथेरितः ॥ नित्याभावश्च तेषां वै स्वरूपं मम कथ्यताम् ॥ ३९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सर्गस्थितिविनाशांश्च भगवान्मधुसूदनः ॥ तैस्तैरूपैरचिंत्यात्मा करोत्यव्याहतो विभुः ॥ ४० ॥ नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज ॥ नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥ ४१ ॥ ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र च्छेतेयं जगतीपतिः ॥ प्रयाति प्राकृतं चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम् ॥ ४२ ॥ ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ॥ नित्यः सदैव भूतानां यो विनाशो दिवानिशम् ॥ ४३ ॥ प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा सृष्टिः प्राकृता स्मृता ॥ दैनंदिनी तथा प्रोक्ता नान्तरप्रलयादनु ॥ ४४ ॥ भूतान्यनुदिने यत्र जायन्ते मुनिसत्तम ॥ नित्यसर्गो हि स प्रोक्तः पुराणार्थविचक्षणैः ॥ ४५ ॥ एवं सर्वशरीरेषु भगवान्भूतभावनः ॥ संस्थितः कुरुते विष्णुरुत्पत्तिस्थितिसंयमान् ॥ ४६ ॥ सृष्टि स्थितिविनाशानां शक्तयः सर्वदेहिषु ॥ वैष्णव्यः परिवर्त्तन्ते मैत्रेयाहर्निशं समाः ॥ ४७ ॥

जीवानां सृज्यत्वादिना पारतंत्र्यान्नित्यसर्गादौ हेतुत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्परिहारबुभुत्सया तेषां स्वरूपं पृच्छति—येयमिति ॥ ३९ ॥ विष्णुरेव सत्त्वा दिशक्त्याधानद्वारा तैस्तैर्मन्वादिरूपैः स्थित्यादि करोतीति परिहरति सर्गेति ॥ तैस्तैर्मन्वादिरूपैः मन्वादयः सत्त्वस्थाः । दक्षादयो राजसाः व्याध्याद यस्तामसाः ॥ ४० ॥ अथ नित्यप्रलयस्य स्वरूपं दर्शयन् तत्प्रसंगात्प्रलयस्य चातुर्विध्यमाह—नैमित्तिकइत्यादिना । नैमित्तिक इति ॥ आत्यन्तिकनैमि त्तिकादिलयेषु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योश्च जीवस्य परमात्मनि लयेपि कर्मक्षयाभावात्पुनर्भवोविद्यते । आत्यंतिके तु निश्शेषकर्माविद्याविनाशान्न पुनर्भव इति शेषः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सृष्टीति ॥ वैष्णव्यः विष्णुसंकल्पानुवर्तिन्यः शक्तयः सत्त्वाद्याः सदा अविच्छेदेन सर्वोपि जनो विष्णुशक्तिप्रेरितः काल

ननु मन्वादीनां कादाचित्कानां कथं नित्यस्थित्यादि हेतुत्वमित्याशयेन पृच्छति मैत्रेयः-येति ॥ नित्याभावः नित्यप्रलयः ॥३९॥ सर्ग इति ॥ तैस्तैर्दक्षादिमन्वादिरूपैः भगवानेव सर्गादीन्करोति अतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ब्राह्म इति ॥ यद्यदा जगतीपतिः शेते तदा ब्राह्मो नैमित्तिकः प्रलयः । यदा ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयं याति तदा प्राकृतप्रलयः ॥ ४२ ॥ ज्ञानादिति ॥ ज्ञानात्परमात्मनि योगिनो लय आत्यन्तिकः सदैव दीपज्वालावत्सान्तत्येन जातानां दिवानिशं यो विनाशः स नित्यः ॥ ४३ ॥ त्रिविधां सृष्टिमाह—प्रसूतिरिति ॥ प्रकृतेः सकाशाद्या महदादिप्रसूतिः सा प्रकृतिसृष्टिः अन्तरप्रलयादनु अवान्तरप्रलयानन्तरं या चराचर सृष्टिः सा दैनंदिनी ॥ ४४ ॥ भूतानीति ॥ भूतानीत्यस्मदादिसृष्टिप्रवाहः नित्यसर्ग इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ आत्यन्तिकप्रलयवदात्यन्तिकसृष्टेरभावात् सृष्टित्रिविधैवेत्युपसंहरति—एवमिति ॥ ४६ ॥ तर्हि विष्णोः सर्वशरीरेषु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गुणत्रयमयं ह्येतद्ब्रह्मन् शक्तित्रयं महत् ॥ योऽतियाति स यात्येव परं नावर्त्तते पुनः ॥ ४८ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ कथितस्तामसः सर्गो ब्रह्मणस्ते महामुने ॥ रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥ कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ॥ प्रादुरासीत्प्रभोरंके कुमारो नीललोहितः ॥ २ ॥ रुरोद सुस्वरं सोथ प्राद्रवद्वि जसत्तम ॥ किं त्वं रोदिषि तं ब्रह्मा रुदन्तं प्रत्युवाच ह ॥ ३ ॥ नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच प्रजापतिः ॥ रुद्रस्त्वं देवनाम्नासि मारो दीर्घैर्यमावह ॥ एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वो रुरोद वै ॥ ४ ॥ ततोन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि वै प्रभुः ॥ स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः पुत्रांश्च स प्रभुः ॥ ५ ॥ भवं शर्वमथेशानं तथा पशुपतिं द्विज ॥ भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः ॥ ६ ॥ चक्रे नामान्यथैतानि स्थानान्येषां चकार सः ॥ सूर्यो जलं मही वायुर्वह्निराकाशमेव च ॥ दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥ ७ ॥

भेदाद्विषयभेदाच्च सर्गादि करोति ॥४७॥४८ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ नित्यप्रलयहेतोरधर्मादेस्तामसस्य प्रसङ्गाद्भगुसर्गमतिक्रम्य पूर्वोक्तकौमारसर्गान्तर्गतं तामसं रुद्रसर्गं प्रस्तौति कथित इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नामेति ॥ रोदनद्रवणाभ्यां रुद्रनामनिरुक्तिः । "रोदनाद्द्रव णाच्चैव रुद्रनाम्नाभिविश्रुतः" इति वायूक्तेः ॥ ४ ॥ तत इति ॥ नामानि रुद्रभवादीनि स्थानानि सूर्यादीनि पत्नीः सुवर्चलादिकाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ चक्रे नामानीति ॥

सर्वदा स्थितत्वात्कालभेदेनोत्पत्त्यादयो न स्युस्तदाह—सृष्टीति ॥ तथाहि विष्णुशक्तीनां सत्त्वादीनां कालभेदेन तत्र सञ्चारान्नायं दोष इति भावः ॥ ४७ ॥ यस्माद्विगुणात्मिकविष्णुशक्तित्रयपरिवृत्त्या सृष्ट्यादिप्रवाहो भवति अतो गुणातीतस्य न पुनस्तत्प्रवाह इत्याह—गुणत्रय इति ॥ योतियाति अतिक्रामति स परम्पदं यात्येव स पुनर्नावर्त्तते " न च पुनरावर्त्तते " इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीवि ष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ दक्षजामातुर्धर्मस्य वंशोत्पत्त्या तत्प्रतियोगितया बुद्धिस्थस्याधर्मस्य नित्यप्रलयहेतुं तामसं वंशमुक्त्वा इदानीं तदनुवादपूर्वकं प्रस्तुतं दक्षकन्यान्वयमे वानुवर्त्तयितुं तत्पारंपर्येणतुर्नीललोहितरुद्रस्य सर्गमाह—कथित इति । यद्यपि ख्यातिस्तत्पथ सम्भूतिरित्युद्देशक्रमेण ख्यातेरन्वयं प्रथमं वक्तुं युक्तं तथापि तत्कथाया अतिविस्तरत्वादनन्तरं वक्ष्यति । यद्वा पूर्वोक्तात्तामसाद्रुद्र सर्गादन्योऽयं कुमारसर्गान्तर्भूतः सात्त्विको रुद्रसर्गस्तमिमं शृण्विति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नामेति ॥ रुदन्प्रादुरासीदिति रुद्रनामनिरुक्तिः " एवमुक्तस्तु रुरुदुर्दुद्रुवुश्च समन्ततः । रोदनाद्द्रावणाच्चैव रुद्रनामेति विश्रुताः " इति वायूक्तेः । हे देव नाम्ना त्वं रुद्रोसि रोदनाद्द्रावणाच्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ परमेश्वरस्यापि सतो रोदनादि शिशुत्वनाटयं लोकसंग्रहाय पितृपारतन्त्र्यद्योतनार्थम् अत एवाश्चर्याद्रोदनादेर्नामहेतोः रुद्रादिनामोपा धिभेदोऽष्टानामित्युच्यते तत इति ॥ ५ ॥ अन्यानि सप्त नामानि ददावित्युक्तं तान्येवाह—भवमिति ॥ तं भवादिनामानमुवाच तस्य भवादिनामानि कृतवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह—चक्रे नामानीति ॥ रुद्रभवादीनां सूर्यादीन्यष्ट स्थानानि तान्येवाधिष्ठितस्थानत्वात् तनवः मूर्तय इत्युच्यन्ते दीक्षितो ब्राह्मण इति । स्वधर्मानुष्ठातारं क्षेत्रज्ञे परमात्माभिव्यक्तेस्तन्मूर्त्तित्वम् " आत्मा तस्याष्टमी मूर्त्तिः शिवस्य परमात्मनः । व्यापकेतरमूर्त्ती नां विश्वं तस्माच्छिवात्मकम् ॥ स्थानेष्वेतेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति प्रणमन्ति च । तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पदम् " इति वायूक्तेः । सूर्यो जलं मही वायुर्वह्निरिति क्रमो द्रष्टव्यः । तथा सति सुवर्चलादीनां पत्नीनां

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सुवर्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा ॥ स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ॥८॥ सूर्यादीनां द्विजश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह॥
पत्न्यः स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे शृणु ॥९॥ एषां सूतिप्रसूतिभ्यामिदमापूरितं जगत् ॥१०॥ शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः॥
स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चानुक्रमात्सुताः॥११॥ एवंप्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं भार्यामनिन्दिताम् ॥ उपयेमे दुहितरं दक्षस्यैव प्रजापतेः॥१२॥
दक्षकोपाच्च तत्याज सा सती स्वकलेवरम् ॥ हिमवद्दुहिता साऽभून्मेनायां द्विजसत्तम ॥ १३ ॥ उपयेमे पुनश्चोमामनन्यां भगवान्हरः ॥१४॥
देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत ॥ श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥ १५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ क्षीराब्धौ श्रीः समुत्पन्ना
श्रूयतेऽमृतमन्थने ॥ भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्नेत्येतदाह कथं भवान् ॥ १६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपा
यिनी ॥ यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ अर्थो विष्णुरियं वाणी नीतिरेषा नयो हरिः ॥ बोधो विष्णुरियं बुद्धिर्धर्मोऽसौ
सत्क्रिया त्वियम् ॥ १८ ॥

अत्र वह्निर्वायुरिति पाठक्रमो न विवक्षितः ॥ अग्नेर्देवतापत्नीपुत्राणां पशुपतिस्वाहा स्कन्दानां पंचमस्थाने वक्ष्यमाणत्वात् ॥७॥८॥ सूर्यादीनामिति ॥ सूर्यादीनां रुद्रमू
र्तीनाम् ॥९॥ एषामिति ॥ सूतिः पुत्रादिः प्रसूतिः पौत्रादिः ॥ १० ॥ ११॥ ॥ एवमिति ॥ सतीं सतीनाम्नीम् ॥ १२ ॥ १३॥१४॥१५॥ मैत्रेयश्चोदयति क्षीरा
ब्धाविति॥१६॥ परिहरति नित्येति॥ जगत्पितुर्विष्णोरनपायिन्येषा जगन्मातृत्वेन तद्वन्नित्या तस्याश्च विष्णोरिवाविर्भावतिरोभावौ स्तः सा पूर्वं भृगोः सुतात्वेनाविर्भूता
पश्चादिन्द्रस्य दुर्वाससश्शापात्तिरोभूत्वाऽमृतमथने प्रादुर्भूता अतो न विरोधः । यथेति । सर्वगतो विष्णुर्यथा यत्स्वभाव इयमपि तथा तत्स्वभावेति विष्णोः सर्वगतत्वमित्य
ज्ञानादिस्वरूपकल्याणगुणादीनामतिदेशः । अथवा भगवान्विभुत्वेन सर्वगतः अस्यास्तच्छक्तिवशादणुत्वेपि तत्रतत्र संधानात्सर्वगतत्वमुक्तमूहयं च सर्वगता ॥ १७ ॥
तयोः सर्वात्मकत्वमनपायित्वं चोपपादयति अर्थ इति ॥ अर्थः शब्दवाच्यः नीतिर्न्यायशास्त्रम् । नयो न्यायः । बुद्धिरध्यवसायात्मकमन्तःकरणं तत्कार्यो निश्चयो

यथाक्रमं सम्बन्धे वायोः शिवापतित्वं वह्नेः स्वाहेति सिद्धयति वक्ष्यमाणपुत्रक्रमेऽपि वह्नेः स्कन्दः पुत्र इत्युपपत्स्यते ततः वह्निर्वायुरिति पाठे क्रमो न विवक्षितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एषामिति ॥ सूतांप्रसूतोभ्यां पुत्रैः
पौत्रादिभिश्च ॥ १० ॥ उक्तस्य रुद्रसर्गस्य प्रस्तुतोपयोगमाह–एवं प्रकार इति ॥ सतीं नाम दक्षस्य कन्याम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ दक्षकोपादिति ॥ दक्षस्य कोपात् । पित्रा दक्षेण स्वयज्ञे रुद्रावज्ञानोद्भूतत्वादतस्तत्सन्त
तिर्नाभूदिति भावः ॥ १३ ॥ उपयेम इति ॥ अनन्यां भवैकनिष्ठाम् ॥ १४ ॥ देवाविति ॥ श्रीमन्नारायणस्य या पत्नी तां श्रियं चासूयत ॥ १५ ॥ क्षीरोदादिति ॥ प्रश्नः स्पष्टार्थः ॥ १६ ॥
नित्यैवेति ॥ उत्तरस्यायं भावः तस्या उत्पत्तिमत्वे भवेदयं विरोधः नित्याया एव सर्वगतायाः सर्वात्मिकायाश्च विष्णुशक्तेस्तस्याः कार्यवशेन विष्णोरिवाविर्भावतिरोभावमात्रमात्रम् अतः पूर्वं भृगुसुतारूपेणाविर्भूताया दुर्वाससः
शापेन तिरोभूतायाः पुनः क्षीराब्धावाविर्भावो न विरुद्धयत इति ॥ तदेवाह–नित्यैवेत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति ॥ १७ ॥ लक्ष्मीनारायणयोः सर्वात्मकत्वं तथा तथोपासनार्थं प्रपञ्चयति अर्थो विष्णुरित्यादिना

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्रष्टा विष्णुरियं सृष्टिः श्रीर्भूमिर्भूधरो हरिः ॥ सन्तोषो भगवाल्लक्ष्मीस्तुष्टिर्मैत्रेय शाश्वती ॥ १९ ॥ इच्छा श्रीर्भगवान्कामो यज्ञोऽसौ दक्षिणा त्वियम् ॥ आज्याहुतिरसौ देवी पुरोडाशो जनार्दनः ॥ २० ॥ पत्नीशाला मुने लक्ष्मीः प्राग्वंशो मधुसूदनः ॥ चितिर्लक्ष्मीर्हरिर्यूप इध्मा श्रीर्भगवान्कुशः ॥ २१ ॥ सामस्वरूपी भगवानुद्गीतिः कमलालया ॥ स्वाहा लक्ष्मीर्जगन्नाथो वासुदेवो हुताशनः ॥ २२ ॥ शंकरो भगवाञ्छौरिर्गौरीलक्ष्मीर्द्विजोत्तम ॥ मैत्रेय केशवः सूर्यस्तत्प्रभा कमलालया ॥ २३ ॥ विष्णुः पितृगणः पद्मा स्वधा शाश्वतपुष्टिदा ॥ द्यौः श्रीः सर्वात्मको विष्णुरवकाशोतिविस्तरः ॥ २४ ॥ शशांकः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तथैवानपायिनी ॥ धृतिर्लक्ष्मीर्जगच्चेष्टा वायुः सर्वत्रगो हरिः ॥ २५ ॥ जलधिर्द्विजगोविंदस्तद्वेला श्रीर्महामुने ॥ लक्ष्मीस्वरूपमिंद्राणी देवेन्द्रो मधुसूदनः ॥ २६ ॥ यमश्चक्रधरः साक्षाद्धूमोर्णा कमलालया ॥ ऋद्धिः श्रीः श्रीधरो देवः स्वयमेव धनेश्वरः ॥२७॥ गौरी लक्ष्मीर्महाभागा केशवो वरुणः स्वयम् ॥ श्रीर्देवसेना विप्रेन्द्र देवसेनापतिर्हरिः ॥ २८ ॥

बोधः सत्क्रिया यागादिः । धर्मस्तदुत्पाद्यमदृष्टम् ॥ १८॥ स्रष्टेति ॥ अलंबुद्धिस्तुष्टिः । तदभिव्यक्तं सुखं सन्तोषः । शाश्वतीति लक्ष्म्या विशेषणम् ॥१९॥ इच्छेति ॥ इच्छा अपेक्षा तज्जन्योऽभिनिवेशः कामः॥२०॥पत्नीशालेति ॥ इध्मा समित् । आर्षत्वाद्वाटाप् ॥२१॥ सामस्वरूपीति ॥ सामगानो मंत्रः साम तद्गानविशेष उद्गीतिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शशाङ्क इति ॥ वायुर्जगत्प्राणः धृतिः धारणं जगच्चेष्टा च । प्रवहादिप्राणादिरूपवायुकृत्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ यम इति यमस्य पत्नीधूमोर्णा । ऋद्धिः कुबेरस्य ॥ २७ ॥ गौरीति ॥ गौरी वरुणस्य पत्नी । देवसेना स्कन्दभार्या ॥ २८ ॥

यावदध्यायपरिसमाप्ति । अर्थ इति ॥ वाणी अर्थाभिधायिका वाक् इयं श्रीः नीतिरेषा श्रीर्नयः सामाद्युपायः बोधो अर्थप्रकाशः बुद्धिस्तदभिव्यञ्जिकाभिधावृत्तिः धर्मोऽपूर्वम् । सत्क्रिया यागादिः ॥ १८ ॥ स्रष्टेति ॥ भूधरो गिरिः भूपतिर्वा यदृच्छालाभैरलं प्रत्ययः सन्तोषः तत्कृता निर्वृतिस्तुष्टिः ॥ १९ ॥ इच्छेति ॥ इच्छा धनादिस्पृहा कामस्तद्रोगाभिलाषः ॥ २० ॥ पत्नीशालेति ॥ चितिरिष्टकाचयनम् ॥ २१ ॥ सामस्वरूपीति ॥ सामस्वरूपी रथन्तरादिसामस्वरूपः उद्गीतिस्तद्गानव्यापारः हुताशनो वासुदेवः स्वाहा तु लक्ष्मीः ॥ २२ ॥ २३ ॥ विष्णुरिति ॥ द्यौः श्रीः अवकाशो विष्णुः ॥ २४ ॥ शशाङ्क इति ॥ धृतिर्मेधादिधारणं जगच्चेष्टा च लक्ष्मीः तत्कर्त्री वायुर्हरिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यम इति ॥ धूमोर्णा यमस्य भार्या धनेश्वरः कुबेरः ऋद्धिस्तस्य पत्नी ॥ २७ ॥ गौरीति ॥ वरुणस्य भार्यापि गौरीसंज्ञा ॥ २८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अवष्टंभो गदापाणिः शक्तिर्लक्ष्मीर्द्विजोत्तम ॥ काष्ठा लक्ष्मीर्निमेषोऽसौ मुहूर्त्तोऽसौ कला त्वियम् ॥ २९ ॥ ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोऽसौ सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ॥ लताभूता जगन्माता श्रीर्विष्णुर्द्रुमसंज्ञितः ॥३०॥ विभावरी श्रीर्दिवसो देवचक्रगदाधरः ॥ वरप्रदो वरो विष्णुर्वधूः पद्मवनालया ॥ ३१ ॥ नदीस्वरूपी भगवाञ्छ्रीर्नदीरूपसंस्थिता ॥ ध्वजश्च पुण्डरीकाक्षः पताका कमलालया ॥ ३२ ॥ तृष्णा लक्ष्मीर्जगन्नाथो लोभो नारायणः परः ॥ रती रागश्च मैत्रेय लक्ष्मीगोंविंद एव च ॥ ३३ ॥ किं चातिबहुनोक्तेन संक्षेपेणेदमुच्यते ॥३४॥ देवतिर्यङ्मनुष्यादौ पुन्नामा भगवान्हरिः ॥ स्त्रीनाम्नी श्रीश्च विज्ञेया नानयोर्विद्यते परम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इदं च शृणु मैत्रेय यत्पृष्टोहमिह त्वया ॥ श्रीसम्बन्धं मयाप्येतच्छ्रुतमासीन्मरीचितः ॥ १ ॥ दुर्वासाः शंकरस्यांशश्चचार पृथिवीमिमाम् ॥ स ददर्श स्रजं दिव्यामृषिर्विद्याधरीकरे ॥ २ ॥ संतानकानामखिलं यस्या गंधेन वासितम् ॥ अतिसेव्यमभूद्ब्रह्मन् तद्वनं वनचारिणाम् ॥ ३ ॥

अवष्टम्भ इति ॥ अवष्टंभ आधारो बलं वा ॥ २९ ॥ ज्योत्स्नेति ॥ ज्योत्स्ना प्रभा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तृष्णेति ॥ देयस्यादित्सा निषिद्धलिप्सा च लोभः । लब्धेऽपर्याप्तधीस्तृष्णा । रतिः प्रियसंगमजा तत्कालप्रीतिः तत्प्रकर्षो रागः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देवेति ॥ अनयोराभ्यां परमन्यत् । सर्वस्योभयात्मकत्वेपि तत्रतत्राभिमुख्यातिशयविशेषार्थं वाण्यादीनां तदात्मकत्वमुक्तम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ इदमिति ॥ मरीचितः काश्यपात् । मरीचिः काश्यपपिता ॥१॥ दुर्वासा इति ॥ शंकरस्यांश इति वक्ष्यमाणा क्षान्त्यादेर्हेतुनिर्देशः ॥ २ ॥ ३ ॥

अवष्टम्भ इति ॥ अवष्टम्भः पुरुषकारः शक्तिस्तत्सामर्थ्यम् ॥२९॥ ज्योत्स्ना इति ॥ ज्योत्स्ना प्रभा प्रदीपो हरिः हरेरेव विशेषणं सर्वः सर्वेश्वरश्चेति द्रुमसंस्थितिरिति लताया आश्रयः ॥३०॥ विभावरीति ॥ वधूर्जाया वरः पतिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तृष्णेति ॥ पुनः पुनरुपादित्सा तृष्णा । तत्प्राप्तावपर्याप्तधीर्लोभः । रागः कामः । तत्पत्नी रतिः ॥ ३३ ॥ ३४॥ देवेति ॥ अनयोराभ्यां परं न विद्यते ॥ ३५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचिता त्मप्रकाशाख्यविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ तदेवं मैत्रेयकृताक्षेपपरिहारार्थं सर्वात्मकत्वप्रपञ्चनेन विष्णोरिव लक्ष्म्या अपि नित्यत्वमुक्तम् । इदानीमाविर्भावतिरोभावाभ्यां तदुक्तं विरोधं परिहर न्नाह—इदं चेत्यादिना पूर्वं भृगुसुता सतीत्यन्तेन—इदञ्चेति ॥ श्रीसम्बन्धं भृगुसुता अपि श्रीर्यदा क्षीराब्धौ जायत इत्युच्यते इदं च शृणु मयाऽप्येवमेव सन्दिहानेन मरीचेः सकाशादेतच्छ्रुतमासीत् ॥ १ ॥ तत्र प्रथमं भृगुसुतायाः सत्यास्तिरोधाने कारणं वक्तुमाह—दुर्वासा इति शङ्करस्यांश इत्यनेन तस्य शक्रशापे सामर्थ्यम् अपराधासहिष्णुत्वं चोक्तम् ॥ २ ॥ सन्तानकानामिति ॥ सन्तानो देवतरुः तदीयानां पुष्पाणां स्रजं मालां

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उन्मत्तव्रतधृग्विप्रस्तां दृष्ट्वा शोभनां स्रजम् ॥ तां ययाचे वरारोहां विद्याधरवधूं ततः ॥ ४ ॥ याचिता तेन तन्वंगी मालां विद्याधरांगना ॥ ददौ तस्मै विशालाक्षी सादरं प्रणिपत्य तम् ॥ ५ ॥ तामादायात्मनो मूर्द्धि स्रजमुन्मत्तरूपधृक् ॥ कृत्वा स विप्रो मैत्रेय परिबभ्राम मेदिनीम् ॥ ॥ ६ ॥ स ददर्श तमायान्तमुन्मत्तैरावते स्थितम् ॥ त्रैलोक्याधिपतिं देवं सह देवैः शचीपतिम् ॥ ७ ॥ तामात्मनः स शिरसः स्रजमुन्मत्त षट्पदाम् ॥ आदायामरराजाय चिक्षेपोन्मत्तवन्मुनिः ॥ ८ ॥ गृहीत्वाऽमरराजेन स्वैरावतमूर्द्धनि ॥ न्यस्ता रराज कैलासशिखरे जाह्नवी यथा ॥ ९ ॥ मदान्धकारिताक्षोसौ गन्धाकृष्टेन वारणः ॥ करेणाघ्राय चिक्षेप तां स्रजं धरणीतले ॥ १० ॥ ततश्चुक्रोध भगवान्दुर्वासा मुनि सत्तमः ॥ मैत्रेय देवराजानं क्रुद्धश्चैतदुवाच ह ॥ ११ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ऐश्वर्यमददुष्टात्मन्नतिस्तब्धोसि वासव ॥ श्रियो धाम स्रजं यस्त्वं मदत्तां नाभिनन्दसि ॥ १२ ॥ प्रसाद इति नोक्तं ते प्रणिपातपुरःसरम् ॥ हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता ॥ १३ ॥ मया दत्तामि मां मालां यस्मान्न बहु मन्यसे ॥ त्रैलोक्यश्रीरतो मूढ विनाशमुपयास्यति ॥ १४ ॥ मां मन्यसे त्वं सदृशं नूनं शक्रेतरद्विजैः ॥ अतोवमा नमस्मासु मानिना भवता कृतम् ॥ १५ ॥ मदत्ता भवता यस्मात्क्षिप्ता माला महीतले ॥ तस्मात्प्रणष्टलक्ष्मीकं त्रैलोक्यं ते भविष्यति ॥१६॥

उन्मत्तेति ॥ उन्मत्तव्रतधृक् योगिनो हि जडोन्मत्तपिशाचवद्वर्त्तन्ते । अथ वा सनत्कुमारशापादुन्मत्तवृत्तधृक् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मदान्धेति ॥ गन्धाकृष्टेनेति पाठान्तरम् । करिणां करस्य गंधाकृष्टत्वं तस्यैव नासात्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐश्वर्येति ॥ स्तब्धः अविनयोद्धतः । अत्र हेतुः श्रियेति श्रियो धामेति वा पाठः ॥१२॥प्रसाद इति ॥ ते त्वया ॥१३॥१४॥१५॥ मदत्तेति ॥ प्रणष्टलक्ष्मीकं तिरोहितलक्ष्मीकम् अत्र प्रनष्टशब्दस्य तिरोहितत्वेनार्थः ॥१६॥

यस्या गन्धेन वासितं तद्वनं वनचारिणामतिसेव्यमभूत् ॥३॥ उन्मत्तव्रतधृगिति उन्मत्तव्रतधृग् योगिनो हि जडोन्मत्तपिशाचवद्वर्त्तन्ते तां स्रजं तां विद्याधरवधूं याचितवानिति द्विकर्मको याचिः ॥४॥५॥ तामिति ॥ तां स्रजं मूर्ध्नि कृत्वा मेदिनीं परिबभ्रामेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गृहीत्वेति ॥ ऐरावतमूर्ध्नि विनन्यता सा कैलासशिखरे स्थिता जाह्नवीव रराज ॥ ९ ॥ मदान्धकारिताक्ष इति ॥ मदेनान्धकारिते सञ्जातान्धकारे अक्षिणी यस्याऽसौ करेणाघ्रायेति करिणां करस्यैव घ्राणत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐश्वर्येति ॥ अतिस्तब्धोऽतिगर्वितोऽसि श्रियो धाम लक्ष्म्या वासभूतम् ॥ १२ ॥ प्रसाद इति ॥ ते त्वया हर्षेणोत्फुल्लौ विकसितौ कपोलौ यस्य तथाभूतेन सता त्वया ॥ १३ ॥ मयेति ॥ त्रैलोक्यश्रीः त्रैलोक्यैश्वर्यं विनाशमुपयास्यति शीघ्रमेव नङ्क्ष्यति ॥ १४ ॥ १५ ॥ मदत्तेति ॥ मदत्तमालाया बहिष्करणदोषात् गजनिक्षिप्तायां उपेक्षितत्वात् भव

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यस्य संजातकोपस्य भयमेति चराचरम् ॥ तं त्वं मामतिगर्वेण देवराजावमन्यसे ॥ १७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ महेन्द्रो वारणस्कंधादवतीर्य त्वरान्वितः ॥ प्रसादयामास मुनिं दुर्वाससमकल्मषम् ॥ १८ ॥ प्रसाद्यमानः स तदा प्रणिपातपुरःसरम् ॥ इत्युवाच सहस्राक्षं दुर्वासा मुनिसत्तमः ॥ १९ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा ॥ अन्ये ते मुनयः शक्र दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २० ॥ गौतमादिभिरन्यैस्त्वं गर्वमारोपितो मुधा ॥ अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्वाससमवेहि माम् ॥ २१ ॥ वसिष्ठाद्यैर्दयासारैस्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः ॥ गर्वं गतोसि येनैवं मामप्यद्यावमन्यसे ॥ २२ ॥ ज्वलज्जटाकलापस्य भृकुटीकुटिलं मुखम् ॥ निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम् ॥ २३ ॥ नाहं क्षमिष्ये बहुना किमुक्तेन शतक्रतो ॥ विडंबनामिमां भूयः करोष्यनुनयात्मिकाम् ॥ २४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो देवराजोपि तं पुनः ॥ आरुह्यैरावतं ब्रह्मन् प्रययावमरावतीम् ॥ २५ ॥ ततः प्रभृति निःश्रीकं सशक्रं भुवनत्रयम् ॥ मैत्रेयासीदपध्वस्तं संक्षीणौषधिवीरुधम् ॥ २६ ॥ न यज्ञाः समवर्त्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ॥ न च दानादिधर्मेषु मनश्चक्रे तदा जनः ॥ २७ ॥ निःसत्त्वाः सकला लोका लोभाद्युपहतेन्द्रियाः ॥ स्वल्पेपि हि बभूवुस्ते साभिलाषा द्विजोत्तम ॥ २८ ॥

॥ १७ ॥ महेन्द्र इति ॥ अकल्मषं सापराधे शापदोषाभावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ नाहमिति ॥ अन्ये ते मुनयः ये क्षमावन्तः ॥ २० ॥ गौतमादिरिति ॥ गौतमो हि अहल्याधर्षकं त्वां सर्वांगभगो भवेति शप्त्वा पुनस्त्वत्प्रसादितः सर्वांगनेत्रं चक्रे नैवं कारुणिकोहमिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ नाहमिति ॥ विडम्बना अवमानः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत इति ॥ निःश्रीकत्वं भोग्यवस्त्वभाव एव । एवञ्च औषध्यादि भोग्याभावं तत्साधनयज्ञसत्त्वाद्यभावं चाह—संक्षीणेत्यादिना ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नैव क्षितेत्युक्तं तस्मान्माल्याया धरणीतले प्रक्षेपदोषात्त्वदीयं त्रैलोक्यं प्रणष्टलक्ष्मीकं दारिद्र्याभिभूतं भविष्यतीति द्वितीयः शापः ॥ १६ ॥ १७ ॥ महेन्द्र इति ॥ अकल्मषं सापराधशापे दोषाभावात् ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ नाहमिति ॥ अन्ये ते मुनयः ये दयालवः अहं न तथा ॥२०॥ तदेवाह गौतमादिभिरिति ॥ गौतमादिभिः स्वभार्याधर्षणापराधनिमित्तयि दाक्षिण्येनानुग्रहपरैः मुधा वृथैव गर्वं प्रापितोऽसि अक्षान्तिरेव सारस्तत्पोवलं तदेव सर्वस्वं यस्य तं माम् ॥ २१ ॥ वसिष्ठादैरिति ॥ उच्चकैरुन्नतशिरोभिः उच्चासनोपविष्टस्य तव स्तोत्रं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥२२॥ मामपीत्युक्तं स्पष्टयति—ज्वलज्जटेति ॥ एवं मुखं निरीक्ष्य यो भयं न गतः स कः न कोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ नाहमिति ॥ विडम्बनामपहासम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ततः प्रभृतीति ॥ ध्वस्तं नष्टप्रायम् ॥२६॥ २७ ॥ निःसत्त्वा इति ॥ निःसत्त्वाः धैर्यशून्याः अतो लोभादिभिरुपहतेन्द्रियाः अतः स्वल्पेप्यर्थे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः सत्त्वं भूत्यनुसारि च ॥ निःश्रीकाणां कुतः सत्त्वं विना तेन गुणाः कुतः ॥ २९ ॥ बलशौर्यादयभावश्च पुरुषाणां गुणैर्विना ॥ लघनायः समस्तस्य बलशौर्यविवर्जितः ॥ ३० ॥ भवत्यपध्वस्तमतिर्लंघितः प्रथितः पुमान् ॥ एवमत्यन्तनिःश्रीके त्रैलोक्ये सत्त्ववर्जिते ॥ ३१ ॥ देवान् प्रति बलोद्योगं चक्रुर्दैतेयदानवाः ॥ ३२ ॥ लोभाभिभूता निःश्रीका दैत्याः सत्त्वविवर्जिताः ॥ श्रिया विहीनैर्निःसत्त्वैर्देवैश्चक्रुस्ततो रणम् ॥ ३३ ॥ विजितास्त्रिदशा दैत्यैरिन्द्राद्याः शरणं ययुः ॥ पितामहं महाभागं हुताशनपुरोगमाः ॥ ३४ ॥ यथावत्कथितो देवैर्ब्रह्मा प्राह ततः सुरान् ॥ परावरेशं शरणं व्रजध्वमसुरार्दनम् ॥ ३५ ॥ उत्पत्तिस्थितिनाशानामहेतुं हेतुमीश्वरम् ॥ प्रजापतिपतिं विष्णुमनन्तमपराजितम् ॥ ३६ ॥ प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः ॥ प्रणतार्त्तिहरं विष्णुं स वः श्रेयो विधास्यति ॥३७॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवमुक्ता सुरान्सर्वान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ क्षीरोदस्योत्तरं तीरं तैरेव सहितो ययौ ॥ ३८ ॥ स गत्वा त्रिदशैः सर्वैः समवेतः पितामहः ॥ तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः परावरपतिं हरिम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमामि सर्वं सर्वेशमनन्तमजमव्ययम् ॥ लोकधाम धराधारमप्रकाशमभेदिनम् ॥ ४० ॥ नारायणमणीयांसमशेषाणामणीयसाम् ॥ समस्तानां गरिष्ठं च भूरादीनां गरीयसाम् ॥ ४१ ॥

यत इति ॥ सत्त्वं धैर्यम् । सत्त्वगुणो वा । भूतिर्लक्ष्मीः । सत्त्वभूत्योरितरहेतुत्वम् । गुणाः सत्यशौचशीलाद्याः ॥ २९ ॥ ३० ॥ भवतीति ॥ प्रथितः प्रसिद्धः पुमान् लंघितोऽवज्ञातः पुमानपध्वस्तमतिर्भवति । प्रथितः पुमान्—लंघितश्चेदपध्वस्तमतिर्भवेदिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ विजिता इति ॥ निःश्रीकत्वादि दोषसाम्येपि गुणित्वप्रकृतिप्रच्युता देवा निर्गुणत्वप्रकृतिस्थितैर्दैत्यैर्जिताः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उत्पत्तीति ॥ अहेतुं स्वयं हेतुरहितम् । "न चास्य कश्चिज्जनिता"। इत्यादिश्रुतेः । हेतुं सर्वस्योत्पत्त्यादेः ॥ ३६ ॥ प्रधानेति ॥ अजयोरपि कार्यत्वं स्वरूपस्वभावान्यथाभावेन च ॥ ३७ ॥ एवमिति ॥ उत्तरं तीरं उत्तरं कूलं शाकद्वीपाश्रितम् ॥ ३८॥३९ ॥ नमामीति॥ अव्ययम् अपक्षयादिविकाररहितम् । अभेदिनं भेदानर्हम् ॥ ४० ॥ नारायणमिति॥ अणीयसामात्मनाम् ॥ ४१ ॥

साभिलाषाः ॥ २८ ॥ एतदेव स्पष्टयति यत इति ॥ यत्र सत्त्वं धैर्यं तत्र लक्ष्मीः सत्त्वं च भूत्यनुसारि लक्ष्म्या एवानुवर्त्ति एवं धैर्यलक्ष्म्योः परस्पराऽविनाभूतत्वाच्छ्लोकनिवृत्त्या सत्त्वनिवृत्तिमाह—निःश्रीकाणामिति ॥ तेन सत्त्वेन विना गुणाः औदार्यसन्तोषक्षमाशीलादयः कुतः ॥ २९ ॥ ततोऽनर्थपरम्परामाह—बलेति ॥ लङ्घनीयः अभिभाव्यः ॥ ३० ॥ भवतीति ॥ प्रथितः ख्यातः पुमान् लङ्घितः सन् अपध्वस्तमतिर्नष्टप्रज्ञो भवति ॥ ३१ ॥ ३२ लोभाभिभूता इति ॥ रणं युद्धम् ॥ ३३ ॥ इन्द्रापराधेन हि त्रैलोक्यस्य निःश्रीकत्वं प्राप्तम् अतस्त्रिलोक्यन्तर्वर्त्तितया प्राप्नुवदपि तद्विपक्षेषु देवेष्विव नातिप्रभूतमिति दैत्यानां जयः सङ्गच्छते हुताश पुरोगमा इति ॥ अग्निर्दूतत्वात्पुरोगमः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवमिति ॥ उत्तरं तीरम् उत्तरदेशेऽवस्थितं तीरं परं कूलमिति वा ॥ ३८ ॥ स इति ॥ इष्टाभिः पूजिताभिः अपेक्षितार्थद्योतनाभिरिति वा परापराणामुत्कृष्टनिकृष्टानां पतिं ब्रह्मा तुष्टाव ॥ ३९ ॥ नमामीत्यस्योत्तरश्लोकेऽपि सम्बन्धः सर्वं सर्वरूपं सर्वेश्वरं च लोकधाम धराधारं लोकानां पृथिव्यादीनां धान्नामण्डानां धराणां प्रभाववतामिन्द्रादीनामाधारम् ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यत्र सर्वं यतः सर्वमुत्पन्नं मत्पुरःसरम् ॥ सर्वभूतश्च यो देवः पराणामपि यः परः ॥ ४२ ॥ परः परस्मात्पुरुषात्परमात्मस्वरूपधृक् ॥ योगि भिश्चिन्त्यते योऽसौ मुक्तिहेतोर्मुमुक्षुभिः ॥ ४३ ॥ सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ॥ स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ४४ ॥ कला काष्ठा मुहूर्त्तादिकालसूत्रस्य गोचरे ॥ यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४५ ॥ प्रोच्यते परमेशो हि यः शुद्धोऽप्युपचारतः ॥ प्रसीदतु स नो विष्णुरात्मा यः सर्वदेहिनाम् ॥ ४६ ॥ यः कारणं च कार्यं च कारणस्यापि कारणम् ॥ कार्यस्या। च यः कार्यं प्रसीदतु स नो हरिः ॥ ४७ ॥ कार्यकार्यस्य यत्कार्यं तत्कार्यस्यापि यः स्वयम् ॥ तत्कार्यकार्यभूतो यस्ततश्च प्रणतास्म तम् ॥ ४८ ॥ कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम् ॥ तत्कारणानां हेतुं तं प्रणता स्म परेश्वरम् ॥ ४९ ॥

॥ ४२ ॥ पर इति ॥ परस्मात् मुक्तात् ॥४३॥ सत्त्वादय इति अतः सर्वभूतेभ्यः शुद्धः ॥ ४४ ॥ कलेति ॥ शक्तिः लक्ष्मीविग्रहपरिजनपरिच्छदादिर्विभूतिः । "कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः" इत्यादेः ॥ ४५ ॥ प्रोच्यत इति ॥ उपचारतः शुद्धो मुक्तः पूर्वमविद्यान्तर्गतत्वेन शुध्यभावात् यः 'शुद्धोप्युपचारत इत्यन्वयः । अत्र हेतुः 'आत्मा यः सर्वदेहिनाम्' इति ॥ ४६ ॥ य इति ॥ कारणमिति ॥ कारणं प्रकृतिः महतः कारणत्वात् कार्यं महान् कारणस्य प्रकृतेरपि कारणं ब्रह्म कार्यस्य महतः कार्यमहंकारः ॥ ४७ ॥ कार्यकार्यस्येति ॥ कार्यकार्यस्य कार्यभूतमहत्कार्यस्य अहंकारस्य कार्यं तन्मात्रपञ्चकं तस्यापि कार्यं भूतपंचकं तत्कार्यस्याण्डस्य कार्यं चतुर्मुखः ततश्च कार्यमित्यनुषङ्गः तत्कार्यं जगत् तत्सर्वं यः स्वयमेव तं प्रणतास्मेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ कारणमिति ॥ कारणस्य जगत्कारणस्य चतुर्मुखस्य कारणमण्डं तस्य कारणं भूतपंचकं तत्कारणं तन्मात्रपञ्चकं तत्कारणानामहंकारप्रभृतीनां हेतुं कारणं कारणावस्थं कार्यावस्थं च सर्वं स्वमेवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इन्द्रादीनां प्रभावो यदाश्रय इत्यर्थः । अप्रकाशं प्रकाशरहितमित्यर्थः । अभेदिनमनिर्भेदं स्वव्यतिरिक्ते प्रकारशून्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यत्रेति ॥ यत्र सर्वमित्यादि यच्छब्दानां स आद्यः पुमान्प्रसीदत्विति तृतीयेनान्वयः । पराणामक्षरादीनामपि यः परः पुरुषः तथा च श्रुतिः "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः" इति ॥ ४२ ॥ पर इति ॥ तस्मात्परस्मादव्यक्तात्तत्प्रेरकात्कारणात्मनः पुरुषादपि यः परः यतः परमात्मैव स्वरूपधृक् मूर्तिधारी अत एव योगिभिश्चिन्त्यते योऽसौ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कलेति ॥ कलाकाष्ठानिमेषादिकाल एव सूत्रं सूत्रवच्चेष्टानियामकत्वात्तस्य गोचरे विषये यस्य शक्तिर्लक्ष्मीर्न वर्त्तते स्वरूपाभिन्नत्वान्नित्यैव सा कालगोचरवार्त्तिनी न भवतीत्यर्थः अत एव तस्या स्वरूपभेदाच्छुद्धस्येत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ ननु यदि लक्ष्मीः तत्स्वरूपाभिन्ना कथं तर्हि लक्ष्म्याः पतिरित्युच्यते तत्राह—प्रोच्यत इति ॥ परा चासौ माया च लक्ष्मीस्तस्या ईशः परमेशः यश्शुद्धः केवलः उपचारतो भेदविवक्षया प्रोच्यते द्वितीयो यच्छब्दः प्रसिद्धौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पूर्वश्लोकार्थं प्रपञ्चयति कार्याकार्यस्येत्यादि द्वाभ्याम्—कार्याकार्यस्येति ॥ प्रकृतिकार्यस्य महतो यत्कार्यमहङ्कारः तस्य कार्यभूतः सूक्ष्मवर्गः तस्यापि कार्यं महाभूतवर्गः तत्कार्यभूतं ब्रह्माण्डं तस्य कार्यभूतो ब्रह्मदक्षादिवर्गः ततश्च पुत्रपौत्रादिप्रवाहभूतो यस्त्वयमेव तं प्रणतास्मेत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ तथा—कारणमिति ॥ कारणं पुत्रपौत्रादिप्रवाहसृष्टेः ब्रह्मादि. तस्य कारणं ब्रह्माण्डं तस्य कारणं महाभूतानि तत्कारणं भूतसूक्ष्माणि तत्का

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भोक्तारं भोग्यभूतं च स्रष्टारं सृज्यमेव च ॥ कार्यकर्तृस्वरूपं तं प्रणता स्म परं पदम् ॥५०॥ विशुद्धबोधवन्नित्यमजमक्षयमव्ययम् ॥ अव्यक्तम विकारं यत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥५१॥ न स्थूलं न च सूक्ष्मं यन्न विशेषणगोचरम् ॥ तत्पदं परमं विष्णोः प्रणमाम सदाऽमलम् ॥५२॥ यस्या युतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थिता ॥ परब्रह्मस्वरूपं यत्प्रणमामस्तमव्ययम् ॥५३॥ यद्योगिनः सदोद्युक्ताः पुण्यपापक्षयेक्षयम् ॥ पश्यन्ति प्रणवे चिन्त्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५४ ॥ यन्न देवा न मुनयो न चाहं न च शङ्करः ॥ जानन्ति परमेश स्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५५ ॥ शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ॥ भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५६ ॥ सर्वेश सर्वभूतात्मन्सर्व सर्वाश्रयाच्युत ॥ प्रसीद विष्णो भक्तानां व्रज नो दृष्टिगोचरम् ॥ ५७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणस्त्रिदशास्ततः ॥ प्रणम्योचुः प्रसीदेति व्रज नो दृष्टि गोचरम् ॥ ५८ ॥ यन्नायं भगवान् ब्रह्मा जानाति परमं पदम् ॥ तन्नताः स्म जगद्धाम तव सर्वगताच्युत ॥ ५९ ॥ इत्यन्ते वचसस्तेषां देवानां ब्रह्मणस्तथा ॥ ऊचुर्देवर्षयस्सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ६० ॥ आद्यो यज्ञः पुमानीड्यः पूर्वेषां यश्च पूर्वजः ॥ तन्नताः स्म जगत्स्रष्टुः स्रष्टारम विशेषणम् ॥ ६१ ॥ भगवन्भूतभव्येश यज्ञमूर्त्तिधराव्यय ॥ प्रसीद प्रणतानां त्वं सर्वेषां देहि दर्शनम् ॥ ६२ ॥ एष ब्रह्मा सहास्माभिः सह रुद्रैस्त्रिलोचनः ॥ सर्वादित्यैः समं पूषा पावकोऽयं सहाग्निभिः ॥ ६३ ॥

भोक्तारमिति ॥ भोज्यं भोग्यं शब्दादि सृज्यं घटादिकार्यं यागादि गत्यादि च परं पदं परमं प्राप्यस्थानम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यस्येति ॥ अयुतांशो यः तस्या युतांशो यः तस्यांशे स्थिता मेरोरिवाणुः पादोस्येत्यादि विश्वशक्तिः जगन्मयी ॥ ५३ ॥ यदिति ॥ अक्षयमिति पदच्छेदः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ अभूतपूर्वस्य न भूतं पूर्वं यस्मात् तस्य स हि सर्वस्मात्पूर्वः । भूतपूर्वस्येति पाठे भूतानां पूर्वं इति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रणानामहङ्कारमहत्सूत्राणां हेतुं प्रधानभूतं प्रणतास्मेत्यर्थः । प्रकृतेर्गुणक्षोभात् प्रथमं क्रिया शक्तिः सूत्रमुत्पद्यते ततो ज्ञानशक्तिर्महत्तत्त्वं ततोऽहङ्कार इति प्रक्रिया । तत्कारणानामित्यनेन बहुवचनान्तेनाहङ्कारमहत्सूत्राणां ग्रहणं तदुक्तम्–"सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम्" इति । यद्वा प्रकृत्या सह तत्कारणानामिति बहुत्वं सम्पाद्य तद्धेतुं 'प्रकृतिप्रेरकमीश्वरं प्रणतास्मेति योजनीयम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विशुद्धमिति ॥ विशुद्धं बोधं शुद्धं ज्ञानं वृत्तिज्ञानं व्यावर्त्तयन् शुद्धत्वं दर्शयति–अव्यक्तमिति ॥ व्यक्तं :विषयस्तद्रहितमविकारं चेति तदुपपादयति । नित्यमित्यादिना अक्षयमनाधारं तद्विष्णोः परमं पदं प्रणमामेत्युत्तरेणा न्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यस्यानन्तरशक्तेरयुतायुतांशो मायाशक्तिलेशः तस्यांशो रजोगुणः तस्मिन्नियं विश्वरचनाशक्तिः स्थिता तं प्रणमामेत्यस्योत्तरश्लोकत्रयेप्यनुषङ्गः ॥ ५३ ॥ यदिति ॥ पुण्यपापक्षये तत्प्रतिबन्धापगमे प्रणवे पश्यन्ति महावाक्यविषयत्वात्तस्य ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शक्तय इति ॥ अभूतपूर्वस्य न भूतः पूर्वः कश्चिदपि यस्मादनादेरित्यर्थः "तस्मान्न जातः परोऽन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा" इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ तदेवं स्तुत्वा प्रार्थयन्ते–सर्वेशेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ यदिति ॥ जगद्धाम दिगन्तरप्रकाशकम् आश्रयभूतमिति वा ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रणतानां प्रसीदेत्युक्तं तानेव प्रणतानाहुरेष ब्रह्मेत्यादि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अश्विनौ वसवश्चेमे सर्वे चैते मरुद्गणाः ॥ साध्या विश्वे तथा देवा देवेंद्रश्चायमीश्वरः ॥६४॥ प्रणामप्रवणा नाथ दैत्यसैन्यैः पराजिताः ॥ शरणं त्वामनुप्राप्ताः समस्ता देवतागणाः ॥ ६५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं संस्तूयमानस्तु भगवाञ्छंखचक्रधृक् ॥ जगाम दर्शनं तेषां मैत्रेय परमेश्वरः ॥ ६६ ॥ तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः शंखचक्रगदाधरम् ॥ अपूर्वरूपसंस्थानं तेजसां राशिमूर्जितम् ॥ ६७ ॥ प्रणम्य प्रणताः सर्वे संक्षोभस्तिमितेक्षणाः ॥ तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं पितामहपुरोगमाः ॥ ६८ ॥ देवा ऊचुः ॥ नमोनमो विशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृक् ॥ इंद्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणः सविता यमः ॥ ६९ ॥ वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवगणा भवान् ॥ योऽयं तवाग्रतो देव समीपं देवतागणः ॥ स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान् ॥ ७० ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः प्रजापतिः ॥ विद्या वेद्यं च सर्वात्मँस्त्वन्मयं चाखिलं जगत् ॥ ॥ ७१ ॥ त्वामार्त्ताः शरणं विष्णो प्रयाता दैत्यनिर्जिताः ॥ वयं प्रसीद सर्वात्मंस्तेजसाप्याययस्व नः ॥ ७२ ॥ तावदार्त्तिस्तथा वांछा तावन्मोहस्तथा सुखम् ॥ यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥ ७३ ॥ त्वं प्रसादं प्रसन्नात्मन् प्रपन्नानां कुरुष्व नः ॥ तेजसां नाथ सर्वेषां स्वशक्त्याप्यायनं कुरु ॥ ७४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं संस्तूयमानस्तु प्रणतैरमरैर्हरिः ॥ प्रसन्नदृष्टिर्भगवानिदमाह स विश्वकृत् ॥ ७५ ॥ तेजसो भवतां देवाः करिष्याम्युपबृंहणम् ॥ वदाम्यहं यत्क्रियतां भवद्भिस्तदिदं सुराः ॥ ७६ ॥ आनीय सहिता दैत्यैः क्षीराब्धौ सकलौषधीः ॥ प्रक्षिप्यात्रामृतार्थं ताः सकला दैत्यदानवैः ॥मंथानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ ७७ ॥

॥६४॥६५॥६६॥ तमिति ॥ अपूर्वरूपसंस्थानं समस्तलोकविलक्षणवर्णाङ्गसन्निवेशम् ॥६७॥ प्रणम्येति ॥ प्रणम्य पूर्वं प्रणता अपि भक्त्या पुनः प्रणम्य ॥६८॥ नमोनम इति ॥ अविशेषः सर्वसमः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ आनीयेति ॥ ओषधीनां विचित्रशक्तिकत्वाद्विचित्रवस्तूत्पत्त्यर्थमानयनम् ॥ ७७ ॥

त्रिभिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तमिति ॥ अपूर्वं रूपसंस्थानं दैहिकः सन्निवेशो यस्य तम् ॥ ६७ ॥ प्रणम्येति ॥ पूर्वं प्रणता अपि भक्त्या पुनः प्रणम्य तुष्टुवुः ॥ ६८ ॥ नमोनम इति ॥ अविशेषः शुद्धः परमात्मा ब्रह्मादिरूपस्त्वमेव ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ त्वामिति ॥ तेजसा प्रभावादिना नः अस्मान् आप्याययस्व संवर्द्धयेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तावदिति ॥ आर्त्तिः शत्रुपीडा असुखं दुःखम् ॥ ७३ ॥ तावदिति ॥ स्वशक्त्या लक्ष्म्या ॥ ७४ ॥ भगवानिदमाहेत्यादेः श्रीमद्भागवते शुकमहर्षिणोक्ताभिप्रायः "एक एवेश्वरस्तस्मिन् सुरकार्ये नृपेश्वर । विहर्त्तुकामस्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः" इति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ आनीयेति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मथ्यताममृत देवाः सहाये मथ्यवस्थिते ॥ ७८ ॥ सामपूर्वं च दैतेयास्तत्र साहाय्यकर्मणि ॥ सामान्यफलभोक्तारो यूयं वाच्या भविष्यथ ॥ ७९ ॥ मथ्यमाने च तत्राब्धौ यत्समुत्पत्स्यतेऽमृतम् ॥ तत्पानाद्बलिनो यूयममराश्च भविष्यथ ॥ ८० ॥ तथा चाहं करिष्यामि ते यथा त्रिदशद्विषः ॥ न प्राप्स्यन्त्यमृतं देवाः केवलं क्लेशभागिनः ॥ ८१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता देवदेवेन सर्व एव तदा सुराः ॥ सन्धानमसुरैः कृत्वा यत्नवन्तोऽमृतेऽभवन् ॥ ८२ ॥ नानौषधीः समानीय देवदैतेयदानवाः ॥ क्षिप्त्वा क्षीराब्धिपयसि शर दभ्रामलत्विषि ॥ ८३ ॥ मंथानं मंदरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ ततो मथितुमारब्धा मैत्रेय तरसाऽमृतम् ॥ ८४ ॥ विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः कृताः ॥ कृष्णेन वासुकेर्दैत्याः पूर्वकाये निवेशिताः ॥ ८५ ॥ ते तस्य मुखनिश्वासवह्नितापहतत्विषः ॥ निस्तेजसोऽसुराः सर्वे बभूवुरमितौजसः ॥ ८६ ॥ तेनैव मुखनिश्वासवायुनास्तबलाहकैः ॥ पुच्छप्रदेशे वर्षद्भिस्तदा चाप्यायिताः सुराः ॥ ८७ ॥ क्षीरोदमध्ये भगवान्कूर्मरूपी स्वयं हरिः ॥ मन्थनाद्रेरधिष्ठानं भ्रमतोऽभून्महासुने ॥ ८८ ॥ रूपेणान्येन देवानां मध्ये चक्रगदाधरः ॥ चकर्ष नाग राजानं दैत्यमध्येऽपरेण च ॥ ८९ ॥ उपर्याक्रान्तवाञ्शैलं बृहद्रूपेण केशवः ॥ तथापरेण मैत्रेय यन्न दृष्टं सुरासुरैः ॥ ९० ॥ तेजसा नागराजानं तथाप्यायितवान्हरिः ॥ अन्येन तेजसा देवानुपबृंहितवान्प्रभुः ॥ ९१ ॥

मथ्यतामिति ॥ अमृतं मथ्यतां मथनेनामृतमुत्पाद्यताम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ त इति ॥ अमितौजसस्तस्येत्यन्वयः ॥ ८६ ॥ तेनैवेति ॥ वह्निनास्तं बलाहकैरिति पाठे पुच्छे वह्निनास्तं सक्षीणमित्यर्थः । बलाहकैर्भगवता सृष्टैः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

क्षीराब्धौ क्षिप्तेति शेषः योक्त्रं (नेत्रं) मन्थानंरज्जुं कृत्वा ॥ ७७ ॥ मथ्यतामिति ॥ मथ्यतां मथनेनामृतमुत्पाद्यतामित्यर्थः ॥७८॥ सामपूर्वमिति ॥ सामपूर्वमुपपत्तिपूर्वकं सामान्यं समानं तत्फलं तस्य भोक्तारो यूयं भविष्यथेति वाच्याः युष्माभिरिति शेषः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ यूयमिति ॥ सामान्यवचनाच्छङ्कमानान्प्रत्याह–तथा चेति ॥ भो देवाः त्रिदशद्विषः केवलं क्लेशभागिनो यथा भविष्यन्ति तथाऽहं करिष्यामि ॥ ८१ ॥ इतीति ॥ अमृते अमृतार्थम् ॥ ८२ ॥ नानौषधीरिति ॥ शरदभ्रस्येवं अमला त्विट् दीप्तिर्यस्मिन् ॥ ८३ ॥ मन्थानमिति ॥ अमृतं मथितुमारब्धाः आरभतेः कर्त्तरिक्तः । आरब्धवंत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ तेनैवेति ॥ येनासुराणां दुस्सहो वह्निरुत्पादितः तेनैव वासुकेर्मुखनिःश्वासवायुना अस्तबलाहकैः क्षिप्तैर्मेघैः ॥ ८७ ॥ सहाये मथ्यवस्थित इति यदुक्तं तत्साहाय्यमाह क्षीरोदमध्य इत्यादि चतुर्भिः ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मथ्यमाने ततस्तस्मिन्क्षीराब्धौ देवदानवैः ॥ हविर्धामाऽभवत्पूर्वं सुरभिः सुरपूजिता ॥ ९२ ॥ जग्मुर्मुदं ततो देवा दानवाश्च महामुने ॥ व्याक्षिप्तचेतसश्चैव बभूवुस्तिमितेक्षणाः ॥ ९३ ॥ किमेतदितिसिद्धानां दिवि चिंतयतां ततः ॥ बभूव वारुणी देवी मदाघूर्णितलोचना ॥९४॥ कृतावर्तात्ततस्तस्मात्क्षीरोदाद्वासयञ्जगत् ॥ गन्धेन पारिजातोभूद्देवस्त्रीनन्दनस्तरुः ॥ ९५ ॥ रूपौदार्यगुणोपेतस्तथा चाप्सरसां गणः ॥ क्षीरोदधेः समुत्पन्नो मैत्रेय परमाद्भुतः ॥ ९६ ॥ ततः शीतांशुरभवज्जगृहे तं महेश्वरः ॥ जगृहुश्च विषं नागाः क्षीरोदाब्धिसमुत्थितम् ॥ ९७॥ ततो धन्वन्तरिर्देवः श्वेताम्बरधरस्स्वयम् ॥ बिभ्रत्कमंडलुं पूर्णममृतस्य समुत्थितः ॥ ९८ ॥ ततः स्वस्थमनस्कास्ते सर्वे दैतेयदानवाः ॥ बभूवुर्मुदिताः सर्वे मैत्रेय मुनिभिः सह ॥ ९९ ॥ ततः स्फुरत्कान्तिमती विकासिकमले स्थिता ॥ श्रीर्देवी पयसस्तस्मादुद्भूता धृतपङ्कजा॥ ॥ १०० ॥ तां तुष्टुवुर्मुदा युक्ताः श्रीसूक्तेन महर्षयः ॥ १०१ ॥ विश्वावसुमुखास्तस्या गन्धर्वाः पुरतो जगुः ॥ घृताचीप्रमुखास्तत्र ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥१०२॥ गंगाद्याः सरितस्तोयैः स्नानार्थमुपतस्थिरे ॥ दिग्गजा हेमपात्रस्थमादाय विमलं जलम् ॥ स्नापयांचक्रिरे देवीं सर्वलोकमहेश्वरीम् ॥ १०३ ॥ क्षीरोदो रूपधृक्तस्यै मालामम्लानपंकजाम् ॥ ददौ विभूषणान्यङ्गे विश्वकर्मा चकार ह ॥ १०४ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरा स्नाता भूषणभूषिता ॥ पश्यतां सर्वदेवानां ययौ वक्षस्थलं हरेः ॥ १०५ ॥

मथ्यमान इति ॥ हविर्द्धाम हविष आश्रयः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ तत इति ॥ आदौ भगवन्मनसो जातस्य चंद्रस्य द्वौ देहौ तत्रैकोब्धिजः शिवशिरोभूषणम् अन्यस्त्वत्रिनेत्रजो लोकयात्रानियुक्तः । नागाश्चेति च शब्दान्महेश्वरोपि विषं जग्राह ॥ ९७ ॥ तत इति ॥ अमृतस्य पूर्णमिति तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ तत इति ॥ द्रवरूपमेकं द्रवादमृतं जातम् अन्यत् सोमात्मकम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

मथ्यमान इति ॥ हविषः क्षीरदध्यादेर्धाम आश्रयभूता ॥ ९२ ॥ जग्मुरिति ॥ व्याक्षिप्तचेतसः तल्लोभाकृष्टचेतसः ॥ ९३ ॥ किमेतदिति ॥ वारुणी मदिरा देवी श्रीर्देवी ॥ ९४ ॥ कृतावर्त्ता दिति ॥ मन्दरभ्रमणेन कृतः आवर्त्तः अम्भःसमावर्त्तो यस्मात् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ तत इति ॥ तं चन्द्रं विषं च महेश्वरो जगृहे तच्छेष नागाश्च जगृहुः "प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत्किञ्चिज्जगृहुः स्म तत्। वृश्चिकाहि विषौषध्यो दन्दशूकाश्च येऽपरे" इति ॥ ९७ ॥ तत इति ॥ अमृतस्य कमण्डलुं तेनैव पूर्णं विभ्रत्समुत्थितः ॥ ९८ ॥ तत इति ॥ स्वस्थमनस्काः स्वस्थमनसो बभूवुः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ तामिति ॥ श्रीसूक्तेन हिरण्यवर्णामित्यादिपञ्चदशर्चेन ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ दिव्येति ॥ पश्यतां सर्वदेवानां तानन्नादित्येत्यर्थः ॥ १०५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तया विलोकिता देवा हरिवक्षस्थलस्थया ॥ लक्ष्म्या मैत्रेय सहसा परां निर्वृतिमागताः ॥ १०६ ॥ उद्वेगं परमं जग्मुर्दैत्या विष्णु पराङ्मुखाः ॥ त्यक्ता लक्ष्म्या महाभाग विप्रचित्तिपुरोगमाः ॥ १०७ ॥ ततस्ते जगृहुर्दैत्या धन्वन्तरिकरस्थितम् ॥ कमण्डलुं महावीर्या यत्राऽऽस्तेऽमृतमुत्तमम् ॥ १०८ ॥ मायया मोहयित्वा तान्विष्णुः स्त्रीरूपसंस्थितः ॥ दानवेभ्यस्तदादाय देवेभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ १०९ ॥ ततः पपुः सुरगणाः शक्राद्यास्तत्तदाऽमृतम् ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दैत्यास्तांश्च समभ्ययुः ॥ ११० ॥ पीतेऽमृते च बलिभिर्देवैर्दैत्यचमूस्तदा ॥ वध्यमाना दिशो भेजे पातालं च विवेश वै ॥ १११ ॥ ततो देवा मुदा युक्ताः शंखचक्रगदाभृतम् ॥ प्रणिपत्य यथापूर्वमाशासत्तत्त्रिविष्टपम् ॥ ॥ ११२ ॥ ततः प्रसन्नभाः सूर्यः प्रययौ स्वेन वर्त्मना ॥ ज्योतींषि च यथामार्गं प्रययुर्मुनिसत्तम ॥ ११३ ॥ जज्वाल भगवांश्चोच्चैश्चारुदी प्तिर्विभावसुः ॥ धर्मे च सर्वभूतानां तदा मतिरजायत ॥ ११४ ॥ त्रैलोक्यं च श्रिया जुष्टं बभूव द्विजसत्तम ॥ शक्रश्च त्रिदशश्रेष्ठः पुनः श्रीमा नजायत ॥ ११५ ॥ सिंहासनगतः शक्रस्संप्राप्य त्रिदिवं पुनः ॥ देवराज्ये स्थितो देवीं तुष्टावाब्जकरां ततः ॥ ११६ ॥ इन्द्र उवाच ॥ नम स्ये सर्वलोकानां जननीमब्जसम्भवाम् ॥ श्रियमुन्निद्रपद्माक्षीं विष्णुवक्षस्थलस्थिताम् ॥ ११७ ॥ पद्मालयां पद्मकरां पद्मपत्रनिभेक्षणाम् ॥ वंदे पद्ममुखीं देवीं पद्मनाभप्रियामहम् ॥ ११८ ॥ त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनी ॥ सन्ध्या रात्रिः प्रभा भूतिर्मेधा श्रद्धा सरस्वती ॥ ११९ ॥ यज्ञविद्या महाविद्या गुह्यविद्या च शोभने ॥ आत्मविद्या च देवि त्वं विमुक्तिफलदायिनी ॥ १२० ॥

॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ तत इति ॥ स्वेन वर्त्मना अयनादिव्यत्यासं विना यथामार्गं वक्रातिचारवर्ज्जम् ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ यज्ञेति ॥ यज्ञविद्या धर्ममीमांसा महाविद्या इन्द्रजालादिकुहकज्ञानम् । गुह्यविद्या मन्त्रवादविशेषः ॥ १२० ॥

॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ तत इति ॥ स्वेन वर्त्मना दक्षिणोत्तरायणनियमेन ज्योतींषि तारा: ग्रहाः भौमादयः यथामार्गं वक्रातिचारं विना ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ सिंहासनगत इति दुर्वासःशापः सन्नेव पुनर्मा भूदियं तथेत्यभिप्रायेण श्रियं मानयन् शक्रस्तुष्टाव ॥ ११६ ॥ स्तुतिप्रकारमाह—नमामीति ॥ नमामि नमस्ये सर्वभूतानां जननीं त्वाम् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ त्वमिति ॥ सिद्धिरणिमादिः प्रभा दिवसः ॥ ११९ ॥ यज्ञविद्येति ॥ यज्ञविद्या कर्मविद्या महाविद्या विश्वरूपाद्युपासना मुख्यविद्या तद्वाचकद्वादशाक्षरादिरहस्यमन्त्रविद्या आत्मविद्या उपनिषत्प्रतिपादितपरब्रह्मसाक्षात्का रहेतुभूता एवं कर्मविद्यादिरूपेण विमुक्तिफलदायिनी त्वमेव ॥ १२० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आन्वीक्षिकी त्रयीवार्त्ता दण्डनीतिस्त्वमेव च ॥ सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैस्त्वयैतद्देवि पूरितम् ॥१२१॥ का त्वन्या त्वामृते देवि सर्वयज्ञमयं वपुः॥
अध्यास्ते देवदेवस्य योगिचिन्त्यं गदाभृतः॥१२२॥त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् ॥ विनष्टप्रायमभवत्त्वयेदानीं समेधितम् ॥१२३॥
दाराः पुत्रास्तथाऽगारसुहृद्धान्यधनादिकम् ॥ भवत्येतन्महाभागे नित्यं त्वद्वीक्षणान्नृणाम् ॥ १२४ ॥ शरीरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखम् ॥
देवि त्वद्दृष्टिदृष्टानां पुरुषाणां न दुर्लभम् ॥ १२५ ॥ त्वं माता सर्वलोकानां देवदेवो हरिः पिता ॥ त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्व्याप्तं चराचरम्॥
॥ १२६ ॥ मा नः कोशं तथा गोष्ठं मा गृहं मा परिच्छदम् ॥ मा शरीरं कलत्रं च त्यजेथाः सर्वपावनि ॥ १२७ ॥ मा पुत्रान्मा सुहृद्वर्गं मा
पशून्मा विभूषणम् ॥ त्यजेथा मम देवस्य विष्णोर्वक्षःस्थलालये ॥ १२८ ॥ सत्त्वेन सत्यशौचाभ्यां तथा शीलादिभिर्गुणैः ॥ त्यज्यंते ते
नराः सद्यः संत्यक्ता ये त्वयाऽमले ॥ १२९ ॥ त्वया विलोकिताः सद्यः शीलाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥ कुलैश्वर्यैश्च युज्यंते पुरुषा निर्गुणा अपि ॥
॥ १३० ॥ स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् ॥ स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षितः ॥ १३१ ॥ सद्यो
वैगुण्यमायांति शीलाद्याः सकला गुणाः ॥ पराङ्मुखी जगद्धात्री यस्य त्वं विष्णुवल्लभे ॥ १३२ ॥ न ते वर्णयितुं शक्ता गुणाञ्जिह्वापि
वेधसः ॥ प्रसीद देवि पद्माक्षि मास्मांस्त्याक्षीः कदाचन ॥ १३३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं श्रीः संस्तुता सम्यक् प्राह देवी शतक्रतुम् ॥
शृण्वतां सर्वदेवानां सर्वभूतस्थिता द्विज ॥ १३४ ॥ श्रीरुवाच ॥ परितुष्टास्मि देवेश स्तोत्रेणानेन ते हरे ॥ वरं वृणीष्व यस्त्विष्टो वर
दाहं तवागता ॥ १३५ ॥ इंद्र उवाच ॥ वरदा यदि मे देवि वराहों यदि वाप्यहम् ॥ त्रैलोक्यं न त्वया त्याज्यमेष मेस्तु वरः परः ॥१३६॥

आन्वीक्षिकीति॥ आन्वीक्षिकी तर्कशास्त्रम् । दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् ॥ १२१ ॥ २२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥
॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

आन्विक्षिकी तर्कविद्या त्वमेव । त्रयी वेदत्रयं वार्त्ता शिल्पशास्त्रायुर्वेदादिः दण्डनीतिः सामाद्युपायप्रतिपादिका राजनीतिः एवमन्यैरपि । सौम्यासौम्यैर्जगद्रूपैः त्वयैतद्देवि पूरितम् ॥१२१॥ अतस्तव सौभाग्यमाश्चर्यमित्याह—का त्विति ॥ का पुनस्त्वदन्या गदाभृतो वपुरध्यास्ते तद्वक्षसि वसतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥ अतस्तदुपेक्षापरिग्रहयोरीदृशं फलं दृष्टमित्याह—त्वयेति ॥ समेधितं संवर्द्धितम् ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥
॥ १२६ ॥ मेति ॥ नैतच्चित्रमित्याह—दारा इति ॥ अतो मातृत्वान्नोऽस्माकं कोशादिकं मा त्यजेथाः परिच्छदं परिकरम् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ सत्येनेति ॥ त्वया त्यक्तानामरिष्टं दृष्टमित्याह—त्वयाऽमलेति ॥ १२९ ॥
त्वदनुकम्पितस्तु समस्तगुणाधिवासो भवतीत्याह—त्वया विलोकिता इति द्वाभ्याम् ॥ १३० ॥ १३१ ॥ त्वदुपेक्षितस्य गुणा अपि दोषा भवन्तीत्याह—सद्य इति ॥ वैगुण्यं सदोषत्वम् ॥ १३२ ॥ अतस्त्वदुणस्तुतौ न कोपि शक्त इत्याह—नेति ॥ अतस्त्वद्गुणस्तुतौ न कोपि शक्त इति कृत्स्नयैव केवलं प्रसीदोते वेधसोपि जिह्वा न शक्तेत्यन्वयः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ परितुष्टेति ॥ हरे इन्द्र ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

१ धनैरिति पा० । २ यं त्वं देवि नरीक्ष्यसे इति पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्तोत्रेण यस्तथैतेन त्वां स्तोष्यत्यब्धिसम्भवे ॥ स त्वया न परित्याज्यो द्वितीयोस्तु वरो मम ॥ १३७ ॥ श्रीरुवाच ॥ त्रैलोक्यं त्रिदशश्रेष्ठ न सन्त्यक्ष्यामि वासव ॥ दत्तो वरो मयायन्ते स्तोत्राराधनतुष्टया ॥ १३८ ॥ यश्च सायं तथा प्रातः स्तोत्रेणानेन मानवः ॥ मां स्तोष्यति न तस्याहं भविष्यामि पराङ्मुखी ॥ १३९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं ददौ वरं देवी देवराजाय वै पुरा ॥ मैत्रेय श्रीर्महाभागा स्तोत्राराधनतोषिता ॥ १४० ॥ भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः ॥ देवदानवयत्नेन प्रसूताऽमृतमन्थने ॥ १४१ ॥ एवं यदा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः ॥ अवतारं करोत्येषा तदा श्रीस्तत्सहायिनी ॥ १४२ ॥ पुनश्च पद्मादुत्पन्ना आदित्योभूद्यदा हरिः ॥ यदा तु भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणी त्वियम् ॥ १४३ ॥ राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ॥ अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी ॥ १४४ ॥ देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ॥ विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम् ॥ १४५ ॥ यश्चैतच्छृणुयाज्जन्म लक्ष्म्या यश्च पठेन्नरः ॥ श्रियो न विच्युतिस्तस्य गृहे यावत्कुलत्रयम् ॥ १४६ ॥ पठ्यते येषु चैवेयं गृहेषु श्रीस्तुतिर्मुने ॥ अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन ॥ १४७ ॥ एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ क्षीराब्धौ श्रीर्यथा जाता पूर्वं भृगुसुता सती ॥ १४८ ॥ इति सकलविभूत्यवाप्तिहेतुः स्तुतिरियमिन्द्रमुखोद्गता हि लक्ष्म्याः ॥ अनुदिनमिह पठ्यते नृभिर्यैर्वसति न तेषु कदाचिदप्यलक्ष्मीः ॥ १४९ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ कथितं मे त्वया सर्वं यत्पृष्टोसि मया मुने ॥ भृगुसर्गात्प्रभृत्येष सर्गो मे कथ्यतां पुनः ॥१॥ श्रीपराशर उवाच ॥ भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः ॥ तथा धातृविधातारौ ख्यात्यां जातौ सुतौ भृगोः॥२॥

॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ एवमिति ॥ तत्सहायिनी तेनसहायति गच्छतीति तत्सहायिनी तत्सहचारिणीत्यर्थः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥१४७॥ १४८ ॥१४९ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ अथ संक्षेपेण श्रुतं भृगुसर्गं विस्तरतः श्रोतुं पृच्छति कथितमिति ॥ १ ॥ भृगोरिति ॥ परिग्रहः कलत्रम् ॥ २ ॥

॥ १३७ ॥१३८॥१३९॥१४०॥ प्रकृतं श्रियोऽवतारद्वयं निगमयन् प्रसङ्गादन्यानप्यवतारानाह–भृगोरित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति ॥१४१॥ एवमिति ॥ तत्सहायिनी तदनुवर्त्तनशीला ॥१४२॥ पुनरिति ॥ यदा हरिरादित्यो वामनोऽभूत् भार्गवो जामदग्न्यः ॥ १४३ ॥ राघवत्व इति ॥ सीता रावणादिदुष्टनिग्रहसाधनभूता ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ पठ्यत इति ॥ कलहाधारा कलह आधारो यस्याः सा अलक्ष्मीः अश्रीः कलहोपि तेषु न भवतीत्यर्थः ॥१४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ कथमिति ॥ पुनः भृगुसर्गात्प्रभृति भृगुसुतानुवादपूर्वकं भृगोर्वंशः कथ्यताम् अन्यथा पूर्वापरसम्बन्धात्प्रतीतेरित्यर्थः ॥ १ ॥ अतो भृगोः सुतानन्वदति–भृगोरिति ॥ विष्णोः परिग्रहः पत्नी ॥ २ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ॥ भार्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥ ३ ॥ प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः ॥ ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्यापि सुतं शृणु ॥ ४ ॥ प्राणस्य द्युतिमान्पुत्रो राजवांश्च ततोऽभवत् ॥ ततो वंशो महाभाग विस्तरं भार्गवो गतः ॥ ५ ॥ पत्नी मरीचेः संभूतिः पौर्णमासमसूयत॥ विरजाः पर्वतश्चैव तस्य पुत्रो महात्मनः ॥ ६ ॥ वंशसंकीर्तने पुत्रान्वदिष्येहं ततो द्विज ॥ स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी प्रसूता कन्यकास्तथा ॥ सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमती तथा ॥ ७ ॥ अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे निष्कल्मषान्सुतान् ॥ सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् ॥ ८ ॥ प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तोलिस्तत्सुतोऽभवत् ॥ पूर्वजन्मनि योऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेन्तरे ॥ ९ ॥ कर्दमश्चार्वरीवांश्च सहिष्णुश्च सुतास्त्रयः ॥ क्षमा तु सुषवे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १० ॥ क्रतोश्च सन्ततिर्भार्या वालखिल्यानसूयत ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ अंगुष्ठपर्वमात्राणां ज्वलद्भास्करतेजसाम् ॥ ११ ॥ ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ॥ १२ ॥ रजो गोत्रोर्द्धबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा ॥ सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १३ ॥ योऽसावभ्यभिमानी स्यात् ब्रह्मणस्तनयोऽग्रजः ॥ तस्मात्स्वाहा सुतांल्लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज ॥ १४ ॥

आयतिरिति ॥ तयोरायतिनियत्योः सुतावुभौ जातौ ॥ ३॥ तावेवाह प्राणश्चेति ॥ प्राणो मृकण्डुश्च तत्र मृकण्डुतो मार्कण्डेयो जज्ञ इत्यन्वयः तयोर्जाताविति पाठः॥ ४॥ ॥ ५ ॥ अथ क्रमप्राप्तं मरीचेः सम्भूत्यां जातं वंशमाह—पत्नी मरीचेरिति ॥ अत्राल्पसन्तानो मरीचिः पुत्रः पौर्णमास उक्तः । बहुसन्तानान् काश्यपविवस्वदादीन्पुत्रपौत्रादीनस्मिन्नंशे वंशसंकीर्तने आदित्योत्पत्तिप्रस्तावे तुरीयेंशे सूर्यवंशप्रस्तावे च वक्ष्ये ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रीत्यामिति॥ तत्सुतः तस्य पुलस्त्यस्यौरसः सुतः ॥९॥१०॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ रज इति ॥ सप्तर्षय इत्येते तृतीये मन्वन्तरे सप्तर्षयो वक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥ सर्गप्रसंगादग्निसर्गमाह योसाविति ॥ १४ ॥

आयतिरिति ॥ ताभ्यां तयोरायतिनियत्योः प्रत्येकम् ॥३॥ प्राणश्चेति ॥ प्राणश्च मृकण्डुश्चेत्येवमुभौ जातावित्यन्वयः ॥४॥५॥ तदेवं चतुर्विंशतिदक्षकन्यानां मध्ये श्रद्धादीनां त्रयोदशानां धर्मभार्याणां वंशाः कथिताः अनन्तरं ख्यातिस्सत्यथ सम्भूतिरित्युद्दिष्टानामेकादशानां भृगुमहादेवमरीच्यादिभार्याणां मध्ये ख्यात्यां भृगोर्वंशो निरूपितः । सत्याश्च भवभार्यायाः दक्षकोपादप्रौढाया एव देहत्यागोत्तया तस्या वंशो नाभूदित्यर्थः । अतः क्रमप्राप्तं मरीचेः सम्भूत्यां जातं वंशमाह—पत्नी मरीचेरिति।वंशसङ्कीर्तन इति मरीचेरेव कश्यपो अन्यः पुत्रः तत्पुत्रा विवस्वदादयः इत्यस्मिन्नेवांशे अदितिवंशसङ्कीर्त्तने वक्ष्यति । विवस्वतः श्राद्धदेवादयः श्राद्धदेवस्येक्ष्वाकु प्रमुखा इत्यादि तत्पुत्रान् विस्तरतो वंशसङ्कीर्त्तने चतुर्थांशं वक्ष्यति । अत्र स्वल्पत्वात्पौर्णमासान्वयमात्रमुक्तमित्यर्थः॥६॥स्मृतिश्चेति॥ताः कन्या निर्दिशंताः सिनीवालीति॥७॥८॥९॥१०॥क्रतोश्चेति॥ अङ्गुष्ठपर्वमात्राणाम् अंगुष्ठ पर्वप्रमाणानाम् 'प्रमाणे मात्रच्' प्रत्ययः । अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामिति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ रज इति ॥ सप्तर्षयस्तृतीये मन्वन्तरे ॥ १३ ॥ योऽसाविति ॥ अग्न्यभिमानी अग्न्यभिमानी देवः स तु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पावकं पवमानं तु शुचिं चापि जलाशिनम् ॥ १५ ॥ तेषां तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पंच च ॥ कथ्यन्ते वह्नयश्चैते पितापुत्रत्रयं च यत्॥ ॥ १६ ॥ एवमेकोनपञ्चाशद्वह्नयः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥ पितरो ब्रह्मणा सृष्टा व्याख्याता ये मया द्विज ॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदोऽनग्नयः साग्नयश्च ये ॥ १८॥ तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनां वै धारिणीं तथा ॥ ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यावप्युभे द्विज ॥१९॥ उत्तमज्ञानसंपन्ने सर्वैः समुदितैर्गुणैः ॥ २० ॥ इत्येषा दक्षकन्यानां कथिता सत्यसंततिः ॥ श्रद्धावान्संस्मरन्नेतामनपत्यो न जायते ॥ २१ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायंभुवस्य तु ॥ द्वौ पुत्रौ तु महावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥ १ ॥ तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः ॥ अभीष्टायामभूद्वह्नन्पितुरत्यन्तवल्लभः ॥ २ ॥ सुनीतिर्नाम या राज्ञ स्तस्यासीन्महिषी द्विज ॥ स नाति प्रीतिमांस्तस्यामभूद्यस्या ध्रुवः सुतः ॥ ३ ॥ राजासनस्थितस्याङ्कं पितुर्भ्रातरमाश्रितम् ॥ दृष्ट्वोत्तमं ध्रुव श्चक्रे तमारोढुं मनोरथम् ॥ ४ ॥

पावकमिति ॥ यथा कौर्मे "निर्मन्थ्यः पवमानः स्याद्विद्युतः पावकः स्मृतः ॥ यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निरसौ स्मृतः" इति जलाशिनमिति शुचिविशेषणम् ॥ १५॥ तेषामिति ॥ पितृपुत्रत्रयं पिता पुत्रत्रयं च त्रयः पुत्राः प्रत्येकं पञ्चदश पुत्रकाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पितर इति ॥ अग्निष्वात्ता अयज्वानो मूर्तास्त्रयो गणा बर्हिषदो यज्वानो मूर्त्तिमंतश्चत्वारः अग्निष्वात्तसुता मेना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे दशमोध्यायः ॥ १० ॥ मनोर्दौहित्रो वंश उक्तः। अथ तत्पुत्रान्वयं वक्तुमनुवदति प्रियव्रतेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ज्वलनमात्रदेहः ब्रह्मणस्तनयोऽप्रजः "मुखादग्निरजायत" इति श्रुतेः ॥ उदारौजसः अतितेजस्विनः ॥ १४ ॥ पावकमिति ॥ जलाशिनं सूर्यस्थत्वात् तथा च कौर्मे "निर्मन्थ्यः पवमानः स्याद्विद्युतः पावकः स्मृतः । यश्चासौ तपते सूर्ये शुचिरग्निरसौ स्मृतः" इति । पावकादीन्त्रीन् सुतान् लेभ इति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ तेषामिति ॥ तेषां त्रयाणां पञ्चदशपञ्चदशपञ्चदशेति पञ्चचत्वारिंशद्वह्नयः पिता ब्रह्मपुत्रः एकः तत्पुत्रत्रयं पावकादि ॥ १६ ॥ एवमिति ॥ एवमेकोनपञ्चाशदग्नयः ॥ १७ ॥ पितर इति ॥ अग्निष्वात्ता अनग्नयः यज्वानः बर्हिषदः साग्नयो यज्वानः "ये वा अयज्वानो गृहमेधिनस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता ये वै यज्वानस्ते पितरो बर्हिषदः" इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ तयोर्विवाहादिकं नाभूदित्याह—ते उभे इति ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमेंशे दशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥ मनोः कन्या न्वयः प्रोक्तः पुत्रवंशोऽधुनोच्यते । अत्राध्यायत्रयेणाह—ध्रुवस्य चरितं महत् ॥ १ ॥ मनोः द्वौ पुत्रौ द्वे कन्ये च अत्र कन्ययोर्वंश उक्तः इदानीं पुत्रद्वयानुवादपूर्वकम् उत्तानपादवंशमाह—प्रियव्रतेत्यादिना ॥ १ ॥ ययोरिति ॥ तयोर्मध्ये उत्तानपादस्य सुरुचिः सुनीतिरिति द्वे भार्ये तस्य सुरुच्याम् अभीष्टायां प्रेयस्यामुत्तमो नाम पुत्रोऽभूत् ॥ २ ॥ ३ ॥ राजासनेति ॥ राजासनस्थितस्य पितुरङ्कम् उत्सङ्गमाश्रितं भ्रातरमुत्तमं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रत्यक्षं भूपतिस्तस्याः सुरुच्या नाभ्यनन्दत ॥ प्रणयेनागतं पुत्रमुत्संगारोहणोत्सुकम् ॥ ५ ॥ सपत्नी तनयं दृष्ट्वा तमंकारोहणोत्सुकम् ॥ स्वपुत्रं च तथारूढं सुरुचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ क्रियते किं वृथा वत्स महानेष मनोरथः ॥ अन्यस्त्रीगर्भजातेन ह्यसंभूय ममोदरे ॥ ७ ॥ उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेको हि वाञ्छसि ॥ सत्यं सुतस्त्वमप्यस्य किं तु न त्वं मया धृतः ॥ ८ ॥ एतद्राजासनं सर्व भूभृत्संश्रयकेतनम् ॥ योग्यं ममैव पुत्रस्य किमात्मा क्लिश्यतेत्वया ॥ ९ ॥ उच्चैर्मनोरथस्तेयं मत्पुत्रस्येव किं वृथा ॥ सुनीत्यामात्मनो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥ १० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ उत्सृज्य पितरं बालस्तच्छ्रुत्वा मातृभाषितम् ॥ जगाम कुपितो मातुर्निजाया द्विज मंदिरम् ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्प्रस्फुरिताधरम् ॥ सुनीतिरंकमारोप्य मैत्रेयेदमभाषत ॥ १२ ॥ वत्स कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति ॥ कोवजानाति पितरं वत्स यस्तेपराध्यति ॥ १३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तः सकलं मात्रे कथयामास तद्यथा ॥ सुरुचिः प्राह भूपालप्रत्यक्षमतिगर्विता ॥ १४ ॥ विनिश्वस्येति कथिते तस्मिन्पुत्रेण दुर्मनाः ॥ श्वासक्षामेक्षणा दीना सुनीतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ सुनीतिरुवाच ॥ सुरुचिः सत्यमाहेदं मन्दभाग्योसि पुत्रक ॥ न हि पुण्यवतां वत्स सपत्नैरेव मुच्यते ॥ १६ ॥ नोद्वेगस्तात कर्त्तव्यः कृतं यद्भवता पुरा ॥ तत्कोपहर्त्तुं शक्नोति दातुं कश्चाकृतं त्वया ॥ १७ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एतदिति ॥ पूर्वोक्तम् उत्तमत्वमाह सर्वेति ॥ सर्वभूभृदाश्रयकेतनमिति च पाठः । सर्वभूभृतामाश्रयस्य सार्वभौमस्य केतनं स्थानम् ॥९॥ उच्चैरिति ॥ उच्चैर्मनोरथः उच्चासनाभिलाषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निःश्वस्येति ॥ तस्मिन् वृत्तान्ते कथिते सति श्वासभागे क्षणश्वासेन दुःखजनितेन क्लेशदृष्टिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

दृष्ट्वा तमङ्कमारोढुं ध्रुवो मनोरथं चक्र इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षमिति ॥ सुरुच्याः प्रेयस्याः प्रत्यक्षं समक्षं तत्प्रणयभङ्गभयात् ध्रुवं नाभ्यनन्दत ॥ ५ ॥ सपत्नीतनयमिति ॥ तं ध्रुवं पितुरङ्कारोहणोत्सुकं दृष्ट्वा तथा स्वपुत्र च तदङ्कारूढं दृष्ट्वा सुरुचिरब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ सुरुच्या दुरुक्तिमसहमानो ध्रुवः स्त्रीजितं पितरं विहाय मातुस्समीपं गत्वा दुःखितायास्तस्या अनुमत्या पुरान्निर्गत्य सतपोंगामुपदेशेन मधुवने भगवन्तमाराध्य सर्वोत्तमं पदं प्रापेति क्रमेण कथयिष्यन् सुरुच्या गर्वोक्तिमाह—क्रियते किमित्यादिचतुर्भिः ॥ ७ ॥ उत्तमोत्तममिति ॥ अविवेकः अनीतिः ॥ ८ ॥ एतदिति ॥ एतद्राजासनं सर्वभूभृतां संश्रयस्य चक्रवर्तिन केतनं स्थानं मत्पुत्रस्यैव योग्यम् ॥ ९ ॥ उच्चैरिति ॥ न हि राजपुत्रमात्रलभ्यमेतत् किन्तु मद्गर्भसम्भवसौभाग्यलभ्यम् । अतस्तवायमुत्कृष्टर्द्धिमनोरथः वृथैवेत्यतिगर्वितोक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वत्सेति ॥ यस्मै अपराध्यति अपराधं करोति तव पितरमवजानाति स चैवंभूतः क इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ निःश्वस्येति ॥ अस्मिन् सुरुच्या वचसि कथिते सति श्वासेनात्युष्णेन क्षामे म्लाने ईक्षणे नेत्रे यस्याः सा ॥ १५ ॥ १६ ॥ नेति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यं दुःखं तद्वाक्यसम्भवम् ॥ १८ ॥ राजासनं राजच्छत्रं वराश्चावरवारणाः ॥ यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वैतच्छाम्य पुत्रक ॥ ॥ १९ ॥ अन्यजन्मकृतैः पुण्यैः सुरुच्या सुरुचिर्नृपः ॥ भार्येति प्रोच्यते चान्यां मद्विधा पुण्यवर्जिता ॥ २० ॥ पुण्योपचयसंपन्नस्तस्याः पुत्रस्तथोत्तमः ॥ मम पुत्रस्तथा जातः स्वल्पपुण्यो ध्रुवो भवान् ॥ २१ ॥ तथापि दुःखं न भवान् कर्त्तुमर्हसि पुत्रक ॥ यस्य यावत्स तेनैव स्वेन तुष्यति मानवः ॥ २२ ॥ यदि ते दुःखमत्यर्थं सुरुच्या वचसाभवत् ॥ तत्पुण्योपचये यत्नं कुरु सर्वफलप्रदे ॥ २३ ॥ सुशीलो भव धर्मात्मा मैत्रः प्राणिहिते रतः ॥ निम्नं यथापः प्रवणाः पात्रमायान्ति सम्पदः ॥ २४ ॥ ध्रुव उवाच ॥ अम्ब यत्त्वमिदं प्रात्थ प्रशमाय वचो मम ॥ नैतद्दुर्वचसा भिन्ने हृदये मम तिष्ठति ॥ २५ ॥ सोहं तथा यतिष्यामि यथा सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ स्थानं प्राप्स्याम्यशेषाणां जगतामभि पूजितम् ॥ २६ ॥ सुरुचिर्दयिता राज्ञस्तस्या जातोस्मि नोदरात् ॥ प्रभावं पश्य मेंब त्वं वृद्धस्यापि तवोदरे ॥ २७ ॥ उत्तमः स मम भ्राता यो गर्भेण धृतस्तया ॥ स राजासनमाप्नोतु पित्रा दत्तं तथास्तु तत् ॥ २८ ॥ नान्यदत्तमभीप्स्यामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा ॥ इच्छामि तदहं स्थानं यत्र प्राप पिता मम ॥ २९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ निर्जगाम गृहान्मातुरित्युक्त्वा मातरं ध्रुवः ॥ पुराच्च निर्गम्य ततस्तद्बाह्योपवनं ययौ ॥ ३० ॥ स ददर्श मुनींस्तत्र सप्तपूर्वागतान्ध्रुवः ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयेषु विष्टरेषु समास्थितान् ॥ ३१ ॥ स राजपुत्रस्तान्सर्वान्प्रणिपत्याभ्य भाषत ॥ प्रश्रयावनतः सम्यगभिवादनपूर्वकम् ॥ ३२ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ स इति ॥ पूर्वागतान्पूर्वमेवात्मनोऽनुग्रहणार्थमागतान् कृष्णाजिनोत्तरीयाण्येव विष्टरास्तेषु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

उद्वेगः क्लेशः ॥ १७ ॥ १८ ॥ राजासनमिति ॥ एतन्मत्वाऽवबुद्ध्व शाम्य उपशमं भज ॥ १९ ॥ अन्यजन्मकृतैरिति ॥ सुरुच्यां नृपतिः सुरुचिरतिप्रीतिमान् मद्विधा मादृशी तु केवलं भार्येति प्रोच्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ तथापीति ॥ अस्य यावद्दैवप्राप्तं स तेन स्वेनैव दैवेन प्राप्तेन तुष्यति ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुशीतल इति ॥ मैत्रः मित्रधर्मः प्रवणाः निम्नदेशाभिमुख्यः सत्यः आपः पात्रं सद्गुणं नरम् ॥ २४ ॥ अम्बेति ॥ अम्ब हे मातः मम प्रशमाय नोद्वेगस्तात कर्त्तव्य इत्यादिपञ्चश्लोकरूपं यद्वचः प्रात्थ प्रब्रवीषि तदेतत् उद्भिन्नभाण्डे पय इव मम हृदये न तिष्ठति ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुरुचिरिति ॥ ऋद्धस्य वृद्धिं प्राप्तस्यापि ॥ २७ ॥ २८ ॥ नेति अन्यदत्तं नेच्छामि किन्तु स्वकर्मणा स्वकर्मसामर्थ्येनैव इच्छामि ॥ २९ ॥ ३० ॥ स इति ॥ पूर्वागतान् स्वानुग्रहाय ततः पूर्वमेव तत्रागतान् कृष्णाजिनमुत्तरीयमुपर्यास्तरणमेषां तेषु विष्टरेषु

१ शान्तिं प्राप्नुहि इति पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ध्रुव उवाच ॥ उत्तानपादतनयं मां निबोधत सत्तमाः ॥ जातं सुनीत्यां निर्वेदाद्युष्माकं प्राप्तमन्तिकम् ॥ ३३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ चतुःपंचाब्दसंभूतो बालस्त्वं नृपनन्दन ॥ निर्वेदकारणं किंचित्तव नाद्यापि वर्त्तते ॥ ३४ ॥ न चिंत्यं भवतः किंचिद्धियते भूपतिः पिता ॥ न चैवेष्टवियोगादि तव पश्याम बालक ॥ ३५ ॥ शरीरे न च ते व्याधिरस्माभिरुपलक्ष्यते ॥ निर्वेदः किन्निमित्तस्ते कथ्यतां यदि विद्यते ॥ ३६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः स कथयामास सुरुच्या यदुदाहृतम् ॥ तन्निशम्य ततः प्रोचुर्मुनयस्ते परस्परम् ॥ ३७ ॥ अहो क्षात्रं परं तेजो बालस्यापि यदक्षमा ॥ सपत्न्या मातुरुक्तं यद्धृदयान्नापसर्पति ॥ ३८॥ भोभोः क्षत्रियदायादः निर्वेदाद्यत्त्वयाधुना ॥ कर्तुं व्यवसितं तन्नः कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३९ ॥ यच्च कार्यं तवास्माभिः साहाय्यममितद्युते ॥ तदुच्यतां विवक्षुस्त्वमस्माभिरुपलक्ष्यसे ॥ ४० ॥ ध्रुव उवाच ॥ नाहमर्थमभीप्सामि न राज्यं द्विजसत्तमाः ॥ तत्स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत्पुरा ॥ ४१ ॥ एतन्मे क्रियतां सम्यक्कथ्यतां प्राप्यते यथा ॥ स्थानमग्र्यं समस्तेभ्यः स्थानेभ्यो मुनिसत्तमाः ॥ ४२ ॥ मरीचिरुवाच ॥ अनाराधितगोविन्दैर्नरैः स्थानं नृपात्मज ॥ न हि संप्राप्यते श्रेष्ठं तस्मादाराधयाच्युतम् ॥ ४३ ॥ अत्रिरुवाच ॥ परः पराणां पुरुषो यस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ संप्राप्नोत्यक्षयं स्थानमेतत्सत्यं मयोदितम् ॥ ४४ ॥ अङ्गिरा उवाच ॥ यस्यान्तः सर्वमेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः ॥ तमाराधय गोविन्दं स्थानमग्र्यं यदीच्छसि ॥ ४५ ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ ब्रह्म तथा परम् ॥ तमाराध्य हरिं याति मुक्तिमप्यति दुर्लभाम् ॥ ४६ ॥

॥ ३३ ॥ चतुःपंचेति ॥ इतः प्राक् चतुर्थे पंचमे वाऽब्दे सम्भूतः ॥ ३४ ॥ नेति ॥ चिन्त्यं कुटुम्बपोषणादि ध्रियते जीवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतदिति ॥ यथा प्राप्यते तथा कथ्यताम् एतत्कथनमेव साहाय्यं तत्क्रियताम् ॥ ४२ ॥ भगवति भक्त्यतिशयात् ध्रुवे कारुण्याच्च सर्वेपि प्रतिवदन्ति प्रणन्दन्ति च अनाराधितेति सप्तभिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

कुशास्तनेषूपविष्टान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उत्तानपादतनयमिति ॥ निर्वेदाद्दुःखात्प्राप्तं जानीध्वम् ॥ ३३ ॥ चतुः पञ्चाब्देति ॥ चत्वारः पञ्च वा अब्दा यस्य स चासौ सम्भूतः सम्यक्भूतः सौकुमार्येण जातः अल्पवयाः कोमलतनुश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ नेति ॥ चिन्त्यं कुटुम्बादिविषयं भवतः किञ्चिन्नास्ति यतः पिता ध्रीयते जीवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अहो इति ॥ अक्षमा मानभङ्गासहनम् ॥ ३८ ॥ भो भो क्षत्रियदायादेति ॥ क्षत्रियदायाद क्षत्रियपुत्र ॥ ३९ ॥ यदिति ॥ विवक्षुः किञ्चिद्वक्तुमिच्छुः तत्साहाय्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतदिति ॥ एतत्साहाय्यं क्रियतां साहाय्यप्रकारमाह—सम्यक्कथ्यतामिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुलह उवाच ॥ ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम् ॥ प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराधय सुव्रत ॥ ४७ ॥ क्रतुरुवाच ॥ यो यज्ञपुरुषो यज्ञो योगेशः परमः पुमान् ॥ तस्मिंस्तुष्टे यदप्राप्यं किंतदस्ति जनार्दने ॥ ४८ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ प्राप्नोष्याराधिते विष्णौ मनसा यद्यदिच्छति ॥ त्रैलोक्यान्तर्गतं स्थानं किमु वत्सोत्तमोत्तमम् ॥ ४९ ॥ ध्रुव उवाच ॥ आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे ॥ मया तत्परितोषाय यज्जप्तव्यं तदुच्यताम् ॥ ५० ॥ यथा चाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः ॥ प्रसादसुमुखास्तन्मे कथयन्तु महर्षयः ॥ ५१ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ राजपुत्र यथा विष्णोराराधनपरैर्नरैः ॥ कार्यमाराधनं तन्नो यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ५२ ॥ बाह्यार्थादखिलाच्चित्तं त्याजयेत्प्रथमं नरः ॥ तस्मिन्नेव जगद्धाम्नि ततः कुर्वीत निश्चलम् ॥ ५३ ॥ एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन धृतात्मना ॥ जप्तव्यं यन्निबोधैतत्तन्नः पार्थिवनन्दन ॥ ५४ ॥ हिरण्यगर्भपुरुषप्रधानव्यक्तरूपिणे ॥ ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ॥ ५५ ॥

॥ ४७॥४८॥ प्राप्नोषीति ॥ मनसेति इतः पूर्वमकल्पनमपि ददाति किं पुनः कल्पनमिति ॥४९॥ आराध्य । इति मयेति ॥ अनुपनीतस्याप्यात्मनो योग्यं जप्यं पृच्छति जप्तव्यमिति ॥ ५० ॥ यथेति जपाङ्गप्रश्नः ॥ ५१ ॥५२॥ चित्तैकाग्रतारूपो योगो जपस्याङ्गमिति स योगं जप्यमुपादशात बाह्येति त्रिभिः बाह्यार्थादिति ॥ बाह्यार्थाच्चित्तं त्याजयेदिति हिंसानृतादिनिषिद्धत्यागरूपो यमः सर्वविषयत्यागरूपः प्रत्याहारश्चोक्तः निश्चलं कुर्वीतेत्यासनप्राणायामौ तदधीनत्वाच्चित्तस्थैर्यस्य तस्मिन्नेवेति शुभाश्रये धारणा॥५३ ॥ एवमिति ॥धृतात्मनेति ॥ यथार्हं शौचादिषु कृतयत्नेति नियमः एकाग्रचित्तेनेति ध्यानम् तन्मयेनेति समाधिः इत्यष्टाङ्गयोग उक्तः तस्य मैत्रेययोगिन इति हि योगित्वं वक्ष्यति ॥ ५४ ॥ हिरण्येति "हिरण्यमस्य गर्भोभूद्धिरण्यस्यापि गर्भजः ॥ तस्माद्धिरण्यगर्भन्तं पुराणज्ञाः प्रचक्षिरे" इति

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्राप्नोषीति ॥ मनसा यद्यदिच्छसि ब्रह्मलोकादि तदपि प्राप्नोषि किमु त्रैलोक्यान्तर्गतमुत्तमोत्तमस्थानं प्राप्नोषीति किमु वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥ "कृष्णाराधनमेवैकं पुंसः सर्वफलप्रदम् । सर्वैरप्येवमेवोक्तं तदुपायं बुभुत्सते" ॥ १ ॥ ध्रुवः आराध्यः कथित इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ बाह्यार्थादिति ॥ बाह्यार्थाद्विरक्तादिना अष्टाङ्गयोगसाध्यचित्तसमाधानपूर्वकमन्त्रजपमुपदिशंति तत्र प्रथमं बाह्यार्थाच्चित्तं त्याजयेदिति । त्यागानुकूलप्राथमिकप्रयत्नविधानेन यथार्हं यमनियमासनप्राणायामपूर्वकप्रत्याहार उक्तः । तस्मिन्नेव निश्चलं कुर्वीति धारणोक्ता ॥ ५३ ॥ एवमिति ॥ एवमनेन प्रकारेण एकाग्रचित्तेनेति । पूर्वोक्तषडङ्गसाध्यं ध्यानमुक्तं तथा च वक्ष्यति "तद्रूपप्रत्ययैकैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप" इति । तन्मयेनेति समाधिरुक्तः । धृतात्मनेति पुनर्लयविक्षेपप्राप्तौ तत्परिहाराय चित्तस्थैर्ये प्रयत्न उक्तः । तदुक्तं श्रीमद्भीतासु "यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्" इति ॥ ५४ ॥ हिरण्यगर्भेति ॥ हिरण्यगर्भो ब्रह्मा पुरुषो विष्णुः प्रधीयते प्रक्षिप्यते प्रकृतौ विश्व

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एतज्जजाप भगवान् जप्यं स्वायंभुवो मनुः ॥ पितामहस्तव पुरा तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥५६॥ ददौ यथाभिलषितां सिद्धिं त्रैलोक्यदुर्लभाम् ॥ तथा त्वमपि गोविन्दं तोषयैतत्सदा जपन् ॥ ५७ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंश एकादशोऽध्यायः ॥११॥ श्रीपराशर उवाच ॥ निशम्यैतद शेषेण मैत्रेय नृपतेः सुतः ॥ निर्जगाम वनात्तस्मात्प्रणिपत्य स तानृषीन् ॥१॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानस्ततो द्विज ॥ मधुसंज्ञं महा पुण्यं जगाम यमुनातटम् ॥ २ ॥ पुनश्च मधुसंज्ञेन दैत्येनाधिष्ठितं यतः ॥ ततो मधुवनं नाम्ना ख्यातमत्र महीतले ॥ ३ ॥ हत्वा च लवणं रक्षो मधुपुत्रं महाबलम् ॥ शत्रुघ्नो मधुरां नाम पुरीं यत्र चकार वै ॥ ४॥ यत्र वै देवदेवस्य सान्निध्यं हरिमेधसः ॥ सर्वपापहरे तस्मिंस्तपस्तीर्थे चकार सः॥५॥ मरीचिमुख्यैर्मुनिभिर्यथोद्दिष्टमभूत्तथा ॥ आत्मन्यशेषदेवेशं स्थितं विष्णुममन्यत ॥६॥ अनन्यचेतसस्तस्य ध्यायतो भगवा न्हरिः ॥ सर्वभूतगतो विप्र सर्वभावगतोऽभवत्॥७॥ मनस्यवस्थिते तस्मिन्विष्णौ मैत्रेय योगिनः ॥ न शशाक धरा भारमुद्वोढुं भूतधारिणी॥८॥

भारतोक्त्या हिरण्यगर्भशब्दनिरुक्त्या हिरण्मयं ब्रह्मांडं गर्भे यस्य स हिरण्यगर्भः स चात्रपुरुषादिममभिव्याहारात्कालात्मा ज्ञेयः । हिरण्यगर्भः प्रथमव्यष्टिपुरुषस्स मष्टिरिति केचित । अत्र द्वादशाक्षरमंत्रो विवक्षितः लैङ्गादिषु ध्रुवस्य तन्मन्त्रोपदेशप्रसिद्धेः स तु रहस्युपदेष्टव्यत्वादत्र यथापाठे न पठितः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ददा वीति ॥ तथात्वमिति कुलदेवतामंत्रो हि शीघ्रं सिद्ध्यति ॥ ५७ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंश एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥ ॥ ४ ॥ यत्रेति ॥ हरिमेधसः हरिः पापहारिणी स्वर्णवत् शुद्धा मेधा यस्य स हरिमेधाः तस्य हरिमेधसः । छान्दसत्वादसिच्प्रत्ययः ॥५॥ मरीचिमिश्रैरिति ॥ अ मन्यत दध्यौ ॥६॥ अनन्यचेतस इति ॥ सर्वभावगतः चित्तवृत्तेः साकल्येन विषयतयाऽऽविर्भूतः ॥७॥ मनसीति ॥ न शशाकेति गरिमाख्यसिद्धिरासीदित्यर्थः ॥८॥

मनेनेति प्रलयहेतुः प्रधानसंज्ञः कालः अव्यक्तस्तेषां त्रयाणां नियन्ता त्रिगुणा माया शक्तिः कारणमात्मा ॐ नमोऽव्यक्तरूपायेति पाठान्तरेऽव्यक्तं विश्वमेतानि रूपाणि सन्ति यस्य तस्मै एवमादिकेषु सत्स्वपि शुद्धज्ञा नात्मकं स्वभावः अच्युत एवास्ति यस्य तस्मै । ओंकारप्रतिपाद्याय नम इति मन्त्रार्थः । मन्त्रस्तु "ॐ नमो भगवते वासुदेवाय" इति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराण व्याख्यायां प्रथमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ निशम्येति ॥ तत्मात्पुरोपवनान्निर्जगाम ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥४ ॥यत्रेति ॥ हरतीति हरिः सर्वदुःखहारिणी यद्विषया मेधा हरिमेधाः हरिमेधसः "नित्यमसिच्प्रजामेधयोः" इति सान्तत्वम् ॥ ५ ॥ मरीचिमिश्रैरिति ॥ मरीचिमिश्रैः मरीचिमुख्यैः यथोद्दिष्टमुपदिष्टम् अमन्यत दध्यौ ॥ ६ ॥ अनन्यचेतस इति ॥ सर्वभावगतः सर्वभावेन विश्वरूपेण तच्चित्ततां गतः प्राप्तोऽभवत् ॥ ७ ॥ ततश्च

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वामपादस्थिते तस्मिन्ननामार्द्धेन मेदिनी ॥ द्वितीयं च ननामार्द्धं क्षितेर्दक्षिणतः स्थिते ॥ ९ ॥ पादांगुष्ठेन संपीड्य यथा स वसुधां स्थितः ॥ तदा समस्ता वसुधा चचाल सह पर्वतैः ॥ १० ॥ नद्यो नदाः समुद्राश्च संक्षोभं परमं ययुः ॥ तत्क्षोभादमराः क्षोभं परं जग्मुर्महामुने ॥ ११ ॥ यामा नाम तदा देवा मैत्रेय परमाकुलाः ॥ इन्द्रेण सह संमन्त्र्य ध्यानभंगं प्रचक्रमुः ॥ १२ ॥ कूष्माण्डा विविधैरूपैर्महेन्द्रेण महामुने ॥ समाधिभङ्गमत्यन्तमारब्धाः कर्त्तुमातुराः ॥ १३ ॥ सुनीतिर्नाम तन्माता सास्रा तत्पुरतः स्थिता ॥ पुत्रेति करुणां वाचमाह मायामयी तदा ॥ १४ ॥ पुत्रकास्मान्निवर्त्तस्व शरीरात्ययदारुणात् ॥ निर्बन्धतो मया लब्धो बहुभिस्त्वं मनोरथैः ॥ १५ ॥ दीनामेकां परित्यक्तुमनाथां न त्वमर्हसि ॥ सपत्नीवचनाद्वत्स अगतेस्त्वं गतिर्मम ॥ १६ ॥ क्व च त्वं पंचवर्षीयः क्वचैतद्दारुणं तपः ॥ निवर्ततां मनः कष्टान्निर्बन्धात्फलवर्जितात् ॥ १७ ॥ कालः क्रीडनकानान्ते तदन्तेऽध्ययनस्य ते ॥ ततः समस्तभोगानां तदन्ते चेष्यते तपः ॥ ॥ १८ ॥ कालः क्रीडनकानां यस्तव बालस्य पुत्रक ॥ तस्मिंस्त्वमिच्छसि तपः किं नाशायात्मनो रतः ॥ १९ ॥ मत्प्रीतिः परमो धर्मो वयोवस्थाक्रियाक्रमम् ॥ अनुवर्त्तस्व मा मोहान्निवर्त्तास्मादधर्मतः ॥ २० ॥

॥९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यामा इति ॥ यामाः स्वायंभुवमन्वन्तरे देवाः ॥ १२ ॥ कूष्मांडा इति ॥ कूष्माण्डा उपदेवभेदाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ क्वेति ॥ निर्बन्धोऽभिनिवेशः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मत्प्रीतिरिति ॥ वयोवस्था क्रियाक्रमम् । वयोवस्थासु चोदितं क्रियाक्रमं निवर्त्यास्मादधर्मत इति "वृथा तीर्थं वृथा दानं वृथा जप्यं वृथा हुतम् ॥ स जीवति वृथा ब्रह्मन्यस्य माता सुदुःखिता" इति पुराणवचनान्मद्विरुद्धादकालतपश्चरणरूपादधर्मान्निवर्तस्वेति भावः । मत्प्रीत्या परमं

तद्धारयितुं भूर्नाशक्नोदित्याह—मनस्यवस्थित इत्यादित्रिभिः ॥ ८ ॥ वामपादेति ॥ वामेन पादेन स्थिते तस्मिन्मेदिनी अर्द्धभागतो ननाम अवनताऽभूत् दक्षिणतः दक्षिणेन पादेन स्थिते तस्मिन् क्षितेर्द्वितीयं दक्षिणमर्धं ननाम ॥ ९ ॥ पादाङ्गुष्ठेनेति ॥ यदा सः पादाङ्गुष्ठेन च वसुधां मध्यतः सम्पीड्य आक्रम्य स्थितः तदा समस्ता वसुधा चचाल ॥ १० ॥ नद्य इति ॥ नद्यादयः क्षोभं प्राप्ताः तत्क्षोभात् नद्यादीनां क्षोभादमराः इन्द्रादयः परं क्षोभं जग्मुः प्राप्ताः ॥ ११ ॥ ततो देवैरनेकधा विघ्ने क्रियमाणे तत्समाधेरत्युत्थानलक्षणम् अतिदार्ढ्यमाह—यामानामेत्यादिना । एवं सर्वासु मायास्वित्येतत्प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ १२ ॥ कूष्माण्डा इति ॥ कूष्माण्डाः केचिदुपदेवाः ॥ १३ ॥ सुनीतिरिति ॥ सास्रा अश्रुमती सती ॥ १४ ॥ पुत्रकेति ॥ शरीरस्यात्ययेन दारुणात्तीव्रात् निर्बन्धतः अस्मात्तपोनिर्बन्धान्निवर्त्तस्व ॥ १५ ॥ दीनामिति ॥ सपत्नीवचनात्कुद्धस्सन् मां त्यक्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मत्प्रीतिरिति ॥ यतो मत्प्रीतिर्मत्तापगं तव परमो धर्मः अतः 'कालः क्रीडनकानां ते' इत्यादिना मदुक्तं वयोऽवस्थानुरूपं क्रियाणां क्रमम

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

परित्यजति वत्साद्य यद्येतन्न भवांस्तपः ॥ त्यक्ष्याम्यहमिह प्राणांस्ततो वै पश्यतस्तव ॥ २१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तां प्रलापवतीमेवं बाष्पाकुलविलोचनाम् ॥ समाहितमना विष्णौ पश्यन्नपि न दृष्टवान् ॥ २२ ॥ वत्स वत्स सुघोराणि रक्षांस्येतानि भीषणे ॥ वनेऽभ्युद्यतशस्त्राणि समायान्त्यपगम्यताम् ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ साथ रक्षांस्याविर्बभुस्ततः ॥ अभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि ज्वालामालाकुलैर्मुखैः ॥ २४ ॥ ततो नादानतीवोग्रान्राजपुत्रस्य ते पुरः ॥ मुमुचुर्दीप्तशस्त्राणि भ्रामयन्तो निशाचराः ॥ २५ ॥ शिवाश्च शतशो नेदुः सज्वालाः कवलैर्मुखैः ॥ त्रासाय तस्य बालस्य योगयुक्तस्य सर्वदा ॥ २६ ॥ हन्यतां हन्यतामेष छिद्यतां छिद्यतामयम् ॥ भक्ष्यतां भक्ष्यतां चाय मित्यूचुस्ते निशाचराः ॥२७॥ ततो नानाविधान्नादान् सिंहोष्ट्रमकराननाः ॥ त्रासाय राजपुत्रस्य नेदुस्ते रजनीचराः ॥ २८ ॥ रक्षांसि तानि ते नादाः शिवास्तान्यायुधानि च ॥ गोविन्दासक्तचित्तस्य ययुर्नेन्द्रियगोचरम् ॥ २९॥ एकाग्रचेताः सततं विष्णुमेवात्मसंश्रयम् ॥ दृष्टवान्पृथिवीनाथपुत्रो नान्यं कथञ्चन ॥ ३० ॥ ततः सर्वासु मायासु विलीनासु पुनः सुराः ॥ संक्षोभं परमं जग्मुस्तत्पराभवशङ्किताः ॥ ३१ ॥ ते समेत्य जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥ शरण्यं शरणं यातास्तपसा तस्य तापिताः ॥३२॥ देवा ऊचुः ॥ देवदेव जगन्नाथ परेश पुरुषोत्तम ॥ ध्रुवस्य तपसा तप्तास्त्वां वयं शरणं गताः ॥३३॥ दिने दिने कलालेशैः शशाङ्कः पूर्यते यथा॥ तथायं तपसा देव प्रयात्यृद्धिमहर्निशम् ॥३४॥ औत्तानपादितपसा वयमित्थं जनार्दन ॥ भीतास्त्वां शरणं यातास्तपसस्तं निवर्तय ॥ ३५ ॥ न विद्मः किं स शक्रत्वं सूर्य्यत्वं किमभीप्सति ॥ वित्तपाम्बुपसोमानां साभिलाषः पदेषु किम् ॥ ३६ ॥ तदस्माकं प्रसीदेश हृदयाच्छल्यमुद्धर ॥ उत्तानपादतनयं तपसः सन्निवर्तय ॥ ३७ ॥

धर्ममिति पाठे वयोवस्था क्रियाक्रमरूपं परमं धर्मं मत्प्रीत्याऽनुवर्त्तस्व स्वधर्मो हि मातापितृगुरुधर्मान्नोत्क्रष्यते अपि तु तत्सम्मत्येवोत्क्रष्यते "यदेते ह्यनुजानीयुः कर्म लोकविगर्हितम् ॥ स धर्म इति मंतव्यो नात्र कार्या विचारणा" इति भारतोक्तेः ॥ २० ॥ २१ ॥ तामिति ॥ पश्यन्नपि व्यापारितचक्षुरिन्द्रियोपि प्रयुक्तबाह्येन्द्रियोपि वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

नुवर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ तामिति ॥ बाष्पैरश्रुभिराविले क्लिन्ने लोचने यस्यास्तां पश्यन्नपि उन्मीलितनेत्रोपि न दृष्टवान् विष्णौ समाहितमनस्कत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शिवा इति ॥ शिवाः भैरवाश्च ज्वाला एव कवलं ग्रासः तत्सहितैर्मुखैर्नेदुः नादं चक्रुः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तत इति ॥ सिंहोष्ट्रमकरानामिव आननानि येषां ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तत इति ॥ तस्माद्यः पराभवः स्वपदादपकर्ष लक्षणः तस्माच्छङ्किताः सन्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दिनेदिन इति ॥ कलालेशैरिव शशाङ्कः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ तदिति ॥ शल्यं पराभवशङ्कालक्षणमुद्धरोत्पाटय ॥ ३७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीभगवानुवाच ॥ नेन्द्रत्वं न च सूर्यत्वं नैवाम्बुपधनेशताम् ॥ प्रार्थयत्येष यं कामं तं करोम्यखिलं सुराः ॥ ३८ ॥ यात देवा यथाकामं स्वस्थानं विगतज्वराः ॥ निवर्त्तयाम्यहं बालं तपस्यासक्तमानसम् ॥ ३९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता देवदेवेन प्रणम्य त्रिदशास्ततः ॥ प्रययुः स्वानि धिष्ण्यानि शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ४० ॥ भगवानपि सर्वात्मा तन्मयत्वेन तोषितः ॥ गत्वा ध्रुवमुवाचेदं चतुर्भुजवपुर्हरिः ॥ ४१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ औत्तानपादे भद्रं ते तपसा परितोषितः ॥ वरदोहमनुप्राप्तो वरं वरय सुव्रत ॥ ४२ ॥ बाह्यार्थनिरपेक्षं ते मयि चित्तं यदा हितम् ॥ तुष्टोहं भवतस्तेन तद्वृणीष्व वरं परम् ॥ ४३ ॥ पराशर उवाच ॥ श्रुत्वेत्थं गदितं तस्य देवदेवस्य बालकः ॥ उन्मीलिताक्षो ददृशे ध्यानदृष्टं हरिं पुरः ॥ ४४ ॥ शंखचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरमच्युतम् ॥ किरीटिनं समालोक्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ४५ ॥ रोमांचिताङ्गः सहसा साध्वसं परमं गतः ॥ स्तवाय देवदेवस्य स चक्रे मानसं ध्रुवः ॥ ४६ ॥ किं वदामि स्तुतावस्य केनोक्तेनास्य संस्तुतिः ॥ इत्याकुल मतिर्देवं तमेव शरणं ययौ ॥ ४७ ॥ ध्रुव उवाच ॥ भगवन्यदि मे तोषं तपसा परमं गतः ॥ स्तोतुं तदहमिच्छामि वरमेनं प्रयच्छ मे ॥ ४८ ॥ (ब्रह्माद्यैर्यस्य वेदज्ञैर्ज्ञायते यस्य नो गतिः ॥ तं त्वां कथमहं देव स्तोतुं शक्नोमि बालकः ॥ त्वद्भक्तिप्रवणं ह्येतत्परमेश्वर मे मनः ॥ स्तोतुं प्रवृत्तं त्वत्पादौ तत्र प्रज्ञां प्रयच्छ मे) श्रीपराशर उवाच ॥ शंखप्रांतेन गोविन्दस्तं पस्पर्श कृतांजलिम् ॥ उत्तानपादतनयं द्विजवर्य जगत्पतिः ॥ ४९ ॥ अथ प्रसन्नवदनः स क्षणान्नृपनन्दनः ॥ तुष्टाव प्रणतो भूत्वा भूतधातारमच्युतम् ॥ ५० ॥

नेति ॥ कामं काम्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतीति ॥ धिष्ण्यानि स्थानानि ॥ ४० ॥ भगवानिति ॥ तन्मयत्वेन ध्रुवस्य तदेकविषयचित्तत्वेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ श्रुत्वेति ॥ ध्यानदृष्टिर्हरिं पुरः यथाध्यानं बहिर्दृष्टवान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ किं वदामीति ॥ किं वाक्यं वदामि केनोक्तेनार्थेन ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ शंखेति ॥ विद्याकोशः शंख इति भगवच्छास्त्रे अस्त्रभूषणाध्याये च दर्शनात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

नेति ॥ कामं वाञ्छितमर्थम् ॥ ३८ ॥ यातेति ॥ विगतज्वराः निश्शङ्काः ॥ ३९ ॥ इतीति ॥ स्वानि धिष्ण्यानि पदानि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ बाह्यार्थेति ॥ यद्यस्मादाहितं समाहितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शङ्खचक्रेति ॥ चतुर्भुजेषु शङ्खादिधरः कक्षादौ वरासिधरं श्रेष्ठखड्गधरं शिरसा महीं जगाम दण्डवत्प्रणतो बभूव ॥ ४५ ॥ रोमाञ्चिताङ्ग इति ॥ स्तवाय स्तोत्राय मानसं चक्रे ॥ ४६ ॥ किं वदामीति ॥ ततश्च ब्रह्मादिभिरविज्ञातगतेरस्य स्तुतौ विषये बालोऽहं किं वदामि केन सर्वात्मकत्वेनोक्तेनास्य का स्तुतिर्भवेदिति व्याकुलमतिस्तमेव शरणं ययौ ॥४७॥४८॥ शङ्खप्रान्तेनेति॥सर्ववेदमयस्य शङ्खस्य प्रान्तेन वेदान्तभागेन परमेश्वरतत्त्वप्रतिपादकेन ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्शेति श्रीशुकोक्तिः ॥ ४९ तत इति ॥ प्रसन्नवदनः प्राप्तज्ञानत्वाच्छोभतेऽस्य मुखम् "य एवं वेदेति ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति" इति श्रुतेः । भूतानां धातारमच्युतं तुष्टाव सर्वाश्रयस्थिरस्था

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ध्रुव उवाच॥भूमिरापोनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ भूतादिरादि प्रकृतिर्यस्य रूपं नतोस्मि तम् ॥ ५१ ॥ शुद्धः सूक्ष्मोखिलव्यापी प्रधाना त्परतः पुमान्॥यस्य रूपं नमस्तस्मै पुरुषाय गुणात्मने ॥५२॥ भूतादीनां समस्तानां गंधादीनां च शाश्वतः ॥ बुध्यादीनां प्रधानस्य पुरुषस्य च यः परः॥५३॥ तं ब्रह्मभूतमात्मानमशेषजगतः पतिम् ॥ प्रपद्ये शरणं शुद्धं त्वद्रूपं परमेश्वर ॥५४॥ बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ तस्मै नमस्ते सर्वात्मन्योगिचिन्त्याऽविकारिणे ॥ ५५ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ सर्वव्यापी भुवः स्पर्शादत्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥५६॥

भूमिरिति॥भूम्यादिग्रहणं तन्मात्राणामप्युपलक्षणम् । मनोग्रहणं दशेन्द्रियाणां बुद्धिः महान् भूतादिरहंकारः । आदिप्रकृतिः प्रधानम्॥५१॥शुद्ध इति ॥ शुद्धः स्वतः सूक्ष्मोखिलव्यापी प्रतिक्षेत्रं व्यापी ज्ञानेन वा व्यापी गुणाशिन इति पाठान्तरम् । गुणाशी गुणभोक्ता॥५२॥मुक्तरूपमाह—भूतादीनामिति ॥ पुरुषो बद्धः॥५३॥तमिति ॥ बृंहभूतमपहतपाप्मत्वादिब्रह्मधर्मयुक्तम् । अशेषजगतः परमिति पाठान्तरम् । अशेषजगतः परं—"स सर्वान्पाप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यम् स्वाराज्यमाधिपत्यं च पर्येति, य एवंवेद स स्वराड्भवति आप्नोति स्वाराज्यम्" इति श्रुतेः ॥५४॥ दिव्यरूपमाह—बृहत्वादिति ॥"समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः" इत्यादिना बृहत्त्वं बृंहणंत्वं चोक्तं 'मूर्त' ब्रह्म महाभागी इति ब्रह्मसंज्ञत्वं 'सदैवरूपरूपाय' इत्यविकारित्वमुक्तम् । कलामुहूर्तेत्यादिना विभूतेर्नित्यत्वे सति का चिन्ता विग्रहादिनित्यत्वे ॥ ५५ ॥ दिव्यस्वरूपमाह—सहस्रशीर्षेति ॥ अनेन पुरुषस्य ज्ञानशक्त्योरानन्त्यं तत्फलीभूता व्याप्तिश्च प्रतिपाद्यते । अत्र सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । शीर्षग्रहणं सर्वाङ्ग प्रत्यङ्गोपलक्षणम् । अतोत्र शीर्षशब्दः शिरसो ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामाधारतया तत्कार्याणां ज्ञानशक्तीनामुपलक्षकः 'शीर्षञ्छन्दसीति' शिरशब्दस्य शीर्षन्भावः । तथा निरुक्तं ब्राह्मणे 'शिरश्शब्दनिर्वचने बोधनमननश्रवणस्पर्शनरसनघ्राणज्ञानानि श्रुतानि भवन्तीत्यतः शिरः' इति।अतोऽनेन पुरुषस्य ज्ञानशक्त्योरानन्त्यमुक्तम् । उक्तमर्थं प्रपंचयति सहस्राक्षः सहस्रपादिति । सहस्राक्ष इति ज्ञानस्यानन्त्यमुक्तम् । सहस्रपादिति शक्तेरानन्त्यम् । अत्राक्षिशब्दः सर्वज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षकः । पादशब्दः सर्व

नार्थित्वात् ॥ ९० ॥ भूमिरिति ॥ भूम्यादीनि सूक्ष्मरूपाणि दश मन इत्येकादशेन्द्रियोपलक्षणं बुद्धिर्महत्तत्त्वं भूतादिरहङ्कारः आदिप्रकृतिर्मूलप्रकृतिः इत्येवं चतुर्विंशतितत्त्वानि यस्य रूपं तं नतोस्मि ॥ ९१ ॥ शुद्ध इति ॥ प्रधानात्परस्तन्नियन्ता गुणात्मने गुणसाक्षिणे ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ बृहत्वादिति ॥ बृहत्वात्सर्वगतत्वात् बृंहणत्वात्संवर्द्धनत्वात् विकारवन्न भवतीत्यविकारवत् योगिचिन्त्यं च तदविकारवच्च योगिचिन्त्या विकारवत् हे योगिचिन्त्येति पृथक् पदं वा ॥९५॥ बृहत्वं बृहणत्वं च विवृण्वन् पुरुषसूक्तार्थेन स्तौति—सहस्रशीर्षेति ॥ सहस्रमित्यपरिमितानामुपलक्षणं, सहस्रम् अपरिमितानि शीर्षाणि यस्य विश्वरूपस्य सः सहस्रमक्षीणि यस्य सः सहस्रं पादा यस्य सः भुवः स्पर्शादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । दशाङ्गुलमित्याधिक्यमात्रपरं सावरणं ब्रह्माण्डं स्पृष्ट्वाभिव्याप्य तदतिक्रम्य निरवधिर्भवांस्तिष्ठत इति स्पर्शश्चात्र न संयोगमात्रं किन्तु कारणत्वेन

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यद्भूतं यच्च वै भव्यं पुरुषोत्तम तद्भवान् ॥ त्वत्तो विराट् स्वराट् सम्राट् त्वत्तश्चाप्यधिपूरुषः ॥ ५७॥ अत्यरिच्यत सोधश्च तिर्यगूर्ध्वं च वै भुवः ॥ त्वत्तो विश्वमिदं जातं त्वत्तो भूतं भविष्यति ॥५८॥ त्वद्रूपधारिणश्चान्तः सर्वभूतमिदं जगत् ॥ त्वत्तो यज्ञः सर्वहुतः पृषदाज्यं पशुर्द्विधा॥५९॥

कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षकः । अत्र हि अङ्गप्रत्यङ्गादीनामभावात्तत्कार्यभूतज्ञानशक्त्योरानन्त्यमेवोच्यते । कुतः—"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति श्रुतेः । अयं हि भगवान्सर्वैः शरीरेन्द्रियैरेकैकेन वा विनिमयेन देहेन वाऽवयवेन वा स्वरूपेण वा सर्वे सदा सर्वथा साक्षात्करोति तथा च श्रुतिः "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता" इत्यादि यथाहुः श्रीवत्सांकमिश्राः " न चायं शललीव शललैः सर्वतः शिरश्चक्षुरादिभिर्वैरूप्यावहैराचित इत्युच्यते किन्तु यथाऽपर्यन्तचक्षुषोः पर्यान्तावयवाश्च सर्व द्रष्टुं कर्तुं च शक्नुवन्ति तथायमपि" इति । पुरुषशब्दस्य पूर्वमेवाहमिहासमिति "तत् पुरुषस्य पुरुषत्वं, पूरणात्सदनाच्चापि ततोसि पुरुषः स्मृतः" इत्यादिषु श्रुतिस्मृतिषु बहुप्रकारं निर्वचनं द्रष्टव्यम् । भुवः भवतीति भूः अनेनासद्व्यावृत्तानि चिदचिदात्मकानि सर्वाणि भूतानि लक्ष्यन्ते । स्पर्शादिति दशाङ्गुलं दशगुणं महाप्रमाणमिति भावः । अतीत्याति ष्ठत् सर्वव्यापित्वाद्भुवश्चिदचिदात्मकस्य जगतः स्पर्शात स्पर्शं कृत्वा दशांगुलमत्यतिष्ठद्भगवानित्यन्वयः । स्पर्शादिति ल्यब्लोपे पंचमी "येनावृतं खं च दिवं महीं च यच्च किंचिज्जगत्" इत्यादिश्रुतिषु व्याप्याज्जगतो व्यापकस्य पुरुषस्य महत्त्वं प्रतिपादितम् ॥ ५६ ॥ न केवलं व्योमवद्व्यापकत्वं सर्वशरीरित्वं चेत्याह—यद्भूतमिति ॥ त्वत्त इत्यादि विराट् अव्यक्तशरीरोऽनिरुद्धः तथा च मोक्षधर्मे "ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ॥ ततो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् । अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवोथ यः" इति च । सम्राट् परमं पदं प्राप्तः "सोक्षरः परमस्वराट्" इति विशेषणात् स्वराट् केवलात्मप्राप्तः । यद्वा "अयं लोकस्तु वै सम्राडन्तरिक्षं विराट् स्मृतम् ॥ स्वराडसौ स्मृतो लोकः" इति वायूक्तेर्लोका विराडादयः । अधिपूरुषः अधिकारिपुरुषो ब्रह्मा । अथ वा त्वामधिकरणीकृत्य पुरुषः आत्म समष्टिरूपो हिरण्यगर्भोजायत ॥ ५७ ॥ अत्यरिच्यतेति ॥ स पुरुषो भुवोधः पाताले तिर्यक्सर्वद्वीपेषु ऊर्ध्वं स्वर्गादौ अत्यरिच्यत संतानात्मना वृद्धः व्यष्टिरूपेण वा ॥ ५८ ॥ त्वद्रूपधारिण इति ॥ त्वद्रूपधारिणः त्वत्स्वरूपधारिणोधिपुरुषस्यान्तः सर्वं भूतं सर्वमित्यर्थः ॥ त्वत्सृष्टस्यात्यन्तर्जगत् किं पुनस्तवेति भावः आत्मीयं

तद्व्याप्तिः ॥ ५६ ॥ कार्यात्कारणस्याधिक्यं युक्तमिति पूर्वोक्तं समर्थयति यद्भूतमित्यादिना—यद्भूतमिति ॥ विराट् ब्रह्माण्डं स्वराट् ब्रह्मा सम्राट् मनुः अधिपूरुषः एषामधिष्ठाता महापुरुषः ॥ ५७ ॥ अत्यरिच्यतेति ॥ यस्मादेते त्वत्तो जाता. तस्मात् भवान् भुवोऽधश्च तिर्यक् च ऊर्ध्वं चात्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । भूशब्दोक्तस्य विश्वस्य तत्कार्यत्वेन तदन्तर्वर्तित्वात् ततोऽनन्यत्वमाह—त्वत्तो विश्वमिति । भूतं च भविष्यं च भूतभविष्यती ॥ ५८ ॥ त्वद्रूपेति ॥ त्वद्रूपधारिणश्चेति चकारोऽप्यर्थे । तवैव कारणभूतस्य स्वरूपं त्वद्रूपं धारयतीति न तु पृथक्त्वं यतस्त्वद्रूपधारि ब्रह्माण्डं तस्याप्यन्तः सर्वमिदं जगत्तदन्तर्भूतं किं वक्तव्यं तवान्तर्भूतमिति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वत्तो ऋचोथ सामानि त्वत्तश्छन्दांसि जज्ञिरे ॥ त्वत्तो यजूंष्यजायन्त त्वत्तोश्वाश्चैकतो दतः ॥ ६० ॥ गावस्त्वत्तः समुद्भूतास्त्व त्तोजा अवयो मृगाः ॥ त्वन्मुखाद्ब्राह्मणास्त्वत्तो बाहोः क्षत्रमजायत ॥ ६१ ॥ वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव पद्भ्यां समुद्गताः ॥ अक्ष्णोः सूर्योनिलः प्राणाच्चन्द्रमा मनसस्तव ॥ ६२॥ प्राणोन्तः सुषिराज्जातो मुखादग्निरजायत ॥ नाभितो गगनं द्यौश्च शिरसः समवर्तत ॥६३॥ दिशः श्रोत्रात्क्षितिः पद्भ्यां त्वत्तः सर्वमभूदिदम् ॥ ६४ ॥ न्यग्रोधः सुमहानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः ॥ संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि ॥ ६५ ॥ बीजादंकुरसम्भूतो न्यग्रोधस्तु समुत्थितः ॥ विस्तारं च यथा याति त्वत्तः सृष्टौ तथा जगत् ॥ ६६ ॥ यथा हि कदली नान्या त्वक्पत्रादपि दृश्यते ॥ एवं विश्वस्य नान्यस्त्वं त्वत्स्थायीश्वर दृश्यते ॥ ६७ ॥ ह्लादिनी संधिनी संवित्त्वय्येका सर्वसंस्थितौ ॥ ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥ ६८ ॥

सर्वमस्मिन्यज्ञे पशुपुरोडाशादिरूपेण हुतमिति सर्वहुतः पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं पशुर्द्विधा ग्राम्यारण्यभेदेन ॥ ५९ ॥ त्वत्त इति ॥ एकतो दतः महिषादयः ॥ ६० ॥ गाव इति ॥ तेषु महिषादिषु गवादेः पृथगुक्तिः प्राशस्त्यात् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्राण इति ॥ प्राणान्मुख्यप्राणात् प्राणो नः सुषिराज्जात इति च पाठः । प्राणः नः सुषिरान्नासारन्ध्रात् । प्राणोन्तः सुषिरादिति वा पाठः तदा तत्र वर्तमानाद्वायोरित्यर्थः । प्राणः प्राणाख्यो वृत्तिविशेषः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ न्यग्रोध इति ॥ संयमे संहारे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यथेति ॥ यथा च कारणभूता बालत्वक्पत्रावस्था कदली स्वकार्यभूतस्थूलत्वक्पत्रान्नान्या सैवेयमिति । प्रत्यभिज्ञानात् एवं कारणभूतस्त्वं कार्यभूताद्विश्वस्मान्नान्यः । "बहुस्यां तदात्मानं स्वयमकुरुत ज्योतींषि विष्णुः" इत्यादेः । अपि च विश्वस्मात्पृथग्भूतस्त्रिपाद्रूपेण त्वं दृश्यसे "व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोखिलस्य यः । त्रिपादस्य स्मृतं दिवि" इत्यादि ॥ ६७ ॥ ह्लादिनीति ॥ सर्वसंस्थितौ सर्वाधारे त्वयि संवत् ह्लादिनी निरवधिकाह्लादसं

सर्वाणि भूतानि यस्मिन् तज्जगद्ब्रह्माण्डस्यांतस्तिष्ठतीत्यर्थः । सर्वभूतादिदं जगदिति पाठे सर्वात्मकत्वद्रूपधारिणो ब्रह्माण्डादन्तरिदं जगत्तिष्ठतीत्यर्थः । किञ्च त्वत्तो यज्ञः स कथम्भूतः सर्वेषां च पुरोडाशादीनां हुतं हवनमस्मिन्निति सर्वहुतः नानाद्रव्यक इत्यर्थः । त्वत्तो यज्ञात्सर्वहुतादिति पाठे सर्वं हूयतेऽस्मिन्निति सर्वहुतः तस्माद्यज्ञादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । सर्वहुतं यज्ञमुद्दिश्य तत्साधनं पृषदाज्यादि त्वत्तो जातमित्यर्थः । पृषदाज्यं दधिमिश्र घृतं पशुर्द्विधा ग्राम्यारण्यभेदेन ॥ ५९ ॥ त्वत्त इति ॥ छन्दांसि गायत्र्यादीनि त्वत्त अश्वाः एकतो दतश्च उभयतो दन्ता एकतोदन्ताश्च ॥ ६० ॥ तानाह—गाव इति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ त्वत्तो जातं विश्वं भिन्नं न भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथाहीति ॥ यथा हि त्वचापत्रादेश्चान्या पृथग्भूता कदली न दृश्यते । एवं त्वक्पत्रस्थानीया त्वत्तो विश्वस्य नान्यत्त्वं यतस्त्वत्स्थायित्त्वस्यैव सद्रूपे स्थातुं शीलमस्येति त्वत्स्थायि तथाभूतमेव सन्नेव घटः सन् पट इत्येवं दृश्यते न तु पृथक् भो ईश्वर ! सर्वजननियामक एवं विश्वस्य नान्यस्त्वमिति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ ६७ ॥ ईश्वरत्वमेव जीवेश्वरयोल

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पृथग्भूतैकभूताय भूतभूताय ते नमः ॥ प्रभूतभूतभूताय तुभ्यं भूतात्मने नमः ॥ ६९ ॥ व्यक्तं प्रधानपुरुषौ विराट् सम्राट् स्वराट् तथा ॥ विभाव्यतेन्तःकरणे पुरुषेष्वक्षयो भवान् ॥ ७० ॥ सर्वस्मिन्सर्वभूतस्त्वं सर्वः सर्वस्वरूपधृक् ॥ सर्वं त्वत्तस्ततश्च त्वं नमः सर्वात्मनेऽस्तु ते ॥ ७१ ॥ सर्वात्मकोसि सर्वेश सर्वभूतस्थितो यतः ॥ कथयामि ततः किं ते सर्वं वेत्सि हृदि स्थितम् ॥ ७२ ॥ सर्वात्मन्सर्वभूतेश सर्वसत्त्वसमुद्भव ॥ सर्वभूतो भवान्वेत्ति सर्वसत्त्वमनोरथम् ॥ ७३ ॥

बान्धिनी अविच्छेदवती एका एकरूपा ह्लादतापोभयमिश्रा विच्छिन्नपरिमिताह्लादकरी केवलतापकरी च संवित्त्वयि नास्ति । अत्र हेतुः गुणवर्जित इति इयं च संवित्तत् कर्तृका वा तत्कर्मिका वा "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म तमेवं विद्वानमृत इह भवति, रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इत्यादि श्रुतेः ॥ ६८ ॥ पृथग्भूतेति ॥ पृथग्भूतैकभूताय कार्यकारणावस्थायाः भूतभूताय पञ्चभूतशरीराय प्रभूतभूतभूतायेति च पाठः । प्रभूतभूतभूताय प्रभूतानि भूतानि ब्रह्मादयः प्राणिनस्तद्भूताय भूतात्मने एवं व्यापात्मने अथ वा भूतभूताय भूतसूक्ष्मत्वेनाविर्भूताय प्रभूतभूतभूताय महाभूतत्वं प्राप्ताय भूतात्मने सर्वप्राणिरूपाय नम इति ॥ ६९ ॥ व्यक्तमिति ॥ व्यक्तादयः प्रसिद्धाः विराडादयः पूर्वमेवोक्ताः । व्यक्तादीनां भवानित्यनेनान्वयः किं च पुरुषेष्वन्तःकरणे विभाव्यते भवान् ॥ ७० ॥ सर्वस्मिन्निति ॥ सर्वस्मिन् गगनादौ सर्वभूतः शब्दादित्वं "शब्दः खे पौरुषं नृषु तेजश्चास्मि विभावसौ" इत्यादि सर्वस्वरूपधरत्वात्सर्वः सर्वभूतः बहुस्यामिति सर्वरूपेण परिणतः सर्वं त्वत्तः निमित्तत्वादुत्पादानत्वाच्च सर्वं त्वमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

क्षण्येन दर्शयन्नाह—ह्लादिनीति ॥ ह्लादिनी आह्लादकारिणी सन्धिनी सत्ता सर्व्वाधाराशक्तिः एका मुख्या अव्यभिचारिणी स्वरूपभूतेति यावत् । सर्वसंस्थितौ सर्वस्य सम्यक् स्थितिर्यस्मिन् सर्वाधिष्ठानभूते त्वय्येव न तु जीवेषु या तु गुणमयी त्रिविधा संवित्सा त्वयि नास्ति तामेवाह ह्लादतापकरी मिश्रेति ह्लादकरी मनःप्रसादोत्था सात्त्विकी तापकरी विषयभोगादिषु दुःखकरी तामसी उभयमिश्रा च विषयजन्या राजसी तत्र हेतुः स्वगुणैर्वर्जिते तदुक्तं सर्वज्ञसूक्तौ "ह्लादिन्या संविदा श्लिष्टः सच्चिदानन्द ईश्वरः । स्वाविद्यासंवृतो जीवः संक्लेशनिकराकरः" इति ॥ ६८ ॥ ऐश्वर्यमेव विभूतिभिः प्रपञ्चयति—पृथग्भूतेति ॥ पृथग्भूतैकभूताय कार्यात्मना पृथग्भूताय कारणात्मना चैकरूपाय भूतभूताय भूतसूक्ष्माय प्रभूतभूतरूपाय प्रभूतभूतानि महाभूतानि तद्रूपाय भूतात्मने चराचरप्राणिरूपाय तुभ्यं नमः ॥ ६९ ॥ किञ्च—व्यक्तमिति ॥ पूर्वोक्तप्रधानरूपतयाऽन्तःकरणे योगिभिः भवान्विभाव्यते चिन्त्यते तथा पुरुषेषु क्षेत्रज्ञेषु उपास्याभिमानेषु क्षीयमाणेष्वपि भवान् परमात्मा अक्षयो विभाव्यते ॥ ७० ॥ किञ्च सर्वस्मिन्निति ॥ सर्वस्मिन् देवादिशरीरे सर्वभूतस्तत्तत्क्षेत्रज्ञरूपस्त्वं सर्वश्च त्वं क्षेत्ररूपश्च त्वमेव । क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपत्वमेकस्य विरुद्धमित्याशङ्क्याह—सर्वस्वरूपधृक् चेतनाचेतनरूपस्त्वमेव "यत्सं सर्वं त्विदं ब्रह्म" इति श्रुतेरित्यर्थः । तदेतच्चोपपादयति सर्वं त्वत्तस्त्वत्तोहि सर्वं जायते अतस्सर्वरूपस्त्वमेव ननु प्रथमकार्यं हिरण्यगर्भादिकं मत्तो जायतां तत्पुत्रादिद्वारा यदन्यज्जायते तत्कथं मत्तो जातं स्यादत्राह—अतश्चेति ॥ त्वत्तो जातहिरण्यगर्भादिस्तत्पुत्रादिरूपेण त्वमेव जायसे अतस्तद्द्वारा जायमानं सर्वं त्वत्त एवेत्यर्थः । स्तुतिं निगमयति—एवं सर्वात्मने ते नमोस्त्विति ॥ ७१ ॥ सर्वमनोरथं सूचयन्नाह—सर्वात्मकोसीति ॥ ७२ ॥ एतदेव विवृण्वन्नाह—सर्वात्मन्निति ॥

CC-0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यो मे मनोरथो नाथ सफलः स त्वया कृतः ॥ तपश्च तप्तं सफलं यद्दृष्टोसि जगत्पते॥७४॥श्रीभगवानुवाच॥तपसस्तत्फलं प्राप्तं यद्दृष्टोऽहं त्वया ध्रुव॥मद्दर्शनं हि विफलं राजपुत्र न जायते ॥ ७५ ॥ वरं वरय तस्मात्त्वं यथाभिमतमात्मनः ॥ सर्वं संपद्यते पुंसां मयि दृष्टिपथं गते ॥ ७६ ॥ ध्रुव उवाच॥भगवन्भूतभव्येश सर्वस्यास्ते भवान् हृदि ॥ किमज्ञातं तव ब्रह्मन्मनसा यन्मयेक्षितम् ॥ ७७ ॥ तथापि तुभ्यं देवेश कथयिष्यामि यन्मया ॥ प्रार्थ्यते दुर्विनीतेन हृदयेनातिदुर्लभम् ॥ ७८ ॥ किं वा सर्वजगत्स्रष्टः प्रसन्ने त्वयि दुर्लभम् ॥ त्वत्प्रसादफलं भुंक्ते त्रैलोक्यं मघवानपि ॥ ७९ ॥ नैतद्राजासनं योग्यमजातस्य ममोदरात् ॥ इति गर्वादवोचन्मां सपत्नीमातुरुच्चकैः ॥८०॥ आधारभूतं जगतः सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ॥ प्रार्थयामि प्रभो स्थानं त्वत्प्रसादादतोव्ययम् ॥८१ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ यत्त्वया प्रार्थ्यते स्थानमेतत्प्राप्स्यति वै भवान् ॥ त्वयाऽहं तोषितः पूर्वमन्यजन्मनि बालक ॥ ८२ ॥ त्वमासीर्ब्राह्मणः पूर्वं मय्येकाग्रमतिः सदा ॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषुर्निजधर्मानुपालकः ॥ ८३ ॥ कालेन गच्छता मित्रं राजपुत्रस्तवाभवत् ॥ यौवनेखिलभोगाढ्यो दर्शनीयोज्ज्वलाकृतिः ॥ ८४ ॥ तत्सङ्गात्तस्य तामृद्धिमवलोक्यातिदुर्लभाम् ॥ भवेयं राजपुत्रोहमिति वाञ्छा त्वया कृता ॥ ८५ ॥ ततो यथाभिलषिता प्राप्ता ते राजपुत्रता ॥ उत्तानपादस्य गृहे जातोसि ध्रुव दुर्लभे ॥ ८६ ॥ अन्येषां दुर्लभं स्थानं कुले स्वायम्भुवस्य यत् ॥ ८७ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अन्येषामिति ॥

हे सर्वात्मन् ! सर्वेषामात्मभूत सर्वभूतानामीश सर्वेषां सत्त्वानां सम्बुद्धवो यस्मात् हे सर्वप्राणिजनक सर्वभूतश्च भवान् अतः सर्वेषां सत्त्वानां मनोरथं वेत्ति न केवलं मदीयमेवेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ य इति ॥ यो मे मनोरथस्त्वत्सङ्कल्पविषयः संस्तुतिशक्तिदानेन त्वया सफलः कृतः अतो मया यदर्थं तपस्तप्तं तदपि सफलं जातमेवेति ज्ञायते यतस्त्वं दृष्टोसि ॥ ७४ ॥ तपस इति ॥ यत्त्वया काङ्क्षितं तपसः फलं तत्प्राप्तमेव किं तत्प्रार्थनेन यतो मद्दर्शनं विफलं न जायते ॥ ७५ ॥ अपि च—वरमिति ॥ तस्मात्प्रातादन्यत्किमपि परं मत्सालोक्यादिकं यथेप्सितं वृणीष्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तथापीति ॥ भगवन् ममाद्यापि त्वत्सालोक्यापेक्षा नास्ति तच्च ते विदितमस्ति तच्च भवानन्तर्यामी जानात्येव तथापि दुर्विनीतेन मया हृदयेन यत्प्रार्थ्यते तत्कथयिष्यामि ॥ ७८ ॥ भक्तिरहितस्यातिदुर्लभमपि कथं भक्तेन वृतम् अतिदुर्लभं स्यादनतिदुर्लभमेव प्रसादहीनस्य दुर्लभमपि प्रसादवत्सुलभमेवेत्याह—किम्वेति ॥ ७९ ॥ ब्रह्मादिदुर्लभं त्वत्सालोक्यं विहाय त्रैलोक्यान्तर्वर्त्तिस्थानं स्वप्रार्थ्यं सहेतुकमाह—नैतदित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ यदिति ॥ भगवद्वाक्यं तदेवंविधं स्थानं भवान्प्राप्स्यति पूर्वजन्मनि यत्कृतं तदेव त्वया प्राप्तुं शक्यम् अन्तरायेण तु केनचित्त्वं राजपुत्रोसि तत्राप्ययं तवापरितोषो मत्तोपगप्रभावादेवाभूत्ततः किञ्चित्कालं राज्यभोगान्भुक्त्वा ततश्च कल्पान्तं ध्रुवपदे जनन्या सह स्थित्वा पश्चान्मोक्षमवाप्स्यसि तदाह त्वयेत्यादिना पुण्यं भविष्यतीत्यन्तेन ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अन्येषामिति ॥ स्वायम्भुवस्यान्वये जन्म अन्येषां तावत्स्थानां परं श्रेष्ठत्व ॥ ८७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्यैतदपरं बाल येनाहं परितोषितः ॥ मामाराध्य नरो मुक्तिमवाप्नोत्यविलम्बिताम् ॥ ८८ ॥ मय्यर्पितमना बाल किमु स्वर्गादिकं पदम्॥ ॥ ८९ ॥ त्रैलोक्यादधिके स्थाने सर्वताराग्रहाश्रयः ॥ भविष्यति न सन्देहो मत्प्रसादाद्ध्रुवान्ध्रुव ॥ ९० ॥ सूर्यात्सोमात्तथा भौमात्सो मपुत्राद्बृहस्पतेः ॥ सितार्कतनयादीनां सर्वर्क्षाणां तथा ध्रुव ॥ ९१ ॥ सप्तर्षीणामशेषाणां ये च वैमानिकाः सुराः ॥ सर्वेषामुपरि स्थानं तव दत्तं मया ध्रुव ॥ ९२ ॥ केचिच्चतुर्युगं यावत्केचिन्मन्वन्तरं सुराः ॥ तिष्ठन्ति भवतो दत्ता मया वै कल्पसंस्थितिः ॥ ९३ ॥ सुनीति रपि ते माता त्वदासन्नातिनिर्मला ॥ विमाने तारका भूत्वा तावत्कालं निवत्स्यति ॥ ९४ ॥ ये च त्वां मानवाः प्रातः सायं च सुसमाहि ताः ॥ कीर्त्तयिष्यंति तेषां च महत्पुण्यं भविष्यति ॥९५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥एवं पूर्वं जगन्नाथादेवदेवाज्जनार्दनात् ॥ वरं प्राप्य ध्रुवः स्थान मध्यास्ते स महामते ॥ ९६॥ स्वयं शुश्रूषणाद्धर्म्यान्मातापित्रोश्च वै तथा ॥द्वादशाक्षरमाहत्म्यात्तपसश्च प्रभावतः ॥९७॥ तस्याभिमानवृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य हि ॥देवासुराणामाचार्यः श्लोकमत्रोशना जगौ ॥ ९८॥ अहोस्य तपसो वीर्यमहोस्य तपसः फलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ ९९ ॥ ध्रुवस्य जननी चेयं सुनीतिर्नाम सूनृता ॥ अस्याश्च महिमानं कः शक्तो वर्णयितुं भुवि ॥ १०० ॥ त्रैलो क्याश्रयतां प्राप्तं परं स्थानं स्थिरायति ॥ स्थानं प्राप्ता परं धृत्वा या कुक्षिविवरे ध्रुवम् ॥ १०१ ॥

स्वायंभुवस्य कुले यत्स्थानं तन्मद्भक्तादन्येषां परस्थानम् ॥ ८७ ॥ तस्येति ॥ तस्य मद्भक्तस्य ते एतत्स्वायंभुवकुले स्थानम् अपरं तुच्छम् ॥८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ ध्रुवस्येति ॥ सूनृता सुशीलो भवेत्याद्यभिहितसत्यवाक्या ॥ १०० ॥ त्रैलोक्येति॥

तस्येति॥मामाराध्य प्राक्कृतोपि अविलम्बितं शीघ्रमेव मुक्तिमवाप्नोति त्वया तु येन राजपुत्रमङ्गत्या ऐश्वर्यकामेनाहं परितोषितः मामाराध्य नरो मुक्तिमवाप्नोतीत्युक्तस्य तव मद्भक्तस्य मध्ये एतदपरं शुभं जातम्॥८८॥मय्यिति ॥ स्वर्गादिकं पदं प्राप्नोतीत्यत्र किं वक्तव्यम् ॥ ८९ ॥ अधिकस्थाने भक्तानपि देवानामत्यलभ्यं स्थानं प्राप्नोतीत्याह–त्रैलोक्यादिति ॥ ९० ॥ स्थानस्याधिक्यमाह–सूर्यादिति ॥ सोमपुत्राद्बुधात् सितः शुक्रः अर्कतनयः शनैश्चरः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ सुनीतिरिति ॥ सुनीतिरपि ते मातेति त्वन्मातृत्वादेव तत्र विमाने निवत्स्यतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ ध्रुवस्येति ॥ सूनृता पुण्योपचये यत्नं कुरुष्वेत्यादि हितसत्यवादिनी ॥ १०० ॥ त्रैलोक्येति ॥ त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं यत्परं विष्णुपदाख्यं स्थानं स्थिरायति स्थिरा नित्या मुक्तरूपा आयतिरुत्तरकालफलं यस्मिन् तथाभूतं स्थानं निवासं प्राप्ता प्राप्येति वा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यश्चैतत्कीर्त्तयेन्नित्यं ध्रुवस्यारोहणं दिवि. ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ १०२ ॥ स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ॥ सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालं स जीवति ॥ १०३ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ध्रुवाच्छिष्टिं च भव्यं च भव्याच्छम्भुर्व्यजायत ॥ शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्चपुत्रानकल्मषान् ॥ १ ॥ रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ २ ॥ अजीजनत्पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः ॥ कन्यायां तपतां श्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः ॥ ४ ॥ कुरुः पुरुः शत द्युम्नस्तपस्वी सत्यवाञ्छुचिः ॥ अग्निष्टोमोतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥ अभिमन्युश्च देशमो नड्वलायां महौजसः ॥ ९ ॥ कुरोरजनयत्पुत्रान् षडाग्नेयी महाप्रभान् ॥ अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं शिबिम् ॥ ६ ॥ अङ्गात्सुनीथापत्यं वै वेनमेकमजायत ॥ प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् ॥ ७ ॥ वेनस्य पाणौ मथिते सम्बभूव महामुने ॥ वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्त्तितः ॥ ८ ॥ येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥ ९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ किमर्थं मथितः पाणिर्वेनस्य परमर्षिभिः ॥ यत्र जज्ञे महावीर्यः स पृथुर्मुनिसत्तम ॥ १० ॥ श्रीपराशर उवाच॥ सुनीथा नाम या कन्या मृत्योः प्रथमतोऽभवत् ॥ अङ्गस्य भार्या सा दत्ता तस्यां वेनो व्यजायत ॥ ११ ॥

स्थिरायति स्थिरोत्तरकालं स्थिरैश्वर्यं या परं केवलं कुक्षिविवरे स्थितं ध्रुवं धृत्वा ध्रुवधारणद्वारा त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं विष्णुपदाख्यं परं स्थानं प्राप ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ १ ॥ २ ॥ अजीजनदिति ॥ चाक्षुषस्य पुत्रः षष्ठो मनुः प्रजापतेरित्यर्धं पूर्वेण संबध्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अंगादिति ॥ सुनीथा मृत्युदुहिता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

पाठः । कथं प्राप्ता परं श्रेष्ठं श्रीविष्णुभक्तं कुक्षिविवरे स्वल्पे धृत्वा या सुनीतिः परं स्थानं प्राप्ता तस्या महिमानं वर्णयितुं कः शक्त इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ध्रुवादिति ॥ भव्याद्भवात्परात् ध्रुवाच्छम्भुर्नामा भार्यां शिष्टिं च व्यजायत शिष्टेः ध्रुवपुत्रात् सुच्छाया नाम योषित्पञ्चपुत्रान् आधत्त जनयामासेत्यर्थः । भार्यां शम्भुर्व्यजायतेति केचित् पठन्ति ॥ १-॥२॥ अजीजनदिति ॥ वारुण्यां वरुणसन्तानजायां वीरणस्य प्रजापतेरात्मजायां पुष्करिण्यां चाक्षुषः रिपुपुत्रः मनुं षष्ठमन्वन्तराधिपं जनयामासेत्यन्वयः ॥ ३॥ मनोरिति ॥ वैराजस्य प्रजापतेः कन्यायां नड्वलायां मनोर्महौजसो दशपुत्रा अजायन्तेत्यन्वयः ॥४॥ऊरुरिति ॥ नड्वलायां महौजस इति पुनरुक्तिस्तु नड्वलायां महौजसो ये दशेत्यनुवादेन त इति विधानार्था ॥५॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १० ॥ ११ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स मातामहदोषेण तेन मृत्योः सुतात्मजः ॥ निसर्गादेष मैत्रेय दुष्ट एव व्यजायत ॥१२॥ अभिषिक्तो यदा राज्ये स वेनः परमर्षिभिः ॥ घोष यामास स तदा पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥१३॥ न यष्टव्यं न दातव्यं न होतव्यं कथञ्चन ॥ भोक्ता यज्ञस्य कस्त्वन्योऽह्यहं यज्ञपतिः प्रभुः ॥१४॥ ततस्तमृषयः पूर्वं संपूज्यं पृथिवीपतिम् ॥ ऊचुः सामकलं वाक्यं मैत्रेय समुपस्थिताः ॥ १५ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भोभो राजन् शृणुष्व त्वं यद्वदाम महीपते ॥ राज्यं देहोपकाराय प्रजानां च हितं परम् ॥ १६ ॥ दीर्घसत्रेण देवेशं सर्वयज्ञेश्वरं हरिम् ॥ पूजयिष्याम भद्रं ते तस्यांशस्ते भविष्यति ॥ १७ ॥ यज्ञेन यज्ञपुरुषो विष्णुः संप्रीणितो नृप ॥ अस्माभिर्भवतः कामान्सर्वानेव प्रदास्यति ॥ १८ ॥ यज्ञैर्यज्ञेश्वरो येषां राष्ट्रे संपूज्यते हरिः ॥ तेषां सर्वेप्सितावाप्तिं ददाति नृप भूभृताम् ॥ १९ ॥ वेन उवाच ॥ मत्तः कोऽभ्यधिकोन्योस्ति कश्चाराध्यो ममापरः ॥ कोयं हरिरिति ख्यातो यो वो यज्ञेश्वरो मतः ॥२०॥ ब्रह्मा जनार्दनः शम्भुरिन्द्रो वायुर्यमो रविः ॥ हुतभुग्वरुणो धाता पूषा भूमिर्निशाकरः ॥२१॥ एत्रे चान्ये च ये देवाः शापानुग्रहकारिणः ॥ नृपस्यैते शरीरस्थाः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २२ ॥ एवं ज्ञात्वा मयाज्ञप्तं यद्यथा क्रियतां तथा ॥ न दातव्यं न यष्टव्यं न होतव्यं च भो द्विजाः ॥२३॥ भर्तृशुश्रूषणं धर्मो यथा स्त्रीणां परो मतः ॥ ममाज्ञापालनं धर्मो भवतां च तथा द्विजाः ॥ २४ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ देह्यनुज्ञां महाराज मा धर्मो यातु संक्षयम् ॥ हविषां परिणामोऽयं यदेतदखिलं जगत् ॥ २५॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति विज्ञाप्यमानोऽपि स वेनः परमर्षिभिः ॥ यदा ददाति नानुज्ञां प्रोक्तः प्रोक्तः पुनः पुनः ॥ २६ ॥ ततस्ते मुनयः सर्वे कोपामर्षसमन्विताः ॥ हन्यतां हन्यतां पाप इत्यूचुस्ते परस्परम् ॥ २७ ॥

१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति ॥ साम सान्त्वनं कलम् अव्यक्तमधुरम् ॥ १५॥ १६॥ दीर्घसत्रेणेति ॥ तस्यांशस्ते भविष्यतीति पाठः। तस्य यज्ञस्य अंशः षष्ठांशः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ देहीति हविषां परिणामः कार्यं वृष्ट्युत्पादकः अदृष्टद्वारा 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इति उक्तप्रकारेण ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति अमर्षोंतितिक्षा ॥ २७ ॥

॥१२॥१३॥ १४ ॥ तत इति ॥ सामकलं साम्ना कलं मधुरं वाक्यमूचुः ॥ १५ ॥ भो भो राजन्निति॥ राज्यदेहयोरुपभोगाय क्षेमाय॥ १६ ॥ दीर्घसत्रेणेति ॥ दीर्घसत्रेण सहस्रसंवत्सरेण अंशः षष्ठो भागः "पुण्यात्षड्भागमाधत्ते न्यायेन परिपालयन्" इति स्मृतेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतदिति ॥ मया यथा यदाज्ञप्तं तदेव क्रियतां तदेवाह—न दातव्यमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ देहीति ॥ हविषां परिणामो वृष्टिद्वारकः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति ॥ कोपश्च अमर्षश्च भगवन्निन्दाजनितौ ताभ्यां समन्विताः ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यो यज्ञपुरुषं विष्णुमनादिनिधनं प्रभुम् ॥ विनिन्दत्यधमाचारो न स योग्यो भुवः पतिः ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा मंत्रपूतैस्तैः कुशैर्मुनिगणा नृपम् ॥ निजघ्नुर्निहतं पूर्वं भगवन्निन्दनादिना ॥ २९ ॥ ततश्च मुनयो रेणुं ददृशुः सर्वतो द्विज ॥ किमेतदिति चासन्नात्पप्रच्छुस्ते जनास्त दा ॥ ३० ॥ आख्यातं च जनैस्तेषां चोरीभूतैरराजके ॥ राष्ट्रे तु लोकैरारब्धं परस्वादानमातुरैः ॥ ३१ ॥ तेषामुदीर्णवेगानां चोराणां मुनिसत्तमाः ॥ मुमहद्दृश्यते रेणुः परवित्तापहारिणाम् ॥ ३२ ॥ ततः संमंत्र्य ते सर्वे मुनयस्तस्य भूभृतः ॥ ममन्थुरूरुं पुत्रार्थमनपत्यस्य यत्नतः ॥ ३३ ॥ मथ्यमानात्समुत्तस्थौ तस्योरोः पुरुषः किल ॥ दग्धस्थूणाप्रतीकाशः खल्वाटास्योतिह्रस्वकः ॥ ३४ ॥ किं करोमीति तान्सर्वान्स विप्रानाह चातुरः ॥ निषीदेति तमूचुस्ते निषादस्तेन सोऽभवत् ॥ ३५ ॥ ततस्तत्संभवा जाता विन्ध्यशैलनिवासिनः ॥ निषादा मुनिशार्दूल पापकर्मोपलक्षणाः ॥ ३६ ॥ तेन द्वारेण तत्पापं निष्क्रान्तं तस्य भूपतेः ॥ निषादास्ते ततो जाता वेनकल्मषना शनाः ॥ ३७ ॥ तस्यैव दक्षिणं हस्तं ममन्थुस्ते ततो द्विजाः ॥ ३८ ॥ मथ्यमाने च तत्राभूत्पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ ३९ ॥ आद्यमाजगवं नाम खात्पपात ततो धनुः ॥ शराश्च दिव्या नभसः कवचं च पपात ह ॥ ४० ॥

॥ २८ ॥ इतीति ॥ देवतावेदयज्ञनिन्दया धर्मानुज्ञया आत्मप्रशंसया च स्वयमेव हतत्वात्तद्धंतुर्न दोष इति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ मथ्यमानादिति ॥ मथ्यतः मथ्यमानात् खल्वाटः खलतिः "खर्वाटश्चाति ह्रस्वकः" इति च पाठः । खर्वटास्य इति पाठे ह्रस्ववक्रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तत इति ॥ निषादा जाता इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ तेनेति ॥ तेन निषादरूपेण द्वारेण तत्पापं भगवन्निन्दनादिरूपं पापम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आद्यमिति ।

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मथ्यमानादिति ॥ मथ्यतश्चेति पाठेपि मथ्यमानादित्येवार्थः । दग्धस्थूणाप्रतीकाशः दग्धस्तम्भतुल्यः कृष्णवर्ण इति यावत् । खर्वटास्यः ह्रस्वमुखः निबिडनासिकवक्षा इत्यर्थः । खर्वटास्य इति पाठः । केचित्तु खर्वटाक्ष इति पठित्वा गोः अक्षिणी इव अक्षिणी यस्येति व्याचक्षते ॥ ३४ ॥ किं करोमीति अत्यन्तासम्भवे तथाभूतमभिषेक्तुं निषादेति तमूचुः ॥ ३५ ॥ तत इति ॥ पापरूपं कर्मैवोपलक्षण-चिह्नं येषां ते ॥ ३६ ॥ तेनेति ॥ तेन द्वारेण निषादरूपेण ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मथ्यमान इति ॥ अग्निरिवेति यथा काष्ठे मथ्यमाने धूमरूपेण तस्य मले निष्क्रान्ते पश्चादग्निरुत्पद्यते तथा निषादरूपेण कल्मषे निष्क्रान्ते पश्चादाग्नेयक-देदीप्यमानः पृथुरुत्पन्न इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ आद्यमिति ॥ आद्य शार्वं पिनाकसंज्ञं धनुः ॥ ४० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्मिन् जाते तु भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥ ४१ ॥ सत्पुत्रेणैव जातेन वेनोपि त्रिदिवं ययौ ॥ पुन्नाम्नो नरकात् त्रातः सुतेन सुमहात्मना ॥ ४२ ॥ तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ तोयानि चाभिषेकार्थं सर्वाण्येवोपतस्थिरे ॥ ४३ ॥ पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह ॥ स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि च सर्वशः ॥ समागम्य तदा वैन्यमभ्यसिञ्चन्नराधिपम् ॥ ४४ ॥ हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः ॥ विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ ॥४५॥ विष्णुचक्र करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ॥ भवत्यव्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥ ४६ ॥ महता राजराज्येन पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ सोभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मको विदैः ॥ ४७ ॥ पित्रा पराजितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ॥ अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ४८ ॥ आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्र मभियास्यतः ॥ पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ४९ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सिद्धन्त्यन्नानि चिंतया ॥ सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ५० ॥ तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥ ५१ ॥

अजगवमेवाजगवं पिनाकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ पितामह इति ॥ देवैः अङ्गिरसैः षष्ठमन्वन्तरे तैर्देवैर्भविष्यद्भिः स्थावराणि हिमवदाद्यधि दैवतानि ॥ ४४ ॥ हस्त इति ॥ चक्रं रेखामयम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ महतेति ॥ राजराज्येन राज्ञां राजत्वेन ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आप इति ॥ ध्वजभंगश्च नाभवत् वनेषु गच्छतः पृथोः आनम्रशाखाश्च वृक्षाः आसन् अभवन् ॥ ४९ ॥ अकृष्टपच्येति ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी दोहानन्तरं प्रजाकृतकृष्यादिविनापि सफला पृथिवी पृथुदुग्धक्षीरपरिणामौषध्याश्रयत्वात् पुटके कोटरे ॥ ५० ॥ तस्येति ॥ तस्य पृथोर्यज्ञे पैतामहे पितामहदैवत्ये—"वैन्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः । सुत्यायाम

॥ ४१ ॥ सत्पुत्रेणेति ॥ सत्पुत्रेण तेन पृथुना स वेनः पुन्नाम्नो नरकात् त्रातः सन् त्रिदिवं ययौ । तथा च स्मृतिः "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा" इति वचनात् ॥ ४२ ॥ तमिति ॥ समुद्रादयः तदभिमानिन्यो देवताः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ हस्त इति ॥ चक्रमिति दुष्टरेखान्तरानाकुलं रेखामयमप्रतिहतं चक्रं दृष्ट्वेत्यर्थः । तदुक्तम् "यस्याप्रतिहतं चक्रमंशः स परमेष्ठिनः" इति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ महतेति ॥ राजराज्येन चक्रवर्त्तित्वेन ॥ ४७ ॥ पित्रेति ॥ पित्रा नानुरंजिताः ॥ ४८ ॥ आप इति ॥ ध्वजभङ्गश्च वनेषु गच्छतो नाभवत् ॥ ४९ ॥ अकृष्टपच्येति ॥ अकृष्टपच्या कृषि विनैव सफला पुटकं पर्णादिसंस्थानविशेषः ॥ ५० ॥ तस्येति ॥ सूत्यां सूतिः सोमाभिषवभूमिः तस्यां सौत्येहनि ॥ ५१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्मिन्नेव महायज्ञेजज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः॥प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ॥५२॥स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्॥कर्मैतदनुरूपं वां पात्रं स्तोत्रस्य चापरम् ॥५३॥ ततस्तावूचतुर्विप्रान्सर्वानेव कृताञ्जली ॥ अद्य जातस्य नो कर्म ज्ञायतेस्य महीपतेः ॥५४॥ गुणा न चास्य ज्ञायन्ते न चास्य प्रथितं यशः ॥ स्तोत्रं किमाश्रयं त्वस्य कार्यमस्माभिरुच्यताम् ॥ ५५ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ करिष्यत्येष यत्कर्म चक्रवर्ती महाबलः ॥ गुणा भविष्या ये चास्य तैरयं स्तूयतां नृपः ॥ ५६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः स नृपतिस्तोषं तच्छ्रुत्वा परमं ययौ ॥ सद्गुणैः श्लाघ्यतामेति तस्माच्छ्लाघ्या गुणा मम ॥ ५७ ॥ तस्माद्यदद्य स्तोत्रेण गुणनिर्वर्णनं त्विमौ ॥ करिष्येते करिष्यामि तदेवाहं समाहितः ॥ ॥ ५८ ॥ यदिमौ वर्जनीयं च किंचिदत्र वदिष्यतः ॥ तदहं वर्जयिष्यामीत्येवं चक्रे मतिं नृपः ॥ ५९ ॥ अथ तौ चक्रतुः स्तोत्रं पृथोर्वैन्यस्य धीमतः ॥ भविष्यैः कर्मभिः सम्यक्सुस्वरौ सूतमागधौ ॥ ६० ॥ सत्यवाग्दानशीलोयं सत्यसन्धो नरेश्वरः ॥ ह्रीमान्मैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥ ६१ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषकः ॥ मान्यान्माननिता यज्वा ब्रह्मण्यः साधुसम्मतः ॥ ६२ ॥ समः शत्रौ च मित्रे च व्यवहारस्थितौ नृपः ॥ ६३ ॥

भवत्सूतः" इति वायूक्तेः । सूत्यां सूत्यायां सोमाभिषवे जाते सूयते सोमोऽस्यामिति सूतीः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ स्तूयतामिति ॥ औदार्यादिगुणैरेष स्तूयतां पराक्रमादि कर्म चास्य स्तूयताम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ गुणा इति ॥ यशो हि गुणक्रियाप्रसिद्धिः ॥५५॥५६॥ तत इति ॥ सद्गुणैरिति लोके हि जनः सद्गुणैः स्तुत्यो भवति तस्मान्ममया गुणा लभ्याः सम्पाद्याः ॥ ५७ ॥ तस्मादिति ॥ तदेव औदार्यादि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सत्यवागिति ॥ ह्रीः अकार्याल्लज्जा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सम इति ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नेव दिने ॥ ५२ ॥ स्तूयतामिति ॥ वां युवयोः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ गुणा इति ॥ अस्माभिरिति । अस्मदर्द्वयोश्चेति बहुत्वम् ॥ ५५ ॥ करिष्यतीति ॥ चक्रवर्त्तिदक्षिणहस्ते तच्चिह्नस्य चक्रस्योपलब्धेः महाबलश्च विष्ण्वंशत्वात् अतः सर्वेष्यस्य सद्गुणाः सत्कर्माणि च भविष्यन्त्येव भविष्यैरेव सद्गुणकर्मभिः स्तूयताम् अयं भावः "विधुज्यतेऽधमा दण्डैरुत्तमस्तु प्रियोक्तिभिः" इति न्यायात् । अयं गुणकर्मस्तुत्यैव स्वकार्यं विज्ञापनीय इति ॥ ५६ ॥ पृथुरपि ह्यनेन स्तुतिविशेषेण ममायमृषिभिरुपदेश क्रियत इति मत्वा तथैव कर्त्तुमध्यवसितवानित्याह ततस्स इत्यादित्रिभिः तत इति ॥ मम गुणाः श्लाघ्याः श्लाघार्हाः स्तुतिविषयत्वात् तस्माल्लभ्या गुणा इति पाठे गुणाः सद्गुणाः लभ्याः प्राप्याः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सत्यवागिति ॥ सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः सत्यमर्यादो वा ह्रीमानकार्ये जुगुप्सावान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सूतेनोक्तान् गुणानित्थं स तदा मागधेन च ॥ चकार हृदि तादृक् च कर्मणा कृतवानसौ ॥ ६४ ॥ ततस्तु पृथिवीपालः पालयन्पृथिवीमिमाम् ॥ इयाज विविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ६५ ॥ तं प्रजाः पृथिवीनाथमुपतस्थुः क्षुधार्दिताः ॥ ओषधीषु प्रणष्टासु तस्मिन्काले ह्यराजके ॥ तमूचुस्ते नताः पृष्टास्तत्रागमनकारणम् ॥ ६६ ॥ प्रजा ऊचुः ॥ अराजके नृपश्रेष्ठ धरित्र्या सकलौषधीः ॥ ग्रस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ॥ ६७ ॥ त्वन्नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ॥ देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौषधीः ॥ ६८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततस्तु नृपतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः ॥ शरांश्च दिव्यान्कुपितः सोन्वधावद्वसुन्धराम् ॥ ६९ ॥ ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा च वसुन्धरा ॥ सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्संत्रासादगमन्मही ॥ ७० ॥ यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ॥ तत्र तत्र तु सा वैन्यं ददृशेऽभ्युद्यतायुधम् ॥ ७१ ॥ ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं राजपराक्रमम् ॥ प्रवेपमाना तद्वाणपरित्राणपरायणा ॥ ७२ ॥ पृथिव्युवाच ॥ स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र न पश्यसि ॥ येन मां हंतुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥ ७३ ॥ पृथुरुवाच ॥ एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ॥ बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥ ७४ ॥ पृथिव्युवाच ॥ प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ॥ आधारः कः प्रजानां ते नृपश्रेष्ठ भविष्यति ॥ ७५ ॥ पृथुरुवाच ॥ त्वां हत्वा वसुधे बाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम् ॥ आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥ ७६ ॥

व्यवहारस्थितः नृप इति च पाठः । व्यवहारस्थितः । व्यवहारदर्शनाय धर्मासनस्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तत इति ॥ यज्ञैरियाज देवपूजामकरोत् ॥ ६५ ॥ तमिति ॥ तस्मिन् काले वेनपृथुराज्यसन्धौ तेन आगमनकारणं पृष्टास्तमूचुः ॥ ६६ ॥ अराजक इति ॥ ओषधीः ओषध्यः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ तत इति ॥ ननाश अपलायत 'नाशः पलायने मृत्यौ मृतौ च' इति वैजयंती ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ त्वामिति ॥ योगः सामर्थ्यं तदेव बलं "आत्मानं प्रथ

॥ ६४ ॥ ६३ ॥ तस्मिन्काले वेनपृथुमहाराजयोः सन्धौ ॥ ६६ ॥ अराजक इति ॥ सकलौषधीः सकला औषध्यः ग्रस्ताः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ तत इति ॥ सा मही ब्रह्मलोकादीन् लोकान् प्रति ननाश अपलायत ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ त्वामिति ॥ आत्मयोगबलेन पृथिवीभावं प्राप्य धारयिष्यामि । तथा च हरिवंशे—"आत्मानं प्रथयित्वेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः" इति ॥ ७६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् । प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥ ७७ ॥ पृथि व्युवाच ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ तस्माद्वदाम्युपायं ते तं कुरुष्व यदीच्छसि ॥ ७८ ॥ समस्ता या मया जीर्णा नरनाथ महौषधीः ॥ यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥ ७९ ॥ तस्मात्प्रजाहितार्थाय मम धर्मभृतां वर ॥ तं तु वत्सं कुरुष्व त्वं क्षरेयं येन वत्सला ॥ ८० ॥ समां च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समंततः ॥ वरौषधीबीजभूतं बीजं सर्वत्र भावये ॥ ८१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः ॥ धनुष्कोट्या पदा वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥ ॥ ८२ ॥ न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ॥ प्रविभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराऽभवत् ॥ ८३ ॥ न सस्यानि न गोरक्ष्यं न कृषिर्न वणिक्पथः ॥ वैन्यात्प्रभृति मैत्रेय सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥ ८४ ॥ यत्रयत्र समं त्वस्य भूमेरासीद्द्विजोत्तम ॥ तत्रतत्र प्रजाः सर्वा निवासं समरोचयत् ॥ ८५ ॥ आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ॥ कृच्छ्रेण महता सोपि प्रणष्टास्वौषधीषु वै ॥ ८६ ॥ स कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ॥ स्वपाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥ सस्यजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ॥ ८७ ॥ तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेद्यापि नित्यशः ॥ ८८ ॥ प्राणप्रदाता स पृथुर्यस्माद्भूमेरभूत्पिता ॥ ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥ ८९ ॥

यित्वेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः" इति हरिवंशे ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ समस्ता इति ॥ क्षीरपरिणामिनीः क्षीरेण परिणामिनीः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ समामिति ॥ समां समस्थलां येन समीकरणेन भावये उत्पादय ॥ ८१ ॥ तत इति ॥ तेन उत्सादनेन विवर्जिताः विक्षिप्ताः । विवर्द्धिता इति पाठे एकत्र पुञ्जीकृताः । विवर्जिताः इति पाठे उत्सारणदेशे विवर्जिता इति ॥ ८२ ॥ नहीति ॥ पूर्वनिसर्ग इति च पाठः । पूर्वनिसर्गे पूर्वावस्थायां पुरा पृथोः पूर्वकाले ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ स इति ॥ सस्यं मनुष्याणां योनिं सस्यं पृथुर्दुदोह तत्र दोहे पृथुरेव यजमानः ऋत्विक् च ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ प्राणेति ॥ प्राणप्रदाता अभयप्रदः "जनकश्चोपनेता

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तस्मादिति ॥ क्षरेयं क्षीररूपेणौषधीः स्रवेयम् ॥ ८० ॥ समामिति ॥मां च सर्वत्र समां कुरु येन समस्थलत्वेन क्षीरं सर्वत्र भावये धारयामि ॥ ८१ ॥ तत इति ॥ विवर्द्धिताः एकैकत्रोच्चतराः कृताः विवर्जिता इति पाठे उत्सारणदेशे विवर्जिता इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ न हीति ॥ पूर्वविसर्गे पृथूत्पत्तेः पूर्वसृष्टौ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ आहार इति ॥ तदा पृथोः पूर्वमराजके सोपि फलाहारः महता कृच्छ्रेण सम्पाद्योऽभवत् ॥ ८६ ॥ स इति ॥ स पृथुस्तु प्रजासन्तानप्रवर्त्तकं मनुं वत्सं कृत्वा स्वपाणिरूपपात्रे सस्यबीजानि पृथिवीं दुदोहेत्यन्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ प्राणप्रदातेति ॥ प्राणदानादभयदानाद्भूमेः पिताऽभूत् यथाहुः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्यै रक्षोभिरद्रिभिः ॥ गन्धर्वैरुरगैर्यक्षैः पितृभिस्तरुभिस्तथा ॥ ९० ॥ तत्तत्पात्रमुपादाय तत्तद्दुग्धं मुने पयः ॥ वत्सदोग्धृविशेषाश्च तेषां तद्योनयोऽभवन् ॥ ९१ ॥ सैषा धात्री विधात्री च धारिणी पोषणी तथा ॥ सर्वस्य तु ततः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा॥९२॥ एवं प्रभावस्स पृथुः पुत्रो वैन्यस्य वीर्यवान् ॥ जज्ञे महीपतिः पूर्वो राजाभूज्जनरञ्जनात् ॥ ९३ ॥

च यश्च विद्यां प्रयच्छति ॥ अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः" इति वचनात् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ तत्तत्पात्रमिति ॥ पृथूपदेशाद्देवादिभिस्तत्तद्वत्सैस्तत्तत्पात्रमुपादाय भूस्तत्तत्पयो दुग्धा देवाद्यैर्यजमानस्थानीयैर्दर्शनपरैः ऋत्विक्स्थानीयैः सूर्यबृहस्पतिद्विमूर्द्धजतुनाभमेरुवसुरुचिधृतराष्ट्रसुपर्णान्तकसालाख्यदोग्धृविशेषैरिन्द्रसोमविरोचनसुमालिहिमवच्चित्ररथतक्षककुबेरयमप्लक्षाख्यवत्सविशेषैः सौवर्णं छन्दोमयमायसं कापालं शैलं पद्मपत्रमलाब्वपक्वमृण्मयं राजतं पालाशमिति तत्तत्पात्रमादाय बलं तपोमायां रुधिरमौषधं रत्नं गन्धं विषमन्तर्धानं स्वधां पुनः प्ररोहणमिति क्षीरविशेषं मात्स्यादिषूक्तक्रमेण दुग्धा अत्र नामभेदस्तु नामान्तरत्वेन बोध्यः । तेषामिति ॥ तेषां देवादीनां सूर्यादीनामिन्द्रादीनां च तद्योनयः तानि बलादीनि योनयः कारणम् ॥ ९१ ॥ सैषेति ॥ धात्री माता विधात्री कर्त्री ॥९२ ॥ ९३ ॥

"जनकश्चोपनेता च यश्च विद्याः प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः" इति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ तत्तत्पात्रमिति ॥ देवादिभिर्देशभिर्वर्गैस्तत्तत्स्वाभिमतं पात्रमुपादाय तत्तत्स्वाभिमतं पयो भूमिर्दुग्धा । तेषां देवादीनां तद्योनयस्तत्तज्जातीया एव वत्स विशेषा दोग्धृविशेषाश्च अभवन् । तमेव देवादिषु दोग्धृवत्सादिक्रमं हरिवंशे मात्स्यादावप्युक्तं संक्षेपेण वक्ष्यामः । देवानामिन्द्रो वत्सः मित्रो दोग्धा सौवर्णं पात्रं बलं क्षीरम् । मुनीनां सोमो वत्सः बृहस्पतिर्दोग्धा छन्दांसि पात्रं तपो ब्रह्म च क्षीरम् । दैत्यानां त्रिमूर्द्धा वत्सः विरोचनो दोग्धा आयसं पात्रं माया क्षीरम् । राजसानां सुमाली वत्सः जन्तुर्नाम दोग्धा कपालं पात्रं रुधिरं क्षीरम् । अद्रीणां हिमवान्वत्सः मेरुर्दोग्धा शिलामयं पात्रं महौषधीः क्षीरम् । गन्धर्वाणां चित्ररथो वत्सः विश्वावसुर्दोग्धा पद्मं पात्रं गन्धः क्षीरम् । उरगाणां तक्षको वत्सः धृतराष्ट्रो दोग्धा अलाबुपात्रं विषं क्षीरम् । यक्षाणां कुबेरो वत्सः सुपर्णो दोग्धा मृन्मयं पात्रम् अन्तर्धानं क्षीरम् । पितॄणां यमो वत्सः अन्तको दोग्धा राजतं पात्रं स्वधा क्षीरम् तरूणां प्लक्षो वत्सः सालवृक्षो दोग्धा पालाशं पात्रं छिन्नसंरोहणं क्षीरम् । तदुक्तं हरिवंशे "देवा मित्रेन्द्रसौपर्णैर्बलं तु मुनयस्तथा । बृहस्पतींदुवेदैश्च तपोदैत्यास्त्रिमूर्धतः ॥ विरोचनायसाभ्यां च मायां रक्षोगणा अपि । जन्तूनामसुमालिभ्यामस्ना रक्तं ततोऽद्रयः ॥ हिमाद्रिमेरुशैलैस्तु रत्नं गन्धर्वजातयः । वसुचित्ररथाम्भोजैर्गन्धं तु भुजगास्ततः ॥ धृतराष्ट्रात्तक्षकालाबुभ्यां च विषमुल्बणम् । यक्षाः सुपर्णधनदमृत्योन्तार्द्धं पितृव्रजः ॥ अन्तकप्रेतराड्राजतैः स्वधां हि महीरुहाः । सालप्लक्षपलाशैश्च छिन्नसंरोहणं मुहुः ॥ स्वदोग्धृवत्सपात्रैश्च तत्तद्दुदुहुरुर्वराम्" इति ॥ ९१ ॥ सैति ॥ धात्री माता । विधात्री कर्त्री ॥ धरणी आधारः पोषणी पोषकर्त्री ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

य इदं जन्म वैन्यस्य पृथोः संकीर्त्तयेन्नरः॥न तस्य दुष्कृतं किंचित्फलदायि प्रजायते॥९४॥दुस्स्वप्नोपशमं नृणां शृण्वतामेतदुत्तमम्॥पृथोर्जन्म प्रभावश्च करोति सततं नृणाम्॥९५॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ श्रीपराशर उवाच ॥ पृथोः पुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेन्तर्द्धिवादिनौ ॥ शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत ॥ १ ॥ हविर्धानात् षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत्सुतान् ॥ प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं वृजाजिनौ॥२॥प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः ॥ हविर्धानान्महाभाग येन संवर्धिताः प्रजाः॥३॥ प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता मुने ॥ प्राचीनबर्हिरभवत्ख्यातो भुवि महाबलः ॥४॥ समुद्रतनयायां तु कृतदारो महीपतिः॥महतस्तमसः पारे सवर्णायां महामते ॥५॥सवर्णाधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः ॥ सर्वे प्राचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥६॥ अपृथग्धर्मचरणास्ते तप्यन्त महत्तपः ॥ दशवर्ष सहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ७॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ यदर्थं ते महात्मानस्तपस्तेपुर्महामुने ॥ प्राचेतसः समुद्राम्भस्येतदाख्यातुमर्हसि ॥८॥

॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥छ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राचीनाग्रा इति ॥ प्राचीनाग्राः कुशाः यज्ञविशेषीयाः ॥ ४ ॥ समुद्रेत्यादि ॥ अत्र दारशब्देन दारक्रिया लक्ष्यते कृतदारः कृतविवाह इत्यर्थः । महतस्तमसः पार इति सवर्णाविशेषणम् । पुत्रोत्पत्तिद्वारेण तामिस्रादिनरकोत्तारहेतुभूतायामित्यर्थः । समुद्रतनयायां सवर्णायां कृतविवाहः कृतदारो महीपतेरिति पाठे महीपतेरित्यस्योत्तरेण सम्बंधः ॥ ५ ॥ सवर्णेति ॥ प्राचीनबर्हिषो महीपतेः सामुद्री सवर्णा प्रचेतसो नाम पुत्रानाधत्त ये तमसः पारे तानिति वान्वयः । तामिस्रादिनरकनाशकानित्यर्थः । "शश्वत्पुत्रेण पितरो नाध्यायन्बहुलं तमः । ज्योतिर्हि पुत्रः परमेव्योमन्" इति च श्रुतेः ॥ ६ ॥ अपृथगिति ॥ अपृथग्धर्मचरणाः एकविधधर्माचरणाः इति दशानामप्येकपत्नीभोगोपक्षेपः॥ ७ ॥ ८॥

॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ पृथोरिति ॥ अन्तर्धेरेवान्तर्धानः तस्माद्भार्या शिखण्डिनी हविर्धानं पुत्रमसूयत ॥ १ ॥ हविर्धानादिति ॥ आग्नेयी अग्निवंशजा धिषणा नाम ॥ २ ॥ ३ ॥ प्राचीनाग्रा इति ॥ प्राचीनाग्राः कुशाः सर्वत्र यज्ञानुष्ठानात्तदुक्तम् "यस्येदं देवयजनमनुयज्ञं वितन्वतः । प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम्" ॥ इति ॥ ४ ॥ समुद्रतनयायामिति ॥ तपसः पारे सवर्णसंज्ञायां कृतदारः तपस्तप्त्वाऽनन्तरं तां परिणीतवानित्यर्थः । तमसः पार इति पाठे तमसो नरकस्य पारे निमित्तं पुत्रोत्पत्त्या नरकतारणार्थमित्यर्थः॥ ५ ॥ सवर्णेति ॥ सवर्णा दश प्रचेतसः आधत्त असूयत ॥६॥ अपृथगिति ॥ अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्मचारिणः एतच्च तेषां वक्ष्यमाणैकभार्यात्वं सम्भावयितुमुक्तं समुद्रसलिलेशयाः तत्र निम्ने मग्नास्सन्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ पित्रा प्रचेतसः प्रोक्ताः प्रजार्थममितात्मना ॥ प्रजापतिनियुक्तेन बहुमानपुरस्सरम् ॥ ९ ॥ प्राचीनबर्हिरुवाच ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टोस्म्यहं सुताः ॥ प्रजाः संवर्द्धनीयास्ते मया चोक्तं तथेति तत् ॥ १० ॥ तन्मम प्रीतये पुत्राः प्रजावृद्धिमतंद्रिताः ॥ कुरुध्वं माननीया वः सम्यगाज्ञा प्रजापतेः ॥ ११ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततस्ते तत्पितुः श्रुत्वा वचनं नृपनंदनाः ॥ तथेत्युक्त्वा च तं भूयः पप्रच्छुः पितरं मुने ॥ १२ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ येन तात प्रजावृद्धौ समर्था कर्मणा वयम् ॥ भवेम तत् समस्तं नः कर्म व्याख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ पितोवाच ॥ आराध्य वरदं विष्णुमिष्टप्राप्तिमसंशयम् ॥ समेति नान्यथा मर्त्यः किमन्यत्कथयामि वः ॥ १४ ॥ तस्मात्प्रजा विवृद्ध्यर्थं सर्वभूतप्रभुं हरिम् ॥ आराधयत गोविन्दं यदि सिद्धिमभीप्सथ ॥ १५ ॥ धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चान्विच्छतां सदा ॥ आराधनीयो भगवाननादिपुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ यस्मिन्नाराधिते सर्गं चकारादौ प्रजापतिः ॥ तमाराध्याच्युतं वृद्धिः प्रजानां वो भविष्यति ॥ १७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येवमुक्तास्ते पित्रा पुत्राः प्राचेतसो दश ॥ मग्नाः पयोधिसलिले तपस्तेपुः समाहिताः ॥ १८ ॥ दशवर्षसहस्राणि न्यस्तचित्ता जगत्पतौ ॥ नारायणे मुनिश्रेष्ठ सर्वलोकपरायणे ॥ १९ ॥ तत्रैवावस्थिता देवमेकाग्रमनसो हरिम् ॥ तुष्टुवुर्यस्स्तुतः कामान् स्तोतुरिष्टान्प्रयच्छति ॥ २० ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ स्तवं प्रचेतसो विष्णोः समुद्राम्भसि संस्थिताः ॥ चक्रुस्तन्मे मुनिश्रेष्ठ सुपुण्यं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ शृणु मैत्रेय गोविन्दं यथापूर्वं प्रचेतसः ॥ तुष्टुवुस्तन्मयीभूताः समुद्रसलिलेशयाः ॥ २२ ॥ प्रचेतस ऊचुः ॥ नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ॥ तमाद्यन्तमशेषस्य जगतः परमं प्रभुम् ॥ २३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ १७॥ १८ ॥ १९ ॥२०॥ स्तवमिति ॥ यं स्तवं चक्रुस्तं वक्तुमर्हसि ॥२१॥२२॥ नतास्स्मेति ॥ वचसां यत्र प्रतिष्ठा वाच्ये हि वचसां प्रतिष्ठा प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं हि सर्वं वस्तुजातं वचसां न तु प्रधानतया वाच्यम् । यथा गुणजात्यादिकम् ॥ २३ ॥

॥ ९ ॥ ब्रह्मणेति॥ ते त्वया प्रजाः संवर्द्धनीयाः इत्यादिष्टोस्मि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्ममिति ॥ अन्विच्छतां धर्माद्यनन्तरं मोक्षमपीच्छताम् ॥ १६ ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नाराधिते यमाराध्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ इतीति ॥ प्रचेतस एव प्राचेतसाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ स्तवमिति ॥ प्रचेतसः यं स्तवं चक्रुः तं स्तवं वक्तुमर्हसि ॥ २१ ॥ २२ ॥ " जगद्बीजतया नत्वा चित्ररूपतया ततः । शुद्धरूपप्रणामेन दृष्टो विष्णुः प्रचेतसाम्" ॥ तत्र प्रथमं जगत्कारणतया प्रणमन्ति नतास्मेत्यादिद्वाभ्याम्—नतास्मेति ॥ प्रतिष्ठा तात्पर्यमित्यर्थः । आद्यन्तं करोतीत्याद्यन्तम् अत एव परमं च प्रभुञ्च ॥ २३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ज्योतिराद्यमनौपम्यमण्वनन्तमपारवत् ॥ योनिभूतमशेषस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥२४॥ यस्याहः प्रथमं रूपमरूपस्य तथा निशा॥संध्या च परमेशस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥ भुज्यतेऽनुदिनं देवैः पितृभिश्च सुधात्मकः ॥ बीजभूतं समस्तस्य तस्मै सोमात्मनेन मः॥ २६॥ यस्तमांस्यत्ति तीव्रात्मा प्रभाभिर्भासयन्नभः॥घर्मशीताम्भसां योनिस्तस्मै सूर्यात्मने नमः॥२७॥काठिन्यवान् यो बिभर्त्ति जगदेतदशेषतः॥ शब्दादिसंश्रयो व्यापी तस्मै भूम्यात्मने नमः॥२८॥यद्योनिभूतं जगतो बीजं यत्सर्वदेहिनाम् ॥ तत्तोयरूपमीशस्य नमामो हरिमेधसः ॥२९ ॥ यो मुखं सर्वदेवानां हव्यभुक्कव्यभुक् तथा ॥ पितॄणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ ३० ॥ पंचधावस्थितो देहे यश्चेष्टां कुरुतेऽनिशम् ॥ आकाशयोनिर्भगवांस्तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥ ३१ ॥ अवकाशमशेषाणां भूतानां यः प्रयच्छति ॥ अनन्तमूर्तिमाञ्छुद्धस्तस्मै व्योमात्मने नमः ॥ ३२ ॥ समस्तेन्द्रियसर्गस्य यः सदा स्थानमुत्तमम् ॥ तस्मै शब्दादिरूपाय नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ३३ ॥ गृह्णाति विषयान्नित्यमिन्द्रियात्माक्षराक्षरः ॥ यस्तस्मै ज्ञानमूलाय नतास्म हरिमेधसे ॥ ३४ ॥ गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ॥ अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ ३५ ॥ यस्मिन्ननन्ते सकलं विश्वं यस्मात्तथोद्गतम् ॥ लयस्थानं च यस्तस्मै नमः प्रकृतिधर्मिणे ॥ ३६ ॥

ज्योतिरिति ॥ ज्योतिः अप्राकृतज्योतिर्मयरूपम् आद्यं आदौ भवं "तमेव भान्तम्" इत्यादिश्रुतेः । अनौपम्यम् उपमैवौपम्यं तद्रहितम् ।अणु सूक्ष्मम् अनन्तमपारवत् देशकालपरिच्छेदरहितम् ॥२४॥२५॥ भुज्यत इति ॥ बीजभूतः समस्तस्येति च पाठः । बीजभूतः वृष्टौषधिद्वारा ॥२६॥ य इति ॥ घर्मः उष्णम् आतपः शीतं हिमम्॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पञ्चधेति ॥ पञ्चधा प्राणादिरूपेण चेष्टाम् उच्छासनिश्वासव्यायामरससमाधानोच्चारणात्मिकाम् । आकाशयोनिः आकाशाद्धि वायुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समस्तेति ॥ स्थानमालम्बनम् ॥ ३३ ॥ गृह्णातीति ॥ विषयः क्षराक्षरः क्षरं चक्षुः निर्गत्य विषयग्रहणात् अक्षरं श्रोत्रादि ॥ ३४ ॥ गृहीतानिति ॥ गृहीतान् बाह्येंद्रियैः स्पृष्टान् आलोचितानात्मज्ञानविषयान्करोति । अन्तःकरणभूताय मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने ॥ ३५ ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्सकलं

प्रधानशङ्कां व्यावर्त्तयति—ज्योतिरिति ॥ अनौपम्यं सूर्यादुपमानशून्यं चिद्रूपमित्यर्थः । अनुनाडीप्रचारचातुर्यवत् अनन्तरं निर्भेदम् अपारवदवधिशून्यम् ॥ २४ ॥ कालरूपेण प्रणमन्ति—यस्या हरिरिति ॥ २५ ॥ विश्वरूपेण प्रणमन्ति भुज्यत इत्यादिदशभिः—भुज्यत इति ॥जीवभूत जीवरूपः ॥ २६ ॥ य इति ॥ घर्मतापः शीतं च अम्भश्च तेषां योनिः कारणम् ॥२७॥ काठिन्यवानिति ॥ शब्ददीनां पञ्चानामपि गुणानां संश्रयः ॥ २८ ॥ यदिति ॥ योनिरूपं शोणितरूपेण बीजरूपं शुक्रारूपेण ॥ २९ ॥ य इति यो हव्यभुग्देवानां मुखं कव्यभुक् पितॄणां च मुखम् ॥ ३० ॥ पञ्चधेति ॥ पञ्चधा प्राणादिरूपेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥प्रधानरूपेण प्रणमन्ति—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्ननन्ते विश्वं तिष्ठति प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयो गुणाः सन्त्यस्येति प्रकृतिधर्मी तस्मै ॥ ३६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शुद्धः सँल्लक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः॥तमात्मरूपिणं देव नतास्म पुरुषोत्तमम्॥ ३७॥अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम्॥ नतास्स्म तत्परं ब्रह्म विष्णोर्यत्परमं पदम्॥ ३८॥ अदीर्घह्रस्वमस्थूलण्वनमश्यामलोहितम्॥ अस्नेहच्छायमतनुमसक्तमशरीरिणम्॥ ३९॥ अनाकाशमसंस्पर्शमगन्धमरसं च यत्॥ अचक्षुश्रोत्रमचलमवाक्पाणिममानसम्॥४०॥ अनामगोमत्रसुखमतेजस्कमहेतुकम्॥ अभयं भ्रांतिरहितम निद्रमजरामरम्॥ ४१॥ अरजोशब्दमप्लुतं यदसंवृतम्॥ पूर्वापरेण वै यस्मिंस्तद्विष्णोः परमं पदम्॥ ४२॥ परमेशत्वगुणवत्सर्वभूतम संश्रयम्॥ नतास्म तत्पदं विष्णोर्जिह्वाद्यग्गोचरं न यत्॥ ४३॥ श्रीपराशर उवाच॥ एवं प्रचेतसो विष्णुं स्तुवन्तस्तत्समाधयः॥ दश वर्षसहस्राणि तपश्चेरुर्महार्णवे॥ ४४॥ ततः प्रसन्नो भगवांस्तेषामन्तर्जले हरिः॥ ददौ दर्शनमुन्निद्रनीलोत्पलदलच्छविः॥ ४५॥ पतत्रिराजमारूढमवलोक्य प्रचेतसः॥ प्रणिपेतुः शिरोभिस्तं भक्तिभारावनामितैः॥ ४६॥ ततस्तानाह भगवान्व्रियतामीप्सतो वरः। प्रसादसुमुखोहं वो वरदः समुपस्थितः॥ ४७॥ ततस्तमूचुर्वरदं प्रणिपत्य प्रचेतसः॥ यथा पित्रा समादिष्टं प्रजानां वृद्धिकारणम्॥ ४८॥

तिष्ठतीति शेषः। प्रकृतिधर्मिणे प्रकृतिरूपवते॥ ३६॥ पुरुषरूपमाह शुद्ध इति॥ ३७॥ मुक्तस्वरूपमाह अविकारमिति॥ बद्धस्य ज्ञानसंकोचादिरूपो विकारोस्ति तद्रहितत्वमविकारत्वम्। निरंजनं प्रकृतिसंबन्धरहितम्। परं ब्रह्मेति प्रधानाद्यपेक्षया। सचानन्त्यायेति ब्रह्मत्वमुक्तम्। पदयत इति पदं परमत्वं स्वराट्त्वम्॥ ३८॥ अहंकारादिमुक्तपर्यन्तरूपवतः परस्य स्वरूपमाह अदीर्घेति॥ अनेन व्यक्ताव्यक्तबद्धमुक्तेभ्यो व्यावृत्तिः। छाया कांतिः। अतनुं निरवयवम् असक्तम् अप्रतिहतम्॥ ३९॥ अनाकाशमिति॥ अनाकाशं विवररहितम्॥४०॥ अनामेति॥असुखम् अन्नपानादिजन्यसुखरहितम्। अभयमित्यादिना बद्धव्यावृत्तिः॥ ४१॥ अरज इति॥ अप्लुतं यदसंवृतमिति च पाठः। प्लुतं गतिः तद्रहितम्। पूर्वापरे वस्तुनी नस्तः तस्य नित्यत्वात्। परममक्षरं स्वरूपमितिशेषः॥ ४२॥ परमिति॥ परमेशित्वगुणवदिति च पाठः। परमेशित्वगुणवदिति मुक्तव्यावृत्तिः। असंश्रयमिति नित्यव्यावृत्तिः। सर्वभूतं सर्वात्मभूतम्॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥४८॥

पुरुषरूपेण प्रणमन्ति—शुद्ध इति॥ ३७॥ यस्याः प्रथमं रूपमित्यनेन कालरूपेण भुंज्यत इत्यादिना व्यक्तरूपेण यस्मिन्नित्यनेन प्रधानरूपेण शुद्ध इत्यनेन पुरुषरूपेण इत्येवं सृष्ट्याद्युपयोगि तत्तद्रूपविभागेन प्रणम्य ततः परं शुद्धरूपं प्रणमन्ति अविकारमित्यादिषड्भिः—अविकारमिति॥ अविकारम् अस्तीत्यादिविकाररहितम् अजं जन्मरहितं शुद्धं स्वभावत एव निर्मलं निरञ्जनमातङ्कमलशून्यम्॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ अनामेति॥ अनिद्रं निरवद्यम्॥ ४१॥ अरज इति॥ अप्लुतं गतिशून्यं पूर्वापरे दिक्कालकृते॥ ४२॥ परमिति॥ परं निरवधिकमपि ईशित्वगुणवत्त्वाभाविकषड्गुणैश्वर्ययुक्तः। मायया सर्वभूतमपि असंश्रयं निराधारम् अत एव जिह्वाया दशश्च गोचरं न भवति तं नताः स्म॥ ४३॥ एवमिति॥ तस्मिन्नेव समाधिश्चित्तैकाग्र्यं येषां ते तत्समाधयः॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स चापि देवस्तं दत्त्वा यथाभिलषितं वरम् ॥ अन्तर्धानं जगामाशु ते च निश्चक्रमुर्जलात् ॥ ४९॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रचेतास्तवो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ॥ अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ॥ १ ॥ नाशकन्मरुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ॥ दशवर्षसहस्राणि न शकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ २ ॥ तान्दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ॥ मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजन् जातमन्यवः ॥ ३ ॥ उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा वायुरशोषयत् ॥ तानग्निरदहद्घोरस्तत्राभूद्द्रुम संक्षयः ॥ ४ ॥ द्रुमक्षयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ॥ उपगम्याब्रवीदेतान्राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ५ ॥ कोपं यच्छत राजानः शृणुध्वं च वचो मम ॥ सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥ ६ ॥ रत्नभूता च कन्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी ॥ भविष्यज्ज्ञानता पूर्वं मया गोभिर्विवर्द्धिता ॥ ७ ॥ मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्मिता ॥ भार्या वोस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी ॥ ८ ॥ युष्माकं तेज सोर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ॥ अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षोनाम प्रजापतिः ॥ ९ ॥ मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ॥ तेजसाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥ १० ॥

॥ ४९ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे चतुर्दशोध्यायः ॥ १४॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥ द्रुमक्षयमिति ॥ राजा वृक्षादीनाम् ॥ ५ ॥ कोपमिति ॥ यच्छत नियमयत ॥ ६ ॥ रत्नभूतेति ॥ वार्क्षेया वृक्षजा भविष्यत् इयं दक्षप्रचेतसां पत्नी दक्षस्य माता च भविष्यतीत्यादिकम् । जानता मया गोभिः रश्मिभिः ॥७॥ मारिषेति ॥ सा तु प्रसिद्धा मारिषेतिनाम्ना वृक्षाणामिति । वृक्षाणां सम्बन्धिनी वार्क्षेयीति निर्मिता ॥ ८ ॥९ ॥ मम चेति॥मम दौहित्रत्वान्ममां

॥४९॥इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमेंशे चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ ॥तप इति॥प्रचेतस्सु तपश्चरत्सु सत्सु तत्पितरे च नारदात्तत्त्वज्ञानं प्राप्य राज्यं त्यक्त्वावनं गते सतीति द्रष्टव्यं तदुक्तम्"प्राचीन बर्हिषं जातं कर्मस्वासक्तचेतसम् । नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः प्रत्यबोधयत्" इत्यादिना पुरञ्जनाख्यानेन । अरक्ष्यमाणां पृथिवीं कर्षणाद्यभावात् महीरुहा आवव्रुः आवृतवन्तः ॥ १॥२॥ ३॥ वायोरग्नेः सृष्टिप्रयोजनमाह— उन्मूलानिति ॥४॥ द्रुमक्षयमिति ॥ सोमो वृक्षाधिपः । प्रजापतिरित्यनेन कन्दमूलफलादिभिः प्रजावृद्धिकारणानां वृक्षाणां दाहः प्रजापालकानां युष्माकमनुचितमिति सामोपायः ॥५॥ कोपमिति ॥कोपं यच्छत उपरमत ॥६॥ उपप्रदानेन सन्धानं करोति—रत्नभूतेति ॥ वार्क्षेयी वृक्षजा भविष्यज्ज्ञानता भविष्यदियं युष्माकं पत्नी भविष्यति अस्यां च दक्षो जनिष्यते तद्वंशेन च लोकं पूरयिष्यतीत्यादिजानता मया गोभिः सुधामयै रश्मिभिः संवर्द्धिता ॥ ७ ॥ मारिषेति ॥ नाम्ना मारिषाख्या वृक्षाणामेषेति कन्या नाम एवं हि प्रसिद्धा निर्मिता निष्पन्नेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ युष्माकमिति ॥ युष्माकं तपोमयस्य तीव्रतेजसोर्द्धेन च शान्तैर्मदीयैर्गोभिः संवृद्धत्वादस्याः मम तेजसोर्द्धेन दक्षोऽस्यामुत्पत्स्यते ॥ ९ ॥ एवञ्च ममेति ॥ सौम्येन ममांशेन युष्मत्तेजोमयेन चाग्निना संयुक्तः अग्निषोमात्मकः अप्रधृष्यो भूत्वा प्रजाः संवर्द्धयिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद्वेदविदां वरः ॥ सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः ॥ ११ ॥ तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः ॥ प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता ॥ १२ ॥ क्षोभितः स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ॥ अतिष्ठन्मन्दरद्रोण्यां विषयासक्तमानसः ॥१३॥ तं सा प्राह महाभाग गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ॥ प्रसादसुमुखो ब्रह्मन्ननुज्ञां दातुमर्हसि ॥ १४ ॥ तयैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्तमानसः॥ दिनानि कतिचिद्भद्रे स्थीयतामित्यभाषत ॥ १५ ॥ एवमुक्ता ततस्तेन साग्रं वर्षशतं पुनः ॥ बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन साकं महात्मना ॥ १६ ॥ अनुज्ञां देहि भगवन् व्रजामि त्रिदशालयम् ॥ उक्तस्तथेति स पुनः स्थीयतामित्यभाषत ॥ १७ ॥ पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ॥ यामीत्याह दिवं ब्रह्मन्प्रणयस्मितशोभनम् ॥ १८ ॥ उक्तस्तयैवं स मुनिरुपगुह्यायते क्षणाम् ॥ इहास्यतां क्षणं सुभ्रु चिरकालं गमिष्यसि ॥ १९ ॥ सा क्रीडमाना सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः ॥ शतद्वयं किंचिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥ २० ॥ गमनाय महाभाग देवराजनिवेशनम् ॥ प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत ॥ २१ ॥ तस्य शापभयाद्भीता दाक्षिण्येन च दक्षिणा ॥ प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्त्तिवेदिनी न जहौ मुनिम् ॥ २२ ॥

शेन सौम्येन शान्त्यादिबहुलेनात्मगुणेन युष्मत्तेजःसम्भवेनाग्नेयांशेन कौर्यशौर्यादिपितृगुणेन च युक्तः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति सर्गस्याग्नीषोमात्मकत्वात् ॥ १० ॥ कन्याया आभिजात्यज्ञानाय तज्जन्माह कण्डुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्येति ॥ "या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यचित्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः" दाक्षिणाया भावो दाक्षिण्यं प्रणयो याञ्चा ॥ २२ ॥

न चैवं शंकनीयं दशानां कथमियमेका भार्या भवतीति यस्मादियं कण्डोस्तपःसम्भूतेति।वीर्येणास्य गर्भसम्भूता महाप्रभावा चायोनिजा च दैवी न तु मानुषी न हि बहूनामेकाऽप्सरस्सम्भोगो विरुद्धचते विष्णोः प्रसादाच्चास्या बहवः पतयो न दुष्यन्तीति वर्णयन् तस्याः जन्माह—कण्डूर्नामेत्यादिना युष्मत्पत्नीनृपात्मजा इत्यन्तेन ॥ ११ ॥ तत्क्षोभायेति ॥ तस्य क्षोभाय चित्तविकारेण तपोनाशाय ॥ १२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८ ॥ उक्त इति ॥ उपगृह्य प्राहेत्यनेन सम्भोगातिरेकादनुरागातिरेकं दर्शयति चिरकालं गमिष्यसि गता सती शीघ्रं नागमिष्यसीत्यर्थः । अनेन बहुतपोनाशकत्वे दृष्टेपि स्त्रियः तल्लालनवशीकृतस्य ब्राह्मणस्य स्त्रीविषयेच्छा दुस्त्यजेति भावः ॥ १९ ॥ तच्छापभीतेति ॥ अन्वतिष्ठत अनन्तरमतिष्ठदित्यर्थः॥ २० ॥ गमनायेति ॥ देवराजनिकेतन प्रति गमनाय ॥ २१ ॥ तस्येति ॥ दक्षिणेति ॥ "या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तया च रमतस्तस्य परमर्षेरहर्निशम् ॥ नवंनवमभूत्प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥ २३ ॥ एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोटजान्मुनिः ॥ निष्क्रामन्तं च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥ २४ ॥ इत्युक्तः स तया प्राह परिवृत्तमहः शुभे ॥ सन्ध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोन्यथा भवेत् ॥ २५ ॥ ततः प्रहस्य सुदती तं सा प्राह महामुनिम् ॥ किमद्य सर्वधर्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव ॥ २६ ॥ बहूनां विप्र वर्षाणां परिवृत्तमहस्तव ॥ गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥ २७ ॥ मुनिरुवाच ॥ प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ॥ मया दृष्टासि तन्वङ्गि प्रविष्टासि ममाश्रमम् ॥ २८ ॥ इयं च वर्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ॥ उपहासः किमर्थोयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥ २९ ॥ प्रम्लोचोवाच ॥ प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न तन्मृषा ॥ नन्वस्य तस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥ ३० ॥ सोम उवाच ॥ ततस्स साध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणाम् ॥ कथ्यतां भीरु कः कालस्त्वया मे रमतः सह ॥ ३१ ॥ प्रम्लोचोवाच ॥ सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्ष शतानि ते ॥ मासाश्च षट्तथैवान्यत्समतीतं दिनत्रयम् ॥३२॥ ऋषिरुवाच ॥ सत्यं भीरु वदस्येतत्परिहासोथ वा शुभे ॥ दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥ ३३ ॥ प्रम्लोचोवाच ॥ वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन्कथमत्र तवान्तिके ॥ विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना॥३४॥

॥२३ ॥ एकदेति ॥ उटजः पर्णशाला ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत इति ॥ परिवृत्तं परिणतम् । सर्वधर्मज्ञेति गतबह्वब्दकृत्यविस्मरणोपालंभः ॥ २६ ॥ बहूनामिति ॥ तव बहूनां वर्षाणां गतानां सताम् अहः परिणामं गतमित्येतत्कस्य विस्मयं न कुरुते इदं कथ्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमिति ॥ सद्भावः सत्यम् ॥२९॥ ३० ॥ तत इति ॥ कः कियान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वदिष्यामीति ॥ मार्गानुवर्त्तिना रागकृतमुत्पथं त्यक्त्वा विवेकात्स्वधर्मानुसन्धित्सया परिहासानर्हेण ॥ ३४ ॥

सत्कार्या सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः" इति । तस्याः भावो दाक्षिण्यं तेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकदेति ॥ उटजात्पर्णशालायाः ॥ २४ ॥ इतीति ॥ परिवृत्तमत्यासन्नं जातम् ॥ २५ ॥ तत इति ॥ विस्मयेन प्रहस्य सर्वधर्मज्ञेति सोपालम्भं सम्बोधनम् अद्य तवाहः परिवृत्तं किमिति ॥ २६ ॥ स्वलीलामूढं ब्राह्मणं विचिन्त्य स्त्रैणस्य वचः अन्येषामतिविस्मयकरमिति स्वगतमनुभूय मुनिवचसो विस्मयहेतुं स्वयमेव स्फुटयिष्यति बहूनामिति ॥ एतद्बहुभिर्वर्षैः परिणामं गतं तवातिदीर्घमहः कस्य विस्मयं न कुरुते तदिदं कथ्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमिति ॥ सद्भावः परमार्थः ॥ २९ ॥ प्रत्युषसीति ॥ तद्वदेकदिनवद्गतस्य कालस्याब्दशतानि गतानि ॥ ३० ॥ तत इति ॥ ततः धर्मलोपापराधेन ससाध्वसो विप्रस्तां पृच्छति स्म कः कालः कियानेत्र गतः कालः ॥३१॥३२॥ सत्यमिति ॥ इहास्थितमत्र स्थितम् ॥ ३३ ॥ वदिष्यामीति ॥ एतावन्तं कालमतिविश्रम्भार्हा सती कथ

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सोम उवाच ॥ निशम्य तद्वचः सत्यं स मुनिर्नृपनन्दनाः ॥ धिक्धिक् मामित्यतीवेत्थं निनिन्दात्मानमात्मना ॥ ३५ ॥ मुनिरुवाच ॥ तपांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ॥ हतो विवेकः केनापि योषिन्मोहाय निर्मिता ॥ ३६ ॥ ऊर्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ॥ मतिरेषा हृता येन धिक् तं कामं महाग्रहम् ॥ ३७ ॥ व्रतानि वेदवेद्यानि कारणान्यखिलानि च ॥ नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे॥३८॥विनिन्द्येत्थं स धर्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ॥ तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ गच्छ पापे यथाकामं यत्कार्यं तत्कृतं त्वया ॥ देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥ ४० ॥ न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना ॥ सतां सप्तपदं मैत्रमुषितोहं त्वया सह ॥ ४१ ॥ अथ वा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ॥ ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥ यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो व्ययः ॥ त्वया धिक्तां महामोहमंजूषां सुजुगुप्सिताम् ॥ ४३ ॥ सोम उवाच ॥ यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ॥ तावद्गलत्स्वेदजला साबभूवातिवेपथुः ॥ ४४ ॥ प्रवेपमानां सततं खिन्नगात्रलतां सतीम् ॥ गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४५ ॥ सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ॥ आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः ॥ ४६ ॥

॥ ३५ ॥ तपांसीति ॥ हतं ब्रह्म विस्मृतो वेदः ॥ ३६ ॥ ऊर्मीति ॥ "अशनाया पिपासे च शोकमोहौ जरामृती ॥ युगपत्प्राणधीदेहधर्मास्ते हि षडूर्मयः" इति । आत्मजयो मनोनियमः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् एषा ब्रह्मविषया मतिः ॥ ३७ ॥ व्रतानीति ॥ वेदवेद्यं ब्रह्म तदान्निकारणानि ॥३८॥ विनिन्द्येति ॥ आत्मना मनसा ॥ ३९ ॥ गच्छेति ॥ भावचेष्टितैः भावाख्यैश्चेष्टितैः विलासाद्यैः ॥ ४० ॥नेति ॥ सप्त पदानि सह गच्छतां सतां मैत्रं किं पुनाश्चिरकालं त्वया सहोषितस्य मे ॥ ४१॥ ॥ ४२ ॥ ययेति ॥ मोहमंजूषां मोहनपञ्जरम् । मोहभाजनभूतां जुगुप्सितां त्वां धिगित्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

मद्यानृतं वदिष्यामि अद्य भवता कर्मलोपशंकाव्याकुलेन पुनः स्वमार्गानुवर्त्तिना तुष्टा सती ॥ निशम्येति ॥ धिग्धिमामिति गर्हायां धिगित्यन्वयः तद्योगे द्वितीया ॥ ३५ ॥ तपांसीति ॥ ब्रह्मविदां वेदज्ञानां तप एव धनञ्च मम हतं नष्टम् ॥ ३६ ॥ ऊर्मिषट्कातिगमिति 'क्षुत्तृष्णे लोभमोहौ च जरामृत्यू षडूर्मयः" इत्येवं प्रोक्तं यदूर्मिषट्कं तदतिक्रम्य स्थितं ब्रह्म मया मनोजयेन ज्ञेयमित्येवं कृतैषा मतिर्येन हृता तं धिक् ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गच्छेति ॥ प्रेमभावगर्भैश्चेष्टितैर्भ्रूभङ्गादिभिर्मम क्षोभं कुर्वन्त्या त्वया देवराजस्य यत्कार्यं तत्कृतमित्यन्वयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अजितेन्द्रियस्यापि स्वस्य चित्तक्षोभे तवागमनं निमित्तमतस्तामेव पुनर्भर्त्सयति—ययेति ॥यया त्वया सम्भोगादिभिर्मेतपसो व्ययः कृतः तां त्वां महामोहस्य मञ्जूषां पेटिकाभूतां धिगित्यन्वयः ॥४३॥यावदिति ॥ गलन्ति स्वेदजलानि घर्मबिन्दवो यस्याः सा अतिशयेन वेपथुः कम्पो यस्याः सा तथाभूता बभूव ॥ ४४ ॥ प्रवेपमानामिति ॥ गात्रमेव लता कोमलत्वादिगुणैः स्निग्धा स्वेदयुक्ता गात्रलता यस्यास्ताम् ॥ ४५ ॥ देवस्त्रियः तस्या गर्भसम्भवं कण्डोः सम्भोगजं तद्गर्भस्य च योनिद्वारं विनैव

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निर्मार्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥वृक्षाद्वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः ॥ ४७ ॥ ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ॥ निर्जगाम स रोमांचस्वेदरूपी तदङ्गतः ॥४८॥ तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे तु मारुतः ॥ मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः॥४९॥ वृक्षाग्रगर्भसम्भूता मारिषाख्या वरानना ॥ तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्यताम् ॥ ५० ॥ कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता ॥ ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा ॥ ५१ ॥ स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः ॥ पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥ ५२ ॥ तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ॥ ब्रह्मपारमयं कुर्वञ्जपमेकाग्रमानसः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ॥ ५३ ॥ प्रचेतस ऊचुः॥ ब्रह्मपारं मुने श्रोतुमिच्छामः परमं स्तवम् ॥ जपता कण्डुना देवो येनाराध्यत केशवः ॥ ५४ ॥ सोम उवाच ॥ पारं परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी ॥ स ब्रह्मपारः परपारभूतः परः पराणामपि पारपारः ॥ ५५ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वृक्षेति ॥ वृक्षाणामग्रं पल्लवानि स एव गर्भः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अथ मारिषाजन्मानुपयुक्तमपि प्रसङ्गात्स्वदुष्कृतप्रायश्चित्तादिरूपं भगवत्स्तोत्रादिकं कण्डुचरितशेषमाख्याति स चापीति ॥ ५२ ॥ तत्रेति ॥ ब्रह्मपारमयं ब्रह्मपारस्वरूपम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पारंपरमिति ॥ पारंपरं संसाराध्वनः परं पारम् अतः "सोध्वनः पारमाप्नोति, यमध्वनः पारमुशन्ति योगिनः" इति श्रुतिपुराणाभ्याम् । यद्वा परंपरया गुरुसंप्रदायाविंच्छेदेनोपदेश्यं रहस्यं वस्तु यथा छान्दोग्ये "तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः" इति "एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः" इति च । अपारपारः पारतीरकर्मसमाप्ताविति धातोः

निस्तरणमार्गं स्वेदोद्गममुक्त्वा तत्कन्याया वृक्षादिकन्यात्वे हेतुमाह–सा तु निर्भर्त्सितेत्यादिपञ्चभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ऋषिणेति ॥ समाहितः सम्यगाहितः निषिक्तः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तर्हि योगभ्रष्टस्य कन्येयमित्यनादरं वारयितुं पुनः कण्डोर्योगमाह–स चापीति सार्द्धद्वाभ्याम् ॥५२॥ तत्रेति ॥ ब्रह्मशब्दश्च पारशब्दश्च प्रचुरौ यस्मिंस्तं ब्रह्मपारमयं यद्वा–ब्रह्मणो वेदस्य पारो वेदान्तास्तन्मयं तत्परिणामभूतम् ॥ ५३॥ ब्रह्मपारमिति ॥ आराध्यत आराधितः ॥५४॥ "सङ्कीर्त्य तत्त्वं त्रिश्लोक्या प्रार्थनाच्च चतुर्थतः । ब्रह्मपारस्तवेनैवं कण्डोस्तुष्टोऽचिराद्धरिः॥" पारंपरमित्यादित्रिभिः श्लोकैर्विष्णोस्तत्त्वं संकीर्त्य चतुर्थेन रागादिदोषशमः प्रार्थ्यते पारम्परमिति ॥ पारं परं निरतिशयमावृत्तिशून्यं संसाराध्वनः पारमवधिः विष्णुः"सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेः । तथा न पारः दुरन्तस्य संसाराध्वनः पारत्वादपारो दुष्प्रापः परोऽन्तो यस्य सः पारतीरकर्मसमाप्ताविति धातुः । तर्हि दीर्घेण कालेन प्राप्यः स्यात्तत्राह–परः परेभ्य इति । परेभ्य आकाशादिभ्योपि परः अनन्त इत्यर्थः "महतो महीयान्" इति श्रुतेः । अत एव परमार्थरूपी सत्यरूपः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स कारणं कारणतस्ततोपि तस्यापि हेतुः परहेतुहेतुः ॥ कार्येषु चैवं सह कर्मकर्तृरूपैरशेषैरवतीह सर्वम् ॥ ५६ ॥

यद्वक्तुं नैव पार्यत इत्यादौ शक्यार्थे प्रयोगदर्शनाल्लक्षणया पारः शक्तिः अपारपारः अनंतशक्तिरित्यर्थः । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुतेः । यद्वा पारं यस्य नास्ति सोऽपारपारः अपरिमितपरिमाण इतिवन्निर्देशः । "न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं तमाप" इति श्रुतेः । अथ वा अपारस्यासमाप्तस्यापूर्णस्य यज्ञादिकर्मणः पारः स्वकीर्त्तनस्मरणादिना पारयिता समापकः पूरको "वा विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति" इत्यादि "विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये तेषां राजन् सर्वयज्ञाः समाप्ताः सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसंकीर्त्तनं तव" इत्यादि च । परः परेभ्यः कारणत्वनिरतिशयानन्दत्वादिनापरेभ्यः ब्रह्मादिभ्यः परः परमार्थरूपी ब्रह्मादिवन्न विनाशिविग्रहः अपि तु सर्वशक्त्याश्रयपरमार्थदिव्यविग्रहः । परप्रयोजनानन्दस्वरूपो वा ब्रह्मपारः ब्रह्मणः प्रधानस्य पारः अवसानभूमिः । आर्षो लिंगव्यत्ययः । यद्वा सब्रह्मणः सवेदान् वैदिकान् पारयतीति सब्रह्मपारः रलयोरभेदः । परपारभूतः प्रधानापेक्षया परः समष्टिपुरुषः तस्य पारभूतः "प्रधानपुंसोरजयोः कारणं, उभावेतौ लीयेते परमात्मनि" इति च दर्शनात् । यद्वा परेषां परस्परभिन्नानां वस्तूनां पारभूतः असंकरकृन्मर्यादाभूतः 'एष सेतुर्विधारणम्' इति श्रुतेः । परः पराणां परेभ्यो नित्यमुक्तेभ्यः नित्यमुक्तत्वजगद्योनित्वशेषित्वादिभ्यः परः पारपारः सर्वहेतुभूतः कालस्तस्यापि पारः अवसानभूमिः कालं स पचत इति यद्वा पाराणां पूरकाणां व्योमादिविभुद्रव्याणां पारः पूरयिता पूपालनपूरणयोरिति धातोर्णिजन्तात्पचाद्यच् तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति । अथ वा पालानां पालः रलयोरभेदः "एष हीदं सर्वं गोपायतीति, न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम्" इति ॥ ५५ ॥ स कारणमिति ॥

यद्वा—अर्थः प्रयोजनं परमपुरुषार्थः परमानन्दः स एव रूपी मूर्त्तिमान् अयं पुरुषोत्तम इत्यर्थः । ननु तस्यादृष्टत्वं कथं परमपुरुषार्थस्वरूपता कथं वा "सोऽध्वनः पारमाप्नोति" इति श्रुतिस्तत्राह—सब्रह्मपारः ब्रह्म वेदस्तपो वा तत्संहितास्तन्निष्ठास्स ब्रह्माणस्तेषां पारः प्राप्तुं शक्यः तत्कुत इत्यत आह—परपारभूतः परस्यानात्मप्रपञ्चस्य पारभूतोऽधिरूपः तद्धेतुः परः पराणामपीति आत्माभ्यासादात्मत्वेन प्रतीतानामिन्द्रियादीनां परः निरुपाधिः परमात्मा "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परम्" इत्युपक्रम्य "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतेः । अयं भावः ग्रामादिवद्वृत्या तत्प्राप्तिः दुरन्तसंसारपारत्वात् अपारपारत्वात् अनन्तत्वाच्च अद्यैस्तु न प्राप्येत किन्त्वजानताम् अतिदूरीभूतोपि तपोविशुद्धचित्तैर्वेदोत्पन्नज्ञानेन कृतानात्मप्रसङ्गापवादतः प्राप्तुं शक्य इति अत एवोपाधिपरिच्छेदाभावान्निरङ्कुशाचिन्त्यपारमैश्वर्येण पारपारः पारश्चासौ पारश्चेति समासः पूपालनपूरणयोरिति धातोः पार इति रूपम् । स्वभक्तानां पालनात्पारः अपेक्षितैर्वरैः पूरणं च पार इति द्वितीयपारशब्दस्यार्थः । यद्वा—पाराः पालकाः पूरकाश्च ये इन्द्रब्रह्मादयः तेषामपि पालकः पूरकश्चेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ तदेवं विशुद्धरूपेण स्तुत्वा सार्वात्म्येन स्तौति—सकारणमिति ॥ कारणत इति पष्ठ्यर्थे तसिः । विष्णुः कारणस्यापि कारणं तस्यापि कारणमित्येवं चराचरकारणम्, ब्रह्माण्डमारभ्य मूलकारणपर्यन्तकारणमालात्मकः यथोक्तं ब्रह्मस्मृतौ

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ब्रह्म प्रभुर्ब्रह्म स सर्वभूतो ब्रह्म प्रजानां पतिरच्युतोऽसौ ॥ ब्रह्माव्ययं नित्यमजं स विष्णुरपक्षयाद्यैरखिलैरसङ्गि ॥ ५७ ॥ ब्रह्माक्षरमजं नित्यं यथाऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ तथा रागादयो दोषाः प्रयांतु प्रशमं मम ॥ ५८ ॥

कारणतस्तत इति षष्ठ्यर्थे तसिः । चरमकार्यस्य देहादेः कारणं विराट् तस्य भूतानीत्यादिकारणप्रकृत्यन्तानि स विष्णुः कारणतस्ततोपि कारणमित्यनुषंगः भूतानि तस्यापि हेतुस्तन्मात्राणि परहेतुहेतुः परोहंकारः तद्धेतुर्महान् तद्धेतुः प्रकृतिरिति। एवं महदादिदेहान्तकार्येषु च महदादिकार्यमालापि स एवेत्यर्थः। अनेनोपादानत्वमुक्तं रक्षकत्वमाह सहेति॥स इति पदच्छेदः । स एव तत्तत्क्रियारूपैस्तत्तत्कर्तृरूपैरात्मीयैरित्थंभूतः सर्वमवति । हेति प्रसिद्धौ—अथ वा सह कर्मभिः कर्मसहितैः तत्तत्कर्तृरूपैः॥ ५६ ॥ ब्रह्मेति॥ ब्रह्मप्रभुः वेदनिर्वाहकः स ब्रह्मभूरिति पाठे ब्रह्मणि वेदे प्रतिपाद्यत्वेनाविर्भवतीत्यर्थः । ब्रह्म सः वेदश्च सः सर्वभूतः अन्यदपि वेदांगादिरूपं शब्दजातं स एव प्रकृतस जातीयविशेषपरामर्शी हि सर्वशब्दः । शब्दमूर्त्तिधरस्यैतदिति हि वक्ष्यति । ब्रह्म द्वे ब्रह्मणीति वक्ष्यमाणं ज्ञानद्वयं तदप्यसौ यद्वा ब्रह्मणो वेदे द्रष्टुर्विरिञ्चेस्तत्प्रजानां वेदार्थस्मर्तृणां मन्वादीनां च पतिः । सर्वस्य स्वरूपमाह-ब्रह्माव्ययमिति । अव्ययत्वादिना प्रधानाद्व्यावृत्तिः ।अजत्वेन बद्धात् तस्य कर्माधीनशरीरग्रहणलक्षणजन्मवत्वात नित्यमजमिति । मुक्ताद्व्यावृत्तिः तस्य कदाचिज्जन्मवत्वात् ॥ ५७ ॥ एवमुक्तस्य ब्रह्मगुणजातस्यानुक्तस्य च सौलभ्यादेरर्चावतारे पौष्कल्यं सूचयञ्छपथं करोति

"कारणं कारणस्यापि तस्य कारणकारणम्" इत्यादि । कार्येषु चैवमित्यनेन प्रकृतिकार्यमहत्तत्त्वमारभ्य चरमकार्यपर्यन्तकार्यमालात्मको विष्णुरेवेत्युक्तम् । तदेवं सृष्टिक्रियायामुपादानकारणत्वेन च सार्वात्म्यमुक्त्वा पालन क्रियायां पाल्यकर्मरूपतया तत्कर्तृतया च सार्वात्म्यमाह—स इति । ह इति निपातोऽवधारणार्थः । स विष्णुरेव कर्मरूपैः पालनीयैस्तत्पालकैश्च कर्तृरूपैरशेषैः स्वकीयैरुपलक्षितस्सन् अवति । यद्वा—अशेषैः कर्म कर्तृरूपैः सहैवमति कर्मकर्तृरूपमालान्तरात्मत्वादेः तत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्तुः क्रियया ग्रामगमनाद्यिकरणिकया भावनाख्यया यदीप्सिततमं तदेव मुख्यं कर्मात्र गृह्यते । ग्रामादेस्तु याथार्थ्यकर्मतैव न भावना कर्मता अत एव आस्ते शेते इत्यादिषु अकर्मकेष्वपि प्रत्ययांशे भावनाप्रतीतिर्भाव्यं विनाभावाच्च सुखकामः आसीत स्वास्थ्यकामः शयीतेत्यादिप्रयोगाच्चासनेन सुखं भावयेदित्येवमादि वचनं व्यक्तौ सुखादेर्भावनाकर्मत्वम भ्युपगम्यते तदुक्तं भाट्टैः "अस्त्यादावपि कर्त्रर्थे भाव्यस्यैव हि भावना । अन्यत्राशेषभावस्तु न तथा सा प्रकाशते" ॥ इति यद्येवमकर्मकेष्वपि भाव्यं स्यात् कस्तर्हि सकर्मकाकर्मकयोर्भेद इत्याक्षिप्य परिहारश्चोक्तः । "साक्षाद्व्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक् । सकर्मकः स धातुः स्यात्पारंपर्ये त्वकर्मकः ॥" इति । अतोऽत्र कर्मशब्देनेप्सिततमसुखवाचिना मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तपुरुषार्थमालारूपो विष्णुरेव कर्तृशब्देन तत्साधकमानुषमनुष्यगन्धर्वदेवगन्धर्वादिरूपेणात्यन्तिकप्रलयाख्यमहानन्दपुरुषार्थसाधकोपि विष्णुरेवेत्युक्तम् । तदेवं कार्यकारणकर्मरूपैः सृष्टिप्रलयक्रियाप्रतियोगिभिस्तत्सम्बन्धिसार्वात्म्यमुक्तम् । तैरेव रूपैः पालनक्रिया प्रतियोगिभिः तत्सम्बन्धिसार्वात्म्यमाह—अशेषैरेतैरुपायैः स विष्णुः सर्वमवतीति ॥ ५६ ॥ ननु यदि शुद्धं ब्रह्मैवासौ विष्णुस्तर्हि कथमशेषैरूपैरवतीत्युच्यते । अथ सर्वात्मकस्तर्हि सर्वभावविकारप्राप्तेः कुतोऽस्य शुद्धतेत्याश ङ्क्याह—ब्रह्मेति ॥ स विष्णुः शुद्धं ब्रह्मैव वसन् सर्वभूतश्च ब्रह्मैव सर्वभूतानां पतिश्च पालकः न तु स्वरूपप्रच्युत्या यतोऽसावच्युतः प्रसिद्धः । अतः स विष्णुर्व्यापनशीलः सर्वात्मकोपि सन्नक्षरं ध्रुवं नित्यमजमपक्षया यैरसङ्गि अपक्षयवृद्धिपरिणामसङ्गरहितं च ब्रह्मैवाचिन्त्यस्वाधीनमायया सर्वात्मतया स विवर्त्तते अतो नायं विरोध इति भावः ॥ ५७ ॥ उक्तं तदेवमनुस्मरन्दोषोपशमं प्रार्थयते—ब्रह्माक्षरमिति ॥ यद्वा निर्विकारं ब्रह्मै

LIBRARY
Jangamwadi Math, Varanasi
ACC No.....

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सोम उवाच॥एतद्ब्रह्म पराख्यं वै संस्तवं परमं जपन्॥अवाप परमां सिद्धिं स तमाराध्य केशवम्॥५९॥(इमं स्तवं यः पठति शृणुयाद्वापि नित्यशः॥ स कामदोषैरखिलैर्मुक्तः प्राप्नोति वाञ्छितम्॥) इयं च मारिषा पूर्वमासीद्या तां ब्रवीमि वः ॥ कार्यगौरवमेतस्याः कथने फलदायि वः॥६०॥ अपुत्रा प्रागियं विष्णुं मृते भर्त्तरि सत्तमाः ॥ भूपपत्नी महाभागा तोषयामास भक्तितः ॥६१॥ आराधितस्तया विष्णुः प्राह प्रत्यक्षतां गतः॥ वरं वृणीष्वेति शुभे सा च प्राहात्मवाञ्छितम् ॥६२॥ भगवन्बालवैधव्याद्वृथाजन्माहमीदृशी ॥ मन्दभाग्या समुद्भूता विफला च जगत्पते ॥६३॥भवन्तु पतयः श्लाघ्या मम जन्मनि जन्मनि ॥ त्वत्प्रसादात्तथा पुत्रः प्रजापतिसमोस्तु मे॥६४॥ कुलं शीलं वयः सत्यं दाक्षिण्यं क्षिप्रकारिता ॥ अविसंवादिता सत्त्वं वृद्धसेवा कृतज्ञता॥६५॥ रूपसम्पत्समायुक्ता सर्वस्य प्रियदर्शना ॥ अयोनिजा च जायेयं त्वत्प्रसादादधोक्षज ॥ ६६ ॥ सोम उवाच ॥ तयैवमुक्तो देवेशो हृषीकेश उवाच ताम् ॥ प्रणामनम्रामुत्थाप्य वरदः परमेश्वरः ॥ ६७ ॥ देव उवाच ॥ भविष्यन्ति महावीर्या एकस्मिन्नेव जन्मनि ॥ प्रख्यातोदारकर्माणो भवत्याः पतयो दश ॥ ६८ ॥ पुत्रञ्च सुमहावीर्यं महाबलपराक्रमम् ॥ प्रजापतिगुणैर्युक्तं त्वमवाप्स्यसि शोभने ॥६९॥ वंशानां तस्य कर्तृत्वं जगत्यस्मिन्भविष्यति ॥ त्रैलोक्यमखिला सूतिस्तस्य चापूरयिष्यति ॥७०॥

ब्रह्माक्षरमिति ॥ असाविति पुरुषोत्तमाख्याद्रौ पुरः स्थितं पुरुषोत्तमसंज्ञं भगवन्तमंगुल्या निर्दिश्याह ॥५८॥५९॥ इमञ्चेति॥एतस्याः कथने मम कार्यगौरवं यत्नगौरवं वः सुपुत्रत्वादिफलदं कार्यं गौरवमितिपाठे युष्माभिर्गौरवं कर्त्तव्यमिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ भगवन्निति ॥ विफला वैफल्यमपुत्रत्वादि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८॥ ६९ ॥ वंशानामिति ॥ सूतिः संतानः सृष्ट्यर्थमित्यन्वयः ॥ ७० ॥

वासौ पुरुषोत्तमः तदा तदनुस्मरणेन तत्प्रसादात्तत्स्वरूपाविर्भावाच्च मम रागादयः राग आदिः कारणं येषां क्रियालोपयोगभङ्गादिदोषाणां ते सर्वदोषाः प्रशमं प्रकर्षेण शमं प्रयान्तु ॥ ५८ । ५९ ॥ इदानीमस्या बहुपतित्वं भगवतैव प्रसादीकृतमिति नास्या युष्माकं वा कश्चिद्दोष इति वक्तुमाह इयञ्चेत्यादिना–इयञ्चेति ॥ कार्यगौरवं सत्पुत्रलाभाख्यं एतस्याः कथने सति वो युष्माकं फलदायि वंशविस्ताराख्यफलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६० ॥ अपुत्रेति ॥ प्राक् प्रथमजन्मनि भूपस्य पत्नीयं तस्मिन्भवे भर्त्तरि मृते सति विष्णुं तोषयामासेत्यन्वयः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ भगवन्निति ॥ वृथैव जन्म यस्याः सा वृथा जन्म विफला अपुत्रा ॥ ६३ ॥ भवन्त्विति ॥श्लाघ्याः विख्यातकर्माणः ॥ ६४ ॥६५ ॥ रूपेति ॥ रूपेण सम्पदा च समायुक्ता ॥ ६६ ॥ तयेति ॥ प्रणामेन नम्रां जन्मभेदेन तया बहुपतिप्रार्थने कृतेपि स्वभक्तानां पुनःपुनर्जन्मासहमानो विष्णुरेकस्मिन्नेव जन्मनि तं वरं ददौ ॥ ६७ ॥ तदाह देवः भविष्यन्तीति ॥ अन्यस्मिन्ननन्तर एव जन्मनि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ वंशानामिति ॥ सूतिः सन्ततिः ॥७० ॥

LIBRARY
Jangamwadi Math Collection
ACC No

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वं चाप्ययोनिजा साध्वी रूपौदार्यगुणान्विता ॥ मनःप्रीतिकरी नृणां मत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ ७१ ॥ इत्युक्तान्तर्दधे देवस्तां विशालविलोचनाम् ॥ सा चेयं मारिषा जाता युष्मत्पत्नी नृपात्मजाः ॥ ७२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः ॥ संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीधर्मेण मारिषाम् ॥ ७३ ॥ दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥ जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवत् ॥ ७४ ॥ स तु दक्षो महाभागस्सृष्ट्यर्थं सुमहामते ॥ पुत्रानुत्पादयामास प्रजासृष्ट्यर्थमात्मनः ॥ ७५ ॥ अवरांश्च वरांश्चैव द्विपदोथ चतुष्पदान् ॥ आदेशं ब्रह्मणः कुर्वन् सृष्ट्यर्थं समुपस्थितः ॥ ७६ ॥ स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ७७ ॥ तासु देवास्तथा दैत्या नागा गावस्तथा खगाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव दानवाद्याश्च जज्ञिरे ॥ ७८ ॥ ततः प्रभृति मैत्रेय प्रजा मैथुनसम्भवाः ॥ संकल्पादर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषामभवन् प्रजाः ॥ तपोविशेषैः सिद्धानां तदात्यन्ततपस्विनाम् ॥ ७९ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः पूर्वं जातो मया श्रुतः ॥ कथं प्राचेतसो भूयः समुत्पन्नो महामुने ॥ ८० ॥ एष मे संशयो ब्रह्मन्सुमहान्हृदि वर्त्तते ॥ यद्दौहित्रश्च सोमस्य पुनः श्वशुरतां गतः ॥ ८१ ॥

७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४॥ स इति ॥ सृष्ट्यर्थमित्यस्य यः पूर्वं ब्रह्मणोऽभवदित्यनेनान्वयः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ स सृष्ट्वेति ॥ चराचरादिरूपान् पुत्रान्मनसा सृष्ट्वा पश्चाद्वक्ष्यमाणहर्यश्वादिपुत्रनाशादूर्ध्वम् । कालस्य नयने ग्रहचारादिषु यत्नेन स्वभ्रमणेन च ज्ञापने नियुक्ताः अश्विन्यादितारा: ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत इति ॥ पूर्वेषां दक्षात्पूर्वेषाम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

त्वञ्चेति ॥ साध्वी पतिव्रता॥७१॥७२॥७३॥दशभ्य इति ॥यः पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रोऽभवत् स दक्षो मारिषायां जज्ञे ॥७४॥ स इति सृष्ट्यर्थं प्रजापतिसृष्टिवृद्ध्यर्थम् आत्मनः प्रजासृष्ट्यर्थं सन्तानार्थम् ॥७५॥ अवरानिति ॥ अवरान्नीचान्सर्वान् श्रेष्ठान् अचराञ्चरांश्चैवेति वा पाठः ॥ ७६ ॥ स इति ॥ पश्चात् हर्यश्वादिपुत्रनाशानन्तरं स्त्रियः कन्यासृष्टिमसृजत् (७७) तासां मध्ये पञ्चाशत्कन्यानां विवाहान् वंशांश्च प्रदर्शनार्थमुपक्षिपति ददावित्या दिद्वाभ्याम्–ददा विति ॥ कालस्य नयने परिवर्त्तने युक्ताः नियुक्ताः कृत्तिकाद्याः तदुक्तम् "कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत" इति ॥७७॥७८॥ तत इति ॥ ततः प्रभृति ततो दक्षात्प्रभृति दक्षात्पूर्वेषां सङ्कल्पादिमात्रात् प्रजा अभवन् यद्यपि प्राचेतसाद्दक्षात्पूर्वमपि मैथुनसृष्टिरस्त्येव तथापि बाहुल्यात्प्रायेणैतदुच्यत इत्यविरोधः ॥७९॥८०॥ एष इति ॥ सोमदुहितुर्मारिषायाः पुत्रत्वात्सोमस्य दौहित्रः पुनश्च सप्तविंशतिकन्या इन्दवे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यो भूतेषु सर्वदा ॥ ऋषयोत्र न मुह्यन्ति ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ८२ ॥ युगेयुगे भवन्त्येते दक्षाद्या मुनिसत्तम ॥ पुनश्चैवं निरुद्ध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ८३ ॥ कानिष्ठ्यं ज्यैष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नाभूद्द्विजोत्तम ॥ तप एव गरीयोभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ८४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ उत्पत्तिं विस्तरेणेह मम ब्रह्मन्प्रकीर्त्तय ॥ ८५ ॥ श्रीपराशर उवाच॥ प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ॥ यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामुने ॥८६॥ मानसान्येव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तदा ॥ देवानृषीन्सगन्धर्वानसुरान्पन्नगांस्तथा ॥८७॥ यदास्य सृजमानस्य न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ॥ ततः संचिन्त्य स पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः॥८८॥ मैथुनेनैव धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ असक्नीमावहत्कन्यां वीरणस्य प्रजापतेः ॥ सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम्॥८९॥ अथ पुत्रसहस्राणि वैरुण्यां पञ्च वीर्यवान् ॥ असिक्न्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ॥९०॥ तान्दृष्ट्वा नारदो विप्र संविवर्द्धयिषून्प्रजाः ॥ संगम्य प्रियसंवादो देवर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ९१ ॥ हे हर्यश्वा महावीर्याः प्रजा यूयं करिष्यथ ॥ ईदृशो दृश्यते यत्नो भवतां श्रूयतामिदम् ॥ ९२ ॥ बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीत वै भुवः ॥ अन्तरूर्ध्वमधश्चैव कथं सृक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ ९३ ॥ ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यदाऽप्रतिहता गतिः ॥ तदा कस्माद्भवो नान्तं सर्वे द्रक्ष्यथ बालिशाः ॥ ९४ ॥

उत्पत्तिरिति ॥ नित्यः प्रवाहरूपेण ॥ ८२ ॥ युगेयुग इति ॥ युज्यंतेस्मिन्सर्वे ग्रहा एकस्थानं यान्तीति व्युत्पत्त्या ग्रहयुगं कल्पयतीति ज्योतिषप्रसिद्धेश्च कल्पमन्वन्तरादिकालोत्र युगम् । पुराणान्तरे दक्षस्य स्वायंभुवेन्तरे जातस्य पुनश्चाक्षुषे जन्मप्रसिद्धेः कल्पवासि भृग्वादिप्रजेश्वरान्तर्गतत्वाच्च ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ऊर्ध्वमिति ॥ यथाप्रतिहतगतिरित्यत्र अप्रतिहतेति पदच्छेदः ॥ ९४ ॥

ददावित्युक्ते श्वशुरतां च गत इति अत एवोऽन्यः संशय इत्यर्थः । यद्दौहित्रस्येति पाठे दक्षकन्यायामनसूयायामत्रेः सोमस्योत्पत्तेर्दक्षस्य दौहित्रस्सोमस्तस्य दक्षः श्वशुरतां पुनर्गतः कथमिति ॥८१ ॥ उत्पत्तिरिति ॥ नित्यः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नः ॥८२॥ युगे युग इति भवन्ति सुप्तप्रबुद्धवद्बुद्धवन्ति तिरुद्ध्यन्ते सुप्तवल्लीयन्त इत्यर्थः । युगेयुग इति युज्यन्तेऽस्मिन् ग्रहा एकस्थानं यास्यन्तीति युगम् अत्र कल्पमन्वन्तरादिः काल...८३॥स्वायम्भुवमन्वन्तरे जातस्य दक्षस्य पुनश्चाक्षुषमन्वन्तरे प्रचेतोभ्यो जन्मप्रसिद्धेः । न चात्यन्तकनिष्ठस्य श्वशुरत्वे पूज्यपूजाव्यतिक्रम आशङ्कनीय इत्याह—कानिष्ठ्यमिति ॥ गरीयो गुरुतरं तपश्च प्रभावश्च ज्येष्ठकारणमभूत् न तु वयोमात्रमित्यर्थः॥८४॥ दक्षसृष्टिं विस्तरेण जिज्ञासुः पृच्छति—देवानामिति ॥ इहास्मिन्प्राचेतसे दक्षे या देवादीनामुत्पत्तिः तां विस्तरेण प्रकीर्त्तयेत्यर्थः ॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥ तानिति ॥ प्रजाः सम्यक् विवर्द्धयितुमिच्छतस्तान् दृष्ट्वाऽभिसङ्गम्यात्रवीत् ॥९१॥९२॥ बालिशा इति ॥ बालिशा वतेत्यादेरयं वास्तवार्थः । वतेति खेदे । तेषां तत्त्वविमर्शनं विना प्रजासृष्ट्यादिक्लेशप्राप्तेः । अहो यूयं बालिशा अज्ञाः । यतोऽस्या भुवः संसाराङ्कुरप्रसवक्षेत्रस्य लिङ्गशरीरस्याधः उपक्रममूर्ध्वमवसानम् अन्तर्मध्यञ्च न जानीथ अतो मोक्षमार्गमज्ञात्वा कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ व्यर्थसंसारापादकं प्रजासर्गं किमिति करिष्यथ ॥ ९३ ॥ यूयञ्च विशुद्धबुद्धित्वात्तत्त्वज्ञाना

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ॥ अद्यापि नो निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ९५ ॥ हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ॥
वैरुण्यामथ पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः ॥ ९६ ॥ विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजाः पुनः ॥ पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन्नारदेनैव नोदिताः ॥ ९७ ॥
अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः ॥ भ्रातॄणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥ ९८ ॥ ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च प्रजास्सृज्यामहे
ततः ॥ ९९ ॥ तेपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोमुखम् ॥ अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे
द्विज ॥ प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥ १०० ॥ तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः ॥ क्रोधं चक्रे महाभागो
नारदं स शशाप च ॥ १०१ ॥ सर्गकामस्ततो विद्वान्स मैत्रेय प्रजापतिः ॥ षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या वैरुण्यामिति नः श्रुतम् ॥ १०२ ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ १०३ ॥ द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ॥ द्वे
कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥१०४॥ अरुन्धती वसुर्जामिर्लंघा भानुमरुत्वती ॥ संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च तादृशी॥
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु॥विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यानजायत॥मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोश्च वसवः स्मृताः॥१०५॥

॥९५॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ तानिति ॥ नारदशापे वायुः "शबलाश्वेषु नष्टेषु दक्षः क्रुद्धोशपद्विजम् । नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च॥
तदा दक्षः सुतां प्रादात्प्रियां वै परमेष्ठिने । तस्मात्स नारदो जज्ञे भूयः शापभयाद्दृषिः" इति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ ददाविति ॥ दाक्षायणीनां संज्ञावंशौ
विस्तरेण वक्तुं ददावित्यनुवादः । सप्तविंशतीति सुपोलुक् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ अरुन्धतीति ॥ एता अरुन्धत्याद्याः प्राचेतसस्य दक्षस्य सुताः

धिकारिण एवेत्याह—ऊर्द्ध्वमिति ॥ ऊर्द्ध्वं तिर्यगधश्च सर्वतत्त्वविचारे यथेदानीं नृजन्मनि युष्माकं गतिः बुद्धिरप्रतिहता वर्धते तस्माद्ब्रुवो लिङ्गशरीरस्यान्तं न द्रक्ष्यथ लिङ्गभागपर्यन्ते तत्त्वज्ञाने किमिति यत्नं न करिष्यथे
र्यथः । तदुक्तं षष्ठस्कन्धे नारदोक्तविवरणे "ऋभुक्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादिनिबन्धनम् । अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥" इत्यादे ॥ ९४ ॥ ते त्विति ॥ सर्वतो दिशं प्रयातास्तत्त्वज्ञतया सर्वासु दिक्षु स्वैरं
व्यचरन् तपश्च मुक्त्वा नाद्यापि निवर्त्तन्ते ॥ ९५ ॥ हर्यश्वेष्विति ॥ नष्टेषु यत्र क्वापि गतेषु ॥ ९६ ॥ विवर्द्धयिषव इति ॥ पूर्वोक्तं वालिशेत्यादिवचनं प्रचोदिताः प्रेरितास्सन्तः ॥ ९७ ॥ अन्योन्यमिति ॥ अन्यो
न्यमूचुः भ्रातॄणां ज्येष्ठानां गुरूणां पदवी मोक्षमार्गः ॥ ९८ ॥ ज्ञात्वेति ॥ पृथिव्याः प्रमाणं लिङ्गशरीरावसानं ज्ञात्वा ततः पश्चात्पित्राज्ञप्ता अनेन लोकसंग्रहार्थं प्रजाः सृक्ष्यामह इति वास्तवार्थः । कथारूपार्थः
स्पष्ट एव ॥ ९९ ॥ तदभिप्रायेणाह—ततः प्रभृतीति ॥ नश्यत्यदर्शनं याति ॥ १०० ॥ तानिति ॥ नारदशापश्च भागवतोक्तः "तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्राम्यतः पदम्" इति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इदानीमुक्ता
नुवादपूर्वकं सर्वासां दक्षकन्यानां वंशान्वक्तुमाह ददावित्यादिना—ददाविति ॥ सप्तविंशतीति द्वितीयालोप आर्षः । पूर्वोक्ताः श्रद्धाद्याश्चयोदश ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ अरुन्धतीति ॥ धर्मपत्न्यः धर्मस्य पत्न्यः स्वाय

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भानोस्तु भानवः पुत्रा मुहूर्तायां मुहूर्तजाः ॥ १०६ ॥ लंघायाश्चैव घोषोथ नागवीथी तु जामिजा ॥ १०७ ॥ पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्याम जायत ॥ संकल्पायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ १०८ ॥ ये त्वनेकवसुप्राणदेवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥ वसवोष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १०९ ॥ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धर्मश्चैवानिलोऽनलः ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ११० ॥ आपस्य पुत्रो वैतण्डः श्रमः शान्तोऽध्वनिस्तथा ॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ १११ ॥सोमस्य भगवान्वर्चो वर्चस्वी येन जायते ॥ ११२ ॥ धर्मस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥ मनोहरायां शिशिरः प्राणोथ रवणस्तथा ॥ ११३ ॥ अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ॥अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ११४ ॥ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥ तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ ११५ ॥ अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्त्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषि नाम्नाथ देवलम् ॥ द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ ११७ ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥ योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ॥ प्रभासस्य तु सा भार्या वसूनामष्टमस्य तु ॥ ११८ ॥

दश धर्मपत्न्यः पूर्वोक्ताः श्रद्धाद्यास्त्रयोदश तु स्वायम्भुवस्य दक्षस्येत्यविरोधः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ लंघाया इति ॥ नागवीथिः देवयानोत्तरवीथिः ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ एतेषां धर्मपुत्राणां मध्ये वसुपुत्राः आपादयोष्टौ त्रयस्त्रिंशद्देवतान्तःपातित्वेन प्रसिद्धा इत्याह—ये त्विति ॥ अनेकवसुप्राणा अनेकं वसु धनं रश्मिर्वा प्राणो बलं येषां ते ज्योतिःपुरोगमा अग्निमुख्याः "वसूनामस्मि पावकः" इति स्मृतेः॥ ११० ॥ १११॥ सोमस्येति ॥ येन वर्चसा जनो वर्चस्वी जायते स वर्चोधिदेवतम् ॥ ११२ ॥ धर्मस्येति ॥ मनोहरायां धर्मादिति शेषः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ अग्निपुत्र इति ॥ अग्निपुत्रः पूर्वमग्नेः पुत्रः । यद्वा अग्निपुत्रः कुमारः तस्य कुमारस्येन्द्राहतपृष्टदेशाज्जातो नैगमेयः शाखविशाखौ स्कन्दसृष्टौ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ बृहस्पतेरिति ॥ असक्ता विरक्ताः ॥११८॥

स्भुवस्य दक्षस्य कन्याः । एताः कन्यास्त्वरुन्धत्या सह प्राचेतसस्य दक्षस्येत्यविरोधः ॥ १०५ ॥ मुहूर्ता इति॥ मुहूर्त्तोः मुहूर्त्ताभिमानिनो देवाः ॥१०६॥ लंघाया इति ॥ घोषस्तदभिमानी देवः । नागवीथिः देवयानोत्तर वीथ्यभिमानिनी देवता ॥ १०७ ॥ पृथिवीति ॥ पृथिव्येव विषय स्थानं यस्य चराचरस्य प्राणिजातस्य तत्सर्वं सर्वात्मा सर्ववस्तुविषयः ॥ १०८ ॥ वसूनामष्टानां नामपूर्वकं वंशान्वक्तुमाह—ये त्वित्यादिना किंचरूप महातपा इत्यन्तेन—ये त्विति ॥ अनेकं नानाविधं वसु तेजस्तदेव प्राणो बलमेषां ते अनेकवसुप्राणा इति वसूनां नामनिरुक्त्यर्थमुक्तम् । ज्योतिःपुरोगमा अग्निमुखाः "वसूनां पावकश्चास्मि" इति स्मृतेः ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ अग्निपुत्र इति ॥ शरस्तम्बे मुञ्जस्तम्बे तस्य पृष्ठजा अनुजाः कुमारा गुहरूपाः । तदुक्त सभापर्वणि "ततोऽभवच्चतुर्मूर्त्तिः क्षणेन भगवान् गुहः" इत्यादि । ॥ ११५ ॥ अपत्यमिति ॥ कुमार एव कार्त्तिकेय इति स्मृतः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ बृहस्पतेरिति ॥ बृहस्पतेर्भगिनी प्रभासस्य भार्या असक्ता सङ्गवर्जिता ॥ ११८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वार्द्धकिः ॥ ११९ ॥ भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ॥ यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ॥ मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ १२० ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् ॥ त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥ १२१ ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ॥ वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतः स्मृतः ॥ १२२ ॥ मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १२३ ॥ शतं त्वेकं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ॥ काश्यपस्य तु भार्या यास्तासां नामानि मे शृणु ॥ अदितिर्दितिर्दनुश्चैवारिष्टा च सुरसा खसा ॥ १२४ ॥ सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥ कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञ तदपत्यानि मे शृणु ॥ १२५ ॥ पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः ॥ तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १२६ ॥ उपस्थितेऽतियशसश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ समवायीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १२७ ॥

विश्वकर्मेति ॥ तस्यां विश्वकर्मा ॥ ११९ ॥ १२० ॥ अजैकपादिति ॥ अजैकपादादिरुद्रचतुष्कं च तस्यां प्राभासभार्यायामेव जज्ञे विश्वरूपान्तो वसुसन्तानः ॥ १२१ ॥ एवं रुद्रप्रसंगात्पागुक्तान् ब्रह्मपुत्रान्नीललोहितांशान् रुद्रान् हरादिनामभिर्निर्दिशति हरश्चेति ॥ अथ वा प्रभासभार्यासूनवस्त्रयो रुद्रास्त्वष्टसूनवोष्टौ तदन्वये पारिशिष्टा रुद्रा इति ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ शतं त्वेकमिति ॥ एवं रुद्राणां शतकं समाख्यातम् । इदं शतकमीश्वरसृष्टमिति केचित् । अत्र शतशब्दोऽनन्तवचनः ॥ १२४ ॥ अदितिरिति ॥ अदित्यादयः काश्यपस्त्रियः सुरसाखसेति च पाठः ॥ १२५ ॥ पूर्वेति । पूर्वमन्वन्तरे द्वितीये स्वारोचिषमन्वन्तरे तुषितानाम देवा आसन् ते वैवस्वते सप्तमे मन्वन्तरे ॥ १२६ ॥ उपस्थित इति ॥ उपस्थिते आसन्ने चाक्षुषस्य षष्ठस्य मन्वन्तरे परस्परं समागम्य समवायीकृता

विश्वकर्मेति तस्यां जज्ञे विश्वकर्मा ॥ ११९ ॥ १२० ॥ अजैकपादिति ॥ तस्यां बृहस्पतेर्भगिन्याम् अजैकपादाद्याश्चत्वारो जज्ञिरे ॥ १२१ ॥ त्वष्टुरनुजस्य रुद्रस्यैकादशविभागमाह—हरश्चेत्यादिद्वाभ्याम् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ एषामेवैकादशानां प्रत्येकं शतं भेदानाह—शतं त्विति ॥ रुद्राणामेकं शतमाम्नातं यद्वा एतद्विरूपाणां रुद्राणामानन्त्यमश्नुते शतशब्दस्यापरिमितवाचकत्वात् । "असङ्ख्याताः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्" इति श्रुतेश्च ॥ १२४ ॥ तदेवं धर्ममार्याणां वंश्या उक्ताः । इदानीं काश्यपाय त्रयोदशेत्युक्तानां नामानि च वंशान्वक्तुमाह—अदितिरित्यादिना ॥ १२५ ॥ तत्र तुषिता एवादितेः पुत्रा जाता इति कथापूर्वकमाह—पूर्वेति ॥ पूर्वे मन्वन्तरे चाक्षुषे तुषितानाम देवा आसन् ॥ १२६ ॥ उपस्थित इति ॥ ते चाक्षुषस्य मन्वन्तरे वर्त्तमाने वैवस्वतमन्वन्तरे भाविनि सति परस्परं समागम्यान्योन्यपार्श्वं गत्वा समवायीकृता मिलिताः सन्तोऽन्योन्यम्

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै ॥ मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भवेदिति ॥१२८॥ एवमुक्ता तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ मारीचात्कश्यपाज्जाता अदित्या दक्षकन्यया ॥ १२९ ॥ तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि ॥ अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ १३० ॥ विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च ॥ अंशुर्भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥१३१॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्ये तुषिताः सुराः ॥ वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥१३२॥ सप्तविंशति याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योथ सुव्रताः ॥ सर्वा नक्षत्रयोगिन्य स्तन्नाम्नश्चैव ताः स्मृताः ॥ तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसाम् ॥ १३३॥ अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ॥ १३४ ॥ बहुपुत्रस्य विदु षश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥ १३५ ॥ प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥ १३६ ॥ कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः स्मृताः ॥१३७॥

अन्योन्यमूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ १२७ ॥ कथमूचुरित्यत्राह आगच्छतेति ॥ मन्वंतरे सप्तमेऽदितिं संप्रविश्य प्रसूयामः तन्नः श्रेय इति ॥ १२८ ॥ एतन्निग मयति एवमुक्तेति ॥ १२९ ॥ १३० ॥१३१॥१३२॥ भगवतः प्रतिमन्वन्तरं प्रतियुगं चावतारं तृतीयेंशे वक्ष्यति । अदितिवंशादनन्तरं प्राप्तमपि दित्यादिवंशं प्रह्लादचरितादि विस्तरविवक्षयान्ते वक्ष्यन्मध्ये स्वल्पत्वाच्छिष्टदक्षकन्यावंशमाह-याः सप्तविंशतिरिति ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ बहुपुत्रस्येति ॥ चतस्रो विद्युतः कपिला तिरिक्तपीतसितवर्णाः ॥ १३५ ॥ प्रत्यंगिरसजा इति ॥ प्रत्यंगिरसः प्रत्यंगिराख्याः ऋचः याः कल्पयन्तीत्याद्याश्चिन्मंत्राः ॥१३६ ॥ कृशाश्वस्येति ॥ प्रहरणाः

चुरिति द्वयोरन्वयः । अतियशसः प्रख्यातकीर्तयः ॥ १२७ ॥ किमूचुस्तत्राह—आगच्छतेति ॥ मन्वन्तरे प्रसूयामह प्रसूयेमहि किमर्थमित्याह, तदिति । ततो नः श्रेयो भवेद्भद्रं भविष्यतीति ॥१२८॥ एवमिति ॥ चाक्षु षस्य मनोरन्तर एवमुक्त्वा वैवस्वतमन्वन्तरे अदित्या निमित्तभूतया काश्यपाज्जाता इत्यर्थः ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ एकोदरत्वाद्वादशादित्या इत्युपसंहरन्नाह—चाक्षुषस्येति ॥ १३२ ॥ एवं तावदष्टौ वस्व एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इत्यादिश्रुतिक्रमेण रुद्रानन्तरमादित्यादीनामुपस्थानात् अदित्या वंश उक्तः । इदानीमदितिर्दितिरिति कश्यपभार्योद्देशानुसारेण दित्यादिवंशक्रमं प्राप्तक्रममपि प्रह्लादचरितादिबहुविस्तरत्वेन पश्चाद्वक्ष्यन्नादौ तावदल्पत्वादन्यासां दक्षकन्यानां वंशानाह याः सप्तविंशतिः प्रोक्ता इत्यादिसार्द्धैः पञ्चभिः—या इति ॥ तासामतितेजसां दीप्तिमन्त्यपत्न्यान्यासन् । दीप्तान्यमिततेजस इति पाठान्तरे अमिततेजसः सोमा दीप्तान्यासन्नित्यर्थः ॥ १३३ ॥ चतस्रोरिष्टनेमिन इत्युक्तानां वंशमाह—अरिष्टनेमीति ॥ १३४ ॥ द्वे चैव बहुपुत्रा येत्युक्तयोर्वंशमाह—बहुपुत्रस्येति ॥ चतस्रो विद्युतस्तु "वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिता । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षायासिता भवेत् ॥" इति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः ॥ १३५ ॥ द्वे चैवाङ्गिरस इत्युक्तयोर्वंशमाह—प्रत्यङ्गिरसजा इति । अङ्गिरसं प्रत्यागते प्रत्यङ्गिरसे ताभ्यां जाताः प्रत्यङ्गिरसाख्यां ऋचः यां कल्पय न्तीत्यादित्रिंशन्नाभिमानिनीर्देवताः ॥ १३६ ॥ द्वे भृशाश्वायेत्युक्तयोर्वंशमाह—भृशाश्वस्येति ॥ देवप्रहरणाः देवाः शस्त्रदेवताः ॥ १३७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥ सर्वे देवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत्तु छन्दजाः ॥ तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ १३८ ॥ यथा सूर्यस्य मैत्रेय उदयास्तमनाविह ॥ एवं देवनिकायास्ते सम्भवन्ति युगेयुगे ॥ १३९ ॥ दित्या पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च दुर्जयः ॥ १४० ॥ सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ १४१ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः॥अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव बुद्धिमान्॥संह्लादश्च महावीर्या दैत्यवंशविवर्द्धनाः ॥१४२॥ तेषां मध्ये महाभाग सर्वत्र समदृग्वशी॥ प्रह्लादः परमां भक्तिं य उवाच जनार्दने ॥ १४३ ॥ दैत्येन्द्रदीपितो वह्निः सर्वांगोपचितो द्विज ॥ न ददाह च यं विप्र वासुदेवे हृदि स्थिते ॥ १४४ ॥ महार्णवान्तःसलिले स्थितस्य चलतो मही ॥ चचाल चलता यस्य पाशबद्धस्य धीमतः ॥ १४५ ॥ न भिन्नं विविधैः शस्त्रैर्यस्य दैत्येन्द्रपातितैः ॥ शरीरमद्रिकठिनं सर्वत्राच्युतचेतसः ॥ १४६ ॥ विषानलोज्वलमुखा यस्य दैत्यप्रचोदिताः ॥ नान्ताय सर्पपतयो बभूवु रुरुतेजसः ॥ १४७ ॥ शैलैराक्रान्तदेहोपि यः स्मरन्पुरुषोत्तमम् ॥ तत्याज नात्मनः प्राणान् विष्णुस्मरणदंशितः ॥ १४८ ॥ पतन्तमुच्चा दवनिर्यमुपेत्य महामतिम् ॥ दधार दैत्यपतिना क्षिप्तं स्वर्गनिवासिना ॥ १४९ ॥ यस्य सशोषको वायुर्देहे दैत्येन्द्रयोजितः ॥ अवाप संक्षयं सद्यश्चित्तस्थे मधुसूदने ॥ १५० ॥ विषाणभङ्गमुन्मत्ता मदहानिं च दिग्गजाः ॥ यस्य वक्षःस्थले प्राप्ता दैत्येन्द्रपरिणामिताः ॥ १५१ ॥ यस्य चोत्पादिता कृत्या दैत्यराजपुरोहितैः ॥ बभूव नान्ताय पुरा गोविन्दासक्तचेतसः ॥ १५२ ॥

शस्त्रदेवताः ॥ १३७ ॥ एत इति ॥ स्वच्छन्दजाः स्वेच्छया जाताः निरोधश्चोत्पत्तिश्च निरोधोत्पत्तिः ॥ १३८ ॥ यथेति ॥ युगेयुगे प्रतियुगं कल्पमन्वन्तरादि ॥ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ विषाणेति ॥ परिणामिताः दन्तै र्हन्तुं प्रेरिताः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

एत इति ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतयश्चवषट्कारश्चेति श्रुत्युक्ताः । स्वच्छन्दतः स्वेच्छया जायन्त इति स्वच्छन्दजाः । निरोधसहिता उत्पत्तिनिरोधोत्पत्तिः ॥ १३८ ॥ उत्पत्तिनि रोधयोः इच्छा कथं स्यादित्याह—यथा सूर्यस्येति ॥ युगेयुगे प्रतिकल्पमन्वन्तरादिषु ॥ १३९ ॥ दितेर्वंशमाह—दित्या इत्यादिना यावदेकविंशतितमाध्यायं दनोर्वंशोक्तिः ॥ १४० ॥ सिंहिकेति ॥ परिग्रहो भार्या ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ "प्रह्लादोयं नृसिंहैकभक्तिलाभाय देहिनाम् । आवहन् श्रवणोत्सुक्यं तत्प्रभावमसूचयत्॥" तेषां मध्य इत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ शैलैरिति ॥ विष्णोः स्मरणेन दंशितः सन्नद्धः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ विषाणेति ॥ दन्तैः प्रहर्तुं गजाशिक्षाक्रमेणोद्यताः ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शम्बरस्य च मायानां सहस्रमतिमायिनः ॥ यस्मिन्प्रयुक्तं चक्रेण कृष्णस्य वितथीकृतम् ॥ १५३ ॥ दैत्येन्द्रसूदोपहृतं यस्य हालाहलं विषम् ॥ जरयामास मतिमानविकारममत्सरी ॥ १५४ ॥ समचेता जगत्यस्मिन्यः सर्वेष्वेव जन्तुषु ॥ यथात्मनि तथान्येषां परं मैत्रगुणान्वितः ॥ १५५ ॥ धर्मात्मा सत्यशौर्यादिगुणानामाकरः परः ॥ उपमानमशेषाणां साधूनां यः सदाभवत् ॥ १५६ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ कथितो भवता वंशो मानवानां महात्मनाम् ॥ कारणं चास्य जगतो विष्णुरेव सनातनः ॥ १ ॥ यत्त्वेतद्भगवानाह प्रह्लादं दैत्यसत्तमम् ॥ ददाह नाग्निर्नास्त्रैश्च क्षुण्णस्तत्याज जीवितम् ॥ २ ॥ जगाम वसुधा क्षोभं यत्राब्धिसलिले स्थिते ॥ पाशैर्बद्धे विचलति विक्षिप्ताङ्गैः समाहता ॥ ३ ॥ शैलैराक्रान्तदेहोपि न ममार च यः पुरा ॥ त्वया चातीव माहात्म्यं कथितं यस्य धीमतः ॥ ४ ॥ तस्य प्रभावमतुलं विष्णोर्भक्तिमतो मुने ॥ श्रोतुमिच्छामि यस्यैतच्चरितं दीप्ततेजसः ॥ ५ ॥

॥ १५३ ॥ दैत्येन्द्रेति ॥ हालाहलं विषम् । "नदी हलहलानाम तज्जं हालाहलं विषम्" इत्यायुर्वेदे ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ इति श्रीविष्णुपुराण व्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ कथित इति ॥ मानवानां स्वायम्भुवमनुवंशानाम् उत्तानपादादीनां कारणमिति शास्त्रतात्पर्यार्थप्रश्नोत्तरस्मारणम् ॥ १ ॥ तादृशः साधुः स्वबन्धुभिः किंनिमित्तं जिघांसित इति कौतुकच्छलेन विष्णुभक्तचरितशुश्रूषया पृच्छति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ १५३ ॥ दैत्येन्द्रेति ॥ यः दैत्येन्द्रस्य सूदैः सूपकारैरुपहृतं दत्तं हालाहलं विषं न चेदमप्रसिद्धम् "नदी हालाहला नाम हैमवत्यतिदारुणा । जाता तत्तीरसम्भूतविषं हालाहलं स्मृतम् ॥" अविकारं रोमाञ्चस्वेदवक्त्रशोषादिविकारशून्यं यथा भवत्येवं जरयामास ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं प्रह्लादचरितं पृच्छति मैत्रेयः कथित इति ॥ मानवानामुत्तानपादध्रुवादीनाम् ॥ १ ॥ यत्त्विति ॥ ददाह यं नाग्निः अस्त्रैः क्षुण्णः प्रहतोपि ॥ २ ॥ जगामेति ॥ यत्र यस्मिन् प्रह्लादे बन्धैर्बद्धेपि विचलतीति तस्य विक्षिप्तैरङ्गैः समाहता वसुधा क्षोभं जगाम विक्षिप्ताङ्गः समाहित इति पाठे तूत्तरेणान्वयः । बन्धबद्धो विचलतीति पाठे पृथगेतद्वाक्यं शिष्टाः प्रश्नाः स्पष्टा अर्थाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

किंनिमित्तमसौ शस्त्रैर्विक्षिप्तो दितिजैर्मुन ॥ किमर्थं चाब्धिसलिले विक्षिप्तो धर्मतत्परः ॥ ६ ॥ आक्रान्तः पर्वतैः कस्माद्दष्टश्चैव महोरगैः ॥ क्षिप्तःकिमद्रिशिखरात्किं वा पावकसञ्चये ॥ ७ ॥ दिग्दन्तिनां दन्तभूमिं स च कस्मान्निरूपितः ॥ सशोषकोनिलश्चास्य प्रयुक्तः किं महासुरैः॥ ८ ॥ कृत्यां च दैत्यगुरवो युयुजुस्तत्र किं मुने ॥ शम्बरश्चापि मायानां सहस्रं किं प्रयुक्तवान् ॥ ९ ॥ हालाहलं विषमहो दैत्यसूदैर्महात्मनः ॥ कस्माद्दत्तं विनाशाय यज्जीर्णं तेन धीमता ॥ १० ॥ एतत्सर्वं महाभाग प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ चरितं श्रोतुमिच्छामि महामाहात्म्यसूचकम् ॥ ११ ॥ न हि कौतूहलं तत्र यद्दैत्यैर्निहतो हि सः ॥ अनन्यमनसो विष्णौ कः समर्थो निपातने ॥ १२ ॥ तस्मिन्धर्मपरे नित्यं केशवाराधनोद्यते ॥ स्ववंशप्रभवैर्दैत्यैः कृतो द्वेषोतिदुष्करः ॥ १३ ॥ धर्मात्मनि महाभागे विष्णुभक्ते विमत्सरे ॥ दैतेयैः प्रहृतं कस्मात्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥ प्रहरन्ति महात्मानो विपक्षा अपि नेदृशे ॥ गुणैस्समन्विते साधौ किं पुनर्यः स्वपक्षजः ॥ १५ ॥ तदेतत्कथ्यतां सर्वं विस्तरान्मुनिपुङ्गव ॥ दैत्येश्वरस्य चरितं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ १६ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६॥

श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय श्रूयतां सम्यक् चरितं तस्य धीमतः ॥ प्रह्लादस्य सदोदारचरितस्य महात्मनः ॥ १ ॥ दितेः पुत्रो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ त्रैलोक्यं वशमानिन्ये ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ २ ॥ इन्द्रत्वमकरोद्दैत्यः स चासीत्सविता स्वयम् ॥ वायुरग्निरपां नाथः सोमश्चाभून्महासुरः ॥ ३ ॥ धनानामधिपः सोऽभूत्सएवासीत्स्वयं यमः ॥ यज्ञभागानशेषांस्तु स स्वयं बुभुजेऽसुरः ॥ ४ ॥ देवाः स्वर्गं परित्यज्य तत्रासान्मुनिसत्तम ॥ विचेरुरवनौ सर्वे बिभ्राणा मानुषीं तनुम् ॥ ५ ॥ जित्वा त्रिभुवनं सर्वं त्रैलोक्यैश्वर्यदर्पितः ॥ उपगीयमानो गन्धर्वैर्बुभुजे विषयान्प्रियान् ॥ ६ ॥ पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ॥ उपासांचक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥ ७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यत्त्वेतदिति ॥ न हि कौतूहलमिति । आश्चर्यश्रवणे हि कौतूहलम् इदं तु विष्णुभक्तस्य परैरवध्यत्वं नाश्चर्यं महानुभावस्य बन्धुभिः पीडननिमित्तशुश्रूषया पृच्छति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रहरंतीति ॥ यः स्वपक्षजस्तस्मिन्निति शेषः ॥ १५ ॥ तदिति ॥चरितं ॥१६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥६ ॥ ७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ भगवद्रूप एव तद्भक्तस्वपुत्रद्वेषेपि कारणमिति वक्ष्यन् हिरण्यकशिपोर्वृत्तान्तमाह-दितेः पुत्र इत्यादिना–दितेः पुत्र इति ॥ "भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मामून्मम प्रभो" इत्याद्यनेकवरप्रार्थने कृते वृथैव ब्रह्मणा दत्तैर्वरैर्दर्पितः सन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ देवा इति ॥ तत्रासाद्धिरण्यकशिपोर्भयात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ पानासक्तमिति ॥ महात्मानमप्रधृष्यप्रभावम् ॥ ७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अवादयन् जगुश्चान्ये जयशब्दं तथापरे ॥ दैत्यराजस्य पुरतश्चक्रुः सिद्धा मुदान्विताः ॥ ८ ॥ तत्र प्रनृत्ताप्सरसि स्फाटिकाभ्रमयेऽसुरः ॥ पपौ पानं मुदा युक्तः प्रासादे सुमनोहरे ॥९ ॥ तस्य पुत्रो महाभागः प्रह्लादो नाम नामतः ॥ पपाठ बालपाठ्यानि गुरुगेहंगतोऽर्भकः ॥१०॥ एकदा तु स धर्मात्मा जगाम गुरुणा सह ॥ पानासक्तस्य पुरतः पितुर्दैत्यपतेस्तदा ॥ ११ ॥ पादप्रणामावनतं तमुत्थाप्य पिता सुतम् ॥ हिरण्यकशिपुः प्राह प्रह्लादममितौजसम् ॥ १२ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ पठ्यतां भवता वत्स सारभूतं सुभाषितम् ॥कालेनैतावता यत्ते सदोद्युक्तेन शिक्षितम् ॥ १३ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ श्रूयतां तात वक्ष्यामि सारभूतं तवाज्ञया ॥ समाहितमना भूत्वा यन्मे चेतस्यवस्थितम्॥ १४ ॥ अनादिमध्यान्तमजमवृद्धिक्षयमच्युतम् ॥ प्रणतोस्म्यन्तसन्तानं सर्वकारणकारणम् ॥ १५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एतन्निशम्य दैत्येन्द्रः सकोपो रक्तलोचनः ॥ विलोक्य तद्गुरुं प्राह स्फुरिताधरपल्लवः ॥ १६ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ ब्रह्मबन्धो किमेतत्ते विपक्ष स्तुतिसंहितम् ॥ असारं ग्राहितो बालो मामवज्ञाय दुर्मते ॥ १७ ॥ गुरुरुवाच ॥ दैत्येश्वर न कोपस्य वशमागन्तुमर्हसि ॥ ममोपदेशजनितं नायं वदति ते सुतः ॥ १८ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ अनुशिष्टोसि केनेदृग्वत्स प्रह्लाद कथ्यताम् ॥ मयोपदिष्टं नेत्येष प्रब्रवीति गुरुस्तव ॥ १९ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ शास्ता विष्णुरशेषस्य जगतो यो हृदि स्थितः ॥ तमृते परमात्मानं तात कः केन शास्यते ॥ २० ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ कोयं विष्णुः सुदुर्बुद्धे यं ब्रवीषि पुनः पुनः ॥ जगतामीश्वरस्येह पुरतः प्रसभं मम ॥ २१ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परं पदम् ॥ यतो यश्च स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥ २२ ॥

अवादयन्निति ॥ अवादयन् वाद्यानि ॥८॥ तत्रेति॥ अभ्रम् अभ्रकाख्यः शिलाविशेषः स्फटिकाश्ममय इति वा पाठः ॥ ९॥ १०॥११॥१२॥१३॥ १४॥ अनादीति ॥ अनादीत्यादि अशेषविशेषणैरन्तवतो व्यावृत्तिः । अजमिति कर्माधीनजन्मनः पुरुषात् अन्तं संहारं सन्तनोतीत्यन्तसन्तानः ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥१८ ॥ ॥१९ ॥शास्तेति ॥ शास्ता शासिता शास्यते शिक्ष्यते ॥२० ॥ २१ ॥ नेति ॥ पदं स्वरूपं न शब्दगोचरं जात्याद्यभावात् "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति श्रुतेः ।

अवादयन्निति ॥ अवादयन् वाद्यानि चक्रुः जगुः गीतञ्चक्रुः॥८॥तत्रेति ॥ प्रकृष्टं नृत्तं यासान्ताः अप्सरसो यस्मिन् तस्मिन्प्रासादे स्फाटिकाभ्रमये स्फटिकशिलाभिरभ्रशिलाभिश्च रचिते पीयतइति पानं रुधिरादि॥९॥ तदेवं तस्य परमैश्वर्यमुक्त्वा पुत्रद्वेषकारणं वक्तुमाह–तस्य पुत्र इत्यादि ॥ १० ॥११॥१२॥१३॥१४॥ अनादिमध्यान्तमिति ॥ अनादिमध्यान्तं देशतः कालतश्च परिच्छेदरहितम् अजं जन्मशून्यम् अवृद्धिक्षयं वृद्धिक्षयशून्यम् अच्युतं नाशशून्यम् । तत्र हेतुः सर्वकारणानां कारणं प्रणतोस्मि अन्तं सन्तानमिति पाठे अन्तयतीति अन्तः सहर्त्ता सन्तन्यतेऽनेनेति सन्तानस्थितिकर्त्ता तं पाठान्तरं सुगमम् ॥१५॥१६॥ ब्रह्मबन्धो इति ॥ ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाधम ते त्वया विपक्षस्तुत्या संहितं सम्बद्धं किमेतद्ग्राहितः शिक्षितः ॥१७॥१८॥१९॥२०॥ कोयमिति ॥ प्रसभं निःशङ्कम् ॥ २१ ॥ नेति ॥ यतो विश्वं स्वयं विश्वं विश्वरूपः स परमेश्वरो विष्णुः ॥ २२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ परमेश्वरसंज्ञोऽन्य किमन्यो मय्यवस्थिते ॥ तथापि मर्तुकामस्त्वं प्रब्रवीषि पुनःपुनः ॥ २३ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न केवलं तात मम प्रजानां स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ॥ धाता विधाता परमेश्वरश्च प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम् ॥२४॥ हिरण्यकशिपुरुवाच॥ प्रविष्टः कोस्य हृदये दुर्बुद्धेरतिपापकृत् ॥ येनेदृशान्यसाधूनि वदत्याविष्टमानसः ॥ २५॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न केवलं मद्धृदयं स विष्णुराक्रम्य लोकानखिलानवस्थितः ॥ स मां त्वदादींश्च पितस्समस्तान्समस्तचेष्टासु युनक्ति सर्वगः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ निष्कास्यतामयं पापः शास्यतां च गुरोर्गृहे ॥ योजितो दुर्मतिः केन विपक्षविषयस्तुतौ ॥२७॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तोसौ तदा दैत्यैर्नीतो गुरुगृहं पुनः ॥ जग्राह विद्यामनिशं गुरुशुश्रूषणोद्यतः ॥२८॥ कालेतीतेति महति प्रह्लादमसुरेश्वरः ॥ समाहूयाब्रवीद्गाथा काचित्पुत्रक गीयताम् ॥२९॥ प्रह्लाद उवाच ॥ यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् ॥ कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥३०॥हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ दुरात्मा वध्यतामेष नानेनार्थोस्ति जीवता ॥ स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतां गतः ॥ ३१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन प्रगृहीतमहायुधाः ॥ उद्यतास्तस्य नाशाय दैत्याः शतसहस्रशः ॥ ३२ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ विष्णुः शस्त्रेषु युष्मासु मयि चासौ व्यवस्थितः ॥ दैतेयास्तेन सत्येन माक्रमन्त्वायुधानि मे ॥ ३३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततस्तैश्शतशो दैत्यैः शस्त्रोघैराहतोपि सन् ॥ नावाप वेदनामल्पामभूच्चैव पुनर्नवः ॥ ३४ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ दुर्बुद्धे विनिवर्तस्व वैरिपक्षस्तवाहतः ॥ अभयं ते प्रयच्छामि मातिमूढमतिर्भव ॥ ३५ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ भयं भयानामपहारिणि स्थिते मनस्यनन्ते मम कुत्र तिष्ठति ॥ यस्मिन्स्मृते जन्मजरान्तकादिभयानि सर्वाण्यपयान्ति तात ॥ ३६ ॥

वक्तुमशक्यमिति वा ॥ २२॥ २३ ॥ नेति ॥ धाता धारकः । विधाता निर्माता ॥२४ ॥२५ ॥ २६ ॥ निष्काम्यतामिति ॥ विपक्षपतितस्स्तुताविति च पाठः । विपक्षपतिः तस्य स्तुतौ केन योजित इति निर्वेदः ॥ २७ ॥ २८ ॥ काल इति ॥ गाथा श्लोकः ॥ २९ ॥ यत इति ॥ चराचरं कार्यभूतं जगत् ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विष्णुरिति ॥ माक्रामन्त्वित्यत्र मामित्यध्याहारः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ २३ ॥ नेति ॥ न केवलं ममैव प्रजानां सर्वासां भवतश्च धाता धारयिता विधाता कर्त्ता च परमेश्वरश्च स एव ॥ २४ ॥ २५ ॥ न केवलमिति ॥ आक्रम्याधिष्ठायावस्थितः युनक्ति प्रवर्त्तयति "अन्तः प्रावेष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतीति ॥ जग्राह विद्यां गुरोरुपकारार्थमेव अन्यथा तद्वृत्तिलोपप्रसङ्गात् ॥ २८ ॥ काल इति ॥ गाथा गद्यपद्यादि ॥ २९ ॥ यत इति ॥ यतः प्रधानपुरुषा वा विभूतौ ॥ ३० ॥ दुरात्मेति ॥ कुलस्याङ्गारकतां दाहकताम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भयमिति ॥ यस्मिंस्मृत एव जन्मादीन्यपि भयान्यपयान्ति तस्मिन्मनसि नित्यं स्थिते सति भयं कुत्रेति ॥ ३६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ भोभोः सर्पाः दुराचारमेनमत्यन्तदुर्मतिम् ॥ विषज्वालाकुलैर्वक्त्रैः सद्यो नयतः संक्षयम् ॥ ३७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तास्ते ततः सर्पाः कुहकास्तक्षकादयः ॥ अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्बणाः ॥३८॥ स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः ॥ न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसुस्थितः ॥ ३९ ॥ सर्पा ऊचुः ॥ दंष्ट्रा विशीर्णा मणयः स्फुटन्ति फणेषु तापो हृदयेषु कंपः ॥ नास्य त्वचः स्वल्पमपीह भिन्नं प्रसाधि दैत्येश्वर कार्यमन्यत् ॥ ४०॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ हे दिग्गजाः संकटदन्तमिश्रा घ्नतैनम स्मद्रिपुपक्षभिन्नम् ॥ तज्जा विनाशाय भवन्ति तस्य यथाऽरणेः प्रज्वलितो हुताशः ॥ ४१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः स दिग्गजैर्बलो भूभृच्छिखरसन्निभैः ॥ पातितो धरणीपृष्ठे विषाणैर्वावपीडितः ॥ ४२ ॥ स्मरतस्तस्य गोविन्दमिभदन्ताः सहस्रशः ॥ शीर्णा वक्षस्थलं प्राप्य स प्राह पितरं ततः ॥ ४३ ॥ दन्ता गजानां कुलिशाग्रनिष्ठुराः शीर्णा यदेतेन बलं ममैतत् ॥ महाविपत्तापविनाशनोऽयं जनार्दनानुस्मरणानुभावः ॥ ४४ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ ज्वाल्यतामसुरा वह्निरपसर्पत दिग्गजाः ॥ वायो समेधयाग्निं त्वं दह्यतामेष पापकृत् ॥ ४५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ महाकाष्ठचयस्थं तमसुरेन्द्रसुतं ततः ॥ प्रज्वाल्य दानवा वह्निं ददहुः स्वामिनोदिताः ॥ ४६ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ तातैष वह्निः पवनेरितोपि न मां दहत्यत्र समन्ततोहम् ॥ पश्यामि पद्मास्तरणास्तृतानि शीतानि सर्वाणि दिशां मुखानि ॥ ४७ ॥

॥ ३७ ॥ इतीति ॥ कुहकाः क्रूराः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दंष्ट्रा इति ॥ दंष्ट्रा ावशीर्णा इति विषस्य प्रातिलोम्यात् ॥ ४० ॥ हे दिग्गजा इति ॥ संकटेति चतुर्दन्ततया परस्परनिबिडदन्तयुक्ताः रिपुपक्षेण भिन्नम् अस्मत्तो भेदिनं तस्य जनकस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अपृष्टोपि भगवन्माहात्म्यज्ञापनायाह--दन्ता इति ॥ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ३७ ॥ इतीति ॥ अदशन्त दष्टवन्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दंष्ट्रा इति ॥ एतत्कार्यमशक्यम् अन्यत्कार्यं प्रशाधि व्यादिश ॥ ४० ॥ हे दिग्गजा इति ॥ सङ्कटैः सङ्कीर्णैर्दन्तैर्मिश्रा मिलिताः सन्तो घ्नन्त मारयत । अस्म द्रिपुपक्षैर्वैष्णवैः सामाद्युपायेनास्मत्तो भिन्नं पृथक्कृतं तस्माज्जाता अपि तस्य विनाशाय क्वचिद्भवन्ति, यथा अरणेर्जातो हुताशः अरणेर्नाशाय ॥ ४१ ॥ तत इति ॥ विषाणैर्दन्तैः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पितुरपि भगवद्भक्तिमुत्पादयितुं तत्स्मरणप्रभावमाह--दन्ता इति ॥ कुलिशं वज्रं तस्याग्रमिव निष्ठुराः दृढतीक्ष्णाः महतीर्विपदस्तन्मूलभूतानि पापानि च विनाशयतीति च तथा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ अथ दैत्येश्वरं प्रोचुर्भार्गवस्यात्मजा द्विजाः ॥ पुरोहिता महात्मानः साम्ना संस्तूय वाग्मिनः ॥ ४८ ॥ पुरोहिता ऊचुः ॥ राजन्नियम्यतां कोपो बालेपि तनये निजे ॥ कोपो देवनिकायेषु तेषु ते सफलो यतः ॥ ४९ ॥ (ततः पुरोहितैरुक्तो हिरण्यकशिपुः स्वकैः) तथातथैनं बालं ते शासितारो वयं नृप ॥ यथा विपक्षनाशाय विनीतस्ते भविष्यति ॥ ५० ॥ बालत्वं सर्वदोषाणां दैत्यराजास्पदं यतः ॥ ततोत्र कोपमत्यर्थं योक्तुमर्हसि नार्भके ॥ ५१ ॥ न त्यक्ष्यति हरेः पक्षमस्माकं वचनाद्यदि ॥ ततः कृत्यां वधायास्य करिष्यामोऽनिवर्त्तिनीम् ॥ ५२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवमभ्यर्थितस्तैस्तु दैत्यराजः पुरोहितैः ॥ दैत्यैर्निष्कासयामास पुत्रं पावकसंचयात् ॥ ५३ ॥ ततो गुरुगृहे बालः स वसन्बालदानवान् ॥ अध्यापयामास मुहुरुपदेशान्तरे गुरोः ॥ ५४ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ श्रूयतां परमार्थो मे दैतेया दितिजात्मजाः ॥ न चान्यथैतन्मन्तव्यं नात्र लोभादिकारणम् ॥ ५५ ॥ जन्म बाल्यं ततः सर्वो जन्तुः प्राप्नोति यौवनम् ॥ अव्याहतैव भवति ततोनुदिवसं जरा ॥ ५६ ॥ ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तुर्दैत्येश्वरात्मजाः ॥ प्रत्यक्षं दृश्यते चैतदस्माकं भवतां तथा ॥ ५७ ॥ मृतस्य च पुनर्जन्म भवत्येतच्च नान्यथा ॥ आगमोऽयं तथा यच्च नोपादानं विनोद्भवः ॥ ५८ ॥

अथेति ॥ द्विजाःषण्डामर्कादयः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नेति ॥ कृत्या अभिचारजन्यो भूतविशेषः ॥ ५२॥५३॥ तत इति ॥ उपदेशान्तरे अध्यापनस्य विच्छेदावसरे ॥ ५४ ॥ श्रूयतामिति ॥ परमार्थः परमपुरुषार्थः लोभादीत्यादिशब्देनानात्मत्वहेतुभ्रमविप्रलम्भादिग्रहणम् ॥५५॥ जन्मेति ॥ त्रिश्लोक्या देहात्मनोरनित्यत्वनित्यत्वे वदति ॥ ५६ ॥ तत इति ॥ दृश्यते चैतत् जन्मादिपंचकम् ॥ ५७ ॥ देहिनो देहात्प्रागूर्ध्वं च सत्त्वान्नित्यतेत्याह-मृतस्येति ॥ पुनर्जन्म भाविदेहग्रहणं स्यादेव अन्यथा मृतस्य जन्माभावे एतच्च वर्तमानं जन्म च न स्यात् । अत्र प्रमाणम्—'अयमध्येतृभिः प्रत्यक्षं पठ्यमानः स इतः प्रलीयत्रैव पुनर्जायते अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते इत्यादिरागमः' यदागमेनोक्तं तच्च तथैवेत्यनुग्राहकं तर्कं चार्वाकादीन्प्रत्याह नोपादानमिति । प्रतिप्राणिप्रतीयमानः सुखदुःखादिकार्योद्भव.

अथेति ॥ भार्गवस्यात्मजाः षण्डामर्कादयः ॥४८॥४९॥५०॥५१॥ नेति ॥ निवर्त्तिनीं हिंसाम् । अनिवर्त्तिनीमिति वा छेदः । दुष्प्रतीकारामित्यर्थः ॥५२ ॥ ५३ ॥ तत इति ॥ पितुर्विषयासक्त्या विष्णुभक्तिर्न भवति तेषां तु भविष्यतीति बालदानवान् गुरोरुपदेशस्य अध्यापनस्यान्तरे बिच्छेदे तन्मध्ये मुहुर्मुहुः स्वयमध्यापयामास उपदिदेश ॥ ५४ ॥ श्रूयतामिति ॥ हे दितिजात्मजाः ! मद्भ्रातरः दैत्येयाः अन्ये परमार्थस्तत्त्वं श्रूयतां मे मत्तः एतदन्यथा मिथ्येत्येवं न मन्तव्यं यथात्र गुरूपदेश इव मदुक्तौ लोभादिकारणं नास्ति ॥ ५५ ॥ बाल्यादारभ्य बन्धमुक्तये विष्णुभक्तिरेव कर्त्तव्येति वक्तुं प्रवृत्तिमार्गे जन्मादिसर्वावस्थासु नित्यं दुःखमेवेति दर्शयन्नाह—जन्मेत्यादि ॥ सर्वदुःखमयं जगदित्यन्तैश्चतुर्दशभिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मृतस्येति ॥ मृतस्य पुनर्जन्म भवतीत्ययमेव तदर्थप्रतिपादकः प्रमाणभूतः श्रुतिस्मृत्यादिरूपः आगमोऽस्ति "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गर्भवासादि यावत्तु पुनर्जन्मोपपादनम् ॥ सम स्तावस्थकं तावद्दुःखमेवावगम्यताम् ॥ ५९ ॥ क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् ॥ मन्यते बालबुद्धित्वाद्दुःखमेव हि तत्पुनः ॥ ६० ॥ अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां व्यायामेन सुखैषिणाम् ॥ भ्रान्तिज्ञानावृताक्षाणां दुःखमेव सुखायते ॥ ६१ ॥ क्व शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः ॥ क्व कान्तिशोभासौन्दर्यरमणीयादयो गुणाः ॥ ६२ ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्र स्नायुमज्जास्थिसंहतौ ॥ देहे चेत्प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेप्यसौ ॥ ६३ ॥ अग्नेः शीतेन तोयस्य तृषा भक्तस्य च क्षुधा ॥ क्रियते सुखकर्तृत्वं तद्विलोमस्य चेतरैः ॥ ६४ ॥

प्राग्जन्मकृतसुकृतादिविशिष्टं स्थायिनमात्मानमुपादानकारणं विना न स्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नानुमानागमाविति वदतो वादिनो युक्तिपूर्वो विवादः स्वशास्त्रप्रणयनं च व्याहतमिति भावः ॥ ५८ ॥ नित्यस्याप्यात्मनोऽनित्यदेहादिकं गर्भादिपुनरुत्पत्तिपर्यन्तसमावस्थायुक्तं दुःखहेतुरिति वैराग्यायाह गर्भवासादीति ॥ ५९ ॥ नन्वन्नपानादीनां सुखहेतुत्वस्य दर्शनात्कथं दुःखमेवेत्युक्तमित्याशंक्य दुःखहेतावेव सुखहेतुत्वभ्रम इत्याह क्षुत्तृष्णेति ॥ क्षुच्छीतादिदुःखशामकमन्नाग्न्यादिदुःखमेव सुखसाधनं मन्यते बालो हिहेर्हेतौ तदन्नादिकं क्षुधाद्यभावे पुनरुद्गाराजीर्णसन्तापादिदुःखहेतुरेव ॥ ६० ॥ दुःखहेतुत्वेन प्रसिद्धेऽपि दुःखान्तरोपशामकत्वमात्रेण सुखहेतुत्वधीर्दृश्यत इति निदर्शनेनाह—अत्यन्तेति ॥ व्यायाम आयासः ॥६१॥ तथा स्वपरदेहे श्लेष्मादिचये दुःखेदेपि कान्त्याद्यारोपात्सुखहेतुत्वधियं दर्शयति क्व शरीरमिति॥ रमणीयं कमनीयं कमनीयत्वम् ॥ ६२ ॥ किं च नरके मलमांसादिकमात्मनोन्यत्वेन भुज्यते अत्र तु तत्समूहदेहं मात्मत्वेन भोग्यत्वेन च मन्यमानो नरके प्रियेततरामित्यभिप्रायेणाह मांसेति ॥६३॥ क्षुत्तृष्णेत्यादिश्लोकोक्तं विवृणोति अग्नेरिति ॥ अग्नेः प्रतियोगिना शीतेन सुखकर्तृत्वं क्रियते न तु स्वतः एवं तोयभक्तयोस्तृट्क्षुद्धयां

देहिनः । स्थाणुमन्ये सुसंयान्ति यथा कर्म यथा श्रुतम्" इति ॥ "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" इत्यादि । एतदनुकूलतर्कमाह—तच्च तथैव मन्तव्यं यस्माज्जीवाधिष्ठितं शुक्रशोणितरूपमुपादानकारणं विना देहस्योद्भवो न घटते । श्रुतिश्च "इति नु पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवति" इति ॥ ५८ ॥ ततः किमत आह—गर्भवासादिति ॥ पुनर्जन्मनः उपपादनं प्राणा यावत्तावद्दुःखमेव ॥ ५९ ॥ अन्नपानादिजनितं सुखमस्ति कुतो दुःखमेवेत्युच्यत इतिचेत्तत्राह—क्षुदिति ॥ क्षुत्पिपासादिदुःखोपशमं मूर्खो भ्रान्तः सुखं मन्यते तदप्यन्नपानादिप्रयासाद्दुःखमेव ॥ ६० ॥ दुःखत्वेन प्रसिद्धेपि व्यायामप्रहारादौ सुखभ्रमं दृष्टान्तत्वेनाह—अत्यन्तेति ॥ अत्यन्तस्तिमिताङ्गानां वातादिदोषेणात्यन्तजडीभूतगात्राणां व्यायामेन गमनादिना श्रमेण सुखैषिणां सुखमिच्छतां व्यायामेपि सुखमिव भवति । भ्रान्तिज्ञानावृताक्षाणाञ्च मोहपिहितदृष्टीनां कामिनां प्रणयकुपितकामिनीकलनूपुरझणत्कारचरणप्रहारोपि सुखवत्प्रतिभाति तदेव कामिनां सुखं वदन्ति चेति ॥ ६१ ॥ क्वेति ॥ महाचयः स्थूलसंघातः । कान्तिर्गौरत्वादि । अङ्गच्छाया शोभा भूषणादिकृता । सौरभ्यं सौगन्ध्यम् । कमनीयं सौन्दर्यम् । एवमादयो गुणागुणाश्च क्व ॥ ६२ ॥ मांसेति ॥ यदि देहे ममकारास्पदेऽतिप्रीतिमांस्तर्हि नरकेपि प्रीतिमान् भविष्यतीति तस्यापि नारकिभोग्यमांससंघत्वादविशेषात् ॥ ६३ ॥ किञ्च न वस्तुतः किञ्चित्सुखसाधनमस्ति सुखसाधनस्यैव कदाचिद्दुःखसाधनत्वदर्शनादित्याह, अग्नेरिति ॥ शीतेन पूर्वभाविना अग्नेः सुखकर्तृत्वं दृश्यते शीताभावे ग्रीष्मे अग्नेर्दुःखसाधनत्वम् एवं पूर्वभागिन्या ग्रीष्मे तृषा तोयस्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

करोति हे दैत्यसुता यावन्मात्रं परिग्रहम् ॥ तावन्मात्रं स एवास्य दुःखं चेतसि यच्छति ॥ ६५ ॥ यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् ॥ तावन्तोस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ ६६ ॥ यद्यद्गृहे तन्मनसि यत्र तत्रावतिष्ठतः ॥ नाशदाहोपकरणं तस्य तत्रैव तिष्ठति ॥६७॥ जन्मन्यत्र महद्दुःखं म्रियमाणस्य चाग्नि तत् ॥ यातनासु यमस्योग्रं गर्भसंक्रमणेषु च॥६८॥ गर्भेषु सुखलेशोपि भवद्भिरनुमीयते ॥ यदि तत्कथ्यतामेवं सर्वं दुःखमयं जगत् ॥ ६९ ॥ तदेवमतिदुःखानामास्पदेत्र भवार्णवे ॥ भवतां कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणः ॥ ७० ॥

तद्विलोमस्य तेषामन्यादीनां प्रतियोगिनः शीतादेः इतरैरग्न्यादिभिः सुखकर्तृत्वं क्रियते यद्वा तद्विलोमस्य सुखविलोमस्य दुःखस्य कर्तृत्वमग्न्यादीनां शीतादीनामभावैः क्रियत इति । एवमनियतत्वादुभयमपि भ्रान्तम्, यथा वक्ष्यति—"तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित्सुखात्मकम्" इति ॥६४॥ एवं भृत्यधनाद्यपि दुःखदमित्याह—करोतीति ॥ परिगृह्यते इति परिग्रहः ॥ ६५ ॥ तथा कलत्रादिसम्बन्ध्यपीत्याह—यावत इति ॥ सम्बध्यत इति सम्बन्धः सम्बन्धिनो न स्थिराः तन्नाशे शोकस्तु स्थिर इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ किञ्चाज्ञानां परिग्रहादेः सन्निधावसन्निधौ च शोकः सम इत्याह—यद्यदिति ॥ यद्यद्गृहे वस्तु तस्य नाशदाहादिकरणं कुतस्स्यादिति यत्र कुत्राव तिष्ठतः स्वामिनो मनसि तत्तिष्ठतीत्यन्वयः! करणमेवोपकरणं गृहे क्षेमेण स्थितमपि प्रेम्णान्यथाशंकिनो दुःखायैव सर्वं वस्त्वित्यर्थः । नाशदाहोपहरणमिति च पाठः । यत्र तत्रावतिष्ठत इति च पाठः ॥ ६७ ॥ एवं बाल्यादिषु प्रत्यक्षं दुःखमुक्ता जन्मादिष्वपि तदेवानुमेयमित्याह—जन्मनीति ॥ जन्मादिषु दुःखमनुमीयत इत्यन्वयः ॥ ॥ ६८ ॥ गर्भे चेति ॥ सुखलेशोपि यदि तत्कथ्यतां तत्सुखं नास्तीत्यर्थः । तत् तस्मादेव दुःखमयं जगत् ॥६९॥ तस्माद्भगवत्प्राप्तिलक्षणो मोक्षः प्रार्थ्य इत्याह—तदेव

क्षुधा भक्तस्यान्नस्य तयोरभावे तोयान्नयोरपि प्रतिकूलत्वात्तद्विलोमस्याग्न्यादिप्रतियोगिनः शीतादेः इतरैरग्न्यादिभिः अग्निना सन्तापे सति कृशः अग्नौ सति क्षुधः सुखहेतुत्वम् अन्यथा तेषामेव दुःखहेतुत्वमित्यर्थः । तद्वैलोम्येनेति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ ६४ ॥ किञ्च धनाश्वगजभृत्यादिपरिग्रहोपि दुःखहेतुरेव तत्पालनादिबहुक्लेशावहत्वादित्याह—करोतीति ॥ ६५ ॥ कलत्रपुत्रादिसम्बन्धो दुःखहेतुरेवेत्याह—यावत इति ॥ शोकरूपाः शङ्कवः कीलकानि खन्यन्ते निपात्यन्ते तेषामपगमे तन्नाशादिशोकानपगमादित्यर्थः ॥ ६६ ॥ एतत्स्पष्टयति—यद्यदिति ॥ यद्यद्गृहादावस्ति धनादि तदपि यत्र कुत्र देशान्तरेप्यवतिष्ठमानस्य मनसि नित्यं चिन्तयतस्तिष्ठति । तस्य धनादेर्नाशः दाहः उपहरणं वा तत्रैव गृह एव तिष्ठति न तु मनसि स्मर्यमाणतया स्थितस्य धनादेर्नाशादिर्भवति । कुतस्तत्रैव तिष्ठत इति पाठे गृहे मनसि च तस्यव धनादेरवस्थानेपि गृहे तिष्ठत एव नाशादिकं भवति । मानसे मनसि स्थितस्य न तु भवतीति कुतः । अतो विचित्रे गृहे नष्टमपि धनादि यत्रकुत्रचिद्देशान्तरे स्थितमपि परिग्रहिणं व्यवयितुमेव मनसि वासनारूपेण तिष्ठति । अतस्तद्वासनापरित्यागे विनाशो भवति न तद्वियोगमात्रेणेति भावः । पाठान्तरेष्ययमेव तात्पर्यार्थः ॥ ६७ ॥ एवं सर्वास्ववस्थास्वपि दुःखमनुसन्धेयमित्याह—जन्मनीत्यादेदृश्याम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ तदेवं प्रवृत्तिमार्गे दोषोक्त्या विरक्तिमुत्पाद्य विष्णु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मा जानीत वयं बाला देही देहेषु शाश्वतः ॥ जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥ ७१ ॥ बालोहं तावदिच्छातो यतिष्ये श्रेयसे युवा॥ युवाहं वार्द्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितम् ॥७२॥ वृद्धोऽहं मम कार्याणि समस्तानि न गोचरे ॥ किं करिष्यामि मंदात्मा समर्थेनन यत्कृतम् ॥ ७३ ॥ एवं दुराशया क्षिप्तमानसः पुरुषः सदा ॥ श्रेयसोऽभिमुखं याति न कदाचित्पिपासितः ॥ ७४ ॥ बाल्ये क्रीडनकासक्ता योवने विषयोन्मुखाः ॥ अज्ञा नयन्त्यशक्त्या च वार्द्धकं समुपस्थितम् ॥ ७५ ॥ तस्माद्बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा ॥ बाल्ययौवनवृद्धत्वैर्देहभावैरसंयुतः ॥ ७६ ॥ तदेतद्वो मयाख्यातं यदि जानीत नानृतम् ॥ तदस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यतां बन्धमुक्तिदः ॥ ७७ ॥ प्रयासः स्मरणे कोस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ॥ पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ७८ ॥ सर्वभूतस्थिते तस्मिन्मतिर्मैत्री दिवानिशम् ॥ भवतां जायतामेवं सर्वक्लेशान्प्रहास्यथ ॥ ७९ ॥

मिति ॥ ७० ॥ यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या झटिति भगवज्ज्ञाने यतितव्यं न विलम्बितव्यमित्याह—मा जानीतेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवमिति ॥ दुराशा विषयेच्छा पिपासितः श्रेयस्तृष्णावान् पिपासित इति । अन्तर्जलस्थरजकजालिकदृष्टान्तस्मारणम् । तौ हि पिपासितावेव पश्चात्पास्यामीति वस्त्रशोधनमत्स्यग्रहणोत्क्षीणौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तस्मादिति ॥ वृद्धावौरिति वृद्धं वार्द्धकं भावे निष्ठा ॥ ७६ ॥ तदिति ॥ अस्मत्प्रीतये युष्माकमनिच्छायामपि ॥ ७७ ॥ आयास इति ॥ अहर्निशमिति स्मरणस्य सदाकाल इत्याह—यथा अपवित्रः पवित्रो वा इति ॥७८॥ अथ शमदमादिफला मैत्री करुणामुदितोपेक्षाश्चतुश्लोक्याऽऽह—सर्वभूत इति॥

सेवां प्रवर्त्तयन्नाह—तदेवमिति ॥ ७०॥ तथाप्यस्माकं बालानां तत्रानधिकार इति शङ्कां व्यावर्त्तयति मा जानीतेति ॥ वयं बालाः अतोऽस्माकम् अत्र नाधिकार इति यूयं मा जानीत परिणामभेदेन भिन्नेष्वपि बाल युवादिदेहेषु देहिनः प्रतिसन्धानाद्देही शाश्वतो नित्यः । अतो जराद्या धर्माः देहस्यैव न त्वात्मनः । देहात्मविवेकशून्यान्तम् अविरक्तानामेवात्र नाधिकारः तद्विवेकवतां तु विरक्तानां तत्समनन्तरमेवाधिकारः । देहावस्था तु न कारणं "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतेरिति भावः ॥ ७१ ॥ किञ्चिद्विवेकवतामप्यविरक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तौ कालप्रतीक्षया वृथैव जीवितं यातीत्याह बालोहमित्यादित्रिभिः—बालोऽहमिति ॥ इच्छातो विचारिष्यामीति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवमिति ॥ दुराशया विषयासक्त्या आक्षिप्तमानसः आकृष्टचित्तः पिपासितः भोगतृष्णाकुलः अनेन रजकादिदृष्टान्तस्सूचितः । रजको हि जाह्नवीजलस्थोपीदं वस्त्रं प्रक्षाल्य पास्यामीद चेत्येवं पिपासया म्रियते जालिकश्च इमञ्चामुञ्चापरं मत्स्यं हत्वा तोयं पास्यामीत्येवं पिपासित एव यथा म्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ ७४ ॥ अज्ञास्तु पशुवदायुः क्षपयन्तीत्याह—बाल्य इति ॥ समुपस्थितं प्राप्तं वार्द्धकं चाशक्त्या नयन्ते । न तु कदापि श्रेयोजिज्ञासा तेषामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ अतः श्रेयसि विलम्बो न कार्य इत्याह—तस्मादिति ॥ विवेकात्मा विवेकचित्तः तमेव विवेकं स्मारयति बाल्येति ॥ ७६ ॥ तदेतदिति ॥ यद्यपि युष्माकमत्र नास्था तथाप्यस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यताम् ॥ ७७ ॥ युष्माकमपि विष्णुभक्तावेव प्रवृत्तिर्युक्ता सुकरत्वान्महाफलदत्वाच्चेत्याह—आयास इति ॥ ७८ ॥ विष्णुभक्तौ च सर्वत्र विष्णुदृष्टिः सर्वभूतमैत्री च कारणमित्याह—सर्वेति ॥ सर्वभूतेष्वन्तर्यामितया स्थिते विष्णौ मतिर्भवतामस्तु अत एव तदधिष्ठानभूतमात्रे मैत्री चाहर्निशमस्तु एवमनेन प्रकारेण रागद्वेषादिकृतान्सर्वान्क्लेशान्प्रहास्यथेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् ॥ तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥ ८० ॥ अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् ॥ मुदं तदापि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ८१ ॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ॥ सुशोच्यान्यतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ ॥ ८२ ॥ एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया ॥ कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ ८३ ॥ विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्व मिदं जगत् ॥ द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं यथा वयम् ॥ तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ॥ ८५ ॥

सर्वात्मस्वरूपेण विष्णौ स्थिते सति सर्वत्र मित्रधीः कार्या ॥ ७९ ॥ सर्वात्मकत्वमेकस्य मानुसन्धाय तथापि तापत्रयदग्धेषु भूतेषु द्वेषो न कार्यः किन्तु करुणैव कार्येत्याह—तापत्रयेणेति ॥ ८० ॥ यदि पुण्याधिकानि भूतानि अहन्तु क्षीण इति मतिः तदा तेषु मुदिता कार्या न तु द्वेषः द्वेषस्यात्मपुण्यहानिफलत्वादित्याह—अथेति॥८१॥बद्धवैराणीति॥यद्वात्मानं प्रतिबद्धवैराणि भूतानि द्विषन्ति तथाप्यहो मोहेन व्याप्तानीति तानि शोच्यानि तेषूपेक्षा कार्या॥८२॥एते मैत्र्यादिचित्तप्रसाधन विकल्पा भिन्नदृशां मध्यमाधिकारिणां मतमभ्युपगम्योक्ताः भिन्नदृशां सांख्यानां ते हि भिन्नं जगत्पश्यन्ति न भगवदात्मकत्वेनाभिन्नम् । प्रसन्नचित्तानामुत्तमाधिकारिणां मतं तु मत्तः संक्षिप्तं श्रूयतामित्याह—एत इति ॥ ८३ ॥ तदेवाह विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति ॥ आसुरं भावं देहात्माभिमानम् ॥ ८५ ॥

ननु सर्वभूतेषु मैत्री दुष्करा मदमत्सरादिभिस्सन्तप्यमानेषु च धनविद्यागर्वितेषु वृथैव बद्धवैरेषु च द्वेषस्य दुष्परिहारत्वादित्याह तापत्रयेणेत्यादित्रिभिः—तापत्रयेणेति ॥ तापत्रयेण अध्यात्मिकादिदुःखत्रयेण मदमत्सरादिना जगदेतदभिहितम् इति यदा बुद्धिस्तदा शोच्येषु कृपाविषयेषु तेषु भूतेषु कः प्राज्ञो द्वेषं करोति ॥ ८० ॥ अथ तथैवंविधमतिः भूतानि भद्राणि धनविद्यादि सम्पदा हृष्टान्यहमेव केवलं धनधान्यार्जनहीनशक्तिरपि तथापि मुदं प्रीतिमेव कुर्वीत । न तु द्वेषं यतो द्वेषस्य फलं हानिरेव । तथाहि न्यायविदः इष्टसाधनज्ञानस्य रागत उपादानं फलम् । अनिष्टसाधनज्ञानस्य द्वेषतो हानिः फलमिति वर्णयन्ति । अतो हानिफलो द्वेषो न कार्य इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ बद्धवैराणीति ॥ यदि चेद्भूतैव बद्धवैराणि तस्मिन् द्वेषं कुर्वन्ति तदा मनीषिणा तान्यतीव मोहेन व्याप्तानि शोच्यानि अनुकम्प्यानि तेषु सर्वथा द्वेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ एते च द्वेषोपशमप्रकारा मध्यमाधिकारिणामेवोक्ताः न तूत्तमाधिकारिणामित्याह—यत इति ॥ भिन्नदृशां भेददृष्टीनां, छिन्नदृशामिति वा पाठः । तत्र भेददृष्टावङ्गीकारं कृत्वा एते विकल्पा द्वेषोपशमप्रकाराः कथिता उत्तमानां तु परमार्थसंक्षेपो मत्तः श्रूयताम् ॥ ८३ ॥ तमेवाह—विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति ॥ आसुरं भावं सम्यगुत्सृज्य यूयं वयं च यथा निर्वृतिं यथा येन प्रकारेण प्राप्स्यामः तथा यत्नं करिष्यामः ॥ ८५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मा जानीत वयं बाला देही देहेषु शाश्वतः ॥ जरायौवनजन्माद्या धर्मा देहस्य नात्मनः ॥ ७१ ॥ बालोहं तावदिच्छातो यतिष्ये श्रेयसे युवा॥ युवाहं वार्द्धके प्राप्ते करिष्याम्यात्मनो हितम् ॥७२॥ वृद्धोऽहं मम कार्याणि समस्तानि न गोचरे ॥ किं करिष्यामि मंदात्मा समर्थेन न यत्कृतम् ॥ ७३ ॥ एवं दुराशया क्षिप्तमानसः पुरुषः सदा ॥ श्रेयसोऽभिमुखं याति न कदाचित्पिपासितः ॥ ७४ ॥ बाल्ये क्रीडनकासक्ता यौवने विषयोन्मुखाः ॥ अज्ञा नयन्त्यशक्त्या च वार्द्धकं समुपस्थितम् ॥ ७५ ॥ तस्माद्बाल्ये विवेकात्मा यतेत श्रेयसे सदा ॥ बाल्ययौवनवृद्धाद्यै र्देहभावैरसंयुतः ॥ ७६ ॥ तदेतद्वो मयाख्यातं यदि जानीत नानृतम् ॥ तदस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यतां बन्धमुक्तिदः ॥ ७७ ॥ प्रयासः स्मरणे कोस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ॥ पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ७८ ॥ सर्वभूतस्थिते तस्मिन्मतिर्मैत्री दिवानिशम् ॥ भवतां जायतामेवं सर्वक्लेशान्प्रहास्यथ ॥ ७९ ॥

मिति ॥ ७० ॥ यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या झटिति भगवज्ज्ञाने यतितव्यं न विलम्बितव्यमित्याह—मा जानीतेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवमिति ॥ दुराशा विषयेच्छा पिपासितः श्रेयस्तृष्णावान् पिपासित इति । अन्तर्जलस्थरजकजालिकदृष्टान्तस्मारणम् । तौ हि पिपासितावेव पश्चात्पास्यामीति वस्त्रशोधनमत्स्यग्रहणोत्क्षीणौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तस्मादिति ॥ वृद्धाद्यैरिति वृद्धं वार्द्धकं भावे निष्ठा ॥ ७६ ॥ तदिति ॥ अस्मत्प्रीतये युष्माकमनिच्छायामपि ॥ ७७ ॥ आयास इति ॥ अहर्निशमिति स्मरणस्य सदाकाल इत्याह—यथा अपवित्रः पवित्रो वा इति ॥७८॥ अथ शमदमादिफला मैत्री करुणामुदितोपेक्षाश्चतुश्लोक्याऽऽह—सर्वभूत इति॥

सेवां प्रवर्त्तयन्नाह—तदेवमिति ॥ ७०॥ तथाप्यस्माकं बालानां तत्रानधिकार इति शङ्कां व्यावर्त्तयति मा जानीतेति ॥ वयं बालाः अतोऽस्माकम् अत्र नाधिकार इति यूयं मा जानीत परिणामभेदेन भिन्नेष्वपि बाल युवादिदेहेषु देहिनः प्रतिसन्धानाद्देही शाश्वतो नित्यः । अतो जराद्या धर्माः देहस्यैव न त्वात्मनः । देहात्मविवेकशून्यान्तम् अविरक्तानामेवात्र नाधिकारः तद्विवेकवतां तु विरक्तानां तत्समनन्तरमेवाधिकारः । देहाद्यवस्था तु न कारणं "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतेरिति भावः ॥ ७१ ॥ किञ्चिद्विवेकवतामप्यविरक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तौ कालप्रतीक्षया वृथैव जीवितं यातीत्याह बालोहमित्यादित्रिभिः—बालोऽहमिति ॥ इच्छातो विचारिष्यामीति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवमिति ॥ दुराशया विषयासक्त्या आक्षिप्तमानसः आकृष्टचित्तः पिपासितः भोगतृष्णाकुलः अनेन रजकादिदृष्टान्तस्सूचितः । रजको हि जाह्नवीजलस्थोपीदं वस्त्रं प्रक्षाल्य पास्यामीदं चेत्येवं पिपासया म्रियते जालिकश्च इमञ्चामुञ्चापरं मत्स्यं हृत्वा तोयं पास्यामीत्येवं पिपासित एव यथा म्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ ७४ ॥ अज्ञास्तु पशुवदायुः क्षपयन्तीत्याह—बाल्य इति ॥ समुपस्थितं प्राप्तं वार्द्धकं चाशक्त्या नयन्ते । न तु कदापि श्रेयोजिज्ञासा तेषामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ अतः श्रेयसि विलम्बो न कार्य इत्याह—तस्मादिति ॥ विवेकात्मा विवेकचित्तः तमेव विवेकं स्मारयति बाल्येति ॥ ७६ ॥ तदेतदिति ॥ यद्यपि युष्माकमत्र नास्था तथाप्यस्मत्प्रीतये विष्णुः स्मर्यताम् ॥ ७७ ॥ युष्माकमपि विष्णुभक्तावेव प्रवृत्तिर्युक्ता सुकरत्वान्महाफलदत्वाच्चेत्याह—आयास इति ॥ ७८ ॥ विष्णुभक्तौ च सर्वत्र विष्णुदृष्टिः सर्वभूतमैत्री च कारणमित्याह—सर्वेति ॥ सर्वभूतेष्वन्तर्यामितया स्थिते विष्णौ मतिर्भवतामस्तु अत एव तदधिष्ठानभूतमात्रे मैत्री चाहर्निशमस्तु एवमनेन प्रकारेण रागद्वेषादिकृतान्सर्वान्क्लेशान्प्रहास्यथेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तापत्रयेणाभिहतं यदेतदखिलं जगत् ॥ तदा शोच्येषु भूतेषु द्वेषं प्राज्ञः करोति कः ॥ ८० ॥ अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् ॥ मुदं तदापि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥ ८१ ॥ बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ॥ सुशोच्यान्यतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ॥ ॥ ८२ ॥ एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया ॥ कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥ ८३ ॥ विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्व मिदं जगत् ॥ द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं यथा वयम् ॥ तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ॥ ८५ ॥

सर्वात्मस्वरूपेण विष्णौ स्थिते सति सर्वत्र मित्रधीः कार्या ॥ ७९ ॥ सर्वात्मकत्वमेकस्य मानुसन्धायि तथापि तापत्रयदग्धेषु भूतेषु द्वेषो न कार्यः किन्तु करुणैव कार्येत्याह—तापत्रयेणेति ॥ ८० ॥ यदि पुण्याधिकानि भूतानि अहन्तु क्षीण इति मतिः तदा तेषु मुदिता कार्या न तु द्वेषः द्वेषस्यात्मपुण्यहानिफलत्वादित्याह—अथेति॥८१॥बद्धवैराणीति॥यद्वात्मानं प्रतिबद्धवैराणि भूतानि द्विषन्ति तथाप्यहो मोहेन व्याप्तानीति तानि शोच्यानि तेषूपेक्षा कार्या॥८२॥एते मैत्र्यादिचित्तप्रसाधन विकल्पा भिन्नदृशां मध्यमाधिकारिणां मतमभ्युपगम्योक्ताः भिन्नदृशां सांख्यानां ते हि भिन्नं जगत्पश्यन्ति न भगवदात्मकत्वेनाभिन्नम् । प्रसन्नचित्तानामुत्तमाधिकारिणां मतं तु मत्तः संक्षिप्तं श्रूयतामित्याह—एत इति ॥ ८३ ॥ तदेवाह विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति ॥ आसुरं भावं देहात्माभिमानम् ॥ ८५ ॥

ननु सर्वभूतेषु मैत्री दुष्करा मदमत्सरादिभिस्सन्तप्यमानेषु च धनविद्यागर्वितेषु वृथैव बद्धवैरेषु च द्वेषस्य दुष्परिहारत्वादित्याह तापत्रयेणेत्यादित्रिभिः—तापत्रयेणेति ॥ तापत्रयेण अध्यात्मिकादिदुःखत्रयेण मदमत्सरादिना जगदेतदभिहितम् इति यदा बुद्धिस्तदा शोच्येषु कृपाविषयेषु तेषु भूतेषु कः प्राज्ञो द्वेषं करोति ॥ ८० ॥ अथ तथैवंविधमतिः भूतानि भद्राणि धनविद्यादि सम्पदा हृष्टान्यहमेव केवलं धनधान्यार्जनहीनशक्तिरपि तथापि मुदं प्रीतिमेव कुर्वीत । न तु द्वेषं यतो द्वेषस्य फलं हानिरेव । तथाहि न्यायविदः इष्टसाधनज्ञानस्य रागत उपादानं फलम् । अनिष्टसाधनज्ञानस्य द्वेषतो हानिः फलमिति वर्णयन्ति । अतो हानिफलो द्वेषो न कार्य इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ बद्धवैराणीति ॥ यदि चेद्भूयैव बद्धवैराणि तस्मिन् द्वेषं कुर्वन्ति तदा मनीषिणा तान्यतीव मोहेन व्याप्तानि शोच्यानि अनुकम्प्यानि तेषु सर्वथा द्वेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ एते च द्वेषोपशमप्रकारा मध्यमाधिकारिणामेवोक्ताः न तूत्तमाधिकारिणामित्याह—यत इति ॥ भिन्नदृशां भेददृष्टीनां, छिन्नदृशामिति वा पाठः । तत्र भेददृष्टावङ्गीकारं कृत्वा एते विकल्पा द्वेषोपशमप्रकाराः कथिता उत्तमानां तु परमार्थसंक्षेपो मत्तः श्रूयताम् ॥ ८३ ॥ तमेवाह—विस्तार इति ॥ ८४ ॥ समुत्सृज्येति ॥ आसुरं भावं सम्यगुत्सृज्य यूयं वयं च यथा निर्वृतिं यथा येन प्रकारेण प्राप्स्यामः तथा यत्नं करिष्यामः ॥ ८५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

या नाग्निना न चार्केण नेन्दुना न च वायुना ॥ पजन्यवरुणाभ्यां वा न सिद्धैर्न च राक्षसैः ॥८६॥ न यक्षैर्न च दैत्येन्द्रैर्नोरगैर्न च किन्नरैः ॥ न मनुष्यैर्न पशुभिर्दोषैर्नैवात्मसम्भवैः ॥८७॥ ज्वराक्षिरोगातीसारकीहगुल्मादिकैस्तथा ॥ द्वेषेर्ष्यामत्सराद्यैर्वा रागलोभादिभिः क्षयम् ॥ ८८ ॥ न चान्यैर्नीयते कैश्चिन्नित्या यात्यन्तनिर्मला ॥ तामाप्नोत्यमलेन्यस्य केशवे हृदयं नरः ॥ ८९ ॥ असारसंसारविवर्तनेषु मा यात तोषं प्रसभं ब्रवीमि ॥ सर्वत्र दैत्यास्समतामुपैत समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥ ९० ॥ तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ॥ समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तान्निःसंशयं प्राप्स्यथ वै महत्फलम् ॥ ९१ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रह्लादानुचरितं नाम सप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तस्यैतां दावनवाश्चेष्टां दृष्ट्वा दैत्यपतेर्भयात् ॥ आचचक्ष्युः स चोवाच सूदानाहूय सत्वरः ॥ १ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच॥ हे सूदाःमम पुत्रोसावन्येषामपि दुर्मतिः॥कुमार्गदेशिको दुष्टो हन्यतामविलम्बितम् ॥ २ ॥ हालाहलं विषं तस्य सर्वभक्षेषु दीयताम् ॥ अविज्ञातमसौ पापो हन्यतां मा विचार्यताम् ॥ ३ ॥

निर्वृतिं विशिनष्टि नैवाग्निनेत्यादिभिः—नैवाग्निनेति॥अग्न्यादिजं दुःखमाधिदैविकम्॥८६॥नेति॥मनुष्यादिजं दुःखमादिभौतिकम् आत्मदोषजं दुःखमाध्यात्मिकम्॥८७॥ तदाध्यात्मिकं दुःखं द्विधेत्याह—ज्वरेति॥ज्वरादि शारीरं द्वेषादि मानसम्॥८८॥नेति॥अन्यैरविद्यादिभिः॥८९॥उपसंहरति असारेति॥अपारसंसारेति च पाठः॥बहुदेहपरिवर्तनप्रदेषु स्वर्गादिप्रदेषु सर्वत्र विष्णुबुद्धिं कुरुत॥९०॥तस्मिंन्निति ॥ सर्वत्र सन्निहिताद्ब्रह्मकल्पतरोर्मोक्षफललाभो निःसंशयः ॥९१॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमेंशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ तस्येति ॥ चेष्टामुपदेशात्मिकाम् ॥ १ ॥ हे सूदा इति ॥ देशिकः उपदेशकृत् ॥ २ ॥ हालाहलमिति ॥

तामेव निर्वृतिं तत्प्रयत्नं च विशिनष्टि—नैवाग्निनेत्यादिचतुर्भिः ॥८६॥८७॥ ८८ ॥ नेति ॥ या विमोक्षाख्या सा अग्न्यादिना अन्यैरपि कैश्चित्क्षयं न नीयते तां निर्वृतिं केशवे हृदयं न्यस्य प्राप्नोतीति चतुर्थेनान्वयः । तत्र नैवाग्निनेत्याधिदैविकैरुपघातैः क्षयो वार्यते । न मनुष्यैर्न पशुभिरित्याधिभौतिकैः दोषैर्नैवात्मसम्भवैरिति शारीरमानसभेदेनाध्यात्मिकैः तत्र शारीरैर्ज्वरादिभिः मानसैर्द्वेषादिभिः अन्यैश्च तन्मूलभूतैरविद्याकर्मादिभिः या क्षयं न प्राप्यते तां निर्वृतिं केशवस्मृत्या प्राप्नोतीत्यर्थः ॥८९॥ सर्वोपदेशसारमाह—असारेति॥असारो यः संसारः तत्र विवर्त्तनानि देवमनुष्यतिर्यगादिजन्मानि तेषु तत्तदुचितैर्भोगैस्तोषं मा यात किन्तु सर्वभूतेषु समतां समदर्शितामुपेत प्राप्नुत तदेवाच्युतस्याराधनम् ॥ ९० ॥ ततः किमत आह—तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्प्रसन्ने प्रीते सति न किञ्चिद्दुर्लभं तथापि तुच्छत्वात् त्रिवर्गो न प्रार्थ्यः । मोक्षोपि न प्रार्थ्यः । चूतमूलमाश्रितस्योपरि यथा तत्फलं पतति तथैव ब्रह्मतरुलक्षणादनन्तात्सम्यगाश्रितान्मुक्तिफलप्रपातस्यावश्यं भावित्वादित्यर्थः ॥ ९१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाश्याख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे सप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ तस्येति ॥ चेष्टामुपदेशरूपाम् ॥ १ ॥ हे सूदा इति ॥ कुमार्गस्य देशिकः उपदेष्टा ॥ २ ॥ हालाहलमिति ॥ पूर्वं शस्त्रसर्पगजादीन्दृष्ट्वा अनेन कोपि मन्त्रादिप्रतीकारः कृतः तस्मादविज्ञातं यथा भवत्येवं सर्वम

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय महात्मने॥विषदानं यथाज्ञप्तं पित्रा तस्य महात्मनः ॥४॥ हालाहलं विषं घोरमनन्तोच्चारणेन सः॥ अभिमन्त्र्य सहान्नेन मैत्रेय बुभुजे तदा ॥५॥ अविकारं स तद्भुक्त्वा प्रह्लादः स्वस्थमानसः ॥ अनन्तख्यातिनिर्वीर्यंजरयामास तद्विषम्॥६॥ ततः सूदा भयत्रस्ता जीर्णं दृष्ट्वा महद्विषम् ॥ दैत्येश्वरमुपागम्य प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥७॥ सूदा ऊचुः॥ दैत्यराज विषं दत्तमस्माभिरतिभीषणम्॥ जीर्णं तेन सहान्नेन प्रह्लादेन सुतेन ते ॥८॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ त्वर्यतां त्वर्यतां हे हे सद्यो दैत्यपुरोहिताः ॥ कृत्यां तस्य विनाशाय उत्पादयत मा चिरम् ॥ ९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सकाशमागम्य ततः प्रह्लादस्य पुरोहिताः ॥ सामपूर्वमथोचुस्ते प्रह्लादं विनयान्वितम् ॥ १० ॥ पुरोहिता ऊचुः ॥ जातस्त्रैलोक्यविख्यात आयुष्मन्ब्रह्मणः कुले ॥ दैत्यराजस्य तनयो हिरण्यकशिपोर्भवान् ॥ ११ ॥ किं देवैः किमनन्तेन किमन्येन तवाश्रयः ॥ पिता ते सर्वलोकानां त्वं तथैव भविष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मात्परित्यजैनां त्वं विपक्षस्तवसंहिताम् ॥ श्लाघ्यः पिता समस्तानां गुरूणां परमो गुरुः ॥ १३ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ एवमेतन्महाभागाः श्लाघ्यमेतन्महाकुलम् ॥ मरीचेः सकलेप्यस्मिन् त्रैलोक्ये नान्यथा वदेत् ॥ १४ ॥ पिता च मम सर्वस्मिञ्जगत्युत्कृष्टचेष्टितः ॥ एतदप्यवगच्छामि सत्यमत्रापि नानृतम् ॥ १५ ॥ गुरूणामपि सर्वेषां पिता परमको गुरुः ॥ यदुक्तं भ्रान्तिस्तत्रापि स्वल्पापि हि न विद्यते ॥१६॥ पिता गुरुर्न सन्देहः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ तत्रापि नापराध्यामीत्येवं मनसि मे स्थितम् ॥ १७॥ यत्त्वेतत्किमनन्तेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशम् ॥ को ब्रवीति यथान्याय्यं किं तु नैतद्वचोर्थवत् ॥ १८ ॥

अविज्ञातं ज्ञाते हि स पूर्ववत्परिहरिष्यतीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अविकारमिति ॥ सर्पविषहरत्वान्मृत्युञ्जयत्वाच्च भुक्त्वा नित्यजप्यस्यानन्तनाम्नः ख्यात्या कीर्त्तनेन निर्वीर्यं विषम् । अविकारम् अनुदितलालोद्गमभ्रमादिविकृति जरयामास ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ किं देवैरिति ॥ त्वं तथैव तव पितेव लोकानामाश्रयो भविष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मादिति ॥ स्तवसंहितां स्तवप्रबन्धम् । वाच्यः पितेति च पाठः । वाच्यः स्तुत्यः ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ नान्यथा वदेत्कश्चिदपीति शेषः । भवेदिति वा पाठः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यत्त्विति ॥ ब्रह्मकुलं श्लाघ्यमित्यादि यद्भवदुक्तं तत्सत्यम् । किं तु किमनन्तेनेति यदेतदुक्तम्

क्षेपु खण्डलड्डुकादिषु विषं दत्त्वा हन्यतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हालाहलविषमिति ॥ अनन्तस्येति नानाभक्ष्यभोज्यादिसर्वमभिमन्त्र्य तस्मै निवेद्य तदिच्छाप्रसादरूपेण नित्यमसौ भुंक्ते ॥ ५ ॥ अविकारमिति ॥ तस्मादनन्तस्य ख्यात्या कीर्त्या निर्वीर्यत्वादविकारं यथा भवत्येवं जरयामास ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वस्माद्ब्रह्मशक्तिरधिकेति मत्वा ब्राह्मणान्नियुंक्ते त्वर्यतामिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ किं देवैरिति ॥ तव ते पिता समस्तलोकानां सर्वलोकानामाश्रयः ॥ १२ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् एतां विपक्षस्तवसंहितां परित्यज कुतः तव पिता समस्तानां गुरूणां परमो गुरुः । अत एव श्लाघ्यः ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ कश्चिदप्यन्यथा न वदेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पितेति ॥ नापराध्यामि नान्यथा करोमि ॥ १७ ॥ यत्त्विति ॥ यथा येदौवैरेतदयुक्तं तथा सर्वान्दोषान्को ब्रवीतीति । दोषानन्यान्न कोपि वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी तेषां गौरवयंत्रितः ॥ प्रहस्य च पुनः प्राह किमनन्तेन साध्विति ॥ १९ ॥ साधु भोः किमनन्तेन साधु भो गुरवो मम ॥ श्रूयतां यदनन्तेन यदि खेदं न यास्यथ ॥ २० ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः ॥ चतुष्टयमिदं यस्मात्तस्मात्किं किमिदं वच ॥ २१ ॥ मरीचिमिश्रैर्दक्षाद्यैस्तथैवान्यैरनन्ततः ॥ धर्मः प्राप्तस्तथा चान्यैरर्थः कामस्तथाऽपरैः ॥ २२ ॥ तन्तत्त्ववेदिनो भूत्वा ज्ञानध्यानसमाधिभिः ॥ अवापुर्मुक्तिमपरे पुरुषा ध्वस्तबंधनाः ॥ २३ ॥ सम्पदैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् ॥ विमुक्तेश्चैकतो लभ्यं मूलमाराधनं हरेः ॥ २४ ॥ यतो धर्मार्थकामाख्यं मुक्तिश्चापि फलं द्विजाः ॥ तेनापि किंकिमित्येवमनन्तेन किमुच्यते ॥ २५ ॥ किं चापि बहुनोक्तेन भवन्तो गुरवो मम ॥ वदन्तु साधु वासाधु विवेकोस्माकमल्पकः ॥ २६ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन स एव जगतः पतिः ॥ स कर्त्ता च विकर्त्ता च संहर्ता च हृदि स्थितः ॥ २७ ॥ स भोक्ता भोज्यमप्येवं स एव जगदीश्वरः ॥ भवद्भिरेतत्क्षंतव्यं बाल्यादुक्तं तु यन्मया ॥ २८ ॥ पुरोहिता ऊचुः ॥ दह्यमानस्त्वमस्माभिरग्निना बाल रक्षितः ॥ भूयो न वक्ष्यसीत्येवं नैव ज्ञातोस्यबुद्धिमान् ॥ २९ ॥

एतद्वचो नार्थवत् ईदृशं वचः यथान्याय्यं को ब्रवीतीत्यन्वयः । किमनन्तेनेत्युक्तं युष्माभिरीदृशं इति च पाठः॥१८॥इतीति॥गौरवयन्त्रितः गौरवेण यन्त्रितःनिरुद्धव्या हारः गुरूणामपि भगवन्निन्दकानामेषां किमनुसरणेनेत्याशयेन प्रहस्य किमनन्तेनेति तदुक्तमनुवदन्साध्विति सोपालम्भमाह—प्रहस्येति ॥ १९ ॥ अमर्षाद्भूयोप्यनुवदति साधु भोः किमनन्तेन साधु भो इति ॥ अनन्तेन यत्स्यात्तच्छ्रूयताम् ॥ २० ॥ धर्मेति ॥ इदं धर्मादिचतुष्टयं यस्मात्तस्मादनन्तात्किम् इदं वृथावचः न किंचिदित्यर्थः। तस्मात्किंकिमिदं वृथा इति च पाठः ॥२१॥ मरीचिमिश्रैरिति ॥ मिश्रशब्दः पूज्यवचनः गुरुत्वाद्बहुवचनम् ॥२२॥२३ ॥ संपदित्यादि ॥ ऐश्वर्यादीनां संपद्विमुक्तिश्च एकतः आराधनादेव लभ्या हरेराराधनं संपदादीनां मूलं विमुक्तिश्च एकतः आराधनादेव लभ्या ॥२४॥ उक्तमर्थं निगमयति यत इति ॥ तेनाप्यनन्तेन किं किमित्येवं वचः किमर्थमुच्यते ॥२५॥ किञ्चेति ॥ किञ्चेत्यादिवचोपि सोपालम्भम् किं वात्रेति च पाठः ॥२६॥ बहुनेति ॥ विकर्त्ता पारिणमयिता ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिमेवोदाहरन्नाह—मरीचिमिश्रैरिति ॥ मिश्रस्य पूज्यप्रयोगान्मरीचिमुख्यैरित्यर्थः ॥२२॥२३॥ सम्पदिति ॥ एकतो लभ्यं परदृष्टिमात्रसुलभं हरेराराधनमेव सम्पादादीनां मुक्तेश्च मूलं कारणम् ॥ २४ ॥ यत इति ॥ यतो धर्मादिफलं तेनाप्यनन्तेन किमित्येवं किमिदमुच्यते ॥ २५ ॥ सोपालम्भोक्तिं निगमयति—किञ्चेति ॥२६॥२७॥२८॥ दह्यमान इति ॥ एवं विपक्षस्तुतियुक्तं वाक्यं भूयो न

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यदास्मद्वचनान्मोहग्राहं न त्यक्षते भवान् ॥ ततः कृत्यां विनाशाय तव सृक्ष्याम दुर्मते ॥३०॥ प्रह्लाद उवाच॥कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तुः कः केन रक्ष्यते ॥ हन्ति रक्षति चैवात्मा ह्यसत्साधु समाचरन् ॥ ३१ ॥ कर्मणा जायते सर्वं कर्मैव गतिसाधनम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन साधु कर्म समाचरेत्॥३२॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तास्तेन ते क्रुद्धा दैत्यराजपुरोहिताः ॥ कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्॥३३॥ अतिभीमा समागम्य पादन्यासक्षतक्षितिः ॥ शूलेन साधु संक्रुद्धा तं जघानाशु वक्षसि ॥ ३४ ॥ तत्तस्य हृदयं प्राप्य शूलं बालस्य दीप्तिमत् ॥ जगाम खण्डितं भूमौ तत्रापि शतधा गतम् ॥ ३५ ॥ यत्रानपायी भगवान् ह्यास्ते हरिरीश्वरः ॥ भङ्गो भवति वज्रस्य तत्र शूलस्य का कथा ॥ ३६ ॥ अपापे तत्र पापैश्च पातिता दैत्ययाजकैः ॥ तानेव सा जघानाशु कृत्या नाशं जगाम च ॥ ३७ ॥ कृत्यया दह्यमानांस्तान्विलोक्य स महामतिः ॥ त्राहि कृष्णेत्यनन्तेति वदन्नभ्यवपद्यत ॥ ३८ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ सर्वव्यापिन् जगद्रूप जगत्स्रष्ट र्जनार्दन ॥ पाहि विप्रानिमानस्माद्दुःसहान्मंत्रपावकात् ॥३९॥ यथा सर्वेषु भूतेषु सर्वव्यापी जगद्गुरुः ॥ विष्णुरेव तथा सर्वे जीवन्त्वेते पुरोहिताः ॥४०॥ यथा सर्वगतं विष्णुं मन्यमानोनपायिनम् ॥ चिन्तयाम्यरिपक्षेपि जीवन्त्वेते पुरोहिताः ॥ ४१ ॥ ये हन्तुमागता दत्तं यैर्विषं यैर्हुताशनः ॥ यैर्दिग्गजैरहं क्षुण्णो दष्टः सर्पैश्च यैरपि ॥४२॥ तेष्वहं मित्रभावेन समः पापोस्मि न क्वचित् ॥ यथा तेनाद्य सत्येन जीवन्त्वसुरयाजकाः ॥ ४३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तास्तेन ते सर्वे संस्पृष्टाश्च निरामयाः ॥ समुत्तस्थुर्द्विजा भूयस्तमूचुः प्रश्रयान्वितम्॥ ४४ ॥ पुरोहिता ऊचुः ॥ दीर्घायुरप्रतिहतो बलवीर्यसमन्वितः ॥ पुत्रपौत्रधनैश्वर्यैर्युक्तो वत्स भवोत्तमः ॥ ४५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता तं ततो गत्वा यथावृत्तं पुरोहिताः ॥ दैत्यराजाय सकलमाचचख्युर्महामुने ॥ ४६ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे प्रह्लादचरितेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

यदिति ॥ मोहग्रहम् अज्ञानदुराग्रहम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कृत्ययेति ॥ अभ्यवत्तिरनुग्रहः ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यथेति ॥ यथेत्यादिना अपकारिष्वप्युपकुर्वतीति वैष्णवानामाचारः प्रदर्शितः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वक्ष्यसीति मत्वा पूर्वमस्माभिस्त्वं रक्षितोसि अबुद्धिमान् त्वमिति ततो नैव ज्ञातोसि ॥२९॥ यदिति ॥ मोहग्राहमबुद्धिकृतं दुराग्रहम् ॥३०॥ क इति ॥ असत्समाचरन्नात्मैव आत्मानं हन्ति साधुसमाचरन्नात्मानं रक्षति चेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अतिभीमेति ॥ पादयोर्न्यासैः निक्षिप्तैः क्षता क्षितिर्यस्याः सा ॥ ३३ ॥ तदिति ॥ खण्डितं भग्नं सत् भूमौ जगाम पपात ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कृत्ययेति ॥ अभ्यवपद्यत रक्षणार्थं तदभिमुखम् अधावदित्यर्थः । इतःपरं स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां कृत्यां वितथीकृताम् ॥ आहूय पुत्रं पप्रच्छ प्रभावस्यास्य कारणम् ॥ १ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ प्रह्लाद सुप्रभावोसि किमेतत्ते विचेष्टितम् ॥ एतन्मंत्रादिजनितमुताहो सहजं तव ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं पृष्टस्तदा पित्रा प्रह्लादोऽसुरबालकः ॥ प्रणिपत्य पितुः पादाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ न मंत्रादिकृतं तात न च नैसर्गिको मम ॥ प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥ ४ ॥ अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ॥ तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥ ५ ॥ कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ॥ तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥ ६ ॥ सोहं न पाप मिच्छामि न करोमि वदामि वा ॥ चिन्तयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥ ७ ॥ शारीरं मानसं दुःखं दैवं भूतभवं तथा ॥ सर्वत्र शुभचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥ ८ ॥ एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ ९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति श्रुत्वा स दैत्येन्द्रः प्रासादशिखरे स्थितः ॥ क्रोधान्धकारितमुखः प्राह दैतेयकिंकरान् ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ दुरात्मा क्षिप्यतामस्मात्प्रासादाच्छतयोजनात् ॥ गिरिपृष्ठे पतत्वस्मिन् शिलाभिन्नाङ्गसंहतिः ॥ ११ ॥ ततस्तं चिक्षिपुः सर्वे बालं दैतेयदानवाः ॥ पपात सोप्यधः क्षिप्तो हृदयेनोद्वहन्हरिम् ॥ १२ ॥ पतमानं जगद्धात्री जगद्धातरि केशवे ॥ भक्तियुक्तं दधारैनमुपसंगम्य मेदिनी ॥ १३ ॥ ततो विलोक्य तं स्वस्थमविशिर्णास्थिपञ्जरम् ॥ हिरण्यकशिपुः प्राह शम्बरं मायिनां वरम् ॥ १४ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ नास्माभिः शक्यते हन्तुमसौ दुर्बुद्धिबालकः ॥ मायां वेत्ति भवांस्तस्मान्मायययैनं निषूदय ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नेति ॥ समान एव सामान्यः । सर्वगतोप्यच्युतो भक्तस्य शुद्धे हृद्याविर्भवति नान्यस्याशुद्धे ॥ ४ ॥ तां पापदुःखाभावरूपामात्मनो हृच्छुद्धिं चतुःश्लोक्याऽऽह अन्येषामिति॥ ५ ॥ कर्मणेति ॥ तद्बीजं जन्म सा परपीडैव बीजं यस्य तज्जन्म तस्य पीडयितुरशुभं फलति तद्बीजजन्मेति च पाठः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नेति ॥ हन्तुं न शक्यते ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ प्रह्लादेति ॥ सहजं नैसर्गिकम् ॥ २ ॥ ३ ॥ नेति ॥ सामान्यः समानः ॥ ४ ॥ किञ्च अन्येषामिति ॥ अन्येषां यः पापानि पापफलानि दुःखानि न चिन्तयति तस्य पापागमो दुःखागमो नास्ति ॥ ५ ॥ कर्मणेति ॥ यतस्तत्पीडाकरणमेव बीजं तस्माद्यस्य जन्म यस्यैतदशुभं पापं तस्य कर्तुः प्रभूतमत्यधिकम् अशुभफलं फलति । अतिदुःखफलात्मतया वर्धते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ एवं सर्वभूतमयं हरिं ज्ञात्वा सर्वेषु भूतेषु तद्भक्तिः कर्त्तव्या ॥ ९ ॥ इतीति ॥ क्रोधेनान्धकारितं जातान्धकारिव दुष्प्रेक्ष्यं मुखं यस्य ॥ १० ॥ शस्त्रादिविषाग्निकृत्यानां मणिमन्त्रादिभिः स्तम्भनं सम्भवति पतने तु न किञ्चित्प्रभवतीत्याशयेन दैत्यानादिशति दुरात्मा क्षिप्यतामिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वास्तवैरुपायैर्हन्तुमशक्यत्वात्तद्वधे मायाविनं नियुंक्ते नास्माभिरिति ॥ १५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शम्बर उवाच ॥ मूदयाम्येव दैत्येन्द्र पश्य मायाबलं मम ॥ सहस्रमत्र मायानां पश्य कोटिशतं तथा ॥१६॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः स सृजे मायां प्रह्लादे शम्बरोऽसुरः ॥ विनाशमिच्छन्दुर्बुद्धिः सर्वत्र समदर्शिनि ॥ १७ ॥ समाहितमतिर्भूत्वा शम्बरेपि विमत्सरः ॥ मैत्रेय सोपि प्रह्लादः सस्मार मधुसूदनम् ॥ १८॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् ॥ आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम् ॥ १९॥ तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ॥ बालस्य रक्षता देहमेकैकं चारिशोधितम् ॥ २० ॥ संशोषकं तथा वायुं दैत्येन्द्रस्त्वदमब्रवीत् ॥ शीघ्रमेष ममादेशाद्धुरात्मा नीयतां क्षयम् ॥ २१ ॥ तथेत्युक्ता तु सोप्येनं विवेश पवनो लघु ॥ शीतोतिरूक्षः शोषाय तद्देहस्यातिदुःसहः॥ २२ ॥ तेनाविष्टमथात्मानं स बुद्ध्वा दैत्यबालकः ॥ हृदयेन महात्मानं दधार धरणीधरम् ॥ २३ ॥ हृदयस्थस्ततस्तस्य तं वायुमति भीषणम् ॥ पपौ जनार्दनः क्रुद्धः स ययौ पवनः क्षयम् ॥ २४ ॥ क्षीणासु सर्वमायासु पवने च क्षयं गते ॥ जगाम सोपि भवनं गुरोरेव महामतिः ॥ २५ ॥ अहन्यहन्यथाचार्यो नीतिं राज्यफलप्रदाम् ॥ ग्राहयामास तं बालं राज्ञामुशनसा कृताम् ॥ २६ ॥ गृहीतनीतिशास्त्रं तं विनीतं च यदा गुरुः ॥ मेने तदैनं तत्पित्रे कथयामास शिक्षितम् ॥ २७ ॥ आचार्य उवाच ॥ गृहीतनीतिशास्त्रस्ते पुत्रो दैत्यपते कृतः ॥ प्रह्लादस्तत्त्वतो वेत्ति भार्गवेण यदीरितम् ॥ २८ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ मित्रेषु वर्तेत कथमरिवर्गेषु भूपतिः ॥ प्रह्लाद त्रिषु लोकेषु मध्यस्थेषु कथं चरेत् ॥ २९ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मित्रेष्विति ॥ मित्रेषु सहजप्राकृतकृत्रिमेषु

॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ तत इति ॥ सुदर्शनं शुद्धज्ञानमयम् ॥१९॥ तेनेति ॥ अतस्तेन मायासहस्रं एकैकञ्च प्रत्येकं विनाशितम् ॥२०॥ दृश्येषु वधोपायेषु प्रतिघातमसौ करोतीति अदृश्यवधोपायं वायुं नियुंक्तेत्याह– संशोषकमिति ॥२१॥ तथेति ॥ लघु शीघ्रं लघुरिति पाठे वेगवान् शीतोऽतिरूक्षश्च शीतज्वरप्रायः ॥२२॥ तेनेति ॥ तेनाविष्टं व्याप्तं धरणीधरं वायुभक्षस्वरूपम् ॥२३॥२४॥२५॥२६॥ २७॥२८॥ मित्रेष्विति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कथं मंत्रि ष्वमात्येषु बाह्येष्वाभ्यंतरेषु च ॥ चारेषु पौरवर्गेषु शङ्कितेष्वितरेषु च ॥ ३० ॥ कृत्याकृत्यविधानञ्च दुर्गाटविकसाधनम् ॥ प्रह्लाद कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधनम् ॥ ३१ ॥ एतच्चान्यच्च सकलमधीतं भवता यथा ॥ तथा मे कथ्यतां ज्ञातुं तवेच्छामि मनोगतम् ॥ ३२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ प्रणिपत्य पितुः पादौ तदा प्रश्रयभूषणः ॥ प्रह्लादः प्राह दैत्येन्द्रं कृतांजलिपुटस्तथा ॥ ३३ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा नात्र संशयः ॥ गृहीतन्तु मया किन्तु न सदेतन्मतम्मम ॥ ३४ ॥ साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथापरौ ॥ उपायाः कथिताः सर्वे मित्रादीनां च साधने ॥ ३५ ॥ तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात मा कुधः ॥ साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥ ॥ ३६ ॥ सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ॥ परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥ ३७ ॥

सहजं मातुलेयादि प्राकृतं स्वभूम्यनन्तरात् शत्रोरनन्तरम् । कृत्रिमं दानमानवशीकृतं अरिश्च त्रिविधः सहजो दायादः प्राकृतो भूम्यनंतरादिः कृत्रिमः कृतापकारः मध्यस्थाश्च त्रिविधाः । त्रिषु लोकेषु मित्रादिषु त्रिषु जनेषु । कालेष्विति पाठे क्षयवृद्धिस्थानकालेषु कथं वर्त्तेत वृत्तयो हि वर्षणादानानुप्रवेशमाध्यस्थपूर्णत्वप्रियत्वसहिष्णुत्वरूपाः सप्त । यथोक्तम् "इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च । चन्द्रस्य च पृथिव्याश्च नृपः सप्तगुणो भवेत्" इति ॥ २९ ॥ कथमिति ॥ "मंत्री बुद्धिसहायः स्याद मात्यः कार्यसाध्यकृत् । दुर्गाध्यक्षो धनाध्यक्षः सेनाध्यक्षश्च भूपतेः ॥ सूतः पुरोधा दैवज्ञः सप्तैते मंत्रिणो मताः" ॥ दुर्गाध्यक्षो वनाध्यक्षः । 'पूतः पुरोधाः' इति च पाठः बाह्या अमात्याः शुल्काध्यक्षादयः आभ्यन्तराः अन्तःपुरमहानसाद्यधीशीकृताः शंकिताः जितदासभूताः सापराधाः वा इतरे स्वामिहितैषिणः । धर्मार्थकामभयपरीक्षासु शुद्धा वा ॥ ३० ॥ कृत्याकृत्येति ॥ कृत्याः भेद्याः तेषामकृत्यत्वस्याभेद्यत्वस्य विधानम् "अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । क्रुद्धश्च कोपितोकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः" इति भेद्याः । जलप्राकारमरुगिरिवनात्मकं पञ्चधा दुर्गम् । आटविकाः वन्या म्लेच्छाद्याः तत्साधनम् कण्टकश्चौरः क्षुद्रशत्रुर्वा तस्य शोधनम् ॥ ३१ ॥ एतदिति ॥ अन्यच्चेति औशनसोक्तं सप्त प्रकृत्यादिकम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ममोपदिष्टेति ॥ न सदेतत् शत्रुमित्रादिभेदविषयत्वादस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सर्वभूतात्मक इति ॥ सर्वभूता

त्रिषु कालेषु क्षयवृद्धितत्साम्यकालेषु ॥ २९ ॥ कथमिति ॥ मन्त्रिषु बुद्धिसहायेषु अमात्येषु कार्यसहायेषु तदुक्तम् "मन्त्री बुद्धिसहायः स्यादमात्यः कार्यसाध्यकृत्" इति । बाह्येषु शुल्कादधिकृतेषु आभ्यन्तरेषु अन्तःपुरमहानसाद्यधिकृतेषु चारेषु गूढचारेषु चारेषु वा शङ्कितेषु जित्वा बलाद्दासीकृतेषु दूतेषु इतरेष्वशङ्कितेषु वा ॥ ३० ॥ कृत्याकृत्यविधानमिति ॥ सन्धिविग्रहयानादिषु कुत्र किं कृत्यं कुत्र किमकृत्यम् एवं प्रकारः । यद्वा कृत्या भेद्या तेषामकृत्यविधानम् अभेद्यत्वकरणं दुर्गं पार्वतोदकादि । आटविका महारण्यनिवासिनः पुलिन्दम्लेच्छादयः तेषां साधनं वशीकरणम् । कण्टकाश्चोराः गूढशत्रवो वा तेषां शोधनं निरासनम् ॥ ३१ ॥ एतदिति ॥ अन्यच्च सामभेदादि ॥ ३२ ॥ प्रणिपत्येति ॥ प्रश्रय एव भूषणं यस्य सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सामेति ॥ कुपितस्य स्तुत्यादिभिः सान्त्वनं साम । भूमिधनधान्यादिप्रदानमुपदानम् । ऐक्यमत्येन स्थितानां भयजननादिना पृथक्करणं भेदः । अर्थापहारादिर्दण्ड इत्येते उपायाः ॥ ३५ ॥ तानिति ॥ मा क्रुधः क्रोधं मा कार्षीः ॥ ३६ ॥ सर्वेति ॥ सर्वभूतात्मके सर्वेषां भूतानामात्मनि परमात्मनि सर्वजीव

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वय्यस्ति भगवान् विष्णुर्मयि चान्यत्र चास्ति सः ॥ यतस्ततोयं मित्रं मे शत्रुश्चेति पृथक्कुतः॥३८॥तदेभिरलमत्यर्थं दुष्टारम्भोक्तिविस्तरैः ॥ अविद्यान्तर्गतैर्यत्नः कर्त्तव्यस्तात शोभने ॥३९॥ विद्याबुद्धिरविद्यायामज्ञानान्तात जायते ॥ बालोग्निं किं न खद्योतमसुरेश्वर मन्यते ॥४०॥ तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ॥ आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥ ४१ ॥ तदेतदवगम्याहमसारं सारमुत्तमम् ॥ निशामय महाभाग प्रणिपत्य ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥ न चिन्तयति को राज्यं को धनं नाभिवाञ्छति ॥ तथापि भाव्यमेवैतदुभयं प्राप्यते नरैः॥ ॥ ४३ ॥ सर्व एव महाभाग महत्त्वं प्रति सोद्यमाः ॥ तथापि पुंसां भाग्यानि नोद्यमा भूतिहेतवः ॥ ४४ ॥ जडानामविवेकानामशूराणामपि प्रभो ॥ भाग्यभोज्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥ ४५ ॥

त्मके सर्वजीवशरीरके जगन्मये व्यक्ताव्यक्तप्रपंचरूपे परमात्मनि आत्मान्तररहिते॥३७॥३८॥ तदिति ॥ दृष्टारम्भाः राज्याद्यर्थोद्योगाः तेषामुक्तिविस्तरैः अर्थशास्त्राद्यैः अविद्यान्तर्गतैः विद्यायामन्तर्गतानि विद्यास्थानानि तदितरैः शोभने परममङ्गलात्मविद्याविषये शास्त्रे ॥ ३९॥ नन्वर्थशास्त्रादे राज्याद्युपायज्ञापकत्वात्कथमविद्यास्थानत्वं तत्राह—विद्येति ॥ अर्थशास्त्रजन्यविद्यायास्तु अल्पास्थिरफलसाधनत्वाद्विद्यात्वं नास्तीति भावः ॥ ४० ॥ का तर्हि विद्या तत्राह—तत्कर्मेति ॥ या विमुक्तये सा विद्या अर्थशास्त्रादिविद्या शिल्पनैपुण्यम् । तत्कर्म यन्न बन्धाय अपि तु विद्यांगत्वेन मोक्षाय अपरं कर्म प्रवृत्तिकर्म ॥ ४१ ॥ कर्मनिरूपणं प्रासंगिकम्, राज्यादिदृष्टफलार्थिनापि तत्साधने धर्मे यतितव्यं न नीतिशास्त्रादावित्याह तदेतदित्यादिभिः तदेतदिति ॥ तदेतन्नीतिशास्त्रादिजन्यज्ञानादि निशामय शृणु ॥ ४२ ॥ भाव्यं प्राक्तनकर्मतो भावि उभयं राज्यं धनं च ॥ ४३ ॥ सर्व एवेति ॥ महत्त्वमैश्वर्यम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

नियन्तारि॥३७॥ तदेव—त्वय्यस्तीति ॥ पृथग्भेदः कुतः ॥३८॥ तदिति ॥ दुष्टा रागद्वेषादिपूर्वका ये आरम्भा उद्यमाः तेषूक्तिविस्तरैर्नीतिशास्त्रैरलम् । दृष्टारम्भेति पाठे दृष्टा ऐहिकभोगार्थाः शोभने निष्कामे कर्मणि आत्मविद्यायाञ्च ॥३९॥ ननु "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥ अर्थशास्त्रचतुर्थास्तु विद्या अष्टादशैव तु" इति स्मृतेः । दण्डनीत्यादिकमपि विद्येति अत्र कथम् अविद्यान्तर्गतैरित्युच्यते तत्राह—विद्याबुद्धिरिति ॥ बालः खद्योतमग्निं किं न मन्यते अपि तु मन्यत एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ शोभने यत्नः कर्त्तव्य इति यदुक्तं तदेव शोभनं धर्मादिकमाह—तत्कर्मेति ॥ अपरमर्थकामाद्यर्थं कर्म आयासाय श्रमार्थमेव अन्या विद्या अर्थशास्त्रादिः । हि शिल्पनैपुणम् ऐन्द्रजालिकादि शिल्पविद्या च कौशलमात्रमेव तुच्छत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तदिति ॥ तदेतद्राज्यादिसाध्यमसारं तुच्छं ज्ञात्वा उत्तमं साध्यं यत्प्रकर्षेण ब्रवीमि तन्निशामयेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ किञ्च राज्यादेः श्रेष्ठफलत्वेपि तदर्थं पुण्ये यत्नः कार्यः न केवलं दृष्टार्थोद्यममात्रे तस्य व्यभिचारः नेत्यादित्रिभिः—नेति ॥ भाव्यं प्राक्तनपुण्यवशाद्भवितव्यम् एतदुभयं राज्यं धनं च प्राप्यते ॥ ४३ ॥ सर्व एवेति ॥ महत्त्वं राज्यधनादिविभूतिं प्रति भाग्यान्येव भूतिहेतवः राज्यादिश्रेयो हेतवः न तूद्यमाः ॥ ४४ ॥ तैर्विनापि राज्यादेर्दृश्यमानत्वादित्याह—जडा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्माद्यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम् ॥ यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता ॥ ४६ ॥ देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ॥ रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥ एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोयं विश्वरूपधृक् ॥ ॥ ४८ ॥ एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः ॥ प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥ ४९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कोपेन समुत्थाय वरासनात् ॥ हिरण्यकशिपुः पुत्रं पदा वक्षस्यताडयत् ॥ ५० ॥ उवाच च स कोपेन सामर्षः प्रज्वलन्निव ॥ निष्पिष्य पाणिना पार्णिं हन्तुकामो जगद्यथा ॥ ५१ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ हे विप्रचित्ते हे राहो हे बलैष महार्णवे ॥ नागपाशैर्दृढैर्बद्धा क्षिप्यतां मा विलंब्यताम् ॥ ५२ ॥ अन्यथा सकला लोकास्तथा दैतेयदानवाः ॥ अनुयास्यन्ति मूढस्य मतमस्य दुरात्मनः ॥ ५३ ॥ बहुशो वारितोस्माभिरयं पापस्तथाप्यरेः ॥ स्तुतिं करोति दुष्टानां वध एवोपकारकः ॥ ५४ ॥ पराशर उवाच ॥ ततस्ते सत्वरा दैत्या बद्धा तं नागबन्धनैः ॥ भर्तुराज्ञां पुरस्कृत्य चिक्षिपुः सलिलार्णवे ॥ ५५ ॥ ततश्चचाल चलता प्रह्लादेन महार्णवः ॥ उद्वेलोभूत्परं क्षोभमुपेत्य च समन्ततः ॥ ५६ ॥ भूर्लोकमखिलं दृष्ट्वा प्लाव्यमानं महाम्भसा ॥ हिरण्यकशिपुर्दैत्यानिदमाह महामते ॥ ५७ ॥

तस्मादिति ॥ समत्वे भगवदात्मकत्वेन सर्वस्य समत्वबुद्धौ ॥ ४६ ॥ देव इति ॥ भिन्नमिव ततः पृथग्भूतमिव अनन्त एव तत्तद्रूपेण स्थित इति ज्ञापनमेव सम्यक् "नेह नानास्ति किञ्चन, न तदस्ति विना" इति च ॥ ४७ ॥ एत इति ॥ आत्मवत् अन्तर्यामिणा परमात्मना युक्तम् । मतुबन्तमंतत् । अत्र हेतुः यतोयं विश्वरूपधृगिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तत इति ॥ सालिलार्णवेऽर्णवसलिले ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

नामिति ॥ जडानामनुद्यमानाम् अविवेकानाम् इष्टानिष्टविवेकशून्यानाञ्च राज्यादयः सन्ति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ समत्वदृष्ट्या निर्वाणमाह—देवा इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उवाचेति ॥ सामर्षः असहमानः ॥ ५१ ॥ अयं तावत्सर्वैरुपायैर्न हन्तुं शक्यते उपेक्षितश्चेत्सकलं विष्णुभक्त्या नाशयेत् । अतो नागपाशैर्बद्धा समुद्रे क्षिप्त्वा पर्वतैराक्रमणीयः । ततः कालेन मरिष्यतीत्याशयेनाह—हे विप्रचित्त इति ॥५२॥५३॥ बहुश इति ॥ दोषशान्तिहेतुत्वात् पक्षो दुष्टानामुपकारक एवायद्वा दुष्टानां पक्षे अयमुपकारक एव भवति।अतो हन्तव्यः दुष्टानां वध एवोपकारक इति पाठे दोषशान्तिहेतुत्वात् वधो दुष्टानामुपकारक एव ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ दैतेयाः सकलैःशैलैरत्रैव वरुणालये ॥ निश्छिद्रैः सर्वशः सर्वैश्चीयतामेष दुर्मतिः ॥ ५८ ॥ नाग्निर्दहति नैवायं शस्त्रैश्छिन्नो न चोरगैः ॥ क्षयं नीतो न वातेन न विषेण न कृत्यया॥५९॥न मायाभिर्न चैवोच्चात्पातितो न च दिग्गजैः॥बालोतिदुष्टचित्तोयं नानेनार्थोस्ति जीवता ॥ ६० ॥ तदेष तोयमध्ये तु समाक्रान्तो महीधरैः ॥ तिष्ठत्वब्दसहस्रान्तं प्राणान्हास्यति दुर्मतिः ॥ ६१ ॥ ततो दैत्या दानवाश्च पर्वतैस्तं महोदधौ ॥ आक्रम्य चयनं चक्रुर्योजनानि सहस्रशः ॥ ६२ ॥ स चितः पर्वतैरन्तः समुद्रस्य महामतिः ॥ तुष्टावाह्निक वेलायामेकाग्रमतिरच्युतम् ॥ ६३ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ नमस्ते सर्वलोकात्मन्नमस्ते तिग्मचक्रिणे ॥ ॥ ६४ ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मत्वे सृजते विश्वं स्थितौ पालयते पुनः ॥ रुद्ररूपाय कल्पान्ते नमस्तुभ्यं त्रिमूर्तये ॥ ६६ ॥ देवा यक्षाः सुराः सिद्धा नागा गन्धर्वकिन्नराः ॥ पिशाचा राक्षसाश्चैव मनुष्याः पशवस्तथा ॥ ६७ ॥ पक्षिणस्थावराश्चैव पिपीलिकसरीसृपाः ॥ भूम्यापोग्निर्नभोवायुः शब्दः स्पर्शस्तथा रसः ॥ ६८ ॥ रूपं गन्धो मनो बुद्धिरात्मा कालस्तथा गुणाः ॥ एतेषां परमार्थश्च सर्वमेतत्त्वमच्युत ॥ ६९ ॥ विद्याविद्ये भवान्सत्यमसत्यं त्वं विषामृते ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च कर्म वेदोदितं भवान् ॥ ७० ॥ समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकरणानि च ॥ त्वमेव विष्णो सर्वाणि सर्वकर्मफलं च यत् ॥ ७१ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स इति ॥ आह्निकवेलायाम् अह्निक्रियमाणाराधनवेलायाम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ नम इति ॥ ब्रह्मण्यदेवाय तपोवेदादिहिताय देवाय ॥ ६५ ॥ ब्रह्मत्व इति ॥ स्थितौ स्वरूपेणावस्थितौ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ रूपमिति ॥ आत्मा अहङ्कारःएतेषां परमार्थः एतेषां सम्बन्ध्यविनाशि जीवात्मा एतद्दृश्यं जगच्च त्वम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

दैत्या इति ॥ वरुणालये समुद्रे निश्छिद्रैर्निरन्तरैः पर्वतैश्चीयताम् उपर्युपरि निक्षिप्तैराक्रम्यताम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स इति॥अहरहः कर्त्तव्यमजनादिसमये ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ नम इति॥ब्रह्मण्यानां देवाय ॥ ६५ ॥॥ ६६ ॥ विश्वरूपेण स्तौति ॥ देवा इत्यादिसप्तभिः । देवा इत्यादीनां सर्वं त्वमेवेति तृतीयेनान्वयः । यक्षाश्चासुराश्च ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ रूपमिति ॥ आत्माऽहंङ्कारः गुणाः सत्त्वादयः एतेषां परमार्थश्च त्वं कारणम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मय्यन्यत्र तथान्येषु भूतेषु भुवनेषु च ॥ तवैवाव्याप्तिरैश्वर्यगुणसंसूचिकी प्रभो ॥ ७२ ॥ त्वां योगिनश्चिंतयन्ति त्वां यजंति च याजकाः ॥ हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक् ॥७३॥ रूपं महत्ते स्थितमत्र विश्वं ततश्च सूक्ष्मं जगदेतदीश ॥ रूपाणि सर्वाणि च भूतभेदास्तेष्वन्तरात्माख्यमतीव सूक्ष्मम् ॥ ७४ ॥ तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे यत्परमात्मरूपम् ॥ किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ७५ ॥ सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या शक्तिरपरा तव ॥ गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ॥ ७६ ॥ यातीतगोचरा वाचां मनसां चाविशेषणा ॥ ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या तां वन्दे स्वेश्वरीं पराम् ॥ ७७ ॥

मयीति ॥ ऐश्वर्यगुणसंसूचिकी उपादाननिमित्तत्वलक्षणमैश्वर्यम् गुणो ज्ञानशक्त्यादिः तयोः सूचिका ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ न ह्यनीश्वरस्यागुणस्य च व्याप्तिः सम्भवति अस्य भूषणरूपनिखिलाधारं शुभाश्रयतया लक्ष्यमाणं दिव्यस्वरूपमाह—रूपमिति ॥ ते महद्रूपमस्तीत्यनुषङ्गः । महत्त्वं स्वरूपतो गुणतश्च । एतद्विश्वं जगत्सूक्ष्मं यत्र तिष्ठति यतश्च भवति । यतश्च सूक्ष्ममिति च पाठः । रूपाणि सूक्ष्माणि अव्यक्तमहदादीनि । भूतभेदाः पृथिव्यादयः । अन्तरात्माख्यमात्मतत्त्वम् एतानि च यतो यत्र विश्वमिति संक्षेपोक्तिः, रूपाणीति विस्तरोक्तिः ॥ ७४ ॥ दिव्यस्वरूपमाह—तस्मादिति ॥ तस्मात्परमिति शेषः । परमार्थरूपं परमप्रयोजनरूपं यत्परमात्मरूपमिति च पाठः रूपं स्वरूपम् ॥ ७५ ॥ क्षेत्रज्ञरूपं मुक्तरूपं चाह—सर्वभूतेष्विति द्वाभ्याम्—सर्वभूतेष्विति ॥ गुणाः सत्त्वादयः आश्रयो यस्याः सा गुणाश्रया अपरा मुक्तापेक्षया निकृष्टा ॥ ७६ ॥ यातीतगोचरेति ॥ ईश्वरीं स्वतंत्राम् 'स स्वराट् भवतीति' श्रुतेः । परामुत्कृष्टाम् ।

मयीति ॥ ऐश्वर्यं सामर्थ्यातिशयं गुणाश्च सत्यसङ्कल्पादीन्संसूचयतीत्यैश्वर्यगुणसंसूचकी तवैव सच्चिद्रूपस्य व्याप्तिः ॥७२॥ अत एव त्वामिति॥ त्वामेव योगिनश्चिन्तयन्ति त्वामेव याजका यजन्ति पितृरूपस्वरूपधृक्त्वमेव । कव्यभुक् देवस्वरूपधृक्त्वमेव हव्यभुक् ॥ ७३ ॥ उक्तं प्रापञ्चिकं रूपम् अपवर्गप्रदं शुद्धस्वरूपमाह रूपमित्यादिद्वाभ्याम्—रूपमिति ॥ विश्वं विश्वरूपं सावरणं ब्रह्माण्डम् । एतद्भगवद्ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिविराड्रूपम् । रूपं महत्ते स्थितमत्र विश्वमिति पाठे महद्रूपं विश्वं ब्रह्माण्डम् । अत्र स्थितं जगदेतत्ततश्च सूक्ष्मरूपमित्यन्वयः । ततो सूक्ष्माणि रूपाणि चतुर्भूतभेदाः । जरायुजादिचतुर्विधाः देहाः तेष्वप्यन्तरात्माख्यं क्षेत्रसंज्ञमतीव सूक्ष्मं रूपम् ॥ ७४ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मादपि परं सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे अविषये वर्त्तमानं यत्किमप्यचिन्त्यं रूपमस्ति तस्मै पुरुषोत्तमाख्याय ते रूपाय नमः "यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इति स्मृतेः ॥ ७५ ॥ नन्वेवंभूतस्य कुतः स्थूलसूक्ष्माद्यनेकरूपत्वमित्याशंक्य तदुत्पादकं शक्तिद्वयं प्रणमति सर्वभूतेष्वित्यादिद्वाभ्याम्—सर्वभूतेष्विति ॥ अपरा जडशक्तिः प्रकृत्याख्या ॥७६॥ यातीतगोचरेति ॥ वाचां मनसाञ्च यातीतगोचरा अतीतो अतिक्रान्तो गोचरो विषयो यया सा यस्मादविशेषणाजातिगुणादिविशेषणशून्या । ज्ञानिनां क्षेत्रज्ञानां यानि शब्दादिविषयाणि प्रादेशकानि ज्ञानानि तैस्तै परिच्छेद्या सर्वतः प्रसरद्भिर्निर्झरोदकैः महासरोवत्सर्वगतत्वेनावगम्य । यद्वा ज्ञानी जीवः ज्ञान बुद्धिः उभयमपि परिच्छेद्यं बाह्यदीपप्रकाश्यं यस्याः सा तस्याः सर्वाभासकत्वात् । तामैश्वरीमीश्वरस्य तत्त्वभूताञ्च परां

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा ॥ व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोखिलस्य यः ॥७८॥ नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महात्मने॥ नाम रूपं न यस्यैको योस्तित्वेनोपलभ्यते ॥ ७९ ॥ यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवौकसः ॥ अपश्यन्तः परं रूपं नमस्तस्मै महात्मने ॥ ॥ ८० ॥ योन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ॥ तं सर्वसाक्षिणं विश्वं नमस्ये परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥ नमोस्तु विष्णवे तस्मै यस्या भिन्नमिदं जगत् ॥ ध्येयः स जगतामाद्यः स प्रसीदतु मेऽव्ययः ॥ ८२ ॥ यत्रोतमेतत्प्रोतं च विश्वमक्षरमव्ययम् ॥ आधारभूतः सर्वस्य स प्रसीदतु मे हरिः ॥ ८३ ॥ ॐ नमो विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः ॥ यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः ॥ ८४ ॥

एतच्छक्तिद्वयं विष्णुशक्तिः परा प्रोक्तेत्यादिना वक्ष्यते । तां वन्दे चेश्वरां परामिति च पाठः ॥ ७७ ॥ ॐनमः इति ॥ ओमित्यादिमन्त्रस्यार्थः तृतीयषष्ठयोर्वक्ष्यते । व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति सर्वस्य तदात्मकत्वात् व्यतिरिक्तोखिलस्य यः कार्यभूताज्जगतो व्यतिरिक्तः । "अतो ज्यायान् त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः, यस्यायुतायुतांशांशः" इति व्यतिरिक्तमित्यादिना वासुदेवशब्दार्थ उक्तः ॥ ७८ ॥ नम इति ॥ आदरान्नमस्कारावृत्तिः संकर्षणादिव्यूहविषया वा नाम रूपं न यस्य जीववन्न कर्मकृतम्॥ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ नमोस्त्विति ॥ यस्याभिन्नं कार्यत्वाद्रूपत्वाच्च ॥ ८२ ॥ यत्रेति ॥ यत्रैतद्विश्वम् "ओतं कुंड इव प्रोतं सूत्रे मणिगाणा इव । ब्रह्मन्हि विश्वा भूतानि नावीवान्तः समाहिताः" सूत्रे मणिगणा इवेति च ॥८३॥ ओमिति ॥ यत्र सर्वं स्थितं लीनमिति वा यतः सर्वमुपादानभूताद्भवति अत एव यः सर्वम्॥८४॥

चिच्छक्तिं वन्दे "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः ॥ ७७ ॥ अतः एवम्भूतशक्तिद्वयेनाचिन्त्यनिरतिशयैश्वर्याच्छुद्धत्वं स्थूलसूक्ष्माद्यनेकरूपत्वञ्च सङ्गच्छत एवेति । द्वादशाक्षरमन्त्र प्रतिपाद्यरूपेण प्रणमति—ॐ नम इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ७८ ॥ नम इति ॥ नमस्तस्मै इति त्रिभिः पुनरुक्त्या रूपं महदिति श्लोकोक्तचैतन्योपाधिभूतैर्विश्वरूपजगद्रूपभूतरूपैः प्रणामः नामरूपं न यस्य तस्मै नम इत्यनुषङ्गाच्छुद्धक्षेत्रज्ञरूपेण । एको योस्तित्वेनोपलभ्यते तस्मै महात्मने नम इति ब्रह्मरूपेण प्रणमतीति द्रष्टव्यम् ॥ ७९ ॥ नन्वेवं केवलश्चेत्परमेश्वरः तर्हि तस्याविषयत्वादर्चनादिकं न घटत इत्याशंक्याह—यस्येति ॥ ॥ ८० ॥ नन्वेवं परमेश्वर एव चेदर्चनीयस्तर्हि रुद्रादीनां पूज्यता कथमित्याशङ्क्य तेषामन्तर्यामीश्वररूपेणैव युज्यत इत्याशयेनाह—योन्तरिति ॥ ८१ ॥ जडस्यापि जगतः परमेश्वररूपेणोपास्यत्वमस्ति किं पुनर्देवताना मित्याशयेनाह—नमोस्त्विति ॥ अभिन्नत्वे हेतुर्जगतामाद्यः कारणमिति ॥ ८२ ॥ तदुपपादयन्नाह यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्प्रोतं विश्वं दीर्घतन्तुषु पटवद्ग्रथितं तिर्यक्तन्तुषु पटवदेवानुस्यूतम् अक्षरसंज्ञके प्रधानमहदादिरूपे ॥ ८३ ॥ ॥ तदुक्तं सर्वात्मत्वं संक्षेपतः स्मरन्प्रणमति—ओमिति ॥ यत्र सर्वं प्रलये तस्मै नमः । यतः सर्वं सृष्टौ तस्मै नमः । यः सर्वं स्थितौ पुनः तस्मै नमः । अत एव तस्य यः संश्रयः आधार आत्मा तस्मै नम इत्येवं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ॥ मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने ॥ ८५ ॥ अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्मात्मसंश्रयः ॥ ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथान्ते च परः पुमान् ॥ ८६ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंश एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं संचिन्तयन्विष्णुमभेदेनात्मनो द्विज ॥ तन्मयत्वमवाप्याग्र्यं मेने चात्मानमच्युतम् ॥ १ ॥ विसस्मार तथात्मानं नान्यत्किञ्चिदजानत ॥ अहमेवाव्ययोऽनन्तः परमात्मेत्यचिन्तयत् ॥ २ ॥ तस्य तद्भावनायोगात्क्षीणपापस्य वै क्रमात् ॥ शुद्धेन्तःकरणे विष्णुस्तस्थौ ज्ञानमयोच्युतः ॥ ॥ ३ ॥ योगप्रभावात्प्रह्लादे जाते विष्णुमयेऽसुरे ॥ चलत्युरगबन्धैस्तैर्मैत्रेय त्रुटितं क्षणात् ॥ ४ ॥

सर्वगत्वादिति ॥ सर्वतः सर्वत्रात्मत्वेन यो वसति अनादिमध्यान्तमित्यादिविशेषणैरचितः जडाद्यो व्यावृत्तः सच्चिदानन्दस्वरूपः स एवाहमित्यत्र अनन्तस्य सर्वगतत्वं हेतुः ॥ ८५ ॥ अहमेवेति ॥ स परमात्मा किमाश्रय इत्यत्राह—आत्मसंश्रय इति ॥ न किंचिदाश्रितः स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः । ननु ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते "यतो वा इमानि" इत्यादिना तत्कथं मत्त इत्युच्यते तत्राह—ब्रह्मसंज्ञोहमिति । ब्रह्मात्मकत्वादहमेव ब्रह्मसंज्ञः अग्रे सृष्टेः प्राक् अन्ते प्रलये ॥ ॥ ८६ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने प्रथमेंश एकोनविंशतितमोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ विशदविशदतरविशदतमक्रमेण योगकाष्ठां प्राप्त इत्याह एवमिति ॥ आत्मनोऽभेदेन स्वशरीरकत्वेन विष्णुशब्दः कारणवाची आत्मशब्दः कार्यभूतस्वप्रकारविशिष्टविष्णुवाची तेनाप्यभेदस्तन्मयत्वं तत्प्राचुर्यम् अग्र्यमुत्कृष्टं स्वस्य तदात्मकत्ववैशद्यमवाप अत एवात्मानमच्युतं मेने तन्मयत्वमवाप्य अग्रे इति च पाठः ॥ १ ॥ विसस्मारेति ॥ अयोगदशायामात्मानमतदात्मकत्वेन भ्रांत्या वासितं विसस्मार स्वप्रकाशस्य योगदशायामाविर्भूतस्य च स्वरूपस्य विस्मरणायोगात् स्वरूपविस्मृतौ तु वामदेवादेरहं मनुरभवमित्यादिवचनवन्मत्तः सर्वामित्यादिवचनं स्यात् तर्हि कथमचिन्तयत्तत्राह—अहमेवाव्यय इति ॥ २ ॥ ३ ॥ योगप्रभावादिति ॥ विष्णुमये विष्णुप्रचुरे योगाच्चलति सति उरगबन्धमिति नपुंसकत्वमार्ष

नमस्यावस्थाभेदात् नमस्कारावृत्तिः ॥ ८४ ॥ तदेवं विष्णोर्ब्रह्मतया सर्वात्मकत्वं भावयन् सर्वस्यापि ब्रह्मत्वाविर्भावेन तदभेदं पश्यन्नाह—सर्वगत्वादित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ८५ ॥ अहमेवेति ॥ अग्रे सृष्टेः पूर्वम् अन्ते च प्रलयानन्तरम् ॥ ८६ ॥ अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ! ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥ १ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांश एकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ १ ॥ विसस्मारेति ॥ आत्मानं प्रह्लादोहमिति विस्मृतवान् ॥ २ ॥ तस्येति ॥ क्षीणपापस्य ध्वस्तसमस्तकर्मवासनामलस्य ॥ ३ ॥ योगप्रभावादिति ॥ त्रटिताः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भ्रान्तग्राहगणः सोर्मिर्यया क्षोभं महार्णवः ॥ चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५ ॥ स च तं शैलसंघातं दैत्यैर्न्यस्तमधोपरि ॥ उत्क्षिप्य तस्मात्सलिलान्निश्चक्राम महामतिः ॥६॥ दृष्ट्वा च स जगद्भूयो गगनाद्युपलक्षणम् ॥ प्रह्लादोस्मीति सस्मार पुनरात्मानमात्मनि ॥ ॥ ७ ॥ तुष्टाव च पुनर्धीमाननादिं पुरुषोत्तमम् ॥ एकाग्रमतिरव्यग्रो यतवाक्कायमानसः ॥ ८ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ ॐनमः परमार्थाय स्थूल सूक्ष्मक्षराक्षर ॥ व्यक्ताव्यक्तकलातीत सकलेश निरञ्जन ॥ ९ ॥ गुणाञ्जन गुणाधार निर्गुणात्मन् गुणस्थित॥ मूर्त्तामूर्तमहामूर्ते सूक्ष्ममूर्ते स्फुटास्फुट ॥ १० ॥ करालसौम्यरूपात्मन्विद्याऽविद्यामयाच्युत ॥ सदसद्रूपसद्भाव सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥

त्वात् । भावेनिष्ठा उरगबन्धनैरिति वा पाठः ।चलत्युरगबन्धमिति च पाठः ॥४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दृष्ट्वेति ॥ प्रह्लादोस्मीति लोकदृष्ट्या केवलमौपाधिकरूपावच्छिन्नमात्मानं सस्मार न तु परमात्मरूपतया ॥ ७ ॥ ८ ॥ ओन्नम इति ॥ परमार्थाय अविनाशी परमार्थः । परमार्थेर्थेति पाठे अर्थशब्दः प्रयोजनवाची । स्थूलेत्यादि सूक्ष्ममक्षरमव्यक्तं कारणरूपं स्थूलं क्षरं व्यक्तं कार्यरूपम् । पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च विषयाः पञ्च भूतानि च कलातीतं मुक्तरूपं निरञ्जनं इदं च मुक्तरूपम् । "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ गुणाञ्जनेति ॥ गुणाञ्जन गुणाधारेति समष्टिरूपं ययेदं धार्यते जगदिति निर्गुणात्मन् "सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः" इति गुणस्थितसमस्तकल्याणगुणात्मकोसाविति मूर्ताऽमूर्तस्थूलसूक्ष्मप्रपंचरूपमहामूर्ते विश्वरूपाध्यायोक्तमहामूर्त्तिः वैश्वानरमूर्तिर्वा सूक्ष्ममूर्त्तिव्यूहः स्फुटो विभवः अस्फुटं पररूपम् ॥ १० ॥ करालेति ॥ करालत्वं संहारादिषु सौम्यात्मत्वं स्वतः अविद्याकर्म भ्रान्तिज्ञानं वा सदसद्रूपभावाभावरूपसद्भावसत्पदार्थः "ॐतत्सदिति

छिन्नाः । भावे क्तः ॥ ४ ॥ भ्रान्तग्राहेति ॥ भ्रान्तो ग्राहगणो यस्मिन् सोर्मिरूर्मिभिस्सह वर्त्तमानः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॐ नम इति ॥ हे परमार्थज्ञानरूप हे अर्थदृश्यरूप "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्" इत्युक्तत्वात् ॥ स्थूलजाग्रद्दृश्यरूप सूक्ष्मस्वप्नदृश्यरूप क्षराक्षर कार्यकारणरूप अक्षरात्परेति पाठान्तरे अक्षरं प्रधानं तस्मादपि परं यदानाधारं ब्रह्म तद्रूप "अक्षरात्परतः परः" इति श्रुतेः । व्यक्ताव्यक्त दृश्यादृश्यरूप कलातीत निरवयव सकल सावयव ईश नियामक निरञ्जन निर्लेप ॥ ९ ॥ गुणाञ्जनेति ॥ गुणाननक्ति स्वसत्ताप्रकाशाभ्यामनुरञ्जयतीति तथा गुणानामाधार गुणेषु स्थित परस्थितेति पाठे परमव्यक्तं तत्र स्थितेत्यर्थः । भक्तानां स्फुट अन्येषामस्फुट ॥ १० ॥ करालेति ॥ करालसौम्यरूपाणामात्मन् सदसद्रूपयोः कार्यकारणयोः सद्भाव उत्पत्तिर्यस्मात्तावेव सदसद्भावौ भावयति पालयतीति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन्निष्प्रपञ्चामलाश्रित ॥ एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ॥ १२ ॥ यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटः प्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः ॥ विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो नमोस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ १३ ॥ पराशर उवाच ॥ तस्य तच्चेतसो देवः स्तुतिमित्थं प्रकुर्वतः ॥ आविर्बभूव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः ॥ १४ ॥ ससम्भ्रमस्तमालोक्य समुत्थायाकुलाक्षरम् ॥ नमोस्तु विष्णवेत्येतद्व्याजहारास कृद्विज ॥ १५ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ देव प्रपन्नार्त्तिहर प्रसादं कुरु केशव ॥ अवलोकनदानेन भूयो मां पावयाच्युत ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं भक्तिमव्यभिचारिणीम् ॥ यथाभिलषितो मत्तः प्रह्लाद व्रीयतां वरः ॥ १७ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नाथ योनि सहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ॥ तेषु तेष्वच्युताभक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥ १८ ॥ या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ॥ त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयि भक्तिस्तवास्त्येव भूयोप्यवं भविष्यति ॥ वरस्तु मत्तः प्रह्लाद व्रीयतां यस्तवेप्सितः ॥ २० ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ मयि द्वेषानुबन्धोभूत्संस्तुताद्वुद्यते तव ॥ मत्पितुस्तत्कृतं पापं देव तस्य प्रणश्यतु ॥ २१ ॥ शस्त्राणि पातितान्यंगे क्षिप्तो यच्चाग्निसंहतौ ॥ दंशितश्चोरगैर्दत्तं यद्विषं मम भोजने ॥ २२ ॥ बद्धा समुद्रे यत्क्षिप्तो यच्चितोऽस्मि शिलोच्चयैः ॥ अन्यानि चाप्यसाधूनि यानि पित्रा कृतानि मे ॥ २३ ॥

निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । सद्भावे साधुभावे च सत्" इति वस्तूनां सदसद्भावौ करोति जानातीति वा सदसद्भावभावन ॥ ११ ॥ नित्यानित्येति ॥ अनित्यं घटादि तदपेक्षया नित्यं गगनादि निष्प्रपञ्च प्रपञ्चान्निर्गत प्रपञ्चोत्तीर्णेत्यर्थः । एकानेक कारणरूपेणैक कार्यरूपैरनेक ॥ १२ ॥ उपसंहरति य इति ॥ स्थूलत्वात्प्रकटः सूक्ष्मत्वादप्रकाशः । यः स्थूलसूक्ष्मप्रकटाप्रकाश इति च पाठः । सर्वभूतः स्वेतरसर्ववस्तुशरीरः न च सर्वभूतः स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः अविश्वहेतुः सृज्यकर्मसापेक्षत्वात् स्वतोविषमसृष्टेरहेतुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० मयीति ॥ मयि द्वेषानुबन्ध इत्यसह्योपचारः मत्पितुरिति क्षमा हेतुः ॥ २१ ॥ शस्त्राणीति ॥ त्वयि भक्तिमतो द्वेषादित्यस्य शस्त्राणि पातितानीत्यादिना सम्बन्धः तत्संभवं शस्त्रपातादिना संभवम् अयं भागवतापचारः ॥ २२ ॥ २३ ॥

तथा ॥ ११ ॥ नित्येति ॥ अमलैर्ज्ञानिभिराश्रितः तस्य संबुद्धिः परमार्थेत्यादिष्वादिकारणेत्यन्तेषु षट्त्रिंशत्सम्बोधनेषु तुभ्यं नम इत्यनुषङ्गेन प्रत्येकं प्रत्येकं वाक्यसामाप्तिः कर्त्तव्या ॥ १२ ॥ य इति ॥ सर्वेषां भूतानां यः प्रकटप्रकाशश्चिद्रूपत्वात् अविश्वहेतो सर्वकारणन्यतिरिक्त ॥ १३ ॥ १४ ॥ ससम्भ्रम इति ॥ विष्णवेति सन्धिरार्षः ॥ १५ ॥ देवेति ॥ अवलोकनं प्रत्यक्षदर्शनं तस्य दानेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ नाथेति ॥ हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता एकान्तिका भक्तिरस्तु ॥ १८ ॥ एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति तां प्रीतिं प्रार्थयते । येति ॥ या यादृशी प्रीतिर्विषयेषु तदासक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मे हृदयान्मापसर्पतु मापयातु हृदये सदा तिष्ठत्वित्यर्थः । यद्वा हे माप लक्ष्मीपते सा विषयप्रीतिस्त्वामनुस्मरतो मे हृदयात् सर्पतु निर्गच्छतु । तत्प्रीतौ सत्यां त्वदनुस्मरणायोगादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ बद्धेति ॥ शिलो

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वयि भक्तिमतो द्वेषादवं तत्संभवं च यत् ॥ त्वत्प्रसादात्प्रभो सद्यस्तेन मुच्यतु मे पिता ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रह्लाद सर्वमेतत्ते मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ अन्यच्च ते वरं दद्मि ब्रीयतामसुरात्मज ॥ २५ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ कृतकृत्योस्मि भगवन्वरेणानेन यत्त्वयि ॥ भवित्री त्वत्प्रसादेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ २६ ॥ धर्मार्थकामैः किं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥ समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा त्वयि ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यथा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम् ॥ तथा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणम्परमाप्स्यसि ॥ २८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वान्तर्दधे विष्णुस्तस्य मैत्रेय पश्यतः ॥ स चापि पुनरागम्य ववन्दे चरणौ पितुः ॥ २९ ॥ तं पिता मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितम् ॥ जीवसीत्याह वत्सेति बाष्पार्द्रनयनो द्विज ॥ ३० ॥ प्रीतिमांश्चाऽभवत्तस्मिन्ननुतापी महासुरः ॥ गुरुपित्रोश्चकारैवं शुश्रूषां सोपि धर्मवित् ॥ ३१ ॥ पितर्युपरतिं नीते नरसिंह स्वरूपिणा ॥ विष्णुना सोपि दैत्यानां मैत्रेयाभूत्पतिस्ततः ॥ ३२ ॥ ततो राज्यद्युतिं प्राप्य कर्मशुद्धिकरीं द्विज ॥ पुत्रपौत्रांश्च सुबहूनवाप्यैश्वर्यमेव च ॥ ३३ ॥ क्षीणाधिकारः स यदा पुण्यपापविवर्जितः ॥ तदा स भगवद्ध्यानात्परं निर्वाणमाप्तवान् ॥ ३४ ॥ एवं प्रभावो दैत्योसौ मैत्रेयासीन्महामतिः ॥ प्रह्लादो भगवद्भक्तो यं त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३५ ॥ यस्त्वेतच्चरितं तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ शृणोति तस्य पापानि सद्यो गच्छन्ति संक्षयम् ॥ ३६ ॥ अहोरात्रकृतं पापं प्रह्लादचरितं नरः ॥ शृण्वन् पठंश्च मैत्रेय व्यपोहति न संशयः ॥ ३७ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

त्रयैः पर्वतैश्चितोस्म्याक्रान्तोस्मि अन्यानिति । तेन पापेन मे पिता मुच्येत ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रीतिमानिति ॥ वैष्णवानुभावदर्शनात्प्रीतिमांश्च तदा तस्मिन्नभवत् ॥ ३१ ॥ पितरीति ॥ पुनश्च कालांतरे ब्रह्मशापवशादतिक्रोधेन तं हंतुमुद्यते तत्पितरि नृसिंहरूपेण विष्णुना उपरति नीते सति प्रह्लादो दैत्यानां पतिरभूत् ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ राज्यभूतिं राज्यलक्ष्मीं कर्मशुद्धिकरीं भोगैः प्रारब्धक्षयकरीं प्राप्य ॥३३॥ क्षीणाधिकार इति॥ क्षीणाधिकारः क्षीणप्रारब्धकर्मा ज्ञानात्पूर्वोत्तरैः पुण्यपापैश्च वर्जितः "पूर्वसर्वकर्मणां विनाशादश्लेषाच्चोत्तरेषां तत्सुकृतदुष्कृते विधूनतः" इत्यादिश्रुतेः । "तदभिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" इति न्यायाच्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अहोरात्रकृतमिति ॥ अहोरात्रं निरंतरं यत्कृतं पापं तत्सकृच्छ्रुण्वन्नेव वदन्नेव वा विशेषेण सवासनमपोहति निरस्यति न तु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यामथ वा पठन् ॥ द्वादश्यां वा तदाप्नोति गोप्रदानफलं द्विज ॥३८॥ प्रह्लादं सकलापत्सु यथा रक्षितवान्हरिः ॥ तथा रक्षति यस्तस्य शृणोति चरितं सदा ॥३९॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंशे विंशोध्यायः ॥ २० ॥ प्रह्लादपुत्र आयुष्माञ्छिबिर्बाष्कल एव च ॥ विरोचनस्तु प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ १ ॥ बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठं महामुने ॥ हिरण्याक्षसुताश्चासन्सर्व एव महा बलाः ॥ २ ॥ झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ॥ महानाभो महाबाहुः कालनाभस्तथापरः ॥३॥ अभवन्दनुपुत्राश्च द्विमूर्द्धा शंबरस्तथा ॥ अयोमुखः शंकुशिराः कपिलः शंकरस्तथा ॥ ४ ॥ एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः ॥ स्वर्भानुर्वृषपर्वा च पुलोम च महाबलः ॥ ५ ॥ एते दनोः सुताः ख्याता विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ६ ॥ स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ उपदानी हयशिराः प्रख्याता वरकन्यकाः ॥ ७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शिष्टानां काश्यपस्त्रीणां वंशानाह— अभवन्निति ॥ ४ ॥५ ॥ ६ ॥ स्वर्भानोरिति ॥ श्रीहरिवंशे दनुपुत्रशते उपदानववैश्वानरावुक्तौ । हयशिरा इति उपदानव्या उपदानवदुहितुर्नाम । हस्तिशिरा इति च पाठः । उपदानवीत्यत्र वृद्धयभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥

संपूर्ण श्रुत्वा चेत्येकदेशश्रवणफलोक्तिः ॥ ३७ ॥ पौर्णमास्यामिति ॥ अमावास्याम् अमावास्यायामित्यर्थः । गोः प्रदानं प्रकर्षेण दानं कुरुक्षेत्रे सूर्यग्रहणे उभयतो मुख्यां सुवर्णशृंगादिसंपूर्णदक्षिणादिसत्पात्रादिसक लांगकलापेन यत्फलं तत्फलं एतच्चरितं पठन्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सदाश्रवणस्य फलमाह ॥ प्रह्लादमिति ॥ "करुणं चरणानम्रे दारुणं पितरि द्रुहि । प्रह्लादवरदं वंदे नृसिंहं वृणिभीषणम्" ॥ ३९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ प्रह्लादपुत्र इति ॥ प्राह्लादिः प्रह्लादपुत्रः ॥ १ ॥ बलेरिति ॥ बाणो ज्येष्ठो यस्मिन्तत् ॥ २ ॥ एवं तावदितेरदितेश्च वंशा उक्ताः इदानीं क्रमप्राप्तानाम् अन्यासां काश्यपभार्याणां वंशान्वक्ष्यन्दनोर्वंशमाह—अभवन्निति सार्धैर्नवभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एत इति ॥ एते प्रख्याता इति विशेषणेन हरिवंशमात्स्यादिषु दनोः सुतशते गणिते वैश्वानरादयश्च सूचिताः ॥ ६ ॥ स्वर्भानोरिति ॥ शर्मिष्ठा वृषपर्वणः कन्या उपदानवी च हयशिराश्च तस्यैव कन्ये इति केचित् । अन्यदीये इति अन्ये । "वैश्वानरसुतायास्तु चतस्रश्चारुदर्शनाः । उपदानवी हयशिराः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वैश्वानरसुते चोभे पुलोमा कालका तथा ॥ उभे सुते महाभागे मारीचेस्तु परिग्रहः॥८॥ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवसत्तमाः॥पौलोमाः कालके याश्च मारीचतनयाः स्मृताः॥९॥ततोऽपरेमहावीर्या दारुणा स्त्वतिनिर्घृणाः॥सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा॥१०॥त्र्यंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः॥वातापी नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ॥११॥ आन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥ स्वर्भानुश्च महावीर्यो वक्रयोधी महासुरः॥१२॥एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः ॥ एतेषां पुत्रपौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः॥१३॥प्रह्लादस्य तु दैत्यस्य निवात कवचाः कुले ॥ समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः ॥१४॥ षट् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः ॥ शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृद्धका ॥ १५ ॥ शुकी शुकानजनयदुलूकप्रत्युलूकिकान् ॥ श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्गृद्धांश्च गृद्धचपि ॥ १६ ॥ शुच्यौ दकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु व्यजायत ॥ अश्वानुष्ट्रान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्त्तितः ॥ १७ ॥ विनतायास्तु द्वौ पुत्रौ विरतौ गरुडारुणौ ॥ सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पन्नगाशनः ॥ १८ ॥ सुरसायां सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् ॥ अनेकशिरसां ब्रह्मन् खेचराणां महात्म नाम् ॥१९॥काद्रवेयास्तु बलिनः सहस्रममितौजसः ॥ सुपर्णवशगा ब्रह्मन् जज्ञिरे नैकमस्तकाः॥२०॥ तेषां प्रधानभूतास्तु शेषवासुकितक्षकाः ॥ शंखश्वेतो महापद्मः कम्बलाश्वतरौ तथा ॥ २१ ॥ एलापुत्रस्तथा नागः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ एते चान्ये च बहवो दन्दशूका विषोल्बणाः ॥ २२ ॥ गणं क्रोधवशं विद्धि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः ॥ स्थलजाः पक्षिणोब्जाश्च दारुणाः पिशिताशनाः ॥ २३ ॥

वैश्वानर इति ॥ मरीचिः काश्यपो दानवविशेषो वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शुकीति ॥ उलूकः कौशिकः प्रत्युलूकः काकः भासीभासाश्च ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ एलापुत्र इति ॥ एते काद्रवेयाः सौरसेयाश्च अन्ये बहवः दन्दशूकाः विषोल्बणाः ॥ २२ ॥ गणमिति ॥

पुलोमा कालका तथा ॥" इति भागवताद्युक्तेः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति ॥ सिंहिकायां हिरण्यकशिपोर्भगिन्यां विप्रचित्तेः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ दनुसुतान् ॥ सिंहाऽवलोकनेन पुनराह प्रह्लाद स्येति ॥ भावितात्मनः प्रह्लादस्येत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ताम्राया वंशमाह षडित्यादित्रिभिः षडिति ॥ सुताः कन्याः ता एवाह—शुकीति । सुग्रीवी च शुचिश्च गृद्रका च ताः ॥ १५ ॥ शुकीति ॥ उलूकप्रत्युलूककान् उलूकान्प्रत्युलूकान् तत्प्रतिपक्षान् काकांश्च । उलूकीति वा पाठः । उलूकान् प्रत्युलूकांश्च सैवाजनयदित्यर्थः । न पुनरुलूकी संज्ञाऽन्या तस्या अनिर्दिष्टत्वात् "शुकी शुकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान्" इति मात्स्योक्तेः ॥ १६ ॥ शुचीति ॥ शुच्यौदकान् शुचिरेव शुची सा औदकान्पक्षिगणानजायत । सुग्रीवी त्वश्वादीनजायत इत्यर्थः । ताम्राया वंशः प्रकीर्तित इत्युपसंहारः ॥ १७ ॥ विनताया इति ॥ गरुडं विशिनष्टि सुपर्ण इति । पततां पक्षिणां श्रेष्ठः ॥१८॥ सुरसायामिति ॥ सुरसायां सहस्रं जज्ञे इति शेषः ॥१९ ॥ कद्रू वंशमाह—काद्रवेया इत्यादित्रिभिः कांद्रवेया इति ॥ नैकमस्तकाः अनेकफणाः ॥२०॥२१॥२२॥ क्रोधवशाया

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्रोधात्तु पिशाचांश्च जनयामास महाबलान् ॥ गास्तु वै जनयामास सुरभीर्महिषीस्तथा ॥ इरावृक्षलतावल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ २४ ॥ स्वसा तु यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥ अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वान्समजीजनत् ॥ ॥ २५ ॥ एते कश्यपदायादाः कीर्त्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोथ सहस्रशः ॥ २६ ॥ एष मन्वन्तरे सर्गो ब्रह्मन्स्वारोचिषे स्मृतः ॥ २७ ॥ वैवस्वते च महति वारुणे विततेकृतौ ॥ जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥२८॥पूर्वं यत्र तु सप्तर्षीनुत्पन्नान्सप्तमानसान् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ गन्धर्वभोगिदेवानां दानवानां च सत्तम ॥ २९ ॥ दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास काश्यपम् ॥ तया चाराधितः सम्यक्काश्यपस्तपतां वरः ॥ ३० ॥ वरेण च्छन्दयामास सा च वव्रे ततो वरम् ॥ पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थमितौजसम् ॥ ३१ ॥ स च तस्यै वरं प्रादाद्भार्यायै मुनिसत्तमः ॥ दत्त्वा च वरमत्युग्रं कश्यपस्तामुवाच ह ॥ ३२ ॥ शक्रं पुत्रो निहन्ता ते यदि गर्भं शरच्छतम् ॥ समाहितातिप्रयता शौचिनी धारयिष्यसि ॥ ३३ ॥

ते च सर्वे सर्पा दंष्ट्रिणः तत्र काद्रवेयसौरसेयेभ्योऽन्यान् सर्पान्मांसादान् स्थलजान् पक्षिणश्च जलजान् दारुणांश्च क्रोधवशं गणं क्रोधवशाया वंशं विद्धि। क्रोधवशो गणस्त्रिधा "बलो गणात्क्रोधवशादहीन्द्रः" इति भागवतोक्तेः। "रक्षोगणं क्रोधवशी स्वनामानमजीजनत्"इति मात्स्योक्तेश्च ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ अथ वैवस्वतमन्वन्तरे प्रजासर्ग उच्यत इत्याह—वैवस्वत इति ॥ २८ ॥ पूर्वमित्यादि ॥ गन्धर्वादीनां पूवमुत्पन्नान् प्राङ्मन्वन्तरस्थान्सप्तर्षीनेव वर्त्तमानवारुणयज्ञाविच्छेदाय यत्र मन्वन्तरे प्रजासर्गार्थं पुत्रत्वे कल्पयामास तत्र प्रजासर्ग उच्यत इति पूर्वेणान्वयः। पितृत्वे कल्पयामस इति पाठे गन्धर्वादीनां पितृत्वे स्रष्टृत्व इत्यर्थः ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वरेणेत्यादि॥वरं ददामीत्याश्वासितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शक्रमिति ॥ शौचिनी मात्स्योक्तशौचवती तत्र ह्युक्तम् "संध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि। न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥ वर्जयेत्कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च ॥ नोन्मुक्तकेशी तिष्ठेच्चनाशुचिः स्यात्कदाचन" इति ॥ शुचिनी धार

वंशमाह—गणमिति ॥ क्रोधवशं गणं क्रोधवशाया जातं विद्धीत्यर्थः । तदनुजान्विशिनष्टि ते सर्वे च दंष्ट्रिणो राक्षसाः सर्पाश्च " रक्षोगणं क्रोधवशा स्वनामानमजीजनत्। दंष्ट्रिणं नियुतं तेषां भीमसेनात्क्षयं गतम्" इति मात्स्योक्तेः "बलो गणः क्रोधवशादहीन्द्रः" इति भागवतोक्तेश्च । स्थलजाश्च अब्जाश्च जलजाः मांसाशिनो दारुणाः पक्षिगणाः तस्यां जाता इति विद्धीत्यन्वयः । सुरभेरिरायाः खशायाश्च मुनेश्चारिष्टायाश्च पञ्चानां वंशानाह—गास्त्वित्यादिद्वाभ्याम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वैवस्वत इति ॥ वैवस्वते त्विह मन्वन्तरे वारुणे वरुणकर्तृके महति विततेऽतौ जुह्वानस्य होतृत्वेन वर्तमानस्य ब्रह्मणः प्रजासर्गः अन्यथोच्यते ॥ २८ ॥ तमेवाह—पूर्वमिति ॥ यत्र वैवस्वते मन्वन्तरे पूर्वमन्वन्तरोत्पन्नानेव सप्त ऋषीन्गन्धर्वादीनां पितामहे ब्रह्मा पुत्रत्वे प्रजासर्गाधिकारे कल्पयामास न त्वन्यान्ससर्ज स्वयं तद्यज्ञे व्यापृतत्वात् । पितृत्वे कल्पयामासेति पाठे गन्धर्वादीनां पितृत्वे तत्सृष्टौ न्ययुंक्तेत्यर्थः ॥ २९ ॥ अतः काश्यपादिभ्यो देवदानवादयः पूर्वं जाताः वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षिभ्यो जाता इत्युक्तं भवति । एकोनपंचाशन्मरुतो देवा अपि दितेः पुत्रा बभूवुरिति कथापूर्वकमाह—दितिरित्यादि यावत्समाप्ति ॥ ३० ॥ वरेणेति ॥ छन्दयामास प्रलोभितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ शक्रमिति ॥ समाहिता श्रीविष्णुध्यानपरा शुचिनी शौचवती सती शरच्छतं यदि गर्भं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इत्येवमुक्ता तां देवीं संगतः कश्यपो मुनिः ॥ दधार सा च तं गर्भं सम्यक्छौचसमन्विता ॥३४॥ गर्भमात्मवधार्थाय ज्ञात्वा तं मघवानपि ॥
स्नुश्चुस्तामथागच्छद्विनयादमराधिपः ॥ ३५ ॥ तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुरतिष्ठत्पाकशासनः ॥ ऊने वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमात्मना ॥ ३६ ॥
अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ॥ निद्रां चाहारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३७ ॥ वज्रपाणिर्महागर्भं चिच्छेदाथ स
सप्तधा ॥ सम्पीड्यमानो वज्रेण स रुरोदातिदारुणम् ॥३८॥ मा रोदीरिति तं शक्रः पुनःपुनरभाषत ॥ सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिंद्रः कुपितः
पुनः ॥ ३९ ॥ एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणारिविदारिणा ॥ मरुतो नाम देवास्ते बभूवुरतिवेगिनः ॥ ४० ॥ यदुक्तं वै भगवता तेनैव मरुतोऽ
भवन् ॥ देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेंश एकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥
यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ॥ ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥ १ ॥ नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः ॥
सोमं राज्ये दधद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥ २ ॥ राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ॥ आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥
॥ ३ ॥ प्रजापतीनां दक्षं तु वासवं मरुतामपि ॥ दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥ ४ ॥

यिष्यसि इति च पाठः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तस्याश्चेति ॥ ऊने आत्ममानकाले ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुपुराण व्याख्याने विष्णुचित्तीये प्रथमेंश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ अथ पितामहः पृथौरभिषेकोत्तरं पूर्वसृष्टानामाधिपत्यविभागं तत्तन्मर्यादास्थापनार्थमकरोदित्याह— यदेति ॥ ततः कालादारभ्य ॥ १ ॥ नक्षत्रेति ॥ राज्ये आधिपत्ये ॥ २ ॥ राज्ञामिति ॥ विष्णुम् इन्द्रानुजम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

धारयिष्यसि तर्हि तव पुत्रः शक्रं निहनिष्यति । शौचादिनियमवैकल्ये तु विष्णुध्यानशुद्धचित्ताया देववन्धुरमरः पुत्रो भविष्यतीति गूढाभिप्रायः । शौचादिनियमाश्च मात्स्ये प्रोक्ताः "सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या वरवर्णिनि ॥ न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥ वर्जयेत्कलहं लोके गात्रभङ्गं तथैव च ॥ नोन्मुक्तकेशी तिष्ठेच्च नाशुचिः स्यात्कदाचन" इत्याद्याः । श्रीमद्भागवते च "न हिंस्यात्सर्वभूतानि न शपेन्नानृतं वदेत्" इत्याद्याः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तस्याश्चेति ॥ अन्तरं प्रेप्सुरशौचादिकालं दिदृक्षुः ॥ ३६ ॥ अन्तरमेवाह—अकृत्वेति ॥ आहारयामास नीतवती ॥ ३७ ॥ स इति ॥ पाट्यमानः भिद्यमानः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ मरुत इति ॥ यदुक्तं मारोदीरिति तेन मरुतोऽभवन्नित्यक्षरसाम्यान्निरुक्तिः । वज्रोपलक्षितः पाणिः वज्रपाणिः सोऽस्यास्तीति वज्रपाणी तस्य व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः ॥ ४० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुपुराणव्याख्यायां प्रथमांश एकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ एवं तावद्देवादीनां सृष्टिरुक्ता इदानीं तत्तदधिपतिकथनमुखेन विष्णोर्विभूतिं वक्तुमाह—यदेत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १ ॥ नक्षत्रेति ॥ नक्षत्रादीनां तपोन्तानां राज्ये सोमं ददौ । नक्षत्रादीनां तपोन्तानां राज्ये सोमं पतिमतनोदित्यर्थः ॥ २ ॥ राज्ञामिति ॥ राज्ञां राज्ये वैश्रवणं कुबेरं न्यधादित्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ प्रजापतीनामिति ॥ मरुतामदितिपुत्राणां

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पितॄणां धर्मराजानं यमं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ऐरावतं गजेंद्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥ ५ ॥ पतत्रिणां तु गरुडं देवानामपि वासवम् ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभं तु गवामपि ॥ ६ ॥ मृगाणां चैव सर्वेषां राज्ये सिंहं ददौ प्रभुः ॥ शेषं तु दन्दशूकानामकरोत्पतिमव्ययः ॥ ७ ॥ हिमालयं स्थावरणां मुनीनां कपिलं मुनिम् ॥ नखिनां दंष्ट्रिणां चैव मृगाणां व्याघ्रमीश्वरम् ॥ ८ ॥ वनस्पतीनां राजानं पुष्पमेवाभ्यषेचयत् ॥ एवमेवान्यजातीनां प्राधान्येनाकरोत्प्रभून् ॥९॥ एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ॥ प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥ ॥ १० ॥ पूर्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ॥ दिशापालं सुधन्वानं सुतं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥ ११ ॥ दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ पुत्रं शंखपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥ पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ॥ केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ १३ ॥ तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानमभ्यषेचयत् ॥ १४ ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मतः परिपाल्यते ॥१५॥ एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ॥ विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥ १६ ॥ ये भविष्यन्ति ये भूताः सर्वे भूतेश्वरा द्विज ॥ ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥ १७ ॥ ये तु देवाधिपतयो ये च दैत्याधिपास्तथा ॥ दानवानां च ये नाथा ये नाथाः पिशिताशिनाम् ॥१८ ॥ पशूनां ये च पतयः पतयो ये च पक्षिणाम् ॥ मनुष्याणां च सर्पाणां नागानामधिपाश्च ये ॥ १९ ॥ वृक्षाणां पर्वतानां च ग्रहाणां चापि येऽधिपाः ॥ अतीता वर्त्तमानाश्च ये भविष्यन्ति चापरे ॥ ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः ॥ २० ॥ न हि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरं हरिम् ॥ स्थितं स्थितौ महाप्राज्ञ भवत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ २१ ॥ सृजत्येष जगत्सृष्टौ स्थितौ पाति सनातनः ॥ हन्ति चैवान्तकत्वेन रजःसत्त्वादिसंश्रयः ॥ २२ ॥ चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ ॥ प्रलयं च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः ॥ २३ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ एत इति ॥ ये चान्ये काश्यपाद्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ नहीति ॥ पालनसामर्थ्ये सर्वेश्वरत्वं हेतुः ॥ २१ ॥ पालनवत्सृष्टिसंहारयोरपि तस्यैव सामर्थ्यमित्याह—सृजतीति ॥ २२ ॥ २३ ॥

वासवं त्वधिपतिं ददौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मृगाणामिति॥ मृगाणां सिंहमीश्वरं पतिं शेषं तु नागराजानं मृगाणां सिंहमीश्वरमिति च पाठः ॥७॥८॥९॥१०॥ एवमिति ॥ दिशापालान् दिक्पालान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पश्चिमायामिति ॥ अच्युतमिति केतुमतो विशेषणम् ॥ १३ ॥ तथेति ॥ पर्जन्यस्य प्रजापतेः पुत्रमित्यनुषङ्गः ॥ १४ ॥ १५ ॥ उक्तानामनुक्तानां च तत्तत्पतीनां भगवद्विभूतित्वमाह—एत इत्यादिसार्धैः पञ्चभिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नहीति ॥ नहीत्येष एव मुख्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सृष्ट्यादिकर्ता स एवेत्याह—सृजत्येष इति ॥ २२ ॥ तदेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चतुर्धा विभजति चतुर्विभाग इत्याद्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एकेनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान् ॥ मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानां चान्यभागशः ॥२४॥ कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः॥ इत्थं चतुर्द्धा संसृष्टौ वर्त्ततेसौ रजोगुणः ॥ २५ ॥ एकांशेनास्थितो विष्णुः करोति प्रतिपालनम् ॥ मन्वादिरूपश्चान्येन कालरूपोऽपरेण च॥ ॥ २६ ॥ सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितः कुरुते स्थितिम् ॥ सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥ आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा पुनः ॥ रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः ॥ २८ ॥ अन्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते ॥ कालस्वरूपो भागो यस्सर्वभूतानि चापरः ॥ २९ ॥ विनाशं कुर्वतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः ॥ विभागकल्पना ब्रह्मन् कथ्यते सार्वकालिकी ॥ ३० ॥ ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथै वाखिलजन्तवः ॥ विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥ ३१ ॥ विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ॥ स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णो रेता विभूतयः ॥ ३२ ॥ रुद्रः कालान्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ॥ चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥ ३३ ॥ जगदादौ तथा मध्ये सृष्टिराप्रलया द्विज ॥ धात्रा मरीचिमिश्रैश्च क्रियते जन्तुभिस्तथा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मा सृजत्यादिकाले मरीचिप्रमुखास्ततः ॥ उत्पादयन्त्यपत्यानि जन्तवश्च प्रतिक्षणम् ॥ ३५ ॥ कालेन न विना ब्रह्मा सृष्टिनिष्पादको द्विज ॥ न प्रजापतयः सर्वे न चैवाऽखिलजन्तवः ॥ ३६ ॥ एवमेव विभागोयं स्थितावप्युपदिश्यति ॥ चतुर्धा तस्य देवस्य मैत्रेय प्रलये तथा ॥ ३७ ॥ यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ॥ तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥ ३८॥

एकेनेति ॥ अव्यक्तमूर्तिमान् अव्यक्तस्वरूपः । मरीचिमिश्राः मरीचिसहिताः ॥ २४ ॥ काल इति ॥ रजोगुणो यस्य स रजोगुणः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ विनाशमिति ॥ सार्वकालिकी प्रतिकल्पभाविनी कथ्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एतदुक्तं भवतीत्याह—यत्किञ्चिदिति ॥ संभूताविति निमित्तसप्तमी कार्योत्पत्तिनिमित्तं हि कारणाधिष्ठानेन हरेस्तनुत्वम् ॥ ३८ ॥

ष्टभिः—चतुर्विभाग इति ॥ संसृष्टौ सम्यक् सृष्टौ चतुर्विभागः सन्निति क्वचित्पाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ काल इति ॥ रज एव गुणो यस्य स रजोगुणः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ विनाशमिति ॥ सार्व कालिकी सर्वकल्पकता ॥ ३० ॥ एते ब्रह्मादयो देवविभूतय इत्याह—ब्रह्मेत्यादित्रिभिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ब्रह्मादिभगवद्विभूतीनां कालभेदेन स्रष्टृत्वमाह—जगदादावित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कालाख्य विभूतेस्तु सर्वदा सृष्टिनिमित्तत्वमाह—न कालेनेति ॥ ३६ ॥ एतदेव स्थितिप्रलययोरप्यतिदिशति एवमेवेति ॥ ३७ ॥ उत्पादयन्त्यपत्यानीत्यपत्यग्रहणं सृज्यमात्रोपलक्षणमिति दर्शयन्नाह—यत्किंचिदिति ॥ सत्त्वजातेन

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हंति यावच्च यत्किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ जनार्दनस्य तद्भौद्रं मैत्रेयान्तकरं वपुः ॥ ३९ ॥ एवमेष जगत्स्रष्टा जगत्पाता तथा जगत् ॥ जगद्भक्षयिता देवः समस्तस्य जनार्दनः ॥ ४० ॥ सृष्टिस्थित्यन्तकालेषु त्रिधैवं संप्रवर्तते ॥ गुणप्रवृत्या परमं पदं तस्यागुणं महत् ॥ ४१ ॥ तच्च ज्ञानमयं व्यापि स्वसंवेद्यमनौपमम् ॥ चतुष्प्रकारं तदपि स्वरूपं परमात्मनः ॥ ४२ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ चतुःप्रकारतां तस्य ब्रह्मभूतस्य हे मुने ॥ ममाचक्ष्व यथान्यायं यदुक्तं परमं पदम् ॥ ४३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय कारणं प्रोक्तं साधनं सर्ववस्तुषु ॥ साध्यं च वस्त्वभिमतं यत्साधयितुमात्मनः ॥ ४४ ॥ योगिनो मुक्तिकामस्य प्राणायामादिसाधनम् ॥ साध्यं च परमं ब्रह्म पुनर्नावर्त्तते यतः ॥ ४५ ॥ साधनालम्बनं ज्ञानं मुक्तये योगिनां हि यत् ॥ स भेदः प्रथमस्तस्य ब्रह्मभूतस्य वै मुने ॥ ४६ ॥

॥ ३९ ॥ एवमिति ॥ समस्तस्य देवो जनार्दन इत्यन्वयः ॥ ४० ॥ त्रिगुणवश्यं रूपं निगमयति सृष्टिस्थितीत्यारभ्य गुणप्रवृत्त्येत्यन्तेन सृष्टीति ।सृष्ट्यादिकालेषु गुणप्रवृत्त्या त्रिधाभूत एवमुक्तप्रकारेण चतुर्भेदो वर्तते परममित्यादि परमं विरिञ्चादिपदात् अगुणं गुणमयप्रकृतिवियुक्तं महत् अव्यक्तात् सर्गस्थित्यन्तकालेष्विति च पाठः ॥ ॥ ४१ ॥ तच्चेति ॥ ज्ञानमयं ज्ञानप्रचुरम् । व्यापि ज्ञानेन स्वसंवेद्यं स्वयंप्रकाशं एवंभूतं यत्पदं पश्यत इति पदं मुक्तस्वरूपं तच्च चतुष्प्रकारम् । तदपि तस्य परमात्मनः स्वरूपमित्यन्वयः । अत्र स्वरूपशब्दो रूपवचनः स्वं रूपं हि स्वरूपम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तस्य चातुर्विध्यं दर्शयितुमुपक्रमते मैत्रेय इत्यादिभिः मैत्रेयेति॥ यत्कारणं तस्याधनं यत्साधयितुमभिमतं तत्साध्यम् ॥ ४४ ॥ योगिन इति ॥ परमं ब्रह्म मुक्तरूपं सर्वब्रह्ममयो हरीरिति वचनात् प्रकृतिपुरुषयोरपि ब्रह्मत्वम् । तदपेक्षया मुक्तस्वरूपस्य परमब्रह्मत्वम् ॥ ४५ ॥ साधनालम्बनमिति ॥ साधनालम्बनं ज्ञानं योगशास्त्रजन्यम् । प्राणायामादिसाधनविषयं ज्ञानं स प्रथमो भेदः ॥ ४६ ॥

प्राणिमात्रेण पालनेष्येतद्द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उक्तं ब्रह्मादीनां विष्णुविभूतित्वमुपसंहरन्नाह–एवमित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ४० ॥ सर्गेति ॥ गुणप्रवृत्त्या गुणानां क्षोभेण त्रिविधं ब्रह्मादिरूपं सृष्ट्यादौ संप्रवर्तते तस्य तु परमं पदमगुणं ततो महत्पूर्णम् ॥ ४१ ॥ सरूपप्रकारोपदेशार्थं चातुर्विध्यमुपक्षिपति–तच्चेति ॥ ४२ ॥ अगुणस्य ज्ञानमयस्य च निर्भेदत्वात्कथं चातुर्विध्यमित्याशंक्य पृच्छति मैत्रेयः चतुष्प्रकारतामिति ॥ ४३ ॥ निर्गुणब्रह्मप्राप्तेः प्रागेव तत्प्राप्त्युपायभूतसाधनाद्यालम्बनमनुवृत्त्यभिव्यङ्ग्यावस्थाभेदात् ज्ञानस्य चातुर्विध्यं न स्वरूपेणेति वक्तुमाह मैत्रेयेत्यावद्भिः–मैत्रेयेति ॥ सर्वेष्वपि वस्तुषु यत्कारणं तत्साधनं प्रोक्तं यच्चात्मनस्साधयितुमभिमतं वस्तु तत्साध्यं प्रोक्तमित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ योगिन इति ॥ प्रस्तुतमुक्तिकामस्य योगिनो मुक्तेः प्राणायामादिसाधनं प्राणायामः आदिः चित्तैकाग्र्यद्वारेण कारणं यस्य देहात्मविवेकस्य तत्प्राणायामादिमुक्तिसाधनं देहात्मविवेकरूपं त्वं पदार्थशुद्धिं विना मलक्लेशसम्भवात् साध्यञ्च तत्पदलक्ष्यं परब्रह्मनित्यसुखात्मकत्वात् ॥ ४५ ॥ ततः किमत आह–साधनेति ॥ साधनं देहाद्यात्मविवेकत्वं पदार्थशुद्धिः तदालम्बनं

॥ ७२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

युञ्जतः क्लेशमुत्तर्यर्थं साध्यं यद्ब्रह्म योगिनः ॥ तदालम्बनविज्ञानं द्वितीयोंशो महामुने ॥४७॥ उभयोस्त्वविभागेन साध्यसाधनयोर्हि यत् ॥
विज्ञानमद्वैतमयं तद्भागोन्यो मयोदितः ॥ ४८ ॥ ज्ञानत्रयस्य वै तस्य विशेषो यो महामुने॥ तन्निराकरणद्वारा दर्शितात्मस्वरूपवत् ॥४९॥
निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् ॥ आत्मसम्बोधविषयं सत्तामात्रमलक्षणम् ॥५०॥प्रशान्तमभयं शुद्धं दुर्विभाव्यमसंश्रयम् ॥ विष्णो
र्ज्ञानमयस्योक्तं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥५१॥ तत्र ज्ञाननिरोधेन योगिनो यान्ति ये लयम् ॥ संसारकर्षणोप्तौ ते यान्ति निर्बीजतां द्विज॥५२॥

युञ्जत इति ॥ तदालम्बनविज्ञानं सांख्यजन्यं प्रकृतिविविक्तात्मविषयं विशिष्टज्ञानम् ॥ ४७ ॥ उभयोरित्यादि ॥ अविभागेन संयोगेन साध्यसाधनभावसम्बन्धेन
अद्वैतमयं देवमनुष्यादिद्वैतरहितात्मविषयतया तत्प्रचुरं विज्ञानं ध्यानम् ॥ ४८ ॥ ज्ञानत्रयस्येति ॥ उक्तस्य ज्ञानत्रयस्य साधनज्ञानत्वादिरूपतो यो विशेषस्तस्य निरा
करणम् अपरामर्शः यस्य द्वारं दर्शितात्मस्वरूपवत् । तत् आत्मावलोकनरूपज्ञानं चतुर्थो भाग इत्यनुषङ्गः ॥ ४९ ॥ विनिष्पन्नसमाधेरितरपरामर्शस्यात्मावलोकन
विरोधित्वात्तन्निराकरणं द्वारमित्युक्तम् । दर्शितात्मस्वरूपवदित्युक्तस्यात्मावलोकनस्य विषयमात्मस्वरूपं दर्शयति निर्व्यापारमित्यादि ॥ निर्व्यापारं साधनानुष्ठानरहि
तम् अनाख्येयं रूपवर्णादीनामगोचरस्वरूपं व्याप्तिमात्रं मात्रशब्दोऽवधारणे व्याप्तमेव असंकुचित इत्यर्थः । अनुपममेवानूपमम् अनूपममिति च पाठः । आत्मसम्बोध
विषयं स्वज्ञानगम्यं सत्तामात्रम् अपक्षयादिरहितं सत्त्वैकगुणकम् अलक्षणं स्त्रीत्वादिरहितं लिङ्गजन्यज्ञानागम्यमिति वा ॥ ५० ॥ प्रशान्तमिति ॥ प्रशान्तम् अशना
यादिषड्ऊर्मिरहितं शुद्धं कर्मरहितं दुर्विभाव्यम् अरूपादिमत्वात् अतर्क्यमिति वा । विष्णो रूपं ब्रह्मसंज्ञितं तज्ज्ञानमेवमुक्तम् । एवमुक्तमात्मयोगिनामन्तिमप्रत्ययेनावश्यं
भाव्यम्॥५१॥अन्यथा पुनरावृत्तिरित्याह–तत्रेति॥तत्र निर्व्यापारमित्यादिनोक्ते निजस्वरूपे अन्यज्ञाननिरोधेन अन्तिमप्रत्ययबलाद्ये लयमुपाधिवियोगं यान्ति आविर्भूत

शुद्धत्वं पदार्थविषयं यज्ज्ञानं स एव चतुर्भेदज्ञानभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमो भेदः ॥ ४६ ॥ युञ्जत इति ॥ क्लेशमुत्तर्यर्थं युञ्जतो योगमभ्यस्यतो योगिनो यत्साध्यं ब्रह्म तद्विषयं सच्चिदानन्दब्रह्मेति तत्पदलक्ष्यार्थः । विशे
षेण ज्ञानं विज्ञानं द्वितीयोंशः ॥ ४७ ॥ उभयोरिति ॥ उभयोस्त्वविभागेन परस्परैक्येन ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेति विशेष विज्ञानं सोऽन्यस्तृतीयो भागो मयोदितः ॥ ४८ ॥ ज्ञानत्रयस्येति ॥ एतस्य तत्त्वं पदार्थतदैक्य
विषयस्य ज्ञानत्रयस्य यो विशेषो देहादिविलक्षणोऽहमिति सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेति ब्रह्माहमिति च यस्तत्र विशेषांशः तस्य निराकरणं परित्यागस्तद्द्वारेण दर्शितं यन्निर्विशेषमात्मस्वरूपं तद्वत्तदेकाकारसमाध्यवस्थं विष्णो
र्ज्ञानमयस्य परमपदाख्यं ज्ञानं चतुर्थमुक्तमिति तृतीयेनान्वयः ॥ ४९॥ तदेव द्वादशभिः पदैर्विशिनष्टि निर्व्यापारमिति ॥ निर्व्यापारं ध्यानादिसर्वव्यापारशून्यम् अत एवानाख्येयं निर्देशानर्हं किं तु व्याप्तिमात्रं मनसो ब्रह्मा
कारतामात्ररूपम् अनूपमं निरुपमं सर्वज्ञानविलक्षणत्वात्तदेवाह–आत्मनः सम्बोधः प्रकाशस्तद्विषयं स्वप्रकाशमित्यर्थः । तत्रापि सत्तामात्रमात्मस्वरूपभूतसत्यज्ञानानन्दादिविशेषशून्यं तत्र हेतुरलक्षणं लक्ष्यतेनेनेति लक्षणं
मनोवृत्तिस्तद्रहितं तदुक्तं योगप्रदीपे "मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः॥ या संप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयते" इति ॥ ५० ॥ प्रशान्तमिति ॥ मनोवृत्त्यभावादेव प्रशान्तं रागादिशून्यमत एवाभयं द्वैता
स्फूर्तेः शुद्धं निर्विषयमत एव दुर्विभाव्यमवितर्क्यं निर्विषयत्वादेवाश्रयमाश्रयशून्यम् असंश्रितमितिपाठेपि स एवार्थः । वृत्तिप्रतियोगित्वादाश्रयविषययोः तदुक्तं कापिलयोगे "मुक्ताश्रयं यदिहि निर्विषयं विरक्तं निर्वाण
मृच्छति मनः सहसा यदार्द्धिः॥ आत्मानमत्र पुरुषाव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहम्" इति ॥ ५१ ॥ एवम्भूतज्ञानस्वरूपे लीनाः कृतार्था भवन्तीत्याह–तत्रेति ॥ तत्र चतुर्थज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि अज्ञान

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ॥ समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥ ५३ ॥ तद्ब्रह्म परमं योगी यतो नावर्त्तते पुनः ॥ श्रयत्यपुण्योपरमे क्षीणक्लेशेऽतिनिर्मले ॥ ५४ ॥ द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्त्तं चामूर्तमेव च ॥ क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेष्ववस्थिते ॥ ५५ ॥ अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ॥ एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ॥ परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥५६॥ तत्राप्यासन्नदूरत्वाद्बहुत्वस्वल्पतामयः ॥ ज्योत्स्नाभेदोस्ति तच्छक्तेस्तद्वन्मैत्रेय विद्यते ॥ ५७ ॥

स्वरूपा भवन्तीत्यर्थः । कृष्यत इति कर्षणं केदारः । संसारकेदारे उप्तौ सस्यावापे वितुषव्रीहिवदबीजतां यांति॥५२॥ एवं तावद्भगवतो रूपद्वयमुक्तस्वरूपमाह—एवमित्यादिना एवमिति ॥ मुक्तस्योक्तं निर्व्यापारत्वाद्यतिदिश्यंते "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति " इत्यादिश्रुतेः । अस्य नित्यशुद्धत्वसर्वात्मत्वपूर्णत्वहेयराहित्यानि प्रकृतिबद्धमुक्तेभ्यो विशेषः ॥ ५३ ॥तद्ब्रह्मेति ॥ योगी भगवद्योगी अस्याप्यन्तिमप्रत्ययबलेन भगवति लीनस्यापुनरावृत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ५४ ॥ ब्रह्मणः पूर्वोक्तं रूपद्वयं प्रपञ्चयति द्वे रूपे इति ॥ मूर्त्तं सशरीरं ब्रह्मादिजीवजातम् अमूर्त्तम् अशरीरं मुक्तस्वरूपम् अत एवाक्षरं सर्वभूतेष्ववस्थितम्"दारुण्यग्निः स चानन्त्याय कल्पत"इत्यादेः ॥५५॥ अक्षरमिति ॥ इदं शक्तिरूपद्वयं परब्रह्मणः शक्तिरिति चोच्यते इत्याह—एकदेशेति॥ अत्र एकदेशस्थितस्य विस्तारिणीति पदद्वयेन प्रभाप्रभावतोर्वैलक्षण्यं दर्शितम्।अनेन प्रभारूपस्य परस्माद्ब्रह्मणो वैलक्षण्यं सूचितम् । भाष्यकारेण"प्रकाशादिवत्तु नैवं परः"इत्यस्मिन्सूत्रे प्रभा प्रभावतोरर्थान्तरत्वं समर्थितम् । अत्र जगच्छब्देनाचिद्विशिष्टस्य जीवस्य मुक्तस्य च ग्रहणम् ॥ ५६ ॥ शक्तिभूतस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य जगतो ज्ञानादिषु तारतम्यमस्तीत्याह—तत्रेति । तत्र दृष्टान्तेऽग्नौ तच्छक्तेः ब्रह्मणः शक्ते

निरोधेनाविद्यानाशेन ये लयमेवयं यान्ति तत्रान्यज्ञानरोधेति पाठे पूर्वोक्तज्ञानत्रयविशेषतिरस्कारेणेत्यर्थः । संसारकर्षणोप्तौ संसार एव कृष्यत इति कर्षणं क्षेत्रं तस्मिन्नुप्तिः बीजावापः कर्मकरणं तस्मिन्निर्बीजतां निर्वासनतां यान्ति निरहङ्कारैः ज्ञानोत्तरकालीनैः कर्मभिर्न्यासैश्च न संसरन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ तर्हि योगी किम्भवतीत्यत आह—एवमित्यादिद्वाभ्याम्—एवमिति ॥ एवं प्रकारं परमं ब्रह्मैव योगी प्राप्नोतीति शेषः ॥ ५३॥ ५४ ॥ तत्प्राप्तिसाधनभूतोपासनार्थमाह—द्वे रूपे इति ॥ मूर्त्तामूर्ते एव दर्शयन्नाह—क्षराक्षरस्वरूपे इति ॥ ५५ ॥ क्षराक्षरे एव रूपे व्याचष्टे अक्षरमिति ॥ क्षरं सर्वमिदं चेतनाचेतनात्मकं जगत् वक्ष्यति हि "आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ॥ भूय मूर्तममूर्तं च परं चापरमेव च" इति । नन्वक्षरस्य परब्रह्मणस्तद्विलक्षणं क्षरं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति एकदेशेति । प्रादेशिकस्याप्यग्नेर्दवादेर्दाहकस्यापि तद्विलक्षणा ज्योत्स्ना प्रभा यथा तत्प्रकाशशक्तिविस्तारः तथा ब्रह्मशक्तिकृतो विस्तारः । इदमखिलं ब्रह्मादिरूपं जगत् ॥ ५६ ॥ अग्निदृष्टान्तेनैव ब्रह्मादि जीवतारतम्यममि संगच्छत इत्याह—तत्रापीति ॥ तत्रापि दृष्टान्तमूतेऽग्नावित्र आनन्नत्वाद्बहुत्वं दूरत्वादल्पत्वमित्येवं रूपो यथा ज्योत्स्नाया भेदोऽस्ति तथा ब्रह्मशक्तेरपि क्षेत्रज्ञरूपाया ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु क्षेत्रेष्वविद्यावरणस्याल्पत्वबहुत्ववशात्तारतम्यं विद्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च "तया

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ॥ ततश्च देवा मैत्रेय न्यूना दक्षादयस्ततः॥ ५८ ॥ ततो मनुष्याः पशवो मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ न्यूना न्यूनतराश्चैव वृक्षगुल्मादयस्तथा॥५९॥ तदेतदक्षरं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ ६० ॥ सर्वशक्ति मयो विष्णुः स्वरूपं ब्रह्मणः परम् ॥ मूर्त्तं यद्योगिभिः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥६१॥ सालम्बनो महायोगः सबीजो यत्र संस्थितः ॥ मनस्यव्याहते सम्यग्युञ्जतां जायते मुने ॥ ६२ ॥ स परः परशक्तीनां ब्रह्मणः समनन्तरम् ॥ मूर्त्तं ब्रह्म महाभाग सर्वब्रह्ममयो हरिः ॥ ६३ ॥

र्जगतः ज्ञानादेर्बहुत्वस्वल्पतामयो भेदो विद्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मशिवयोः शरीरत्वेन शक्तित्वं विष्णोः स्वांशावतारवत्स्वरूपेणैव ततस्तेभ्यो देवा ज्ञानशक्त्यादिना न्यूनाः एषामेतज्ज्ञानादेस्तारतम्यं कर्मरूपावरणाल्पत्वबहुत्वकृतं न तु स्वरूपकृतम् ॥५८॥५९॥उक्त जगद्रूपं निगमयति तदेतदिति॥तदेतदक्षयमिति च पाठः। अक्षयं "अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्या न चापि विद्यते" इति जीवानामसंख्येयत्वं वक्ष्यति । अतः प्रतिसर्गमन्यूनं नित्यं सत्कार्यत्वात् "अविच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गास्थित्यन्तसंयमाः" इति वचनात्। प्रवाहरूपेण च नित्यं आविर्भावतिरोभावौ सङ्कोचविकासौ तावेव जन्मनाशौ ॥ ६० ॥ अथ विलक्षणं रूपान्तरं वक्तुं मूर्त्तामूर्त्तभेदेनोक्तं शक्तिशब्दवाच्यं रूपद्वयमुपसंहरति सर्वशक्तिमयोविष्णुरिति ॥ तदेव रूपान्तरमाह—स्वरूपमित्यारभ्य जायते मुने इत्यन्तेन । स्वरूपं रूपं योगारम्भेषु समाध्युपक्रमभूतासु चतुर्विधासु धारणासु ध्याने च ॥ ६१ ॥ सालम्बन इति ॥ सालम्बनो मूर्तविषयत्वात् महायोगः अस्त्रभूषणाङ्गविशिष्टदिव्यरूपविषयं चतुर्विधधारणाजन्यं ध्यानं सबीजः समंत्रानुसन्धानः स च निर्बीजयोगाख्यसमाधेरनन्तरः । यत्र रूपे ॥ ६२ ॥ स पर इति ॥ स विष्णुः सर्वासां रूपत्वेनोक्तानां शक्तीनां पर उत्कृष्टः । यदेतत्स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरमित्युक्तं ब्रह्मशब्दावाच्यं तद्ब्रह्मणः विष्णोः समनन्तरम् । अन्तरङ्गमित्याह—ब्रह्मणः समनन्तरमिति ।

तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वक्ष्यते" इति ॥ ५७ ॥ तदेवाह—ब्रह्मेत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अस्य च तारतम्यस्यौपाधिकत्वात् सर्वमिदं जगद्ब्रह्मेत्येवोपासितव्यमित्याह—तदेतदिति ॥ आविर्भावतिरोभावावाधिक्यन्यूनभावौ जन्मनाशौ च उपाधिवशादेवम्भूतविकल्पवदपि जगद्वस्तुतोऽक्षरं न्यूनाधिकत्वशून्यं नित्यं च ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ ६० ॥ तदेवं स्थूलविश्वरूपोपासनया शुद्धचित्तस्य तत्कारणभूतपरमेश्वरोपासनं प्रस्तौति—सर्वशक्तिमय इति ॥ सृष्टयादिसर्वस्याश्रयो विष्णुः मूर्त विशुद्धोर्जितसत्त्वात्मकं ब्रह्मण एव परं न विद्यते यस्मात्तदपरं श्रेष्ठं रूपं तदेवाह—यद्योगिभिः समाधेः पूर्वं योगारम्भेषु चिन्त्यते ॥ ६१ ॥ तच्चिन्ताप्रयोजनमाह—सालम्बन इति ॥ तस्मिन्मनस्यव्याहते एकाग्रे सति सालम्बनो वैष्णवस्सबीजो मन्त्रजपादिसहितो महायोगो युञ्जतां योगिनां संस्थितः सुस्थिरसमाधिपर्यन्तो जायत इत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ यत्रेत्यनेन यच्छब्दोक्तस्य हरेः सर्वश्रेष्ठत्वमाह—स पर इत्यादिद्वाभ्यां—स पर इति ॥ ब्रह्मणः सर्वशक्तीनां ब्रह्मादीनां मध्ये स परः श्रेष्ठः यतः समनन्तरः अतिनिकटः यतो मूर्तेष्वाविर्भूतं ब्रह्मैव सः । तत्र

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं चैवाखिलं जगत् ॥ ततो जगज्जगत्यस्मिन्स जगच्चाखिलं मुने ॥ ६४ ॥ क्षराक्षरमयो विष्णुर्बिभर्त्त्यखिलमीश्वरः ॥ पुरुषाव्याकृतमयं भूषणास्त्रस्वरूपवत् ॥ ६५ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ भूषणास्त्रस्वरूपस्थं यच्चैतदखिलं जगत् ॥ बिभर्त्ति भगवान्विष्णु स्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ नमस्कृत्वाप्रमेयाय विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ कथयामि यथाख्यातं वसिष्ठेन ममा भवत् ॥ ६७ ॥ आत्मानमस्य जगतो निर्लेपमगुणामलम् ॥ बिभर्त्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान्हरिः ॥ ६८ ॥ श्रीवत्ससंस्थानधर मनन्ते न समाश्रितम् ॥ प्रधानं बुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवे ॥ ६९ ॥ भूतादिर्मिंद्रियादिं च द्विधाहङ्कारमीश्वरः ॥ बिभर्त्ति शंखरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितम् ॥ ७० ॥ चलत्स्वरूपमत्यन्तं जवेनान्तरितानिलम् ॥ चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुकरे स्थितम् ॥ ७१ ॥

एतानि त्रीण्यपि रूपाणि ब्रह्मशब्दवाच्यानि तन्मयो हरिरित्याह—सर्वब्रह्ममयो हरिरिति ॥ ६३ ॥ यत्रेति । यत्र हरौ तत्र सर्वमिति च पाठः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६४ ॥ क्षराक्षरमय इति ॥ क्षराक्षररूपे पूर्वमुक्ते भूषणास्त्रस्वरूपवदिति भूषणास्त्रस्वरूपेण युक्तम् । सूक्ष्मरूपेण तत्तदधिदेवताभूतभूषणास्त्रस्वरूपस्थं पुरुषाव्याकृतमयम् अखिलं बिभर्त्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७॥ प्रथममात्मनोऽभिमानि दैवतमाह—आत्मानमिति॥ "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः" इत्यादिश्लोकेनात्मनो मणिसाम्यमुक्तम् । सूत्रकारेणापि गुणाद्वा लोकवदित्युक्तम्, तेन तद्रूपेण तद्धारणं युक्तम् । आत्मानमित्येकवचनं जात्यभिप्रायं समष्ट्यभिप्रायं वा॥६८॥श्रीवत्सेति ॥ श्रीवत्सो रोमावर्तविशेषः "श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान् रोमावर्तेन राजते" इति हरिवंशोक्तेः।स च लक्ष्मीनिवासस्थानम् अमृतमयत्वात्सर्वप्ररोहहेतुः प्रधानाभिमानी गदाबुद्ध्योः स्थिरत्वेन साम्यम् ॥ ६९ ॥ भूतादिमिति ॥ शब्दगुणहेतुः शंखः शब्दादिरूपभूतकारणाहंकाराभिमानी ॥ ७० ॥ चलस्वरूपमिति ॥

हेतुः सर्वब्रह्ममयः कृत्स्नब्रह्मरूपः न तु ब्रह्मादिवत्तदंशः ॥ ६३ ॥ तत्र हेतुमाह—यत्रेति ॥ यस्मिन्नखिलं जगदोतं प्रोतं च तन्तुषु पटवत्सर्वतोऽनुस्यूतं कुत इत्यत्राह—जगज्जातं ततो जगत्तस्मिंस्तिष्ठति जगच्चाखिलं स एव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य ॥ ६४ ॥ तदेवं हरेः श्रेष्ठ्यमुक्त्वा इदानीं तदुपासनप्रकारमुपक्षिपति क्षराक्षरमय इति ॥ कार्यकारणात्मको विष्णुः पुरुषाव्याकृतमयं पुरुषप्रकृत्यात्मकमिदं जगद्भूषणास्त्रस्वरूपेण बिभर्ति ॥ ६५ ॥ अतिरहस्यत्वान्मैत्रेयः विशेषतो बुभुत्सुः पृच्छति—भूषणेति ॥ ६६ ॥ नमस्कृत्वेति ॥ प्रभविष्णवे प्रभवनशीलाय सकृच्चिन्तनमात्रेण सर्वपुरुषार्थदानसमर्थाय इत्यर्थः । यथा मम वशिष्ठेनाख्यातमभवत्तथा कथयिष्यामि ॥ ६७ ॥ आत्मानमिति ॥ अस्य जगतः आत्मानं पुरुषं शुद्धं क्षेत्रज्ञम् ॥ ६८ ॥ श्रीवत्सेति ॥ प्रधानं च श्रीवत्सस्थानं सदैवानन्तेन समाश्रितं तस्मिन्नध्यास्त इत्यन्वयः । श्रीवत्सस्वरूपं च गारुड पुराणे प्रोक्तम् "प्रदक्षिणावर्तविचित्ररोमश्रीवत्ससद्विम्बविभूषिताङ्गम् ॥ वीक्ष्याविचिन्त्यम्" इति । बुद्धिर्महत्तत्त्वं गदारूपेण अध्यास्ते ॥ ६९ ॥ भूतादिमिति ॥ भूतादिं तामसमिंद्रियादिं राजसं च द्विविधाऽहङ्कारं यथाक्रमं शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च स्थितं बिभर्ति ॥ ७० ॥ चलस्वरूपमिति ॥ चलस्वरूपमत्यन्तमतिशीघ्रमत एव जवेनान्तरितः अतिक्रान्तोऽनिलः येन तत् मनस्सात्त्विकाहङ्कारात्मकं चक्रस्वरूपं धत्ते ॥ ७१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पञ्चरूपा तु या माला वैजयन्ती गदाभृतः ॥ सा भूतहेतुसंघाता भूतमाला च वै द्विज ॥ ७२ ॥ यानीन्द्रियाण्यशेषाणि बुद्धिकर्मात्म
कानि वै ॥ शररूपाण्यशेषाणि तानि धत्ते जनार्दनः ॥ ७३ ॥ बिभर्त्ति यच्चासिरत्नमच्युतोत्यन्तनिर्मलम् ॥ विद्यामयं तु तज्ज्ञानमविद्या
कोशसंस्थितम् ॥ ७४ ॥ इत्थं पुमान्प्रधानं च बुद्ध्यहङ्कारमेव च ॥ भूतानि च हृषीकेशे मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ विद्याविद्ये च मैत्रेय
सर्वमेतत्समाश्रितम् ॥ ७५ ॥ अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं रूपवर्जितः ॥ बिभर्ति मायारूपोसौ श्रेयसे प्राणिनां हरिः ॥ ७६ ॥ सविकारं
प्रधानं च पुमांश्चैवाखिलं जगत् ॥ बिभर्त्ति पुण्डरीकाक्षस्तदेवं परमेश्वरः ॥ ७७ ॥ या विद्या या तथाविद्या यत्सद्यच्चासदव्ययम् ॥
तत्सर्वं सर्वभूतेशे मैत्रेय मधुसूदने ॥ ७८ ॥ कलाकाष्ठानिमेषादिदिनर्त्वयनहायनैः ॥ कालस्वरूपो भगवानपापो हरिरव्ययः ॥ ७९ ॥

मनसोपि शीघ्रतरत्वात्सुदर्शनस्य तन्नियंतृत्वम् ॥ ७१ ॥ पञ्चरूपेति ॥ पंचरूपा मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रसवर्णा । भूतहेतुसंघातः तन्मात्रसमुदायः । भूतमाला च महाभूतावलिश्च सूक्ष्मस्थूलभूतमयीत्यर्थः । भूतहेतुसंघातभूतमालेति पाठे तन्मात्रसंघातः तदुद्भूतमाला चेत्यर्थः । कृष्णशुक्लशोणितपीतश्यामाः पृथिव्यादय इति। भूत
मालायाश्च पाञ्चरूप्यम् ॥ ७२ ॥ यानीति ॥ इन्द्रियाणां विषयेषु प्रेर्यमाणत्वाच्छरसाम्यम् ॥ ७३ ॥ बिभर्तीति ॥ असिवद्ब्रह्मविद्यायाः संसारच्छेदकत्वं तदसि
रत्नं विद्यामयं विद्यामयज्ञानाधिदैवतमित्यर्थः । असिर्विद्यारूपमित्यर्थः । अविद्या अज्ञानं तस्यात्मतिरोधायकत्वाच्चर्मसाम्यम् ॥ ७४ ॥ उक्तमर्थं निगमयति
इत्थमिति । उक्तार्थेऽभियुक्तवचनम् । "भास्वरं दिव्यवपुषमास्पदं चाखिलात्मनाम् ॥ कौस्तुभं पुरतो विष्णोर्भास्कराभमनुस्मरेत् ॥ प्रधानतत्त्वस्याधारं स्वमन्त्रेणाति
सुन्दरम् । श्रीवत्सं पुरतो विष्णोर्हेमप्रभमनुस्मरेत् ॥ देवस्य दक्षिणे पार्श्वे हेतिराजं सुदर्शनम् । चलत्स्वरूपमत्युग्रं मनस्तत्त्वाधिदैवतम् ॥ यां वदन्ति पुराणज्ञा भूत
मालां मनीषिणः । आधारभूतां भूतानाम्" इत्यादि ॥ ७५ ॥ अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपमिति ॥ उक्तप्रकाराणामस्त्रभूषणानां संस्थानमास्पदं स्वरूपं विग्रहः रूपवर्जितः
कर्मनिमित्तप्राकृतरूपरहितः मायारूपोऽनंताश्चर्यरूपः श्रेयसे दर्शनानुस्मरणनामसंकीर्त्तनादिना जगतोऽभ्युदयाय धर्मसंस्थापनार्थं च यथा वक्ष्यति—समस्ताश्श
क्तयश्चैता इत्यारभ्य न सा कर्मनिमित्तजेत्यन्तेन । न ते रूपं न चाकारा इत्यादि च ॥ ७६ ॥ यथास्त्रभूषणादिरूपेणावस्थितं प्रधानादितत्त्वं बिभर्ति एवं जगद्बिभर्त्ती
त्याह—सविकारमिति ॥ ७७ ॥ प्रसङ्गाद्विभूतिविस्तारमाह—या विद्येति ॥ ७८ ॥ कलेति ॥ हायनैरितीत्थं भूतलक्षणे तृतीया । ७९ ॥

पञ्चरूपेति ॥ पञ्चरूपा मुक्तामाणिक्यमरकतेन्द्रनीलवज्रसमानवर्णा हरेर्या वैजयन्त्याख्या माला । भूतानां पञ्चतन्मात्राणां संघातः पंक्तिः भूतमाला च महाभूतपंक्तिश्च सूक्ष्मस्थूलमयीत्यर्थः । पाठान्तरे—ऽप्ययमेवार्थः॥७२॥७३॥
बिभर्तीति ॥ अविद्यैव ज्ञानावरकः कोशः तत्र संस्थितम् ॥ ७४ ॥ उक्तमेव भूषणादिस्वरूपमनुवदन्नेतद्धारणप्रयोजनमाह—इत्थमित्यादिसार्धद्वाभ्याम् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेति ॥ अस्त्रभूषणसंस्थानस्वरूपं समाहितमेतत्सर्वं
बिभर्तीत्यन्वयः । श्रेयसे उपासकानां पुरुषार्थसिद्धये ॥ ७६ ॥ उक्तं भूषणाद्युपासनं निगमयति सविकारमित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इदानीं हरौ सर्वात्मदृष्टिदार्ढ्याय तच्छक्तिकालरूपेण च तत्तल्लोकतत्संभूत

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भूर्लोकोथ भुवर्लोकः स्वर्लोको मुनिसत्तम ॥ महर्जनस्तपः सत्यं सप्त लोका इमे विभुः ॥ ८० ॥ लोकात्ममूर्त्तिः सर्वेषां पूर्वेषामपि पूर्वजः ॥ आधारः सर्वविद्यानां स्वयमेव हरिः स्थितः ॥ ८१ ॥ देवमानुषपश्वादिस्वरूपैर्बहुभिः स्थितः ॥ ततः सर्वेश्वरोऽनन्तो भूतमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥ ८२ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि तथैवाथर्वणानि वै ॥ इतिहासोपवेदाश्च वेदान्तेषु तथोक्तयः ॥ ८३ ॥ वेदांगानि समस्तानि मन्वादिगदितानि च ॥ शास्त्राण्यशेषाण्याख्यानान्यनुवाकाश्च ये क्वचित् ॥ ८४ ॥ काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ॥ शब्दमूर्तिधरस्यैतद्वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥ ८५ ॥ यानि मूर्तान्यमूर्तानि यान्यत्रान्यत्र वा क्वचित् ॥ सन्ति वै वस्तुजातानि तानि सर्वाणि तद्वपुः ॥ ८६ ॥ अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ॥ इदङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥ ८७ ॥ इत्येष तेंशः प्रथमः पुराणस्यास्य वै द्विज ॥ यथावत्कथितो यस्मिन्धृते पापैः प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥ कार्त्तिक्यां पुष्करस्नाने द्वादशाब्देन यत्फलम् ॥ तदस्य श्रवणात्सर्व मैत्रेयाप्नोति मानवः ॥ ८९ ॥ देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षादीनां च सम्भवम् ॥ भवन्ति शृण्वतः पुंसो देवाद्या वरदा मुने ॥ ९० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे प्रथमेंशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति श्रीपराशरमुनिविरचिते श्रीविष्णुपरत्वनिर्णायके श्रीमति विष्णुमहापुराणे प्रथमांशः समाप्तः ॥

भूरिति ॥ सप्तलोकान् बिभर्त्तीति शेषः॥८०॥लोकात्ममूर्तिरिति ॥ लोका आत्ममूर्त्तिर्यस्य स लोकात्ममूर्त्तिः ॥८१॥८२॥ ऋच इति॥इतिहासो भारतादिः । उपवेदा आयुर्धनुर्वेदगान्धर्वदण्डनीतयः । वेदांतेष्विति पृथग्ग्रहणं प्राशस्त्यात् ॥ ८३ ॥ वेदाङ्गानीति ॥ आख्यानानि सौपर्णादीनि । ऋक्समूहविशेषः । सूक्तं सूक्तसमूहोऽनुवाकः यजुःसमूहश्च ॥ ८४ ॥ काव्यालापा इति ॥ गीतकानि मातृकाप्रबन्धादीनि ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अहं हरिरिति ॥ अहमर्थः प्रत्यगात्मा सोपि हरिः तच्छरीरक इत्यर्थः ॥८७॥८८॥८९॥९०॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये प्रथमांशे द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ समाप्तं च प्रथमांशव्याख्यानम् ॥

रूपेण च तद्बोधकशब्दब्रह्मरूपेण च चतुर्धोपासनार्थमाह—कलाकाष्ठेत्यादिसप्तभिः ॥ ७९ ॥ भूरिति ॥ सप्तलोकानिमानिति पाठे व्याख्येति शेषः॥ ८० ॥ लोकात्मेति ॥ लोकात्मिका मूर्तिर्यस्य स लोकात्ममूर्तिः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ऋच इति ॥ ऋगादयो वेदाः इतिहासो भारतादिः उपवेदाः आयुर्वेदादयः ॥ ८३ ॥ वेदाङ्गानीति ॥ मन्वादिकृतानि धर्मशास्त्राणि आख्यानानि पुराणानि अनुवाकाः कल्पसूत्रादयः ॥ ८४ ॥ ॥ ८९ ॥ किं बहुनोक्तेन सर्वाणि वस्तुजातानि तन्मूर्तिरेवेत्याह—यानीति ॥ ८६ ॥ उपदेशसर्वस्वं तत्फलं चाह—अहमिति ॥ भवतीति भवः देहस्तस्मादुद्भवन्तीति भवोद्भवाः द्वन्द्वगदाः रागद्वेषादयो ह्यद्रोगाः न भवंति स्पष्टमन्यत् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ इति श्रीवरस्वामिविरचितायामात्मप्रकाशाख्यायां श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां प्रथमांशे द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ प्रथमांशः समाप्तः ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ अथ श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुचित्त्यात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीय
व्याख्याद्वयोपेते द्वितीयोंशः प्रारभ्यते ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भगवन्सम्यगाख्यातं ममैतदखिलं त्वया ॥ जगतः सर्गसम्बन्धि यत्पृष्टोसि गुरो मया ॥ १ ॥ योयमंशो जगत्सृष्टिसम्बन्धो गदितस्त्वया ॥ तत्राहं श्रोतुमिच्छामि भूयोपि मुनिसत्तम ॥ २ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायम्भुवस्य यौ ॥ तयोरुत्तानपादस्य ध्रुवः पुत्रस्त्वयोदितः ॥३ ॥ प्रियव्रतस्य नैवोक्ता भवता द्विज सन्ततिः ॥ तामहं श्रोतुमिच्छामि प्रसन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ कर्दमस्यात्मजां कन्यामुपयेमे प्रियव्रतः ॥ सम्राट् कुक्षी च तत्कन्ये दशपुत्रास्तथाऽपरे ॥५॥ महाप्रज्ञा महावीर्या विनीता दयिताः पितुः ॥ प्रियव्रतसुताः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु॥६॥ आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान्द्युतिमांस्तथा ॥ मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ७ ॥ ज्योतिष्मान्दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत् ॥ प्रियव्रतस्य पुत्रास्ते प्रख्याता बलवीर्यतः ॥ ८ ॥ मेधाग्निबाहुपुत्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ॥ जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥ ९ ॥ निर्मलाः सर्वकालन्तु समस्तार्थेषु वै मुने ॥ चक्रुः क्रियां यथान्यायमफलाकांक्षिणो हि ते ॥ १० ॥ प्रियव्रतो ददौ तेषां सप्तानां मुनिसत्तम ॥ सप्तद्वीपानि मैत्रेय विभज्य सुमहात्मनाम् ॥ ११ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ अथ विष्णुचित्ती—द्वितीयेंशे सृष्टिविशेषः तत्प्रसंगात्सृष्टानां निवासश्चोच्यते।तत्र प्रथमांशेऽवशेषितं प्रियव्रतान्वयं पृच्छति—भगवन्निति॥सर्ग सम्बन्धि सृष्टयनुबन्धं वस्तु यथा जगद्बभूव यन्मयमित्यादिकम् ॥१॥ योऽयमिति ॥ सृष्टिसम्बन्धः सृष्ट्या वाचकत्वेन सम्बन्धः सृष्टिवाची हि प्रथमांशः ॥२॥३॥४॥ ॥५॥६॥ आग्नीध्र इति ॥ नवमस्य पुत्र इति संज्ञा ॥ ७ ॥ ज्योतिष्मानिति ॥ दशमो ज्योतिष्मान् सत्यनामा यथार्थनामा ज्योतिष्मत्त्वात् ॥ ८॥९॥१०॥११॥

॥ द्वितीयांशे चतुःप्रश्नः प्रसंगेनानुवर्ण्यते ॥ भूमंडलं सपातालं ज्योतिश्चक्रादिलक्षणम् ॥ १ ॥ अथ श्रीधरी—उक्तानुवादपूर्वकं प्रियव्रतवंशं पृच्छति भगवन्नित्यादिचतुर्भिः—भगवन्निति ॥ सर्गसंबंधि यथा जगद्बभूवेत्यादि यत्पृष्टोसि ॥ १ ॥ योयमिति ॥ जगत्सृष्टौ व्याख्यायां वाचकत्वेन संबंधः ॥ २ ॥ प्रियव्रतेति ॥ ध्रुवो वंशप्रवर्तकस्त्वयोक्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कर्दमस्येति ॥ आत्मजामौरसीं कन्यां संज्ञामिति वा दशपुत्राः पुत्रसंज्ञाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ज्योतिष्मानिति ॥ तेषां तु ज्योतिष्मान् सत्यनामा अन्वर्थसंज्ञस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रियव्रत इति ॥ तेषां विरक्तव्यतिरिक्तानां विभज्य द्वीपानि ददौ । रथचक्रनेमिभिः परिखा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जम्बूद्वीपं महाभाग सोग्नीध्राय ददौ पिता ॥ मेधातिथेस्तथा प्रादात्प्लक्षद्वीपं तथापरम् ॥१२॥ शाल्मले च वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिषिक्तवान् ॥ ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान्प्रभुः ॥१३॥ द्युतिमंतं च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् ॥ शाकद्वीपेश्वरं चापि भव्यं चक्रे प्रियव्रतः ॥१४॥ पुष्कराधिपतिं चक्रे सवनं चापि स प्रभुः ॥ जम्बूद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ॥१५॥ तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥ नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ॥१६॥ रम्यो हिरण्वान्भद्रश्च कुरुभद्राश्व एव च॥ केतुमालस्तथैवान्यःसाधुचेष्टोऽभवन्नृपः ॥१७॥ जम्बूद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र निशामय ॥ पित्रा दत्तं हिमाह्वं तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ॥१८॥ हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किंपुरुषाय सः ॥ तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ॥ १९ ॥ इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यमः ॥ नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ॥२०॥ श्वेतं यदुत्तरं तस्मात्पित्रा दत्तं हिरण्वते॥२१॥यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ॥ मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्॥२२॥गन्धमाधनवर्षं तु केतुमालाय दत्तवान् ॥ इत्येतानि ददौ तेभ्यः पुत्रेभ्यः स नरेश्वरः ॥ २३ ॥ वर्षेष्वेतेषु तान्पुत्रानभिषिच्य स भूमिपः ॥ सालग्रामं महापुण्यं मैत्रेय तपसे ययौ॥२४॥ यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने ॥ तेषां स्वाभाविकी सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ॥ २५ ॥ विपर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च ॥ धर्माधर्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥ २६ ॥ न तेष्वस्ति युगावस्था क्षेत्रेष्वष्टसु सर्वदा ॥ हिमाह्वयं तु वै वर्षं नाभेरासीन्महात्मनः ॥ तस्यर्षभोऽभवत्पुत्रो मेरुदेव्यां महाद्युतिः ॥ २७ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्येति ॥ प्रजापतिसमाः भृग्वादिनवप्रजापतिभिस्तुल्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥ जंबूद्वीपेति ॥ हिमाह्वं भारतं दक्षिणं हिमवतः हिमवद्धेमकूटनिषधैर्गिरिभिः स्वस्मात्स्वस्माद्दक्षिणानां नीलश्वेतशृंगिभिरुत्तरेषां वर्षाणामेतद्व्यपदेशः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यदिति ॥ गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यानीति ॥ सिद्धिर्भोगानां स्वाभाविकी न कृष्यादिसाध्या ॥ २५ ॥ विपर्यय इति ॥ विपर्ययो दुःखप्राचुर्यादिजरामृत्युभयं तत्क्लृप्तादायुरवधेः प्राक् न धर्माधर्मौ वर्णाश्रमनियमाभावेन कर्माधिकाराभावात् ॥२६॥ नेति ॥ अतः पूर्वोक्ताद्धेतोः न युगावस्था सा हि धर्माधर्म

भूतगर्तजातैस्समुद्रैर्द्वीपानि स्वयं विभक्तानि कृत्वा ददाविति भागवतोक्तरीत्या द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ जम्बूद्वीपेति ॥ जम्बुद्वीपसन्निवेशं चोत्तराध्याये वक्ष्यति । हिमाह्वं हिमवतो दक्षिणं भारतवर्षं नाम यथासुखं वासस्थानं तदुक्तं मात्स्ये–"वसन्त्यृषयो वर्षेषु प्रजा येषु चतुर्विधाः । ऋषिरित्येव रमणे वर्षत्वं तेन तेषु च ॥" इति ॥ १८ ॥ हेमकूटमिति॥ हेमकूटं हिमवत उत्तरं हेमकूटगिरेर्दक्षिणं नैषधम् ॥१९॥ इलावृतायेति ॥ हेमकूटादुत्तरं निषधगिरेर्दक्षिणं नैषधादुत्तरमिलावृतं प्रददौ । यत्र मध्ये मेरुस्तिष्ठति इलावृतादुत्तरतो नीलाचलः तदाश्रितम् ॥२०॥ श्वेतमिति ॥ तस्मादुत्तरं श्वेतम् यदिति । श्वेतगिरेरुत्तरं वर्षं गन्धमादनवर्षं मेरोः पश्चिमम् ॥ २१ ॥२२॥२३॥२४॥२५ ॥ विपर्यय इति ॥ विपर्ययः सुखमकालमृत्युश्च तेषु धर्माधर्मौ नास्तां न स्तः । तेषां भौमस्वर्गत्वेन धर्माद्यधीनत्वाभावात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ऋषभाद्भरतो जज्ञे ज्येष्ठः पुत्रशतस्य सः ॥ कृत्वा राज्यं स्वधर्मेण तथेष्ट्वा विविधान्मखान् ॥२८॥ अभिषिच्य सुतं वीरं भरतं पृथिवीपतिः ॥ तपसे स महाभागः पुलहस्याश्रमं ययौ ॥२९॥ वानप्रस्थविधानेन तत्रापि कृतनिश्चयः ॥ तपस्तेपे यथान्यायमियाज स महीपतिः ॥३०॥ तपसा कर्षितोत्यर्थं कृशो धमनिसन्ततः ॥ नग्नो वीटां मुखे कृत्वा वीराध्वानं ततो गतः ॥ ३१ ॥ ततश्च भारतं वर्षमेतल्लोकेषु गीयते ॥ भरताय यतः पित्रा दत्तं प्रातिष्ठता वनम् ॥ ३२ ॥ सुमतिर्भरतस्याभूत्पुत्रः परमधार्मिकः ॥ कृत्वा सम्यग्ददौ तस्मै राज्यमिष्टमखं पिता ॥ ॥ ३३ ॥ पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु भरतः स महीपतिः ॥ योगाभ्यासरतः प्राणान्सालग्रामेऽत्यजन्मुने ॥ ३४ ॥ अजायत च विप्रोसौ योगिनां प्रवरे कुले ॥ मैत्रेय तस्य चरितं कथयिष्यामि ते पुनः ॥ ३५ ॥ सुमतेस्तेजसस्तस्मादिन्द्रद्युम्नो व्यजायत ॥ परमेष्ठी ततस्तस्मात्प्रतिहारस्त दन्वयः ॥ ३६ ॥

ह्रासवृद्धिकृता देहादिह्रासलक्षणेत्येकवचनपाठश्च ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिषिच्येति ॥ पुलहस्याश्रमं सालग्रामम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ तपसेति ॥ वीटां[1] कन्दुकं स चात्र मौनानशनव्रतस्थैः शिलामयः कार्यः वीराध्वानं महाप्रस्थानम् ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ प्रातिष्ठता प्रतिष्ठमानेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुमतेरिति ॥

ऋषभादिति ॥ स ऋषभो राज्यं कृत्वा तपस्तप्तुं पुलहस्याश्रमं सालग्रामक्षेत्रं ययावित्युत्तरेणान्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तपसेति ॥ धमनीभिश्शिराभिस्सन्ततो व्याप्तः । तपसा कृशदेहत्वात् विटं कन्तुकसदृशमश्मकवलं "तेषां तु क्रीडमानानामुदपानेगुलीयकम् । पपात धर्मराजस्य विटस्तत्रैव चापतत् ॥" इति संभवोक्तेः । विटशब्देन कन्तुको गम्यते 'आस्ये कृत्वाश्मकवलम्' इति श्रीभागवतोक्तेश्च तत्सादृश्यं लक्ष्यते । वीराध्वानं महाप्रस्थानम् ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ ततश्च ऋषभादनन्तरं भरतेन पालितत्वात् भारतमेतद्वर्षं गीयते । प्रातिष्ठता प्रस्थानं कुर्वतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सुमतिरिति ॥ इष्टमखः पूजितयज्ञः सन् सम्यग्राज्यं कृत्वा पश्चात्तस्मै पुत्राय तद्राज्यं ददौ ॥ ३३ ॥ पुत्रसंक्रामितश्रीरिति ॥ पुत्रे संक्रमिता श्रीः राज्यलक्ष्मीर्येन सः ॥ ३४ ॥ अजायतेति ॥ पुनः कथयिष्यामीत्यस्यायं भावः स्थूलत्वे न संग्रह त्वात्प्रथमं तावत्प्रस्तुतं भुवनकोशं शृणु । ततस्स्थूले निर्जितमात्मानं शनैस्सूक्ष्मे धिया नयेदिति भागवतोक्तक्रमेण ग्रहणयोग्यं सूक्ष्मतत्त्वसम्बंधं च भरतस्य चरितं पश्चाद्वक्ष्यामीति ॥ ३५ ॥ सुमतेरिति ॥ तस्मात्

---

१ विटमिति तैलंगपाठः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रतिहर्तेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ॥ भवस्तस्मादथोद्गीथः प्रास्ताविस्तत्सुतो विभुः ॥ ३७ ॥ पृथुस्ततस्ततो नक्तो नक्तस्या पि गयः सुतः ॥ नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोभूद्विराट् ततः ॥ ३८ ॥ तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥ महान्तस्तत्सुत श्चाभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ॥ ३९ ॥ त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूत्सुतः ॥ शतजिद्रजसस्तस्य जज्ञे पुत्रशतं मुने ॥ ४० ॥ विष्व ग्ज्योतिप्रधानास्ते यैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ॥ तैरिदं भारतं वर्षं नवभेदमलंकृतम् ॥ ४१ ॥ तेषां वंशप्रसूतैश्च भुक्तेयं भारती पुरा ॥ कृतत्रेतादि सर्गेण युगाख्यामेकसप्ततिम् ॥ ४२ ॥ एष स्वायंभुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ॥ वाराहे तु मुने कल्पे पूर्वमन्वन्तराधिपः ॥ ४३ ॥ इति श्रीविष्णुपुराणे द्वितीयेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तेजसो वीर्यात् ॥ ३६ ॥ प्रतिहर्तेति ॥ भुवो इति कस्यचिन्नाम भुवस्तस्मादिति च पाठः॥ ३७॥ ३८॥तस्येति॥महान्त इति कस्यचिन्नाम॥ ३९॥त्वष्टेति॥शतजित्पुत्र शतम् ॥४०॥ विष्वग्ज्योतिप्रधाना इति ॥ ते शतजित्पुत्राः ॥४१॥तेषामिति॥भारती भरतस्येयम् भूरिति भारती कृतत्रेतादिसंज्ञेययुगाख्या कृतादिव्यपदेशैर्युगैराख्येया तुर्युगैकसप्ततिरियं भारती भूर्भुक्ता एकसप्ततिमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया प्राप्ता प्रथमाप्रयोग आर्षत्वात्साधुः एकमन्वन्तरं भुक्तेत्यर्थः।यद्वा युगैकसप्ततिमितो यः कालस्तं कालं भूर्भुक्तेति यत्तच्छब्दयोरध्याहारः। कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यामेकसप्ततिमिति पाठे कृतादिस्वभावेन युगैराख्येयामेकसप्ततिं कालं भूर्भुक्तेति ॥ ४२ ॥ एष इति ॥ पूर्वमन्वंतराधिपे स्वायंभुव मनौ सति एष एकसप्ततियुगावच्छिन्नः सर्गः स्वायंभुवः स्वायंभुवस्य मनोः सम्बन्धी प्रियव्रतादिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भरतादनन्तरं सुमतेस्तेजसो वीर्यादिन्द्रद्युम्नो जातस्तदन्वयः प्रतिहारः ॥ २६ ॥ प्रतिहर्तेति ॥ प्रतिहारस्य पुत्रः प्रतिहर्ता ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ त्वष्टेति ॥ शतजित्पुत्रशतम् ॥ ४० ॥ विष्वग्ज्योतिप्रधाना इति ॥ विष्वग्ज्योतिः प्रधानो मुख्यो येषां ते नवभेदं नवभेदांस्तृतीये अध्याये वक्ष्यति ॥ ४१ ॥ ननु पूर्वमुत्तानपादादयोऽपि सार्वभौमाः इदानीं प्रियव्रतादयोपि सार्वभौमा एवोच्यन्ते । तच्च समकाले न संगच्छते अतः क्रमो वक्तव्यस्तत्राह–तेषामिति ॥ तेषां प्रियव्रतान्वयप्रसूतानां वंशे प्रसूतैः पुरा प्रथममियं भारतीभूमिर्भुक्ता । पश्चादुत्तानपादादिभिः कियन्तं कालमतभुक्तत्यत्राह–कृतेति ॥ कृतत्रेतादीनां सर्गेण प्रवृत्त्या युगाख्या चतुर्युगैराख्यायते या एकसप्ततिर्मन्वन्तराख्यः कालः तावन्तं कालमित्यर्थः । कृतत्रेतादिसंज्ञेयेति पाठेप्येवमेव योज्यम्।युगाख्यामेकसप्ततिमिति पाठे तु स्फुटोयमर्थः ॥ ४२ ॥ एतदेव स्पष्टयति–एष इति ॥ वाराहेऽस्मिन् कल्पे यदा स्वायंभुवः सर्वस्य प्रथममन्वन्तराधिपोऽभूत्तदा एषः प्रियव्रतवंश्यानां राज्ञां सर्गः । ततः स्वारोचिषादावुत्तानपादवंश्यानामित्यर्थः । अत एवोत्तानपादवंश्यस्य प्राचेतसदक्षस्य कन्यायामादित्यानां जन्म वैव स्वतमन्वन्तरे प्रोक्तं पूर्वमन्वन्तराधिपे इति सप्तम्यन्तपाठे प्रथममन्वन्तराधिपे स्वायंभुवे वर्तमाने स्वायंभुवस्स्वयंभुवोंशभूतो यस्मादेव मनोः प्रियव्रतादिसर्गः प्रथमं प्रवृत्त इत्यर्थः। यदा–पूर्वोक्तसृष्टिनिगमनमेतदेव इति ॥ ४३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यायां श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे प्रथमोऽध्यायः॥ १ ॥

१ तेजस इति कस्यचिन्नाम इति पाठान्तरम्।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीमैत्रेय उवाच ॥ कथितो भवता ब्रह्मन्सर्गः स्वायम्भुवश्च मे ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तः सकलं मंडलं भुवः ॥ १ ॥ यावन्तः सागरा द्वीपा स्तथा वर्षाणि पर्वताः ॥ वनानि सरितः पुर्यो देवादीनां तथा मुने ॥ २ ॥ यत्प्रमाणमिदं सर्वं यदाधारं यदात्मकम् ॥ संस्थानमस्य च मुने यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय श्रूयतामेतत्संक्षेपाद्वदतो मम ॥ नास्य वर्षशतेनापि वक्तुं शक्यो हि विस्तरः ॥ ४ ॥ जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज ॥ कुशः क्रौंचस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ ५ ॥ एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्तसप्तभिरावृताः ॥ लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम् ॥ ६ ॥ जम्बू पिः समस्तानामेतेषां मध्यसंस्थितः ॥ तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः ॥ ७ ॥ चतुराशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः ॥८॥ प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्वशः ॥ ॥ ९ ॥ भूपद्मस्यास्य शैलोसौ कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ १० ॥

॥ १ ॥ यावंत इति ॥ द्विरापत्वात् द्वीपाः वर्षाणि कुलाद्यवच्छिन्ना द्वीपांशाः वर्षशब्दनिर्वचनं मात्स्योक्तम् " वसन्त्यृषन्त्यो वर्षेषु प्रजा येषु चतुर्विधाः । ऋषि रित्येष रमणे वर्षत्वन्तेन तेषु तत् " इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भूमंडलं वक्तुमादौ तदवयवद्वीपाद्युत्पत्तिमाह जंबूप्लक्षाह्वयाविति ॥ ५ ॥ एत इति ॥ समं स्वस्वावरणीयद्वीपतुल्यविस्तारं यथा तथा एते आवृताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुरिति ॥ सहस्रमेव साहस्रम् अशीतिरेवाऽऽशीतिः । योजनैश्चतुरधिकाशीतिसा हस्राणि यस्य स उच्छ्रयश्चतुराशीतिसाहस्रः अस्योच्छ्रायश्चतुरधिकाशीतिसहस्रयोजन इत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रविष्ट इति ॥ योजनानां षोडशसहस्राणि भुवि खातः " हस्तो ङ्गुलिर्विंशत्या चतुरन्वितया चतुष्करो दण्डः । तद्द्विसहस्रं क्रोशो योजनमेकं भवेच्चतुष्क्रोशम् " इति गणिते अष्टभिर्यवमध्यैः स्यादंगुलमिति च द्वात्रिंशत्सहस्राणि मूर्ध्नि व्यासः "सर्वत्र हि समवृत्ते व्यासस्त्रिगुणस्मृतो भवेत्परिधिः " इति गणितज्ञाः ॥ मूल इति । मूले भूमेरुपरि चतुर्दशयोजनसाहस्रावधिके ॥ ९ ॥ भूपद्म स्येति ॥ "यत्तद्धि कर्णिकामूलमिति सत्संप्रकीर्तितम् । तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतम्" इति वायूक्तेः । मात्स्ये च मेरुसन्निवेश उक्तः "वृत्ताकृतिप्रमाणश्च

उक्तानुवादेन भुवनकोश सविशेषं बुभुत्सुः पृच्छति—कथित इति ॥ स्वयम्भुवोंशत्वान्मनुरेव स्वयम्भूस्तदीयः प्रियव्रतादिसर्गः कथितः तत्कथने च द्वीपवर्षादिविभागोक्त्या सूचितं भूमण्डलं श्रोतुमिच्छामि ॥ १ ॥ यावन्त इति ॥ देवादीनां पुर्यो नगर्यः ॥ २ ॥ यत्प्रमाणमिति ॥ एवमेते द्वादश प्रश्नाः एतेषां च वक्ष्यमाणैस्तत्संख्यासंस्थानादिभिः यथायोगमुत्तराणि द्रष्टव्यानि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत इति ॥ जम्ब्वादिसप्तद्वी पास्सप्तभिर्लवणादिसंज्ञैस्समुद्रैस्समं यदा भवत्येवं सर्वत आवृताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुरिति ॥ अशीतिरेव आशीतिः सहस्रमेव साहस्रं चतुरधिकाण्याशीतिः साहस्राणि प्रमाण यस्य स मेरोरुच्छ्रायः । लक्षयोजनप्रमाणो मेरुः तस्योच्छ्रायो बहिश्चतुरशीतियोजनसाहस्रो दृश्यते ॥ ८ ॥ प्रविष्ट इति ॥ षोडशयोजनसाहस्राण्यधस्ताद्भूम्यां प्रविष्टः खातः । द्वात्रिंशद्योजनसहस्राणि मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ९ ॥ भूपद्मस्येति ॥ अत एव मूर्ध्नि विस्तृत त्वान्मूले संकुचितत्वाच्च भूमध्यावस्थानाच्च भूरूपस्य पद्मस्य कर्णिकाकारेण सस्थितः ॥ १० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे ॥ नीलः श्वेतश्च शृंगी च उत्तरे वर्षपर्वताः ॥११॥ लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथापरे ॥ सहस्र द्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ १२ ॥ भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ॥ हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥ १३ ॥ रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम् ॥ उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १४ ॥ नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम ॥ इलावृतं च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रितः ॥१५॥ मेरोश्चतुर्दिशं तत्तु नवसाहस्रविस्तृतम् ॥ इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ १६ ॥ विष्कंभारचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥ नवैः सरोभिश्च समं दिक्ष्वेते केशवाचलाः ॥१७॥ पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥ विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ १८ ॥ कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च ॥ एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ॥ १९ ॥ जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महामुने ॥ महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै ॥ पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्वतः ॥ २० ॥

चतुरस्रः समुत्थितः । विस्तारस्त्रिगुणश्चास्य परिणाहे सुमण्डलः"इति॥ १०॥हिमवानिति॥वर्षपर्वताः वर्षाणां विभेदकाः पर्वताः॥ ११॥लक्षप्रमाणाविति॥उक्तानां वर्षाणां मध्ये मेरुमभितः स्थितौ नीलनिषधौ लक्षप्रमाणदैर्घ्यौ । मध्य इति पाठे जम्बूद्वीपस्येति शेषः।परे चत्वारो लक्षाद्दशांशेन दशसहस्रेण हीनाः।यथा वाराहे"जम्बूद्वीपप्रमाणेन निषधः परिकीर्तितः । तस्माच्च दशभागेन हेमकूटः प्रहीयते । विंशद्भागेन हिमवान्तद्वदेव प्रहीयते । द्वीपस्य मंडलीभावाद्धासवृद्धी प्रकीर्तिते ॥ " इति अन्यत्र च "वृत्तभावात्समुद्रस्य महीमंडलभावतः । आयामात्परिहीयन्ते चतुरश्च समा मता ॥ " इति । एवं नीलादिष्विति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ रम्यकामिति॥ यथा वै भारतं तथा धनुराकारमित्यर्थः । "धनुःसंस्थे स्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम्" इति वायूक्तेः ॥ १४ ॥ नवसाहस्र मिति ॥ इलावृतं चतुर्त्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तारं भद्राश्वकेतुमालौ प्राक् प्रत्यग्द्वार्त्रिंशद्योजनावित्यर्थः सिद्धम् । 'सहस्रमाल्यवद्गन्धमाधनौ' इति वायूक्तेः ॥ १५ ॥१६॥ विष्कंभा इति ॥ मेरोर्द्वारकाः कलिा विष्कंभाः ॥ १७॥१८॥१९॥ जंबूद्वीपेति॥महागजेति"पंचोन्नतिः सप्तगजस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमाणम् । एकद्विवृद्धावथ

भारतवर्षमारभ्य मेरोर्दक्षिणोत्तरस्थितानां षण्णां वर्षाणां मर्यादापर्वतानाह–हिमवानिति ॥ वर्षाणां व्यवच्छेदकारकाः पर्वताः ॥ ११ ॥ लक्षप्रमाणाविति ॥ लक्षप्रमाणौ द्वौ प्राक्पश्चिमतो दैर्घ्येण निषधनीलौ । यद्यपि जम्बूद्वीपस्य मंडलाकारस्य लक्षयोजनप्रमाणत्वात्तन्मध्यरेखाया एव मुख्यं लक्षप्रमाणत्वं निषधनीलौ तु तन्मध्यरेखा तु दक्षिणतश्चोत्तरतश्च सप्तसहस्रयोजनांतरितत्त्वादीषन्न्यूनौ तथापि स्थूलदृष्ट्या लक्षप्रमाणावित्युक्तम् । अपरं तु हेमकूटादयो दशहीनाः दशांशहीनाः हेमकूटश्वेतौ नवतियोजनसहस्रप्रमाणौ हिमवच्छृंगिणौ चाशीतियोजनसहस्रप्रमाणौ तदुक्तं वाराहे "द्वीपस्य मंडलीभावाद्धासवृद्धी प्रकीर्तिते" इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ रम्यकमिति ॥ यथा वै भारतमिति द्वीपमंडलप्रांतवर्तित्वाद्धनुराकारं कुरुवर्षमित्यर्थः ॥ १४ ॥ नवसाहस्रमिति ॥ एतेषां भारतादीनां मध्ये एकैकं वर्षं विस्तरतो नवसाहस्रप्रयोजनविस्तारप्रमाणं इलावृतं च नवसहस्रं विस्तारसाम्येपि तत्र तद्विशेषमाह–तन्मध्य इति ॥ तदाह–वायुः ॥ 'धनुःसंज्ञे स्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम् ॥ " इति ॥ १५ ॥ मेरोरिति ॥ किञ्चात्र इलावृते अन्ये चत्वारः पर्वताः मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ १६ ॥ विष्कंभा इति ॥ विष्कंभाः दार्ढ्यार्थमवष्टंभा ईश्वरेण रचिताः अन्यथा मूलभागान्मूर्द्धभागस्य द्विगुणविस्ताराद्गौरवेण भंगप्रसंगात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ कदंब इति ॥ तेष्व वस्तंभपर्वतेषु पूर्वादिक्रमेण चत्वारः पादपाः एकादशशतयोजनोच्छ्रायाः गिरेः केतवो ध्वजा इव रचिताः ॥ १९ ॥ जम्बूद्वीपस्येति ॥ नामहेतुः नामप्रवृत्तिहेतुः फलप्रमाणविशेषो वायुनोक्तः "अरत्नीनां शता

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जाम्बूनदीति वै ॥ सरित्प्रवर्त्तते चापि पीयते तन्निवासिभिः ॥ २१ ॥ न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः ॥ तत्पानात्स्वच्छमनसां जनानां तत्र जायते ॥२२॥ तीरमृत्तद्रसं प्राप्य सुखवायुविशोषिता ॥ जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥२३॥ भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालं च पश्चिमे ॥ वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ तयोर्मध्यमिलावृतः ॥ २४ ॥ वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम् ॥ वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् ॥ २५ ॥ अरुणोदं महाभद्रमसितोदं सनानसम् ॥ सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा ॥ २६ ॥ शीताम्भश्च कुमुन्दश्च कुररी माल्यवांस्तथा ॥ वैकंकप्रमुखा मेरोः पूर्वतः केसराचलाः ॥ २७ ॥ त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतंगो रुचकस्तथा ॥ निषदाद्या दक्षिणतस्तस्य केसरपर्वताः ॥ २८ ॥ शिखिवासाः सवैडूर्यः कपिलो गन्धमादनः ॥ जारुधिप्रमुखास्तद्वत्पश्चिमे केसराचलाः ॥ ॥ २९ ॥ मेरोरनन्तरांगेषु जठरादिष्ववस्थिताः ॥ शंखकूटोथ ऋषभो हंसो नागस्तथा परः॥कालञ्जाद्याश्च तथा उत्तरे केसराचलाः ॥ ३० ॥

मन्दभद्रौ संकीर्णनागौ नियतप्रमाणौ " इति वचनाल्लौकिकगजस्य दशहस्तावरप्रमाणप्रसिद्धेः । वायुना च जम्बूफलस्य ततोऽधिकमानोक्तेर्महागजशब्दोत्र दिव्यगज वाची यथा वायुः "अरत्नीनां शतान्यष्टावेकषष्टयधिकानि तु । फलप्रमाणं संख्यातं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" इति ॥२०॥ रसेनेति ॥ सरित्प्रवर्तते प्रदक्षिणमिति शेषः। तदुक्तं—"मेरुं प्रदक्षणीकृत्य जम्बूमूलं विशत्यधः" इति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वनमिति ॥ विष्कम्भाद्रिप्रस्थेषु चैत्ररथादिवनानि तद्वहिः सरांसि तद्वहिः केसराचला इति क्रमो वायूक्तः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मेरोरिति ॥ मेरोरनन्तरांगेषु मेरोरनन्तरं वर्षम् इलावृतं तस्यांगेष्ववयवेषु माल्यवन्निष धगन्धमाददननीलाख्यवर्षाद्रिषु तथा इलावृतस्यैव वक्ष्यमाणयोः प्राक्सीमाभूतयोर्जठरदेवकूटयोः पश्चात्सीमाभूतयोर्निषधपारियात्रयोश्चावस्थिताः केसरपर्वताः एषा मन्तस्था अन्ये शैलाः एते च केसराचलत्वेन गण्यन्ते तेषां माल्यवन्निषधगंधमादनानां स्वशब्देन नीलस्य तु कालांजनशब्देन च केसरेषु उक्तत्वात् "पत्राणि लोक पद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च जठरादीनामपि केसरत्वं युक्तम् । एते स्ववर्षापेक्षया वर्षाद्रयः पत्रापेक्षया मर्यादाद्रयः मर्वेपेक्षया केसराद्रयश्चेति अयमर्थो गङ्गाचतुर्भेदप्रस्तावपठिष्यमाणवायूक्त्या व्यक्तीभविष्यति । एतेषां केसराणां "केसरास्तु शतोच्छ्रायाश्चयशीतिपृथुलायताः" इति वायूक्तं मानं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

न्यष्टावेकषष्टयधिकानि तु । फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥" इति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तीरमृदिति ॥ सुखस्पर्शो वायुस्तेन विशोषिता सती तीरमृत्सारेत्तीरमृत्तिका सिद्धानां भूषणं सुवर्णं भवति ॥ २३ ॥ भद्राश्वमिति ॥ तयोर्मध्यमित्यनुवादः तत्रस्थविष्कम्भाद्रिसानुषु चैत्ररथादिवनानामरुणोदादिसरसां कथनार्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥२८॥२९॥ उक्तानां वक्ष्यमाणानां च केसराचलानां स्थानान्याह—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

चतुर्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी ॥ मेरोरुपरि मैत्रेय ब्रह्मणः प्रथिता दिवि ॥ ३१ ॥ तस्यास्समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च ॥ इंद्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः॥३२॥विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम् ॥ समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः॥ ॥ ३३ ॥ सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रतिपद्यते ॥ सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च वै क्रमात् ॥ ३४ ॥ पूर्वेण शैलाच्छीता तु शैलं यात्यन्तरिक्षगा ॥ ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्वेनैति सार्णवम् ॥ ३५ ॥ तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् ॥ प्रयाति सागरं भूत्वा सप्त भेदा महामुने ॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विष्णुपादविनिष्क्रान्तेति ॥ दिवः आकाशात् ॥ ज्योतिश्चक्रभ्रामकप्रवहानिलेन चतुर्धा विभक्ता ब्रह्मपुर्या बहिश्चतुर्दिक्षु मेरुशृङ्गेषु पतति। तथाह वायुः " विभज्यमानसलिलात्तैजसेनानिलेन सा। मेरोरन्तरकूटेषु निपपात चतुर्ष्वपि" इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पूर्वेणेति ॥ शैलाच्छैलमित्यत्र क्रमोक्तौ वायुः "शीताम्बुशिखरभ्रष्टा कुमुञ्जे वरपर्वते। निपपात महाभागा तस्मादपि कुरर्यगम् ॥ तस्मान्माल्यवतं शैलम्" इत्युपक्रम्य "एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी। निपपात तदा सीता जठरे सिद्धसेविते ॥ तस्मादुपगता शैलं देवकूटं तरंगिणी" इत्यादि ॥ ३५ ॥ तथैवेति ॥ अलकनन्दां चाधिकृत्य " हेमकूटात्तु कैलासं देवावासं ततोपि च । हिमवत्युत्तमनदी निपपात शिलोच्चये" इत्यादि "कैलासो हिमवांश्चैव मर्यादापर्वतावुभौ" इति वायूक्तेः। गन्धमादनस्य हिमवत्पादाद्रित्वाद्धिमवच्छब्दे

मेरोरिति।मेरोरनन्तराणि सन्निहितानि यान्यंगानि मूलसमीपस्थानि तान्येव जठरादीनि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदेशवर्तितया जठरपार्श्वदक्षिणवर्तिपृष्ठनामसाम्यात्तेष्ववस्थिताः । मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूताः मूलदेशे परित उपक्लृप्ता इति शुकोक्तेः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्या इति ॥ लोकपालानां पुरःसार्धत्रिसहस्रयोजनमानपरिमिताः लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोष्टाबुपक्लृप्ता इति शुकोक्तेः ॥ ३२ ॥ तत्र गंगागमनमाह–विष्णुपादेति ॥ त्रिधा क्रमतोविष्णोर्वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणाधःप्रविष्टवाह्यजलाधारा हि ब्रह्मदत्तार्घ्यजलधर्मद्रवसंयुता गंगा । सा च विष्णोर्वामपादांगुष्ठाद्विनिष्क्रांता सती दिवोंतरिक्षात्पतिता ब्रह्मणः पुर्यां पतति ॥ ३३ ॥ सेति ॥ सा तत्र पतिता सती चतुर्धा भेदं प्राप्नोति । सितेति च पाठान्तरम् ॥ ३४ ॥ पूर्वेणेति ॥ शैलाच्छैलं यातीत्यत्र शुकोक्तिः 'सीता तु ब्रह्मसदना त्केशराचलादिशिखरेभ्योथ प्रस्रवन्ती" इत्यादि।वायुना चोक्तं 'सीताम्बुशिखरभ्रष्टा' इत्युपक्रम्य "एवं शैलसहस्राणि दारयंती महानदी । निपपात तदा सीता जठरे सिद्धसेविते ॥ तस्मादुपागता शैलं देवकूटं तरङ्गिणी" इत्यादि ॥ ३५ ॥ तथैवेति ॥ तथैवालकनंदापीति केसराचलादिक्रमेण निषधहेमकूटानतिक्रम्येत्यर्थः । सप्तभेदा भूत्वेति ते च भेदाः मात्स्ये प्रोक्ताः "नलिनी ह्लादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगाः ॥ सीता

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः ॥ पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वैति सागरम् ॥ ३७॥ भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून् ॥ अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने ॥ ३८ ॥ आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ ॥ तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ॥.३९ ॥ भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा ॥ पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादाशैलबाह्यतः ॥४०॥ जठरो हेमकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ॥ तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ ॥ ४१ ॥ गन्धमादनकैलासौ पूर्ववच्चायतावुभौ ॥ अशीति योजनायामावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥४२॥

नोक्तिः ॥ ३६ ॥ चक्षुरिति ॥ चक्षुःप्रकरणे "वैडूर्यात्कपिलं शैलं कपिलाद्गन्धमादनम् । एवं शैलसहस्राणि पारयन्ती महानदी" इत्यन्तेन निषधमप्यत्र संसूच्य "पारियात्रे महाशैले निपपाताशुगामिनी" इत्यायुक्तम् ॥ ३७ ॥ भद्रेति ॥ भद्रां प्रकृत्य "त्रिशृङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता । त्रिशृङ्गतः पारियात्रा जारुधिं पर्वतं गता" इत्यादि । भारतवर्षे अलकनन्दाभेदाः सप्त मात्स्योक्ताः "नलिनी ह्लादिनी चैव पाविनी प्राच्यगास्त्रयः । सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥ सप्तमी त्वन्वगाद्गङ्गा दक्षिणेन भगीरथम्" इति ॥ ३८ ॥ आनीलेति ॥ पूर्वं केसरेपूक्तौ माल्यवद्गन्धमादनौ भद्राश्वकेतुमालवर्षपर्वतौ दक्षिणोत्तरौ चतुस्त्रिंशत्सहस्रायामौ । अत्र वायुः "चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः । उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधा यतः ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि परिवृद्धो महीतलात् । सहस्रमवगाढश्च तावदेव च विस्तृतः ॥ पूर्वेण माल्यवाञ्छैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः ॥" इति ॥ ३९ ॥ भारता इति ॥ मर्यादाशैलबाह्यत इति—मर्यादाद्वयोऽष्टौ जठराद्याः तेभ्यो बहिर्भद्राश्वादीनि चतुःपत्राणि । तेषु च मर्यादाद्विषु माल्यवतः प्राच्यां जठरः तत्प्राच्यां देवकूटः एवं हिमवतो दक्षिणतः कैलासस्ततो गन्धमादनः तौ हिमवत्समायामौ तथा गन्धमादनवर्षाद्रेः पश्चिमो निषधः तद्वहिः पारियात्रः एवं शृंगिण उत्तरस्त्रिशृङ्गस्ततो जारुधिः अत्रार्थे प्राग्दर्शितो वायूक्तगंगाप्रवाहक्रमः प्रमाणम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

च चक्षुस्सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः । सप्तमी त्वन्वगाद्गंगा दक्षिणेन भगीरथम्"॥इति ॥३६॥३७॥३८॥ एवं तावद्दक्षिणोत्तरतो हिमादिभिश्चतुर्भिर्मर्यादागिरिभिर्विभक्तानि भारतादिसप्तवर्षाण्युक्तानि इलावृतमेरुमूर्ध्वरचना विशेषगंगागमनप्रकाराश्चोक्ताः । इदानीं तु "भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः केतुमालं तु पश्चिमे" इति पूर्वोक्तयोर्वैपर्ययोर्मर्यादापर्वतानाह—आनीलेति ॥ उत्तरो नीलः । दक्षिणो निषधः । तत्पर्यंत आयामो दैर्घ्यं ययोस्तावानील निषधायामौ । ततः पश्चिमो माल्यवान् । पूर्वो गन्धमादनः । अथ वा इलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनौ । आनिलनिषधायतताविति शुक्लोक्तेः । केचित्त्वनयोर्वैपरीत्यमाहुः तयोर्मध्यगतो मेरुः इलावृतेन सहित इति द्रष्टव्यम् । "मेरोश्चतुर्दिशं त्वत्र नवसाहस्रविस्तृतम्" इत्युक्तत्वादनेन चतुस्त्रिंशद्योजनसहस्रायामौ तावित्युक्तं भवति तदाह वायुः "चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्वतः । उदग्दक्षिणतश्चैव आनीलनिषधायतः॥" इत्यादि ॥३९॥ भारता इति ॥लोको जम्बूद्वीपं तदेव पद्मं तस्य पत्राणि भारतकुरुवर्षयोर्भद्राश्वकेतुमालयोः परस्परं समानत्वादाभिमुख्येनावस्थानाच्च पत्रसादृश्यमुक्तम् ॥४०॥ इदानीं मेरोश्चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ परिधिपर्वतौ प्रमाणं संस्थानाभ्यां दर्शयति।जठर इत्यादिपंचभिः—जठर इति॥ देवकूटश्चेति च पाठः।इलावृतवर्ष एवान्तर्विभागहेतुत्वान्मर्यादावर्षपर्वतावितिचोक्तम्।नववर्षमर्यादापर्वतानां पूर्वमुक्तत्वादन्यस्यासम्भवात् ॥४१॥ गन्धमादनकैलासाविति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निषधः पारियात्रश्च मर्यादापर्वतावुभौ ॥ मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्वे तथा स्थितौ ॥ ४३ ॥ त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरौ वर्षपर्वतौ ॥ पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ४४ ॥ इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव ॥ जठराद्याः स्थिता मेरोस्तेषां द्वौद्वौ चतुर्दिशम् ॥ ४५ ॥ मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केसरपर्वताः ॥ शीतान्ताद्या मुने तेषामतीव हि मनोरमाः ॥ शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ॥ ४६ ॥ सुरम्याणि तथा तासु काननानि पुराणि च ॥ लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्यादिदेवानां मुनि सत्तम ॥ तास्वायतनवर्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः ॥ ४७ ॥ गन्धर्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः ॥ क्रीडन्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम् ॥ ४८ ॥ भौमा ह्येते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया मुने ॥ नैतेषु पापकर्माणो यान्ति जन्मशतैरपि ॥ ४९ ॥ भद्राश्वे भगवान्विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज ॥ वराहः केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक् ॥ ५० ॥ मत्स्यरूपश्च गोविंदः कुरुष्वास्ते जनार्दनः ॥ विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वत्रगो हरिः ॥ ५१ ॥ सर्वस्याधारभूतोसौ मैत्रेयास्तेखिलात्मकः ॥ ५२ ॥ यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ महामुने ॥ न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्रयादिकम् ॥५३॥ स्वस्थाः प्रजा निरातङ्कास्सर्वदुःखविवर्जिताः ॥ दश द्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः ॥५४॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इत्येत इति ॥ एते जठराद्या मर्यादापर्वता उक्ताः । मेरोश्चतुर्दिशं पत्रमूलेषु येषां द्वौद्वौ स्थितावुक्तौ ॥ ४५ ॥ मेरोरिति ॥ द्रोण्यः पुष्कारिण्यः "श्रीसरस्ताम्रपर्णश्च केसरं रमणी तथा" इत्याद्याः अवाप्ताष्टगुणैश्वर्याः सिद्धाः चारणा देवगायकाः ॥ ४६ ॥ सुरम्याणीति ॥ काननानि "श्रीवनं किंशुकवनं नलं च पनसं तथा" इत्यादीनि पुराणि "हेमचित्रं भूतवनं ब्रह्मपार्श्वं सुनाभकम्" इत्यादीनि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्वस्था इति ॥ दश द्वादशेत्यनियमोक्तिः लैंगाद्युक्तं स्थानविशेषाच्चतुर्दशसहस्रपर्यन्तमायुः स्थितिं लक्षयति ॥ ५४ ॥

अशीतियोजन आयामो विस्तारो ययोस्तौ माल्यवद्गंधमादनयोर्मध्ये अर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ४२ ॥ निषध इति ॥ पूर्वे जठरदेवकूटौ यथा आनीलनिषधायतौ तथैव व्यवस्थितौ ॥ ४३ ॥ त्रिशृंग इति ॥ त्रिशृंगो जारुधिश्चैव उत्तरे यथा दक्षिणे तथा स्थितौ अष्टाभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति कांचन गिरिरिति शुकोक्तिः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मेरोरिति ॥ तेषां शैलानामन्तरे मध्ये द्रोण्यः दरीविशेषाः सन्ति । सिद्धा अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताश्चारणा देवगायकाः तैस्सेविताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्वस्था इति ॥ नीरोगाः वर्षाणां सहस्राणि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै ॥ कृतत्रेतादिकं नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ॥ ५५ ॥ सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्तसप्तकुलाचलाः ॥ नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम ॥ ५६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ॥ वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ १ ॥ नवयोजनसाहस्रो विस्तारोस्य महामुने ॥ कर्म भूमिरियं स्वर्गमपवर्गं च गच्छताम् ॥ २ ॥ महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥ विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः ॥ ३ ॥ अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयान्ति वै ॥ तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥ ४ ॥ इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यं चान्तश्च गम्यते ॥ न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥ ५ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ उत्तरमिति ॥ समुद्रस्य पुरातनस्य न तु सगरसुतस्यातस्य भारती भरतस्य राज्ञः सम्बन्धिनी ॥ १ ॥ नवयोजनेति ॥ विस्तारः दक्षिणोत्तरतः आयामस्तु हिमवत्पार्श्वे हिमवता समः दक्षिणतः किंचित्किञ्चिन्न्यूनः ॥ २ ॥ ३ ॥ अत इति ॥ अतो मुक्तिं प्रयान्ति चेति वचनम् अस्मिन्भारतवर्षे मुक्तिः स्यादित्येतावद्वक्तुं न त्वन्यत्र निषेद्धुं कर्मभूमेरन्यत्रापि ब्रह्मविद्यासाध्यस्य मोक्षस्योपपत्तेः । सूत्रकारेण तदुपर्यपीत्यादिना सूत्रेण देवादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्योक्तत्वात् ॥ ४ ॥ उक्तमर्थमुपपादयति इत इत्यादिना ॥ मध्यम् अन्तरिक्षादि अन्तं नरकः पूर्वं फल वचनम्, अत्र तदाधारलोकवचनमित्यपुनरुक्तिः । न खल्वित्यादि । खलुशब्दः प्रसिद्धपरः । अन्यत्र भूमौ किंपुरुषादिवर्षाष्टके पुष्करद्वीपे च कर्म न विधीयते अर्थान्न निषिध्यते च प्लक्षादिद्वीपपञ्चके तु आपवर्गिकेतरत्कर्म न विधीयते आपवर्गिककर्मणा तत्राप्यनुष्ठानोक्तेः " यथोक्तकर्मकर्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । यजन्तः

दश वा द्वादश वा स्थिरायुष इति विकल्पोक्तिरिलावृतादिदेशभेदव्यवस्थया ॥ ५४ ॥ नेति ॥ तेषु देवो न वर्षति ततो भौमान्येवांभांसि नित्यं सन्ति ॥ ५५ ॥ सर्वेष्विति ॥ कुलाचलाः मुख्याः पर्वतास्तेभ्यः प्रसूता या नद्यः ताश्च शतशः सन्ति ॥ ५६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ जम्बूद्वीपस्य संस्थानमुक्तं वर्षविभागतः तत्रापि भारतं श्रेष्ठमाह—उत्तर मिति ॥ भारती भरतस्य संबन्धिनी सन्तति ॥ १ ॥ नवयोजनेति ॥ तत्रैव श्रेयःसाधनमनुष्ठेयमन्यत्र तदसंभवादिति दर्शयन्नाह—कर्मभूमिरिति ॥ स्वर्गमपवर्गं च गच्छतां पुंसां उभयसाधनभूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्मणां भूमि रियं किंपुरुषादिवर्षाष्टके पुष्करद्वीपे च कर्मण एवाभावात् प्लक्षादिद्वीपपंचके च निवृत्तमेव नान्यद्वक्ष्यति हि "यथोक्तकर्मकर्तृत्वात्स्वाधिकारक्षयाय हि । तत्र ते तु कुशद्वीपे ब्रह्मभूतं जनार्दनम् ॥ यजन्तः क्षपयन्त्युग्रम धिकारफलप्रदम् ॥" इति ॥ २ ॥ समस्तपुरुषार्थसाधनं गंगादिनदीनां जन्मभूमयश्शैलाश्चात्रैव सन्तीत्याह—महेन्द्र इति ॥ ३ ॥ तस्माच्छुभाशुभं सर्वमत्रत्येनैव कर्मणा प्राप्यत इत्याह—अत इति ॥ अतोऽस्माद्धि पात्स्वर्गः स्वर्ग लोकः प्राप्यते कर्मशक्ति चास्मात्प्रयान्ति ॥ ४ ॥ इत इति ॥ स्वर्गश्च भौम इलावृतादिः । मोक्षश्च सद्यो मुक्तिः । मध्यमतारिक्षलोकः । अन्तः पाताळादिरित एव गम्यते नान्यतः तत्साधनस्यात्रैव सुलभत्वात् । यस्माद

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोधत ॥ इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥ ६ ॥ नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥
अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥७॥ योजनानां सहस्रं तु द्वीपोयं दक्षिणोत्तरात् ॥ पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
॥ ८ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ॥ इज्यायुधवणिज्याद्यैर्वर्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥ शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमव
त्पादनिर्गताः ॥ वेदस्मृतिमुखाद्याश्च पारियात्रोद्भवा मुने ॥ १० ॥ नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्विनिर्गताः ॥ तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्या
प्रमुखा ऋक्षसंभवाः ॥ ११ ॥ गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ॥ सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥ १२ ॥ कृतमाला
ताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः ॥ त्रिसामा चर्षिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥ १३ ॥ ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ॥
आसां नद्य उपानद्यः सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥ १४ ॥ तास्विमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ॥ पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
॥ १५ ॥ पुंड्राः कलिङ्गा मगधा दक्षिणाद्याश्च सर्वशः ॥ तथापरांताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथार्बुदाः ॥ १६ ॥ कारूषा मालवाश्चैव पारियात्र
निवासिनः ॥ सौवीराः सैन्धवा हूणाः साल्वाः कोसलवासिनः ॥ १७ ॥ माद्रारामास्तथाम्बष्टाः पारसीकादयस्तथा ॥ आसां पिबन्ति
सलिलं वसन्ति सहिताः सदा ॥ समीपतो महाभाग हृष्टपुष्टजनाकुलाः ॥ १८ ॥ चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ॥ कृतं त्रेता द्वापर
श्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥ १९ ॥

क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम्" इति वक्ष्यमाणत्वात्। "दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात्" इत्युक्तेर्भारतविषयत्वाच्च ॥ ५ ॥ भारतस्येत्यादि ॥ समुद्रवेला
मारभ्यहिमवदन्तमिन्द्रद्वीपाद्या मध्ये मध्ये सगरसुतखातान्तरिताः सहस्रयोजनविस्तारा भारतवर्षान्तरद्वीपा नव तेन सागरसंवृतत्वं नवानां न त्वेकस्यैवास्य नवमस्य
भारताख्यस्य "भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोधत। सागरान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम्" इति वायूक्तेः ॥६॥ नागद्वीप इति ॥ अयन्तु द्वीपो भारताख्यः
तदुक्तं नारदे "इन्द्रः कशेरुस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् नागः सौम्यो गान्धर्वो वारुणो भारतश्च" इति। सागरसम्वृता इति द्वीपाः सागरसंवृता इति वा पाठः ॥७॥८॥
॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तास्विति ॥ कामरूपो देशः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ चत्वारीति॥ चत्वारि युगानि धर्मपादव्यवस्थया
न्यत्र भूमौ वर्षान्तरादौ शास्त्रेषु कर्म न विधीयते ॥ ५ ॥ ६ ॥ नागद्वीप इति ॥ अयमिति समुद्रप्रांतवर्ती द्वीपः सागरसंवृतः समुद्रेणैकीभूतेन सागरेण सगरसुतखातेन संवृत इति ज्ञेयम्। सामान्यतः सगरसुत
खातसागरसंवृतत्त्वं सहस्रयोजनान्तरतः प्रत्येकमन्येषामस्त्येव यथाह वायुः "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निबोधत। सागरान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम्" इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ ऋषिकुल्येति ॥ अत्र क्रमाविवक्षया शुक्तिमत्पादनिःसृतानां पश्चान्निर्देशः ॥ १४ ॥ तास्विति ॥ इमे कुरुपाञ्चालादिनानादेशवर्तिनो जनास्तासु नदीषु वसन्ति। आसां सरितां जलं पिबन्ति चेति चतुर्थे
नान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चत्वारीति ॥ कृते युगे चतुष्पाद्धर्मः त्रेतायां पादन्यूनः द्वापरे द्विपाद् कलौ पादावशेष इत्यादिचतुर्युगव्यवस्था चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्वनः ॥ दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥ २० ॥ पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते ॥ यज्ञैर्यज्ञमयो विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ॥२१॥ अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ॥ यतो हि कर्मभूरेषा ह्यतोन्या भोगभूमयः ॥ २२ ॥ अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ॥ कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥ २३ ॥ गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारत भूमिभागे ॥ स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥ २४ ॥ कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते ॥ अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥ २५ ॥ जानीम नैतत्क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ॥ प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेंद्रियविप्रहीनाः ॥ २६ ॥ नववर्षं तु मैत्रेय जम्बूद्वीपमिदं मया ॥ लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात्कथितं तव ॥ २७ ॥ जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ॥ मैत्रेय वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥ २८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बूसंज्ञोऽभिवेष्टितः ॥ संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः ॥ १ ॥

युगव्यवस्था ॥ १९ ॥ २० ॥ पुरुषैरित्यादि ॥ यज्ञपुरुषो विष्णुः अत्र यज्ञरूप इज्यते अन्यथा सोमवाय्वादिरूपः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गायन्तीति ॥ ये देवाः सुरत्वादनन्तरं तत्र भारते भूयः पुरुषा मनुष्याः स्युस्ते धन्याः ॥ २४ ॥ एतत्समर्थयति कर्माणीति ॥ अत्रापि ते धन्या इत्यनुषंगः ॥ २५ ॥ जानीमेति ॥ नेन्द्रियविप्रहीनाः कर्मध्यानादियोग्यपटुकरणाः ॥२६॥२७॥२८॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ क्षारोदेनेति ॥

॥२०॥ पुरुषैरिति ॥ यज्ञपुरुषरूपो विष्णुरत्रेज्यते अन्यद्वीपेषु प्लक्षादिष्वन्यथा सोमवायुसूर्यादिरूपः॥२१॥२२॥२३॥स्वर्गे देवत्वप्राप्तेरपि अत्र मनुष्यत्वं दुर्लभमित्यस्मिन्नर्थे देवगीतं प्रमाणयति—गायन्तीति ॥ स्वर्गश्चापवर्गश्च तयोरास्पदं प्राप्यस्थानं तस्य मार्गभूते भारताख्ये भूमिभागे ये पुरुषा भवन्ति ते तु सुरत्वात्सुरत्वं प्राप्तानस्मानप्यपेक्ष्य भूयोभ्यधिकं धन्याः सुकृतिन इत्यर्थः॥२४॥अत्र हेतुमाह—कर्माणीति॥तां कर्मभूमिं प्राप्य न संकल्पितानि तानि प्रसिद्धानि दृष्टादृष्टानि फलानि येषां तान्यसंकल्पिततत्फलानि निष्कामानि कर्माणि विष्णौ संन्यस्य ये चामलाः सन्तस्तमेवालयं स्थानं प्रयान्ति तमालयमिति पाठः । तस्मिंल्लयमिति पाठान्तरे तस्मिंल्लयमैक्यं प्रयान्ति । ते धन्या इति पूर्वेण संबंधः ॥ २५ ॥ युष्माकमपि स्वर्गभोगानन्तरं भारते जन्म भविष्यतीति चेत्तत्तु न ज्ञायत इत्याहुः—जानीमेति ॥ स्वर्गप्रदे कर्मणि भोगेन विलीने सति कुत्र देहसंबन्धं जन्म प्राप्स्याम इति न जानीमः । ये त्वद्य भारते मनुष्या जाताः सन्ति ते खलु निश्चितं धन्याः अनायासेन मोक्षप्राप्तेः । तदाहुर्नेन्द्रियविप्रहीनाः अंधपंग्वादयो यदि न भवन्तीति इन्द्रियवत्वमात्रेण तत्र मोक्षः । न संसार इति भावः ॥ २६ ॥२७॥ २८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ अथ प्लक्षादिकान्द्वीपान्वर्षाब्धिसरिदद्रिभिः । वर्णपूज्यादिभेदेन वर्णयन्त्याकटा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जम्बूद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः ॥ स एवं द्विगुणो ब्रह्मन् प्लक्षद्वीप उदाहृतः ॥ २ ॥ सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्ष द्वीपेश्वरस्य वै ॥ ज्येष्ठः शान्तहयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः ॥ ३ ॥ सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च ॥ ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्ष द्वीपेश्वरा हि ते ॥ ४ ॥ पूर्वं शान्तहयं वर्षं शिशिरं च सुखं तथा ॥ आनन्दं च शिवं चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च ॥ ५ ॥ मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः ॥ सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥६॥ गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ॥ सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥ ७ ॥ वर्षाचलेषु रम्येषु वर्षेष्वेतेषु चानघाः ॥ वसंति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः ॥ ८ ॥ तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ॥ नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् ॥ ९ ॥ तेषां नद्यस्तु सप्तैव वर्षाणां च समुद्रगाः ॥ नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि शृताः पापं हरंति याः ॥१०॥ अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवाक्रमः ॥ अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥११॥ एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव ॥ क्षुद्रशैलास्तथा नद्यस्तत्र सन्ति सहस्रशः ॥ ताः पिबन्ति सदाहृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ १२ ॥ अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी द्विज ॥ न त्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु ॥१३॥ त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामते ॥ प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मञ् शाक द्वीपान्तिकेषु वै ॥ १४ ॥ पंच वर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यनामयाः ॥ धर्मः पञ्चस्वथैतेषु वर्णाश्रमविभागशः ॥ १५ ॥

तथा स्थितः वलयाकारत्वेन स्थितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेष्विति ॥ चिरात्पञ्चसहस्राब्दान्ते तत् प्लक्षद्वीपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अनुतप्तेति ॥ त्रिदिवाक्रमेति पाठः । अक्रमाख्या पंचमी नदी ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपसर्पिणीति ॥ अपसर्पिणी द्वापरादिकल्यन्तं प्रजानामवरोहक्रमाद्ध्रासावस्था । उत्सर्पिणी कृतादित्रेतान्तमारोहक्रमाद्वृद्ध्यवस्था उत्सर्पिणी युगार्द्धं पश्चादपसर्पिणी युगार्द्धं चेत्यार्यभटोक्तेः । युगावस्था धर्मपादव्यवस्था तेषु प्लक्षद्वीपस्य वर्षेषु ॥ ॥ १३ ॥ त्रेतेति ॥ युगादिकृत्यं त्रिपाद्धर्मत्वम् । सस्यादिमत्वं च त्रेतासाम्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

हृतः ॥ १ ॥ अत्र जम्बूद्वीपो लवणाब्धिश्च विस्तारतो लक्षयोजनप्रमाणौ एवमुत्तरोत्तरं द्वीपाब्धियुगं पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्वीपाब्धियुग्माद् द्विगुणं द्रष्टव्यम् । प्लक्षादिद्वीपपंचके च द्वीपविस्तारप्रमाणैरुभयतस्समुद्रस्पर्शिभिर्मर्यादागिरिभिर्विभक्तान्युभयतस्समुद्रस्पर्शीनि सप्त वर्षाणि । पुष्करद्वीपे तु मध्यतो वलयाकारेण मानसोत्तरेण विभक्ते द्वे वर्षे । सर्वत्र वर्षाधिपतिसंज्ञाभिरेव वर्षाणां संज्ञा शैलनद्यादयश्च स्वस्वसंज्ञाभिरेव सर्वत्र स्पष्टं निर्दिष्टाः । तदेवं स्थिते तत्र तत्र किञ्चिद्वयाख्यायते ॥ २ ॥ प्लक्षद्वीपेश्वरानाह—सप्तेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ तन्नामकवर्षक्रममाह—पूर्वमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेष्विति ॥ जनः चिरात्पंचवर्षसहस्रान्ते म्रियते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपसर्पिणीति ॥ अपसर्पिणी ह्रस्वावस्था । उत्सर्पिणी वृद्ध्यवस्था । भारते हि कृतादित्रेतान्तं प्रजा उत्तरोत्तरं वर्द्धन्ते । ततो द्वापरादि कलियुगान्तं ह्रसन्ति । तत्तेषां नास्तीत्यर्थः । युगावस्थेति "कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया" इति सूर्यसिद्धान्तादिप्रोक्ता युगावस्था च तेषु नास्ति ॥१३॥ त्रेतेति ॥ त्रिपाद्धर्मं सस्यादिसमृद्धिर्युगाद्यनुष्ठानादित्यादिना त्रेतायुगसमः कालः ॥ १४ ॥१५॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान्निबोध वदामि ते ॥१६॥ आर्यकाः कुरराश्चैव विदिश्या भाविनश्च ते ॥ विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तम ॥१७॥ जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहांस्तरुः ॥ प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ॥ १८ ॥ इज्यते तत्र भगवांस्तैर्वर्णैरार्यकादिभिः ॥ सोम रूपी जगत्स्रष्टा सर्वः सर्वेश्वरो हरिः ॥१९॥ प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपः समावृतः ॥ तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥२०॥ इत्येवं तव मैत्रेय प्लक्षद्वीप उदाहृतः ॥ संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं मे निशामय ॥ २१ ॥ शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुताञ्छृणु ॥ तेषां तु नामसं ज्ञानि सप्तवर्षाणि तानि वै ॥ २२ ॥ श्वेतोथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ॥ वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ॥ २३ ॥ शाल्मलेन समुद्रोसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः ॥ विस्तारद्विगुणेनाथ सर्वतः संवृतः स्थितः ॥ २४ ॥ तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ॥ वर्षाभिव्य ञ्जका ये तु तथा सप्त च निम्नगाः ॥२५॥ कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः ॥ द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः ॥२६॥ कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा ॥ ककुद्मान्पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु ॥ २७ ॥ योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा मुक्ता विमोचनी ॥ निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः ॥ २८ ॥ श्वेतञ्च हरितं चैव वैद्युतं मानसं तथा ॥ जीमूतं रोहितं चैव सुप्रभं चापि शोभ नम् ॥ सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै ॥ २९ ॥ शाल्मले ये तु वर्णाश्च वसन्त्येते महामुने ॥ कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णा श्चैव पृथक् पृथक् ॥३०॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्तितम् ॥ भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् ॥ वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्य ज्वनो यज्ञसंस्थितिम् ॥ ३१ ॥ देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोहरे ॥ शाल्मलिः सुमहान्वृक्षो नाम्ना निर्वृतिकारकः ॥ ३२ ॥ एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः ॥ विस्ताराच्छाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः ३३ ॥ सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ शाल्मलस्य तु विस्तारादिगुणेन समन्ततः ॥ ३४ ॥ ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राञ्छृणुष्व तान् ॥ ३५ ॥ उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः ॥ प्रभाकरोतिकपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ॥ तथैव देवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषादयः ॥ ३७ ॥

वर्णास्त्विति ॥ तत्र प्लक्षद्वीपे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कुमुदश्चेति ॥ महौषध्यः मृतसंजीवनाद्याः अयं । द्रोणाद्रिर्हनुमतानीतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ १६ ॥ आर्यका इति ॥ कुरराः कुरपार्श्वेति च पाठः ॥ १७ ॥ जम्बूवृक्षेति ॥ तस्य प्लक्षस्य नाम्ना संज्ञा यस्य सः तन्नामसंज्ञः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कुमुद इति ॥ "विशल्यकरणी चैव मृतसंजीवनी तथा ॥ सौवर्णकरणी चान्या संधिनी च महौषधी ॥" एवंभूता महौषध्यः यत्र यस्मिन्द्रोणे यो हनूमतानीय प्रतिनीतः स द्रोणश्चतुर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ब्राह्मणा इति ॥ यज्ञानां संस्थितिर्यस्मिंस्तं यज्ञसंस्थितिम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥३५॥ उद्भिद इति ॥ तेषां नामान्येव नामानि यस्य तन्नामा । वर्षपद्धतिः वर्षाणां पंक्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥ दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ ३९ ॥ यथोक्तकर्मकर्तृत्वात्स्वाधिकारक्षयाय ते ॥ तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ॥ यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् ॥ ॥ ४० ॥ विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥ कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ॥ ४१ ॥ वर्षाचलास्तु सप्तैते तत्र द्वीपे महामुने ॥ नद्यश्च सप्त तासां तु शृणु नामान्यनुक्रमात् ॥ ४२ ॥ धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥ विद्युदम्भा मही चान्या सर्वपापहरास्त्विमाः ॥ ४३ ॥ अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥ कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत्स्मृतम् ॥ ४४ ॥ तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः ॥ घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ४५ ॥ क्रौञ्चद्वीपो महाभाग श्रूयताञ्चापरो महान् ॥ कुशद्वीपस्य विस्तारा द्विगुणो यस्य विस्तरः ॥ ४६ ॥ क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्रास्तस्य महात्मनः ॥ तन्नामानि च वर्षाणि तेषां चक्रे महीपतिः ॥ ४७ ॥ कुशलो मल्लगश्चोष्णः पीवरोथान्धकारकः ॥ मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने ॥ ४८ ॥ तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः ॥ वर्षाचला महाबुद्धे तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४९ ॥ क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः ॥ चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः ॥ ५० ॥ दिवावृत्पञ्चमश्चात्र तथान्यः पुण्डरीकवान् ॥ दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् ॥ द्वीपाद्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा ॥ ५१ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यथोक्तेति ॥ यथोक्तं कर्म नित्यं नैमित्तिकं च स्वाधिकारक्षयाय च स्वस्यात्मज्ञानेन कर्मण्यधिकारं विहितकैंकर्यं निवर्तयितुमधिकारं प्राग्जन्मजं कर्म ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ क्रौञ्चद्वीप इति ॥ "क्रौञ्चद्वीपे गिरिः क्रौंचस्तस्य नाम्ना स उच्यते" इति मात्स्ये ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ क्रौञ्चश्चेति ॥ स्वाहिनी हयसन्निभः वडवामुखाभः ॥ ५० ॥ दिवावृदिति ॥ द्विगुणा इत्यादि ये द्वीपाः द्वीपेषु स्थिता ये च शैलास्ते परस्परमुत्तरोत्तरं द्विगुणाः पूर्वपूर्वद्वीपेभ्य उत्तरोत्तरद्वीपा द्विगुणविस्तारा एवं पूर्वपूर्वद्वीपशैलेभ्य उत्तरोत्तरद्वीपशैला द्विगुणविस्ताराः । यथा द्वीपेषु ते तथेति द्वीपेषु यथा यावन्मानं तथा तावन्मानास्ते शैला इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति लक्षसंख्याविस्तृते जम्बूद्वीपे स्थिताः शैलाः द्विसहस्रविस्तारा उभयतोब्धिस्पृशः द्विलक्षादिमिते

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यथेति ॥ स्वाधिकारक्षयाय सत्त्वशुद्ध्या अकर्त्रात्मज्ञानेन कर्माधिकारनिवृत्त्यर्थम् अधिकारम् अधिक्रियतेऽनेनेत्यधिकारः अहंकार स्तमुग्रं रागद्वेषादिहेतुं क्षपयन्ति । एतच्च प्लक्षादिषु पञ्चस्वपि द्रष्टव्यम् । धर्मः पंचस्विति पंचानां साधर्म्यस्योक्तत्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ क्रौंचस्येति ॥ प्रथमशैलः क्रौञ्चः तेनैव द्वीपोपि क्रौञ्चः ॥ ५० ॥ दिवावृदिति ॥ सप्तमो महाशैलः । पञ्चमश्चैव इति पाठे महाशैल इति दुन्दुभेर्विशेषणम् पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परस्परमुत्तरोत्तरं ते द्वीपा द्विगुणाः, तेषु द्वीपेषु ये शैलास्तेपि यथा द्वीपास्तथा उत्तरोत्तरं द्विगुणा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वर्षेष्वेतेषु रम्येषु तथा शैलवरेषु च ॥ निवसंति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः ॥ ५२ ॥ पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिसृष्वाश्च महामुने ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ ५३ ॥ नदीमैत्रेय ते तत्र याः पिबन्ति शृणुष्व ताः ॥ सप्तप्रधानाः शतशस्तत्रान्याः क्षुद्र निम्नगाः ॥ ५४ ॥ गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥ क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः ॥ ५५ ॥ तत्रापि विष्णुर्भग वान्पुष्कराद्यैर्जनार्दनः ॥ यागै रुद्रस्वरूपश्च ज्यते यज्ञसन्निधौ ॥ ५६ ॥ क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ॥ आवृतः सर्वतः क्रौञ्च द्वीपतुल्येन मानतः ॥ ५७ ॥ दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ॥ क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन महामुने ॥ ५८ ॥ शाकद्वीपेश्वर स्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः ॥ सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥ ५९ ॥ जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मरीचकः ॥ कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥ ६० ॥ तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ॥ तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारिणः ॥ ६१ ॥ पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथापरः ॥ तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ॥ आम्बिकेयस्तथा रम्यः केसरी पर्वतोत्तमः ॥ ६२ ॥ शाक स्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥ यत्रत्यवातसंस्पार्शादाह्लादो जायते परः ॥ ६३ ॥ तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ॥ नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः ॥ ६४ ॥ सुकुमारी कुमारी च नलिनी धेनुका च या ॥ इक्षुश्च वेणुका चैव गभस्तीं सप्तमी तथा ॥६५॥ अन्या श्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ॥ महीधरास्तथा सन्ति शतशोथ सहस्रशः ॥ ६६ ॥ ताः पिबन्ति मुदायुक्ता जलदादिषु ये स्थिताः ॥ वर्षेषु ते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् ॥६७॥ धर्महानिर्न तेष्वस्ति न संघर्षः परस्परम् ॥ मर्यादाव्युत्क्रमो नापि तेषु देशेषु सप्तसु ॥६८॥ वंगाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ वंगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा ॥ वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ॥६९॥

प्लक्षादौ चतुःसहस्रादिविस्तारा उभयतोब्धिस्पृश इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ क्रौञ्चद्वीप इति ॥ दध्नो मण्डः सारः स एवोदकं यस्य तेन ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाक इति ॥ खरमृदुस्पर्शोभयपार्श्वपर्णो वृक्षविशेषः शाकः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ताः पिबन्तीति ॥ स्वर्गप्रदकर्मक्षये तच्छेषाद्ध्रुवमभ्येत्य जलदादिवर्षेषु ये स्थिताः जाताः जानपदा जनाः ते ता नदीः पिबन्ति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ क्रौंचद्वीप इति ॥ दध्नो मण्डः सारः स एवोदकं यस्मिंस्तेन ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाक इति ॥ शाको नाम वृक्षविशेषः । यस्य पत्राण्यन्तः खरस्पर्शानि बहिर्मृदुस्पर्शानि "अन्तः खरा बहिः स्निग्धास्त्रियश्शाकदलोपमाः" इति वसिष्ठोक्तेः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ता इति ॥ स्वर्गादभ्येत्येति स्वर्गभोगानन्तरं पुण्यशेषेण मेदिनीमभ्येत्य जलदादिषु वर्षेषु स्थिता जाताः जानपदा जनास्ते ता नदीः पिबन्तीत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ धर्महानिरिति ॥ संघर्षः कलहः ॥६८॥ गा इति ॥ ब्राह्मणभूयिष्ठाः पूर्वोक्तेषु ब्राह्मणेभ्योन्याः श्रेष्ठाः ॥६९॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शाकद्वीपे तु तौर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुनें ॥ यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः ॥ ७० ॥ शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन समावृतः ॥ शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः ॥ ७१ ॥ क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन्पुष्करारव्येन वेष्टितः ॥ द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः ॥ ७२ ॥ पुष्करे सवनस्यापि महावीरोऽभवत्सुतः ॥ धातुकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते ॥ महावीरं तथैवान्यद्धातुकीखण्डसंज्ञितम् ॥ ७३ ॥ एकश्चात्र महाभाग प्रख्यातो वर्षपर्वतः ॥ मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः ॥ ७४ ॥ योजनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ॥ ७५॥ पुष्करद्वीपवलयं मध्येन विभजन्निव ॥ स्थितोसौ तेन विच्छिन्नं जातं तद्वर्षकद्वयम् ॥ ७६ ॥ वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः ॥७७॥ दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ निरामया विशोकाश्च रागद्वेषादिवर्जिताः ॥ ७८ ॥ अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विज ॥ नेर्ष्यासूया भयं द्वेषो दोषो लोभादिको न च ॥ ७९ ॥ महापीतं बहिर्वर्षं धातकीखण्डमन्ततः ॥ मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् ॥ ८० ॥ सत्यानृतेन तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते ॥ न तत्र नद्यः शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ॥ ८१ ॥ तुल्यवेषास्तु मनुजा देवास्तत्रैकरूपिणः ॥ ८२ ॥ वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माचरणवर्जितम् ॥ त्रयीवार्ता दण्डनीतिशुश्रूषारहितञ्च यत् ॥ ८३ ॥ वर्षद्वयं तु मैत्रेय भौमः स्वर्गोयमुत्तमः ॥ सर्वर्तुसुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः ॥ धातकीखण्डसंज्ञेथ महावीरे च वै मुने ॥ ८४ ॥ न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ॥ तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ८५ ॥

॥७०॥७१॥७२॥ पुष्कर इति ॥ धातकी शंड इति च तस्यैव राज्ञो नाम ॥ ७३ ॥ एकश्चेति ॥ पुष्करे मानसोत्तराद्रेर्वलयाकारत्वोक्त्या प्लक्षादिषु वर्षाद्रय स्तिर्यग्रेखाकारा अभितोऽब्धिस्पृशो वर्षविभेदिन इति गम्यते ॥७४॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ महापीतमिति ॥ अन्ततः मानसोत्तराद्रेरन्तारित्यर्थः। धातकीसंज्ञमन्तत इति च पाठः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ न्यग्रोध इति ॥ अस्य न्यग्रोधस्य पुष्कर इति नाम तेन द्वीपोपि पुष्कर इति स्मर्यते।

॥ ८५ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ महापीतमिति ॥ ततः मानसोत्तराद्रेः अंत इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तुल्यवेषा इति ॥ तुल्यवेशा इति पाठे वेशो भोगस्तुल्यसुखा इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ वर्णाश्रमाचारहीनमिति ॥ नित्यनैमित्तिकैरावश्यकैर्वर्णाश्रमाचारैर्हीनं, धर्माचरणं काम्यधर्मानुष्ठानं तेन च वर्जितम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ न्यग्रोध इति ॥ न्यक् तिर्यक् समन्ततः भूमिं रुणद्धीति न्यग्रोधः. पुष्करसंज्ञः "बृहत्पुष्करमेव, स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत्" इति श्रुतेः "न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे पुष्करस्तेन स स्मृतः" इति मात्स्योक्तेः । "यस्मिन्बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलफनकपत्रायुतायुतं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः ॥ समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलं तथा ॥ ८६ ॥ एवं द्वीपाः समुद्रैश्च सप्तसप्तभिरावृताः ॥
द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ ॥ ८७ ॥ पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै ॥ न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते ॥ ८८ ॥
स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकिसलिले यथा ॥ तथेंदुवृद्धौ सलिलमंभोधौ मुनिसत्तम ॥८९॥ अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्धंत्यापो ह्रसंति च ॥ उदया
स्तमनेष्विंदोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥९०॥ दशोत्तराणि पञ्चैव ह्यंगुलानां शतानि वै ॥ अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने ॥ ९१ ॥
भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् ॥ षड्रसं भुञ्जते विप्र प्रजाः सर्वाः सदैव हि ॥ ९२ ॥ स्वादूदकस्य परितो दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥
द्विगुणा कांचनी भूमिः सर्वजंतुविवर्जिता॥९३॥लोकालोकस्ततश्शैलो योजनायुतविस्तृतः॥उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः॥९४॥

"न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे पुष्करस्तेन स स्मृतः" इति मात्स्योक्तेः ॥ पुष्करः पुष्कलद्वीप इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ एवमिति ॥ द्वीपश्चैव समुद्रश्च जम्बूद्वीपक्षारोदौ समानौ तद्द्विगुणौ प्लक्षद्वीपेक्षुरसोदौ एवमनन्तरद्वीपाब्ध्योः पूर्वपूर्वद्वीपद्वैगुण्यम् अन्योन्यसाम्यं चोह्यम् ॥ ८७ ॥ पयांसीति ॥ पयांसि समानि अवृद्धिशोषाणि चन्द्रस्य तु वृद्धौ पौर्णिमायामुदये च तेषामुत्क्षोभमात्रं न तु वृद्धिः । एवं चन्द्रह्रासे तावत् क्षुभितस्य ह्रासः न तन्मूलाम्बुक्षयः ॥८८॥ स्थालीस्थमिति ॥ यथा परिमितं जलं क्वाथे उद्रिच्यते यथा शैत्ये ह्रसति समीभवति ॥ ८९ ।' अन्यूनानतिरिक्ता इति ॥ तथा शुक्ले कृष्णे वा चन्द्रस्योदयेऽपां सपादैकविंशतिहस्तमिता वृद्धिः । अस्तमये तावानेव ह्रासः ॥९०॥९१॥ भोजनमिति ॥ षड्रसभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयखाद्यात्मना षड्विधं रसं मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाख्यरसवद्द्रव्यं वा॥९२॥
॥ स्वादूदकस्येति ॥ लोकस्य जननिवासभूतस्य सप्तद्वीपात्मकस्य संस्थितिर्मर्यादाभूतस्वर्णभूमिः अलोकसंस्थितिरिति पदच्छेदे लोकसंस्थानरहिता दर्पणाकारा । सा च लोकान्मेरोरभितः स्थितात्ससप्तलक्षपञ्चकोटिमिताद्विगुणा सचतुर्दशलक्षदशकोटिः ॥ ९३ ॥ लोकालोकेति ॥ ततो लोकालोकाद्रिः एवं संहत्य मेरोरेकतो

भगवतः कमलासनस्याभ्यासनं परिकल्पितम्" इति शुकोक्तेः॥ ८५ ॥ ८६ ॥ एवमिति ॥ द्वीपश्चेति जंबूद्वीपश्च लवणसमुद्रश्च समानौ लक्षयोजनविस्तारौ । ततः परौ तु द्वीपसमुद्रावुत्तरोत्तर द्विगुणावित्यर्थः॥ ८७ ॥
॥ ८८ ॥ स्थालीस्थमिति ॥ यथा स्थालीस्थं प्रस्थादिपरिमितमेव सलिलं तीव्राग्निसंयोगादुद्रेकि विरलावयवं सदुद्रेकयुक्तं भवति, अग्निसंयोगोपरमे च यथापूर्वं तिष्ठति तथेन्दुवृद्धौ पौर्णमास्यामम्भोराशिसलिलमत्यंत मुद्रिच्यते । अमावास्यायां च यथापूर्वं तिष्ठति ॥ ८९ ॥ अन्यूनानतिरिक्ता इति ॥ तथा शुक्लकृष्णयोः पक्षयोः प्रत्यहमिन्दोरुदयेष्वनतिरिक्ता एव आपः किंचित्किंचिद्वर्धन्ते । इन्दोरस्तमयेषु च अन्यूना एव किञ्चित्कि ञ्चिद्ध्रसन्तीत्यर्थः ॥ ९० ॥ परं वृद्धिह्रासयोः प्रमाणमाह–दशेति ॥ सार्धद्विचत्वारिंशद्वितस्तिपरिमितौ सामुद्रीणामपां वृद्धिक्षयौ शास्त्रतो दृष्टौ । यद्वा–तत्तीरस्थैरन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रतो दृष्टौ ॥ ९१ ॥ भोजनमिति ॥ भुज्यत इति भोजनं भक्ष्यभोज्यादिचतुर्विधमन्नं पाकादिकं विना स्वयमेवोपस्थितं भुंजते । रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोष्णकषाया इति प्रसिद्धाः षड्सा यस्मिंस्तत् ॥ ९२ ॥ स्वादूदकस्येति ॥ अलोकसंस्थितिरिति च्छेदः । न विद्यते लोकस्य जननिवासभूतस्य संस्थितिर्यस्याः सा । अत एव सर्वैर्जंतुभिर्विवर्जिता ससागरसप्तद्वीपवत्याः पूर्वोक्तायाः भूमेर्द्विगुणा शुद्धोदकसमुद्रात्परतः काञ्चनी भूमिर्योगिभिर्दृश्यते ॥ ९३ ॥ लोकालोक

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् ॥ तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ९५ ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने ॥ सहैवांडकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा ॥ ९६ ॥

लोकालोकान्तं कोट्यो द्वादशलक्षाणि सप्तषष्टिः । पंचाशत्सहस्राणि एतेनालोकपरिमाणं व्याख्यातमिति भागवतोक्त्या किंचिदूनसार्द्धद्वादशकोट्यादिकमालोकाख्यम् ॥ ९४ ॥ तत इति ॥ तत्रैव तमोगर्तोदौ च तामसभूतावासभूतौ स गर्तोदात्तमसः परस्तात् परितः प्रतिदिशमण्डकटाहादर्वाङ् महापुरुषनिवासभूतो वैकुण्ठलोकः ततः कटाह इति ज्ञेयम् । भागवते हरिवंशे च ब्राह्मणपुत्रानयने प्रस्तावे भगवत्स्थानस्य तथोपवर्णितत्वात् ॥ ९५ ॥ पञ्चाशदिति ॥ एवं मेरोरेकतः कटाहान्तं पंचविंशति कोटिकं भूविस्तारार्द्धम् अन्यतश्च तथा इत्थं संहत्य पञ्चाशत्कोटिभूविस्तारः । एवमूर्ध्वाधः कटाहावधिश्चाण्डोच्छ्रायः पंचाशत्कोटिः "सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः" इति शुकोक्तेः । यद्वा—एकत एव लोकमानात्ससार्द्धत्रिलक्षाध्यर्धाद्विकोट्यात्मकाद्द्वैगुण्यं काञ्चनभूमेस्ससप्तलक्षपंचकोट्यात्मकं कृत्वा शिष्टं सप्तदश कोट्यादिकमन्तःकटाहादिमानत्वेन योज्यं पुराणकारस्य हि वैराग्योत्पादने भगवन्माहात्म्यज्ञापने च तात्पर्यान्न लोकसंख्यागणितेष्वत्यादरः । ततो यथाकथंचिदपि पंचाशत्कोटिविस्तारत्वं भुवो ज्ञेयम् । अन्ये तु विस्तारशब्दं व्यार्द्धपरं कृत्वा मेरोरभितः पंचाशत्कोटित्वं वर्णयन्तो भूमेः शतकोटिविस्तारत्वं प्राहुः । तथा च वाराहे—"भूमण्डलं तु शतकोटिविस्तारं साण्डकटाहम्" इति । अयमेव पक्षः स्कान्दे शिवरहस्ये विस्तरेणोक्तः।शैवतन्त्रान्तरे च "कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षाणि च ततः परम् । पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः समागराः ॥ ततो हिरण्मयी भूमिर्दशकोट्यो वरानने ॥ देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ॥ पर्वतो वलयाकारो योजनायुतविस्तृतः ॥ तस्माद्बाह्यं तमो घोरं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ॥ पञ्चत्रिंशत्स्मृताः कोट्यो लक्षाण्येकोनविंशतिः ॥ चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां वरानने । सप्तसागरमानस्तु गर्तोदस्तदनन्तरम् ॥ कोटियोजनमानस्तु कटाहः संव्यवस्थितः" इति । अस्मिंस्तु पक्षे "सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः" इति भागवतश्लोकस्थसूर्यशब्दस्तत्प्रकाश्यदे

इति ॥ तावंति अयुतव्यवहारकारकाणि सहस्राणि योजनायुतमेवोच्छ्रित इत्यर्थः । यद्वा तावंति अयुतसंख्याकानि सहस्राणीत्यर्थः । "यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवगाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोर्वाचीनांस्त्रींल्लोकानावित्र्याना न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायाम" इति शुकोक्तेः । अत्रायं गणनाक्रमः—पूर्वोक्तद्वीपाब्धिद्वैगुण्यक्रमेण मेरोः सर्वतः सप्तलक्षाधिकपञ्चकोटिप्रमाणा साब्धिसप्तद्वीपवती भूमिः । ततो द्विगुणा चतुर्दशलक्षोत्तरदशकोटिप्रमाणा काञ्चनी भूनिर्मेरोरेकतः उभयतस्त्वष्टाविंशतिलक्षाधिकविंशतिकोटिप्रमाणा तदेवं साब्धिद्वीपभूम्या सह काञ्चनी भूमिः । पञ्चत्रिंशल्लक्षोत्तरपञ्चविंशतिकोटिप्रमाणा संपद्यते । ततो लोकालोकशैलोऽयुतयोजनविस्तारस्सर्वतो वलयाकृतिः ॥ ९४ ॥ तत इति ॥ ततस्तं शैलं सर्वतस्तम आवृत्य तिष्ठति । तच्च विंशतिसहस्राधिकपञ्चविंशतिलक्षन्यूनपञ्चविंशतिकोटिपरिमितम् "एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातम्"इति शुकोक्तेः ॥ ९५ ॥ पञ्चाशत्कोटिविस्तारेति ॥ तदेवं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तारा सेयमुर्वी ततोंडकटाहःसर्वतस्समवर्तुलोन्तः पञ्चाशत्कोटिविस्तारः । "अण्डमध्यगतस्सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्त

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका ॥ आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय जगतामिति॥९७॥इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे चतुर्थोऽध्यायः॥४॥
श्रीपराशर उवाच ॥ विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो मया ॥ सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रायोपि कथ्यते ॥ १ ॥ दशसाहस्रमेकैकं
पातालं मुनिसत्तम ॥ अतलं वितलं चैव नितलं च गभस्तिमत् ॥ महाख्यं सुतलं चाग्र्यं पातालं चापि सप्तमम् ॥ २ ॥ शुक्लाकृष्णारुणाः
पीताः शर्कराः शैलकांचनाः ॥ भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासादमंडिताः ॥ ३ ॥ तेषु दानवदैतेया यक्षाश्च शतशस्तथा ॥ निवसन्ति महानागजा
तयश्च महामुने ॥ ४ ॥ स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः ॥ प्राह स्वर्गसदां मध्ये पातालाभ्यागतो दिवि ॥ ५ ॥ आह्लादकारिणः
शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः ॥ नागाभरणभूषासु पातालं केन तत्समम् ॥ ६ ॥

शपरो योज्यः। "रविचंद्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ॥ ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता॥" इति वक्ष्यमाणत्वात्। "प्रकाश्य पृथिवीमानं पञ्चविंशतिकोटिकम्" तत्प्रकाशकमेव सूर्यं कल्पयित्वा ततः परं यावदण्डकटाहं पञ्चविंशतिरित्येवार्थः। यद्वाऽण्डकटाहान्तः पंचाशत्कोटिः पृथिवी बहिरावरणभूता परेति शतकोटित्वं वराहपुराणा
नुसाराद्योज्यम्। यद्वा शास्त्रीयांगुलिसिद्धैर्योजनैः पञ्चाशत्कोट्य एव लौकिकांगुलिसिद्धयोजनैः शतकोट्यः स्युः। यद्वा कल्पभेदेन द्वयोरपि पक्षयोरविरोधः कल्प्यः
॥९६॥सेयमिति॥धात्री ओषधिद्वारा पोषकरी विधात्री कर्त्री गुणाधिका पंचगुणत्वात्॥९७॥इति श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे चतुर्थोंध्यायः॥४॥विस्तार
इति ॥ सप्ततिसहस्रोच्छ्रायत्वं सप्तभूमिकप्रासादन्यायेन ॥ १ ॥ दशसहस्रमिति ॥ दशसहस्रेण भूमितद्विवरमानविभागः शिवरहस्योक्तः "तदनन्तरपुटाः सप्त नागाः
सुरसमाश्रयाः। योजनानां चायुतानि सप्त तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥ सहस्रयोजनान्येषां दशाभ्यन्तरनेमयः। प्रत्येकशोन्तराण्येषां सहस्राणि नवाध्वनाम् ॥" इति।
अध्वनां योजनानामित्यर्थः। अत्र विशेषो वायूक्तः "पृथिव्यामुदकं सा च पृथ्व्यपामुपरि स्थिता। आकाशञ्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलम् ॥" इति। महन्महा
तलम् तच्च वालुकामयम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आह्लादकारिण इति ॥ नागाभरणेति आभ्रियत इत्याभरणं नागैर्भिय
रम्। सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्चविंशतिः" इति शुकोक्तेः। "क्वचित्क्वचित्पुराणेषु विरोधो यदि लक्ष्यते। कल्पभेदादिभिस्तत्र व्यवस्था सद्भिरिष्यते ॥" सहैवांडकटाहेनेति तन्मध्यपरिवर्तिनेत्यर्थः ॥ ९६ ॥
सेयमिति ॥ धात्री पालयित्री। विधात्री जनयित्री इत्येतैः पालनादिभिस्तर्वेभ्यो भूतेभ्यः आकाशादिभ्यो गुणैरधिका श्रेष्ठेत्यर्थः ॥ ९७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ सप्तभूमिकविस्तारप्रासादवदधो भुवः ॥ सप्तपातालपंक्तिस्तु वर्ण्यतेऽनंतमस्तके ॥ १ ॥ दशसाहस्रमिति ॥ प्रत्येकं सहस्रयोजनोच्छ्रिता भूमिः। ततो नवसहस्रोच्छ्रितमेकैकं पातालं भूमिविव
रमित्यर्थः। "सहस्रयोजनान्येषां दलान्यन्तरभूमयः ॥ प्रत्येकशोन्तराण्येषां सहस्राणि नवाध्वनाम् ॥" इति शिवरहस्योक्तेः। महाख्यं महातलम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्वर्लोकादिति ॥ पातालेभ्यो दिवमागतः सन्
स्वर्गसदां देवानां मध्ये प्राह ॥ ५ ॥ आह्लादकारिण इति ॥ शुभ्राः शुद्धा, मणयो नागैराह्रियमाणासु भूषासु यत्र पाताले तत्पातालं केन समं न केनापि समं निरुपममित्यर्थः ॥ ६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दैत्यदानवकन्याभिरितश्चेतश्च शोभिते ॥ पातालेऽस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्यापि जायते ॥ ७ ॥ दिवाकरश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ॥ शशिरश्मिर्न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥ ८ ॥ भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरपि भोगिभिः ॥ यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः ॥ ९ ॥ वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः ॥ पुंस्कोकिलाभिलापाश्च मनोज्ञान्यम्बराणि च ॥ १० ॥ भूषणान्यतिशुभ्राणि गन्धाढ्यं चानुलेपनम् ॥ वीणावेणुमृदंगानां स्वनैरापूरितानि च ॥ ११ ॥ एतान्यन्यानि चोदारभाग्यभोग्यानि दानवैः ॥ दैत्योरगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ॥ १२ ॥ पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः ॥ शेषाख्या यद्गुणान्वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः ॥ १३ ॥ योनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवो देवर्षिपूजितः ॥ स सहस्रशिरा व्यक्तस्वस्तिकामलभूषणः ॥ १४ ॥ फणामणिसहस्रेण यः स विद्योतयन्दिशः ॥ सर्वान्करोति निर्वीर्यान् हिताय जगतोऽसुरान् ॥ १५ ॥ मदाघूर्णितनेत्रोसौ यः सदैवैककुण्डलः ॥ किरीटी स्रग्धरो भाति साभ्रिः श्वेत इवाचलः ॥ १६ ॥ नीलवासा मदोत्सिक्तः श्वेतहारोपशोभितः ॥ साभ्रगङ्गाप्रवाहोसौ कैलासाद्रिरिवापरः ॥ १७ ॥ लाङ्गलासक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्मुसलमुत्तमम् ॥ उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्त्तया ॥ १८ ॥ कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः ॥ संकर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति जगत्त्रयम् ॥ १९ ॥ स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषं क्षितिमण्डलम् ॥ आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥ २० ॥ तस्य वीर्यं प्रभावश्च स्वरूपं रूपमेव च ॥ न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं च त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥ यस्यैषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ॥ आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्यं वदिष्यति ॥ २२ ॥ यदा विजृम्भतेनन्तो मदाघूर्णितलोचनः ॥ तदा चलति भूरेषा साब्धितोया सकानना ॥ २३ ॥

माणासु भूषासु यद्वा भूषाश्चूडावलङ्काराः नित्याः फणामणिप्रभृतयो वा । नागाभरणभूषास्विति च पाठः ॥ ६ ॥ दैत्यदानवकन्याभिरिति ॥ विमुक्तस्य विषयरागविमुक्तस्य ॥ ॥ ७ ॥ दिवेत्यादि ॥ रश्मिप्रवेशवचनाद्वारसद्भावोऽनुमेयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पातालानामिति ॥ "तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्याताऽनन्ते" इति भागवतोक्तिः । तामसी संहारहेतुभूततमोधिष्ठात्री ॥ १३ ॥ य इति ॥ अत एवास्य वदनात् कालाग्निरुद्रनिष्क्रमणमुत्तरत्रोच्यते स्वस्तिकं फणस्थरेखाचिह्नविशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कल्पान्त इति ॥ संकर्षणात्मकः सङ्कर्षणाधिष्ठितः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्येति ॥ वीर्यमुत्साहः प्रभावशक्तिः स्वरूपं तत्त्वं रूपमाकारः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

दैत्यदानवकन्याभिरिति ॥ विमुक्तस्य वीतरागस्यापि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वनानीति ॥ पुंस्कोकिलानामभिलापाः कूजितानि च ॥ १० ॥ भूषणानीति ॥ तूर्याणि नृत्तगीतवाद्यानि ॥ ११ ॥ एतानीति ॥ उदारैर्भाग्यैः पुण्यैः भोग्यानि पातालानामन्तरं मध्यं गोचरो विषयो येषां तैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ य इति ॥ स्वस्तिकं फणास्थरेखाचिह्नविशेषः । व्यक्तं स्वस्तिकमेवामलं भूषणं यस्य सः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ लाङ्गलासक्तेति ॥ कान्त्या श्रिया वारुण्या मदिराधिष्ठातृदेवतया ॥ १८ ॥ १९ ॥ स इति ॥ शेखरीभूतं मुकुटवत्स्थितम् ॥ २० ॥ तस्येति ॥ वीर्यं बलं प्रभावः प्रतापः स्वरूपं तत्त्वं रूपमाकारः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः ॥ नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोयमव्ययः ॥ २४ ॥ यस्य नागवधूहस्तैर्लंबितं हरि चन्दनम् ॥ मुहुः श्वासानिलापास्तं याति दिक्क्षोदवासताम् ॥ २५ ॥ यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः ॥ ज्ञातवान्सकलं चैव निमित्तपठितं फलम् ॥ २६ ॥ तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही ॥ बिभर्ति मालां लोकानां सदेवासुरमानुषाम् ॥ २७ ॥ इति श्रीविष्णु महापुराणे द्वितीयेंशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पराशर उवाच ॥ ततश्च नरका विप्र भुवोधः सलिलस्य च ॥ पापिनो येषु पात्यन्ते ताञ्छृणुष्व महामुने ॥ १ ॥ रौरवः सूकरो रोधस्तालो विशसनस्तथा ॥ महाज्वालस्तप्तकुम्भो लवणोथ विलोहितः ॥ २ ॥

॥ २४ ॥ यस्येति ॥ गालितम् इति पाठे वस्त्रशोधितम् । लम्बितं हरिचन्दनमिति पाठे लम्बितं समालम्बनीकृतम् अंगरागीकृतमित्यर्थः । दिक्क्षोदवासतां दिशां क्षोदवासताम् अधिवासचूर्णत्वम् दिक्षूदवासतामिति पाठे जलाधिवासनचूर्णत्वमिति ॥ २५ ॥ यमिति ॥ निमित्ते ग्रहचारोत्पातशकुनादौ शुभाशुभसूचके पठितम् निमित्तफलितमिति च पाठः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥ उक्ता पुण्यभोगभूमिः । अथ पापभोगभूमिरुच्यते—ततश्चेति ॥ सलिलस्य तमोगर्तोदकस्याधः ॥ १ ॥ रौरव इति ॥ रौरवसूकरौ रुरुवराहकृतपीडात्मकौ निरयौ यत्र रुद्ध्यते स रोधः तालद्रुमात्पातनं तत्पर्णकाण्डेन च छेदनं यत्र स तालः करपत्रादिना तीक्ष्णशस्त्रेण यत्र छेदनं स विशसनः "मुक्तस्ततोस्य वह्निस्थः शेते संप्राप्य निर्वृतिम्" इत्युक्तो महाज्वालः यत्र तैलकुम्भेषु पच्यन्ते स तप्तकुम्भः छित्त्वा छित्त्वा तप्तक्षारोत्क्षेपणं यत्र स लवणः । लोहितस्य रुधिरस्य शोषणं

॥ २४ ॥ यस्येति ॥ लेपितं चर्चितम् अनुलिप्तं यस्य श्वासानिलैरपास्तं विक्षिप्तं दिक्षु उदवासतां याति उदकं वासयतीत्युदवासः एलादिः तत्तां तत्करणचूर्णतां यातीत्यर्थः । दिक्ष्वधिवाससामिति पाठे अधिवास चूर्णत्वं दिक्क्षोदवाससामिति पाठे दिक्षु क्षोदवासतां याति । हरिद्रादिरजस्थानीयं भवतीत्यर्थः । दिक्पटवाससामिति वा पाठः ॥ २५ ॥ यमिति ॥ ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रादीनि । निमित्ते उत्पातशकुनादौ । फलितं शुभाशुभलक्षणं फलं च ज्ञातवान् ॥ २६ ॥ तेनेति ॥ सदेवासुरमानुषां सुरासुरमनुष्यैः सहितां लोकानां पातालादीनां मालां श्रेणिम् । तेन नागवर्येण शिरसा विधृता सतीयं मेदिनी बिभर्त्ति । लोकानामाधारभूताया भूमेरपि स आधार इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ भारते कृतपुण्यानामुक्ताभोगप्रदा भुवः । तत्रैव कृतपापानां यातनाभूरथोच्यते ॥ १ ॥ ततश्चेति ॥ सलिलस्य चेति तमोगर्तोदकस्याधः ब्रह्माण्डगर्भोदकादूर्ध्वमेव दिशि दक्षिणस्यामस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्चाण्डजलाशयस्येति शुकोक्तेः ॥ १ ॥ २ ॥

१ पच्यन्त इति पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

रुधिराम्भो वैतरणिः क्रिमिशः क्रिमिभोजनः ॥ असिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः ॥३॥ तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः ॥
सन्दंशः कालसूत्रश्च तमश्चाऽवीचिरेव च ॥ ४ ॥ श्वभोजनोथाप्रतिष्ठश्चाप्रचिश्च तथा परः ॥ इत्येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५ ॥
यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः ॥ पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरतास्तु ये ॥ ६ ॥ कूटसाक्षी तथाऽसम्यक्पक्षपातेन यो वदेत् ॥
यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् ॥ ७ ॥ भ्रूणहा पुरहन्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम ॥ यान्ति ते नरकं रोधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥ ८ ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च सूकरे ॥ प्रयांति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥ ९ ॥ राजन्यवैश्यहन्ता च तथैव गुरुतल्पगः ॥ तप्तकुण्डे
स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥ १० ॥ साध्वीविक्रयकृद्बंधपालः केसरिविक्रयी ॥ तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥ ११ ॥

यत्र स विलोहितः ॥ २ ॥ रुधिराम्भ इति ॥ तप्तरुधिरमयो देशो रुधिराम्भः रुधिरमयी दुस्तरा नदी वैतरणी यत्र । क्रिमिषु शय्यते स क्रिमिशः यत्र क्रिमयो भुज्यंते स क्रिमिभोजनः काष्णायसशंकुः निरन्तरं यत्र संचार्यते स कृष्णः ॥ अतिशीतात्मा दारुणः ॥ ३ ॥ तथेति ॥ सन्दंशैर्यत्र जिह्वोत्पाटः स सन्दंशः । यथोक्तम् "उत्पाट्यन्ते तथा जिह्वाः सन्दंशैर्भृशदारुणैः । आक्रोशकानां दुष्टानां सदैवाबद्धभाषिणाम् ॥ शस्त्रधारां सदैवैतां मृणालप्रस्तरं नरः । मन्यते नारकैः शस्त्रैर्वीक्षतो द्विजसत्तम ॥ हिमखण्डं च यच्छन्नो निवातं मन्यते नरः । विमुक्तो नरकाद्धीतादप्रकाशं तमस्ततः ॥ क्रिमिकीटजलूकादितीक्ष्णदंष्ट्राग्रविक्षताः । भ्राम्यन्ते चान्धतामिस्रे वृथा मांसाशिनो हि ये ॥ कालसूत्रेण भिद्यन्ते चक्रारूढास्तु मानवाः । पादांगुलित्थेन सदा ह्यापादतलमस्तकम् । एकीभूतशरीरश्च विरेच्यो तिचिरेण चेत्" इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कूटसाक्षीति ॥ साक्षं जानन्नप्यवदन्नन्यथा वा वदन् यः स कूटसाक्षी तथा यो धर्माधिकृतः सन्नसम्यगयथार्थं वदति साक्षिवादादन्यद्धर्मादिव्यतिरिक्तमनृतम् ॥ ७ ॥ भ्रूणहेति ॥ भ्रूणो गर्भः सूत्रप्रवचनाध्यायी वा यथाह बोधायनः "उपनीतमात्रो व्रतचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः, अंगाध्याय्यनूचानः, कल्पाध्यायी ऋषिकल्पः, सूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः, चतुर्वेदी ऋषिः, अत ऊर्ध्वं देवः" इति ॥८॥ सुराप इति ॥ सुवर्णस्य विप्रसम्बन्धिनो हेममात्रस्य षोडशमाषस्य वा हेम्नः संसर्गम् अब्दं सह शय्याशनादिना सकृद्याजनादिना वा "संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् । याजनाध्यापनाध्ययनात्सद्यः पतति तत्समः ॥" इति स्मृतेः ॥ ९ ॥ राजन्येति ॥ राजन्यवैश्यौ यागस्थौ 'सवनगतौ हि क्षत्रियवैश्यौ' इत्यादिस्मृतेः । राजभटान् युद्धस्थान् ॥ १० ॥ साध्वीविक्रयकृदिति ॥ साध्वी भार्या बन्धपालः कारागृहाधिकारी केसरी अश्वः "तप्तलोहे त्वश्ववणिक् तथा बन्धनरक्षिता । भार्याविक्रय

॥३॥४॥५॥६॥ कूटसाक्षीति॥जानन्नप्यन्यथा वदन्कूटसाक्षी यश्च धर्माधिकृतः सन् असम्यक् अन्यायं वदेत् यश्चान्यदनृतं वक्ति॥७॥भ्रूणहेति॥ भ्रूणहा गर्भहन्ता। पुरहन्ता पुरविलुम्पकः ॥८॥ सुराप इति॥तैः ससंर्गमिति "संवत्सरेण संसर्गं पतितेन समाचरन् । याजनाध्यासनाद्यानात्सद्यः पतति तत्समः॥" इति स्मृतिप्रसिद्धं संसर्गम् ॥९॥ राजन्येति॥ राजभटान् राज्ञां भटान्दूतान्॥१०॥ साध्वीति ॥ साध्वी भार्या तस्याः विक्रयकृत् विक्र

१ कृष्णसूत्रश्चेति पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्नुषां सुतां चापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ॥ अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः ॥ १२ ॥ वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः ॥ अगम्यगामी यश्च स्यात्ते यान्ति लवणं द्विज ॥ १३ ॥ चोरो विलोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ॥ १४ ॥ देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः ॥ स याति क्रिमिभक्षे वै क्रिमिशे च दुरिष्टकृत् ॥ १५ ॥ पितृदेवातिथींस्त्यक्त्वापर्यश्नाति नराधमः ॥ लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके ॥१६॥ करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः ॥ प्रयान्त्येते विशसने नरके भृशदारुणे ॥१७॥ असत्प्रतिगृहीता तु नरके यात्यधो मुखे ॥ अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः॥१८॥वेगी पूयवहे चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः॥१९॥लाक्षामांसरसानां च तिलानां लवणस्य च ॥ विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ॥ २० ॥ मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहंगमान् ॥ पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ॥ २१ ॥ रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ॥ सूची माहिषकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥ २२ ॥

कर्ता च यश्च भक्तं परित्यजेत्" इति वायुः । 'ब्रह्महा मुच्यते येन न तेन ह्यविक्रयी' इति श्रुतिः । भक्तं शरणागतम् ॥ ११ ॥ स्नुषामिति ॥ अवमन्ताऽलीकनिर्बन्धकर्ता आक्रोष्टा गुरूणां विप्राणां चाधिक्षेप्ता शप्ता वा ॥ १२ ॥ वेदेति ॥ वेददूषयिता निन्दको विस्मर्त्ता अगम्या मातुलान्यन्त्यजात्यायाः ॥ १३ ॥ चोर इति ॥ सदाचारादिसिद्धसमयधर्ममर्यादाः ॥ १४ ॥ देवद्विजे इति ॥ दुरिष्टं विकलो यागः अभिचारो वा ॥ १५ ॥ पितृदेवातिथीनिति ॥ पित्रादीन्वर्जयित्वा आदावशनं पर्यशनम् ॥ १६ ॥ करोतीति ॥ कर्णिनश्शरविशेषाः ॥ १७ ॥ असत्प्रतिगृहीतेति ॥ असत्कृष्णाजिनमेषादि असतो म्लेच्छादिकाद्वा अयाज्याः शूद्रायाः पतितव्रात्या वा "अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रसूचकः" नक्षत्रजीवी वा ॥ १८ ॥ वेगीति ॥ वेगी साहसिकः मिष्टान्नभुक् एक एव स्वादुभुक् ॥ १९ ॥ लाक्षेति ॥ लाक्षा जतु रसाः क्षीरमध्वायाः ॥ २० ॥ २१ ॥ रंगोपजीवीति ॥ रंगोपजीवी

यकर्ता । वन्यपालः कारागृहरक्षकः केसरिविक्रयी अश्वविक्रेता । भक्तं दासम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ देवद्विजेति ॥ दुरिष्टकृत् अभिचारकर्ता ॥ १५ ॥ पितृदेवातिथीनिति ॥ पर्यश्नाति परित्यज्यादौ भुंक्ते ॥ १६ ॥ करोतीति ॥ कर्णिनो बाणविशेषान् ॥१७॥ असत्प्रतिगृहीतेति ॥ नक्षत्रसूचकः नक्षत्रजीवी ॥१८॥ वेगीति ॥ पुत्रादीन्वञ्चयित्वा एक एव मिष्टान्नभुक् । वेगी साहसकारी ॥ १९ ॥२०॥ मार्जारेति ॥ तमेव पूयवहमेव ॥२१॥ रंगोपजीवीति ॥ रंगोपजीवी नटमल्लादिवृत्तिः । कैवर्तो धीवरवृत्तिः । पत्यौ जीवति जाराज्जातः कुंडः तदन्नभोजी कुण्डाशी । सूची पिशुनः । माहिषको महिषोपजीवी यद्वा "महिषीत्युच्यते

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ॥ रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥ २३ ॥ मखहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥ ॥ २४ ॥ रेतःपातादिकर्त्तारो मर्यादाभेदिनो हि ये ॥ ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये ॥ २५ ॥ असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ॥ औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै ॥ २६ ॥ यान्त्येते द्विज तत्रैव ये चापाकेषु वह्निदाः ॥ २७ ॥ व्रतानां लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः ॥ सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥ २८॥ दिवा स्वप्ने च स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः ॥ पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥ २९ ॥ एते चान्ये च नरकाः शतशोथ सहस्रशः ॥ येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥ ३० ॥ यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ॥ भुज्यन्ते तानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥ ३१ ॥ वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः ॥ कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥ ३२ ॥ अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ॥ देवाश्चाधोमुखान्सर्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥ ३३ ॥

नटमल्लादिवृत्तिः कैवर्त्तो धीवरवृत्तिः । जीवति भर्त्तरि जारजः कुण्डः तदन्नभोजी कुंडाशी आश्रितमृद्भाण्डभोजी वागरदः विषदः सूची राजगामी पैशुनः"महिषीत्युच्यते भार्या भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः" इति ॥ लुलायीजीवो वा । लोभादिना अपर्वसु पर्वक्रियादिकर्ता पर्वकारी पर्वसु तैलस्त्रीमांसादि भोगकारी वा ॥ २२ ॥ अगारदाहीति ॥ शाकुनिः पक्ष्यादिजीवाः निमित्तशकुनाजीवो वा ॥ २३ ॥ ॥२४॥ रेतःपातादीति ॥ मर्यादाभेदिनः ग्रामादिसीमोल्लंघिनः कुहकं शाठ्यम् इन्द्रजालादि वा ॥ २५ ॥ असिपत्रवनमिति ॥ औरभ्रको मेषाजीवी ॥ २६ ॥ यान्तीति ॥ अपाको दाह्यमृत्पिण्डेष्टकादिगर्भ इन्धनचयः ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिवेति ॥ स्कन्दन्ते शुक्रमवकिरन्ति चशब्दात्पुत्रैरध्यापिताश्च पच्यन्ते क्रमेणेति शेषः पातकिनस्तत्तदुक्तनरकं पूर्वं भुक्त्वा तच्छेषेण सर्वनरकान् पर्यायेण भुञ्जत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नारकिणां सुखिनो देवान्दृष्ट्वा क्लेशोऽधिकः स्यादित्याह अधःशिरोभिरिति ॥ देवाश्चेति ॥ ३३ ॥

भार्या भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः॥" इति प्रोक्तः । पर्वकारी धनादिलोभेन अपर्वस्वमावास्यादिक्रियाप्रवर्तकः । पर्वगामीति पाठे पर्वसु स्त्रीगामी ॥२२॥ अगारदाहीति ॥ शाकुनिः पक्षिजीवी शुभाशुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं यष्टा । अंगारदाहीति च पाठः ॥२३॥२४॥ धनेति ॥ मर्यादाभेदिनः क्षेत्रादिसीमातिक्रमकारिणः । कुहकं परवंचनम् इन्द्रजालादिकं वा आजीवो वृत्ति येंषान्ते ॥२५॥ असित्पत्रवनमिति॥ यज्ञार्थं समिपत्त्रादिकार्थं विना वृथैव वनच्छेदी असिपत्रवनमेति । औरभ्रको मेषोपजीवी मृगव्याधश्च॥२६॥ यान्तीति ॥ मृगव्याधाश्च अपाकेषु वह्निदश्चःवह्निज्वाले पतन्ति । अपाकदाहो मृद्भाण्डेष्टकादौ । एते पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाः पापिनस्तत्तत्सावारणनरकभोगानन्तरं वह्निज्वालनरकं यान्तीत्यर्थः । शिवधर्मोत्तरादिषु पापाधिक्यात्पापिनां क्रमेणानेकनरकशतोक्तेः॥२७॥२८॥ दिवेति॥ स्कन्दन्ति रेतोऽवकिरन्ति ॥२९॥३०॥३१॥ वर्णाश्रमेति ॥ वर्णाश्रमविरुद्धं नृत्तगीतादिव्यसनरूपं कर्म निरयेषु तत्तन्नरकेषु ॥ ३२॥ नरकस्थानां दुःखातिशयं दर्शयितुं स्वर्गस्थदेवदर्शनं देवानां वैराग्यार्थं नारकदर्शनं चाह—अधःशिरोभिरिति ॥३३॥

१ धनयौवनमत्ताश्च इति पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्थावराः क्रिमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः ॥ धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् ॥ ३४ ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ॥ सर्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ ३५ ॥

नारकान् पश्यतां देवानामपि पुण्यक्षये पापान्नरके पतिष्याम इति नित्यं साशङ्कत्वात्स्वर्गे नातिसुखं स्यात् स्वर्गेऽपि पातभीतस्येति हि वक्ष्यति । एवं पापिनोऽनुभूत नानाविधनरकास्तच्छेषेण तामसादिगुणसंकरतारतम्येन नवधा भिन्नानि स्थावरादिजन्मानि यावन्मोक्षं क्रमेणारोहन्तीत्याह स्थावरा इत्यादिश्लोकद्वयेन—स्थावरा इति ॥ अब्जाः यादांसि धार्मिका मनुष्येष्वेव केचिन्मोक्षिणः ब्रह्मलोकस्थाः ॥ ३४ ॥ सहस्रेति ॥ सहस्रभागप्रथमा इति प्राथम्यमुत्तरोत्तरापेक्षया सहस्रतमभागभूताः सहस्रभागास्त एव प्रथमाः उत्तरोत्तरापेक्षया द्वितीयत्वमुत्तरत्वं पूर्वेपूर्वे सर्वे एते स्थावराद्याः सहस्रतमभागाः सन्त उत्तरोत्तरं द्वितीयानुक्रमाः स्युः स्थावरादिपूर्वपूर्वजा तीयाद्वितीयमुत्तरोत्तरं जन्मानुक्रामन्ति एतदुक्तं भवति पूर्वपूर्वजन्मसु स्थितेषु जन्तुषु कतिचिदेवोत्तरोत्तरं जन्म विन्दतीति। तथाह वायुः "यः सहस्रतमो भागस्स्थावराणां भवेदिह । पार्थिवाः क्रिमयस्तावत्संस्वेदात्संभवन्ति ते ॥ संस्वेदजानां भागेन साहस्रेण हि संमिताः ।" औदका जन्तव इत्युपक्रम्य "यः सहस्रतमो भागो भवेत्तु द्विपदा मिह । धार्मिकास्ते भुवि ज्ञेया पुनर्भागेन धार्मिकाः ॥ साहस्रेणैव भागेन धार्मिकेभ्यो दिवं गताः । यः सहस्रतमो भागो धार्मिकाणां भवेद्दिवि ॥ सम्मितास्तेन भागेन मोक्षिणस्तावदेव हि । एवं सुदुर्लभाः शान्ता धार्मिकाः स्वर्गवासिनः" इति ।अयं च क्रमः प्रायिकः "तिर्यग्योनिगतः कश्चिन्मुच्यते नारकी परः । अनुग्रहप्रकारस्य क्रमोयं न विवक्षितः" इति वायूक्तेः । "व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुलाघवैः" इत्यादित्यपुराणोक्तेश्च इदं च स्थावरादिश्लोकद्वयं मोक्षदौर्लभ्यप्रतिपादनपरं न तु जीवेयत्ताक्रमपरं स्वर्गनरकादिस्थानां जीवानामानन्त्यात् 'यावन्मुक्तिसमाश्रयाः' इति मुक्तास्तु द्विती

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यासूत्तरोत्तरमुत्कृष्टासु नानाविधयोनिषु जन्मक्रममाह—स्थावरा इति ॥ अब्जा मत्स्यादयः । एतेष्वेव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षिणश्च मुमुक्षवो यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ॥ ३४ ॥तेषां च पूर्वपूर्वबाहुल्यमुत्तरोत्तरमल्पत्वं चाह—सहस्रेति ॥ द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयोनुक्रमः उद्देशो येषां द्वितीयस्थाने नुक्रान्ता ये क्रिमयः ते सहस्रभागप्रथमाः सहस्राणां भागाः प्रथमाः प्रथमं निर्दिष्टाः येषां ते क्रिमिभ्यः सहस्रगुणम धिकाः स्थावरा न तु सहस्रतमभागाः क्रिमय इत्यर्थः । द्वितीयानुक्रमादिति पंचम्यन्तपाठेऽपि द्वितीयस्थाने क्रान्तात् क्रिमिवर्गात्सहस्रगुणाः स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे ह्येत इति । यथा स्थावरस्थानान्तर्निर्देष्टव्याः सहस्रगुणमधिकाः एवं पक्ष्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । मोक्षं सम्यगाश्रयम् इति । मोक्षसमाश्रया मुमुक्षवो ज्ञाननिष्ठाः तत्पर्यन्तमेवं पूर्वपूर्वादुत्तरोत्तरन्यूनत्वेन जनक्रमः ! ततः परं मुक्तिः । एतच्च संसारे भूतार्जावबाहुल्य कथनं मोक्षस्य दुर्लभतासचनार्थम अयं च नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव। तदुक्तमादित्यपुराणे—"व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुलाघवैः ॥" इति ॥ ३५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यावन्तो जन्तवः स्वर्गं तावन्तो नरकौकसः ॥ पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥ ३६ ॥ पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि यद्यथा ॥ तथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ॥ ३७ ॥ पापे गुरूणि गुरुणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः ॥ प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायंभुवादयः ॥ ३८ ॥ प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ॥ यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणम्परम् ॥ ३९ ॥

यानुक्रमा न भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ कृतादिकाले तद्धर्माधिक्येपि स्वर्गिवन्नारकिणोप्यनन्ता इत्याह यावन्त इति ॥ ३६ ॥ पापानां मध्ये यस्य यद्यथा प्रायश्चित्तं श्रुतावुक्तं तस्य तत्तथाऽनुस्मृत्य प्रायश्चित्तान्युक्तानीत्याह पापानामिति ॥ ३७ ॥ पाप इति ॥ गुरूणि प्रायश्चित्तानि साक्षात्कर्तुः प्राणान्तिकादीनि गुरूणि पापे मति पूर्वकमत्यन्तमावृत्ते स्वल्पानि रहस्यप्रायश्चित्तादीनि अल्पे सकृदज्ञानकृताप्रकाशानुमतिमात्रादिके तत्र ह्यज्ञानकृते ब्रह्महत्यादिमहापातके द्वादशवार्षिकं ज्ञानकृते तद्द्विगुणम् आवृत्तौ तद्द्विगुणम् अत्यन्तावृत्तौ तद्द्विगुणमिति साक्षात्कर्तुः अनुग्राहकस्यैतत्पादोनं प्रयोजकस्यार्द्धम् अनुमन्तुः सार्द्धपादः प्रोत्साहकादीनां च ततोऽवरमित्यादिक्रमः । तत्र च महापातकानामज्ञानकृतानां द्वादशवार्षिकं कर्तुः शोधकं संव्यवहार्यत्वकरं च मत्या कृतानां तु स्मृत्युक्तं प्राणान्तिकं व्यवहार्यत्वकरं नरकहरं च द्वादशवार्षिकं तु द्विगुणमपि कामकृतानां पातकानां कर्तुः व्यवहार्यत्वकरं न तु नरकहरम् । एवमादिपापस्य प्रायश्चित्तस्य च गुरुलघुत्वादि तारतम्यविदुस्तद्विदः॥ ३८॥ अथ मन्वादिभिरुक्तानां प्रायश्चित्तानां तत्तत्पापमात्रनिवर्त्तकत्वात् यः सकृत्पातकं कुर्यात् "कुर्यादेनस्ततोपरम्" इति श्रुत्युक्तायाः पुनस्तत्पातकप्रवृत्तेरनिवारकत्वाच्च तान्युपेक्ष्य सर्वेषामंहसां महीयसामल्पीयसां च देशकालाद्यविशेषेणात्यन्तोच्छेदकत्वादत एव पुनः पापप्रवृत्तेर्निवारकत्वान्मोक्षादिफलप्रदत्वाच्च तेभ्योऽशेषेभ्यो मिलितेभ्यः परं प्रकृष्टं प्रायश्चित्तविशेषं सर्वोपनिषच्छ्रुतिस्मृतिपुराणसम्मतमाह प्रायश्चित्तानीति॥तप उपवासादि कर्म यज्ञदानादि अनुस्मरणम् अनुर्हीनार्थे स्वस्य शेषत्वानुसन्धानपूर्वकं स्मरणं यथोक्तम् "आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मर" इति परं "क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता । तयथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते" इत्यादि । इदमनुस्मरणं

तदेवं नारकाः सर्वे तद्भोगानन्तरं स्थावरादिक्रमेण पापक्षयात्पुण्यवशाच्च कदाचिद्विदशा भवन्तीत्युक्तम् । इदानीं त्रिदशा अपि सर्वे पुण्यक्षयात्पशवश्च कदाचिन्नारका भवन्तीति वैराग्यार्थमाह—यावन्त इति ॥ नर कौकसो भवन्तीति शेषः । इदानीं पापिनो नरकपरिहारोपायमाह—पापकृदिति । प्रायश्चित्तं यो न करोति स एव नरकं याति न तु कृतप्रायश्चित्तः ॥ ३६ ॥ तच्च प्रायश्चित्तं कर्ममक्तिज्ञानरूपेण त्रिविधं तत्र पापतारतम्येन कर्मात्मकं प्रायश्चित्तमाह—पापानामिति ॥ यत्पापं महदल्पं वा यथा ज्ञात्वा वा पापमज्ञात्वा वा पापं कृतं तथा तदेव तदनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि वेदार्थं संस्मृत्य प्रोक्तानि ॥ ३७ ॥ अनुरूपत्वमाह—पाप इति ॥ ३८ ॥ कर्ममयैः प्रायश्चित्तैर्निःशेषं सर्वपापक्षयाभावाद्दुष्करत्वाच्च सर्वोत्कृष्टं सुकरं च श्रीकृष्णभक्तिरूपं सर्वप्रायश्चित्तमाह—प्रायश्चित्तानीति ॥ तपांसि कृच्छ्रादीनि । कर्माणि च दानयज्ञजपादीनि । तदात्मकानि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ ४० ॥ प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ॥ नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयन्नरः ॥ ४१ ॥ विष्णुसंस्मरणात्क्षीणसमस्तक्लेशसञ्चयः ॥ मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नोनुमीयते ॥४२॥

कीर्त्तनस्याप्युपलक्षणम् । अनन्तरं "क जपो वासुदेवेति कीर्त्तनस्य प्रशंसनात्" ॥ ३९ ॥ ननु भगवतः स्मरणकीर्तनयोः "पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्" इत्यादिवचनेषु आवृत्तयोः पापक्षयहेतुत्वं गम्यते अवशेनापि यन्नाम्नि सकृत्स्मृतोपीत्यादिषु स्मरणकीर्तनयोः सकृत्कृतयोरेव तत्र कथमविरोध इत्याशंक्याह कृते पाप इति ॥ एकं सकृत्कृतं कृतानां सर्वाहसां सकृत्कृतं स्मरणादि करिष्यमाणानां तु आवर्त्यमानं पूर्वाहसां संस्कारनाशद्वारेण पुनरुत्पत्तिप्रतिबन्धतया प्रायश्चित्तमित्यविरोधः । नचात्रानुतप्तानामावृत्तिरनुतप्तानां तु सकृदित्यविरोधो वक्तव्यः । अनुतप्तस्यैव सर्वत्र प्रायश्चित्ताधिकारात् । न चेदं स्मरणमनुतापादिसहकारात्पापस्य निवर्त्तकं किन्तु वस्तुसामर्थ्यात् तिमिरस्येव तरणिः तस्मादत्रानुतापस्य नाङ्गत्वं किन्त्वधिकारिविशेषणता ॥ ४० ॥ किञ्चात्र कालायपि नापेक्ष्यमित्याह—प्रातरिति ॥ सद्य इति वचनात्सकृदेवेति गम्यते अतः सद्य इत्यनेन विरोधात् प्रातरादिषु नावृत्तिरिति मन्तव्यम् । नर इति च जात्याश्रमानादरोक्तेर्देशकर्तृशौचाद्यनपेक्षा लक्ष्यते । "चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य" इत्यादिवचनात् ॥ ४१ ॥ न केवलमिदं पापस्यैव नाशकं किं तु संसारस्यापीत्याह—विष्णुसंस्मरणादिति ॥ तस्य

यानि प्रायश्चित्तानि तेभ्यः सर्वेभ्यः कृष्णस्यानुस्मरणं परं श्रेष्ठम् ॥ ३९ ॥ श्रेष्ठत्वमेवाह—कृत इति ॥ पापे कृते यस्य पुंसोऽनुतापः प्रकर्षेण जायते तस्यैव मन्वाद्युक्तानां तपोदानादीनां मध्ये एकं किञ्चित्पापानुरूपं प्रायश्चित्तम् । अननुतप्तस्य तेष्वनधिकारात् हरिसंस्मरणं तु परम् ॥ ४० ॥ अनुतापमनपेक्ष्यापि निःशेषपापक्षयहेतुत्वात् 'अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते' इति वक्ष्यमाणत्वाद्देशकालादिकमनपेक्ष्य सद्यः पापक्षयहेतुत्वाच्च हरिसंस्मरणं श्रेष्ठमित्याह—प्रातरिति ॥ प्रातर्वा निशि वा संध्यायां वा मध्याह्ने वा । आदिशब्दाद्देशवयोवस्थादिनियमं वारयति—नर इति ॥ आश्रमादिनियमं च देशकालादिनियमं विनैव यथाकथंचिन्नारायणं संस्मरन्नेव सद्यस्तत्क्षणं पापक्षयमवाप्नोति । न तु संस्मरणं कृत्वा एतदुक्तं भवति द्वादशाब्दादिकं हि देशकालाधिकारिनियमाद्यपेक्षं यथावदनुष्ठितं कालान्तरे पापक्षयहेतुः । इदं तु न तथा अतः सर्वश्रेष्ठमिति । अयं भावः । शास्त्रगम्यं हि फलं यथाशास्त्रं देशकालादिनियमेन यथोक्तैनैवाधिकारिणानुष्ठितात्साधनान्निष्पाद्यते । हरिसंस्मरणफलं तु वस्तुसामर्थ्यप्रभावान्न देशकालादिनियममपेक्षत इति । तथा च विष्णुधर्मादिषु वस्तुशक्तिमेव पुरस्कृत्योक्तम्—"चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥" इति । "हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥" इति । "अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् । संकीर्तनमघं पुंसो दहेदेधो यथानलः ॥" इत्यादि । न चैवं सति द्वादशाब्दादेरानर्थक्यं शङ्कनीयं नामादौ श्रद्धाशून्यानां तत्रैव प्रवृत्तिसिद्धेः । स्पष्टं चैतद्भागवतार्थदीपिकायामस्माभिः प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ॥ ४१ ॥ किं च हरिसंस्मरणं द्वादशाब्दादिवत् न तु पापक्षयमात्रकारणम् । किन्तु मुक्तेरपि हेतुरित्याह—विष्णुसंस्मरणादिति ॥ क्षीणसमस्तक्लेशानां पाप

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ॥ तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेंद्रत्वादिकं फलम् ॥ ४३ ॥ क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ॥ क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्माद्दहर्निशं विष्णु संस्मरन्पुरुषो मुने ॥ न याति नरकं मर्त्यः संक्षीणाखिलपातकः ॥ ४५ ॥ मनः प्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ॥ नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ॥ ४६ ॥

मुक्तिसाधनीभूतभगवत्स्मरणवतः ॥ ४२ ॥ नित्यकर्माण्यपि भगवच्चिन्तायुक्तानि मुक्तिदानीत्याह—वासुदेव इति ॥ यथा प्रणयनं नित्ययागाङ्गमपि गोदोहनपात्रेण कृतं पशुफलप्रदं तथा नित्यमपि जपादिकर्म भगवच्चित्तेन कृतं मुक्त्यै भवतीति युक्तम् ॥ ४३ ॥ एवं मुक्तिबीजभगवत्सङ्कीर्त्तनवतो देवेन्द्रत्वादिपदं विघ्न इत्याह क्व नाकपृष्ठेति ॥ शाश्वतफलप्रदस्य हरिकीर्त्तनस्य स्वर्गादिपदं नश्वरत्वादननुरूपमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ यस्मादेवं सकृत् कीर्त्तनादिकृतस्य पापस्य क्षपणं तस्मादावृत्तकीर्त्तनादिजः संस्कारः पापहेतुः दुःखसंसाग्नाशक इत्याह—तस्मादिति ॥ इदं संकीर्त्तनं श्रवणस्याप्युपलक्षणम् । वक्ष्यति च "हन्ति कलुषं श्रोत्रं स यातो हरिः" इति ॥ एवं श्रवणादेः सकृच्छ्रुतेर्व्रीह्यवघातवद्दृष्टफलत्वाभावाच्च प्राक्तनपापक्षयार्थं नावृत्तिकल्पना न्याय्या । अनादिगिरिगुहोदरस्तमोहरस्येव दीपस्य उत्तर पापानुदयार्थं यावद्ब्रह्मापरोक्ष्यमावृत्तिः कार्या पुनस्तमोनुदयाय दीपस्येव यावदर्कोदयं न चैवं सुकरे नामकीर्तनादौ सति दुष्करे द्वादशवार्षिकादौ पुरुषाणामप्रवृत्ते र्मन्वादिवाक्यानामननुष्ठानलक्षणो बाध इतिशंकनीयम् । भगवत्पराङ्मुखानां गुरुषु प्रायश्चित्तेषु स श्रद्धानां प्रवृत्तेः । किञ्च इदं स्मरणादि अश्रद्धया कृतमपि प्रायश्चित्तं भवति । यथा शिशुपालादेः "हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः" इत्यादिवचनात् स्मरणादेव पापक्षये सत्यपि युधिष्ठिरार्जुनबलभद्रादीनां विदुषामपि तीर्थया त्राद्यनुष्ठानमविद्वदभक्तादिलोकसंग्रहार्थम् । अस्मिन्प्रकरणे हरिविष्णुनारायणेत्यनेकनाम्नां प्रयोगात्तेषां पापहरत्वमोक्षप्रदत्वप्रतिपादनाच्च सर्वाण्यपि नामानि सर्वपुरुषार्थ साधनानीति मन्तव्यम् । न तु वासुदेव इत्येकमेव नाम तथा श्रीविष्णुधर्मे "एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम । नाम्नां बहुत्वं लोकानामुपकारकरं शृणु" इत्युपक्रम्य 'वासुदेवाच्युत' इति श्लोकेन केषांचिन्नाम्नां मोक्षप्रदत्वमभिधाय पश्चादन्येषां धर्मकामादिषु पृथग्विनियोगमुक्त्वा "यद्वाभिरोचते नाम्नां तत्सर्वार्थेषु कीर्त्तयेत् । सर्वार्थ सिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः" इति सर्वेषां नाम्नां सर्वपुरुषार्थसाधकत्वस्योक्तत्वात् ॥ ४५ ॥ अथ स्वर्गादेरन्तरायत्वमुपपादयितुं निरुपाधिकसुखस्वरूपभगवद्वयति

मूलानां रागादीनां संचयस्समूहो यस्य सः । नरो मुक्तिमवाप्नोति स्वर्गप्राप्तिस्तु तुच्छत्वात्तस्य विघ्नप्रायेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ किं च जपहोमादिसाद्गुण्यार्थमपि संस्मरणादिकं मुक्तावेव पर्यवस्यतीत्याह—वासुदेव इति ॥ तस्य मोक्षं प्राप्स्यतः पुंसो जपहोमार्चनादिसाध्यं देवेन्द्रत्वादिकं फलम् अतितुच्छत्वादन्तरायो विघ्न एव ॥ ४३ ॥ तदेवाह—क्वेति ॥ नाकपृष्ठस्सत्यलोकस्तद्गमनमपि पुनरावृत्तिकलंकित्वात् वासुदेवेति जपस्य कीर्तनस्य नित्य परमानन्दफलस्य नानुरूपं किं पुनर्देवेंद्रत्वादिकमित्यर्थः । अत्र च हरिस्मरणजपयोर्ग्रहणं श्रवणादिनवविधभक्त्युपलक्षणार्थम् । वक्ष्यति हि हन्ति कलुषं श्रोत्रं समायातो हरिरित्यादि ॥ ४४ ॥ अतो मोक्षफलं विष्णुस्मरणं कुर्वन्नरकं न यातीति किमु वक्तव्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४५ ॥ तदेवं हरिभक्तिरूपं सुलभं सर्वेषां सर्वप्रायश्चित्तमुक्तम् इदानीं विदुषामेव योग्यं ब्रह्मज्ञानात्मकं सर्वप्रायश्चित्तमुररीकृत्य ब्रह्मन्यतिरिक्तस्य पूर्वोक्तस्य स्वर्गनरकत

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च ॥ कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥ ४७ ॥ तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ॥ तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ॥ ४८ ॥ तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित्सुखात्मकम् ॥ मनसः परिणामोयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥ ४९ ॥ ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ॥ ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥ ५० ॥ विद्याविद्येति मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय ॥ ५१ ॥

रिक्तस्य सर्वस्य वस्तुनः सुखात्मकत्वदुःखात्मकत्वं च कर्मकृतं न स्वाभाविकमतोऽस्थिरमनियतं चेत्याह—मनःप्रीतिकर इत्यादिना ॥ सुखदुःखसाधने स्वर्गनरके तेन पुण्यपापयोरेव सुखदुःखसाधनत्वात्त एवोपचारात्स्वर्गनरकशब्दवाच्ये ॥ ४६ ॥ अनियतत्वं दर्शयति वस्त्वेकमिति ॥ वस्तु अन्नपानादि एकमेव वस्तु अनेकपुरुषापेक्षया दुःखाद्यात्मकं भवति तस्माद्वस्तुवस्त्वात्मकं कुतः सुखदुःखायेकान्तरूपेण वस्तुनो वस्तुत्वं कुत एवमनेकपुरुषापेक्षया दुःखाद्यात्मकत्वमव्यवस्थितमित्युक्तम् ॥ ४७ ॥ एकस्मिन्नपि पुरुषे न व्यवस्थितमित्याह—तदेवेति ॥ ४८ ॥ उपसंहरति तस्मादिति ॥ सुखदुःखात्मकत्वं सर्वस्य वस्तुनः कर्मकृतं न स्वरूपकृतमतः कर्मावसाने तदपैतीत्यर्थः । तत्तद्विषयेषु पुण्यपापजन्यो मनोवृत्तिविशेषः सुखदुःखे इत्याह—मनस इति । यत्र विषयज्ञाने पुण्यमानुकूल्यं जनयति तत्सुखं, यत्र पापं प्रातिकूल्यं जनयति तद्दुःखमिति विवेकः ॥ ४९ ॥ मनोवृत्तिप्रसङ्गाद्विषयासंगिनी सा बन्धाय भवति विषयनिवृत्ता मोक्षायेत्याह—ज्ञानमिति ॥ ज्ञानं मनसः परिणामः तदेव परं ब्रह्म तत्प्राप्तिहेतुरित्यर्थः । "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" इति वक्ष्यति । ज्ञानात्मकमिति मनोवृत्तिजनितपुण्यपापनिमित्तमिदं सर्वं यथाह—"कर्मानुरंजितो भुङ्क्ते परिणामं तु चेतसः" इति ॥ ५० ॥ विद्याविद्ये चेति ॥ विद्याविद्ये ज्ञानकर्मणी मोक्षसाधनभूतं ज्ञानं विद्या अनभिसंहितफलं कर्माऽविद्या ते च

त्संपादनादिसर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वमाह—मनःप्रीतिकरः स्वर्ग इत्यादिसार्धैः पञ्चभिः—मनःप्रीतिकरः इति ॥ तद्विपर्ययः मनोदुःखकरः अतः स्वप्नगतमनःप्रीतिदुःखकरवस्तुवत्स्वर्गनरकौ मिथ्यैवेति भावः । मिथ्याभूतस्वर्गनरकहेतुत्वात्पापपुण्ये अपि मिथ्यैवेत्याशयेनाह—नरकेति ॥ ४६ ॥ 'आयुर्वै घृतमिति' तत्साधने साध्यवदुपचारात्पापपुण्ये एव नरकस्वर्गसंज्ञे इत्युक्तम् । सुखदुःखसाधनानां स्रक्चंदनवनितादीनामप्यसत्यत्वमाह—वस्त्वेकमेवेति ॥ वस्तु स्रक्चंदनादिवस्त्वात्मकं नियतस्वभावं कुतः. देशकालभोक्तृभेदेनानियतस्वभावत्वान्न परमार्थतस्सुखदुःखसाधनं किञ्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तस्मादिति ॥ मनसः परिणामः स्वप्नमनोरथादिवन्मनोविलासमात्र इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ किं तर्हि सत्यमित्यत्राह—ज्ञानमिति ॥ ज्ञानात्मकं परं ब्रह्मैव परमार्थ इति शेषः । एवं चेत्कुतोस्य बंधमोक्षौ तत्राह—ज्ञानमिति अविद्यया अहंकारादिरूपेण प्रतीतं ज्ञानमेव बंधायेष्यते । चशब्दाज्ज्ञानमेव विद्यया तन्निरासेन मोक्षाय प्रतिपद्यत इत्यर्थः । न चाभ्यसनीयं निरसनीयं वा अहंकारे तद्व्यतिरिक्तमस्तीत्याह—ज्ञानात्मकमिति ॥ ५० ॥ तदध्यासापवादहेतुविद्याविद्ये अपि अतः पृथग्विद्येते इत्यत्राह—विद्याविद्ये चेति ॥ तदेवमविद्या तत्कर्तृकफलादिरहितात्मानुसंधानं यावदज्ञानं तावत्सर्वप्रायश्चित्तं अपरोक्षज्ञाने तु न पापशंका न च प्रायश्चित्तं "यथा वै पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंते न कर्मणा लिप्यते पापकेन" इत्यादिश्रुतेः । यद्वः मनःप्रीतिकरस्स्वर्ग इत्यादेरेवं संबंधः । यद्यपि स्वर्गनरकौ धर्माधर्मप्राप्यौ विधिवत्सुखदुःखभूयिष्ठौ मयोक्तौ तथापि न तत्प्राप्तिपरिहारयोरतीव यत्नः कार्यः । तत्साधनानां च अप

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एवमेतन्मयाख्यातं भवतो मण्डलं भुवः ॥ पातालानि च सर्वाणि तथैव नरका द्विज ॥ ५२ ॥ समुद्राः पर्वताश्चैव द्वीपा वर्षाणि निम्नगाः ॥ संक्षेपात्सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ कथितं भूतलं ब्रह्मन्भमैतदखिलं त्वया ॥ भुवर्लोकादिकाँल्लोकाञ्छ्रोतुमिच्छाम्यहं मुने ॥ १ ॥ तथैव ग्रहसंस्थानं प्रमाणानि यथा तथा ॥ समाचक्ष्व महाभाग तन्मह्यं परिपृच्छते ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते ॥ ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥ ३ ॥ यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डलात् ॥ नभस्तावन्प्रमाणं वै व्यासमण्डलतो द्विज ॥ ४ ॥ भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय मण्डलम् ॥ लक्षाद्दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्थितम् ॥ ५ ॥ पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ॥ नक्षत्र मण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते ॥ ६ ॥ द्वे लक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् बुधो नक्षत्रमण्डलात् ॥ तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ॥ ७ ॥ अङ्गारकोपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः ॥ लक्षद्वये तु भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥ ८ ॥ सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः ॥ सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम॥९॥ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्ध्वं व्यवस्थितः॥मेढीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः॥१०॥

ज्ञानमेव मनोवृत्तिरूपज्ञानसाध्ये इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ कथितमिति ॥ कथितमित्यादि भुवनशेषस्य ज्योतिश्चक्रस्य च प्रश्नः ॥ १ ॥ २ ॥ रवीति ॥ तावती भूलोकाख्या ॥ ३ ॥ यावदिति ॥ यावत्प्रमाणा अभितः कटाहद्वयस्पृक् विस्तारपरिमण्डलात् व्यासाद्वृत्तपरिधिभानाच्च नभो भुवर्लोकाख्यं व्यासमण्डलतस्तावद्विस्तारात्पञ्चाशत्कोटिवृत्तपरिधेः सार्द्धशतकोटिकं स्वर्लोकावधेः सूर्य्यस्य लक्षोच्छ्रितत्वोक्त्या भुवर्लोको लक्षोत्सेध इत्यप्यर्थादुक्तम् ॥४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥९॥ ऋषिभ्यइति॥मेढिः खलमध्यनिखातस्तम्भः ॥१०॥

रमार्थत्वात् । परं ब्रह्म चैकं सत्यं अतस्तत्प्राप्तये मनोर्पिभर्ज्ञानाभ्यास एव यत्नः कार्य इति ॥५१॥ तदेवं नरकप्रसंगप्राप्तं परिसमाप्य प्रकृतमेवोपसंहरन्नाह–एतमित्यादिद्वाभ्याम् ॥५२॥५३॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे षष्ठोध्यायः ॥६॥ नमो भगवते तस्मै पराशरमहर्षये । यत्प्रसादेन सर्वात्मा वासुदेवस्स्मृतो मया ॥१॥१॥ तथैवेति ॥ ग्रहाणां संस्थानं कस्योपरि को ग्रहोऽस्तीति तेषां संनिवेशं प्रमाणानि तेषान् अन्तरान्तरयोजनसंख्याः ॥२॥ भूलोकमानेनैव भुवर्लोक इति वक्तुं तन्मानं तावदाह–रवीति पृथ्वीस्मृतेति भूलोकः स्मृतः इत्यर्थः॥३॥ यावदिति विस्तारो लोकालोकावधिःपरिमण्डलं वृत्तसंस्थानं तयोर्द्वैक्यं तस्मात् व्यासमण्डलतः विस्तारमंडलास्यां नभो भुवर्लोकाख्य द्यावापृथिव्योर्लोकालोकपरिच्छिन्नयोरंतरालवर्त्ति भुवर्लोकोपि तावानेवेत्यर्थः।यथाह शुकः"एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशप्रमाणतो व्याख्यातः। एतेनैव हि दिवो मंडलमानं तद्विद उपदिशन्ति यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां तदन्तरेणान्तरिक्षं तदुपसंधितम्"इति॥४॥स्वर्लोकमाह–भूमेरित्यादिषड्भिः॥५॥पूर्ण इति॥शतसहस्रे लक्षे पूर्णे॥६॥७॥८॥सौरिरिति सौरिः शनैश्चरः॥९॥ऋषिभ्य इति।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्रैलोक्यमेतत्कथितमुत्सेधेन महामुने ॥ इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रतिष्ठिता ॥ ११ ॥ ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्प वासिनः ॥ एकयोजनकोटिस्तु यत्र ते कल्पवासिनः ॥ १२ ॥ द्वे कोटी तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः ॥ सनन्दनाद्याः प्रथिता मैत्रेयामलचेतसः ॥ १३ ॥ चतुर्गुणोत्तरे चोर्ध्वं जनलोकात्तपः स्थितः ॥ वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ॥ १४ ॥ षड्गुणेन तपोलोकात्सत्यलोको विराजते ॥ अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि संस्मृतः ॥ १५ ॥

त्रैलोक्यमिति ॥ इज्याफलस्य त्यागफलस्यभूः भोगभूमिरेषा इदं त्रैलोक्यम् इज्या चात्र भारतवर्षे कर्त्तव्या ॥ उपासना योगादिक्रिया तत्फलं च सर्वलोकेष्वपि स्यात् "योगीश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्या" इति वचनात् ॥ ११ ॥ ध्रुवादिति ॥ कल्पवासिनः कल्पावधिकायुषः मन्वन्तराद्यधिकारिणः इन्द्राद्याः स्वाधिकार निवृत्तौ कालप्रतीक्षया महर्लोके तिष्ठन्ति "विनिवृत्ताधिकारास्तु महर्लोकनिवासिनः" इति शैवोक्तेः। "कल्पाधिकारिणश्चात्र संस्थिता द्विजपुङ्गवाः" इति कूर्मोक्तेश्च । पुनस्ताननूद्य तल्लोकोच्छ्रायोऽभिधीयते एकेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ चतुर्गुणोत्तर इति ॥ चतुर्गणोत्तर इति कोटिद्वयं प्रकृत्योक्तत्वाज्जनलोकादष्टकोट्युत्तरे व्योम्नि तपः । षड्गुणेत्यत्रापि तपसो द्वादशकोट्युच्छ्रयं सत्यम् । इत्थं त्रयोविंशतिकोट्यो ध्रुवादूर्ध्वं सत्यमारभ्याण्डकटाहान्तं किंचिदूनं कोटिद्वयं ज्ञेयं ब्रह्मलोक एव भगवतः पुरं रुद्रादीनां च तदुपरि समस्ततोऽण्डकटाहश्च यत्तु "जनलोकात्तपोलोकश्चतस्रः कोट्यः स्मृताः । प्राजापत्यं ब्रह्मलोकः कोटिषट्कं तु सृज्यते" इति पुराणान्तरवचनं तत्तु तल्लोकान्तरालविषयम् । इदं चतुर्गुणोत्तरे षड्गुणेनेत्यादिवचनं तत्तल्लोकान्तरालस्य लोकोच्छ्रायघनस्य च संहत्यमानोक्तिपरमित्य विरोधः ॥ ॥ १४ ॥ षड्गुणेनेति ॥ तथा हि वायुनोक्तम् "अपुनर्मारकाः सत्यलोकं प्राप्ता हि न पुनः संसरन्ति" "ब्रह्मलोकमभिसम्पन्ना न पुनरिमं मानवमावर्त्त मावर्त्तन्ते" इति श्रुतेः । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति स्मृतेश्च । "आब्रह्मभुवनादि" इत्यादिस्मृत्युक्तमाव र्त्तनं चतुर्मुखायुपासनेन तत्तल्लोकप्राप्तिविषयं कल्प्यम् "तेषामेषां केचन ब्रह्मलोका रुद्रस्यान्ये सन्ति तत्रैव लोकाः । विष्णोरन्ये सन्ति लोका विशालास्ताँल्लोकाँस्तानुपास्य

मेढीभूतः धान्याक्रमणे पशूनामाश्रयः खलमध्यनिखातस्तम्भो मेढिः तद्वत्स्थितः ॥ १० ॥ त्रैलोक्यमिति ॥ उत्सेधेन उच्छ्रयेण पंचदशलक्षप्रमाणन इज्यादिफलस्य यागादिकर्मफलस्य भूरेषा त्रैलोक्यरक्षणा । त्वर्थे चकारः । इज्या त्वत्र भारतवर्ष एव प्रतिष्ठिता समाप्ता । उक्तं हि "यतो हि कर्मभूरेषा ह्यतोन्या भोगभूमयः" इति । अतोत्र लब्धजन्मना पुंसा नित्यं धर्मे यतितव्यमिति भावः ॥ ११ ॥ ध्रुवादिति ॥ कल्पं दिनपर्यंतमेव महर्लोके वसन्ति कल्पान्ते जनलोकं यान्तीति कल्पवासिनो भृग्वादयः । "त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना । यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयो र्दिताः ॥" इति शुकोक्तेः । तस्योच्छ्रायमाह--एकेति ॥ यत्रेत्यादेः पुनरुक्तिस्तदुच्छ्रायविधानार्था । सुगमं पाठम् ॥ १२ ॥ द्वे इति ॥ महर्लोकानंतरमुच्छ्रयेण द्वे कोटी जनोलोकः । यत्र ते कथिताः प्रख्याता स्सनंदनाद्याः सन्ति ॥ १३ ॥ चतुर्गुणोत्तर इति ॥ जनलोकचतुर्गुणोत्तरे अष्टकोटयुच्छ्रये आकाशे व्यातस्तपोलोकस्स्मृतः ॥ १४ ॥ षड्गुणेनेति ॥ जनलोकापेक्षयैव षडगणेन द्वादशकोटयुच्छ्रयेण तपोलोकानन्तरं सत्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पादगम्यन्तु यत्किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ॥ स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तरोऽस्य मयोदितः ॥ १६ ॥ भूमिसूर्यान्तरं यच्च सिद्धादिमुनि सेवितम् ॥ भुवर्लोकस्तु सोप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ॥ १७ ॥ ध्रुवसूर्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश ॥ स्वर्लोकः सोपि गदितो लोकसं स्थानचिन्तकैः ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यमेतत्कृतकं मैत्रेय परिपठ्यते ॥ जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥ १९ ॥ कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ॥ शून्यो भवति कल्पान्ते योत्यन्तं न विनश्यति ॥ २० ॥ एते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव ॥ पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैष विस्तरः ॥ २१ ॥ एतदण्डकटाहेन तिर्यक् चोध्वमधस्तथा ॥ कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥ २२ ॥ दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयांडं च तद्वृतम् ॥ सर्वोम्बुपरिधानोसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ॥ २३ ॥ वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसा वृतः ॥ भूतादिना नभः सोपि महता परिवेष्टितः ॥ दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ॥ २४ ॥ महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ॥ अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं चापि विद्यते ॥ २५ ॥

व्रजन्ति" इति पुराणान्तरवचनात् । तेषामपि नात्यन्तिकी संसारमण्डलप्राप्तिलक्षणा निवृत्तिः किन्तु ब्रह्मलोकलये ये मृताः पुनस्तस्मिन्सृष्टे तत्रैव जायन्ते ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृतकाकृतयोरिति ॥ शून्यो निर्जनः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दशोत्तरेणेति ॥ असावम्बुपरिहितोण्डः ॥ २३ ॥ वह्निश्चेति ॥ प्रधानस्यानन्त्याद्दशोत्तरत्वमप्यस्तीति शते । पञ्चाशन्न्यायाद्दशोत्तराणि सप्तेत्युपपन्नम् । यद्वा कटाहादीनि महदन्तानि सप्तावरणानि तत्र कटाहस्य दशोत्तरत्ववचनं छत्रिन्यायात् ॥ २४ ॥ महान्तमिति ॥ अनन्तस्येति यतस्तस्यानन्तस्य अन्तः कालतो नाशः संख्यानयोजनेयत्तादिश्च नास्ति ॥ २५ ॥

लोकः न तु तपोलोकात्यङ्गुणेनेति मन्तव्यम् । तथा सत्यष्टाविंशत्कोटयुच्छ्रयत्वेन ब्रह्माण्डे तस्यावकाशाभावात् । अपुनर्मार्गाः पुनर्मृत्युशून्याः । सत्यलोक एव कक्ष्यादिभेदेन ब्रह्मधिष्ण्यात्परं वैकुंठलोकादि ज्ञेयम् । एवं च भूस्तदूर्ध्वं पंचदशलक्षोत्तराख्रयोविंशतिकोट्यो भवन्ति सत्यलोकादूर्ध्वं पंचदशलक्षोनकोटद्वयादंडकटाह इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ महर्लोकादीनामुत्सेधप्रमाणमुक्तं भूरादिलोकत्रयस्य प्रत्येकमुत्सेधव्यवस्थामाह पाद गम्यमित्यादित्रिभिः—पादगम्यमिति । चरणसंचारयोग्यं गिरिशिखरादि यावत्तावदुत्सेधो भूर्लोक इत्यर्थः । विस्तारोऽस्य मयोदितः । सर्वलोकाऽऽलोकावधिः पंचविंशतिकोटिप्रमाणः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ध्रुवसूर्यान्तर मिति । नियुतानि लक्षाणि ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यमिति ॥ त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्यत्वात् जनलोकादित्रयमकृतकम् । प्रतिकल्पमकार्यत्वात् ॥ १९ ॥ कृतकाकृतयोरिति ॥ महर्लोकस्य कृतकाकृतत्वे हेतु माह—शून्य इति ॥ जनैश्शून्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ एतदिति ॥ एतच्चतुर्दशभुवनात्मकं जगदंडकटाहेन समावृतं तदेव पृथिव्यावरणम् । स च कटाहः कोटियोजनविस्तारः । "सप्तसागरमानस्तु गर्तोदस्तदनन्त रम । कोटियोजनमानस्तु कटाहस्स व्यवस्थितः ॥" इति स्वच्छन्दभैरवतंत्रोक्तेः ॥ २२ ॥ दशोत्तरेणेति । कटाहदशोत्तरेण दशगुणेन अम्बुपरिधानः पयोवेष्टितः दशोत्तराणि सप्तेति छत्रिन्यायेनोक्तं पृथिव्यावरणस्य दशोत्तरत्वाभावात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ "एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया । महदादिभिरावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥" इति शास्त्रोक्तेरष्टममध्यावरणं प्रसिद्धं तदाह—महान्तं चेति । उत्पत्तिविनाशाभ्यां परि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं चापि वै यतः ॥ हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ॥२६॥ अंडानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च॥ ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥ २७ ॥ दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले तद्वत्पुमानपि ॥ प्रधानेऽवस्थितो व्यापी चेतनात्मात्मवेदनः ॥ २८ ॥ प्रधानं च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ॥ विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रयधर्मिणौ ॥ २९ ॥ तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च ॥ क्षोभकारणभूता च सर्गकाले महामते ॥ ३० ॥ यथा सक्तं जले वातो बिभर्त्ति कणिकाशतम् ॥ शक्तिः सापि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मकम् ॥ ३१ ॥ यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ॥ आदिबीजात्प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ अतोऽनन्तमसंख्यातप्रमाणम् । तत्प्रधानमित्यन्वयः ॥२६॥ अण्डानां चेति ॥ तत्र प्रधाने सन्तीतिशेषः ॥ २७ ॥ दारुणीति ॥ चेतनात्मा ज्ञातृस्वरूपः आत्मवेदनः स्वयंप्रकाशः दारुणीत्यादिना दुर्विवेचत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥ प्रधानमिति ॥ सर्वभूतात्मभूतया सर्वभूतव्यापिन्या विष्णुशक्त्या विष्णुसंकल्पेन संश्रयधर्मिणौ अन्योन्यसंश्लिष्टौ वृतौ धृतौ। ॥ २९ ॥ तयोरिति ॥ सैव शक्तिः पृथग्भावो मोक्षः संश्रयो बन्धः तयोः कारणं पुरुषस्य बन्धमोक्षहेतुरित्यर्थः । क्षोभकारणभूता गुणवैषम्यौन्मुख्यहेतुः ॥ ३० ॥ यथेति ॥ यथा वायुर्जले स्थितं कणिकाशतम् असक्तं निर्लेपं यथा बिभर्त्ति तथा विष्णोः सा शक्तिः प्रधानपुरुषात्मकं सर्वं तद्गततदोषैरस्पृष्टं बिभर्त्ति।अनेन श्लोकेन धारणादावक्लेशोपि दर्शितः ॥ ३१ ॥ यथा चेति ॥ कार्यभूतावृक्षा यल्लक्षणास्तल्लक्षणेन तद्धर्मकेण पार्थिवत्ववृक्षत्वचूतत्वादि

च्छिन्नानि च पृथिव्यादिसप्तावरणानि । प्रधानं तु न तथेत्याह–अनंतस्येति ॥ सर्वगतस्यान्तो नाशो नास्ति संख्यानं वा दशगुणात्मकम् ॥ २५ ॥ तदिति ॥ यतस्तदनंतं नित्यम् असंख्यातप्रमाणं चेति न विद्यते संख्यातं प्रमाणं यस्य तत्तथाभूतं च वै प्रसिद्धम् । नाहो न रात्रिरित्यादिश्रुतिपुराणेषु अतः कार्यस्य समस्तस्य हेतुभूतं परा प्रकृतिश्च अनादिमत्वात् ॥ २६ ॥ सर्वगत्वं व्यनक्ति अण्डानां तु ॥ २७ ॥ ततश्च पुरुषाधिष्ठितमेव जगतो हेतुरित्याह–दारुणीति ॥ काष्ठे यथा तत्प्रकाशकः सूक्ष्मोग्निरवस्थितः तिले च तैलं यथा व्याप्तं आत्मवेदनस्स्वप्रकाशः ॥ २८ ॥ तयोरपि परमेश्वराधिष्ठितत्त्वमाह प्रधानं चेत्यादिग्रन्थाभ्याम् । प्रधानं चेति ॥ विष्णोस्स्वरूपभूतया शक्त्या सच्छक्त्या वृतावधिष्ठितौ संश्रयधर्मिणौ नियम्यनियंतृभावेन स्थितौ ॥ २९ ॥ तयोरिति ॥ सैव कालात्मना स्थिता सती तयोः प्रलयकाले पृथग्भावस्य कारणं स्थिति काले संश्रयस्य च कारणं सर्गकाले क्षोभकारणभूता चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं च प्रधानपुरुषद्वारा तत्कार्यभूतजगदाश्रयत्वेपि विष्णुशक्तेर्निमित्तत्वं दृष्टान्तेनाह–यथेति ॥ जले स्थितं कणिकाशतं परमाणुस्तोमम् असक्तं यथा भवत्येवं वातो बिभर्ति तथा प्रधानपुरुषात्मकं जगत्तत्रैव स्थितत्वादात्मन्यासक्तमेव विष्णुशक्तिर्बिभर्ति । यथा शैत्यं जले वातो बिभर्ति कणिकागतमिति पाठान्तरे जलस्थितं शैत्यं कणिकाद्वारेणागतं यथा वातो विभर्ति तथा जलस्थानीयप्रधानपुरुषस्थं शैत्यस्थानीयं जगत् कणिकास्थानीयमहदादिद्वारेणागतं वातस्थानीया विष्णोः शक्तिर्बिभर्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन प्रपञ्चयन्सर्वेषां कारणानां मूलकारणानुगतिमाह यथा चेत्यादिसार्धैस्त्रिभिः–यथा चेति ॥ श्लोकद्वयस्याप्येकान्वयः । अन्यानि बीजानि ततः पादपात्प्रकर्षेण भवन्ति तेभ्यो बीजेभ्योऽन्ये द्रुमा भवन्ति । तद्बीजेभ्यश्चापरे द्रुमाः । तल्लक्षणं पूर्वद्रुमसजातीयं यच्चूतादि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रभवन्ति ततस्तेभ्यः सम्भवन्त्यपरे द्रुमाः॥ तेपि तल्लक्षणद्रव्यकारणानुगता मुने ॥३३॥ एवमव्याकृतात्पूर्वं जायन्ते महदादयः ॥ विशेषान्तास्ततस्तेभ्यः संभवंत्यसुरादयः ॥ तेभ्यश्च पुत्रास्तेषां च पुत्राणामपरे सुताः ॥३४॥ बीजाद्वृक्षप्ररोहेण यथा नापचयस्तरोः॥ भूतानां भूतसर्गेण नैवास्त्यपचयस्तथा ॥ ३५ ॥ सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः कारणं तरोः ॥ तथैवापरिणामेन विश्वस्य भगवान्हरिः ॥३६॥ व्रीहिबीजे यथा मूलं नालं पत्राङ्कुरौ तथा ॥ काण्डकोषस्तु पुष्पं च क्षीरं तद्वच्च तण्डुलाः ॥ ३७ ॥ तुषाः कणाश्च सन्तो वै यान्त्याविर्भावमात्मनः ॥ प्ररोहहेतुसामग्र्यमासाद्य मुनिसत्तम ॥३८॥ तथा कर्मस्वनेकेषु देवाद्याः समवस्थिताः ॥ विष्णुशक्तिं समासाद्य प्ररोहमुपयान्ति वै ॥ ३९ ॥ स च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत् ॥ जगच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति॥४०॥ तद्ब्रह्म तत्परं धाम सदसत्परमं पदम् ॥ यस्य सर्वमभेदेन यतश्चैतच्चराचरम् ॥ ४१ ॥

धर्मवता द्रव्येण उपादानकारणभूतेन यथानुगता एवं सत्त्वादिगुणमया महदाद्यास्तादृशा देवाऽव्यक्ताज्जायन्ते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ बीजेति ॥ यथा नापचयस्तरोः अनेकबीजवृक्षकारणभावेपि यथा वृक्षस्य न विनाशः केनाप्यवयवेन एवं देवादिसर्वसर्गेपि पञ्चभूतानां न क्षयः ॥ ३५ ॥ जगदुपादानकारणत्वेपि भगवतः स्वशरीरभूतप्रधानांशनिष्ठतया विकाराणां कालादिवत्स्वरूपेण परिणामित्वं नास्तीत्याह—सन्निधानादिति ॥ ३६ ॥ आत्मनां देवादिभेदेनोत्पत्तिरपि तत्तत्कर्मानुरूपभगवत्सङ्कल्पायत्तेत्याह—व्रीहीत्यादि ॥ व्रीहिबीजे मूलनालादयः कारणभूतव्रीहिद्रव्यरूपेणोदिताः परिणामशक्तिमतः क्षेत्रकर्षणोन्निजलसेकादिप्ररोहहेतुसामग्रीमासाद्य मूलनालाद्यवस्थया यथाविर्भवन्ति, एवम् आत्मानः स्वकर्मशक्तिसहितविष्णुशक्तिरूपसामग्रीमासाद्य देवादिरूपेणाऽऽविर्भवन्तीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एवं विष्णोर्जगत्कारणत्वमुक्तम् । स एव परं ब्रह्मेत्याह—स चेति ॥ ४० ॥ अत्र यद्वृत्तैर्विष्णुः परामृश्यते कारणवाक्येषु सद्ब्रह्मादिशब्दवाच्यमपि स एवेत्याह—तद्ब्रह्मेति ॥

द्रव्यं तदेव कारणं तेनान्विता व्याप्ताः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ विशेषान्ताः पृथिव्यन्ताः ॥ ३४ ॥ बहुकार्योत्पादकानामपि देवादीनामपक्षयाभावं दृष्टान्तेनाह—बीजवृक्षेति ॥ ३५ ॥ सर्वकारणभूतस्यापि हरेर्निर्विकारत्वं दृष्टान्तेनाह—सन्निधानादिति ॥ उपादानत्वमपि हरेः प्रकृतिद्वारेणैव न स्वरूपेणैति भावः ॥ ३६ ॥ एवमव्याकृतात्पूर्वं जायंत इत्यादिवाक्यात्प्राप्तामसदादशंकां दृष्टान्तेन वारयन्नाह व्रीहीत्यादित्रिभिः—व्रीहीति ॥ श्लोकत्रयस्याप्येकान्वयः।व्रीहिबीजे सन्त्येव मूलनालादयः आत्मनस्स्वस्य प्ररोहहेतुसामग्र्यमभिव्यक्तकारणपौष्कल्यं भूमिजलादिसंयोगमासाद्य प्राप्य यथा आविर्भावं यान्ति तथा अनेकेषु कर्मसु वासनासु स्थिताःदेवादीनामपि पूर्वं देहास्सूक्ष्मभूतप्रकारेण सन्त एव विष्णुशक्तिं कालकर्मादिभावापन्नां प्राप्याविर्भावं यान्ति न पुनरत्यन्तमसन्त एव जायन्ते " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " इति श्रुतेरित्यर्थः ॥३७॥ ३८ ॥३९॥ नन्वेवं सर्वकारणं ब्रह्मैव श्रुतिषु प्रसिद्धं न तु विष्णुस्तत्राह—स चेति ॥ विष्णुः परंब्रह्मैव तत्कुत इत्यपेक्षायां [illegible] इत्यविशेषेण [illegible] इत्यविशेषेण [illegible] इत्यविशेषेण

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः ॥ तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥ ४२ ॥ कर्त्ता क्रियाणां स च इज्यते क्रतुः स एवतत्कर्मफलं च तस्य ॥ स्रुगादियत्साधनमप्यशेषं हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ ४३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत ॥ ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां शृणुष्व मे ॥ १ ॥ योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ॥ ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ॥ २ ॥ सार्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै ॥ योजनानां तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके ॥ संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥

परं पदं परमप्राप्यम् एतच्चराचरं जगदविशेषेण यस्य यदीयमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ स एवेति ॥ जगच्च स इत्यनन्यत्वोपपादनं स एव मूलप्रकृतिरिति ॥ ४२ ॥ तत्प्राप्त्युपायो यागादिस्तत्साधनं च स एवेत्याह—कर्त्ताक्रियाणामिति ॥ तत्कर्म तस्यानुष्ठानं तस्य क्रतोः ॥ ४३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ अथ ज्यौतिश्चक्रम् । व्याख्यातमिति ॥ एतत् ब्रह्माण्डसंस्थानं मया तव व्याख्यातम् ॥ १ ॥ योजनानामिति ॥ भास्करस्य देहव्याप्तो रथभागो नवसाहस्रः वक्ष्यमाणगंधर्वादिपरिवारावकाशार्थो रथांशश्च साहस्रमात्रः इत्थं दशसाहस्रो रथः "मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत । नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु" इति "दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतो रथः" इति च तेजोमयतया दूरतो मण्डलत्वेन दृश्यमानस्य तद्देहस्य नवसहस्रतया तद्रथस्य च दशसहस्रतया वायूक्तेः ईषादण्डः द्विगुणः विंशतियोजनसहस्रः सार्धकोटिरिति ॥ २ ॥ अधिकानि पञ्चाशत्सहस्रयोजनानि आमेरोर्मानसोत्तरपर्यंतं स्थितस्येह महाक्षत्वेन विवक्षितत्वात् "तत्र मेरुमध्योपरि षोडशसहस्रोच्छ्रितगगनस्थोत्तराग्रे मानसोत्तरोपर्यर्द्धलक्षोच्छ्रितान्तरिक्षावस्थितदक्षिणाग्रे महाक्षे चक्रं हिरण्मयेना नल्पेनेति मात्स्योक्तमानम्" ॥ संवत्सरात्मककालचक्रतयोपास्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ त्रिनाभिमतीति त्रिनाभीत्यादेर्मात्स्योक्तिर्व्याख्या "अहस्त्रिनाभि सूर्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् । अरास्संवत्सराः पञ्च तेम्यःषड्ऋतवः स्मृताः" इति वायूक्तिस्तु "अहस्त्रिनाभि सूर्यस्य अराः पञ्चर्तवः स्मृताः । तेम्यः षड्ऋतवस्तस्यइति । यद्वा चातुर्मास्यैस्त्रिनाभिर्हेमन्ताशिशिरयौरैक्यं

मित्याह—तद्ब्रह्मेति ॥ तच्छ्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म तस्य विष्णोः परमं धाम स्वरूपं यतस्सदसतोः परं पदं यत्तत्स्य चाभेदेन सर्वमेतज्जगद्भवति ॥ ४१ ॥ ततो विष्णुब्रह्मणोर्लक्षणाभेदाद्ब्रह्मैव विष्णुर्मूलकारणं चेत्याह—स एवेति ॥ अतः स एव सर्वकारणमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सर्वकर्मफलं तत्साधनादिरूपश्च स एवेति दर्शयन्नुक्तं सर्वात्मत्वं निगमयति कर्तेति ॥ ४३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीगोपालसमुद्रस्थविद्वज्जनकृपाबलात् ॥ योजितं चैकदेशेन टीकया सह वैष्णवम् ॥ १ ॥ विस्तृतं विस्तरेणेदं ज्योतिश्चक्रं विचक्षणैः । मया तु मंदबोधाय संक्षेपेणोपवर्ण्यते ॥ ॥ १ ॥ योजनानामिति ॥ ईषादण्डः अक्षयुगयोस्संधानार्थो दण्डः द्विगुणः अष्टादशयोजनसहस्रः ॥ २ ॥ सार्धकोटिरिति ॥ मेरुमानसाचलयोर्यावदन्तरं तावदेवाक्षस्य मानं तस्य रथस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे त्वितरभागः । यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयन्त्रचक्रवन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमतीति श्रीशुकोक्तेः ॥ ३ ॥ चक्रमेवोपासनार्थं विशिष्यनाह—त्रिनाभिमतीति ॥ नाभिस्तम्भः यत्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेखलः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृत्वा पञ्चभिः पञ्चारं षड्ऋतुभिः षण्णेमि । तथाहि यास्केन निरुक्तम् "त्रिनाभिचक्रं ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्तः" इति । संवत्सरं सर्वमत्राभिस्तौति पञ्चारे चक्र इति पंचर्तुतया पञ्चत्वेवः संवत्सरस्य इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन षडर आहुरर्पितमिति षड्ऋतुतया अराः प्रसृता नाभिमति च अक्षयात्मके नित्य प्रवाहे चक्रमिति पाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । प्रागुक्ते संवत्सरात्मके कालचक्रे कृत्स्नं कालायत्तं जगत्प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिपञ्चारत्वादिकं हि चक्रविशेषणं "द्वादश प्रथयश्च क्रमेकं त्रीणि नतानीति पञ्चारे चक्रे" इति श्रुतेः । यद्वा पूर्वश्लोकोक्ते संवत्सरादिकालात्मकतयोपास्ये रविरथचक्रे कृत्स्नं कालचक्रं परिवर्तनशीलं कालावयववृन्दं स्थितम् । लक्षप्रमाणमित्यादि ह्रस्वाक्षस्य यत्प्रमाणं तदेव तस्य रथस्य युगखण्डयोः संहत्यमानं सार्धपञ्चचत्वारिंशत्सहस्रं तस्य युगमित्यर्थः । युगस्य खण्ड्योःपृथगुक्तिः विनियोगद्वैधात् । तथा हि मेरुमानसोतरावधि व्यातमहाक्षोपरि तदानुकूल्येन यमलवत्स्थितः उदग्दक्षिणायनकाष्ठयोरन्तरालमण्डलेषु रथस्याकर्षणविकर्षणार्थम् । ध्रुवगृहीतवातरश्मिबद्धः कुविन्दनाडीवत्सञ्चारी ह्रस्वाक्षस्तदुपरि बद्धो दशसहस्रो रथोऽवतिष्ठते ह्रस्वाक्षमध्यमारभ्य रथद्विगुण ईषादण्डः प्रत्यङ्मुखो ज्ञेयः "द्विगुणोस्य रथोपस्थादीषादण्डः प्रमाणतः" इति मात्स्योक्तेः । ईषाग्रे तिर्यङ् निबद्धः मध्ये ह्रस्वाक्षसमदैर्घ्यम् । युगं युगस्य वामार्द्धे सप्ताश्वबन्धने विनियुक्तम् । "असङ्ख्यैस्तुरगैर्युक्तं ततः स्थितैः" इति लैङ्गोक्तेः "सप्ताश्वरूपच्छन्दांसि वहन्तो वामतो रविम्" इति लैङ्गवायव्योक्तेश्च । रथोत्तरभागस्थयुगार्द्धन्तु मेर्वासन्नं तद्वायुरश्मिद्वारा ध्रुवाधारम् । एवं तेन युतार्द्धेन सह ह्रस्वाक्षोत्तरभागोपि मेर्वासन्नो ध्रुवरश्मिबद्धस्तद्वारा ध्रुवाधारः।एतेन ह्रस्वाक्षश्च रथस्योत्तरभागस्थयुगाग्रं चोभयं दीर्घाक्षोपरि स्थितव्यशीति शतमण्डलरेखामार्गेण सञ्चाराद्रथदक्षिणभागे स्वस्वाग्रद्वयनिबद्धरश्मिभ्यां ध्रुवेणोदगयने मेर्वभिमुखमाकृष्यते । दक्षिणायने महाक्षोपर्येव मानसोत्तराभिमुखं शिथिली कृत्य विकृष्यते तेन महाक्षोपरि यन्त्रितह्रस्वाक्षस्थबिम्बस्य दक्षिणोत्तरगतिर्नान्यथेत्युक्तं भवति । यल्लैङ्गमात्स्यवायव्येषु "युगाक्षकोटिसम्बन्धौ द्वौ रश्मी स्यन्दनस्य तु । ध्रुवेण प्रगृहीतौ तौ विकृष्य युगयोस्तु वै ॥ युगाक्षकोटिस्थौ तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु । ध्रुवेण प्रगृहीतौ तौ रश्मी यौ नयतो रविम् ॥ भ्रमतो मण्डलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु । भ्रमन्तमनुगच्छन्तौ ध्रुवं रश्मी तु तावुभौ ॥ ह्रसतस्तस्य रश्मी तु मण्डलेषूत्तरायणे । वर्द्धेते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु ॥ आकृष्येते यदा तौ तु

अहो रूपत्वान्नाभित्वेनोपास्यत्वात् । मेखलारूपास्तिस्रो नाभयः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णाः तद्युक्ते । पंचारे पंच सम्वत्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका यस्य तस्मिन् षण्णेमिनि षड् ऋतवो नेमयः प्रान्तवलयानि तद्वति कालात्मकत्वात् । अक्षयात्मके सम्वत्सरमये संवत्सराधारत्वात् संवत्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयत्वं तदुक्तं मात्स्ये—"अहस्त्रिनाभिस्सूर्यस्य द्वेचक्रस्य वै स्मृतम् । अराः संवत्सराः पंच नेम्यः षड् ऋतव स्स्मृताः ॥" इति । तस्मिन्कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृत्स्नं ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितमाश्रितं सूर्यरथचक्रं तु महाक्षे । इयं चात्र रथप्रक्रियाभूतलाद्योजनलक्षे सूर्यः पञ्चदशलक्षे ध्रुवः चतुरशीतिसहस्रयोजनोच्छ्रायो मेरुः । अर्धलक्षोच्छ्रायेमेरोश्चोपरि षोडशसहस्रोच्छ्राये वायुस्कंधे सप्तलक्षोत्तरसार्धकोटिप्रमाणो रविरथस्याक्षो मानसोत्तरप्रोतैकचक्रस्तिर्यग्विततोस्ति युगं चाक्षसमप्रमाणं दक्षिणार्धवद्रसताश्वं तत्समानार्धं चाक्षवदेवास्ति तस्मिन् चाक्षे चक्र प्रान्तनिबद्धमूलो ह्रस्वाक्षो वायुरश्मियुक्तो ध्रुवाधारोस्ति । युगं च दक्षिणार्धे वायुरश्मिसंबद्धं तथैवास्ति प्रवहादिवायुवशाच्च द्वादशराश्यात्मकं ज्योतिश्चक्रं प्रत्यहं मेरुं प्रदक्षिण कुर्वन्नपि स्वगत्या राश्यभिमुखमपि किञ्चि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हयाश्च सप्तच्छंदांसि तेषां नामानि मे शृणु ॥ गायत्री च बृहत्युष्णिग्जगती त्रिष्टुभेव च ॥ अनुष्टुप्पंक्तिरित्युक्ता छंदांसि हरयो रवेः ॥ ९ ॥
ध्रुवेणाधिष्ठितौ तदा। सोऽप्यन्तरगतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु । ध्रुवेण मुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु" एवं सर्वाधार
भूतो महाक्षोपि ध्रुवेण रश्म्यन्तरेण भ्राम्यमाणश्चक्रं भ्रामयन्प्रत्यग्भ्रमति।यथाऽऽह वायुः "चक्रमक्षे निबद्धं तु ध्रुवे चाक्षः समर्पितः।सह चक्रो भ्रमत्यक्षः सहाक्षो भ्रमति
ध्रुवः" द्वितीयेक्ष इति द्वितीयशब्देन सन्निहितह्रस्वाक्षापेक्षया तत्र चक्रं प्रतिष्ठितमिति प्रागुक्तविनियोगो महाक्षः स्मर्यते ॥४॥ हयाश्चेत्यादि ॥ चशब्देन प्राग्विनियुक्ता
दुत्तरयुगार्द्धादितरस्मिन् द्वितीये रथवामयुगार्द्धे छन्दोमयत्वेनोपास्याः सप्ताश्वाश्च संस्थिता इत्यनुषङ्गात्तद्योग्ययुगार्द्धपदं लक्ष्यते । अत्रेयं परिपाटी ज्ञातव्या—जम्बू
द्वीपमध्ये मेरुः तदुपरि पंचदशलक्षे ध्रुवः मेरोरुपरि षोडशसहस्रांतरिक्षे महाक्षस्य मूलं तस्याग्रं सचक्रं मानसाद्ध्रुवपर्यर्द्धलक्षेऽन्तरिक्षे महाक्षे त्र्यशीतिशतमण्डल
रेखास्तत्तद्दिने रविबिम्बभ्रमणगोचराकाशप्रदेशवृत्तोपाधिभूता दक्षिणोत्तरकाष्ठयोरन्तरालभवा मण्डलाख्या मेरुं मध्यबिन्दुं कृत्वा तत्तद्रेखागर्भमाकाशे तत्तद्दिन
बिम्बभ्रमणमुत्पद्यते । यावद्दक्षिणोत्तरकाष्ठं त्र्यशीत्यधिकशतदिनगम्यत्वादयनस्य तावन्ति मण्डलानि स्युः । तत्राक्षे रथो दशसहस्रमितो रविबिम्बादिशब्दव्यपदे
श्यो महाक्षोपरि संचारिणा ह्रस्वाक्षेण संयुतः प्रत्यङ्मुखः स च ज्योतिश्चक्रभ्रामकप्रवाहानिलाख्यध्रुवरश्मिवशाद्भ्रहतारागणैः सहित एव प्रत्यहं प्रत्यङ्मु
खमेकवारं मेरुं प्रदक्षिणयन्नेव ह्रस्वाक्षयुगोत्तरकोट्यग्रबद्धध्रुवगृहीतवातरश्मिद्वयाकर्षणविकर्षणवशान्नक्षत्रचक्रमार्गेण च किंचिच्चिंकिंचित्प्राग्लम्बमान एवोदग्दक्षिणायन
योर्यावत् काष्ठान्तमनुकृष्यते विकृष्यते च अश्विन्यां दृष्टग्रहस्यानन्तरं कालान्तरे तत्पुरतः स्थितभरण्यादौ स्थितिदर्शनात् किंचित्प्राग्गतिश्च रश्म्यन्तरवशात्स्व
स्वचारानुगुण्यात्सिद्धा । एवं दक्षिणोत्तरच्छायादर्शनादुदग्दक्षिणा गतिश्च सिद्धा ताराचक्रं नाम तत्तत्कालपरिदृश्यव्योमावच्छेदकं छत्राकारमश्विन्या
दिसप्तविंशतिधिष्ण्यविभक्ताकाशक्षेत्रकं ज्योतिर्मण्डलं मेरुमध्यस्थध्रुवनाभिकम् । तत्पुनर्द्वादशधा कल्पितमेषादिराश्यात्मना विभक्तं सपादमश्विन्यादि नक्ष
त्रद्वयक्षेत्रं हि मेषादिरेकैको राशिः तत्र धनुर्मकरसन्धौ मानसोत्तरासन्ने दक्षिणपरमकाष्ठायामुत्तरायणोपक्रमः । एवं मिथुनकर्किसन्धौ मेर्वासन्ने उदक्काष्ठान्ते दक्षिणा
यनारम्भः । तच्च भचक्रं किंचिद्दक्षिणनम्रमुदगुन्नतप्रायं पूर्वाभिमुखप्रदक्षिणनिबद्धाश्विन्यादिनक्षत्रकल्पितराशिकं तत्र ह्युत्तराषाढाद्वितीयपादादिसार्द्धत्रयोदशर्क्षक्षेत्रमुत्तर
मयनमेकार्धं अर्धान्तरे तु पुनर्वस्वन्त्यपादादिसार्धत्रयोदशर्क्षक्षेत्रं दक्षिणम् । मीनमेषसन्धिरुदग्विषुवन्मध्यं कन्यातुलासन्धिर्दक्षिणं विषुवम्। एवं महाक्षेप्यारोहावरोहाभ्यां
त्किञ्चित्प्रचलति तत्र दक्षिणायनादिषु ध्रुवगृहीतवायुपाशप्रकर्षणाप्रकर्षणाभ्यां रवेर्गतिवैचित्र्यायथायथमहोरात्राणि ह्रस्वदीर्घसमानि भवन्ति । एवं चन्द्रादीनामपि ज्योतिश्चक्रवशात्प्रत्यहं मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वतामपि नक्षत्रा
भिमुखी स्वकीया गतिरस्त्येव अश्विन्यां दृष्टानां भरण्यादौ दर्शनात् । एतच्च तत्र तत्र व्याख्यायां स्पष्टी भविष्यति ॥ ४ ॥ तत्र प्रागुच्छतस्सूर्यस्य गायत्र्यादिच्छंदोरूपेणोपास्यान्हयानाह—हयाश्चेते ॥ पंक्तिरित्येतानि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

चत्वारिंशत्सहस्राणिद्वितीयोऽक्षो विवस्वतः॥ पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य महामते॥६॥अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयो॥ह्रस्वो क्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै॥ द्वितीयेक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले॥७॥ मानसोत्तरशैलस्यःपूर्वतो वासवी पुरी॥ दक्षिणे तु यम स्यान्याप्रतीच्यां वरुणस्य च॥ उत्तरेण च सोमस्य तासां नामानि मे शृणु॥८॥ वस्वौकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा॥ पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावरी॥ ९॥ काष्ठां गतो दक्षिणतः क्षितेषुरिव सर्पति॥ मैत्रेय भगवान्भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः॥ १०॥

द्वे अयने राशिषट्कं सार्द्धत्रयोदशर्क्षं च कल्प्यम्। यथा महाक्षे दक्षिणोत्तरचलनं तदनुरूपं भचक्रं च तत्समान्तरिक्षे तिर्यङ्मुखबद्धं ज्ञेयम्। तथा राशिद्वयमेकषष्टि मण्डलं च भुक्तं चेद् भचक्रेपि षष्ठांशो राशिद्वयात्मकं सार्द्धचतुर्नक्षत्रं प्राग्गत्या भोक्तव्यमित्याद्यूह्यम्। तत्तद्देशे चक्रार्द्धस्य दर्शनादर्शनाभ्यां राशिषट्कस्योदिततास्त मितता च तत्र प्रायशो मीनमेषौ ह्रस्वौ वृषभकुम्भौ ततोऽधिकौ नक्रमिथुने किंचिद्दीर्घे सिंहवृश्चिकौ दीर्घतरौ धनुःकर्कटौ ततोऽधिकौ समे कन्यातुले तत्रार्काक्रान्तरा श्यंशमारभ्य षड्राशिक्षेत्रदर्शनकाल एव तत्र देशेऽहः इतरषट्कदर्शनकालो रात्रिः। तद्राशिप्रमाणाधीनौ दिनरात्रिवृद्धिह्रासौ इत्यादिज्योतिःशास्त्रस्थितिश्च पुराण सम्मता ज्ञेया॥ ५॥ ६॥ ७॥ उदयादिस्थानविभागप्रदर्शनायाह—मानसेति॥ पूर्वत इति मानसोत्तरे मेरौ च पुरीणां दिक्चतुष्कं ब्रह्मापेक्षया नित्यनिबद्धं ज्ञेयम्। ब्रह्मणो ह्यादौ स्रष्टुं स्थितस्य पुरोदेशः पूर्वाभूत् पश्चाद्भागः प्रतीची दक्षिणहस्तदेशो दक्षिणा उत्तरहस्तदेश उत्तरेति तन्निरुक्तं यास्केन 'दीर्घहस्तप्रकृतिरिति' ॥ ८॥ ९॥ काष्ठां गत इति॥ "अथ तस्योपरिष्टात्तु भ्रमतो दक्षिणायनम्" इति लैङ्गोक्ते इन्द्रादिपुरोपरि गगने भ्रमन्दक्षिणकाष्ठां गतो ज्योतिश्चक्रप्रान्तं गत्वा

छंदांसि स्वर्हरयो हयाः गत्यर्धानत्वात्॥ ५॥ कालचक्रस्य अक्षान्तरमाह—चत्वारिंशदिति॥ पंचान्यानि तु सार्धानि चत्वारिंशत्सहस्राणि सार्धपंचचत्वारिंशत्सहस्र इत्यर्थः॥ ६॥ महाक्षप्रमाणं युगेप्यतिदिशति—अक्ष प्रमाणमिति॥ अर्धयोजनार्थो दण्डो युगम् अक्षस्य प्रमाणं तदेव युगार्धयोस्संहत्यप्रमाणं युगप्रमाणमिति वक्तव्ये युगार्धयोरित्युक्तं तत्रायं भावः। यस्मिन्नुभयतोश्वा वध्यंते तद्युगमीषाग्रयुक्तमर्धस्थानादुभयतस्समं भवति। अत्र त्वेकत एव सप्ताश्वाः न तूभयः। "असंगैस्तुरगैर्युक्तो यतश्चक्रं ततो रथः" इति लैङ्गोक्तेः। अतोश्वयुक्तिभागे युगस्य दैर्घ्यम्। अन्यतो ह्रस्वत्वमिति शंका माभूदित्येवमर्थं युगार्धयोरुभयोस्समयोस्सं ह्रस्वेतत्प्रमाणमित्युक्तं चाक्षयुगयोरेकप्रमाणमिति ह्रस्वाक्षस्योपयोगं दर्शयन्नाह—ह्रस्वोक्ष इति। सार्धपंचचत्वारिंशत्सहस्रो ह्रस्वोक्षः तस्य रथस्य युगार्धेन सह वायुरश्मिभिर्बद्धो ध्रुवाधारोस्ति तथा च शुकः—"तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोक्षस्तुरीयमानेन संमितस्तैलयंत्राक्षवद्भुवे कृतोपरिभाग" इति। मात्स्ये च "युगाक्षकोटिस्थौ तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु। ध्रुवेण प्रगृहीतौ तु तौ रश्मीनयतो रविम्॥" इति। अनन्तरोक्तह्रस्वाक्षा पेक्षया द्वितीये उक्ता इत्यन्वयः॥ ७॥ मेरोश्चतुर्दशमुदयाद्युपलक्षणभूतं पुरचतुष्टयमाह—मानसोत्तरेति॥ पूर्वत इत्यादि भारतवर्षस्थानमपेक्ष्योच्यते पूर्वादिविभागस्य सूर्यदर्शनाद्यपेक्षत्वेनानियमस्य लक्षमाणत्वात्॥ ८॥ वस्वौकसारेति। याम्या यमपुरी॥ ९॥ तत्र तावदैन्द्रीं पुरीमवधिं कृत्वा सूर्यस्योदयास्तमयादिकं वक्ष्यन्नुत्तरायणान्तेत्यन्तम् उत्तरां दिशं गतस्य दक्षिणतः परावृत्तिमाह—काष्ठामिति॥ दक्षिणतो या काष्ठा तां गतः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान्रविः ॥ देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये ॥ ११ ॥
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ॥ सर्वद्वीपेषु मैत्रेय निशार्द्धस्य च सन्मुखः ॥ १२ ॥

शीघ्रं भ्रमति । कुलालचक्रमान्तस्थो जन्तुरिव ॥ १० ॥ अहोरात्रेति ॥ अह्नो रात्रेश्च व्यवस्थानकारणं रविर्जनैर्दृश्योऽदृश्यः सन् देवयानोऽर्चिरादिः मुक्तिमार्ग परत्वात् । छान्दोग्ये "तेर्चिषमेवाभिसम्भवंति आर्चिषोहः अह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्चेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्च न्द्रमसं चंद्रममो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयति एष वै देवयानः पन्थाः" इति चोक्तः । अत्र चोक्तश्लोकः "अर्चिर्घस्रोर्द्धमासः सित उदगयने ये षडर्कस्य मासास्त्वेन्दो वाग्वर्कचन्द्रास्तडिति च पुरुषश्शक्रधात्रोश्च लोकौ । बोढारो विद्युतोर्वाङ्नयति तु पुरुषो वैद्युतस्तेभ्य ऊर्ध्वं ब्रह्मज्ञान्मानवोऽस्मात्पर मिति कथयन्त्युत्तरं मार्गमेतम्" ॥ ११ ॥ दिवसस्येति ॥ दिवसस्येत्यादिश्लोकचतुष्टयस्यायं भावः । यथा लक्षोच्छ्रित एव व्योम्नि स्थितस्तीक्ष्णातपः स्वाभितो द्वितीययामगम्यदेशभासक्रस्सन्भ्रमति तथा स्थित एव स्वाधस्थ्यदेशानां मध्याह्नकृत् तत् सम्मुखः समसूत्रस्थभचक्रार्द्धव्यवहितोत्तरदेश्यानामर्द्धरात्रकृत् तथा तद्दिनभ चक्रपादव्यवहितपाश्चिमदेशस्थैर्दूरत्वाद्भूलग्न इवादृश्यमान उदेतीति व्यपदेश्यः । तावद्दूरदेश्यः प्राग्देश्यैर्दूरीभवन्भूलग्न इवादृश्यमानोऽस्तमेतीति व्यपदेश्यः । उदयेऽस्तमये च दूरत्वान्नभ्रधीः यथा मेघः स्वाधस्थैरुन्नतस्ततो दूरस्थैर्भूलग्न इव दृश्यः । एवं लक्षोच्छ्रततीक्ष्णरश्मेर्मेरुं प्रदक्षिणयत एव ध्रुवशात्मध्याह्नादिव्यवहार इति तदुदाहृतं वायुना "मध्यमश्चामरावत्यां यावद्भजति भास्करः । वैवस्वते संयमने उदयस्तत्र दृश्यते । सुखायामर्धरात्रस्थो विभायामस्तमेति च" इत्यादि । अतो दूरत्वादेवा दर्शनमस्तमयः न तु मेरुव्यवहितेः मेरोर्व्यवधायकत्वे तु नवकोटिमितं मानसोत्तरपरिधिमहोरात्रेण भ्रमतो भानोर्द्वात्रिंशत्सहस्रसंमितमेरुणाच्छाय मार्गस्य क्षणमात्र गम्यत्वान्नित्यं रात्रेरल्पत्वप्रसंगो नित्यमेवैशान्यवायव्ययोरेवोदयास्तमयप्रसंगो दक्षिणकाष्ठायामाग्नेयनैर्ऋत्योरुदयास्तमयासिद्धयर्थं प्रत्यहमाच्छादकान्तरकल्पनाप्रस ङ्गश्च अतो दूरत्वादेवादर्शनं, तथाह वायुः "विदूरभावादर्कस्य प्रोद्यतस्य द्विरश्मिता । रक्तता च द्विरश्मित्वाद्रक्तत्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ रेखायामास्थितः सूर्यो यत्र तत्र च दृश्यते ॥ ऊर्ध्वं शतसहस्रात्तु योजनानां न दृश्यते ॥" मात्स्ये च "विदूरभावादर्कस्य भूमेर्लेखा गतस्य च । हीयन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते" रेखातदिन

दक्षिणायनं प्रविष्टस्सन् क्षिप्त इषुर्यथा कराच्छीघ्रं गच्छति ॥ १० ॥ अहोरात्रेति ॥ ततश्चेन्द्रीप्रभृतिषु तासु पुरीषु संसारिणामहोरात्रव्यवस्थानकारणं रविर्भवति क्लेशादीनां रोगादीनां संक्षये सति योगिनां क्रममुक्ति भाजां देवयानः परं श्रेष्ठः अपुनरावृत्तिकरः पंथाश्च स एव भवति "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति स तावल्लिष्यन्नसावादित्यं गच्छति" इति श्रुतेः । स तावल्लिष्यते ॥ ११ ॥ येन प्रकारेणाहोरात्रादिव्यवस्थान कारणं रविर्भवति तदाह दिवसस्येत्यादिपंचभिः–दिवसस्येति ॥ यथास्मिन्द्वीपे भारतवर्षे मध्याह्ने लक्षयोजनोच्छ्रितो व्योम्नि भ्रमुकुटशुक्रातपेन रविः प्रतपन्वर्तते तथा सर्वकालमुदयास्तमयादिष्वपि सर्वद्वीपेषु नीचैर्भूलग्न

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उदयास्तमने चैव सर्वकालं तु सम्मुखे ॥ विदिशासु त्वशेषासु तथा ब्रह्मन् दिशासु च ॥ १३ ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः ॥ तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ १४ ॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ॥ उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ १५ ॥ शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ॥ विकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्रीन् कोणान्द्वे पुरे तथा ॥ १६ ॥

भ्रमणवृत्तचतुर्थांशे द्रष्टुः पूर्वापरयोः कल्पिता रेखा यत्र भूलग्न इव ग्रहो दृश्यते शतसहस्रशब्दश्च भानुभ्रमणपरिधितुरीयांशोपलक्षणम् । यद्भागवते "यथा चैन्द्र्याः पुर्याः प्रचलति पञ्चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति एवं ततो वारुणीं सौम्यामैन्द्रीं च पुनः तथान्ये च ग्रहास्सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समभ्युद्यन्ति सह चाभिनिम्लोचन्ति तेन समुद्रतीरस्थानां द्रष्टृणां समुद्रसलिलमध्यादिवोद्यन्नन्येषां तु भुवं भित्त्वेवोद्यन्नस्तं यात्वादृश्यः न तु परमार्थतो नम्रत्वमस्तमयादिर्वाऽर्कस्य न "स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति" इति श्रुतेः "विभ्राजमानः सलिलस्य मध्यात् अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति" इति मन्त्रब्राह्मणानि तु समुद्रवेलास्थितद्रष्टृप्रतिभासानुवादेन आदित्यस्तुतिपराणि गोलकाकारां भुवमुपर्यधोभागेन प्रदक्षिणयतो ज्योतिश्चक्रस्यार्द्धं तत्स्थग्रहांश्च भूम्यर्धमेवाच्छादयति तेनोदयास्तमयवैचित्र्यव्यवस्थितिं वदन्तो ज्योतिर्विदोपि पौराणिकरीत्योदयास्तमयव्यवस्थोपपत्तेः भूमेर्गोलकाकारानुपपत्तेश्च निरस्याः । भुवो हि गोलकाकारत्वे समुद्रजलानां परितो विसृमरत्वप्रसङ्गः सरित्प्रवाहादिनियमभङ्गप्रसङ्गश्च । अतो ज्योतिषं प्रतीत्यनुगुणगणितप्रधानं नात्र प्रमाणम् ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथैतामेव दिक्चक्रार्द्धव्याप्तिमुदाहरति—शक्रादीनामिति । पुरेण दिगुपलक्ष्या विकोणेन विदिक् शक्रायन्यतमस्य पुरोपरिस्थितस्तत्पुरदिशं तदभितःस्थितं दिग्द्वयम् अनन्तरं विदिशौ च स्पृशति । एवमाग्नेयादिविदिक्संस्थो विदिशं तदभितः स्थितं दिग्द्वयम् अनन्तरं विदिग्द्वयं च भासयति अष्टदिवदर्शनस्य मंदातपत्वादीनां च दूरत्वादिनिबन्धनत्वाद्यथाह वायुः "विदूरभावादर्कस्य प्रोद्यतस्य विरश्मिता । रक्तता च विरश्मित्वाद्रक्तत्वाच्चाप्यनुष्णता ॥" इति । यथाऽस्मिन्द्वीपवर्षादौ मध्याह्ने वर्तते तथा ततः तत्समानसूत्रस्थद्वीपान्तरादिषु जायमानस्य निशार्धस्य अर्धरात्रस्य सन्मुखो भवति ॥ १२ ॥ उदयेति ॥ उदयास्तमये च सर्वकालं भवतः ते च परस्परं संमुखे समानसूत्रस्थे भवतः ॥ १३ ॥ अत्र हेतुमाह—यैर्यत्रेति ॥ १४ ॥ नेति ॥ मुख्यौ उदयास्तमयौ सर्वदा मध्याह्न एव सत इत्युक्तेस्तस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयाख्यं दर्शनादर्शनमात्रमेव ॥ १५ ॥ दर्शनादर्शनयोरविधिमाह—शक्रादीनामिति ॥ इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने तिष्ठन् तदेकं पुरमभितः पुरद्वयं चेत्येवं त्रीन्कोणान्तन्मध्यवर्तिनी द्वे पुरे तथैवोदयादिव्यवस्थाभिस्पृशति भूवलयस्यार्धे प्रतपन्दृश्यते तावद्दहः । अर्धे तु न दृश्यते तावती रात्रिरित्यर्थः । तथा हि इन्द्रपुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा सौम्यपुरस्थानामस्तमयः । ईशकोणस्थानां तृतीयो यामः । अग्निकोणस्थानां प्रथमयामः । याम्यस्थितानामुदयः । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा ऐन्द्रेऽप्यस्तमयः । अग्निकोणे तृतीयो यामः । निर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याह्ने तिष्ठति तदा याम्येस्तमयः । निर्ऋतिकोणे तृतीयो यामः । वायव्ये च प्रथमयामः । सौम्ये उदयः । यथा च सौम्ये मध्याह्नः तदा वारुणेऽस्तमयः । वायव्ये तृतीयो यामः । ईशानकोणे प्रथमः । ऐन्द्रे उदयः । एवमग्निकोणे यदा मध्याह्नः तदा ईशानकोणेऽस्तमयः इन्द्रपुरे तृतीयो यामः । याम्ये प्रथमः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात्तपत्रविः ॥ ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति ॥ १७ ॥ उदयास्तमनाभ्यां च स्मृते पूर्वापरे दिशौ ॥
यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ १८ ॥ ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ॥ येये मरीचयोर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥
तेते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ॥१९॥ तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः ॥ २० ॥
प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं गच्छति भास्करे ॥ विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात्प्रकाशते ॥ २१ ॥

ग्व्यापि मण्डलार्द्धं भासयतीत्यर्थः । तद्यथा इंद्रपुर्या ऊर्ध्वं तिष्ठन् तत्र मध्याह्नमीशकोणस्थानां तृतीययामांतमग्निकोणस्थानामाद्ययामान्तं याम्यपुरस्थानामुदयं सौम्य पुरस्थानामस्तमयं करोति । एवमग्निकोणस्थस्तत्रस्थानां मध्याह्नं यमेन्द्रपुर्योराद्यतृतीययामान्तों निर्ऋतीशकोणयोरुदयास्तमयौ च करोति । एवं सर्वदिग्विदिक्षु योज्यम् ॥ १६ ॥ उदित इति ॥ गावो रश्मयः ॥ १७ ॥ उदयेति ॥ तद्वृद्धिह्रासावासन्निविप्रकर्षकृतदर्शनादर्शनाभ्याम् । उदयेन पूर्वादिक् अस्तमयेनापरादिक् । अत एवोद्यंतं भास्वन्तं पश्यतां वामदक्षिणभागे स्थितत्वात्सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकाचलश्च दक्षिणः स्यात् ॥ १८ ॥१९॥ तस्मादिति ॥ तस्माद्दिश्युत्तरस्यां नित्योत्तरस्य मेरोरुपरि दिग्भागे ब्रह्मसभाप्रभया सदा दिवात्वं तत्रार्कप्रभासञ्चाराभावान्नित्यरात्रित्वोपचारः ॥ २० ॥ अथोदयास्तमयनिर्णयप्रसक्तसंध्यानुष्ठानाग्निहोत्रीयसंसृष्टहोमप्रथमाहुतिशेषं यस्य वै द्वौ पुण्यो गृहे वसत इत्यादि ब्राह्मणमनुगृह्णाति प्रभाविवस्वत इत्यादिना प्रभेति॥सूर्यप्रभायाश्चतुर्थांशो निश्यग्निं विशति 'प्रभा हि सौरी पादेन' इति वायूक्तेः । वह्नि

निर्ऋतिकोणे उदय इत्यादि योज्यम् ॥ १६ ॥ एवं मेरोः परिभ्रमन् सूर्योऽर्धं भूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया अहोरात्रव्यवस्थानकारणमित्युक्तो भवति । सन्निधानव्यवधानकृतमेव तस्य रश्मीनां वृद्धिह्रासतां त्रमंदत्वादिकमपीत्याह–उदित इति ॥ गोभीरश्मिभिः ॥ १७ ॥ दिग्विभागोऽप्युदयास्तमयनिमित्त एवेत्याह–उदयेति ॥ यत्र यस्योदेति सा तस्य पूर्वा दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा च श्रुतिः "तस्मा दसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगात्" इति । पुरस्तादुद्यन्तं सूर्यं पश्यतश्च दक्षिणवामपार्श्वभागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मिविस्तारविधिमाह–यावदिति । चतुर्दिक्षु लोकालोकाचलपर्यन्तं तपतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ मेरौ तु विशेषमाह–ऋत इति ॥ ब्रह्मसभावर्जं मेरोरुपर्यपि सर्वतस्तपति न तु ब्रह्मसभां भासयति तत्र हेतुमाह–येये मरीचय इति ॥ १९ ॥ मेरोस्सर्वतो विशेषांतर माह–तस्मादिति ॥ यतो यस्मात्सर्वेषां द्वीपानां वर्षाणां च मेरुरुत्तरत एव स्थितः । तस्मान्मेरोरुत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्तं सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां प्राची । तेषां च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां सर्वदा मेरुरुत्तरत एव दक्षिणभागे च लोकालोकाचलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः । दक्षिणस्यां च दिनमिति । यद्वा भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखं सूर्यमुद्यन्तं पश्यतामुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदादिनमन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे सदा मेरोर्दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ २० ॥ उदयास्तमयनिर्णयप्रसंगात्तत्कालानुष्ठेयाग्निहोत्रमिश्रलिंगमंत्र विधिविशेषं ब्रह्मणोक्तम् । अग्निसूर्ययोः परस्परानुप्रवेशमुपासनार्थमाह प्रभेत्यादित्रिभिः श्लोकत्रयस्याप्येकान्वयः–प्रभेति ॥ वह्नेः पादश्चतुर्थांशो दिनेषु भानुं विशति । ततस्तावन्मात्रप्रवेशाद्भानोरुष्णत्वेऽप्यदाहकत्वम् । वह्नेश्च दाहकत्वमविरुद्धम् । तथा च "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यः स्वाहेत्येव सायं होतव्यम् । सूर्योज्योतिर्ज्योतिरग्निस्वाहेति प्रातः" इत्येतद्विधिदशाविशेषः श्रूयते । "अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरात्तं दहते

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वह्नेः प्रभा तथा भानुर्दिनेष्वाविशति द्विज ॥ अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्यः प्रकाशते ॥ २२ ॥ तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोष्णस्वरूपिणी ॥ परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ॥ २३ ॥ दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे ॥ अहोरात्रं विशत्यम्भस्तमःप्राकाश्यशीलवत् ॥ ॥ २४ ॥ आताम्रा हि भवत्यापो दिवानक्तप्रवेशनात् ॥ दिनं विशति चैवांभो भास्करेस्तमुपेयुषि ॥ तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् ॥ २५ ॥ एवं पुष्करमध्येन यदा याति दिवाकरः ॥ त्रिंशद्भागस्तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्त्तिकी गतिः ॥ २६ ॥

पादस्तथेति स्वोक्तेश्च ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अथाहोरात्रसन्धिप्रसंगेन तदनुकारिच्छायातपसन्धिस्थवसतीवरीसांज्ञितजपग्रहणशेषं यद्वै दिवा भवती त्यादि ब्राह्मणमनुगृह्णाति दक्षिणोत्तरेति सार्द्धद्विश्लोक्या दक्षिणोत्तरेति ॥ तमःप्राकाश्येत्यत्र क्रमो न विवक्षितः । तेन दक्षिणभूम्यर्द्धे रवौ तिष्ठति तमःशीलवती रात्रिरंभो विशति तदा तत्रत्यानामहः स्यात् उदग्भूम्यर्द्धस्थे त्वर्के प्रकाशकत्वशीलमहरपोविशति दक्षिणस्थानां तदा रात्रिः स्यात् ॥ २४ ॥ आताम्राहीति ॥ दिवा दिने नक्तं रात्रौ ॥ २५ ॥ एवमिति ॥ एवमहोरात्रं कुर्वन् पुष्करमध्येन मानसोत्तरशिखरेण मेदिन्याः रविरथचक्रभ्रमणोपलक्षणमानसोत्तरमध्यपरिधिकाया यस्त्रिंशोंशस्यैकमुहूर्त्तगतिः तद्वायूक्तम् "नवकोट्यः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलम् । तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च॥अहोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते। पूर्णा शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु सा स्मृता ॥ पंचाशत्तु तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि च ॥ मौहूर्त्तिकी गतिर्ह्येषां सूर्यस्य तु विधीयते । मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमतो दक्षिणायने" एवमुदक्काष्ठायां शाकद्वीपोत्तरान्तपरिधित्रिंशांशः विषुवे क्षीरोदोत्तरान्तपरिधित्रिंशांशो द्वौ मौहूर्त्तिकी गतिः वायुप्रोक्तादिप्रसिद्धिर्ज्ञेया ॥ २६ ॥

उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा दृश्यते" इति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अहोरात्रप्रसंगात्तयोरप्सु प्रवेशमुपासनार्थमाह—दक्षिणेति ॥ मेरोर्दक्षिणभूम्यर्धे भास्करे समुत्तिष्ठति सति तमःशीला रात्रिरंभः प्रविशति । मेरोरुत्तरभूम्यर्धे च भास्करे समुत्तिष्ठति सति रात्रौ प्राकाश्यशीलयुक्तमहः अंभो विशतीत्यर्थः । प्राकाश्यं प्रकाशिकत्वम् ॥ २४ ॥ एतदेवोपपादयत्याताम्राहीति सार्धेन श्लोकेन आताम्रा हीति ॥ आताम्राः ईषत्ताम्राः दिवा दिने नक्तप्रवेशनात् रात्रेः प्रवेशादित्यर्थः । अस्तमुपेयुषि अस्तं गते सति नक्तं रात्रौ तथा । च श्रुतिः—"यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्रविशति तस्मात्ताम्रा आपो दिवा दृश्यन्ते यं नक्तं भवत्यपोऽहः प्रविशति तस्माच्चंद्रा आपो नक्तं दृश्यन्ते" इति ॥ २५ ॥ एवं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वतो खेर्मुहूर्तैगम्यं मार्गं कथयन्नुत्तरायणविषुवद्दक्षिणायनगतिभिरहोरात्राणां दैर्घ्यसाम्यलघुत्वानि निरूपयति एवमित्यादिना ऊषान्युष्टयोरित्यन्तप्राक्तनेन ग्रन्थेन—एवमिति ॥ पुष्करद्वीपमध्येन रथचक्राधारभूतमानसोत्तरपरिमण्डलोपलक्षिताया मेदिन्यास्त्रिंशत्तमं भागं रविर्यदा याति तदा सा मुहूर्तसंबंधिनी गतिः । तदाह वायुः—"नवकोट्यः समाख्याता योजनाः परिमण्डलम् ॥ तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च । अहोरात्रात्पतंगस्य गतिरेषा विधीयते ॥ पूर्णाः शतसहस्राणामेतत्रिंशत्तु ताः स्मृताः । पंचाशत्तु तथान्यानि सह

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कुलालचक्रपर्यन्ते भ्रमन्नेष दिवाकरः ॥ करोत्यहस्तथा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विजः ॥ २७ ॥ अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ॥
ततः कुम्भं च मीनं च राशे राश्यंतरं द्विज ॥२८॥ त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् ॥ प्रयाति सविता कुर्वन्नहोरात्रं ततः समम्॥२९॥

कुलालचक्रपर्यन्त इति ॥ कुलालचक्रप्रान्तस्थजन्तुरिव ज्योतिश्चक्रपर्यंतस्थोऽर्को मेदिनीं प्रागुक्तां मानसाद्रिपरिधिकां दाक्षिणकाष्ठात्मिकां विमुञ्चन् दक्षिणकाष्ठांत्यदिनापेक्षया विषुवमहोरात्रं च कुर्वन्नुत्तरोत्तरं मार्गं च गच्छन् मकरादिराशिषट्कं महाक्षस्थं तथा प्राग्गत्या भचक्रार्धं च याति अयनस्योत्तरस्येति देवदिनोपक्रमत्वान्मकरप्राधान्यम् । ध्रुवेण हि प्रवाहानिलेन नित्यं प्रत्यग्भ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रस्थमर्कबिम्बं ध्रुवरश्मिगृहीते महाक्षे ह्रस्वाक्षयुगकोटियन्त्रितेतरध्रुवरश्मिद्वयाकर्षणवशात्तदयनानुगुणमुदग्दक्षिणतो वा एकैकामण्डरेखागात्यन्तरीं बाह्यां वा आरोहादवरोहाद्वा तदितरभ्रमणेन वृत्तमाभ्यन्तरमेर्वासन्नं बाह्यं मानसोत्तरासन्नं वा सम्पादयत्तथैव नक्षत्रचक्रे च किंचित्प्राग्लम्बनेन चलन्मासेन सपादद्वितारात्मकमेकैकराशिं प्राक्चरन् द्व्यशीतिशतसावनदिनैस्तावद्वारं भ्रमन्महाक्षे च परां काष्ठां सर्पद्भचक्रे च सार्द्धत्रयोदश ऋक्षात्मकं राशिषट्कं सौरषण्मासैर्भुङ्क्ते एवं षट्षष्टित्रिशताहोरात्रैर्द्वर्ययनषड्ऋतुद्वादशमासराशिरूपकाल एकः सौराब्दः स्यात् । तत्र तु षष्टिषष्टित्रिशतवारं प्रत्यग्भ्रमणोदयास्तमयाः महाक्षे चैकवारमारोहावरोहौ रथस्य एकवारं च भचक्रे वैलोम्येन प्राग्गत्या सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकद्वादशराशिचक्रभोगरूपमर्कस्यैकं विलोमभ्रमणं बहुवारं प्रत्यग्भ्रमत्कुलालचक्रस्थस्य तद्विलोमं भ्रमतः कीटस्येव स्यात् । एवं चक्रवशान्नित्यं प्रत्यग्गतिः स्वातंत्र्यात्प्राग्गतिश्च सर्वेषां ग्रहाणां भौमादेस्तु कदाचिदर्कादूरत्वाद्वक्रा च गतिः प्रत्यगपि स्यात् । चन्द्रादीनां चार्कासन्नौ तद्रश्म्यभिभूतेरस्तमयोर्कमण्डलप्रवेशाख्यः तद्विप्रकर्षादुदय इत्यादिश्रुतिपुराणाविरुद्धम्, ज्योतिश्शास्त्राज्ज्ञेयम् । इदं तु सौराब्दस्य षट्षष्टित्रिशताहोरात्रवत्वं सांप्रतं हि कलौ सशतचतुष्के चतुस्सहस्रे अब्दानां सपादपंचषष्टित्रिशतदिनस्य सौराब्दस्य प्रत्यक्षादिप्रसिद्धेः ॥ २७ ॥ २८ ॥ त्रिष्विति ॥ वैषुवतीं काष्ठयोर्मध्यगां ततस्तत्र विषुवाख्ये दिनेऽह्नो रात्रश्च साम्यं तत्र हि मेषस्थार्कोदयान्मेषादिषड्राश्युदयकालार्त्रिंशन्नाड्यो दिनम् एवं तुलादिषड्राश्युदयकालो रात्रिः विषुवान्तरे पितृदैवत्येपि वैपरीत्येन त्रिंशनाडीत्वं विषुवसंधेः परं यावद्राशित्रयं भानोर्दिनं

स्याप्यधिकानि च ॥ मौहूर्तिका गतिर्ह्येषा सूर्यस्य तु विधीयते ।" इति ॥ २६ ॥ कुलालचक्रपर्यन्त इति ॥ खेः कुलालचक्रसंबन्धाभावात्कुलालचक्रपर्यन्ते स्थितो जन्तुर्यथेत्यर्थः । तद्वदक्षिणायने ज्योतिश्चक्रपर्यन्ते भ्रमन्नेकैकमुहूर्तेन मेदिन्यार्त्रिंशद्भागं विमुंचन्नतिक्रामन्नुत्तरायणमारभ्याहश्च रात्रिं च पूर्ववैपरीत्येन करोति ॥ २७ ॥ तदेव प्रत्यहमहर्दृष्ट्वा रात्रिह्रासेन च दर्शयन्नाह—अयनस्येत्यादिसार्धद्वाभ्याम् ॥ २८ ॥ त्रिष्विति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततो रात्रिः क्षयं याति वर्द्धतेऽनुदिनं दिनम् ॥ ३० ॥ ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः ॥ राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥ ३१ ॥ कुलालचक्रपर्यंतो यथाशीघ्रं प्रवर्त्तते ॥ दक्षिणप्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥ ३२ ॥ अतिवेगिततया कालं वायुवेगबलाच्चरन् ॥ तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति ॥ ३३ ॥ सूर्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान्मुहूर्त्तैं दक्षिणायने ॥ त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना तु चरति द्विज ॥ मुहूर्त्तैस्तावदक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ ३४ ॥ कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति ॥ तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ ३५ ॥ तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां तु गच्छति ॥ अष्टादशमुहूर्तं यदुत्तरायणपश्चिमम् ॥ ३६ ॥

त्रिंशन्नाडीभ्यो वर्द्धते कर्कटाद्यावत्तुलं तद्वृद्धस्य ह्रासः तुलादौ त्रिंशतो ह्रासः नक्रादौ तद्ध्रासस्य पूर्तिर्यावन्मेष इति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुलालचक्रेति ॥ दक्षिणोपक्रमे तत्काष्ठागमने ॥ ३२ ॥ अतिवेगिततयेति ॥ प्रकृष्टां भूमिं महावृत्तरूपां चक्रार्धमेदिनीम् ॥ ३३ ॥ एतदेवोदाहरन्प्रपञ्चयति सूर्यो द्वादशभिरित्यादिना ॥ ३४ ॥ कुलालचक्रमध्यस्थ इति ॥ चक्रमध्यस्थो नाभिनेम्योरन्तरालस्थः ॥ ३५ ॥ तस्मादिति ॥ अल्पाम् अभ्यन्तरवृत्तार्धरूपां भूमिं गच्छति । उत्तरायणपश्चिमं प्रांतदिनं दक्षिणायनाद्याहश्च समम् । दिनरात्रिव्यवहारस्यार्कायत्तत्वात्तावन्मुहूर्त्तैस्तावन्ति नक्षत्राणि रविश्चरतीत्युपचारः । रवेर्दर्शनादर्शनकालाभ्यां तावत्संख्यनक्षत्रोदय इत्यर्थः । ह्रस्वराशिषट्कस्थभचक्रार्द्धोदयकालस्य दिनत्वात्तस्य द्वादशमुहूर्त्तत्वं तद्व्यत्ययादष्टादशमुहूर्त्तत्वं रात्रेः उदक्काष्ठायां दिननिशोर्मान व्यत्ययः मध्ये त्वसंपाताद्वृद्धिह्रासौ इमौ चाऽधिकौ वृद्धिह्रासौ पुराणप्रणेतृनिवासभूतकुरुनैमिषकाश्मीरादिदेशविषयौ यद्देशे विषुवद्दिनमध्याह्ने द्वादशांगुलस्य शंकोः सार्द्धाष्टाङ्गुलिप्राया छाया स्यात् । सर्वदेशेष्वपि विषुवत उदक्काष्ठास्थिते त्वर्केऽर्कस्य पुरस्थराशिषट्कोदयकालबाहुल्यादिनदैर्घ्यम् । तत्पाश्चात्यराशिषट्कोदयका

वैषुवतीम् उत्तरायणमध्ये मेषगशिर्विषुवत्तत्संबन्धिनीं गतिम् ॥ २९ ॥ तत इति ॥ ततो विषुवदनंतरम् ॥ ३० ॥ दक्षिणायने तु अह्नि ह्रासं रात्रौ च वृद्धिं दर्शयितुमाह—ततश्चेत्यादिसार्धैश्चतुर्भिः ततश्चेति ॥ परां काष्ठामुत्तरायणस्यान्तम् ॥ ३१ ॥ कुलालचक्रपर्यन्त इति ॥ कुलालचक्रपर्यन्ते स्थितो जन्तुर्यथेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अतिवेगततयेति ॥ कालं कालोपलक्षणं मार्गम् ॥ ३३ ॥ सूर्य इति ॥ ऋक्षाणां त्रयोदशार्धं सार्धत्रयोदशनक्षत्रोपलक्षितं ज्योतिश्चक्रार्धमित्यर्थः । तावदक्षाणि सार्धत्रयोदशनक्षत्राणि नक्तं रात्रौ अष्टादशभिश्चरन् इदं च द्वादशाष्टादशमुहूर्ताश्च अहोरात्रयोर्दैशविशेषापेक्षयोक्तं न सर्वत्रेति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ उत्तरायणेऽहोरात्रयोः पूर्वापरीत्यं स्पष्टयति । कुलालचक्रमध्यस्थ इत्यादिसार्धैर्द्विभिः—कुलालचक्रमध्यस्थ इति ॥ मध्यस्थो नाभिनेम्यन्तरालस्थः ॥ ३५ ॥ तस्मादिति ॥ उत्तरायणे पश्चिममन्त्यदिनम् ॥ ३६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः ॥ ३७ ॥ त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः ॥ मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥ ३८ ॥ अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा ॥ मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ ३९ ॥ कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्तते ॥ ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय तत्रैव परिवर्तते ॥ ४० ॥ उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु ॥ दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ ४१ ॥ मन्दाद्गि यस्मिन्नयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः ॥ शीघ्रा निशि यदा चास्य तदा मंदा दिवा गतिः ॥ ४२ ॥ एक प्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः ॥ अहोरात्रेण यो भुंक्ते समस्ता राशयो द्विज ॥ ४३ ॥ षडेव राशीन् यो भुंक्ते रात्रावन्यांश्च षड् दिवा ॥ ४४ ॥ राशिप्रमाणजनिता दीर्घह्रस्वात्मता दिने ॥ तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता ॥ ४५ ॥ दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते ॥ उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मंदा गतिर्दिवा ॥ ४६ ॥

लाल्पतया गत्यल्पत्वं तद्वैपरीत्यं दक्षिणकाष्ठास्थे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अत इति ॥ कुलालचक्रमध्यस्थो मृत्पिण्ड इव ज्योतिश्चक्रमध्यस्थो ध्रुवः कुलालचक्रं यथा नाभौ मन्दं भ्रमति तथा भ्रमति ॥ ३९ ॥ अतो ध्रुवो भ्रमन्न नाभिं त्यजतीत्याह—कुलालचक्रनाभिस्त्विति ॥ ४० ॥ नक्षत्रमुहूर्तवशादुक्तमेवाहोरात्रवैचित्र्यं राशि वशात्प्रपञ्चयति उभयोरित्यादिना ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एतच्चाहोरात्रगतिवैषम्यं द्वादशराश्युदयकालेनैकरूपम् । भ्रमतोऽप्यर्कस्य राश्युदयकालवैषम्यकृतमित्याह—एकप्रमाण मित्यादिना—एकप्रमाणमिति ॥ समस्ता राशय इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दिनादेरिति ॥ तद्भोगेन षड्राशिव्याप्तचक्रप्रदेशस्य परिवर्त्तनरूपेण भोगेन तद्वै षम्यं च भचक्रसंस्थानवैषम्याद्भ्रष्टदृष्टयाक्रान्तदेशभेदाच्च तद्गणितैकगम्यम् । इदन्त्वहोदेशतः सुज्ञानं यद्भ्रष्टदृष्टिरभितो विषुवद्वृत्तपादान्तगं ग्रहं गोचरयति । तेन विषुवद्वृत्तार्द्ध दृष्टेर्दिनरात्रिसाम्यं ततोऽधिकाल्पयोर्याम्यसौम्यवृत्तयोर्दृश्यांशस्य विषुवत्पादतुल्यस्वपादापेक्षयाऽल्पत्वमहत्त्वाभ्यां दिनह्रासवृद्धी इति । अग्नीशविदिशोरुदयोपपत्तिश्च ॥ ४६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ध्रुवस्य तु तथा गतिवैषम्यं नास्तीत्यत आह—अत इति ॥ कुलालचक्रं नाभ्यां मंदतरं यथा भ्रमति अतस्तत्रस्थो मृत्पिण्डोपि यथा मन्दतरमेव भ्रमति तथा ज्योतिश्चक्रनाभिस्थो ध्रुवश्च ॥ ३९ ॥ कुलालचक्रनाभि रिति ॥ यथा नाभिस्तत्रैव परिवर्तते नाभिस्थो मृत्पिण्डस्तत्स्थानं न त्यजति तथैव ध्रुवः परिभ्रमन्नपि तत्स्थानं न त्यजतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवं तावन्नक्षत्रमुहूर्तभेदैरहोरात्रवैचित्र्यमुक्तम् । इदानीं तदेव राशिभोगवशा त्प्रपञ्चयन्नाह—उभयोरित्यादिषड्भिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अहोरात्रगम्यस्य समानत्वेपि राशिप्रमाणभेदात्तद्वैचित्र्यं घटत इत्याह—एकप्रमाणमेवेति ॥ राशयः राशीनित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ राशिप्रमाणवैचित्र्य स्याहोरात्रवैचित्र्यहेतुत्वमाह—दिनादेरिति ॥ तद्भोगेनैव अयमर्थः । ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशोन्तः सपादद्विनक्षत्रदेशात्मक एकैकशो राशिः । तत्र प्रायशः मीनमेषौ ह्रस्वौ । वृषकुंभौ ततः किञ्चिदधिकौ । मकरमिथुने ततः किञ्चिद्दीर्घे । सिंहवृश्चिकौ दीर्घतरौ । कर्कटकन्यापौ दीर्घतमौ । समे कन्यातुले । तत्रार्काक्रान्तराश्यंशमारभ्य षड्राशिक्षेत्रदर्शनकालो दिनम् । इतरराशिषट्कदर्शनकालो रात्रिः । तथा च राशिप्रमाणाधीनौ दिनरात्री

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दक्षिणे त्वयने चैव विपरीतां विवस्वतः ॥ ४७ ॥ उषा रात्रिः समाख्याताव्युष्टिश्चाप्युच्यते दिनम् ॥ प्रोच्यते च तथा संध्या उषाव्युष्ट्योर्यदन्तरम् ॥ ४८ ॥ संध्याकाले च संप्राप्ते रौद्रे परमदारुणे ॥ मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ ४९ ॥ प्रजापतिकृतः शापस्तेषां मैत्रेय रक्षसाम् ॥ अक्षयत्वं शरीराणां मरणं च दिने दिने ॥ ५० ॥ ततः सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम् ॥ ततो द्विजोत्तमास्तोयं संक्षिपन्ति महामुने ॥ ५१ ॥ ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥ तेन दह्यन्ति ते पापा वज्रीभूतेन वारिणा ॥५२॥ अग्निहोत्रे हूयते या समन्त्रा प्रथमाहुतिः ॥ सूर्योज्योतिः सहस्रांशुः समा दीप्यति भास्करः ॥ ५३ ॥ ओंकारो भगवान्विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः ॥ तदुच्चारणतस्ते तु विनाशं यांति राक्षसाः॥५४॥ वैष्णवोंशः परः सूर्यो योन्तर्ज्योतिरसंभवम् ॥ अभियायक ॐकारस्तस्य तत्प्रेरकं परम्॥५५॥ तेन संप्रेरितं ज्योतिरोंकारेणाथ दीप्तिमत् ॥ दहत्यशेषरक्षांसि मन्देहाख्यान्यघानि वै ॥ ५६ ॥ तस्मान्नोल्लंघनं कार्यं संध्योपासनकर्मणः ॥ स हन्ति सूर्यं सन्ध्याया नोपास्तिं कुरुते तु यः ॥ ५७ ॥

॥४७॥ अथ दिनरात्रिसन्धिप्रसक्त्या "रात्रिर्वा उषा अहर्व्युष्टिः" इति श्रुत्युक्तनाम्ना दिनरात्रिव्यवहारसंपादनार्थं संध्यां प्रस्तौति उषेति ॥४८॥ "रक्षांसि ह वा पुरोनुवाक" इत्यादिस्वाध्यायब्राह्मणमनुगृह्णाति संध्याकाले त्विति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ओंकारब्रह्मसंयुक्तमिति ॥ ब्रह्मत्रयीसारं व्याहृतित्रयम् ॥ ५२ ॥ अग्निहोत्र इति ॥ सूर्योज्योतिरिति । प्रातर्होममन्त्रप्रतीकोक्तिस्सन्ध्ययोर्द्वयोस्तदुपास्त्यनन्तरमग्निहोत्रं विधातुम् ॥ ५३ ॥ ओंकार इति ॥ त्रिधामा व्याहृतिदेवताग्निवायुसूर्यत्रयाश्रयः ॥५४॥ वैष्णवोंश इति ॥ तस्य वैष्णवांशस्य ओंकारः प्रेरकः कार्योन्मुखत्वाद्बोधकः यस्य तत्प्रेरकम् । यद्वा तदोंकाराख्यं ब्रह्म तस्य ज्योतिषः प्रेरकः ॥५५॥ तेनेति ॥ अघानि पापिष्ठानि ॥ ५६ ॥ तस्मादिति ॥ सहन्ति सूर्यमिति अस्य तदकरणजपापक्षयार्था सन्ध्योपास्तिरवश्यं कार्येत्येवार्थम् ॥ ५७ ॥

वृद्धिह्रासावित्यादिज्योतिश्शास्त्रप्रक्रियापुराणाविरुद्धाऽत्रानुसंधेयेति । दिवाह्नि यस्मिन्नयन इत्यनेनोक्तं गतिवैचित्र्यं विशेषतो दर्शयति—उत्तर इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अहोरात्रप्रसंगात्तयोः संध्याकार्यं संध्याप्रस्तावादिकं वक्तुमाह—उषेत्यादिना पारणोद्यत इत्यन्तेन । ततश्श्रुतिप्रयुक्तौ उषाव्युष्टिशब्दौ प्रस्तुतरात्रिदिवसपरावित्याह—उषेति ॥ "रात्रिर्वा उषा अहर्व्युष्टिः" इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥ तत्र संध्योपास्तिमकुर्वतः सूर्यहन्त्रादोषः स्यादिति संध्यार्थवादपूर्वकं संध्योपास्त्यादिकमाह—संध्याकालेत्यित्यादिचतुर्भिः ॥ ४९ ॥ प्रजापतिकृत इति ॥ प्रजापतिदत्तो वरोपि दुःखफलत्वाच्छाप इत्युच्यते । तथा च श्रुतिः—"रक्षाꣳसि ह्वा पुरोनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान्प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत तानि वरमवृणातादित्यो नो योद्धा इति तान्प्रजापतिरब्रवीद्योधयध्वम्" इत्यादि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॐकारब्रह्मसंयुक्तमिति ॥ दह्यंति दह्यन्ते द्विजैः प्रक्षिप्तेन वारिणा ॥ ५२ ॥ खेचैर्विजयमुक्त्वा होमार्हीसिप्रकर्षमाह—अग्निहोत्र इति ॥ सूर्यो ज्योतिरिति प्रातरग्निहोत्रमंत्रप्रतीकोक्तिः ॥ ५३ ॥ ओंकार इति ॥ त्रिधामा त्रीणि धामानि ऋग्यजुःसामानि यस्य सः । अत एव वचसां वेदानां पतिः । तथा च श्रुतिः "यैषा त्रय्येव विद्या तपति य एवोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः" इति ॥ ५४ ॥ ओंकारोयमित्यादिना [illegible] वैष्णवोंश इत्यन्तेनाह—वैष्णवोंश इति ॥ असंभवं निर्विकारम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥५७॥

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणैरभिरक्षितः ॥ वालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥ ५८ ॥ काष्ठा निमेषा दश पंच चैव त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कलां च ॥ त्रिंशत्कलश्चैव भवेन्मुहूर्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ ५९ ॥ ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् ॥ सन्ध्यासु हूर्त्तमात्रा वै ह्रासवृद्धौ समा स्मृता ॥ ६० ॥ रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तगते रवौ ॥ प्रातः स्मृतस्ततः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥ ६१ ॥ तस्मात्प्रातस्तनात्कालात्त्रिमुहूर्त्तस्तु सङ्गवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु तस्मात्कालात्तु सङ्गवात् ॥ ६२ ॥ तस्मान्माध्याह्निकात्कालादपराह्ण इति स्मृतः ॥ त्रय एव मुहूर्त्तास्तु कालभागः स्मृतो बुधैः ॥६३॥ अपराह्णे व्यतीते तु कालः सायाह्न एव च ॥ दशपञ्च मुहूर्त वै मुहूर्तास्त्रय एव च ॥ ६४ ॥ दशपंच मुहूर्तं वै अहर्वैषुवतं स्मृतम् ॥ ६५ ॥ वर्द्धते ह्रसते चैवाप्ययने दक्षिणोत्तरे ॥ अहस्तु ग्रसते रात्रिं गत्रिर्ग्रसति वासरम् ॥ ६६ ॥ शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवं तु विभाव्यते ॥ तुलामेषगते भानौ समरात्रिदिनं तु तत् ॥ ६७ ॥

॥५८॥सन्ध्याकालेयत्ताज्ञापनार्थमाह—काष्ठेति ॥ ५९॥ ह्रासवृद्धीति॥ अहर्भागैर्मुहूर्तैः सह दिवसानां ह्रासवृद्धी । अह्नि त्रिंशन्नाडीभ्यो विवृद्धे तन्पञ्चदशांशो मुहूर्तो वर्द्धते क्षीणे क्षीयते एवं रात्रौ चेत्यर्थः । उक्तंच--"अह्नःपंचदशांशो रात्रेश्चैव मुहूर्त इति संज्ञेति संन्ध्यामुहूर्तस्तु अर्द्धोदयान्तमर्द्धास्तमयाादश्च द्विनाडीमात्र एव" । यथा गर्गः—"द्विनाडिका भवेत्सन्ध्या यावज्ज्योतिःप्रदर्शनम्" वराहमिहिरश्च "अर्द्धास्तमिताभ्युदितात्सूर्यादस्पृष्टभं नभो यावत् । तावत्सन्ध्याकालः" इति ॥ ६० ॥ रेखाप्रभृतीति॥ रेखाशब्देनोदयो लक्ष्यः॥६१॥६२॥६३॥अपराह्ण इति॥ मुहूर्तास्त्रय एव च सायाह्न इति पूर्वेणान्वयः । इदं च दशपञ्चमुहूर्तार्हे पंचदशमुहूर्तोह्नि प्रातरादिपंचांशकल्पनमिति शेषः । दशपंचमुहूर्ताश्चेति पाठे विषुवे पञ्चदश भूतध्रुवमुहूर्ताः । अयनयोस्तु वृद्धिह्रासयोगिनो मुहूर्तास्त्रय एवेति संग्रहोक्तिः ॥ ६४ ॥ दशपंचमुहूर्तमिति ॥ विषुवदिनाहर्मानानाडीत्रिंशच्चतुर्विंशत्यन्तह्रासो याम्येऽयने सौम्ये तु षट्त्रिंशदन्तं वृद्धिरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ शरदिति ॥ शरन्मध्यं तुलारम्भः वसन्तमध्यं

॥ ५८ ॥ संध्याकालनिर्णयमाह—काष्ठेत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ५९ ॥ ह्रासवृद्धीति ॥ अहर्भागैः प्रातरादिभिः सह दिवसानां ह्रासे वृद्धौ च तद्भागानामपि ह्रासवृद्धेरवश्यंभावित्वात् । संध्या तु मुहूर्तमात्रा अर्धोदयात्पूर्वं प्रातःसंध्या नाडीद्वयप्रमाणा अर्द्धास्तमयानन्तरं नाडीद्वयप्रमाणा चेत्यर्थः ॥ ६० ॥ प्रातराद्यहर्भागानां वृद्धिह्रासौ वक्तुं तेषां ध्रुवभूतं वैषुवतं मानमाह-- लेखेत्यादिसार्धैस्त्रिभिः--लेखाप्रभृतीति ॥ अर्धोदयोऽत्र लेखा तामारभ्य ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अपराह्ण इति ॥ तां लेखामारभ्य प्रत्येकं मुहूर्तत्रयेण प्रातरादिरेकैकः कालः । तथा च स्मृतिः--"मुहूर्तानां त्रयः प्रातस्तावानेव च संगवः ॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णश्च तादृशः ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽथ सर्वकर्मसु गर्हितः ॥" इति । एते च त्रिमुहूर्ताः पंचभागाः । दशपंचमुहूर्तार्हि पंचदशमुहूर्ते त्रिंशन्नाडिकाऽह्नि भवंति । अन्यथा तु मुहूर्तास्त्रय एव क्रमेण ह्रासगोचरा भवन्तीति शेषः ॥ ६४ ॥ एतत्प्रपञ्चयति—दशपंचमुहूर्तमित्यादिसार्धैस्त्रिभिः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ शरदिति ॥ शरद्वसन्तयोर्मध्य इति आश्वयुक्कार्तिकौ हि शरद्, तयोर्मध्ये तुलाख्यं विषुवं भवति । चैत्रवैशाखौ वसन्तः,

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ॥ उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ ६८ ॥ त्रिंशन्मुहूर्त कथितमहोरात्रं तु यन्मया ॥ तानि पंचदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥ ६९ ॥ मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासौ चार्कजावृतुः ॥ ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वेऽयने वर्षसंज्ञिते ॥ ७० ॥ संवत्सरादयः पंच चतुर्मासविकल्पिताः ॥ निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ ७१ ॥

मेषारम्भः स विषुवन्मध्यमार्गः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ सूर्यगतिप्रसक्त्या तत्साध्यपञ्चाब्दमययुगज्ञापनायाह त्रिंशदिति ॥ त्रिंशन्मुहूर्तेन सावनदिनेन सौरदिनं लक्ष्यम् । पक्षश्चात्र सौरोऽर्धमासः सौरपञ्चाब्दत्वाद्युगस्य ऋतुरेकषष्टिः सावनदिनम् "एकषष्टिरहोरात्रमृतुरेको विभाव्यते" इति वायूक्तेः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ संवत्सरादय इति ॥ चतुर्मासैश्चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रमानजैः "दर्शाद्दर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः । सौरोर्कराशिभोगान्नाक्षत्रश्चेन्दुमण्डलाद्गदितः" इत्युक्तेः । विकल्पिता विभक्ता विशेषिताः सन्तो युगं स्युरिति सर्वकालस्य प्रतिपर्यायमयं निश्चयः । अयमर्थः माघशुक्लप्रतिपत्सूर्योदयकाले युगपत्प्रक्रान्तानां चतुर्विधानामपि मासानां पंचाब्दान्ते यस्मायुगपत्समाप्तिरूपो योगस्तत्समाप्तिकालो युगम् । लक्षणया तु तदब्दपञ्चकं युगं यथा आद्यन्तयोरेव सर्वग्रहयोगेपि सर्वं कृतादियुगम्, एतावत्स्वहोरात्रेषु गतेषु एतन्नक्षत्रराशिस्थेर्के एतस्यां तिथौ एतन्नक्षत्रस्थे वा चन्द्रे अयं संवत्सर आरभ्यते इति । पञ्चाब्दानां चतुर्मासविकल्पितत्वम् । सौराब्दपंचकमये हि युगे सौरा मासाः षष्टिः, सावना एकषष्टिः, चान्द्रा द्विषष्टिः, नाक्षत्राः सप्तषष्टिः, सौरेण त्रिंशद्गतवः दशायतानि भानुभोग्यनक्षत्राणि पञ्चत्रिंशच्छतमित्यादि ज्ञेयम् । यथाह वायुः "शता न्यष्टादश त्रिंशदुदयाद्भास्करस्य तु ॥ ऋतवश्चिंशतस्सौरा अयनानि दशैव तु ॥ पंचत्रिंशच्छतं भानि षष्टिर्मासाश्च भास्करात् । सौरं सोमं च विज्ञेयं नाक्षत्रं सावनं तथा ॥ मानान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं भविष्यति" पुराणं पुनर्युगान्तरावृत्तिर्यथा पूर्वमित्यर्थः । वृद्धगर्गश्च "यदा माघस्य शुक्लस्य प्रतिपच्चोत्तरायणे । सहोदयं श्रविष्ठायां सोमार्कौ प्रतिपद्यतः ॥ प्रथमः सोऽग्निदैवत्यो नाम्ना संवत्सरः स्मृतः । यदा माघस्य शुक्लस्य त्रयोदश्यामुदग्रविः ॥ युक्ते चन्द्रमसा रौद्रे वासवं प्रतिपद्यते । द्वितीयः

तयोर्मध्ये मेषाद्यं विषुवमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ सूर्यगतिप्रसंगात्कृतसंवत्सरादिपंचकं वक्तुमाह--त्रिंशदित्यादिमार्धश्चतुर्भिः । अत्र श्लोकद्वयस्यैकोऽभिप्रायः । त्रिंशदिति ॥ लोकप्रसिद्धसावनैर्दिनपक्षमासैः प्रसिद्धा अदूरविप्रकर्षादर्कजा एव दिनादयो लक्ष्यन्ते अर्कगत्यैवर्त्तयनाद्यभिधानात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ संवत्सरादय इति ॥ चतुर्मासविकल्पिता इति--"दर्शाद्दर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः ॥ सौरोर्कराशिभोगान्नाक्षत्रश्चेन्दुमण्डलात्कथितः ॥" इत्येवं लक्षणैश्चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रैश्चतुर्विधैर्मासैर्विविधतया कल्पिताः पंचसंवत्सरादयः एकं युगम् "सावनं चापि सौरं च चान्द्रं नाक्षत्रमेव च । चत्वार्येतानि मासानि यैर्युगं प्रविभज्यते" इति वृद्धगार्गोक्तेः । सर्वकालस्य मलमासादेर्निश्चयः निर्णयहेतुः । तथा हि--यदा शुक्लप्रतिपदि एकस्मिन्नक्षत्रे चंद्रेण सह स्थिते सूर्ये संक्रान्तिर्भवति तदा चतुर्विधा मासा युगपत्प्रवर्तन्ते तदा च सौरमानेन वर्षे षड्दिनानि ह्रसन्ति चान्द्रमानेन षड्दिनानि वर्धन्ते एवं प्रतिवर्षं चन्द्रार्कयोर्व्यवधानतारतम्ये तत्पंचवर्षात्मके युगे सौराण्यष्टिर्मासाः, सावना एकषष्टिः, चान्द्रा द्विषष्टिः, नाक्षत्राः सप्तषष्टिः । तन्मध्ये च मलमास

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ॥ इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ वत्सरः पंचमश्चात्र कालोयं युगसंज्ञितः ॥ ७२ ॥ यः श्वेतस्योत्तरः शैलः शृङ्गवानिति विश्रुतः ॥ त्रीणि तस्य तु शृंगाणि मैरयं शृंगवान्स्मृतः ॥ ७३ ॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव मध्यं वैषुवतं तथा ॥ शरद्वसंतयोर्मध्ये तद्भानुः प्रतिपद्यते ॥ मेषादौ च तुलादौ च मैत्रेय विषुवं स्मृतम् ॥ ७४ ॥ तदा तुल्यमहोरात्रं करोति तिमिरापहः ॥ दशपञ्च मुहूर्तं वै तदेतदुभयं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

सोमदैवत्यः प्रोच्यते परिवत्सरः ॥ कृष्णे माघस्य दशमी वासवादौ दिवाकरे । तदा तृतीयं संप्राहुरिडावत्सरकं बुधाः ॥ सप्तमी माघशुक्लस्य वासरादौ दिवाकरे । चतुर्थमिन्द्रदैवत्यं तमाहुरनुवत्सरम् ॥ यद्युत्तरायणं कृष्णे चतुर्थ्यां तपसो भवेत् । इद्वत्सरः स विज्ञेयः पञ्चमो मृत्युदैवतः ॥ नियतं पंचमस्यांते तथैव स्यात्सहोदयः । सावनं चापि सौरं च चान्द्रं नाक्षत्रमेव च ॥ चत्वार्येतानि मासानि यैर्युगं प्रविभज्यते ॥ " लगडाचार्यश्च "माघशुक्लप्रवृत्तस्य तैषकृष्णसमीपिनः । युगस्य पंचवर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्षते " ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अथकालात्मविषयं वीथित्रयमर्कस्याह—यः श्वेतस्येति ॥ ७३ ॥ दक्षिणमिति ॥ तन्मध्यशृङ्गम् ॥ ७४ ॥ तदेति ॥ उभयं त्रिंशन्नाडीकं विषुवे अहोरात्रिश्च यतु मानसोत्तरे दक्षिणवीथिक्षीरोदमध्ये विषुवं शाकद्वीपोत्तरान्ते चोदक्काष्ठेति वायुप्रोक्ते प्रपञ्चितमित्यत्र सूचितं तत्तु तपस्तपस्यावित्यादिनामानि माघश्रावणयोरयनद्वयं वक्ष्यमाणं प्रथमे कृत्तिकाभाग इति वैशाखकार्तिकयोर्विषुवद्वयं च पञ्चसंवत्सरकल्पनानुगुणं यत्काले प्रत्यक्षसंवादित त्कालविषयं ज्ञेयम् । "पर्यागच्छत्यपत्रङ्गोऽसौ माघे ज्येष्ठोनमेऽहनि । मध्येन पुष्करस्याथ भ्रमते दक्षिणायने । दक्षिणाद्विनिवृत्तोसौ विषुवस्थो यदा रविः ॥ क्षीरोदस्य समुद्रस्य उत्तरां तु दिशं चरेत् ॥ श्रावणे चोत्तरां काष्ठां चित्रभानुर्यदा व्रजेत् । शाकद्वीपस्य षष्ठस्य उत्तरांतां दिशं चरेत्" इति वायूक्तिलिङ्गात् । यत्तु ज्योतिस्सिद्धान्तसिद्धम् । उज्जयिन्यामुदक्काष्ठा लङ्कायां विषुवद्वीथिस्तद्दक्षिणे तावद्दक्षिणकाष्ठेति वीथित्रयम् । तत्तु मेषतुलाविषुवद्वयनक्रकर्कटायनद्वयसंवादिप्राक्कालविषयम् । यथा षट्त्रिंशच्छते कलिगताब्दे तथासीत् । संप्रति तु चतुश्चत्वारिंशच्छतेऽब्दे नक्रकर्किंतुलामेषप्रदेशात्प्रागेव द्वादशे दिने अयनविषुवे प्रत्यक्षे दृश्येते अतस्तद्गणिताङ्कुरोधाद् इतः पूर्वमपि 'अयनादिपरिवृत्तिः कदाचिद्भवेदित्यनुमीयते येन त्रिशृंगवीथीसंवादः स्यात्, तस्मात् मार्गशीर्षे यदायनवर्षारम्भस्तत्कालवर्षविषयत्रिशृंगवीथीत्रयस श्चारोऽर्कस्येति कल्प्यम् । मार्गशीर्षस्य हि वर्षादित्वं केचिद्ब्रूयुः । "आदाय मार्गशीर्षादि द्वौद्वौ मासावृतुर्मतः" इत्याह कात्ययनः अमरसिंहश्च "मार्गादीनां युगैः

द्वयं भवतीत्येवं सर्वकालनिश्चयो भवति ॥ ७१ ॥ संवत्सर इति ॥ ततश्च वर्षे षष्ठे तथैव चन्द्रार्कयोगाद्युगमित्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ७२ । अथ शृंगवतः स्वं स्थानपूर्वकं विषुवत्कालं लक्षयति—यःश्वेतस्येत्यादिसार्धै स्त्रिभिः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तदेति ॥ मेषतुल्योः प्रथमदिनेऽपि उभयम् अहश्च रात्रिश्च ॥ ७५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रथमे कृत्तिकाभागे यदा भास्वांस्तदा शशी ॥ विशाखानां चतुर्थेंशे मुने तिष्ठत्यसंशयम् ॥७६॥ विशाखानां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ॥ तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥ ७७ ॥ तदैव विषुवाख्योऽयं कालः पुण्योऽभिधीयते ॥ तदा दानादि देयानि देवेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥ ७८ ॥ ब्राह्मणेभ्यः पितृभ्यश्च मुखमेतत्तु दानजम् ॥ दत्तदानस्तु विषुवे कृतकृत्योभिजायते ॥ ७९ ॥ अहोरात्राद्धमासा तु कलाः काष्ठाः क्षणास्तथा ॥ पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावास्या तथैव च ॥ सिनीवाली कुहूश्चैव एका चानुमतिस्तथा ॥ ८० ॥

क्रमात । द्वौद्वौ मार्गादिमासौ स्याद्दतुः" इति च हेमन्तादिशरदन्तमृतून्मार्गादिकार्तिकान्तं मासांश्चानुक्रम्याख्यत्त । अग्रहायनमस्येति ह्याग्रहायणी मृगशिरस्तद्योगाद्या पूर्णिमा सा आग्रहायणी स अग्रहायणिको मासः इति समाख्यानिरुक्तिश्च इति । त्रिधा त्रिवीथीव्यवस्था । इदानीं तु वर्षस्य मार्गादित्वं व्रतार्थम् । "द्वौद्वौ माघादिमासौ स्याद्दतुः" इति च पाठान्तरम् । अतः माघादित्वं पंचाब्दयुगतत्फलादिज्ञानार्थं "मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनी पूर्णमास इति श्रुतं तु फाल्गुन्यादित्वं यागार्थम् । तथा" मुखं वा एतत्संवत्सरस्य चित्रापूर्णमासः मधुश्च माधवश्चेत्यादिश्रुत्युपलक्षितत्वं वर्षस्य चैत्रशुक्लप्रतिपदादिबहुश्रुतिस्मृतिज्योतिश्शास्त्रपुराणादिलोकवार्ता सिद्धं सर्वव्यवहारार्थमिति शास्त्रन्यायगणितप्रत्यक्षादिनिश्चितो विवेकः । यदुक्तं लैङ्गन्यायव्ययोः "आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः । परीक्ष्य निपुणं बुध्या श्रद्धातव्यं विनिश्चितं ॥ चक्षुषा लक्षितं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः । पंचैव हेतवो विप्रा ज्योतिर्गणविचिन्तने" ॥७५॥ प्रथम इति ॥ मुखं वा एतन्नक्षत्राणां यत्कृत्तिकाः प्रथमं विशाखे उत्तममित्यादि प्राक्कालविषयश्रुतिमूला विषुवद्वयोक्तिः । कृत्तिकायंशे मेषांते विशाखानां चतुर्थेंशे वृश्चिकायंशे ॥ ७६ ॥ विशाखानामिति ॥ कृत्तिकाशिरसि मेषान्ते विशाखाः तृतीयांशं तुलान्तम् ॥७७॥ तदैवेति ॥ अयं चन्द्रार्कयोरुभयोरपि विषुवावस्थितिरूपो महाविषुवाख्यः पुण्यो दानकालः प्राचीनविषुवसंवादी नेदानीन्तन संवादी । अतः कालान्तरेपि तत्तत्कालीनचन्द्रार्कोभय विषुवविशेषसंस्थानस्योपलक्षणमिदम् । यथा इतः प्राङ्मीनान्तकन्यान्तयोश्चन्द्रार्कस्थितेर्दानकाल इत्यर्थः इमं विजानीयादसंशयं गणितेनेमं कालं बुद्ध्या तत्र दानं दद्यात् ॥७८॥ ब्राह्मणेभ्य इति एतद्धि दानार्थं जातं विवृतं मुखं देवानाम् । अत्र काले दत्तं देवादीनां मुखे दत्तमिव साक्षात्प्रीणनमित्यर्थः । 'मुखमेतत्तु दैवतम्' इति वायूक्तेः । विषुवे तत्कालीनमध्यवीथीप्रवेशे ॥७९॥ दानप्रसङ्गाद्यागादिपुण्यकालाहोरात्रादि ज्ञेय मित्याह—अहोरात्रेति॥८०॥

इदानीं महाविषुवाख्यं कालं तत्प्राशस्त्यं चाह—प्रथम इत्यादिचतुर्भिः । प्रथम इति ॥ प्रथमे कृत्तिकाभागे मेषान्ते, विशाखानां चतुर्थेंशे वृश्चिकोपक्रमे, यदा शशी असंशयं यदि तिष्ठति तदा चन्द्रार्कयोर्द्वयोरपि षड्राशिव्यवधानेन विषुवावस्थितिरूपं महाविषुवमिति ॥ ७६ ॥ श्लोकद्वयस्यैकान्वयः विशाखानामिति ॥ विशाखानां तृतीयकमंशं कृत्तिकाशिरसि मेषान्तं चन्द्रं यदि जानीयात्तर्हि सोपि तथैव महाविषुवाख्यः पुण्यः कालः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ब्राह्मणेभ्य इति ॥ अयं च विषुवाख्यः कालः कदाचिदेव भवति न सर्वदा तस्मादतिविशिष्टमेतत्तु दानजं मुखं दानार्थं जातम् विवृतं । देवादीनां मुखम् 'मुखमेतत्तु दैवतम्' इति वायूक्तेः । अस्मिन्काले दत्तं साक्षाद्देवादीनां मुखे दत्तं भवतीत्यर्थ ॥ ७९ ॥ पुण्यकालप्रसंगाद्यागादिपुण्यकालज्ञानार्थमहोरात्रविभागः सम्यग्ज्ञातव्य इत्याह—अहोरात्रेति सार्धेन—अहोरात्रेति ॥ सदृष्टचन्द्रा सिनीवाली न दृष्टचन्द्रा कुहूरित्यमावास्याभेदौ पूर्णचन्द्रा राका कलाहीनचन्द्रा अनुमतिरिति पूर्णमासीभेदौ । ऋतुत्रयं चाध्ययनमित्युक्तम् ॥ ८० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ च शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ॥ नभोनभस्यौ च इषस्तथोर्जस्सहःसहस्याविति दक्षिणं तत् ॥ ८१ ॥ लोका लोकश्च यश्शैलः प्राग्युक्तो भवतो मया ॥ लोकपालास्तु चत्वारस्तत्र तिष्ठन्ति सुव्रताः ॥ ८२ ॥ सुधामा शङ्खपाच्चैव कर्दमस्यात्मजौ द्विज ॥ हिरण्यरोमा चैवान्यश्चतुर्थः केतुमानपि ॥ ८३ ॥ निर्द्वन्द्वा निरभीमाना निस्तन्द्रा निष्परिग्रहाः ॥ लोकपालाः स्थिता ह्येते लोका लोके चतुर्दिशम् ॥ ८४ ॥ उत्तरं पदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ॥ पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ८५ ॥

तप इत्युक्ता पूर्वं माघादि ह्ययनकल्पनिः प्राचीना आश्लेषार्धाद्दक्षिणमुत्तरायणं रवेर्धनिष्ठाद्यम् । "आसीत्कदापि नूनं येनोक्तं चैव पूर्वशास्त्रेषु । सांप्रतमयनं सवितुः कर्कटकाद्यं मृगादितश्चाद्यम्" इति वराहमिहिरोक्तिर्लिंगात्र ॥ ८१ ॥ लोकालोक इति ॥ पितृयानदक्षिणावधिभूतागस्त्यभ्रमणवृत्तलक्षकस्य लोकालोकस्योपरि प्रसंगा ल्लोकपालस्थानोक्तिः मात्स्ये हि "लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥ उत्तरं यदगस्त्यस्य शृङ्गं देवर्षिपूजितम्" ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ उत्तरमिति ॥ अजवीथी अश्विन्यादित्रित्रिनक्षत्रलक्षितनववीथीषु याम्यवीथीत्रये प्रथमा मूलादित्रिनक्षत्राश्रिता " नागगजैरावतवृषभगोजरद्गवाजमृगपावकाख्याः । आश्विन्याद्यैः कैश्चित्त्रिभक्रमाद्वीथयः कथिताः" इति ज्योतिषोक्तेः । "मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिताः । श्रवणं च श्रविष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा ॥ वैश्वानरी भद्रपदा रेवती चेति कीर्तिताः" इति वायुमात्स्योक्तेश्च । एतेनागस्त्याजवीथ्योर्मध्यदेशः सर्वोपि पितृयानमेव किन्तु तत्रस्थापि तद्दक्षिणा वैश्वानरवीथी पितृयानतया न ग्राह्या॥८५॥

अयनद्वयं विविच्याह–तप इति ॥ माघादिर्द्विद्विमासैकऋतुत्रयमुत्तरायणम् । श्रावणादिर्द्विद्विमासैकऋतुत्रयं दक्षिणायनम् इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ एतस्य स्थूलदृष्ट्यैवोक्तं लोकालोकोत्तरशृंगादगस्त्यस्थानात्पितृया नादिकं वक्ष्यन्प्रथमं तावद्बुद्धिस्थान् लोकालोकस्थान् लोकपालानाह–लोकालोक इत्यादित्रिभिः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ निर्द्वन्द्वा इति ॥ तदुक्तं मात्स्ये–"लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोकचतुर्दिशम् । उत्तरं यदगस्त्यस्य शृंगं देवर्षिपूजितम् ॥ " इति ॥ ८४ ॥ तत्पितृयानमाह–उत्तरमित्यादिसार्धैः पंचभिः उत्तरमिति ॥ तत्र ज्योतिश्चक्रे वीथिक्रमो वायुनोक्तः–"सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ॥ स्थानं चाजभवं चैव तथैरावतमुत्तमम् ॥ वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥ " इति तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथित्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि–त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैः नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयम् । आर्षभवीथी गोवीथी जरद्गववीथी चेति मध्यममार्गे वीथीत्रयम् । अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरवीथी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयम् । यदुक्तं तत्रैव–"अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ॥ रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥ (१) ॥ पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ (२) ॥ तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता ॥ हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति च शब्दिता ॥ (३) ॥ ज्येष्ठा विशाखानूराधा वीथी प्रोक्ता जरद्गवी ॥ एतास्तु वीथ्यस्तिस्रश्च मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ (४) मूलाषाढोत्तराषाढा चाजवीथ्यभिशब्दिता ॥ श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा ॥ (५) ॥ वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ॥ एतास्तु वीथ्यस्तिस्रश्च दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥ (६) ॥" याम्या भरणी । आदित्या आदितिदेवता पुनर्वसुः । मार्गी मृगवीथिः । एवं स्थिते

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः ॥ भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ॥ प्रारभन्ते तु ये लोकास्तेषां पन्थाः स दक्षिणः ॥८६॥ चलितं ते पुनर्ब्रह्म स्थापयन्ति युगेयुगे ॥ सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ ८७ ॥ जायमानास्तु पूर्वे च पश्चिमानां गृहेषु वै ॥ पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विह ॥ ८८ ॥ एवमावर्त्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः ॥ सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥ ८९ ॥ नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् ॥ उत्तरः सवितुः पंथा देवयानश्च स स्मृतः ॥ ९० ॥

तत्रेति ॥ तत्र पितृयाने भूतारम्भः कृतं कृतिः कार्यं यस्य तद्ब्रह्मकर्मकाण्डं स्तुवन्तः ऋत्विग्द्वारा यज्ञोद्युक्ताः कर्म प्रारभन्ते ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ जायमानाः इति ॥ पूर्वे पितरः पश्चिमानां स्वपुत्राणां पश्चिमाः पुत्राश्च पूर्वेषां स्वपुत्रीभूय स्थितानां निधनेषु कुलेषु अधिकारिकर्मवशाच्छ्रुत्यादिसंप्रदायाय भूयो जायन्ते । निलयेष्विति च पाठः । यथाह वायुः "प्राप्ते त्रेतायुगे चैव पुनः सप्तर्षयस्त्विह । प्रवर्त्तयन्ति तान्वर्णानाश्रमांश्च पृथक्पृथक् ॥ तेषामेवान्वये धीरा उत्पद्यन्ते पुनःपुनः ॥ जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव ह । एवमावर्त्तमानास्ते द्वापरेषु पुनःपुनः ॥ कल्पानां भाष्यविद्यानां ज्ञानशास्त्रकृतश्च ये" ॥ ८८ ॥ एवमिति ॥ दक्षिणो मार्गो धूमादिश्छान्दोग्योक्तो यथा "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवंति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणेति मासास्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष वै सोमो राजा तदेवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनरावर्त्तन्ते" इति । अत्र चोक्तश्लोकः "धूमो रात्रिर्बहुलमयने दक्षिणेर्कस्य मासानापद्यन्ते पितृपदमथ व्योम चन्द्रं दिवं च ॥ प्रत्यावृत्या गगनपवनौ धूममभ्रं च मेघं वृष्ट्युद्विज्यान्पुरुषवनिते दक्षिणो मार्ग एषः" ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्याश्च दक्षिणं पितृयानं किं त्वगस्त्यनिकटवर्तिनो वैश्वानरपदाद्बहिः वैश्वानरवीथिं वर्जयित्वा मृगवीथिमात्रं पितृयानमित्यर्थः ॥ ८५ ॥ तत्रासत इति ॥ भूतारंभः प्रजोत्पादनं, कृतं कृतिः कार्यं यस्य तद्ब्रह्म शंसंतः प्रवृत्तं कर्म विधाय वेदभागं स्तुवंतः ऋत्विगुद्यताः युगांते यज्ञविच्छेदे सति ऋत्विग्भागेन यज्ञानुष्ठानायोद्यताः कर्माणि प्रारभंत इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ चलितमिति ॥ चलितं विच्छिन्नसम्प्रदायं ब्रह्म वेदं स्थापयन्ति । संतत्या वंशप्रवर्तनेन । मर्यादाभिर्वर्णाश्रमादिव्यवस्थाभिः । श्रुतेन शास्त्रप्रवर्तनेन ॥ ८७ ॥ जायमाना इति ॥ पूर्वे पितरः, पश्चिमानां पुत्राणां पश्चिमाः पुत्राश्च, पूर्वेषां स्वपुत्रत्वेनोत्पन्नानां, पितॄणां निधनेषु गृहेषु, केनचिदंशेन स्वाधिकारवशाज्जायन्ते "पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोनौ" इति श्रुतेः । तथा च वायुः—"प्राप्ते त्रेतायुगे चैव पुनः सप्तर्षयस्त्विह ॥ प्रवर्तयन्ति तान्वर्णानाश्रमांश्च पृथक् पृथक् ॥ (१) ॥ तेषामेवान्वये धीरा उत्पद्यन्ते पुनःपुनः ॥ जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ॥ (२) ॥ एवमावर्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः । कल्पानां भाष्यविद्यानां ज्ञानशास्त्रकृतश्च ये ॥ (३) ॥" इति ॥ ८८ ॥ एवमिति ॥ सवितुर्दक्षिणं धूमादिमार्गं श्रिताः । श्रुतिश्च "अथ ये ग्राम इष्टापूर्तं दत्तमित्युपासते ते धूममाभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षम्" इत्यादि ॥ ८९ ॥ देवयानमाह—नागवीथीत्यादिषड्भिः—नागवीथ्युत्तर

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्र ते वासिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ॥ सन्ततिं ते जुगुप्संति तस्मान्मृत्युर्जितश्च तैः ॥ ९१ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थिता ह्याभूतसंप्लवम् ॥ ९२ ॥ ते संप्रयोगाल्लोभस्य मैथुनस्य च वर्जनात् ॥ इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात्॥९३॥ पुनश्च कामासंयोगाच्छब्दादेर्दोषदर्शनात् ॥ इत्येभिः कारणैः शुद्धास्तेमृतत्वं हि भेजिरे ॥ ९४ ॥ आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं विभाव्यते ॥ त्रैलोक्यस्थितिकालोयमपुनर्मार उच्यते ॥ ९५ ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पापपुण्यकृतो विधिः ॥ आभूतसंप्लवान्तन्तु फलमुक्तं तयोर्द्विज ॥ ९६ ॥ यावन्मात्रे प्रदेशे तु मैत्रेयावस्थितो ध्रुवः ॥ क्षयमायाति तावत्तु भूमेराभूतसंप्लवात् ॥ ९७ ॥ ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः ॥ एतद्विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भासुरम् ॥ ९८ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ त इति ॥ भूतारम्भविवर्जनान्निवर्तकश्रुत्याश्रयणात् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ आभूतसंप्लवं ब्रह्मादीनांतं यावत्स्थितेरमृतत्वाख्यानम् । तदुदङ्मार्गस्थानां मुक्तिरित्याह—आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वमिति ॥ त्रैलोक्यस्थितिकाल एव इहामृतापुनर्मारपर्यायः ॥ ९५ ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामिति ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां क्रियाभ्यां पापपुण्यापूर्वे भावयतः पुंसोऽयं फलभोगो विधिः एवमाकल्पं ब्रह्महा नरकमश्वमेधी स्वर्गं भुंक्त इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ अथ विष्णुपदं विष्णुपदीं च प्रसञ्जयेति ऊर्ध्वोत्तरमिति ॥ ऋषिभ्य उत्तरस्यां दिश्यूर्ध्वं च ध्रुवाधारो विष्णुपदाख्यं स्थानं भूम्यपेक्षया तृतीयम् । तच्च वैराजस्य हृदयनाडीस्थानीयत्वाद्विष्णोर्निवासः । अतोत्र विष्णुपदे स्वर्गाधिकसौख्यात्सत्यलोकादर्वाचीनत्वाच्च मोक्षोक्तिः क्रममुक्त्यर्था तत्स्थानक्रमाद्ब्रह्मलोकमेत्य ब्रह्मणा सह मुच्यंते विष्णुपदे स्थितास्तत्र लब्धज्ञाना मुच्यंते न तु तन्मुक्तैर्लभ्यं स्थानमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

मिति ॥ उत्तरमार्गस्योत्तरा वीथिस्तस्या उत्तरं सप्तर्षिपर्यन्तं देवयानः पन्थाः ॥ ९० ॥ तत्रेति ॥ वशिनः जितेन्द्रियाः । अष्टाशीतिसहस्राणीति । अर्यम्णः सवितुरुदक्पन्थानम् उत्तरमार्गम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ श्लोकद्वयस्यैकान्वयः त इति ॥ लोभस्यासंप्रयोगात्तृष्णावियोगादिच्छाद्वेषाभ्यामप्रवृत्त्या च कर्माकरणेन च अकामसंयोगाद्योगभ्रंशाभावात् अमृतत्वममृतद्वारा संभृतचिरकालावस्थायित्वं भेजिरे ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ तदाह—आभूतसंप्लवं स्थानमिति ॥ ब्रह्माहःपर्यन्तं यत्स्थानं तदेवामृतत्वमुपचारादुच्यते उपचारबीजमाह—त्रैलोक्येति । अपुनर्मारः पुनर्मृत्युरहितः । क्रममुक्तिस्थानत्वादिति भावः ॥ ९५ ॥ आभूतसंप्लवस्थानोक्तिप्रसंगात् अन्यदप्याह—ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामिति ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां यत्पापं यत्पुण्यं च तत्कृतस्तन्निमित्तो विधीयते तस्मिन् फलमिति विधिः फलभोगकालः । तमेवाह आभूतसंप्लवान्तमिति । भूतसंप्लवरूपो योऽन्तः प्रलयः तत्पर्यंतं तयोः पापपुण्ययोः फलमुक्तमित्यर्थः । यद्ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामुपलक्षितं पापं पुण्यं च तत्कृतः पुंसोयं फलभोगकाल इत्यर्थः । पापपुण्यकृतोऽवधिरिति पाठे अवधिरितिच्छेदेऽपि तावानेवार्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ सप्तर्षिभ्यो दक्षिणतो देवयानस्थितिमुक्त्वा तदूर्ध्वोत्तरतो विष्णुपदस्थितिमाह—ऊर्ध्वेत्यादि यावत्समाप्तिः,—ऊर्ध्वोत्तरमिति ॥ ऊर्ध्वं च तदुत्तरं च सप्तर्षिभ्य उत्तरस्यां दिशि ऊर्ध्वं यत्र ध्रुवस्तिष्ठति ध्रुवस्याश्रयभूतविष्णु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम् ॥ स्थानं तत्परमं विप्र पुण्यपापपरिक्षये ॥ ९९ ॥ अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषाप्तिहेतवः ॥ यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परपं पदम् ॥ १०० ॥ धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः ॥ तत्साष्टर्योत्पन्नयोगर्धिस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०१ ॥ यत्रोतमेतत्प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् ॥ भाव्यं च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०२ ॥ दिवीव चक्षुराततं योगिनां तन्मयात्मनाम् ॥ विवेकज्ञानदृष्टं च तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १०३ ॥ यस्मिन्प्रतिष्ठितो भास्वान्मेढीभूतः स्वयं ध्रुवः ॥ ध्रुवे च सर्वज्योतींषि ज्योतिष्वम्भोमुचो द्विज ॥१०४॥ मेघेषु संगता वृष्टिर्वृष्टेः सृष्टेश्च पोषणम् ॥ आप्यायनं च सर्वेषां देवादीनां महामुने ॥१०५॥ ततश्चाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः ॥ वृष्टेः कारणतां यांति भूतानां स्थितये पुनः ॥१०६॥ एवमेतत्पदं विष्णोस्तृतीयममलात्मकम् ॥ आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृष्टिकारणम् ॥ १०७ ॥ ततः प्रभवति ब्रह्मन्सर्वपापहरा सरित् ॥ गंगा देवांगनांगानामनुलेपनपिञ्जरा ॥१०८॥

॥ ९९ ॥ १०० ॥ धर्मध्रुवाद्या इति ॥ तस्य विष्णोः साष्टर्यं समानैश्वर्यता इन्द्रियादिवशीकरणैश्वर्याद्धि योगर्धिः—"ऐश्वर्याद्विहितो योगो योगादैश्वर्यमिष्यते । यो गैश्वर्यमृते मोक्षः कथंचिन्नोपपद्यते" इति हरिवंशोक्तेः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ दिवीवेति ॥ चक्षुः सूर्यः अयं च तद्विष्णोरिति मंत्रद्वयानुग्रहः सूचितः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ तद्विष्णोः पदं सर्वस्य हेतुराश्रयश्चेत्युक्तम् । पावनं चेत्याह ततः प्रभवतीत्यादिना—तत इति ॥ ततो विष्णुपद मार्गात् गङ्गा हि "त्रिविक्रमपदोद्भिन्नब्रह्माण्डसुषिरोद्भवा" यथा च वामनपुराणे "ततः प्रतापवान्ब्रह्मन् बृहद्विष्णवंघ्रिरम्बरे । तं ब्रह्माण्डोदरमाहत्य निरालोकं जगाम सः ॥ विष्णवंघ्रिणा प्रसरता कटाहे हेम्नि भेदिते ॥ अम्बराद्विष्णुमायातं बाह्यमम्भः कटाहतः ॥ विष्णवंघ्रिपद्मोरुदण्डाङ्गां गता वै नदी तदा ॥ बाह्यतोयमहाधारा

पदाल्यभूम्यपेक्षया दिव्यं तृतीयं स्थानमित्यर्थः । तद्धि वैराजस्य हृदयनाडीस्थानं ततस्तदंतर्यामिणो विष्णोः स्थानम् ॥ ९८ ॥ ततः क्रममुक्तिस्थानमपि तत्साक्षान्मोक्षत्वेन वर्णयति निर्धूतदोषेत्यादिपञ्चभिः ॥ ९९ ॥ अपुण्यपुण्योपरम इति ॥ क्षीणाः अशेषास्तेनानादेहप्राप्तेर्हेतवो येषां ते ॥ १०० ॥ धर्मध्रुवाद्या इति ॥ तत्साष्टर्या केन विष्णुना समानैश्वर्येण इंद्रियादिवशीकारसामर्थ्येनोत्पन्नो यो योगस्समाधिस्तेन इद्धा दीप्ताः "ऐश्वर्याद्विहितो योगो योगादैश्वर्यमुच्यते । योगैश्वर्यमृते मोक्षः कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥" इति हरिवंशोक्तेः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ दिवीवेति ॥ दिवि आतं सर्वप्रकाशकं सूर्यरूपम्, चक्षुरिव महात्मनां विततम्, सर्वाभासकत्वेन प्रतीतम्, विवेकज्ञानेन प्रपञ्चवैलक्षण्यमुज्ञानेन दृष्टञ्च अपरिच्छिन्नतया ज्ञातमित्यर्थः । अनेन तद्विष्णोरिति मंत्रद्वयार्थः सूचितः ॥ १०३ ॥ यत्रोतमेतत्प्रोतं चेत्यनेन विश्वस्य कारणमाश्रयश्चेत्युक्तम् । इदानीं ध्रुवाश्रयत्वेन तद्वारा विश्वपोषकत्वमाह यस्मिन्नित्यादिचतुर्भिः—यस्मिन्निति ॥ भास्वान् तेजस्वी । अंभोमुचः मेघाः ॥१०४॥ मेघेष्विति ॥ वृष्टेर्हेतोरोषधीद्वारा सृष्टेः पोषणं वृद्धिः अप्यायनं च तृप्तिः ॥१०५॥ ततश्चेति ॥ सृष्टेः कारणतां यान्तीति एतदुक्तं गीतासु "देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥" इति ॥१०६॥१०७॥ विश्वपावनत्वं विष्णुपदस्य दर्शनाह—तत इति ॥ ततो विष्णुपदस्था नात्मकत्वेन गंगा भवति । त्रिविक्रमपदोद्भिन्नब्रह्माण्डसुषिरोद्भवत्वात् । ततः प्रागेव जातापि तत आरभ्य देवादिसेव्यत्वेन प्रकटीभवतीत्यर्थः । तदेवाह—देवाङ्गनानामङ्गानां जलकेलिषु क्षालितानि यान्यनुलेपनानि कुङ्कु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वामपादाम्बुजांगुष्ठनखस्रोतोविनिर्गताम् ॥ विष्णोर्बिभर्त्ति यां भक्त्या शिरसाहर्निशं ध्रुवः ॥ १०९ ॥ ततः सप्तर्षयो यस्याः प्राणायामपरायणाः ॥ तिष्ठन्ति वीचिमालाभिरुह्यमानजटाजले ॥ ११० ॥ वार्योघैः संततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम् ॥ भूयोधिकतरां कांतिं वहत्येतदुह क्षये ॥ १११ ॥ मेरुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रांता शशिमण्डलात् ॥ जगतः पावनार्थाय प्रयाति च चतुर्दिशम् ॥ ११२ ॥ सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च संस्थिता ॥ एकैव या चतुर्भेदा दिग्भेदगतिलक्षणा ॥ ११३ ॥ भेदं चालकनन्दाख्यं यस्याः शर्वोपि दक्षिणाम् ॥ दधार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११४ ॥ शम्भोर्जटाकलापाच्च विनिष्क्रान्तास्थिशर्कराः ॥ प्लावयित्वा दिवं निन्ये या पापान्सगरात्मजान् ॥११५॥ स्नातस्य सलिले यस्याः सद्यः पापं प्रणश्यति ॥ अपूर्वपुण्यप्राप्तिश्च सद्यो मैत्रेय जायते ॥ ११६ ॥ दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनयैः श्रद्धयान्वितैः ॥ समाशतं प्रयच्छंति तृप्तिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥ ११७ ॥ यस्यामिष्ट्वा महायज्ञैर्यज्ञेशं पुरुषोत्तमम् ॥ द्विजभूपाः परां सिद्धिमवापुर्दिवि चेह च ॥ ११८ ॥ स्नानाद्विधूतपापाश्च यज्ञैर्यतयस्तथा ॥ केशवासक्तमनसः प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥११९॥

दशपापविनाशिनी" इत्यादि । श्रीविष्णुधर्मोत्तरे च "ब्रह्माण्डस्ताडितस्तेन छिद्रतामगमत्प्रभो । ब्रह्माण्डं बाह्यतोयेन दशपापवृतावृतम् ॥ तेन छिद्रेण तत्तोयं विवेशाण्डं महीपते" इति पुराणान्तरे तु ब्रह्मणः कमण्डलुजलेन हरिचरणे क्षालिते गङ्गोद्भूतेति । अन्यत्र तु धर्म एव ब्रह्माज्ञया द्रवीभूत इति । अतस्त्रैविक्रमे पादे ब्रह्मकमण्डलुजलेन क्षाल्यमाणे तदपर्याप्त्या तत्पूर्त्यर्थं धर्मे द्रवीभूते तत्राप्यपूर्णे ब्रह्माण्डकटाहभेदे बाह्योदकधारा तच्छिद्रेण विष्णुपादस्पर्शिनी गांगता गङ्गासीदित्यविरोधः ॥ १०८ ॥ अथ ध्रुवादिपातालान्तमवतीर्णगंगाप्रशंसा वामपादेति ॥ १०९ ॥ तत इति ॥ "विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः" इति मन्त्रोऽनुगृह्यते ऊह्यमानजटाजल इति सप्तर्ष्यघमर्षणस्नानसुखाधिक्योक्तिः ॥ ११० ॥ १११ ॥ मेरुपृष्ठ इति ॥ शशिमण्डलान्निष्क्रान्ता सूर्यमार्गान्मेरुं गतेत्यर्थः । "विष्णुपादाच्छिशुमाराद्ध्रुवाच्च सोमात्सूर्यान्मेरुकूटाच्च विष्णोः । समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिम्" इत्यादि व्यासोक्तेः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ शंभोरिति ॥ शर्कराः नद्यन्तःसूक्ष्मशिलास्ता इव सागरास्थीनि प्लावयित्वा ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

मादीनि तैः पितरा पिशंगीभूता ॥ १०८ ॥ वामपादेति ॥ विष्णोर्वामपादाम्बुजम् अम्बुजसदृशो वामपादस्तस्यांगुष्ठनखात् स्रोतोरूपेण विनिर्गताम् ॥१०९॥ तत इति ॥ सप्तर्षयो यस्या जले अघमर्षणं कुर्वन्तस्तिष्ठन्ति । उह्यमाना इतस्ततश्चाल्यमाना जटा येषां ते ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ सीता चेति ॥ दिग्भेदगतिलक्षणादिषु चतसृषु भेदेन या गतिः सैव चतुर्भेदलक्षणं यस्याः सा ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ शंभोरिति ॥ अस्थिशर्करा अस्थिचूर्णानि पापान् ब्रह्मदण्डहतानपि ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ दत्ता इति ॥ समाशतं वर्षशतम् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥११९॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रुताऽभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता ॥ या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिनेदिने ॥ १२० ॥ गगागंगेति यैर्नाम योजनानां शतैष्वपि ॥ स्थितैरुच्चारितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम् ॥ १२१ ॥ यतः सा पावनायालं त्रयाणां जगतामपि ॥ समुद्भूता परं तत्तु तृतीयं भगवत्पदम् ॥ १२२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोः ॥ दिवि रूपं हरेर्यत्तु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः ॥ १ ॥ सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान् ॥ भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ २ ॥

श्रुतेति ॥ श्रुताभिलषितेत्यादौ आसक्तिभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वं यथोत्तरं दशगुणम् । यथा ब्रह्माण्डपुराणे "श्रुता गङ्गेति यैर्भक्त्या सकृद्दूरे स्थितै रपि । तत्रैव तारयेन्मर्त्यान्करुणार्द्रा भवार्णवात् ॥ कदा द्रक्ष्यामि तां गंगां कदा स्नानमहं लभे ॥ इति पुंसोऽभिलषिता कुलानि दश तारयेत् ॥ यथा कथंचिद्यै र्दृष्टा भक्तिश्चिन्मयी सकृत् । गंगा तारयते तेषां कुलानां शतमंहसः ॥ यैस्तु स्पृष्टा विशिष्टांगैर्गङ्गा भक्त्या सकृन्नरैः ॥ कुलानां तु सहस्रं वै तेषां तारयते भवात् ॥ पीता धर्मद्रवी मर्त्यैर्यैर्गंगा भक्तितः सकृत् । तेषां कुलानामयुतं भवात्तारयते ध्रुवम् ॥ यैः पुण्यवाहिनी गंगा सकृद्भक्त्यावगाहिता ॥ तेषां कुलानां लक्षं तु भवात्तारयते ध्रुवम् ॥ यैर्दिनं सेविता भक्त्या गंगा पुण्यजला नरैः ॥ कुलानां दशलक्षं तु तेषां तारयते भवात्" ॥ १२० ॥ गंगागंगेति ॥ द्विरुक्तिः प्रति संध्यं च त्रिधावृत्तेर्वृद्ध्यर्था ब्रह्माण्डे "गंगागंगेति गंगेति यैस्त्रिसन्ध्यं व्युदीरिता । सुदूरस्थैश्च तत्पापं हन्ति जन्मत्रयार्जितम् ॥ तथा—सहस्रयोजनस्थोपि त्रिसन्ध्यं त्रिः समाहितः ॥ गंगा गंगेति यो ब्रूयात्स गच्छेत्परमां गतिम्" नामोपलक्षणं स्मरणस्यापि "योजनानां सहस्रेषु गंगां यः स्मरते नरः । अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम्" इति मात्स्योक्तेः ॥ १२१ ॥ यत इति ॥ प्रकृतविष्णुपदमाहात्म्योपसंहारः त्रयाणामिति पातालव्यानिश्चोक्ता सगरोद्धारार्थो तुशब्दोऽल्प महानयन्तरोत्पत्तिस्थानात्सरःशैलद्रुमादेर्वैलक्षण्यं विष्णुपदाधिक्यं वदन् गंगामुत्कर्षयति गंगाया नयन्तरसाम्यदार्शनो दोषस्मृतेः "गंगायां वैष्णवीशक्तौ नयन्तरविभावनाम् । प्रकुर्वन्ति च ये मर्त्या न तैस्तु सह संवसेत् ॥" नदीति नावमन्तव्येति भविष्यद्वाक्यम् ॥ १२२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ अथ ध्रुवप्रसंगात्तद्द्वारा सर्वाधारं तारापुञ्जकल्पितावयवं शिशुमाराकृति भगवतो रूपमाह तारामयमिति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ १२० ॥ १२१ ॥ प्रस्तुतं विष्णुपदं निगमयति यत इति ॥ यतः स्थानात्समुद्भूता प्राक्तत्र प्राप्ता तद्भगवत्पदमिति ॥ १२२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशेऽष्टमोध्यायः ॥८॥ ॥ विष्णुपदं ध्रुवादीनां सर्वेषामाश्रयः सृष्ट्यादिकारणं चेत्युक्तम्—"यस्मिन्प्रतिष्ठितो भास्वान्मेढीभूतः स्वयं ध्रुवः" इत्यादिना तदेव तेन प्रकारेणेत्यपेक्षायां तत्प्रकारं वक्तुमध्यायारंभः—तारामयमिति ॥ तारामयं नक्षत्रपुंजात्मकम् . शिशुमाराकृतिं शिशुमारः सरठगोधाद्याकारः सत्त्वविशेषः तस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत् । भगवतो रूपं तस्य प्रदक्षिणावर्तकुण्डलीभूतस्योन्नमित इच्छाग्रे ध्रुवः स्थित इत्यर्थः ॥१॥ तदेतदाह—सैष इति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह ॥ वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै ॥ ३ ॥ शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि ॥ नारायणोऽयनं धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि ॥ ४ ॥ उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य जगत्पतिम् ॥ स तारा शिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्यव स्थितः ॥ ५ ॥ आधारः शिशुमारस्य सर्वाध्यक्षो जनार्दनः ॥ ध्रुवस्य शिशुमारस्तु ध्रुवे भानुर्व्यवस्थितः ॥६॥ तदाधारं जगच्चेदं सदेवासुरमानु षम् ॥७॥ येन विप्र विधानेन तन्ममैकमनाः शृणु ॥ विवस्वानष्टभिर्मासैरादायापो रसात्मिकाः ॥ वर्षत्यम्बु ततश्चान्नमन्नादप्यखिलं जगत् ॥८॥ विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम् ॥ सोमं पुष्णात्यथेन्दुश्च वायुनार्द्रीकृयैर्दिवि ॥ नालैर्विक्षिपतेऽभ्रेषु धूमाख्यनिलमूर्तिषु ॥९॥ न भ्रश्य न्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः ॥ अभ्रस्थाः प्रपतंत्यापो वायुना समुदीरिताः ॥ संस्कारं कालजनितं मैत्रेयासाद्य निर्मलाः ॥ १० ॥

सूर्याचन्द्रमसाविति ॥ वातानीकमयैः वातस्कन्धमयैः ऊर्ध्वं क्रमात् सप्तस्थानस्थमेघाऽर्केन्दुनक्षत्रग्रहसप्तर्षिध्रुवाश्रयैः "आवहः प्रवहश्चैव तथैवानुवहः परः॥ संवहो विवह श्चैव तदूर्ध्वं स्यात्परावहः ॥ तथा परिवहश्चोर्ध्वं वायव्यः सप्त नेमयः" इति कूर्मोक्तेः ॥ ३ ॥ शिशुमारेति ॥ ज्योतिषां रूपमित्यन्वयः । धाम्नां तेजसां लोकानां चायनम् आश्रयो नारायणस्तस्य हृद्याधारभूतस्तिष्ठति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तदाधारमिति ॥ तदाधारं भान्वाधारम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ उक्तं वर्षप्रकारं प्रपञ्चयति विवस्वानंशुभिरिति ॥ तालैर्मार्गैः ॥ ९ ॥ १० ॥

"सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्" इति सुलोपः । स एष ध्रुवः शिशुमारवदेन भ्रमन् ग्रहान्भ्रमयति नक्षत्राणि च तं भ्रामयन्तं ध्रुवमनुयांति ॥ २ ॥ तत्र हेतुमाह—सूर्याचंद्रमसाविति ॥ नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि इतरास्तारकाः बुधादिग्रहैस्सह वातसमूहमयैर्बन्धैर्बध्यन्ते एभिरिति बंधाः पाशाः तैर्ध्रुवे बद्धानि यतः अतस्तमनुयान्तीत्यर्थः । वाताश्च कूर्मणोक्ताः "आवहः प्रवहश्चैव तथैवानुवहः परः । संवहो विवहश्चैव तदूर्द्धं स्यात्पुरोवहः ॥ (१) ॥ तथा परिवहश्चोर्द्धं वायोर्वै सप्त नेमयः ॥ (२) ॥" इति । स्थानानि तेषामुक्तानि "मध्ये भूमेर्यो वायुरावहः प्रवहस्ततः । मेघभास्करयोः सूर्यशशिनोऽनुवहस्थितः ॥ (१) ॥ चन्द्रनक्षत्रगणयोः संवहो निवहस्ततः । नक्षत्रग्रहमध्यस्थो ग्रहस्सप्तर्षिमध्यगः ॥ (२) वहस्ततः परिवहस्सप्तर्षिध्रुवमध्यगः । इत्येवं वायवः सप्त वहन्ति भुवनत्रयम् ॥ (३) ॥" इति ॥ ३ ॥ शिशुमारस्याश्रयं दर्शयन्नाह—शिशुमारेति ॥ ज्योतिषां नक्ष त्राणां धाम्नां च सूर्यादिस्थानानाम्, दिवि शिशुमाराकृति यद्रूपं प्रोक्तं तस्य हृदि स्थितः स्वयं नारायण एव तारारूपस्तस्याधार इत्यन्वयः । धामेति पाठान्तरे ज्योतिषां धाम यद्रूपं प्रोक्तं तन्नारायणाश्रयं कथमि त्यत आह—हृदिस्थः सन्स्वयं नारायणस्तस्याधार इति ॥ ४ ॥ उत्तानपादेति ॥ स उत्तानपादपुत्रो ध्रुवः तं जगत्पतिं नारायणम् आराध्य तारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छे स्थितः ॥ ५ ॥ तदेव स्पष्टयति आधारः शिशुमारस्येत्यादिना ॥ ६ ॥ तदाधारमिति ॥ तदाधारं भान्वाश्रयम् ॥ ७ ॥ तदेवाह—येनेत्यादिसार्धेन ॥ ८ ॥ सूर्यादन्ननिष्पादकवृष्टिकारणमाह—विवस्वानंशुभिरित्यादिचतुर्भिः ॥ ९ ॥ धूमाख्यनिलापोमयानामपि मेघानां जलाधारत्वंभ्रसमारूपयोपपादयति—न भ्रश्यन्तीति ॥ संस्कारं माधुर्यरूपमतिशयम् ॥ १० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सारित्समुद्रभौमास्तु तथापः प्राणिसम्भवाः ॥ चतुष्प्रकारा भगवानादत्ते सविता मुने ॥ ११ ॥ आकाशगंगासलिलं तथादायगभस्तिमान् ॥ अनभ्रगतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥ १२ ॥ तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपंको द्विजोत्तम ॥ न याति नरकं मर्त्यो दिव्यं स्नानं हि तत्स्मृतम् ॥ १३ ॥ दृष्टसूर्यं हि यद्वारि पतत्यभ्रैर्विना दिवः ॥ आकाशगंगासलिलं तद्बोभिः क्षिप्यते खेः ॥ १४ ॥ कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेषु च यद्दिवः ॥ दृष्टार्कपतितं ज्ञेयं तद्वांगं दिग्गजोज्झितम् ॥१५॥ युग्मर्क्षेषु च यत्तोयं पतत्यर्कोज्झितं दिवः ॥ तत्सूर्यरश्मिभिः सर्वं समादाय निरस्यते ॥ १६ ॥ उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापभयापहम् ॥ आकाशगंगासलिलं दिव्यं स्नानं महामुने ॥ १७ ॥ यत्तु मेघैः समुत्सृष्टं वारि तत्प्राणिनां द्विज ॥ पुष्णात्यौषधयः सर्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥ १८ ॥ तेन वृद्धिं परां नीतः सकलश्चौषधीगणः ॥ साधकः फलपाकान्तः प्रजानां द्विज जायते ॥ १९ ॥ तेन यज्ञान्यथाप्रोक्तान्मानवाः शास्त्रचक्षुषः ॥ कुर्वन्त्यहरहस्तैश्च देवानाप्याययन्ति ते ॥ २० ॥ एवं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्णाश्च द्विजपूर्वकाः ॥ सर्वे देवनिकायाश्च सर्वे भूतगणाश्च ये ॥ २१ ॥ वृष्ट्या धृतमिदं सर्वमन्नं निष्पाद्यते यया ॥ सापि निष्पाद्यते वृष्टिः सवित्रा मुनिसत्तम ॥ २२ ॥ आधारभूतः सवितुर्ध्रुवो मुनिवरोत्तम ॥ ध्रुवस्य शिशुमारोऽसौ सोपि नारायणात्मकः ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृत्तिकादिष्विति ॥ कृत्तिकामृगशिरःप्रभृत्ययुग्मनक्षत्रेष्वर्के स्थिते ॥ १५ ॥ युग्मर्क्षेष्विति ॥ एवं रोहिण्यार्द्रादिषु युग्मेष्वर्के स्थिते अर्काक्रान्तनक्षत्रादेव वृष्टिव्यवहारलिंगात् पूर्वाषाढागतो भानुरित्यादेः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यत्त्विति ॥ ओषधयः ओषधीः ॥ १८ ॥ तेनेति ॥ साधकः शरीरोत्पत्तिपोषणयोः ॥ १९ ॥ तेनेति ॥ ओषधिगणेन तैः यज्ञैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अभ्रगर्भावस्थानात्पूर्वमापो नानारसा इत्याह–सारिदिति ॥ सरित्समुद्रगता भूमिगताश्चेत्यर्थः । प्राणिसम्भवाः प्राणिदेहस्थाः ॥ ११ ॥ प्रसंगाद्दृष्टिविशेषं दिव्यस्नानमाह आकाशगंगेत्यादि षड्भिः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृत्तिकादिष्विति ॥ कृत्तिका मृगशीर्षादिविषमनक्षत्रेषु स्थितेऽर्के दृष्टार्कमनभ्रं यदंबु पतति ॥ १५ ॥ युग्मर्क्षेष्विति ॥ एवं युग्मर्क्षेषु रोहिण्यार्द्रादिसमनक्षत्रेषु स्थितेऽर्क इति ज्ञेयम् । सूर्याक्रांतनक्षत्रैरेव व्यवहारदर्शनात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रासंगिकं परिसमाप्य पूर्वोक्तमेव वृष्टिमनुवर्तयति यत्त्वित्यादित्रिभिः ॥ १८ ॥ तेनेति ॥ साधकः दृष्टादृष्टहेतुः प्रजानां जायते ॥ १९ ॥ २० ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति–एवमित्यादिचतुर्भिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हृदि नारायणस्तस्य शिशुमारस्य संस्थितः ॥ बिभर्त्ता सर्वभूतानामादिभूतः सनातनः ॥ २४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ त्र्यशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः ॥ आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः ॥ १ ॥ स रथोधिष्ठितो देवैरादित्यै ऋषिभिस्तथा ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ २ ॥ धाता ऋतुस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ॥ रथभृद्ग्रामणीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः ॥ ३ ॥ एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ॥ मैत्रेय स्यन्दने भानोः सप्तमासाधिकारिणः ॥ ४ ॥ अर्यमा पुलहश्चैव रथौजाः पुञ्जिकस्थला ॥ प्रहेतिः कच्छवीरश्च नारदश्च रथे रवेः ॥ ५ ॥

हृदीति ॥ बिभर्त्ति शिशुमारम् ॥ २४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ अथ भानुरथस्य दिनभ्रमणवृत्तसंख्यामाह—त्र्यशीतीति ॥ काष्ठयोरन्तरम् उदग्दक्षिणायनयोर्मध्ये विषुवत्प्रदेशः त्र्यशीतिशतधा भिन्नः आरोहणावरोहणाभ्यां भानोरब्देन या गतिः स्यात् । गम्यत इति गतिः । महाक्षे हि तत्तद्वृत्तरेखान्तरालमुदगयनेऽनुदिनं मेर्वभिमुखो रथो यावत्काष्ठान्तमारोहति याम्यायने तु तान्येव मण्डलान्तरालानि प्रत्यहं मानसोत्तराभिमुखोऽवरोहति यावत्काष्ठम् । एवं च भानोरेकाब्दसाध्याद्वादशराशिभोगात्मिका षट्षष्ट्युत्तरत्रिशतत्रयवारभ्रमणगतिः स्यात् । सर्वोत्तरमेरुपतितगंगाप्रवाहाणां तत्तद्दक्षिणाब्धिप्रवेशोक्त्या मेरोरुन्नतनिश्चयान्महाक्षस्य च भूमेरुपरि लक्षोच्छ्रितत्वाद्रथस्य उदगारोहो दक्षिणावरोहश्च युक्तः । तथा यदिन्द्रप्रागुदक्क्रियेंगतिः अधरादुदक्कादिति च याम्यदिशोरधरोत्तरत्वं श्रूयते ॥ १ ॥ स रथ इत्यादि ॥ ग्रामण्यो यक्षाः ॥ २ ॥ धातेति ॥ रथभृद्ग्रामणीः रथभृन्नाम यक्षः हेतिः राक्षसः ॥ रथकृदिति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अर्यमेति ॥ रथौजा यक्षः प्रहेतिः राक्षसः कच्छवीरः सर्पः नारदो गन्धर्वः ॥ ५ ॥

हृदीति ॥ तस्य शिशुमारस्य हृदि स्थितो नारायणः तद्द्वारा सर्वभूतानां भर्ता धारकः । बिभर्ति सर्वभूतानामिति पाठे कर्मणि षष्ठी ॥ २४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाख्यविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ अथ प्रतिमासं सूर्यरथपरिभ्रमाधिकारिणो वक्ष्यन्नुत्तरायणदक्षिणायनयोरनुलोमप्रतिलोमं च गन्तव्यानि क्रान्तिवृत्तान्याह—त्र्यशीतीति ॥ उत्तरदक्षिणकाष्ठयोर्मध्यं त्र्यशीत्युत्तरशतं मण्डलं भानोर्गतिर्गन्तव्यं कर्म । आरोहणावरोहणाभ्यामिति । युगाक्षकोटिबद्धौ वायुपाशौ ध्रुवो यदाऽऽकर्षति तदोत्तरायणे प्रत्यहमभ्यन्तरैकैकमण्डलप्रवेशे रथस्यारोहणं भवति । यदा तु तौ पाशौ ध्रुवः प्रसारयति तेषु दक्षिणायनेष्वेषु मंडलेषु प्रतिलोमं बहिरेकैकमण्डलं प्रविशतो रथस्यावरोहणं भवति । तदुक्तं मात्स्ये—"आकृष्यते यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ । तदासोभ्यंतरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ (१) ॥ ध्रुवेण मुच्यमाने तु पुरा रश्मियुगे यदा । तदैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि च ॥ (२) ॥" इति ॥ १ ॥ स इति ॥ देवैरादित्यैः । आदित्या एव देवास्तैः ग्रामण्यर्यक्षः ॥ २ ॥ तानेवादित्यादीन् प्रतिमासं सप्तसप्तानुक्रामति धातेत्यादिना—विष्णुशक्त्युपबृंहिता इत्यन्तेन—धातेति ॥ धाता सूर्यः । रथभृत्संज्ञो ग्रामणीः । हेतिः राक्षसः ॥ ३ ॥ एत इति ॥ चैत्र एवमधुमासस्तस्मिन् ॥ ४ ॥ अर्यमेति ॥ रथौजाः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे ॥ ६ ॥ मित्रोत्रिस्तक्षको रक्षः पौरुषेयोथ मेनका ॥ हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥ ७ ॥ वरुणो वसिष्ठो रम्भा च सहजन्या हुहूरथः ॥ रथचित्रस्तथा शुक्रे वसन्त्याषाढसंज्ञके ॥ ८ ॥ इन्द्रो विश्वावसुः स्रोता एलापुत्रस्तथांगिराः ॥ प्रम्लोचा च नभस्येते सप्तिश्चार्के वसन्ति वै ॥९॥ विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरापूरणस्तथा ॥ अनुम्लोचा शंखपालो व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥ १० ॥ पूषा च सुरुचिर्वातो गौतमोथ धनञ्जयः ॥ सुषेणोऽन्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥ ११ ॥ विश्वावसुर्भरद्वाजः पर्जन्यैरावतौ तथा ॥ विश्वाची सेनजिच्चापि कार्त्तिके च वसन्ति वै ॥ १२ ॥ अंशः काश्यपताक्ष्यस्तु महापद्मस्तथोर्वशी ॥ चित्रसेनस्तथा विद्युन्मार्गशीर्षेधिकारिणः ॥ १३ ॥ क्रतुर्भगस्तथोर्णायुः स्फूर्जः कार्कोटकस्तथा ॥ अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचित्तिर्वराप्सराः ॥ १४ ॥ पौषमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ॥ लोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्याधिकारिणः ॥ १५ ॥

॥ ६ ॥ मित्र इति ॥ कच्छनीरश्चेति पाठः । रथस्वनो यक्षः ॥ ७ ॥ वरुण इति ॥ वरुणो वशिष्ठो नागश्चेति पाठः । ग्रीष्मतौ तक्षको नाग एव चेति लैङ्गोक्तेः । रथो राक्षसः रथचित्रो यक्षः ॥ ८ ॥ इन्द्र इति ॥ स्रोतो यक्षः । सर्पाः सकारान्तोयं शब्दः राक्षसनाम । विश्वावसुश्रोतः सर्पाश्चार्क इति च पाठः ॥ ९ ॥ विवस्वानिति ॥ उग्रसेनो गन्धर्वः आपूरणो यक्षः व्याघ्रो राक्षसः ॥ १० ॥ पूषेति ॥ वसुरुचिर्गन्धर्वः वातो राक्षसः धनञ्जयः सर्पः सुषेणो यक्षः ॥ ११ ॥ विश्वावसुरिति ॥ विश्वावसुर्गन्धर्वः ऐरावतः सर्पः सेनजिद्यक्षः ॥ १२ ॥ अंशेति ॥ अंशः राक्षसः ताक्ष्यो यक्षः महापद्मः सर्पः विद्यु द्राक्षसः ॥ १३ ॥ क्रतुरिति ॥ ऊर्णायुर्गन्धर्वः । सूर्यः कार्कोट इति पाठः । सूर्यो राक्षसः अरिष्टनेमिर्यक्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

यक्षः । प्रहेतिः राक्षसः । कच्छवीरः सर्पः ॥ ९ ॥ माधव इति ॥ माधवे वैशाखे । शुचिसंज्ञेति ज्येष्ठो विवक्षितः ॥ ६ ॥ मित्र इति ॥ पौरुषेयो राक्षसः । रथस्वनो यक्षः ॥ ७ ॥ वरुण इति ॥ वरुणः सूर्यः । रंभा च सहजन्येति पाठे फाल्गुने वक्ष्यमाणरंभाव्यावृत्त्यर्थम् । सहजन्येति संज्ञान्तरेण तस्या विशेषणं रथचित्र इति च तदा यक्षसर्पयोरेकं नाम । "वरुणो वशिष्ठो नागश्च सहज न्याहुहूरथः" इति पाठे नागसंज्ञः सर्पः रथः राक्षसः आषाढसंज्ञिक इतिव्याख्यानादाषाढ एवात्र शुक्रः । पूर्वोक्तशुचिसंज्ञो ज्येष्ठ इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ इन्द्र इति ॥ इन्द्रः सूर्यः । नभसि श्रावणे । सर्पिः राक्षसः । आर्के सूर्यरथे ॥ ९ ॥ विवस्वानिति ॥ उग्रसेनो गन्धर्वः आपूरणो यक्षः । व्याघ्रो राक्षसः ॥ १० ॥ पूषेति ॥ वसुरुचिर्गन्धर्वः । वातो राक्षसः । धनञ्जयः सर्पः । सुषेणो यक्षः ॥ ११ ॥ विश्वावसुरिति ॥ विश्वावसुसंज्ञ एव अपरो गन्धर्वः । पर्जन्यः सूर्यः । ऐरावतः सर्पः । श्येनजित्संज्ञकौ यक्षराक्षसौ । श्येनजिदाप इति पाठे आपो राक्षसः ॥ १२ ॥ अंशकाश्यपताक्ष्यस्तित्रिति ॥ अंशः सूर्यः । ताक्ष्यो यक्षः । महापद्मः सर्पः । चित्रसेनो गन्धर्वः । विद्युद्राक्षसः ॥ १३ ॥ क्रतुरिति ॥ क्रतुः ऋषिः । भगः सूर्यः । ऊर्णायुर्गंधर्वः । ऊर्जो राक्षसः । कार्कोटकः सर्पः । अरिष्टनेमिर्यक्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वष्टाथ जमदग्निश्च कम्बलोथ तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मोपेतोथ ऋतजिद्धृतराष्ट्रोथ सप्तमः ॥ १६ ॥ माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ॥ श्रूयतां चापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ॥ १७ ॥ विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रस्तथा रक्षो यज्ञोपेतो महामुने ॥ ॥ १८ ॥ मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येते तु सप्तकाः ॥ सवितुर्मण्डले ब्रह्मन्विष्णुशक्त्युपबृंहिताः ॥ १९ ॥ स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं गंधर्वैर्गीयते पुरः ॥ नृत्यन्त्यप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानुनिशाचराः ॥ २० ॥ वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसंग्रहः ॥ २१ ॥ वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥ २२ ॥

त्वष्टेति॥ कम्बलः सर्पः ब्रह्मोपेतो राक्षसः । ब्रह्मापेत इति च पाठः । ऋतुजियक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः ॥१६॥१७॥ विष्णुरिति ॥ अश्वतरः सर्पः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्य जियक्षः श्रावणकार्त्तिकयोर्द्यौ विश्वावसू गन्धर्वौ ॥१८॥ मासेष्विति ॥ एते च सप्तगणाः कौर्मे विभज्योक्ताः "धातार्यमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च ॥ विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ॥ भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः । पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः॥ गौतमश्च भरद्वाजः काश्यपः क्रतुरेव च । जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ रथकृच्च रथौजाश्च ग्रामणीश्च रथस्वनः । चित्रस्रोताः पूरणश्च सुषेणः सेनजित्तथा॥ तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च ऋतुजित्सत्यजित्तथा" एते यक्षाः । "अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा। सर्पो व्याघ्रस्तथा वातश्चापो विद्युद्दिवाकरः॥ ब्रह्मोपेतश्च विप्रेन्द्रो यज्ञोपेतश्च राक्षसाः । वासुकिः कच्छवीरश्च तक्षकः सर्प पुङ्गवः । एलापुत्रः शंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः ॥ धनञ्जयो महापद्मस्तथा कार्कोटको द्विजाः ॥ कम्बलोश्वतरश्चैव वहन्त्येनं यथाक्रमम् । तुम्बुरुर्नारदो हाहाहूहूर्विश्वा वसुस्तथा ॥ उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः । चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥ सूर्यवर्चा द्वादशैते गन्धर्वा गायतां वराः । कृतस्थलाप्सरोवर्या तथान्या पुञ्जिकस्थला ॥ मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः । अनुम्लोचा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा ॥ अन्या च पूर्वचित्तिः स्यादन्या चैव तिलोत्तमा । रम्भा चेति" ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

त्वष्टेति ॥ त्वष्टा सूर्यः । कंबलः सर्पः । ब्रह्मोपेतो राक्षसः । ऋतजित् यक्षः । धृतराष्ट्रो गन्धर्वः ॥ १६ ॥ १७ ॥ विष्णुरिति ॥ विष्णुः सूर्यः । अश्वतरः सर्पः । सूर्यवर्चाः गंधर्वः । सत्यजित् यक्षः । यज्ञोपेतो राक्षसः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तेषां व्यापारविशेषानाह स्तुवन्तीत्यादिसार्धेन ॥ २० ॥ वहन्तीति ॥ वहन्तीति वहनानुकूलया रथं सन्नह्यन्तीत्यर्थः । 'सन्नह्यन्ति रथं नागाः' इति शुकोक्तेः । अभीषुसंग्रहः रश्मिसंयोजनम् ॥ २१ ॥ नित्यसेवकानाह—वालखिल्या इति ॥ २२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सोयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ॥ हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुः स्वसमयं गतः ॥ २३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यदेतद्भगवानाह गणः सप्तविधो रवेः ॥ मण्डले हिमतापादेः कारणं तन्मया श्रुतम् ॥ १ ॥ व्यापारश्चापि कथितो गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ ऋषीणां वालखिल्यानां तथैवाप्सरसां गुरो ॥ २ ॥ यक्षाणां च रथे भानोर्विष्णुशक्तिधृतात्मनाम् ॥ किं चादित्यस्य यत्कर्म तन्नात्रोक्तं त्वया मुने ॥ ३ ॥ यदि सप्तगणो वारि हिममुष्णं च वर्षति ॥ तत्किमत्र रवेर्येन वृष्टिः सूर्यादितीर्यते ॥ ४ ॥ विवस्वानुदितो मध्ये यात्यस्तमिति किं जनः ॥ ब्रवीत्येतत्समं कर्म यदि सप्तगणस्य तत् ॥ ५ ॥ पराशर उवाच ॥ मैत्रेय शृणुतामेतद्यद्भवान्परिपृच्छति ॥ यथा सप्तगणोप्येकः प्राधान्येनाधिको रविः ॥ ६ ॥ सर्वशक्तिः परा विष्णो ऋग्यजुःसामसंज्ञिता ॥ सैषा त्रयी तपत्यंहो जगतश्च हिनस्ति या ॥ ७ ॥ सैष विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः ॥ ऋग्यजुः सामभूतोन्तः सवितुर्द्विज तिष्ठति ॥ ८ ॥ मासिमासि रवियोंयस्तत्र तत्रेहि सा परा ॥ त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै ॥ ९ ॥

सोयमिति ॥ हिमोष्णवारिशब्दैर्वृष्टिशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । एष गणो हेमंतादिस्वकाले हिमादेः स्वभक्तानां पापक्षयादेश्च हेतुर्भवति "एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति पान्ति स्रवन्ति च । भूतानामशुभं किंचिद्व्यपोहन्तीह कीर्त्तिताः" इति लैंगवायव्योक्तेः ॥ २३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वशक्तिरित्यादि ॥ सर्वशक्तिः संपूर्णशक्तिः यत्तपति यच्च जगतोंऽहो हिनस्ति सैषा विष्णोः परा सर्वशक्तिः ऋग्यजुःसामसंज्ञिता त्रयीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ सैषेति ॥ जगतः पालनोद्यतः स्थित्यां स्थितो विष्णुः सैव शक्तिः । शक्तिशक्तिमतोरभेदात्सामानाधिकरण्यनिर्देशः ऋग्यजुःसामशरीरो विष्णुः सवितुरन्तस्तिष्ठति अतो रवेः प्राधान्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

सप्तानां साधारणं कर्माह--सोयमिति ॥ सोऽयं सप्तगणः हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुः । 'स्वसमयागत' इति पाठे स्वस्वकाले हेमंतग्रीष्मादौ, आगतः सन् हिमवृष्ट्यादीनां हेतुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीवरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं रवेर्विशेषं मैत्रेयः पृच्छति यदेतदित्यादिपञ्चभिः । नन्वादित्यस्यापि वृष्टिलक्षणं कर्मोक्तमेव विवस्वानष्टभिर्मासैरित्यादिना अत आह यदिति ॥ सोयं सप्तविधो गणः हिमोष्णवृष्ट्यादीनां हेतुः साधारणस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अत्र विषये पुनर्मैत्रेयश्शङ्कते--यदिति ॥ ४ ॥ ननु साधारणत्वादेव रवेरपि तत्कर्म भवत्येव तत्राह--विवस्वानिति ॥ ५ ॥ विष्णुशक्त्यधिष्ठानातिशयाद्रविप्राधान्येन सर्वोप्ययं व्यवहारो युक्त इति परिहारमाह--मैत्रेयेत्यादिना ॥ ६ ॥ यदिति ॥ यद्यस्माद्या परा सर्वार्थप्रकाशिका विष्णोस्त्रयीरूपा शक्तिस्सैवैषा रविरूपेण तपति अहश्च पापमुपासिता सती हिनस्ति अतः प्राधान्येनाधिको रविः "सैषा त्रय्येव विद्या तपति" इति श्रुतेः । 'सर्वशक्तिः' इति पाठे सर्वा शक्तिः समग्रा शक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ अतस्तस्या विष्णुनाभेदमेवाभिप्रेत्याह--सैषेति ॥ जगतः स्थित्यां स्थितस्सन् पालनायोद्यतोविष्णुर्नाम शक्तिरेवेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ऋचस्तुवन्तिःपूर्वाह्णे मध्याह्नेथ यजूंषि वै ॥ बृहद्रथन्तरादीनि सामान्यह्नःक्षये रविम् ॥ १० ॥ अंगमेषा त्रयी विष्णो ऋग्यजुः साम्संज्ञिता ॥ विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा ॥११॥ न केवलं रवेः शक्तिर्वैष्णवी सा त्रयीमयी ॥ ब्रह्माथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत्त्रयीमयम् ॥१२॥ सर्गादौ ऋङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ॥ रुद्रः साममयोन्ताय तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १३ ॥ एवं सा सात्त्विकी शक्तिर्वैष्णवी या त्रयीमयी ॥ आत्मसप्तगणस्थं तं भास्वंतमधितिष्ठति ॥ १४॥ तया चाधिष्ठितः सोपि जाज्वलीति स्वरश्मिभिः ॥ तमः समस्तजगतां नाशं नयति चाखिलम् ॥ १५ ॥ स्तुवन्ति चैनं मुनयो गन्धर्वैर्गीयते पुरः ॥ नृत्यन्त्योऽप्सरसो यान्ति तस्य चानु निशाचराः ॥ १६ ॥ वहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽर्घासुसंग्रहः ॥ वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥ १७॥ नोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक् ॥ विष्णु र्विष्णोः पृथक् तस्य गणास्सप्तविधोऽप्ययम् ॥ १८ ॥

ऋच इति ॥ ऋचः स्तुवन्ति रवौ तिष्ठन्तं विष्णुमिति शेषः ॥ १० ॥ अङ्ग इति ॥ अङ्गशक्तिशब्दौ शरीरपर्यायौ शब्दमूर्त्तिधरस्यैतद्रूपमिति ह्युक्तम् ॥ अंश एवेति च पाठः ॥ ॥ ११ ॥ सा वैष्णवी त्रयीमयी शक्तिर्न केवलं रवेरेवान्तस्था किन्तु ब्रह्मादीनामपीत्याह न केवलमिति ॥ १२ ॥ सर्गादाविति ॥ तस्मादन्तहेतुरुद्रस म्बन्धात्तस्य साम्नः ॥ १३ ॥ उपसंहरति एवमिति ॥ सात्त्विकी शुद्धसत्त्वमयी वैष्णवी शक्तिः आत्मसप्तगणस्थं स्वशरीरभूतसप्तवर्गान्तर्गतं भास्वन्तमधितिष्ठति भास्वत्यतिशयेन तिष्ठति ॥ १४ ॥ १'५ ॥ प्राधान्यादन्येपि स्तुत्याद्यैरेनमुपासत इत्याह स्तुवन्ति चैनमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ नेति ॥ शक्तिरूपधृग्विष्णुरधिष्ठात्रा स्थायीनोदेति नास्तमेति अधिष्ठेयात्संचारिणो गणाद्भिन्नत्वात् ॥ १८ ॥

ऋच इति ॥ ऋचस्तुवन्तीत्यत्र श्रुतिः "ऋचः पूर्वाह्णे दिवि देव ईप्सते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्तमये महीयते" इत्यादि ॥ १० ॥ अङ्गमिति ॥ अङ्गं मूर्त्तिः ॥ ११ ॥ नेति ॥ न कवेलं रवेरेव सा शक्तिरधिष्ठात्री किं तु ब्रह्मादीनामपीत्याह—ब्रह्मेति ॥ पुरुषो विष्णुः त्रयीमयं त्रयीप्रधानं तदधिष्ठितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सर्गादाविति ॥ यस्मात्सामशक्त्या रुद्रोऽन्तं करोति तस्मान्नाशकरत्वात्तस्य साम्नो ध्वनिरशुचिः अशुचिदेशकालादिवद्वेदान्तरस्यानध्यायत्वापादक इत्यर्थः । न सामध्वनावृग्यजुषी इति गौतमस्मृतेः ॥ १३ ॥ तत्र सप्तगणसंस्थाधिष्ठेये सप्तगणे स्थितं भास्वन्तं सूर्यम् । अतिशयो नाधि तिष्ठति ॥ १४ ॥ तयेति ॥ जाज्वलीति अतिशयेन प्रकाशयति ॥ १५ ॥ अतस्तस्य प्राधान्यात्पूर्वोक्तैस्स्तव्यापारै ऋषिमुख्यास्तं सेवंत इत्याह—स्तुवंतीत्यादिद्वाभ्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ "ऋग्यजुस्सामभूतो न्तस्सवितुर्द्विज तिष्ठति । विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा ॥" न केवलं रवेश्शक्तिरित्यादिषु त्रयीशक्तिरूपस्य विष्णोः प्रतिमासं भिन्नेष्वागमापायिषु सूर्येष्ववस्थानोक्तेस्सूर्यादिवत्प्रतिमासं विष्णो ष्यागमापायित्वं प्रतीतं वारयति—नेति ॥ नोदेता उदयं न गतः नास्तमेता अस्तं च न गतः । अधिष्ठाता विष्णुः, प्रतिमासमागमापायी न भवति किं तु तदधिष्ठेयस्सप्तमयस्सप्तभिस्सम्पायोयं सर्वो

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्तम्भस्थदर्पणस्येव योऽयमासन्नतां गतः ॥ छायादर्शनसंयोगं स तं प्राप्नोत्यथात्मनः ॥ १९ ॥ एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज ॥ मासानुमासं भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थितम् ॥ २० ॥ पितृदेवमनुष्यादीन्स सदाप्याययन्प्रभुः ॥ परिवर्तत्यहोरात्रकारणं सविता द्विज ॥ २१ ॥ सूर्यरश्मिसुषुम्णायस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः ॥ कृष्णपक्षेमरैः शश्वत्पीयते वै सुधामयः ॥ २२ ॥ पीतं तं द्विकलं सोमं कृष्णपक्षक्षये द्विज ॥ पिबन्ति पितरस्तेषां भास्करात्तर्पणं तथा ॥ २३ ॥ आदत्ते रश्मिभिर्यंतु क्षितिसंस्थं रसं रविः ॥ तमुत्सृजति भूतानां पुष्टयर्थं सस्यवृद्धये ॥ २४ ॥ तेन प्रीणात्यशेषाणि भूतानि भगवान्रविः ॥ पितृदेवमनुष्यादीनेवमाप्याययत्यसौ ॥ २५ ॥

स्तंभस्थेति ॥ छायादर्शनसंयोगं छायायाः प्रतिबिम्बस्य आदर्शनस्य दर्पणस्य च संयोगम् ॥ १९ ॥ एवमिति ततो दर्पणस्थानीयात्सूर्यपदाधिकारिणः तत्र सूर्यपदे मासानुमासं मासान्मासान्तरं प्रतिमासमित्यर्थः । पुंखानुपुंखमितिवत् । यद्वा मासेषु द्वादशसु अनुमासेऽधिकमासे च तेन यो मासोधिकस्तन्मासोक्तसप्तगणावृत्तिः स्यात्॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ पित्राद्याप्यायनप्रकारमाह सूर्यरश्मिरिति ॥ तर्पितः शुक्लप्रतिपदादिक्रमात्पूरितः पीयते । प्रतिपदादिपानं हि क्षयहेतुः अतः षोडशकलस्य कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैका कला अमरैः पीयते "प्रथमां पिबते वह्निः" इत्यादिस्मृतेः ॥ २२ ॥ पीतमिति ॥ अतः कृष्णचतुर्दश्यन्ते द्विकलत्वं कृष्णपक्षक्षये दर्शे पिबन्ति । एककलावर्जं तेषां देवपितॄणां तथा उक्तप्रकारेण ॥ २३ ॥ मनुष्यादितर्पणमाह—आदत्त इति ॥ भूतादीनां मनुष्यादीनाम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्यागमापायी गणः ततः पृथगेव ॥ १८ ॥ एतदेव स्पष्टयति स्तम्भस्थेत्यादिद्वाभ्याम्—स्तंभस्थेति ॥ स्तम्भस्थदर्पणस्य सान्निध्यं योयो जनः प्राप्नोति स सर्वोपि क्रमेण आत्मनः छायादर्शनसंयोगं प्रतिबिम्बाभासेन संबंधं यथा प्राप्नोति ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ एवं स्तम्भस्थानीये सूर्येऽवस्थिता सा दर्पणस्थानीया वैष्णवी शक्तिस्ततस्थानान्नैवापगच्छति तत्रस्थैव तु मासानुमासं प्रतिमासं तत्र संस्थितम् आगंतृजनस्थानीयं भास्वंतमध्यास्ते अधितिष्ठति ॥ २० ॥ एवं विष्णुशक्त्यधिष्ठितस्य रवेः पित्रादितर्प्पकत्वमाह—पितृदेवेति ॥ आप्याययंस्तर्पयन् परिवर्त्तते परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत्र देवपितृतर्पणप्रकारमाह—आदत्त इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पक्षतृप्तिं तु देवानां पितॄणां चैव मासिकीम् ॥ शश्वत्तृप्तिं च मर्त्यानां मैत्रेयार्कः प्रयच्छति ॥ २६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ रथश्चित्रचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ॥ वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ १ ॥ वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना ॥ ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा ॥ २ ॥ अर्कस्येव हि तस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति ते ॥ कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ वारिगर्भसमुद्भवाः ॥ ३ ॥ क्षीणं पीतं सुरैः सोममाप्याययति दीप्तिमान् ॥ मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः ॥ ४ ॥ क्रमेण येन पीतोऽसौ देवैस्तेन निशाकरम् ॥ आप्याययत्यनुदिनं भास्करो वारितस्करः ॥ ५ ॥

देव। र्यादीनां तृप्तिं कालतो विशिनष्टि पक्षेति ॥ 'शुक्ले पूर्णे कृष्णे पिबंति देवाः' इति तेषां शुक्लपक्षे तृप्तिः एकमासिकी पूर्वदर्शादुत्तरदर्शं यावत् । यद्वा देवानां दर्शपूर्णमासयोरिष्टिः पितॄणां दर्श एवेष्टिः मनुष्याणां नित्यमुक्तिश्च तत्तत्साधनहविर्निष्पत्तिः सूर्यसाध्येति दिनपक्षादितृप्तिः "तस्मादहरहर्मनुष्याः" इत्यादिश्रुतेः । अर्कः प्रयच्छतीति पुनःकीर्त्तनाद्गृहान्तरकृतं वृष्ट्यादिफलमपि तत्तत्तारात्रहानुग्राहकरश्मिद्वाराऽर्क एव प्रयच्छतीत्युक्तं स्यात् यथा—कौर्मे "हारिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः।विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्वदा । विश्वव्यचा सूर्यरश्मिः सितं पुष्णाति नित्यशः । संयद्वसुरिति ख्यातो यः स पुष्णाति लोहितम्॥बृहस्पतिं स पुष्णाति रश्मिरर्वावसुःप्रभोः॥शनैश्चरं स पुष्णाति सप्तमस्तु स्वराह्वयः" इति ॥ २६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १॥२॥ अर्कस्यैवेति ॥ वारिगर्भसमुद्भवाः जलमयाः "वारिगर्भसमुद्भूतो रथः साश्वः ससारथिः" इत्यादित्यपुराणे ॥३॥ क्षीणमिति ॥ क्षीणम् अल्पीभूतशुक्लकलं तदुक्तं—"देवैस्संपीयमानस्य शुक्ला वर्धन्ति वै कलाः॥ सोमस्य कृष्णपक्षादौ भास्करामिमुखस्य तु॥प्रक्षीयन्तेपरे भागे पीयमानाः कलाः क्रमात्"इत्यादि । आप्याययति शुक्लकला वर्द्धति "सुषुम्नाप्यायमानस्य शुक्ले वर्द्धन्ति वै कलाः" इति ॥४॥ क्रमेणेति॥येन क्रमेणेति कृष्णपक्षे यत्तिथौ बिम्बस्य यद्भागे यावान् ह्रासः शुक्ले तद्भागे तावत्

वृष्णिकृतायां तृप्तौ विशेषमाह—पक्षतृप्तिमिति ॥ शश्वत्तृप्तिं तत्तद्दिनतृप्तिं स्वकृतवृष्णिनिष्पन्नैरन्नैस्सकृद्भुक्तैः पक्षमासाहोरात्रपरिमितां तृप्तिं देवपितृमर्त्यानामर्कः करोतीत्यर्थः । अत एव श्रुतिः "तस्मादहरहर्मनुष्या अशनमिच्छन्तेर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि पितृभ्यः क्रियते" इति ॥ २६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ उक्ता चतुर्भिरध्यायैरष्टमाद्यै रविस्थितिः । अथ सोमादिसंस्थोक्त्या तत्प्रपंचोपसंहृतिः ॥ १ ॥ रथ इति ॥ कुंदाभाः श्वेताः । रविरथाद्विशेषमाह—वामतो दक्षिणतश्च युक्ताः तस्य रथस्याश्वाः दशेति तेन रथेन ॥ १ ॥ वीथ्याश्रयाणीति ॥ नागवीथ्याद्याश्रयाणि अश्विन्यादिनक्षत्राणि प्राग्गत्या च ह्रासवृद्धिक्रमं इति उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नादित्यत्र सवितू रश्मीनां यथोक्तस्तथा तस्यापि ॥ २ ॥ ३ ॥ क्षीणस्य सोमस्य पुनः पूर्णस्य सतो देवादितर्पकत्वमाह क्षीणमित्यादिचतुर्भिः—क्षीणमितिं ॥ पंचदश्यां कलायां दर्शे पितृभिः पीतायां षोडशकलाया अवशिष्टत्वादेककलं संतमित्युक्तम् । एकेन रश्मिना सुषुम्णाख्येन ॥ ४ ॥ क्रमेणेति ॥ क्रमेण

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

संभृतं चार्धमासेन तत्सोमस्थं सुधामृतम् ॥ पिबन्ति देवा मैत्रेय सुधाहारा यतोऽमराः ॥ ६ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ त्रयस्त्रिंशत्तथा देवाः पिबन्ति क्षणदाकरम् ॥ ७ ॥ कलाद्वयावशिष्टस्तु प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ॥ अमाख्यरश्मौ वसति अमावास्या ततः स्मृता ॥ ८ ॥ अप्सु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं विशति चंद्रमाः ॥ ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥ ९ ॥ छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ॥ पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ १० ॥ सोमं पञ्चदशे भागे किंचिच्छिष्टे कलात्मके ॥ अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पर्युपासते ॥ ११ ॥ पिबन्ति द्विकलाकारं शिष्टा तस्य कला तु या ॥ सुधामृतमयी पुण्या तामिन्दोः पितरो मुने ॥ १२ ॥ निस्सृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः सुधामृतम् ॥ मासं तृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्वृताः ॥ सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ॥१३॥ एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन् ॥ वीरुधश्चामृतमयैः शीतैरप्परमाणुभिः ॥ १४ ॥

त्येव वृद्धिरिति । तस्करः अलक्षितं हर्ता ॥ ५ ॥ संभृतमिति ॥ सुधामृतम् सुष्ठु धीयते पीयत इति सुधा सैवामृतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कलाद्वयावशिष्ट इति ॥ प्रविष्ट इति तद्रश्म्यभिभवात्प्रविष्ट इव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सोममिति ॥ कलात्मके पंचदशेंशे किंचिच्छिष्टे दर्शापराह्णे जघन्यं पश्चाद्विकलं सोमं पितृगणाः पर्युपासते ॥ ॥ ११ ॥ पिबन्तीति ॥ किञ्चिच्छिष्टा या पंचदशी कला तां कलां पितरः पिबन्ति न षोडशीमित्यर्थः ॥ १२ ॥ निस्सृतमिति ॥ आदित्यरश्मिद्वारा निस्सृतं तत्सुधामृतं पीत्वेति शेषः ॥ १३ ॥ किञ्च "तस्मादापूर्यमाणपक्षे यजन्ति" इति श्रुतेः । अपरपक्षे पितॄणामिति स्मृतेश्च शुक्लकृष्णयोर्देवान्पितॄंश्च यागद्वारेणाप्याययती

प्रतिपत्प्रभृतिदेवैर्वह्न्यादिभिरसौ पीतः तेनैव क्रमेण प्रतिदिनं निशाकरम् आप्याययति अलक्षितं वारितस्करवद्धरतीति तथा एवं गृहीतेन वारिणा सोममापूरयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ सम्भृतमिति ॥ सुधारूपममृतं मृत्युभेषजम् ॥ ॥ ६ ॥ त्रयस्त्रिंशदिति ॥ क्षणदाकरं सोमम् ॥ ७ ॥ पितॄणां सोमपानप्रकारमाह—कलाद्वयेत्यादिसार्धैष्षड्भिः ॥ ८ ॥ सूर्यमण्डलप्रवेशक्रममाह—अस्विति ॥ ९ ॥ प्रसंगाद्दर्शे वीरुधां छेदकर्त्तारं निंदति—छिनत्तीति ॥१०॥ सोममिति ॥ तदेवं दर्शाहोरात्रे अप्सु च वीरुत्सु च प्रवेशादुपक्षीणप्राये कलात्मके पंचदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे सति तज्जघन्यं पश्चात्पंचदश्यवशिष्टं सोममपराह्णे पितृगणाः पर्य्युपासते पानार्थं परितस्तेवंते ॥ ११ ॥ पिवंतीति ॥ ततश्च तस्येंदोः द्विकलाकारशिष्टाद्द्विकलो य आकारस्तत्र शिष्टा पंचदशीया कला तां पितरः पिवंति न तु षोडशं द्विकलं सोममिति पाठे द्विकलं पर्युपास्य शिष्टामेव कलां पिबन्तीत्यर्थः । द्विलवमिति पाठे लवस्सूक्ष्मः कलावयवः । द्विलवपरिमितकलम् उपास्यतां शिष्टां कलां पंचदशीं पिवंतीत्यर्थः ॥१२॥ निस्सृतमिति ॥ अमावास्याम् अमावास्यायां तत्सोमस्य गभस्तिभ्यो निस्सृतं सुधामृतं पीत्वेति शेषः॥१३॥ तदेवममृ तद्वारा सोमादीनां तर्पणमुक्त्वा तन्निष्पादितान्नादिनापि तेषां तर्पणमाह एवमित्यादिद्वाभ्याम्—एवमिति ॥ सिते पक्षे देवानाप्याययति देवानां शुक्लपक्षे यजनात् "तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु ये यजंत" इति श्रुतेः । अपरपक्षे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वीरुधौषधिनिष्पत्त्या मनुष्यपशुकीटकान् ॥ आप्याययति शीतांशुः प्राकाश्याह्लादनेन तु ॥१५॥ वाय्वग्निद्रव्यसंभूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ॥ पिशंगैस्तुरगैर्युक्तः सोष्टाभिर्वायुवेगिभिः ॥१६॥ सवरूथः सानुकर्षो युक्तो भूसंभवैर्हयैः ॥ सोपासंगपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥१७॥ अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान्भौमस्यापि रथो महान् ॥ पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवैः ॥१८॥ अष्टाभिः पांडुरैर्युक्तो वाजिभिः कांचनो रथः ॥ तस्मिंस्तिष्ठति वर्षान्ते राशौराशौ बृहस्पतिः ॥१९॥ आकाशसम्भवैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं युतम् ॥ तमारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥ २० ॥ स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृंगाभा धूसरं रथम् ॥ सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय वहन्त्यविरतं सदा ॥ २१ ॥ आदित्यान्निस्सृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु ॥ आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु ॥ २२ ॥ तथा केतुरथस्याश्वा अप्यष्टौ वातरंहसः ॥ पलालधूमवर्णाभा लाक्षा रसनिभारुणाः ॥ २३ ॥ एते मया ग्रहाणां वै तवाख्याता रथा नव ॥ सर्वे ध्रुवे महाभाग प्रबद्धा वायुरश्मिभिः ॥ २४ ॥ ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः ॥ भ्रमन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥ २५ ॥

त्याह एवमिति ॥ १४ ॥ वीरुदिति ॥ प्रकाशस्य भावः प्राकाश्यं प्राकाश्यमाह्लादनं चेति द्वंद्वैकवद्भावः । प्राकाश्याह्लादनेन चेति पाठः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सवरूथ इति ॥ "वरूथो रथगुप्तिर्या तिरोधत्ते रथस्थितम् ॥ रथस्याधःस्थितं काष्ठमनुकर्षो निगद्यते ॥ उपासङ्गे रथोपस्थः" इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ अष्टाभिरिति ॥ राशौ वर्षं तिष्ठतीति तत्तद्ग्रहराशिचारोपलक्षणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वर्भानोरिति ॥ स्तोकपाण्डुस्तु धूसरः अविरतम् अविच्छेदम् । सदा यावत्कल्पम् ॥ २१ ॥ आदित्यादिति ॥ अर्केन्दोरुपरि तृतीयदिवस्थाने चरन्नपि राहुश्चन्द्रस्यार्कस्य वा ग्रहणकालेऽधो गत्वा भूच्छायात्मकं तमोमयं बिम्बं गृहीत्वा तेन तौ राहुर्मेघवच्छादयन् तत्काल एव दृश्यत्वमेति । यथा कौर्मादिषु "स्वर्भानोस्तु गृहस्थानं तृतीयं यत्तमोमयम् । तुल्यं तयोस्तु स्वर्भानुर्भूत्वाधस्तात्प्रसर्पति" इत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥२४॥ ग्रहेति॥धिष्ण्यानि विमानानि उचितचारेण "सौरोऽङ्गिराश्च शुक्रश्च ज्ञेया मन्दप्रचारिणः । सूर्यसोमौ बुधश्चैव शीघ्रगाः" इत्यादिकूर्मोक्तस्वगत्या सह प्रत्य

'पितॄणाम्' इतिस्मृतेः । अप्परमाणुभिरपां सूक्ष्मैरंशैः ॥ १४ ॥ वीरुदिति ॥ वीरुधो लताद्याः ओषधयस्सस्यानि तासां निष्पत्त्या प्रकाशेन यदाह्लादनं तेन च ॥ १५ ॥ तदेवं सोमस्य रथादिप्रकारमुक्त्वा बुधादीनाम् प्याह--वाय्वग्नीत्यादिना । प्रवहस्तेन स स्मृत इत्यंतेन वाय्वग्निद्रव्येति ॥ पिशंगै कपिलैः ॥ १६ ॥ सवरूथ इति ॥ तदुक्तम् " वरूथो रथगुप्तिः स्यात्तिरोधत्ते रथस्थितम् ॥ रथस्याधस्स्थितं काष्ठमनुकर्षो निगद्यते" ॥ इति । उपासंगो रथोपस्थः । पताका प्रसिद्धा तत्सहितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ आकाशसम्भवैरिति ॥ शबलैश्चित्रवर्णैः ॥ २० ॥ स्वर्भानोरिति ॥ स्वर्भानो राहोः भृंगाभाः कृष्णाः धूसरमीषत्पाडुरम् अविरतमनुपरमम् ॥ २१ ॥ आदित्यादिति ॥ सोमं चंद्रं गच्छति ॥ २२ ॥ रथेति ॥ पलालधूसं तद्धूमवर्णा भा दीप्तिर्येषां ते लाक्षारसवदरुणाश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥ ग्रहेति ॥ ग्रहर्क्षताराणां धिष्ण्यानि मंडलानि उचितचारेण स्वस्वोचितगत्या ॥ ॥ २५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यावन्त्यश्चैव तारास्ता तावन्तो वातरश्मयः ॥ सर्वे ध्रुवे निबद्धास्ते भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तम् ॥ २६ ॥ तैलपीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै ॥ तथा भ्रमन्ति ज्योतींषि वातविद्धानि सर्वशः ॥ २७ ॥ अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितानि तु ॥ यस्माज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ २८ ॥ शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ॥ सन्निवेशं च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ २९ ॥ यदह्ना कुरुते पापं तं दृष्ट्वा निशि मुच्यते ॥ यावन्त्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ॥ तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि च ॥ ३० ॥ उत्तानपादस्तस्याधो विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ॥ यज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः ॥ ३१ ॥ हृदि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्व पादयोः ॥ वरुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥ ३२ ॥ शिश्नः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः ॥ ३३ ॥ पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोथ ततो ध्रुवः ॥ तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ॥ ३४ ॥ इत्येष सन्निवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषां तथा ॥ द्वीपानामुदधीनां च पर्वतानां च कीर्तितः ॥ ३५ ॥ वर्षाणां च नदीनां च ये च तेषु वसन्ति वै ॥ तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥ ३६ ॥

ङ्मुखं भ्रमन्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ शिशुमार इति ॥ यः प्रोक्तः तारामयं भगवतः तत्पुच्छे ध्रुवः स्थित इति लक्षणं यस्योक्तं तस्य सन्निवेशं शृणु ॥ ॥ २९ ॥ यदह्नेति ॥ यदह्नेति नित्यद्रष्टव्यतोक्तिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हृदीति ॥ सक्थिनी ऊरू ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पुच्छ इति ॥ अग्न्यादिदेवतारूपं ताराचतुष्कं पुच्छस्थं ध्रुववन्नित्यं दृश्यते न शिशुमारगात्रान्तर्गतर्क्षवदस्तमेति ध्रुवसहयायित्वात् ॥ ३४ ॥ इत्येष इति ॥ उक्तस्य भुवनकोशस्य अनुक्तं भगवदात्मकत्वं वक्तुमनुवादः इत्येष इति ॥ ३५ ॥ वर्षाणां चेति ॥ अथ चिदचिन्मिश्रे जगति चिदंशः स्वसंबंधस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारः अविनाशित्वेनाऽस्तिशब्दवाच्यः अचिदंशस्तु चिदंशकर्म निमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्तिशब्दवाच्यः । उभयमपि परब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं संक्षेपेणोच्यते इत्याह—संक्षेपः श्रूयतामिति ॥ ३६ ॥

॥ २६ ॥ तैलपीडा इति ॥ तैलपीडास्थयं भ्रमंतो यथा तैलचक्रं भ्रमयंति वातविद्धानि प्रवहाख्यवायुप्रेरितानि ॥ २७ ॥ अलातचक्रवदिति ॥ यस्माज्ज्योतींषि प्रकर्षेण वहति तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्येव भेदा वायुस्कन्धास्सर्वे ध्रुवे निबद्धास्त इति ॥ २८ ॥ वस्तुतः ध्रुवाद्याधारभूतं शिशुमारं नवमाध्यायेपक्षिप्तमेवोपासनार्थं विशेषतो वक्तुमाह—शिशुमारस्त्विति ॥ २९ ॥ तद्दर्शनफलमाह—यदह्नेत्यादिसार्धेन ॥ ३० ॥ तत्सन्निवेशमाह उत्तानपाद इत्यादिसार्धेस्त्रिभिः—उत्तानपाद इति ॥ उत्तानपादयज्ञादयो नक्षत्ररूपा देवास्तदवयवत्वेनोच्यंते यज्ञो धरो हनुरित्यनुषङ्गः ॥ ३१ ॥ हृदीति ॥ सक्थिनी ऊरू ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पुच्छ इति ॥ तारकाम यस्य शिशुमारस्य पुच्छे स्थितमग्न्यादिचतुष्टयं नास्तमेति । अत्युन्नतपुच्छस्थितमंतर्धानाभावान्नित्यं दृश्यते अन्यत्सममिति पाठे तस्य पुच्छे चतुष्टयमेतन्न्यस्तं विहितमित्यर्थः । श्रुतिश्च—"अग्निः पुच्छस्य प्रथमं कांडं तत इंद्रस्ततः प्रजापतिरभयं चतुर्थम्" इति ॥ ३४ ॥ उक्तं भुवनकोशमुपसंहरंस्तस्य विष्ण्वात्मतां दर्शयन्नाह—इत्येष इत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा ॥ पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥ ३७ ॥ ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु र्वनानि विष्णुर्गिरयोऽदिशश्च ॥ नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥ ३८ ॥ ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोसा वशेषमूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः ॥ ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाज्ञानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥ ३९ ॥ यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ॥ तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥ ४० ॥

यदिति ॥ तत्र यदम्बित्यनेन श्लोकेनाम्बुनो विष्णोः कायत्वेन तत्परिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि तस्य कायः, तस्य च "विष्णुरात्मा" इति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूप स्य ज्योतींषीत्यादिना वक्ष्यमाणस्य सामानाधिकरण्यस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह—ततः अम्बुनः ॥ ३७ ॥ तदेतत्तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति—ज्योतींषीति । अत्रास्तिनास्त्यात्मकं च जगदन्तर्गतं वस्तु विष्णोः कायतया विष्ण्वात्मकमित्युक्तम् ॥ ३८ ॥ इदमस्त्यात्मकमिदं नास्त्यात्मकम् अस्य च नास्त्यात्मक त्वे हेतुरयमित्याह—ज्ञानस्वरूप इति । अयमर्थः—अशेषक्षेत्रज्ञात्मनावस्थितस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपं न देवमनुष्यादिवस्तुरूपम् । यत एवम् अत एवाचिद्रूप देवमनुष्यशैलाब्धिधरादयस्तद्विज्ञानविजृम्भिताः तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मवैविध्यानुसन्धानमूला देवाद्याकारानुसन्धानमूलकर्मकल्पिता इत्यर्थः । यतश्चाचिद्वस्तु क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणपरिणामास्पदं ततस्तन्नास्तिशब्दाभिधेयम् इतरदस्तिशब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ३९ ॥ तदेतदेव विवृणोति—यदा तु शुद्ध मिति ॥ यदैतज्ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण स्वात्मनि वैविध्यानुसन्धानमूलसर्वकर्मक्षयान्निर्दोषं परिशुद्धं निजरूपि भवति तदा देवाद्याकारेणैकीकृतात्मकल्पना मूलकर्मफलभूतास्तद्भोगार्थावस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति ये देवादिषु वस्तुष्वात्मतयाऽभिमतेषु भोग्यभूता देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तुभेदास्ते मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्तीति । अचिद्वस्तुनः कादाचित्कावस्थाविशेषयोगितया नास्तिशब्दाभिधेयत्वमितरस्य सर्वदा निजसिद्धज्ञानैकरूपत्वेनास्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

यदिति ॥ यदम्बु वैष्णवः कायः विष्णोरेव मूर्तिः ततोऽम्बुनः गर्भोदकात् पद्माकारा मेरुकर्णिकाकारा सर्वतस्समवर्त्तुला नानापर्वतविभक्तानेकद्वीपवर्षा वसुंधरा समुद्भूता । सापि तन्मूर्त्तिरेव न ततः पृथगिति संक्षेपार्थः ॥ ३७ ॥ एतदुपलक्षणीकृत्य सर्वस्यापि तदात्मतामाह—ज्योतींषीति ॥ यदस्ति यन्नास्ति च भावाभावरूपेण प्रतीतं वस्तु तत्सर्वं स एव ॥ ३८ ॥ नन्वेकस्यानेकत्वं विरुद्धमित्याशंक्यानेकत्वस्यावास्तवत्व माह—ज्ञानेति ॥ ज्ञानमेव स्वरूपं तत्त्वं यस्य स एवाऽसौ भगवान्यतः, अतः अशेषमूर्त्तिः प्रपंचमूर्त्तिरसौ न तु वस्तुभूतः परमार्थभूतो भवति । कथं तर्हि प्रपंचस्य तन्मूर्त्तित्वं तत्राह—ततो हीति ॥ तस्माज्ज्ञानस्वरू पाज्जातान् शैलादिभेदान् विज्ञानेऽधिष्ठाने विजृंभितानि मायया विलसितानि रूपाणि जानीहि ॥ ३९ ॥ तत्र हेतुमाह—यदा त्विति ॥ यदा तु प्रतिबंधककर्मक्षये सर्वस्मिन्येतज्जगच्छुद्धं केवलं निजरूपि निजमात्मैव रूपं यस्य तत्तथा निरस्ताहंभावनादिदोषं ज्ञानमेव भवति, तदा संकल्पतरोः फलभूता वस्तुषु पृथिव्यादिषु उच्चावचभेदा न स्फुरंति । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति श्रुतेः । अतस्तत्त्वज्ञानबाधित त्वान्न प्रपंचो वास्तव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वस्त्वस्ति किं कुत्राचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ॥ यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥ ४१ ॥ मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ॥ जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥४२॥ तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ॥ विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥ ४३ ॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ॥ एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोन्यदस्ति ॥ ४४ ॥

प्रतिक्षणमन्यथाभूततया कादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्वस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह—वस्त्वस्तीति ॥ अस्तिशब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यपर्यन्तहीनः सततैकरूपः पदार्थः तस्य कदाचिदपि नास्तिबुद्ध्यनर्हत्वादचिद्वस्तु किंचित् क्वचिदपि तथाभूतं न दृष्टचरम् । ततः किमित्यत आह--यच्चान्यथात्वमिति । यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति तदुत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्या पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थायां न प्रतिसंधानमस्ति अतः सर्वथा तस्य नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव ॥ ४१ ॥ तथाह्युपलभ्यत इत्याह--महीघटत्वमिति॥चूर्णं सूक्ष्मम्, रजः सूक्ष्मतरम्, अणुः सूक्ष्मतमः, स्वकर्मणा देवमनुष्यादिभावेन स्तिमितात्मनिश्चयैः स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते अनुभूयते । एवं सति किमप्यचिद्वस्तु अस्तिशब्दार्हमादिमध्यपर्यन्तहीनं सततैकरूपमालक्षितमस्ति किम् । न ह्यस्तीत्यभिप्रायः ॥४२॥ यस्मादेवं तस्मात् ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित्क्वचित्केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवतीत्याह—तस्मान्न विज्ञानमिति ॥ आत्मा तु सर्वदा ज्ञानैकाकारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोपि देवादिशरीरप्रवेशहेतुभूतस्वकृतविविधकर्ममूलदेवादिभिन्नात्मबुद्धिस्तेन तेन रूपेण बहुधाऽनुसंहित इति तद्भेदानुसन्धानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्याह—विज्ञानमेकमिति ॥ ४३ ॥ आत्मस्वरूपं तु कर्मरहितं तत एव मलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितम् । ततश्च तत्प्रयुक्तशोकमोहलोभाद्यशेषहेयगुणाऽसङ्गि उपचयापचयानर्हत

"आदावंते च यन्नास्ति वर्त्तमानेपि तत्तथा" इत्यादिन्यायेन आगमापायित्वात्परिणामित्वाच्च न वस्तुत्वमस्येत्याह—वस्त्विति ॥ यच्चान्यथात्वं परिणामांतरं याति तद्वस्तु भूयो न तथा यथापूर्वं न भवति । तत्र तथाभूते कादाचित्के स्वरूपात्प्रच्युते च वस्तुनि शुक्तिरजतादिवत्तत्त्वं परमार्थत्वं कुतः ॥ ४१ ॥ अन्यथात्वमेवोदाहरन्मिथ्यात्वमाह—महीति ॥ मही पिंडादिद्वारा घटत्वं प्राता लक्ष्यते घटत्वादनंतरं च कपालिका लक्ष्यते :कपालिका सती चूर्णं रजश्च दृश्यते ततश्चाणुरतिसूक्ष्मा लक्ष्यते स्वकर्मणा प्रतिबंधकेन स्तिमितो मंदीभूत आत्मनिश्चयो येषां तैः परिणामपरंपरायां किं वस्त्वालक्ष्यते न किंचित् पूर्वरूपप्रच्युतेरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति ॥ ४२ ॥ तस्मादिति ॥ निजानां कर्मणां भेदेन विभिन्नं चित्तं येषां तैः विज्ञानमेव नानावस्तुरूपेणाभ्युपेतम् ॥ ४३ ॥ वृत्तिज्ञानं व्यावर्तयन्नाह—ज्ञानमिति ॥ विशुद्धं विषयभोगशून्यं विमलं रागादिशून्यमत एव स्वतोविकारम् अशेषाणां चित्ताद्युपाधीनां च शोकादिभिर्निरस्तः संगो

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ॥ एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ ४५ ॥ यज्ञः पशुर्वह्नि रशेषऋत्विक्सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामः ॥ इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं भूरादिभोगाश्च फलानि तेषाम् ॥ ४६ ॥ यच्चैतद्भुवनगतं मया तवोक्तं सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः ॥ ज्ञात्वैवं ध्रुवमचलं सदैकरूपं तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ भगवन्सम्यगाख्यातं यत्पृष्टोसि मया किल ॥ भूसमुद्रादिसरितां संस्थानं ग्रहसं स्थितिः ॥ १ ॥ विष्ण्वाधारं यथा चैतत्त्रैलोक्यं समवस्थितम् ॥ परमार्थस्तु ते प्रोक्तो यथाज्ञानं प्रधानतः ॥ २ ॥

यैकं तत एव सदैकरूपं तच्च वासुदेवशरीरमिति तदात्मकम्, अतदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह–ज्ञानं विशुद्धमिति ॥ ४४ ॥ चिदंशः सदैकरूपतया सर्व दाऽस्तिशब्दवाच्यः अचिदंशस्तु क्षणपरिणामित्वेन सर्वदा नाशगर्भ इति सर्वदा नास्तिशब्दाभिधेयः । एवंरूपं चिदचिदात्मकं जगद् वासुदेवशरीरं तदात्मकमिति जगद्याथात्म्यं सम्यगुक्तमित्याह--सद्भाव एवमिति॥"एषो भवतः"इति पाठे तु आर्षत्वात्सुलोपाभावः । अत्र सत्यमसत्यमिति यदस्ति यन्नास्तीति प्रक्रान्तस्योपसंहारः । एतदेकाकारतया सर्वशब्दागोचरस्वरूपभेदमेवाचिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्व्यवहारार्हभेदं यद्वर्त्तते तत्र हेतुः कर्मैवेत्युक्तमित्याह–एतत्तु यदिति ॥ ४५॥ तदेव विवृणोति–यज्ञः पशुरिति ॥ कर्माश्रितमार्गदृष्टं यज्ञपश्वादिरूपं कर्मैवाश्रितो मार्गस्तत्र दृष्टं देवमनुष्यादिरूपं तेषां कर्मणां भूरादिभोगाश्च फलानि ॥ ४६ ॥ जगद्याथात्म्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपाये यतनमित्याह--यच्चैतदिति ॥ ज्ञात्वैतदिति । कर्मफलस्यास्थिरत्वं ज्ञात्वा ध्रुवमित्यादिवासुदेवविशेषणं तदुपासनादि ॥ ४७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥ विष्ण्वाधारमिति ॥ चिदचिदात्मकं जगद्यथा विष्ण्वात्मकं तथो

यस्य तथाभूतं ज्ञानं सदैकमेव स एव च परमः सर्वोत्तमः परमेश्वरो वासुदेवः यतो व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति ॥ ४४ ॥ उपसंहरति–सद्भाव इति ॥ सद्भावः परमार्थः । एषो भवत इति सुलोपाभाव आर्षः । ननु चान्यस्यासत्यत्वे किमर्थमेतद्भुवनाद्याश्रितं बहु फणितं तत्राह–एतत्त्विति ॥ एतत्तु यदेतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं तत्सर्वं संव्यवहारभूतं सम्यक्परमार्थोपयोगि व्यवहारभूतं स्थितं न तु स्वतः सत्त्वं तत्रापि च विशेषतस्तुभ्यं यद्भुवनाश्रितमुक्तम् ॥ ४५ ॥ यज्ञ इति ॥ "यज्ञः पशुः" इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं चोक्तम् । भूरादिभोगाश्च तत्फलानीत्युक्तम् ॥ ४६ ॥ तत्तु वैराग्योत्पादनेन स्वधर्मानुष्ठानद्वारा श्रीवासुदेवप्राप्त्यर्थमित्याह– यच्चैतदिति ॥ कर्मवश्यो जीवो नानायोनीर्व्रजतीति ज्ञात्वा विरक्तस्सन् ध्रुवं नित्यमचलं परिपूर्णमतः सर्वदैकरूपं वासुदेवं येनोपायेन स्वकर्मादिना तद्भजनतत्प्रसादलब्धज्ञानेन विशति तदेव कुर्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ एवं तावद्धरेः स्थूले विश्वरूपे निरूपिते । तेन शुद्धमतिस्तस्य सूक्ष्मरूपं बुभुत्सते ॥ १ ॥ तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवमित्युक्ते तत्प्रवेशोपायभूतज्ञानयोगाश्रयं प्रथमाध्यायोपक्षिप्तमेव भरतचरितमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति–भगवन्नित्यादिषड्भिः ॥ १ ॥ विष्ण्वाधारमिति ॥ प्रधानत इति प्रधानमित्यर्थः सार्व

१ अस्यावमेव मुख्यः पाठः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यत्त्वेतद्भगवानाह भरतस्य महीपतेः ॥ श्रोतुमिच्छामि चरितं तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ भरतः स महीपालः सालग्रामेऽवसत्किल ॥ योगयुक्तः समाधाय वासुदेवे सदा मनः ॥ ४ ॥ पुण्यदेशप्रभावेन ध्यायतश्च सदा हरिम् ॥ कथं तु नाऽभवन्मुक्तिर्यदभूत्स द्विजः पुनः ॥ ५ ॥ विप्रत्वे च कृतं तेन यद्भूयः सुमहात्मना ॥ भरतेन मुनिश्रेष्ठ तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सालग्रामे महाभागो भगवन्न्यस्तमानसः ॥ स उवास चिरं कालं मैत्रेय पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः ॥ अवाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमे ॥ ८ ॥ यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव ॥ कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोस्तु ते ॥ ९ ॥ इति राजाह भरतो हरेर्नामानि केवलम् ॥ नान्यज्जगाद मैत्रेय किंचित्स्वप्नान्तरेपि च ॥ एतत्पदन्तदर्थं च विना नान्यदचिंतयत् ॥ १० ॥ समित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते ॥ नान्यानि चक्रे कर्माणि निस्सङ्गो योगतापसः ॥ ११ ॥ जगाम सोभिषेकार्थमेकदा तु महानदीम् ॥ सस्नौ तत्र तदा चक्रे स्नानस्यानन्तरक्रियाः ॥ १२ ॥ अथाजगाम तत्तीरं जलं पातुं पिपासिता ॥ आसन्नप्रसवा ब्रह्मन्नेकैव हारिणी वनात् ॥ १३ ॥

क्तम् । यथा चिदंशो निजसिद्धैकज्ञानैकाकारत्वेनाविनाशित्वात्परमार्थस्तथा प्राधान्येनोक्तः ॥ २ ॥ अथ भगवत्प्राप्त्युपायस्य ज्ञानयोगस्य तदन्तरायपरिहारयोश्चोदाहरणभूतं भरतचरितं प्राक्प्रस्तुतं विस्तरेण श्रोतुं मैत्रेयः पृच्छति—यत्त्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहिंसादिष्विति ॥ अहिंसादिषु गुणेषु योगांगेषु वक्ष्यमाणेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ इतीति ॥ स्वमान्तरेषु स्वप्नमध्येषु एतद्यज्ञेशेत्यादिनाम एतन्नाम तदर्थं च तत्प्रवृत्तिनिमित्तं केवलमचिन्तयत् एतद्विना नान्यत् ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

विभक्तित्वात्तसिल्प्रत्ययस्य ॥ २ ॥ यत्त्विति ॥ भरतस्य चरितं कथयिष्यामीति यद्भवानुक्तवान् तन्ममेदानीं हरेः स्थूलरूपश्रवणध्यानादिना शुद्धचित्तस्याख्यातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कथं नु नाभवन्मुक्तिरित्यस्योत्तरत्वेन तस्मिञ्जन्मनि जातं योगभ्रंशं वक्तुं तस्य प्राचीनं योगमनुवदति—सालग्राम इत्यादिपञ्चभिः ॥ सालग्राम इति । भगवति न्यस्तं मानसं येन सः ॥ ७ ॥ अहिंसादिष्विति ॥ अहिंसादिषु यमनियमादिषु । तत्साध्ये च मनस्संयमे समाधौ । परमां काष्ठाम् उत्कर्षमवाप ॥ ८ ॥ व्युत्थानसमये तु—यज्ञेशाच्युतेति ॥ ९ ॥ इतीति ॥ यज्ञेशाच्युतेति भगवन्नामैवाह नान्यद्वाचा जगाद, मनसा च एतद्भगवन्नामैव तदर्थञ्च केवलमचिन्तयत् नान्यत्किमपि वेद ॥ १० ॥ समिदिति ॥ समित्पुष्पकुशादीनामादानं देवपूजार्थं चक्रे नान्यानि कर्माणि, योगयुक्ततापसः ॥ ११ ॥ हारिणसंगाद्योगभ्रंशगतिं वक्ष्यंस्तत्संगं प्रस्तौति—जगामेत्यादिना निष्कृतिं ययावित्यन्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततः समभवत्तत्र पीतप्राये जले तथा ॥ सिंहस्य नादः सुमहान्सर्वप्राणिभयंकरः ॥ १४ ॥ ततः सा सहसा त्रासादाप्लुता निम्न गातटम् ॥ अत्युच्चारोहणेनास्या नद्यां गर्भः पपात ह ॥ १५ ॥ तमूह्यमानं वेगेन वीचिमालापरिप्लुतम् ॥ जग्राह स नृपो गर्भा त्पतितं मृगपोतकम् ॥ १६ ॥ गर्भप्रच्युतिदोषेण प्रोत्तुङ्गाक्रमणेन च ॥ मैत्रेय सापि हरिणी पपात च ममार च ॥ १७ ॥ हरिणीं तां विलोक्याथ विपन्नां नृपतापसः ॥ मृगपोतं समादाय निजमाश्रममागतः ॥ १८ ॥ चकारानुदिनं चासौ मृगपोतस्य वै नृपः ॥ पोषणं पुष्यमाणश्च स तेन ववृधे मुने ॥ १९ ॥ चचाराश्रमपर्यन्ते तृणानि गहनेषु सः ॥ दूरं गत्वा च शार्दूलत्रासादभ्याययौ पुनः ॥ २० ॥ प्रातर्गत्वातिदूरं च सायमायात्यथाश्रमम् ॥ पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाऽजिरे ॥ २१ ॥ तस्य तस्मिन्मृगे दूरसमीपपरिवर्तिनि ॥ आसी च्चेतः समासक्तं न ययावन्यतो द्विज ॥ २२ ॥ विमुक्तराज्यतनयः प्रोज्झिताशेषबान्धवः ॥ ममत्वं स चकारोच्चैस्तस्मिन्हरिणबालके ॥ २३ ॥ किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः किं सिंहेन निपातितः ॥ चिरायमाणे निष्क्रान्ते तस्यासीदिति मानसम् ॥ २४ ॥ एषा वसुमती तस्य खुराग्रक्षतकर्बुरा ॥ २५ ॥ प्रीतये मम जातोसौ क्व ममैणकबालकः ॥ विषाणाग्रेण मद्वाहुं कण्डूयनपरो हि सः ॥ क्षेमेणाभ्यागतोरण्यादपि मां सुखयिष्यति ॥ २६ ॥ एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः ॥ कुशाः काशा विराजन्ते बटवः सामगा इव ॥ २७ ॥ इत्थं चिरगते तस्मिन्स चक्रे मानसं मुनिः ॥ प्रीतिप्रसन्नवदनः पार्श्वस्थे चाभवन्मृगे ॥ २८ ॥ समाधिभङ्गस्तस्यासीत्तन्मयत्वाद्दतात्मनः ॥ सन्त्यक्तराज्यभोगर्द्धिस्वजन स्यापि भूपतेः ॥ २९ ॥ चपलं चपले तस्मिन्दूरगं दूरगामिनि ॥ मृगपोतेऽभवच्चित्तं स्थैर्यवत्तस्य भूपतेः ॥ ३० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एषेति ॥ क्षतकर्बुरा क्षतैर्विषमसंस्थाना ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रातरिति ॥ उटजाजिरे पर्णशालांगणे ॥ २१ ॥ कृपया पुष्यमाणे तस्मिंस्तस्य जातामासक्तिं प्रपञ्चयति—तस्येत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एषेति ॥ खुराग्रक्षतैः कर्बुरा कृष्णवर्णा वा ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ समाधिभङ्ग इति ॥ तन्ममत्वे आदृतः सादर आत्मा चित्तं यस्य ॥ २९ ॥ चपल इति ॥ मृगपोते स्थैर्यवत् अनपायि ॥ ३० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कालेन गच्छता सोऽथ कालं चक्रे महीपतिः ॥ पितेव सास्रं पुत्रेण मृगपोतेन वीक्षितः ॥ ३१ ॥ मृगमेव तदाद्राक्षीत्त्यजन्प्राणानसावपि ॥ तन्मयत्वेन मैत्रेय नान्यत्किंचिदचिन्तयत् ॥ ३२ ॥ ततश्च तत्कालकृतां भावनां प्राप्य तादृशीम् ॥ जम्बूमार्गे महारण्ये जातो जातिस्मरो मृगः ॥ ३३ ॥ जातिस्मरत्वादुद्विग्नः संसारस्य द्विजोत्तम ॥ विहाय मातरं भूयः सालग्राममुपाययौ ॥ ३४ ॥ शुष्कैस्तृणैस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नात्मपोषणम् ॥ मृगत्वहेतुभूतस्य कर्मणो निष्कृतिं ययौ ॥ ३५ ॥ तत्र चोत्सृष्टदेहोसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः ॥ सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ॥ ३६ ॥ सर्वविज्ञानसंपन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ अपश्यत्स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ३७ ॥ आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने ॥ सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श तदात्मनः ॥ ३८ ॥ न पपाठ गुरुप्रोक्तं कृतोपनयनः श्रुतिम् ॥ न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥ ३९ ॥ उक्तोपि बहुशः किंचिज्जडवाक्यमभाषत ॥ तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम् ॥ ४० ॥ अपध्वस्तवपुः सोपि मलिनाम्बरधृग्द्विजः ॥ क्लिन्नदन्तान्तरः सर्वैः परिभूतः स नागरैः ॥ ४१ ॥ सम्माननापरां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः ॥ जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥ ४२ ॥

कालेनेति॥कालं मरणम् ॥३१॥ मृगमेवेति॥ तन्मयत्वेन चित्तवृत्तेस्तत्प्राचुर्येण ॥३२॥ ततश्चेति॥जम्बूमार्गे गङ्गातीरविशेषे ॥३३॥३४॥ शुष्कैरिति॥कर्मणः कर्मात्र च मृगस्नेहः तद्भावना च ॥३५॥३६॥ सर्वेति॥विज्ञानं शिल्पादिज्ञानं प्रकृतेः परं देहादिरूपेण स्थितायाः प्रकृतेर्विलक्षणं ज्ञानैकाकारमपश्यत् ॥३७॥ आत्मन इति॥ आत्मनोधिगतज्ञानः अधिगतात्मज्ञानः देवमनुष्यादिदेहस्थितानि सर्वभूतानि तत्तदाकारविलक्षणज्ञानैकाकारतया स्वात्मनो निर्विशेषाण्यपश्यत् ॥ ३८ ॥ नेति ॥ प्रागेवाध्ययनजन्यस्य ज्ञानस्य निसर्गादेव सिद्धेः विप्रत्वेपि वेदं न पपाठेत्यायुक्तिर्युक्ता । "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते" इति वचनात् अस्य च योगारूढत्वेन सिद्धात्मापरोक्षस्य यज्ञादिकर्मानुष्ठानं च युक्तम् । नैतावता वाक्यार्थज्ञानमात्रवतः कर्मत्यागो युक्तः "तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म च" इत्यादिवचनात्॥ ३९॥व्यक्त इति॥जड वाक्यं जडस्येव वाक्यं हासावहम् ।असंस्कारं व्याकरणाननुशिष्टम् । अगुणं श्लेषप्रसादादिगुणशून्यं, ग्राम्यवाक्यस्य व्रीडाजुगुप्सामाङ्गल्यदायिन उक्त्याश्रितम्॥ ४०॥ अपध्वस्तवपुरिति ॥ अपध्वस्तं पङ्कादिरूषितं, क्लिदन्तान्तरः अशोधितदशनमध्यः ॥ ४१ ॥ सम्माननेति ॥ सम्माननेत्यादिश्लोकद्वयं हिरण्यगर्भवचनम् ॥ योगिनो

कालेनेति ॥ कालं चक्रे मृत्युं प्राप ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ततश्चेति ॥ तत्कालकृतां भावनाम् अन्तकाले मृगचिन्तां, जम्बूमार्गे कालञ्जरे गिरौ । 'कालंजरात्प्रत्याजगाम' इति श्रुकोक्तेः । विष्णुसेवानुभावाज्जातिस्मरो मृगो जातः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नेति ॥ न ददर्श च कर्माणि निवृत्तवर्णाश्रमाद्यभिमानत्वात् ॥ ३९ ॥ व्यक्त इति ॥ असंस्कारगुणं संस्कारो व्याकरणोक्तः, गुणो यथोचितप्रियहितत्वादिः तद्रहितं यथा भवत्येवमभाषत ॥ ४० ॥ अपध्वस्तवपुरिति ॥ अपध्वस्तवपुः मलीमसदेहः, क्लिन्नानि आलापे नीलानि दन्तान्तराणि दन्तरंध्राणि यस्य सः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्माच्चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ॥ जना यथा वमन्येरन्गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥ ४३ ॥ हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः ॥ आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ॥ ४४ ॥ भुंक्ते कुल्माषवाट्यादिशाकं वन्यं फलं कणान् ॥ यद्यदाप्नोति सुबहु तदत्ते कालसंयमम्: ॥ ४५ ॥ पितर्युपरते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः ॥ कारितः क्षेत्रकर्मादिकदन्नाहारपोषितः ॥ ४६ ॥ समाक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि ॥ सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारचेतनः ॥ ४७ ॥ तं तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचेष्टितम् ॥ क्षत्तासौवीर राजस्य काल्यै पशुमकल्पयत् ॥ ४८ ॥

ह्यन्यैस्सम्मान्यत्वेहमधिकोस्मीत्याद्यभिमानिकसुखभोगेनैव योगसुकृतं चरितार्थं स्यात् । एवमवमानजेन दुःखेन पापं च क्षीयते ॥ ४२ ॥ तस्मादिति ॥ सतां धर्ममदूषयन्निति यथसौ जडतामनभिव्यंजयत् कर्माणि नानुतिष्ठेत् तदेतरोजनस्तद्वत्कर्माणि नानुतिष्ठन्प्रत्यवायान्नरके पतेत् तस्माद्यथावमन्येरन् तथा जाड्येन चरेत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ भुंक्त इति ॥ कुल्माष ईषत्पक्वो माषयावकादिः । 'वाट्यो माषमयो भक्ष्यः कणः स्यात्क्षुद्रतण्डुलः' । यद्यदिति कालसंयमं मृत्युनिरोधकं देह धारकं भक्ष्यं यद्यदाप्नोति तत्तदल्पमपि संतोषात्सुबहुमन्यमानः अत्ते अत्ति भुंक्त इति यावत् । आत्मनेपदमार्षम् । तदत्त्येकान्तसंयमीति च पाठः ॥ ४५ ॥ पितरीति ॥ भ्रातृव्यः भ्रातृजः ॥ ४६ ॥ समाक्षेति ॥ जडकारी जडवत्कर्त्ता । कर्त्तर्युपमान इति णिनिः । आहारचेतनः आहारमात्रभृतिकः सर्वेषां कर्म करो बभूव ॥ ४७ ॥ तं तादृशमिति ॥ असंस्कारमृजादिरहितं न तूपनयनादिरहितम् । विप्राकृतिविचेष्टितं शिखायज्ञोपवीतस्नानसंध्याजपोपासनादिशिष्टाचारमात्रवन्तम् ॥ ४८ ॥

तस्मादिति ॥ सतां धर्मं त्वदूषयन् ऊहमानार्थमपि निन्दितधर्मं दुर्वन् ॥ ४३ ॥ हिरण्यगर्भवचनमिति ॥ संमाननेत्यादिश्लोकद्वयं हिरण्यगर्भोक्तयोगशास्त्रं विचिन्त्य ॥ ४४ ॥ भुंक्त इति ॥ कुल्माषः किञ्चित्पक्वमाषयाव कादिः । 'स्याद्यावकस्तु कुल्माषः' इत्यमरसिंहः । वाट्यो माषादिविकारः । आंध्रसौधः सुबहु असंकोचं यद्यदाप्नोति तत्तद्भुंक्ते लिम्पति देहाख्यं व्रणं लिम्पनेवानासक्तः सन् भुंक्त इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः "शरीरं व्रणवत्तद्वदनं च व्रणलेपनम् ॥ व्रणशोधनवत्स्नानं वस्त्रं च व्रणपट्टवत्" इति । कालसंयमं कालक्षपणमात्रं यथा भवति तथा । तत्र ते कालसंयममिति पाठे तस्याभावे कालसंयमं कालनियमं विना दिवा नक्तं वा यदृच्छाप्राप्तं यत्किमपि भक्त इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ पितरीति ॥ भ्रातृव्याः भ्रातृपुत्राः ॥ ४६ ॥ समाक्षेति ॥ जडवत्करोतीति जडकारी आहारो वेतनं भृतिर्यस्य सः ॥ ४७ ॥ इदानीं तस्यात्मवित्त्वं प्रख्यापयितुमाह

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

रात्रौ तं समलंकृत्य वैशसस्य विधानतः ॥ अधिष्ठितं महाकाली ज्ञात्वा योगेश्वरं तथा ॥ ४९ ॥ ततः खड्गं समादाय निशितं निशि सा तथा ॥ क्षत्तारं क्रूरकर्माणमच्छिनत्कंठमूलतः॥ स्वपार्षदयुता देवी पपौ रुधिरमुल्बणम् ॥५०॥ ततस्सौवीरराजस्य प्रयातस्य महात्मनः॥विष्टि कर्त्ताथ मन्येत विष्टियोग्योयमित्यपि ॥५१॥ तं तादृशं महात्मानं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥५२॥ स राजा शिबिकारूढो गंतुं कृतमतिर्द्विज ॥ बभूवेक्षुमतीतीरे कपिलर्षेर्वराश्रमम् ॥ ५३ ॥ श्रेयः किमत्र संसारे दुःखप्राये नृणामिति ॥ प्रष्टुं तं मोक्षधर्मज्ञं कपिलाख्यं महामुनिम् ॥५४॥ उवाह शिबिकां तस्य क्षत्तुर्वचनचोदितः ॥ नृणां विष्टिगृहीतानामन्येषां सोपि मध्यगः ॥५५॥ गृहीतो विष्टिना विप्रः सर्वज्ञानैकभाजनम् ॥ जातिस्मरोसौ पापस्य क्षयकाम उवाह ताम् ॥५६॥ ययौ जडमतिः सोथ मृगमात्रावलोकनम् ॥ कुर्वन्मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥ ५७ ॥ विलोक्य नृपतिः सोथ विषमां शिबिकागतिम् ॥ किमेतदित्याह समं गम्यतां शिबिकावहाः ॥ ५८ ॥ पुनस्तथैव शिबिकां विलोक्य विषमां हि सः ॥ नृपः किमेतदित्याह भवद्भिर्गम्यतेन्यथा ॥ ५९ ॥ भूपतेर्वदतस्तस्य श्रुत्वेत्थं बहुशो वचः ॥ शिबिकावाहकाः प्रोचुरयं यातीत्यसत्वरम् ॥ ६० ॥ राजोवाच ॥ किं श्रान्तोस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम ॥ किमायासंसहो न त्वं पीवानसि निरीक्ष्यसे ॥ ६१ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तं तादृशमिति ॥ क्षत्ता सारथिर्द्वास्थो वा विष्टिकर्मकर्त्तुरफलदं बलात्कर्म तद्योग्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ गृहीत इति ॥ विष्टिना निमित्तेन ॥ ५६ ॥ ययाविति ॥ जडगतिः मन्दगतिः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ किमिति ॥ आयाससहो नासि किम् । आयाससह

तं तादृशमित्यादिना यावदंशसमाप्ति–तं तादृशमिति ॥ क्षत्ता पृषतराजस्येति च पाठः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तं तादृशमिति ॥ क्षत्ता द्वार्स्थः सारथिर्वा । विष्टिनिर्मोल्य कर्म तत्र योग्यं शिबिकावाह नादौ क्षमत्वात् असंस्कृतविप्राकृतित्वाच्च । स्मर्यते हि "साधं प्रातस्तथा संध्यां ये विप्रा न ह्युपासते ॥ तानेतान्धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्" इति ॥ ५२ ॥ स इति ॥ शिबिका दानमयं बहुपुरुषवाह्यं यानम् । तामारूढो भूत्वा कपिलस्य वराश्रमं गंतुं कृतमतिः सन् राजा शिबिकावहपुरुषागमनं प्रतीक्षमाणः इक्षुमत्या नद्यास्तीरे बभूव ॥ ५३ ॥ तद्गमनप्रयोजनमाह–श्रेय इति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यय विति ॥ जडगतिः मन्दगतिः सन् ॥ ५७ ॥ विलोक्येति ॥ किमेतद्विषमं गम्यते सम यथा भवति तथा गम्यतामित्याह ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ भूपतेरिति ॥ अयमसत्वरं मंदं यातीति प्रोचुः ॥ ६० ॥ किमिति ॥ किं श्रांतोसि त्वं यतोल्पमेवाध्वानं त्वया शिबिका ऊढा आनीता । किञ्च–किं त्वम् आयाससहो नासि यतः पीवान् स्थूलो बलवान् निरीक्ष्यसे दृश्यसे पीवानिति नलोपाभव आर्षः ॥६१॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ नाहं पीवा न चैवोढा शिबिका भवतो मया ॥ न श्रान्तोस्मि न चायासो सोढव्योस्ति महीपते ॥ ६२ ॥ राजो वाच ॥ प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवानद्यापि शिबिका त्वयि ॥ श्रमश्च भारोद्वहने भवत्येव हि देहिनाम् ॥ ६३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ प्रत्यक्षं भवता भूप यद्दृष्टं मम तद्वद ॥ बलवानबलश्चेति वाच्यं पश्चाद्विशेषणम् ॥ ६४ ॥ त्वयोढा शिबिका चेति त्वय्यद्यापि च संस्थिता ॥ मिथ्यैतदत्र तु भवाञ्छृणोतु वचनं मम ॥ ६५ ॥ भूमौ पादयुगं त्वास्ते जङ्घे पादद्वये स्थिते ॥ ऊर्वोर्जङ्घाद्वयावस्थौ तदाधारं तथोदरम् ॥ ६६ ॥ वक्षस्थलं तथा बाहू स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ ॥ स्कन्धाश्रितेयं शिबिका मम भारोत्र किं कृतः ॥ ६७ ॥ शिबिकायां स्थितं चेदं वपुस्त्वदुपलक्षितम् ॥ तत्र त्वमहमप्यत्र प्रोच्यते चेदमन्यथा ॥ ६८ ॥ अहं त्वं च तथान्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव ॥ गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोपि यात्ययम् ॥६९॥

एवासि तत्र हेतुः पीवान्निरीक्ष्यसे इति आर्षत्वान्नलोपाभावः ॥ ६१ ॥ नाहमिति ॥ पीवत्वादीनि नाहमर्थस्य किं तु शरीरस्येत्यभिप्रायः । आयासो भारोद्वहनादेर्देहक्लेशः । तेन कर्माशक्तिः श्रान्तिः ॥ ६२ ॥ अभिप्रायमजानन्पृच्छति प्रत्यक्षमिति ॥ ६३ ॥ प्रत्यक्षमिति ॥ प्रतिवक्तिः प्रत्यक्षं भवतेति मम यद्रूपं त्वया प्रत्यक्षं दृष्टं तद्वद नाहं दृष्टः अचाक्षुषत्वादात्मन इत्यभिप्रायः । तस्य पीवत्वं श्रान्त्यादिकर्म च बलाबलरूपविशेषणं पश्चाद्वाच्यं सुतरां दुर्वचम् । विशेष्यस्य धर्मिण एवाप्रत्यक्षत्वादितिभावः ॥६४॥ त्वयेति ॥ वचनमुत्तरमिति शेषः ॥ ६५ ॥ भूमाविति ॥ अवस्था स्थितिः ॥६६॥ वक्षस्थलमिति ॥ आतश्चोपसर्ग इति प्राङन्ता ट्टाप् । मम अहमर्थस्य किं कृतो भारोऽतो नाहं वोढेत्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥ नापि त्वं वाह्य इत्याह—शिबिकायामिति त्वदुपलक्षितः त्वयात्मत्वेन लक्षितः भ्रान्त्या दृष्टो देहः शिबिकायां स्थितः तत्र देहे स्थितस्त्वं अहमप्यस्मिन्देहे अत इदमात्मनोर्वाह्यत्वं वाहकत्वं चान्यथा मिथ्योच्यते ॥ ६८ ॥ यद्यहं त्वया नोह्ये केन तर्हि तत आह—अहं त्वं चेति ॥ भूतैर्देहत्वेन परिणतैः भूतसंघातस्य च गमनादिव्यापारभेदो गुणकृत इत्याह--गुणप्रवाहेति ॥ गुणपरिणामरूपतीव्रस्रोतोवेगपरतंत्रो याति तृणमिव

नेति ॥ नाहं पीवेति स्थौल्यशिबिकोद्वहनप्रयासानां देहधर्माणामात्मसंबंधो नास्तीत्यर्थः । तत्र श्रमकर्मण्यशक्तिः आयासः क्लेशः ॥६२॥ राजा लोकव्यवहारमुद्भावयन्नाह—प्रत्यक्षं दृश्यस इति ॥६३॥ ब्राह्मणस्तु लोकप्रतीतेर्मिथ्याभिप्रायेणाह—प्रत्यक्षमिति ॥ प्रत्यक्षं भवता यद्दृष्टं देहो वा जीवो वा परमात्मा वा प्रथमं वद विशेषणं पश्चाद्वाच्यं विशेष्याश्रयत्वाद्विशेषणस्य ॥ ६४ ॥ देवपक्षे तावदात्मनो भाराभावमाह त्वयेत्यादित्रिभिः ॥ संस्थिता संस्थितिः ॥ ६५ ॥ भूमाविति ॥ ऊर्वोर्जंघाद्वये अवस्था अवस्थानम् ॥ ६६॥ वक्षस्थलमिति ॥ पादादिव्यतिरेकेण देहस्यानिरूप्यत्वात्पदादीनामेवोत्तरोत्तरं प्रत्याधारत्वम् । अतो देहस्यैव तावद्भारो दुर्वचः मम तु तत्साक्षिणो भारः किं निमित्तं स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ यच्चोक्तं त्वयोढा शिबिका ममेति तदपि मिथ्येत्याह—शिबिकायामिति ॥ त्वदुपलक्षित त्वया भ्रांत्यैवात्मत्वेन दृष्टं शरीरमेव शिबिकायां स्थितं न तु त्वम् । अतस्तत्र तस्यां शिबिकायाम् अहमप्यत्र भूमाविति तदपि अन्यथा मिथ्यैव प्रोच्यते ॥ ६८ ॥ जीवपक्षेप्याह—अहं त्वं चेत्यादिद्वाभ्याम्—अहं त्वञ्चेति ॥ सर्वेष्वपि जीवेष्ववियासंचितकर्माधीनस्सत्त्वादिगुणप्रवाहः तद्वारा च भूतवर्गो

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कर्मवश्या गुणाश्चैते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ॥ अविद्यासंचितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥ ७० ॥ आत्मा शुद्धोक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥ प्रवृद्धयपचयौ नास्य एकस्यांखिलजन्तुषु ॥ ७१ ॥ यदा नोपचयस्तस्य न चैवापचयो नृप ॥ तदा पीवानसीतीत्थं कया युक्त्या त्वयेरितम् ॥ ७२ ॥ भूपादजंघाकट्यूरुजठरादिषु संस्थिते ॥ शिबिकेयं यथा स्कन्धे तथा भारः समस्त्वया ॥ ७३ ॥ तथान्यैर्जन्तुभिर्भूप शिबिकोढा न केवलम् ॥ शैलद्रुमगृहोत्थोपि पृथिवी संभवोपि वा ॥ ७४ ॥ यदा पुंसः पृथग्भावः प्राकृतैः कारणैर्नृप ॥ सोढव्यस्तु तदायासः कथं वा नृपते मया ॥ ७५ ॥ यद्द्रव्या शिबिका चेयं तद्द्रव्यो भूतसंग्रहः ॥ भवतो मेऽखिलस्यास्य ममत्वेनोपबृंहितः ॥ ७६ ॥

वायूदकादिभिः दुर्लभमिव दृष्टाश्वाः । अन्तःकरणपर्यन्तं सम्भूतं तत्स्था गुणागमनासनेच्छाद्वेषादिरूपेण बहुधा प्रवर्त्तयन्ति अत्र "प्रकृतेः क्रियमाणानि" इत्याद्यनुसंधेयम्॥ ॥ ६९ ॥ गुणाश्च प्राचीनकर्मायत्तप्रवृत्तय इत्याह--कर्मवश्या इति । कर्म चाविद्यामूलमित्याह--अविद्येति । अनात्मसु देवादिदेहेष्वात्मबुद्धिरविद्या । तच्चाविद्यामूलं कर्म ब्रह्मादिसर्वजन्तुसाधारणमित्याह--तच्चाशेषेषु जन्तुष्विति । एवमात्मनो दृश्यत्वं वाहकत्वं च नास्तीत्युक्तम् ॥ ७० ॥ अथ पीवत्वादिविशेषणत्वं नास्तीत्याह--आत्मेति ॥ शुद्धः कर्मरहितः पूयशोणिताद्यसंस्पृष्टश्च अक्षरः अविनाशी शान्तः अशनायाद्यूर्मिषट्करहितः निर्गुणः सत्त्वादिगुणरहितः । अत्र हेतुः प्रकृतेः पर इति । अतः प्रवृद्धयपचयौ नास्य हेत्वन्तरमाह--एकस्येति । एकस्यासङ्घातरूपस्य सङ्घातरूपस्य हि देहादेर्वृद्धिह्रासौ नासंघातरूपस्य गगनपरमाण्वादेः "अहं त्वं च तथान्ये च" इतिवद्यथा मयि तथा सर्वेष्वात्मसु साधारणमेतद्रूपमित्याह--अखिलजन्तुष्विति । उक्तमखिलजन्तुषु द्रष्टव्यमिति । यद्वा--अखिलजन्तुष्वेकस्येति सम्बन्धः जन्तुशब्दो देहविशिष्टात्मवाची जन्तुष्वात्मांश एक एवेत्यर्थः । देहानां संघातत्वात्प्रत्येकमनेकत्वम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ मय्येवास्मिन्स्कन्धे स्थितः शिबिकाभारो मम चेत्स्यात्तवापि स्यात् सर्वजीवानामपि स्यात् सर्वे भाराः सर्वेषां स्युरिति वाह्यादिप्रसङ्गं वाहकादिप्रसङ्गं चाह--भूपादेत्यादिद्वयेन ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अतो मम भारोद्वहनाभावात्तत्कृता श्रान्तिश्च नेत्याह--यदेति ॥ करणैः करणेभ्यः ॥ ७५ ॥ किं च पार्थिवत्वाविशेषात्तज्जातीयकाष्ठादाविव देहे ममकारोपि न युक्तः किमुताहंकार इत्याह--यद्द्रव्येति ॥ भूतसंग्रहः देहो याति तदेवं भूतैरेव देहाकारपरिणतैस्तदभिमानिनो वयं सर्वे जीवास्तं तु फलोपभोगदेशमुद्दाम प्राप्यामहे । ततो नावयोर्वाह्यवाहकभाव इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ परमात्मपक्षे तु त्वदुक्तं पीवत्वादिकम् अत्यंत निर्युक्तिकमित्याह--आत्मेति ॥ शुद्धो देहादिव्यतिरिक्तः अक्षरोऽचलः शांतो रागादिशून्यः निर्गुणः सत्त्वादिगुणशून्यः प्रकृतेरपि परश्च अतोऽस्याखिलजंतुषु एकस्य परिपूर्णस्य प्रवृद्धवपचयौ न स्तः ॥ ७१ ॥ यदेति ॥ तदा पीवेति भाषणमयुक्तमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ तदेवं मम देहादिव्यतिरिक्तत्वात् भारो नास्तीत्युक्तम् । इदानीं मद्व्यतिरिक्ते स्कंधे स्थितो भारो यदि मम स्यात्तर्हि सर्वेषामपि किन्न स्यात् यदि देहधियापि शिबिकया भारो ममोच्यते तर्हि पर्वतादेर्भारोपि किं नोच्यत इत्याह भूपादेत्यादिद्वाभ्याम्--भूपादेति ॥ भूपादादिषु स्थिते स्कंधे स्थितेयं शिबिका मम यदि भारः स्यात्तदा भारस्त्वया समस्स्यात् । तव चान्येषां चासौ भार स्यादित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अत एव च मया सोढव्य आयासोपि नास्तीत्याह--यदेति ॥ ७५ ॥ किञ्च शिबिकायास्त्वदादिसर्वदेहानां भौतिकत्वेन माने किं तवेयं शिबिका त्वं वा शिबिकायाः किमहं तव किं त्वं वा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवमुक्त्वाभवन्मौनी स वहञ्छिबिकां द्विज ॥ सोपि राजावतीर्योर्व्यां तत्पादौ जगृहे त्वरन् ॥७७॥ राजोवाच ॥ भोभो विसृज्य शिबिकां प्रसादं कुरु मे द्विज:॥ कथ्यतां को भवानत्र जाल्मरूपधरः स्थितः ॥ ७८ ॥ यो भवान्यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम् ॥ तत्सर्वं कथ्यतां विद्वन्मह्यं शुश्रूषवे त्वया ॥७९॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रूयतां सोहमित्येतद्वक्तुं भूप न शक्यते ॥ उपभोगनिमित्तं च सर्वत्रागमन क्रिया ॥ ८० ॥ सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादकौ ॥ धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥ ८१ ॥ सर्वस्यैव हि:भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम् ॥ धर्माधर्मौ यतः कस्मात्कारणं पृच्छते त्वया ॥ ८२ ॥ राजोवाच ॥ धर्माधर्मौ न सन्देहस्सर्वकार्येषु कारणम् ॥ उपभोग निमित्तं च देहादेहान्तरागमः ॥ ८३ ॥ यस्त्वेतद्भवता प्रोक्तं सोहमित्येतदात्मनः ॥ वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्तते ॥ ८४ ॥

देहः ममत्वेनोपबृंहित इति वचनाद्देहे ममत्वमप्युपबृंहितम् आरोपितं न स्वतस्तदिति दर्शयति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ भोभो इति ॥ जाल्मो जडः ॥ ७८ ॥ को भवानित्येतद्विवृणोति यो भवानिति ॥ य इति जातिकुलप्रश्नः निमित्तं प्रयोजनम् आगतेः कारणं प्रतिपादकम् ॥ ७९ ॥ को भवानित्यस्य प्रश्नस्य एषोहमित्युत्तरे वक्तव्ये जात्यादेरनात्मधर्मत्वमभिप्रेत्य यस्त्वमिति प्रष्टुमहमेष इति प्रतिवक्तुं च न शक्यमित्याह—श्रूयतामिति ॥ निमित्तप्रश्नोत्तरमुपभोगेति पुंसः सर्वदेशेष्वागतिः सुखादिभोगाय ॥ ८० ॥ एतद्विवृणोति—सुखेति ॥ तौ धर्माधुद्भवौ सुखादिभोगौ यस्मात्प्रतिनियतदेशदेहकालभोग्यौ तस्मात्तौ भोक्तुं जीवो देहदेशान्तराणि याति ॥ ८१ ॥ कारणप्रश्नोत्तरं सर्वस्येति ॥ सर्वत्र जन्मादावपि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ सोहमिति वक्तुं न शक्यत इत्युत्तरस्याभिप्रायमजानानश्चोदयति—यस्त्वेतदिति सार्द्धेन । यस्त्वेतदिति ॥ एतत्स्वरूपमिति शेषः ॥ ८४ ॥

ममेति गुणप्रधानाभावे नियामकं नास्तीत्याशयेनाह—यद्द्रव्येति ॥ भूतसंग्रहो देहः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ भो भो इति ॥ जाल्मरूपधरः जडवेषधृक् ॥ ७८ ॥ को भवानिति तद्विवृण्वन्नाह—य इति ॥ यो यज्जातीयः यन्निमित्तं येन प्रयोजनेन तवेहागमनं यच्चागमने कारणं हेतुः तत्सर्वं कथ्यताम् ॥ ७९ ॥ को भवानित्यस्योत्तरं वक्तुमशक्यमित्याह—श्रूयतामिति ॥ यन्निमितमित्यस्योत्तरमाह—उपभोगेति ॥ ८० ॥ उपभोगस्य देशान्तरादिगमनप्रयोजनत्वं स्फुटयति—सुखदुःखेति ॥ नियतदेशकालभोक्तृत्वं च सुखदुःखयोर्धर्माधर्मवशादित्याह—धर्माधर्मेति ॥ ८१ ॥ यदागमनकारणमित्यस्योत्तरमाह—सर्वत्रेति ॥ यतः सर्वत्र सुखदुःखतत्साधनादौ धर्माधर्मौ एव सर्वस्य कारणम् अतो ममागमने विशेषतः कारणं त्वया कस्मात्पृच्छ्यत इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ राजा तदागमनप्रश्नद्वयोत्तरमङ्गीकुर्वन्प्रथमप्रश्नोत्तरमाक्षिपति—धर्माधर्मावित्यादित्रिभिः ॥ ८३ ॥ यस्त्विति ॥ सोह

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

योस्ति सोहमिति ब्रह्मन्कथं वक्तुं न शक्यते ॥ आत्मन्येष न दोषाय शब्दोहमिति यो द्विज ॥८५॥ ब्राह्मण उवाच ॥ शब्दोहमिति दोषाय नात्मन्येष तथैव तत् ॥ अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा भ्रान्तिलक्षणः ॥ ८६ ॥ जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुके नृप ॥ एतेनाहं यतः सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥ ८७ ॥ किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाहमिति स्वयम् ॥ अतः पीवानसीत्येतद्वक्तुमित्थं न युज्यते ॥ ८८ ॥

य इति ॥ य आत्मा कर्तृभोक्तृरूपेण स्फुरन्सदास्ति सोहमितिशब्देन कथं वक्तुं न शक्यते न हि निरर्थकोऽहं शब्दः न च निर्विशेषणकोऽहमर्थः । आत्मा शुद्ध इत्यादिविशेषणोक्तेः । तस्मात्सोहमित्युक्तौ नानुपपत्तिः यो भवानिति प्रष्टुं च नानुपपत्तिरिति भावः । अनात्मनि खल्वहमिति शब्दो न प्रयुज्यते आत्मनि तु तस्य प्रयोगे को दोष इत्यभिप्रायेणाह--आत्मनीति ॥ ८५ ॥ उत्तरमाह-शब्दोहमिति ॥ अयमभिप्रायः प्रतिवक्तुरेषोहंशब्दो नात्मनि दोषायेति यदुक्तं तत्सत्यम् । अहंता हि प्रत्यक्तं तेन प्रत्यक्त्वेनावभासमान एवात्मा न देहादिः अतोऽयमेवाहमिति वक्तुं शक्योपि सोहमिति वक्तुं यो भवानिति प्रष्टुं च न शक्यते तस्य शुद्धादिविशेषणान्तरसद्भावेपि जात्यादिधर्मासद्भावादिति आत्मविज्ञानमहं बुद्धिशब्दः अहमिति शब्दः । एवं तावद्देहादिविलक्षणात्मपक्षपरिग्रहेण योस्ति सोहमिति प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तिं वदन्नृपः प्रत्युक्तः ॥ ८६ ॥ इदानीं देहाद्यात्मत्वपक्षं तस्य मते प्रधानं कुर्वन्निराकरोति जिह्वेति त्रिभिः ॥ हे नृप जिह्वायहमिति ब्रवीतीति किं मन्यसे तन्न एतेनाहमिति बहुत्वान्नाहमर्थः । अहमर्थस्यैकत्वेन प्रतीतेः किं च यतो जिह्वादीनि शब्दनिष्पत्तिकारणानि अतो न कर्तृभावमनुभवन्ति कर्त्ता खल्वात्मा अनेन न्यायेनाहं स्पृशामि स्मरणमित्यादिषु बाह्यान्तःकरणानामात्मत्वनिरासः ॥ ८७ ॥ शंकान्तरमाह--किं हेतुभिरिति ॥ अथवागेवेन्द्रियरूपाजिह्वाद्यैः करणैः स्वातंत्र्येणाहमिति ब्रवीति तेन सैवात्मेति मतम् । तच्च न तस्या अपि करणत्वेन स्वातंत्र्याभावात् आत्मत्वे च वाचःस्थौल्याभावात्पीवानसीत्यात्मधर्मत्वेन पीवत्वोक्तिव्याहतेः मम वागिति भेदव्यवहारानुपपत्तेश्च केचिच्छब्द एवार्थ इति वैय्याकरणपक्षपरिग्रहेण जिह्वादिकरणैर्वाणी स्वात्मानमहमिति वदतीति यथा घटशब्द

मित्येतदहंशब्दार्थत्वमात्मनो वक्तुं न शक्यत इति यत्त्वेतद्व्यता प्रोक्तं तच्छ्लोतुमित्यन्वयः ॥ ८४ ॥ खपुष्पादितुल्यश्चेति वात्मा स्यात्तर्हि वक्तुं न शक्येत तत्तावन्नास्तीत्याह--योऽस्तीति ॥ यदि च गुरौ हुङ्कारत्वंकारादित्रदात्मन्यहंशब्दो दोषाय स्यात्तदा वक्तुं न शक्यते तच्च नास्तीत्याह--आत्मनीति ॥ ८५ ॥ ब्राह्मणस्यात्मन्यहंशब्दप्रयोगस्य प्रत्यवायाभावमंगीकृत्याहंशब्दस्यात्मवाचकत्वासंभवादशक्यत्वमुक्तमित्याह शब्दोहमित्यादिना--शब्दोहमिति ॥ अहमित्येष शब्द आत्मनि दोषाय न भवतीति त्वयोक्तं तत्तथैव । किं त्वहंशब्दादनात्मन्यात्मविज्ञानं स्यादहंशब्दश्चानात्मनि भ्रान्तिलक्षणोमूलः स्यात् । अहंशब्दस्य मिथ्यात्वविषयत्वादनात्मन्यात्मविज्ञानं दोषाय स्यादित्यर्थः ॥ ८६ ॥ तथाहि--जिह्वेति ॥ अहं ब्रवीमीत्यादिषु युष्मदर्थविलक्षणे अहंशब्दप्रयोक्तर्यहंशब्दः प्रयुज्यते । तत्प्रयोक्ता च किं जिह्वादिवागिन्द्रियं वा क्षेत्रज्ञो वा ॥ ८७ ॥ तत्र जिह्वादेरनात्मत्वमाह--किमिति ॥ हेतुभिर्जिह्वादिभिस्तद्व कृता किं वागेव स्वयमहमिति वदतः मतं तथापि वागिंद्रियमहं न भवामि । अत इत्थमेतद्वक्तुं न युज्यते इंद्रियस्यापि कारणत्वादेवेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः ॥ ततोहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्करोम्यहम्॥८९॥यद्यन्योस्ति परः कोपि मत्तः पार्थिवसत्तम ॥ तदैषोहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥ ९० ॥ यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ॥ तदा हि को भवान्सोहमित्येतद्विफलं वचः ॥९१॥

एव घट इत्युच्यत इति वर्णयन्ति । तत्राप्युक्त एव दोषः । अनेन न्यायेन स्पर्शरूपादीनां बुद्धिसुखेच्छादीनां च कर्तृत्वनिषेधः ॥ ८८ ॥ एवं जिह्वाद्याधारः शिरः पायुपाण्यादिसमुदायो देहोपि नात्मा, जागरे मम देह इति पृथग्भावात् । स्वमसुषुप्त्योरात्मनि भासमानेपि देहस्यान्यथाभानादभानाच्च स्वर्गकामादिश्रुतिसिद्धशरीरविलक्षणात्मप्रसिद्धिविरोधाच्च । यद्वा पिण्डः पुंसः पृथक् शिरःपाण्यादिरूपेणानेक इति यतोहमर्थश्चैक इति योजनान्तरम् । तस्मादेहेन्द्रियादीनामनात्मत्वान्तेषु कुत्राऽहंशब्दं करोमीत्याह—तत इति ॥ ८९ ॥ ननु देहादिव्यतिरिक्तस्याहंशब्दो वाचकोस्तित्वत्याशंक्य तस्य सर्वभूतेष्ववस्थितस्य ज्ञानैकाकारतया एकप्रकारत्वाच्छुद्धत्वाच्चासाधारण्याद्व्यावर्त्तकजात्यादिधर्माभावाच्च को भवान्सोहमिति प्रश्नप्रतिवचने निरर्थके इत्याह—यद्यन्योस्तीति द्वयेन । यद्यन्योस्तीति॥नात्रात्मनां व्यक्तयैक्यं प्रतिपाद्यते कुतः यद्यन्योस्ति परः कोपि मत्त इति स्वस्माद्व्यतिरिक्तमात्मानमभ्युपगम्य तस्यान्यत्वनिषेधात् एकस्मिन्नर्थे परशब्दान्यशब्दयोः प्रयोगायोगात् अन्यशब्दः परस्यापि ज्ञानैकाकारत्वादन्यकारत्वप्रतिषेधार्थः। एतदुक्तं भवति यदि मद्व्यतिरिक्तः कोप्यात्मा मदाकारभूतज्ञानाकारादन्याकारः स्यात्तदाहमेवमाकारोऽयं चान्यादृशाकार इति शक्येत व्यपदेष्टुम् । न चैवमस्ति सर्वेषां ज्ञानैकाकारतया समत्वात् जातिकुलादेरनात्मधर्मत्वाच्च प्रकारैक्ये च एकत्वव्यवहारो मुख्य एव समानधर्मासमानधर्मेत्यस्मिन्नर्थे समानधर्मानेकधर्मेति प्रयोगदर्शनात् "एको व्रीहिः सुनिष्पन्नः सुपुष्टः कुरुते प्रजाः" इति च दर्शनात् । अतो नायमौपचारिकः प्रयोगः प्रकारैकत्वस्य निमित्तस्य विद्यमानत्वात् । अत्र पूर्वश्लोकेनात्मभेदनिर्देशमुखेन तेषामनेकाकारत्वं निषिद्धम् । उत्तरश्लोकेनैकाकारता विधीयतेआत्मैकत्वपक्षे—" नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्, अहं त्वं च तथान्ये च" इत्यादिना विरोधः । समानाकारत्वं च "निर्दोषं हि समं ब्रह्म" इत्यादिषूक्तम् । तस्मादात्मनां वैषम्याभावात्प्रश्नप्रतिवचने न युक्ते इत्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥

देहपक्षेप्यनात्मत्वमाह—पिंड इति ॥ पिंडो देहः पुंसः आत्मनः पृथगेव दृश्यत्वाद्घटवदित्यर्थः ॥ ८९ ॥ क्षेत्रज्ञपक्षेप्याह—यदीत्यादिद्वाभ्याम्—यदीति ॥ मत्तोन्यः सजातीयः परो विजातीयो वा यदि कोप्यस्ति तदा तद्व्यवच्छेदेन एषोहमिति वक्तुं युज्यते ॥ ९० ॥ किं च यदेति॥यदा तु सर्वदेहेष्वेक एवात्मा साक्षितया व्यवस्थितः तदा को भवानिति बहुषु निर्धारणरूपं तव प्रश्नवचः सोहमित्यन्यव्यावृत्त्या मम प्रतिवचश्च विफलम् ॥९१॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वं राजा शिबिका चेयमिमे वाहाः पुरःसराः ॥ अयं च भवतो लोको न सदेतन्नृपोच्यते ॥ ९२ ॥ वृक्षाद्दारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता ॥ किं वृक्षसंज्ञा वास्याः स्याद्दारुसंज्ञाथ वा नृप ॥ ९३ ॥ वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः ॥ न च दारुणि सर्वस्त्वां ब्रवीति शिबिकागतम् ॥ ९४ ॥ शिबिकादारुसंघातो रचनास्थितिसंस्थितः ॥ अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्भेदे शिबिका त्वया ॥ ९५ ॥ एवं छत्रशलाकानां पृथग्भावे विमृश्यताम् ॥ क्व यातं छत्रमित्येतन्न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥ ९६ ॥ पुमांस्त्रीगौरजो वाजी कुञ्जरो विहगस्तरुः ॥ देहेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥ ९७ ॥ पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ॥ शरीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः ॥ ९८ ॥

एवं तावद्देहादीनां पृथगुपलब्धिकारणत्वानेकत्वादिभिरनात्मत्वमुक्तम् । इदानीमनित्यत्वेनानात्मत्वमाह--त्वं राजेत्यादिनाध्यायशेषेण त्वं राजेति ॥ अत्र शिबिकाग्रहणं यद्द्रव्या शिबिकेति वदनित्यत्वेऽनात्मत्वे च दृष्टान्तार्थम् । एतद्राजशिबिकादिसर्वं न सदनित्यम् । अतो नात्मेत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥ दृष्टान्तं निरूपयति वृक्षारूढ इति ॥ इयं शिबिका जीवद्दशायां वृक्षः भिन्नो दारु पश्चात्संयोजिता शिबिका । तत्र शिबिकावस्थायां वृक्षदारुसंज्ञे क्व गते वृक्षत्वाद्यवस्थानाशान्नष्टे इत्यर्थः ॥ ९३ ॥ एतदुपपादयति वृक्षारूढ इति ॥ जनो वृक्षारूढ इति न वदति दारुण्यारूढ इति च किं तु शिबिकागतं ब्रवीति ॥ ९४ ॥ शिबिका चास्थिरेत्याह शिबिकेति ॥ रचनास्थितिसंस्थितो दारुसंघातः शिबिका सा तद्भेदेऽन्विष्यतां नष्टेत्यर्थः ॥ ९५ ॥ एवमिति॥ एवं शलाकापृथग्भावे छत्रं विमृश्यताम् । त्वमहमर्थतया लोकाभिमतेष्वनित्येषु शरीरेष्वप्येष न्यायः ॥ ९६ ॥ पुमानिति ॥ आत्मतयाभिमतेषु देहेषु लोकसंज्ञा न तु शास्त्रन्यायदृष्टात्यसंज्ञा ॥ ९७ ॥ पुमानिति ॥ पुमानात्मा

ननु शिबिकाद्यचेतनभेदस्य वाह्यवाहकादिचेतनभेदस्य च दृश्यमानत्वात्कथमात्मनस्सजातीयविजातीयभेदो नास्तीत्याशंक्य तद्भेदस्य मिथ्यात्वमाह--त्वं राजेत्यादिना--त्वं राजेति ॥ लोकः परिजनः इत्येतत्सर्वं सन्नोच्यते अपि त्वसदेव ॥ ९२ ॥ अत्र तावच्छिबिकाकारणरूपस्य वृक्षादेरसत्त्वमाह--वृक्ष इति ॥ सरसो वृक्षः, ततश्छिन्नं शुष्कं काष्ठं दारु. ततश्चतुरस्रचितेयं शिबिका तथा च वृक्षदारुसंज्ञयोरभावाद्वयभिचारत्वेन वृक्षदारुणोर्मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ९३ ॥ शिबिकावस्थायां वृक्षदारुसंज्ञानिवृत्तिं तद्व्यवहारनिवृत्त्योपपादयति--वृक्षारूढ इति ॥ ९४ ॥ शिबिकावस्थाया अपि मिथ्यात्वमाह--शिबिकेति ॥ रचनास्थित्या संस्थितो दारुसंघातः शिबिका । दारुभेदे काष्ठविभागे कृते शिबिका क्व गतेति त्वया तार्क्षकेणान्विष्यताम् ॥ ९५ ॥ एवमिति ॥ एवं छत्रारंभकाणां शलाकानां विभागे न त्वं न चाहमित्यर्थः ॥ ९६ ॥ ननु तर्हि व्यवहारस्य किं मूलमित्यपेक्षायां वाचारंभणमित्याह--पुमांस्त्रीति ॥ कर्मैव हेतुर्येषां तेषु देहेषु इयं लोके संज्ञा न त्वात्मनि ॥ ९७ ॥ तस्य साक्षितया सर्वत्रैकरूप्यादिदर्शयन्नाह--पुमानिति ॥ ९८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् ॥ तथान्यच्च नृपेत्थं तन्न सत्संकल्पनामयम् ॥९९॥ यत्तु कालान्तरेणापि नान्यां संज्ञामुपैति वै ॥ परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ १०० ॥ त्वं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपो रिपुः॥ पत्न्याः पतिः पिता सूनोः किं त्वां भूप वदाम्यहम् ॥ १०१ ॥ त्वं किमेतच्छिरः किं नु ग्रीवा तव तथोदरम् ॥ किमु पादादिकं त्वं वा तवैतत्किं महीपते ॥ १०२ ॥ समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः ॥ कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥ १०३ ॥ एवं व्यवस्थिते तत्त्वे मयाहमिति भाषितुम् ॥ पृथक्करणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते कथम् ॥ १०४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥

न देवादिरूपः एते देवत्वादयः ॥ ९८ ॥ वस्त्विति ॥ इत्थं सप्रतियोगिकं पितृपुत्रादिकं यत्तत्संकल्पनामयं संकल्पना उत्पत्तिस्तन्मयं तत्प्रचुरं अतो न सत् ॥९९॥ अत्राचिद्वस्तुन्यवस्त्वसच्छब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरावपि तु विनाशित्वपरावित्याह—यत्त्विति ॥ यत्तु कालभेदेन परिणामोपाध्यादिभिः कृतामन्यसंज्ञां न याति तद्वस्तु तत्किं दृश्येषु न किंचिदित्यर्थः । यच्चावस्त्वित्युक्तं तन्न तुच्छं मिथ्या वा कालान्तरेणेति वचनात् । विधिनिषेधयोर्देशकालैक्ये हि विरोधः । अत्र तु कालभेदादविरोधः॥ ॥ १०० ॥ अस्थिरमसदित्युक्तं तन्निदर्शयति—त्वं राजेति ॥ राजत्वादेर्लोकाद्युपाधिकत्वादस्थिरत्वम् ॥ १०१ ॥ अथ पिण्डः पृथगित्यादिना संक्षेपेणोक्तमर्थमुपपादयन्देहात्मविवेकं प्रकरणार्थमुपसंहरति त्वं किमेतदिति ॥ अन्धतमस्यक्षिनिमीलने च निरवयवत्वेनात्मनः प्रत्यक्तयाऽहमिति भासमानत्वादिदं बुद्धिबोध्यमदृश्यापरभागं च शिर आदिनात्मा न चात्मनोऽवयवः ॥ १०२ ॥ समस्तावयवेभ्य इति ॥ तस्मादेभ्यः पृथगात्मा व्यवस्थित इत्यर्थः । निपुणो भूत्वेति पाठः । यथोक्तं यामुनाचार्यैः "अहंबुद्ध्या परागर्थात्प्रत्यगर्थो हि भिद्यते" इति ॥ १०३ ॥ प्रकृतं प्रश्नप्रतिवचनवैय्यर्थ्यमुपसंहरति एवमिति ॥ तत्त्वे आत्मस्वरूपे पृथक्करणं पृथक्कारः देवादिजातिचतुर्णां पृथक्कारस्य भेदस्य देहगतत्वेनानात्मधर्मत्वादात्मान्तरेभ्यः पृथक्करणनिष्पाद्यं सोहमिति वचनं भाषितुं न शक्यं सर्वसाधारणाकारोऽहमिति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १०४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥

अतो लोकव्यवहारास्पदं वस्तु संकल्पमात्रविलसितमित्याह—वस्त्विति ॥९९॥ एतदेव परमार्थवस्तु वैलक्षण्येन स्पष्टीकरोति—यत्त्विति ॥ परिणामादिना जातं संज्ञान्तरं कालान्तरेणापि यन्न प्राप्नोति तत्परमार्थवस्तु तच्चात्र किं न किञ्चित् । राजादीनामपि बाल्ययौवनादिपरिणामादवस्तुत्वमित्यर्थः । तदुक्तं महीधटत्वमित्यादि ॥ १०० ॥ वर्तमानकालेऽप्यनवस्थितरूपत्वान्मिथ्यात्वमाह—त्वं राजेति ॥ १०१ ॥ ननु राजादिरूपस्य प्रतियोगिभेदेनावस्थितत्वेपि शिरःपाण्यादिमानहमेकरूप एवेत्यत्राह—त्वमिति ॥ अवयवावयविभावः स्यान्निरुक्तेस्तदपि वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ १०२ ॥ ननु तथापि यूथवनादिवदवयवस्वरूपोऽहं वस्तुभूतः किं न स्यां तत्राह—समस्तेति ॥ अवयवानामुपचयेपि तद्द्रष्टृत्वेन पृथगैकरूप्येण त्वं व्यवस्थितः द्रष्टुश्च स्वप्रकाशितया शब्दादिगोचरत्वासंभवात्त्वमेव स्वानुभवेन चिन्तयेत्याह—कोऽहमित्यत्रेति ॥ १०३ ॥ अतो मया यदुक्तं सोहमित्येतद्वक्तुं न शक्यत इति तत्स्वेष्टमुपसंहरति—एवमिति ॥ एवमभिन्ने तत्त्वे व्यवस्थिते सति पृथक्करणेनास्य व्यवच्छेदेन निष्पाद्यमुच्चार्यमेषोहमित्युत्तरं कथं भाषितुं शक्यमित्यर्थः ॥ १०४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ निशम्य तस्येति वचः परमार्थसमन्वितम् ॥ प्रश्रयावनतो भूत्वा तमाह नृपतिर्द्विजम् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्यत्त्वया प्रोक्तं परमार्थमयं वचः ॥ श्रुते तस्मिन्भ्रमन्तीव मनसो मम वृत्तयः ॥ २ ॥ एतद्विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु ॥ भवता दर्शितं विप्र तत्परं प्रकृतेर्महत् ॥ ३ ॥ नाहं वहामि शिबिकां शिबिका न मयि स्थिता ॥ शरीरमन्यदस्मत्तो येनेयं शिबिका धृता ॥ ४ ॥ गुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मचोदिता ॥ प्रवर्त्तते गुणा ह्येते किं ममेति त्वयोदितम् ॥ ५ ॥ एतस्मिन्परमार्थज्ञ मम श्रोत्रपथं गते ॥ मनो विह्वलतामेति परमार्थार्थितां गतम् ॥६॥ पूर्वमेव महाभागं कपिलर्षिमहं द्विज ॥ प्रष्टुमभ्युद्यतो गत्वा श्रेयः किं त्वत्र शंस मे ॥ ७ ॥ तदन्तरे च भवता यदेतद्वाक्यमीरितम् ॥ तेनैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति॥८॥कपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै द्विज॥विष्णोरंशो जगन्मोहनाशायोर्वीमुपागतः॥ ॥९॥ स एव भगवान्नूनमस्माकं हितकाम्यया॥प्रत्यक्षतामत्र गतो यथैतद्भवतोच्यते॥१०॥तन्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज॥ तद्वदाखिल विज्ञानजलवीच्युदधिर्भवान्॥११॥ ब्राह्मण उवाच॥भूप पृच्छसि किं श्रेयः परमार्थं नु पृच्छसि॥श्रेयांस्यपरमार्थानि अशेषाणि च भूपते॥१२॥

पूर्वाध्याये देहादिव्यतिरिक्त आत्मेत्युक्तम् अनन्तरेणाध्यायेन स एव नित्यत्वानन्यार्थत्वानौ पाधिकत्वादिभिः परमपुरुषार्थ इत्युच्यते—निशम्येति ॥ परमार्थसमन्वितं परमार्थतया वक्ष्यमाणेनात्मना समन्वितं तद्विषयम् ॥ १ ॥ भगवन्निति ॥ परमार्थमयम् आत्मयाथात्म्यप्रतिपादकत्वेन परमप्रयोजनरूपम् । भ्रमन्ति परमपुरुषार्थशुश्रूषया पर्याकुला भवन्ति ॥ २ ॥ उक्तमनुवदन्नेवं प्रशंसति एतदिति ॥ यच्च प्रकृतेर्विवेकविज्ञानमस्ति तद्विवेकविज्ञानं यदेतदशेषजन्तुष्वनुवृत्तम् । विवेकविज्ञानमात्मतत्त्वं तत्प्रकृतेः परं विलक्षणं महच्च ॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ एतस्मिन्निति ॥ आत्मा शुद्धोऽक्षर इति वचनात् । परमार्थार्थितां गतं परमप्रयोजनश्रवणेनार्थितां गतम् । 'परमार्थार्थतां गतम्' इति च पाठः ॥६॥७॥८॥९॥ स एवेति ॥ यदेतदिति एतदात्मकत्वं परमार्थार्थतां गतम्॥१०॥११॥ श्रेयः किंत्विति नृपेण पूर्वमुक्तत्वात् । श्रेयःपरमार्थयोरत्यन्तवैलक्षण्यात्तयोः कतरत्पृच्छसीति विकल्पयति—भूप इति ॥ अपरमार्थार्थानि अपरमार्थवस्तूनि आर्षत्वादर्थशब्दस्य नपुंसकत्वम् ॥ १२ ॥

नाहमित्यादिवाक्येन प्रमाणासंभवे गते । प्रमेयासंभवे शङ्की भूपोऽथ परिपृच्छति ॥ १ ॥ १ ॥ नाहं वहेत्यादिवाक्यश्रवणतः प्रमाणासंभावनायां निवृत्तायामपि नानादर्शनप्रसिद्धश्रेयसां परमार्थत्वे सत्यात्मैव परमार्थ इत्यस्य प्रमेयस्यासंभावनया पृच्छति भगवन्नित्यादिदशभिः ॥ २ ॥ तर्हि मया किं संदिग्धमुक्तं येन तत्र मनसो वृत्तयो भ्रामन्तीत्यत आह--एतदिति ॥ यदेतद्भवता विवेकविज्ञानं दर्शितं तत्प्रकृतेः परं महद्ब्रह्मैव दर्शितं न तु त्वद्वाक्ये संदेहः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तद्वाक्यमेवानुवदन् तत्र संदेहाद्यभावं दर्शयन्नाह--नाहं वहामीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ न चात्र ममानधिकारितया सम्यग्बोधानुत्पत्तिः । इतः प्रागेव तत्त्वजिज्ञासया गुरूपसत्तौ प्रवृत्तत्वादिति स्ववृत्तं कथयन्नाह--पूर्वमेवेति ॥ अत्र संसारे किं श्रेयः संश्रव इति कपिलमृषिं गत्वा प्रष्टुमभ्युद्यतोस्मि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ स एवेति ॥ यथैतद्भवतोच्यते तेन स एव प्रत्यक्षतां गत इति मन्ये । अन्यस्यैवंविधोक्तेरसंभवादिति भावः ॥ १० ॥ तदिति ॥ अखिलानि यानि विज्ञानानि तान्येव जलवीचयो यस्मिन्स उदधिः परमज्ञानार्णवो भवान् अतः परमार्थरूपं श्रेयो वदेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अत्र शास्त्रांतरसंमतेभ्यश्रेयोभ्यः आत्मतत्त्वमेव परमार्थ इति निर्णेतुं श्रेयःपरमार्थयोर्भेदं विकल्पपूर्वकमाह--भूपेति ॥ नु विकल्पे श्रेयांस्यपरमार्थार्थान्यशेषा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

देवताराधनं कृत्वा धनसम्पदमिच्छति ॥ पुत्रानिच्छति राज्यं च श्रेयस्तस्यैव तन्नृप ॥ १३ ॥ कर्म यज्ञात्मकं श्रेयः फलं तत्प्राप्तिलक्षणम् ॥ श्रेयः प्रधानं च फले तदेवानभिसंहिते ॥ १४ ॥ आत्मा ध्येयः सदा भूप योगयुक्तैस्तथा परम् ॥ श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः परमात्मनः ॥ १५ ॥ श्रेयांस्येवमनेकानि शतशोथ सहस्रशः ॥ सन्त्यत्र परमार्थस्तु न त्वेते श्रूयतां च मे ॥ १६ ॥ धर्माय त्यज्यते किंतु परमार्थो धनं यदि ॥ व्ययश्च क्रियते कस्मात्कामप्राप्त्युपलक्षणः ॥ १७ ॥ पुत्रश्चेत्परमार्थः स्यात्सोप्यन्यस्य नरेश्वर ॥ परमार्थभूतः सोन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता ॥ १८ ॥

धनादियोगान्तमुत्तरोत्कृष्टं श्रेयःसप्तकं दर्शयति देवतेतित्रिभिः ॥ देवताराधनमिति—तत्प्राप्तिलक्षणं तेषां धनादीनां प्राप्तिरूपम् ॥ १३ ॥ कर्मेति ॥ फलेऽनभिसंहिते सति तदेव कर्म मुख्यं श्रेयः ॥१४॥ आत्मेति ॥ आत्मा ध्येय इति श्रेयः तद्ध्यानं श्रेय इत्यर्थः । तस्यैव जीवस्यैव परमात्मना संयोग ऐक्यम् । 'श्रेयो यत्परमात्मने' इति च पाठः॥१५॥श्रेयांसीति॥ अनेकानि शास्त्रोक्तानि स्वोत्प्रेक्षितानि च । अत्र लोके एते पदार्था न परमार्थाः न परमप्रयोजनं परमार्थस्तु मे मत्तः श्रूयताम् ॥१६॥ धनादीनां श्रेयस्त्वं क्रमेण निराकरोति धर्मायेत्यादि ॥ कामप्राप्त्युपलक्षणः कामप्राप्तिहेतुः धनं धर्मकामार्थं त्याज्यत्वान्न स्वयं पुरुषार्थः । यदर्थं सर्वं यच्च नान्यार्थं स परमार्थः स आत्मेति भावः । "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति श्रुतेः ॥१७॥ पुत्रश्चेदिति ॥ सोप्यन्यस्य स्वपितुः परमार्थः अनन्यार्थः तत्पिता च अन्यस्य स्वपितुः परमार्थः एवं पुत्रस्य पित्रर्थत्वाज्जगति न परमार्थोंस्ति एतदुपपादयति एवं न परमार्थोंस्तीति ॥ १८ ॥

प्येव भूपत इति पाठे न विद्यते परमार्थभूतोऽर्थो एषु तानि तथा ॥ १२ ॥ तान्येव: श्रेयांस्युत्तरोत्तरमुत्कृष्टानि सप्तोपन्यस्यति देवतेत्यादित्रिभिः । देवताराधनमिति ॥ यो हि धनं राज्यं पुत्रं चेच्छति तस्य तदेव श्रेय इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ कर्म यज्ञात्मकमिति ॥ फले अनभिसंहिते असंकल्पिते तद्यज्ञादिकमेव प्रधानं मुख्यं श्रेयः । संकल्पिते तु यज्ञादिसाध्यं स्वर्गादिकमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ १४ ॥ आत्मेति ॥ आत्मा ध्येय इति श्रेयः । आत्मध्यानं श्रेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रेयांसीति ॥ श्रेयांस्येवमनेकानीति तदुक्तं श्रीभागवते "धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ॥ अन्ये वदंति स्वार्थं वै ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ॥ (१) ॥ केचिद्यज्ञतपोदानव्रतानि नियमान्यमान् । आद्यंतवंत एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ॥ (२) ॥ दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचार्पिताः ॥" (३) ॥ इत्यादिना ॥ १६ ॥ धनादीनामपरमार्थत्वमुपपादयति धर्मायेत्यादिना संक्षेपः श्रूयतां ममेत्यंतेन—धर्मायेति ॥ कामप्राप्तिरुपलक्षणं निमित्तं यस्य धनव्ययस्य सः धर्मकामसाधनत्वाद्धनस्य परमपुरुषार्थता नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ पुत्रस्यापरमार्थतामाह—पुत्रश्चेत्यादिद्वाभ्याम्—पुत्र श्चेति ॥ यस्य पुत्रः परमार्थोऽयः स पिताप्यन्यस्य पुत्रत्वात्परमार्थभूतः, सोऽन्यस्य तत्पितापन्यस्येत्येवं परमार्थः कोपि नास्तीत्यतिप्रसंगः । यस्मात्कार्याणि जन्यानि पुत्रादीनि कारणानां जनकानां परमार्थः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यस्मिञ्चराचरे ॥ परमार्थो हि कार्याणि कारणानामशेषतः ॥ १९ ॥ राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता परमार्थतया यदि ॥ परमार्था भवन्त्यत्र न भवंति च वै ततः ॥ २० ॥ ऋग्यजुःसामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतं तद ॥ परमार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदतो मम ॥ २१ ॥ यत्तु निष्पाद्यते कार्यं मृदा कारणभूतया ॥ तत्कारणानुगमनाज्ज्ञायते नृप मृण्मयम् ॥ २२ ॥ एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः समिद्राज्यकुशादिभिः ॥ निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भवित्री विनाशिनी ॥ २३ ॥ अनाशो परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ॥ तत्तु नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥ २४ ॥ तदेवाफलदं कर्म परमार्थो मतस्तव ॥ मुक्तिसाधनभूतत्वात्परमार्थो न साधनम् ॥ २५ ॥ ध्यानं चैवात्मनो भूप परमार्थार्थशब्दितम् ॥ भेदकारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥ २६ ॥ परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ॥ मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नेति तद्रव्यतां यतः ॥ २७ ॥

अशेषेण पुत्रादिकार्याणि कारणानां हि जनकानां परमार्थः । अनन्यार्थो हि परमार्थः ॥ १९ ॥ राज्यादिप्राप्तिरिति ॥ राज्यादिप्राप्तिः परमार्थो यदि ततः तर्हि अत्र लोके राज्यादयः परमार्था भवन्ति न भवन्ति नश्यन्ति च कथमस्ति राज्यादयः परमार्थ इति भावः । एतदस्थिरत्वं पुत्रादिष्वपि समानम् ॥ २० ॥ धर्मस्य नश्वरत्वमनुमानेन दर्शयति ऋगित्यादिना ॥२१॥२२॥२३॥२४॥ तदेवेति ॥ तदेव यज्ञकर्मैव चेन्नेत्यध्याहारः न हि परमार्थोऽन्यस्य साधनम् ॥ २५ ॥ ध्यानमिति ॥ परमार्थार्थशब्दितं ध्यानं न परमप्रयोजनभूतवस्तुशब्दवाच्यम् । यतस्तत्परेभ्यो घटादिभ्यो भेदं करोतीति भेदकारि विशदविशदतराद्यवस्थाभेदं स्वस्य करोति नैवमवस्थाभेदेन वैषम्यंपरमार्थस्याद्वा भेदकारि स्मृतिप्रत्ययत्वेन क्षणभंगुरत्वात् न तु परमार्थो भंगुरः ॥२६॥ परमात्मेति ॥ इष्यते यदीति शेषः । योगस्तादात्म्यम् । अन्यथा

तस्मादशेषतः परमार्थस्स्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ राज्येति ॥ राज्यादिप्राप्तिः अत्र पक्षे परमार्था भवंति न भवन्ति चेति काक्वा उपयोज्यम् । आगमापायित्वाद्राज्यादिकं न परमार्थ इत्यर्थः ॥ २० ॥ यज्ञादिसाध्यस्य स्वर्गादेरपि अनित्यतां साधयन्नपरमार्थतामाह–ऋगित्यादिचतुर्भिः ऋगिति ॥ यज्ञकर्मेति । यज्ञैरासुमिष्टतमं स्वर्गादिकं परमार्थभूतं यदि मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमिति ॥ या क्रिया निष्पाद्यत इति क्रिया द्वारा अपूर्वं स्वर्गादिकं यन्निष्पाद्यं तद्विनाशि भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तदेवेति ॥ मुक्तिसाधनभूतत्वादफलदमित्येतन्नास्ति । तपश्चान्यार्थत्वात्परमार्थो न भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ध्यानमिति ॥ परेभ्यो देहादिभ्यो विविच्यात्मनश्चित्तालंबनभूतस्य ध्येयत्वाद्ध्यानं भेदकारि । परमार्थस्तु न भेदवान् "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ परमात्मात्मनोरिति ॥ जीवपरमात्मनोरैक्योपासनया तादात्म्यलक्षणो योगः परमार्थ इत्येतदपि मतं मिथ्यैव । तथा हि तयोर्भिन्नयोरभिन्नयोर्वा योगस्स्यात् भिन्नत्वे गवाश्वयोरिव नैक्यसंभवः । अभिन्नत्वे च बिंबप्रतिबिंबयोरिव उपाधिव्युदासमात्रं विना योगशब्दार्थो नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्माच्छ्रेयांस्यशेषाणि नृपैतानि न संशयः ॥ परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ॥२८॥ एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥
जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोव्ययः ॥२९॥ परज्ञानमयो सद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ॥ न योगवान्न युक्तोभून्नैव पार्थिव योक्ष्यते ॥३०॥
तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयं हि यत् ॥ विज्ञानं परमार्थोसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ॥ ३१ ॥ वेणुरन्ध्रप्रभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ॥
अभेदव्यापिनोवायोस्तथास्य परमात्मनः ॥ ३२ ॥

उत्तरार्द्धेनासंगतेः एतदैक्यं मिथ्या तत्र हेतुः—अन्यदिति॥ पूर्वेषु धनादिषु नश्वरत्वादियोगे तु स्वरूपाभावः ॥२७॥ उपसंहरति तस्मादिति॥एतानि धनादीनि श्रेयांस्येव न तु परमार्थः । परमार्थस्तु श्रूयताम् ॥२८॥ परमार्थमाह एक इति ॥ एकः देहवन्नानेकोपचयरूपः व्यापी ज्ञानेन सर्वव्यापनस्वभावः देवमनुष्यादीनां विषमेषु देहेषु स्थितोपि समः परस्परं च समः शुद्धः स्वतो निर्मलः निर्गुणः सत्त्वादिरहितः । तत्र हेतुः—प्रकृतेः परः जन्मादिषड्भावविकाररहितः आत्मा चेतनः सर्वगतः नाशकानाम ग्निजलादीनां सौक्ष्म्येण व्यापकः अतो दाहादिरहितः अव्ययः अविकल्पः ॥२९॥ परज्ञानमय इति ॥ परज्ञानमयः प्रकृष्टज्ञानस्वरूपः । परमज्ञानमय इति च पाठः । परशब्देन विषयज्ञानं व्यावर्त्यते सुखसंवित्स्वरूप इत्यर्थः। असद्भिर्विनाशिभिर्देवादिनामरूपैः असौ परः कालत्रयेष्वयुक्तः विभुः देहेन्द्रियाणां स्वामी स्वतः स्वराडिति वा ॥ ३० ॥ एवमेको व्यापीत्यादिना आत्मस्वरूपमुक्तम् । इदानीं तस्य देवादिरूपेष्वात्मपरदेहेषु सतोप्येकप्रकारं यद्विज्ञानं विज्ञानरूपमसौ परमार्थ इत्याह—तस्येति ॥ देवादिदेहेषु स्थितस्यात्मनस्तद्रूपेण भिन्नत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्याह—द्वैतिन इति ॥ ३१ ॥ आत्मानो हि स्वरूपेण परस्परं भिन्नाः न तु देवादिरूपेण तेषां तद्रूपत्वस्यो

तस्मादिति ॥ तस्माच्छ्रेयांस्येतान्यपेक्षितकारणानि भवंति न तु परमार्थरूपाणि परमार्थस्त्वात्मैवेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ एक इति ॥ न चैक एव प्रतिदेहं भिन्नः व्यापी साक्षितया सर्वव्यापकः । सम एकरूपः न तु ज्ञानादि परिणामैरनेकरूपः । शुद्धः कर्तृत्वादिकालुष्यशून्यः निर्गुणः न तु बुद्ध्वादिगुणैर्युक्तः । प्रकृतेः परः तदुपाधिशून्यः । अतो जन्मवृद्ध्वादिभिर्देहादिविकारैरसंस्पृष्टः । अत एव च सर्वगतः न तु देहपरिमाणः । अतः अमध्यमपरिमाणत्वादव्ययः॥ २९ ॥ परज्ञानेति ॥ परमज्ञानमयः नित्यज्ञानस्वरूपः न तु क्षणिकज्ञानात्मा असद्भिरविद्यामयैर्नामजात्यादिभिर्वर्तमानभूतभविष्यत्कालेषु न योगवान् योगशून्यः । अतो विभुरीश्वरः स्वतंत्र इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु प्रतिदेहमात्मनो भेदविकारादिप्रतीतेः कथमेकत्वसर्वगतत्वादि तत्राह—तस्येति ॥ आत्मपरदेहेषु तत्तदहंकारावच्छिन्नतया सर्वत्र सतोप्येकाकारं यद्विशिष्टं स्वप्रकाशपरिच्छिन्नं ज्ञानं स एव परमार्थः । भेदप्रतीतेरुपाधिनिबंधनत्वात् । द्वैतिनोद्वैतवादिनोऽपरमार्थदर्शिनः ॥ ३१ ॥ एतद्दृष्टांतेनोपादयति वेणुरंध्रेत्यादिद्वाभ्याम्—वेणुरंध्रेति ॥ अभेदस्य व्यापिनो वायोर्यथा वेणुरंध्रोपाधिभेदेन षड्जर्षभगांधारस्वरादिव्यंजकत्वात्त

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एकस्वरूपभेदश्च बाह्यकर्मावृतिप्रजः ॥ देवादिभेदेपध्वस्तें नास्त्येवावरणे हि सः ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ते मौनिनं भूयश्चिन्तयानं महीपतिम् ॥ प्रत्युवाचाथ विप्रोसावद्वैतान्तर्गतां कथाम् ॥ १ ॥

क्तत्वात्। केचिदत्रात्मनां स्वरूपेण भेदो निषिद्धयत इत्याहुः तदयुक्तम् । 'तस्यात्मपरदेहेषु' तत्र त्वमहमप्यत्र "अहं त्वं च तथान्ये च" इत्यात्मबहुत्वप्रतिपादकबहुवचन विरोधात् । श्रुतिस्मृतिसूत्रन्यायविरोधाच्च यदि देवादिरूपेणात्मनां न भेदः किं तर्हि देवोयं मनुष्योयमिति वैषम्येण व्यवहार उपपद्यते तत्राह—वेणुरन्ध्रेति ॥ यथा वेणोरने करन्ध्रवर्तिनां वाय्वंशानां वायुत्वेनैकाकाराणां रन्ध्रभेदविनिष्क्रमणकृतषड्जादिसंज्ञाभेदः । एवमात्मनां ज्ञानैकाकाराणां देवादिदेहप्रवेशकृतो देवादिव्यवहारः न तु तात्त्विक्य कृतः । अभेदव्यापिनः अभेदेन वायुत्वाकारेण व्यापिनः । अत्र परमात्मशब्देनात्मैवोच्यते "परमात्मेति चाप्युक्तो ह्येतस्मिन्पुरुषः परः । तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते" इत्यादिदर्शनात् ॥ ३२ ॥ उक्तमर्थं विवृण्वन्नुपसंहरति एकस्वरूपेति ॥ एकस्वरूपभेदः "तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयं हि यत् । विज्ञानं परमार्थोसौ" इत्युक्तज्ञानैकस्वरूपस्यात्मनो भेदो देवादिरूपः बाह्यकर्मावृतिप्रजः बाह्यकर्मावरणजातः फलाभिसन्धियुक्तं भगवत्यसमर्पितं च बाह्यकर्म आत्मनः स्वरूपबहिर्भूतं वा यथा वक्ष्यति । अविद्या कर्मसंज्ञान्या "तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाल तारम्येन वर्तते" इति देवादिभेदश्चायं युगपदनेकेषामेकस्य च कालभेदेनापध्वस्ते आवरणे कर्मावरणे स देवादिभेदो न भवति। देवादिभेदोपध्वस्त इति च पाठः । यथाह शौनकः "कर्मिणां कर्मभेदेन देवभेदादयो यतः ॥ कर्मक्ष यादशेषाणां भेदानां संक्षयस्ततः" इति ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ इत्युक्त इति ॥ इत्युक्ते एव मात्मनो वैषम्याभाव उक्ते क्षुत्पिपासादिधर्मकत्वभ्रान्त्या आत्मनो द्वैतं चिन्तयानं मौनिनं वाचाऽसंचोदयन्तं महीपतिमभिप्रायज्ञो विप्रश्चिद्वस्तुवैषम्याभाव विषयां कथामुवाच ॥ १ ॥

त्तनादसंज्ञितो भेदस्तथा तस्य महतोऽपरिच्छिन्नस्यात्मनस्सतः ॥ ३२ ॥ एकत्वमिति ॥ एकत्वं परमात्मनः तस्य रूपभेदस्तु एकस्वरूपभेदस्त्विति पाठे एकरूपस्य ज्ञानमयैकाकारस्यात्मनः भेदस्तु देवमनुष्यादिलक्षणो बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः बाह्यानामात्मनः पृथग्भूतानां देहेंद्रियादीनां यत्कर्म तस्य प्रवृत्तिः फलं ततो जातः । पाठांतरे बाह्यादीनां कर्मभिरावृतिरावरणं तेन प्रजायत इति बाह्यकर्मावृतिप्रजो भेदः न तु स्वतंत्रहेतुः । यस्मा देवादिभेदे अपध्वस्ते भिद्यतेऽनेनेति भेदः अहंकारः देवादिभेदहेतावहंकारावरणे सुषुप्तादौ विनष्टे सति भेदो नास्त्येव । देवादिभेदमध्यास्त इति पाठे बाह्यकर्मावरणनिमित्तो रूपभेदोऽहंकार एव देवादिभेदमध्यास्ते अधिकृत्य वर्तते स्वतस्तु भेदो नास्त्येव । यस्मादावरणे सत्येव भेदः नान्यथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ प्रमाणतर्क तत्सम्यग्ज्ञानमेये विनिश्चिते । बुद्ध्वसंभावनोच्छित्त्यै निदाघाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ इत्युक्त इति ॥ इत्युक्ते प्रमाणोपपत्तिभ्याम् आत्मैक्ये निरूपितेऽपि विपरीतभावनादैर्घ्याद्बुद्ध्वसंभावनया मौनिनं तूष्णीं चिंतयानं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ श्रूयतां नृपशार्दूल यद्गीतमृभुणा पुरा ॥ अवबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥ २ ॥ ऋभुर्नामाऽभवत्पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ विज्ञाततत्त्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते ३ ॥ तस्य शिष्यो निदाघोभूत्पुलस्त्यतनयः पुरा ॥ प्रादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥ ४ ॥ अवाप्तज्ञानतंत्रस्य न तस्याद्वैतवासना ॥ स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वर ॥ ५ ॥ देविकायास्तटे वीरनगरं नाम वै पुरम् ॥ समृद्धमतिरम्यं च पुलस्त्येन निवेशितम् ॥ ६ ॥ रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन्पार्थिवोत्तम ॥ निदाघो नाम योगज्ञ ऋभुशिष्योवसत्पुरा ॥ ७ ॥ दिव्ये वर्षसहस्रे तु समतीतेस्य तत्पुरम् ॥ जगाम स ऋभुः शिष्यं निदाघमवलोककः ॥ ८ ॥ स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे ॥ स्थितस्तेन गृहीतार्घ्यो निजवेश्म प्रवेशितः ॥ ९ ॥ प्रक्षालितांघ्रिपाणिं च कृतासनपरिग्रहम् ॥ उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम् ॥ १० ॥ ऋभुरुवाच ॥ भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदन्नं भवतो गृहे ॥ तत्कथ्यतां कदन्नेषु न प्रीतिः सततं मम ॥ ११ ॥ निदाघ उवाच ॥ सक्तुयावकवाट्यानामपूपानां च मे गृहे ॥ यद्रोचते द्विजश्रेष्ठ तत्त्वं भुंक्ष्व यथेच्छया ॥ १२ ॥ ऋभुरुवाच ॥ कदन्नानि द्विजैतानि मृष्टमन्नं प्रयच्छ मे ॥ संयावपायसादीनि द्रप्सफाणितवन्ति च ॥१३॥ निदाघ उवाच ॥ हेहे शालिनि मद्गेहे यत्किंचिदतिशोभनम् ॥ भक्ष्योपसाधनं मृष्टं तेनास्यान्नं प्रसाधय ॥ १४ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अवाप्तेति ॥ ज्ञानतन्त्रमध्यात्मशास्त्रम् । अद्वैतवासना नेति तर्कयामास । न तस्याद्वैतवासनामिति च पाठः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिव्यवर्षेति ॥ अवलोकः अवलोकयितुम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सक्तित्वति ॥ यावको यवविकारः ॥ १२ ॥ कदन्नानीति ॥ मृष्टं रुच्यं मधुरं वा संयावो यवगोधूमविकारो रज्जुरूपो भक्ष्यः । द्रप्सं दधिघनेतरत् फाणितं विकृतगौडानि ॥ १३ ॥ हे हे शालिनीति ॥ शालाग्रहं तद्वति गृहिणीत्यर्थः ॥ १४ ॥

महीपतिं प्रत्युवाच ॥ १ ॥ २ ॥ ऋभुर्नामेति ॥ निसर्गात्स्वभावादेव विज्ञातः तत्त्वस्य सद्भावो याथार्थ्यं येन सः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अवाप्तेति ॥ दृष्टादृष्टयोरासक्त्या तस्याद्वैतवासनां न तर्कयामास ॥ ५ ॥ देविकाया इति ॥ देविकाया नद्यास्तटे ॥ ६ ॥ रम्येति ॥ रम्या उपवनपर्यंता यस्मिन् योगज्ञः कर्मप्रवीणः ॥ ७ ॥ दिव्यवर्षेति ॥ तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति ण्वुल् । युवोरनाकावित्यकादेशे सति अवलोकक इति रूपम् अवलोकितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तच्चित्तपरिज्ञानार्थमाह–भोविप्रवर्येत्यादिना भो विप्रेति ॥११॥ सक्तित्वति ॥ यावको यवविकारः । वाट्यं वाटीभवं कंदमूलफलादि॥१२॥ कदन्नानीति ॥ मृष्टं मधुरं संयावो गोधूमादि विकारस्तंतुसन्निभः । 'द्रप्सं दधि घनेतरदित' इत्यमरः । 'फाणितं विकृतिर्गौडी' इति हलायुधः ॥१३॥ हेहे शालिनीति ॥ शालिनि श्लाघ्ये प्रिये भक्ष्यस्योपसाधनम् उपस्करणम् ॥ १४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ इत्युक्ता तेन सा पत्नी मृष्टमन्नं द्विजस्य यत् ॥ प्रसाधितवती तद्वै भर्तुर्वचनगौरवात् ॥ १५ ॥ तं भुक्तवन्तमिच्छातो मृष्टमन्नं महामुनिम् ॥ निदाघः प्राह भूपाल प्रश्रयावनतः स्थितः ॥ १६ ॥ निदाघ उवाच ॥ अपि ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च ॥ अपि ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज ॥ १७ ॥ क्वनिवासो भवान्विप्र क्व च गन्तुं समुद्यतः ॥ आगम्यते च भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम् ॥ १८ ॥ ऋभुरुवाच ॥ क्षुद्यस्य तस्य भुक्तेन्ने तृप्तिर्ब्राह्मण जायते ॥ न मे क्षुन्नाभवत्तृप्तिः कस्मान्मां परिपृच्छसि ॥ १९ ॥ वह्निना पार्थिवे धातौ क्षपिते क्षुत्समुद्भवः ॥ भवत्यम्भसि च क्षीणे नृणां तृडपि जायते ॥ २० ॥ क्षुत्तृष्णे देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज ॥ ततः क्षुत्सम्भवाभावात्तृप्तिरस्त्येव मे सदा ॥ २१ ॥ मनसः स्वस्थता तुष्टिश्चित्तधर्माविमौ द्विज ॥ चेतसो यस्य तत्पृच्छ पुमानेभिर्न युज्यते ॥ २२ ॥ क्व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्तासि च यत्त्वया ॥ कुतश्चागम्यते तत्र त्रितयेपि निबोध मे ॥ २३ ॥ पुमान्सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः ॥ कुतः कुत्र क्व गन्तासीत्ये तदप्यर्थवत्कथम् ॥ २४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ अपीति ॥ तृप्तिः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिः, तुष्टिरलंबुद्धिः, मनसः क्षोभाभावः स्वास्थम् । 'अपि ते मनसः स्वास्थ्यम्' इति च पाठः ॥ ॥ १७ ॥ क्वेति । क्व निवास इति बहुव्रीहिः । यत्र सायंगृह इतिवत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ क्षुत्तृष्णेति ॥ बुभुक्षापिपासयोरिच्छात्वेन अंतःकरणधर्मत्वेपि देहधर्माख्या देहस्थधातुक्षयत्वादौपचारिकी । "अशनायापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ मनसः" इति श्रुतौ । प्राणधर्मत्वोक्तिश्च प्राणस्यान्तःकरणक्रियाशक्तित्वेन तदभेदात् तृप्तिग्रहणं तु तुष्ट्यादेरुपलक्षणम् ॥ २१ ॥ मनस इति ॥ एतद्धर्मत्रयं मे सदास्तीत्युपचारः । वस्तुतस्तु मनस एव स्वस्थतादयो धर्माः तस्माद्यस्य चेतस इमे धर्मास्तच्चेत इमांश्चेतोधर्मान् पृच्छ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुमानिति ॥ नात्र पुंसो गगनवत्परममहत्त्वेन गमनादिनिषिध्यते । तथा सति सर्वगतव्यापिपदयोः पौनरुक्त्यात् पूर्वत्र गमनानुमत्या परिमितत्वाभ्युपगमात्सूत्रविरोधाच्च न परममहत्त्वमात्मनः अयमर्थः ।

॥ १५ ॥ १६ ॥ अपीति ॥ तृप्तिः क्षुत्तृष्णोपशांतिः । तुष्टिः संतोषः । स्वस्थं प्रकृतिस्थम् ॥ १७ ॥ केति ॥ क्व निवासस्तवेति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ क्षुत्तृष्ण इति ॥ देहधर्माख्ये देहस्य धर्माभ्यां पार्थिवाप्यधातुक्षयाभ्याम् आख्यायेते ते च तद्द्वारा प्राणधर्माः "अशनायापिपासे प्राणस्य" इति श्रुतेः । मम प्राणव्यतिरिक्तस्य एते न स्तः । क्षुन्निमित्तदुःखाभावसाम्यात्तृप्तिरस्त्येवेत्युपचारः । ततः क्षुत्संभवाभावात्तृप्तिरस्त्येव मे सदेति पाठे स्पष्टोर्थः ॥ २१ ॥ मनस इति ॥ मनस्स्वस्थता तुष्टिश्चेति यत्पृष्ट इमौ तु चित्तधर्मौ अतो यस्य चेतसश्चित्तस्य इमौ धर्मौ तच्चित्तमेव पृच्छ नन्वहं पुमान् प्रश्नार्हः यतः पुमानेभिः प्राणचित्तधर्मैस्तृप्तितुष्टिस्वास्थ्यैर्न युज्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुमानिति ॥ वायुवत्क्रमेण सर्वगतत्वं च व्यावर्तयितुं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सोहं गन्ता न चागन्ता नैकदेशनिकेतनः ॥ त्वं चान्ये च न च त्वं च नान्ये नैवाहमप्यहम् ॥ २५॥ मृष्टं न मृष्टमप्येषा जिज्ञासा मे कृता तव ॥ किं वक्ष्यसीति तत्रापि श्रूयतां द्विजसत्तम ॥ २६ ॥ किमस्वाद्वथ वा मृष्टं भुंजतोस्ति द्विजोत्तम ॥ मृष्टमेव यथा मृष्टं तदेवोद्वेगकारकम् ॥ २७ ॥ अमृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः ॥ आदिमध्यावसानेषु किमन्नं रुचिकारकम् ॥ २८ ॥

सर्वगतः सर्वत्र देवादिदेहेऽवस्थितः अयमात्मा व्यापी निरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वात्सर्वचेतनव्यापनशीलः । अतोऽस्य निरवयवस्यामूर्त्तस्य चाकाशादिवदति सौक्ष्म्यात्स्वतो गमनागमने न सम्भवतः । यथा इह सर्वगतानाममूर्त्तानां जातिगुणादीनां स्वतः क्रिया नास्ति किन्तु आश्रयद्वारा देशान्तरप्रवृत्तिः । एवममूर्त्तस्यात्मनोपि चेतनद्वारा देशान्तरप्राप्तिः । यथा सवाहनस्य पंगोः यथोक्तं पूर्वत्र "अहं त्वं च तथान्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव । उपभोगनिमित्तं च सर्वत्र गमनक्रिया ॥ उपभोगनिमित्तं च देशाद्देशान्तरागमः" इत्यादि एवं पूर्वापरविरोधादयमेवार्थः । अस्य तवैतद्वचः कथमर्थवदित्यन्वयः ॥२४॥ अतः स्वतो मे गमनादि न सम्भवति देह एव गमनादिकर्त्तेत्यभिप्रायेणाह—सोहमिति ॥ यथाहं न गमनादिकर्त्ता एवं त्वं चान्ये चात्मानः । नन्वस्ति ह्यहं गच्छामीति प्रत्ययस्तत्राह—न च त्वमिति । यस्त्वया गमनादिकर्तृत्वेनाभिमतो देहो न स त्वम् एवमुक्तयोः ॥ २५ ॥ मृष्टमिति ॥ मृष्टं नामृष्टमिति च पाठः । मृष्टं मे देय नामृष्टमिति मयाऽभिधीयते मृष्टामृष्टादिभेदः स्वाभाविक इति वौपाधिकमिति वा किमुत्तरमयं वक्ष्यतीति तव जिज्ञासा कृता न तु तयोः स्वाभाविकत्वधियेत्यर्थः । तत्रापि मृष्टामृष्टविषये श्रूयताम् । अस्वाभाविकत्वमिति भावः ॥ २६ ॥ तदेवाह—किमस्वाद्विति द्वयेन किमस्वाद्विति ॥ भुंजानस्य किमन्नं नियमेनास्वादु अथवा किमन्नं मृष्टं न किमपीति भावः । तदेवोपपादयति मृष्टमेवेति । अमृष्टमेव यदा यतो मृष्टं तन्मृष्टमेव चोद्वेगकारकम् । अमृष्टमित्येकस्योभयरूपत्वमस्वाभाविकत्वे हेतुः । तथाहि क्षुधि सत्यामृष्टं कुल्माषादिकं मृष्टं रुच्यं जायते क्षुदभावे मृष्टात्संयावपायसादेरुद्विजते । अतो भोक्तुरवस्थावशादन्नादे रुच्यत्वारुच्यत्वे नियते मृष्टामृष्टभेदो न स्वाभाविक इति भावः ॥ २७ ॥२८ ॥

व्याप्तीत्युक्तम् ॥ २४ ॥ सोहमिति ॥ न केवलमहमेवैवंभूतः किं तु त्वं चान्ये च सर्वेपि । ननु मम चान्येषां च तव च परिच्छेदगमनादिप्रतीतेः कथं प्रत्यक्षविरुद्धमुच्यते तत्राह—न च त्वमिति । यस्त्वं लौकिकः परिच्छिन्नः प्रतीयसे स एष त्वं न भवसि । ये चान्ये प्रादेशिकाः प्रतीयंते तथाविधास्ते अन्ये न भवंति । अहमपि यादृशस्त्वया दृष्टः न तादृशोहं किं तु अहमित्यादिव्यवहारगोचरः परमात्मैव "आत्मैवेदꣳसर्वम्" इति श्रुतेः । अतः पूर्वोक्तो न प्रत्यक्षविरोधः ॥ २५ ॥ यद्येवं तर्हि मृष्टमेवान्नं त्वया किमर्थं याचितं तत्राह—मृष्टमिति ॥ एवं मयोक्ते त्वं किं वक्ष्यसीति जिज्ञासा कृता किं मृष्टामृष्टप्रस्तावे मया कृते तयोरवस्तुत्वोक्तिद्वारा किमप्यात्मतत्त्वाश्रितं वक्ष्यसि न वेति परीक्षा च कृता न तु मृष्टार्थितयोक्तम् । तद्भेदस्यावास्तवत्वात् ॥ २६ ॥ तदेवाह—किमित्यादिद्वाभ्याम् श्लोकद्वयस्यैकान्वयः ॥ किमिति ॥ किमस्वादु अमृष्टं अथवा किं मृष्टमन्नं नियतमस्ति भुंजानस्य पुंसः न किंचिदस्ति तदेवाह यन्मृष्टं तदेव यथातितृप्तस्य उद्वेगकारकममृष्टं भवति । अतिक्षुधितस्यामृष्टमेव यावकादि मृष्टं जायते तथैव यदा मृष्टादपि जनः कदाचिदुद्विजते तदा आदिमध्यावसानेषु रुचिकारकं मृष्टं किमन्नमस्ति । न किंचिदित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मृण्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत्॥ पार्थिवोयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥२९॥ यवगोधूमसुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि॥ गुडं फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥ ३० ॥ तदेतद्भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत्॥ तन्मनस्समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥३१॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थाश्रितं नृप ॥ प्रणिपत्य महाभागो निदाघोवाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ प्रसीद मद्धितार्थाय कथ्यतां यत्त्वमागतः ॥ नष्टो मोहस्तवाकर्ण्य वचांस्येतानि मे द्विज ॥३३॥ ऋभुरुवाच ॥ ऋभुरस्मि तवाचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज ॥ इहागतोहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥ ३४ ॥ एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् ॥ वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा निदाघेन प्रणिपातपुरःसरम् ॥ पूजितः परया भक्त्या इच्छातः प्रययावृभुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ऋभुर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर ॥ निदाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥ १ ॥

तर्हि तादृगन्नं किं त्वया भुक्तमित्याशंक्य कर्मानीतेन तादृगन्नेन तादृग्देह एव स्थैर्यार्थं लिप्यते नात्मेत्याह मृण्मयमिति ॥ यवेति ॥ भुक्तस्य यवाद्यन्नस्य स्थूलांशो मलमूत्रभूतो निर्गच्छति सूक्ष्मांशो मांसादिधातुः स्यात्सूक्ष्मतरो मनःपोषकः इति द्योतयितुं परमाणुशब्दः यथा छान्दोग्ये "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" इत्यादि ॥ २९ ॥ ३० ॥ उपसंहरति तदेतदिति ॥ एतत् आत्मनो देहव्यतिरिक्तत्वादिकमुक्तमर्थजातं ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारीत्युपलक्षणं मृष्टमिदममृष्टमिदं देवोहं मनुष्योहमित्यादिकर्मकृतभेदावलम्बि यन्मनस्तदात्मनां ज्ञानैकाकारत्वेन समत्वावलम्बिकार्यम् अनुसंहितं हि साम्यं मुक्तये भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं स्पष्टयति एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण इदमात्मस्वरूपं ज्ञानैकाकारत्वेनैकं समं विद्धि न भेदि भेदरहितम् । क्षुत्पिपासादिरहितं च विद्धि अन्यच्च वेदितव्यमस्ति चेतनाचेतनात्मकं सकलं जगत्सर्वत्र "वसनाद्वासुदेवस्य वासितं ते जगत्त्रयम् । सर्वभूतनिवासोसि वासुदेव नमोस्तु ते ॥" इत्येवं वसनाद्वासुदेवयदाभिधेयस्य परमात्मनः स्वरूपं शरीरं विद्धि "परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज। तानि सर्वाणि तद्वपुस्तत्सर्वं वै हरेस्तनुः। यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादि। अत्रात्मस्वरूपणप्रकरणनिगमने "तन्मनः समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये" इति वचनात् एवमेकमिदं विद्धीत्यादिष्वात्मगतमुक्तमेकत्वं ज्ञानैकाकारतया समत्वमेव न तु स्वरूपैक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ३५ ॥ चिदचिदात्मकस्य जगतो वासुदेवशरीरत्ववचनादात्मपरमात्मनोश्चाभेदो महर्षेर्नाभिप्रेत इत्यनुसन्धेयम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ उक्तस्यात्मसाम्यस्य दर्शनं चिरकालयोगसाध्यमित्युत्तराध्यायेनोच्यते--ऋभुरित्यादिना ॥ १ ॥

तर्हि किमिति त्वया मृष्टमेव भुक्तं तत्राह—मृण्मयं हीति ॥ पार्थिवैः परमाणुभिः सूक्ष्मैरशैरालित उपबृंहितो भवति । प्रारब्धकर्मोपस्थापितं मृष्टमपि देहनिर्वाहमात्रोपयोगिन्या मृष्टं भुक्तं न तु मृष्टबुद्ध्येति भावः॥ २९ ॥ देहधारणे च तुल्या एव सर्वे मृष्टामृष्टाः परमाणव इत्याह—यवेति ॥ ३० ॥ त्वयाप्यनयैव दृष्ट्या भोक्तव्यमित्याह—तदेतदिति ॥ मृष्टामृष्टविचारणशीलं यन्मनः तत्समतालंबनशीलं कार्यं यतो मृष्टं भुंजानस्यापि मनसस्साम्यं मुक्तय एव भवति॥३१॥३२॥३३॥ ऋभुरिति ॥ प्रज्ञादानायेति वासुदेवस्सर्वमित्याकारकप्रज्ञाप्रदानायेत्यर्थः "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इति श्रुतेः॥३४॥ तदेवाह—एकमिति ॥न भेदि भेदवन्न भवति ॥३५॥३६॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ऋभुरिति ॥ वर्षसहस्रे समतीते निदाघज्ञानदानाय ययाविति वदन्नात्मैक्यभूतज्ञानस्य चिरकालब्रह्मोपदेशापेक्षितया अति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नगरस्य बहिः सोथ निदाघं ददृशे मुनिः ॥ महाबलपरीवारे पुरं विशति पार्थिवे ॥२॥ दूरे स्थितं महाभागं जनसम्मर्दवर्जकम् ॥ क्षुत्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात्ससमित्कुशम् ॥३॥ दृष्ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याभिवाद्य च ॥ उवाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ॥४॥ निदाघ उवाच॥भो विप्र जनसंमर्दो महानेष नरेश्वरः॥प्रविविक्षुः पुरं रम्यं तेनात्र स्थीयते मया॥५॥ ऋभुरुवाच ॥ नराधिपोत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः॥कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो मतो मम ॥६॥ निदाघ उवाच ॥ योयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रिशृंगसमुच्छ्रितम्॥अधिरूढो नरेंद्रोऽयं परिलोकस्तथेतरः ॥७॥ ऋभुरुवाच ॥ एतौ हि गजराजानौ युगपद्दर्शितौ मम ॥ भवता न विशेषेण पृथक्चिह्नोपलक्षणौ ॥८॥ तत्कथ्यतां महाभाग विशेषो भवतानयोः॥ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोत्र गजः को वा नराधिपः ॥९॥ निदाघ उवाच ॥ गजो योयमथो ब्रह्मन्नुपर्यस्यैष भूपतिः ॥ वाह्यवाहकसम्बन्धं को न जानाति वै द्विज ॥ १० ॥ ऋभुरुवाच ॥ जानाम्यहं यथा ब्रह्मंस्तथा मामवबोधय ॥ अधःशब्दनिगद्यं हि किं चोर्ध्वमभिधीयते ॥११॥ ब्राह्मण उवाच ॥ इत्युक्तः सहसारुह्य निदाघः प्राह तमृभुम् ॥ श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १२ ॥ उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुंजरो यथा॥अवबोधाय ते ब्रह्मन्दृष्टान्तो दर्शितो मया ॥१३॥ ऋभुरुवाच ॥ त्वं राजेव द्विजश्रेष्ठ स्थितोहं गजवद्यदि॥तदेतत्त्वं समाचक्ष्व कतमस्त्वमहं तथा ॥१४॥ ब्राह्मण उवाच ॥ इत्युक्तः सत्वरं तस्य प्रगृह्य चरणावुभौ ॥ निदाघस्त्वाह भगवानाचार्यस्त्वमृभुर्ध्रुवम् ॥ ॥१५॥ नान्यस्याद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ॥ यथाचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥१६॥ ऋभुरुवाच ॥ तवोपदेशदानाय पूर्वंशुश्रूषणाहृतः ॥ गुरुस्नेहाद्दभुर्नाम निदाघ समुपागतः ॥१७॥ तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते ॥ परमार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥ १८ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नराधिप इति॥नराधिपोत्र कतम इति नैकस्मिन्नप्यात्मनि नराधिपत्वादिविशेषणं पश्यामीति भावः ॥६॥ भावाविज्ञानादाह—योयमिति ॥ परिलोकः परिजनः ॥ ७ ॥ एतौ हीति ॥ अयमयमिति हस्तमुद्रयैतौ दर्शितौ न मया गजत्वेन राजत्वेन चैतावात्मानौ दृष्टौ अहं तु निर्वाणज्ञानमयावेतौ पश्यामीति भावः ॥८॥९॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ आरोहणक्रिययैवोत्तरं दर्शयन् गुर्वतिक्रमदोषं परिहरति—उपरीति ॥१३॥ त्वमिति ॥ कतमस्त्वमहं तथेति आत्मनो देहरूपभेदाक्षेपः त्वमहंशब्दयोरर्थयोर्देहाद्विलक्षण इति भावः ॥१४॥१५॥ नान्यस्येति ॥ अद्वैतं देवादिद्वैतराहित्यम् ॥१६॥ तवेति॥शुश्रूषणादृतः शुश्रूषणेनादृतवान् पिण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः इति प्रक्रमात् । "शुश्रूषणाहृतः" इति पाठे शुश्रूषणेन वशीकृतः । आदृत इति कर्त्तरि रूपम् ॥१७॥ तदेतदिति ॥ तत्तस्मादद्वैतं दुर्लभतां दर्शयति ॥१॥२॥ दूरे स्थितमिति ॥ अस्पृश्यस्पर्शादिशंकया जनसंमर्दवर्जितं, क्षुधा क्षामः कृशः कंठो यस्य तम् ॥३॥ दृष्ट्वेति ॥ आचार्यत्वं स्वीयं प्रच्छादयितुम् अभिवाद्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ य इति ॥ परिलोकः परिजनः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपरीति ॥ तदुपर्यारोहापराधं परिहरति—दृष्टांतो दर्शित इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ इत्युक्त इति ॥ तदेव त्वं ममाचक्ष्व कतमस्त्वमहं तथेति साक्षेपोक्त्या न त्वं त्वं नान्येनाहमन्यहमिति पूर्वं यदुक्तं त्वमहमित्यादिभेदो मिथ्येति तदेवं स्मारितस्सन् तस्य चरणौ प्रगृह्य क्षमापयन्निदाघ आह—ध्रुवं त्वं ममाचार्य इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्निदाघं स ऋभुर्गुरुः ॥ निदाघोप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरो भवत् ॥१९॥ सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनः॥ यथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विजः ॥२०॥ तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्योत्मरिपुबांधवः॥भव सर्गगतं जानन्नात्मानमवनीपते ॥ २१ ॥ सितनीला दिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः॥भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक्पृथक्॥२२॥एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्तदच्युतो नास्ति परं ततोन्यत् ॥ सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ २३॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥ स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥२४॥ इति भरतनरेन्द्रसारवृत्तं कथयति यश्च शृणोति भक्तियुक्तः॥स विमलमतिरेति नात्म मोहं भवति च संसरणेषु मुक्तियोग्यः ॥२५॥ इति श्रीविष्णुम०द्वि० षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयोंशः समाप्तः ॥

देवादिभेदरहितं ज्ञानैकाकारं तदेतदात्मस्वरूपम् अथ संक्षेपेणोपदिष्टम् ॥१८॥१९॥ सर्वभूतानीति॥सर्वभूतानि सर्वानात्मनः सुरनरत्वादिभेदराहित्येन स्वात्मनोऽभेदेन समत्वेनापश्यत् न त्वेकत्वेन तथा सति सर्वभूतान्यात्मन इति प्रातिपदिकाद्विभक्तिवैय्यर्थप्रसङ्गः । तथा ब्रह्माभेदेन तादात्म्येनापश्यत् ॥ २० ॥ तथेति ॥ आत्मेति तूप गच्छन्ति ग्राहयंति चेति सूत्रात् । सर्वगतं तत्तत्कर्मागुण्येन तत्तद्देवादिदेहगतमात्मतत्त्वमुक्तप्रकारं जानन् तुल्यात्मारिपुबान्धवो भव ॥ २१ ॥ सितनीलेति ॥ एकः सन् ज्ञानैकाकारेणैकरूपो भवन् देवादिदेहप्रवेशात्तत्तद्रूपेण भ्रान्त्या पृथक्पृथक् दृश्यते ॥ २२ ॥ अथ सकलं जगत् वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मन इति पूर्वाध्या योक्तं सर्वस्य भगवदात्मकत्वं निगमयति—एक इति ॥ यदिहास्ति किंचित्तत्समस्तमेकोच्युत: एव तदात्मकमित्यर्थः । तस्मात्ततः परमुत्कृष्टमन्यद्व्यतिरिक्तं च नास्ति ततोन्यदुत्कृष्टं नास्ति वा सर्वात्मनां पूर्वोक्तं ज्ञानैकाकारं तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येनात्मनां विज्ञानमेवाकार इत्युपसंहरन् देवाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमेवं परित्यजेत्याह—सोहमिति ॥ न तत्रात्मनां स्वरूपभेदो निषिध्यते तथा सति देहातिरिक्तोपदेश्यस्वरूपे अहं त्वं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति भेदनिर्देशो न घटते देहात्मविवेक विषयश्चायमुपदेशः । कुतः "पिंण्डः पृथग्यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः" इति प्रक्रमात् ॥२३॥२४॥ इतीति ॥ सारवृत्तं सारभूतं वृत्तम् । संसरणेष्वात्ममोहं नैतीत्यन्वयः ॥२५॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये द्वितीयेंशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ समाप्ताश्चायं विष्णुमहापुराणद्वितीयांशः ॥ २ ॥छ॥

॥१९॥२०॥तथेति॥सर्वगतं सर्वत्राधि- त्वेन अनुगतम् ॥२१॥ अप्रत्यक्षेप्यात्मनि प्रत्यक्षं भेदभ्रमम् आकाशदृष्टांतेन संभावयन्नुपदिष्टमर्थं निगमयति—सितनीलेत्यादिद्वाभ्याम् ॥२२॥२३॥ इतीरितेति ॥ जातिस्मरणेनाप्तो बोधो येन भरतजन्मस्मरणेन जातबोधः। ऋभुदेहेन यदुपदिष्टं ज्ञानं तदेव योगभंशहेतुभूतप्रारब्धकर्मावसाने सत्यस्मिन् जन्मन्याविर्भूतमतस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥२४॥ तच्चरितवक्तृश्रोत्रोरपि तदेव फलमाह—इतीति ॥२५॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां द्वितीयांशे षोडशोध्यायः॥१६॥परानन्दपदाम्भोजश्रीधरः श्रीधरो हरेः ॥ पुराणे वैष्णवे व्याख्यां द्वितीयांशस्य चाकरोत् ॥१॥ इति द्वितीयोंऽशस्समाप्तः ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ अथ श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुचित्त्यात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीय
व्याख्याद्वयोपेते तृतीयोंशः प्रारभ्यते ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ॥ कथिता गुरुणा सम्यग्भूसमुद्रादिसंस्थितिः ॥ सूर्यादीनां च संस्थानं ज्योतिषां चातिविस्तरात् ॥ १ ॥ देवादीनां तथा सृष्टिर्ऋषीणां चापि वर्णिता ॥ चातुर्वर्ण्यस्य चोत्पत्तिस्तिर्यग्योनिगतस्य च ॥ २ ॥ ध्रुवप्रह्लादचरितं विस्तराच्च त्वयोदितम् ॥ मन्वंतराण्यशेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥ मन्वंतराधिपांश्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ॥ भवता कथितानेता ञ्छ्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥ ४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अतीतानागतानीह यानि मन्वंतराणि वै ॥ तान्यहं भवतः सम्यक्कथयामि यथा क्रमम् ॥ ५ ॥ स्वायंभुवो मनुः पूर्वं परः स्वारोचिषस्तथा ॥ उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ ६ ॥ षडेते मनवोतीतास्सांप्रतं तु रवेस्सुतः ॥ वैवस्वतोयं यस्त्वेतत्सप्तमं वर्त्ततेंतरम् ॥ ७ ॥ स्वायंभुवं तु कथितं कल्पादावंतरं मया ॥ देवास्सप्तर्षयश्चैव यथावत्कथिता मया ॥ ८ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोस्स्वारोचिषस्य तु ॥ मन्वंतराधिपान्सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥ ९ ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ अथ विष्णुचित्ती ॥ उक्तः प्रथमांशे प्रजासर्गः । द्वितीये तच्छेषः प्रियव्रतवंशः प्रसक्तः । प्रकृष्टानामावासभूतो लोकसन्निवेशः । अथ तृतीयचतुर्थयोर्वैदिकमनुव्यासादिप्रवर्तितो धर्मसंस्थापनं क्षत्रवंशश्च क्रमादुच्यते । तत्रांशद्वयार्थमनूद्य मन्वंतराणि पृच्छति—कथित इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अतीतेति ॥ अतीतानागतयोरेव वर्त्तमानस्यांतर्भावान्न पृथगुक्तिः । इह वाराहे कल्पे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वायंभुवमिति ॥ स्वायंभुवं कथितं प्रथमांशे तत्र हि मनोः तस्य वंश्याः प्रियव्रताद्या उक्ताः । देवाश्च यामाख्या, द्वादश इंद्रस्तु विश्वभुगाख्यः । "तेषामिंद्रस्तदा ह्यासीद्विश्वभुक्प्रथमः स्मृतः" इति वायूक्तेः । ऋषयो मरीच्याद्याः ॥ ८ ॥ अत इति ॥ देवर्षीन् मरीच्यादीन् । तत्सुतान् मनुपुत्रान् ॥ ९ ॥

॥ अथ श्रीधरी ॥ उक्तांशद्वयतस्सर्गो भूतानां भूविभागतः । स्थितिहेतुर्मनुर्व्यासः सद्धर्मादिरथोच्यते ॥ १ ॥ अंशद्वयानुवादपूर्वकं मन्वंतराणि पृच्छति—कथितेत्यादिचतुर्भिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अतीतेति ॥ इह वर्तमानकाले च यन्मन्वंतरं तत्र कथयामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वायंभुवमिति ॥ कल्पस्यादावुपक्रमे । स्वायंभुवं मन्वंतरं तत्तु कथितं प्रथमांशे देवास्तत्र यामाख्या द्वादश । ऋषयो मरीच्याद्याः । चशब्दात्प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रावुक्तौ । इंद्रस्तु विश्वभुक्संज्ञः "तेषामिंद्रस्तथा ह्यासीद्विश्वभुक्प्रथमः स्मृतः" इति वायूक्तेः ॥ ८ ॥ अत ऊर्ध्वमिति ॥ देवर्षीन् देवांश्च तत्सुतान् मनोः पुत्रान् ॥ ९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पारावतास्सतुषिता देवास्त्वारोचिषेंतरे ॥ विपश्चित्तत्र देवेंद्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥ १० ॥ ऊर्ज्जस्तंभस्तथा प्राणो वातोर्थं पृषभस्तथा ॥ निरयश्च परीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ११ ॥ चैत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुतास्स्त्वारोचिषस्य तु ॥ द्वितीयमेतद्व्याख्यातमंतरं शृणु चोत्तमम् ॥ १२ ॥ तृतीयेप्यंतरे ब्रह्मन्नुत्तमो नाम यो मनुः ॥ सुशांतिर्नाम देवेंद्रो मैत्रेयासीत्सुताञ्छृणु ॥ १३ ॥ सुधामानस्तथा सत्या जपाश्चाथ प्रतर्दनाः ॥ वशवर्तिश्च पंचैते गणा द्वादशकास्स्मृताः ॥ १४ ॥ वसिष्ठतनया ह्येते सप्त सप्तर्षयोभवन् ॥ अजः परशुदीप्ताद्यास्तथोत्तममनोस्सुताः ॥ १५ ॥ तामसस्यांतरे देवास्सुपारा हरयस्तथा ॥ सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥१६॥ शिबिरिंद्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ॥ सप्तर्षयश्च ये तेषां तेषां नामानि मे शृणु ॥ १७ ॥ ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोग्निर्धनकस्तथा ॥ पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चांतरे ॥ १८ ॥ नरः ख्यातिः केतुरूपो जानुजंघादयस्तथा ॥ पुत्रास्तु तामसस्यासन्राजानस्सुमहाबलाः ॥ १९ ॥ पंचमे वापि मैत्रेय रैवतो नाम नामतः ॥ मनुर्विभुश्च तत्रेंद्रो देवांश्चात्रांतरे शृणु ॥ २० ॥ अमिताभा भूतरया वैकुंठास्सुमेधसः ॥ एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥ २१ ॥ हिरण्यरोमा वेदश्रिरूर्ध्वबाहुस्तथावरः ॥ वेदबाहुस्सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ॥ एते सप्तर्षयो विप्र तत्रासन्रैवतेंतरे ॥ २२ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुधामान इति ॥ आद्यतृतीययोर्देवगणानां द्वादशकत्वोक्त्या द्वितीयेपि द्वादशकत्वं ज्ञेयम् । "द्वितीये च तृतीये च द्वादशौ द्वौ गणौ स्मृतौ" इति वायूक्तेः ॥ १४ ॥ वसिष्ठतनया रजोगोत्राद्याः सप्तोक्ताः प्रथमांशे ॥ १५ ॥ १६ ॥ शिबिरिति ॥ शतयज्ञोपलक्षणः शताश्वमेधकर्तृत्वेनोपलक्षितं सहस्राक्षत्ववज्रित्वादिचिह्नं सर्वेन्द्राणां समम् "सर्वमन्वंतरेन्द्रास्ते विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः" इति वायूक्तेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पारावता इति ॥ 'पारावारा' इति च पाठः । विपश्चित्संज्ञो देवेंद्रः ॥ १० ॥ उर्जस्तंभ इति ॥ 'दांतोग्निः' इति च पाठः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुधामान इति ॥ द्वादशकः द्वादशानामैकैकशो गणा इत्येवं पंचैते गणाः स्मृताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तामसस्येति ॥ सप्तविंशतिकास्सप्तविंशतिगणाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥ २१॥ २२ ॥

१ दत्तोग्नी ऋषभस्तथा इति—पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

बलबंधुश्च संभाव्यस्सत्यकाद्याश्च तत्सुताः ॥ नरेन्द्राश्च महावीर्य्या बभूवुर्मुनिसत्तम ॥२३॥ स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ॥ प्रियव्र तान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्स्मृताः॥२४॥विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ॥ मन्वंतराधिपानेताल्लँब्धवानात्मवंशजान् ॥ २५ ॥ षष्ठे मन्वंतरे चासीच्चाक्षुषाख्यस्तथा मनुः ॥ मनोजवस्तथैवेंद्रो देवानपि निबोध मे ॥ २६ ॥ आप्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ॥ महानुभावा लेखाश्च पंचैते ह्यष्टका गणाः ॥ २७ ॥ सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः ॥ अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥ ॥ २८ ॥ ऊरुः पूरुश्शतद्युम्नप्रमुखास्सुमहाबलाः ॥ चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ २९ ॥ विवस्वतस्सुतो विप्र श्राद्धदेवो महा द्युतिः ॥ मनुस्संवर्त्तते धीमान् सांप्रतं सप्तमेंतरे ॥३०॥ आदित्यवसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महामुने ॥ पुरंदरस्तथैवात्र मैत्रेय त्रिदशेश्वरः ॥ ३१ ॥ वशिष्ठः काश्यपोथात्रिर्जमदग्निस्सगौतमः ॥ विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ३२ ॥ इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च ॥ नरिष्यंतश्च विख्यातो नाभागोरिष्ट एव च ॥ ३३ ॥ करूषश्च पृषध्रश्च सुमहाँल्लोकविश्रुतः ॥ मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः सुधार्मिकाः ॥ ॥ ३४ ॥ विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ॥ मन्वंतरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥३५॥ अंशेन तस्या जज्ञेऽसौ यज्ञस्स्वा यंभुवेंतरे ॥ आकूत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेंतरे ॥ ३६ ॥ ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेंतरे ॥ तुषितायां समुत्पन्नो ह्याजि षस्तुषितैः सह ॥ ३७ ॥

॥ २३ ॥ स्वारोचिष इति ॥ आदिसर्गे प्रथमषष्ठमन्वोरन्वयस्योक्त्वादिह स्वारोचिषादिचतुष्कस्यान्वयमाह—प्रियव्रतान्वया इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विष्णुशक्तिरिति ॥ विष्णोः शक्तिः विष्णोरंशः । देवत्वेन मन्वादिजगद्रक्षकेण यज्ञादिदेवतारूपेणाधितिष्ठंति, मन्वादिष्विति शेषः ॥ ३५ ॥ अंशेनेति ॥ तस्य विष्णोरंशेन स्वायंभुवेंतरे यज्ञो जज्ञे तस्येति पुँल्लिंगनिर्देशः पाठान्तरे । 'कथं जज्ञे' इत्यत्राह—आकूत्यामिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तदेवं स्वायंभुवादिमन्वंतरेषु मनुर्मनुपुत्रा देवा इंद्रस्सप्तर्षय इत्येवं पंचकमनुक्रांतम् । इदानीं प्रथितमन्वंतरे । तेषां मन्वादीनाम् अधिष्ठातारं विष्णोरंशावतारमाह—विष्णुशक्तिरित्यादि यावत्समाप्ति ॥ विष्णुशक्तिरिति ॥ देवत्वेन यज्ञादिदेवतारूपेण विष्णोस्स्वरूपभूता शक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

औत्तमेप्यंतरे देवस्तुषितस्तु पुनस्स वै ॥ सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैस्सह सुरोत्तमैः ॥ ३८ ॥ तामसस्यांतरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि ॥ हर्य्यायां हरिभिस्सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥ ३९ ॥ रैवतेप्यंतरे देवस्संभूत्यां मानसो हरिः ॥ संभूतो रैवतैस्सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥ ॥ ४० ॥ चाक्षुषे चांतरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ॥ विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुंठैर्देवतैः सह ॥ ४१ ॥ मन्वंतरेत्र संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज ॥ वामनः काश्यपाद्विष्णुरदित्यां संबभूव ह ॥ ४२ ॥ त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकाञ्जित्वा येन महात्मना ॥ पुरंदराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकंटकम् ॥ ४३ ॥ इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वंतरेषु वै ॥ सप्तस्वेवाभवन्विप्र याभिः संवर्द्धिताः प्रजाः ॥ ४४ ॥ यस्माद्विष्टमिदं विश्वं यस्य शक्त्या महात्मनः ॥ तस्मात्स प्रोच्यते विष्णुर्विशेर्धातोः प्रवेशनात् ॥ ४५ ॥ सर्वे च देवा मनवस्समस्तास्सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च ॥ इन्द्रश्च योऽयं त्रिदशेशभूतो विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ताः ॥४६॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वंतराणि वै ॥ भविष्याण्यपि विप्रर्षे ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सूर्य्यस्य पत्नी संज्ञाभूत्तनया विश्वकर्मणः ॥ मनुर्यमो यमी चैव तदपत्यानि वै मुने ॥ २ ॥ असहंती तु सा भर्तुस्तेजश्छायां युयोज वै ॥ भर्तृशुश्रूषणेरण्यं स्वयं च तपसे ययौ ॥ ३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विष्णुत्वमेव विवृणोति—सर्वे चेति ॥ ४६ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ छ ॥ १ ॥ सूर्य्यस्येति ॥ सूर्य्यस्येत्यष्टममनोः प्रसंगाद् यमादीनां जन्मेतिहासः ॥ २ ॥ असहंतीति ॥ छायां प्रतिकृतिं तद्वदत्यं तात्मसदृशीं कांचित्स्त्रियं कृत्वा शुश्रूषणे युयोज न्ययुंक्त ॥ ३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विष्णोर्मन्वाद्यधिष्ठातृत्वं तेषां विष्णुशक्त्यावेशाद्विभूतिमत्त्वं विष्णुनामनिरुक्त्या दर्शयति यस्मादित्यादिद्वाभ्याम् ॥ यस्मादिति ॥ प्रवेशनात् प्रवेशनार्थत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ अष्टमोऽपि मनुस्सूर्यस्यैव पुत्र इति वक्तुमितिहासमाह—सूर्यस्येत्यादिना । सूर्यस्येति ॥ मनुः श्राद्धदेवः ॥ २ ॥ असहंतीति ॥ छायां प्रतिबिंबतुल्यां स्वसदृशीमन्यां स्त्रियं कृत्वा भर्तृशुश्रूषणार्थं युयोज न्ययुंक्त । स्वयं तु तपस्तप्तुं ययौ ॥ ३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

संज्ञेयमित्यथार्कश्च छायायामात्मजत्रयम् ॥ शनैश्चरं मनुं चान्यं तपतीं चाप्यजीजनत् ॥ ४ ॥ छायासंज्ञा ददौ शापं यमाय कुपिता यदा ॥ तदान्येयमसौ बुद्धिरित्यासीद्यमसूर्य्ययोः ॥ ५ ॥ ततो विवस्वानाख्यातां तयैवारण्यसंस्थिताम् ॥ समाधिदृष्ट्या ददृशे तामश्वां तपसि स्थिताम् ॥ ६ ॥ वाजिरूपधरः सोथ तस्यां देवावथाश्विनौ ॥ जनयामास रेवंतं रेतसोंते च भास्करः ॥ ७ ॥ आनिन्ये च पुनः संज्ञां स्वस्थानं भगवान्रविः ॥ तेजसश्शमनं चास्य विश्वकर्मा चकार ह ॥ ८ ॥ भ्रममारोप्य सूर्य्यं तु तस्य तेजोनिशातनम् ॥ कृतवानष्टमं भागं स व्यशातयदव्ययम् ॥ ९ ॥ यत्तस्माद्वैष्णवं तेजश्शातितं विश्वकर्मणा ॥ जाज्वल्यमानमपतत्तद्भूमौ मुनिसत्तम ॥ १० ॥ त्वष्टैव तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥ त्रिशूलं चैव शर्वस्य शिबिकां धनदस्य च ॥ ११ ॥ शक्तिं गुहस्य देवानामन्येषां च यदायुधम् ॥ तत्सर्वं तेजसा तेन विश्वकर्मा व्यवर्द्धयत् ॥ १२ ॥ छायासंज्ञासुतो योसौ द्वितीयः कथितो मनुः ॥ पूर्वजस्यासवर्णोसौ सावर्णिस्तेन कथ्यते ॥ १३ ॥

॥ ४ ॥ छायेति ॥ छायारूपा संज्ञा स्वपुत्रपक्षपातेन अतिकुपिता आत्मानं पदा जिघांसते यमाय तव पादः पतत्विति यदा शापं ददौ तदा जनन्याः शापो न संभवतीति अन्येयमित्यसौ बुद्धिरासीत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ वाजिरूपधर इति ॥ रेतसोंत इति रेवंतत्त्वनिरुक्तिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ भ्रममिति ॥ भ्रमः खड्गादीनां नैशित्यकरणं कर्षणशाणचक्रम् ॥ ९ ॥ १० ॥ त्वष्टैवेति ॥ शिबिकां पुष्पकाख्यं "विमानयोधी धनदो व्यनदत्पुष्पके स्थितः" इति हरिवंशोक्तेः । आयुधविशेषो वा ॥ ११ ॥ शक्तिमिति ॥ व्यवर्द्धयत् व्यरचयत् । "व्यकल्पयत्" इति च पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ४ ॥ छायासंज्ञेति ॥ छायैव संज्ञारूपेण स्थिता छायासंज्ञा सा हि कदाचिच्छायासंज्ञा स्वपुत्रपक्षपातितया यमे पादप्रहारोद्यते सति तव पादः पतत्विति शापं ददौ । तथा च तस्या निर्दयत्वमालक्ष्य नेयं संज्ञा किंत्वन्येति यमसूर्ययोर्बुद्धिर्जाता ॥ ५ ॥ ६ ॥ वाजिरूपधर इति ॥ ततश्च सूर्येण त्वमस्य माता भवितुं नार्हसि । का त्वं सत्यं कथयेति पृष्टया नाहं संज्ञा किं तु तस्याः छायेत्याख्याते सूर्यस्संज्ञा क वास्त इति विचिंत्य ज्ञानदृष्ट्योत्तरकुरुष्वरण्ये वडवारूपिणीं तपस्तप्यमानां ज्ञात्वा वाजिरूपेण तामुपेत्य तस्यामश्विनौ रेवंतं च जनयामास 'रेतसोंते च रेवंतम्' इति रेवंतनामनिरुक्तेः ॥ ७ ॥ ८ ॥ भ्रममिति ॥ भ्रममारोप्य तस्य तेजोवशातनं चकार ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ छायेति ॥ पूर्वजस्य श्राद्धदेवस्य सवर्णेन सूर्यसुतत्वात्स्वरूपत्वाद्वा सावर्णिः ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्य मन्वंतरं ह्येतत्सावर्णिकमथाष्टमम् ॥ तच्छृणुष्व महाभाग भविष्यत्कथयामि ते ॥ १४ ॥ सावर्णिस्तु मनुर्योसौ मैत्रेय भविता ततः ॥ सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चापि तथा सुराः ॥ १५ ॥ तेषां गणाश्च देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ॥ सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यान्मुनिसत्तम ॥ १६ ॥ दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रोणिस्तथा परः ॥ मत्पुत्रश्च तथा व्यास ऋष्यशृंगश्च सप्तमः ॥ १७ ॥ विष्णुप्रसादादनघः पातालांतरगोचरः ॥ विरोचनसुतस्तेषां बलिरिंद्रो भविष्यति ॥ १८ ॥ विरजाश्चोर्वरीवांश्च निर्मोकाद्यास्तथापरे ॥ सावर्णेस्तु मनोः पुत्रा भविष्यंति नरेश्वराः ॥ १९ ॥ नवमो दक्षसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः ॥ २० ॥ पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा त्रिधा ॥ भविष्यंति तथा देवा ह्येकैको द्वादशो गणः ॥ २१ ॥ तेषामिंद्रो महावीर्य्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ॥ २२ ॥ सवनो द्युतिमान् भव्यो वसुर्मेधातिथिस्तथा ॥ ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥ २३ ॥ धृतकेतुर्दीप्तिकेतुः पंचहस्तनिरामयौ ॥ पृथुश्रवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजाः ॥ २४ ॥ दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः ॥ सुधामानो विशुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥२५॥ तेषामिंद्रश्च भविता शांतिर्नाम महाबलः ॥ सप्तर्षयो भविष्यंति ये तथा ताञ्छृणुष्व ह ॥ २६ ॥ हविष्मान्सुकृतस्सत्यस्तपोमूर्त्तिस्तथापरः ॥ नाभागोऽप्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥ २७ ॥ सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणादयो दश ॥ ब्रह्मसावर्णिपुत्रास्तु रक्षिष्यंति वसुंधराम् ॥ २८ ॥ एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः ॥ २९ ॥ विहंगमाः कामगमा निर्वाणा ऋषयस्तथा ॥ गणास्त्वेते तदा मुख्या देवानां च भविष्यताम् ॥ एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणश्चेंद्रश्च वै पृषा ॥ ३० ॥ निःस्वरश्चाग्नितेजाश्च वपुष्मान्घृणिरारुणिः ॥ हविष्माननघश्चैव भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥ ३१ ॥

॥ १४ ॥ सावर्णिरिति ॥ अतस्तस्मिन्मनौ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दीप्तिमानिति ॥ व्यासादीनां ब्रह्मापारोक्ष्ये सत्यपि आधिकारिककर्मक्षयावधि स्थातव्यत्वात् पुनस्सप्तर्षित्वेप्यविरोधः । यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ सुक्षेत्रेति ॥ सुक्षेत्रादयो मनुपुत्राः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तेषामिति ॥ अद्भुतसंज्ञ इंद्रः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुक्षेत्र इति ॥ सुक्षेत्रादयो ब्रह्मसावर्णिपुत्राः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सर्वत्रगस्सुधर्मा च देवानीकादयस्तथा॥भविष्यंति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥३२॥ रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः॥ ऋतुधामा च तत्रेंद्रो भविता शृणु मे सुरान् ॥ ३३ ॥ हरिता रोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज ॥ सुकर्माणः सुरापाश्च दशकाः पंच वै गणाः ॥ ३४ ॥ तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः ॥ तपोधृतिर्द्युतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥ सप्तर्षयस्त्विमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ॥ ३५ ॥ देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा ॥ मनोस्तस्य महावीर्य्या भविष्यंति महानृपाः ॥ ३६ ॥ त्रयोदशो रुचिर्नामा भविष्यति मुने मनुः ॥ ॥ ३७ ॥ सुत्रामाणः सुकर्माणः सुधर्माणस्तथामराः ॥ त्रयस्त्रिंशद्भिभेदास्ते देवानां यत्र वै गणाः ॥ ३८ ॥ दिवस्पतिर्महावीर्य्यस्तेषामिंद्रो भविष्यति ॥ ३९ ॥ निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकंप्यो निरुत्सुकः ॥ धृतिमानव्ययश्चान्यस्सप्तमस्सुतपा मुनिः ॥ सप्तर्षयस्त्वमी तस्य पुत्रानपि निबोध मे ॥ ४० ॥ चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यंति महीक्षितः ॥ ४१ ॥ भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ॥ शुचिरिंद्रः सुर गणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥ ४२ ॥ चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिकास्तथा ॥ वाचावृद्धाश्च वै देवास्सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥ ४३ ॥ अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोग्नीध्र एव च॥युक्तस्तथा जितश्चान्यो मनुपुत्रानतः शृणु ॥४४॥ ऊरुगंभीरबुद्ध्याद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः ॥ कथिता मुनिशार्दूल पालयिष्यंति ये महीम् ॥४५॥ चतुर्युगांते वेदानां जायते किल विप्लवः॥प्रवर्त्तयंति तानेत्य भुवं सप्तर्षयो दिवः ॥ ४६ ॥ कृतेकृते स्मृतेर्विप्र प्रणेता जायते मनुः ॥ देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वंतरं तु तत् ॥ ४७ ॥ भवंति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वंतरं तु तैः ॥ तदन्वयोद्भवैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥ ४८ ॥ मनुस्सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ॥ मन्वंतरे भवंत्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥ ४९ ॥

॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चाक्षुषा इति ॥ चाक्षुषाद्या गणास्सप्तकाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ चतुर्युगांत इति ॥ चतुर्युगांत इत्यादिना मन्वंतराधिकारिकृत्योक्तिः । तान् कलियुगांते अनध्ययनादुत्सन्नसांप्रदायान् वेदान् कृतारंभे भाव्यंशेनावतीर्य्य प्रवर्त्तयंति ॥ ४६ ॥ कृतेकृत इति ॥ मनुस्तु प्राचीनाः स्मृतीः स्वायंभुवदक्षादिकृताः प्रवर्त्तयति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उक्तानां मन्वादीनां कृत्यविभागमाह—चतुर्युगांत इत्यादिचतुर्भिः ॥ चतुर्युगांत इति ॥ दिवस्स काशादेत्यं अंशेनावतीर्य तानेव वेदानध्यापनादिना प्रवर्त्तयंतीति ॥ ४६ ॥ कृतेकृत इति ॥ स्मृतेः प्रणेता स्वयंभूर्दक्षादिकृतस्यैव धर्मशास्त्रस्य प्रवर्तको भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

चतुर्दशभिरेतैस्तु गतैर्मन्वंतरैर्द्विज ॥ सहस्रयुगपर्य्यंतः कल्पो निश्शेष उच्यते ॥ ५० ॥ तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम ॥ ब्रह्म रूपधरश्शेते शेषाहावंबुसंप्लवे ॥ ५१ ॥ त्रैलोक्यमखिलं ग्रस्त्वा भगवानादिकृद्विभुः ॥ स्वमायासंस्थितो विप्र सर्वभूतो जनार्दनः ॥ ५२ ॥ ततः प्रबुद्धो भगवान् यथा पूर्वं तथा पुनः ॥ सृष्टिं करोत्यव्ययात्मा कल्पेकल्पे रजोगुणः ॥ ५३ ॥ मनवो भूभुजस्सेंद्रा देवास्सप्तर्षयस्तथा ॥ सात्त्विकोंशः स्थितिकरो जगतो द्विजसत्तम ॥५४॥ चतुर्युगेप्यसौ विष्णुः स्थितिव्यापारलक्षणः ॥ युगव्यवस्थां कुरुते तथा मैत्रेय तच्छृणु ॥ ॥ ५५ ॥ कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् ॥ ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५६ ॥ चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ॥ दुष्टानां निग्रहं कुर्वन्परिपाति जगत्त्रयम् ॥५७॥ वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ॥ करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥ ५८ ॥ वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरंते पुनर्हरिः॥कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान्मार्गे स्थापयति प्रभुः॥५९॥एवमेतज्जगत्सर्वं शश्वत्पाति करोति च॥ हंति चांतेष्व नंतात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि यत् ॥ ६० ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वभूतान्महात्मनः ॥ तदत्रान्यत्र वा विप्र सद्भावः कथितस्तव ॥ ६१ ॥ मन्वंतराण्यशेषाणि कथितानि मया तव ॥ मन्वंतराधिपांश्चैव किमन्यत्कथयामि ते ॥ ६२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ज्ञातमेतन्मया त्वत्तो यथा सर्वमिदं जगत् ॥ विष्णुर्विष्णौ विष्णुतश्च न परं विद्यते ततः ॥ १ ॥

॥ ५० ॥ तावत्प्रमाणेति ॥ ब्रह्मरूपधरः ब्रह्मशरीरमधिष्ठाय ॥ ५१ ॥ त्रैलोक्यमिति ॥ स्वमायासंस्थितः "आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः" संकल्पज्ञानं वा माया ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मनव इति ॥ सात्विकोंशः भगवतस्सात्त्विकतनुः ॥ ५४ ॥ चतुर्युग इति ॥ चतुर्युगेपि न केवलं मन्वंतरे ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ वेदमिति ॥ चतुर्भेदं युगादिरूपेण शाखाशतैर्बहुलमित्यन्वयः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ भूतमिति॥उपसंहरति—तदत्रेति । सर्वभूताद्भगवतो व्यतिरिक्तं नास्तीत्येष सद्भावोत्र प्रकरणांतरे च कथितः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥ ज्ञातमिति ॥ जगद्विष्णुरिति तादात्मकत्वमुक्तं, विष्णाविति लयस्थित्योः स्थानत्वं, विष्णुत इति कारणत्वम् ॥ १ ॥

॥५०॥तावदिति ॥ दिवा ब्रह्मरूपधरो भगवान् रात्रौ नारायणरूपेण शेषाहौ शेषसंज्ञे नागे शेते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सर्वकल्पमन्वंतरयुगादिस्थितिं सप्रपंचमाह—ततः प्रबुद्ध इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ज्ञातमिति ॥ यथा सर्वं जगद्विष्णुरेव न

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एतत्तु श्रोतुमिच्छामि व्यस्ता वेदा महात्मना ॥ वेदव्यासस्वरूपेण यथा तेन युगेयुगे ॥ २ ॥ यस्मिन्यस्मिन्युगे व्यासो यो य आसीन्महा मुने ॥ तंतमाचक्ष्व भगवञ्छाखाभेदांश्च मे वद ॥ ३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ वेदद्रुमस्य मैत्रेय शाखाभेदास्सहस्रशः ॥ न शक्तो विस्तरा द्वक्तुं संक्षेपेण शृणुष्व तम् ॥ ४ ॥ द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने ॥ वेदमेकं सुबहुधा कुरुते जगतो हितः ॥ ५ ॥ वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य च ॥ हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः ॥ ६ ॥ ययासौ कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक् प्रभुः ॥ वेदव्यासाभि धाना तु सा च मूर्तिर्मधुद्विषः ॥७॥ यस्मिन्मन्वंतरे व्यासा येये स्युस्तान्निबोध मे ॥ यथा च भेदश्शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥ ८ ॥ अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यस्तो महर्षिभिः ॥ वैवस्वतेंतरे तस्मिन्द्वापरेषु पुनःपुनः ॥ ९ ॥ वेदव्यासा व्यतीता ये ह्यष्टाविंशति सत्तम ॥ चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनःपुनः ॥१०॥ द्वापरे प्रथमे व्यस्तस्स्वयं वेदः स्वयंभुवा ॥ द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥११॥ तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे च बृहस्पतिः ॥ सविता पंचमे व्यासः षष्ठे मृत्युस्स्मृतः प्रभुः ॥ १२ ॥ सप्तमे च तथैवेंद्रो वसिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ॥ सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥ १३ ॥ एकादशे तु त्रिशिखो भरद्वाजस्ततः परः ॥ त्रयोदशे चांतरिक्षो वर्णी चापि चतुर्दशे ॥ १४ ॥ त्रय्यारुणः पंचदशे षोडशे तु धनंजयः ॥ ऋतुंजयः सप्तदशे तदूर्ध्वं च जयस्स्मृतः ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीर्यमिति ॥ वीर्यमुत्साहः, तेजस्तपोयोगादिजनितः प्रभावः, बलं धारणाशक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वेदव्यासा इति ॥ व्यतीताः निवृत्ताऽधिकाराः । अष्टाविंशतीत्यार्षस्मुलोपः ॥ १० ॥ द्वापर इति । द्वितीयो मनुर्व्यासः ॥ "ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते" इति वायूक्तेः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततः परं विद्यते यथा च विष्णावेव तिष्ठति विष्णुतश्च यथा जातं तथा त्वत्तो मया ज्ञातम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीर्यमिति ॥ वीर्यमुत्साहस्तेजः प्रागल्भ्यं बलं च पठनसामर्थ्यम् अल्पमवेक्ष्य ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वेदव्यासा इति ॥ अष्टाविंशति र्व्यासा अतीता निवृत्ता अधिकारात्प्रच्युता इत्यर्थः ॥ १० ॥ द्वापर इति ॥ प्रजापतिः मनुः "ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते" इति वायूक्तेः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एकादश इति ॥ 'एकादशे तु त्रिशिराः धर्मश्चापि चतुर्दश' इति च पाठः ॥ १४ ॥ त्रय्यारुणिरिति ॥ 'कृतञ्जयः सतदशे तदूर्ध्वं च रणंजयः' इति च पाठः ॥ १५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजाच्च गौतमः ॥ गौतमादुत्तरो व्यासो हर्य्यात्मा योभिधीयते ॥ १६ ॥ अथ हर्य्यात्मनोंते च स्मृतो वाजश्रवा मुनिः ॥ सोमशुष्कायणस्तस्मात्तृणबिंदुरिति स्मृतः ॥ १७ ॥ ऋक्षोभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योभिधीयते ॥ तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्व्यास स्तस्मादहं मुने ॥ १८ ॥ जातुकर्णोभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ॥ अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥ १९ ॥ एको वेदश्चतुर्द्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ॥ २० ॥ भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ॥ व्यतीते मम पुत्रेस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने ॥ २१ ॥ ध्रुवमे काक्षरं ब्रह्म ओमित्येव व्यवस्थितम् ॥ बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ २२ ॥ प्रणवावस्थितं नित्यं भूर्भुवस्स्वरितीर्य्यते ॥ ऋग्य जुस्सामाथर्वाणो यत्तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥ २३ ॥ जगतः प्रलयोत्पत्त्योर्यत्तत्कारणसंज्ञितम् ॥ महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ २४ ॥

तत इति ॥ उत्तमादिचतुष्कस्य पुराणांतरप्रसिद्धानि हर्य्यात्मादिनामांतराणि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एक इति ॥ द्वापरादिषु द्वापर आदिर्येषां तानि द्वापरादीनि तेषु द्वापरसंध्यंशेष्वित्यर्थः । द्वापरांते वेदविभागप्रसिद्धेः । "द्वापरे तु परावृत्ते मनोस्स्वायंभुवेंतरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते" इति वायूक्तेः । शंतनुसमकाले द्वैपायनोत्पत्तिप्रसिद्धेश्च ॥ २० ॥ २१ ॥ अथ वेदविभागान् वक्ष्यन् प्रथमं परतत्त्वप्राप्त्युपायतयोपास्यमिति दर्शयितुं प्रणवा त्मकं शब्दब्रह्म प्रणवमाह—ध्रुवमिति द्वयेन ध्रुवमिति ॥ ध्रुवमविनाशी ओमित्येव व्यवस्थितं वेदविभागेप्यविभक्तम् अविकृतं च यत्प्रणवाख्यमेकाक्षरं ब्रह्म तद्बृहत्व बृंहणत्वाभ्यां ब्रह्मेत्यभिधीयते । "यस्मादुच्चार्य्यमाण एव बृहते बृंहयते तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इति श्रुतेः ॥ २२ ॥ बृहत्वबृंहणत्वे उपपादयति प्रणवावस्थित मिति ॥ व्याहृतित्रयमृगादिचतुष्टयं च प्रणवावस्थितमीर्य्यत इति यत् । तस्माच्छब्दात्मने तस्मै ब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । प्रणवस्य कारणावस्थायामंतर्गतव्याहृतिकत्वेन बृहत्त्वम् । कार्य्यावस्थायां व्याहृतिवेदरूपेण परिणामात् बृंहणत्वमिति भावः ॥ २३ ॥ अथ प्रणवं कारणतया प्रधानतादात्म्येन स्तुवन् प्रणमति—जगत् इत्यादिना

॥१६॥१७॥१८॥जातुकर्ण इति ॥ शंतनुसमकालं सत्यवत्यां कृष्णद्वैपायनोत्पत्तिप्रसिद्धेश्च ॥१९॥२०॥२१॥ अथ वेदविभागं वक्ष्यन्प्रथमं तावत्प्रणवावस्थाब्रह्मणो वेदानामाविर्भावं दर्शयितुमाह—ध्रुवमिति ॥ देवादीनां प्रकृति भूतम् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म पूर्वं व्यवस्थितम् । अविनाशितया स्थितम् । तस्य ब्रह्मसमाख्यायां हेतुनाह—बृहत्वदपरिच्छिन्नत्वबृंहणत्वादिति वेदानां । कारणत्वाच्च तदोंकाराक्षरं ब्रह्मेत्यभिधीयते "यस्मादुच्चार्यमाण एव बृंहति बृंह यति तस्मादुच्यते ब्रह्म" इति श्रुतेः ॥ २२ ॥ बृंहणत्वमेव दर्शयन्ब्रह्मप्रकाशं तद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वमित्यभिप्रेत्य प्रणमति । प्रणवेति ॥ प्रणवे प्रणवरूपेणावस्थितं तदेव ब्रह्मभूतव्याहृतिरूपमीर्यते "भूरित्येष ऋग्वेदोभुव रिति यजुर्वेदस्सुवरिति सामवेदः" इति श्रुतेः । अथर्वाणं च वेदो यद्यतो जातं वदंतीति शेषः । तस्मै प्रणवात्मने ब्रह्मणे नमः "ओमिति ब्रह्म ओमितीदꣳसर्वम्" इत्यादिश्रुतेः ॥ २३ ॥ तस्यैव सार्वात्म्येनोपास्यत्वात्सर्व जगदात्मकप्रधानरूपेण प्रणमति जगत इत्यादि चतुर्भिः—जगत इति ॥ प्रलयोत्पत्त्योश्च यत्कारणसंज्ञं प्रधानं तस्मै सुब्रह्मणे सुपूजिताय, गुणिने महदाद्युपब्रह्मकाय, नम इत्यन्वयः । तदेव विशिनष्टि तन्महतः प्रथम

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अगाधापारमक्षय्यं जगत्संमोहनालयम् ॥ स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ २५ ॥ सांख्यज्ञानवतां निष्ठा गतिश्शमदमात्मनाम् ॥
यत्तदव्यक्तममृतं प्रवृत्तिर्ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २६ ॥ प्रधानमात्मयोनिश्च गुहासंस्थं च शब्द्यते ॥ अविभागं तथा शुक्रमक्षय्यं बहुधात्मकम् ॥ २७ ॥
परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमोनमः ॥ यद्रूपं वासुदेवस्य परमात्मस्वरूपिणः ॥२८॥ एतद्ब्रह्म त्रिधा भेदमभेदमपि स प्रभुः॥ सर्वभेदेष्वभेदोसौ
भिद्यते भिन्नबुद्धिभिः ॥ २९ ॥ स ऋङ्मयस्साममयः सर्वात्मा स यजुर्मयः ॥ ऋग्यजुस्सामसारात्मा स एवात्मा शरीरिणाम् ॥ ३० ॥

बहुधात्मकमित्यंतेन ॥ जगत इति ॥ प्रलयोत्पत्त्योरपि प्रधानाद्धि जगदुत्पत्तिः । तस्मिन् लयः तस्मात्तयोस्तत्कारणम् ॥ २४ ॥ अगाधापारमिति ॥ जगत्संमोहनालयं
पापिनां सम्मोहनतमोगुणालयं संप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां सत्त्वरजःकार्याभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां पुरुषार्थस्य साधनम् ॥ २५ ॥ सांख्येति ॥ निष्ठा प्रतिष्ठा पुरुषविवेकोपायत
या शमदमात्मनां योगिनां गतिः शमादिप्राप्त्युपायः ॥ २६ ॥ प्रधानमिति ॥ आत्मनो योनिः आत्मा परमात्मा तस्य योनिः उपनिषत्स्वव्यक्ताक्षरादिभिः शब्दैर्यद्ब
हुधात्मकं बहुविधं शब्द्यते तस्मै प्रधानात्मने शब्दब्रह्मणे नमः । कार्यदशायां महदादिरूपेण वा बहुधात्मकमुक्तैर्गुणैः पूजितत्वात्सुशब्दप्रयोगः ॥ २७ ॥ अथ
प्रणवं भगवद्रूपत्वेन स्तुवन् प्रणमति—परमब्रह्मण इति ॥ परमब्रह्मत्वं च वासुदेवरूपत्वात् ॥ २८ ॥ एतदिति ॥ अकाराद्यवयवरूपेण त्रिधा भिन्नम् अवयविरूपेण च
अभिन्नम् एतत्प्रणवरूपं ब्रह्म स प्रभुर्वासुदेवः, तद्रूपत्वात्तद्वाचकत्वाच्च । स च सर्वभूतेष्वात्मतयाऽवस्थितोप्यभेदः । एकः प्रभुत्वादकलुषश्च स्वाधिष्ठिताभिर्भिन्नाभिर्मूर्त्ति
रेव भिद्यते॥२९॥अतस्सर्वात्मत्वात्स एव ऋगादिमूर्तिरित्याह—स ऋङ्मय इति ॥ सारः ऋगादिप्रतिपाद्यश्चतुर्विधः पुरुषार्थः तदात्मा । शरीरिणां क्षेत्रज्ञानाम् ॥ ३० ॥

कार्यस्यापि परमं ततः गुह्यं सूक्ष्मम् ॥ २४ ॥ अगाधापारमिति ॥ अगाधमपारम् अनादि सर्वगतं चात एवाक्षय्यं क्षयानर्हं जगत्सम्मोहनस्य तमोगुणस्यालयम् किंच, स्वप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषस्य योऽर्थो भोगोपलक्ष
णस्स एव प्रयोजनं यस्य तत्तथा ॥ २५ ॥ तदेवाह—सांख्यज्ञानवतामिति ॥ सांख्यज्ञानवतां मूलप्रकृत्युपासकानां निष्ठा प्राप्यं स्थानम्, शमं चित्तस्योपरमः, दमो बाह्येंद्रियोपरमः स एवात्मा स्वाभावो येषां तेषां गतिः
प्रकृतिपुरुषविवेकहेतुरित्यर्थः । यत्तदव्यक्तमप्यतींद्रियमपि अमृतमविनाशि प्रवृत्ति ब्रह्म सत्रियं ब्रह्म शाश्वतं संकोचविकासाभ्यां सर्वदा वर्तमानम् ॥ २६ ॥ प्रधानमिति ॥ प्रधीयतेस्मिन्सर्वमिति प्रधानम् आत्मयोनिस्मृत
स्सिद्धं, गुहा संसारकारणत्वात् अविद्या तस्याः आवासम् अविद्यांतर्गतमिति वा ।-अविभागमनिर्भेदं शुक्रं दीप्तिमत् अक्षयमपक्षयशून्यं बहुधात्मकं गुणक्षोभान्नानाकार्यात्मकम् ॥ २७ ॥ तदेवं प्रधानरूपेण प्रणम्य तदा
श्रयेश्वररूपेण प्रणमति--परमब्रह्मण इत्यादित्रिभिः ॥ परमब्रह्मण इति ॥ तस्मै परमात्मने ब्रह्मणे नमः । तस्य परब्रह्मत्वे हेतुमाह—यद्रूपमिति । "तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः, ओमिति ब्रह्म" इत्यादि
श्रुतेः ॥ २८ ॥ परमात्मस्वरूपिणो वासुदेवस्य रूपमित्येतत्पठ्यति—एतदिति ॥ यत्प्रणवाख्यं ब्रह्म एकाक्षरत्वेनाभेदमपि भूरादिव्याहृतित्रयेण त्रिधा भिद्यत इति त्रिधाभेदं तदेतत्स प्रभुर्गीश्वरो वासुदेव एव । स हि सर्व
भूतेष्वप्यभेदो भेदशून्यो भिन्नाभिर्बुद्धिभिर्भिद्यते । 'दृश्यते भिन्नबुद्धिभिः' इति पाठांतरे तु अभिन्नबुद्धिभिरविषयदृष्टिभिस्सर्वभूतेष्वभेदोऽसौ दृश्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अत एव--स इति ॥ स एव ऋगादिमयो ऋग्वेदादिरूपः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स भिद्यते वेदमयस्स्ववेदं करोति भेदैर्बहुभिस्सशाखम् ॥ शाखाप्रणेता स समस्तशाखाज्ञानस्वरूपो भगवानसंगः ॥ ३१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ आद्यो वेदश्चतुष्पादः कृतः साहस्रसम्मितः ॥ ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोयं सर्वकामधुक् ॥ १ ॥ ततोत्र मत्सुतो व्यासो अष्टाविंशतिमेंतरे ॥ वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्द्धा व्यभजत्प्रभुः ॥ २ ॥ यथा च तेन वै व्यस्ता वेदव्यासेन धीमता ॥ वेदास्तथा समस्तैस्तैर्व्यस्ता व्यस्तैस्तथा मया ॥ ३ ॥ तदनेनैव वेदानां शाखाभेदान्द्विजोत्तम ॥ चतुर्युगेषु पठितान्समस्तेष्ववधारय ॥ ४ ॥

भगवतस्सर्वात्मत्वं निगमयति—स भिद्यत इति ॥ सः अभिन्नः वेदमयः स एव ऋग्वेदाद्यात्मना भिद्यते स एव शाखाप्रणेतृभूतव्यासादिर्भूत्वा वेदं सशाखं बहुभिरवांतर शाखाभेदैर्भिन्नं च करोति समस्तशाखाश्च स एव ॥ ३१ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ आद्य इति ॥ आद्यः सर्गादौ चतुर्मुखेनाविभक्तः पठितः । चतुष्पादः ऋगादिरूपेण । शतसाहस्रेति अनंतशाखासमुदायरूपः।ततस्तस्माद्दशगुणो यज्ञः प्रावर्त्तत । दशगुणो दशविधः स एव यज्ञः पंचविधोग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धः सोम इति । तथा ' पंच वा एते महायज्ञाः ' इत्युपक्रम्य ' देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः' इति श्रुतौ वैतानिका गार्ह्याश्च दश यज्ञाः । " द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च पंचकम् । श्रद्धावस्था कृतिर्निष्ठाश्चैगुण्यास्सर्व एव हि " इति भागवतोक्तगुणदशकवान् वा, अत्र पक्षे गुणशब्दोंगवचनः ॥ १ ॥ तत इति ॥ चतुर्द्धा ऋगादिरूपेण ॥ २ ॥ यथेति ॥ तथा मया षड्विंशे व्यस्ताः ॥ ३ ॥ तदिति ॥ अनेन वर्त्तमानेन

ऋगादिसारात्मा च प्रणवरूपः । शरीरिणां देवादिविभागकर्तृणाम् आत्मा च ॥ ३० ॥ स इति ॥ स एव सर्वात्मत्वाद्वेदमयस्स एव भिद्यते । स एव व्यासरूपो भूत्वा बहुभिर्वेदैस्सशाखं वेदं करोति, अवांतरशाखाप्रणेता पैलादिरूपस्स एव । समस्तशाखारूपश्च स एव । यतो ज्ञानस्वरूपोऽसौ भगवांश्चानंतश्च । अनंततोनंतवेदशाखात्मकत्वात्प्रणेतृत्वं च तस्यैवोपपद्यते नान्यस्येत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति—"कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम्" इति ॥ ३१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ आद्य इति ॥ आद्यः ईश्वरादुद्भूतो वेदश्चतुष्पादः ऋगादिचतुर्वेदसमूहात्मकः । अत एव शतसाहस्रसम्मितः अपरिमित इत्यर्थः । ततः प्रवृत्तोयं कृत्स्नोपि यज्ञो दशगुणः "स एव यज्ञः पंचविधोग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुस्सोमः" इति श्रुतेः । पंचविध एव प्रकृतिविकृतिभेदेन दशविध इत्यर्थः । यद्वा—यागवाह्यैः पंचमहायज्ञैस्सह दशविधः ॥ १ ॥ तत इति ॥ अत्र अस्मिन्मन्वंतरे अष्टाविंशतितमे युग इत्यर्थः । चतुष्पादमेकं संतं वेदं चतुर्धा चतुर्वेदरूपेण व्यभजत् । प्रभुरीश्वरावताररूपः ॥ २ ॥ यथा चेति ॥ तैः पूर्वैर्व्यासैर्विकृतिमयाश्च षड्विंशे व्यस्ताः ॥ ३ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मादनेनैव वर्तमानकृष्णद्वैपायनकृतेन वेदादिविभागेन निदर्शनभूतेन सर्वेष्वपि चतुर्युगेषु वेदानां शाखाभेदान्पूर्वैर्व्यासैरपि कृताञ्जा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ॥ को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ॥ ५ ॥ तेन व्यस्ता यथा वेदा मत्पुत्रेण महात्मना ॥
द्वापरे ह्यत्र मैत्रेय तस्मिञ्छृणु यथातथम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान्व्यस्तुं प्रचक्रमे ॥ अथ शिष्यान्प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥
॥ ७ ॥ ऋग्वेदपाठकं पैलं जग्राह स महामुनिः ॥ वैशंपायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥ ८ ॥ जैमिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् ॥
सुमंतुस्तस्य शिष्योभूद्वेदव्यासस्य धीमतः ॥९॥ रोमहर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिः ॥ सूतं जग्राह शिष्यं स इतिहासपुराणयोः ॥१०॥ एक
आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्द्धा व्यकल्पयत् ॥ चातुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥११॥ आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथा मुनिः ॥ औद्गात्रं
सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥१२॥ ततस्स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान्मुनिः ॥ यजूंषि च यजुर्वेदं सामवेदं च सामभिः ॥ १३ ॥

नारायणांशेन द्वैपायनेन निदर्शनभूतेन समस्तेषु चतुर्युगेषु वेदपारगैरेव शाखाभेदान् रचितानवधारयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रोमहर्षणेति ॥ "आर्षं
बहुविधाख्यानं देवर्षिचरिताश्रयम् ॥ इतिहास इति प्रोक्तं भविष्यद्भूतकर्मगम् " ॥ १० ॥ एक इति ॥ यजुर्वेदे ह्यध्वर्युक्रियाबाहुल्याद्यजनसाधनत्वाच्च यजुःप्राचुर्य्या
त्सर्वोपि वेदो यजुरित्युक्तम् । "यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमयुंजत ॥ यजनाद्धि यजुर्वेद इति शास्त्रस्य निश्चयः" इति वायूक्तेः ॥ अध्वर्यूद्गातृहोतृब्रह्माख्यचतुर्होतृकर्तृकं
कर्म चातुर्होत्रं तच्चतुर्धा कृतो वेदोऽभूत् । तेन कर्मणा यज्ञमकरोत् प्रावर्त्तयत् ॥ ११ ॥ एतदेव प्रपंचयति—आध्वर्यवमिति ॥ ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिरिति । अत्रापि शब्देन
त्रयी समुच्चीयते, ब्रह्मत्वशब्देन ब्रह्मार्त्विज्यं पुरोहितकृत्यं चोच्यते । 'नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्करोमि' इति श्रुतेः । पुरोहितस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् अयमर्थः,
" अथ केन ब्रह्मत्वं क्रीयत इति त्रय्या विद्यया" इति ब्राह्मणात्"यज्ञं व्याख्यास्यामस्स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते" इति सूत्राच्च ब्रह्मकृत्यं त्रिभिर्वेदैश्चक्रे । तथाथर्वणोक्तं राज्ञां
शांतिकपौष्टिकाभिचारिकादिपुरोहितकृत्यमथर्वभिश्चक्र इति तं चतुर्द्धेत्युक्तम् ॥ १२ ॥ चातुर्विध्यं प्रपंचयति—ततस्स इति ॥ ततो वेदसमुदायात् ॥ १३ ॥

नीहि ॥४॥ तदेवं तस्य मुख्यत्वमुक्तं तत्र हेतुमाह—कृष्णद्वैपायनमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ब्रह्मणेति ॥ वेदपारगान् वेदस्य पारं गंतुं समर्थान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रोमहर्षणनामानमिति ॥ इतिहासपुराणयोरिति "आर्षं हि बहुधा
ख्यानं देवर्षिचरिताश्रयम् । इतिहासमिति प्रोक्तम् । भविष्यद्भूतकर्मगम्" पुराणस्य सर्गादिपंचलक्षणं सर्गाद्यवांतरभेदविवक्षया दशलक्षणं चेति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ एक आसीदिति ॥ याजुर्वेदिकाध्वर्युक्रियाबाहुल्यात् प्रधान
कर्मणश्च याजनस्य तद्धितत्वाद्यजुषः प्राधान्यादेवमुक्तं, तथा च वायुः—"यच्छिष्टं तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमयुंजत । यजनाद्धि यजुर्वेद इति शास्त्रस्य निश्चयः" इति । चतुर्होत्रोपलक्षितं चातुर्होत्रं चत्वारः ऋत्विजश्चतुर्होतारः
तैरनुष्ठेयं कर्म चातुर्होत्रं तदास्मिन्भूतदेहे तेन चतुर्धा विकल्पितेन यज्ञं प्रवर्तितवान् ॥ ११ ॥ तदेवाह—आध्वर्यवमिति ॥ १२ ॥ चतुर्धा विभागमेवाह—तत इति ॥ ततो वेदराशेः यजूंषि च उद्धृत्येत्यनुषगः ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

राज्ञां चाथर्ववेदेन सर्वकर्माणि च प्रभुः ॥ कारयामास मैत्रेय ब्रह्मत्वं च यथास्थिति॥१४॥ सोयमेको यथा वेदस्तरुस्तेन पृथक्कृतः॥चतुर्धाथ ततो जातं वेदपादपकाननम् ॥ १५॥ बिभेद प्रथमं विप्र पैलो ऋग्वेदपादपम् ॥ इन्द्रप्रमितये प्रादाद्बाष्कलाय च संहिते ॥१६॥ चतुर्धा स बिभेदाथ बाष्कलोपि च संहिताम् ॥ बोधादिभ्यो ददौ ताश्च शिष्येभ्यस्समहामुनिः ॥ १७ ॥ बोध्याग्निमाढकौ तद्वद्याज्ञवल्क्यपराशरौ ॥ प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ॥१८॥ इंद्रप्रमितिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः ॥ मांडुकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥१९॥ तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्ययौ ॥ २० ॥ वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥ चकार संहिताः पंच शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ॥ २१ ॥ तस्य शिष्यास्तु ये पंच तेषां नामानि मे शृणु ॥ मुद्गलो गोमुखश्चैव वात्स्यश्शालीय एव च ॥ शरीरः पंचमश्चासीन्मैत्रेय सुमहामतिः ॥२२॥ संहितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णस्तथेतरः ॥ निरुक्तमकरोत्तद्वच्चतुर्थं मुनिसत्तम ॥२३॥ क्रौंचो वैतालिकस्तद्वद्बलाकश्च महामुनिः॥ निरुक्तश्च चतुर्थोभूद्वेदवेदांगपारगः ॥२४॥ इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यनुशाखा द्विजोत्तम॥बाष्कलश्चापरास्तिस्रस्संहिताः कृतवान्द्विज॥ शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजपः ॥२५॥ इत्येता बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्त्तिताः ॥२६॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ यजुर्वेदतरोश्शाखास्सप्तविंशन्महामुनिः ॥ वैशंपायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥ १ ॥

राज्ञामिति ॥ यथास्थितशास्त्रमर्य्यादानतिक्रमणेन ॥ १४॥ सोयमिति ॥ ततः पृथक्कृतेभ्यः अनंतशाखात्मकवेदपादपकाननं जातम् ॥१५॥१६॥१७॥ बोध्याग्निमाढकौ तद्वदिति ॥ तस्याः बाष्कलसंहितायाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वेदमित्र इति ॥ तामिंद्रप्रमितिसंहितां शाकल्यः पंचधा कृत्वा मुद्गलादिभ्योऽदात् ॥२१॥ ॥ २२ ॥ संहितेति ॥ तामेव शाकल्यब्रह्मचारी शाकपूर्णस्त्रिधा कृत्वा क्रौंचादिभ्योऽदात् । वेदशब्दनिर्वचनरूपं निरुक्ताख्यं वेदांगं च कृत्वा निरुक्ताख्यायाऽदात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतीति ॥ तामेवान्यश्शाकल्यस्सब्रह्मचारी बाष्कलिस्तिस्रस्संहिताः कृतवान् । तस्य शिष्याः कालायन्यादयस्तेभ्योददादित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ छ ॥ यजुर्वेदतरोरिति ॥ सप्तविंशतियजुःप्रधानशाखाः ब्रह्मांडोक्तः षडशीतिपक्षः

॥ १४ ॥ १५ ॥ बिभेदेति ॥ प्रथमम् ऋग्वेदं पैलो द्विधा बिभेद ॥ १६ ॥ १७ ॥ बोध्याग्निमाढकाविति ॥ तस्याः बाष्कलशाखायाः प्रतिशाखा अवांतरशाखाः । बोध्याग्निमाठराविति च पाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ वेदमित्र इति ॥ शाकल्यस्तामिंद्रप्रमितिसंहितामधीतवान् । ततस्तस्याः पंचसंहितास्स चकार । ताश्च मुद्गलादिभ्यः प्रददौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ संहितात्रितयमिति ॥ तथान्यश्शाकल्यः सब्रह्मचारी शाकपूर्णः तस्या एव संहितायास्त्रितयं चक्रे । तथा निरुक्तं च वेदशब्दार्थनिर्वचनरूपं वेदांगं चक्रे ॥ २३ ॥ क्रौंच इति ॥ तच्चतुष्टयाध्येतारश्च तच्छिष्या यथासंख्यं क्रौंचादयश्चत्वारः ॥ २४ ॥ इत्येता इति ॥ बाष्कलिश्चान्यश्शाकल्यसब्रह्मचारी तस्या एव इंद्रप्रमितिशाखायास्तिस्रस्संहिताश्चक्रे । तदध्येतारस्तच्छिष्याः कालायनिप्रमुखास्त्रयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ यजुर्वेदतरोरिति ॥ सप्तविंशत् सप्तविंशतिः ॥ १ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेप्यनुक्रमात् ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्यस्तु तत्राभूद्ब्रह्मरातसुतो द्विज ॥ शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरस्सदा ॥ ३ ॥ ऋषियोंद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति ॥ तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्त्या भविष्यति ॥ ४ ॥ पूर्वमेवं मुनिगणैस्समयो यः कृतो द्विज ॥ वैशंपायन एकस्तु तं व्यतिक्रांतवांस्तदा ॥ ५ ॥ स्वस्रीयं बालकं सोथ पदा स्पृष्टमताडयत् ॥ ६ ॥ शिष्यानाह स भोः शिष्या ब्रह्महत्त्यापहं व्रतम् ॥ चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्य्यमिदं तथा ॥ ७ ॥ अथाह याज्ञवल्क्यस्तु किमेभिर्भगवन्द्विजैः ॥ क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येहमिदं व्रतम् ॥ ८ ॥ ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम् ॥ मुच्यतां यत्त्वयाधीतं मच्चो विप्रावमानक ॥ ९ ॥ निस्तेजसो वदस्येनान्यत्त्वं ब्राह्मणपुंगवान् ॥ तेन शिष्येण नार्थोस्ति ममाज्ञाभंगकारिणा ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ॥ ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥ ११ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः ॥ छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ स स्वेच्छया मुनिः ॥१२॥ यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ॥ जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥ १३ ॥ ब्रह्महत्त्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु तैः ॥ चाक्रुराध्वर्यवं ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥ १४ ॥

तत्प्रतिशाखाविवक्षिताश्च काण्वादिशुक्लयजुःपंचदशकं च संहत्येकोत्तरशतमध्वर्युशाखाः आपस्तंबोक्तास्स्युः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ऋषिरिति ॥ अद्यास्मिन् दिने ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यद्गुरुणा कार्य्यं तत्तस्य पुत्रशिष्यादिभिरपि कार्यमिति भावादाह—शिष्यानिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ममापि त्वयालं नार्थोस्तीत्यर्थः । याज्ञवल्क्य इति ॥ मयापि यदधीतं तदिदमिति ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ इत्युक्त्वा सरूपाणि मूर्त्तानि ॥ १२ ॥ यजूंषीति ॥ याज्ञवल्क्यव्यतिरिक्तशिष्याश्छर्दितं विप्ररूपेण गृहीतुमनुचितमिति तित्तिरी भूत्वा जगृहुः ॥१३॥ ब्रह्महत्येति ॥ चीर्णमाचरितम्॥अध्वर्यवः यजुश्शाखाध्यायिनः । यजुश्शाखाध्ययनादध्वर्युत्वम्॥१४॥

॥ २ ॥ तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिहेतुं तस्यान्यं शिष्यमाह—याज्ञवल्क्यश्चेति ॥ ३ ॥ तेन छर्दितैर्यजुभिस्तैत्तिरीयशाखा बभूवेत्याख्यानपूर्वकमाह—ऋषिरित्यादिना तैत्तिरीयास्तु ते तत इत्यंतेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वस्रीयमिति ॥ स्वस्रीयं स्वसुस्सुतं पदा स्पृष्टमताडयत् । अद्यातयदिति च पाठः । प्रमादात्पादेन स्पृष्टमात्रादेवासौ ममारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ शिष्यानिति ॥ प्रमादाद्बाले मृते ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याः उत नेति न विचार्यम् । किं तु साक्षाद्ब्रह्मवधे यथा तथैव तद्व्रतं मदर्थं चरतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति ॥ विप्रावमानक विप्रावमंतः ॥ ९ ॥ १० ॥ याज्ञवल्क्य इति ॥ ममापि त्वया गुरुणा अलं त्वत्तो मया यदधीतं तदिदमिति मुखेङ्गुल्यिप्रक्षेपेण वमनमनुकरोति ॥ ११ ॥ १२ ॥ यजूंषीति ॥ छर्दितानां यजुषां विप्ररूपेण ग्रहणस्यायुक्तत्वात्तित्तिराः पक्षिणो भूत्वा मुनयस्तानि जगृहुः । ततो हेतोस्ते मुनयस्तैत्तिरीयाः प्रसिद्धाः ॥ १३ ॥ ब्रह्महत्येति ॥ ततोऽन्येषां चरणाध्वर्युसमाख्यां निर्वक्ति । ब्रह्महत्यानिवृत्त्यर्थं व्रतं यैः चरणात्कर्मोचरणाच्चीर्णं यजुश्शाखाश्चायित्वात्तेषां चरणा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

याज्ञवल्क्योपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः॥तुष्टाव प्रयतस्सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः॥१५॥याज्ञवल्क्य उवाच॥नमस्सवित्रे द्वाराय मुक्तेरमिततेजसे॥ ऋग्यजुस्सामभूताय त्रयीधाम्ने च ते नमः ॥ १६ ॥ नमोग्नीषोमभूताय जगतः कारणात्मने ॥ भास्कराय परं तेजस्सौषुम्णरुचिबिभ्रते ॥१७॥ कलाकाष्ठानिमेषादिकालज्ञानात्मरूपिणे ॥ ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिणे ॥ १८ ॥ बिभर्त्ति यस्सुरगणानाप्यायेंदुं स्वरश्मिभिः ॥ स्वधामृतेन च पितॄंस्तस्मै तृप्तये नमः ॥ १९ ॥ हिमांबुघर्मवृष्टीनां कर्त्ता भर्त्ता च यः प्रभुः ॥ तस्मै त्रिकालरूपाय नमस्सूर्याय वेधसे ॥ २० ॥ अपहंति तमो यश्च जगतोस्य जगत्पतिः ॥ तस्य धामधरो देवो नमस्तस्मै विवस्वते ॥ २१ ॥ सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शुद्धिकारणम् ॥ यस्मिन्नुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ २२ ॥ स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्यो हि जायते ॥ पवित्रकारणात्माय तस्मै शुद्धात्मने नः ॥ २३ ॥ नमः सवित्रे सूर्य्याय भास्कराय विवस्वते ॥ आदित्यायादिभूताय देवादीनां नमो नमः ॥ २४ ॥ हिरण्मयं रथं यस्य केतवोमृतवाजिनः ॥ वहंति भुवनालोकचक्षुषं तं नमाम्यहम् ॥ २५ ॥

याज्ञवल्क्य इति ॥ यजूंषि वैशंपायनादधीतानि ॥ १५ ॥ १६ ॥ नम इति ॥ आग्नीषोमात्मत्वमातपवृष्टिहेतुत्वात् कारणात्मने "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिः" इति प्रक्रियया सौषुम्णं सोमसोषकममृतम् ॥१७॥ कलेति ॥ कालसंज्ञात्मने कालस्य संज्ञोपपन्नाय परमाक्षरं वाक्षरं प्रणवः "ओमिति प्रस्तुत्य एतत्परममक्षरम्" इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ बिभर्त्तीति ॥ धृत्यात्मने धारयित्रे ॥ तृप्त्यात्मन इति च पाठः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पृष्ट इति ॥ पवित्रकरणात्मने इति पाठः । पवित्रकरणात्मानायेति पाठे ह्यदंतत्वमार्षम् ॥ २३ ॥ नम इति ॥ सविता प्रेरकः । षू प्रेरण इति धातोस्सवितेति रूपनिष्पत्तिः । सूर्यो जनकः । सूयते रा इति निरुक्तिः । विवस्वान् तमसो विनाशकः ॥ २४ ॥ हिरण्मयमिति ॥ हिरण्मयमतीव रमणीयतेजोमयं केतवः प्रतानरूपाः अमृताः नित्याः ॥ २५ ॥

ध्वर्युसमाख्या चरणाध्वर्यवस्ते त्विति च पाठः ॥ १४ ॥ ततोऽसौ सूर्यं स्तुत्वा तत्प्रसादलब्धैर्यजुर्भिः काण्वादिशाखाः कृतवानितिदर्शयन्नाह—याज्ञवल्क्योपीत्यादिवाक्यसमाप्ति ॥ १५ ॥ नम इति ॥ त्रयीधाम्ने वेदत्रयात्मकदीप्तियुक्ताय "सेषा त्रय्येव विद्या तपति" इति श्रुतेः ॥ १६ ॥ नम इति ॥ अग्नीषोमभूताय अतो जगतः कारणात्मने अग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतः तदेवाह—भास्करायेति ॥ तापकरत्वादग्निरूपांगत्वं सौषुम्नं सोमाप्यायकं तेजो बिभ्रत इति च सोमरूपत्वमुक्तम् । उक्तं च "सूर्यरश्मिस्सुषुम्नोयस्तर्पितस्तेन चंद्रमाः" इति ॥ १७ ॥ कलेति ॥ कलाकाष्ठानिमेषादिकालो ज्ञायते येन तथाभूत आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै परमाक्षररूपिणे "अक्षरात्परतः परः" इति श्रुतेः । परमाक्षरं परब्रह्म तत्स्वरूपाय ॥ १८ ॥ बिभर्तीति ॥ तृप्त्यात्मने तर्पकाय । धृत्यात्मन इति पाठे धारयित्रे ॥ १९ ॥ २० ॥ अपहंतीति ॥ सत्त्वधामधरः सत्त्वमूर्तिधरः । विवस्वते तमो विनाशकाय ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ भक्त्युद्रेकेण पूर्वोक्तैस्सर्वपर्यायैर्नमस्कृतेति ॥ तमसस्सवित्र इति ॥ २४ ॥ हिरण्मयमिति ॥ हिरण्मयं तेजोमयं. केतवः प्रज्ञारूपाः, छंदोमया अश्वाः श्रुतिश्च । उदुत्य इति मंत्रार्थः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानस्स वै रविः ॥ वाजिरूपधरः प्राह व्रीयतामिति वाञ्छितम् ॥ २६ ॥ याज्ञवल्क्यस्तदा
प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ॥ यजूंषि तानि मे देहि यानि संति न मे गुरौ ॥ २७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवा
न्रविः ॥ अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥ २८ ॥ यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ॥ वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योप्यश्वोभ
वद्यतः ॥ २९ ॥ शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पंच च वाजिनाम् ॥ काण्वाद्यास्सुमहाभागा याज्ञवल्क्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३० ॥ इति श्रीविष्णु
महापुराणे तृतीयांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सामवेदतरोश्शाखा व्यासशिष्यस्स जैमिनिः ॥ क्रमेण येन मैत्रेय बिभेद
शृणु तन्मम ॥ १ ॥ सुमंतुस्तस्य पुत्रोभूत्सुत्वानश्चाभवत्सुतः ॥ अधीतवंतौ चैकैकां संहितां तौ महामती ॥ २ ॥ सहस्रसंहिताभेदं सुकर्मा
तत्सुतस्ततः ॥ चकार तं च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ ॥ ३ ॥ हिरण्यनाभः कौसल्यः पौष्पिंजिश्च द्विजोत्तम ॥ उदीच्यास्सामगाः
शिष्यास्तस्य पंचशतं स्मृताः ॥ ४ ॥ हिरण्यनाभात्तावत्यस्संहिता यैर्द्विजोत्तमैः ॥ गृहीतास्तेपि चोच्यंते पंडितैः प्राच्यसामगाः ॥ ५ ॥
लोकाक्षिनौंधमिश्रैव कक्षीवाँल्लांगलिस्तथा ॥ पौष्पिंजिशिष्यास्तद्भेदैस्संहिता बहुलीकृताः ॥६॥ हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशतिसंहिताः ॥
प्रोवाच कृतनामासौ शिष्येभ्यश्च महामुनिः ॥ ७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ छ ॥ १ ॥ सुमंतुरिति ॥ तां जैमिनिसंहितां
तत्पुत्रपौत्रावेकैकामयौगपद्येन स्वस्वपितुरधीतवंतौ ॥२॥ सहस्रेति ॥ एवं सुत्वनः पुत्रः सुकर्मापि स्वपितुरधीत्य साहस्रसंहिताभेदं चकार। "पुत्रमध्यापयामास सुमंतुमथ
जैमिनिः। सुमंतुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयन्मुनिः ॥ सुकर्माणं सुतं सुत्वा" इति वायूक्तेः ॥३॥ हिरण्यनाभ इति ॥ तस्य पौष्पिंजेर्वक्ष्यमाणलोकाक्ष्यायाः पंचशतं शिष्याः
उदीच्यास्सामगाः स्मृताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ लोकाक्षिरिति ॥ तद्भेदैर्बहुलीकृताः ख्यापिताः ॥ ६ ॥ हिरण्यनाभ इति ॥ कृतनामा राजा प्राच्य
सूचितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ तस्य गुरुः वैशंपायनो यानि सम्यङ् न वेत्ति व्यासेनानुपदिष्टत्वात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां
तृतीयांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ऋग्यजुश्शाखोपशाखास्तत्संख्याश्च प्रपंचिताः। सामाथर्वपुराणोत्थशाखासंख्या तु कथ्यते ॥ १ ॥ १ ॥ सुमंतुरिति ॥ तस्य जैमिनिपुत्रस्य सुमंतोस्सुत्वा नाम पुत्रोऽभूत् ।
तौ जैमिनेः पुत्रपौत्रौ जैमिनिना कृतामेकैकां स्वस्वे काले अधीतवंतौ ॥ २ ॥ सहस्रेति ॥ तत्सुतः सुतन्वनस्सुतस्सुकर्मा यथाह—वायुः "पुत्रमध्यापयामास सुमंतुमथ जैमिनिः ॥ सुमंतुश्चापि सुत्वानं पुत्रमध्यापय
न्मुनिः ॥" सुकर्माणं सुतं सुत्वेति ॥ ३ ॥ तस्य शिष्यौ नामतः निर्दिशन्तयोरन्यतरस्य हिरण्यनाभस्य च शिष्यानाह—हिरण्यनाभ इति ॥ कौसल्योपि हिरण्यनाभनामकः । पौष्पिंजिश्चापरः । तस्य हिरण्यनाभस्य
पंचशतानि शिष्याः ॥ ४ ॥ हिरण्यनाभादिति ॥ तावत्यः पंचशतानि तेपि च कालांतरे विदेशवासात् प्राच्यास्सामगा उच्यंते ॥ ५ ॥ पौष्पिंजिशिष्यानाह—लोकाक्षिरिति ॥ तद्भेदैस्तेषां शिष्यप्रशिष्यादिभिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तैश्चापि सामवेदोसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः ॥ अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् ॥ अथर्ववेदं स मुनिस्सुमंतुरमितद्युतिः ॥ ८ ॥ शिष्यमध्यापयामास कबंधं सोपि तं द्विधा ॥ कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ ९ ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मेधोब्रह्मबलिस्तथा ॥ शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो द्विजसत्तम ॥ १० ॥ पथ्यस्यापि त्रयश्शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः ॥ जाबालिः कुमुदादिश्च तृतीयश्शौनको द्विज ॥ ११ ॥ शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकां तु बभ्रवे ॥ द्वितीयां संहितां प्रादात्सैंधवाय च संज्ञिने ॥ १२ ॥ सैंधवान्मुंजिकेशश्च द्वेधाभिन्नास्त्रिधा पुनः ॥ नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ १३ ॥ चतुर्थस्स्यादांगिरसश्शांतिकल्पश्च पंचमः ॥ श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥ १४ ॥ आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ॥ पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ १५ ॥

सामगेष्वन्यतमः ॥ ७ ॥ तैरिति ॥ सुमंतुर्व्यासशिष्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ देवदर्शस्येति ॥ अथर्ववेदे देवदर्शसंहिताश्चतस्रो मेधाद्यैर्गृहीताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सैंधवादिति ॥ मुंजिकेशसंहितयोश्शिष्या अन्येऽष्टौ ययोर्भेदेषु सुबहूपयोगाः पंच भेदाः नक्षत्रकल्पाद्याः । कल्पशब्दो वेदादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। तथा वायुः—"नक्षत्रकल्पो वैतानसंहितानां तथा विधिः । चतुर्थोंगिरसां कल्पश्शांतिकल्पश्च पंचमः ॥ श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः" इति । नक्षत्रकल्पो ज्योतिषामंशः । वैतानकल्पो वेदकल्पो ब्रह्मत्वादियज्ञविधिः । संहिताकल्पो मंत्रभागविधिः ॥ १३ ॥ चतुर्थ इति ॥ अंगिरसः कल्पोऽभिचारविधिः । शांतिकल्पोऽष्टादशमहाशांत्यादिविधिः ॥ १४ ॥ आख्यानैरिति ॥ आख्यानैर्भारतादीतिहासैः उपाख्यानैस्तत्प्रसंगैः । ऋभुनिदाघकथाद्या गाथाः । पितृपृथ्वीगीताद्याः कल्पशुद्धिर्वाराहादिकल्पवृत्तांतनिर्णयः । पितृकल्पमंत्रकल्पविधिर्वा । एतैस्सह सर्गादिपंचलक्षणां पुराणसंहितामष्टादशपुराणानां संक्षेपरूपां व्यासश्चक्रे । यथोक्तं मात्स्ये—"पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्राह्मणं स्मृतम् । अनंतरं तु वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ पुराणमेकमेवासीच्छतकोटिप्रविस्तरम्" इति धर्मसंहितायां च "ब्राह्ममेव कृते चाद्यं

तैरिति । तैश्चापि कृतनाम्नर्षिशाष्यैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ देवदर्शः स्वसंहितां चतुर्धा चक्रे । ताश्च मेधादयश्चत्वारो जगृहुरित्याह—देवदर्शस्येति ॥ १० ॥ पथ्यस्येति ॥ पथ्यकृतास्तिस्रस्संहिता जाबाल्यादयोच जगृहुः । तैश्चान्यास्संहिताः कृताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सैंधवादिति ॥ सैंधवमुंजिकेशसंहिताभेदा नक्षत्रकल्पादयः पंच । तत्र नक्षत्रकल्पो नक्षत्रपूजाविधिः । वेदानां संहितानां च कल्प इति शेषः । तत्र यदकल्पो ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिरिति पूर्वोक्तवैतानवैतानिकब्रह्मत्वादिविधिः संहिताकल्पो मंत्रविधिः ॥ १३ ॥ चतुर्थ इति ॥ आंगिरसः कल्पोऽभिचारविधिः । शांतिकल्पः अश्वगजाद्यष्टादशमहाशांतिविधिः ॥ १४ ॥ आख्यानैरिति ॥ आख्यानादिभिस्तद्द पुराणं चक्रे व्यास इत्यन्वयः । तत्र च "स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः । श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते" गाथास्तु पितृपृथिवीगीताख्याः कल्पशुद्धिः कल्पादि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रख्यातो व्यासशिष्योभूत्सूतो वै रोमहर्षणः ॥ पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामतिः ॥ १६ ॥ सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रायुश्शांसपायनः ॥ अकृतव्रणसावर्णिष्षट्शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥ १७ ॥ काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिश्शांसपायनः ॥ रोमहर्षणिका चान्या तिसॄणां मूलसंहिता ॥१८॥ चतुष्टयेन भेदेन संहितानामिदं मुने ॥ १९ ॥ आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ॥ अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥ २० ॥ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥ तथाऽन्यं नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमम् ॥ २१ ॥

पुराणं श्रुतिसंमितम् । अष्टादशविधं तत्र शतकोटिप्रभेदतः ॥ तस्माद्वेतायुगे प्रोक्तं शतमेकादशोत्तरम् । पुराणसंहिताकर्त्ता द्वापरे व्यास एव हि " इति । पुनर्मात्स्ये च "तदर्थोत्र चतुर्लक्षैस्संक्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते" इति । अयमर्थः कृतयुगे वेदात्पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टस्य शतकोटिप्रविस्तरस्य पुरा स्कंधस्य ब्राह्मसंज्ञस्य पुनस्त्रेतायां ब्रह्मार्षिभिः ग्रंथकोट्यस्संक्षिप्य ब्राह्मपाद्मार्षदशात्मना विभक्तस्यैकादशाधिकशतसंहितस्य पुनर्द्वापरांते तस्य सारं वेदव्यासः चतुर्लक्षेण संक्षिप्याष्टादशपुराणसंहितां कृत्वा रोमहर्षणं सूतमध्यापयदिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ सुमतिरिति ॥ सुमतिरित्यादि तस्य रोमहर्षणस्य ॥ १७ ॥ काश्यप इति ॥ काश्यपः अकृतव्रणः 'काश्यपो ह्यकृतव्रणः' इति वायूक्तेः । तिसॄणां काश्यपादिकृतानां संहितानां चतुर्थी रोमहर्षणिकाख्या व्यासेन संक्षिप्ता । रोमहर्षणेना धीता स्वशिष्येभ्यः प्रतिपादिता । रोमहर्षणिना उग्रश्रवसापि शौनकादिभ्यः ख्यापिताः । तथा च मात्स्ये—"चतुर्लक्षमिदं प्रोक्तं व्यासेनाद्भुतकर्मणा । मत्पित्रे मम पित्रा तु मया तुभ्यं निवेदितम्" इति । एवं तन्मूलास्सर्वाः पुराणसंहिताः कलौ चतुर्विधाः "सर्वास्ता हि चतुष्पादाः सर्वास्ताश्चार्थवादिकाः । पाठांतरपृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा" इति वायूक्तेः । कौर्मे तु स्वस्य स्वेनैव चतुर्भेदत्वमुक्तम् । "इदं तु पंचदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् । चतुर्द्धा संस्थितं पूर्णं संहितानां प्रभेदतः" इति ॥ १८ ॥ चतुष्टयेनेति ॥ पुराणसंहितानामेतेन चतुष्टयेन मूलभूतेन तदर्थं स्मृत्वा पुरुषभेदकालभेदानुगुण्येन मयेदं वैष्णवं पुराणं कृतमि त्यर्थः । एतत्संहिताचतुष्टयमूलभूतत्वं सर्वपुराणानां साधारणम् ॥१९॥ ब्राह्मं पुराणं प्रशंसति—आद्यमिति । आद्यं मूलभूतम् । पुराणसंख्यामाह—अष्टादशेति ॥२०॥ तान्येवानुक्रामति—ब्राह्ममिति ॥ पुराणानां सर्वेषां चतुर्भेदत्वमुक्तं वैष्णवं तु षड्भेदं तेन पुराणांतरेषु वैष्णवस्य दशसाहस्राष्टसाहस्रत्वायुक्तस्संहिताभेदमानविषया कल्प्याः । यथा लैंगे "पुराणं वैष्णवं चक्रे प्रसादाद्वै पराशरः । षट्प्रकारं समस्तार्थसूचकं ज्ञानसंचयम् ॥ दशसाहस्रसंहितं सर्ववेदार्थसंयुतम्" शैवमात्स्ययोस्तु— वैष्णवं चाष्टसाहस्रम्' इति क्वचिदेशे नवसहस्रं दृश्यते क्वचिच्चतुर्विंशतिसहस्रं क्वचित् द्वाविंशतिसहस्रम् । इदं तु षट्सहस्रमस्माभिर्व्याख्यायमानम् । सर्गादि पंचकं

निर्णयः ॥ १९ ॥ १६ ॥ सुमतिश्चेति ॥ सुमत्यादयस्तस्य रोमहर्षणस्य षट्शिष्यास्तत्कृताः षट्संहिता जगृहुः ॥ १७ ॥ काश्यप इति ॥ अकृतव्रण एव काश्यपः "काश्यपो ह्यकृतव्रणः" इति वायूक्तेः । रोम हर्षणिका चान्या रोमहर्षणेन पुनः संक्षेपतः कृता ॥ १८ ॥ चतुष्टयेनेति ॥ एतासां काश्यपादिकृतानां संहितानां चतुष्टयेनापि मूलभूतेन तत्सारोद्धारात्मकमिदं विष्णुपुराणं मुने मैत्रेय मया कृतमिति शेषः ॥ १९ ॥ इदानीं व्यासकृतान्येवाष्टादशपुराणान्याह—आद्यमित्यादिसार्धैश्चतुर्भिः ॥ २० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यन्नवमं स्मृतम् ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैंगमेकादशं स्मृतम् ॥ २२ ॥ वाराहं द्वादशं चैव स्कांदं चात्र त्रयोदशम् ॥ चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पंचदशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडं च ततः परम् ॥ महापुराणान्येतानि ह्यष्टादश महामुने ॥ २३ ॥ तथा चोप पुराणानि मुनिभिः कथितानि च ॥ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वंतराणि च ॥ सर्वेष्वेतेषु कथ्यंते वंशानुचरितं च यत् ॥ २४ ॥

पुराणानां सामान्यलक्षणम् । वैशेषिकं तु मात्स्योक्तम् । यथा–"ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तदष्टसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥ एतदेव च वै ब्राह्मं पाद्मकल्पे जगद्धितम् । पाद्मं तत्पंचपंचाशत्सहस्राणि निगद्यते ॥ वाराहकल्पवृत्तांतमधिकृत्य पराशरः । यान्प्राह धर्मानखिलान् तद्युक्तं वैष्णवं विदुः ॥ विष्णवाख्यम ष्टसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्बुधाः । श्वेतकल्पप्रसंगेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् ॥ यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं शैवमुच्यते ॥ यत्राधि कृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधो यत्र तद्भागवतमुच्यते ॥ सारस्वताय मुनये यच्छ्रुध्येयुर्नरामराः । अष्टादशसहस्राणि तद्भागवतमुच्यते ॥ यत्रापि नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयाणि ह । पंचविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥ यत्राधिकृत्य शकुनेर्धर्मं धर्मविचारणात् ॥ तद्वात्रिंशत्सहस्रं वै मार्कंडेयमिहोच्यते" ॥ २१ ॥ आग्नेयमिति "शापावसाने भृगुणा ऋषिणा यत्प्रकाशितम् । चयनानां समुत्पत्तिरिष्टकागणनं तथा ॥ ऋतुसंख्यादितः कृत्वा ह्याग्नेयं तदिहोच्यते । आग्नेयं चाष्टसा हस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् ॥ शतानीकेन पृष्टेन व्यासशिष्येण धीमता । सौरा धर्मा विशेषेण व्याख्यातास्तु सुमंतुना ॥ एकत्रिंशत्सहस्राणि भविष्याख्यं सुभाषितम् । यत्र वै वैष्णवा धर्मा वसिष्ठेन महात्मना ॥ अंबरीषस्य वै प्रोक्तस्सर्गो ब्राह्मस्तथैव च ॥ पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं तद्वादशसहस्रकम् ॥ यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तांतमधिकृत्य च । नंदिना लैंगमित्युक्तमेकादशसहस्रकम्" ॥ २२ ॥ वाराहमिति ॥ "महावराहस्य वपुर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाभिहितं क्षोण्यास्तद्वाराहमिहोच्यते ॥ मानवस्य प्रसंगेन कल्पस्य मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥ यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पे तत्पुरुषे रुद्रचरितैरुपबृंहितम् ॥ स्कांदं नाम पुराणं तत्सहस्रशतसम्मितम् । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥ त्रिवर्ग च त्रिदैवत्यं वामनं परिकीर्त्यते । चतुर्दशसहस्राणि श्वेतकल्पानुगं शिवम्॥यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः॥इंद्रद्युम्नप्रसंगेन ऋषिभ्यश्शक्रसन्निधौ । कूर्मं तत् षट्सहस्राणि अग्निकल्पा नुषंगिकम् ॥ श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ॥ अधिकृत्याब्रवीत्सर्गकल्पवृत्तं सहव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ॥ यथा च गारुडे कल्पे विश्वांडं गारुडोद्भवम् । अधिकृत्याब्रवीद्विष्णुर्गारुडं तदिहोच्यते ॥ तत् षोडशसहस्राणि नृपते त्विह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्मांडमाहात्म्य मधिकृत्याब्रवीत्पुनः॥तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्मांडं द्विशताधिकम्। भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः॥तद्ब्रह्मांडं पुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतम्"इत्यादि॥२३॥२४॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सर्वपुराणानां सामान्येनाभिधेयमाह–सर्गश्चेति ॥ प्रतिसर्गः प्रलयः ॥ २४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यदेतत्तव मैत्रेय पुराणं कथ्यते मया ॥ एतद्वैष्णवसंज्ञं वै पाद्मस्यसमनंतरम् ॥ २५ ॥ सर्गे च प्रतिसर्गे च वंशमन्वंतरादिषु ॥ कथ्यते भगवा
न्विष्णुरशेषेष्विव सत्तम ॥ २६ ॥ अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ॥ पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ २७ ॥ आयुर्वेदो
धनुर्वेदो गांधर्वश्चैव ते त्रयः ॥ अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥ २८ ॥ ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वं तेभ्यो देवर्षयः पुनः ॥ राजर्षयः पुन
स्तेभ्य ऋषिप्रकृतयस्त्रयः ॥ २९ ॥ इति शाखास्समाख्याताश्शाखाभेदास्तथैव च ॥ कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदितः ॥ ३० ॥ सर्व
मन्वंतरेष्वेवं शाखाभेदास्समाः स्मृताः ॥ ३१ ॥ प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्विमे द्विज ॥ ३२ ॥ एतत्ते कथितं सर्वं यत्पृष्टोहमिह
त्वया ॥ मैत्रेय वेदसंबंधः किमन्यत्कथयामि ते ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यथा
वत्कथितं सर्वं यत्पृष्टोसि मया गुरो ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वेकं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥

॥२५॥ सर्गे चेति ॥ अशेषेषु पुराणेषु सर्गप्रतिसर्गादिकेषु कर्तृत्वेन भगवान् विष्णुः कथ्यते सर्गादेस्तत्कर्तृत्वात् "यतो वा इमानि" भूतानि इत्यादिश्रुतिः। "विष्णुर्ब्रह्मा
शिवो विष्णुर्विष्णुरादित्य एव च । सर्वं विष्णुमयं ब्रह्मन्निति पौराणिकं वचः ॥ एवमेव पुराणेषु दशस्वष्टसु नान्यथा । अन्यथा ये प्रपश्यन्ते नारकास्ते भवंति
वै" इत्यादित्यपुराणम् ॥ २६ ॥ पुराणानां वेदोपबृंहकत्वेन धर्मस्य वेदसहितत्वाद्धर्मविद्यास्थानेषु अंतर्भावं दर्शयति—अंगानीति ॥ इतिहासस्य पुराणेंतर्भावः ।
"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" इति वचनात् ॥ २७ ॥ आयुरिति ॥ आयुर्वेदादिचतुष्कस्य दृष्टप्राधान्यात्केवलं विद्यास्थानत्वात् न धर्मस्थानत्वमिति
तस्य पृथगुक्तिः । "आयुर्वेदो वैद्यशास्त्रं गांधर्वो गीतशासनम् । अर्थशास्त्रं दंडनीतिर्धनुर्वेदोस्त्रशासनम् ॥ चत्वार उपवेदास्ते" इति वैजयंती ॥ २८ ॥ वेदप्रसंगात्तद्व
र्शिन ऋषयो वंशभेदान्निबोधोक्ताः ज्ञेया इत्यादिना। ऋषिप्रकृतयः ऋषिस्वभावाः॥२९॥ इतीति ॥ भेदहेतुः मनुष्याणां बलायल्पत्वम् ॥३०॥ सर्वमन्वंतरेष्विति ॥ प्राजा
पत्या ब्रह्मदृष्टास्तद्विकल्पाः तस्य विभागभूताः इमे अधीयमानाः शाखाभेदा इमे अनित्या इव प्रति द्वापरं किंचिद्भिन्नपाठतया शाखांतरत्वं नीताः संतः स्वतो नित्या
एव तथातथा दृश्यंते ॥३१॥ ३२॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ अथ श्रुत्यायुक्तो धर्मो भगवदाराध

उद्दिष्टेषु पुराणेषु किमेतत्पुराणमित्यपेक्षायामाह—यदेतदिति ॥२९॥ अस्य वैष्णवसंज्ञायां हेतुमाह॥ सर्गे चेति ॥ २६॥ पुराणानां धर्मप्रतिपादकवेदोपबृंहकत्वेन धर्मविद्यास्थानेष्वंतर्धानमाह—अंगानीति ॥ अंगानि शिक्षादीनि
षट् ॥ २७ ॥ धर्मविद्यास्थानव्यतिरिक्तं दृष्टार्थप्रधानमन्यद्विद्यास्थानचतुष्टयमाह—आयुर्वेद इति ॥ २८ ॥ शाखाप्रणेतृभेदमाह ॥ ज्ञेया इति ॥ २९ ॥ उपसंहरति—इतीति ॥ भेदहेतुश्च पुंसां प्रज्ञाह्रासः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
शाखायाः पुरुषप्रणीतत्वे वेदस्यैव पौरुषेयत्वं स्यादित्याशंक्याह—प्राजापत्येति ॥ कल्पादौ प्रजापतिना दृष्टो वेदो नित्य एव इमे तु शाखाभेदास्तस्यैव विकल्पाः । अध्ययनादिसौकर्यायावांतरभेदाः न त्वपूर्वाः पुरुषैः प्रकृता
इत्यर्थः ॥३२॥३३॥ इति श्रीवरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ वेदराशिरपारोसावुक्तश्शाखाविभागतः । तन्निर्णीतः परो धर्मो वर्णादीनामथोच्यते॥१॥उक्तमनुवद

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सप्तद्वीपानि पातालविधयश्च महामुने ॥ सप्तलोकाश्च येंतस्था ब्रह्मांडस्यास्य सर्वतः ॥ २ ॥ स्थूलैः सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मसूक्ष्मात्सूक्ष्मतरैस्स्मृता ॥ स्थूलात्स्थूलतरैश्चैव सर्वं प्राणिभिरावृतम् ॥ ३ ॥ अंगुलस्याष्टभागोपि न सोस्ति मुनिसत्तम ॥ वसंति प्राणिनो यत्र कर्मबंधनिबंधनाः ॥ ४ ॥ सर्वे चैते वशं यांति यमस्य भगवन् किल ॥ आयुषोंते तथा यांति यातनास्तत्प्रचोदिताः ॥ ५ ॥ यातनाभ्यः परिभ्रष्टा देवाद्यास्त्वथ योनिषु ॥ जंतवः परिवर्त्तंते शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ६ ॥ सोहमिच्छामि तच्छ्रोतुं यमस्य वशवर्त्तिनः ॥ न भवंति नरा येन तत्कर्म कथयस्व मे ॥ ७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अयमेव मुने प्रश्नो नकुलेन महात्मना ॥ पृष्टः पितामहः प्राह भीष्मो यत्तच्छृणुष्व मे ॥ ८ ॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा ममागतो वत्स सखा कालिंगको द्विजः ॥ स मामुवाच प्रष्टो वै मया जातिस्मरो मुनिः ॥ ९ ॥ तेनाख्यातमिदं सर्वमित्थं चैतद्भविष्यति ॥ तथा च तदभूद्वत्स यथोक्तं तेन धीमता ॥ १० ॥ स पृष्टश्च मया भूयः श्रद्धानेन वै द्विजः ॥ यद्यदाह न तद्दृष्टमन्यथा हि मया क्वचित् ॥ ११ ॥ एकदा तु मया पृष्टमेतद्यद्भवतोदितम् ॥ प्राह कालिंगको विप्रस्स्मृत्वा तस्य मुनेर्वचः ॥ १२ ॥ जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम ॥ यमकिंकरयोर्योभूत्संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥ कालिंग उवाच ॥ स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ॥ परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणामवैष्णवानाम् ॥ १४ ॥

नतयानुष्ठितो निःश्रेयसायेत्येतदर्थं यमभटसंवादं प्रस्तौति यथावदिति ॥१॥२॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अयमिति ॥ अयमेव प्रश्नो नकुलेन भीष्मं प्रति पृष्टः अतस्स नकुलायाहेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ कालिंगको मुनिस्त्वया पृष्टमिममर्थं मया पृष्टो मां प्रत्युवाचेत्याह—पुरेति ॥ ९ ॥ स्वस्य तं प्रत्यस्यार्थस्य प्रश्नकारणं तस्य सत्यवादित्वमित्याह—तेनेति ॥ इदमित्थमिदानीं स देशांतरे वर्त्तते एतच्चेत्थं भविष्यति, इति व्यवहितं विप्रकृष्टं च तेन यथाख्यातं तत्तथाभूत् ॥ १० ॥ ११ ॥ एवं तस्य प्रत्ययितत्वेन त्वया पृष्टमेतदर्थरूपं मया पृष्टः प्रत्युवाचेत्याह—एकदेति ॥ किं प्रत्युवाचेत्यपेक्षायामाह—स्मृत्वेति ॥ १२ ॥ जातिस्मरेणेति ॥ तेन जातिस्मरेण यो यमकिंकरसंवादः कथितोऽभूत्तं संवादं तस्य मुनेर्वचस्स्मृत्वा ते ब्रवीमीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ स्वपुरुषमिति ॥ स्वपुरुषमित्यादि कालिंगवचनं परिहरेत्यादि यमवचनं

न्सर्ववेदसारं परं धर्मं पृच्छति । यथावदित्यादिसप्तभिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अयमेवेति ॥ अयमेव प्रश्नः प्रष्टव्योर्थः नकुलेन भीष्मं प्रति पृष्टः ततश्च भीष्मस्तस्मै यत्प्राह तच्छृणुष्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ पुरेति ॥ मम सखा कालिंगकः कलिंगदेश्यः जातिस्मरो मुनिरागतस्सन् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एकदा त्विति ॥ प्रसक्तानुप्रसक्ततया मया यदेतन्नकुल भवता पृष्टं तदुत्तरतया च स कालिंगो यमकिंकरसंवादमाह—तदा जातिस्मरेणातिरहस्यो यमकिंकरसंवादो मम यः कथितोऽभूत्तं संवादं तस्य मुनेर्वाक्यं स्मृत्वा तुभ्यं ब्रवीमीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तमेवाह—स्वपुरुषमित्यादिना सोन्यलोक्य इत्यंतेन एकविंशति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अहममरवरार्चितेन धात्रा यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः ॥ हरिगुरुवशगोस्मि न स्वतंत्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः ॥ १५ ॥ कंट कमुकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् ॥ सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैकः ॥ १६ ॥ क्षितितलपर माणवोनिलांते पुनरुपयांति यत्रैकतां धरित्र्याः ॥ सुरपशुमनुजादयस्तथांते गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥ १७ ॥ हरिममरवरार्चितांघ्रिपद्मं प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ॥ तमपगतसमस्तपापबंधं व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम् ॥ १८ ॥ इति यमवचनं निशम्य पाशी यम पुरुषस्तमुवाच धर्मराजम् ॥ कथय मम विभो समस्तधातुर्भवति हरेः खलु यादृशोस्य भक्तः ॥ १९ ॥ यम उवाच ॥ न चलति निज वर्णधर्मतो यस्सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ॥ न हरति न च हंति किंचिदुच्चैः स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ २० ॥

प्रभुरिति स्वप्रभावभंगस्थानं न प्रकाश्यमिति नीत्या विष्णुनामसूचैरुच्चारितेषु नारकिणोपि तच्छ्रवणादिना नरकान्मुच्येरन् तेन स्वाधिकारहानिरित्यालोच्य कर्णमूले कथनं 'राजदारान्मागाः' इति वचनवद्रहसि कथनीयत्वाच्च यमस्य वैष्णवेष्वप्रभुत्वे प्रमाणम्—"द्रवंति दैत्याः प्रणमंति देवाः, प्रभवो भगवद्भक्ता मादृशानाम्" इत्यादेः ॥१४॥ अत्र हेतुमाह—अहमिति ॥ धात्रा ईश्वरेण हिताहिते हितप्रवर्त्तने अहितनिवर्त्तने च ॥ १५ ॥ विष्णुत्वविवरणमुखेनाखिलैश्वर्यमेव दर्शयति कटकेति ॥ अभेदं भेदरहितं तादात्म्यवत् । यथा—कारणभूतं कनकं कार्यभूतकटकादितादात्म्येपि एकमिष्यते । एवं कारण भूतो हरिः कार्य्यभूतसुरपशुमनुजादिभेदैः अभिन्नो पितदात्मभूत एक एवोदीर्य्यते । कारणत्वेन सर्वत्रैकत्वेन व्याप्य स्थितत्वात् स एवेश्वर इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अथ तस्य संहर्तृत्वमाह—क्षितितलेति ॥ अनिलांते उत्थापका निलांते कलुषं कालुष्यम् ईश्वरसंकल्पगुणवैषम्येणोत्थापितास्सुरादयस्तस्य गुणकालुष्यस्य नाशे तमःशरीरेण तेन सनातनेनैकतां यान्ति ॥ १७ ॥ हरिमिति ॥ परमा र्थतया निरुपाधिकः अग्निदृष्टांतो भक्तसंसर्गिणामपि परिहारार्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्लोकेन स्वपुरुषमिति ॥ पाशहस्तं पापिजनानयनाय मर्त्यलोकं गंतुमुद्यतं वीक्ष्य विष्णुभक्तान् परिहृत्यान्यानानयेत्याद्यतिरहस्यं कर्णमूले यमो वदति ॥ १४ ॥ न वैष्णवानां प्रभुरित्यत्र हेतुमाह—अहमिति ॥ प्रजा संयमनाद्यम इति संज्ञया लोकस्य हिताहितशुभाशुभफलदानार्थं धातः, नियुक्तोप्यहं हरिरेव गुरुस्तद्वशवर्त्यस्मि । न तु स्वतंत्रः । ममापि संयमने दंडे विष्णुः प्रभुर्भवति ॥ १५ ॥ कुत इत्यपेक्षायां तस्य सर्वात्मत्वेन सर्वे श्वरत्वादित्याह—कटकेति ॥ यथा कनकं कटकमुकुटकर्णभूषणादिभेदैरुपलक्षितमपि कनकात्मना सर्वानुगतमभेदमेकमिष्यते तथैक एव जगत्कारणभूतो हरिस्सुरादिस्वरूपैरुदीर्यते । प्रलये च सुरादीनां हरावेव लयात् ॥ १६ ॥ स एव सर्वात्मेति दृष्टांतेनाह—क्षितीति ॥ गुणानां कलुषेण क्षोभेण ये सुरादयो जाताः ते गुणक्षोभोपरमे तेनैवैकतां यांतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ हरिमिति ॥ अतस्सर्वेश्वरत्वादमराणां गणैरर्चितांघ्रिपद्मं हरिं यः परमार्थतः सर्वात्मत्वेन प्रणमति तं परिहृत्य व्रज । यद्वा परमार्थतस्तत्त्वतोपगतस्समस्तपापबंधः यस्येत्यन्वयः । प्रणमतीति श्रवणादीनामप्युपलक्षणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ न चलतीति ॥ उच्चैरतिशयेन सितं स्वच्छं रागादि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कलिकलुषमलेन यस्य नाऽऽत्मा विमलमतेमलिनीकृतस्तमेनम् ॥ मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं सततमवेहि हरेरतीव भक्तम् ॥ २१ ॥ कनकमपि रहस्यवेक्ष्य बुद्ध्या तृणमिव यस्समवैति वै परस्वम् ॥ भवति च भगवत्यनन्यचेताः पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥२२॥ स्फटिकगिरिशिलामलः क्व विष्णुर्मनसि नृणां क्व च मत्सरादिदोषः ॥ न हि तुहिनमयूखरश्मिपुंजे भवति हुताशनदीप्तिजः प्रतापः ॥२३॥ विमलमतिरमत्सरः प्रशांतश्शुचिचरितोखिलसत्त्वमित्रभूतः ॥ प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥ २४ ॥ वसति हृदि सनातने च तस्मिन्भवति पुमाञ्जगतोस्य सौम्यरूपः ॥ क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोंतः कथयति चारुतयैव सालपोतः ॥२५॥ यमनियमविधूत कल्मषाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ॥ अपगतमदमानमत्सराणां त्यज भट दूरतरेण मानवानाम् ॥ २६ ॥ हृदि यदि भगवाननादि रास्ते हरिररिशंखगदाधरोव्ययात्मा ॥ तदघविघातकर्तृभिन्नं भवति कथं सति चांधकारमर्के ॥ २७ ॥

कलिकलुषेति ॥ कलिकलुषं कलिकालुष्यं रागद्वेषादि तदेव मलम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्फटिकेति ॥ सकलदोषप्रतिभटे कल्याणगुणात्मके भगवति मनिसि स्थिते नृणां मत्सरादिदोषो न भवतीत्यर्थः । न हीत्यादि वसतीति शेषः ॥२३॥ विमलमतिरिति ॥ यस्य हृदि वासुदेवः स निरस्तनिखिलदोषः कल्याणगुणयुक्तश्च भवतीत्यर्थः । मानो गर्वः माया शाठ्यं च ॥ २४ ॥ भगवद्ध्यानपरो भक्तश्चाक्षुषेण सौम्यत्वादिगुणेन ज्ञातुं शक्य इत्यत्राह—वसतीति ॥ सौम्यरूपः "स्तब्धोस्युततमादेशमप्राक्ष्यः । ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति" इत्यादिवत् बालसालतरुरात्मनश्चारुतयैव क्षितेरन्तस्थमतिरम्यं रसं सारं सूचयति ॥ २५ ॥ २६ ॥ हृदीति ॥ तदयं ध्यातुः पापमघविघातकर्त्रा भगवता भिन्नं विदीर्णं भवति । अर्के सत्यपि कथमंधकारम् ॥ २७ ॥

रहितं मनो यस्य तं विष्णुभक्तं विद्धि । मनस्स्वच्छत्वविज्ञेयत्वात्तस्य ज्ञापकचिह्नान्याह—न चलतीति ॥ विष्णोरस्यमाज्ञेत्येवं हि क्रियमाणस्स्वधर्मो विष्णुं प्रीणयंस्तत्त्वशुद्धिद्वारा तद्भक्तिहेतुः । अतस्स्वधर्मनिष्ठास्तद्भक्ति चिह्नं शुद्धसत्त्वस्य च रागाद्यभावादात्मनः सुहृत्पक्षे विपक्षपक्षेपि च सममतित्वं परस्वहरणादिनिवृत्तिश्च भवति तस्य चिह्नम् ॥ २० ॥ तस्यैव प्रपंचः कलिकलुषेत्यादिना—कलिकलुषेति ॥ आत्मा बुद्धिः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ स्फटिकेति ॥ स्फटिकगिरेर्दिशिलेवामलः तुहिनमयूखश्चंद्रस्तस्य रश्मीनां पुंजे मत्सरादयभावो विष्णुभक्तचिह्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥ विमलमतिरिति ॥ शुचि शुद्धं चरितं यस्य । अखिलानां सत्त्वानां मित्रं मित्रभूतः । अस्ते निरस्ते मानमाये गर्वदंभौ येन ॥ २४ ॥ प्रसन्नरूपता च विष्णुभक्तचिह्नमित्याह—वसतीति ॥ मुखप्रसादादिचिह्नं तदंतस्थं परमानंदमयं विष्णुं सूचयतीत्यत्र सन्निदर्शनमाह—क्षितीति ॥ चारुतया कोमलतया सालपोतो बालसालवृक्षः आत्मनोंतस्स्थितं क्षितिरसं कथयति सूचयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ हृदीति ॥ तत्तर्हि अयम् अत्रविद्वानकर्त्रा भिन्नं विदीर्णं भवति । युक्तश्च विघातकसन्निधौ तद्विरोधिविनाश

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हरति परधनं निहंति जंतून्वदति तथा नृतनिष्ठुराणि यश्च ॥ अशुभजनितदुर्मदस्य पुंसः कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यनंतः ॥ २८ ॥ न सहति परसंपदं विनिंदां कलुषमतिः कुरुते सतामसाधुः ॥ न यजति न ददाति यश्च संतं मनसि न तस्य जनार्दनोऽधमस्य ॥ २९ ॥ परमसुहृदि बांधवे कलत्रे सुततनयापितृमातृभृत्यवर्गे ॥ शठमतिरुपयाति योर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवेहि नास्य भक्तम् ॥ ३० ॥ अशुभमतिरसत्प्रवृत्ति सक्तस्सततमनार्य्यकुशीलसंगमत्तः ॥ अनुदिनकृतपापबंधयुक्तः पुरुषपशुर्न हि वासुदेवभक्तः ॥ ३१ ॥ सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरस्स एकः ॥ इति मतिरचलाभवत्यनंते हृदयगते व्रजतान्विहाय दूरात् ॥ ३२ ॥ कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युत शंख चक्रपाणे ॥ भवशरणमितीरयंति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् ॥ ३३ ॥ वसति मनसि यस्य सोव्ययात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपाते ॥ तव गतिरथ वा ममास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यबलस्य सोन्यलोक्यः ॥ ३४ ॥ कालिङ्ग उवाच ॥ इति निजभटशासनाय देवो रवितनयस्स किलाह धर्मराजः ॥ मम कथितमिदं च तेन तुभ्यं कुरुवर सम्यगिदं मयापि चोक्तम् ॥ ३५ ॥

परहिंसादिना दोषेणाभक्तस्य हृदि भगवदसन्निधिर्ज्ञातुं शक्य इत्याह—हरतीत्यादिचतुर्भिः—हरतीति ॥ निष्ठुराणि परुषाणि ॥ २८ ॥ नेति ॥ न यजति संतं विष्णुं नार्चयति न ददाति तद्भक्ताय ॥ २९ ॥ परमेति ॥ अवेहि नास्य भक्तमिति भक्तपदेन नञः संबन्धः । अभक्तमवेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अशुभमतिरिति ॥ अनार्यममंगलं कुशीलं दुःशीलं संगो विषमसंगः तैर्मत्तः पुरुषपशुरविवेकी । अनार्यकुलशीलसंगमत्त इति पाठः ॥ ३१ ॥ भक्तस्य लक्षणांतरमाह—सकलमिति ॥ ३२ ॥ कमलनयनेति ॥ ईरयंतीतिवचनादर्थज्ञानमंतरेणापि नामोच्चारणमात्रमेव पापहरमिति सूचितम् । ईरणं श्रवणादेरप्युपलक्षणम् ॥ ३३ ॥ वसतीति ॥ यस्य मनसि हरिर्वसति तस्य यावद्दृष्टिपातं चक्रं परिभ्रमति अतस्तद्दृष्टिपाते तत्प्रतिहतवीर्य्यबलस्य तव मम वा गतिर्नास्ति । सत्वन्यलोक्यः अन्यलोकार्हः न त्वस्मल्लोकार्हः । न खलु भागवता यमविषयं गच्छंतीति वचनात् ॥ ३४ ॥ इतीति ॥ तेन यमभटेन ॥ ३५ ॥

इत्याह—कथमर्के सत्यंधकारं भवतीति ॥ २७ ॥ अथाभक्तस्य चिह्नान्याह—हरतीत्यादिचतुर्भिः ॥ २८ ॥ न सहतीति ॥ संतमत्यर्थं यो न ददाति ॥ २९ ॥ ३० ॥ अशुभमतिरिति ॥ अनार्यैर्विशालो दीर्घकालस्संग स्तेन मत्तः अनार्यनिशीलेति । अनार्यकुशीलेति च पाठे नीचैर्दुश्शीलैश्च जनैस्संगेन मत्त इत्यर्थः ॥३१॥ सर्वत्रेश्वरदृष्टिरेकांतभक्तचिह्नमित्याह—सकलमिति ॥३२॥ तन्नामकीर्तनं तदेकशरणतावेकांतभक्तिचिह्नमित्याह—कमलनयनेति ॥ ३३ ॥ दूरतरेण त्यजेति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—वसतीति ॥ तस्य दृष्टिपातं यावत्तावद्विष्णोश्चक्रं परिभ्रमति । अतस्तच्चक्रप्रतिहतं वीर्यं बलं च यस्य तव वा मम वा नावति देशे पापिष्ठं जनमानेनुमपि गतिर्नास्ति । स पुनरन्यलोक्यः वैकुंठलोकार्हः न त्वस्मल्लोकार्ह इति ॥ ३४ ॥ इतीति ॥ तेन भटेन मह्यं कथितं कुरुवर भीष्म ॥ ३५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीभीष्म उवाच ॥ नकुलैतन्ममाख्यातं पूर्वं तेन द्विजन्मना ॥ कलिङ्गदेशादभ्येत्य प्रीतेन सुमहात्मना ॥ ३६ ॥ मयाप्येतद्यथान्यायं सम्यग्वत्स तवोदितम् ॥ यथा विष्णुमृतेनान्यत्त्राणं संसारसागरे ॥ ३७ ॥ किंकराः पाशदंडाश्च न यमो न च यातनाः ॥ समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालंबनस्सदा ॥ ३८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एतन्मुने समाख्यातं गीतं वैवस्वतेन यत् ॥ त्वत्प्रश्नानुगतं सम्यक्किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥३९॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भगवन्भगवान्देवः संसारविजिगीषुभिः ॥ समाख्याहि जगन्नाथो विष्णुराराध्यते यथा ॥१॥ आराधिताच्च गोविंदादाराधनपरैर्नरैः ॥ यत्प्राप्यते फलं श्रोतुं तच्चेच्छामि महामुने ॥२॥ श्रीपराशर उवाच ॥ यत्पृच्छति भवानेतत्सगरेण महात्मना ॥ और्वः प्राह यथा पृष्टस्तन्मे निगदतश्शृणु ॥ ३ ॥ सगरः प्रणिपत्त्यैनमौर्वं पप्रच्छ भार्गवम् ॥ विष्णोराराधनोपायसंबंधं मुनिसत्तम ॥ ४ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥किंकरा इति ॥ यस्यात्मा केशवालंबन इत्यात्मनिवेदनोक्तिः । "श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्" इति भक्तेर्नवविधत्वोक्तेः । एवमुक्तश्रवणादिनवविधांतरंगा वक्ष्यमाणसदाचारोपलक्षणा भगवदेकचित्तता स्वरूपलक्षणा भगवति निरुपाधिकप्रीतिरूपा भक्तिरेव यमवश्यत्वनिवारिकेत्यध्यायार्थः । अथवास्मिन् अध्याये जातिस्मरो नाम कश्चिन्मुनिः, तदुक्तिमूला कालिंगोक्तिः भीष्मेण नकुलायोच्यते तत्रेयं योजना— पुरा ममेत्यादि मामुवाचेत्यंतं भीष्मवचनम् । पृष्टो वै मयेत्यारभ्य अन्यथा हि मया क्वचिदित्यंतं, कालिंगवाक्यं, तत्र वत्सेति भीष्मस्य संबोधनं द्विजो जातिस्मरः । एकादात्विति श्लोको भीष्मवाक्यम् । जातिस्मरेण कथित इत्यादि मयापि चोक्तमित्यन्तं कालिंगवाक्यम् । मम कथितमिदं च तेनेत्यत्र तच्छब्देन जातिस्मरस्य परामर्शः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वं भगवदाज्ञारूपश्रुतिस्मृत्युक्तवर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं भक्तिलक्षणमुक्तम् । इदानीं तदेव चतुर्वर्गसाधनमित्युच्यते भगवन्नित्यध्यायनवकेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ किंकरा इति ॥ केशवालंबनः केशवाश्रयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ विष्णुभक्तस्य चिह्नं यो निजधर्मः पुरोदितः । तमेवातिस्फुटं वक्तुं नवाध्यायोभिधीयते ॥ १ ॥ भगवन्निति ॥ यथा येनोपायेन विष्णुराराध्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

फलं चाराधिते विष्णौ यत्पुंसामभिजायते॥ स चाह पृष्टो यत्नेन तस्मै तन्मेखिलं शृणु ॥५॥ और्व उवाच॥भौमं मनोरथं स्वर्गं स्वर्गे रम्यं च यत्पदम् ॥ प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥ ६ ॥ यद्यदिच्छति यावच्च फलमाराधितेऽच्युते ॥ तत्तदाप्नोति राजेंद्र भूरि स्वल्प मथापि वा ॥ ७ ॥ यत्तु पृच्छसि भूपाल कथामाराध्यते हरिः ॥ तदहं सकलं तुभ्यं कथयामि निबोध मे ॥ ८ ॥ वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ॥ विष्णुराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोषकारकः ॥९॥ यजन्यज्ञान्यजत्येनं जपंत्येनं जपन्नृप ॥ निघ्नन्नन्यान्हिनस्त्येनं सर्वभूतो यतो हरिः ॥ १० ॥ तस्मात्सदाचारवता पुरुषेण जनार्दनः ॥ आराध्यस्तु स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते ॥ स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥ १२ ॥ परापवादं पैशुन्यमनृतं च न भाषते ॥ अन्योद्वेगकरं वापि तोष्यते तेन केशवः ॥ १३ ॥ परदारपरद्रव्यपरहिंसासु यो रतिम् ॥ न करोति पुमान्भूप तोष्यते तेन केशवः ॥ १४ ॥ न ताडयति नो हंति प्राणिनो न च हिंसकः ॥ यो मनुष्यो मनुष्येंद्र तोष्यते तेन केशवः ॥ १५ ॥ देवद्विजगुरूणां च शुश्रूषासु सदोद्यतः ॥ तोष्यते तेन गोविंदः पुरुषेण नरेश्वर ॥ १६ ॥ यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यत्तथा ॥ हितकामो हरिस्तेन सर्वदा तोष्यते सुखम् ॥ १७ ॥ यस्य रागादिदोषेण न दुष्टं नृप मानसम् ॥ विशुद्धचेतसा विष्णुस्तोष्यते तेन सर्वदा ॥ १८ ॥ वर्णाश्रमेषु ये धर्माश्शास्त्रोक्ता मुनिसत्तम ॥ तेषु तिष्ठन्नरो विष्णुमा राधयति नान्यथा ॥ १९ ॥ सगर उवाच ॥ तदहं श्रोतुमिच्छामि वर्णधर्मानशेषतः ॥ तथैवाश्रमधर्मांश्च द्विजवर्य्य ब्रवीहि तान् ॥ २० ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वर्णाश्रमेति ॥ आचारवतेत्यत्राचारग्रहणं यज्ञादेः कर्मणोप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥ ननु वर्णाश्रमधर्मो यदि देवताविषयः कथमस्य भगवदाराधनत्वमित्यत्राह—यजन्निति ॥ सर्वभूतस्सर्वात्मभूतः "ये यजंति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान् । सर्वभूतांतरात्मस्थं विष्णुमेव यजंति ते" इति स्मृतेः । "येप्यन्यदेवता भक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः । तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम्" इति 'गावो हि द्विजमुख्याश्च' इत्यादि च ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥१३॥१४॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वर्णाश्रमेष्विति ॥ तेषु तिष्ठन् तानतितिष्ठन् ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ५ ॥ भौममिति ॥ स्वर्गिवयं ब्रह्मलोकादिपदम ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वर्णाश्रमेति ॥ नान्यः विष्ण्वाराधनलक्षणश्रुतिस्मृतिविहितस्वधर्मत्यागेन केवलतद्व्रतधारणश्रवणकीर्तनादिः तत्तोषकारको न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ यज न्निति ॥ यज्ञान्यष्टव्यान् इंद्रादीन्यजन् एनं विष्णुं यजति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ परापवादमिति ॥ परस्यापवादः समक्षं निंदा । पैशुन्यं परोक्षं परदोषसूचनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पैशुन्यपरापवादादिनिवृत्तेरपि सत्त्वशोधकः स्वधर्मो मूलकारणमतस्तमेवादरार्थं पुनरप्याह—वर्णाश्रमेष्विति ॥ १९ ॥ तदिति ॥ तत्तर्ह्यहं श्रोतुमिच्छामि ॥ २० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

और्व उवाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च यथाक्रमम् ॥ त्वमेकाग्रमतिर्भूत्वा शृणु धर्मान्मयोदितान् ॥ २१ ॥ दानं दद्याद्यजेद्देवान्यज्ञै स्स्वाध्यायतत्परः ॥ नित्योदकी भवेद्विप्रः कुर्याच्चाग्निपरिग्रहम् ॥ २२ ॥ वृत्त्यर्थं याजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत्तथा ॥ कुर्य्यात्प्रतिग्रहादानं शुक्लार्थान्न्यायतो द्विजः ॥ २३ ॥ सर्वभूतहितं कुर्य्यान्नाहितं कस्यचिद्द्विजः ॥ मैत्री समस्तभूतेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥ २४ ॥ ग्राव्णि रत्ने च पारक्ये समबुद्धिर्भवेद्द्विजः ॥ ऋतावभिगमः पत्न्यां शस्यते चास्य पार्थिव ॥२५॥ दानानि दद्यादिच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोपि वा ॥ यजेच्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिवः ॥ २६ ॥ शस्त्राजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका ॥ तत्रापि प्रथमः कल्पः पृथिवीपरिपालनम् ॥ ॥ २७ ॥ धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्या नराधिपाः ॥ भवंति नृपतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥ २८ ॥

॥ २१ ॥ दानमिति ॥ नित्योदकी नित्योदकस्नानतर्पणातिकृत् अग्निपरिग्रहं स्मार्त्तस्यौपासनाग्नेः श्रौताग्नित्रयस्य परिग्रहम् ॥ २२ ॥ वृत्त्यर्थमिति ॥ प्रतिग्रहः प्रतिग्राह्यो गवादिः शुक्लार्थात् न्यायार्जितशुक्लधनात् विप्रादिस्स्ववृत्त्युपात्तं सर्वेषामेव शुक्लम् "क्रमागतं पितृदायं प्राप्तं च सह भार्य्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम्" इति विष्णुः "श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुक्लम्" इति नारदः । न्यायतः कालपुरुषदानादिनिषिद्धप्रतिग्रहादिवृत्तिं विना आगतं शुद्धाद्राजादेर्ग्राह्यम् "राजांतेवासिशिष्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा"इति ॥ "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः" इति स्मृतेश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥ ग्राव्णीति ॥ ऋतावभिगमः चतुर्थिप्रभृत्याषोडशमित्यादि । "षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्य्येव पर्वाण्याद्याश्च तस्रस्तु वर्जयेत्" इति च ॥ २५ ॥ २६ ॥ शस्त्राजीव इति ॥ तत्रापि वृत्तिद्वयेपि पृथिवीपालनं प्रथमः कल्पः मुख्यत्वेन प्रवृत्त इति शेषः ॥ २७ ॥ धरित्रीति ॥ अंशाः षष्ठतुरीयार्थत्रिपादाख्याः । तत्र राज्ञां देशेषु कृतस्य षष्ठांशस्स्यात् अहं त्वां रक्षामीत्यभयप्रदाने पादः । तद्रक्षार्थमन्नदानेर्द्धं सत्कृत्यान्नदाने त्रिपादं " धर्मषष्ठांशभागी स्यात्प्रजा धर्मेण पालयन् " इति भारते । "यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् । पापस्यापि तथा मूढो भागं प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च शक्नोषि रक्षितुम्" इति हरिवंशे अर्जुनंप्रति ब्राह्मणवचनम् "यस्यान्नपानपुंष्टांगः कुरुते धर्मसंचयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं

॥ २१ ॥ तत्र ब्राह्मणस्यावश्यकान्धर्मानाह—दानमिति ॥ नित्योदकी स्नानतर्पणादिकर्मकृत् नित्यमुदकपात्रत्यागी वा । यथाधिकारमौपासनाग्नेस्त्रेताग्नीनां च परिग्रहम् ॥ २२ ॥ जीवितार्थं धनार्जनादिनियममाह—वृत्त्यर्थमिति ॥ प्रतिग्रहादानं प्रतिग्राह्यस्य धनादेरादानं शुक्लार्थात् शुक्लः शुद्धः न्यायार्जितोऽर्थो यस्य तस्माद्विप्रादेः तत्रापि न्यायतः यथोपयोगमयाजनादिकं च त्यक्त्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ ग्राव्णीति ॥ ग्राव्णि पाषाणे ॥ २५ ॥ क्षत्रियस्यावश्यकान् स्मृत्यर्थांश्च धर्मानाह ॥ दानानीत्यादिचतुर्भिः ॥ २६ ॥ शस्त्राजीव इति ॥ शस्त्राजीवो युद्धजीविका ॥ २७ ॥ धरित्रीति ॥ भवंति नृपतेरंशाः "पुण्यात् षड्भागमाधत्ते न्यायेन परिपालयन्" इत्यादि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दुष्टानां शासनाद्राजा शिष्टानां परिपालनात् ॥ प्राप्नोत्यभिमताँल्लोकान्वर्णसंस्थां करोति यः ॥ २९ ॥ पाशुपाल्यं च वाणिज्यं कृषिं च मनुजेश्वर ॥ वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥ ३० ॥ तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानं धर्मश्च शस्यते ॥ नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानं च कर्मणाम् ॥ ३१ ॥ द्विजातिसंश्रितं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् ॥ क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारूद्भवेन वा ॥ ३२ ॥ शूद्रस्य सन्नतिश्शौचं सेवा स्वामिन्यमायया ॥ अमंत्रयज्ञो ह्यस्तेयं तत्संगो विप्ररक्षणम् ॥ ३३ ॥ दानं च दद्याच्छूद्रोपि पाकयज्ञैर्यजेत च ॥ पित्र्यादिकं च तत्सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै ॥ ३४ ॥ भृत्यादिभरणार्थाय सर्वेषां च परिग्रहः ॥ ऋतुकालेभिगमनं स्वदारेषु महीपते ॥ ३५ ॥ दया समस्तभूतेषु तितिक्षा नातिमानिता ॥ सत्यं शौचमनायासो मंगलं प्रियवादिता ॥ ३६ ॥ मैत्र्यस्पृहा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेश्वर ॥ अनसूया च सामान्यवर्णानां कथिता गुणाः ॥ ३७ ॥

धर्मस्यार्द्धं न संशयः ॥ अन्नदातुस्त्रयः पादाः कर्त्ता पादेन लिप्यते" इतिवचनात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ द्विजातीति ॥ शूद्रकर्म द्विजातिसंश्रितं तच्छुश्रूषारूपं तादर्थ्यं तच्छेषत्वं च ते तद्विजशुश्रूषादिजन्यधनेनात्मपोषणं मुख्यम् । आपदि तु वाणिज्येन तक्षादिकारुवृत्त्योत्पन्नधनेन वा ॥ ३२ ॥ शूद्रस्येति ॥ "शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाजीवन् वणिग्भवेत्" इत्यादिस्मृतेः ॥ ३३ ॥ दानमिति ॥ पाकयज्ञैः अल्पयज्ञैः "पाकोल्पेपि शिशावपि" इति वैजयंती । वैश्वदेवाद्यैः नमस्कारैर्मन्त्रैः लौकिकानां पाकयज्ञशब्द इत्यापस्तंबः "नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत्" इति याज्ञवल्क्यः ॥ ३४ ॥ भृत्यादीति ॥ परिग्रहः स्वैरस्वीकृतानां तृणकाष्ठादीनां स्वीकारः स तु सर्वेषां वर्णानां साधारणः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

स्मृतेः ॥ २८ ॥ २९ ॥ वैश्यस्याप्याह–पाशुपाल्यमित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शूद्रस्याप्याह–द्विजातीत्यादिद्वाभ्याम्–द्विजातीति ॥ द्विजातिसंश्रयं त्रैवार्णिकशुश्रूषादिलक्षणं कर्म तादर्थ्यं तत्पारतंत्र्यं च स्वधर्मः । तेन पोषणं तच्छुश्रूषालब्धद्रव्येन कुटुंबभरणं तदसंभवे क्रियादिजन्यैर्धनैः तस्याप्यसंभवे दात्रादिकारुकर्मोद्भवेन धनेन पोषणम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दानं चेति ॥ पाकयज्ञैर्वैश्वदेवादिभिः "नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत्" इत्यादिस्मृतेः । पित्र्यादिकं च श्राद्धादि तेनैव द्विजशुश्रूषालब्धद्रव्येणैव कुर्वीत ॥ ३४ ॥ सर्वसाधारणान्धर्मानाह–भृत्यादीत्यादिकैस्सार्धैस्त्रिभिः–भृत्यादीति ॥ परिग्रहः अर्थसंपादनमित्याद्यास्सर्वेषां सामान्यगुणा इति तृतीयेनान्वयः ॥ ३५ ॥ दयेति ॥ "शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यंतं तन्न कर्तव्यमनायासस्स उच्यते" इत्युक्तोनायासः । मंगलं तिलपुष्पादिधारणम् ॥ ३६ ॥ मैत्रीति ॥ अकार्पण्यं अलुब्धत्वं सामान्यगुणाः सामान्यधर्माः ॥ ३७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आश्रमाणां च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ॥ गुणांस्तथावद्धर्मांश्च विप्रादीनामिमाञ्छृणु ॥ ३८ ॥ क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यं कर्म तथा पदि ॥ राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रकर्म न चैतयोः ॥ ३९ ॥ सामर्थ्ये सति तत्त्याज्यमुभाभ्यामपि पार्थिव ॥ तदेवापदि कर्त्तव्यं न कुर्यात्क र्मसंकरम् ॥ ४० ॥ इत्येते कथिता राजन्वर्णधर्मा मया तव ॥ धर्मानाश्रमिणां सम्यग्ब्रुवतो मे निशामय ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ और्व उवाच ॥ बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ॥ गुरुगेहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥ १ ॥ शौचा चारव्रतं तत्र कार्य्यं शुश्रूषणं गुरोः ॥ व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना ॥ २ ॥ उभे संध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ॥ उपतिष्ठे त्तदा कुर्य्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥ ३ ॥ स्थिते तिष्ठेद्व्रजेद्याते नीचैरासीत चासति ॥ शिष्यो गुरोर्नृपश्रेष्ठ प्रतिकूलं न संचरेत् ॥ ४ ॥ तेनै वोक्तं पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरस्स्थितः ॥ अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा ततः ॥ ५ ॥ अवगाहेदपः पूर्वमाचार्य्येणावगाहितः ॥ समि ज्जलादिकं चास्य काल्यं काल्यमुपानयेत् ॥६॥ गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोनुज्ञामवाप्य च ॥ गार्हस्थ्यमाविशेत्प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥ ७ ॥

आश्रमाणामिति ॥ सर्वेषां वर्णानां साधारणाः ॥ ३८ ॥ क्षात्रमिति ॥ आपदि तु ब्राह्मणस्य क्षात्रं कर्मोक्तम् । राजन्यस्य वैश्यं कर्म । शूद्रं कर्म वैश्यस्योक्तम् । उभयोर्ब्राह्मणराजन्ययोः न चोक्तम् ॥ ३९ ॥ सामर्थ्य इति ॥ उभाभ्यां ब्राह्मणराजन्याभ्यां सामर्थ्ये सति शक्तौ सत्यां तदापत्कर्म त्याज्यं शक्तस्य अनुकल्पा श्रयो अशक्तस्य मुख्यकल्पनिबंधश्च संकरः वृत्त्योर्व्यतिकरो वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे अष्टमोऽ ध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥ शौचाचार इति ॥ व्रतानि प्राजापत्यादीनि मधुमांसादिवर्जनादि च । कृतबुद्धिना अवहितबुद्धिना ॥ २ ॥ ३ ॥ स्थित इति ॥ आसति आसीने गुरौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अवगाहेदिति ॥ काल्यं प्रातः ॥ ६ ॥ गृहीतेति ॥ गृहीतग्राह्यवेदः अर्थज्ञानपर्यंतं गृहीतस्वशाखः 'स्वाध्यायोऽ ध्येतव्यः' इति "स्थाणुरयं भारवहः किलाभूत्, अधीत्य वेदं न विजानाति योर्थम्, योर्थज्ञ इद्द सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" इति श्रुतेः ।

गुरोर्निष्कृतिरत्र दक्षिणा ॥ ७ ॥

॥ ३८ ॥ क्षात्रमिति ॥ शौद्रं कर्म न चैतयोरिति अनेन वैश्यस्य तदभ्यनुज्ञातमिति गम्यते । शूद्रस्यापद्धर्माः प्रागेवोक्ताः "क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारूद्भवेन च" इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥ शौचाचारव्रतेति "प्राजापत्यं तथा सौम्यमाग्नेयं वैश्वदैविकम्" इत्येवं प्रोक्तानि वेदव्रतानि । मधुमां सवर्जनादीनि चरता वेदो ग्राह्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ स्थित इति ॥ आसति आसीने गुरौ ॥ ४ ॥ तेनेति ॥ तेनैवोक्तः पठेत् । न तु शीघ्रमध्यापनाय गुरुं नियुंजीत ॥ ५ ॥ अवगाहेदिति ॥ काल्यं काल्यं प्रातः प्रातः तत्तत्काले उचितमिति वा ॥६॥ गृहीतेति ॥ निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः दत्तगुरुदक्षिणः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विधिनावाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ॥ गृहस्थकार्य्यमखिलं कुर्य्याद्भूपाल शक्तितः ॥ ८ ॥ निवापेन पितॄनर्चेन्यज्ञैर्देवांस्तथातिथीन् ॥ अन्नैर्मुनींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥९॥ भूतानि बलिभिश्चैव वात्सल्येनाखिलं जगत् ॥ प्राप्नोति लोकान्पुरुषो निजकर्मसमार्जितान् ॥ ॥१०॥ भिक्षाभुजश्च ये केचित्परिव्राड्ब्रह्मचारिणः ॥ तेप्यत्रैव प्रतिष्ठंते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥११॥ वेदाहरणकार्य्याय तीर्थस्नानाय च प्रभो ॥ अटंति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥ १२ ॥ अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सायंगृहाश्च ये ॥ तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ ॥ १३ ॥ तेषां स्वागतदानादिवक्तव्यं मधुरं नृप ॥ गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥ १४ ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते ॥ स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १५ ॥ अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव गृह सतः ॥ परितापोपघातौ च पारुष्यं च न शस्यते ॥ १६ ॥ यस्तु सम्यक्करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ॥ सर्वबंधविनिर्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ १७ ॥ वयःपरिणतो राजन्कृत कृत्यो गृहाश्रमी ॥ पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ १८ ॥ पर्णमूलफलाहारः केशश्मश्रुजटाधरः ॥ भूमिशायी भवेत्तत्र मुनिस्सर्वातिथिर्नृप ॥ १९ ॥ चर्मकाशकुशैः कुर्य्यात्परिधानोत्तरीयके ॥ तद्वत्रिषवणं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥ २० ॥ देवताभ्यर्चनं होमस्सर्वाभ्यागतपूजनम् ॥ भिक्षाबलिप्रदानं च शस्तमस्य नरेश्वर ॥ २१ ॥

विधिनेति ॥ विधिना स्वगृह्योक्तप्रकारेण स्वकर्मणा याजनादिवृत्त्या ॥८॥ निवापेनेति ॥ निवापः पितृदानम् ॥९॥ भूतानीति ॥ निजकर्मसमार्जितान् स्वीयकर्मसाधितान् प्राजापत्यादीन् "सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति" इति श्रुतौ "य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टश्च" इति स्मृतौ च । नित्यानां प्रत्यवायव्यतिरेकं फलान्तरस्य चोक्तेः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनिकेता इति ॥ यत्र सायं स्यात् तत्रैव गृहं स्थितिर्येषां ते ज्ञानिनः। प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः माता अन्नादिना देहपोषकत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिथिं प्रति अवज्ञानं न कार्य्यमित्याह—अवज्ञानमित्यादि ॥ परितापो दानानुशयः उपघातस्ताडनादिः ॥ १६ ॥ यस्त्विति ॥ तत्तद्वर्णोक्तनित्याकरणजप्रत्यवायरूपात् तत्तल्लोकप्राप्तिप्रतिबंधान्मुक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पर्णेति ॥ अत्र केशशब्दो लोमवचनः ॥ १९ ॥ २० ॥ देवतेति ॥ नास्त्या

विधिनेति ॥ स्वकर्मणा अध्यापनादिना ॥ ८ ॥ निवापेनेति ॥ निवापेन पिंडदानादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ भिक्षाभुज इति ॥ प्रतिष्ठंते प्रतिष्ठां यांति ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनिकेता इति ॥ अनिकेताः अगृहाः अनाहाराः अपरिग्रहाः । यत्र सायं तत्र गृहं निवासो येषां ते योगिनः । प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः स्वमाता सस्नेहनन्नपानादिना पोषकत्वात् ॥ १३ ॥ तेषामिति ॥ तेषां गृहागतानां स्वागतदानादिस्वागतोक्तिपूर्वकं वक्तव्यं मधुरप्रियम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अवज्ञानमिति ॥ परितापः वृथा दत्त इति अनुतापः । उपघातः प्रतिघातः ताडनं वा । पारुष्यं निष्ठुरता ॥ १६ ॥ यस्त्विति ॥ सर्वैर्बंधैः पापैर्विमुक्तस्सन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यंगश्चास्य शस्यते ॥ तपश्च तस्य राजेंद्र शीतोष्णादिसहिष्णुता ॥ २२ ॥ यस्त्वेतां नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः ॥ स दहत्यग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् ॥ २३ ॥ चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ॥ तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि ॥ २४ ॥ पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ॥ चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ॥ २५ ॥ त्रैवर्गिकांस्त्यजेत्सर्वानारंभानवनीपते ॥ मित्रादिषु समो मैत्रस्समस्तेष्वेव जंतुषु ॥ २६ ॥ जरायुजांडजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसंगांश्च वर्जयेत् ॥ २७ ॥ एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पंचरात्रस्थितिः पुरे ॥ तथा तिष्ठेद्यथाप्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥ २८ ॥ प्राणयात्रानिमित्तं च व्यंगारे भुक्तवज्जने ॥ काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्गृहान् ॥ २९ ॥ कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ॥ तांस्तु सर्वान्परित्यज्य परिव्राण्निर्ममो भवेत् ॥३०॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ॥ तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ३१ ॥ कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ॥ विप्रस्तु भैक्ष्योपहितैर्हविर्भिश्चिताग्निकानां व्रजति स्म लोकान् ॥ ३२ ॥

गतस्य तिथिः एकदिनमपीत्यतिथिः धर्मार्थयोर्नूतनोतिथिः अज्ञातपूर्वः अन्येभ्यागताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रैवर्गिकानिति ॥ त्रैवर्गिकान् धर्मार्थकामसाधनभूतान् आरंभान् लौकिकवैदिकोद्योगान् त्यक्त्वा मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञाने निष्ठा कार्या "ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेति" इति श्रुतेः । संन्यासस्य च मोक्षमार्गत्वाच्चदशकस्य च जपतीर्थयात्रादि चानुमतं "प्रणवात्मको वेदः प्रणवं ध्यायेदिति प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत" इति च ॥ २६ ॥ २७ ॥ एकेति ॥ "अष्टौ मासान्विहारास्तु यतेरुक्ता मनीषिभिः । वाराणसीं प्रविष्टस्य विद्यते न हि संचरः ॥ " इति वचनाच्च ॥ २८ ॥ प्राणयात्रेति ॥ प्रशस्तवर्णाः अभिशस्तपतितवर्जिताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ कृत्वेति ॥ प्राजापत्येष्ट्यनंतरमग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं कृत्वा आत्मन्यारोप्येत्यर्थः । शारीरमग्निं जाठराग्निभूतं प्राणादियुक्तम् । तमुद्दिश्य मुखे कुंडस्थानीये अग्निहोत्रबुद्ध्या भिक्षान्नरूपैः हविर्भिर्यो जुहोति "प्राणोग्निरेवेदमन्नं चान्नं नाहं भोक्ता" इत्यनुसंधाय "स चिताग्नीनाम् अग्निचितान् लोकान् व्रजति" तृतीयान्तपाठे चिन्ताग्निना ज्ञानाग्निना दर्शितान् लोकान् व्रजति । अयमविद्वद्विषयश्लोकः उत्तरस्तु ब्रह्मविद्विषयः ॥ ३२ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्राणयात्रेति ॥ भुक्तवंतो जना यस्मिन्काले प्रशस्ताः श्रेष्ठाश्चान्यो वर्णास्तेषाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कृत्वेति ॥ स्वशरीरसंस्थं प्राणाग्निहोत्रं कृत्वा चिताग्नीनां लोकान्व्रजति । तत्करणप्रकारमाह—शारीरमग्निं प्राणादिसहितमुद्दिश्य स्वमुखे कुंडस्थानीये भिक्षाप्राप्तैर्हविर्भिर्जुहोति । प्राणादिसहितो जाठराग्निरेव भोक्ता नाहमित्यनुसंधानेन यो विप्रो भुंक्ते सोऽग्निचितॉल्लोकान्व्रजति उपासनाफलोक्तेः । चिताग्निना इति पाठे चितया एवमनुसंधानेन रूपेण ज्ञानेन अग्निस्थानीयेन दर्शितॉल्लोकान्व्रजतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचिस्सुखं कल्पितबुद्धियुक्तः ॥ अनिंधनं ज्योतिरिव प्रशांतस्स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णु महापुराणे तृतीयांशे नवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥ सगर उवाच ॥ कथितं चातुराश्रम्यं चातुर्वर्ण्यक्रियास्तथा॥पुंसः क्रियामहं श्रोतुमिच्छामि द्विज सत्तम ॥ १ ॥ नित्यनैमित्तिकाः काम्याः क्रियाः पुंसामशेषतः ॥ समाख्याहि भृगुश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ २ ॥ और्व उवाच ॥ यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रयम् ॥ तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना मम ॥३॥ जातस्य जातकर्मादिक्रियाकांडमशेषतः ॥ पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥ ४ ॥ युग्मांस्तु प्राङ्मुखान्विप्रान्भोजयेन्मनुजेश्वर ॥ यथा तृप्तिस्तथा कुर्य्याद्दैवं पित्र्यं द्विजन्मनाम् ॥ ५ ॥ दर्भा युक्तैस्सबदरैर्मिश्रान्पिंडान्मुदा युतः ॥ नांदीमुखेभ्यस्तीर्थेन दद्याद्दैवेन पार्थिव ॥ ६ ॥ प्राजापत्येन वा सर्वमुपचारं प्रदक्षिणम् ॥ कुर्वीत तत्तथाशेषवृद्धिकालेषु भूपते ॥ ७ ॥

मोक्षाश्रममिति ॥ मोक्षाश्रमं पारिव्राज्यं सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः सम्यक् संपादितबुद्धियोगयुक्तः । लोक्यत इति लोकः ब्रह्मैवलोको ब्रह्मलोकः ब्रह्मणो लोक इति वा विग्रहः । द्विजातिरिति विप्रस्येव संन्यासे अधिकारोक्तेः । "गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरूजयोः क्वचित् । तुर्याश्रमे गतिः प्रोक्ता मुखजानां स्वयंभुवा" इति दत्तात्रेयोक्तेः ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने तृतीयांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ कथितमिति ॥ पुंसः क्रियां षोडश संस्काररूपां गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनवेदव्रतचतुष्टयसमावर्त्तनविवाहाः षोडशसंस्काराः ॥ १ ॥ २ ॥ यदेतदिति ॥ नित्यनैमित्तिकाश्रयमिति काम्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३ ॥ जातस्येति ॥ जातकर्मग्रहणमाधानपुंसवनादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ४ ॥-५ ॥ दर्भेति ॥ नांदी उत्सवः तत्प्रधाना नांदीमुखाः । दैवेन कराग्रेण ॥ ६ ॥ प्राजापत्येनेति ॥ प्राजापत्येन कनिष्ठिकायां मूलेन तदुक्तम् "कनिष्ठदेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्र

मोक्षाश्रममिति ॥ ब्रह्मलोकं ब्रह्मस्वरूपं लोकं व्रजतीत्युपासनफलोक्तेः । द्विजातिरिति पूर्वश्लोकोक्तस्य विप्रस्यैव निर्देशः "गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरूजयोः क्वचित् ॥ तुर्याश्रमगतिः प्रोक्ता मुखजानां स्वयंभुवा" इति दत्तात्रेयोक्तेः ॥ ३३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ कथितमिति ॥ चत्वार आश्रमा एव चातुराश्रम्यं तद्धर्मः कथित इत्यर्थः । पुंसः क्रियां षोडशसंस्काररूपाम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ जातस्येति ॥ जातस्य पुत्रस्य जातकर्मादिक्रियाकांडं च जन्मनः प्राचीनं गर्भाधानपुंसवनान्नलोभनविष्णुबलिसीमंतोन्नयनादिक्रिया समूहं च पिता कुर्वीतित्यर्थः ॥ तदुक्तं "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पंदनात्पुरा" इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ दर्भेति ॥ दैवेन तीर्थेन कराग्रेण ॥ ६ ॥ प्राजापत्येनेति ॥ प्राजापत्येन कनिष्ठिकाया मूलेन तदुक्तं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेहनि ॥ देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम् ॥८॥ शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंश्रयम् ॥ गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥९॥ नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा ॥ नामंगल्यं जुगुप्साकं नाम कुर्यात्समाक्षरम् ॥ १० ॥ नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्वक्षरान्वितम् ॥ सुखोच्चार्यं तु तन्नाम कुर्याद्यत्प्रणवाक्षरम् ॥ ११ ॥ ततोऽनंतरसंस्कारसंस्कृतो गुरुवेश्मनि ॥ यथोक्तविधि माश्रित्य कुर्य्याद्विद्यापरिग्रहम् ॥ १२ ॥ गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ॥ गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्य्याद्दारपरिग्रहम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मचर्येण वा कालं कुर्यात्संकल्पपूर्वकम् ॥ गुरोश्शुश्रूषणं कुर्यात्तत्पुत्रादेरथापि वा ॥ १४ ॥ वैखानसो वापि भवेत्परिव्राडथ वेच्छया ॥ पूर्वसंकल्पितं यादृक् तादृक्कुर्यान्नराधिप ॥ १५ ॥

करस्य तु । प्रजापतिपितृब्रह्मदैवतीर्थान्यनुक्रमात्" इति मनुः । वृद्धिकालाः कन्यापुत्रविवाहेत्यत्र वक्ष्यमाणाः ॥ ७ ॥ तत इति ॥ दशमेहनीति स्मृत्योक्तका लोपलक्षणम् । "अहन्येकादशे नाम, नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव । द्वादश्यामथ वा रात्र्यां मासे पूर्णे तथापरे" इति च स्मृतेः । देवपूर्वं 'कुल देवतानामसंबद्धं नाम कुर्य्यात्' इति शंखोक्तेः । नराख्यं पुंवाचि शर्मवर्मगुप्तदासयुक्तं यन्नाम यथा—विष्णुशर्मा इंद्रवर्मा चंद्रगुप्तः हरिदास इति देवशब्दः ऋषि पित्रादि स्वपूज्यवाची वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ नार्थहीनमिति ॥ अशस्तमश्लीलासमाक्षरं व्रीडाकरम् ॥ १० ॥ नेति ॥ नातिदीर्घं घोषाद्यक्षरं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा प्रवणाक्षरं सुसं धिलघूत्तरम् ॥११॥ तत इति ॥ अनंतराः उपनिष्क्रमणाद्युपनयनान्ताः ॥१२॥ गृहीतेति ॥ गुरुदक्षिणां गुरुत्वनिमित्तां दक्षिणां उपकुर्वाणस्तु गृहीतविद्यः समावृत्य गृही स्यात् वैखानसो यतिर्वा स्यात् ॥१३॥ ब्रह्मचर्य्येणेति॥नैष्ठिकः सन् ब्रह्मचर्याश्रमेण वा यावदायुः कालं नयेत् ॥१४॥ वैखानस इति॥किं च यावज्जीवमयमेव

"कनिष्ठादेशिन्यगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" इति । अशेषेषु वृद्धिकालेषु कन्यापुत्रविवाहेष्विति त्रयोदशाध्याये वक्ष्यमाणेषु ॥ ७ ॥ ततश्चेति ॥ दशमेहनीत्यन्येषामपि काला नामुपलक्षणं तदाहुः "नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छंति पार्थिव ॥ द्वादश्यामथ वा रात्र्यां मासे पूर्णे तथापरे" इत्यादि । देवपूर्वं 'कुलदेवतानामपूर्वकं कुलदेवतानामसंबंधनाम कुर्याद्' इति शंखस्मृतेः । यद्वा देव इव स्वपूज्यः पित्रादिस्तन्नामपूर्वकमित्यर्थः । नराख्यं पुरुषवाचकं प्रति शर्मवर्मादिसंयुक्तं च सोमवर्मा इंद्रगुप्तः शिवदास इत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ नार्थहीनमिति ॥ अशस्तं देशभाषायां लज्जावहं समाक्षरं कुर्यात् ॥ १० ॥ नातिदीर्घमिति ॥ प्रवणाक्षरं लघूत्तराक्षरं कुर्यात् ॥ ११ ॥ तत इति ॥ अनंतरसंस्कारैर्नैष्क्रमणान्नप्राशनचौलोपनयनाख्यैस्संस्कृतस्सन् यथोक्तं गुरुशुश्रूषादिलक्षणं विधिमाश्रित्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मचर्येणेति ॥ गार्हस्थ्यानिच्छायां ब्रह्मचर्येण कालं नयेदिति ॥ १४ ॥ वैखानस इति ॥ वैखानसो वानप्रस्थः । इच्छया आश्रमादाश्रमांतरं गच्छेत् यावज्जीवं ममायमेवाश्रम इति यदि पूर्वं संकल्पितं तर्हि तत्रैव तिष्ठेत् । एतच्च

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वर्षैरेकगुणां भार्य्यामुद्वहेत्त्रिगुणस्स्वयम् ॥ नाति केशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिंगलाम् ॥ १६ ॥ निसर्गतोधिकांगां वा न्यूनांगामपि नोद्वहेत् ॥ नाविशुद्धां सरोमां वाकुलजां वापि रोगिर्णीम् ॥ १७ ॥ न दुष्टां दुष्टवाक्यां वा व्यंगिनीं पितृमातृतः ॥ न श्मश्रुव्यंजनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥ १८ ॥ न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ॥ नानिबंधेक्षणां तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ॥ १९ ॥ यस्याश्च रोमशे जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥ गंडयोः कूपरौ यस्या हसंत्यास्तां न चोद्वहेत् ॥ २० ॥ नातिरूक्षच्छविं पांडुकरजामरुणेक्षणाम् ॥ आपीन हस्तपादां च नकन्यामुद्वहेद्बुधः ॥ २१ ॥ न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत्संहतभ्रुवम् ॥ न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ॥ २२ ॥ पंचमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ॥ गृहस्थश्चोद्वहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥ २३ ॥

ममाश्रम इति पूर्वं संकल्पितश्चेत्तत्रैव तिष्ठेत् न त्वाश्रमांतरं गच्छेत् तत्रापि विरक्तौ सत्यां यतिः स्यादेव न त्वाश्रमांतरगामी "यदहरेव विरज्येत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ वर्षैरिति ॥ एकगुणामिति यवीयसीत्वोपलक्षणम् । "अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला" इति कन्ययाः दशवर्षात्परमविवाह्यत्वस्मरणात् । 'असपिंडां यवीयसीम्' इति स्मृतेश्च ॥ १६ ॥ १७ ॥ न दुष्टामिति ॥ व्यंगिनीमिति व्यंगिनीं निंद्याम् । व्यंग्यमातापितृजां व्यंगाख्यत्वग्दोषमातापितृजां वा श्मश्रुरेव व्यंजनं पुंस्त्वचिह्नम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ न वामनामिति ॥ करालं दंतुरम् ॥ २२ ॥ पंचमीमिति ॥ स्वमातुः पितामहात् स्वस्य पंचमस्य संतानांतरजा तावत्संख्यजनव्यवहिता कन्या मातृपक्षात्पंचमी तथा वरप्रपितामहस्य कूटस्थस्य सप्तमस्य संतानां

दृढवैराग्याभावे द्रष्टव्यं दृढवैराग्ये तु भवेदेव "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतेः ॥१५॥ वर्षैरिति । वर्षैरेकगुणामिति न्यूनत्वमात्रोपलक्षणम् अन्यथा तु सांगवेदाध्ययनादिव्यासक्तस्य त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं विवाहो यदि भवेत् "दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला" इति निंदितरजस्वलोद्वाहापत्तेः ॥ १६ ॥ निसर्गत इति ॥ अविशुद्धां शूद्रादिसंवर्धिताम् अकुलजां दुष्कुलजाम् ॥ १७ ॥ नेति ॥ दुष्टवाक्यां पापादिविरुद्धबहुभाषिणीं पितृतो मातृतो वा व्यंगिनीं व्यंगमत्र कुष्ठादि कुष्ठी मातापितृजामित्यर्थः । श्मश्रुव्यंजनवतीं श्मश्रूणां व्यंजनं पुंस्त्वाभिव्यंजकं चिह्नं तद्वतीम् ॥ १८ ॥ नेति ॥ अनिबंधेक्षणां घनैः पक्ष्मभिरसंवृतनेत्रां वृत्ताक्षीं वर्तुलनेत्राम् ॥१९॥२०॥२१॥ नेति ॥ संहतभ्रुवं संहते संलग्ने भ्रुवौ यस्यास्तां करालमुखीं दंतुरास्याम् ॥ २२ ॥ पंचमीति ॥ पंचमीति यतस्सुतानां शाखाभेदस्स कूटस्थः तत्र मातृपक्षात्परं मातुः प्रपितामहात्कूटस्थाप त्यात्तत्सोदरप्रभृतिशाखांतरे जनचतुष्टयमतीत्य पंचमीं तथा वरप्रपितामहाच्छाखांतरे तावज्जनव्यवधानवतीं पितृपक्षात्सप्तमीमुद्वहेत् । एवं च सति "पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति याज्ञवल्क्यवचनं कूटस्थ प्रभृतिगणनेन समानार्थमेव । यत्तु पैठीनसिवचनं तन्मातृतः पंच पितृतः सप्त पुरुषानतीत्योद्वहेत् । यच्च सर्वपुराणप्रसिद्धं कृष्णार्जुनप्रद्युम्नानिरुद्धादीनां मातुलपितृस्वसृसुतोद्वहनं तद्देशभेदे सदाचारप्राप्तं तदपि सदा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ गांधर्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥ २४ ॥ एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो महर्षिभिः ॥ कुर्वीत दारग्रहणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥ सधर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तया ॥ समुद्वहेद्ददात्येतत्सम्यगूढं महाफलम् ॥ २६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ सगर उवाच ॥ गृहस्थस्य सदाचारं श्रोतुमिच्छाम्यहं मुने ॥ लोकादस्मात्परस्माच्च यमातिष्ठन्न हीयते ॥ १ ॥ और्व उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपाल सदाचारस्य लक्षणम् ॥ सदाचारवता पुंसा जितौ लोकावुभावपि ॥ २ ॥ साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ॥ तेषामाचरणं यस्तु सदाचारस्स उच्यते ॥ ३ ॥ सप्तर्षयोथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा ॥ सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते ॥ ४ ॥ ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय मनसा मतिमान्नृप ॥ प्रबुद्धश्चिंतयेद्धर्ममर्थं चाप्यविरोधिनम् ॥ ५ ॥ अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिंतयेत् ॥ दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिना ॥ ६ ॥ परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप ॥ धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्वेष्टमेव च ॥ ७ ॥ ततः काल्यं समुत्थाय कुर्य्यान्मूत्रं नरेश्वर ॥ ८ ॥

तरजाता तावत्संख्यजनव्यवहिता कन्या पितृपक्षात्सप्तमी । इदं च पंचमीसप्तमीभ्यामर्वाङ् निषेधपरम् । तयोर्न विवाहविधिपरम् । "पंचमात्सप्तमाद्ऊर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा" इति स्मृतेः ॥ २३ ॥ ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मादिविवाहानां स्वरूपं स्मृतिषु द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ छ . ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मस्सूर्य्योदयात्प्राक् तृतीयो मुहूर्त्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत इति ॥ मैत्रं चारकल्प्यश्रुतिमूलत्वात् मातुलस्येव यो भागस्ते पैतृष्वसेयो वपामिवेत्येवमादिवैदिकालिंगमूलत्वाच्च यथादेशाचारं व्यवस्थापनीयम् । "देशजातिकुलधर्माश्चात्मीयैरविरुद्धाः प्रमाणम्" इति गौतमादिस्मृतेः । न च स्मृतिविरोधः । तासां सगोत्रमातुलविषयत्वात् तदाह शातातपः "मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चांद्रायणं चरेत्" इति । मातृगोत्रां मातुलसुतां विवाह्य चांद्रायणं चरेदिति । एवमादिषु मातृसगोत्रामिति विशेषणात् यत्र पुत्रिकाकरणविषये मातृसगोत्रो मातुलः तत्सुतैव विवाह्येति गम्यते । अन्यत्र तु "एकत्वं सा. गता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके । स्वगोत्राद्विद्यते नारी विवाहोत्सव एव च" इत्यादि मातृस्वभर्त्रैक्ये सति मातुलसुतायाः मातृसगोत्रत्वाभावाद्विवाहो न विरुध्यत इत्यवादि वैदिकैः । प्रकृतमनुसरामः ॥ २३ ॥ न्यायेन धर्मविवाहेन तमेव दर्शयितुम् अष्टौ विवाहानाह—ब्राह्म इति ॥ स्मृतिश्च "ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता । यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ॥ सहोभौ चरतां धर्मं प्राजापत्यो विधिस्स्मृतः । आसुरो द्रविणादानाद्गांधर्वस्समयान्वितः ॥ राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछलात् ॥" इति ॥ २५ ॥ एतेषामिति ॥ तदाह देवलः "आद्या विवाहाश्चत्वारो धर्माः श्रेयःप्रदायकाः । अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च क्षालयंति द्वयोर्मलम्" इति "गांधर्वराक्षसौ चैव ह्यासुरो वैश्यशूद्रयोः । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥" इति ॥ २५ ॥ सधर्मचारिणीमिति ॥ समुद्वहेद्विभृयात् । ऊढं धृतं सत् ॥ २६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे दशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥ १० ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्राह्म इति ॥ ब्राह्मे सूर्योदयात् प्राक्तृतीये मुहूर्ते अर्थं च धर्मस्याविरोधिनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ परित्यजेदिति ॥ असुखोदर्कमसुखोत्तरफलम् ॥ ७ ॥ तत इति ॥ काल्यमुषसि । मैत्रं मित्राधिष्ठितपायु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥ दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषं च विसर्जयेत् ॥ ९ ॥ पादावनेजनोच्छिष्टं प्रक्षिपेन्न गृहांगणे ॥ १० ॥ आत्मच्छायां तरुच्छायां गोसूर्य्याग्न्यनिलांस्तथा ॥ गुरुद्विजादींस्तु बुधो नाधिमेहेत्कदाचन ॥ ११ ॥ न कृष्टे सस्यमध्ये वा गोव्रजे जनसंसदि ॥ न वर्त्मनि न नद्यादितीर्थेषु पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ नाप्सु नैवांभसस्तीरे श्मशाने न समाचरेत् ॥ उत्सर्गं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जनम् ॥ १३ ॥ उदङ्मुखो दिवामूत्रं विपरीतमुखो निशि ॥ कुर्वीतानापदि प्राज्ञो मूत्रोत्सर्गं च पार्थिव ॥ १४ ॥ तृणैरास्तीर्य्य वसुधां वस्त्रप्रावृतमस्तकः ॥ तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किंचिदुदीरयेत् ॥ १५ ॥ वल्मीकमूषिकोद्धृतां मृदं नांतर्जलां तथा ॥ शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसंभवाम् ॥ १६ ॥ अणुप्राण्युपपन्नां च हलोत्खातां च पार्थिव ॥ परित्यजेन्मृदो ह्येतास्सकलाश्शौचकर्मणि ॥ १७ ॥ एका लिंगे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप ॥ हस्तद्वये च सप्त स्युर्मृदश्शौचोपपादिकाः ॥ १८ ॥ अच्छेनागंधलेपेन जलेनाबुद्बुदेन च ॥ आचामेच्चमृदं भूयस्तथा दद्यात्समाहितः ॥ १९ ॥ निष्पादितांघ्रिशौचस्तु पादावभ्युक्ष्य तैः पुनः ॥ त्रिःपिबेत्सलिलं तेन तथा द्विः परिमार्जयेत् ॥ २० ॥ शिर्षण्यानि ततः खानि मूर्द्धानं च समालभेत् ॥ बाहू नाभिं च तोयेन हृदयं चापि संस्पृशेत् ॥ २१ ॥ स्वाचांतस्तु ततः कुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् ॥ आदर्शांजनमांगल्यं दूर्वाद्यालंभनानि च ॥ २२ ॥

मित्रदैवत्यं पायुकृत्यं मलोत्सर्गादिकम् ॥८॥ नैर्ऋत्यामिति ॥ नैर्ऋत्यां दिशि ग्रामात् तदसंभवे स्वावसथात् दूरे ॥९॥१०॥ आत्मच्छायामिति ॥ आत्मच्छायामित्यादि प्रतीतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उदङ्मुख इति ॥ दिवेति संध्ययोरुपलक्षणम् । "दिवासंध्यासुकर्णस्थयज्ञसूत्र उदङ्मुखः" इति स्मृतेः ॥ १४ ॥ १५ ॥ वल्मीकेति ॥ लेपसंभवां मूत्रादिलेपगताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकेति ॥ पूर्वं गंधलेपक्षयकरं शौचं कृत्वा अथैकादिसंख्यं मृच्छौचम् । अथ पादशौचमथाचमनमथ संध्यावंदनादिकमिति क्रमः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

कृत्यं मलोत्सर्गादिकर्म ॥ ८ ॥ नैर्ऋत्यामिति ॥ ग्रामान्नैर्ऋत्यां तदसंभवे स्वगृहाद्दूरं मूत्राद्युत्सर्गं कुर्यात् ॥ ९ ॥ १० ॥ आत्मच्छायामिति ॥ गुरुद्विजातीन्प्रति तदभिमुखो न मेहीतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वल्मीकेति ॥ लेपसंभवां भित्तिसंभवाम् ॥ १६ ॥ अण्विति ॥ अणुभिः प्राणिभिरुपपन्नाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अच्छेनेति ॥ आचामेत् शौचं कुर्यादित्यर्थः । यद्वा आचामेदित्याचमनं प्रस्तुत्य तस्य पूर्वांगमाह—मृदमिति । अन्यां मृदमादद्यात् ॥ १९ ॥ निष्पादितेति ॥ तया मृदा निष्पादितमंघ्रिशौचं येन सः तेन सलिलेन मुखं द्विः परिमार्जयेत् ॥ २० ॥ शीर्षण्यानीति ॥ शीर्षण्यानि शिरस्स्थानि खानि इंद्रियच्छिद्राणि आलभेत स्पृशेत् । अजपन्निति पाठे मौनीभूत्वेत्यर्थः । अत्र च विशेषो दक्षोक्तः "प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदंबु वीक्षितम् । संवृत्यांगुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ॥ संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यं तु समुपस्पृशेत् । अंगुष्ठविप्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनंतरम्॥अंगुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः । कनिष्ठांगुष्ठतो नाभिं हृदयं तु तलेन वै॥ सर्वाभिस्तु शिरस्स्पर्शेद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्" ॥२१॥ अथ प्रातस्स्नानस्य मूलकं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्स्ववर्णधर्मेण वृत्त्यर्थं च धनार्जनम् ॥ कुर्वीत श्रद्धासंपन्नो यजेच्च पृथिवीपते ॥२३॥ सोमसंस्था हविस्संस्थाः पाकसंस्थास्तु संस्थिताः ॥ धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥ २४ ॥ नदीनदतटाकेषु देवखातजलेषु च ॥ नित्यक्रियार्थं स्नायीत गीरिप्रस्रवणेषु च ॥ २५ ॥ कूपेषूद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ॥ गृहेषूद्धृततोयेन ह्यथवा भुव्यसंभवे ॥२६॥ शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥ २७ ॥ त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ॥ ऋषीणां च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ २८ ॥ पितॄणां प्रीणनार्थाय तदपः पृथिवीपते ॥ पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्प्रपितामहान् ॥ २९ ॥ मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ॥ दद्यात्पैत्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥ ३० ॥

॥ २३ ॥ सोमसंस्था इति ॥ सोमसंस्थादयो गौतमोक्ताः । "औपासनाष्टकपार्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रहायणी चातुर्मास्यादिनिरूढपशुबंधस्सौत्रामणिरिति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोम उक्थ्याः षोडशी वाजपेयोतिरात्राप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः" इति । यतः एताः संस्थाः धने संस्थिता धनायत्ता इति अतो धनार्जने यतेत ॥ २४ ॥ नदीति ॥ तटाको मनुष्यखातः । मनुष्यैरखातो द्रोण्यादिर्देवखातः॥ ॥ २५ ॥ कूपेष्विति ॥ भुवि कूपतटाकभूमौ भुव्यसंभवे तत्र स्नातुं शक्त्यसंभवे उद्धृततोयेन गृहे स्नायात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

रणभूतशौचोक्त्यैवोक्तप्रायत्वात् 'नित्योदकी भवेद्विप्रः' इति च पूर्वं संक्षेपेणोक्तत्वात्संध्योपासनहोमादीनां च सूर्योदयास्तमयप्रसंगेन प्रागेवोक्तत्वात्तदुपरितनं कर्मकांडमाह—स्वाचांतश्चेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोमसंस्था इति ॥ सोमसंस्था अग्निष्टोमाद्याः हविस्संस्था अग्न्याधेयाद्याः । यदाह गौतमः—"अष्टका पार्वणश्राद्धः श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः अग्न्याधेयम् अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबंधस्सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्याषोडशीवाजपेयातिरात्राप्तोर्यामा इति सप्त सोमसंस्थाः" इति ॥ २४ ॥ माध्याह्निकस्नानतर्पणान्याह—नदीनदेत्यादिना—नदीनदेति ॥ देवखातः अमनुष्यकर्तृको ह्रदः ॥ २५ ॥ कूपेष्विति ॥ कलशाभिरुद्धृतेन तोयेन तत्तटभूमौ स्नायात् । गमनाद्यशक्त्या तत्तटभूमिस्नानासंभवे कूपाद्युद्धृतेन शीतोदकेन स्वगृहे स्नायात् । तत्राप्यशक्तः उष्णोदकेन, तत्राप्यशक्तः मंत्रस्नानादिकं कुर्यादिति स्मृतिभ्यो ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ त्रिरप इति ॥ त्रिरप इति भूर्देवान्भुवर्देवान्सुवर्देवान्वस्तर्पयामीत्येवं त्रिरपवर्जयेत् दद्यात्। तथर्षीणामपि भूर्भुवस्सुवः प्रयोगेण त्रिरपो दद्यात् प्रजापतिं तर्पयामीति सकृत् ॥ २८ ॥ पितॄणामिति ॥ पितॄणामपि भूरादिप्रयोगेण साधारणपितॄणां तत्प्रयोगं विना स्वपितॄणां चेत्यर्थः ॥२९॥ मातामहायेति ॥ पैत्रेण तर्जनीमूलेन काम्यं फलविशेषार्थम् ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मात्रे स्वमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ॥ गुरूणां मातुलानां च स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥ ३१ ॥ इदं चापि जपेदंबु दद्यादात्मेच्छया नृप ॥ उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणम् ॥ ३२ ॥ देवासुरास्तथा यक्षा नागगंधर्वराक्षसाः ॥ पिशाचा गुह्यकास्सिद्धाः कूष्मांडाः पशवः खगाः ॥ ३३ ॥ जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जंतवः ॥ तृप्तिमेतेन यांत्याशु मदत्तेनांबुनाऽखिलाः ॥ ३४ ॥ नरकेषु समस्तेषु यातनासु च संस्थिताः ॥ तेषामाप्यायनायैतदीयते सलिलं मया ॥ ३५ ॥ ये बांधवाबांधवा ये येन्यजन्मनि बांधवाः ॥ ते तृप्तिमखिला यांतु ये चास्मत्तोभिवांछति ॥ ३६ ॥ यत्र क्वचनसंस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् ॥ इदमाप्यायनायास्तु मया दत्तं तिलोदकम् ॥ ३७ ॥ काम्योदकप्रदानं ते मयैतत्कथितं नृप ॥ यदत्त्वा प्रीणयत्येतन्मनुष्यस्सकलं जगत् ॥ जगदाप्यायनोद्भूतं पुण्यमाप्नोति चानघ ॥ ३८ ॥ दत्त्वा काम्योदकं सम्यगेतेभ्यः श्राद्धयान्वितः ॥ आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलांजलिम् ॥ ३९ ॥ नमो विवस्वते ब्रह्मभास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मसाक्षिणे ॥ ४० ॥ ततो गृहाऽर्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम् ॥ जलाभिषेकैः पुष्पैश्च धूपाद्यैश्च निवेदनम् ॥ ४१ ॥ अपूर्वमग्निहोत्रं च कुर्यात्प्राग्ब्रह्मणे नृप ॥ ४२ ॥ प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥ गृहेभ्यः काश्य पायाथ ततोनुमतये क्रमात् ॥ ४३ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नम इति ॥ ब्रह्मभास्वते वेदैः प्रकाशमानाय सवित्रे प्रेरकाय ॥ ४० ॥ तत इति ॥ गृहार्चनम् अभीष्टसुरपूजनं कुर्यादित्येव अपूर्वमित्यस्मात्प्राक् सर्वस्मिन्नपि वैराश्यमित्यर्थः । परितप्यं तस्यार्थः । देवपूजनात्परं विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वैश्वदेवं हविर्निरूप्यते तेन देवयज्ञादिकर्म कुर्यात् ॥ ४१ ॥ तत्कथम् इत्यत्राह—अपूर्वमिति ॥ पूर्वमस्य प्रकृतिभूतं होमांतरं नास्तीत्यपूर्वं होमांतरप्रकृतित्वाभावात् । अग्निहोत्रमग्नौ दर्वीहोमं वैश्वदेवयज्ञाख्यं ब्रह्माहुत्यादिपंचाहुतिकम् । "अपूर्वो दर्विहोमो जुहोतिचोदनस्वाहाकारप्रधानः" इत्यापस्तंबः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नम इति ॥ ब्रह्म भास्वते वेदैः प्रकाशमानाय । ब्रह्मन्नितिपाठे हे ब्रह्मन् भास्वदादिरूपाय तुभ्यं नम इत्यन्वयः । जगत्सवित्रे विश्वजनकाय कर्मदायिने प्रवर्तकाय ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अपूर्वमिति ॥ अपूर्वमनन्यप्रकृतिकमग्निहोत्रम् अग्नौ होमं ब्रह्मादिपंचाहुतिकं देवयज्ञाख्यं दर्वीहोमं कुर्यादित्यर्थः । "अपूर्वो दर्विहोमो जुहोतिचोदनस्वाहाकार प्रधानः" इत्यापस्तंबोक्तेः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तच्छेषं मणिके पृथ्वीपर्जन्येभ्यः क्षिपेत्ततः ॥ द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणे क्षिपेत् ॥४४॥ गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानपि मे शृणु ॥४५॥ इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय तथैंदवे ॥ प्राच्यादिषु बुधो दद्याद्भुतशेषात्मकं बलिम् ॥ ४६ ॥ प्रागुत्तरे च दिग्भागे धन्वंतारिबलिं बुधः ॥ निर्वपेद्वैश्वदेवं च कर्म कुर्य्यादतः परम् ॥ ४७ ॥ वायव्यां वायवे दिक्षु समस्तासु यथादिशम् ॥ ब्रह्मणे चांतरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिम् ॥ ४८ ॥ विश्वेदेवान्विश्वभूतानष्टौ विश्वपतीन्पितॄन् ॥ यक्षाणां च समुद्दिश्य बलिं दद्यान्नरेश्वर ॥ ४९ ॥ ततोन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ बुधः ॥ दद्यादशेषभूतेभ्यस्स्वेच्छया सुसमाहितः ॥ ५० ॥ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धास्सयक्षोरगदैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवस्सर्वमस्ता ये चान्नमिच्छंति मयात्र दत्तम् ॥ ५१ ॥ पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः ॥ प्रयांति ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवंतु ॥ ५२ ॥ येषां न माता न पिता न बंधुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥ तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेव ते यांतु तृप्तिं मुदिता भवंतु ॥ ५३ ॥

तदिति ॥ अथ भूतयज्ञः । पृथ्वीपर्जन्यादिबलिः मणिके उदधाने ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वायव्यामिति ॥ वायव्यां वायव इति ॥ वीप्सया प्रतिदिशं वायुबलिः दिशां च बलिः प्राच्येति बलिः प्राच्यै दिश इत्यादि ब्रह्मादिबलित्रयं, मध्ये तदुत्तरतो विश्वेदेवादिबलिद्वयं, परं विश्वेदेवापरबलिः दक्षिणतः पितृबलिः वायव्ये यक्षबलिः । अयं क्रमः पारस्करगृह्ये द्रष्टव्यः । अथ पारस्करगृह्यं काण्वानां वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्येभ्यः काश्यपायानुमतय इति भूतगृहेभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै धात्रे विधात्रे च द्वार्यतयोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये च त्रीन् ब्रह्मणेंतरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः तेषामुत्तरत उषसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यस्स्वधा नम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरपूर्वस्यां दिशि निनयेद्यक्षेभ्यस्तत्र इत्युद्धृत्यान्नं ब्राह्मणायावनौ दद्याद्वायंतत इति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ येषामिति ॥ सिद्धिः सामग्री ॥ ५३ ॥

भूतयज्ञमाह तच्छेषमित्यादिना—तच्छेषमिति ॥ मणिके तदोपासनसन्निधौ गृहस्य मध्ये ब्रह्मण इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ प्रागुत्तरे चेति ॥ धन्वंतारिबलिं बुधो निर्वपेदित्यन्वयः । तदेवं गार्ह्यदेवेभ्यो बलिहरणमुक्तं तदितरसमस्तदेवतावलिमाह—वैश्वदेवमित्यादिना—संति मानवा इत्यंतेन विश्वेगार्हव्यतिरिक्ताः सर्वे यजनीया यस्मिन्तद्वैश्वदेवाख्यं बलिं कुर्यादित्यर्थः ॥४७॥ वायव्यामिति ॥ समस्तासु दिक्षु वायव्यां वायव इति वायुमेवोद्दिश्य बलिं क्षिपेत् । ततः प्राच्यै दिशे दक्षिणायै दिश इति दिशां बलिं क्षिपेत् "वायव्यं वायवे दिक्षु समस्तासु ततो दिशाम्" इति पाठान्तरे तु वायव्यं वायवे दिक्षु च दिशां बलिं क्षिपेदित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ विश्वेदेवानिति ॥ विश्वेदेवांश्चोद्दिश्य स्वगृह्योक्तविधानेन बलिं दद्यात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ येषामिति ॥ येषामन्नं व्रीह्यादि नास्ति तस्यापि तस्मिन्नान्नसिद्धिः पाकसाधनं नास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहं च विष्णुर्न यतोन्यदस्ति ॥ तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्दशो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽखिलभूतसंघाः ॥ तृप्त्यर्थमन्नं हि मया निसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवंतु ॥ ५५ ॥ इत्युच्चार्य्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धा समन्वितः ॥ भुवि सर्वोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥ ५६ ॥ श्वचंडालविहंगानां भुवि दद्यान्नरेश्वर ॥ ये चान्ये पतिताः केचिदपुत्राः संति मानवाः ॥ ५७ ॥ ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद्गृहांगणे ॥ अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं तु यथेच्छया ॥ ५८ ॥ अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना ॥ तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ५९ ॥ श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ॥ गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही ॥ ६० ॥ अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् ॥ पूजयेदतिथिं सम्यङ्नैकग्रामनिवासिनम् ॥ ६१ ॥ अकिंचनमसंबंधमज्ञातकुलशीलिनम् ॥ असंपूज्यातिथिं भुक्त्वा भोक्तुकामं व्रजत्यधः ॥ ६२ ॥ स्वाध्यायगोत्राचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ॥ हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥ ६३ ॥ पित्रर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप ॥ तदेश्यं विदिताचारसंभूतिं पांचयज्ञिकम् ॥ ६४ ॥ अन्नाग्रं च समुद्धृत्य हंतकारोपकल्पितम् ॥ निर्वापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपपादयेत् ॥ ६५ ॥

भूतानीति ॥ भूतनिकायभूतां प्राणिनां शरीरभूतम् ॥ ५४ ॥ चतुर्दश इति ॥ चतुर्दशो गणः । 'देवा मनुष्याः पितरः' इत्यादिना प्रागुक्तः । "अष्टविधं दैवत्यं तैर्यग्योन्यंच पंचधा भवति । मानुष्यं चैकविधं समासतो भौतिकः सर्गः ।" इति "सिद्धगुह्यकगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः । विद्याधराः पिशाचाश्च निर्दिष्टा देवयोनयः" इति "सरीसृपा वानराश्च पशुगोमृगपक्षिणः । तिर्यंच इति कथ्यंते पंचैताः प्राणिजातयः" इति । मनुष्या एकज्ञातिरिति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तत इति ॥ नाडिकायाश्चतुर्भागो गोदोहः ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अकिंचनमिति ॥ 'भोक्तुकाममसंपूज्य भोज्यं भुक्त्वा' इति पाठः । "असंभोज्यातिथिं भक्तं भोक्तुकामं व्रजत्यधः" इति वा पाठः । भक्तमश्नन् भुंजन् इति वा पाठः ॥ ६२ ॥ स्वाध्यायेति ॥ चरणं वेदावांतरशाखाः पूर्वाचारो वा ॥ ६३ ॥ पित्रर्थमिति ॥ पित्रर्थमतीतश्राद्धार्थं पांचयज्ञिकं पंचयज्ञकारिणम् ॥ ॥ ६४ ॥ अन्नाग्रमिति ॥ अग्रं भोजनाद्यनुच्छिष्टम् "ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्राण्येव तु चत्वारि हंतकारं प्रचक्षते" इति । निर्वापामीति पाका

॥ ५४ ॥ चतुर्दश इति ॥ चतुर्दशसंख्याको भूतगणो य एषः देवा मनुष्या इत्यादिकीटपतंगांत उक्तः । तत्र स्थिता येखिलभूतसंघास्तत्तदवांतरविशेषाः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तत इति ॥ गोदोहनमात्रं घटिकायाश्चतुर्थांशम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स्वाध्यायेति ॥ चरणमाचरणं शाखाविशेषमपृष्ट्वा ॥ ६३ ॥ पित्रर्थं चेति ॥ पित्रर्थं नित्यश्राद्धार्थम् आशयेत् । विदितः आचारस्संभूतिश्च कुलं यस्यसः । तं पांचयज्ञिकं पंचयज्ञकारिणम् ॥ ६४ ॥ अन्नाग्रमिति ॥ अन्नाग्रं भोजनाद्यनुच्छिष्टम् । अत्र चोक्तं—"ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्राण्येव तु चत्वारि हंतकारं प्रचक्षते" इति । मनुष्येभ्यो हंतेति मंत्रेण

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ॥ इच्छया च बुधो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ६६ ॥ इत्येतेतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये ॥ चतुरः पूजयित्वैतान्नृप पापात्प्रमुच्यते ॥ ६७ ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते ॥ स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ६८ ॥ धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणोऽर्यया ॥ प्रविश्यातिथिमेते वै भुंजंतेन्नं नरेश्वर ॥ ६९ ॥ तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ॥ स केवलमघं भुंक्ते यो भुंक्ते ह्यतिथिं विना ॥ ७० ॥ ततः स्ववासिनीं दुःखीं गुर्विणीं वृद्धबालकान् ॥ भोजयेत्संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥ ७१ ॥ अभुक्तवत्सु चैतेषु भुंजन्भुंक्ते स दुष्कृतम् ॥ मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग्जायते नरः ॥ ७२ ॥ अस्नाताशी मलं भुंक्ते ह्यजपी पूयशोणितम् ॥ असंस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं शकृत् ॥ ७३ ॥ अहोमी च कृमीन्भुंक्ते अदत्त्वा विषमाश्नुते ॥ ७४ ॥ तस्माच्छृणुष्व राजेंद्र यथा भुंजीत वै गृही ॥ भुंजतश्च यथा पुंसः पापबंधो न जायते ॥ ७५ ॥ इह चारोग्यविपुलं बलबुद्धिस्तथा नृप ॥ भवत्यरिष्टशांतिश्च वैरिपक्षाभिचारिणः ॥ ७६ ॥ स्नातो यथावत्कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुंजीत प्रयतो गृही ॥ ७७ ॥ कृते जपे हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृप ॥ दत्त्वाऽतिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यस्संश्रिताय च ॥ पुण्यगंधश्शस्तमाल्यधारी चैव नरेश्वर ॥ ७८ ॥ नैकवस्त्रधरो नार्द्रपाणिपादो महीपते ॥ विशुद्धवदनः प्रीतो भुंजीत न विदिङ्मुखः ॥ ७९ ॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः ॥ अन्नं प्रशस्तं पथ्यं च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः ॥ ८० ॥

त्सिद्धं निर्वापभूतं मनुष्येभ्यो हंतेतिमंत्रेण श्रोत्रियाय देयमन्नं हंतकाराख्यम् ॥६५॥६६॥ इत्येत इति ॥ एते अतिथयः 'अज्ञातकुलनामानम्' इत्युक्तश्च । श्रोत्रियश्च पारिव्राड्ब्रह्मचारिवर्गश्च वेदाहरणकार्य्येणेति प्रागुक्तश्चेत्येतांश्चतुरो वर्गान् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तत इति ॥ पारिणीता पितृगेहे स्थिता स्ववासिन्यादीनां चरमं पश्चात् गृही भुंजीतेति शेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अस्नातेति ॥ असंस्कृतं वैश्वदेवादिना ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

मनुष्यवज्ञार्थं प्रदेयमन्नं हंतकारार्थं निर्वापभूतं पृथक्कृत्य स्थापितम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इतीति ॥ इत्येते अतिथयः अज्ञातकुलनामा च श्रोत्रियश्च परिव्राट् ब्रह्मचारिवर्गश्चेत्यत्र प्रोक्तास्त्रयः । वेदाहरणकार्येणेति प्रागुक्तांश्चेत्येतांश्चतुरो वर्गान्भुंजयेत् ॥ ६७ ॥६८॥६९॥७० ॥ तत इति ॥ स्ववासिनी कृतविवाहा पितृगृहस्थकन्या चरमं पश्चाद्गृही भुंजीत ॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥ प्राङ्मुख इति ॥ प्राङ्मुख

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सापदसंस्कृतम् ॥ दत्त्वा तु भक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ॥ ८१ ॥ प्रशस्तशुद्धपात्रे तु भुंजीताकुपितो द्विजः ॥ ८२ ॥ नासंदिसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर ॥ नाकाले नातिसंकीर्णे दत्त्वाग्रं च नरोग्नये ॥ ८३ ॥ मंत्राभिमंत्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप ॥ अन्यत्र फलमूलेभ्यश्शुष्कशाखादिकात्तथा ॥ ८४ ॥ तद्वद्धारीतकेभ्यश्च गुडभक्ष्येभ्य एव च ॥ भुंजीतोद्धृतसाराणि न कदापि नरेश्वर ॥ ८५ ॥ न शेषं पुरुषोश्नीय्यादन्यत्र जगतीपते ॥ मध्वंबुदधिसर्पिभ्यस्सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ ८६ ॥ अश्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ॥ लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥ ८७ ॥ प्राग्द्रवं पुरुषोश्नीयान्मध्ये कठिनभोजनः ॥ अंते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुंचति ॥ ८८ ॥ अनिंद्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोन्नमकुत्सयन् ॥ पंचग्रासं महामौनं प्राणाद्याप्यायनं हि तत् ॥ ८९ ॥ भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोपि वा ॥ यथावत्प्रनराचामेत्पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥ ९० ॥ स्वस्थः प्रशांतचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ॥ अभीष्टदेवतानां तु कुर्वीत स्मरणं नरः ॥ ९१ ॥ अग्निराप्याययेद्धातुं पार्थिवं पवनेरितः ॥ दत्तावकाशं नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥ ९२ ॥

नेति ॥ असंस्कृतं वैश्वदेवादिना ॥ ८१ ॥८२॥ नासंदीति ॥ आसंदि वेत्रादिमयं चतुष्पादमासनं 'नान्यमासनमारोपयेत्' इति विष्णुस्मृतेः । अदेशे कुत्सितस्थाने आकाशे अनावृते । अकाले इति वा पाठे 'नांतरा भोजनं कुर्य्याद्' इति अग्नयेग्रमिति परिविष्टस्यान्नस्याग्रं मंत्रं विनाग्नौ प्रक्षिपेदिति विधिः ॥८३॥८४॥तद्वदिति॥ हरीतकमपक्वलेह्यादिभेदः ॥ ८५ ॥ न शेषमिति ॥ शेषं स्वेनापि खादितशेषं "खादितार्धं पुनः खादन्मोदकानि फलानि वा । दंपत्योर्भुक्तशेषं वा भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत्" इति स्मृतेः । नाशेषमिति पाठे निश्शेषं नाश्नीयात् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अनिंद्यमिति ॥ अनिंद्यमनिषिद्धं पंचग्रासं भक्षयेदिति शेषः । महामौनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ अग्निरिति ॥ पार्थिवं धातुं देहं अन्नरसेनाप्याययन्नन्नं जरयत्विति शेषः ॥ ९२ ॥

उदङ्मुखो वा भुंजीत ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ नेति ॥ आसंदि दारुमयं त्रिपादादि । अदेशे अयोग्यस्थाने । अकाले संध्यादिसमये । आकाश इति पाठे अनावृते । अग्रमग्नये दत्त्वा परिशिष्टस्यान्नस्याग्रं किंचिदग्नौ क्षिप्त्वा ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ तद्वदिति ॥ हरीतकेभ्यः अपक्वलेह्यादिभ्यः गुडभक्षेभ्यो मोदकादिभ्यः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अश्नीयादिति ॥ तन्मयो भूत्वा अन्ने दत्तचित्तस्सन् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अनिंद्यमिति ॥ अनिंद्यम् अनिषिद्धमन्नम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ अग्निरिति ॥ अग्निः पवनप्रेरितस्सन्नभसा दत्तावकाशमन्नं जरयतु ततश्चान्नरसादिकेन पार्थिवं धातुमाप्यायत्विति पंचभूतानुग्रहप्रार्थनम ॥ ९२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ॥ भवत्येतत्परिणतं ममास्त्यव्याहतं सुखम् ॥९३॥ प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा॥ अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् ॥९४॥ अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम्॥ सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छंत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥ ९५ ॥ विष्णुस्समस्तेंद्रियदेहदेही वृथा न भूतो भगवान्यथैकः ॥ सत्येन तेनात्तमशेषमन्नमारोग्यतां मे परिणाममेतु ॥ ९६ ॥ विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ॥ सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्यन्नमिदं तथा ॥ ९७ ॥ इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ॥ अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात्कर्माण्यतंद्रितः ॥ ९८ ॥ सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना ॥ दिनं नयेत्ततस्संध्यामुपतिष्टेत्समाहितः ॥ ॥ ९९ ॥ दिनांतसंध्यां सूर्येण पूर्वामृक्षैर्युतां बुधः ॥ उपतिष्ठेद्यथान्याय्यं सम्यगाचम्य पार्थिव ॥ १०० ॥ सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवेष्यते ॥ अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ १०१ ॥ सूर्येणाभ्युदितो यश्च त्यक्तः सूर्येण वा स्वपन् ॥ अन्यत्रातुरभावात्तु प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥१०२॥ तस्मादनुदिते सूर्य्ये समुत्थाय महीपते ॥ उपतिष्ठेन्नरस्संध्यामस्वपंश्च दिनांतजाम् ॥ १०३ ॥ उपतिष्ठंति वै संध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् ॥ व्रजंति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ॥ १०४ ॥ पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ॥ वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत् ॥ १०५ ॥ तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नविसर्जनम् ॥१०६॥ अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ पादशौचासनप्रह्वस्वागतोक्त्या च पूजनम् ॥ ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव ॥ १०७ ॥ दिवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ॥ तदेवाष्टगुणं पुंसस्सूर्य्योढे विमुखे गते ॥ १०८ ॥

॥९३॥९४॥अगस्तिरिति॥तदन्नं परिणामसंभवं मम देहे न रोगं संयच्छतु मे सुखं चास्त्वित्यन्वयः ॥९५॥ विष्णुरिति॥भुक्तम् अत्तम् ॥९६॥९७॥९८॥९९॥ ॥१००॥सर्वकालमिति ॥ विभ्रमः उन्मादादिवैचित्र्यम् । आतुरेति । आतुरत्वं रोगभावः । आशौचभावः आशौचसद्भावः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ पुनरिति ॥ वैश्वदेवप्रत्यान्नायत्वेनामंत्रकं पत्नी बलिं हरेत् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ अतिथिमिति ॥ प्रह्वत्वं नम्रभावः ॥ १०७ ॥ दिवेति ॥ "सूर्योढस्तु स संप्राप्तो अन्नमिति ॥ मे मत्संबंधिनः भूम्यादीनामन्नं बलायास्तु ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ अगस्तिरिति ॥ अरोगं रोगाभावम् ॥ ९५ ॥ विष्णुरिति ॥ अत्तं भुक्तम्॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ दिनांतेति ॥ दिनांते संध्यामित्यर्थः । "प्रातस्संध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम्" इति ॥ १०० ॥ सर्वकालमिति ॥ सूतकं पुत्रजन्मादि आशौचं शावं विभ्रम उन्मादादिवैचित्र्यम् आतुरं रोगावस्था भीतिश्च ततोन्यत्र ॥१०१॥ सूर्येणेति ॥ यस्मिन्सुप्ते सूर्यं उदेति स सूर्येणाभ्युदितः यस्मिन्सुप्तेऽस्तं याति स सूर्येण त्यक्तः । सूर्योदयास्तमययोः स्वपन्प्रायश्चित्तीयते पातकी भवेदित्यर्थः ॥१०२॥१०३॥ १०४ ॥ पुनरिति ॥ वैश्वदेवनिमित्तं वैश्वदेवाख्यकर्मसिद्ध्यर्थं तत्स्थाने ये भूता इत्येव मंत्रं विना बलिं हरेत् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ दिवेति ॥ सूर्येणास्तं गच्छता ऊढः प्रापित इत्यादित्यास्तमयानंतरमागत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्मात्स्वशक्त्या राजेंद्र सूर्य्योढमतिथिं नरः ॥ पूजयेत्पूजिते तस्मिन्पूजितास्सर्वदेवताः ॥ १०९ ॥ अन्नशाकांबुदानेन स्वशक्त्या पूजयेत्पुमान् ॥ शयनप्रस्तरमहीप्रदानैरथवापि तम् ॥ ११० ॥ कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ॥ गच्छेच्छय्यामसंस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥ १११ ॥ नाविशालां न वै भुग्नां नासमां मलिनां न च ॥ न च जंतुमयींशय्यामधितिष्टेदनास्तृताम् ॥ ११२ ॥ प्राच्यां दिशि शिरश्शस्तं याम्यायामथ वा नृप ॥ सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥ ११३ ॥ ऋतावुपगमश्शस्तस्स्वपत्न्यामव नीपते ॥ पुन्नामर्क्षे शुभे काले ज्येष्ठायुग्मासु रात्रिषु ॥ ११४ ॥ नाद्यूनां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ॥ नानिष्टां न प्रकुपितां न त्रस्तां न च गर्भिणीम् ॥ ११५ ॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ॥ क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥ ॥ ११६ ॥ स्नातस्स्रग्गंधधृक्प्रीतो नाध्मातः क्षुधितोपि वा ॥ सकामस्सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥ ११७ ॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव तथा माचाथ पूर्णिमा ॥ पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव च ॥ ११८ ॥

यस्सूर्येऽस्तंगतेतिथिः" ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ अन्नेति ॥ प्रस्तरं तृणादिशयनम् ॥ ११० ॥ कृतेति ॥ अपि दारुमयीम् अनिषिद्धद्रुमकृताम् ॥ १११ ॥११२॥ ॥ ११३ ॥ ऋताविति ॥ पुन्नामर्क्षाणि दश बृहस्पत्युक्तानि–"सार्पाच्चतुष्कं रौद्रं च याम्यं त्वाष्ट्रत्रिकं जलम् । वैश्वेंद्रवासवं पौष्णं त्रिलिंगास्समुदाहृताः ॥ सौम्यवारुणमूलानि नपुंसकदिनानि तु । शेषाः पुँल्लिंगतांयाताः" इति ज्येष्ठायुग्मासु षष्ठ्यादियुग्मासु रात्रिषु तत्रापि ज्येष्ठासु यथोत्तरं शुभास्वित्यर्थः । चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमित्यादिना ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ स्नात इति ॥ कामो रिरंसा । रागः प्रीतिः ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

॥१०९॥ ११० ॥ कृतेति ॥ शय्यां खट्वाम् अस्फुटितामविदीर्णां गजदंतादिमयीं नदसंभवे दारुमयीमपि ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ऋतावुपगमश्शस्त इत्यादिना अष्टमाध्यायोक्तमेवोपगममनूद्य गुणप्र विधीयते यावत्समाप्ति ॥ ऋताविति ॥ पुन्नामर्क्षाणि दश अत्रोक्तं बार्हस्पत्यैः–"सार्पाच्चतुष्कं रौद्रं च याम्यं त्वाष्ट्रत्रिकं जलम् । वैश्वेंद्रवैष्णवं पौष्णं स्त्रीलिंगास्समुदाहृताः ॥ सौम्यवारुणमूलानि नपुंसकदिनान्यपि । शेषाः पुँल्लिंगतां प्राप्तास्तारास्सुरशचीपतेः" इति । तत्र पुन्नामर्क्षे अश्विनीरोहिणीकृत्तिकापुनर्वसुपुष्यहस्तानुराधाश्रवणपूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदाख्ये काले ऋतुदर्शनात्परासु षष्ठ्याद्यासु युग्मासु रात्रिषु तत्रापि ज्येष्ठासु उत्तरोत्तरासु शुभासु ॥ ११४ ॥ नेति ॥ अद्यूनामननुकूलाम् ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ स्नात इति ॥ आध्मातः । अतितृप्तः सकामः रिरंसुः सानुरागस्त्रियां प्रीतिमान् । व्यवायं सुरतम् ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तैलस्त्रीमांससंभोगी सर्वेष्वेतेषु वै पुमान् ॥ विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ ११९ ॥ अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात्संयमिभिर्बुधैः ॥ भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैर्नरैः ॥ १२० ॥ नान्ययोनावयोनौ वा नोपयुक्तौषधस्तथा ॥ द्विजदेवगुरूणां च व्यवायी नाश्रमे भवेत् ॥ ॥ १२१ ॥ चैत्यचत्वरतीरेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे ॥ नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते ॥ १२२ ॥ प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव भूपाल संध्ययोः ॥ गच्छेद्व्यवायं मनसा न मूत्रोच्चारपीडितः ॥ १२३ ॥ पर्वस्वभिगमोनिन्द्यो दिवा पापप्रदो नृप ॥ भुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥ ॥ १२४ ॥ परदारान्न गच्छेत मनसापि कथंचन ॥ किमु वाचास्थिबंधोपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम् ॥ १२५ ॥ मृतो नरकमभ्येति हीयते त्रापि चायुषः ॥ परदाररतिः पुंसामिह चामुत्र भीतिदा ॥ १२६ ॥ इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ॥ यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥ १२७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ और्व उवाच ॥ देवगोब्राह्मणान्तिसद्धान्वृद्धाचार्यास्तथार्चयेत् ॥ द्विकालं च नमेत्संध्यामग्नीनुपचरेत्तथा ॥ १ ॥ सदानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च महौषधीः ॥ गारुडानि च रत्नानि बिभृयात्प्रयतो नरः ॥ २ ॥ प्रस्निग्धामलकेशश्च सुगंधश्चारुवेषधृक् ॥ सितास्सुमनसो हृद्या बिभृयाच्च नरस्सदा ॥ ३ ॥ किंचित्परस्वं न हरेन्नाल्पमप्यप्रियं वदेत् ॥ प्रियं च नानृतं ब्रूयान्नान्यदोषानुदीरयेत् ॥४॥ नान्यस्त्रियं तथा वैरं रोचयेत्पुरुषर्षभ ॥ न दुष्टं यानमारोहेत्कूलच्छायां न संश्रयेत् ॥ ॥ ५ ॥ विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरादिकीटकैः ॥ वर्द्धकीबंधकीभर्तुः क्षुद्रानृतकथैस्सह ॥ ६ ॥

॥ ११९ ॥ १२० ॥ नान्ययोनाविति ॥ अन्ययोनौ गवादियोनौ । औषधं रसायनादि । द्विजदेवादेराश्रये तदालयस्थो व्यवायी न स्यात् ॥ १२१ ॥ चैत्येति ॥ चत्वरादिष्वपि न व्यवायी स्यात् ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ परदारानिति ॥ तेषु परदारेषु व्यवायिनामस्थिबंधो नास्ति । ते हि अनस्थिकृमिकीटादिजन्मानः स्युः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १ ॥ सदेति ॥ ओषधीः विष्णुक्रांतादूर्वाद्याः । गारुडानि रत्नानि च विषघ्नानि मरकतादीनि ॥ २ ॥ प्रस्निग्धा इति ॥ प्रस्निग्धाः अलंकृताः ॥ ३ ॥ किञ्चिदिति ॥ किंचित्किंचिदपि न हरेत् । पाठांतरे दरिद्रः ॥ ४ ॥ नेति ॥ कूलच्छाया जलौघक्षतदेशच्छाया ॥ ५ ॥ विद्विष्ट इति ॥ विद्विष्टादिभिः मैत्रीं न कुर्यात् । कीटकः कीटकवत्पीडकः

॥ ११९ ॥ १२० ॥ नेति ॥ अन्ययोनौ देवद्विजगुरूणामाश्रमे ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ परदारानिति ॥ तेषु परदारेषु व्यवायिनामस्थिसंबंधोपि नास्ति केवलमनस्थिक्रिमिकूटेषु कुयोनिषु ते परदारगामिनः परिवर्तत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांश एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ अथ गृहस्थादीनां दृष्टादृष्टप्रधानसदाचारप्रपंचः ॥ १ ॥ सदेति ॥ प्रशस्ता ओषधीर्विष्णुक्रांतादूर्वाद्याः ॥ २ ॥ प्रस्निग्धेति ॥ प्रस्निग्धाः अमलाः केशाः यस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विद्विष्टेति ॥ बहु वैरं यस्य अतिकीटकः अत्यंत कीटव

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तथातिव्ययशीलैश्च परिवादरतैश्शठैः ॥ बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पंथानमाश्रयेत् ॥ ७ ॥ नावगाहेज्जलौघस्य वेगमग्ने नरेश्वर ॥ प्रदीप्तं वेश्म न विशेन्नारोहेच्छिखरं तरोः ॥ ८ ॥ न कुर्य्यादंतसंघर्षं कुष्णियाच्च न नासिकाम् ॥ नासंवृतमुखो जृंभेच्छ्वासकासौ विसर्जयेत् ॥ ९ ॥ नोच्चैर्हसेत्सशब्दं च न मुंचेत्पवनं बुधः ॥ नखान्न खादयेच्छिंद्यान्न तृणं न महीं लिखेत् ॥ १० ॥ न श्मश्रु भक्षयेल्लोष्टं न मृद्नीयाद्विचक्षणः ॥ ज्योतींष्यमेध्यशस्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ॥११॥ नग्नां परस्त्रियं चैव सूर्य्यं चास्तमयोदये ॥ न हुंकुर्याच्छवं गंधं शवगंधो हि सोमजः ॥ ॥ १२ ॥ चतुष्पथं चैत्यतरुं श्मशानोपवनानि च ॥ दुष्टस्त्रीसन्निकर्षं च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥ १३ ॥ पूज्यदेवद्विजज्योतिश्छायां नातिक्रमेद् बुधः ॥ नैकश्शून्याटवीं गच्छेत्तथा शून्यगृहे वसेत् ॥ १४ ॥ केशास्थिकंटकामेध्यबलिभस्मतुषांस्तथा ॥ स्नानार्द्रधरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥ नानार्यानाश्रयेत्कांश्चिन्न जिह्मं रोचयेद्बुधः ॥ उपसर्पेन्न वै व्यालं चिरं तिष्ठेन्न वोत्थितः ॥ १६ ॥ अतीव जागर स्वप्ने तद्वत्स्थानासने बुधः ॥ न सेवेत तथा शय्यां व्यायामं च नरेश्वर ॥ १७ ॥ दंष्ट्रिणश्शृंगिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ॥ अवश्यायं च राजेंद्र पुरोवातातपौ तथा ॥ १८ ॥

दरिद्रः । बंधकी असती ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ न कुर्यादिति ॥ न कुष्णीयात् न निष्कर्षेत् । श्वासकासौ चासंवृतमुखो न विसर्जयेत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नग्नामिति ॥ न हुंकुर्य्यादिति शुक्लशोणिमयत्वेनाग्नीषोमीयस्य कायस्य अग्न्यंशे शुक्ले प्राणिना सह गते "यस्सोमांशो रसः सोमः शवगंधो हि सोमजः" "अग्निरूष्मा रसस्सोमश्शरीरं तन्मयं यतः" इतिवचनात् ॥ १२ ॥ चतुष्पथमिति ॥ सवेदिकः पूजितो वृक्षश्चैत्यतरुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

त्पीडकः । कीकटैरिति पाठे स एवार्थः । बंधकी असती ॥ ६ ॥ तथेति ॥ विद्विष्टादिभिर्मैत्रीं न कुर्यात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति ॥ दंतसंघर्षं न कुर्यात् दंतः न संमर्दयेत् नासिकां न कुष्णीयात् नोत्किरेत् असंवृतमुखो न जृंभेत् जृंभणादि न कुर्यात् ॥ ९ ॥ १० ॥ नेति ॥ अशुचि ज्योतींषि न वीक्षेत । अमेध्यशस्तानीति पाठे अमेध्यान्यशस्तानि च सदा नाभिवीक्षेत ॥ ११ ॥ नग्नामिति ॥ शवं च तद्गंधं च न हुंकुर्यात् न जुगुप्सेत् । तद्गंधोहीति । अग्नीषोमात्मकरसोष्ममयदेहस्य अग्न्यंशे उष्मणि प्राणेन सह गते अवशिष्टसोमांशस्य रसस्य दाहोत्थस्सोमजो गंधः तदुक्तम्—"अग्निरूष्मा रसस्सोमश्शरीरं तन्मयं यतः" इति ॥ १२ ॥ चतुष्पथमिति ॥ चैत्यतरुं बद्धवेदिकं पूज्यं वृक्षम् ॥ १३॥१४॥१५॥ नेति ॥ जिह्मं कौटिल्यं न रोचयेत् नेच्छेत नान्यं ग्राहयेदिति वा । व्यालान्दुष्टगजान्सर्पान्वा नोपसर्पेत् । तत्संमुखं नोपसर्पेत् । तत्संमुखे चोत्थितश्चिरं न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥ अतीवेति ॥ अतीव जागरादीन्न सेवेत नाभ्यसेत् ॥ १७ ॥ दंष्ट्रिण इति ॥ अवश्यायं हिमम् ॥ १८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

न स्नायान्न स्वपेन्नग्नो न चैवोपस्पृशेद्बुधः ॥ मुक्तकेशश्च नाचामेद्देवार्चां च वर्जयेत्॥१९॥होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा॥नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजपादावनेजने॥२०॥नासमंजसशीलैस्तु सहासीत कथंचन॥सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते॥२१॥विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ॥ विवाहश्च विवादश्च तुल्यशीलैर्नृपेष्यते ॥२२॥ नारभेत कलिं प्राज्ञश्शुष्कवैरं च वर्जयेत्॥अप्यल्पहानिस्सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥ २३ ॥ स्नातो नांगानि संमार्जेत्स्नानशाट्या न पाणिना ॥ न च निर्धूनयेत्केशान्नाचामेच्चैव चोत्थितः ॥२४॥ पादेन नाक्रमेत्पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् ॥ नोच्चासनं गुरोरग्रे भजेताविनयान्वितः ॥ २५ ॥ अपसव्यं न गच्छेच्च देवागारचतुष्पथान् ॥ मांगल्यपूज्यांश्च तथा विपरीतान्न दक्षिणम् ॥ २६ ॥सोमार्काभ्यंबुवायूनां पूज्यानां च न संमुखम् ॥ कुर्यान्निष्ठीवविण्मूत्रसमुत्सर्गं च पंडितः ॥ २७॥ तिष्ठन्न मूत्रयेत्तद्वत्पथिष्वपि न मूत्रयेत् ॥ श्लेष्मविण्मूत्ररक्तानि सर्वदैव न लंघयेत् ॥ २८ ॥ श्लेष्मशिंघाणिकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते ॥ बलिमंगल जप्यादौ न होमे न महाजने ॥ २९ ॥ योषितो नावमन्येत न चासां विश्वसेद्बुधः ॥ न चैवेर्ष्या भवेत्तासु न धिक्कुर्यात्कदाचन ॥ ३० ॥ मंगल्यपूर्वरत्नाज्यपूज्याननभिवाद्य च ॥ न निष्क्रमेद्गृहात्प्राज्ञस्सदाचारपरो नरः ॥ ३१ ॥ चतुष्पथान्नमस्कुर्यात्काले होमपरो भवेत् ॥ दीनानभ्युद्धरेत्साधूनुपासीत बहुश्रुतान् ॥ ३२ ॥ देवर्षिपूजकस्सम्यक्पितृपिंडोदकप्रदः ॥ सत्कर्त्ता चातिथीनां यः स लोकानुत्तमान्व्रजेत् ॥ ॥ ३३ ॥ हितं मितं प्रियं काले वश्यात्मा योभिभाषते ॥ स याति लोकानाह्लादहेतुभूतान्नृपाक्षयान् ॥ ३४ ॥

॥१९॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अपसव्यमिति ॥ विपरीतानमंगल्यानपूज्यान्न प्रदक्षिणयेत् ॥२६॥२७॥२८॥ श्लेष्मेति ॥ शिंघाणो नासिकामलः ॥ २९ ॥ योषित इति ॥ न धिक्कुर्यात् योषिद्धिक्कारं न कुर्यात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नेति ॥ नैवोपस्पृशेत् नाचामेत्॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नेति ॥ कलिं कलहम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ पादेनेति ॥ 'नीचासनं गुरोरग्रे' इति च पाठः । पूज्यानामभिमुखं पादं न नयेत् ॥ २५ ॥ अपसव्यमिति ॥ अपसव्यमप्रदक्षिणं विपरीतानमंगल्यादीन् प्रदक्षिणं न कुर्यात्॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ श्लेष्मेति ॥ शिंघाणकं श्रुतम् ॥ २९ ॥ योषित इति ॥ ईर्ष्या असहिष्णुता तासु न स्यात् योषिद्धिक्कारं न कुर्यात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१ कच्छश्चेति पाठांतरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

धीमान्ह्रीमान्क्षमायुक्तो ह्यास्तिको विनयान्वितः ॥ विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान् ॥ ३५ ॥ अकालगर्जितादौ च पर्वस्वाशौचकादिषु ॥ अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिके तथा ॥ ३६ ॥ समं नयति यः क्रुद्धान्सर्वबंधुरमत्सरी ॥ भीताश्वासनकृत्साधुस्स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥ ३७ ॥ वर्षातपादिषु च्छत्री दंडी राज्यटवीषु च ॥ शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कस्सदा व्रजेत् ॥ ३८ ॥ नोर्ध्वं न तिर्यग्दूरं वा न पश्यन्पर्यटेद्बुधः ॥ युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥ ३९ ॥ दोषहेतूनशेषांश्च वश्यात्मा यो निरस्यति ॥ तस्य धर्मार्थकामानां हानिर्नाल्पापि जायते ॥ ४० ॥ सदाचाररतः प्राज्ञो विद्याविनयशिक्षितः ॥ पापेप्यपापः परुषे ह्यभिधत्ते प्रियाणि यः ॥ मैत्रीद्रवांतःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥४१॥ ये कामक्रोधलोभानां वीतरागा न गोचरे ॥ सदाचारस्थितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥ ४२ ॥ तस्मात्सत्यं वदेत्प्राज्ञो यत्परप्रीतिकारणम् ॥ सत्यं यत्परदुःखाय तदा मौनपरो भवेत् ॥ ४३ ॥ प्रियमुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद्वदेत् ॥ श्रेयस्तत्र हितं वाच्यं यद्यप्यत्यंतमप्रियम् ॥ ४४ ॥ प्राणिनामुपकाराय यथैवेह परत्र च ॥ कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्वदेत् ॥ ४५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥ और्व उवाच ॥ सचैलस्य पितुः स्नानं जाते पुत्रे विधीयते ॥ जातकर्म तदा कुर्याच्छ्राद्धमभ्युदये च यत् ॥ १ ॥ युग्मान्देवांश्च पित्र्यांश्च सम्यक्सव्यक्रमाद्द्विजान् ॥ पूजयेद्भोजयेच्चैव तन्मना नान्यमानसः ॥ २ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सदाचारेति ॥ पापे पापकृत्येपि अपापः अद्रोग्धा, परुषे परुषवक्तर्यपि प्रियवादी ॥ ४१॥ य इति ॥ अनुभावैः सत्यादिगुणैः । "सत्येनोत्तभिता भूमिः" इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ इति विष्णुचित्तीये श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥ युग्मानिति ॥ सव्यक्रमात प्रदक्षिणक्रमात् ॥ २ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सदाचारेति ॥ विद्यावृद्धानां विनयो विशिष्टो न्यायस्तेन शिक्षितः । पापेप्यपापः । परुष इत्यपकारिण्युपकर्ता । परुषभाषिण्यपि प्रियभाषी ॥ ४१ ॥ य इति ॥ ये कामादीनां न गोचरा आस्पदं न भवंतीत्यर्थः । तेषाम् अनुभावैः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उपदेशसारं संक्षिप्याह–प्राणिनामिति ॥४५॥ इति श्रीवरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अथ जातकर्मादिप्रपंचस्सचैलस्येत्यादिना ॥ १ ॥ युग्मानिति ॥ सव्यक्रमात्प्रदक्षिणक्रमेण ॥ २ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दध्यक्षतैस्सबदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोपि वा ॥ देवतीर्थन वै पिंडान्दद्यात्कायेन वा नृप ॥३॥ नांदीमुखः पितृगणस्तेन श्राद्धेन पार्थिव॥ प्रीयते तत्तु कर्त्तव्यं पुरुषैस्सर्ववृद्धिषु ॥ ४ ॥ कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेषु च वेश्मनः ॥ नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥ ५ ॥ सीमंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ॥ नांदीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही ॥ ६ ॥ पितृपूजाक्रमः प्रोक्तो वृद्धावेष सनातनः ॥ श्रूयतामवनीपाल प्रेतकर्म क्रियाविधिः ॥ ७ ॥ प्रेतदेहं शुभैः स्नानैस्स्नापितं स्रग्विभूषितम् ॥ दग्ध्वा ग्रामाद्बहिः स्नात्वा सचैलस्सलिलाशये ॥ ८ ॥ यत्र तत्र स्थितायैतद मुकायेति वादिनः ॥ दक्षिणाभिमुखा दद्युर्बांधवास्सलिलाञ्जलीन् ॥ ९ ॥ प्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने ॥ कटकर्म ततः कुर्याद्भूमौ प्रस्तरशायिनः ॥ १० ॥ दातव्योनुदिनं पिंडः प्रेताय भुवि पार्थिव ॥ दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ ॥ ११ ॥ दिनानि तानि चेच्छातः कर्त्तव्यं विप्रभोजनम् ॥ प्रेता यांति तथा तृप्तिं बंधुवर्गेण भुंजता ॥ १२ ॥ प्रथमेह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ॥ वस्त्रत्यागबहिस्स्नाने कृत्वा दद्यात्तिलोदकम् ॥ १३ ॥ चतुर्थेह्नि च कर्त्तव्यं तस्यास्थिचयनं नृप ॥ तदूर्ध्वमंगसंस्पर्शस्सपिंडानामपीष्यते ॥ १४ ॥ योग्यास्सर्वक्रियाणां तु समानसलिलास्तथा ॥ अनुलेपनपुष्पादिभोगादन्यत्र पार्थिव ॥ १५ ॥ शय्यासनोपभोगश्च सपिंडानामपीष्यते ॥ भस्मास्थिचयनादूर्ध्वं संयोगो न तु योषिताम् ॥ १६ ॥ बाले देशांतरस्थे च पतिते च सुनौ मृते ॥ सद्यश्शौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्बंधनादिषु ॥ १७ ॥

दध्यक्षतैरिति ॥ कायेन प्राजापत्येन । वृद्धौ अभ्युदयिकश्राद्धे ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पितृपूजेति ॥ वृद्धावभ्युदयश्राद्धे प्रेतकर्म तद्देहस्नापनदहनादिक्रियाविधिः पिंडोदकदानादिः ॥ ७ ॥ प्रेतदेहमिति ॥ स्नानैः स्नानसाधनकैः ॥ ८ ॥ यत्रेति ॥ अमुकशब्दस्तत्तद्गोत्रनामोपलक्षकः ॥ ९ ॥ प्रविष्टा इति ॥ गोप्रवेशकाले वा नक्षत्रदर्शने वा प्रवेशः । कटकर्म शवसंबंधमाशौचकृत्यं, प्रस्तरस्तृणादिशय्या ॥ १० ॥ दातव्य इति ॥ अनुदिनं यावदाशौचम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ योग्या इति ॥ सर्वक्रियाः संध्योपासनादिकाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ बाल इति ॥ इच्छात इति विशेषणात् अकामतस्तु जलादिभिः मृतानां यथोक्तमाशौचादिकं

दध्यक्षतैरिति ॥ कायेन प्राजापत्येन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सीमन्तेति ॥ प्रवासादभ्येत्य पुत्रपौत्रादिमुखदर्शने च ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रेतदेहमिति ॥ स्नानैः स्नानीयैस्स्नानसाधनैः ॥ ८ ॥ यत्र तत्रेति ॥ अमुकायेति मृतस्य गोत्रनामोपलक्षणम् ॥ ९ ॥ प्रविष्टा इति ॥ कटकर्म प्रेतकृत्यमाशौचं, प्रस्तरस्तृणादिशय्या ॥ १० ॥ दातव्य इति ॥ अनुदिनं यावदाशौचं भक्तमोदनम् । आमांसमित्युक्तं मांसव्यतिरिक्तानुज्ञा ॥ ११ ॥ दिनानीति ॥ द्विजभोजनं विप्रभोजनं भोक्तॄणां विप्राणामिच्छातः कार्यम् । यद्वा—बंधुभोजनमेव विप्रभोजनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ योग्या इति ॥ सपिंडसमानजलभेदः कूर्मोक्तः—"सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने" । सर्वक्रियाणामौपासनपंचयज्ञादीनाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ बाल इति ॥ देशांतरगते च देशांतरलक्षणं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मृतबंधोर्दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ॥ दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते ॥ १८ ॥ विप्रस्यैतद्दशाहं राजन्यस्याप्यशौच
कम् ॥ अर्द्धमासं तु वैश्यस्य मासं शूद्रस्य शुद्धये ॥ १९ ॥ अयुजो भोजयेत्कामं द्विजानंते ततो दिने ॥ दद्याद्धर्मेषु पिंडं च प्रेतायो
च्छिष्टसन्निधौ ॥ २० ॥ वार्य्यायुधप्रतोदास्तु दंडश्च द्विजभोजनात् ॥ स्प्रष्टव्योनंतरं वर्णैः शुद्धेरंते ततः क्रमात् ॥ २१ ॥ ततस्सवर्ण
धर्मा ये विप्रादीनामुदाहृताः ॥ तान्कुर्वीत पुमाञ्जीवेन्निजधर्मार्जनैस्तथा ॥ २२ ॥ मृताहनि च कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टमतः परम् ॥ आह्वानादि
क्रिया दैवनियोगरहितेन यत् ॥ २३ ॥ एकोर्घ्यस्तत्र दातव्यस्तथैवैकपवित्रकम् ॥ प्रेताय पिंडो दातव्यो भुक्तवत्सु द्विजातिषु ॥ २४ ॥ प्रश्नश्च
तत्राभिरतिर्यजमानद्विजन्मनाम् ॥ अक्षय्यममुकस्येति वक्तव्यं विरतौ तथा ॥२५॥ एकोद्दिष्टमयो धर्म इत्थमावत्सरात्स्मृतः ॥ सपिंडीकरणं
तस्मिन्काले राजेंद्र तच्छृणु ॥ २६ ॥ एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव ॥ संवत्सरेथ षष्टे वा मासे वा द्वादशेह्नि तत् ॥ २७ ॥
तिलगंधोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥ २८ ॥ पात्रं प्रेतस्य तत्रैकं पैत्रं पात्रत्रयं तथा ॥ सेचयेत्पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं ततस्त्रिषु ॥ २९ ॥

कार्यमेव "यदि कश्चित्प्रमादेन म्रियेताप्युदकादिभिः । तत्राशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया" इति स्मृतेः ॥ १७ ॥ मृतबंधोरिति ॥ मृतो बन्धुर्यत्र कुले तन्मृ
तबंधुतस्य कुलस्य ॥ १८ ॥ विप्रस्येति ॥ एतत्प्रागुक्तं दशाहाशौचम् ॥ ॥ १९ ॥ अयुज इति ॥ अंत्ये अशौचांत्यदिने 'आद्यमेकादशेहनि' इति स्मृतेः ॥२०॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ मृताहनीति ॥ आह्वानादीत्यादिशब्दादग्नौकरणादि ग्राह्यं दैवनियोगो वैश्वदैविकमामंत्रणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रश्नश्चेति ॥ अभिरम्यतामिति
यजमानेन प्रष्टव्यं द्विजैश्चाभिरताःस्म इति प्रतिवक्तव्यम् ॥ २५ ॥ एकोद्दिष्टमय इति ॥ तस्मिन् काले संवत्सरेऽतीते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

स्मृत्युक्तं "महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिद्यंते तद्देशांतरमिष्यते ॥" इत्येतच्च मातापितृव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् "पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः ॥ श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं
सूतकी भवेत्" इति । मुनौ यतौ इच्छात इति विशेषणादकामतस्तु जलादिभिर्मृतानां यथोक्तमाशौचादि कार्यमेव "यदिकश्चित्प्रमादेन म्रियतेन्युदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया"
इति ॥ १७ ॥ मृतबंधोरिति ॥ मृतो बंधुर्यस्य तत्कुलस्य सपिंडस्यान्नं दशाहानि न भोक्तव्यम् ॥ १८ ॥ विप्रस्येति ॥ विप्रस्यैतदशाहमाशौचम् ॥ १९ ॥ आद्यैकोद्दिष्टश्राद्धमाह—अयुज इति ॥ एक वा त्रीन्वा इत्येवं
विषमसंख्यान् । अंते आशौचांते । आद्य इति पाठे आशौचानंतरमाद्येहनि इत्यर्थः "आद्यमेकादशेहनि" इति स्मृतेः ॥ २० ॥ वारीति ॥ द्विजभोजनानंतरं वर्णैर्विप्रादिभिरनुक्रमात् वार्यादयः
स्प्रष्टव्याः । ततः शुद्धयेरन्नित्यन्वयः ॥ २१ ॥२२॥ मृताहनीति ॥ अतः परं द्वितीयादिमासेषु आह्वानमावाहनम् । आदिशब्दादग्नौकरणं दैवनियोगो वैश्वदैविकविप्रामंत्रणं तद्रहितमयुजो भोजयेदित्युक्तत्वात् ॥ २३ ॥
एक इति ॥ बहुष्वपि विप्रेषु भुक्तवत्सु प्रेतायैकः पिंडो दातव्यः ॥ २४ ॥ प्रश्नश्चेति ॥ प्रश्नश्चाभिरतिः । अभिरम्यतामिति यजमानोक्तिः । द्विजैरभिरमतास्म इति प्रतिवक्तव्यमित्यर्थः । अक्षय्यममुकस्येति पुरा
णकोद्दिष्टविषयम् उपतिष्ठत अक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने अभिरम्यतामिति वदेत् । ब्रूयुस्तेऽभिरताःस्मेति ॥ २५ ॥ एकोद्दिष्टेति ॥ तस्मिन्काले पूर्वसंवत्सरे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पात्रचतुष्टयविनियोगमाह—पात्रं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन्प्रेते महीपते ॥ श्राद्धधर्मैरशषस्तु तत्पूर्वानर्चयेत्पितॄन् ॥३०॥ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः ॥ सपिंड संततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते ॥ ३१ ॥ तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसंततिः ॥ मातृपक्षसपिंडेन संबंधा ये जलेन वा ॥ ३२ ॥ कुल द्वयेपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्याः क्रिया नृप ॥ पितृमातृसपिंडैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥ ३३ ॥ संघातांतर्गतैर्वापि कार्याः प्रेतस्य च क्रियाः ॥ उत्सन्नबंधुरिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः ॥ ३४ ॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥ त्रिःप्रकाराः क्रियास्सर्वास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥ ३५ ॥ आदाहाद्यादशाहाश्च स्पर्शाद्यंतास्तु याः क्रियाः ॥ ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥३६॥ प्रेते पितृ त्वमापन्ने सपिंडीकरणादनु ॥ क्रियंते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यंते ता नृपोत्तराः ॥ ३७ ॥ पितृमातृसपिंडैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥ संघातां तर्गतैर्वापि राज्ञा तद्धनहारिणा ॥ ३८ ॥ पूर्वाः क्रियाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥ दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा ॥ ३९ ॥ मृताहनि च कर्त्तव्यास्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ॥ प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥ ४० ॥ तस्मादुत्तरसंज्ञायाः क्रियास्ताः शृणु पार्थिव ॥ यथायथा च कर्त्तव्या विधिना येन चानघ ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ ॥

तत इति ॥ श्राद्धधर्मैः पार्वणाद्यैः तत्पूर्वान् स पूर्वो येषां तान् सापिंडीकृतप्रमुखान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ संघातेति ॥ तत्संघातः तस्य मृतस्य सार्थः॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पूर्वा इति ॥ पूर्वाः क्रियास्त्वित्यत्र पूर्वशब्देन मध्यमानामपि ग्रहणम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ छ ॥

प्रेतस्येति ॥ पैत्रं पित्रादीनां पात्रत्रयम् ॥ २९ ॥ तत इति ॥ श्राद्धधर्मैस्स्वधाकारादिभिस्तत्पूर्वान् सः पूर्वो येषां तांस्त्रीनर्चयेत् । चतुर्थस्तु निवर्तते ॥ "तस्मादतृतीयात्पुरुषान्नाम गृह्णीयात्" इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ मुख्यानुकल्पान्क्रियाकर्तृनाह–पुत्र इत्यादिसार्धैस्त्रिभिः ॥ ३१ ॥ तेषामिति ॥ पिंडेन संबंधास्सपिंडाः । जलेन संबंधास्समानोदकाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ संघातेति ॥ संघातांतस्थितैः सहाध्यायिसहायप्रमुखैः । यद्वा संघातः सार्थयात्रिका सार्थमृतस्य सार्थांतर्गतैः क्रियाः कार्या इत्यर्थः । उत्सन्ना बंधवो यस्य तस्य प्रेतस्य रिक्थाद्धनात्॥ ३४ ॥ कर्तुर्व्यवस्थां वक्तुं क्रियात्रैविध्यमाह–पूर्वा इत्यादित्रिभिः॥ ३५ ॥ आदाहेति ॥ आसमं ताद्दह्यतेस्मिन्नित्यादाहः श्मशानं तेन प्रेतदाहो लक्ष्यते । आदाहश्च वार्यायुधादिस्पर्शश्चाद्यंतो यासां ताः आदाहाद्या आशौचावधिकाः पूर्वाः क्रिया इत्यर्थः । तत्र पूर्वाः क्रियाः पितृमातृसापिंडादिभिर्यथार्हं कर्तव्याः उत्तरास्तु पुत्राद्यैर्मध्यमास्तु यथासंभवमुभयोरनियमेन कर्तव्या इति गम्यते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे त्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ ॥

१ अदाहवार्यायुधादि इति पाठान्तरम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ और्व उवाच ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रनासत्यसूर्याग्निवसुमारुतान् ॥ विश्वेदेवान्पितृगणान्वयांसि मनुजान्पशून् ॥ १ ॥ सरीसृपानृषिगणान्यच्चान्यद्भूत संज्ञितम् ॥ श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्वन्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥ २ ॥ मासिमास्यसिते पक्षे पंचदश्यां नरेश्वर ॥ तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान्काला ञ्छृणुष्व मे ॥३॥ श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथ वा द्विजम् ॥ श्राद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥ ४ ॥ विषुवे चापि संप्राप्ते ग्रहणे शशि सूर्ययोः ॥ समस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्के च गच्छति ॥ ५ ॥ नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ॥ इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवसस्यागमे तथा ॥ ६ ॥ अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी ॥ श्राद्धैः पितृगणस्तृप्तिं तथाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥ ७ ॥ अमवास्या यदा पुष्ये-रौद्रे थर्क्षे पुनर्वसौ ॥ द्वादशाब्दं तदा तृप्तिं प्रयांति पितरोर्चिताः ॥ ८ ॥ वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ॥ वारुणे वाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥ ९ ॥ नवस्वृक्षेष्वमावास्या यदैतेष्ववनीपते ॥ तदा हि तृप्तिदं श्राद्धं पितॄणां शृणु चापरम् ॥ १० ॥

॥ १ ॥ २ ॥ मासीति ॥ अथोक्तक्रियाणां कालः अष्टकासु हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणाम् 'अष्टमीष्वष्टका' इत्याश्वलायनोक्तमासपंचके कृष्णपक्षसम्भवास्तिस्रोऽष्टका इत्युक्तासु ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नक्षत्रेति ॥ इच्छाश्राद्धानि काम्यश्राद्धानि ॥ ६ ॥ अमावास्येति ॥ मैत्रम् अनुराधा ॥ ७ ॥ ८ ॥ वासवेति ॥ वासवं धनिष्ठा अजैकपात् पूर्वभाद्रपदा वारुणं शतभिषक् ॥ ९ ॥ १० ॥

यदायदा च कर्तव्या इत्युपक्षिप्तानुत्तरक्रियायाः कालान्वक्ष्यन्नादौ तावच्छ्राद्धप्रशंसामाह—ब्रह्मेंद्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ मासिमासीति ॥ मासिमास्यसिते पक्षे यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने कृष्णपक्षश्राद्धं तत्पंचदश्यां दर्श श्राद्धं कुर्वीतित्यर्थः । "अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोयनद्वयम्" इत्यादिष्वमावास्याकृष्णपक्षयोः पृथगुक्तेः । तथाष्टकासिति हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्याश्वलायनोक्तासु ॥ ३ ॥ श्राद्धार्हमिति ॥ श्राद्धार्हं द्रव्यं विशिष्टं वा द्विजमागतं विज्ञाय कुर्वीतित्यन्वयः ॥ ४ ॥ विषुवे चेति ॥ समस्तेषु राशिष्वर्के गच्छति सति सर्वसंक्रांतीनां श्राद्धकालस्योक्तत्वात् । 'अयने विषुवे चेति' पृथगुक्तेः फलाधिक्यार्थे विज्ञेयम् ॥ ५ ॥ नक्षत्रेति ॥ इच्छाश्राद्धानि काम्यानि ॥ ६ ॥ अमावास्येति ॥ मैत्रमनुराधा ॥ ७ ॥ अमावास्येति ॥ रौद्रमार्द्रा ॥ ८ ॥ वासवेति ॥ वासवं धनिष्ठा । अजैकपादर्क्षं पूर्वभाद्रपदम् वारुणं शतभिषक् एतेषु अमावास्या पितॄणां देवानां च तृप्तिकर्तुमिच्छतां पुंसां दुर्लभा परमतृप्तिहेतुत्वात् । तृप्तिमिच्छतीति वा पाठः ॥ ९ ॥ एतत्परमतृप्तिहेतुत्वं मैत्रादिषु नवस्वप्यृक्षेषु अमावास्यायोगे तुल्यमित्याह—नवस्विति ॥ १० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गीतं सनत्कुमारेण यथैलाय महात्मने ॥ पृच्छते पितृभक्ताय प्रश्रयावनताय च ॥११॥ सनत्कुमार उवाच॥ वैशाखमासस्य च या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे ॥ १२ ॥ एता युगाद्याः कथिताः पुराणेष्वनंतपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ॥ उपप्लवे चंद्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥ १३ ॥ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥ श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदंति ॥१४॥ माघेऽसिते पंचदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ॥ ऋक्षेण कालस्स परः पितॄणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेसौ ॥ १५ ॥ काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ॥ दत्तं जलान्नं प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥ १६ ॥ तत्रैव चेद्भाद्रपदानुपूर्वाः काले यथावत्क्रियते पितृभ्यः ॥ श्राद्धं परां तृप्तिमुपैति तेन युगं सहस्रं पितरस्स्वपंति ॥ ॥ १७ ॥ गंगां शतद्रूं यमुनां विपाशां सरस्वतीं नैमिशगोमतीं वा ॥ तत्रावगाह्यार्चनमादरेण कृत्वा पितॄणां दुरितानि हंति ॥ १८॥ गायंति चैतत्पितरः कदानु हर्षादमी तृप्तिमवाप्य भूयः ॥ माघासितांते शुभतीर्थतोयैर्यास्याम तृप्तिं तनयादिदत्तैः ॥ १९ ॥ चित्तं च वित्तं च नृणां विशुद्धं शस्तं च कालः कथितो विधिश्च ॥ पात्रं यथोक्तं परमा च भक्तिर्नृणां प्रयच्छंत्यभिवाञ्छितानि ॥ २० ॥ पितृगीतान्तथैवात्र श्लोकां स्ताञ्छृणु पार्थिव ॥ श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्राद्दतात्मना ॥ २१ ॥

गीतमिति ॥ ऐलः पुरूरवाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ एता इति ॥ त्रिषु तिसृषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गायन्त्येति ॥ वर्षासु नभस्य कृष्णपक्षे मघायुक्तत्रयोदशीनिर्देशः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

गीतमिति ॥ ऐलाय पुरूरवसे ॥ ११ ॥ वैशाखेति ॥ माघे पंचदशी कृष्णपक्ष इत्यनुषंगः ॥ १२ ॥ एता इति ॥ एता युगादयः त्रिष्वष्टकास्विति सप्तम्यादिषु त्रिषु दिवसेषु अष्टकासंज्ञेष्वित्यर्थः । तदुक्तं कौर्मे "मार्गशीर्षे तथा पौषे माघफाल्गुनयोरपि । तिस्रोऽष्टकाः कृष्णपक्षे सप्तम्यादिषु सूरिभिः" इति ॥ १३ ॥ पानीयमिति ॥ समासहस्रं वर्षाणां सहस्रम् ॥ १४ ॥ माघेऽसित इति ॥ माघेऽसित इत्युक्त्या पूर्वोक्तैरेव शतभिषग्धनिष्ठापूर्वाभाद्रपदाख्यैर्नक्षत्रैर्युक्तामावास्यातिश्रेष्ठेत्युच्यते । पूर्वं तु सर्वाप्यमावास्या तैर्युक्ता श्रेष्ठेत्युक्तमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ गंगामिति ॥ पितॄणां समर्चनं कृत्वा आत्मनो दुरितानि हंति ॥ १८ ॥ गायंतीति ॥ वर्षामवातृप्तिमिति भाद्रपदापरपक्षमघात्रयोदशीश्राद्धे तृप्तिमवाप्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ चित्तं चेति ॥ वित्तं विशुद्धं प्रशस्तद्रव्यं चित्तं च वित्तशाठ्यहीनम् ॥ २० ॥ एतदेव पितृगीतासु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अपि धन्यः कुले जायादस्माकं मतिमान्नरः ॥ अकुर्वन्वित्तशाठ्यं यः पिंडान्नो निर्वपिष्यति ॥ २२ ॥ रत्नं वस्त्रं महायानं सर्वभोगादिकं वसु ॥ विभवे सति विप्रेभ्यो योस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥ २३ ॥ अन्नेन वा यथाशक्त्या कालेस्मिन्भक्तिनम्रधीः ॥ भोजयिष्यति विप्राग्र्यांस्तन्मात्रविभवो नरः ॥ २४ ॥ असमर्थोन्नदानस्य धान्यमामं स्वशक्तितः ॥ प्रदास्यति द्विजाग्रेभ्यः स्वल्पाल्पां वापि दक्षिणाम् ॥ २५ ॥ तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान् ॥ प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद्भूप दास्यति ॥ २६ ॥ तिलैस्सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलांजलिम् ॥ भक्तिनम्रस्समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥ २७ ॥ यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाह्निकम् ॥ अभावे प्रीणयन्नस्माञ्च्छ्रद्धायुक्तः प्रदास्यति ॥ २८ ॥ सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः ॥ सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैर्वदिष्यति ॥ २९ ॥ न मेऽस्ति वित्तं न धनं च नान्यच्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितॄन्नतोस्मि ॥ तृप्यंतु भक्त्या पितरो मयैतौ कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ ३० ॥ और्व उवाच ॥ इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ॥ यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव ॥ ३१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ और्व उवाच ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छ्राद्धे यद्गुणांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥ त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णष्षडंगवित् ॥ वेदविच्छ्रोत्रियो योगी तथा दैःज्येष्ठसामगः ॥ २ ॥

अपि धन्य इति ॥ जायात् जायेत ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ असमर्थ इति ॥ धान्यमविकृतं च आममपक्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यत इति ॥ गवाह्निकं गोरेकाहतृप्तिकरणं तृणादिनाप्यायनम् ॥ २८ ॥ सर्वेति ॥ कक्षमूलप्रदर्शकः नैर्धन्यप्रकटनार्थमुत्क्षिप्तभुजः ॥ २९ ॥ न मेऽस्तीति । धनं जीवधनम् । अन्यद्धान्यादि ॥ ३० ॥ इत्येतदिति ॥ अन्यथा स्यादिति भावाभावप्रयोजनं शक्तावयं प्रयोज्यः प्रयोगः असंभवे त्वयमेवेति शक्त्यशक्तिप्रयुक्तं कृत्यम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीयें विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १ ॥ त्रिणाचिकेत इति ॥ द्वितीयकाठकस्था

स्पष्टीकरोति पितृगीतामित्यादि यावत्समाप्ति ॥ पितृगीतामिति ॥ अत्र चित्तवित्तादिप्रपंचकप्राशस्त्ये पितृगीतान् श्लोकाञ्छृणु ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ असमर्थ इति ॥ धान्यमामपक्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ यः कुतश्चिदिति ॥ गवाह्निकं गोजातैरेकाहतृप्तिकरतृणादिकम् ॥ २८ ॥ सर्वाभाव इति ॥ कक्षमूलप्रदर्शकः निर्धनत्वप्रकटनार्थमुत्क्षिप्तभुजः ॥ २९ ॥ नेति ॥ न मेस्ति वित्तं हिरण्याद्रि न चान्यद्धनं जीवन धनं त्वत्प्रियार्थं मया मारुतस्य वर्त्मन्याकाशे भुजावुत्क्षिप्तौ ॥ ३० ॥ इतीति ॥ भावाभावप्रयोजनं वित्तस्य भावे अभावे च प्रयोजनं पितृतृप्तिकारणमिति यावत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्य श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ अथ पार्वणं प्रयोगं वक्ष्यति । आदौ तावच्छ्राद्धार्हान्ब्राह्मणानाह ब्राह्मणानित्यादित्रिभिः—ब्राह्मणानिति ॥ यद्गुणान्यद्गुणैर्युक्तान् ॥ १ ॥ त्रिणाचिकेत इति॥"अयं वाव यः पवत" इत्यादयो द्वितीयकाठकस्थाः त्रयोऽनुवाकास्त्रिणाचिकेतास्तदध्यायी तदनुष्ठाता च त्रिणाचिकेतः । मधुवाता इति त्यृचाध्यायी तद्व्रतश्च त्रिमधुः ब्रह्मभेतुमामित्यनुवाकत्रयाध्यायी तद्व्रतश्च त्रिसुपर्णः॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ऋत्विक्स्वश्वेयदौहित्रजामातृश्वशुरास्तथा ॥ मातुलोथ तपोनिष्ठः पंचाग्न्यभिरतस्तथा ॥ शिष्यास्संबंधिनश्चैव मातापितृरतश्च यः ॥ ३ ॥ एतान्नियोजयेच्छ्राद्धे पूर्वोक्तान्प्रथमे नृप ॥ ब्राह्मणान्पितृतुष्ट्यर्थमनुकल्पेष्वनंतरान् ॥४॥ मित्रध्रुक्कुनखी क्लीबश्श्यावदंतस्तथा द्विजः ॥ कन्या दूषयितावह्निवेदोज्झस्सोमविक्रयी ॥ ५ ॥ अभिशस्तस्तथा स्तेनः पिशुनो ग्रामयाजकः ॥ भृतकाध्यापकस्तद्भृतकाध्यापितश्च यः ॥ ६ ॥ परपूर्वापतिश्चैव मातापित्रोस्तथोज्झकः ॥ वृषलीसूतिपोष्टा च वृषलीपतिरेव च ॥ ७ ॥ तथा देवलकश्चैव श्राद्धे नार्हति केतनम् ॥८॥ प्रथमेह्नि बुधश्शस्ताञ्छ्रोत्रियादीन्निमंत्रयेत् ॥ कथयेच्च तथैवैषां नियोगान्पितृदैविकान् ॥ ९ ॥

नुवाकविशेषाख्रिणाचिकेताः तदध्यायी तदर्थानुष्ठायी त्रिणाचिकेतः । मधुवाता इति ऽयर्चाध्यायी तद्व्रतस्त्रिमधुः । छांदोग्योक्तमधुविद्यानिष्ठो वा । ब्रह्ममेतुमामित्यंनुवाचक त्रयाध्यायी तद्व्रतश्च त्रिसुपर्णः चतुर्वर्गेऽयर्चाध्यायी तद्व्रतो वा । योगी ब्रह्मध्यायी आज्यदोहमित्यादिपरिभाषितस्सामविशेषो ज्येष्ठसाम 'मूर्द्धानं दिव' इत्याद्यृग्विशेषगीतं सामत्रयादिसामशाखानां जैमिनीयानां तु उदुत्यं चित्रमिऽयृचोत्पन्नं साम त्रेता सभ्यावसभ्यौ चेति द्वौ पंचाग्नयः । सावित्रनाचिकेतचातु र्होऽयवैश्वसृजारुणकेतुकास्तेषा मुपासकः वेदांतोक्तपंचाग्निविद्यायुक्तो वा ॥ २ ॥ ३ ॥ एतानिति ॥ पूर्वोक्तगुणसंबंधिनः त्रिणाचिकेतादीन् प्रथमं नियोजयेत् । तेषामभावे अनंतरान् तद्गुणासंबंधिनो ऋत्विगादीन् अनुकल्पेषु ॥ ४॥ मित्रध्रुगिति ॥ निसर्गात् कुनखी कृष्णदंतश्च ॥५॥ अभिशस्त इति ॥ सत्येन वासत्येन वा महापातकेनाभिशस्तः ॥६॥ परपूर्वेति ॥ परपूर्वा पुनर्भूः वह्निवेदोज्झकः अकारणात् ॥ ७ ॥ तथेति ॥ देवलकः रुद्रकाल्पाद्युपजीवकः केतनमामंत्रणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

षडंगानि यस्यैं तं वेदं यो वेत्ति षडंगवित् वेदविद्वेदार्थविचारकः श्रोत्रियस्तदनुष्ठाता । मूर्धानं दिव इत्यादिऋग्विशेषगीतमाज्यदोहमित्यादि साम ज्येष्ठसाम तद्यथावद्गायतीति ज्येष्ठसामगः ॥२॥ ऋत्विगिति॥ आहवनीयादित्रयं सभ्यावसभ्यौ चेति पंचाग्नयः तेष्वभिरतः । यद्वा वेदांतोक्तद्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपपंचाग्निविद्योपासकः ॥ ३ ॥ एतेषु मुख्यानुकल्पभेदमाह–एतानिति ॥ पूर्वोक्तांस्त्रिगाचिकेतान्प्रथमे मुख्यकल्पे नियोजयेत् । अनंतरान् ऋत्विगादीननुकल्पेषु ॥ ४ ॥ एतेषामसंभवे अनिषिद्धग्रहणार्थं निषेधानाह–मित्रध्रुगित्यादिसार्धैस्त्रिभिः–मित्रध्रुगिति ॥ कुनखी निसर्गतो विकृतनख । श्यामदंतः निसर्गादेव कृष्णदंतः । वह्निवेदोज्झः अग्निवेदत्यागी ॥९॥ अभिशस्त इति ॥ अभिशस्तः सत्येनासत्येन वा महापातकेनाभियुक्तः । ग्रामयाजकः ग्रामार्थं यज्वा ॥ ६ ॥ परपूर्वेति ॥ परपूर्वा पुनर्भूः तस्याः पतिः । उज्झकः उपेक्षकः । वृषलीसूतिपोष्टा शूद्रापत्यपोषकः ॥ ७ ॥ तथेति ॥ देवलको देवोपजीवी । तदुक्तं "देवार्चनपरो यस्तु वित्तार्थं वत्सरत्रयम् । स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥" इति केतनं निमंत्रणम् ॥ ८ ॥ प्रथम इति ॥ पितृदैविकान्नियोगान्पित्रर्थे क्षणः कार्यः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततः क्रोधव्यवायादीनायासं तैर्द्विजैस्सह ॥ यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयम् ॥ १० ॥ श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य च ॥ व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥ ११ ॥ तस्मात्प्रथममन्त्रोक्तं द्विजाग्र्याणां निमंत्रणम् ॥ अनिमंत्र्य द्विजानेवमागतान्भोजयेद्यतीन् ॥ १२ ॥ पादशौचादिना गेहमागतान्पूजयेद्द्विजान् ॥ १३ ॥ पवित्रपाणिराचांतानासनेषूपवेशयेत् ॥ पितृणामयुजो युग्मान्देवानामिच्छया द्विजान् ॥ १४ ॥ देवानामेकमेकं वा पितॄणां च नियोजयेत् ॥ १५ ॥ तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ॥ कुर्वीत भक्तिसंपन्नस्तत्र वा वैश्वदैविकम् ॥ १६ ॥ प्राङ्मुखान्भोजयेद्विप्रान्देवानामुभयात्मकान् ॥ पितॄन् पितामहानां च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥ १७ ॥ पृथक्तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप ॥ एकत्रैकेन पाकेन वदंत्यन्ये महर्षयः ॥ १८ ॥ विष्टरार्थं कुशं दत्त्वा संपूज्यार्घ्यं विधानतः ॥ कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ॥ १९ ॥ यवांबुना च देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवित् ॥ सुगंधधूपदीपांश्च तेभ्यो दद्याद्यथाविधि ॥ २० ॥ पितॄणामपसव्यं तत्सर्वमेवोपकल्पयेत् ॥ अनुज्ञां च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान्द्विधाकृतान् ॥ २१ ॥ मंत्रपूर्वं पितॄणां तु कुर्याच्चावाहनं बुधः ॥ तिलांबुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं नृप॥२२॥ काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं नृपाध्वगम् ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामं तमपि भोजयेत्॥२३॥ योगिनो विविधै रूपैर्नराणामुपकारिणः ॥ भ्रमंति पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥ २४ ॥ तस्मादभ्यर्चयेत्प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं बुधः ॥ श्राद्धक्रियाफलं हंति नरेंद्रापूजितोऽतिथिः ॥ २५ ॥ जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले ॥ अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिकृत्वः पुरुषर्षभ ॥२६॥

प्रथमेहनीत्यादिद्वयोरेकं वाक्यं तत इति ॥ द्विजैस्सह न कुर्वीत द्विजाश्च न कुर्वीरन् इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्मादिति । यतीन् नियतेंद्रियान् ॥ १२ ॥१३॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तथेति ॥ तत्र सकृदनुष्ठानं पितृमातामहवर्गश्राद्धयोरेकमेव वैश्वदेवमित्यर्थः ॥१६॥ प्राङ्मुखानिति ॥ उभयात्मकान् पितृमातामहवर्गान् ॥ १७॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जुहुयादिति ॥ व्यंजनं शाकादि क्षारं लवणादि ॥ २६ ॥

विश्वेदेवार्थः । इति च पृथक्कथयेत् ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्र महान्दोष इत्युक्तं तमेवाह–श्राद्धे नियुक्त इति ॥ ११ ॥ तस्मादिति ॥ द्विजाग्र्याणां स्वधर्मनिष्ठानां यतींश्च द्विजान्भोजयेत् । तान्पूर्वेद्युरनिमंत्र्यापि तस्मिन्काले गृहमागतान्भोजयेत् ॥ १२ ॥ पादेति ॥ तांश्च सर्वान्पादशौचादिनोपचारेण भोजयेत् ॥ १३ ॥ पवित्रपाणिरिति ॥ पितृणामयुजः अयुग्मान् देवानां युग्मानिच्छया यथाशक्ति योजयेत् ॥ १४ ॥ देवानामिति ॥ उभयेषामेकमेकं वा ॥ १५ ॥ तथेति ॥ तंत्र पितृमातामहश्राद्धयोरेकमेव वैश्वदैविकमनुष्ठानमित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राङ्मुखानिति ॥ उभयात्मकान् पितृमातामहश्राद्धद्वयार्थान् ॥ १७ ॥ पृथगिति ॥ तयोः पितृमातामहवर्गयोः ॥ १८ ॥ विष्टरार्थमिति ॥ तदनुज्ञया देवात्मद्विजानुज्ञया ॥ १९ ॥ २० ॥ पितॄणामिति ॥ द्विधाकृतान् द्विगुणभुग्मानासनार्थं दत्त्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जुहुयादिति ॥ व्यंजनं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अग्नये कव्यवाहाय स्वधेत्यादौ नृपाहुतिः ॥ सोमाय वै पितृमते दातव्या तदनंतरम् ॥२७॥ वैवस्वताय चैवान्या तृतीया दीयते ततः ॥ हुता वशिष्टमल्पान्नं विप्रपात्रेषु निर्वपेत् ॥२८॥ ततोन्नं मृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसंस्कृतम् ॥ दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरम् ॥ २९ ॥ भोक्तव्यं तैश्च तच्चित्तैर्मौनिभिस्सुमुखैः सुखम् ॥ अक्रुद्धयता चात्वरता देयं तेनापि भक्तितः ॥ ३० ॥ रक्षोघ्नमंत्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः ॥ कृत्वा ध्येयास्स्वपितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥३१॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ मम तृप्तिं प्रयांत्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥३२॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य होमाप्यायितमूर्तयः ॥ ३३ ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ तृप्तिं प्रयांतु पिंडेन मया दत्तेन भूतले ॥ ३४ ॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ तृप्तिं प्रयांतु मे भक्त्या मयैतत्समुदाहृतम् ॥ ३५ ॥ मातामह स्तृप्तिमुपैतु तस्य तथा पिता तस्य पिता ततोन्यः ॥ विश्वे च देवाः परमां प्रयांतु तृप्तिं प्रणश्यंतु च यातुधानाः ॥ ३६ ॥ यज्ञेश्वरो हव्य समस्तकव्यो भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोत्र ॥ तत्संनिधानादपयांतु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥ ३७ ॥ तृप्तेष्वेतेषु विकिरेदन्नं विप्रेषु भूतले ॥ दद्यादाचमनार्थाय तेभ्यो वारि सकृत्सकृत् ॥ ३८ ॥ सुतृप्तैस्तैरनुज्ञातस्सर्वेणान्नेन भूतले ॥ सतिलेन ततः पिंडान्सम्यग्दद्यात्समाहितः ॥ ३९ ॥ पितृतीर्थेन सलिलं तथैव सलिलांजलिम् ॥ मातामहेभ्यस्तेनैव पिंडांस्तीर्थेन निर्वपेत् ॥ ४० ॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपादिपूजितम् ॥ स्वपित्रे प्रथमं पिंडं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ ४१ ॥ पितामहाय चैवान्यं तत्पित्रे च तथापरम् ॥ दर्भमूले लेपभुजः प्रीणयेल्लेपघर्षणैः ॥ ४२ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पितामहायेति ॥ लेपभुजः चतुर्थादीन् प्रपितामहात्परे त्रयः "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याःपिंडभागिनः" इति स्मृतेः ॥ ४२ ॥

शाकादि क्षारं मरीचादि तद्वर्जम् ॥ २६ ॥ अग्नय इति ॥ कव्यवाहनाय स्वधेति च पाठः ॥ २७ ॥ वैवस्वतायेति ॥ वैवस्वताय यमायांगिरस्वत इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सुतृप्तैरिति ॥ सर्वेण व्यंजनादिसहितेनान्नेन पिंडादि दद्यात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पितामहायेति ॥ पिंडार्थमास्तृतदर्भमूले लेपभाजः चतुर्थादीन् प्रीणयेत् । "लेपभाजश्च

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पिंडैर्मातामहांस्तद्वद्गंधमाल्यादिसंयुतैः ॥ पूजयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्याच्चाचमनं ततः ॥ ४३ ॥ पितृभ्यः प्रथमं भक्त्यातन्मनस्को नरेश्वर ॥ सुस्वधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥ ४४ ॥ दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचयेद्वैश्वदैविकान् ॥ प्रीयंतामिह ये विश्वेदेवास्तेन इतीरयेत् ॥ ४५ ॥ तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथाशिषः ॥ पश्चाद्विसर्जयेद्देवान्पूर्वं पैत्र्यान्महीपते ॥ ४६ ॥ माता महानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥ भोजयेच्च स्वशक्त्या च दाने तद्वद्विसर्जने ॥ ४७ ॥ आपादशौचनात्पूर्वं कुर्याद्देवद्विजन्मसु ॥ विसर्जनं तु प्रथमं पैत्रं मातामहेषु वै ॥ ४८ ॥ विसर्जयेत्प्रीतिवचस्सम्मान्याभ्यर्थितास्ततः ॥ निवर्त्तेताभ्यनुज्ञात आद्वारं ताननुव्रजेत् ॥ ४९ ॥ ततस्तु वैश्वदेवाख्यं कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ॥ भुंजीयाच्च समं पूज्य भृत्यबंधुभिरात्मनः ॥ ५० ॥ एवं श्राद्धं बुधः कुर्यात्पैत्र्यं मातामहं तथा ॥ श्राद्धैराप्यायिता दद्युस्सर्वान्कामान्पितामहाः ॥ ५१ ॥ त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ रजतस्य कथा दानं तथा संकीर्त्तनादिकम् ॥ ५२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ आपादेति ॥ वैश्वदेवतंत्रपक्षे पूर्वं वैश्वदेविकान् द्विजानर्चयेत् ततः पितृवर्गान् ततो मातामहादीन् । विसर्जनं तु प्रथमं पितॄणां ततो मातामहादीनामित्यर्थः ॥ ४८ ॥ विसर्जयेदिति ॥ ततस्सम्मान्याभ्यर्थितान् देवान् विसर्जयेत् । दौहित्रः उद्देश्यस्य पितरो हि सप्त गणाः कन्यासंततिप्रधानाः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ त्रीणीति ॥ कुतपः दिवसस्याष्टमो मुहूर्त्तः । अन्ये च कुतपास्संति "मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकंबलः । रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः" इति । "पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः । अष्टावपि यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः"

तुर्याद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः" इति स्मृतेः ॥४२॥४३॥ पितृभ्य इति ॥ पितृभ्य इति मातामहापेक्षया पितृभ्यः प्रथमं दक्षिणां दद्यात् । वैश्वदेविकेभ्यस्तु ततः पितृपूर्वकमेव ॥४४॥४५॥४६॥४७॥ दत्तमेव स्पष्टयति । आपादशौचनादिति ॥ विश्वेदेवतंत्रपक्षे पादप्रक्षालनादिप्रभृति सर्वं देवार्थानां द्विजन्मनां प्रथमं कुर्यात् । ततः पितृवर्गाणां ततो मातामहवर्गाणां, विसर्जनं तु प्रथमं पितॄणां ततो मातामहानां ततो देवानामित्यर्थः ॥ ॥४८॥४९॥ ततस्त्विति ॥ पूज्या मान्याः तेश्च भृत्यैश्च बंधुभिस्सह भुंजीत ॥५०॥५१॥ त्रीणीति ॥ दौहित्रो दुहितुस्सुतः । कुतपोऽष्टमो मुहूर्तः । दौहित्रमिति पाठे दौहित्रं घृतविशेषः । तदुक्तं पाद्मपुराणे "अमावस्यागते सोमे यां च खादति गौस्तृणम् । दुहिता नाम सा तस्या घृतं दौहित्रमुच्यते" यद्वा " दौहित्रः प्रोच्यते खड्गललाटाद्यश्च जायते । तस्य खड्गस्य यत्पात्रं तद्दौहित्रमुदाहृतम् " इति । रजतस्य कथा च कीर्तनं दर्शनादिकं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं क्रोधोध्वगमनं त्वरा ॥ भोक्तुरप्यत्र राजेंद्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥ ५३ ॥ विश्वेदेवास्सपितरस्तथा मातामहा नृप ॥ कुलं चाप्यायते पुंसां सर्वं श्राद्धं प्रकुर्वताम् ॥ ५४ ॥ सोमाधारः पितृगणो योगाधारश्च चंद्रमाः ॥ श्राद्धे योगिनियोगस्तु तस्माद्भूपाल शस्यते ॥५५॥ सहस्रस्यापि विप्राणां योगी चेत्पुरतःस्थितः ॥ सर्वान्भोक्तॄंस्तारयति यजमानं तथा नृप ॥ ५६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ और्व उवाच ॥ हविष्यमत्स्यमांसैस्तु शशस्य नकुलस्य च ॥ सौकरच्छागलैणेयरौरवैर्गवयेन च ॥१॥

इति । रजतस्य कथा कीर्त्तनम् आदिशब्देन राजतपात्रादि गृह्यते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सोमाधार इति ॥ आधिकारिदेवता अग्निष्वात्ताद्याः वसुरुद्रादित्यरूपाः संति ते अस्मादादिनिमंत्रितविप्रान् आविश्य तन्मुखेन श्राद्धं भुक्त्वा तृप्तास्संतो नित्यं स्वयोगाप्यायितसोमद्वारास्मदादिपितॄंस्तद्गोकस्थान् तर्पयंति कर्तॄंश्चास्मदादीन् कामैर्वर्द्धयंति ते चाधिकारिपितृगणास्सप्तचत्वारो मूर्त्तिमंतोऽत्र त्रय एषां मूर्त्तयः तेऽपि योगबलेन सोममाप्याययन्ति । सोप्यस्मदादिपितॄणामाधारः पोषकश्च तेषां योगनिष्ठाः प्रिया इति। श्राद्धे योगी निमंत्र्यः।पितॄणां लिंगेन धार्यते सर्वनियुक्तत्वात् स च सोमाधिकारिपितॄणां योगेन धार्यः ते हि प्रजासर्गे नियुक्तत्वात्।अग्नीसोमात्मकस्य जगतः सोमांशाधिक्यभावनया सृष्टिं पुष्णंति । एवमन्येपि योगिनः । तथा हरिवंशे भीष्मं प्रति शंतनूक्तिः—"अदितेयास्तु ते तात पितरोऽदितिदेवताः ॥ तान्यजस्व महाभाग श्राद्धे श्राद्धैरतंद्रितः ॥ ते हि श्रेयो विधास्यंति सर्वकामफलप्रदाः । त्वयैवाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकीर्त्तनैः ॥ अस्मानाप्याययिष्यंति स्वर्गस्था नपि भारत ॥ श्राद्धेषु ये प्रदास्यंति त्रीन्पिंडान्नामगोत्रतः । सर्वत्र वर्त्तमानान्स्वान्पितॄनथ पितामहान्॥भावयिष्यंति सततं श्राद्धदानेन पूजिताः" इति । तत्रैव देवान्प्रति ब्रह्मा "श्राद्धराप्यायिताश्चैव पितरस्सोममव्ययम् । आपीयमानं युष्माभिर्वर्धयिष्यंति नित्यशः ॥ श्राद्धैराप्यायितस्सोमो लोकानाप्याययिष्यति । श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये चरिष्यंति मानवाः ॥ तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यंति पितरस्तदा" इति। तत्रैव "एते हि पितरस्तात योगिनां योगवर्द्धनाः।आप्याययंति ये पूर्वं सोमं योगबलेन वै॥ तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां द्विजसत्तम" इति । वायुप्रोक्ते च "श्राद्धे प्रीताः पुनस्सोमं पितरो योगमास्थिताः । आप्याययंति योगेन त्रैलोक्यं तेन जीवति" इति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने तृतीयांशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ हविष्येति ॥ हविष्येणैकं मासं तृप्तिः । मत्स्येन द्वौ च पवित्रम् "पवित्रं राजतं तत्र पितॄणां पात्रमुच्यते । रजतस्य कथा दानं दर्शनन्नाम चोच्यते ॥" इति मत्स्यवायूक्तेः ॥५२॥५३॥५४॥ सोमाधार इति ॥ श्राद्धदेवताभूतो हि वसुरुद्रादित्यपितृगणस्सोमाधारः सोमोपजीवित्वात् । योगाधारश्चंद्रमाः तेषामेव पितॄणां योगबलेन पुनश्चंद्रस्याप्यायकत्वात् देहस्थचंद्रस्याप्यायनं च योगिनां योगबलेन प्रसिद्धं तस्माच्छ्राद्धे योगिनिमंत्रणं प्रसिद्धमित्यर्थः । तथा च हरिवंशे "एतेस्म पितरस्तात योगिनां योगवर्धनाः । आप्याययंति ये पूर्वं सोमं योगबलेन वै ॥ तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां द्विजसत्तम" इति वायूक्तौ च "श्राद्धैः प्रीताः पुनस्सोमं पितरो योगमास्थिताः । आप्याययंति योगेन त्रैलोक्यं तेन जीवितम्" इति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीवरवरमुनिविरचितस्वल्पप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे पंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ अथ श्राद्धे प्रदेयद्रव्यप्रशंसा श्लोकद्वयस्यै

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

औरभ्रगव्यैश्च तथा मासवृद्ध्या पितामहाः ॥ प्रयांति तृप्तिं मांसैस्तु नित्यं वार्ध्रीणसामिषैः ॥ २ ॥ खड्गमांसमतीवात्र काल शाकं तथा मधु ॥ शस्तानि कर्मण्यत्यंततृप्तिदानि नरेश्वर ॥ ३ ॥ गयामुपेत्य यः श्राद्धं करोति पृथिवीपते ॥ सफलं तस्य तज्जन्म जायते पितृतुष्टिदम् ॥ ४ ॥ प्रशान्तिकास्सनीवाराश्श्यामाका द्विविधास्तथा ॥ वन्यौषधीप्रधानास्तु श्राद्धार्हाः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ यवाः प्रियंगवो मुद्गा गोधूमा व्रीहयस्तिलाः ॥ निष्पावाः कोविदाराश्च सर्षपाश्चात्र शोभनाः ॥ ६ ॥ अकृताग्रयणं यच्च धान्यजातं नरेश्वर ॥ गजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विसर्जयेत् ॥ ७ ॥ अलाबुं गृंजनं चैव पलांडुं पिंडमूलकम् ॥ गांधारककरंवादिलवणान्यौषराणि च ॥ ८ ॥

मांसेन त्रीन् मासान्। अत्र मांसो हारिणादि 'त्रीन् मासान् हरिणेन तु' इति मनूक्तेः। छागलः अजः रुरुर्महान् कृष्णसारः ॥१॥ औरभ्रेति ॥ उरभ्र ऊर्णायुः गव्यं पयः पायसं वा"संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा"इति स्मृतेः। गव्यं मांसमित्यन्ये। संवत्सरं गव्येन प्रीतिर्भूयात् अतो माहिषेणैतेन 'ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं पुण्यतमम्' इत्यापस्तंबोक्तिः।मासवृद्ध्या एकायेकोत्तरं द्वादशमासांतं मासवृद्ध्या तृप्तिः। "कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः। स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी स्मृतिः॥" इति "त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुः याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि" इति च॥ २॥खड्गमांसमिति॥कालशाकः कैठर्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रशान्तिका इति ॥ प्रशांतिकः कालयवाख्यधान्यविशेषः ॥५॥ यवा इति ॥ कोविदारः कोद्रवः युगपत्राख्यवृक्षो वा ॥ ६॥ अकृतेति ॥ राजमाषः अणुः क्षुद्रधान्यविशेषः। मसूरं गृंजनम् ॥ ७ ॥ अलाब्विति। पलांडुश्च लशुनजातिविशेषः। पिंडमूलकं कंदविशेषः। गांधारकः सुगन्धशालिविशेषः। आरनाल

कान्वयः हविष्येति ॥ हविष्येण व्रीह्याद्यन्नेन मत्स्यादीनां दशानां मांसैश्च प्रत्येकं मासवृद्ध्यापितरस्तृप्तिं यांति। तद्यथा–हविष्येणैकं मासं, मत्स्यमांसेन द्वौ मासाविति । एवमेकादशमासांतं वार्ध्रीणसामिषैस्तु नित्यं तृप्यंतीत्यर्थः। छागलो बस्तः।ऐणेयः हरिः। रुरुः पृषतः तदीयं मांसं रौरवम्। गोसदृश आरण्यः पशुर्गवयः। उरभ्रो मेषः तदीयमौरभ्रं गव्यमत्र पयः पायसं वा "संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च" इति स्मृतेः । मांसप्रायपाठात् गव्यं मांसमेवेत्यन्ये । वार्ध्रीणसं स्मृतिप्रसिद्धम् "त्रिः पिबंत्विंद्रियक्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिम्। वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि" यद्वा "कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः। स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः" इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रशांतिका इति ॥ प्रशांतिका अरण्यव्रीहिसदृशाः श्वेतशूकाः श्यामाका द्विविधाः श्वेताः कृष्णाश्च ॥ ५ ॥ यवा इति ॥ प्रियंगवः निष्पावाः। वेल्लाः कोविदाराः। युगपत्राख्याः वृक्षाः। पैप्पलानि वक्ष्यंते ॥ ६ ॥ अथ वर्ज्यान्याह–अकृतेत्यादि ॥ पर्युषितं तथेत्यंतेन ॥ ७ ॥ अलाबुमिति ॥ गृंजनं मूलभेदः। लशुनभेद इत्येके । पलांडुर्लशुनभेदः पिंडमूलं कंदाकारमूलकं तस्मादेव विशेषणाद्दीर्घाकारमूलकाभ्यनुज्ञा गांधारकमारनालं शालिभेद इत्येके । करंभं अष्टनिस्तुषधान्यचूर्णं धान्यभेद इत्येके । औषराणि ऊषरोद्भवानि ॥ ८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आरक्ताश्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च ॥ वर्ज्यान्येतानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥ ९ ॥ नक्ताहृतमनुच्छिन्नं तृप्यते न च यत्र गौः ॥ दुर्गंधिफेनिलं चांबु श्राद्धयोग्यं न पार्थिव ॥१०॥ क्षीरमेकशफानां यदौष्ट्रमाविकमेव च ॥ मार्गं च माहिषं चैव वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥ ॥ ११ ॥ पंडापविद्धचंडालपापिपाषंडरोगिभिः ॥ कृकवाकुश्वाननग्नवानरग्रामसूकरैः ॥ १२ ॥ उदक्यासूतिकाशौचमृतहारैश्च वीक्षिते ॥ श्राद्धे सुरा न पितरो भुंजंते पुरुषर्षभ ॥ १३ ॥ तस्मात्परिश्रिते कुर्याच्छ्राद्धं श्रद्धासमन्वितः ॥ उर्व्यां च तिलविक्षेपाद्यातुधानान्निवारयेत् ॥ ॥ १४ ॥ नखादिना चोपपन्नं केशकीटादिभिर्नृप ॥ न चैवाभिषवैर्मिश्रमन्नं पर्युषितं तथा ॥ १५ ॥ श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितृभ्यो नामगोत्रतः ॥ यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥ १६ ॥ श्रूयते चापि पितृभिर्गीता गाथा महीपते ॥ इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य कलापोपवने पुरा ॥ १७ ॥

कमित्यन्ये। करंबः भ्रष्टनिस्तुषधान्यचूर्णं लवणं लवणोत्कटम्॥८॥आरक्ता इति॥ निर्यासः हिंग्वादि॥९॥ नक्ताहृतमिति॥अनुच्छिष्टम् अभिनवोदकं यद्वा अवत्सायाः पयः ॥ १० ॥ क्षीरमिति ॥ शफः खुरः ॥ ११ ॥ पंडेति ॥ अपविद्धः गुरुद्विजादिवहिष्कृतः । नग्नः वेदकर्मत्यागी ॥ १२ ॥ उदक्येति ॥ आशौचः शौचहीनः मृतहारः शवोद्धारवृत्तिः ॥ १३ ॥ तस्मादिति ॥ परिश्रिते संवृते ॥ १४ ॥ नखादिनेति ॥ अभिषवैः निष्यंदतीर्थैः तंडुलजैर्वा मिश्रं न भुंजंत इत्यनुषंगः ॥ १५ ॥ श्रद्धेति ॥ यदन्नं यन्नामगोत्रान् पितॄनुद्दिश्य दत्तं तत्तल्लोकांतरस्थानामपि ततल्लोकतत्तज्जात्युचिताहारत्वेन परिजीर्णमन्नं भोगाय स्यात् । तद्यथा—ते पितरस्स्वर्गिणो जाताश्चेत्तत्रामृतं स्यात् मनुष्याश्चेदन्नं तिर्यंचश्चेत्तृणादि ॥ १६ ॥ श्रूयत इति ॥ कलापो हिमवत्पार्श्वे कश्चिद्ग्रामविशेषः ॥ १७ ॥

॥ ९ ॥ नक्ताहृतमिति ॥ अनुच्छिष्टमव्यवहृतं नवोदकमिति यावत् । अनुत्सृष्टमिति पाठे अपरित्यक्तकूपाद्युदकं यत्र गौर्न तृप्यति तदतिस्वल्पम् अंबु श्राद्धे तु न ग्राह्यम् ॥१०॥क्षीरमिति ॥ मार्गं मृगक्षीरम्॥११॥पंडेति॥ अपविद्धो महाजनबहिष्कृतः । कृकवाकुः कुक्कुटः । नग्नः उत्तराध्याये वक्ष्यमाणः ॥ १२ ॥ उदक्येति ॥ मृतहारः शवनिर्हरणवृत्तिः ॥ १३ ॥ तस्मादिति ॥ परिश्रिते परिवृते देशे ॥१४॥ नखादिनेति ॥ केशादिभिरुपपन्नम् उपहतम् अभिषवैर्निष्पीडितरसैः ।पूत्यादिना चोपपन्नमिति च पाठः ॥ १५ ॥ श्रद्धासमन्वितैरिति ॥ यदन्नं पितॄनुद्दिश्य दत्तं तदन्नं तत्पितरो यदाहारा यादृशाहारयोग्या जाताः तादृशाहारत्वमुपैति यदि देवा जाताः तदा तदमृतं भूत्वा तान्प्रीणयति । यदि मनुष्याः तर्ह्यन्नं भूत्वा यदि पशवस्तृणादिरूपं भूत्वा तांस्तर्पयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ श्रूयत इति ॥ कलापो नाम हिमवत्पार्श्वे ग्रामविशेषः । तस्योपवने इक्ष्वाकोः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अपि नस्ते भविष्यंति कुले सन्मार्गशीलिनः ॥ गयामुपेत्य ये पिंडान्दास्यंत्यस्माकमादरात् ॥१८॥ अपि नस्स कुले जायाद्यो नो दद्याच्च योदशीम् ॥ पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥ १९ ॥ गौरीं वाप्युद्वहेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ यजेत वाश्वमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ २० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्याह भगवानौर्वस्सगराय महात्मने ॥ सदाचारं पुरा सम्यङ् मैत्रेय परिपृच्छते ॥ १ ॥ मयाप्येतदशेषेण कथितं भवतो द्विज ॥ समुल्लंघ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति शोभनम् ॥ २ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ षंडापविद्धप्रमुखा विदिता भगवन्मया ॥ उदक्याद्याश्च मे सम्यङ् नग्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ को नग्नः किं समाचारो नग्नसंज्ञां नरो लभेत् ॥ नग्नस्वरूपमिच्छामि यथावत्कथितं त्वया ॥ श्रोतुं धर्मभृतां श्रेष्ठ न ह्यस्त्यविदितं तव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ऋग्यजुस्सामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज ॥ एतामुज्झति यो मोहात्स नग्नः पातकी द्विजः ॥ ५ ॥ त्रयी समस्तवर्णानां द्विजसंवरणं यतः ॥ नग्नो भवत्युज्झितायां यतस्तस्यां न संशयः ॥ ६ ॥ इदं च श्रूयतामन्यद्यद्भीष्माय महात्मने ॥ कथयामास धर्मज्ञो वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः ॥ ७ ॥ मयापि तस्य गदतश्श्रुतमेतन्महात्मनः ॥ नग्नसंबंधि मैत्रेय यत्पृष्टोहमिह त्वया ॥ ८ ॥

॥ १८ ॥ अपि न इति ॥ त्रयोदशीं त्रयोदश्यां वर्षासु भाद्रपदे मघासु मघानक्षत्रे मघानक्षत्रयुक्तभाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यामित्यर्थः ॥ १९ ॥ गौरीमिति ॥ उद्वहेदद्यात् "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः । श्वेतः क्षुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते" ॥ २० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रयीति ॥ त्रयी न वस्त्रादिवदावरणमात्रं किं तु संवरणं सर्वदुःखनिवारकम् अतस्तत्त्यागी नग्नः न तु दिगंबर इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

इक्ष्वाकुं प्रति पितृभिर्गीता । 'कलापोपवने तथा' इति च पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अपि न इति ॥ वर्षासु मघासु त्रयोदशीं भाद्रपदे तु मघात्रयोदश्यामित्यर्थः ॥ १९ ॥ गौरीमिति ॥ "गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुंठं याति रोहिणीम् ॥ कन्यां ददन्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्" इति संवर्तोक्तेः । गौरीं दशवर्षां कन्यां "अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी । दशवर्षा भवेद्गौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला" इति स्मृतेः । उद्वहेत् प्रापयेत् दद्यादित्यर्थः । नीलः स्मृत्युक्तः "लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः । श्वेतः क्षुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते" इति ॥ २० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ एवं नग्नैर्भिक्ष्यायैस्त्रयीधर्मः प्रपंचितः ॥ तत्परित्यागनिंदार्थमुक्तमध्यायमुत्तरम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ऋगिति ॥ वर्णानामावृतिः परिधानम् ॥ ५ ॥ त्रयीति ॥ किं च प्रावरणमपि सैव अतस्तत्परित्यागी नग्न इत्यर्थः । परिधानोत्तरीयशून्य एव नग्नो विज्ञेय इत्यत आह—त्रयीसंवरणं प्रावरणं यत इति ॥ ६ ॥ एतदेव स्पष्टीकर्तुमितिहासमाह—इदं चेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

देवासुरमभूद्युद्धं द्विव्यमब्दशतं पुरा॥तस्मिन्पराजिता देवा दैत्यैर्ह्लादपुरोगमैः ॥९॥ क्षीरोदस्योत्तरं कूलं गत्वा तप्यन्त वै तपः॥विष्णोराराधना र्थाय जगुश्चेमं स्तवं तदा॥१०॥देवा ऊचुः॥ आराधनाय लोकानां विष्णोरीशस्य यां गिरम्॥वक्ष्यामो भगवानद्य तया विष्णुः प्रसीदतु॥११॥ यतो भूतान्यशेषाणि प्रसूतानि महात्मनः ॥ यस्मिंश्च लयमेष्यंति कस्तं स्तोतुमिहेश्वरः ॥ १२ ॥ तथाप्यरातिविध्वंसध्वस्तवीर्य्यै भयार्थिनः ॥ त्वां स्तोष्यामस्तवोक्तीनां याथार्थ्यं नैव गोचरे ॥ १३ ॥ त्वमुर्वी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥ समस्तमंतःकरणं प्रधानं तत्परः पुमान् ॥ १४ ॥ एकं तवैतद्भूतात्मन्मूर्त्तामूर्त्तमयं वपुः ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं स्थानकालविभेदवत् ॥ १५ ॥ तत्रेशं तव यत्पूर्वं त्वन्ना भिकमलोद्भवम् ॥ रूपं विश्वोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ १६ ॥ शक्रार्करुद्रवस्वग्निमरुत्सोमादिभेदवत् ॥ वयमेकं स्वरूपं ते तस्मै देवात्मने नमः ॥ १७ ॥ दंभप्रायमसंबोधि तितिक्षादमवर्जितम् ॥ यद्रूपं तव गोविंद तस्मै दैत्यात्मने नमः ॥ १८ ॥ नातिज्ञानवहा यस्मिन्ना ड्यस्तिमिततेजसि ॥ शब्दादिलोभि यस्तस्मै तुभ्यं यक्षात्मने नमः ॥ १९ ॥ क्रौर्यं मायामयं घोरं यच्च रूपं तवासितम् ॥ निशाचरात्मने तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ २० ॥ स्वर्गस्थधर्मसद्धर्मफलोपकरणं तव ॥ धर्माख्यं च तथा रूपं नमस्तस्मै जनार्दन ॥ २१ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तथेति ॥ त्वामिति । तव याथार्थ्यम् उक्तीनां न गोचर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ त्वमुर्वीति ॥ समस्तमंतःकरणं मनोबुद्ध्यहंकाराः ॥ १४ ॥ एकमित्यादि ॥ स्थानकालविभेदवत् स्थानकालविशेषाभ्यां युक्तम् । एतदिति जगन्निर्दिश्यते । एवंभूतं जगत्त्वैकं वपुरित्यर्थः । "जगत्सर्वं शरीरं ते तव ब्रह्मात्मने नमः" इत्यन्वयः । अत्रात्मशब्दो रूपवचनः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिज्ञानेति ॥ यक्षाणां नाड्यो हि नाधिकज्ञानवाहिन्यः स्तिमि ततेजसि स्तब्धविवेके । नाड्य इति पाठे यस्मिन् यक्षरूपे नृत्तादिस्तब्धविवेके । जना नातिज्ञानधराः संतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वर्गस्थ इति ॥ स्वर्गस्थानां

देवासुरमिति ॥ देवाश्चासुराश्च योद्धारो यस्मिन्तद्देवासुरं युद्धम् ॥९॥१०॥११॥ यत इति ॥ प्रसूतानि जातानि । प्रभूतानीति पाठे वृद्धिं प्राप्तानि ॥ १२ ॥ अतः—तथापीति ॥ यद्यपि तव याथार्थ्यं तत्त्वमुक्तीनां वचसां गोचरे नैव वर्तते तथाप्यरातिकृतेन विध्वंसेन पराभवेन ध्वस्तं वीर्यं प्रभवो येषां ते वयमभयार्थिनः ततो यथामति त्वां स्तोष्यामः ॥१३॥ तत्र तावद्विश्वरूपेण स्तुवंति त्वमुर्वीत्यादिना सर्वात्मने नम इत्यंतेन । त्वमुर्वीति ॥ समस्तं मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यं चतुर्विधमंतःकरणम् ॥ १४ ॥ एकमिति ॥ स्थाने तत्तद्देशे काले च नानाभेदास्पदमप्येतद्विश्वमेकमभिन्नं तव रूपमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ तत्रेति ॥ पूर्वं प्रथमसर्गे विश्वोपकाराय यत्तव रूपं तस्मै नमः ॥ १६ ॥ १७ ॥ दंभप्रायमिति ॥ असंबोधि विवेकशून्यम् ॥ १८ ॥ नेति ॥ यस्मिन्यक्षरूपे स्तिमिततेजसि मंदसत्त्वे हृदयनाड्यो नातिज्ञानवहाः श्रेष्ठज्ञानवाहिन्यो न भवंति । नाड्यस्तिमितेति पाठे नाड्यं नृत्तादिः स्तिमिततेजसि स्तब्धविवेके यस्मिन्यक्षरूपे जना नोत्कृष्टज्ञानधरास्संतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ क्रौर्यमिति ॥ असितं तमोमयं रूपम् ॥ २० ॥ स्वर्गस्थधर्मीति ॥ स्वर्गस्थो भविष्यति देहांतरे यो धर्मी यज

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हर्षप्रायमसंसर्गि गतिमद्गमनादिषु ॥ सिद्धाख्यं तव यद्रूपं तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥ २२ ॥ अतितिक्षायनं क्रूरमुपभोगसहं हरे ॥ द्विजिह्वं तव यद्रूपं तस्मै नागात्मने नमः ॥ २३ ॥ अवबोधि च यच्छांतमदोषमपकल्मषम् ॥ ऋषिरूपात्मने तस्मै विश्वरूपाय ते नमः ॥ २४ ॥ भक्षयत्यथ कल्पांते भूतानि यदवारितम् ॥ त्वद्रूपं पुंडरीकाक्ष तस्मै कालात्मने नमः ॥ २५ ॥ संभक्ष्य सर्वभूतानि देवादीन्यविशेषतः ॥ नृत्यत्यंते च यद्रूपं तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ २६ ॥ प्रवृत्त्या रजसो यच्च कर्मणां करणात्मकम् ॥ जनार्दन नमस्तस्मै त्वद्रूपाय नरात्मने॥२७॥ अष्टाविंशद्भधोपेतं यद्रूपं तामसं तव ॥ उन्मार्गगामि सर्वात्मंस्तस्मै वश्यात्मने नमः ॥ २८ ॥ यज्ञांगभूतं यद्रूपं जगतः स्थितिसाधनम् ॥ वृक्षादिभेदैष्षड्भेदि तस्मै मुख्यात्मने नमः ॥ २९ ॥ तिर्यङ्मनुष्यदेवादिव्योमशब्दादिकं च यत् ॥ रूपं तवादेः सर्वस्य तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ३० ॥ प्रधानबुद्ध्यादिमयादशेषाद्यदन्यदस्मात्परमं परात्मन् ॥ रूपं तवाद्यं यदनन्यतुल्यं तस्मै नमः कारणकारणाय ॥ ३१ ॥ शुक्रादिदीर्घादिघनादिहीनमगोचरं यच्च विशेषणानाम् ॥ शुद्धातिशुद्धं परमर्षिदृश्यं रूपाय तस्मै भगवन्नताः स्मः ॥ ३२ ॥

धर्मिणां सुकृतिनां सद्धर्मफलस्य सुखादेर्यदुपकरणं प्रापकं धर्माख्यं रूपम् ॥ २१ ॥ हर्षप्रायमिति ॥ गतिमद्गमनशीलं गमनादिष्वसंगि अस्खलितम् ॥ २२ ॥ अतितिक्षायनमिति ॥ उपभोगार्हमुपभोगसमर्थम् ॥ २३ ॥ अवबोधीति ॥ अदोषं रागादिरहितम् ऋषिरूपस्यात्मने विष्णुरूपाय व्यासरूपाय ॥२४॥२५॥२६॥ प्रवृत्त्येति ॥ करणात्मकम् अनुष्ठानात्मकं नरात्मने मनुष्यरूपाय ॥ २७ ॥ अष्टाविंशदिति ॥ अष्टाविंशद्भधः प्रथमांशे उक्तः ॥ २८ ॥ यज्ञांगभूतमिति ॥ षड्भेदि वृक्षगुल्मलतावीरुत्तृणागिरिभेदैर्दृष्टदुपलादीनां यज्ञांगत्वमप्यस्ति । मुख्यात्मने मुख्यत्वं च तत्रैवोक्तम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रधानेति ॥ प्रधानेत्यादिना समष्टिपुरुषरूपमुच्यते । कारणकारणाय कारणमव्यक्तं तस्य कारणं पुरुषः "अव्यक्तमक्षरे लीयते" इति श्रुतेः ॥३१॥ भक्तस्वरूपमाह—शुक्रेति ॥ प्रकृत्यपेक्षया शुद्धो बद्धः तद

मानः तस्य यस्स्वधर्मो यागादिस्तस्य यत्फलं सुखं तस्योपकरणं प्रापकं तव यद्धर्माख्यम् अपूर्वसंज्ञं रूपं तस्मै नमः ॥ २१ ॥ हर्षप्रायमिति ॥ असंसर्गि संगशून्य सिद्धा हि जलाग्न्यादिषु स्थिता अपि तैर्न युज्यन्ते ॥ २२ ॥ २३ ॥ अवबोधीति ॥ अदोषं रागादिशून्यम् ॥ २४ ॥ भक्षयतीति ॥ कालात्मकं रूपं यत् भूतानि भक्षयत्येव ॥ २५ ॥ संभक्ष्येति ॥ रुद्रात्मकं रूपं सर्वभूतानि संभक्ष्य नृत्यतीति तयोर्भेदो दर्शितः ॥२६॥ प्रवृत्त्येति ॥ रजसः प्रवृत्त्या यत्कर्मणां कारणात्मकं कर्तृत्वभावं तस्मै नरात्मने मनुष्यात्मने नमः ॥ २७ ॥ अष्टाविंशद्भधोपेतमिति ॥ अष्टाविंशद्भधोपेतमिति एकादशेंद्रियवधाः नव तुष्टिवधाः अष्ट सिद्धिवधा इत्यष्टाविंशद्भधाः प्रागेव व्याख्याताः ॥ २८ ॥ यज्ञांगभूतमिति ॥ षड्भेदीति ॥ वृक्षगुल्मलतावीरुत्समस्तास्तृणजातयः गिरय इत्येतैष्षड्भिर्भेदैर्युक्तम् ॥ २९ ॥ तिर्यङ्मनुष्येति ॥ सर्वस्यादेः कारणभूतस्य तव यद्रूपं तिर्यङ्मनुष्यादी व्यन्वयः ॥ ३० ॥ विश्वरूपेण प्रणम्य शुद्धरूपेण प्रणमति । प्रधानेति ॥ अस्मादशेषाज्जडवर्गाद्यत्परमं अत एव नान्यतुल्यं तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ अनन्यतुल्यत्वं स्पष्टयति—शुक्रादीत्यादित्रिभिः ॥ ३२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यन्नः शरीरेषु यदन्युदेहेष्वशेषवस्तुष्वजमक्षयं यत्॥तस्माच्च नान्यद्व्यतिरिक्तमस्ति ब्रह्मस्वरूपाय नताः स्म तस्मै॥३३॥सकलमिदमजस्य यस्य रूपं परमपदात्मवतस्सनातनस्य ॥ तमनिधनमशेषबीजभूतं प्रभुममलं प्रणतास्स्म वासुदेवम् ॥३४॥ श्रीपराशर उवाच ॥ स्तोत्रस्य चावसाने ते ददृशुः परमेश्वरम् ॥ शंखचक्रगदापाणिं गरुडस्थं सुरा हरिम् ॥ ३५ ॥ तमूचुस्सकला देवाः प्रणिपातपुरस्सरम्- ॥ प्रसीद नाथ दैत्येभ्य स्त्राहि नश्शरणार्थिनः ॥ ३६ ॥ त्रैलोक्ययज्ञभागाश्च दैत्यैर्ह्रादपुरोगमैः ॥ हृता नो ब्रह्मणोप्याज्ञामुल्लंघ्य परमेश्वर ॥ ३७ ॥ यद्यप्यशेषभू तस्य वयं ते च तवांशजाः ॥ तथाप्यविद्याभेदेन भिन्नं पश्यामहे जगत् ॥ ३८ ॥ स्ववर्णधर्माभिरता वेदमार्गानुसारिणः ॥ न शक्यास्तेरयो हंतुमस्माभिस्तपसावृताः ॥ ३९ ॥ तमुपायमशेषात्मन्नस्माकं दातुमर्हसि ॥ येन तानसुरान्हंतुं भवेम भगवन्क्षमाः ॥ ४० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ॥ समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥ ४१ ॥ मायामोहोयमखिलान्दैत्यां स्तान्मोहयिष्यति ॥ ततो वध्या भविष्यंति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥ ४२ ॥ स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावंतः परिपंथिनः ॥ ब्रह्मणो ह्यधि कारस्य देवा दैत्यादिकाः सुराः ॥ ४३ ॥ तद्गच्छत न भीः कार्या मायामोहोयमग्रतः ॥ गच्छन्नद्योपकाराय भवतां भविता सुराः ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ताः प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् ॥ मायामोहोपि तैस्सार्द्धं ययौ यत्र महासुराः ॥ ४५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापु राणे तृतीयांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तपस्यभिरतान्सोथ मायामोहो महासुरान् ॥ मैत्रेय ददृशे गत्वा नर्मदातीरसंश्रितान् ॥ १ ॥ ततो दिगंबरो मुंडो बर्हिपिच्छधरो द्विज ॥ मायामोहोऽसुरान् श्लक्ष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पेक्षया मुक्तश्शुद्धः ॥३२॥ परस्वरूपमाह—यन्न इति ॥ यस्मादन्यद्व्यतिरिक्तं नास्ति पृथक्सिद्धमतदात्मकं यस्माद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः ॥ ३३॥ अन्यदा अन्यतरपद वैय्यर्थ्यं निगमयति—सकलमिति ॥ सकलं सचेतनमिदं जगत् परमपदं तत्रत्या आत्मानश्च यस्य रूपं स परमपदात्मवान् । अनेन श्लोकेनोभयविभूतिमत्त्वमुक्तमित्यनुसंधे यम् । अशेषबीजत्वम् अशेषरूपत्वहेतुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराण व्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥छ॥ १ ॥ २ ॥

॥३३॥ सकल मिति ॥ परमपदात्मवतः परमपदेन ब्रह्मणैव आत्मवतो मूर्तिमतश्चैतन्यघनस्येत्यर्थः ॥३४॥३५॥ तमिति ॥ शरणार्थिनोस्मान्दैत्येभ्यस्त्राहीति तमूचुरित्यन्वयः ॥३६॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४०॥४१॥ ॥ ४२ ॥ स्थिताविति ॥ हे सुराः ब्रह्मणोधिकारस्य ये यावंतः परिपंथिनः ते सर्वे मम वध्या इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशे सप्त दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ तत इति ॥ श्लक्ष्णं मृदु ॥ १ ॥ २ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मायामोह उवाच ॥ हे दैत्यपतयो ब्रूत यदर्थं तप्यते तपः ॥ ऐहिकार्थश्च पारत्र्यं तपसः फलमिच्छथ ॥३॥ असुरा ऊचुः ॥ पारत्र्यफललाभाय तपश्चर्या महामते ॥ अस्माभिरियमारब्धा किं वा तेऽत्र विवक्षितम् ॥ ४ ॥ मायामोह उवाच ॥ कुरुध्वं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीप्सथ ॥ अर्हध्वमेनं धर्मं च मुक्तिद्वारमसंवृतम् ॥ ५ ॥ धर्मो विमुक्तेरर्होयं नैतस्मादपरो वरः ॥ अत्रैव संस्थिताः स्वर्गं विमुक्तिं वा गमिष्यथ ॥ ६ ॥ अर्हध्वं धर्ममेतं च सर्वे यूयं महाबलाः ॥ ७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवंप्रकारैर्बहुभिर्युक्तिदर्शनचर्चितैः ॥ मायामोहेन ते दैत्या वेदमार्गादपाकृताः ॥ ८ ॥ धर्मायैतदधर्माय सदेतन्न सदित्यपि॥विमुक्तये त्विदं नैतद्विमुक्तिं संप्रयच्छति ॥ ९ ॥ परमार्थोयमत्यर्थं परमार्थो न चाप्ययम् ॥ कार्यमेतदकार्यं च नैतदेवं स्फुटं त्विदम् ॥१०॥ दिग्वाससामयं धर्मो धर्मोयं बहुवाससाम् ॥११॥ इत्यनेकांतवादं च मायामोहेन नैकधा ॥ तेन दर्शयता दैत्यास्स्वधर्मं त्याजिता द्विज ॥ १२ ॥ अर्हतैतं महाधर्मं मायामोहेन ते यतः ॥ प्रोक्तास्तमाश्रिता धर्ममर्हतास्तेन तेऽभवन् ॥ १३ ॥ त्रयीधर्मसमुत्सर्गं मायामोहेन तेऽसुराः ॥ कारितास्तन्मया ह्यासंस्ततोन्ये तत्प्रचोदिताः ॥ १४ ॥ तैरप्यन्ये परे तैश्च तैरप्यन्ये परे च तैः ॥ अल्पैरहोभिस्संत्यक्ता तैर्दैत्यैः प्रायशस्त्रयी ॥ १५ ॥ पुनश्च रक्तांबरधृङ्मायामोहो जितेंद्रियः ॥ अन्यानाहासुरान् गत्वा मृद्वल्पमधुराक्षरम् ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ धर्म इति ॥ अत्रैव धर्मे ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ एवंप्रकारैर्नैतयुक्तिसहमित्यादिना विचारिष्यमाणैर्युक्तिचोदनचर्चितैस्तर्कागमकृताचारैः । युक्तिदर्शनतर्कितैरिति पाठे युक्तिर्योग्यता, दर्शनं प्रत्यक्षं, तर्कितं तर्कः ॥ ८ ॥ धर्मायेति ॥ धर्मायेत्यादिनैकधेत्यंतं विकल्पोदाहरणसप्तकं सप्तधा ह्यनेकांतवादिनामाहं तानां सप्तभंगी स्याद्वादः । स्यादस्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादनिर्वचनीयं स्यादस्ति चानिर्वचनीयं स्यान्नास्ति चानिर्वचनीयं स्यादस्ति च नास्ति चानिर्वचनीयमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुनरिति ॥ बौद्धमतारंभः ॥ १६ ॥

हे दैत्यपतय इति ॥ ऐहिकार्थमिहैव लोके भोग्यं नु वितर्के पारत्र्यं परलोकभोग्यं वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुरुध्वमिति ॥ एतं धर्मं मया वक्ष्यमाणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ एवं प्रकारैर्वाक्यैर्युक्तिदर्शनं शुष्कतर्कवादः तेन चर्चितैः । वर्धितैरिति वा पाठः ॥ ८ ॥ मुक्तिवादमेव सप्तभिर्दर्शयन्नाह--धर्मायेत्यादिसार्धद्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतीति ॥ इत्यनेकांतवादं नैकधा बहुप्रकारेण दर्शयता तेन मायामोहेन ते दैत्याः धर्मास्त्याजिताः तदुपदेशेन धर्मास्तित्यजुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ अर्हतेति ॥ अर्हतास्तेनेति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तदेवमार्हतमतेन दैत्यविमोहनमुक्तम् । अथ बौद्धमतेनाह--पुनश्चेत्यादिसप्तभिः ॥ १६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्वर्गार्थं यदि वो वांछा निर्वाणार्थमथासुराः ॥ तदलं पशुघातादिदुष्टधर्मैर्निबोधत ॥ १७ ॥ विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत ॥ बुध्यध्वं मे वचः सम्यग्बुधैरेवमिहोदितम् ॥ १८ ॥ जगदेतदनाधारं भ्रांतिज्ञानार्थतत्परम् ॥ रागादिदुष्टमत्यर्थं भ्राम्यते भवसंकटे ॥ १९ ॥ एवं बुध्यत बुध्यध्वं बुध्यतैवमितीरयन् ॥ मायामोहः स दैत्येयान्धर्ममत्याश्रयन्निजम् ॥ २० ॥ नानाप्रकारवचनं स तेषां युक्तियोजनम् ॥ तथातथा त्रयीधर्मं तत्यजुस्ते यथायथा ॥ २१ ॥ तेप्यन्येषां तथैवोचुरन्यैरन्ये तथोदिताः ॥ मैत्रेय तत्यजुर्धर्मं वेदस्मृत्युदितं परम् ॥ २२ ॥ अन्यानप्यन्यपाषंडप्रकारैर्बहुभिर्द्विज ॥ दैतेयान्मोहयामास मायामोहोतिमोहकृत् ॥ २३ ॥ स्वल्पेनैव हि कालेन मायामोहेन तेऽसुराः ॥ मोहितास्तत्यजुस्सर्वां त्रयीमार्गाश्रितां कथाम् ॥ २४ ॥ केचिद्विनिंदां वेदानां देवानामपरे द्विज ॥ यज्ञकर्मकलापस्य तथान्ये च द्विजन्म नाम् ॥२५॥ नैतद्युक्तिसहं वाक्यं हिंसाधर्माय चेष्यते ॥ हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥२६॥ यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येंद्रेण भुज्यते॥ शम्यादि यदि चेत्काष्ठं तद्वरं पत्रभुक्पशुः ॥२७॥ निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते ॥ स्वपिता यजमानेन किन्नु तस्मान्न हन्यते ॥२८॥

॥ १७ ॥ विज्ञानमयमिति ॥ तत्र विज्ञानमयमिति योगाचाराणामात्मख्यातिपक्षोक्तिः ॥ १८ ॥ जगदिति ॥ जगदेतदनाधारमिति निरधिष्ठाने भ्रांतिज्ञा नार्थतत्परमिति माध्यमिकानां शून्यख्यातिपक्षोक्तिः ॥१९॥ एवमिति ॥ बुध्यतेरावृत्तिर्बौद्धत्वनिरुक्त्यर्था ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥२५॥ नेति ॥ अधर्ममयी हिंसा धर्माय चेष्यत इति वाक्यं निरुक्तिकम् । नेष्यतीति पाठे एतदग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिवाक्यं न युक्तिसहम् । यतो "न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि" इति श्रुत्यैव हिंसा धर्माय नेष्यते ॥२६॥ यज्ञैरिति॥शम्यादीति तद्वरं स्वर्गं गत्वापि सकंटकशम्यादिकाष्ठभक्षकात्तस्मादिंद्रान्मृदु तत्पत्रमिहैवादञ्छागो वरो बुद्धिमान् "दैवाद्दते वरश्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये" इत्यमरः ॥ २७ ॥ निहतस्येति ॥ यज्ञे निहतस्य पशोरपि स्वर्गसिद्धेः तद्धिंसा न दोषाय चेत्पितुः अन्यस्य पशोर्वधा

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ बुध्यत बुध्यध्वमित्यादि बुध्यतेरावृत्तिर्बौद्धत्वनिर्वचनार्था ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अन्यानिति ॥ अन्यपाषंडप्रकारैर्लोकायतिकादिमतैर्न केवलं त्रयीं तत्यजुः अपि तु वेदादीनां च निंदां चक्रुरिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निंदामेव तद्विजृंभितामाह–नैतदित्यादिना– नैतदिति ॥ परपीडादिरूपा हिंसा धर्माय चेष्यत इति तद्वाक्यं युक्तिसहं न भवतीत्यर्थः । हिंसा धर्माय नेष्यत इति पाठे युक्तिसहं नैतदित्यत्र हेतुः यस्मात् "न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि" इति निषेधश्रुतेर्हिंसाधर्मायेत्येतद्वाक्यं युक्तिसहं न भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ यज्ञैरिति ॥ शम्यादिसमिद्रूपं काष्ठम् अग्नौ हुतं चेदिंद्रेण भुज्यते तद्वरं तर्हि ततोपि श्रेष्ठः पशुः छागादि तथासौ शम्यादि कोमलं पत्रं भुंक्ते न तु सकंटकं ज्वलत्काष्ठमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः ॥ कुर्याच्छ्राद्धं श्रमायान्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥ २९ ॥ जनश्रद्धेयमित्येतदवगम्य ततोत्र वः ॥ उपेक्षा श्रेयसे वाक्यं रोचतां यन्मयेरितम् ॥ ३० ॥ न ह्याप्तवादा नभसो निपतंति महीं सुराः ॥ युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च भवद्विधैः ॥ ३१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मायामोहेन ते दैत्याः प्रकारैर्बहुभिस्तथा ॥ वृथापिता यथा नैषां त्रयी कश्चिदरोचयत् ॥ ३२ ॥ इत्थमुन्मार्गयातेषु तेषु दैत्येषु तेऽमराः ॥ उद्योगं परमं कृत्वा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ ३३ ॥ ततो दैवासुरं युद्धं पुनरेवाभवद्द्विज ॥ हताश्च तेऽसुरा देवैः सन्मार्गपरिपंथिनः ॥ ३४ ॥ स्वधर्मकवचं तेषामभूद्यत्प्रथमं द्विज ॥ तेन रक्षाऽभवत्पूर्वं नेशुर्नष्टे च तत्र ते ॥ ३५ ॥ ततो मैत्रेय तन्मार्गवर्त्तिनो येभवञ्जनाः ॥ नग्नास्ते तैर्यतस्त्यक्तं त्रयीसंवरणं तथा ॥ कृताश्च तेऽसुरा देवैर्नाना वेदविनिन्दकाः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी ॥ परिव्राड् वा चतुर्थोत्र पंचमो नोपपद्यते ॥३७॥ वस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते ॥ परिव्राट् चापि मैत्रेय स नग्नः पापकृन्नरः ॥ ३८ ॥ नित्यानां कर्मणां विप्र यस्य हानिरहर्निशम् ॥ अकुर्वन्विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ॥ ३९ ॥

दूरं स्वपितुरेव यज्ञे वधः । यदीष्यत इति पाठे यस्मादेव श्रुत्येष्यते तस्मात्तत्पिता किं न हन्यत इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ तृप्त इति ॥ अन्यभुक्तमन्यस्य तृप्तेर्जायत इति कृत्वा श्राद्धं कुर्याच्चेत्पुत्रः तर्हि, प्रोषिताः श्रमावहमन्नं न वहेयुः ग्रामस्थेन केनचिद्भुक्तेपि प्रोषितस्य तृप्तेः दद्याच्छ्राद्धमिति सम्यक्पाठः ॥ २९ ॥ तस्मादेतद्यागादिकं युक्तिहीनं प्राकृतजनश्रद्धेयमित्यवगम्यात्रोपेक्षा श्रेयसे ॥ ३० ॥ नन्वपौरुषेयत्वाद्वेदवाक्यं प्रमाणम् अतस्तदुक्तं यज्ञाद्यनुष्ठेयं न ते त्वदुक्तमित्याशंक्य वेदस्यापौरुषेयत्वमेव नोपपन्नमित्याह—न हीति ॥ आप्तवादाः प्रमाणवाक्यानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५॥३६॥ ब्रह्मचारीति ॥ आश्रम इति ब्रह्मचर्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । आदिभरतस्तु नैष्ठिक इति तत्रैव दर्शितः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तृप्तय इति ॥ अन्येन श्राद्धभुक्तमन्नम् अन्यस्य पुंसस्तृप्तये जायते चेत्ततः प्रवासिनः श्रमैकफलमन्नं न वहेयुः किं तु तत्तृप्तये ग्रामस्थितः पुत्रादिः श्राद्धं दद्यात् ॥ २९ ॥ जनश्रद्धेयमिति ॥ ततो युक्तं केवलं प्राकृतजनश्रद्धेयमेतद्यज्ञादि अतोत्र युष्माकमुपेक्षैव युक्ता ॥ ३० ॥ नन्वपौरुषेयेण सत्येन वेदेन विहितेर्थे कथमुपेक्षां युज्यते तत्राह—नहीति ॥ वेदानामाप्तवाक्यत्वमापाद्योच्यते तथाहि—न तावद्वेदस्यापौरुषेयत्वं घटते सर्ववर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टं वाक्यं हि वेदः । न च नित्यत्वे सर्वगतत्वे च वर्णानामुच्चारणतः क्रमस्वरादिव्यतिरेकेण स्वतः क्रमादिसंभवः तस्मादाप्तवाक्यं वेद इत्यंगीकर्तव्यम् । आप्तवादाश्चाकस्मादाकाशान्न निपतंति किं तु आप्तैः प्रयुक्ता एव निपतंति । अतः पौरुषेयत्व अस्मदागमानां वेदानां च समाने युक्तिमद्वचनं प्रमाणीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि ॥ पक्षं नित्यक्रियाहानेः कर्त्ता मैत्रेय मानवः ॥ ४० ॥ संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोभिजायते ॥ तस्यावलोकनात्सूर्यो निरीक्ष्यस्साधुभिस्सदा ॥ ४१ ॥ स्पृष्टे स्नानं सचेलस्य शुद्धेर्हेतुर्महामते ॥ पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥ ४२ ॥ देवर्षिपितृभूतानि यस्य विप्रस्य वेश्मनि ॥ प्रयांत्यनर्चितान्यत्र लोके तस्मान्न पापकृत् ॥ ४३ ॥ संभाषणानुप्रश्नादि सहास्यां चैव कुर्वतः ॥ जायते तुल्यता तस्य तेनैव द्विज वत्सरात् ॥ ४४ ॥ देवादिनिश्वासहतं शरीरं यस्य वेश्म च ॥ न तेन संकरं कुर्याद्धसनपरिच्छदैः ॥ ४५ ॥ अथ भुंक्ते गृहे तस्य करोत्यास्यां तथासने ॥ शेते चाप्येकशयने स सद्यस्त त्समो भवेत् ॥ ४६ ॥ देवतापितृभूतानि तथानभ्यर्च्य योऽतिथीन् ॥ भुंक्ते स पातकं भुंक्ते निष्कृतिस्तस्य नेष्यते ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णास्स्वधर्मादन्यतोमुखाः ॥ यांति ते नग्नसंज्ञां तु हीनकर्मस्ववस्थिताः ॥ ४८ ॥ चतुर्णां यत्र वर्णानां मैत्रेयात्यंत संकरः ॥ तत्रास्या साधुवृत्तीनामुपघाताय जायते ॥ ४९ ॥ अनभ्यर्च्य ऋषीन्देवान्पितृभूतातिथींस्तथा ॥ यो भुंक्ते तस्य सँल्लापात्पतंति नरके नराः ॥ ५० ॥ तस्मादेतान्नरो नग्नांस्त्रयीसंत्यागदूषितान् ॥ सर्वदा वर्जयेत्प्राज्ञ आलापस्पर्शनादिषु ॥ ५१ ॥ श्रद्धावद्भिः कृतं यत्ना देवान्पितृपितामहान् ॥ न प्रीणयति तच्छ्राद्धं यद्येभिरवलोकितम् ॥ ५२ ॥ श्रूयते च पुराख्यातो राजा शतधनुर्भुवि ॥ पत्नी च शैव्या तस्याभूदतिधर्मपरायणा ॥ ५३ ॥ पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना विनयेन नयेन च ॥ ५४ ॥ स तु राजा तया सार्द्धं देवदेवं जनार्दनम् ॥ आराधयामास विभुं परमेण समाधिना ॥ ५५ ॥ होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासैश्च भक्तितः ॥ पूजाभिश्चानु दिवसं तन्मना नान्यमानसः ॥ ५६ ॥ एकदा तु समं स्नातौ तौ तु भार्यापती जले ॥ भागीरथ्यास्समुत्तीर्णौ कार्त्तिक्यां समुपोषितौ ॥ पाषंडिनमपश्येतामायांतं सम्मुखं द्विज ॥५७॥ चापाचार्यस्य तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मनः॥अतस्तद्गौरवात्तेन सखाभावमथाकरोत्॥५८॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७॥५८॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ संभाषणेति ॥ वत्सरं तेन सहास्यां कुर्वतां तत्साम्यं जायते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पाषंडालापदोषं दर्शयितुमितिहासमाह--श्रूयते चेत्यादियावत्समाप्ति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता ॥ उपोषितास्मीति रविं तस्मिन्दृष्टे ददर्श च ॥ ५९ ॥ समागम्य यथान्यायं दंपती तौ यथाविधि ॥ विष्णोः पूजादिकं सर्वं कृतवंतौ द्विजोत्तम ॥ ६० ॥ कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजित् ॥ अन्वारुरोह तं देवी चितास्थं भूपतिं पतिम् ॥ ६१ ॥ स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधाधिपः ॥ उपोषितेन पाषंडसँल्लापो यत्कृतोऽभवत् ॥ ६२ ॥ सा तु जाति स्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा ॥ सर्वविज्ञानसंपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ॥ ६३ ॥ तां पिता दातुकामोभूद्वराय विनिवारितः ॥ तयैव तन्व्या विरतो विवाहारंभतो नृपः ॥६४॥ ततस्सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्ट्वा श्वानं निजं पतिम् ॥ विदिशाख्यं पुरं गत्वा तदवस्थं ददर्श तम् ॥६५॥ तं दृष्ट्वैव महाभागं श्वभूतं तु पतिं तदा ॥ ददौ तस्मै वराहारं सत्कारप्रवणं शुभा ॥ ६६ ॥ भुंजन्दत्तं तया सोन्नमतिमृष्टमभीप्सितम् ॥ स्वजाति ललितं कुर्वन्बहु चाटु चकार वै ॥ ६७ ॥ अतीव व्रीडिता बाला कुर्वता चाटु तेन सा ॥ प्रणामपूर्वमाहेदं दयितं तं कुयोनिजम् ॥ ६८ ॥ स्मर्यतां तन्महाराज दाक्षिण्यललितं त्वया ॥ येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ॥ ६९ ॥ पाषंडिनं समाभाष्य तीर्थस्नानादनंतरम् ॥ प्राप्तोसि कुत्सितां योनिं किन्न स्मरसि तत्प्रभो ॥ ७० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तयैवं स्मारिते तस्मिन्पूर्वजातिकृते तदा ॥ दध्यौ चिरमथा वाप निर्वेदमतिदुर्लभम् ॥७१॥ निर्विण्णचित्तस्स ततो निर्गम्य नगराद्बहिः ॥ मरुत्प्रपतनं कृत्वा सार्गालीं योनिमागतः ॥७२॥ सापि द्वितीये संप्राप्ते वीक्ष्य दिव्येन चक्षुषा ॥ ज्ञात्वा सृगालं तं द्रष्टुं ययौ कोलाहलं गिरिम् ॥७३॥ तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह सार्गालीं योनिमागतम् ॥ भर्त्तारमपि चावंगी तनया पृथिवीक्षितः ॥७४॥ अपि स्मरसि राजेंद्र श्वयोनिस्थस्य यन्मया ॥ प्रोक्तं ते पूर्वचरितं पाषंडालापसंश्रयम् ॥ ७५ ॥ पुनस्त योक्तं स ज्ञात्वा सत्यं सत्यवतां वरः ॥ कानने स निराहारस्तत्याज स्वं कलेवरम् ॥७६॥ भूयस्ततो वृको जज्ञे गत्वा तं निर्जने वने ॥ स्मार यामास भर्त्तारं पूर्ववृत्तमनिंदिता ॥ ७७ ॥ न त्वं वृको महाभाग राजा शतधनुर्भवान् ॥ श्वा भूत्वा त्वं सृगालोऽभूर्वृकत्वं सांप्रतं गतः॥७८॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥६८॥६९॥ स्मर्यतामिति ॥ चाटु प्रीतिचेष्टा स्मर्यताम् ॥ ७० ॥७१॥७२॥ निर्विण्णचित्त इति ॥ मरुत्प्रपतनं गिरितटात्पातः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भूय इति ॥ वृकः वनश्वा बलिः उपहारःपिंडश्च ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ भुंजन्निति ॥ चाटु प्रीतिचेष्टा ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ निर्विण्णचित्त इति ॥ मरुत्प्रपतनं गिरितटात्प्रपतनं सार्गालीं जंबुकसंज्ञधिनीम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्मारितेन यथा व्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः ॥ अपापा सा पुनश्चैनं बोधयामास भामिनी ॥ ७९ ॥ नरेंद्र स्मर्यतामात्मा ह्यलं ते गृध्रचेष्टया ॥ पाषंडालापजातोऽयं दोषो यद्गृध्रतां गतः ॥ ८० ॥ ततः काकत्वमापन्नं समनंतरजन्मनि ॥ उवाच तन्वी भर्त्तारमुपलभ्यात्मयोगतः ॥ ८१ ॥ अशेषभूभृतः पूर्वं वश्या यस्मै बलिं ददुः ॥ स त्वं काकत्वमापन्नो जातोद्य बलिभुक् प्रभो ॥ ८२ ॥ एवमेव बकत्वेपि स्मारितस्स पुरातनम् ॥ तत्त्याज भूपतिः प्राणान्मयूरत्वमवाप च ॥ ८३ ॥ मयूरत्वे ततस्सा वै चकारानुगतिं शुभा ॥ दत्तैः प्रतिक्षणं भोज्यैर्बाला तज्जातिभोजनैः ॥ ८४ ॥ ततस्तु जनको राजा वाजिमेधं महाक्रतुम् ॥ चकार तस्यावभृथे स्नापयामास तं तदा ॥ ८५ ॥ सस्नौ स्वयं च तन्वंगी स्मारयामास चापि तम् ॥ यथासौ श्वसृगालादियोनिं जग्राह पार्थिवः ॥ ८६ ॥ स्मृतजन्मक्रमस्सोथ तत्त्याज स्वकलेवरम् ॥ जज्ञे स जनकस्यैव पुत्रोसौ सुमहात्मनः ॥ ८७ ॥ ततस्सा पितरं तन्वी विवाहार्थमचोदयत् ॥ स चापि कारयामास तस्या राजा स्वयंवरम् ॥ ८८ ॥ स्वयंवरे कृते सा तं संप्राप्तं पतिमात्मनः ॥ वरयामास भूयोपि भर्त्तृभावेन भामिनी ॥ ८९ ॥ बुभुजे च तया सार्द्धं संभोगान्नृपनंदनः ॥ पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार सः ॥ ९० ॥ इयाज यज्ञान्सुबहून्ददौ दानानि चार्थिनाम् ॥ पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥ ९१ ॥ राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुंधराम् ॥ तत्त्याज स प्रियान्प्राणान्संग्रामे धर्मतो नृपः ॥ ९२ ॥ ततश्चितास्थं तं भूयो भर्त्तारं सा शुभेक्षणा ॥ अन्वारुरोह विधिवद्यथापूर्वं मुदान्विता ॥ ९३ ॥ ततोऽवाप तया सार्द्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः ॥ ऐंद्रानंतीत्य वै लोकाँल्लोकान्प्राप तदाक्षयान् ॥ ९४ ॥ स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दांपत्यमतिदुर्लभम् ॥ प्राप्तं पुण्यफलं प्राप्य संशुद्धिं तां द्विजोत्तम ॥९५॥ एष पाषंडसंभाषादोषः प्रोक्तो मया द्विज ॥ तथाश्वमेधावभृथस्नानमाहात्म्यमेव च ॥ ९६ ॥ तस्मात्पाषंडिभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेत् ॥ विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥ ९७ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ तत इति ॥ ऐंद्रान् लोकानतीत्य कामदुहो लोकानवाप्येत्यन्वयः ॥९४॥ स्वर्गेति ॥ दांपत्यं मिथुनं तां पूर्वोक्तां संशुद्धिं प्राप्य पुण्यफलमतुलं स्वर्गाक्षयत्वं प्राप्तमित्यन्वयः ॥९५॥९६ ॥ ९७ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते ॥ तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः ॥ ९८ ॥ किं पुनर्येस्तु संत्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज ॥ पाषंडभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥ ९९ ॥ सहालापस्तु संसर्गः सहास्या चातिपापिनी ॥ पाषंडिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ १०० ॥ पाषंडिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् ॥ हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ १०१ ॥ दूरतस्तैस्तु संपर्कस्त्याज्यश्चाप्यतिपापिभिः ॥ पाषंडिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥ १०२ ॥ एते नग्नास्तवाख्याता दृष्टा श्राद्धोपघातकाः ॥ येषां संभाषणात्पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ १०३ ॥ एते पाषंडिनः पापा न ह्येतानालपेद्बुधः ॥ पुण्यं नश्यति संभाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥ १०४ ॥ पुंसां जटाधरणमौंड्यव्रतां वृथैव मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम् ॥ तोयप्रदानपितृपिंडबहिष्कृतानां संभाषणादपि नरा नरकं प्रयांति ॥ १०५ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशस्समाप्तः ॥ ॥

॥ ९८ ॥ किं पुनरिति ॥ पाषंडान् भोजयंति तदन्नं भुंजत इति वा पाषंडभोजिनः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ पाषंडिन इति ॥ पाषंडिनः पाषंडिलक्षणं तूक्तं यथा— "भ्रष्टः स्वधर्मात्पाषंडो विकर्मस्थो निषिद्धकृत् । यश्च धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ॥" स धर्मध्वजः दंडकमंडल्वादि धर्मचिह्नम् "प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम्" तद्व्रतं तस्य व्रतम् "प्रियं वक्ति पुरोन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोयं कथितो बुधैः ॥ संदेहकृद्धेतुभिर्यः सत्कर्मसु स हैतुकः । अर्वाग्दृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः" इति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ पुंसामिति ॥ मोघाशिनां देवातिथिपितृपूजानुपयुक्तान्नभोजिनाम् ॥ १०५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥छ॥ तृतीयांशः समाप्तः ॥

॥९८॥ किं पुनरिति ॥ पाषंडभोजिभिः पाषंडान्नभोजिभिः ॥९९॥१००॥ पाषंडिन इति॥पाषंडादीनां लक्षणं "भ्रष्टस्स्वधर्मात्पाषंडो विकर्मस्थो निषिद्धकृत् । यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः॥प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम्" तद्वान्बैडालव्रतिकः "प्रियं वक्ति पुरोन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोयं कथितो बुधैः ॥ संदेहकृद्धेतुभिर्यस्सत्कर्मसु स हैतुकः । अर्वाग्दृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः" इति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ एत इति ॥ दृष्ट्वा श्राद्धोपघातका इति च पाठः ॥ १०३ ॥ एत इति ॥ न ह्येतानालपेत् एतैस्संभाषणं न कुर्यात् ॥ १०४ ॥ प्रस्तुतमुपसंहरति ॥ पुंसामिति ॥ वृथैवेति विशेषणादर्थशिरःप्रोक्तश्रौतपाशुपतव्रताद्यंगभूतजटाधारणमनुमन्यते । मोघाशिनां देवातिथिपित्रादिपूजनानुप्रयुक्तान्नभोजिनाम् । अखिलेन बाह्याभ्यंतरशौचेन निराकृतानां वर्जितानां तोयप्रदानादिभ्यो बहिस्तद्व्यतिरिक्तमेव कृतं कर्म येषाम् ॥ १०५ ॥ इति श्रीमद्विष्णुभक्तशिरोरत्नश्रीधरस्वामिविरचितायामात्मप्रकाशाख्यायां श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां तृतीयांशेऽष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ओंतत्सत् तृतीयांशस्समाप्तः ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

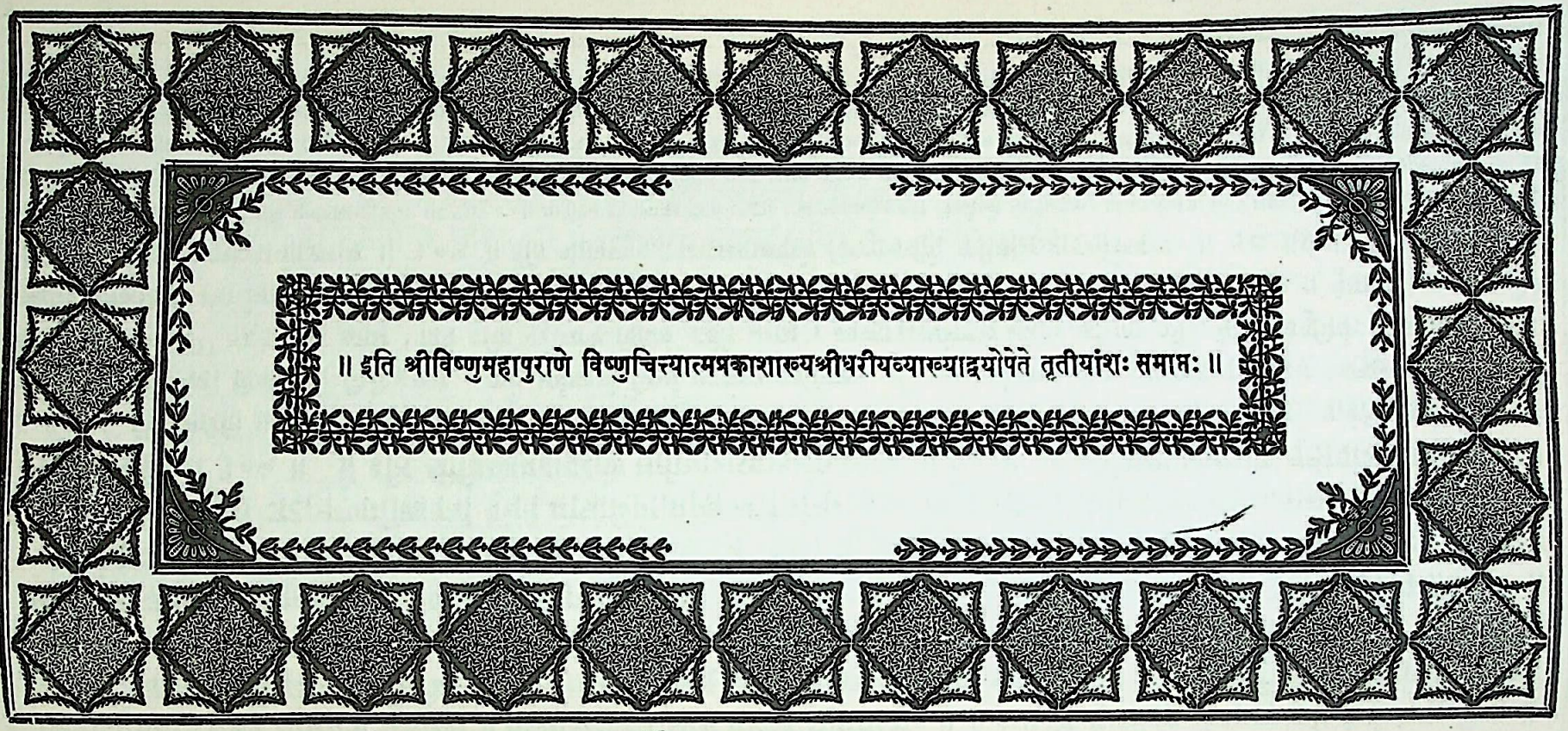

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ अथ श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुचित्त्यात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीयव्याख्याद्वयोपेते चतुर्थांशः प्रारभ्यते ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ भगवन्यत्नरैः कार्य्यं साधुकर्मण्यवस्थितैः ॥ तन्मह्यं गुरुणाख्यातं नित्यनैमित्तिकात्मकम् ॥ १ ॥ वर्णधर्मास्तथाख्याता धर्मा ये चाश्रमेषु च ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं वंशं राज्ञां तद्ब्रूहि मे गुरो ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय शूयतामयमनेकयज्वशूरवीरधीरभूपालालंकृतो ब्रह्मादिर्मानवो वंशः ॥ ३ ॥ तदस्य वंशस्यानुपूर्वीमशेषवंशपापप्रणाशनाय मैत्रेयैतां कथां शृणु ॥ ४ ॥ तद्यथा सकलजगतामादिरनादिभूतस्स ऋग्यजुस्सामादिमयो भगवान् विष्णुस्तस्य ब्रह्मणो मूर्त्त रूपं हिरण्यगर्भो ब्रह्मांडभूतो ब्रह्मा भगवान् प्राग्बभूव ॥ ५ ॥ ब्रह्मणश्च दक्षिणांगुष्ठजन्मा दक्षप्रजापतिः दक्षस्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुः ॥ ६ ॥ मनोरिक्ष्वाकुनृगधृष्टशर्यातिनरिष्यंतप्रांशुनाभागदिष्टकरूपपृपध्राख्या दश पुत्रा बभूवुः ॥ ७ ॥ इष्टिं च मित्रावरुणयो र्मनुः पुत्रकामश्चकार ॥ ८ ॥ तत्र तावदहुते होतुरपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥ ९ ॥ सैव च मित्रावरुणयोः प्रसादात्सुद्युम्नो नाम मनोः पुत्रो मैत्रेय आसीत् ॥ १० ॥ पुनश्चेश्वरकोपात्स्त्री सती सा तु सोमसूनोर्बुधस्याश्रमसमीपे बभ्राम ॥ ११ ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥अथ विष्णुचित्ती॥ तृतीयांशे भगवतस्थितिर्हेतुभूतमन्वादिरूपभेदानामधिकारभेद उक्तः । विशेषतश्चायमधिकारः जगत्स्थितिहेतुर्वर्णाश्रमधर्मः सदाचारश्चोक्तः । चतुर्थेंशे तु तत्स्थापकधार्मिकसोमसूर्योद्भवक्षत्रवंशस्तदनुचरितं चोच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ मैत्रेयेति ॥ वीरः उत्साही । शूरः पराभिभावी ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मण इति ॥ "अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षया दुहिता तव तां देवा अन्वजायन्ते" इत्यादिश्रुतिसम्मतत्वाद्ब्रह्मदक्षादिक्रम उक्तः । न तु ब्रह्ममरीच्यादिः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ इष्टिं चेति ॥ इक्ष्वाकादिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं इष्टिं चकार तस्मादिक्ष्वाकाद्युत्पत्तेः प्राक् इलाजन्म "अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः ॥ अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु सुव्रत ॥" इति वायूक्तेः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ अथ श्रीधरी ॥ उक्तास्तृतीये मन्वाद्या धर्माश्चैव प्रकीर्तिताः ॥ तद्धर्मपालसद्राजवंशस्तुर्ये निगद्यते ॥ १ ॥ उक्तमनुवदन्राजवंशं पृच्छति भगवन्नित्यादिद्वाभ्यां—भगवन्निति ॥ गुरुणा त्वयाऽऽख्यातम् ॥ १ ॥ २ ॥ मैत्रेयेति ॥ शूरः पराभिभावी वीरस्तूत्साही । तथा चोक्तं "ब्रह्मादयं यो मनोर्वैशमहन्यहनि संस्मरेत् । तस्य वंशसमुच्छेदो न कदाचिद्भविष्यति" ॥ ३ ॥ ४ ॥ तद्यथेत्यत आह—सकलेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इष्टिं चेति ॥ पुत्रोत्पत्तेः पूर्वमिष्टिं चकार । तदुक्तं वायुना "अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः । अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु सुव्रत" इति ॥ ८ ॥ तत्र तु प्रथमं स्त्रीत्वेनोत्पन्नत्वात् ज्येष्ठोपि सुद्युम्नो राज्यार्हो नाभूदिति दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादिना राज्यभागं न लेभ इत्यंतेन तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन्कर्मणि मनुपत्न्या कन्यार्थं प्रार्थितस्य होतुरपचारात् कन्यापत्यसंकल्पादपहुते विकले जाते कन्याभूत् "तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत । दुहित्रर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥ तेन होत्रपचारेण कन्येला नाम साऽभवत्" इति शुकोक्तेः ॥ ९ ॥ १० ॥ पुनश्चेति ॥ ईश्वरकोपादिति । कदाचिदिलावृतवने रमणीये भवेन सह रहसि रममाणा भवानी भवं द्रष्टुमागतान् मुनीनालक्ष्य कुपिता सती कस्मिंश्चिन्निकुंजे सलज्जमलीयत । अथ तेषु तयोः रतिप्रसंगं दृष्ट्वा सहसा निर्गतेषु भवो भवानीमनुनयन् कोपाच्छापमदात् । इतः परमत्र यः पुमान् प्रवेक्ष्यति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सानुरागाच्च तस्यां बुधः पुरूरवसमात्मजमुत्पादयामास ॥ १२ ॥ जातेपि तस्मिन्नमिततेजोभिः परमर्षिभिरिष्टिमय ऋङ्मयो यजुर्मय स्साममयोथर्वणमयस्सर्ववेदमयो मनोमयो ज्ञानमयो न किंचिन्मयोन्नमयो भगवान् यज्ञपुरुषस्वरूपी सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमभिलषद्भिर्यथाव दिष्टस्तत्प्रसादादिला पुनरपि सुद्युम्नोऽभवत् ॥ १३ ॥ तस्याप्युत्कलगयविनताश्चयः पुत्रा बभूवुः ॥ १४ ॥ सुद्युम्नस्तु स्त्रीपूर्वकत्वाद्रा ज्यभागं न लेभे ॥ १५ ॥ तत्पित्रा तु वसिष्ठवचनात्प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्युम्नाय दत्तं तच्चासौ पुरूरवसे प्रादात् ॥ १६ ॥ तदन्वयाश्च क्षत्रियास्सर्वे दिक्ष्वभवन् । पृषध्रस्तु मनुपुत्रो गुरुगोवधाच्छूद्रत्वमगमत् ॥१७॥ मनोः पुत्रः करूषः करूषात्कारूषाः क्षत्रिया महाबलपराक्रमा बभूवुः ॥ १८ ॥ दिष्टपुत्रस्तु नाभागो वैश्यतामगमत्तस्माद्वलंधनः पुत्रोभवत् ॥ १९ ॥ बलंधनाद्वत्सप्रीतिरुदारकीर्त्तिः ॥ २० ॥ वत्सप्रीतेः प्रांशुरभवत् ॥ २१ ॥ प्रजापतिश्च प्रांशोरेकोऽभवत् ॥ २२ ॥ ततश्च खनित्रः ॥ २३ ॥ तस्माच्चक्षुषः ॥ २४ ॥ चक्षुषाच्चातिबलपराक्रमो विंशोभवत् ॥ २५ ॥ ततो विविंशकः ॥ २६ ॥ तस्माच्च खनिनेत्रः ॥ २७ ॥ ततश्चातिविभूतिः ॥ २८ ॥ अतिविभूतेरतिबलपराक्रमः करंधमः पुत्रोभवत् ॥ २९ ॥ तस्मादप्यविक्षित् ॥ ३० ॥ अविक्षितोप्यतिबलपराक्रमः पुत्रो मरुत्तो नामाऽभवत् ॥ यस्येमावद्यापि श्लोकौ गीयेते ॥ ३१ ॥ मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा कस्याभवद्भुवि ॥ सर्वं हिरण्मयं यस्य यज्ञवस्त्वतिशोभनम् ॥ ३२ ॥ अमाद्यदिंद्रस्सोमेन दक्षिणा भिर्द्विजातयः ॥ मरुतः परिवेष्टारस्सदस्याश्च दिवौकसः ॥ ३३ ॥ स मरुत्तश्चक्रवर्त्ती नरिष्यंतनामानं पुत्रमवाप ॥३४॥ तस्माच्च दमः ॥३५॥

॥ १२ ॥ जाते चेति ॥ न किंचिन्मयः कर्मकृतदेवादिरूपतत्कृतज्ञानसंकोचादिरहितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पृषध्र इति ॥ सूचीकटाहन्यायेना ल्पत्वात्प्रथमं पृषध्रादिवंशोक्तिः बलंधनोत्पत्तेः पश्चान्नाभागस्य वैश्यत्वप्राप्तिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अमाद्यदिति ॥ परिवेष्टारः भोजयितारः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स स्त्री भविष्यतीति । एवं स्थिते कदाचिन्मृगयासक्तः सुद्युम्नस्तदजानन् तत्र प्रविष्टः स्त्री बभूव । तदेळा पुनश्च स्त्री सती बुधस्याश्रमे वव्राम ॥ ११ ॥ सानुराग इति ॥ सानुरागस्तस्यां बुधः पुरूरवसमात्मजमुत्पादया मासेति वदता सूर्यवंशे सोमवंशप्रवेशो दर्शितः ॥ १२ ॥ जाते चेति ॥ स मायावशादगादिमयः वस्तुतस्तु न किंचिन्मयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुद्युम्न इति ॥ स्त्री पूर्वत्वात् पूर्वं स्त्रीत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ राज्यभागं न लेभ इत्याह—पृषध्रस्त्विति ॥ वसिष्ठेन गोपालने नियुक्तः पृषध्रो रात्रौ गोवधे शार्दूलं प्रविष्टं जिघांसुः प्रमादाद्गां जघान । ततश्च तेन गुरुणा शूद्रो भवेति शप्तः शूद्रतामवाप ॥ १७ ॥ अल्पातिक्रमे सुकरत्वात् करूषा दीनां वंशानाह—मनोरित्यादिना ॥ १८ ॥ दिष्टपुत्र इति ॥ वक्ष्यमाणमानंतरं नाभागः कर्मणा वैश्यतामगात् । अतो बलंधनस्य क्षत्रियत्वं गतम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अमाद्यदिति ॥ अमाद्यत्सोमपानादित्यर्थः हृष्टोऽभूत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दमस्य पुत्रो राजवर्धनो जज्ञे ॥ ३६ ॥ राजवर्द्धनात्सुवृद्धिः ॥ ३७ ॥ सुवृद्धेः केवलः ॥३८॥ केवलात्सुधृतिरभूत् ॥ ३९ ॥ ततश्च नरः ॥४०॥
तस्माच्चंद्रः ॥ ४१ ॥ ततः केवलोभूत् ॥ ४२ ॥ केवलाद्बंधुमान् ॥ ४३ ॥ बंधुमतो वेगवान् ॥ ४४ ॥ वेगवतो बुधः ॥ ४५ ॥ ततश्च तृण
बिंदुः ॥ ४६ ॥ तस्याप्येका कन्या इलविलानाम ॥४७॥ ततश्चालंबुसानाम वराप्सरास्तृणबिंदुं भेजे ॥४८॥ तस्यामप्यस्य विशालो जज्ञे यः
पुरीं विशालां निर्ममे ॥ ४९ ॥ हेमचंद्रश्च विशालस्य पुत्रोभवत् ॥ ५० ॥ ततश्चंद्रः ॥ ५१ ॥ तत्तनयो धूम्राक्षः ॥ ५२ ॥ तस्यापि सृंजयोऽ
भूत् ॥ ५३ ॥ सृंजयात्सहदेवः ॥ ५४ ॥ ततश्च कृशाश्वो नाम पुत्रोभवत् ॥ ५५ ॥ सोमदत्तः कृशाश्वाज्जज्ञे योश्वमेधानां शतमाजह्वार ॥५६॥
तत्पुत्रो जनमेजयः ॥ ५७ ॥ जनमेजयात्सुमतिः ॥ ५८ ॥ एते वैशालिका भूभृतः ॥ ५९ ॥ श्लोकोप्यत्र गीयते ॥ ६० ॥ तृणबिंदोः प्रसा
देन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवंतोतिधार्मिकाः ॥ ६१ ॥ शर्यातेः कन्या सुकन्यानामाभवत् यामुपयेमे
च्यवनः ॥ ६२ ॥ आनर्त्तनामा परमधार्मिकश्शर्यातिपुत्रोभवत् ॥ ६३ ॥ आनर्त्तस्यापि रेवतनामा पुत्रो जज्ञे योसावानर्त्तविषयं बुभुजे
पुरीं च कुशस्थलीमध्युवास ॥ ६४ ॥ रेवतस्यापि रैवतः पुत्रः ककुद्मिनामा धर्मात्मा भ्रातृशतस्य ज्येष्ठोऽभवत् ॥ ६५ ॥ तस्य रेवतीनाम
कन्याभवत् ॥ ६६ ॥ स तामादाय कस्येयमर्हतीति भगवंतमब्जयोनिं प्रष्टुं ब्रह्मलोकं जगाम ॥ ६७ ॥ तावच्च ब्रह्मणोंतिके हाहाहूहूसंज्ञाभ्यां
गंधर्वाभ्यामतितानं नाम दिव्यं गांधर्वमगीयत ॥ ६८ ॥ तच्च त्रिमार्गपरिवृत्तैरनेकयुगपरिवृत्तिं तिष्ठन्नपि रैवतश्शृण्वन्मुहूर्त्तमिव मेने ॥६९॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ स इति ॥ रैवतः ब्रह्मलोकं
जगामेति ॥ ब्रह्मलोकः सत्यलोकः न तु मेरुस्थः यतो रैवतो ब्रह्मणोंतिके तिष्ठत्येव मेरुस्थो ब्रह्मा देवैस्सहाष्टाविंशद्वापरांते कृष्णावतारार्थं क्षीरोदमगमदिति
पंचमेंशे वक्ष्यति । अतस्सत्यलोकस्थहिरण्यगर्भांशोन्यो ब्रह्मा मेरुस्थ इति न विरोधः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तदिति ॥ परिवृत्तयः परिवृत्ताः एते दन्तिलादिषु

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तावदिति ॥ अतितानं गेयविशेषः । यद्वा तानानि गीतगाननामानि यथाह "सप्तस्वराश्त्रयो ग्रामा मूर्छानास्त्वेकविंशतिः । तानान्येकोनपंचा
शदित्येतद्गेयमंडलम् ॥" इति । दिव्यं दिविभवं गांधारग्रामोद्भवं "भूलोकाज्जायते षड्जो भुवर्लोकाच्च मध्यमः । स्वर्गात्तान्यत्र गांधारो नारदस्य मतं यथा" इति ॥ ६८ ॥ तच्चेति ॥ त्रिमार्गपरिवर्तैस्त्रयो मार्गा द

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गीतावसाने च भगवंतमब्जयोनिं प्रणम्य रैवतः कन्यायोग्यं वरमपृच्छत् ॥ ७० ॥ ततश्चासौ भगवानकथयत् कथय योभिमतस्ते वर इति ॥ ७१ ॥ पुनश्च प्रणम्य भगवते तस्मै यथाभिमतानात्मनस्स वरान् कथयामास ॥ क एषां भगवतोभिमत इति यस्मै कन्यामिमां प्रयच्छामीति ॥ ७२ ॥ ततः किंचिदवनतशिरास्सस्मितं भगवानब्जयोनिराह ॥ ७३ ॥ य एते भवतोभिमता नैतेषां सांप्रतं पुत्रपौत्राप त्यापत्यसंततिरस्त्यवनीतले ॥ ७४ ॥ बहूनि तवात्रैव गांधर्वं शृण्वतश्चतुर्युगान्यतीतानि ॥ ७५ ॥ सांप्रतं महीतलेष्टाविंशतितममनोश्चतुर्युगम तीतप्रायं वर्तते ॥ ७६ ॥ आसन्नो हि कलिः ॥ ७७ ॥ अन्यस्मै कन्यारत्नमिदं भवतैकाकिनाभिमताय देयम् ॥ ७८ ॥ भवतोपि पुत्रमित्रक लत्रमंत्रिभृत्यबंधुबलकोशादयस्समस्ताः कालेनैतेनात्यंतमतीताः ॥ ७९ ॥ ततः पुनरप्युत्पन्नसाध्वसो राजा भगवंतं प्रणम्य पप्रच्छ ॥ ८० ॥ भगवन्नेवमवस्थिते मयेयं कस्मै देयेति ॥ ८१ ॥ ततस्स भगवान् किंचिदवनम्रकंधरः कृतांजलिर्भूत्वा सर्वलोकगुरुरंभोजयोनिराह ॥ ८२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ न ह्यादिमध्यांतमजस्य यस्य विश्वो वयं सर्वमयस्य धातुः ॥ न च स्वरूपं न परं स्वभावं न चैव सारं परमेश्वरस्य ॥ ८३ ॥ कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः ॥ अजन्मनाशस्य सदैकमूर्त्तेरनामरूपस्य सनातनस्य ॥ ८४ ॥

द्रष्टव्याः । त्रिमार्गपरिवृत्तैः चित्रदक्षिणधात्र्याख्यास्त्रिमार्गाः तद्विषये कालविशेषयुक्तगीतगानक्रियाभ्यामनेकयुगपरिवृत्तीरिति । कालाध्वनोरिति द्वितीया । परिवृत्तीरिति च पाठः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ सांप्रतमिति ॥ अष्टाविंशतितमं चतुर्युगम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ न हीति ॥ स्वरूपं ज्ञानानंदादिलक्षणं स्वभावः 'परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी' इत्याद्युक्तं प्रभावं सारः विश्वधारणनियमनादिक्षमं बलम् ॥ ८३ ॥ कलेति कलामुहूर्त्तेति अनेन 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति 'यत्र पूर्वे साध्याः संति देवाः, दिव्यं स्थानमजरम्' इत्या दिश्रुतिस्मृतिसिद्धस्य परमपदस्याकालकाल्यत्वमुच्यते अजन्मनाशस्य कर्मनिमित्तशरीरग्रहणतद्वियोगरहितस्य सदैकमूर्त्तेस्सदैकरूपस्य अनामरूपस्य कर्मकृतदेवादि नामरूपास्पृष्टस्य ॥ ८४ ॥

त्तिलादिप्रोक्ताः । चित्रा दक्षिणा धात्रीति एषां परिवर्तैरावर्तनैः अनेकेषां युगानां परिवृत्तिर्यथा भवति तथा अनेकयुगावृत्तिपर्यंतं तिष्ठन्नपि तच्छृण्वन् मुहूर्तमिव मेन इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तत इति ॥ अवनतशिराश्चितयावनम्रमुखः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ सांप्रतमिति ॥ अस्य वैवस्वतस्य मनोरष्टाविंशतितमं युगं गतप्रायम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ एकाकिना देयमित्यत्र हेतुमाह—भवतो पीति ॥ ७९ ॥ तत इति ॥ कन्याया वरालाभादुत्पन्नं साध्वसं यस्य सः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अत्र श्लोकाः " ब्रह्मोवाच—रामाय कन्यकां देहीति वक्ष्यन्नादौ कनीयसे । वर्षीयसी कथं देया" इत्या शंक्याह—न ह्यादिमध्यांतमित्यादिदशभिः नहीति ॥ यस्येत्यादि यच्छब्दानां स विष्णुर्धरित्र्यामवतीर्ण इत्यनेनान्वयः । न चैव सारं बलं न विभ्रः ॥ ८३ ॥ कलेति ॥ यस्य. विभूतेरवतारादिरूपायाः ॥ ८४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यस्य प्रसादादहमच्युतस्य मूर्त्तिः प्रजासृष्टिकरोंतकारी॥क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्मात् ॥८५॥ तद्रूपमास्थाय सृजत्यजोयः स्थितौ च योऽसौ पुरुषस्वरूपी ॥ रुद्रस्वरूपेण च योत्ति विश्वं धत्ते तथानंतवपुस्समस्तम् ॥८६॥ पाकाय योग्नित्वमुपैति लोकान्बिभर्त्ति पृथ्वीवपुरव्ययात्मा ॥ शक्रादिरूपी परिपाति विश्वमर्केंदुरूपश्च तमो हिनस्ति ॥ ८७ ॥ करोति चेष्टाश्श्वसनस्वरूपी लोकस्य तृप्तिं च जलान्नरूपी ॥ ददाति विश्वस्थितिसंस्थितस्तु सर्वावकाशं च नभस्स्वरूपी ॥ ८८ ॥ यस्सृज्यते सर्गकृदात्मनैव यः पाल्यते पालयिता च देवः ॥ विश्वात्मकस्संहृयतेंतकारी पृथक् त्रयस्यास्य च योव्ययात्मा ॥ ८९ ॥ यस्मिञ्जगद्यो जगदेतदाद्यो यं चाश्रितोस्मिञ्जगति स्वयंभूः ॥ स सर्वभूतप्रभवो धरित्र्यां स्वांशेन विष्णुर्नृप तेऽवतीर्णः ॥९०॥ कुशस्थली या तव भूप रम्या पुरी पुराभूदमरावतीव ॥ सा द्वारका संप्रति तत्र चास्ते स केशवांशो बलदेवनामा ॥ ९१ ॥ तस्मै त्वमेनां तनयां नरेंद्र प्रयच्छ मायामनुजाय जायाम् ॥ श्लाघ्यो वरोसौ तनया तवेयं स्त्रीरत्नभूता सदृशो हि योगः ॥ ९२ ॥

यस्येति ॥ यस्माच्च मध्य इति सृष्टिसंहर्त्रोर्मध्ये स्थितिहेतुभूतः पुरुषस्स्वयं परस्मायस्माद्रामादिवत् प्रादुर्भूतः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ करोतीति ॥ विश्वस्थितिसंस्थितः विश्वस्थित्यै संस्थितः 'विष्टभ्याहम्' इत्युक्तत्वात् ॥ ८८ ॥ यस्सृज्यत इति ॥ यस्सृज्यत इत्यादिसर्गकृत्यः विश्वात्मना आत्मनैव सृज्यत इत्यन्वयः । आत्मनेति प्रकृत्या तृतीया । विश्वात्मभूतः स्वयमेव सृज्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि त्रयस्य सृज्यादेः स्रष्ट्रादेश्च । पृथङ् न यस्यास्तीति पाठे एतदात्मकं नास्तीत्यर्थः । 'न तदस्ति विना यत्स्यात्' इति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ कुशस्थलीति ॥ पूर्वं वेलास्थिता सती कुशस्थली कृष्णेन समुद्रालब्धद्वादशयोजनस्थलेन सह द्वारका कृता ॥९१॥ तस्मा इति ॥ मायामनुजाय संकल्पभूतमनुजाय ॥ ९२ ॥

यस्येति ॥ यस्याच्युतस्य प्रसादात् प्रजासृष्टिरूपादहं ब्रह्मा प्रजासृष्टिकरो भूतः जातोस्मि । यस्य च क्रोधात्तमोदृष्टिरूपात् रुद्रोंतकारी जातः । यस्माच्च मध्ये स्थितः स्थितिहेतुभूतः पुरुषो विष्ण्वाख्यो जातः ॥ ८५ ॥ तर्हि किंचित्सृष्ट्यादिभिः क्रियते नेत्याह—तद्रूपमिति ॥ अनंतवपुश्शेषमूर्तिः ॥ ८६ ॥ शक्रेति ॥ पंचमहाभूतरूपेण स्थितिहेतुत्वमाह—पाकायेति सार्धेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ स्रष्टृसृज्यादिभेदमपनुदन्नाह—य इत्यादिद्वाभ्याम् । य इति ॥ पृथक्त्रयस्येति स्रष्टृपालकसंहर्तृरूपस्य सृज्यादित्रयस्य यः पृथक्शुद्धचिद्रूपः । पृथङ् न यस्यास्तीति पाठे यस्मात्पृथगन्यन्नास्तीत्यर्थः । विश्वात्मक इति च पाठः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ इतीरितोसौ कमलोद्भवेन भुवं समासाद्य पतिः प्रजानाम् ॥ ददर्श ह्रस्वान् पुरुषान् विरूपानल्पौजसस्स्वल्प विवेकवीर्यान् ॥ ९३ ॥ कुशस्थलीं तां च पुरीमुपेत्य दृष्ट्वान्यरूपां प्रददौ स कन्याम् ॥ सीरायुधाय स्फटिकाचलाभवक्षस्थलायातुलधी र्नरेंद्रः ॥ ९४ ॥ उच्चप्रमाणामिति तामवेक्ष्य स्वलांगलाग्रेण च तालकेतुः ॥ विनम्रयामास ततश्च सापि बभूव सद्यो वनिता यथान्या ॥ ॥ ९५ ॥ तां रेवतीं रैवतभूपकन्यां सीरायुधोऽसौ विधिनोपयेमे ॥ दत्त्वाथ कन्यां स नृपो जगाम हेमालयं वै तपसे धृतात्मा ॥ ॥ ९६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ यावच्च ब्रह्मलोकात्स ककुद्मी रैवतो नाभ्येति तावत्पुण्यजनसंज्ञा राक्षसास्तामस्य पुरीं कुशस्थलीं निजघ्नुः ॥ १ ॥ तच्चास्य भ्रातृशतं पुण्यजनत्रासादिशो भेजे ॥ २ ॥ तदन्वयाश्च क्षत्रियास्सर्वदिक्ष्वभवन् ॥ ३ ॥ वृष्टस्यापि वार्ष्टकं क्षत्रमभवत् ॥ ४ ॥ नाभागस्यात्मजो नाभागसंज्ञोभवत् ॥ ५ ॥ तस्याप्यंबरीषः ॥ ६ ॥ अंबरीषस्यापि विरूपोभवत् ॥७॥ विरूपात्पृषदश्वो जज्ञे ॥ ८ ॥ ततश्च रथीतरः ॥ ९ ॥ अत्रायं श्लोकः ॥ एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चांगिरसाः स्मृताः ॥ रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ इति ॥ १० ॥ श्रुतवतश्च मनोरिक्ष्वाकुः पुत्रो जज्ञे घ्राणतः ॥ ११ ॥

॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने चतुर्थांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एत इति ॥ रथीतराणां प्रवराः वंश्याः केनचित्संबंधेनांगिरोगणप्रविष्टत्वात्क्षत्रजत्वाच्च ब्रह्मक्षत्रतां गताः एषां हि तपसैव ब्रह्मत्वं यथाह वायुः—"विश्वामित्रो नरपतिर्मांधाता संकृतिः कपिः । वार्ध्याश्वः पुरुकुत्सश्च भास्वान् गृत्समदः प्रभुः ॥ अर्ष्टिषेणोजमीढश्च छागो गार्ग्यस्तथैव च । कक्षीवांश्च विरूपश्च मुद्गलो हारितस्तथा ॥ रथीतरश्च कण्वश्च विष्णुवृद्धादयो नृपाः । क्षत्रोपेता द्विजा ह्येते तपसा चर्षितां गताः" इति ॥ १० ॥ श्रुतवत इति ॥ श्रुतवतः श्रुतं कुर्वतः इक्ष्वाकुनामनिरुक्तिः ॥ ११ ॥

इतीति ॥ अल्पौजसः स्वल्पसामर्थ्याः ॥ ९३ ॥ कुशस्थलीमिति ॥ दृष्ट्वान्यरूपामिति । कुशस्थली पूर्वं समुद्रवेलायामासीदिदानीं समुद्रस्यांतस्तद्वृत्तद्वादशयोजनभूम्या सहैकीकृत्य नानारत्नमयानेकभूमिकविचित्रनंनवलक्षमहाप्रासादहैमस्फटिकानेकप्राकारपारिजातवनादिभिः परिशोभिता विश्वकर्मनिर्मितापूर्वरूपा ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ॥ इति श्रीवरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ तपसे जगामेत्युक्तं तत्र हेतुमाह—यावच्चेति ॥ पापिन एव विरुद्धलक्षणया पुण्यजनसंज्ञाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वृष्टस्येति ॥ धृष्टस्यापि धार्ष्टकं क्षत्रमभवदिति च पाठः ॥ ४ ॥ नाभागस्येति ॥ नभगस्यात्मजो नाभागसंज्ञोऽभवदिति च पाठः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥ अत्रायं श्लोकः ॥ एते क्षत्रप्रसूता इति "रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तं तदा ऋषिः । अंगिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनस्सुतान् ॥" इति शुकोक्तेः । रथीतरस्य क्षेत्रेंगिरसो वीर्योजातत्वात्ते रथीतराणां प्रवराः गोत्रजास्संतः पुनश्चांगिरसास्स्मृताः । तत एते क्षत्रोपेताद्विजातयः ॥ १० ॥ श्रुतवत इति ॥ श्रुतवतः श्रुतं कुर्वतः ॥ ११ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्य पुत्रशतप्रधाना विकुक्षिनिमिदंडाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥१२॥ शकुनिप्रमुखाः पंचाशत्पुत्राः उत्तरापथरक्षितारो बभूवुः ॥ १३॥ चत्वारिंशदष्टौ च दक्षिणापथभूपालाः ॥ १४ ॥ स चेक्ष्वाकुरष्टकया श्राद्धमुत्पाद्य श्राद्धार्हं मांसमानयेति विकुक्षिमाज्ञापयामास ॥१५॥ स तथेति गृहीताज्ञो विधृतशरासनो वनमभ्येत्यानेकशो मृगान् हत्वा श्रांतोतिक्षुत्परीतो विकुक्षिरेकं शशमभक्षयत् ॥ शेषं च मांसमानीय पित्रे निवेदयामास ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुकुलाचार्यो वशिष्ठस्तत्प्रोक्षणाय चोदितः प्राह ॥ अलमनेनामेध्येनामिषेण दुरात्मना तव पुत्रेणैतन्मांसमुपहृतं यतोऽनेन शशो भक्षितः ॥ १७ ॥ ततश्चासौ विकुक्षिर्गुरुणैवमुक्तश्शशादसंज्ञामवाप पित्रा च परित्यक्तः ॥ १८ ॥ पितर्युपरते चासावखिलामेतां पृथ्वीं धर्मतश्शशास ॥ १९ ॥ शशादस्य तस्य पुरंजयोनाम पुत्रोभवत् ॥ २० ॥ तस्येदं चान्यत् ॥ २१ ॥ पुरा हि त्रेतायां देवासुरयुद्धमतिभीषणमभवत् ॥ २२ ॥ तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजितास्ते भगवंतं विष्णुमाराधयांचक्रुः ॥ २३ ॥ प्रसन्नश्च देवानामनादिनिधनोखिलजगत्परायणो नारायणः प्राह ॥ २४ ॥ ज्ञातमेतन्मया युष्माभिर्यदभिलषितं तदर्थमिदं श्रूयताम् ॥ २५ ॥ पुरंजयो नाम राजर्षेश्शशादस्य तनयः क्षत्रियवरो यस्तस्य शरीरेहमंशेन स्वयमेवावतीर्य तानशेषानसुरान्निहनिष्यामि तद्भवद्भिः पुरंजयोऽसुरवधार्थमुद्योगं कार्यतामिति ॥ २६ ॥ एतच्च श्रुत्वा प्रणम्य भगवंतं विष्णुममराः पुरंजयसकाशमाजग्मुरूचुश्चैनम् ॥ २७ ॥ भोभोः क्षत्रियवर्यास्माभिरभ्यर्थितेन भवतास्माकमरातिवधोद्यतानां कर्तव्यं साहाय्यमिच्छामः तद्भवतास्माकमभ्यागतानां प्रणयभंगो न कार्य इत्युक्तः पुरंजयः प्राह ॥ ॥ २८॥ त्रैलोक्यनाथो योयं युष्माकमिंद्रः शतक्रतुरस्य यद्यहं स्कंधाधिरूढो युष्माकमरातिभिस्सह योत्स्ये तदहं भवतां सहायः स्याम्॥२९॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्येति ॥ इदं चान्यत्पुरंजयस्य ककुत्स्थ इति नाम ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ भोभो इति ॥ प्रणयभंगः प्रणयो याच्ञा ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इक्ष्वाकुर्नाम विकुक्षिरेव शशादसंज्ञामवापेति वक्ष्यन्कथामाह--स चेक्ष्वाकुरिति ॥ उत्पाद्येति सिद्धोत्पादनं विना स्वयं मृगान्हत्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पुरंजय एव ककुत्स्थसंज्ञां प्राप्त इतीतिहासमाह--तस्येदं चेत्यादिना संज्ञामवाप्येत्यंतेन । तस्येदं चेति ॥ इदं चान्यत्तस्य नामेतिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रसन्न इति ॥ सकलमखिलं जगदेकपरायणं परमयनं यस्य नारायणस्य ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुरंजय इति ॥ सर्वांतर्यामित्वादवतीर्य प्रविश्यानुगत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिंद्रेण च बाढमित्येवं समन्विच्छितम् ॥ ३० ॥ ततश्च शतक्रतोर्वृषरूपधारिणः ककुदि स्थितोऽतिरोषसम न्नितो भगवतश्चराचरगुरोरच्युतस्य तेजसाप्यायितो देवासुरसंग्रामे समस्तानेवासुरान्निजघान ॥ ३१ ॥ यतश्च वृषभककुदि स्थितेन राज्ञा दैतेयबलं निषूदितमतश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप ॥ ३२ ॥ ककुत्स्थस्याप्यनेनाः पुत्रोऽभवत् ॥ ३३ ॥ पृथुरनेनसः ॥ ३४ ॥ पृथो र्विष्टराश्वः ॥ ३५ ॥ तस्यापि चांद्रो युवनाश्वः ॥ ३६ ॥ चांद्रस्य तस्य युवनाश्वस्य शावस्तः यः पुरीं शावस्तीं निवेशयामास ॥ ३७ ॥ शाव स्तस्य बृहदश्वः ॥ ३८ ॥ तस्यापि कुवलयाश्वः ॥ ३९ ॥ योसावुदकस्य महर्षेरपकारिणं दुंदुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाप्यायितः पुत्रसह स्रैरेकविंशद्भिः परिवृतो जघान दुंदुमारसंज्ञामवाप ॥ ४० ॥ तस्य च तनयास्समस्ता एव दुंदुमुखनिश्वासाग्निना विप्लुष्टा विनेशुः ॥ ४१ ॥ दृढाश्वचंद्राश्वकपिलाश्वाश्च त्रयः केवलं शेषिताः ॥ ४२ ॥ वृढाश्वाद्धर्यश्वः ॥ ४३ ॥ तस्माच्च निकुंभः ॥ ४४ ॥ निकुंभस्यामिताश्वः ॥ ४५ ॥ ततश्च कृशाश्वः ॥ ४६ ॥ तस्माच्च प्रसेनजित् ॥४७॥ प्रसेनजितो युवनाश्वोभवत् ॥४८॥ तस्य चापुत्रस्यातिनिर्वेदान्मुनीनामाश्रममंडले नि वसतो दयालुभिर्मुनिभिरपत्योत्पादनायेष्टिः कृता ॥ ४९ ॥ तस्यां च मध्यरात्रौ निवृत्तायां मंत्रपूतजलपूर्णं कलशं वेदिमध्ये निवेश्य ते मुनयः सुषुपुः ॥ ५० ॥ सुप्तेषु तेषु अतीव तृट्परीतस्स भूपालस्तमाश्रमं विवेश ॥ ५१ ॥ सुप्तांश्च तानृषीन्नैवोत्थापयामास ॥ ५२ ॥ तच्च कलश मपरिमेयमाहात्म्यमंत्रपूतं पपौ ॥ ५३ ॥

इतीति ॥ समन्विच्छितम् अनुमतम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ य इति ॥ एकविंशतिभिरित्येतत्संख्ये यपरम् ॥ ४० ॥ तस्य चेति ॥ विप्लुष्टा दग्धाः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सुप्तानिति ॥ नैवोत्थापयामास क्षुत्तृट्क्षामकंठत्वान्निद्राभंगभयाद्वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ य इति ॥ एकविंशतिपुत्रसहस्रैरित्यर्थः ॥ ४० ॥ तस्येति ॥ प्लुष्टाः दग्धाः संतो मृताः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ निकुंभस्येति ॥ निकुंभाच्च भीताश्च इति च पाठः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ तस्यामिति ॥ निवृत्तायां समाप्तायाम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सुप्तानिति ॥ सुप्तांश्च तानैवोत्थापयामास गतायासं न प्रबोधयेदिति निषेधात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रछुः केनैतं मंत्रपूतं वारि पीतम् ॥ ५४ ॥ अत्र हि राज्ञो युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जनयिष्यति ॥ इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया पीतमित्याह ॥ ५५ ॥ गर्भश्च युवनाश्वस्योदरे अभवत् क्रमेण च ववृधे ॥ ५६ ॥ प्राप्तसमयश्च दक्षिणां गुष्ठेन कुक्षिमवनिपतेर्निर्भिद्य निश्चक्राम ॥ ५७ ॥ स चासौ राजा ममार ॥ ५८ ॥ जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनयः प्रोचुः ॥५९॥ अथागत्य देवराजोब्रवीत् मामयं धास्यतीति ॥ ६० ॥ ततो मांधातृनामा सोभवत् ॥ वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी न्यस्ता देवेंद्रेण न्यस्ता तां पपौ ॥ ६१ ॥ तां चामृतस्राविणीमास्वाद्याह्नैव स व्यवर्द्धत ॥ ६२ ॥ ततस्तु मांधाता चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे ॥ ६३ ॥ तत्रायं श्लोकः ॥ ६४ ॥ यावत्सूर्य उदेत्यस्तं यावच्च प्रतितिष्ठति ॥ सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ६५ ॥ मांधाता शतबिंदो र्दुहितरं बिंदुमतीमुपयेमे ॥ ६६ ॥ पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुंदं च तस्यां पुत्रत्रयमुत्पादयामास ॥ ६७ ॥ पंचाशद्दुहितरस्तस्यामेव तस्य नृपतेर्बभूवुः ॥ ६८ ॥ एकस्मिन्नंतरे बह्वृचश्च सौभरिर्नाम महर्षिरंतर्जले द्वादशाब्दं कालमुवास ॥ ६९ ॥ तत्र चांतर्जले संमदो नामातिबहु प्रजोतिमात्रप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् ॥ ७० ॥ तस्य च पुत्रपौत्रदौहित्राः पृष्ठतोऽग्रतः पार्श्वयोः पक्षपुच्छशिरसां चोपरि भ्रमंतस्तेनैव सदाहर्निशमतिनिर्वृत्ता रेमिरे ॥ ७१ ॥ स चापत्यस्पर्शोपचीयमानप्रहर्षप्रकर्षो बहुप्रकारं तस्य ऋषेः पश्यतस्तैरात्मजपुत्रपौत्रदौहित्रा दिभिः सहानुदिनं सुतरां रेमे ॥ ७२ ॥ अथांतर्जलावस्थितस्सौभरिरेकाग्रतस्समाधिमपहायानुदिनं तस्य मत्स्यस्यात्मजपुत्रपौत्रदौहित्रा दिभिस्सहातिरमणीयतामवेक्ष्याचिंतयत् ॥ ७३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स इति ॥ स चासौ राजा ममार ॥ ५८ ॥ जात इति ॥ कं धास्यतीति स्तनाभावात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ यावदिति॥यावत्तावच्च साकल्ये ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ अथेति ॥ ललितं क्रीडितम् ॥ ७३॥

॥ ५४ ॥ अत्रेति ॥ अत्रास्मिञ्जले पीते सति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ जात इति ॥ कं धास्यति स्तनाभावात् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ यावदिति ॥ यावदिति साकल्ये यावच्छब्दः मेरोस्सर्वतस्सूर्योदयास्तमयोपलक्षितं सर्वमपि मांधातृक्षेत्रमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ मांधातृकन्यानां वंशमत्याश्चर्यं वक्ष्यन्नादौ सौभरिचरितमाह—एकस्मिन्नन्तरे बह्वृचश्चेत्यादिना यावदुत्तरा दाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अथेति ॥ ललितं क्रीडासुखम् ॥ ७३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अहो धन्योयमीदृशमनभिमतं योन्यंतरमवाप्यैभिरात्मजपुत्रपौत्रदौहित्रादिभिस्सह रममाणोतीवास्माकं स्पृहामुत्पादयति ॥ ७४॥ वयमप्येवं पुत्रादिभिस्सह ललितं रमिष्याम इत्येवमभिकांक्षन् स तस्मादंतर्जलान्निष्क्रम्य संतानाय निवेष्टुकामः कन्यार्थं मांधातारं राजानमगच्छत् ॥ ॥ ७५ ॥ आगमनश्रवणसमनन्तरं चोत्थाय तेन राज्ञा सम्यगर्घ्यादिना संपूजितः कृतासनपरिग्रहः सौभरिरुवाच राजानम् ॥ ७६ ॥ सौभरिरुवाच ॥ निवेष्टुकामोऽस्मिनरेंद्र कन्यां प्रयच्छ मे मा प्रणयं विभांक्षीः ॥ न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयांति ॥७७॥ अन्येपि संत्येव नृपाः पृथिव्यां मांधातरेषां तनयाः प्रसूताः ॥ किं त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतश्लाघ्यमिदं कुलं ते ॥ ७८ ॥ शतार्धसंख्या स्तव संति कन्यास्तासां ममैकां नृपते प्रयच्छ ॥ यत्प्रार्थनाभंगभयाद्बिभेमि तस्मादहं राजवरातिदुःखात् ॥ ७९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ॥ इति ऋषिवचनमाकर्ण्य स राजा जराजर्जरितदेहमृषिमालोक्य प्रत्याख्यानकातरस्तस्माच्च शापभीतो बिभ्यत्किंचिदधोमुखश्चिरं दध्यौ च ॥ ॥ ८० ॥ सौभरिरुवाच ॥ नरेंद्र कस्मात्समुपैषि चिंतामसह्यमुक्तं न मयात्र किंचित् ॥ यावश्यदेया तनया तयैव कृतार्थता नो यदि किं न लब्धा ॥ ८१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ॥ अथ तस्य भगवतश्शापभीतस्सप्रश्रयस्तमुवाचासौ राजा ॥ ८२ ॥ राजोवाच ॥ भगवन् अस्मत्कुलस्थितिरियं य एव कन्याभिरुचितोऽभिजनवान्वरस्तस्मै कन्या प्रदीयते भगवद्याच्ञा चास्मन्मनोरथानामप्यतिगोचरवर्त्तिनी कथमप्येषा संजाता तदेवमुपस्थिते न विद्मः किं कुर्म इत्येतन्मयाऽचिंत्यत इत्यभिहिते च तेन भूभुजा मुनिरचिंतयत् ॥ ८३ ॥

॥ ७४ ॥ वयमिति ॥ निवेष्टुकामः उद्वोढुकामः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ निवेष्टुकाम इति ॥ प्रणयं याच्ञां मा विभांक्षीः भग्नं मा कृथाः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ शतार्धेति ॥ अतिदुःखात्प्रार्थनाभंगभयाद्बिभेमीति यत् तस्मात्कन्यां प्रयच्छ ॥ ७९ ॥ इतीति ॥ शापतः शापात् कारणात्तस्मान्मुनेर्बिभ्यत् ॥ ८० ॥ नरेंद्रेति ॥ किं न लब्धा सर्वं लप्स्यते । कर्मणि लट् । लब्धमिति पाठे मया किं न लब्धं देव कृतार्थोस्मीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ भगवन्निति ॥ भवद्याच्ञा तन्मनोरथानामगोचरवर्त्तिना अत्यंतदुर्लभा कथमप्येषा संजाता दैवात् ॥ ८३ ॥

॥ ७४ ॥ वयमिति ॥ निवेष्टुकामः उद्वोढुकामः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ निवेष्टुकाम इति ॥ मे प्रणयं मा विभाङ्क्षीः मम प्रेमभंगं मा कार्षीः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ शतार्धेति ॥ यद्यस्मात्प्रार्थनाभंगमयरूपात् अतिदुःखाद्बिभेमि तस्मादविचारयन्नेव त्वं ममैकां कन्यां प्रयच्छेत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ नरेंद्रेति ॥ यस्मै कस्मैचित्त्वयावश्यं देया या कन्या तयैव यद्यस्माकं कृतार्थता स्यात् तर्हि त्वया किं न लब्धम् । तव्यस्मिन्मनोरथपूरणे महान् लाभ इत्यर्थः । लब्धेति पाठे तर्हि किं न लब्धा किं नाम न लभसे सर्वे कामास्त्वया लब्धा एवेत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अयमन्योऽस्मत्प्रत्याख्यानोपायो वृद्धोयमनभिमतः स्त्रीणां किम्त कन्यकानामित्यमुना संचिंत्यैतदभिहितमेवमस्तु तथा करिष्यामीति संचिंत्य मांधातारमुवाच ॥ ८४ ॥ यद्येवं तदादिश्यताम्स्माकं प्रवेशाय । कंन्यांतःपुरं वर्षवरो यदि कन्यैव काचिन्मामभिलषति तदाहं दारसंग्रहं करिष्यामि अन्यथा चेत्तदलमस्माकमेतेनातीतकालारंभणेनेत्युक्त्वा विरराम ॥ ८५ ॥ ततश्च मांधात्रा मुनिशापशंकितेन कन्यांतःपुरवर्षधरस्समाज्ञप्तः ॥ ८६ ॥ तेन सह कन्यांतःपुरं प्रविशन्नेव भगवानखिलसिद्धगंधर्वेभ्योतिशयेन कमनीयं रूपमकरोत् ॥ ८७ ॥ प्रवेश्य च तमृषिमंतःपुरे वर्षधरस्ताः कन्याः प्राह ॥ ८८ ॥ भवतीनां जनयिता महाराजस्समाज्ञापयति ॥ ८९ ॥ अयमस्मान् ब्रह्मर्षिः कन्यार्थं समभ्यागतः ॥ ९० ॥ मया चास्य प्रतिज्ञातं यद्यस्मत्कन्या या काचिद्भगवंतं वरयति तत्कन्याच्छंदे नाहं परिपंथानं करिष्यामीत्याकर्ण्य सर्वा एव ताः कन्याः सानुरागाः सप्रमदाः करेणव इव मृगयूथपतिं तमृषिमहमहमिकया वरयांबभूवुरूचुश्च ॥ ९१ ॥ अलं भगिन्योहमिमं वृणोमि वृणोम्यहं नैष तवानुरूपः ॥ ममैष भर्त्ता विधिनैव सृष्टस्सृष्टाहमस्योपशमं प्रयाहि ॥ ९२ ॥ वृतो मयायं प्रथमं मयायं गृहं विशन्नेव विहन्यसे किम् ॥ मया मयेतिक्षितिपात्मजानां तदर्थमत्यर्थकलिर्बभूव ॥ ९३ ॥ यदा मुनिस्ताभिरतीवहार्दाद्भृतस्स कन्याभिरनिंद्यकीर्तिः ॥ तदा स कन्याधिकृतो नृपाय यथावदाचष्ट विनम्रमूर्त्तिः ॥ ९४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तदवगमात्किंकिमेतत्कथमेतत्किं किं करोमि किं मयाभिहितमित्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानुमेने ॥ ९५ ॥ कृतानुरूपविवाहश्च महर्षिस्सकला एव ताः कन्यास्स्वमाश्रममनयत् ॥९६॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ मयेति ॥ छंदें इच्छायां परिपंथानं प्रातिकूल्यम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ वृत इति ॥ कलिः कलहः ॥ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ ८४ ॥ यदीति ॥ वर्षवरः षंढः कन्यारक्षी । वर्षधर इति च पाठः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ मयेति ॥ तर्हि कन्यायाश्छंदे इच्छायां सत्यां नाहं परिपंथानं प्रातिकूल्यं कारेष्यामि इत्येवमादि प्रंथेष्विति शब्दः काकाक्षिवदुभयतोऽन्वेतव्यः ॥ ९१ ॥ अहं पूर्वमिति संरंभक्रियया अहमिति वार्तामेवाह—अलं भगिन्य इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ९२ ॥ वृत इति ॥ किं विहन्यसे किमिति विवातं कारिष्यसीत्यर्थः । यद्वा—मया किमिति विहन्यसे हनिष्यस इति परुषोक्तिः । कलिः कलहः ॥ ९३ ॥ यदेति ॥ अतीव हार्दात् स्नेहात् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्र चाऽशेषशिल्पकल्पप्रणेतारं धातारमिवान्यं विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यानामेकैकस्याः प्रोत्फुल्लपंकजाः कूजत्कलहंसकारंडवादिविहंगमाभिरामजलाशयास्सोपधानाः सावकाशास्साधुशय्यापरिच्छदाः प्रासादाः क्रियंतामित्यादिदेश ॥ ९७ ॥ तच्च तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यस्त्वष्टा दर्शितवान् ॥ ९८ ॥ ततः परमर्षिणा सौभरिणाज्ञप्तस्तेषु गृहेष्वनिवार्यानंदकुंदमहानिधिरासांचक्रे ॥ ९९ ॥ ततोऽनवरतेन भक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगैरागतानुगतभृत्यादीनहर्निशमशेषगृहेषु ताः क्षितीशदुहितरो भोजयामासुः ॥ १०० ॥ एकदा तु दुहितृस्नेहाकृष्टहृदयस्स महीपतिरतिदुःखितास्ता उत सुखिता वा इति विचिंत्य तस्य महर्षेराश्रमसमीपमुपेत्य स्फुरदंशुमालाललामां स्फटिकमयप्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशयां ददर्श ॥ १०१ ॥ प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरिग्रहः प्रवृद्धस्नेहनयनांबुगर्भनयनोब्रवीत् ॥ १०२ ॥ अप्यत्र वत्से भवत्यास्सुखमुत किंचिदसुखमपि ते महर्षिस्स्नेहवानुतं न स्मर्यतेस्मद्गृहवास इत्युक्ता तं तनया पितरमाह ॥ १०३ ॥ तातातिरमणीयः प्रासादोत्रातिमनोज्ञमुपवनमेते कलवाक्यविहंगमाभिरुताः प्रोत्फुल्लपद्माकर जलाशयाः मनोनुकूलभक्ष्यभोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादिभोगो मृदूनि शयनासनानि सर्वसंपत्समेतं मे गार्हस्थ्यम् ॥ १०४ ॥ तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते ॥ १०५ ॥ त्वत्प्रसादादिदमशेषमतिशोभनम् ॥ १०६ ॥ किं त्वेकं ममैतदुःखकारणं यदस्मद्गृहान्महर्षिरयम्मद्भर्त्ता न निष्क्रामति ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपपरिवर्त्तिनीनामन्यासामस्मद्भगिनीनाम् ॥ १०७ ॥ एवं च मम सोदर्योतिदुःखिता इत्येवमतिदुःखकारणमित्युक्तस्तया द्वितीयं प्रासादमुपेत्य स्वतनयां परिष्वज्योपविष्टस्तथैव पृष्टवान् ॥ १०८ ॥

तत्रेति ॥ शिल्पकल्पः शिल्पशास्त्रम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ तत इति ॥ कुंदमहानिधिः कुंदाख्यनिधिविशेषः । "निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः । महा पद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ ॥ मुकुंदकुंदनीलाश्च वराश्च निधयो नव" इत्यमरसिंहः ॥ ९९ ॥ तत इति ॥ अनुगताः अनुचराः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ प्रविश्य चेति ॥ प्रवृत्तेन स्नेहेन नयनयोरंबुगर्भो यस्य स तथोक्तः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

तत्रेति ॥ कूजद्भिः कलहंसादिविहंगमैः अभिरामा जलाशयाः उपधानैस्सहितास्सोपधानाः उपबर्हसहितास्साधुशय्याश्च परिच्छदाः उपकरणपरिवारसहिताः प्रासादाश्च क्रियंतामित्यादिष्टवान् ॥ ९७ ॥ तच्चेति ॥ तच्च तथैवानुष्ठितं दर्शितवान् ॥ ९८ ॥ ततश्चेति ॥ आसांचक्रे आसांचकार ॥ ९९ ॥ १०० एकदेति ॥ स्फुरंत्यंशुमाला यस्य स तम् ॥ १०१ ॥ प्रविश्येति ॥ प्रवृत्तेन स्नेहेन नयने अंबुगर्भे यस्य नयनयोरंबुगर्भ इति वा सांबुगर्भनयन इत्येवार्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तयापि च सर्वमेतत्तत्प्रासादाद्युपभोगसुखं भृशमाख्यातं ममैव केवलमतिप्रीत्या पार्श्वपरिवर्त्तिनीनामन्यासामस्मद्भगिनीनामित्येवमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविवेश तनयां तनयां तथैवापृच्छत् ॥१०९॥ सर्वाभिश्च ताभिस्तथैवाभिहितः परितोषविस्मयनिर्भरविवशहृदयो भगवंतं सौभरिमेकांतावस्थितमुपेत्य कृतपूजोब्रवीत् ॥११०॥ दृष्टस्ते भगवन् सुमहानेष सिद्धिप्रभावो नैवंविधमन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभूति भिर्विलसितमुपलक्षितं यदेतद्भगवतस्तपसः फलमित्यभिपूज्य तमृषिं तत्रैव तेन ऋषिवर्येण सह किंचित्कालमभिमतोपभोगान् बुभुजे स्वपुरं च जगाम ॥ १११ ॥ कालेन गच्छता तस्य तासु राजतनयासु पुत्रशतं सार्धमभवत् ॥ ११२ ॥ अनुदिनानुरूढस्नेहप्रसरश्च स तत्रातीव ममताकृष्टहृदयोऽभवत् ॥११३॥ अप्येतेऽस्मत्पुत्राः कलभाषिणः पद्भ्यां गच्छेयुः अप्येते यौवनिनो भवेयुः अपि कृतदारानेतान् पश्येयमप्येषां पुत्रा भवेयुः अप्येतत्पुत्रान्पुत्रसमन्वितान्पश्यामीत्यादिमनोरथाननुदिनं कालसंपत्तिप्रवृद्धानुपेक्ष्यैतच्चिंतयामास ॥ ११४ ॥ अहो मे मोहस्या तिविस्तारः ॥११५॥ मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनाप्यथ वापि लक्षैः ॥ पूर्णेषुपूर्णेषु मनोरथानामुत्पत्तयस्संति पुनर्नवानाम् ॥११६॥ पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ॥ दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वांच्छति मेंऽतरात्मा ॥ ११७ ॥ द्रक्ष्यामि तेषामिति चेत्प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोन्यः ॥ पूर्णेपि तत्राप्यपरस्य जन्म निवार्यते केन मनोरथस्य ॥ ११८॥ आमृत्युतो नैव मनोरथाना मंतोस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य ॥ मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसंगि ॥ ११९ ॥ स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य संगात्स हसैव नष्टः ॥ परिग्रहस्संगकृतो मयायं परिग्रहोत्था च ममातिलिप्सा ॥ १२० ॥ दुःखं यदैवैकशरीरजन्म शतार्द्धसंख्याकमिदं प्रसूतम् ॥ परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥ १२१ ॥ सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो भूयश्च तेषां च परिग्रहेण ॥ विस्तारमेष्यत्यतिदुःख हेतुः परिग्रहो वै ममताभिधानः ॥ १२२ ॥

॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ पद्भ्यामिति ॥ प्रसूताः जातापत्याः ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ स इति ॥ लिप्सा लब्धुमिच्छा ॥ १२० ॥ १२१ ॥ सुतेति ॥ तेषां स्वपरिग्रहेण तेषां स्वं पुत्रपौत्रादि तत्परिग्रहेण विस्तारमेष्यतीत्यन्वयः ॥ १२२ ॥

॥ १०९ ॥ सर्वाभिरिति ॥ परितोषविस्मयाभ्यांनिर्भरेण विवशं हृदयं यस्य सः । कृता पूजा येन सः ॥ ११० ॥ पूजामेवाह–दृष्ट इत्यादिना ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ममताकृष्टत्वमेवाह–अप्येत इत्यादिना । अप्येत इति ॥ कालसंपत्तिवृद्धान् काले काले तत्तन्मनोरथसंपत्तावपि पुनर्वृद्धान् ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ पद्भ्यामिति ॥ प्रसूताः जातापत्याः ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

चीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण तस्यार्द्धिरेषा तपसोंतरायः ॥ मत्स्यस्य संगादभवच्च यो मे सुतादिरागो सुषितोस्मि तेन ॥ १२३ ॥ निस्संगता मुक्तिपदं यतीनां संगादशेषाः प्रभवंति दोषाः ॥ आरूढयोगो विनिपात्यतेधस्संगेन योगी किमुतात्पबुद्धिः ॥ १२४ ॥ अहं चरिष्यामि तदात्मनोर्थे परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः ॥ यदा हि भूयः परिहीनदोषो जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ॥ १२५ ॥ सर्वस्य धातारम चिंत्यरूपमणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ॥ सितासितं चेश्वरमीश्वराणामाराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ १२६ ॥ तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपिण्यव्यक्तवि स्पष्टतनावनंते ॥ ममाचलं चित्तमपेतदोषं सदास्तु विष्णावमवाय भूयः ॥ १२७ ॥ समस्तभूतादमलादनंतात्सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ॥ यस्मान्न किंचित्तमहं गुरूणां परं गुरुं संश्रयमेमि विष्णुम् ॥ १२८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरप हाय पुत्रगृहासनपरिग्रहादिकमशेषमर्थजातं सकलभार्यासमन्वितो वनं प्रविवेश ॥ १२९ ॥ तत्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्पाद्यमशेषक्रियाक लापं निष्पाद्य क्षपितसकलपापः परिपक्वमनोवृत्तिरात्मन्यग्नीन्समारोप्य भिक्षुरभवत् ॥ १३० ॥ भगवत्यासज्याखिलं कर्मकलापं हित्वानं तमजमनादिनिधनमविकारमरणादिधर्मगवाप परमनन्तं परवतामच्युतं पदम् ॥ १३१ ॥

॥ १२३ ॥ १२४ ॥ अहमिति ॥ जनस्य भार्यादेः ॥ १२५ ॥ सर्वस्येति ॥ सितासितं बह्वशुक्लरूपेण स्थितम् । यद्वा—युगभेदेन सितासितवर्णम् ॥ १२६ ॥ ॥ १२७ ॥ समस्तभूतादिति ॥समस्तं भूतं जगद्रूपं यस्य स तस्मात् समस्तभूतात् अन्यदतदात्मकं किंचिदपि नास्ति ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ भगवतीति ॥ भगवत्यासज्य भगवदाराधनमित्यनुसंधाय ॥ १३१ ॥

चीर्णमिति ॥ तस्य तपस ऋद्धिः अंतरायो विघ्नः । सुषितो वंचितः ॥१२३॥ १२४ ॥ १२५ ॥ सर्वस्येति ॥ अतिप्रमाणं स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणमतिक्रम्य स्थितम्महतो महीयांसमिति वा सितं शुद्धं प्रतिबिंबरूपं सितां शेनासितम् ॥ १२६ ॥ तस्मिन्निति ॥ ईश्वररूपेणाशेषौजसि सर्वशक्तौ अव्यक्ते कारणे विस्पष्टे कार्ये तदुभयं- तनुर्यस्य तस्मिन् ॥ १२७ ॥ समस्तेति ॥ यस्माद्व्यतिरिक्तमन्यन्न किंचिदस्ति तमहं संश्रयमेमि शरणं व्रजामि ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ तत्रेति ॥ भिक्षुर्यतिरभवत् ॥ १३० ॥ भगवतीति ॥ भगवत्यासज्य ईश्वरे समर्प्य अनंत दिग्देशाद्यनवच्छिन्नं परवतां परम् 'इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिश्रुत्या इंद्रियादयः परवंत उक्ताः तेषां परं पुरुषं 'पुरुषान्न परं किंचित्' इति श्रुतेः तद्वाच्युतपदं विष्णोः स्वरूपमवाप ॥ १३१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इत्येतन्मांधातृदुहितृसंबंधादाख्यातम् ॥ १३२ ॥ यश्चैतत्सौभरिचरितमनुस्मरति पठति पाठयति शृणोति श्रावयति धरत्यवधारयति लिखति लेखयति शिक्षयत्यध्यापयत्युपदिशति वा तस्य षट् जन्मानि दुस्संततिरसद्धर्मो वाङ्मनसोरसन्मार्गाचरणमशेषहेतुषु वा ममत्वं न भवति ॥ ॥ १३३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अतश्च मांधातुः पुत्रसंततिरभिधीयते ॥ १ ॥ अंबरीषस्य मांधातृतनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् ॥ २ ॥ तस्माद्धारीतः यतोंगिरसो हारीताः ॥ ३ ॥ रसातले मौनेया नाम गंधर्वा बभूवुष्षट्कोटिसंख्यातास्तैरशेषाणि नागकुलान्यपहृतप्रधानरत्नाधिपत्यान्यक्रियंत ॥ ४ ॥ तैश्च गंधर्ववीर्यावभूतैरुरगेश्वरैस्तूयमानो भगवानशेषदेवेश आस्ते तच्छ्रवणोन्मीलितोन्निद्रपुंडरीकनयनो जलशयनो निद्रावसानप्रबुद्धः प्रणिपत्याभिहितः । भगवन्नस्माकमेतेभ्यो गंधर्वेभ्यो भयमुत्पन्नं कथमुपशममेष्यतीति ॥ ५ ॥ आह च भगवाननादिनिधनपुरुषोत्तमो योसौ यौवनाश्वस्य मांधातुः पुरुकुत्सनामा पुत्रस्तमहमनुप्रविश्य तान् शेषान् दुष्टगंधर्वानुपशमं नयिष्यामीति ॥ ६ ॥ तदाकर्ण्य भगवते जलशायिने कृतप्रणामाः पुनर्नागलोकमागताः पन्नगाधिपतयो नर्मदां च पुरुकुत्सानयनाय चोदयामासुः ॥ ७ ॥ सा चैनं रसातलं नीतवती ॥ ८ ॥

॥ १३२ ॥ १३३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ तस्मादिति ॥ अथ हारीतानां त्र्यार्षेयाः आंगिरसांबरीषयौवनाश्वा इति प्रवरपाठात् ॥ ३ ॥ रसातल इति ॥ मौनेयाः काश्यपपत्न्या मुनेस्तनयाः ॥ ४ ॥ तैश्चेति ॥ जलशयनं क्षीराब्धौ शेषतल्पम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राजवंशे प्रस्तुते अन्यासंगतिमाशंक्यमाह–इत्येतदिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ अत इति ॥ अतश्च अतः परम् ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ तस्मादिति ॥ यतो हारीताद्धारीताः अंगिरसो द्विजाः हारितगोत्रप्रवराः हारितनामार्षेयत्वम् । आंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति प्रवरणम् ॥ ३ ॥ अथ मांधातुः पुत्रस्य पुरुकुत्सस्य वंशं वक्तुं कथां प्रस्तौति–रसातल इत्यादिना वरं ददुरित्यंतेन ॥ रसातल इति ॥ मौनेयाः काश्यपपत्न्याः मुनेः पुत्राश्चित्रसेनाद्याः । उक्तं चादित्यपुराणे–"चित्रसेनोऽश्वसेनश्च ऊर्णायुरथमस्तथा । धृतराष्ट्रश्च गोमांश्च सूर्यवर्चास्तथैव च ॥" इत्यादि । अपहृतानि प्रधानरत्नान्याधिपत्यं च येषां तथाभूतान्यक्रियंत कृतानि ॥ ४ ॥ तैरिति ॥ गंधर्वाणां वीर्येण बलेनावधूतैर्नीराकृतैर्भगवान् स्तूयमानः स्तवश्रवणेनोन्मीलिते उन्निद्रपुंडरीक इव नयने यस्य सः । जलशयनः क्षीराब्धिशायी । ऐकपद्यपाठे तु जले क्षीराब्धौ शयनरूपा या लीला निद्राया अवसाने विबुद्धस्य भगवानस्माकमेतेभ्यो गंधर्वेभ्यो भयं कथमुपशममेष्यतीत्यभिहितः ॥ ५ ॥ आहेति ॥ भगवान्मांधातुर्यः पुत्रस्तमहमनुप्रविश्य गंधर्वानुपशमं नयिष्यामीत्याहेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ तदिति ॥ नर्मदां स्वभगिनीं पुरुकुत्सस्य भार्यां "नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः । तया रसातलं नीतो भुजगेंद्रप्रयुक्तया ॥" इति शुकोक्तेः ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

रसातलगतश्चासौ भगवत्तेजसाप्यायितात्मवीर्य्यस्सकलगंधर्वान्निजघान ॥ ९ ॥ पुनश्च स्वपुरमाजगाम ॥ १० ॥ सकलपन्नगाधिप तयश्च नर्मदायै वरं ददुः ॥ यत्तेनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषभयं भविष्यतीति ॥ ११ ॥ अत्र च श्लोकः ॥ १२ ॥ नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि ॥ नमोस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ १३ ॥ इत्युच्चार्याहर्निशमं धकारप्रवेशे वा सर्पैर्न दश्यते न चापि कृतानुस्मरणभुजो विषमपि भुक्तमुपघाताय भवति ॥ १४ ॥ पुरुकुत्साय संततिवि च्छेदो न भविष्यतीत्युरगपतयो वरं ददुः ॥ १५ ॥ पुरुकुत्सो नर्मदायां त्रसद्दस्युमजीजनत् ॥ १६ ॥ त्रसद्दस्युतस्संभूतोऽनर ण्यः यं रावणोदिग्विजये जघान ॥ १७ ॥ अनरण्यस्य पृषदश्वः पृषदश्वस्य हर्यश्वः पुत्रोऽभवत् ॥ १८ ॥ तस्य च हस्तः पुत्रो ऽभवत् ॥ १९ ॥ ततश्च सुमनास्तस्यापि त्रिधन्वा त्रिधन्वनस्त्रय्यारुणिः ॥ २० ॥ त्रय्यारुणेस्सत्यव्रतः योऽसौ त्रिशंकुसंज्ञामवाप ॥ २१ ॥ स चंडालतामुपगतश्च ॥ २२ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतीति ॥ कृतानुस्मरणभुजः नर्मदां स्मृत्वा अन्नादि भुंजानस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ त्रय्यारुणेरिति ॥ परिणीयमानविप्रकन्याहरणक्रुद्धस्य स्वपितुश्शापात् चंडालतां गतः वसिष्ठधेनुं हत्वा वृथा जिघांसेति त्रिभिर्दोषैस्त्रिशंकुः । यथा हरिवंशे—" पितुश्शापादिदोषेण गुरुदोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधास्तद्व्यतिक्रमाः ॥ एवं त्रीण्यस्य शंकूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः । त्रिशंकुरिति होवाच त्रिशंकुस्तेन स स्मृतः " इति ॥ २१ ॥ २२ ॥

रसातलेति ॥ आप्यायित आत्मा देहे वीर्यं बलं च यस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तन्नामग्रहणप्रकारमाह—अत्र चेति ॥ अत्र च श्लोकः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतीति ॥ "नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः॥" इत्युच्चार्याहर्निशम् अहनि च निशायां चैवमुच्चार्य वर्तमानः । यद्वा—अंधकारगर्भगृहप्रवेशे इत्युच्चार्य प्रविशन् सर्पैर्न दश्यत इत्यर्थः । कृतानुस्मरणभुजः नर्मदां स्मृत्वा अन्नादिकं भुंजानस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ त्रय्यारुणेरिति ॥ हृदि निखातशंखुवद्व्यथाजनकैः पित्राज्ञालंघनवसिष्ठधेनुवधाप्रोक्षणमांसभक्षणरूपैस्त्रिभिर्दोषैस्त्रिशंकुसंज्ञामवाप ॥ २१ ॥ चंडाल तामिति ॥ परिणीयमानविप्रकन्याप्रहरणात् क्रुद्धेन स्वपित्रा शप्तश्चंडालतां चोपगतः । तदुक्तं हरिवंशे—"पितुश्शापपरितोषेण गुरुदोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षणप्रयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ एवं त्रीण्यस्य शंकूनि तानि दृष्ट्वा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां विश्वामित्रकलत्रापत्यपोषणार्थं चंडालप्रतिग्रहपरिहरणाय च जाह्नवीतीरन्यग्रोधे मृगमांसमनुदिनं बबंध ॥ २३ ॥ स तु परितुष्टेन विश्वामित्रेण सशरीरस्स्वर्गमारोपितः ॥ २४ ॥ त्रिशंकोर्हरिश्चंद्रस्तस्माच्च रोहिताश्चस्ततश्च हरितो हरितस्य चंचुश्चंचोर्विजयवसुदेवौ रुरुको विजयाद्रुरुकस्य वृकः ॥ २५ ॥ ततो वृकस्य बाहुः योऽसौ हैहयतालजंघादिभिः पराजितोंतर्वत्न्या महिष्या सह वनं प्रविवेश ॥ २६ ॥ तस्याश्च सपत्न्या गर्भस्तंभनाय गरो दत्तः ॥ २७ ॥ तेनास्या गर्भस्सप्तवर्षाणि जठर एव तस्थौ ॥ ॥ २८ ॥ स च बाहुर्वृद्धभावादौर्वाश्रमसमीपे ममार ॥ २९ ॥ सा तस्य भार्या चितां कृत्वा तमारोप्यानुमरणकृतनिश्चयाऽभूत् ॥ ॥ ३० ॥ अथैतामतीतानागतवर्त्तमानकालत्रयवेदी भगवानौर्वस्स्वाश्रमान्निर्गत्याब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अलमलमनेनासद्ग्राहेणाखिलभूमंडलपतिरतिवीर्यपराक्रमो नैकयज्ञकृदरातिपक्षक्षयकर्त्ता तवोदरे चक्रवर्त्ती तिष्ठति ॥ ३२ ॥ नैवमतिसाहसाध्यवसायिनी भवती भवेत्युक्ता सा तस्मादनुमरणनिर्बंधाद्विरराम ॥ ३३ ॥ तेनैव च भगवता स्वाश्रममानीता ॥ ३४ ॥ तत्र कतिपयदिनाभ्यंतरे च सहैव तेन गरेणातितेजस्वी बालको जज्ञे ॥ ३५ ॥ तस्यौर्वो जातकर्मादिक्रिया निष्पाद्य सगर इति नाम चकार ॥ ३६ ॥ कृतोपनयनं चैनमौर्वो वेदशास्त्राण्यस्त्रं चाग्नेयं भार्गवाख्यमध्यापयामास ॥ ३७ ॥ उत्पन्नबुद्धिश्च मातरमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ अंब कथयात्र वयं क्व तातोस्माकमित्येवमादिपृच्छंतं माता सर्वमेवावोचत् ॥ ३९ ॥ ततश्च पितृराज्यापहरणादमर्षितो हैहयतालजंघादिवधाय प्रतिज्ञामकरोत् ॥ ४० ॥ प्रायशश्च हैहयतालजंघाञ्जघान ॥ ४१ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अलमलमिति ॥ असद्ग्राहेण वृथा निर्बंधेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

महायशाः ॥ त्रिशंकुरिति होवाच त्रिशंकुस्तेन स स्मृतः ॥" इति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वृकस्येति ॥ अंतर्वत्न्या गर्भिण्या ॥ २६ ॥ तस्या इति ॥ गरो विषम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ स चेति ॥ वृद्ध भावात् वृद्धत्वात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शकयवनकांभोजपारदपह्लवाः हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वसिष्ठं शरणं जग्मुः ॥ ४२ ॥ अथैनान्वसिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा सगरमाह ॥ ॥ ४३ ॥ वत्सालमेभिर्जीवन्मृतकैरनुमृतैः ॥ ४४ ॥ एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापरिपालनाय निजधर्मद्विजसंगपरित्यागं कारिताः ॥ ४५ ॥ तथेति तद्गुरुवचनमभिनंद्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत् ॥ ४६ ॥ यवनान्मुंडितशिरसोर्द्धमुंडिताञ्च्छकान् प्रलंबकेशान् पारदान् पह्लवाञ् श्मश्रुधरान् निस्स्वाध्यायवषट्कारानेतानन्यांश्च क्षत्रियांश्चकार ॥ ४७ ॥ एते चात्मधर्मपरित्यागाद्ब्राह्मणैः परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः ॥ ॥ ४८ ॥ सगरोपि स्वमधिष्ठानमागम्य अस्खलितचक्रस्सप्तद्वीपवतीमिमामुर्वीं प्रशशास ॥ ४९ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ॥ काश्यपदुहिता सुमतिर्विदर्भराजतनया केशिनी च द्वे भार्ये सगरस्यास्ताम् ॥ १ ॥ ताभ्यां चापत्यार्थमौर्वः परमेण समाधिनाराधितो वरमदात् ॥ २ ॥ एका वंशकरमेकं पुत्रमपरा षष्टिं पुत्रसहस्राणां जनयिष्यतीति यस्या यदभिमतं तदिच्छया गृह्यतामित्युक्ते केशिन्येकं वरयामास ॥ ३ ॥ सुमतिः पुत्रसहस्राणि षष्टिं वव्रे ॥ ४॥ तथेत्युक्ते अल्पैरहोभिः केशिनी पुत्रमेकमसमंजसनामानं वंशकरमसूत ॥ ५ ॥ काश्यपतनयायास्तु सुमत्याः षष्टिं पुत्रसहस्राण्यभवन् ॥ ६ ॥ तस्मादसमंजसादंशुमान्नाम कुमारो जज्ञे ॥ ७ ॥ स त्वसमंजसो बालो बाल्यादेवासद्वृत्तोभूत् ॥ ८ ॥ पिता चास्यार्चितयदयमतीतबाल्यः सुबुद्धिमान् भविष्यतीति ॥ ९ ॥ अथ तत्रापि च वयस्यतीते असच्चरितमेनं पिता तत्याज ॥ १० ॥ तान्यपि षष्टिः पुत्रसहस्राण्यसमंजसचरितमेवानुचक्रुः ॥ ११ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वत्सेति ॥ जीवन्मृतः "स्वधर्माद्यः परिभ्रष्टो वृद्धैर्यश्च बहिष्कृतः । स जीवन्नेव लोकेस्मिन् मृत इत्यभिधीयते" इति स्मृतेः । अनुमृतैः पुनर्मृतैः ॥४४॥४५॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सगर इति ॥ चक्रम् आज्ञा बलं वा ॥४९॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स त्विति ॥ असद्वृत्तो दुराचारः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वत्सेति ॥ अनुमृतैः पुनर्मृतैः त्वया पुनर्हतैरलमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ जीवन्मृतत्वं विवृणोति—एते हीति ॥ "यस्त्वधर्मात्परिभ्रष्टो वृद्धैश्चैव बहिष्कृतः । स जीवन्नेव लोकेस्मिन्मृत इत्यभिधीयते" इत्यादि स्मृतेः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥४८॥ सगर इति ॥ अस्खलितमप्रतिहतं चक्रं सैन्यमाज्ञा च यस्य सः ॥४९॥ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ १ ॥ ताभ्यामिति ॥ समाधिना चित्तैकाग्र्येण ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पितेति ॥ अतीतबाल्यो निवृत्तबालभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ तानीति ॥ तच्चरितं तदेव दुर्वृत्तमनुचक्रुः अनुसृतवंतः ॥ ११ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्चासमंजसचरितानुकारिभिस्सागरैरपध्वस्तयज्ञैसन्मार्गे जगति देवास्सकलविद्यामयमसंस्पृष्टमशेषदोषैर्भगवतः पुरुषोत्तमस्यांशभूत कपिलं प्रणम्य तदर्थमूचुः॥१२॥भगवन्नेभिस्सगरतनयैरसमंजसचरितमनुगम्यते ॥१३॥ कथमेभिरसद्वृत्तमनुसरद्भिर्जगद्भविष्यतीति ॥ १४ ॥ अत्यार्त्त जगत्परित्राणाय च भगवतोत्र शरीरग्रहणमित्याकर्ण्य भगवानाहाल्पैरेव दिनैर्विनंक्ष्यन्तीति ॥१५॥ अत्रांतरे च सगरो हयमेधमारभत ॥१६॥ तस्य च पुत्रैरधिष्ठितमस्याश्वं कोप्यपहृत्य भुवो बिलं प्रविवेश ॥ १७ ॥ ततस्तत्तनयाश्चाश्वखुरगतिनिर्वंधेनावनीमेकैको योजनं चख्नुः ॥ ॥१८॥ पाताले चाश्वं परिभ्रमंतं तमवनीपतितनयास्ते ददृशुः ॥१९॥ नातिदूरेऽवस्थितं च भगवंतमपघने शरत्कालेर्कमिव तेजोभिरवनतमूर्द्ध मधश्चाशेषदिशश्चोद्भासयमानं हयहर्त्तारं कपिलर्षिमपश्यन् ॥ २० ॥ ततश्चोद्यतायुधा दुरात्मानोऽयमस्मदपकारी यज्ञविघ्नकारी हन्यतां हयहर्त्ता हन्यतामित्यवोचन्नभ्यधावंश्च ॥ २१ ॥ ततस्तेनापि भगवता किंचिदीषत्परिवर्त्तितलोचनेनावलोकितास्स्वशरीरसमुत्थेनाऽग्निना दह्यमाना विनेशुः ॥२२॥ सगरोप्यवगम्याश्वानुसारि तत्पुत्रबलमशेषं परमर्षिणा कपिलेन तेजसा दग्धं ततोंशुमंतमसमंजसपुत्रमश्वानयनाय युयोज ॥ २३ ॥ स तु सगरतनयखातमार्गेण कपिलमुपगम्य भक्तिनम्रस्तदा तुष्टाव ॥ २४ ॥ अथैनं भगवानाह ॥ २५ ॥ गच्छैनं पितामहा याश्वं प्रापय वरं वृणीष्व च पुत्रक पौत्राश्च ते स्वर्गाद्गंगां भुवमानेष्यन्त इति ॥ २६ ॥ अथांशुमानपि स्वर्यातानां ब्रह्मदंडहतानामस्मत्पितॄणा मस्वर्गयोग्यानां स्वर्गप्राप्तिकरं वरमस्माकं प्रयच्छेति प्रत्याह ॥ २७ ॥ तदाकर्ण्य तं च भगवानाह उक्तमेवैतन्मयाद्य पौत्रस्ते त्रिदिवाद्गंगां भुवमानयिष्यतीति ॥ २८ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततश्चेति ॥ अवनेर्योजनम् अवनिमारभ्याधस्ताद्योजनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ किंचिदित्यनादरावलोकिताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथेति ॥ ब्रह्मदंडो ब्राह्मणशापः । स्वर्यातानां मृतानाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

ततश्चेति ॥ अपध्वस्ता विनाशिता यज्ञादयस्सन्मार्गा यस्मिन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत्रेति ॥ अधिष्ठितं संरक्षितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ नेति ॥ अपघने निवृत्तमेघे ॥ २० ॥२१ ॥ तत इति ॥ ईषत्परिवर्तिते लोचने येन तेन कपिलेन किंचिदवलोकिताः संतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ गच्छेति ॥ हे पुत्रक तव पौत्रो गंगामानेष्यतीति ॥ २६ ॥ अथेति ॥ पितॄणां पितृव्याणामित्यर्थः । ब्रह्मदंडो ब्राह्मणवधोद्यमस्तेन हतानामित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदंभसा च संस्पृष्टेष्वस्थिभस्मसु एते च स्वर्गमारोक्ष्यन्ति ॥ २९ ॥ भगवद्विष्णुपादांगुष्ठनिर्गतस्य हि जलस्यैतन्माहात्म्यम् ॥ ३० ॥ यन्न केवलमभिसंधिपूर्वकं स्नानाद्युपभोगेषूपकारकमनभिसंधितमप्यस्यां प्रेतप्राणस्यास्थिचर्मस्नायुकेशाद्युपस्पृष्टं शरीरजमपि पतितं सद्यश्शरीरिणं स्वर्गं नयतीत्युक्तः प्रणम्य भवगतेऽश्वमादाय पितामहयज्ञमाजगाम ॥ ३१ ॥ सगरोप्यश्वमासाद्य तं यज्ञं समापयामास ॥ ३२ ॥ सागरं चात्मजप्रीत्या पुत्रत्वे कल्पितवान् ॥ ३३ ॥ तस्यांशुमतो दिलीपः पुत्रोभवत् ॥ ३४ ॥ दिलीपस्य भगीरथः योऽसौ गंगां स्वर्गादिहानीय भागीरथीसंज्ञां चकार ॥३५॥ भगीरथात्सुहोत्रस्सुहोत्राच्छ्रुतः तस्यापि नाभागः ततोंबरीषः तत्पुत्रस्सिंधुद्वीपः सिंधुद्वीपादयुतायुः ॥३६॥ तत्पुत्रश्च ऋतुपर्णः योऽसौ नलसहायोक्षहृदयज्ञोभूत् ॥ ३७ ॥ ऋतुपर्णपुत्रस्सर्वकामः ॥ ३८ ॥ तत्तनयस्सुदासः ॥ ३९ ॥ सुदासात्सौदासो मित्रसहनामा ॥ ४० ॥ स चाटव्यां मृगयार्थी पर्यटन् व्याघ्रद्वयमपश्यत् ॥ ४१ ॥ ताभ्यां तद्वनमपमृगं कृतं मत्वैकं तयोर्बाणेन जघान ॥ ४२ ॥ म्रियमाणश्चासावतिभीषणाकृतिरतिकरालवदनो राक्षसोऽभूत् ॥ ४३ ॥ द्वितीयोपि प्रतिक्रियां ते करिष्यामीत्युक्तांतर्धानं जगाम ॥ ४४ ॥ कालेन गच्छता सौदासो यज्ञमयजत् ॥४५॥ परिनिष्ठितयज्ञे आचार्ये वसिष्ठे निष्क्रांते तद्रक्षो वसिष्ठरूपमास्थाय यज्ञावसाने मम नरमांसभोजनं देयमिति तत्संस्क्रियतां क्षणादागमिष्यामीत्युक्त्वा निष्क्रांतः ॥ ४६ ॥ भूयश्च सूदवेषं कृत्वा राजाज्ञया मानुषं मांसं संस्कृत्य राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥ असावपि हिरण्यपात्रे मांसमादाय वसिष्ठागमनप्रतीक्षकोऽभवत् ॥ ४८ ॥ आगताय वसिष्ठाय निवेदितवान् ॥ ४९ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ यदिति ॥ स्वर्यातानां यन्न केवलमित्यादिना अभिसंधिपूर्वकं स्नानादावेव न केवलमुपकारकं किं त्वपेतप्राणस्य उत्सृष्टशरीरस्यास्थिचर्मादिजले नाभिसंहितमपि पतितं शरीरिणं स्वर्गं नयतीति यत् एतन्माहात्म्यम् एतद्गंगाजलस्य माहात्म्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१ ॥३२॥ सागरमिति ॥ सागरं सगरसुतैर्वर्द्धितम् ॥३३॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तत्पुत्रश्चेति ॥ अक्षहृदयं द्यूतादिषु संख्याज्ञानम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१॥४२॥ म्रियमाण इति ॥ करालं दंतुरम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ परिनिष्ठितेति ॥ देयमिति इति हेतौ तद्भोजनम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ यदिति ॥ प्रेतप्राणस्य शरीरजमस्थिकेशाद्यपि यत्तदुत्सृष्टं प्रक्षिप्तम् अनभिसंधितमपि शरीरिणं स्वर्गं नयतीत्युक्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सागरं चेति ॥ स्वात्मजैः खननेन वृद्धिं प्राप इति । स्वात्मजप्रीत्या पुत्रत्वे कल्पितवान् पुत्रबुद्धिं कृतवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तदिति ॥ नलस्य सहायः द्यूतादौ गणनादिनिपुणः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सौदासस्यैव कल्माषपादसंज्ञां वक्तुं कथामाह—स चाटव्यां मित्यादिना कल्माषपादसंज्ञामवाप्येत्यंतेन ॥ ४१ ॥ ताभ्यामिति ॥ अपगतमृगं निवृत्तमृगं तयोर्व्याघ्रयोर्मध्ये ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection. Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स चाप्यचिंतयदहोस्य राज्ञो दौश्शील्यं येनैतन्मांसमस्माकं प्रयच्छति किमेतद्द्रव्यजातमिति ध्यानपरोभवत् ॥ ५० ॥ अपश्यच्च तन्मांसं मानुषम् ॥ ५१ ॥ अतः क्रोधकलुषीकृतचेता राजनि शापमुत्ससर्ज ॥ ५२ ॥ यस्मादभोज्यमेतदस्मद्विधानां तपस्विनामवगच्छन्नपि भवान्मह्यं ददाति तस्मात्तवैवात्र लोलुपता भविष्यतीति ॥ ५३ ॥ अनंतरं च तेनापि भगवतैवाभिहितोस्मीत्युक्ते किं किं मयाभिहितमिति मुनिः पुनरपि समाधौ तस्थौ ॥ ५४ ॥ समाधिविज्ञानावगतार्थश्चानुग्रहं तस्मै चकार नात्यंतिकमेतद्द्वादशाब्दं तव भोजनं भविष्यतीति ॥ ५५ ॥ असावपि प्रतिगृह्योदकांजलिं मुनिशापप्रदानायोद्यतो भगवन्नयमस्मद्गुरुर्नार्हस्येनं कुलदेवताभूतमाचार्यं शप्तुमिति मदयंत्या स्वपत्न्या प्रसादितस्सस्यांबुदरक्षणार्थं तच्छापांबु नोर्व्यां न चाकाशे चिक्षेप किं तु तेनैव स्वपदौ सिषेच ॥५६॥ तेन च क्रोधाश्रितेनांबुना दग्धच्छायौ तत्पादौ कल्माषतामुपगतौ ततस्स कल्मापपादसंज्ञामवाप ॥ ५७ ॥ वसिष्ठशापाच्च षष्ठेषष्ठे काले राक्षसस्वभावमेत्याटव्यां पर्यटन्ननेकशो मानुषानभक्षयत् ॥ ५८ ॥ एकदा तु कंचिन्मुनिमृतुकाले भार्यासंगतं ददर्श ॥ ५९ ॥ तयोश्च तमतिभीषणं राक्षसस्वरूपमवलोक्य त्रासादंपत्योः प्रधावितयोर्ब्राह्मणं जग्राह ॥ ६० ॥ ततस्सा ब्राह्मणी बहुशस्तमभियाचितवती ॥ ६१ ॥ प्रसीदेक्ष्वाकुकुलतिलकभूतस्त्वं महाराजो मित्रसहो न राक्षसः ॥ ६२ ॥

॥५०॥५१॥५२॥ यस्मादिति ॥ लोलुपता अत्यंतेच्छा ॥५३॥५४॥५५॥असाविति नोर्व्यां न चाकाशे चिक्षेप तस्यांबुदरक्षणार्थम्॥५६॥ तेन चेति॥क्रोधानलाश्रितेन क्रोधाग्नितप्तेन । कल्माषः कृष्णपांडुरः ॥ ५७ ॥ वसिष्ठशापादिति ॥ षष्ठे काले षष्ठभोजनकाले तृतीयदिनांते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥६२ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यस्मादिति ॥ लोलुपेति पाठे बुद्धिरिति शेषः । राक्षसो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ समाधीति ॥ समाधौ विज्ञानावगतार्थः राक्षसकृतमेतन्नास्यापराध इति विज्ञातार्थः । आत्यंतिकं यावज्जीवं न भविष्यति किन्तु द्वादशाब्दपरिमितमेतन्मांसभोजनं भविष्यतीतिशापसंकोचात्मकमनुग्रहं चकारेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ असाविति ॥ भगवन्नयमस्मद्गुरुरित्याद्युपपत्त्या स्वपत्न्या मदयंत्या प्रसादितस्तस्मात् वसिष्ठशापाद्विनिवृत्तस्सस्यांबुदरक्षणार्थं शापोदकं नोर्व्यां न चाकाशे चिक्षेप । उर्व्यां प्रक्षेपे सस्यनाशस्स्यात्, आकाशे प्रक्षेपे चांबुदनाशस्स्यादिति न तत्रोक्षितवान् किंतु तेनोदकेन स्वपादावेव सिषेच ॥ ५६ ॥ तेनेति ॥ क्रोधोग्नितप्तेनाश्रितेनांभसा सिक्तेन तस्य पादौ कल्माषतां कृष्णपांडुरतां प्राप्तौ । तदनेन मित्रस्य कलत्रस्योक्तिसहनात् मित्रसहत्वमपि तस्य व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ॥ ५७ ॥ वसिष्ठेति ॥ षष्ठे भोजनकाले तृतीयदिनांते ॥ ॥ ५८ ॥ तदेवं सौदासस्य मित्रसहकल्माषपादसंज्ञे व्याख्याते । इदानीं तस्यौरसः पुत्रो नाभूदिति वक्तुं कथां प्रस्तौति–एकदेत्यादिना स्त्रीसंभोगं तत्याजेत्यंतेन ॥ ५९ ॥ तयोरिति ॥ तयोर्दंपत्योः प्रधावितयोः पलायितयोः मध्ये ब्राह्मणं जग्राह ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नार्हसि स्त्रीधर्मसुखाभिज्ञो मय्यकृतार्थायामस्मद्भर्त्तारं हंतुमित्येवं बहुप्रकारं तस्यां विलपंत्यां व्याघ्रः पशुमिवाऽरण्येऽभिमतं तं ब्राह्मणमभक्षयत् ॥ ॥ ६३ ॥ ततश्चातिकोपसमन्विता ब्राह्मणी तं राजानं शशाप ॥६४॥ यस्मादेवं मय्यतृप्तायां त्वयायं मत्पतिर्भक्षितः तस्मात्त्वमपि कामोपभोगप्रवृत्तोंतं प्राप्स्यसीति ॥६५॥ श्रुत्वा चैव साग्निं प्रविवेश ॥६६॥ ततस्तस्य द्वादशाब्दपर्यये विमुक्तशापस्य स्त्रीविषयाभिलाषिणो मदयंती तं स्मारयामास ॥६७॥ ततः परमसौ स्त्रीभोगं तत्याज ॥६८॥ वसिष्ठश्चापुत्रेण राज्ञा पुत्रार्थमभ्यर्थितो मदयंत्यां गर्भाधानं चकार ॥६९॥ यदा च सप्तवर्षाण्यसौ गर्भेण जज्ञे ततस्तं गर्भमश्मना सा देवी जघान ॥७०॥ पुत्रश्चाजायत ॥७१॥ तस्य चाश्मक इत्येव नामाभवत् ॥ ७२ ॥ अश्मस्य मूलको नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ७३ ॥ योसौ निःक्षत्रे क्ष्मातलेस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः परिवार्य रक्षितः ततस्तं नारीकवचमुदाहरंति ॥ ७४ ॥ मूलकाद्दशरथस्तस्मादिलिविलस्ततश्च विश्वसहः ॥७५॥ तस्माच्च खट्वांगः योसौ देवासुरसंग्रामे देवैरभ्यर्थितोऽसुराञ्जघान ॥७६॥ स्वर्गे च कृतप्रियैर्देवैर्वरग्रहणाय चोदितः प्राह ॥ ७७ ॥ यद्यवश्यं वरो ग्राह्यः तन्ममायुः कथ्यतामिति ॥ ७८ ॥ अनंतरं च तैरुक्तं मुहूर्त्तमेकं प्रमाणं तवायुरित्युक्तोथास्खलितगतिना विमानेन लघिमादिगुणो मर्त्यलोकमागम्येदमाह ॥ ७९ ॥ यथा न ब्राह्मणेभ्यस्सकाशादात्मापि मे प्रियतरः न च स्वधर्मोल्लंघनं मया कदाचिदप्यनुष्ठितं न च सकलदेवमानुषपशुपक्षिवृक्षादिकेष्वच्युतव्यतिरेकवती दृष्टिर्ममाभूत् तथा तमेवं मुनिजनानुस्मृतं भगवंतमस्खलितगतिः प्रापयेयमित्यशेषदेवगुरौ भगवत्यनिर्देश्यवपुषि सत्तामात्रात्मन्यात्मानं परमात्मनि वासुदेवाख्ये युयोज तत्रैव च लयमवाप ॥ ८० ॥

नेति ॥ स्त्रीधर्मस्सुरतम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तत इति ॥ स्मारयामास तं ब्राह्मण्याश्शापम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ य इति ॥ निःक्षत्रिये क्रियमाणे, जामदग्न्येनेति शेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ यथेति ॥ प्रापयेयम् आत्मानमिति शेषः । प्राप्स्यामीति च पाठः । अनिर्देश्यवपुषि समस्तविलक्षणसर्वाश्चर्यजगद्बीजशुभाश्रयवपुषि सत्तामात्रात्मनि अपक्षयादिरहिततया यः सदास्तीति । केवलमित्युक्ते परमात्मन्यात्मानं युयोज "ब्रह्मणे त्वा महसे यत्पुरुषेण हविषा अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा" इति च ॥ ८० ॥

नेति ॥ स्त्रीधर्मस्संभोगः तत्सुखाभिज्ञः । अभिमतं पशुं व्याघ्र इव ब्राह्मणमभक्षयत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ यस्मादिति ॥ अंतं मृत्युम् ॥ ६९ ॥ ६६ ॥ तत इति ॥ द्वादशाब्दविपर्यये तदंते तं ब्राह्मण्याश्शापं स्मारयामास ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अनंतरमिति ॥ देवैर्दत्तेन विमानेन लघिम्ना युक्तः । शीघ्रं मर्त्यलोकमागत्य ॥ ७९ ॥ ब्राह्मणप्रियत्वादिस्वपूर्ववृत्तमतिरम्यमनुस्मरन्नेवंभूतस्य ममेदानीं भगवत्समाधिना तत्पदप्राप्तिरेवानुरूपेति तत्समाधिमेवाध्यवस्यन्नाह—यथा न ब्राह्मणेभ्य इत्यादिना लयमवापेत्यंतेन ॥ ८० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अत्रापि श्रूयते श्लोको गीतस्सप्तर्षिभिः पुरा ॥ खट्वांगेन समो नान्यः कश्चिद्दुर्व्यां भविष्यति॥८१॥येन स्वर्गादिहागम्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम्॥ त्रयोतिसंधिता लोका बुद्धया सत्येन चैव हि ॥८२॥ खट्वांगादीर्घबाहुः पुत्रोऽभवत् ॥८३॥ ततो रघुरभवत्॥८४॥तस्मादप्यजः॥८५॥अजाद्दश रथः ॥ ८६ ॥ तस्यापि भगवानब्जनाभो जगतः स्थित्यर्थमात्मांशेन रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपेण चतुर्द्धा पुत्रत्वमायासीत् ॥ ८७ ॥ रामोपि बाल एव विश्वामित्रयागरक्षणाय गच्छंस्ताटकां जघान ॥ ८८ ॥ यज्ञे च मारीचमिषुवाताहतं समुद्रे चिक्षेप ॥ ८९ ॥ सुबाहुप्रमुखांश्च क्षयमनयत् ॥ ९० ॥ दर्शनमात्रेणाहल्यामपापां चकार ॥ ९१ ॥ जनकगृहे च माहेश्वरं चापमनायासेन बभंज ॥ ९२ ॥ सीतामयोनिजां जनकराजतनयां वीर्यशुल्कां लेभे ॥ ९३ ॥ सकलक्षत्रियक्षयकारिणमशेषहैहयकुलधूमकेतुभूतं च परशुराममपास्तवीर्यबलावलेपं चकार ॥ ९४ ॥ पितृवचनाच्चागणितराज्याभिलाषो भ्रातृभार्यासमेतो वनं प्रविवेश ॥ ९५ ॥ विराधखरदूषणादीन् कबंधवालिनौ च निजघान ॥ ९६ ॥ बद्धा चांभोनिधिमशेषराक्षसकुलक्षयं कृत्वा दशाननापहृतां भार्यां तद्वधादपहृतकलंकामप्यनलप्रवेशशुद्धामशेषदेवसंघैस्तूय मानशीलां जनकराजकन्यामयोध्यामानिन्ये ॥ ९७ ॥ ततश्चाभिषेकमंगलं मैत्रेय वर्षशतेनापि वक्तुं न शक्यते संक्षेपेण श्रूयताम् ॥ ९८ ॥

॥ ८१ ॥ येनेति ॥ त्रय इत्यादि त्रयो लोकाः सात्त्विक्यादिगतयः अतिसंहिताः अतीताः । 'अनुसंधिताः' इति पाठे आत्मसात्कृताः विष्णौ लयात् । यद्वा त्रयो लोका त्रैलोक्यम् अभिसंहिताः प्राप्ताः सर्वविशिष्टः परमात्मा हि मुक्तप्राप्यः "इमान् लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इत्यादेः । बुद्धया ध्यानेन सत्येन तदुक्तत्रिविधशपथेन ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ तस्येति ॥ आयासीत् प्राप्तोभूत् ॥ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

॥ ८१ ॥ येनेति ॥ बुद्धया ज्ञानेन सत्येन परमार्थरूपेण त्रयो लोका अनुसंधिता अनुसृताः वासुदेवात्मनैव द्रष्टा इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ तस्येति ॥ अयासीत् प्राप्तोभूत ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ सीतामिति ॥ वीर्यं पराक्रम एव शुल्कं मूल्यं यस्यास्तां सीतां भेजे लेभे ॥ ९३ ॥ सकलेति ॥ धूमकेतुं विनाशनं वीर्यं प्रभावः बलं शक्तिः अपास्तो वीर्यबल निमित्तोवलेपो मदो यस्य तथाभूतं चकार ॥ ९४ ॥ पितृवचनादिति ॥ भ्रातृभार्यासमन्वितो लक्ष्मणसीतासहितः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ बद्धेति ॥ तद्वधेन रावणवधेन अपहृतः कलंकः खेदो यस्यास्ताम् । अपिशब्दश्चार्थे ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नविभीषणसुग्रीवांगदजाम्बवद्धनुमत्प्रभृतिभिस्समुत्फुल्लवदनैश्छत्रचामरादियुतैः सेव्यमानो दाशरथिर्ब्रह्मेंद्राग्नियमनिर्ऋति वरुणवायुकुबेरेशानप्रभृतिभिस्सर्वामरैर्वसिष्ठवामदेववाल्मीकिमार्कण्डेयविश्वामित्रभरद्वाजागस्त्यप्रभृतिभिर्मुनिवरैः ऋग्यजुस्सामाथर्वैस्संस्तूयमा नो नृत्यगीतवाद्याद्यखिललोकमंगलवाद्यैर्वीणावेणुमृदंगभेरीपटहशंखकाहलगोमुखप्रभृतिभिस्सुनादैस्समस्तभूभृतां मध्ये सकललोकरक्षार्थं यथोचितमभिषिक्तो दाशरथिः कोसलेंद्रो रघुकुलतिलको जानकीप्रियो भ्रातृत्रयप्रियस्सिंहासनगत एकादशाब्दसहस्रं राज्यमकरोत् ॥९९॥ भरतोपि गंधर्वविषयसाधनाय गच्छन् संग्रामे गंधर्वकोटीस्तिस्रो जघान ॥ १०० ॥ शत्रुघ्नेनाप्यमितबलपराक्रमो मधुपुत्रो लवणो नाम राक्षसो निहतो मथुरा च निवेशिता ॥ १०१ ॥ इत्येवमाद्यतिबलपराक्रमविक्रमणैरतिदुष्टसंहारिणोशेषस्य जगतो निष्पादितस्थितयो राम्रलक्ष्मण भरतशत्रुघ्नाः पुनरपि दिवमारूढाः ॥ १०२ ॥ येऽपि तेषु भगवदंशेष्वनुरागिणः कोसलनगरजानपदास्तेपि तन्मनसस्तत्सालोक्यता मवापुः ॥ १०३ ॥ अतिदुष्टसंहारिणो रामस्य कुशलवौ द्वौ पुत्रौ लक्ष्मणस्यांगदचंद्रकेतू तक्षपुष्कलौ भरतस्य सुबाहुशूरसेनौ शत्रुघ्नस्य ॥ १०४ ॥ कुशस्यातिथिरतिथेरपि निषधः पुत्रोऽभूत् ॥ १०५ ॥ निषधस्याप्यनलस्तस्मादपि नभाः नभसः पुंडरीकस्तत्तनयः क्षेमधन्वा तस्य च देवानीकस्तस्याप्यहीनकोऽहीनकस्यापि रुरुस्तस्य च पारियात्रकः पारियात्रादेवलो देवलाद्बलः तस्याप्युत्कः उत्काच्च वज्रनाभस्त स्माच्छंखणस्तस्माद्युषिताश्वस्ततश्च विश्वसहो जज्ञे ॥१०६॥ तस्माद्धिरण्यनाभः यो महायोगीश्वराज्जैमिनेश्शिष्याद्याज्ञवल्क्याद्योगमवाय ॥ ॥ १०७ ॥ हिरण्यनाभस्य पुत्रः पुष्यस्तस्माद् ध्रुवसंधिस्ततस्सुदर्शनस्तस्मादग्निवर्णस्ततश्शीघ्रगस्तस्मादपि मरुः पुत्रोऽभवत् ॥ १०८ ॥ योसौ योगमास्थायाद्यापि कलापग्राममाश्रित्य तिष्ठति ॥ १०९ ॥ आगामियुगे सूर्यवंशक्षत्रव्रत आवर्त्तयिता भविष्यति ॥ ११० ॥ तस्यात्मजः प्रश्रुश्रुकस्तस्यापि सुसंधिस्ततश्चाप्यमर्षस्तस्य च सहस्वांस्ततश्च विश्वभवः ॥ १११ ॥ तस्य बृहद्बलः योर्जुनतनयेनाभिमन्युना भारतयुद्धे क्षयमनीयत ॥ ११२ ॥

॥९९॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ य इति ॥ कोशलनगर इत्यादिना तद्वासिन उच्यंते ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥१०६॥ १०७॥१०८॥१०९॥ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥

॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ इतीति ॥ अतिबलपराक्रमैः यानि विक्रमाणानि चरितानि तैः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एते इक्ष्वाकुभूपालाः प्राधान्येन मयेरिताः ॥ एतेषां चरितं शृण्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इक्ष्वाकुतनयो योसौ निमिर्नाम्ना सहस्रं वत्सरं सत्रमारेभे ॥ १ ॥ वसिष्ठं च होतारं वरयामास ॥ २ ॥ तमाह वसिष्ठोहमिंद्रेण पंचवर्षशतयागार्थं प्रथमं वृतः ॥ ३ ॥ तदनंतरं प्रतिपाल्यतामागतस्तवापि ऋत्विक् भविष्यामीत्युक्ते स पृथिवीपतिर्न किंचिदुक्तवान् ॥ ४ ॥ वसिष्ठोप्यनेन समन्विच्छितमित्यमरपतेर्यागमकरोत् ॥ ५ ॥ सोपि तत्काल एवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत् ॥ ६ ॥ समाप्ते चामरपतेर्यागे त्वरया वसिष्ठोनिमियज्ञं करिष्यामीत्याजगाम ॥ ७ ॥ तत्कर्मकर्तृत्वं च गौतमस्य दृष्ट्वा स्वपते तस्मै राज्ञे मां प्रत्याख्यायैव तदनेन गौतमाय कर्मांतरं समर्पितं यस्मात्तस्मादयं विदेहो भविष्यतीति शापं ददौ ॥ ८ ॥ प्रबुद्धश्चासाववनिपतिरपि प्राह ॥ ९ ॥ यस्मान्मामसंभाष्याज्ञानत एव शयानस्य शापोत्सर्गमसौ दुष्टगुरुश्चकार तस्मात्तस्यापि देहः पतिष्यतीति शापं दत्त्वा देहमत्यजत् ॥ १० ॥ तच्छापाच्च मित्रावरुणयोस्तेजसि वसिष्ठस्य चेतः प्रविष्टम् ॥ ११ ॥ उर्वशीदर्शनादुद्भूतबीजप्रपातयोस्तयोस्सकाशाद्वसिष्ठो देहमपरं लेभे ॥ १२ ॥ निमेरपि तच्छरीरमतिमनोहरगंधतैलादिभिरुपसंस्क्रियमाणं नैव क्लेदादिकं दोषमवाप सद्यो मृत इव तस्थौ ॥ १३ ॥ यज्ञसमाप्तौ भागग्रहणाय देवानागतानृत्विज ऊचुः । यजमानाय वरो दीयतामिति ॥ १४ ॥

॥ ११३ ॥ ११४ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुमहापुराणव्याख्याने चतुर्थांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्कर्मेति ॥ कर्मान्तरं कर्मावकाशः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तच्छापादिवि ॥ तेजसि वीर्ये वसिष्ठतेजः लिंगशरीरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ निमेरिति ॥ मृतराजदेहस्थितिर्यज्ञसमाप्त्यर्था अराजकत्वपरिहारार्था च ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ ११३ ॥ ११४ ॥ इतिश्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ निमेर्विदेहसंज्ञां वक्तुं कथामाह–इक्ष्वाकुतनयो योसावित्यादिना उन्मेषं चक्रुरित्यंतेन ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ तदनंतरमिति ॥ तदनंतरमागत्य तवापि ऋत्विग्भविष्यामि तावत्प्रतिपाल्यतां प्रतीक्ष्यतामित्युक्ते निमिर्धर्मविलंबमसहमानो वसिष्ठभयाच्च न किंचिदुक्तवान् ॥ ४ ॥ वसिष्ठ इति ॥ समन्विच्छितमनुमतमिति ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तदिति ॥ मामप्रत्याख्यायेति मत्कर्मसमाप्तिपर्यंतं त्वयान्यत्र न गंतव्यमित्येवं मामनित्वार्यैव अनेन कर्मांतरं कर्मण्यंतरमन्यस्यावकाशो दत्तः तस्मादयं विदेहो गतदेहो मरिष्यतीति शापं ददौ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ यस्मादिति ॥ मामसंभाष्येति त्वया किमित्येव मामप्रतीक्ष्यान्यैः कर्म कारितमित्याद्यपृष्ट्वा ॥ १० ॥ तच्छापादिति ॥ तेजसि वीर्ये वसिष्ठस्य चेतः चैतन्यं लिंगशरीरं वा प्रविष्टम् । 'तेजः' इति पाठे स एवार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मृतादपि निमेर्देहात् राजवंशप्रवृत्तिं वक्तुं तद्देहधारणप्रकारमाह–निमेरपीति ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

देवैश्च छंदितोसौ निमिराह ॥ १५ ॥ भगवंतोखिलससारदुःखहंतारः ॥ १६ ॥ न ह्येतादृगन्यद्दुःखमस्ति यच्छरीरात्मनोर्वियोगे भवति ॥ १७ ॥ तदहमिच्छामि सकललोकलोचनेषु वस्तुं न पुनश्शरीरग्रहणं कर्तुमित्येवमुक्तैर्देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेष्ववतारितः ॥ ॥ १८ ॥ ततो भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रुः ॥ १९ ॥ अपुत्रस्य च तस्य भूभुजः शरीरमराजकभीरवो मुनयोऽरण्या ममंथुः ॥ २० ॥ तत्र च कुमारो जज्ञे ॥ २१ ॥ जननाज्जनकसंज्ञां चावाप ॥ २२ ॥ अभूद्विदेहोस्य पितेति वैदेहः मथनान्मिथिरिति ॥ २३ ॥ तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् ॥ २४ ॥ उदावसोर्नंदिवर्द्धनस्ततस्सुकेतुः तस्मादेवरातस्ततश्च बृहदुक्थः तस्य च महावीर्यस्तस्यापि सुधृतिः ॥ २५ ॥ ततश्च धृष्टकेतुरजायत ॥ २६ ॥ धृष्टकेतोर्हर्यश्वस्तस्य च मनुः मनोः प्रतिकः तस्मात्कृतरथस्तस्य देवमीढः तस्य च विबुधः विबुधस्य महाधृतिस्त तश्च कृतरातः ततो महारोमा तस्य स्वर्णरोमा तत्पुत्रो ह्रस्वरोमा ह्रस्वरोम्णस्सीरध्वजोऽभवत् ॥ २७ ॥ तस्य पुत्रार्थं यजनभुवं कृषतः सीरे सीता दुहिता समुत्पन्ना ॥ २८ ॥ सीरध्वजस्य भ्राता सांकाश्यधिपतिः कुशध्वजनामासीत् ॥ २९ ॥ सीरध्वजस्यापत्यं भानुमान् भानु मतश्शतद्युम्नः तस्य तु शुचिः तस्माच्चोर्जनामा पुत्रो जज्ञे ॥ ३० ॥ तस्यापि शतध्वजः ततः कृतिः कृतेरंजनः तत्पुत्रः कुरुजित् ततो ऽरिष्टनेमिः तस्माच्छ्रुतायुः श्रुतायुषः सुपार्श्वः तस्मात्सृंजयः ततः क्षेमावी क्षेमाविनोऽनेनाः तस्माद्भौमरथः तस्य सत्यरथः तस्मादुपगुः उपगो रुपगुप्तः तत्पुत्रः स्वागतस्तस्य च स्वानंदः तस्माच्च सुवर्चाः तस्य च सुपार्श्वः तस्यापि सुभाषः तस्य सुश्रुतः तस्मात्सुश्रुताज्जयः तस्य पुत्रो विजयः विजयस्य ऋतः ऋतात्सुनयः सुनयाद्वीतहव्यः तस्माद्धृतिः धृतेर्बहुलाश्वः तस्य पुत्रः कृतिः ॥ ३१ ॥ कृतौ संतिष्ठत्ययं जनकवंशः ॥ ३२ ॥

देवैरिति ॥ छंदितः प्रचोदितः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ जननादिति ॥ जननात् आविर्भावलक्षणाज्जनकसंज्ञामवाप ॥ २२ ॥ अभूदिति ॥ एवं वैदेहमिथिसंज्ञादयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तस्येति ॥ सीरे हले ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कृताविति ॥ संतिष्ठति समाप्य ॥ ३२ ॥

देवैरिते ॥ छंदितः पुत्रार्थमिच्छां कारित आह ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तदिति ॥ अवतारितः अवस्थितिं कारितः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्पुत्रस्य जनक इत्यादिसंज्ञात्रयं निर्वक्तुमाह—अपुत्रस्येति ॥ २० ॥ २१ ॥ जननादिति ॥ जननादाविर्भावलक्षणात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कृताविति ॥ संतिष्ठति संतिष्ठते समाप्तिं यातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इत्येते मैथिलाः ॥ ३३ ॥ प्रायेणैते आत्मविद्याश्रयिणो भूपाला भवंति ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ सूर्यस्य वंश्या भगवन्कथिता भवता मम ॥ सोमस्याप्यखिलान्वंश्याञ्छ्रोतुमिच्छामि पार्थिवान् ॥ ॥ १ ॥ कीर्त्यते स्थिरकीर्त्तीनां येषामद्यापि संततिः ॥ प्रसादसुमुखस्तान्मे ब्रह्मन्नाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ श्रूयतां मुनिशार्दूल वंशः प्रतिथतेजसः ॥ सोमस्यानुक्रमात्ख्याता यत्रोर्वीपतयोऽभवन् ॥ ३ ॥ अयं हि वंशोतिबलपराक्रमद्युतिशीलचेष्टावद्भिरतिगुणान्वितैर्नहुषययातिकार्तवीर्यार्जुनादिभिर्भूपालैरलंकृतः तमहं कथयामि श्रूयताम् ॥ ४ ॥ अखिलजगत्स्रष्टुर्भगवतो नारायणस्य नाभिसरोजसमुद्भवाब्जयोनेर्ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिः ॥ ५ ॥ अत्रेस्सोमः ॥ ६ ॥ तं च भगवानब्जयोनिः अशेषौषधीद्विजनक्षत्राणामाधिपत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ७ ॥ स च राजसूयमकरोत् ॥ ८ ॥ तत्प्रभावादत्युत्कृष्टाधिपत्याधिष्ठातृत्वाच्चैनं मद आविवेश ॥ ९ ॥ मदावलेपाच्च सकलदेवगुरोर्बृहस्पतेस्तारां नाम पत्नीं जहार ॥ १० ॥ बहुशश्च बृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानसकलैश्च देवर्षिभिर्याचमानोपि न मुमोच ॥ ११ ॥ तस्य चंद्रस्य च बृहस्पतेर्द्वेषादुशना पार्ष्णिग्राहोभूत् ॥ १२ ॥ अंगिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्रुद्रो बृहस्पतेः सहाय्यमकरोत् ॥ १३ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुचित्तीयव्याख्याने विष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ कीर्त्यत इति ॥ अद्यापीत्यनेन पुराणोक्तवंशकालीनपरीक्षद्वंशप्रशंसा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्येति ॥ पार्ष्णिग्राहः अनुचरः । सहाय इति यावत् ॥ १२ ॥ अंगिरस इति ॥ रुद्रः बृहस्पतेः सहायमकरोत् बृहस्पतेः आंगिरसत्वात् ॥ १३ ॥

॥ ३३ ॥ प्रायेणेति ॥ आत्मविद्याश्रयिणो ब्रह्मविदः ॥ ३४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अयमिति ॥ अतिशयितं बलं सैन्यं शरीरं वा पराक्रमो विक्रमः । द्युतिस्तेजः शीलमाचारः चेष्टाः त्यागादिभोगलीलाः अतिबलपराक्रमयुक्तैरलंकृतः ॥ ४ ॥ अखिलेति ॥ भगवतो नारायणस्य नाभिसरा नाभिह्रदस्तत्संभवमब्जं योनिः कारणं यस्य तस्य ब्रह्मणोत्रिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तदिति ॥ अत्युत्कृष्टानामोषधिप्रभृतीनामाधिपत्येन सर्वाधिष्ठातृत्वाच्च ॥ ९ ॥ बृहस्पतेः पत्न्यां तारायां सोमस्य बुधः पुत्रोऽभूदिति वक्ष्यन् तत्कथामाह—मदावलेपाच्चेत्यादिना, बुध इति नाम चक्र इत्यंतेन ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्येति ॥ पार्ष्णिग्राहस्सहायः ॥ १२ ॥ अंगिरस इति ॥ गुरुपुत्रत्वाद्बृहस्पतेः श्रीरुद्रस्तत्सहाय्यमकरोत् ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यतश्चोशना ततो जंभकुंभाद्याः समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्तमुद्यमं चक्रुः ॥ १४ ॥ बृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्ययुतः सहायः शक्रोऽभवत् ॥ १५ ॥ एवं च तयोरतीवोग्रसंग्रामस्तारानिमित्तस्तारकामयो नामाभूत् ॥ १६ ॥ ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्रपुरोगमा देवा देवेषु चाशेषदानवा मुमुचुः ॥ १७ ॥ एवं देवासुराहवसक्षोभक्षुब्धहृदयमशेषमेव जगद्ब्रह्माणं शरणं जगाम ॥ १८ ॥ ततश्च भगवानब्जयोनिरप्युशनसं शंकरमसुरान्देवांश्च निवार्य बृहस्पतये तारामदापयत् ॥ १९ ॥ तां चांतःप्रसवामवलोक्य बृहस्पतिरप्याह ॥ २० ॥ नैष मम क्षेत्रे भवत्याऽन्यस्य सुतो धार्यस्समुत्सृजैनमलमलमतिधाष्टर्येनेति ॥ २१ ॥ सा च तेनैवमुक्तातिपतिव्रता भर्तृवचनानंतरं तमिषीकास्तंबे गर्भमुत्ससर्ज ॥ २२ ॥ स चोत्सृष्टमात्र एवातितेजसा देवानां तेजांस्याचिक्षेप ॥ २३ ॥ बृहस्पतिर्मिंदुं च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभिलाषौ दृष्ट्वा देवास्समुत्पन्नसंदेहास्तारां पप्रच्छुः ॥ २४ ॥ सत्यं कथयास्माकमिति सुभगे सोमस्याथ वा बृहस्पतेरयं पुत्र इति ॥ २५ ॥ एवं तैरुक्ता सा तारा ह्रिया किंचिन्नोवाच ॥ २६ ॥ बहुशोप्यभिहिता यदाऽसौ देवेभ्यो नाचचक्षे ततस्स कुमारस्तां शप्तुमुद्यतः प्राह ॥ २७ ॥ दुर्वृत्ते कस्मान्मम तातं नाख्यासि ॥ २८ ॥ अद्यैव ते व्यलीकलज्जावत्यास्तथा शास्तिमहं करोमि ॥ २९ ॥ यथा च नैवमद्याप्यतिमंथरवचना भविष्यसीति ॥ ३० ॥

॥ १४ ॥ बृहस्पतेरिति ॥ शक्रोऽभवत्सहायः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नेति ॥ क्षेत्रे बीजावापार्हे उदरे ॥ २१ ॥ सेति॥ अतिपतिव्रतेति पदेन गर्भो बलादाहित इति गम्यते । इषीका काशः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अद्येति ॥ अलीकलज्जा मिथ्या लज्जा ॥ २९ ॥ यथेति ॥ मंथरा वक्रहृदया स्तब्धा वा ॥ ३० ॥

यत इति ॥ यतश्चोशनाः येषां पक्षे शुक्रः ॥ १४ ॥ बृहस्पतेरिति ॥ बृहस्पतेश्शक्रस्सहायोऽभवत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तामिति ॥ अंतःप्रसवां गर्भिणीम् ॥ २० ॥ २१ ॥ सेति ॥ पतिव्रता अत एव तमिंदुनाहितं गर्भं. भर्तृवचनादुत्ससर्ज इषीकास्तंबे ॥ २२ ॥ स चेति ॥ आचिक्षेप अपहृतवान् ॥ २३ ॥ बृहस्पतिमिति ॥ 'माता भस्त्रा पितुःपुत्रः' इत्यादिवचनात्पितुरेव पुत्रः अतोस्य कः पितेति तारामपृच्छन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यथेति ॥ अद्यापि व्यभिचारिणी दुष्टा सती यथा नैवं मंथरवचना स्तब्धवाग्भविष्यसीति ॥ ३० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अथाह भगवान् पितामहः तं कुमारं सन्निवार्य स्वयमपृच्छत्तां ताराम् ॥ ३१ ॥ कथय वत्से कस्यायमात्मजः सोमस्य वा बृहस्पतेर्वा इत्युक्ता लज्जमानाह सोमस्येति ॥ ३२ ॥ ततः प्रस्फुरदुच्छ्वसितामलकपोलकांतिर्भगवानुडुपतिः कुमारमालिंग्य साधु साधु वत्स प्राज्ञोसीति बुध इति तस्य च नाम चक्रे ॥३३॥ तदाख्यातमेवैतत् स च यथेलायामात्मजं पुरूरवसमुत्पादयामास ॥ ३४ ॥ पुरूरवास्त्वतिदानशीलोऽतियज्वातितेजस्वी यं सत्यवादिनमतिरूपस्विनं मनस्विनं मित्रावरुणशापान्मानुषे लोके मया वस्तव्यमिति कृतमतिरुर्वशी ददर्श ॥ ३५ ॥ दृष्टमात्रे च तस्मिन्नपहाय मानमशेषमपास्य स्वर्गसुखाभिलाषं तन्मनस्का भूत्वा तमेवोपतस्थे ॥ ३६ ॥ सोऽपि च तामतिशयितसकललोकस्त्रीकांतिसौकुमार्यलावण्यगतिविलासहासादिगुणामवलोक्य तदायत्तचित्तवृत्तिर्बभूव ॥ ३७ ॥ उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्तसमस्तान्यप्रयोजनमभूत् ॥ ३८ ॥ राजा तु प्रागल्भ्यात्तामाह ॥ ३९ ॥ सुभ्रु त्वामहमभिकामोऽस्मि प्रसीदाऽनुरागमुद्वहेत्युक्ता लज्जावखंडितमुर्वशी तं प्राह ॥ ४० ॥ भवत्वेवं यदि मे समयपरिपालनं भवान् करोतीत्याख्याते पुनरपि तामाह ॥ ४१ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पुरूरवास्त्विति ॥ अतिरूपस्विनमिति अतिरूपमेव स्वं धनं तदस्यास्तीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स इति ॥ अतिशयिताः सकललोकस्त्रीणां कांत्यादिगुणाः यया ताम् । तथा च रूपके—"मन्मथाप्यायितच्छाया शोभा कांतिरुदाहृता । सौकुमार्यं मृदुत्वं च लावण्यं दीप्तिरुच्यते ॥ तात्कालिकविशेषस्तु विलासोंगक्रियादिषु" इति ॥ ३७ ॥ उभयमिति ॥ तन्मनस्कमुभयमनस्कं परस्परमनस्कमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ राजेति ॥ प्रागल्भ्यं निस्साध्वसत्वम् ॥ ३९ ॥ सुभ्रिवति । अनुरागमुद्वह मयीति शेषः । लज्जावखंडितं लज्जया मंथरं सगद्गदमित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ स्फुरतोरुच्छ्वसितयोर्विकासितयोरमलयोः कपोलयोः कांतिर्यस्य सः ॥ ३३ ॥ तथेति ॥ स च बुधो यथेलायां पुरूरवसमुत्पादयामास तत्तथा प्रागेवोक्तम् ॥ ३४ ॥ पुरूरवस स्तूर्वश्यामायुःप्रमुखाष्पट्पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह—पुरूरवास्त्विव्यादिना यावत्समाप्ति ॥ पुरूरवा इति ॥ अतिरूपस्विनमतिरूपमेव स्वं धनमस्यास्तीति अतिरूपस्विनम् ॥ ३५ ॥ दृष्टमात्र इति ॥ मानं गर्वमपहाय तमेवोपतस्थे अभजत् ॥ ३६ ॥ स इति ॥ अतिशयिताः सकललोकस्त्रीणां कांत्यादयो गुणा यया ताम् । कांत्यादिलक्षणं धनिकेनोक्तम्—"मन्मथाप्यायितच्छाया शोभाकांतिरुदाहृता । सौकुमार्यं मृदुत्वं च लावण्यं दीप्तिरुच्यते ॥ तात्कालिको विशेषस्तु विलासो गतिरिष्यते" इति ॥ ३७ ॥ उभयमिति ॥ एवमुभयमपि तन्मिथुनं तन्मनस्कमन्योन्यासक्तचित्तमभूत् । नास्त्यन्या दृष्टिर्यस्य परित्यक्तं समस्तंमन्यत्प्रयोजनं येन तत् ॥ ३८ ॥ राजेति ॥ प्रागल्भ्यात् निस्साध्वसत्वात् ॥ ३९ ॥ सुभ्रिवति ॥ लज्जावखंडितं लज्जयाऽवखंडितं मंथरं यथा भवति तथा तं प्राह । लज्जावकुंठितमिति पाठांतरं स्पष्टार्थम् ॥ ४० ॥ शापावसाने यदि मां

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आख्याहि मे समयमिति ॥४२॥ अथ पृष्टा पुनरप्यब्रवीत् ॥४३॥ शयनसमीपे ममोरणकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम् ॥४४॥ भवांश्च मया न नग्नो द्रष्टव्यः ॥४५॥ घृतमात्रं च ममाहार इति ॥४६॥ एवमेवेति भूपतिरप्याह ॥ ४७ ॥ तया सह स चावनिपतिरलकायां चैत्ररथादिवनेष्वमलपद्म खंडेषु मानसादिसरस्स्वतिरमणीयेषु रममाण एकषष्टिवर्षाण्यनुदिनप्रवर्द्धमानप्रमोदोऽनयत्॥४८॥उर्वशी च तदुपभोगात्प्रतिदिनप्रवर्द्धमानानु रागा अमरलोकवासेऽपि न स्पृहां चकार ॥४९॥ विना चोर्वश्या सुरलोकोऽप्सरसां सिद्धगंधर्वाणां च नातिरमणीयोऽभवत्॥५०॥ ततश्चोर्वशी पुरूरवसोस्समयविद्विश्वावसुर्गंधर्वसमवेतो निशि शयनाभ्याशादेकमुरणकं जहार ॥ ५१ ॥ तस्याकाशे नीयमानस्योर्वशी शब्दमशृणोत् ॥ ॥ ५२ ॥ एवमुवाच च ममानाथायाः पुत्रः केनापह्रियते कं शरणमुपयामीति ॥ ५३ ॥ तदाकर्ण्य राजा मां नग्नं देवी वीक्ष्यतीति न ययौ ॥ ॥ ५४ ॥ अथान्यमप्युरणकमादाय गंधर्वा ययुः ॥ ५५ ॥ तस्याप्यपह्रियमाणस्याकर्ण्य शब्दमाकाशे पुनरप्यनाथास्म्यहमभर्तृका कापुरुषा श्रयेत्यार्त्तराविणी बभूव ॥ ५६ ॥ राजाप्यमर्षवशादंधकारमेतदिति खड्गमादाय दुष्टदुष्ट हतोसीति व्याहरन्नभ्यधावत् ॥ ५७ ॥ तावच्च गंधर्वैरप्यतीवोज्वला विद्युज्जनिता ॥ ५८ ॥ तत्प्रभया चोर्वशी राजानमपगतांबरं दृष्ट्वापवृत्तसमया तत्क्षणादेवापक्रान्ता ॥ ५९ ॥ परित्यज्य तावप्युरणकौ गंधर्वास्सुरलोकमुपगताः ॥ ६० ॥ राजापि च तौ मेषावादायातिहृष्टमनाः स्वशयनमायातो नोर्वशीं ददर्श ॥ ६१ ॥ तां चापश्यन् व्यपगतांबर एवोन्मत्तरूपो बभ्राम ॥ ६२ ॥ कुरुक्षेत्रे चांभोजसरस्यन्याभिश्चतसृभिरप्सरोभिस्समवेतामुर्वशीं ददर्श ॥ ६३ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शयनेति ॥ उरणकः मेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तदिति । अपवृत्तसमया निवृत्तसमया ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

गंधर्वा नेष्यंति तदा समयभंगापराधमारोप्य गमिष्यामीति समयमुपक्षिपति—भवत्वेवमिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ४९ ॥ गंधर्वैस्तत्समयलंघने निर्मिते सत्युर्वश्या निर्गम समयं दर्शयन्नाह—विना चोर्वश्येत्यादिना न ददर्शेत्यंतेन ॥ ५० ॥ तत इति ॥ शयनाभ्याशात्पर्यंकप्रांतात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तदिति ॥ अपवृत्तसमया निवृत्त परिभाषासंबंधा । अपक्रांता निर्गता ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अथ पुनस्तत्र त्रेताग्निसाध्यकर्ममार्गेणोर्वशीप्राप्तिं कथयन्नाह—तां चापश्यन्नित्यादिना ॥ ६२ ॥ कुरुक्षेत्र इति ॥ अंभोजयुक्ते सरसि ॥ ६३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्चोन्मत्तरूपो जाये हे तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ वचसि कपटिके तिष्ठेत्येवमनेकप्रकारं सूक्तमवोचत् ॥ ६४ ॥ आह चोर्वशी ॥६५॥ महाराजालमनेनाविवेकचेष्टितेन ॥ ६६ ॥ अंतर्वत्न्यहमब्दांते भवताऽत्रागंतव्यं कुमारस्ते भविष्यति एकां च निशामहं त्वया सह वत्स्यामीत्युक्तः प्रहृष्टस्स्वपुरं जगाम ॥ ६७ ॥ तासां चाप्सरसामूर्वशी कथयामास ॥ ६८ ॥ अयं स पुरुषोत्कृष्टो येनाहमेतावंतं कालमनुरागाकृष्टमानसा सहोषितेति ॥ ६९ ॥ एवमुक्तास्ताश्चाप्सरस ऊचुः ॥७०॥ साधुसाध्वस्य रूपमप्यनेन सहास्माकमपि सर्वकालमास्या भवेदिति ॥ ७१ ॥ अब्दे च पूर्णे स राजा तत्राजगाम ॥ ७२ ॥ कुमारं चायुषमस्मै चोर्वशी ददौ ॥ ७३ ॥ दत्त्वा चैकां निशां तेन राज्ञा सहोषित्वा पंच पुत्रोत्पत्तये गर्भमवाप ॥ ७४ ॥ उवाच चैनं राजानमस्मत्प्रीत्या महाराजाय सर्व एव गंधर्वा वरदास्संवृत्ताः व्रियतां च वर इति ॥ ७५ ॥ आह च राजा ॥ ७६ ॥ विजितसकलारातिरविहतेंद्रियसामर्थ्यो बंधुमानमितबलकोशोऽस्मि नान्यदस्माकमुर्वशीसालोक्यात्प्राप्तव्यमस्ति तदहमनया सहोर्वश्या कालं नेतुमभिलषामीत्युक्ते गंधर्वा राज्ञेऽग्निस्थालीं ददुः ॥ ७७ ॥ ऊचुश्चैनमग्निमाम्नायानुसारी भूत्वा त्रिधा कृत्वोर्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यग्यजेथाः ततोऽवश्यमभिलषितमवाप्स्यतीत्युक्तस्तामग्निस्थालीमादाय जगाम ॥ ७८ ॥ अंतरटव्यामचिंतयत् अहो मेऽतीव मूढता किमहमकरवम् ॥ ७९ ॥ वह्निस्थाली मयैषानीता नोर्वशीति ॥ ८० ॥

ततश्चेति ॥ हे जाये मनसि घोरे तिष्ठ वचसि मया वाङ्मिश्रणं कुरु अनेन अये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रीकृणवावहै इत्याद्यष्टादशं च तयोस्संवादसूक्तं स्मारितम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

तत इति ॥ हे जाये मनसि घोरे मनसा घोरे वचसि वाङ्मिश्रणार्थं क्षणमात्रं तिष्ठेत्यनेकधा विलापात्मकं सूक्तमवोचत् । असूक्तमिति पाठे विलापाद्यसूक्तं यथाभवत्येवमाहेत्यर्थः । एतेन "हे जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्राणि कृणवावहै" इत्यष्टादश तयोस्संवादात्मिका सूक्तिः । पुरूरवसो वाक्यानि सूचितानि ॥ ६४ ॥ आहेति ॥ आह चोर्वशीत्यनेन चोर्वश्याः प्रतिवचनानि । "पुरूरवा मा कृधा मा प्रहृत्तो मा त्वा वृकासो अशिवा स उक्षन् । अश्नीयुर्ने वै स्तृणानि सख्यानि संति सालावृकाणां हृदयान्येतानि" इत्यादीनि सूचितानि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अंतर्वत्नीति ॥ अंतर्वत्नी गार्भिण्यहमिदानीं मत्संभोगासंभवादब्दांते त्वया गंतव्यमित्याद्युक्तस्तेन साम्ना प्रहृष्टस्स्वपुरं जगाम ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अयमिति ॥ पुरुषोत्कृष्टो नरश्रेष्ठः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ साध्विति ॥ सहास्या सहावस्थितिरस्माकं भवेदिति प्रार्थना ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ कुमारमिति ॥ आयुषमायुर्नामानम् ॥ ७३ ॥ दत्त्वेति ॥ उषित्वा वासं कृत्वा पंच पुत्रोत्पत्तय इति तासां चतसृणां सहितानां सखीनां स्वभूतित्वात्पंचभी रूपैः पंचानां पुत्राणाम् उत्पत्तये गर्भमवापेति गम्यते । अस्माकमप्यनेन सहास्या भवेदिति प्रार्थनालिंगात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ विजितेति ॥ अन्यत्प्राप्तव्यं नास्तीत्यत्र हेतुः विजितसकलारातिरित्यादि । उर्वशीसालोक्यमग्निसाध्यफलैकफलमित्यग्निस्थालीं ददुः ॥७७॥ ऊचुरिति ॥ गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपेण त्रिधा कृत्वा ॥ ७८ ॥ 'शमीगर्भादग्निं मंथति' इत्यादिविधिमवतारयन्नाह—अंतरण्यामित्यादिना ॥ ७९ ॥ वह्निस्थालीति ॥ वह्निस्थाली मयैषाभिलषिता नोर्वशीति ॥ ८० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्याज स्वपुरं च जगाम ॥ ८१ ॥ व्यतीतेऽर्द्धरात्रे विनिद्रश्चिंतयत् ॥ ८२ ॥ ममोर्वशीसालोक्यप्राप्त्यर्थम अग्निस्थाली गंधर्वैर्दत्ता सा च मयाटव्यां परित्यक्ता ॥ ८३ ॥ तदहं तत्र तदाहरणाय यास्यामीत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् ॥ ॥ ८४ ॥ शमीगर्भं चाश्वत्थमग्निस्थालीस्थाने दृष्ट्वाऽचिंतयत् ॥ ८५ ॥ मयात्राग्निस्थाली निक्षिप्ता सा चाश्वत्थश्शमीगर्भोऽभूत् ॥ ८६ ॥ तदेनमेवाहमग्निरूपमादाय स्वपुरमभिगम्यारणीं कृत्वा तदुत्पन्नाग्नेरुपास्तिं करिष्यामीति ॥ ८७ ॥ एवमेव स्वपुरमभिगम्यारणिं चकार ॥ ॥ ८८ ॥ तत्प्रमाणं चांगुलैः कुर्वन् गायत्रीमपठत् ॥ ८९ ॥ पठतश्चाक्षरसंख्यान्येवांगुलान्यरण्यभवत् ॥ ९० ॥ तत्राग्निं निर्मथ्याग्नित्रयमाम्नायानुसारी भूत्वा जुहाव ॥ ९१ ॥ उर्वशीसालोक्यं फलमभिसंधितवान् ॥ ९२ ॥ तेनैव चाग्निविधिना बहुविधान् यज्ञानिष्ट्वा गांधर्वलोकान वाप्योर्वश्या सहावियोगमवाप ॥ ९३ ॥ एकोऽग्निरादावभवत् एकेन त्वत्र मन्वंतरे त्रेधा प्रवर्तिताः ॥ ९४ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तस्याप्यायुर्धीमानमावसुर्विश्वावसुःश्रुतायुश्शतायुरयुतायुरितिसंज्ञाः षट् पुत्रा अभवन् ॥ १ ॥ तथामावसोर्भीमनामा पुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥ भीमस्य कांचनः कांचनात्सुहोत्रः तस्यापि जह्नुः ॥ ३ ॥ योऽसौ यज्ञवाटमखिलं गंगांभसा प्लावितमवलोक्य क्रोधसंरक्तलोचनो भगवंतं यज्ञपुरुषमात्मनि परमेण समाधिना समारोप्याखिलमेव गंगामपिबत् ॥ ४ ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ पठत इति ॥ गायत्रीं पठतः अक्षरसंख्यानि तदक्षरसंख्यान्यंगुलानि अरणिर भवत् । 'चतुर्विंशत्यंगुलारणिः कार्या' इति विधिः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥ तथेति ॥ अल्पत्वात्प्रथममावसोर्वंशोक्तिः, एवं नहुषस्याप्यनंतराध्याये ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ अथेति ॥ यद्यपि गंधर्वैरियमुर्वशीति न प्रलोभितः किं त्वग्निं त्रिधा कृत्वा यजस्वेत्येवोक्तं तथापि संमोहवशादुर्वशीत्येव तामग्निस्थालीमानयन्नेयमुर्वशीति बुद्ध्या तत्याजेति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ॥८६॥८७॥८८॥८९॥ पठत इति ॥ गायत्रीं पठतस्तत्सामर्थ्यात्तदक्षरसंख्यांगुलिप्रमाणैर्वारणिर्जाता तस्माच्चतुर्विंशत्यंगुला कार्येत्युक्तं भवति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ एक इति ॥ त्रेधाग्नित्रयम् ॥ ९४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ तस्येति ॥ तस्यापि पुरूरवसोपि ॥ १ ॥ अतिघिततत्वादायुर्वंशं पश्चाद्वक्ष्यति, एवं नहुषादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अल्पत्वादमाव सोर्वंशं तावदाह—तथेत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अथैनं देवर्षयः प्रसादयामासुः ॥ ५ ॥ दुहितृत्वे चास्य गंगामनयन् ॥ ६ ॥ जह्नोश्च सुमंतुर्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ७ ॥ तस्याप्यजकस्ततो बलाकाश्वस्तस्मात्कुशस्तस्यापि कुशांबकुशनाभाधूर्त्तरजसो वसुश्चेति चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ ८ ॥ तेषां कुशांबः शक्रतुल्यो मे पुत्रो भवेदिति तपश्चकार ॥ ९ ॥ तं चोग्रतपसमवलोक्य मा भवत्वन्योऽस्मत्तुल्यो वीर्य इत्यात्मनैवास्येंद्रः पुत्रत्वमगच्छत् ॥ १० ॥ स गाधिर्नाम पुत्रः कौशिकोऽभवत् ॥ ११ ॥ गाधिश्च सत्यवतीं कन्यामजनयत् ॥ १२ ॥ तां च भार्गवः ऋचीको वव्रे ॥ १३ ॥ गाधिरप्यतिरोषणायातिवृद्धाय ब्राह्मणाय दातुमनिच्छन्नेकतश्श्यामकर्णानामिंदुवर्चसामनिलरंहसामश्वानां सहस्रं कन्याशुल्कमयाचत ॥ १४ ॥ तेनाप्यृषिणा वरुणसकाशादुपलभ्याश्वतीर्थोत्पन्नं तादृशमश्वसहस्रं दत्तम् ॥ १५ ॥ ततस्तामृचीकः कन्यामुपयेमे ॥ १६ ॥ ऋचीकश्च तस्याश्चरुमपत्यार्थं चकार ॥ ॥ १७ ॥ तत्प्रसादितश्च तन्मात्रे क्षत्रवरपुत्रोत्पत्तये चरुमपरं साधयामास ॥ १८ ॥ एष चरुर्भवत्या अयमपरश्चरुस्त्वन्मात्रा सम्यगुपयोज्य इत्युक्त्वा वनं जगाम ॥ १९ ॥ उपयोगकाले च तां माता सत्यवतीमाह ॥ २० ॥ पुत्रि सर्व एवात्मपुत्रमतिगुणमभिलषति नात्मजायाभ्रातृगुणेष्वतीवादृतो भवतीति ॥ २१ ॥ अतोर्हसि ममात्मीयं चरुं दातुं मदीयं चरुमात्मनोपयोक्तुम् ॥ २२ ॥ मत्पुत्रेण हि सकलभूमंडलपरिपालनं कार्यं कियद्वा ब्राह्मणस्य बलवीर्यसंपदेत्युक्त्वा सा स्वचरुं मात्रे दत्तवती ॥ २३ ॥ अथ वनादागत्य सत्यवतीमृषिरपश्यत् ॥ २४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पुत्रीति ॥ आत्मजाया आत्मनो भार्या ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथेति ॥ जह्नुं देवा ऋषयश्च प्रसादयामासुः । ततस्तां मुमोचेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तं चेति ॥ आत्मना स्वयमेव इंद्रः पुत्रत्वमगमत् ॥ १० ॥ तदेवाह—स गाधिरिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेनेति ॥ तेनापि रुचिकेनोपलभ्य प्राप्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तदिति ॥ तया सत्यवत्या प्रसादितश्च तन्मात्रे गाधिभार्यायै ॥ १८ ॥ एष इति ॥ उपयोज्यः भक्ष्य इत्युक्त्वा कुशाद्यर्थं वनं जगाम ॥ १९ ॥ २० ॥ पुत्रीति ॥ आत्मनो जायाया भ्रातुर्गुणेषु जनस्यातीवादरः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मत्पुत्रेणेति ॥ कियदिति किं प्रयोजनमित्युक्त्वा सती स्वचरुं मात्रे दत्तवती । मातुश्चरुं स्वयं भक्षितवती ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आह चैनामतिपापे किमिदमकार्यं भवत्या कृतम् अतिरौद्रं ते वपुर्लक्ष्यते ॥ २५ ॥ नूनं त्वया त्वन्मातृसात्कृतश्चरुरुपयुक्तो न युक्तमेतत् ॥ २६ ॥ मया हि तत्र चरौ सकलैश्वर्यवीर्यशौर्यबलसंपदारोपिता त्वदीयचरावप्यखिलशांतिज्ञानतितिक्षादिब्राह्मणगुणसंपत् ॥ २७ ॥ तच्च विपरीतं कुर्वत्यास्तवातिरौद्रास्त्रधारणपालननिष्ठः क्षत्रियाचारः पुत्रो भविष्यति तस्याश्चोपशमरुचिर्ब्राह्मणाचार इत्याकर्ण्यैव सा तस्य पादौ जग्राह ॥ २८ ॥ प्रणिपत्य चैनमाह ॥ २९ ॥ भगवन्मयैतदज्ञानादनुष्ठितं प्रसादं मे कुरु मैवंविधः पुत्रो भवतु काममेवंविधः पौत्रो भवत्वित्युक्ते मुनिरप्याह ॥ ३० ॥ एवमस्त्विति ॥ ३१ ॥ अनंतरं च सा जमदग्निमजीजनत् ॥ ३२ ॥ तन्माता च विश्वामित्रं जनयामास ॥ ३३ ॥ सत्यवत्यपि कौशिकी नाम नद्यभवत् ॥ ३४ ॥ जमदग्निरिक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य रेणोस्तनयां रेणुकामुपयेमे ॥ ३५ ॥ तस्यां चाशेषक्षत्रहंतारं परशुरामसंज्ञं भगवतस्सकललोकगुरोर्नारायणस्यांशं जमदग्निरजीजनत् ॥ ३६ ॥ विश्वामित्रपुत्रस्तु भार्गव एव शुनश्शेपो देवैर्दत्तः ततश्च देवरातनामाऽभवत् ॥ ३७ ॥ ततश्चान्ये मधुश्छंदोधनंजयकृतदेवाष्टककच्छपहारिराख्या विश्वामित्रपुत्रा बभूवुः ॥ ॥ ३८ ॥ तेषां च बहूनि कौशिकगोत्राणि ऋष्यंतरेषु विवाह्यान्यभवन् ॥ ३९ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥२५॥ नूनमिति ॥ मातृसात्कृतः मातुस्संबंधी ॥ २६ ॥ २७ ॥ तच्चेति ॥ अस्त्रधारणम् अस्त्रविद्यांतगमनम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ भगवन्निति ॥ काममिति इच्छानुमतौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विश्वामित्रेति ॥ भार्गव एवेति जमदग्निसोदरत्वात् भार्गवः शुनश्शेपः । यथाह—"और्वस्य ऋचिकस्यर्षेः सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निः सुतो विद्वाञ्जज्ञे वेदविदां वरः ॥ मध्यमश्च शुनश्शेपः" इत्यादि अयं च विश्वामित्रस्य स्वस्रीयः पुत्रवद्देवैर्दत्तत्वाद्देवरातः ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तेषामिति ॥ ऋष्यंतरेष्विति ॥ ऋष्यंतरेषु विवाह्याः समानप्रवरेष्वविवाह्याः इदं सर्वगोत्राणां प्रायेण समानम् । "एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र त्वंगिरोगणात्" इति सूत्रकारोक्तेः ॥३९॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ २५ ॥ नूनमिति ॥ त्वन्मातृसात्कृतः त्वन्मातुस्संबंधी ॥ २६ ॥ २७ ॥ तच्चेति ॥ अस्त्रधारणम् अस्त्रविद्यायाः पारगमनं तन्निष्ठः ॥ २८ ॥ २९ ॥ भगवन्निति ॥ काममित्यनेनेच्छानुमतिः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विश्वामित्रेति ॥ भार्गवश्शुनश्शेपो देवैर्धर्मतो दत्त इति कौशिकगोत्रस्य देवरातप्रवरत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥ ततश्चेति ॥ मधुश्छंदःप्रभृतयस्तु विश्वामित्रस्यौरसाः पुत्राः ॥ ३८ ॥ तेषामिति ॥ प्रवरभेदाद्बहूनि कौशिकगोत्राणि ऋष्यंतरेषु प्रवरांतरेषु विवाह्यानि । एवं चैतत्प्रायेण गोत्रांतरेष्वपि तुल्यम् "एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र त्वंगिरोगणात् ॥" इति सूत्रकारोक्तेः ॥ ३९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ पुरूरवसो ज्येष्ठः पुत्रो यस्त्वायुर्नामा ऽ राहोर्दुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥ तस्यां च पंच पुत्रानुत्पादयामास ॥ २ ॥ नहुषक्षत्रवृद्धरंभरजिसंज्ञास्तथैवानेनाः पंचमः पुत्रोऽभूत् ॥ ३ ॥ क्षत्रवृद्धात्सुहोत्रः पुत्रोऽभवत् ॥ ४ ॥ काश्यपकाशगृत्समदाब्जयस्तस्य पुत्रा बभूवुः ॥ ५ ॥ गृत्समदस्य शौनकश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्त्तयिताऽभूत् ॥ ६ ॥ काश्यस्य काशेयः काशीराजः तस्माद्राष्ट्रः राष्ट्रस्य दीर्घतपाः पुत्रोऽ भवत् ॥ ७ ॥ धन्वंतरिस्तु दीर्घतपसः पुत्रोऽभवत् ॥ ८ ॥ स हि संसिद्धकार्यकरणस्सकलसंभूतिष्वशेषज्ञानविदा भगवता नारायणेन चातीत संभूतौ तस्मै वरो दत्तः ॥ ९ ॥ काशीराजगोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करिष्यसि यज्ञभागभुग्भविष्यसीति ॥ १० ॥ तस्य च धन्व तरेः पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः तस्यापि दिवोदासः तस्यापि प्रतर्दनः ॥ ११ ॥ स च भद्रश्रेण्यवंशविनाशनादशेषशत्रवोनेनजिता इति शत्रुजिदभवत् ॥ १२ ॥ तेन च प्रीतिमतात्मपुत्रो वत्सवत्सेत्यभिहितो वत्सोऽभवत् ॥ १३ ॥ सत्यपरतया ऋतध्वजसंज्ञामवाप ॥ १४ ॥ ततश्च कुवलयनामानमश्वं लेभे ततः कुवलयाश्व इत्यस्यां पृथिव्यां ग्रथितः ॥ १५ ॥ तस्य च वत्सस्य पुत्रोऽलर्कनामाभवत् यस्यायमद्यापि श्लोको गीयते ॥ १६ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ अलर्कादपरो नान्यो बुभुजे मेदिनीं युवा ॥ १७ ॥ तस्याप्यलर्कस्य सन्नतिनामाऽभवदात्मजः ॥ १८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गृत्समदस्येति ॥ प्रवर्त्तयिता जनकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहीति ॥ संसिद्धिकार्यकरणः वशीकृतप्रकृतिः अजरदेहेंद्रियो वा अतीतसंभूतौ क्षीरोदादुत्पत्तौ ॥ ९ ॥ काशीराजेति ॥ अष्टधा अष्टांगं यथाह वाहटः "कायबालग्रहोर्द्धांगशल्यदंष्ट्राजराविषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थिता" इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गृत्समदस्येति ॥ चातुर्वर्ण्यप्रवर्तयिता चतुर्वर्णोत्पादकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहीति ॥ संसिद्धकार्यकरणः जरादिरहितेंद्रियः संयतदेहेंद्रिय इति वा । अतीतसंभूतौ क्षीरोदादुत्पत्तौ वरो दत्तः ॥ ९ ॥ काशीराजेति ॥ अष्टभागं यथाह वाहलः "कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजराविषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संस्थिता ॥" इति ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रतर्दनस्यैव शत्रुजिद्वत्स इत्यादिकाश्चतस्रस्संज्ञा निर्वक्ति स चेत्यादिना प्रथित इत्यन्तेन ॥ १२ ॥ तेन चेति ॥ दिवोदासेन प्रेमतोऽसौ वत्सवत्सेत्युपलालनेनाभिहितस्ततो वत्ससंज्ञोऽभूत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सन्नतेः सुनीथः तस्यापि सुकेतुः तस्माच्च धर्मकेतुर्जज्ञे ॥ १९ ॥ ततश्च सत्यकेतुः तस्माद्विभुः तत्तनयस्सुविभुः ततश्च सुकुमारस्तस्यापि दृष्टकेतुः ततश्च वीतिहोत्रः तस्माद्भार्गः भार्गस्य भार्गभूमिः ततश्चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिरित्येते काश्यपभूभृतः कथिताः ॥ २० ॥ रजेस्तु संततिः श्रूयताम् ॥ २१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ॥ रजेस्तु पंच पुत्रशतान्यतुलबलपराक्रमसाराण्यासन् ॥ १ ॥ देवासुरसंग्रामारंभे च परस्परवधेप्सवो देवाश्चासुराश्च ब्रह्माणमुपेत्य पप्रच्छुः ॥ २ ॥ भगवन्नस्माकमत्र विरोधे कतमः पक्षो जेता भविष्यतीति ॥ ३ ॥ अथाह भगवान् ॥ ४ ॥ येषामर्थे रजिरात्मात्तायुधो योत्स्यति तत्पक्षो जेतेति ॥ ५ ॥ अथ दैत्यैरुपेत्य रजिरात्मसाहाय्यदानायाभ्यर्थितः प्राह ॥ ६ ॥ योत्स्येऽहं भवतामर्थे यद्यहममरजयाद्भवतामिंद्रो भविष्यामीत्याकर्ण्यैतत्तैरभिहितम् ॥ ७ ॥ न वयमन्यथा वदिष्यामोऽन्यथा करिष्यामोऽस्माकमिंद्रः प्रह्लादस्तदर्थमेवायमुद्यम इत्युक्ता गतेष्वसुरेषु देवैरप्यसाववनिपतिरेवमेवोक्तस्तेनापि च तथैवोक्ते देवैरिंद्रस्त्वं भविष्यसीति समन्विच्छितम् ॥ ८ ॥ रजिनापि देवसैन्यसहायेनानेकैर्महास्त्रैस्तदशेषमहासुरबलं निषूदितम् ॥ ९ ॥ अथ जितारिपक्षश्च देवेंद्रो रजिचरणयुगलमात्मनः शिरसा निपीड्याह ॥ १० ॥ भयत्राणादन्नदानाद्भवानस्मत्पिताऽशेषलोकानामुत्तमोत्तमो भवान् यस्याहं पुत्रस्त्रिलोकेंद्रः ॥ ११ ॥ स चापि राजा प्रहस्याह ॥ १२ ॥ एवमस्त्वेवमस्त्वनतिक्रमणीया हि वैरिपक्षादप्यनेकविधचाटुवाक्यगर्भा प्रणतिरित्युक्त्वा स्वपुरं जगाम ॥ १३ ॥

१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशेष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ रजेरिति ॥ सारः स्थैर्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवमिति ॥ प्रणतिरनतिक्रमणीया प्रणताद्राज्यं न ग्राह्यमिति राजधर्मः ॥ १३ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ आयुःपुत्रस्य क्षत्रवृद्धस्य वंशमुक्त्वा तद्भ्रातुः रजेर्वंशमाह–रजेरिति ॥ १ ॥ तेषां च वंशो नाभूद्रिंद्रेण हतत्वादिति कथा पूर्वमाह–देवासुरेत्यादिना नाप्नोतीत्यंतेन ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ नेति ॥ न वयं कार्यसिद्ध्यर्थमन्यथा मिथ्या वदिष्यामः । सिद्धे च कार्ये पूर्वप्रतिज्ञातमन्यथा न करिष्यामः । अतः प्रह्लाद एवास्माकमिंद्रः तस्येंद्रत्वसाधनार्थ एवास्मदुद्यम इति निष्कपटमुक्त्वा गतेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भयत्राणादन्नदानादिति ॥ "जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरस्स्मृताः ॥" इति वचनात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवमिति ॥ अनेकविधं चाटु प्रियं वाक्यं तद्गर्भा तत्सहिता प्रणतिरात्मनिवेदनरूपा अनतिक्रमणीया । वैरिणापि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शतक्रतुरपींद्रत्वं चकार ॥ १४ ॥ स्वर्याते तु रजौ नास्दार्ष्चोदिता रजिपुत्राश्शतक्रतुमात्मपितृपुत्रं समाचाराद्राज्यं याचितवन्तः ॥ १५ ॥ अप्रदानेन च विजित्येन्द्रमतिबलिनः स्वयमिंद्रत्वं चक्रुः ॥ १६ ॥ ततश्च बहुतिथे काले ह्यतीते बृहस्पतिमेकान्ते दृष्ट्वा अपहृतत्रैलोक्ययज्ञभागः शतक्रतुरुवाच ॥ १७ ॥ बदरीफलमात्रमप्यर्हसि ममाप्यायनाय पुरोडाशखंडं दातुमित्युक्तो बृहस्पतिरुवाच ॥ १८ ॥ यद्येवं त्वयाहं पूर्वमेव चोदितस्स्यां तन्मया त्वदर्थं किमकर्त्तव्यमित्यल्पैरेवाहोभिस्त्वां निजं पदं प्रापयिष्यामीत्यभिधाय तेषामनुदिनमाभिचारकं बुद्धिमोहाय शक्रस्य तेजोभिवृद्धये जुहाव ॥ १९ ॥ ते चापि तेन बुद्धिमोहेनाभिभूयमाना ब्रह्मद्विषो धर्मत्यागिनो वेदवादपराङ्मुखा बभूवुः ॥ २० ॥ ततस्तानपेतधर्माचारानिंद्रो जघान ॥ २१ ॥ पुरोहिताप्यायिततेजाश्च शक्रो दिवमाक्रमत् ॥ २२ ॥ एतदिंद्रस्य स्वपदच्यवनादारोहणं श्रुत्वा पुरुषः स्वपदभ्रंशं दौरात्म्यं च नाप्नोति ॥ २३ ॥ रंभस्त्वनपत्त्योऽभवत् ॥ २४ ॥ क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्रोऽभवत् ॥ ॥ २५ ॥ तत्पुत्रः संजयः तस्यापि जयः तस्यापि विजयः तस्माच्च जज्ञे कृतः ॥ २६ ॥ तस्य च हर्यधनः हर्यधनसुतस्सहदेवः तस्माददी नस्तस्य जयत्सेनः ततश्च संकृतिः तत्पुत्रः क्षत्रधर्मा इत्येते क्षत्रवृद्धस्य वंश्याः ॥ २७ ॥ ततो नहुषवंशं प्रवक्ष्यामि ॥ २८ ॥ ॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ १४ ॥ स्वर्यात इति ॥ आचारात् पितृदायादन्यायात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुरोधसापि यजमानचोदितेनैव काम्यं कर्म कर्त्तव्यं न त्वन्यथा तदिच्छाया अज्ञातत्वादित्यभिप्रेत्याह—यद्येवमिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पूर्वं क्षत्रवृद्धात्सुहोत्रो गृत्समदाद्द्विजातिवंशकृदुक्तः इह तु प्रतिक्षत्रः क्षत्रैकवंशकृदुच्यते क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्रोऽभवदित्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥

प्रणतेन यदुक्तं तदनुमंतव्यमेव किं पुनस्त्वादृशेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वर्यात इति ॥ स्वर्याते मृते आत्मपितृपुत्रं स्वपितुः पुत्रतां प्राप्तं समाचारात्पितृस्वं पुत्राणां भवतीति न्यायात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततश्चेति ॥ बहुतिथे दीर्घकाले ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदीति ॥ यद्येवमित्यस्यायं भावः । स्वबुद्धयैव त्वं रजे पुत्रतामगाः तदैव चेदहमेतत् ज्ञापितस्स्यां तर्हि मया तदप्यन्यथा कार्यमेवेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ पूर्वमायुषः पुत्रस्य क्षत्रवृद्धस्य सुहोतृवंश उक्तः । इदानीं तस्यैव वंशांतरमाह—क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्र इत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्य श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ययययातिसंयात्यायातिवियातिकृतिसंज्ञा नहुषस्य षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः ॥ १ ॥ यतिस्तु राज्यं नैच्छत् ॥ २ ॥ ययातिस्तु भूभृदभवत् ॥ ३ ॥ उशनसश्च दुहितरं देवयानीं वार्षपर्वणीं च शर्मिष्ठामुपयेमे ॥ ४ ॥ अत्रानुवंशश्लोको भवति ॥ ५ ॥ यदुं च दुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ६ ॥ काव्यशापाच्च कालेनैव ययातिर्जरामवाप ॥ ७ ॥ प्रसन्नशुक्रवचनाच्च स्वजरां संक्रामयितुं ज्येष्ठं पुत्रं यदुमुवाच ॥ ८ ॥ वत्स त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा ममोपस्थिता तामहं तस्यै वानुग्रहाद्भवतस्संचारयामि ॥ ९ ॥ एकं वर्षसहस्रमतृप्तोऽस्मि विषयेषु त्वद्वयसा विषयानहं भोक्तुमिच्छामि ॥ १० ॥ नात्र भवता प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमित्युक्तस्स यदुर्नैच्छत्तां जरामादातुम् ॥ ११ ॥ तं च पिता शशाप त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यतीति ॥ १२ ॥ अनंतरं च दुर्वसुं द्रुह्यमनुं च पृथिवीपतिर्जराग्रहणार्थं स्वयौवनप्रदानाय चाभ्यर्थयामास ॥ १३ ॥ तैरप्येकैकेन प्रत्याख्यातस्ताञ्छशाप ॥ १४ ॥ अथ शर्मिष्ठातनयमशेषकनीयांसं पूरुं तथैवाह ॥ १५ ॥ स चातिप्रवणमतिः सबहुमानं पितरं प्रणम्य महाप्रसादोयमस्माकमित्युदारमभिधाय जरां जग्राह ॥ १६ ॥ स्वकीयं च यौवनं स्वपित्रे ददौ ॥ १७ ॥ सोऽपि पौरवं यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकामं यथाकालोपपन्नं यथोत्साहं विषयांश्चचार ॥ १८ ॥ सम्यक् च प्रजापालनमकरोत् ॥ १९ ॥ विश्वाच्या देवयान्या च सहोपभोगं भुक्त्वा कामानामंतं प्राप्स्यामीत्यनुदिनं तन्मनस्को बभूव ॥ २० ॥ अनुदिनं चोपभोगतः कामानतिरम्यान्मेने ॥ २१ ॥ ततश्चैनमगायत ॥ २२ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदुमिति ॥ व्यजायत असूत ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विश्वाच्येति ॥ विश्वाची अप्सराः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदुमिति ॥ व्यजायत प्रासूत ॥ ६ ॥ देवयान्यास्स्वपुत्र्या दासीत्वेन समर्पितायां वृषपर्वणः कन्यायां शर्मिष्ठायां ययातेरपत्योत्पादनं देवयान्या कथितं श्रुत्वा कुपितस्य काव्यस्य शापेनाकाले जरां ययातिरवाप । पुनश्च प्रसादितेन शुक्रेणोक्तं यत्र संक्रमयिष्यसि तत्र स्थास्यतीयं जरा । त्वदीयं च तारुण्यं त्वयि स्थास्यतीति तदिदमाह—काव्यशापाच्च कालेनेत्यादिना—अतिरम्यान्मेन इत्यंतेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ वत्सेति ॥ भवंतं संचारयामि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स इति ॥ चचार बुभुजे ॥ १८ ॥ १९ ॥ विश्वाच्येति ॥ विश्वाच्या अप्सरसा ॥ २० ॥ २१ ॥ अथ निर्वेदात्तन्निवृत्तिप्रकारमाह—ततश्चैनमगायतेत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ २२ ॥

१—भागवतादौ त्वायतिर्विर्यातिरिति पाठः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्लो० ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवत्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ २३ ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ॥ २४ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ॥ समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वा स्सुखमया दिशः ॥ २५ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ तां तृष्णां संत्यजेत्प्राज्ञस्सुखेनैवाभिपूर्यते ॥ २६ ॥ जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दंता जीर्यंति जीर्यतः ॥ धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यतः ॥ २७ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ॥ तथा प्यनुदिनं तृष्णा मम तेषूपजायते ॥ २८ ॥ तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ॥ निर्द्वंद्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैस्सह ॥ ॥ २९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ पूरोस्सकाशादादाय जरां दत्त्वा च यौवनम् ॥ राज्येभिषिच्य पूरुं च प्रययौ तपसे वनम् ॥ ३० ॥ दिशि दक्षिणपूर्वस्यां दुर्वसुं च समादिशत् ॥ प्रतीच्यां च तथा द्रुह्युं दक्षिणायां ततो यदुम् ॥ ३१ ॥ उदीच्यां च तथैवानुं कृत्वा मंडलिनो नृपान् ॥ सर्वपृथ्वीपतिं पूरुं सोभिषिच्य वनं ययौ ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अतः परं ययातेः प्रथमपुत्रस्य यदोर्वंशमहं कथयामि ॥ १ ॥ यत्राशेषलोकनिवासो मनुष्यसिद्धगंधर्वयक्षराक्षसगुह्यककिंपुरुषाप्सरोरगविहगदैत्यदानवादित्यरुद्रवस्वश्विमरुद्देवर्षिभिर्मुमुक्षुभिर्धर्मार्थकाममोक्षार्थिभिश्च तत्तत्फललाभाय सदाभिष्टुतोऽपरिच्छेद्यमाहात्म्यां शेन भगवाननादिनिधनो विष्णुरवततार ॥ २ ॥ अत्र श्लोकः ॥ ३ ॥ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यत्रावतीर्णं कृष्णाख्यं परं ब्रह्मनराकृति ॥ ४ ॥ सहस्रजित्क्रोष्टुनलनहुषसंज्ञाश्चत्वारो यदुपुत्रा बभूवुः ॥ ५ ॥ सहस्रजित्पुत्रश्शतजित् ॥ ६ ॥ तस्य हैहयहैहयवेणुहयास्त्रयःपुत्रा बभूवुः ॥ ७ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ यदेति ॥ पापकं रागद्वेषादि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ १ ॥ यदुवंशस्य सर्वौत्कृष्टत्वमाह—यत्रेति ॥ यत्र यदोर्वंशे मुमुक्षुभिः केवलमोक्षार्थिभिः अंशेन लीलागृहीतपरिच्छिन्नमूर्त्तिव्यवहितत्वादंश इति व्यपदेश्येन स्वरूपेण अत एव परं ब्रह्म नराकृति इत्यभिहितम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कृष्णवर्त्मा अग्निः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कथं तर्हि विषयसुखपर्याप्तिस्स्यादित्याह—यदेत्यादिद्वाभ्यां—यदेति ॥ पापकं भावं रागद्वेषादिमयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ तृष्णा च स्वयं सुमतिभिस्संत्याज्या न तु स्वयमेव कदाचिदुपरमेदित्याह—जीर्यतीत्यादित्रिभिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे दशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हैहयपुत्रो धर्मः तस्यापि धर्मनेत्रः ततः कुंतिः कुंतेः सहजित् ॥ ८ ॥ तत्तनयो महिष्मान् योऽसौ माहिष्मतीं पुरीं निर्वापया मास ॥ ९ ॥ तस्माद्भद्रश्रेण्यस्ततो दुर्दमस्तस्माद्धनकः धनकस्य कृतवीर्यकृताग्निकृतधर्मकृतौजसश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ १० ॥ कृतवीर्यादर्जुनस्सप्तद्वीपाधिपतिर्बाहुसहस्रो जज्ञे ॥ ११ ॥ योऽसौ भगवदंशमत्रिकुलप्रसूतं दत्तात्रेयाख्यमाराध्य बाहुसहस्रमधर्मसेवानिवारणं स्वधर्मसेवित्वं रणे पृथिवीजयं धर्मतश्चानुपालनमरातिभ्योऽपराजयमखिलजगत्प्रख्यातपुरुषाच्च मृत्युमित्येतान्वरानभिलषितवाँल्लेभे च ॥ १२ ॥ तेनेयमशेषद्वीपवती पृथिवी सम्यक्परिपालिता ॥ १३ ॥ दशयज्ञसहस्राण्यसावयजत् ॥ १४ ॥ तस्य च श्लोकोऽद्यापि गीयते ॥ १५ ॥ न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यंति पार्थिवाः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन च ॥ १६ ॥ अनष्टद्रव्यता च तस्य राज्येऽभवत् ॥ १७ ॥ एवं च पंचाशीतिवर्षसहस्राण्यव्याहतारोग्यश्रीबलपराक्रमो राज्यमकरोत् ॥ १८ ॥ माहिष्मत्यां दिग्विजयाभ्यागतो नर्मदाजलावगाहनक्रीडातिपानमदाकुलेनायत्नेनैव तेनाशेषदेवदैत्यगंधर्वेशजयोद्भूतमदावलेपोपि रावणः पशुरिव बद्धा स्वनगरैकांते स्थापितः ॥ १९ ॥ यश्च पंचाशीतिवर्षसहस्रोपलक्षणकालावसाने भगवन्नारायणांशेन परशुरामेणोपसंहृतः ॥ २० ॥ तस्य च पुत्रशतप्रधानाः पंचपुत्रा बभूवुः शूरशूरसेन वृषसेनमधुजयध्वजसंज्ञाः ॥ २१ ॥ जयध्वजात्तालजंघः पुत्रोभवत् ॥ २२ ॥ तालजंघस्य तालजंघाख्यं पुत्रशतमासीत् ॥ २३ ॥ एषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तथान्यो भरतः ॥ २४ ॥ भरताद्वृषः ॥ २५ ॥ वृषस्य पुत्रो मधुरभवत् ॥ २६ ॥ तस्यापि वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमासीत् ॥ ॥ २७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनष्टेति ॥ अनष्टद्रव्यताऽभवदिति उपलक्षणम् अद्यापि तन्नामोक्त्या नष्टलब्धेः । "अनष्टद्रव्यता चैव तव नामाभिकीर्त्तनात् । भविष्यति" इति श्रीविष्णुधर्मे "न तस्य द्रव्यनाशः स्यान्नष्टं प्रतिलभेत सः" इति श्रीहरिवंशे च ॥ "कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् । तस्य स्मरणतो विद्वान्नष्टद्रव्यं लभेत वै" इति मंत्रशास्त्रे च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यतो वृष्णिसंज्ञामेतद्गोत्रमवाप ॥ २८ ॥ मधुसंज्ञाहेतुश्च मधुरभवत् ॥ २९ ॥ यादवाश्च यदुनामोपलक्षणादिति ॥ ३० ॥ ॥
इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ क्रोष्टोस्तु यदुपुत्रस्यात्मजो ध्वजिनीवान् ॥ १ ॥
ततश्च स्वातिः ततो रुशंकुः रुशंकोश्चित्ररथः ॥ २ ॥ तत्तनयश्शशिबिंदुः चतुर्दशमहारत्नेशश्चक्रवर्त्यभवत् ॥ ३ ॥ तस्य च शतसहस्रं पत्नी
नामभवत् ॥ ४ ॥ दशलक्षसंख्याश्च पुत्राः ॥ ५ ॥ तेषां च पृथुश्रवाः पृथुकर्मा पृथुकीर्तिः पृथुयशाः पृथुजयः पृथुदानः षट्पुत्राः प्रधानाः ॥
॥ ६ ॥ पृथुश्रवसश्च पुत्रः पृथुतमः ॥ ७ ॥ तस्मादुशना यो वाजिमेधानां शतमाजहार ॥ ८ ॥ तस्य च शितपुर्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ९ ॥
तस्यापि रुक्मकवचस्ततः परवृत् ॥ १० ॥ तस्य परावृतो रुक्मेषुपृथुज्यामघवलितहरितसंज्ञास्तस्य पंचात्मजा बभूवुः ॥ ११ ॥ तस्या-न
द्यापि ज्यामघस्य श्लोको गीयते ॥ १२ ॥ भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यंत्यथ वा मृताः ॥ तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठश्शैव्यापतिरभून्नृपः ॥१३॥
अपुत्रा तस्य सा पत्नी शैव्या नाम तथाप्यसौ ॥ अपत्यकामोऽपि भयान्नान्यां भार्यामविंदत ॥ १४ ॥ स त्वेकदा प्रभूतरथतुरगगजसम्मर्दोति
दारुणे महाहवे युद्ध्यमानः सकलमेवारिचक्रमजयत् ॥ १५ ॥ तच्चारिचक्रमपास्तपुत्रकलत्रबंधुबलकोशं स्वमधिष्ठानं परित्यज्य दिशः प्रतिवि
द्रुतम्॥१६॥ तस्मिंश्च विद्रुतेतित्रासलोलायतलोचनयुगलं त्राहित्राहि मां तातांब भ्रातरित्याकुलविलापविधुरं स राजकन्यारत्नमद्राक्षीत्॥१७॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांश एकादशोऽध्यायः ॥११॥ ॥ १ ॥ २॥ तत्तनय इति ॥ चतुर्दशम
हारत्नेश इत्यत्र चतुर्दशरत्नानि धर्मसंहितोक्तानि—"चक्रं रथो मणिः खड्गं चर्म रत्नं च पंचमम् । केतुर्निधिश्च सप्तैव प्राणहीनानि चक्षते ॥ भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी
रथकृच्च यः । पत्त्यश्वकलभाश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः ॥ चतुर्दशेतिरत्नानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिनाम्" इत्येतानि स्वजातिश्रैष्ठ्याद्रत्नसंज्ञानि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तच्चेति ॥ अधिष्ठानं निवासम् ॥ १६ ॥ तस्मिन्निति ॥ विधुरमार्तम् ॥ १७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ तत्तनय इति ॥ चतुर्दश महांति रत्नानि यस्य सः रत्नानि चात्र
स्वजातिश्रेष्ठानि संहितोक्तानि-"चक्रं रथो मणिः खड्गं चर्म रत्नं च पंचमम् । केतुर्निधिश्च सप्तैव प्राणहीनानि चक्षते ॥ भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः । पत्त्यश्वाः कलभाश्चैव प्राणिनस्सप्त कीर्तिताः ॥ चतुर्दश
हि रत्नानि सर्वेषां चक्रवर्तिनाम्" इति ॥ ३ ॥ तस्येति ॥ शतसहस्रं लक्षम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ज्यामघस्यापुत्रस्य एकभार्यस्य भार्याभयमेव पुत्रप्रदं जातमिति वक्ष्यन्कथामाह—तस्यां
यमद्यापीत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तच्चेति ॥ स्वमधिष्ठानं निवासम् ॥ १६ ॥ तस्मिन्निति ॥ अतित्रासेन लोलमायतलोचनयुगलं यस्य तत् । आकुलविलापं च तद्विधुरम् ॥ १७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदर्शनाच्च तस्यामनुरागानुगतांतरात्मा स नृपोऽचिंतयत् ॥ १८ ॥ साध्विदं ममापत्यरहितस्य वंध्याभर्तुः सांप्रतं विधिनापत्यकारणं कन्यारत्नमुपपादितम् ॥ १९ ॥ तदेतत्समुद्वहामीति ॥ २० ॥ अथ वैनां स्यंदनमारोप्य स्वमधिष्ठानं नयामि ॥ २१ ॥ तयैव देव्या शैव्ययाऽहमनुज्ञातस्समुद्वहामीति ॥ २२ ॥ अथैनां रथमारोप्य स्वनगरमगच्छत् ॥ २३ ॥ विजयिनं च राजानमशेषपौरभृत्यपरिजनामात्यसमेता शैव्या द्रष्टुमधिष्ठानद्वारमागता ॥ २४ ॥ सा चावलोक्य राज्ञः सव्यपार्श्ववर्त्तिनीं कन्यामीषदुद्भूतामर्षस्फुरदधरपल्लवा राजानमवोचत् ॥ २५ ॥ अतिचपलचित्तात्र स्यंदने केयमारोपितेति ॥ २६ ॥ असावप्यनालोचितोत्तरवचनोतिभयात्तामाह स्नुषा ममेयमिति ॥ २७ ॥ अथैनं शैव्योवाच ॥ २८ ॥ श्लो० ॥ नाहं प्रसूता पुत्रेण नान्या पत्न्यभवत्तव ॥ स्नुषासंबंधता ह्येषा कतमेन सुतेन ते ॥ २९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्यात्मेर्ष्याकोपकलुषितवचनमुषितविवेको भयादुरुक्तपरिहारार्थमिदमवनीपतिराह ॥ ३० ॥ यस्ते जनिष्यत्यात्मजस्तस्येयमनागतस्यैव भार्या निरूपितेत्याकर्ण्योद्भूतमृदुहासा तथेत्याह ॥ ३१ ॥ प्रविवेश च राज्ञा सहाधिष्ठानम् ॥३२॥ अनंतरं चातिशुद्धलग्नहोरांशकावयवोक्तकृतपुत्रजन्मलाभगुणाढ्यसः परिणाममुपगतापि शैव्या स्वल्पैरेवाहोभिर्गर्भमवाप ॥ ३३ ॥

॥१८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ नेति ॥ पुत्रेणेति उपलक्षितेति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ य इति ॥ अनागतं पुत्रमुद्दिश्येति शेषः । 'अनागतम्' इति च पाठः ॥३१॥३२॥ अनंतरमिति ॥ अतिशुद्धेति शुभग्रहषड्वर्गशुभयुक्तेक्षितश्च लग्नं राश्युदयकालः तदर्धं होरा राशेरुयंशो द्रेष्काणः नवमो भागो नवांशकः अवयवशब्दाद्राशेर्द्वादशांशास्त्रिंशांशाश्च ग्राह्याः । अत्राहुः—"द्रेष्काणहोरानवभागसंज्ञास्त्रिंशांशका द्वादशसंज्ञिताश्च । क्षेत्रं च यद्यस्य स तस्य वर्गो होरेति लग्नं भवनस्य चार्धम्" इति । लग्नाद्यवयवेति काले उक्तेन कृतो यः पुत्रजन्मविषयस्यालापस्य गुणः आलापगुणः वाक्यगुणः

॥१८॥१९॥ तदिति ॥ तदेतद्बंधुवियुक्तं समुद्वहामि परिणेष्यामि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विजयिनमिति ॥ अधिष्ठानद्वारं पुरद्वारम् ॥ २४ ॥ सेति ॥ ईषदुद्भूतेनामर्षेण स्फुरन्नधरपल्लवो यस्यास्सा ॥२५॥ ॥२६॥२७॥ २८ ॥ २९ ॥ इतीति ॥ आत्मनो राज्ञ ईर्ष्याकोपाभ्यां कलुषितं क्षुभितं च तस्या वचनं तेन मुषितो विवेको यस्य सः । दुरुक्तमसंभावितार्थं वाक्यं तस्य परिहारार्थम् ॥३०॥३१॥३२॥ अनंतरं चेति ॥ अनंतरं शैव्या गर्भमवापेत्यन्वयः । तत्र हेतुः—अतिशुद्धाः शुभा ये लग्नहोरांशकावयवास्तेषूक्तेन अस्तु देवतावाक्येन कृतो यः पुत्रजन्मलाभस्तस्य गुणः साफल्यं तस्मात् अस्तु देवताख्या हि काश्चिद्देवता नित्यं तत्कालोचितशुभाशुभमस्त्वित्येवमनुमोदमानास्तिष्ठंति अतश्चातिशुद्धलग्नादिकाले राज्ञा यदुक्तमस्ति भविष्यत्यात्मज इत्यादि तस्यापि ताभिरस्त्वित्यपत्याभ्यनुज्ञानात् शैव्या गर्भमवापेत्यर्थः । तत्र राशेरुदयो लग्नं राशेरर्धं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कालेन च कुमारमजीजनत् ॥ ३४ ॥ तस्य च विदर्भ इति पिता नाम चक्रे ॥ ३५ ॥ स च तां स्नुषामुपयेमे ॥ ३६ ॥ तस्यां चाऽसौ क्रथकैशिकसंज्ञौ पुत्रावजनयत् ॥ ३७ ॥ पुनश्च तृतीयं रोमपादसंज्ञं पुत्रमजीजनद्यो नारदादवाप्तज्ञानवान्भविष्यतीति ॥ ३८ ॥ रोम पादाद्बभ्रुः बभ्रोर्धृतिः धृतेः कैशिकः कैशिकस्यापि चेदिः पुत्रोऽभवत् यस्य संततौ चैद्या भूपालाः ॥ ३९ ॥ क्रथस्य स्नुषापुत्रस्य कुंतिरभवत् ॥ ४० ॥ कुंतेर्धृष्टिः धृष्टेर्निधृतिः निधृतेर्दशार्हस्ततश्च व्योमः तस्यापि जीमूतः ततश्च विकृतिः ततश्च भीमरथः तस्मान्नव रथः तस्यापि दशरथः ततश्च शकुनिः तत्तनयः करंभिः करंभेर्देवरातोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तस्माद्देवक्षत्रः तस्यापि मधुः मधोः कुमार वंशः कुमारवंशादनुः अनोः पुरुमित्रः पृथिवीपतिरभवत् ॥ ४२ ॥ ततश्चांशुस्तस्माच्च सत्वतः ॥ ४३ ॥ सत्वतादेते सात्वताः ॥ ४४ ॥ इत्येतां ज्यामघस्य संततिं सम्यक्छ्रद्धासमन्वितः श्रुत्वा पुमान् मैत्रेय स्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ भजनभजमानदिव्यांधकदेवावृधमहाभोजवृष्णिसंज्ञास्सत्वतस्य पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ भजमानस्य निमिकृकणवृष्णयस्तथान्ये द्वैमात्राः शतजित्सहस्रजिदयुतजित्संज्ञास्त्रयः ॥ २ ॥ देवावृधस्यापि बभ्रुः पुत्रोऽभवत् ॥ ३ ॥ तयो श्चायं श्लोको गीयते ॥ ४ ॥ यथैव शृणुमो दूरात्संपश्यामस्तथांतिकात् ॥ बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधस्समः ॥ ५ ॥

तस्मात् । पुत्रजन्मालापगुणादिति च पाठः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सत्वतादिति ॥ एते सात्वता वक्ष्यमाणाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ १ ॥ भजमानस्येति ॥ तद्वैमात्रा निम्यादिसापत्न्याः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथैवेत्यादि ॥ "बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः" इति दूरे स्थितौ यथा

होरा राशेर्नवमो भागोंशः । अवयवशब्देन राशेस्तु द्वादशांशा गृह्यंते एतेषु हि प्रशस्तं यदुक्तं कृतं वा तत्सफलं भवति । तदुक्तं वराहमिहिरेण ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ क्रथस्येति ॥ स्नुषापुत्रस्य पूर्वाख्याः यास्नुषायास्सत्याः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सत्वतादिति ॥ सत्वतादेवैते वक्ष्यमाणास्तद्वंश्यास्सात्वताः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णु महापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे द्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ भजनेति ॥ सत्वतस्य भजनादयः सप्त पुत्राः ॥ १ ॥ भजमानस्यैतद्वैमात्रास्तेषां निम्यादीनां त्रयाणां द्वैमात्रास्सपत्नीपुत्राः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथेति ॥ यथा दूराद्दूरतस्स्थितं यथा शृणुमः अंतिकात्समीपे स्थितमपि प्रत्यक्षतः तथैव संपश्यामः नन्वतः किंचिन्न्यूनम् अतो बभ्रुः श्रेष्ठः मनुष्याणां देवापृधः पुनर्देवैस्सम इति ॥ ५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुरुषाः षट् च षष्टिश्च सहस्राणि तथाऽष्ट ये ॥ तेऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि ॥ ६ ॥ महाभोजस्त्वतिधर्मात्मा तस्यान्वये भोजाः मृत्तिकावरपुरनिवासिनो मार्त्तिकावरा बभूवुः ॥७॥ वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च पुत्रावभूताम्॥८॥ततश्चानमित्रः तथानमित्रान्निघ्नः॥९॥ निघ्नस्य प्रसेन सत्राजितौ ॥१०॥ तस्य च सत्राजितो भगवानादित्यः सखाऽभवत् ॥११॥ एकदा त्वंभोनिधितीरसंश्रयः सूर्यं सत्राजित्तुष्टाव तन्मनस्कतया च भास्वानभिष्टूयमानोऽग्रतस्तस्थौ ॥ १२ ॥ ततस्त्वस्पष्टमूर्त्तिधरं चैनमालोक्य सत्राजित्सूर्यमाह ॥ १३ ॥ यथैव व्योम्नि वह्निपिंडोपमं त्वामहमपश्यं तथैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र भगवता किंचिन्न प्रसादीकृतं विशेषमुपलक्षयामीत्येवमुक्ते भगवता सूर्येण निजकंठादुन्मुच्य स्यमंतकं नाम महामणिवरमवतार्यैकान्ते न्यस्तम् ॥ १४ ॥ ततस्तमाताम्रोज्ज्वलं ह्रस्ववपुषमीषदापिंगलनयनमादित्यमद्राक्षीत् ॥ १५ ॥ कृतप्रणिपातस्तवादिकं च सत्राजितमाह भगवानादित्यस्सहस्रदीधितिः वरमस्मत्तोभिमतं वृणीष्वेति ॥ १६ ॥ स च तदेव मणिरत्नमयाचत ॥ १७ ॥ स चापि तस्मै तद्दत्त्वा दीधितिपतिर्विवेश स्वधिष्ण्यमारुरोह ॥ १८ ॥ सत्राजितोऽप्यमलमणिरत्नसनाथकंठतया सूर्य इव तेजोभिरशेषदिगंतराण्युद्भासयन् द्वारकां विवेश ॥ १९ ॥ द्वारकावासी जनस्तु तमायांतमवेक्ष्य भगवंतमादिपुरुषं पुरुषोत्तममवनिभारावतरणायांशेन मानुष रूपधारिणं प्रणिपत्याह ॥ २० ॥ भगवन् भवंतं द्रष्टुं नूनमयमादित्य आयातीत्युक्तो भगवानुवाच ॥ २१ ॥ भगवान्नायमादित्यः सत्राजितोऽयमादित्यदत्तस्यमंतकाख्यं महामणिरत्नं बिभ्रदत्रोपयाति ॥ २२ ॥ तदेनं विस्रब्धाः पश्यतेत्युक्तास्ते तथैव ददृशुः ॥ २३ ॥ स च तं स्यमंतक मणिमात्मनिवेशने चक्रे ॥ २४ ॥

शृणुमः तथैव पुरःस्थितौ प्रत्यक्षयामः ॥ ५ ॥ पुरुषा इत्यादि ॥ बभ्रोर्देवावृधादपीति हेतौ पंचमी । ताभ्यामुपदिष्टमार्गेण ये अमृतत्वमनुप्राप्तास्ते उक्तसंख्याः पुरुषाः । बभ्रुदेवावृधावपीति पाठेपि हेतौ प्रथमा बभ्रोर्देवावृधादपीति एव हरिवंशादिषु पाठात् ॥ ६ ॥ महाभोज इति ॥ मार्त्तिकावराः मृत्तिकावत्याख्यपुरस्थाः । मार्त्तिकावता इति च पाठः ॥७॥८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ २४ ॥

पुरुषा इति॥बभ्रोर्देवावृधादपि ताभ्यामुपदिष्टमार्गेण क्रमात् षट्षष्ट्यादयः पुरुषास्तच्छिष्यास्ते अमृतत्वं मुक्तिं प्राप्ताः । बभ्रुदेवावृधावपीति पाठे बभ्रुं देवावृधं चासाद्येत्यर्थः । अर्थस्स एव ॥ ६ ॥ महाभोज इति ॥ मृत्तिकावरं नाम पुरं तत्रस्था राजानो मार्त्तिकावराः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सत्राजितः प्रसंगात्स्यमंतकोपाख्यानमाह--तस्य त्वित्यादिना यावत्समाप्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स चेति ॥ स्वधिष्ण्यं स्वस्थानम्॥ १८ ॥ सत्राजित इति ॥ अमलेन मणिरत्नेन मण्युत्तमेन सनाथकंठतया अलंकृतकंठत्वेन सत्राजित इत्यदंतोप्यस्ति ॥ १९ ॥ २० २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स चेति ॥ आत्मनिवेशने चक्रे स्वगृहे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रतिदिनं तन्मणिरत्नमष्टौ कनकभारान्स्रवति ॥ २५ ॥ तत्प्रभावाच्च सकलस्यैव राष्ट्रस्योपसर्गानावृष्टिव्यालाग्नितो यद्दुर्भिक्षादिभयं न भवति ॥ २६ ॥ अच्युतोऽपि तद्दिव्यं रत्नमुग्रसेनस्य भूपतेर्योग्यमेतदिति लिप्सां चक्रे ॥ २७ ॥ गोत्रभेदभयाच्छक्तोपि न जहार ॥ २८ ॥ सत्राजिदप्यच्युतो मामेतद्याचयिष्यतीत्यवगम्य रत्नलोभाद्भ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नमदात् ॥ २९ ॥ तच्च शुचिना ध्रियमाणमशेषमेव सुवर्णस्रवादिकं गुणजातमुत्पादयति अन्यथा धारयंतमेव हंतीत्यजानन्नसावपि प्रसेनस्तेन कंठसक्तेन स्यमंतकेनाश्वमारुह्याटव्यां मृगयामगच्छत् ॥३०॥ तत्र च सिंहाद्वधमवाप ॥ ३१ ॥ साश्वं च तं निहत्य सिंहोप्यमलमणिरत्नमास्याग्रेणादाय गंतुमभ्युद्यतः ऋक्षाधिपतिना जांबवता दृष्टो घाति तश्च ॥ ३२ ॥ जांबवानप्यमलमणिरत्नमादाय स्वबिलं प्रविवेश ॥ ३३ ॥ सुकुमारसंज्ञाय बालकाय च क्रीडनकमकरोत् ॥ ३४ ॥ अनागच्छति तस्मिन्प्रसेने कृष्णो मणिरत्नमभिलषितवान्स च प्राप्तवान्नूनमेतदस्य कर्मेत्यखिल एव यदुलोकः परस्परं कर्णाकर्ण्याऽकथयत् ॥३५॥ विदितलोकापवादवृत्तांतश्च भगवान् सर्वयदुसैन्यपरिवारपरिवृतः प्रसेनाश्वपदवीमनुससार ॥ ३६ ॥ ददर्श चाश्वसमवेतं प्रसेनं सिंहेन विनिहतम् ॥ ३७ ॥ अखिलजनमध्ये सिंहपददर्शनकृतपरिशुद्धिः सिंहपदमनुससार ॥ ३८ ॥ ऋक्षपतिनिहतं च सिंहमप्यल्पे भूमिभागे दृष्ट्वा ततश्च तद्रत्नगौरवाद्दक्षस्यापि पदान्यनुययौ ॥ ३९ ॥ गिरितटे च सकलमेव तद्यदुसैन्यमवस्थाप्य तत्पदानुसारी ऋक्षबिलं प्रविवेश ॥ ४० ॥

प्रतिदिनमिति ॥ "माषो दशार्द्धगुंजः षोडशमाषो निगद्यते कर्षः । कर्षैष्षड्भिः स्वर्णस्तैरेव पलं चतुर्भिस्तु ॥ तुला पलशतं ज्ञेया भारस्यार्द्विंशतिस्तुलाः" इत्युक्तत्वात् ॥ ॥ २५ ॥ तदिति ॥ उपसर्गो रोगादिः । व्यालास्सर्पादयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनागच्छतीति ॥ कर्णाकर्णिकया कर्णपरंपरया ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

स्थापयामास ॥ २४ ॥प्रतिदिनमिति ॥ भारप्रमाणं गणितोक्तं--"माषो दशार्धगुंजः षोडशमाषो निगद्यते कर्षः । कर्षैष्षड्भिस्स्वर्णस्तैरेव पलं चतुर्भिस्तु ॥ तुलां पलशत प्राहुर्भारस्यार्द्विंशतिस्तुलाः ॥" इति ॥ २५ ॥ तदिति ॥ उपसर्गाः स्फोटकादयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनागच्छतेति ॥ कर्णाकर्ण्या कर्णपरंपरया । कर्णाकर्णीति पाठे कर्ण इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ अखिलेति ॥ सिंहपददर्शनेन कृता परिशुद्धिर्यस्य सः सिंहेनैव प्रसेनो हत इति निश्चयेन निरभियोगोपि मणिहेतोस्सिंहपदमनुससार ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अन्तःप्रविष्टश्च धात्र्याः सुकुमारकमुल्लालयन्त्या वाणीं शुश्राव ॥ ४१ ॥ श्लो० ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ॥ सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमंतकः ॥ ४२ ॥ इत्याकर्ण्योपलब्धस्यमंतकोंतःप्रविष्टः कुमारक्रीडनकीकृतं च धात्र्या हस्ते तेजोभिर्जाज्वल्यमानं स्यमंतकं ददर्श ॥ ४३ ॥ तं च स्यमंतकाभिलषितचक्षुषमपूर्वपुरुषमागतं समवेक्ष्य धात्री त्राहित्राहीति व्याजहार ॥ ४४ ॥ तदार्त्तस्वश्रव णानंतरं चामर्षपूर्णहृदयः स जांबवानाजगाम ॥ ४५ ॥ तयोश्च परस्परमुद्धतामर्षयोर्युद्धमेकविंशतिदिनान्यभवत् ॥ ४६ ॥ ते च यदुसैनिका स्तत्र सप्ताष्टदिनानि तन्निष्क्रांतिमुदीक्षमाणास्तस्थुः ॥ ४७ ॥ अनिष्क्रमणे च मधुरिपुरसावश्यमत्र बिलेऽत्यंतं नाशमवाप्तो भविष्यत्यन्य था तस्य जीवतः कथमेतावंति दिनानि शत्रुजये व्याक्षेपो भविष्यतीति कृताध्यवसाया द्वारकामागम्य हतः कृष्ण इति कथयामासुः ॥ ॥ ४८ ॥ तद्बांधवाश्च तत्कालोचितमखिलमुत्तरक्रियाकलापं चक्रुः ॥ ४९ ॥ ततश्चास्य युद्ध्यमानस्यातिश्रद्धादत्तविशिष्टोपपात्रयुक्तान्नतो यादिना श्रीकृष्णस्य बलप्राणपुष्टिरभूत् ॥ ५० ॥ इतरस्यानुदिनमतिगुरुपुरुषमेद्यमानस्य अतिनिष्ठुरप्रहारपातपीडिताखिलावयवस्य निराहार तया बलहानिरभूत् ॥ ५१ ॥ निर्जितश्च भगवता जांबवान्प्रणिपत्य व्याजहार ॥ ५२ ॥ सुरासुरगंधर्वयक्षराक्षसादिभिरप्यखिलैर्भवान्न जेतुं शक्यः किमुतावनिगोचरैरल्पवीर्यैर्नरैर्नरावयवभूतैश्च तिर्यग्योन्यनुसृतिभिः किं पुनरस्मद्विधैरवश्यं भवताऽस्मत्स्वामिना रामेणेव नारायणस्य सकलजगत्परायणस्यांशेन भगवता भवितव्यमित्युक्तस्तस्मै भगवानखिलावनिभारावतरणार्थमवतरणमाचचक्षे ॥ ५३ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तत इति ॥ बलप्राणपुष्टिरिति श्राद्धविध्यर्थवाद इति केचित् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ सुरेति ॥ नरापरभूतैः नरेभ्यो निकृष्टैः । नरावयवैरिति पाठे नृतुल्यैः नृतुल्यावयवा हि वानरऋक्षाद्याः ॥ ५३ ॥

॥ ४१ ॥ उल्लालनमेवाह–सिंहः प्रसेनमिति ॥ ४२ ॥ इतीति ॥ उपलब्धो विज्ञातः स्यमंतको येन । शमंतकमिति च पाठांतरम् । जाज्वल्यमानं प्रकाशमानम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ते चेति ॥ तन्निष्क्रांतिं कृष्णनिर्गमनम् ॥ ४७ ॥ अनिष्क्रमण इति ॥ व्याक्षेपो विलंबः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तत्र प्रसंगाच्छ्राद्धप्रशंसनमाह–ततश्चास्य युध्यमानस्येति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सुरेति ॥ किमुतावनिगोचरैर्नरैस्तत्रापि नरावयव भूतैर्विशेषभूतैस्तत्क्रीडाभूमौ जेतुं न शक्यः किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । अखिलभवनेर्भूमेर्भारस्यावतारणमपाकरणं कृतं करिष्यमाणं च स्वावतारप्रयोजनमाख्यातवान् ॥ ५३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रीत्यभिव्यंजितकरतलस्पर्शनेन चैनमपगतयुद्धखेदं चकार ॥५४॥ स च प्रणिपत्य पुनरप्येनं प्रसाद्य जांबवतीं नाम कन्यां गृहागतायार्घ्यभूतां ग्राहयामास ॥ ५५ ॥ स्यमंतकमणिरत्नमपि प्रणिपत्य तस्मै प्रददौ ॥५६॥ अच्युतोप्यतिप्रणतात्तस्मादग्राह्यमपि तन्मणिरत्नमात्मसंशोधनाय जग्राह ॥ ५७ ॥ सह जांबवत्या स द्वारकामाजगाम ॥ ५८ ॥ भगवदागमनोद्भूतहर्षोत्कर्षस्य द्वारकावासिजनस्य कृष्णावलोकनात्तत्क्षणमेवा तिपरिणतवयसोपि नवयौवनमिवाभवत् ॥५९॥ दिष्ट्यादिष्ट्येति सकलयादवाः स्त्रियश्च सभाजयामासुः ॥६०॥ भगवानपि यथानुभूतमशेषं यादवसमाजे यथावदाचचक्षे ॥ ६१ ॥ स्यमंतकं च सत्राजिताय दत्त्वा मिथ्याभिशस्तिपरिशुद्धिमवाप ॥ ६२ ॥ जांबवतीं चांतःपुरे निवेश यामास ॥ ६३ ॥ सत्राजितोपि मयास्याभूतमलिनमारोपितमिति जातसंत्रासात्स्वसुतां सत्यभामां भगवते भार्यार्थं ददौ ॥ ६४ ॥ तां चाक्रू रकृतवर्मशतधन्वप्रमुखा यादवाः प्राग्वरयाम्बभूवुः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्प्रदानादवज्ञातमेवात्मानं मन्यमानाः सत्राजिते वैरानुबंधं चक्रुः ॥ ६६ ॥ अक्रूरकृतवर्मप्रमुखाश्च शतधन्वानमूचुः ॥ ६७ ॥ अयमतीव दुरात्मा सत्राजितो योऽस्माभिर्भवता च प्रार्थितोऽप्यात्मजामस्मान् भवंतं चाविगणय्य कृष्णाय दत्तवान् ॥ ६८ ॥ तदलमनेन जीवता घातयित्वैनं तन्महारत्नं स्यमंतकाख्यं त्वया किं न गृह्यते वयमभ्युपपत्स्यामो यद्यच्युतस्तवोपरि वैरानुबंधं करिष्यतीत्येवमुक्तस्तथेत्यसावप्याह ॥ ६९ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तदिति ॥ अभ्युपपत्स्यामः सहकरिष्यामः ॥ ६९ ॥

प्रीतीति ॥ यथा हि तैलादिस्नेहाक्तकरतलसंमर्दनेन श्रांतस्य श्रमोऽपनीयते तथा स्वयं प्रीत्याभ्यंजितस्य करतलस्य स्पर्शनेनैव जांबवंतं विगतयुद्धश्रमं चकारेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ स इति ॥ एनं ग्राहयामास कन्यां दत्तवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्यमंतकेति ॥ स्यमंतकमपि पारिबर्हतया ददौ ॥ ५६ ॥ अच्युत इति ॥ आत्मनस्संशोधनाय मिथ्याभियोगमार्जनाय अन्यथा हि क्वचिन्मणिं निधायागत इति दुर्जनशंकाया दुर्निवार त्वात् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दिष्ट्येति ॥ दिष्ट्या दिष्ट्या भद्रमित्यानंदेन सभाजयामासुः अपूजयन् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ तदेवं स्यमंतकहरणप्रसंगेन जांबवत्या विवाहमुक्त्वा सत्यभामाविवाहमाह— सत्राजितोपीति ॥ अभूतमलिनं निर्निमित्तं दुर्यशः ॥ ६४ ॥ सत्राजितस्य कृष्णाभियोगफलं वक्तुमाह—तां चेत्यादिना मणिरत्नं चाददादित्यंतेन ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तदिति ॥ अभ्युपपत्स्यामः साहाय्यं करिष्यामः ॥ ६९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जतुगृहदग्धानां पांडुतनयानां विदितपरमार्थोऽपि भगवान् दुर्योधनप्रयत्नशैथिल्यकरणार्थं पार्थानुकूल्यकरणाय वारणावतं गतः ॥ ७० ॥ गते च तस्मिन् सुप्तमेव सत्राजितं शतधन्वा जघान मणिरत्नं चाददात् ॥ ७१ ॥ पितृवधामर्षपूर्णा च सत्यभामा शीघ्रं स्यंदनमारूढा वारणावतं गत्वा भगवतेऽहं प्रतिपादितेत्यक्षांतिमता शतधन्वनाऽस्मत्पिता व्यापादितः तच्च स्यमंतकमणिरत्नमपहृतं यस्यावभासनेनापहृततिमिरं त्रैलोक्यं भविष्यति ॥ ७२ ॥ तदियं त्वदीयापहासना तदालोच्य यदत्र युक्तं तत्क्रियतामिति कृष्णमाह ॥ ७३ ॥ तया चैवमुक्तः परितुष्टांतःकरणोऽपि कृष्णः सत्यभामाममर्षताम्रनयनः प्राह ॥ ७४ ॥ सत्ये सत्यं ममैवैषापहासना नाहमेतां तस्य दुरात्मनस्सहिष्ये ॥ ॥ ७५ ॥ न ह्यनुल्लंघ्य परपादपं तत्कृतनीडाश्रयिणो विहंगमा वध्यंते तदलमसुनास्मत्पुरतः शोकप्रेरितवाक्यपरिकरेणेत्युक्ता द्वारकामभ्येत्यैकांते बलदेवं वासुदेवः प्राह ॥ ७६ ॥ मृगयागतं प्रसेनमटव्यां मृगपतिर्जघान ॥ ७७ ॥ सत्राजितोऽप्यधुना शतधन्वना निधनं प्रापितः ॥ ७८ ॥ तदुभयविनाशात्तन्मणिरत्नमावाभ्यां सामान्यं भविष्यति ॥ ७९ ॥ तदुत्तिष्ठारुह्यतां रथः शतधन्वनिधनायोद्यमं कुर्वित्यभिहितस्तथेति समन्विच्छितवान् ॥ ८० ॥ कृतोद्यमौ च तावुभावुपलभ्य शतधन्वा कृतवर्माणमुपेत्य पार्ष्णिपूरणकर्मनिमित्तमचोदयत् ॥ ८१ ॥ आह चैनं कृतवर्मा ॥ ८२ ॥ नाऽहं बलदेववासुदेवाभ्यां सह विरोधायालमित्युक्तश्चाक्रूरमचोदयत् ॥ ८३ ॥

जतुगृहेति ॥ कृष्णः सर्वज्ञः सन्ननागतश्चेत् नूनं जीवंति पांडवा इति दुर्योधनः तदन्वेषणवधादौ सप्रयत्नः स्यात् अतस्तत्प्रयत्नशिथिलीकरणाय कुलोचितकृत्यकरणार्थं च तत्र गतः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तदिति ॥ अपहासना परिभवः ॥ ७३ ॥ तयेति ॥ प्रसेनानंतरमपुत्रस्य मिथ्याभिशंसिनो दुष्टस्य सत्राजितो विहत त्वात्तद्रत्नमस्मद्ग्राह्यमेव स्यादिति परितुष्टांतःकरणोऽपि श्रीकृष्णः अमर्षेण क्रोधेन ताम्रे नयने यस्य तथाभूतस्सन् सत्यभामामाह ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ न हीति ॥ वाक्यपरिकरः वाक्यप्रपंचः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥८०॥ कृतोद्यमाविति ॥ पार्ष्णिपूरणं पार्ष्णिग्राहकृत्येऽनुग्रहः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

कृष्णे सन्निहिते सत्राजितवधासंभवात्कृष्णस्य प्रयाणमाह—जतुगृहेति ॥ दुर्योधनेति । यदि सर्वज्ञः कृष्णो नागच्छेत तर्हि पांडवाश्चापि गता नूनं जीवंतीति संभावनया दुर्योधनस्तदन्वेषणं विधाय वधादौ प्रयत्नं कुर्यात् अतस्तत्प्रयत्नशैथिल्यार्थं कुलोचितव्यवहारं कर्तुं कृष्णो वारणवताख्यं पुरं गत इत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इदानीमर्थनिमित्तान्बहूननर्थान्दर्शयन्कृष्णस्य पुनरपि मिथ्याभियोगप्रसंगं वक्तुमाह—पितृवधामर्षइत्यादिना मारिकादिकं नाभूदित्यंतेन ॥ ७२ ॥ तदिति ॥ अपहासना परिभवः ॥ ७३ ॥ तयेति ॥ अर्थलुब्धस्याज्ञातिलंघिनस्सत्राजितस्य मृतत्वात्तस्यापुत्रत्वेन तन्मरणे सत्यभामागामित्वाच्च परितुष्टांतःकरणोपि ॥ ७४ ॥ सत्य इति ॥ ममैवैषापहासना ॥ ७५ ॥ अत्र हेतुः । नह्यनुल्लंघ्येति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

असावप्याह ॥ ८४ ॥ न हि कश्चिद्भगवता पादप्रहारपरिकंपितजगत्त्रयेण सुरारिपुवनितावैधव्यकारिणा प्रबलरिपुचक्राप्रतिहतचक्रेण चक्रिणा मदमुदितनयनावलोकनाखिलनिशातनेनातिगुरुवैरिवारणापकर्षणाविकृतमहिमोरुसीरेण सीरिणा च सह सकलजगद्वंद्यानाम् अमरवराणामपि योद्धुं समर्थः ॥ ८५ ॥ किमुताहं तदन्यश्शरणमभिलष्यतामित्युक्तश्शतधनुराह ॥ ८६ ॥ यद्यस्मत्परित्राणासमर्थं भवानात्मानमधिगच्छति तदयमस्मत्तस्तावन्मणिः संगृह्य रक्ष्यतामिति ॥ ८७ ॥ एवमुक्तः सोऽप्याह ॥ ८८ ॥ यद्यंत्यायामप्यवस्थायां न कस्मैचिद्भवान् कथयिष्यति तदहमेतं ग्रहीष्यामीति ॥ ८९ ॥ तथेत्युक्ते चाक्रूरस्तन्मणिरत्नं जग्राह ॥ ९० ॥ शतधनुरप्यतुलवेगां शतयोजनवाहिनीं वडवामारुह्यापक्रांतः ॥ ९१ ॥ शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाश्चचतुष्टययुक्तरथस्थितौ बलदेववासुदेवौ तमनुप्रयातौ ॥ ९२ ॥ सा च वडवा शतयोजनप्रमाणमार्गमतीता पुनरपि वाह्यमाना मिथिलावनोद्देशे प्राणानुत्ससर्ज ॥ ९३ ॥ शतधनुरपि तां परित्यज्य पदातिरेवाद्रवत् ॥ ९४ ॥ कृष्णोपि बलभद्रमाह ॥ ९५ ॥ तावदत्र स्यंदने भवता स्थेयमहमेनमधमाचारं पदातिरेव पदातिमनुगम्य यावद्घातयामि अत्र हि भूभागे दृष्टदोषास्सभया अतो नैतेश्वा भवतेमं भूमिभागमुल्लंघनीयाः ॥ ९६ ॥ तथेत्युक्त्वा बलदेवो रथ एव तस्थौ ॥ ९७ ॥ कृष्णोपि द्विक्रोशमात्रं भूमिभागमनुसृत्य दूरस्थितस्यैव चक्रं क्षिप्त्वा शतधनुषश्शिरश्चिच्छेद ॥ ९८ ॥ तच्छरीरांबरादिषु च बहुप्रकारमन्विच्छन्नपि स्यमंतकमणिं नावाप पदा तदोपगम्य बलभद्रमाह ॥ ९९ ॥ वृथैवास्माभिः शतधनुर्घातितः न प्राप्तमखिलजगत्सार भूतं तन्महारत्नं स्यमंतकाख्यमित्याकर्ण्योद्भूतकोपो बलदेवो वासुदेवमाह ॥ १०० ॥

॥ ८४ ॥ न हीति ॥ रिपुचक्रं रिपुबलम् । अमरवराणामपि मध्ये न कश्चियोद्धुं समर्थ इत्यन्वयः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ८४ ॥ न हीति ॥ भगवता चक्रिणा सीरिणा च सह अमरवराणामपि मध्ये कश्चिद्योद्धुं न समर्थ इत्यन्वयः । त्रिविक्रमावतारेषु पादप्रहारेण परिकंपितं जगत्त्रयं येन सः सुरारिपुवनितानां तद्भर्तृवधेन वैधव्यकारिणा प्रबलानां रिपूणां चक्रं सैन्ये अप्रतिहतं चक्रं यस्य तेन चक्रिणा मदमुदितनयनाभ्यामवलोकनेन वीक्षणेनैवारिबलं निशातयतीति तथा तेन अतिगुरुणो गरिष्ठा वैरिण एव वारणास्तेषामाकर्षणे आविष्कृतो महिमा येन तथाविध उरुस्सीरो हलो यस्य तेन सीरिणा च ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

धिक्त्वां यस्त्वमेवमर्थलिप्सुरेतच्च ते भ्रातृत्वान्मया क्षांतं तदयं पंथास्स्वेच्छया गम्यतां न मे द्वारकया न त्वया न चाशेषबंधुभिः कार्य्यमलमलमेभिर्ममाग्रतोऽलीकशपथैरित्याक्षिप्य तत्कथां कथंचित्प्रसाद्यमानोपि न तस्थौ ॥ १०१ ॥ स विदेहपुरीं प्रविवेश ॥ १०२ ॥ जनकराजश्चार्घ्यपूर्वकमेनं गृहं प्रवेशयामास ॥ १०३ ॥ स तत्रैव च तस्थौ ॥ १०४ ॥ वासुदेवोऽपि द्वारकामाजगाम ॥ १०५ ॥ यावच्च जनकराजगृहे बलभद्रोऽवतस्थे तावद्धार्त्तराष्ट्रो दुर्योधनस्तत्सकाशाद्गदाशिक्षामशिक्षयत् ॥ १०६ ॥ वर्षत्रयांते च बभ्रूग्रसेनप्रभृतिभिर्यादवैर्न तद्गत्वं कृष्णेनाऽपहृतमिति कृतावगतिभिर्विदेहनगरीं गत्वा बलदेवस्संप्रत्याय्य द्वारकामानीतः ॥ ॥ १०७ ॥ अक्रूरोप्युत्तममणिसमुद्भूतसुवर्णेन भगवद्यजनपरोऽनवरतं यज्ञानियाज ॥ १०८ ॥ सवनगतौ हि क्षत्रियवैश्यौ निघ्नन्ब्रह्महा भवतीत्येवंप्रकारं दीक्षाकवचं प्रविष्ट एव तस्थौ ॥ १०९ ॥ द्विषष्टिवर्षाण्येवं तन्मणिप्रभावात्तत्रोपसर्गदुर्भिक्षमारिकामरणादिकं नाभूत् ॥ ॥ ११० ॥ अथाक्रूरपक्षीयैर्भोजैश्शत्रुघ्ने सात्वतस्य प्रपौत्रे व्यापादिते भोजैस्सहाक्रूरो द्वारकामपहायापक्रान्तः ॥ १११ ॥ तदपक्रांतिदिनादारभ्य तत्रोपसर्गदुर्भिक्षव्यालानावृष्टिमारिकाद्युपद्रवा बभूवुः ॥ ११२ ॥ अथ यादवा बलभद्रोग्रसेनसमेता मंत्रममंत्रयन् ॥ ११३ ॥ भगवानुरगारिकेतनः किमिदमेकदैव प्रचुरोपद्रवागमनमेतदालोच्यतामित्युक्तैधकनामा यदुवृद्धः प्राह ॥ ११४ ॥ अस्याक्रूरस्य पितृश्वफल्को यत्र यत्राभूत्तत्रतत्र दुर्भिक्षमारिकानावृष्ट्यादिकं नाभूत् ॥ ११५ ॥ काशीराजस्य विषये त्वनावृष्ट्या च श्वफल्को नीतः ततश्च तत्क्षणादेवो ववर्ष ॥ ११६ ॥

॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ वर्षेति ॥ संप्रत्याय्य विश्वास्य ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ सवनेति ॥ सवनं यज्ञः एवं प्रकारमवध्यतापादकम् ॥ १०९ ॥ द्विषष्टीति ॥ मारिका जनमारिका ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ भगवानिति ॥ एतत्किमित्यन्वयः ॥ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

धिगिति ॥ कथां कथ्यमानां वार्तामाक्षिप्य तिरस्कृत्य ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ प्रासंगिकमाह--यावच्चेति ॥ १०६ ॥ वर्षेति ॥ महाभागस्याप्यक्रूरस्य तस्मिन्मणावभिलषणमपि रामस्य सर्वज्ञस्यापि तन्निमित्तमविश्वास इत्यायुक्तिरर्थदोषप्रदर्शनेन वैराग्यार्थो । संप्रत्याय्य विश्वास्य ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ द्विषष्टीति ॥ मारिका जनमारिणी ॥ ११० ॥ अथाक्रूरप्रदर्शितस्यमंतकरत्नेन शंकिताभियोगनिरासं वक्तुं कथां प्रस्तौति--अथाक्रूरपक्षीयैरित्यादिना यावत्समाप्ति ॥ ११३ ॥ ११३ ॥ ११३ ॥ भगवानिति ॥ उरगारिर्गरुडस्स एव केतनं यस्य सः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

काशीराजपत्न्याश्च गर्भे कन्यारत्नं पूर्वमासीत् ॥ ११७ ॥ सा च कन्या पूर्णेपि प्रसूतिकाले नैव निश्चक्राम ॥ ११८ ॥ एवं च तस्य गर्भस्य द्वादशवर्षाण्यनिष्क्रामतो ययुः ॥ ११९ ॥ काशीराजश्च तामात्मजां गर्भस्थामाह ॥ १२० ॥ पुत्रि कस्मान्न जायसे निष्क्रम्य तामास्यं ते द्रष्टुमिच्छामि एतां च मातरं किमिति चिरं क्लेशयिष्यसीत्युक्ता गर्भस्थैव व्याजहार ॥ १२१ ॥ तात यद्येकैकां गां दिनेदिने ब्राह्मणाय प्रयच्छसि तदहमन्यैस्त्रिभिर्वर्षैरस्माद्गर्भात्ततोऽवश्यं निष्क्रमिष्यामीत्येद्वचनमाकर्ण्य राजा दिनेदिने ब्राह्मणाय गां प्रादात् ॥१२२॥ सापि तावता कालेन जाता ॥१२३॥ ततस्तस्याः पिता गांदिनीति नाम चकार ॥ १२४ ॥ तां च गांदिनीं कन्यां श्वफल्कायोपकारिणे गृहमागतायार्घ्यभूतां प्रादात् ॥ १२५ ॥ तस्यामयमक्रूरः श्वफल्काज्जज्ञे ॥ १२६ ॥ तस्यैवंगुणमिथुनादुत्पत्तिः ॥ १२७ ॥ तत्कथमस्मिन्नप क्रान्ते अत्र दुर्भिक्षमारिकाद्युपद्रवा न भविष्यंति ॥ १२८ ॥ तदयमत्रानीयतामलमतिगुणवत्यपराधान्वेषणेनेति यदुवृद्धस्यांधकस्यैतद्वचन माकर्ण्य केशवोग्रसेनबलभद्रपुरोगमैर्यदुभिः कृतापराधतितिक्षुभिरभयं दत्त्वा श्वफल्कपुत्रः स्वपुरमानीतः ॥ १२९ ॥ तत्र चागतमात्र एव तस्य स्यमंतकमणेः प्रभावादनावृष्टिमारिकादुर्भिक्षव्यालाद्युपद्रवोपशमा बभूवुः ॥ १३० ॥ कृष्णश्चिंतयामास ॥ १३१ ॥ स्वल्पमेतत्का रणं यदयं गांदिन्यां श्वफल्केनाक्रूरो जनितः ॥ १३२ ॥ सुमहांश्चायमनावृष्टिदुर्भिक्षमारिकाद्युपद्रवप्रतिषेधकारी प्रभावः ॥ १३३ ॥ तन्नून मस्य सकाशे स महामणिः स्यमंतकाख्यस्तिष्ठति ॥ १३४ ॥ तस्य ह्येवंविधाः प्रभावाः श्रूयन्ते ॥ १३५ ॥ अयमपि च यज्ञादनंतरमन्यत्क त्वंतरं तस्यानंतरमन्यद्यज्ञांतरं चाजस्रमविच्छिन्नं यजतीति ॥ १३६ ॥ अनल्पोपादानं चास्यासंशयमत्राऽसौ मणिवरस्तिष्ठतीति कृताध्यव सायोऽन्यत्प्रयोजनमुद्दिश्य सकलयादवसमाजमात्मगृह एवाचीकरत् ॥ १३७ ॥

॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ तत्र चेति ॥ तत्र बभूवुरित्यन्वयः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ अयमिति ॥ क्रत्वंतरं तु क्रतुभेदम् ॥ १३६ ॥ अनल्पेति ॥ उपादानं

॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ तस्येति ॥ श्वफल्कगांदिन्योर्महत्त्वोक्तिस्तत्पुत्राक्रूरमहिमाप्रशंसनार्था ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ कृष्ण इति ॥ कृष्णश्चिंतयामासेति सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य लिंगदर्शनादिना मणिसंभावनोक्तिः लोकरीत्यनुवृत्तिमात्रार्था न तु तत्त्वतः । भगवतारिष्टदर्शनादिकमपि न तात्त्विकमित्युक्तं किं च प्रागुदाहृतं मुन्यासनिवासे किं वटेतारिष्टदर्शनमित्यादिना तस्मात्सर्वप्रकारेण परप्रत्ययोत्पादनेन दुर्यशः परिहार्यमित्येवंपरं सर्वमिदं द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ अनल्पेति ॥ अनेन

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्र चोपविष्टेष्वखिलेषु यदुषु पूर्वं प्रयोजनमुपन्दस्य पर्यवसिते च तस्मिन् प्रसंगांतरपरिहासकथामक्रूरेण कृत्वा जनार्दनस्तमक्रूरमाह॥१३८॥ दानपते जानीम एव वयं यथा शतधन्वना तदिदमखिलजगत्सारभूतं स्यमंतकं रत्नं भवतः समर्पितं तदशेषराष्ट्रोपकारकं भवत्सकाशे तिष्ठति तिष्ठतु सर्वं एव वयं तत्प्रभावफलभुजः किं त्वेष बलभद्रोऽस्मानाशंकितवांस्तदस्मत्प्रीतये दर्शयस्वेत्यभिधाय जोषं स्थिते भगवति वासुदेवे सरत्नस्सोचिंतयत् ॥ १३९ ॥ किमत्रानुष्ठेयमन्यथा चेद्ब्रवीम्यहं तत्केवलांबरतिरोधानमन्विष्यंतो रत्नमेते द्रक्ष्यंति अतिविरोधो न क्षम इति संचिंत्य तमखिलजगत्कारणभूतं नारायणमाहाक्रूरः ॥ १४० ॥ भगवन्ममैतत्स्यमंतकरत्नं शतधनुषा समर्पितमपगते च तस्मिन्नद्य श्वः परश्वो वा भगवान् याचयिष्यतीति कृतमतिरतिकृच्छ्रेणैतावंतं कालमधारयम् ॥१४१॥ तस्य च धारणशक्तेनाहमशेषोपभोगेष्वसंगिमानसो न वेद्मि स्वसुखकलामपि ॥ १४२ ॥ एतावन्मात्रमप्यशेषराष्ट्रोपकारी धारयितुं न शक्नोति भवान्मन्यत इत्यात्मना न चोदितवान् ॥ १४३ ॥ तदिदं स्यमंतकरत्नं गृह्यतामिच्छया यस्याभिमतं तस्य समर्प्यताम् ॥ १४४ ॥ ततः स्वोदरवस्त्रनिगोपितमतिलघुकनकसमुद्गकगतं प्रकटीकृतवान् ॥ १४५ ॥ ततश्च निष्क्राम्य स्यमंतकमणिं तस्मिन्यदुकुलसमाजे मुमोच ॥ १४६ ॥ मुक्तमात्रे च तस्मिन्नतिकान्त्या तदखिलमास्थानमुद्योतितम् ॥ १४७ ॥ अथाहाक्रूरः स एष मणिः शतधन्वनास्माकं समर्पितः यस्यार्थं स एनं गृह्णातु इति ॥ १४८ ॥ तमालोक्य सर्वयादवानां साधुसाध्विति विस्मितमनसां वाचोऽश्रूयंत ॥ १४९ ॥ तमालोक्यातीव बलभद्रो ममायमच्युतेनैव सामान्यस्समन्विच्छित इति कृतस्पृहोऽभूत् ॥ १५० ॥

जीविकाद्रव्यम् अचीकरत् कारितवान् ॥ १३७॥ १३८ ॥ १३९॥ १४० ॥ १४१॥ १४२ ॥ एतावन्मात्रमिति ॥ एतावन्मात्रमल्पपरिमाणं रत्नमिति शेषः। रत्नधारणमात्रेणाप्ययमशेषराष्ट्रोपकारं न करोतीति कृष्णो मन्यत इत्यक्रूरोक्तिः स्वदोषापह्नवार्था ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ तत इति ॥ समुद्गः संपुटः ॥ १४५ ॥ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥

हेतुना अनल्पोपादानमनल्पस्याक्षयस्य उपादानं निक्षेपभूतं जीविकाद्रव्यं मणिवरस्तिष्ठतीति निश्चित्यान्यत्प्रयोजनं विवाहादिकार्यमुद्दिश्याचीकरत् कारयामास ॥ १३७ ॥ तत्रेति ॥ यदुद्दिश्य यादवास्समायाता स्तत्प्रयोजनं पूर्वमुपन्यस्य युक्तमिदं न वेत्यादि पृष्ट्वा ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ तस्येति ॥ स्वसुखस्य कलामंशमपि न वेद्मि ॥ १४२ ॥ एतावन्मात्रमिति ॥ आत्मना स्वयं न चोदितवान् नाहमेतद्धारयितुं शक्नोमि त्वमिदं धारयस्वेति भीत्याहं नोक्तवान् ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ तत इति ॥ कनकसमुद्गकं स्वर्णकरंडकम् ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ममैवायं पितृधनमित्यतीव च सत्यभामापि स्पृहयांचकार ॥ १५१ ॥ बलसत्यावलोकनात्कृष्णोऽप्यात्मानं गोचक्रांतरावस्थितमिव मेने ॥ १५२ ॥ सकलयादवसमक्षं चाक्रूरमाह ॥ १५३ ॥ एतद्धि मणिरत्नमात्मसंशोधनाय एतेषां यदूनां मया दर्शितम् एतच्च मम बलभद्रस्य च सामान्यं पितृधनं चैतत्सत्यभामाया नान्यस्यैतत् ॥ १५४ ॥ एतच्च सर्वकालं शुचिना ब्रह्मचर्यादिगुणवता ध्रियमाणमशेषराष्ट्रस्योपकारकमशुचिना ध्रियमाणमाधारमेव हंति ॥ १५५ ॥ अतोहमस्य षोडशस्त्रीसहस्रपरिग्रहादसमर्थो धारणे कथमेतत्सत्यभामा स्वीकरोति ॥ १५६ ॥ आर्यबलभद्रेणापि मदिरापानाद्यशेषोपभोगपरित्यागः कार्यः ॥ १५७ ॥ तदलं यदुलोकोयं बलभद्रः अहं च सत्या च त्वां दानपते प्रार्थयामः ॥ १५८ ॥ तद्भवानेव धारयितुं समर्थः ॥ १५९ ॥ त्वद्धृतं चास्य राष्ट्रस्योपकारकं तद्भवानशेषराष्ट्रनिमित्तमेतत्पूर्ववद्धारयत्वन्यन्न वक्तव्यमित्युक्तो दानपतिस्तथेत्याह जग्राह च तन्महारत्नम् ॥ १६० ॥ ततःप्रभृत्यक्रूरः प्रकटेनैव तेनातिजाज्वल्यमानेनात्मकंठावसक्तेनादित्य इवांशुमाली चचार ॥१६१॥ इत्येतद्भगवतो मिथ्याभिशस्तिक्षालनं यः स्मरति न तस्य कदाचिदल्पापि मिथ्याभिशस्तिर्भवति अव्याहताखिलेंद्रियश्चाखिलपापमोक्षमवाप्नोति ॥ १६२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ १५१ ॥ बलेति ॥ गोचक्रेति शकटस्य हि चक्रानडुहोरंतरावस्थितः जंतुर्यथा क्लिश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ इतीति ॥ मिथ्याभिशस्तिक्षालनाख्यमंतककथाश्रवणासक्तेन सिंहः प्रसेनमधीदित्यादिश्लोकोऽनुसंधेयः । तथा च ब्राह्मे—"वासुदेवाभिशस्तिस्तु निशाकरमरीचिषु । स्थिता चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेच्च सा ॥ अतश्चतुर्थ्यां चंद्रं तु प्रमादाद्वीक्ष्य संयुतः । पठेद्धात्रीयकं वाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः" इति ॥ १६२ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ छ ॥

॥ १५१ ॥ बलेति ॥ गोचक्रांतरावस्थितमिति गच्छतश्शकटस्य चक्रबलीवर्दमध्यपतितजंतुर्यथोभयत्र संबाधात् क्लिश्यते तथात्मानं मेने ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ एतच्चेति ॥ आधारं धारयितारमेव हंति ॥१५९॥ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ तत इति ॥ ततःप्रभृति प्रकटेनेति अयं भावः—कृष्णानुमत्यैव अक्रूरस्तन्मणिरत्नं दधार तथापि स्वभक्ते अक्रूरे कृष्णेन स्थापितमित्येवं भूतामियोगपरिहाराय गुप्तमधारयत् । अनेनैवाभिप्रायेण शतधन्वना मणौ समर्प्यमाणे यद्यंत्यावस्थायामन्यस्मै न कथयिष्यसि तर्हि ग्रहीष्यामीत्युक्तवान् न तु सर्वज्ञस्य श्रीकृष्णस्य गोपनार्थं, यज्ञकवचधारणं च यादवभयादेव न तु श्रीकृष्णभयात्, अन्यथा मणिना सह रामकृष्णादिसमाजप्रवेशादि न संगच्छेत । अत्राक्रूरे महाभागवते मणिस्पृहादिकल्पनमतिमंदमित्युपेक्षणीयम् ॥ १६१ ॥ १६२ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अनमित्रस्य पुत्रः शिनिर्नामाऽभवत् ॥ १ ॥ तस्यापि सत्यकः सत्यकात्सात्यकिर्युयुधानापरनामा ॥ २ ॥ तस्मादपि संजयः तत्पुत्रश्च कुणिः कुणेर्युगंधरः ॥ ३ ॥ इत्येते शैनेयाः ॥ ४ ॥ अनमित्रस्यान्वये वृष्णिः तस्मात् श्वफल्कः तत्प्रभावः कथित एव ॥ ५ ॥ श्वफल्कस्यान्यः कनीयांश्चित्रकोनाम भ्राता ॥ ६ ॥ श्वफल्कादक्रूरो गांदिन्यामभवत् ॥ ७ ॥ तथोपमद्गुः ॥ ८ ॥ उपमद्गो र्मृदामृदविश्वारिमेजयगिरिक्षत्रोपक्षत्रशतघ्नारिमर्दनधर्मदृग्दृष्टधर्मगंधमोजवाहप्रतिवाहाख्याः पुत्रास्सुतारारख्या कन्या च ॥ ९ ॥ देववानुपदेवश्चाक्रूरपुत्रौ ॥ १० ॥ पृथुविपृथुप्रमुखाश्चित्रकस्य पुत्रा बहवो बभूवुः ॥ ११ ॥ कुकुरभजमानशुचिकंबलबर्हिषाख्यास्तथांधकस्य चत्वारः पुत्राः ॥ १२ ॥ कुकुराद्धृष्टः तस्माच्च कपोतरोमा ततश्च विलोमा तस्मादपि तुंबुरुसखोऽभवदनुसंज्ञश्च ॥ १३ ॥ अनोरानकदुंदुभिः ततश्चाभिजित् अभिजितः पुनर्वसुः ॥ १४ ॥ तस्याप्याहुकः आहुकी च कन्या ॥ १५ ॥ आहुकस्य देवकोग्रसेनौ द्वौ पुत्रौ ॥ १६ ॥ देववानुपदेवः सहदेवो देवरक्षिता च देवकस्य चत्वारः पुत्राः ॥ १७ ॥ तेषां वृकदेवोपदेवा देवरक्षिता श्रीदेवा शांतिदेवा सहदेवा देवकी च सप्त भगिन्यः ॥ १८ ॥ ताश्च सर्वा वसुदेव उपयेमे ॥ १९ ॥ उग्रसेनस्यापि कंसन्यग्रोधसुनामानकाह्वशंकुसुभूमिराष्ट्रपालयुद्धतुष्टिसुतुष्टिमत्संज्ञाः पुत्रा बभूवुः ॥ २० ॥

अनमित्रस्य पौत्रस्सत्राजित तत्प्रसंगात्स्यमंतकाख्यानमुक्तम् । इदानीमनमित्रस्यैव संतानांतरमुच्यते—अनमित्रस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सात्वतपुत्रस्य वृष्णेरेव संतानान्तरं वक्तुं प्रस्तुतेनानमित्रेण पितामहत्वसंबंधं स्मारयति—अनमित्रस्यैवान्वये वृष्णिरिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तथेति ॥ उपमद्गवाया अक्रूरसापत्न्याः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अंधकस्य सत्वतात्मजस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सत्वतः सुतो वृष्णिस्सात्वतः तत्पौत्रस्यानमित्रस्य प्रसेनसत्राजितावित्येको वंश उक्तः । तत्प्रसंगाच्च स्यमंतकाख्यानमुक्तम् । इदानीमनमित्रस्यैव वंशांतरमाह--अनमित्रस्येत्यादिना शैनेया इत्यन्तेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इतीति ॥ शिनेर्वैश्याः शैनेयाः ॥ ४ ॥ तस्यैव पुनर्वंशान्तरमाह--अनमित्रस्येत्यादिना बहवोभवन्नित्यंतेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पृथ्विति ॥ चित्रकस्य श्वफल्कस्य भ्रातुः पृथुप्रमुखाः पुत्राः ॥ ११ ॥ कुकुरेति ॥ अंधकस्य सत्वतपुत्रस्य कुकुरादयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कंसाकंसवतीसुतनूराष्ट्रपलिकाह्वाश्चोग्रसेनस्य तनूजाः कन्याः ॥ २१ ॥ भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभवत् ॥ २२ ॥ विदूरथाच्छूरः शूराच्छमी शमिनः प्रतिक्षत्रः तस्मात्स्वयंभोजः ततश्च हृदिकः ॥ २३ ॥ तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवार्हदेवगर्भाद्याः पुत्रा बभूवुः ॥ ॥ २४ ॥ देवगर्भस्यापि शूरः ॥ २५ ॥ शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत् ॥ २६ ॥ तस्यां चासौ दशपुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान् ॥ २७ ॥ वसुदेवस्य जातमात्रस्यैव तद्गृहे भगवदंशावतारमव्याहतदृष्ट्या पश्यद्भिर्देवैर्दिव्यानकदुंदुभयो वादिताः ॥२८॥ ततश्चासावानकदुंदुभिसंज्ञाम वाप ॥ २९ ॥ तस्य च देवभागदेवश्रवाष्टककङ्कवत्सधारकसृंजयश्यामशमिकगंडूषसंज्ञा नवः भ्रातरोऽभवन् ॥ ३० ॥ पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्त्तिः श्रुतश्रवा राजाधिदेवी च वसुदेवादीनां पंच भगिन्योऽभवन् ॥ ३१ ॥ शूरस्य कुंतिर्नाम सखाऽभवत् ॥ ३२ ॥ तस्मै चापुत्राय पृथामात्मजां विधिना शूरो दत्तवान् ॥ ३३ ॥ तां च पांडुरुवाह ॥ ३४ ॥ तस्यां च धर्मानिलेंद्रैर्युधिष्ठरभीमसेनार्जुनाख्यास्त्रयः पुत्रास्समुत्पादिताः ॥ ३५ ॥ पूर्वमेवानूढायाश्च भगवता भास्वता कानीनः कर्णो नाम पुत्रोऽजन्यत ॥ ३६ ॥ तस्याश्च सपत्नी माद्री नामाभूत् ॥ ३७ ॥ तस्यां च नासत्यदस्राभ्यां नकुलसहदेवौ पांडोः पुत्रौ जनितौ ॥ ३८ ॥ श्रुतदेवां तु वृद्धधर्मा नाम कारूश उपयेमे ॥ ३९ ॥ तस्यां च दंतवक्रो नाम महासुरो जज्ञे ॥ ४० ॥ श्रुतकीर्त्तिमपि केकयराजा उपयेमे ॥ ४१ ॥ तस्यां च संतर्दनादयः कैकेयाः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ ४२ ॥ राजाधिदेव्यामावंत्यौ विंदानुविंदौ जज्ञाते ॥ ४३ ॥ श्रुतश्रवसमपि चेदिराजो दमघोषनामोपयेमे ॥ ४४ ॥ तस्यां च शिशुपालमुत्पादयामास ॥ ४५ ॥

॥ २१ ॥ भजमानादिति ॥ तदन्यत् भजमानाद्वंशांतरम् ॥ २२ ॥ विदूरथादिति ॥ शूरो देवमीढाख्यः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

कंसेति ॥ कंसाकंसवतीत्याद्या उग्रसेनस्य तनूजाः कन्याः ॥ २१ ॥ भजमानस्य सत्वतपुत्रस्य निमिक्रकणवृष्ण्य इत्यादिना पूर्वमेको वंश उक्तः । इदानीं तस्यैव वंशांतरमाह–भजमानाच्चेत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वसुदेवस्येति ॥ तद्गृहे देवमीढाख्यस्य शूरस्य गृहे आनकाः पटहाः दुंदुभयो भेर्यः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पूर्वमेवेति ॥ कानीनः कन्यकावस्थायां जातः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स वा पूर्वमप्युदारविक्रमो दैत्यानामादिपुरुषो हिरण्यकशिपुरभवत् ॥ ४६ ॥ यश्च भगवता सकललोकगुरुणा नारसिंहेन घातितः ॥ ४७ ॥ पुनरपि अक्षयवीर्यशौर्य्यसंपत्पराक्रमगुणस्समाक्रांतसकलत्रैलोकेश्वरप्रभावो दशाननो नामाभूत् ॥ ४८ ॥ बहुकालोपभुक्तभगवत्सकाशावाप्तशरीरपातोद्भवपुण्यफलो भगवता राघवरूपिणा सोऽपि निधनमुपपादितः ॥ ४९ ॥ पुनश्चेदिराजस्य दमघोषस्यात्मजश्शिशुपालनामाऽभवत् ॥ ५० ॥ शिशुपालत्वेपि भगवतो भूभारावतारणायावतीर्णांशस्य पुंडरीकनयनाख्यस्योपरि द्वेषानुबंधमतितराञ्चकार ॥ ॥ ५१ ॥ भगवता च स निधनमुपानीतस्तत्रैव परमात्मभूते मनस एकाग्रतया सायुज्यमवाप ॥ ५२ ॥ भगवान् यदि प्रसन्नो यथाभिलषितं ददाति तथा अप्रसन्नोपि निघ्नन् दिव्यमनुपमं स्थानं प्रयच्छति ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ मैत्रेय उवाच ॥ हिरण्यकशिपुत्वे च रावणत्वे च विष्णुना ॥ अवाप निहतो भोगानप्राप्यानमरैरपि ॥ १ ॥ न लयं तत्र तेनैव निहतः स कथं पुनः ॥ संप्राप्तः शिशुपालत्वे सायुज्यं शाश्वते हरौ ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वधर्मभृतां वर ॥ कौतूहलपरेणैतत्पृष्टो मे वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ॥ दैत्येश्वरस्य वधायाखिललोकोत्पत्तिस्थितिविनाशकारिणा पूर्वं तनुग्रहणं कुर्वता नृसिंह रूपमाविष्कृतम् ॥ ४ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ भगवानिति ॥ अप्रसन्नोपीति वस्तुस्वभावोक्तिः ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीयेचतुर्थांशे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ छ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पुनरिति ॥ अक्षया वीर्यादिगुणा यस्य सः । वीर्यं बलं शौर्यमुत्साहः पराक्रमः प्रभावः समाक्रांता अभिभूताः सकलास्त्रैलोक्येश्वरा येन तथाभूतः प्रभावो यस्य सः ॥ ४८ ॥ बहुकालेति ॥ बहुकालमुपभुक्तं भगवत्सकाशादवाप्तशरीरपातोद्भवं पुण्यफलं येन सः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ भगवद्द्वेषानुबंधौ तत्सायुज्यमुपपादयति—भगवानिति ॥५३॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे चतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ एतदिति ॥ कौतूहलपरेण मया पृष्टस्सन्मह्यं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ सनः [illegible]नुग्रहाज्जन्मत्रयानंतरं भगवत्प्राप्तिरिति मुख्यो हेतुः । तदनुसारि हेत्वंतरमप्याह—दैत्येश्वरस्येत्यादिना किमुत भक्तिमतामित्यंतेन ॥ ४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्र च हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येतन्न मनस्यभूत् ॥ ५ ॥ निरतिशयपुण्यसमुद्भूतमेतत्सत्त्वजातमिति ॥ ६ ॥ रजोद्रेकप्रेरितैकाग्रमतिस्तद्भाव नायोगात्ततोवाप्तवधहैतुकीं निरतिशयामेवाखिलत्रैलोक्याधिक्यकारिणीं दशाननत्वे भोगसंपदमवाप ॥ ७ ॥ न तु स तस्मिन्ननादिनिधने परब्रह्मभूते भगवत्यनालंबिनि कृते मनसस्तल्लयमवाप ॥ ८ ॥ एवं दशाननत्वेप्यनंगपराधीनतया जानकीसमासक्तचेतसा भगवता दाशरथि रूपधारिणा हतस्य तद्रूपदर्शनमेवासीत् नायमच्युत इत्यासक्तिर्विपद्यतोंतःकरणे मानुषबुद्धिरेव केवलमस्याभूत् ॥ ९ ॥ पुनरप्यच्युतविनिपात मात्रफलमखिलभूमंडलश्लाघ्यचेदिराजकुले जन्म अव्याहतैश्वर्य्यं शिशुपालत्वेप्यवाप ॥ १० ॥ तत्र त्वखिलानामेव स भगवन्नाम्नां त्वंकार कारणमभवत् ॥ ११ ॥ ततश्च तत्कालकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नामनवरतमनेकजन्मसु वर्द्धितविद्वेषानुबंधिचित्तो विनिंदनसंतर्जना दिषूच्चारणमकरोत् ॥ १२ ॥ तच्च रूपमुत्फुल्लपद्मदलामलाक्षिमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमलकिरीटकेयूरहारकटकादिशोभितमुदारचतुर्बाहुशंख चक्रगदाधरमतिप्ररूढवैरानुभावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्वशेषावस्थान्तरेषु नान्यत्रोपययावस्य चेतसः ॥ १३ ॥ ततस्तमेवाक्रोशेषू च्चारयंस्तमेव हृदयेन धारयन्नात्मवधाय यावद्भगवद्भस्तचक्रांशुमालोज्ज्वलमक्षयतेजस्स्वरूपं ब्रह्मभूतमपगतद्वेषादिदोषं भगवंतमद्राक्षीत् ॥१४॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्र त्विति॥ त्वंकाराणि करोतीति त्वंकारकं तस्य कारणं तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥ ११ ॥ ततश्चेति ॥ ऋषिप्रोक्तनामनिर्व चनाऽनादरेण निंदनार्थमुपेक्षया च भगवन्नाम्नामुच्चारणमकरोदिति संकीर्त्तनोक्तिः ॥ १२ ॥ तच्चेति ॥ तच्चेति मूर्त्तिध्यानोक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ रजोद्रेकेति ॥ रजोद्रेकेत्यार्षस्संधिः । ब्रह्मशापवशादेव रजस उद्रेकेण अन्यथा प्राहिण्येकाग्रा मतिर्यस्य सः । न तद्भावनारूपायोगात् ततोवाप्तो वध एव हेतुर्यस्यां ताम् अखिलत्रैलोक्याधिक्यकारिणीं निरति शयां भोगसंपदमवापेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ नेति ॥ अतस्तस्मिन्मनसोनालंबिनि कृते अविषयीकृते परब्रह्मभूते तल्लयं सायुज्यं नावाप ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ एवं दशाननत्वेपि अस्य वक्ष्यमानस्यांतःकरणे मनुष्यबुद्धिरेवा भूत् न त्वच्युतोयमित्यासक्तिः ॥ ९ ॥ पुनरिति ॥ अच्युताद्विनिपातमात्रफलं श्रेष्ठं जन्मैश्वर्यं च केवलं शिशुपालत्वे प्राप्तः ॥ १० ॥ अंते तस्य मोक्षं सहेतुकमाह–तत्र त्विऽयादिना ॥ तत्र त्विति ॥ भगवन्नाम्नां त्वंका रस्तुच्छीकारस्तत्र कारणमभवत् । अधिक्षेपकारणभूतो जात इत्यर्थः । एतेन तन्नामश्रवणासक्तिरुक्ता ॥ ११ ॥ ततश्चेति ॥ तर्जनं भर्त्सनं निंदनार्थमेव तत्कालकृतानां देवकीनंदनः कंसध्वंसीत्यादिनाम्नां नित्यमुच्चारणमकरो दित्यर्थः । तदनेन कीर्तनावृत्तिरुक्ता ॥ १२ ॥ मूर्तिध्याननिदर्शनमाह–तच्च रूपमिति ॥ उत्फुल्लपद्मदलामलाक्षमित्यादिविशेषयुक्तं रूपं बुद्धितश्चेतसो नान्यत्र ययावित्यन्वयः ॥ १३ ॥ तदेवं विशुद्धचित्तस्यातिद्वेषादेरपगमात् ब्रह्म रूपसाक्षात्कारेण ध्वस्ताशेषपापस्य मोक्षोऽभूदित्याह–तत इति ॥ अक्रोशेषु आक्षेपोक्तिषु भगवता हस्तक्षिप्तं यच्चक्रं तस्यांशुमालाभिरुज्ज्वलम् ॥ १४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तावच्च भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितस्तत्स्मरणदग्धाखिलाघसंचयो भगवतांतमुपनीतस्ततस्मिन्नेव लयमुपययौ ॥ १५ ॥ एतत्तवाखिलं मयाभिहितम् ॥ १६ ॥ अयं हि भगवान् कीर्त्तितश्च संस्मृतश्च द्वेषानुबंधेनापि अखिलसुरासुरादिदुर्ल्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्ति मतामिति ॥ १७ ॥ वसुदेवस्य त्वानकदुंदुभेः पौरवीरोहिणीमदिराभद्रादेवकीप्रमुखा बह्वयः पत्न्योऽभवन् ॥ १८ ॥ बलभद्रशठसारणदुर्मदा दीन्पुत्रान्रोहिण्यामानकदुंदुभिरुत्पादयामास ॥ १९ ॥ बलदेवोपि रेवत्यां विशठोल्मुकौ पुत्रावजनयत् ॥ २० ॥ सार्ष्टिमार्ष्टिशिशुसत्यसत्य धृतिप्रमुखाः सारणात्मजाः ॥ २१ ॥ भद्राश्वभद्रबाहुदुर्दमभूताद्याः रोहिण्याः कुलजाः ॥ २२ ॥ नंदोपनंदकृतकाद्या मदिरायास्तनयाः ॥ ॥ २३ ॥ भद्रायाश्चोपनिधिगदाद्याः ॥ २४ ॥ वैशाल्यां च कौशिकमेकमेवाजनयत् ॥ २५ ॥ आनकदुंदुभेर्देवक्यामपि कीर्त्तिमत्सुषेणोदायुभ द्रसेनऋजदासभद्रदेवाख्याः षट् पुत्रा जज्ञिरे ॥ २६ ॥ तांश्च सर्वानेव कंसोघातितवान् ॥ २७ ॥ अनंतरं च सप्तमं गर्भमर्द्धरात्रे भगवत्प्रहिता योगनिद्रा रोहिण्या जठरमाकृष्य नीतवती ॥ २८ ॥ कर्षणाच्चासावपि संकर्षणाख्यामगमत् ॥ २९ ॥ ततश्च सकलजगन्महातरुमूलभूतो भूतभविष्यदादिसकलसुरासुरमुनिजनमनसामप्यगोचरोऽब्जभवप्रमुखैरनलमुखैःप्रणम्यावनिभारहरणाय प्रसादितो भगवाननादिमध्यनिधनो देवकीगर्भमवततार वासुदेवः ॥ ३० ॥ तत्प्रसादविवर्द्धमानोरुमहिमा च योगनिद्रा नंदगोपपत्न्या यशोदाया गर्भमधितिष्ठितवती ॥ ३१ ॥

तावदिति ॥ लयं सायुज्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥ शिशुपालजन्मोक्त्या प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रस्तुतं वंशमाह—वसुदेवस्य त्वित्यादिना ॥ १८॥ तस्य रोहिण्या वंशमाह—बलभद्रेत्यादिना रोहिण्याः कुलजात इत्यंतेन ॥ १९ ॥ २० ॥ सार्ष्टीति॥ सार्ष्टिप्रमुखास्तस्य बलभद्रस्यैवात्मजा इति क्वचित्पाठः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ भद्राया इति ॥ याद्या इति च पाठः ॥ २४ ॥ वैशाल्यामिति ॥ शैब्यां चेति पाठः ॥ २५॥२६॥२७॥ वसुदेवपुत्रस्यैव सतो बलभद्रस्य प्रागुक्तां रोहिणीपुत्रतां समर्थयितुमाह—अनंतरं चेति ॥ देवकीजठरादाकृष्य रोहिणीजठरं प्रत्यानीतवती॥२८ ॥ एतदेव संकर्षणसमाख्ययोपपादयति—संकर्षणाच्चेति ॥ २९ ॥ ततश्चेति ॥ सकलजगदेव महात रुस्तस्य मूलभूतः भूता वर्तमाना अतीताश्च भविष्यतश्च आदिशब्दात्तत्तल्लोकवर्तिनो महांतस्सकलास्सुरासुरमुनिजनास्तेषां मनसामप्यगोचरः । अब्जभवप्रमुखैर्ब्रह्ममुख्यैः अनलमुखैर्दैवैः प्रसादितो वासुदेवो देवक्या गर्भमव ततार ॥ ३० ॥ तत्प्रसादेति ॥ तत्प्रसादेन विवर्धमानः उरुमहिमा सकलजगन्मोहनसर्वपूज्यादिलक्षणो यस्यास्सा योगनिद्रा ॥ ३१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सुप्रसन्नादित्यचंद्रादिग्रहमव्यालादिभयं स्वस्थमानसमखिलमेवैतज्जगदपास्ताधर्ममभवत्तस्मिंश्च पुंडरीकनयने जायमाने ॥ ३२ ॥ जातेन च तेनाखिलमेवैतत्सन्मार्गवर्त्ति जगदक्रियत ॥ ३३ ॥ भगवतोप्यत्र मर्त्यलोकेऽवतीर्णस्य षोडशसहस्राण्येकोत्तरशताधिकानि भार्याणामभवन् ॥ ३४ ॥ तासां च रुक्मिणी सत्यभामा जांबवती चारुहासिनीप्रमुखा ह्यष्टौ पत्न्यः प्रधाना बभूवुः ॥ ३५ ॥ तासु चाष्टावयुतानि लक्षं च पुत्राणां भगवानखिलमूर्तिरनादिमानजनयत् ॥ ३६ ॥ तेषां च प्रद्युम्नचारुदेष्ण्यसांबादयः त्रयोदश प्रधानाः ॥ ३७ ॥ प्रद्युम्नोपि रुक्मिणस्तनयां रुक्मवतीं नामोपयेमे ॥ ३८ ॥ तस्यामनिरुद्धो जज्ञे ॥ ३९ ॥ अनिरुद्धोऽपि रुक्मिण एव पौत्रीं सुभद्रां नामोपयेमे ॥ ४० ॥ तस्यामस्य वज्रो जज्ञे ॥ ४१ ॥ वज्रस्य प्रतिबाहुः तस्यापि सुचारुः ॥ ४२ ॥ एवमनेकशतसहस्रपुरुषसंख्यस्य यदुकुलस्य पुत्रसंख्या वर्षशतैरपि वक्तुं न शक्यते ॥ ४३ ॥ यतो हि श्लोकाविमावत्र चरितार्थौ ॥ ४४ ॥ तिस्रः कोट्यस्सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ॥ कुमाराणां गृहाचार्याश्चापयोगेषु ये रताः ॥ ४५ ॥ संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ॥ यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते सदाहुकः ॥ ४६ ॥ देवासुरे हता ये तु दैतेयास्सुमहाबलाः ॥ उत्पन्नास्ते मनुष्येषु जनोपद्रवकारिणः ॥ ४७ ॥ तेषामुत्सादनार्थाय भुवि देवा यदोः कुले ॥ अवतीर्णाः कुलशतं यत्रैकाभ्यधिकं द्विज ॥ ४८ ॥ विष्णुस्तेषां प्रमाणे च प्रभुत्वे च व्यवस्थितः ॥ निदेशस्थायिनस्तस्य ववृधुस्सर्वयादवाः ॥ ४९ ॥ इति प्रसूतिं वृष्णीनां यश्शृणोति नरः सदा ॥ स सर्वैः पातकैर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ देवासुर इति ॥ देवासुरेयुद्धे॥ ॥४७॥४८॥ विष्णुरिति ॥ प्रमाणे प्रतिकार्यनिर्णये ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणेविष्णुचित्तीयव्याख्याने चतुर्थांशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥

॥ सुप्रसन्नेति ॥ तथा च तस्मिञ्जायमाने प्रसन्नादित्यचंद्रादिलक्षणं जगदभवदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तास्विति॥ आदिमान् भवतीत्यनादिमान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यत इति ॥ चरितार्थौ यथार्थौ ॥ ४४ ॥ तिस्र इति ॥ चापयोगेषु चापशिक्षासु ये रताः ते चापाचार्याः ॥ ४५ ॥ संख्यानमिति ॥ एकैकश्च बहूच्छक्षयतीति ततोप्यधिकाः शिष्या निष्पन्नविद्यातिबलाश्च ततोप्यधिकतरा इत्यनंत्यम् । यत्र सदा आहुकोऽत्र यदुराज ॥ ४६ ॥ एवं यादवानामतत्प्रभुत्वे दुर्जयत्वे च हेतुमाह–देवासुर इत्यादिभिः देवासुर इति ॥ देवासुरे युद्धे देवैर्हता इत्यर्थः ॥ ॥४७॥ ४८ ॥ विष्णुरिति ॥ प्रमाणे कार्यनिर्णायकत्वे प्रभुत्वे पालकत्वे च निर्देशे आज्ञायां स्थातुं शीलं येषां ते वृद्धिः पुत्रधनादिभिर्वृद्धिं प्राताः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीपराशरमैत्रेयविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे पंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येष समासतस्ते यदोर्वंशः कथितः ॥ १ ॥ अथ दुर्वसोर्वंशमवधारय ॥ २ ॥ दुर्वसोर्वह्निरात्मजः वह्नेर्भार्गः भार्गाद्भानुः ततश्च त्रयीसानुः तस्माच्च करंदमः तस्यापि मरुत्तः ॥ ३ ॥ सोनपत्योभवत् ॥ ४ ॥ ततश्च पौरवं दुष्यंतं पुत्रमकल्पयत् ॥ ५ ॥ एवं ययातिशापात्तद्वंशः पौरवमेव वंशं समाश्रितवान् ॥ ६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः ॥ १ ॥ बभ्रोस्सेतुः ॥ २ ॥ सेतुपुत्र आरब्धनामा ॥ ३ ॥ आरब्धस्यात्मजो गांधारः गांधारस्य धर्मः धर्मात् घृतः घृतात् दुर्दमः ततः प्रचेताः ॥ ४ ॥ प्रचेतसः पुत्रश्शतधर्मः बहुलानां म्लेछानामुदीच्यानामाधिपत्यमकरोत् ॥ ५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ययातेश्चतुर्थपुत्रस्यानोस्सभानलचक्षुःपरमेषुसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ सभानलपुत्रः कालानलः ॥ २ ॥ कालानलात्सृंजयः ॥ ३ ॥ सृंजयात् पुरंजयः ॥ ४ ॥ पुरंजयाज्जनमेजयः ॥ ५ ॥ तस्मान्महाशालः ॥ ६ ॥ तस्माच्च महामनाः ॥ ७ ॥ तस्मादुशीनरतितीक्षू द्वौ पुत्रावुत्पन्नौ ॥ ८ ॥ उशीनरस्यापि शिबिनृगनवकृमिवर्माख्याः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ पृषदर्भसुवीरकेकयमद्रकाश्चत्वारश्शिबिपुत्राः ॥ १० ॥

इतीति ॥ एष यदोर्वंशस्ते समासतः कथितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रचेतस इति ॥ द्रुह्युवंश्यः प्रचेतसः पुत्रः म्लेच्छानामाधिपत्यमकरोत् ॥ ५ ॥ छ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवमिति ॥ तद्वंशः तस्य तुर्वसोर्वंशः ॥ ६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ तदेवं देवयान्याः पुत्रयोर्वंशमुक्त्वा शर्मिष्ठायाः ज्येष्ठपुत्रस्य द्रुह्योर्वंशमाह–द्रुह्योस्त्वित्यादिना द्रुह्योस्त्विति ॥ उदंतस्य द्रुह्युशब्दस्य अदंतत्वे च प्रयोगो वर्तते दशमाध्याये ॥ १ ॥ २ ॥ सेतुपुत्र इति ॥ अंधनामेति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रचेतस इति ॥ म्लेच्छानामाधिपत्यमकरोदिति तदाधिपत्येन ययातिशापो दर्शितः ॥ ५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तितीक्षोरपि रुशद्रथः पुत्रोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्यापि हेमः हेमस्यापि सुतपाः सुतपसश्च बलिः ॥ १२ ॥ यस्य क्षेत्रे दीर्घतमसांगवंगकलिंग सुह्मपौंड्राख्यं वालेयं क्षत्रमजन्यत ॥ १३ ॥ तन्नामसंततिसंज्ञाश्च पंचविषयाः बभूवुः ॥ १४ ॥ अंगादनपानस्ततो दिविरथस्तस्माद्धर्म रथः ॥ १५ ॥ ततश्चित्ररथः रोमपादसंज्ञः ॥ १६ ॥ यस्य दशरथो मित्रं जज्ञे ॥ १७ ॥ यस्याजपुत्रो दशरथश्शांतां नाम कन्यामनपत्यस्य दुहितृत्वे युयोज ॥ १८ ॥ रोमपादाच्चतुरंगः तस्मात्पृथुलाक्षः ॥ १९ ॥ ततश्चंपः यश्चंपां निवेशयामास ॥ २० ॥ चंपस्य हर्यंगो नामात्म जोऽभूत् ॥ २१ ॥ हर्यंगाद्भद्ररथः भद्ररथाद्बृहद्रथः बृहद्रथाद्बृहत्कर्मा बृहत्कर्मणश्च बृहद्भानुस्तस्माच्च बृहन्मनाः बृहन्मनसो जयद्रथः ॥ २२ ॥ जयद्रथो ब्रह्मक्षत्रांतरालसंभूत्यां पत्न्यां विजयं नाम पुत्रमजीजनत् ॥ २३ ॥ विजयश्च धृतिं पुत्रमवाप ॥ २४ ॥ तस्यापि धृतव्रतः पुत्रोऽभूत् ॥ २५ ॥ धृतव्रतात्सत्यकर्मा ॥ २६ ॥ सत्यकर्मणस्त्वतिरथः ॥ २७ ॥ यो गंगांगतो मंजूषागतं पृथापविद्धं कर्णं पुत्रमवाप ॥ २८ ॥ कर्णाद्वृषसेनः इत्येतदंता अंगवंश्याः ॥ २९ ॥ अतश्च पूरुवंशं श्रोतुमर्हसि ॥ ३० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ पूरोर्जनमेजयस्तस्यापि प्रचिन्वान् प्रचिन्वतः प्रवीरः प्रवीरान्मनस्युर्मनस्योश्चाभयदः तस्यापि सुद्यु स्सुद्यो र्बहुगतः तस्यापि संयातिस्संयातेरहंयातिः ततो रौद्राश्वः ॥ १ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ यस्येति ॥ बालेयं बलेः क्षेत्रजम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ जयद्रथ इति ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरालसंभूत्यां प्रातिलोम्येन ब्रह्मक्षत्रसंकरजातायां पत्न्यां विजयाख्यं पुत्रमजीजनत् अतो विजयाद्याः सूताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ य इति ॥ पृथापविद्धं पृथया कुंत्या अपविद्धं परित्यक्तम् । "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" इति स्मृतेः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ यस्येति ॥ यस्य बलेः क्षेत्रे भार्यायाम् अतो बलिक्षेत्रजत्वाद्बालेयम् ॥१३॥ तन्नामसंततिसंज्ञा इति ॥ अंगवंगादिनामानो यास्संततयः तत्संज्ञा एव संज्ञा येषां ते विषया देशा बभूवुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ रोमपादसंज्ञश्चित्ररथः ॥ १६ ॥ यस्येति ॥ दशरथो यस्य मित्रं जज्ञे ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति ॥ चंपां पुरीम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ जयद्रथ इति ॥ प्रातिलोम्येन ब्रह्मक्षत्रयोरंतराले संकरे संभूतिर्जन्म यस्यास्तस्यास्सुतायामित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ य इति ॥ 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः' इति स्मृतेः । अतो विजयस्य सूतत्वात्तद्वंश्यः कर्णस्सूत त्वेन प्रसिद्धः । मंजूषागतं काष्ठपंजरस्थं पृथया कुंत्या अपविद्धं कन्यात्वालङ्कनया परित्यक्तं कर्णं पुत्रमवाप "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धस्स उच्यते ॥" इति स्मृतेः ॥२८॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ऋतेषुकक्षेषुस्थंडिलेषुकृतेषुजलेषुधर्मेषुधृतेषुस्थलेषुसन्नतेषुवनेषुनामानो रौद्राश्वस्य दश पुत्रा बभूवुः ॥ २ ॥ ऋतेषोरंतिनारः पुत्रोऽभूत् ॥ ३ ॥ सुमतिमप्रतिरथं ध्रुवं चाप्यंतिनारः पुत्रानवाप ॥ ४ ॥ अप्रतिरथस्य कण्वः पुत्रोऽभूत् ॥ ५ ॥ तस्यापि मेधातिथिः ॥ ६ ॥ यतः कण्वायना द्विजा बभूवुः ॥ ७ ॥ अप्रतिरथस्यापरः पुत्रोऽभूदैलीनः ॥ ८ ॥ ऐलीनस्य दुष्यंताद्याश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ दुष्यंताच्चक्रवर्त्ती भरतोऽभूत् ॥ १० ॥ यन्नामहेतुर्दैवैश्श्लोको गीयते ॥ ११ ॥ माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥ भरस्व पुत्रं दुष्यंतमावमंस्थाश्शकुंतलाम् ॥ १२ ॥ रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयात् ॥ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतला ॥ १३ ॥ भरतस्य पत्नित्रये नव पुत्रा बभूवुः ॥ १४ ॥ नैते ममानुरूपा इत्यभिहितास्तन्मातरः परित्यागभयात्तत्पुत्राञ्जघ्नुः ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मातेत्यादि ॥ भस्त्रा चर्मधृतिः तत्स्थानीया माता धृतौ निक्षिप्तं द्रव्यं न धृतेः किं तु निक्षेप्तुरेव एवं जनयितुरेव पुत्रः न मातुः स एव सः तद्बीजोपादानरूपत्वाद्देहस्य अतः स्वपुत्रं भरेति भरतनामनिरुक्तिः ॥ १२ ॥ रेतोधा इति ॥ पुरा बीजक्षेत्रिणोः पुत्रविषये विवादे यमसभायां पुत्रं रेतोधाः गर्भस्याधातैव नयति स्म स्वीचके न तु क्षेत्री अस्य च गर्भस्य त्वमाधाता अतस्तवायं पुत्र इति सत्यमाह शकुंतला ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ २ ॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यन्नामहेतुरिति ॥ दुष्यंतो मृगयार्थम् अरण्यं गतो विश्वामित्रान्मेनकायामुत्पन्नां शकुंतलां कण्वाश्रमे संगम्य गांधर्वेण तामुद्वाह्य तस्यां गर्भमाधाय स्वपुरं गतः । तत्सर्वं विस्मस्मार तां च जातपुत्रां कण्वप्रहितेन तच्छिष्येणानीतामविश्वासादस्वीकुर्वतं दुष्यंतं प्रति देवैरुक्तोयं श्लोकः ॥ ११ ॥ मातेति ॥ भस्त्रा चर्ममयी वृतिः तत्स्थानीया माता वीर्यधारणमात्रेण अतो न तस्याः पुत्रः किं तु निषेक्तुः पितुरेव किं च येन पित्रा जातस्स एव पुत्रस्तदंशभूतबीजोत्पादनात् श्रुतिश्च "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते, आत्मावै पुत्रनामासि" इत्यादि । अत्र स्वपुत्रं भरतं भर बिभृहि शकुंतलां निर्दोषां मावमंस्था इति भरतनामनिरुक्तिः ॥ १२ ॥ रेतोधा इति ॥ किं च रेतोधाः रेतस्सेका संततिकर्ता पुत्रो यमक्षयान्नरकसकाशात्तत्रस्थं पितरं स्वर्गं नयति । उन्नयतीति पाठे उद्धरतीत्यर्थः । मत्पुत्रो न वेति संशयं मा कृथा इत्याह—त्वमेव चास्य गर्भस्य धाता आधारकर्तेति सत्यमाह शकुंतला । रेतोधाः पुत्रं नयतीति पाठे बीजक्षेत्रिणोः पुत्रविषयविवादे धर्मसभायां स्थितं पुत्रं रेतोधा वीर्याधातैव न्यायतो निर्जित्य ततो नयति न तु क्षेत्रीत्यर्थः । एवं चानुशासनिके पर्वण्याख्यातं शेषं पूर्ववत् । अत्र पूर्वश्लोकस्यैव भरतनामनिरुक्तिरत्वान्नामप्रवृत्तिहेतुः श्लोको गीयत इत्येकवचनमविरुद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ नेति ॥ नैते ममानुरूपा मत्सदृशा भवंतीति भरतेनोक्तास्तेषां पुत्राणां मातरो जीवत्सु तेषु वै सादृश्यानुसंधानेन व्यभिचारशंकया अस्मान्परित्यक्ष्यतीति भयात्पुत्राञ्जघ्नुः हतवत्यः ॥ १५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततोस्य वितथे पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिनो मरुत्सोमयाजिनो दीर्घतमसः पार्ष्ण्यपास्तद्बृहस्पतिवीर्याद्ुतथ्यपत्न्यां ममतायां समुत्पन्नो भरद्वाजाख्यः पुत्रो मरुद्भिर्दत्तः ॥ १६ ॥ तस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ॥ १७ ॥ मूढे भर द्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते ॥ यातौ यदुक्ता पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ इति ॥ १८ ॥ भरद्वाजस्स तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तः ततो वितथसंज्ञामवाप ॥ १९ ॥ वितथस्यापि मन्युः पुत्रोऽभवत् ॥ २० ॥ बृहत्क्षत्रमहावीर्यनगरगर्गा अभवन्मन्युपुत्राः ॥ २१ ॥ नगरस्य संकृतिस्संकृतेर्गुरुप्रीतिरंतिदेवौ ॥ २२ ॥ गर्गाच्छिनिः ततश्च गार्ग्याश्शैन्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः ॥ २३ ॥ महावीर्याच्च दुरुक्षयो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २४ ॥ तस्य त्रय्यारुणिः पुष्करिणः कपिश्च पुत्रत्रयमभूत् ॥ २५ ॥ तच्च पुत्रत्रितयमपि पश्चाद्विप्रतामुपजगाम ॥ २६ ॥ बृहत्क्षत्रस्य सुहोत्रः ॥ २७ ॥ सुहोत्राद्धस्ती य इदं हस्तिनपुरमावासयामास ॥ २८ ॥

तत इति ॥ दीर्घतमस इति बृहस्पतेरग्रजस्यौतथ्यस्य पत्न्या ममताख्याया गर्भे उतथ्यनिषिक्ते दीर्घतमस्संज्ञे मुनौ तिष्ठत्येव बृहस्पतिश्च कामाभिभूतश्चौर्येण स्ववीर्यं न्यषिंचत् तद्गर्भस्थेनौतथ्येन स्वपादपश्चाद्भागेन मातुर्योनेर्निष्कासितं भुवि पतितं ततः स तु गर्भस्थ औतथ्यो बृहस्पतिनांधो भवेति शप्तो दीर्घतमा जातः। तं तु भुवि पतितबृहस्पतिवीर्यजं बालं वीक्ष्य तौ पितरौ ममताबृहस्पती द्वाभ्यामावाभ्यां जनितत्वाद्वाजमिमं त्वं भर बिभृहीत्यन्योन्यमुक्त्वा तं पुत्रं त्यक्त्वा यद्गतौ अतो भरद्वाजाख्यः सः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुहोत्रादिति ॥ य इदं हस्तिनपुरं य इदं धर्मक्षेत्रं योऽयं सांप्रतमिति च निर्देशलिंगैः परीक्षिद्राज्यकाले हस्तिनपुरासन्नकुरुक्षेत्रे तेनेदं पुराणमुक्तमिति गम्यते ॥ २८ ॥

तत इति ॥ वितथे व्यर्थे सति । अत्रैवमितिहासः बृहस्पतेरवरजस्य उतथ्यस्य ममताख्यपत्नी गर्भिण्यासीत् । तस्यां बृहस्पतिः कामाभिभूतो वीर्यं व्यसृजत्। तच्च गर्भं प्राविशत् । गर्भस्थेन स्थानसंकोचभयात् पार्ष्णिप्रहारेणापास्तं बहिः पतितमप्यमोघवीर्यतया बृहस्पतेर्भरद्वाजनामा पुत्रोऽभवत् । गर्भस्थश्च बृहस्पतिना अस्मादेवापराधादंधो भवेति शप्तो दीर्घतमा नामाऽभवत् ॥ १६ ॥ तत्र भरद्वाजनामनिरुक्तिपरस्तत्पुत्रोत्पत्त्यभिवदनरूपोयं श्लोको देवैः पठितः ॥ १७ ॥ मूढ इति ॥ हे मूढे हे मूढमते द्वाजं द्वाभ्यां जातमिमं पुत्रं भर रक्ष एवं बृहस्पतिनोक्ता ममता तमाह । हे बृहस्पते द्वाजं द्वाभ्यां जातमिममेकाकिनी किमित्यहं रक्षिष्यामि त्वमिमं भरस्वेति परस्परमुक्त्वा यस्मात्पितरौ ममताबृहस्पती ततो यातौ ततो भरद्वाजाख्योयम् । यद्वःखादिति पाठांतरे एवं वित्रदमानौ यद्वःखायनिमित्ताद्वःखात्पितरौ यातावित्यर्थः ॥ १८ ॥ भरद्वाज इति ॥ सः तदेवं द्वाभ्यां परित्यक्तो मरुद्भिर्मृतः मरुत्सोमाख्येन च यागेनाराधितैर्मरुद्भिस्तस्य वितथे पुत्रजन्मनि सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञां चावाप ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गर्गादिति ॥ गर्गवंश्याच्छिनिवंश्यत्वाच्च गार्ग्याश्शैन्या श्चेति समाख्यताः क्षत्रिया एव संतः केनचित्कारणेन ब्राह्मणाश्च बभूवुः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अजमीढद्विजमीढपुरुमीढास्त्रयो हस्तिनस्तनयाः ॥ २९ ॥ अजमीढात्कण्वः ॥ ३० ॥ कण्वान्मेधातिथिः ॥ ३१ ॥ यतः कण्वायना द्विजाः ॥ ३२ ॥ अजमीढस्यान्यः पुत्रो बृहदिषुः ॥ ३३ ॥ बृहदिषोर्बृहद्धनुर्बृहद्धनुषश्च बृहत्कर्मा ततश्च जयद्रथस्तस्मादपि विश्वजित् ॥ ३४ ॥ ततश्च सेनजित् ॥ ३५ ॥ रुचिराश्वकाश्यदृढहनुवत्सहनुसंज्ञास्सेनजितः पुत्राः ॥ ३६ ॥ रुचिराश्वपुत्रः पृथुसेनः पृथुसेनात्पारः ॥ ३७ ॥ पारान्नीलः ॥ ३८ ॥ तस्यैकशतं पुत्राणाम् ॥ ३९ ॥ तेषां प्रधानः कांपिल्याधिपतिस्समरः ॥ ४० ॥ समरस्यापि पारसुपारसदश्वास्त्रयः पुत्राः ॥ ४१ ॥ सुपारात्पृथुः पृथोस्सुकृतेर्विभ्राजः ॥ ४२ ॥ तस्माच्चाणुहः ॥ ४३ ॥ यश्शुकदुहितरं कीर्त्तिं नामोपयेमे ॥ ४४ ॥ अणुहाद्ब्रह्मदत्तः ॥ ४५ ॥ ततश्च विष्वक्सेनस्तस्मादुदक्सेनः ॥ ४६ ॥ भल्लाभस्तस्य चात्मजः ॥ ४७ ॥ द्विजमीढस्य तु यवीनरसंज्ञः पुत्रः ॥ ४८ ॥ तस्यापि धृतिमांस्तस्माच्च सत्यधृतिस्ततश्च दृढनेमिस्तस्माच्च सुपार्श्वस्ततस्सुमतिस्ततश्च सन्नतिमान् ॥ ४९ ॥ सन्नतिमतः कृतः पुत्रोऽभूत् ॥ ५० ॥ यं हिरण्यनाभो योगमध्यापयामास ॥ ५१ ॥ यश्चतुर्विंशतिप्राच्यसामगानां संहिताश्चकार ॥ ५२ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ य इति ॥ शुकदुहितरं व्यासपुत्रदुहितरं यथा हरिवंशे वायव्ये च "पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोग्निरिव ज्वलन् ॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥ कन्यां कीर्त्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च" इति ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ य इति ॥ प्राच्यसामगानां चतुर्विंशतिसंहिताः यश्चकार ॥ ५२ ॥

॥ २९ ॥ अजमीढादिति ॥ अजमीढस्य कण्वादिरेको वंशः॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अजमीढस्येति ॥ बृहदियुप्रमुखोन्यः॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तेषामिति ॥ कांपिल्यं नगरं तस्याधिपतिः॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ य इति ॥ शुकस्य व्यासपुत्रस्य दुहितरमुपयेमे । तथा च हरिवंशे वायवीये च–"पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोग्निरिव ज्वलन्॥ स तस्यां पितृकन्यायामपत्यं जनयिष्यति । कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथा भूरिश्रुतं जयम् । कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् । ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च" इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भल्लाभ इति ॥ भल्लाभः भल्लाटः इति च पाठः॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृताच्चोग्रायुधः ॥ ५३ ॥ येन प्राचुर्येण नीपक्षयः कृतः ॥ ५४ ॥ उग्रायुधात्क्षेम्यः क्षेम्यात्सुधीरस्तस्माद्रिपुंजयः तस्माच्च बहुरथ इत्येते पौरवाः ॥ ५५ ॥ अजमीढस्य नलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत् ॥ ५६ ॥ तस्मादपि शांतिः शांतेस्सुशांतिस्सुशांतेः पुरंजयः तस्माच्च ऋक्षः ॥ ५७ ॥ ततश्च हर्यश्वः ॥ ५८ ॥ तस्मान्मुद्गलसृंजयबृहदिषुयवीनरकांपिल्यसंज्ञाः पंचानामेव तेषां विषयाणां रक्षणायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिताः पांचालाः ॥ ५९ ॥ मुद्गलाच्च मौद्गल्याः क्षत्रोपेता द्विजातयो बभूवुः ॥ ६० ॥ मुद्गलाद्धर्यश्वः ॥ ६१ ॥ हर्यश्वाद्दिवोदासोऽहल्या च मिथुनमभूत् ॥ ६२ ॥ शरद्वतश्चाहल्यायां शतानंदोऽभवत् ॥ ६३ ॥ शतानंदात्सत्यधृतिर्धनुर्वेदान्तगो जज्ञे ॥ ६४ ॥ सत्यधृतेर्वराप्सरसमुर्वशीं दृष्ट्वा रेतस्कन्नं शरस्तंबे पपात ॥ ६५ ॥ तच्च द्विधागतमपत्यद्वयं कुमारः कन्या चाभवत् ॥ ॥ ६६ ॥ तौ च मृगयामुपयातश्शंतनुर्दृष्ट्वा कृपया जग्राह ॥ ६७ ॥ ततः कुमारः कृपः कन्या चाश्वत्थाम्नो जननी कृपी द्रोणाचार्यस्य पत्न्यभवत् ॥ ६८ ॥ दिवोदासस्य पुत्रो मित्रायुः ॥ ६९ ॥ मित्रायोश्च्यवनो नाम राजा ॥ ७० ॥ च्यवनात्सुदासः सुदासात्सौदासः सौदासात्सहदेवस्तस्यापि सोमकः ॥ ७१ ॥ सोमकाज्जंतुः पुत्रशतज्येष्ठोऽभवत् ॥ ७२ ॥ तेषां यवीयान् पृषतः पृषताद्रुपदस्तस्माच्च धृष्टद्युम्नस्ततो धृष्टकेतुः ॥ ७३ ॥ अजमीढस्यान्यो ऋक्षनामा पुत्रोऽभवत् ॥ ७४ ॥ तस्य संवरणः ॥ ७५ ॥ संवरणात्कुरुः ॥ ७६ ॥ य इदं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं चकार ॥ ७७ ॥ सुधनुर्जह्नुपरीक्षित्प्रमुखाः कुरोः पुत्राः बभूवुः ॥ ७८ ॥ सुधनुषः पुत्रस्सुहोत्रस्तस्माच्च्यवनः च्यवनात् कृतकः ॥ ७९ ॥ ततश्चोपरिचरो वसुः ॥ ८० ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शरद्वत इति ॥ शरद्वान् गौतमः तस्मात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ ५३ ॥ येनेति ॥ नीपाः क्षत्रियविशेषाः तेषां क्षयः कृतः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अजमीढस्येति ॥ अजमीढस्य नील्प्रभृतिरपरो वंशः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तस्मादिति ॥ पंचानां विषयाणांमदीयानां देशानां शब्दादिविषयाणां वा ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शरद्वतश्चेति ॥ शरद्वतश्च गौतमात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अजमीढस्येति अजमीढस्य ऋक्षाच्चापरो वंशः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

बृहद्रथप्रत्यग्रकुशांबकुचेलमात्स्यप्रमुखाः वसोः पुत्रास्सप्ताजायंत ॥ ८१ ॥ बृहद्रथात्कुशाग्रः कुशाग्राद्वृषभः वृषभात् पुष्पवान् तस्मात्सत्य हितः तस्मात्सुधन्वा तस्य च जतुः ॥ ८२ ॥ बृहद्रथाच्चान्यश्शकलद्वयजन्मा जरया संधितो जरासंधनामा ॥ ८३ ॥ तस्मात्सहदेवस्स हदेवात्सोमपस्ततश्च श्रुतिश्रवाः ॥ ८४ ॥ इत्येते मया मागधा भूपालाः कथिताः ॥ ८५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांश एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ परीक्षितश्च जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेनभीमसेनाश्चत्वारः पुत्राः ॥ १ ॥ जह्नोस्तु सुरथोनामात्मजो बभूव ॥ २ ॥ तस्यापि विदूरथः ॥ ३ ॥ तस्मात्सार्वभौमस्सार्वभौमाज्जयत्सेनस्तस्मादाराधितस्ततश्चायुतायुरयुता योरक्रोधनः ॥ ४ ॥ तस्मादेवातिथिः ॥ ५ ॥ ततश्च ऋक्षोऽन्योभवत् ॥६॥ ऋक्षाद्भीमसेनस्ततश्च दिलीपः ॥ ७ ॥ दिलीपात् प्रतीपः ॥ ८ ॥ तस्यापि देवापिशंतनुबाह्लीकसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ९ ॥ देवापिर्बाल एवारण्यं विवेश ॥ १० ॥ शंतनुस्तु महीपालोऽभूत् ॥ ११ ॥ अयं च तस्य श्लोकः पृथिव्यां गीयते ॥ १२ ॥ यंयं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥ शांतिं चाप्नोति येनाग्र्यां कर्मणा तेन शंतनुः ॥१३॥ तस्य च शंतनो राष्ट्रे द्वादशवर्षाणि देवो न ववर्ष ॥ १४ ॥ ततश्चाशेषराष्ट्रविनाशमवेक्ष्याऽसौ राजा ब्राह्मणानपृच्छत् कस्मादस्माकं राष्ट्रे देवो न वर्षति को ममापराध इति ॥ १५ ॥ ततश्च तमूचुर्ब्राह्मणाः ॥ १६ ॥ अग्रजस्य ते हीयमवनिस्त्वया संभुज्यते अतः परिवेत्ता त्वमि त्युक्तस्स राजा पुनस्तानपृच्छत् ॥ १७ ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ बृहद्रथादिति ॥ जरया राक्षस्या ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांश एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ परीक्षित इति ॥ परीक्षितः कुरुपुत्रात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥१३॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ बृहद्रथादिति ॥ शकलरूपं जन्म यस्य जरा नाम राक्षसी तया संधितः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांश एकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ कुरोः पुत्राणां मध्ये सुधनुषः वंश उक्तः। अथ कुरुपुत्रस्यैव परीक्षितो वंशमाह—परीक्षितश्चेति ॥ १ ॥ कुरुपुत्रस्यैव जह्नोर्वंशमाह—जह्नोरिति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ततश्चेति ॥ अन्यः पूर्वोक्तादेवाजमीढपुत्रादृक्षादन्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ देवापेस्तु वंशो नाभूदित्याशयेनाह—देवापिरिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यंयमिति ॥ यंयं जीर्णं पाणिना स्पृशति स यौवनमेति। शं तनोतीति शंतनुनाम निरुक्तिः ॥ १३ ॥ प्रसंगात्परिवेतृवेदनिंदयोर्दोषं दर्शयन्नाह—तस्य चेत्यादिना ववर्ष भगवान्पर्जन्य इत्यंतेन ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

किं मयात्र विधेयमिति ॥ १८ ॥ ततस्ते पुनरप्यूचुः ॥ १९ ॥ यावद्देवापिर्न पतनादिभिर्दोषैरभिभूयते तावदेतत्तस्याहं राज्यम् ॥ ॥ २० ॥ तदलमेतेन तु तस्मै दीयतामित्युक्ते तस्य मंत्रिप्रवरेणाश्मराविणा तत्रारण्ये तपस्विनो वेदवादविरोधवक्तारः प्रयुक्ताः ॥ २१ ॥ तैरस्याप्यतिऋजुमतेर्महीपतिपुत्रस्य बुद्धिर्वेदवादविरोधमार्गानुसारिण्यक्रियत ॥ २२ ॥ राजा च शंतनुर्द्विजवचनोत्पन्नपरिदेवनशोकस्तान् ब्राह्मणानग्रतः कृत्वाऽग्रजस्य प्रदानायारण्यं जगाम ॥ २३ ॥ तदाश्रममुपगताश्च तमवनतमवनीपतिपुत्रं देवापिमुपतस्थुः ॥ २४ ॥ ते ब्राह्मणा वेदवादानुबंधीनि वचांसि राज्यमग्रजेन कर्त्तव्यमित्यर्थवंति तमूचुः ॥ २५ ॥ असावपि देवापिर्वेदवादविरोधयुक्तिदूषितमनेकप्रकारं तानाह ॥ २६ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाश्शंतनुमूचुः ॥ २७ ॥ आगच्छ हे राजन्नलमत्रातिनिर्बंधेन प्रशान्त एवासावनावृष्टिदोषः पतितोयमनादिकालमभिहितवेदवचनदूषणोच्चारणात् ॥ २८ ॥ पतिते चाग्रजे नैव ते परिवेत्तृत्वं भवतीत्युक्तश्शंतनुस्स्वपुरमागम्य राज्यमकरोत् ॥ २९ ॥ वेदवादविरोधवचनोच्चारणदूषिते च तस्मिन्देवापौ तिष्ठत्यपि ज्येष्ठभ्रातर्यखिलसस्यनिष्पत्तये ववर्ष भगवान्पर्जन्यः ॥ ३० ॥ बाह्लीकात्सोमदत्तः पुत्रोऽभूत् ॥ ३१ ॥ सोमदत्तस्यापि भूरिभूरिश्रवशल्यसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ३२ ॥ शंतनोरप्यमरनद्यां जाह्नव्यामुदारकीर्त्तिरशेषशास्त्रार्थविद्भीष्मः पुत्रोऽभूत् ॥३३॥ सत्यवत्यां च चित्रांगदविचित्रवीर्यौ द्वौ पुत्रावुत्पादयामास शंतनुः ॥ ॥ ३४ ॥ चित्रांगदस्तु बाल एव चित्रांगदेनैव गंधर्वेणाहवे निहतः ॥ ३५ ॥ विचित्रवीर्योऽपि काशीराजतनये अंबांबालिके उपयेमे ॥ ३६ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ असाविति ॥ वेदवादविरोधयुक्तिभिः तेषां वचो यथा दूषितं भवति तथानेकप्रकारं तानाह देवापेस्तत्कालमेव पातित्यं योगसिद्ध्या आगामिकृतयुगे क्षत्रवंशकर्त्तृत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितमिति मंत्रप्रस्तुतं तत्कल्पांतरविषयं नेतव्यम् ॥२६॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तदिति ॥ अश्मराविणा अश्मराविनाम्ना ॥ २१ ॥ तैरिति ॥ ऋजुमतेर्यावदुक्तार्थग्राहिणः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ शंतनुवंशं वितत्वात्पश्चाद्वक्ष्यन्बाह्लीकवंशं तावदाह—बाह्लीकादिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदुपभोगातिखेदाच्च यक्ष्मणा गृहीतः स पंचत्वमगमत् ॥ ३७ ॥ सत्यवतीनियोगाच्च मत्पुत्रः कृष्णद्वैपायनो मातुर्वचनमनतिक्रमणीयमिति कृत्वा विचित्रवीर्यक्षेत्रे धृतराष्ट्रपांडुतत्प्रहितभुजिष्यायां विदुरं चोत्पादयामास ॥ ३८ ॥ धृतराष्ट्रोपि गांधार्य्यां दुर्योधनदुश्शासनप्रधानं पुत्रशतमुत्पादयामास ॥ ३९ ॥ पांडोरप्यरण्ये मृगयायामृषिशापोपहतप्रजाजननसामर्थ्यस्य धर्मवायुशक्रैर्युधिष्ठिरभीमसेनार्जुनाः कुंत्यां नकुलसहदेवौ चाश्विभ्यां माद्र्यां पंचपुत्रास्समुत्पादिताः ॥ ४० ॥ तेषां च द्रौपद्यां पंचैव पुत्रा बभूवुः ॥ ४१ ॥ युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यः भीमसेनाच्छुतसेनः श्रुतकीर्त्तिरर्जुनाच्छुतानीको नकुलाच्छुतकर्मा सहदेवात् ॥ ४२ ॥ अन्ये च पांडवानामात्मजास्तद्यथा ॥ ४३ ॥ यौधेयी युधिष्ठिरादेवकं पुत्रमवाप ॥ ४४ ॥ हिडिंबा घटोत्कचं भीमसेनात्पुत्रं लेभे ॥ ४५ ॥ काशी च भीमसेनादेव सर्वगं सुतमवाप ॥ ४६ ॥ सहदेवाच्च विजयी सुहोत्रं पुत्रमवाप ॥ ४७ ॥ रेणुमत्यां च नकुलोपि निरमित्रमजीजनत् ॥ ४८ ॥ अर्जुनस्याप्युलूप्यां नागकन्यायामिरावान्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ४९ ॥ मणिपुरपतिपुत्र्यां पुत्रिकाधर्मेण बभ्रुवाहनं नाम पुत्रमर्जुनोऽजनयत् ॥ ५० ॥ सुभद्रायां चार्भकत्वेपि योसावतिबलपराक्रमस्समस्तारातिरथजेता सोऽभिमन्युरजायत ॥ ५१ ॥ अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुष्वश्वत्थामप्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भ एव भस्मीकृतो भगवतस्सकलसुरासुरवंदितचरणयुगलस्यात्मेच्छया कारणमानुषरूपधारिणोनुभावात्पुनर्जीवितमवाप्य परीक्षिज्जज्ञे ॥ ५२ ॥

॥ ३७ ॥ सत्यवतीति ॥ भुजिष्या दासी तस्याम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पांडोरिति ॥ पूर्वं यदुवंश्यशूरदुहितृकुंतीप्रसंगात् पांडवजन्मोक्तम् इदानीं पुरुवंश्यशंतनुपुत्रसंततिप्राप्तत्वात् पुनर्विस्मृत्योक्तम् । महत्त्वादर्जुनसंतानोंते प्रोक्तः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८॥४९॥ मणिपुरपतीति ॥ पुत्रिकाधर्मेण "अस्यां यो जायते पुत्रस्स मे पुत्रो भविष्यति" इति परिभाषितदानेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तदिति ॥ यक्ष्मणा यक्ष्मरोगेण ॥ ३७ ॥ सत्यवतीनियोगाच्चेति ॥ भुजिष्याय दास्याम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पांडोरिति ॥ पूर्वं यदुवंश्यशूरदुहितृकुंतिप्रसंगादुक्तमपि पांडवानां जन्म पुनस्स्वस्थाने पूरुवंशे शंतनुसंततावुच्यत इति न पौनरुक्त्यदोषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मणिपुरपतिपुत्र्यामिति ॥ मणिपुरनामनगरं तत्पतेः पुत्र्यां पुत्रिकाधर्मेण "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रस्स मे पुत्रो भवेदिति ॥" इति कन्यादानपरिभाषानिबंधेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अभिमन्योरिति ॥ परिक्षीणेषु कुरुष्विति भगवदनुभावजीवितपरीक्षिन्नामनिरुक्तौ हेतुः ॥ ५२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

योऽयं सांप्रतमेतद्भूमंडलमखंडितायतिधर्मेण पालयतीति ॥ ५३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अतः परं भविष्यानहं भूपालान्कीर्त्तयिष्यामि ॥ १ ॥ योऽयं सांप्रतमवनीपतिः परीक्षित्तस्यापि जनमेजयश्रुतसेनोग्रसेन भीमसेनाश्चत्वारः पुत्रा भविष्यंति ॥ २ ॥ जनमेजयस्यापि शतानीको भविष्यति ॥ ३ ॥ योऽसौ याज्ञवल्क्याद्वेदमधीत्य कृपा दस्त्राण्यवाप्य विषमविषयविरक्तचित्तवृत्तिश्च शौनकोपदेशादात्मज्ञानप्रवीणः परं निर्वाणमवाप्स्यति ॥ ४ ॥ शतानीकादश्वमेधदत्तो भविता ॥ ॥ ५ ॥ तस्मादप्यधिसीमकृष्णः ॥ ६ ॥ अधिसीमकृष्णान्निचक्नुः ॥ ७ ॥ यो गंगयापहृते हस्तिनपुरे कौशांब्यां निवत्स्यति ॥ ८ ॥ तस्या प्युष्णः पुत्रो भविता ॥ ९ ॥ उष्णाद्विचित्ररथः ॥ १० ॥ ततः शुचिरथः ॥ ११ ॥ तस्माद्वृष्णिमांस्ततस्सुषेणस्तस्यापि सुनीथस्सुनीथा न्नृपचक्षुस्तस्मादपि सुखिबलस्तस्य च पारिप्लवस्ततश्च सुनयस्तस्यापि मेधावी ॥ १२ ॥ मेधाविनो रिपुंजयस्ततोर्वस्तस्माच्च तिग्मस्त स्माद्बृहद्रथः बृहद्रथाद्वसुदासः ॥ १३ ॥ ततोऽपरश्शतानीकः ॥ १४ ॥ तस्माच्चोदयन उदयनाद्धिहीनरस्ततश्चदंडपाणिस्ततो निमित्तः ॥ ॥ १५ ॥ तस्माच्च क्षेमकः ॥ १६ ॥ अत्रायं श्लोकः ॥ १७ ॥

य इति ॥ आयतिर्धनागमः ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ योऽसाविति ॥ शौनकोपदेशः विष्णुधर्मोक्तभक्तिज्ञानयोगविधिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

य इति ॥ अखंडिता आयतिः उत्तरोत्तरकालीना संपद्यथा भवति तथा पालयति । एतेन परीक्षिद्राज्यसमकालपुराणमेतत्पराशरेण मैत्रेयाय प्रोक्तमिति गम्यते ॥ ५३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्य श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे विंशोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ १ ॥ य इति ॥ अस्यापि परीक्षितः कुरुपुत्रपरीक्षित इत्र जनमेजयादिसंज्ञा एव चत्वारः पुत्राः ॥ २ ॥ ३ ॥ योसाविति ॥ शौनको पदेशाद्विष्णुधर्मोत्तरलक्षणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ य इति ॥ कौशांब्यां पुर्याम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत इति ॥ जनमेजयपुत्रात्पूर्वोक्तादपरश्शतानीकः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ब्रह्मक्षत्रस्य यो यो निर्वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थानं प्राप्यते कलौ ॥ इति ॥ १८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अतश्चेक्ष्वाकवो भविष्याः पार्थिवाः कथ्यन्ते ॥ १ ॥ बृहद्बलस्य पुत्रो बृहत्क्षणः ॥२॥ तस्मादुरुक्षयस्तस्माच्च वत्सव्यूहस्ततश्च प्रतिव्योमस्तस्मादपि दिवाकरः ॥ ३ ॥ तस्मात्सहदेवः सहदेवाद्बृहदश्वस्तत्सूनुर्भानुरथस्तस्य च प्रतीताश्वस्तस्यापि सुप्रतीकस्ततश्च मरुदेवस्ततः सुनक्षत्रस्तस्मात्किन्नरः ॥ ४ ॥ किन्नरादंतरिक्षस्तस्मात्सुपर्णस्ततश्चामित्रजित् ॥ ५ ॥ ततश्च बृहद्राजस्तस्यापि धर्मी धर्मिणः कृतंजयः ॥ ६ ॥ कृतंजयाद्रणंजयः ॥ ७ ॥ रणंजयात्संजयस्तस्माच्छाक्यश्छाक्याच्छुद्धोदनस्तस्माद्राहुल स्ततः प्रसेनजित् ॥ ८ ॥ ततश्च क्षुद्रकस्ततश्च कुंडकस्तस्मादपि सुरथः ॥ ९ ॥ तत्पुत्रश्च सुमित्रः ॥ १० ॥ इत्येते चेक्ष्वाकवो बृहद्ब ला न्वयाः ॥ ११ ॥ अत्रानुवंशश्लोकः ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकूणामयं वंशस्सुमित्रांतो भविष्यति ॥ यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाविष्णुपुराणे चतुर्थांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मागधानां बार्हद्रथानां भावि नामनुक्रमं कथयिष्यामि ॥ १ ॥ अत्र हि वंशे महाबलपराक्रमा जरासंधप्रधाना बभूवुः ॥ २ ॥ जरासंधस्य पुत्रः सहदेवः ॥ ३ ॥ सहदेवा त्सोमापिस्तस्यानुश्रुतश्रवास्तस्याप्ययुतायुस्ततश्च निरमित्रस्तत्तनयस्सुनेत्रस्तस्मादपि बृहत्कर्मा ॥ ४ ॥

ब्रह्मक्षत्रस्येति ॥ संस्थानं समाप्तिम् ॥ १८ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ १ ॥ बृहद्बल स्येति ॥ बृहद्बलोऽभिमन्युहत इति चतुर्थाध्यायांत उक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीवि ष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ब्रह्मक्षत्रस्येति ॥ संस्थानं संस्थितिम् ॥ १८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे एकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ १ ॥ बृहद्बलस्येति ॥ बृहद्बलो भारतयुद्धे अभिमन्युना हत इति यः पूर्वं चतुर्थाध्यायांते कथितस्तस्य पुत्रो बृहत्क्षणः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुम हापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ मागधानामिति ॥ बार्हद्रथानामिति उपरिचरवसोः पुत्रः प्रागुक्तो यः पूर्वो बृहद्रथस्तद्वंश्यानां भाविनामनुक्रमं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ तत्र जरासंधादींश्चतुरः पूर्वोक्तानपि कथासंगत्यर्थमनुवदन्नयुतायुःप्रभृतीन्भाविनः कथयति । जरासंधपुत्र इत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्च सेनजित्ततश्च श्रुतंजयस्ततो विप्रस्तस्य च पुत्रश्शुचिनामा भविष्यति ॥ ५ ॥ तस्यापि क्षेम्यस्ततश्च सुव्रतस्सुव्रताद्धर्मस्ततस्सु श्रवाः ॥ ६ ॥ ततो दृढसेनः ॥ ७ ॥ तस्मात्सुबलः ॥ ८ ॥ सुबलात्सुनीतो भविता ॥ ९ ॥ ततस्सत्यजित् ॥ १० ॥ तस्माद्विश्व जित् ॥ ११ ॥ तस्यापि रिपुंजयः ॥ १२ ॥ इत्येते बार्हद्रथा भूपतयो वर्षसहस्रमेकं भविष्यंति ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ योऽयं रिपुंजयो नाम बार्हद्रथोंत्यः तस्यामात्यो सुनिको नाम भवि ष्यति ॥ १ ॥ स चैनं स्वामिनं हत्वा स्वपुत्रं प्रद्योतनामानमभिषेक्ष्यति ॥ २ ॥ तस्यापि बलाकनामा पुत्रो भविता ॥ ३ ॥ ततश्च विशाखयूपः ॥ ४ ॥ तत्पुत्रो जनकः ॥ ५ ॥ तस्य च नंदिवर्द्धनः ॥ ६ ॥ ततो नंदी ॥ ७ ॥ इत्येतेष्टत्रिंशदुत्तरमष्टशतं पंच प्रद्योताः पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ॥ ८ ॥ ततश्च शिशुनाभः ॥ ९ ॥ तत्पुत्रः काकवर्णो भविता ॥ १० ॥ तस्य च पुत्रः क्षेमधर्मा ॥ ११ ॥ तस्यापि क्षतौजाः ॥ १२ ॥ तत्पुत्रो विधिसारः ॥ १३ ॥ ततश्चाजातशत्रुः ॥ १४ ॥ तस्माद्दर्भकः ॥ १५ ॥ तस्माच्चोदयनः ॥ १६ ॥ तस्मादपि नंदिवर्द्धनः ॥ १७ ॥ ततो महानंदी ॥ १८ ॥ इत्येते शैशनाभा भूपालास्त्रीणि वर्षशतानि द्विषष्ट्यधिकानि भविष्यंति ॥ १९ ॥ महानंदि नस्ततश्शूद्रागर्भोद्भवोतिलुब्धोतिबलो महापद्मनामा नंदः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रांतकारी भविष्यति ॥ २० ॥ ततःप्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यंति ॥ २१ ॥ स चैकच्छत्रामनुल्लंघितशासनो महापद्मः पृथिवीं भोक्ष्यते ॥ २२ ॥ तस्याप्यष्टौ सुतास्सुमाल्याद्या भवितारः ॥ २३ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतीति ॥ तेषां वर्षसंख्या तु कलौ स्वल्पायुष्यसूचने वरक्त्यर्था ॥ १३ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहा पुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ एवं ताव च्छुद्धो भविष्यन्मागधवंशो वार्णितः । इदानीं तमेव वंशं कलिवशेन विजातीयसंकरादिमलीमसं वैराग्यार्थं निरूपयति—योयमित्यादिना सर्वे पृथिव्यां भूभृतो भविष्यंतीत्यंतेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतीति ॥ प्रद्योताः प्रद्योतसंज्ञाः राज्यवर्षसंज्ञा च आयुराद्यल्पत्वदर्शनेन वैराग्यार्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ स चेति ॥ एकादिदशगुणोत्तरेषु त्रयोदशस्थानेषु महापद्मसंज्ञा "तच्च कोटिश्शतगुणा पद्मं शतगुणं पुनः । निखर्वं तद्दशगुणं महापद्ममितीष्यते ॥" महत्पद्मं यस्येति विग्रहेण तावत्संख्यसैन्यस्य धनस्य वा पतिर्महापद्मः । एकमेव च्छत्रं यस्यास्तां पृथिवीम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्य महापद्मस्यानुपृथिवीं भोक्ष्यंति ॥ २४ ॥ महापद्मपुत्राश्चैकं वर्षशतमवनीपतयो भविष्यंति ॥ २५ ॥ ततश्च नवचैतान्नंदान् कौटिल्यो ब्राह्मणस्समुद्धरिष्यति ॥ २६ ॥ तेषामभावे मौर्य्याः पृथिवीं भोक्ष्यंति ॥ २७ ॥ कौटिल्य एव चंद्रगुप्तमुत्पन्नं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २८ ॥ तस्यापि पुत्रो बिंदुसारो भविष्यति ॥ २९ ॥ तस्याप्यशोकवर्द्धनस्ततस्सुयशास्ततश्च दशरथस्ततश्च संयुतस्तत श्शालिशूकस्तस्मात्सोमशर्मा तस्यापि सोमशर्मणश्शतधन्वा ॥ ३० ॥ तस्यानुबृहद्रथनामा भविता ॥ ३१ ॥ एवमेते मौर्य्या दश भूपतयो भविष्यंति अब्दशतं सप्तत्रिंशदुत्तरम् ॥ ३२ ॥ तेषामंते पृथिवीं दश शुंगा भोक्ष्यंति ॥ ३३ ॥ पुष्यमित्रस्सेनापतिस्स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति तस्यात्मजोऽग्निमित्रः ॥ ३४ ॥ तस्मात्सुज्येष्ठस्ततो वसुमित्रस्तस्मादप्युदंकस्ततः पुलिंदकस्ततो घोषवसुस्तस्मादपि वज्रमित्रस्ततो भागवतः ॥ ३५ ॥ तस्माद्देवभूतिः ॥ ३६ ॥ इत्येते शुंगा द्वादशोत्तरं वर्षशतं पृथिवीं भोक्ष्यंति ॥ ३७ ॥ ततः कण्वानेषा भूर्यास्यति ॥ ३८ ॥ देवभूतिं तु शुंगराजानं व्यसनिनं तस्यैवामात्यः कण्वो वसुदेवनामा तं निहत्य स्वयमवनीं भोक्ष्यति ॥ ३९ ॥ तस्य पुत्रो भूमित्रस्तस्यापि नारायणः ॥ ४० ॥ नारायणात्मजस्सुशर्मा ॥ ४१ ॥ एते काण्वायनाश्चत्वारः पंचचत्वारिंशद्वर्षाणि भूपतयो भविष्यंति ॥ ४२ ॥ सुशर्माणं तु काण्वं तद्भृत्यो बलिपुच्छकनामा हत्वांध्रजातीयो वसुधां भोक्ष्यति ॥ ४३ ॥ ततश्च कृष्णनामा तद्भ्राता पृथिवीपतिर्भविष्यति ॥ ४४ ॥ तस्यापि पुत्रः शांतकर्णिस्तस्यापि पूर्णोत्संगस्तत्पुत्रश्शातकर्णिस्तस्माच्च लम्बोदरस्तस्माच्च पिलकस्ततो मेघस्वाति स्ततः पटुमान् ॥ ४५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ ततश्चेति ॥ कौटिल्यो वात्स्यायनविष्णुमित्रगुप्तादिपर्य्यायश्चाणक्यः समुद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति ॥ २६ ॥ २७ ॥ कौटिल्य इति ॥ चंद्रगुप्तं नंदस्यैव शूद्रायां मुरायां जातं मौर्याणां प्रथमम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ ततश्चेति ॥ नन्दानिति नंदं च तत्पुत्रांश्चेत्यर्थः । कौटल्यो वात्स्यायनविष्णुगुप्तादिपर्यायश्चाणक्यस्समुद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति ॥ २६ ॥ २७ ॥ कौटिल्य इति ॥ चंद्रगुप्तमुत्पन्नं नंदस्यैव भार्यायां मुरासंज्ञायां जातम् ॥ २८ ॥ २९॥३०॥३१॥ तेषामिति ॥ पुत्रा वैकार्षाणां दश शुंगाः ॥३२॥ प्रथमं कथं शुंगा भोक्ष्यंतीत्यत्राह--पुष्यमित्र इति ॥ पुष्यमित्रश्शुंगानां प्रथमः ॥ ३३ ॥ तस्येति ॥ ततोग्निमित्रादय इति ॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ शुंगाधीना कथं कण्वानेषा भूर्यास्यतीत्यत आह--देवभूतिमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्चारिष्टकर्मा ततो हालाहलः ॥ ४६ ॥ हालाहलात्पललकस्ततः पुलिंदसेनस्ततः सुंदरस्ततश्शातकर्णिस्तश्शिवस्वातिस्ततश्च गोमतिपुत्रस्तत्पुत्रोऽलिमान् ॥ ४७ ॥ तस्यापि शांतकर्णिस्ततः शिवश्रितस्तश्च शिवस्कंधस्तस्मादपि यज्ञश्रीस्ततो द्वियज्ञस्तस्माच्चंद्रश्रीः ॥ ४८ ॥ तस्मात्पुलोमापिहि ॥ ४९ ॥ एवमेते त्रिंशच्चत्वार्यब्दशतानि षट्पंचाशदधिकानि पृथिवीं भोक्ष्यंति ॥ ५० ॥ आंध्रभृत्यास्सप्ताभीरप्रभृतयो दशगर्दभिनश्च भूभुजो भविष्यंति ॥ ५१ ॥ ततष्षोडश भूपतयो भवितारः ॥५२॥ ततश्चाष्टौ यवनाश्चतुर्दश तुरुष्कारा मुंडाश्च त्रयोदश एकादश मौना एते वै पृथिवीपतयः पृथिवीं दशवर्षशतानि नवत्यधिकानि भोक्ष्यंति ॥ ५३ ॥ ततश्च मौना एकादश भूपतयोऽब्दशतानि त्रीणि पृथिवीं भोक्ष्यंति ॥ ५४ ॥ तेषूत्सन्नेषु कैंकिला यवना भूपतयो भविष्यंत्यमूर्द्धाभिषिक्ताः ॥ ५५ ॥ तेषामपत्यं विंध्यशक्तिस्ततः पुरंजयस्तस्माद्रामचंद्रस्तस्माद्धर्मवर्मा ततो वंगस्ततोभून्नंदनस्ततस्सुनंदी तद्भ्राता नंदियशाश्शुक्रः प्रवीर एते वर्षशतं षड्वर्षाणि भूपतयो भविष्यंति ॥ ५६ ॥ ततस्तत्पुत्रास्त्रयोदशैते बाह्लिकाश्च त्रयः ॥ ५७ ॥ ततः पुष्पमित्राः पट्टमित्रास्त्रयोदशैकलाश्च सप्तांध्राः ॥ ५८ ॥ ततश्च कोसलायां तु नव चैव भूपतयो भविष्यंति ॥ ५९ ॥ नैषधास्तु त एव ॥ ६० ॥ मगधायां तु विश्वस्फटिकसंज्ञोऽन्यान्वर्णान्करिष्यति ॥ ६१ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ एवमिति ॥ एवमेते त्रिंशत् आंध्रा इति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ततश्चेति ॥ एते आभीराद्या अष्टषष्टिर्नृपाः पृथिवीं नवत्यधिकानि त्रयोदशवर्षशतानि भोक्ष्यंति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तेष्विति ॥ भूपतयः अमूर्द्धाभिषिक्ताः ॥ ५५ ॥ तेषामिति ॥ तेषां वंश्यो विंध्यशक्तिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ततश्चेति ॥ कोसलायाम् अयोध्यायाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ मागधायामिति ॥ मागधायां पुर्य्यां विश्वस्फाटिकः क्षत्रमुन्मूल्य कैवर्तादीन् राज्ये स्थापयिष्यति ॥ ६१ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ एवमिति ॥ एते आंध्राश्चिंशत् ॥ ५० ॥ आंध्रेति ॥ आभीरप्रभृतयः आभीराद्याः ॥ ५१ ॥ तत इति ॥ एतेन व्यतिरिक्ताः एकोनानि चतुर्दशाब्दशतानि पृथिवीं भोक्ष्यति ॥ ५२ ॥ आभीराद्यैस्सह गणितानामेव मौनानां पृथग्राज्यत्वात्तद्राज्याब्दसंख्याविशेषमाह–ततश्चेति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तेष्विति ॥ किंकला नाम पुरी तत्र भवाः कैंकिलाः अमूर्धाभिषिक्ताः अक्षत्रियाः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तत इति ॥ एकलाः खंडमंडलपतयः ॥ ५८ ॥ तानेव प्रपंचयति ततश्च कोसलायामित्यादिना अल्पप्रसादा इत्यंतेन । ततश्चेति ॥ कोसलायामयोध्यायाम् ॥ ५९ ॥ नैषधा इति ॥ नैषधाः निषधदेशाधिपतयः ॥ ६० ॥ मागधायामिति ॥ मागधायां पुर्याम् ॥ ६१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कैवर्त्तबटुपुलिंदब्राह्मणाब्राज्ये स्थापयिष्यति ॥ ६२ ॥ उत्साद्याखिलक्षत्रजातिं नव नागाः पद्मवत्यां नाम पुर्यामनुगंगाप्रयागं गया गुप्तांश्च मागधा भोक्ष्यंति ॥ ६३ ॥ कोशलांध्रपुंड्रताम्रलिप्तसमतटपुरीं च देवरक्षितो रक्षिता ॥ ६४ ॥ कलिंगमाहिषमहेंद्रभौमान् गुहा भोक्ष्यंति ॥ ६५ ॥ नैषधनैमिषककालकोशकाञ्जनपदान्मणिधान्यकवंशा भोक्ष्यंति ॥ ६६ ॥ त्रैराज्यमुषिकजनपदान्कनकाह्वयो भोक्ष्यति ॥ ॥ ६७ ॥ सौराष्ट्रावंत्यशूद्राभीराब्नर्मदामरुभूविषयांश्च व्रात्यद्विजाभीरशूद्राद्या भोक्ष्यंति ॥ ६८ ॥ सिंधुतटदाविकोर्वीचंद्रभागाकाश्मीरविषयांश्च व्रात्यम्लेच्छशूद्रादयो भोक्ष्यंति ॥ ६९ ॥ एते च तुल्यकालास्सर्वे पृथिव्यां भूभुजो भविष्यंति ॥ ७० ॥ अल्पप्रसादा बृहत्कोपास्सार्वकाल मनृताधर्मरुचयः स्त्रीबालगोवधकर्त्तारः परस्वादानरुचयोल्पसारास्तमिस्रप्राया उदितास्तमितप्राया अल्पायुषो महेच्छा ह्यल्पधर्मा लुब्धाश्च भविष्यन्ति ॥ ७१ ॥ तैश्च विमिश्रा जनपदास्तच्छीलानुवर्त्तिनो राजाश्रयशुष्मिणो म्लेच्छाचाराश्च विपर्ययेण वर्त्तमानाः प्रजाः क्षपयिष्यंति ॥ ७२ ॥ ततश्चानुदिनमल्पाल्पह्रासव्यवच्छेदाद्धर्मार्थयोर्जगतस्संक्षयो भविष्यति ॥ ७३ ॥ ततश्चार्थ एवाभिजनहेतुः ॥ ७४ ॥ बलमेवाशेषधर्महेतुः ॥ ७५ ॥ अभिरुचिरेव दांपत्यसंबंधहेतुः ॥ ७६ ॥ स्त्रीत्वमेवोपभोगहेतुः ॥ ७७ ॥ अनृतमेव व्यवहारजयहेतुः ॥ ७८ ॥ उन्नतांबुतैव पृथिवीहेतुः ॥ ७९ ॥ ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्वहेतुः ॥ ८० ॥ रत्नधातुतैव श्लाघ्यताहेतुः ॥ ८१ ॥ लिंगधारणमेवाश्रमहेतुः ॥ ८२ ॥ अन्याय मेव वृत्तिहेतुः ॥ ८३ ॥ दौर्बल्यमेवावृत्तिहेतुः ॥ ८४ ॥ अभयप्रगल्भोच्चारणमेव पांडित्यहेतुः ॥ ८५ ॥ अनाढ्यतैव साधुत्वहेतुः ॥ ८६ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ सिंधिति ॥ दाविको देविकातटभवो देशः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अल्पप्रसादा इति ॥ उदितास्तमितप्रायाः क्षणिककल्पाः ॥ ७१ ॥ तैश्चेति ॥ राजाश्रयशुष्मिणः राजाश्रयेणैव शुष्मिणः बलिनः न तु धर्मेण ॥ ७२ ॥ ततश्चेति ॥ अल्पाल्पेत्यादि धर्मार्थयोरल्पाल्पहासरूपेण क्षयाज्जगतो युगपन्नाशः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उन्नतांबुतेति ॥ उन्नतांबुताम् उन्नतस्थले सुलभसुभगजलवत्वं पृथ्वीहेतुः पृथ्वीस्वीकारे हेतुः न तु पुण्यभूमित्वम् । उन्नताम्रतेतिपाठे प्रभूतचूतादिद्रुमवत्त्वम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ सिंधुतटेति ॥ दाविकोर्वी देविका नाम नदी तद्भवा भूः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तेषां स्वभावान्धर्माश्चाहाल्पप्रसादा इत्यादिना जनः क्षयमपेक्ष्यंतीत्यंतेन— अल्पप्रसादा इति ॥ तमिस्रप्रायाः हर्षविषादरहिताः ॥ ७१ ॥ तैश्चेति ॥ राजाश्रयेणैव शुष्मिणो बलिनः न तु धर्मेण ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उन्नतेति ॥ उन्नतांबुता उन्नते गिरितटे अंबुमत्वम् । उन्नताम्रतेति पाठे प्रवृद्धचूतद्रुमत्वम् । रत्नधातुतैवेति पाठे रत्नधातुता श्रेष्ठताम्रादिमत्त्वमेव न तु पुण्यतीर्थादिमत्वम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्नानमेव प्रसाधनहेतुः ॥ ८७ ॥ दानमेव धर्महेतुः ॥ ८८ ॥ स्वीकरणमेव विवाहहेतुः ॥ ८९ ॥ सद्वेषधार्येव पात्रम् ॥ ९० ॥ दूरायतननो दकमेव तीर्थहेतुः ॥ ९१ ॥ कपटवेषधारणमेव महत्त्वहेतुः ॥ ९२ ॥ इत्येवमनेकदोषोत्तरे तु भूमंडले सर्ववर्णेष्वेवं योयो बलवान्सस भूपतिर्भविष्यति ॥ ९३ ॥ एवंचातिलुब्धकराजासहाश्शैलानामंतरद्रोणीः प्रजास्संश्रयिष्यंति ॥ ९४ ॥ मधुशाकमूलफलपत्रपुष्पाद्याहाराश्च भविष्यंति ॥ ९५ ॥ तरुवल्कलपर्णचीरप्रावरणाश्चातिबहुप्रजाश्शीतवातातपवर्षसहाश्च भविष्यंति ॥ ९६ ॥ न च कश्चिन्नयोविंशतिवर्षाणि जीविष्यति अनवरतं चात्र कलियुगे क्षयमायात्यखिल एवैष जनः ॥ ९७ ॥ श्रौतस्मार्त्ते च धर्मे विप्लवमत्यंतमुपगते क्षीणप्राये च कलावशेषजगत्स्रष्टुश्चराचरगुरोरादिमध्यांतरहितस्य ब्रह्ममयस्यात्मरूपिणो भगवतो वासुदेवस्यांशश्शंबलग्रामप्रधानब्राह्मणस्य विष्णुयशसो गृहेष्टगुणर्द्धिसमन्वितः कल्किरूपीजगत्यत्रावतीर्य सकलम्लेच्छदस्युदुष्टाचरणचेतसामशेषाणामपरिच्छिन्नशक्तिमाहात्म्यः क्षयं करिष्यति स्वधर्मेषु चाखिलमेव संस्थापयिष्यति ॥९८॥ अनंतरं चाशेषकलेरवसाने निशावसाने विबुद्धानामिव तेषामेव जनपदानाममलस्फटिकदलशुद्धा मतयो भविष्यंति ॥ ९९ ॥ तेषां च बीजभूतानामशेषमनुष्याणां परिणतानामपि तत्कालकृतापत्यप्रसूतिर्भविष्यति ॥ १०० ॥ तानि च तदपत्यानि कृतयुगानुसारीण्येव भविष्यंति ॥ १०१ ॥

॥ ८७ ॥ दानमेवेति ॥ दानमेव धर्महेतुः न तु यागादिः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ श्रौतस्मार्ते चेति ॥ अष्टगुणा अणिमाद्याः । "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्येशित्ववश्यताः । यत्र कामावसायित्वं महिमेति गुणाष्टकम्" ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

॥ ८७ ॥ दानमेवेति ॥ दानमेव धर्महेतुः न तु यागादिः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ सदिति ॥ सद्वेषधारीदांभिकः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ततः कल्क्यवतारेण कृतयुगप्रवृत्तिमाह—श्रौतस्मार्ते चेत्यादिना । श्रौतस्मार्ते चेति ॥ अष्टगुणार्धैश्वर्यैस्समन्वितः "अणिमा लघिमा प्राप्तिप्राकाम्यं वशितेशिता । यत्र कामावसायित्वं महिमेति गुणाष्टकम् ॥" अन्ये त्वेवं गुणाष्टकमाहुः "अणिमा चैव महिमा लघिमा गरिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमष्टधा ॥" इति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अत्रोच्यते ॥ यथा चंद्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यो बृहस्पतिः ॥ एकराशौ समेष्यंति तदा भवति वै कृतम् ॥ १०२ ॥ अतीता वर्त्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ॥ एते वंशेषु भूपालाः कथिता मुनिसत्तम ॥ १०३ ॥ यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नंदाभिषेचनम् ॥ एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचाशदुत्तरम् ॥१०४ ॥ सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते ह्युदितौ दिवि ॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ १०५ ॥

यथा चंद्रश्चेति ॥ चंद्रादिग्रहणं सर्वग्रहोपलक्षणार्थं चतुर्युगांते सर्वेषां ग्रहाणां मीनांतस्थितेः सर्वग्रहयोगे हि युगम् । यद्वा एषां ग्रहणां चतुर्णामेव योगे कृतं तदर्थं खलु ग्रहबाहुल्यमित्यर्थः "चंद्रार्ककजीवज्ञसिताः कुर्जाकी च यथाक्रमम् । सत्त्वं रजस्तमोपि" इति गोचरोक्तेः । तथा तिष्ये बृहस्पतिरिति पाठेप्ययमेवार्थः । प्रतिद्वादशाब्दं गुरौ कर्कटस्थे कर्कटकमासे अमावास्यायां बहुवारं योगस्यास्य संभवात् तथाप्येकराशौ समेष्यंतीति सहस्रवेशोक्तेर्नातिप्रसंगदोषः ॥ १०२ ॥ राजवंशं निगमयति अतीता इति ॥ १०३ ॥ यावदिति ॥ पंचशतोत्तरं वर्षसहस्रम् । पाठांतरे परीक्षित्समकालं मागधं सोममारभ्य रिपुंजयांतं मागधानां सहस्राब्दत्वस्योक्तत्वात् अनंतरं प्रद्योतशिशुनागानां पंचशताब्दत्वस्योक्तत्वात् सार्द्धसहस्रस्योक्तस्य व्याख्यातं वायूक्तेपि परीक्षिन्नंदांतरं सार्द्धसहस्रमेवेत्युक्तम् । अत एव प्रयास्यंति यदेत्यादिश्लोकस्यायमर्थः—नंदात्प्रभृत्येव प्रसरति कलौ काले यदैते पूर्वाषाढां प्रयास्यंति तदा कलेरधर्मस्य वृद्धिः पूर्वोक्तकृतशब्दस्य धर्मपरत्ववत् लक्षणया नंदान्तं क्षत्रियकुलमिति वचनात् । इहापि शूद्राद्याधिपत्योक्तेश्च अतः पापस्यैव वृद्धिः न तु नियतमानस्य कलेः । अतः कलौ नंदोत्तरकालीनेषु पूर्वाषाढापर्यायेषु स्थिता महर्षयः पापवृद्धये जगत इति नक्षत्रऋषिचारफलोक्तिरेषा न तु कालावच्छेदोक्तिः ॥ १०४ ॥ सप्तर्षीणां त्विति ॥ शकटाकारतारा सप्तकं मुनिमंडलं प्राग्ग्रे तत्र मंडले ईषास्थानीयः प्राच्यां मरीचिः, ततः पश्चान्नयुगंधराकारो वसिष्ठः सभार्यः, ततः पश्चादीषदुन्नत ईषामूलस्थानीयोंगिराः, तदासन्न पश्चिमचतुष्कस्य ऐशान्ये अत्रिः, अत्रेर्याम्यः पुलस्त्यः, पुलस्त्यात्पश्चिमः पुलहः, तदुदीच्यश्चतुष्कवायव्ये क्रतुः, वसिष्ठाद्याम्यां सूक्ष्मतारा अरुंधती तत्र मंडले, उक्तं च पूर्वभागे मरीचिर्भगवान् अपरभागे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात्परतोंगिराः ततोत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुर्भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्यास्तारा वसिष्ठमुनिवरमुपाश्रितारुंधती साध्वी स्थितेति एवं स्थिते यौ पूर्वौ उदये प्रथमं दृश्यौ पुलस्त्यक्रतुसंज्ञौ मुनी शकटस्य पश्चात्यौ तथापि पूर्वउदितौ दृश्येते मध्ये गगनमध्ये तयोः ताभ्यां

कदा कृतयुगो भविष्यतीत्यपेक्षायामाह—यथा चंद्रश्चेति ॥ तिष्यः पुष्यः पुष्यनक्षत्रे चंद्रार्कबृहस्पतियोगे कृतं भविष्यतीत्यर्थः । यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दं कर्कटकस्थे गुरौ अमावास्यायामेतेषां त्रयाणां पुष्यर्क्षे योगस्यात् । तथाप्येकराशौ समेष्यंतीति सहस्रवेशोक्तेर्नातिप्रसंगदोषः ॥ १०२ ॥ उक्तराजवंशं निगमयति । अतीता इति ॥ १०३ ॥ तत्र तत्र क्षत्रवंशमाह—यावदिति ॥ एतद्वर्षसहस्रं पंचाशदधिकं शुद्धक्षत्रवंशोपेतं ज्ञेयम् । ततः प्रद्योतनादिवंशांतरसंचारस्योक्तत्वादित्यर्थः । न तु कालमात्रसंख्येयं तथा सति परीक्षित्समकालं मागधं सोममारभ्य रिपुंजयांतं मागधानां सहस्राब्दवर्तित्वात् अनंतरं प्रद्योतशिशुनागानां च पंचशताब्दवर्तित्वात् सार्धसहस्रोक्तत्वस्यैव व्याघातप्रसंगात् ॥ १०४ ॥ प्रसंगात्कलेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं तत्तज्ज्ञानोपलक्षणमाह—सप्तर्षीणां त्विति ॥ अग्रे शकटाकारतारासप्तकं सप्तर्षिमंडलं तत्रैवमंडले

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतं नृणाम् ॥ ते तु पारीक्षिते काले मघास्वासन्द्विजोत्तम ॥१०६॥ तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ॥ १०७ ॥ यदैव भगवान्विष्णोरंशो यातो दिवं द्विज ॥ वसुदेवकुलोद्भूतस्तदैवात्रागतः कलिः ॥ १०८ ॥ यावत्सपादपद्माभ्यां परस्पर्शेमां वसुंधराम् ॥ तावत्पृथ्वीपरिष्वंगे समर्थो नाभवत्कलिः ॥ १०९ ॥ गते सनातनस्यांशे विष्णोस्तत्र भुवो दिवम् ॥ तत्याज सानुजो राज्यं धर्म पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११० ॥ विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि हि पांडवः ॥ याते कृष्णे चकाराऽथ सोऽभिषेकं परीक्षितः ॥ १११ ॥ प्रया स्यंति यदा चैते पूर्वाषाढां महर्षयः ॥ तदा नंदात्प्रभृत्येष गतिवृद्धिं गमिष्यति ॥ ११२ ॥ यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदा हनि ॥ प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥ ११३ ॥ त्रीणि लक्षाणि वर्षाणां द्विज मानुष्यसंख्यया ॥ षष्टिश्चैव सहस्राणि भवि ष्यत्येष वै कलिः ॥ ११४ ॥

समं समदक्षिणोत्तररेखायां यदश्विन्याद्यन्यतमं नक्षत्रमार्जवेनावतिष्ठते तेन नक्षत्रेण ते युक्ताः शताब्दं तिष्ठंति तेषां प्रत्यक्षं शताब्दस्थित्युक्तिः कलिगताब्दज्ञानोद्दे शार्था ॥१०५॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ कृष्ण इति ॥ यस्मिन् श्रीकृष्णः दिवं जगाम तस्मिन्नहनि तत्क्षण एव कलियुगं प्रतिपन्नम्॥ ११३॥भगवद्व्यानकालत्वेन कलेः प्रस्तावात् तत्संख्या प्रथमांशोक्तापीहानूद्यते त्रीणि लक्षाणीति ॥ अत्र संध्यादिविवर्जिता कलिसंख्योक्ता परीक्षित्काले । कलिसंध्यादित्वात् शतानि तानीत्यत्र तु दिव्यद्वादशाब्दशतमिति संध्यादिसहिता संख्योक्ता ॥ ११४ ॥

अग्रस्थानीयः प्राच्यां मरीचिः । ततः पश्चात् नम्रयुगंधराकारो वसिष्ठस्सभार्यः । ततः पश्चादीषदुन्नत ईषामूलस्थानीयोंगिराः । तदासन्नपश्चिमतारात्चतुष्टयस्यैशान्येऽत्रिः । अत्रेर्याम्यः । पुलस्यः पुलस्त्यस्य पश्चिमे पुलहः । तदुदीच्यश्चतुष्कवायव्ये क्रतुः एवं स्थिते यौ पूर्वौ उदये प्रथमं दृश्येते शकटस्थानस्य पश्चात्पुलस्त्यक्रतुसंज्ञौ तयोस्तत्पूर्वयोश्च मध्ये समं दक्षिणोत्तररेखायाः समदेशावस्थितं यदश्विन्याद्यन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ १०५ ॥ तेनेति ॥ तेन नक्षत्रेण सप्तर्षयः युक्ता नृणामब्दशतं तिष्ठंति ॥ १०६ ॥ तदेति ॥ संध्यांशाभ्यां सह दिव्यद्वादशाब्दशतात्मकः संध्यारूपेण पूर्वमेव प्रविष्टोपि तदा प्रकर्षेण प्रविष्टः संध्यारूपमतिक्रम्य स्वेनैव रूपेण प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ १०७ ॥ एतदेव स्फुटयति—यदैवेति ॥ यदैव कलिरागतः संध्यामतिक्रम्य स्वरूपेणागतः ॥ १०८ ॥ संध्यारूपेण तु पूर्वमेव कलिप्रवेशं सूचयन्नाह—यावदिति ॥ प्रविष्टोपि पृथिव्याः परिष्वंगे कलिस्समर्थो नाभूत् ॥ १०९ ॥ साक्षात्कलिप्रवेशे युधिष्ठिरनिर्गमनादिप्रवृत्तमित्याह—गत इत्यादिद्वाभ्याम् ॥११० ॥ १११ ॥ कलेः प्रवेशमुक्त्वा वृद्धिकालमाह—प्रयास्यंतीति ॥ यदि पूर्वाषाढाम्महर्षयः गमिष्यंति तदा प्रद्योतात्प्रभृति वृद्धिं गच्छतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥ प्रवेशकालस्तु पूर्वोक्त एवेत्याह—यस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नेवाहनीति तस्मिन्क्षणे प्रतिपन्नं प्रविष्टम् ॥ ११३ ॥ संध्यांशौ त्यक्त्वा कलेर्वर्षसंख्यामाह—त्रीणीति ॥ ११४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शतानि तानि दिव्यानां सप्त पंच च संख्यया ॥ निश्शेषेण गते तस्मिन्भविष्यति पुनः कृतम् ॥ ११५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्शूद्राश्च द्विजसत्तम ॥ युगेयुगे महात्मानः समतीतास्सहस्रशः ॥ ११६ ॥ बहुत्वान्नामधेयानां परिसंख्या कुलेकुले ॥ पौनरुक्त्याद्धि साम्याच्च न मया परिकीर्त्तिता ॥ ११७ ॥ देवापिः पौरवो राजा पुरुश्चेक्षाकुवंशजः ॥ महायोगबलोपेतौ कलापग्रामसंश्रितौ ॥ ११८ ॥ कृते युगे त्विहागम्य क्षत्रप्रावर्त्तकौ हि तौ ॥ भविष्यतो मनोर्वंशबीजभूतौ व्यवस्थितौ ॥ ११९ ॥ एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रैर्वसुंधरा ॥ कृतत्रेता द्वापराणि युगानि त्रीणि भुज्यते ॥ १२० ॥ कलौ ते बीजभूता वै केचित्तिष्ठंति वै मुने ॥ यथैव देवापिपुरू सांप्रतं समधिष्ठितौ ॥ १२१ ॥ एष तूद्देशतो वंशस्तवोक्तो भूभुजां मया ॥ निखिलो गदितुं शक्यो नैष वर्षशतैरपि ॥ १२२ ॥ एते चान्ये च भूपाला यैरत्र क्षितिमंडले ॥ कृतं ममत्वं मोहांधैर्नित्यं हेयकलेवरे ॥ १२३ ॥ कथं ममेयमचला मत्पुत्रस्य कथं मही ॥ मद्वंशस्येतिचिंतार्त्ता जग्मुरंतमिमे नृपाः ॥१२४॥ तेभ्यः पूर्वतराश्चान्ये तेभ्यस्तेभ्यस्तथा परे ॥ भविष्याश्चैव यास्यंति तेषामन्ये च येऽप्यनु ॥ १२५ ॥ विलोक्यात्मजयोद्योगं यात्राव्य ग्रान्नराधिपान् ॥ पुष्पप्रहासैश्शरदि हसंतीव वसुंधरा ॥ १२६ ॥ मैत्रेय पृथिवीगीताञ्छ्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ यानाह धर्मध्वजिने जनकायासितो मुनिः ॥ १२७ ॥ पृथिव्युवाच ॥ कथमेष नरेंद्राणां मोहो बुद्धिमतामपि ॥ येन केन सधर्माणोप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥१२८॥

॥११५॥११६॥ बहुत्वादिति ॥ प्रतिकूलं नाम्नामानंत्यपौनरुक्त्याभ्यां परिसंख्या परितः संख्या नोक्ता ॥११७॥११८ ॥ ११९ ॥ एतेनेति ॥ कृतत्रेताद्वापराणि इति युगत्रयं भुक्तिवचनं कलेरल्पक्षत्रत्वात् ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

शतानीति॥निश्शेषेण समस्तेन संध्यांशसहितेन तु तानि प्रसिद्धानि दिव्याब्दानां संख्यया सप्तपंचशतानि द्वादशदिव्याब्दशतानि एष कलिः । ततस्तस्मिन्गते पुनः कृतयुगं भविष्यति ॥११५॥ उत्तरं राजवंशप्रकारमाह—ब्राह्मणा इति ॥११६॥ विस्तरेण किं नोच्यत इत्यत आह—बहुत्वादिति ॥ प्रतिकुलं नाम्नामानंत्यात् प्रायशस्समाननामतया पौनरुक्त्याच्च परितस्ते मया न कीर्तिताः ॥ ११७ ॥ कलावुत्सन्नस्य राजवंशस्य पुनः प्रवृत्तिं माह—देवापिरिति ॥११८॥ कृत इति ॥ क्षत्रस्य प्रकर्षेण आवर्तकौ ॥११९॥ एतेनेति ॥ कलौ क्षत्रियाणामल्पत्वादंते तदुत्सादनाच्च त्रीणि युगानि भुज्यत इत्युक्तम् ॥१२०॥१२१॥१२२॥ राजवंशस्यैव राजवंशप्रवर्तकत्वोक्तेः वैराग्ये तात्पर्यमाह—एते चेति ॥ १२३ ॥ मोहमेवाह—कथं ममेयमित्यादिद्वाभ्याम् ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ एतदेव भूमिगीतैः प्रपंचयन्नाह—मैत्रेयेत्यादिदशभिः ॥ १२७ ॥ कथमिति ॥ केन सधर्माणः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

पूर्वमात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छंति मंत्रिणः ॥ ततो भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषंते तथा रिपून् ॥ १२९ ॥ क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम् ॥ इत्यासक्तधियो मृत्युं न पश्यंत्यविदूरगम् ॥ १३० ॥ समुद्रावरणं याति भूमंडलमथो वशम् ॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ १३१ ॥ उत्सृज्य पूर्वजा याता यां नादाय गतः पिता ॥ तां मामतीव मूढत्वाज्जेतुमिच्छंति पार्थिवाः ॥ १३२ ॥ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः ॥ जायतेत्यंतमोहेन ममत्वादतचेतसाम् ॥ १३३ ॥ पृथ्वी ममेयं सकला ममैषा मदन्वयस्यापि च शाश्वतीयम् ॥ योयो मृतेऽन्यत्र बभूव राजा कुबुद्धिरासीदिति तस्यतस्य ॥ १३४ ॥ दृष्ट्वा ममत्वादतचित्तमेकं विहाय मां मृत्युवशं व्रजंतम् ॥ तस्यानुयस्तस्य कथं ममत्वं हृद्यास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥ १३५ ॥ पृथ्वी ममैषाऽऽशु परित्यजैनां वदंति ये दूतमुखैस्स्वशत्रून् ॥ नराधिपास्तेषु ममातिहासः पुनश्च मूढेषु दयाऽभ्युपैति ॥ १३६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येते धरणीगीताश्श्लोका मैत्रेय यैश्श्रुताः ॥ ममत्वं विलयं याति तपत्यर्के यथा हिमम् ॥ १३७ ॥ इत्येष कथितः सम्यङ्मनोर्वंशो मया तव ॥ यत्र स्थितिप्रवृत्तस्य विष्णोरंशांशका नृपाः ॥ १३८ ॥

॥ १२९ ॥ १३० ॥ राजमुक्त्योरिंद्रियजयसाध्यत्वे किं मुक्तिं हित्वा अल्पेन राज्येनेत्याह—समुद्रेति ॥ १३१ ॥ उत्सृज्येति ॥ यां भुवम् उत्सृज्य नादायैव पितामहाद्या याताः पिता च गतः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ पृथ्वीति ॥ पृथ्वी ममेयमिति भिन्नवक्तृवाक्यभंग्यः तत्र भूरेषा ममेत्येकः । इयं ममेत्यन्यः । अपरो ममेयं शाश्वतीति वदन्नेव योयो राजा मृतो लोकांतरे जातस्तस्य तस्यापि इह प्राङ्मरणादियं भूर्ममेति बुद्धिरासीत् । मृतेन्यत्रेति पाठे अन्यत्र प्राचीने राज्ञि मृते अथान्यो यो बभूव राजा तस्याप्येवं दुर्बुद्धिरासीत् ॥ १३४ ॥ दृष्ट्वेत्यादि ॥ तस्यानु यः परः मां त्यक्त्वा मृतं दृष्ट्वा यस्ततः परो नृपस्स्यात् तस्य हृदि मत्प्रभवं भुविषयं ममत्वं कथमास्पदं करोति ॥ १३५ ॥ पृथ्वीति ॥ इत्येवं ममत्वकारिषु ममातिहासो भवति दया चाभ्युपैति मामिति शेषः । दयामुपैमीति वा पाठः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

अचिरविनाशिनः ॥ १२८ ॥ पूर्वमिति ॥ पूर्वमात्मजयं कृत्वेति इंद्रियजयलंपटानां मंत्रिभृत्यादिजयासंभवात् ॥ १२९ ॥ १३० ॥ समुद्रेति ॥ एवं च सर्वमात्मसात्कुर्वतो यद्यपि भूमंडलं वशं याति तथाप्यात्मजयात्साध्यं कियदेतत्फलमनित्यं राज्यं तस्मादात्मजये सति मुक्तिरेवात्यंतिकं फलं भवति ॥ १३१ ॥ नित्यतामेवाह—उत्सृज्येति ॥ पूर्वजाः पितामहाद्याः ॥ १३२ ॥ किं च वैरादिदोषादप्यनुपादेयं राज्यमित्याह—मत्कृत इति ॥ १३३ ॥ पृथ्वी ममेयमिति ॥ बहूनां ममत्वोद्रेकवाक्यान्येवं व्यर्थानि मृतेन्यत्र पूर्वस्मिन् राज्ञि मृते यो यो राजा बभूव तस्य तस्येयं कुबुद्धिरासीत् ॥ १३४ ॥ दृष्ट्वेति ॥ बंधुपुत्रादिराज्यासक्तं मृतं दृष्ट्वा तत्पुत्रपौत्रासक्तिरप्यतिविचित्रमित्याह—तस्येति ॥ तस्य हृदि भूविषयं ममत्वं कथमास्पदं करोति ॥ १३५ ॥ पृथ्वीति ॥ तेषु भूतेषु मूढेषु ममातिहासो भविष्यति ॥ १३६ ॥ अस्यांशस्य श्रवणफलमाह शृणोतीत्यतदिना—शृणोतीति ॥ पुण्यकीर्तिनां राज्ञां श्रवणात् पापक्षयः धनधान्यादिलाभश्च भवति ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शृणोति य इमं भक्त्या मनोर्वंशमनुक्रमात् ॥ तस्य पापमशेषं वै प्रणश्यत्यमलात्मनः ॥ १३९ ॥ धनधान्यर्द्धिमतुलां प्राप्नोत्यव्याहतेंद्रियः ॥ श्रुत्वैवमखिलं वंशं प्रशस्तं शशिसूर्ययोः ॥ १४० ॥ इक्ष्वाकुजह्नुमांधातृसगराविक्षितान्रघून् ॥ ययातिनहुषाद्यांश्च ज्ञात्वा निष्ठामुपागतान् ॥ १४१ ॥ महाबलान्महावीर्याननन्तधनसंचयान् ॥ कृतान्कालेन बलिना कथाशेषान्नराधिपान् ॥ १४२ ॥ श्रुत्वा न पुत्रदारादौ गृहक्षेत्रादिके तथा ॥ द्रव्यादौ वा कृतप्रज्ञो ममत्वं कुरुते नरः ॥ १४३ ॥ तप्तं तपो यैः पुरुषप्रवीरैरुद्बाहुभिर्वर्षगणाननेकान् ॥ इष्ट्वा सुयज्ञैर्बलिनोतिवीर्याः कृतानुकालेन कथावशेषाः ॥ १४४ ॥ पृथुस्समस्तान्विचचार लोकानव्याहतो यो विजितारिचक्रः ॥ स कालवाताभिहतः प्रणष्टः क्षिप्तं यथा शाल्मलितूलमग्नौ ॥ १४५ ॥ यः कार्त्तवीर्यो बुभुजे समस्तान्द्वीपान्समाक्रम्य हतारिचक्रः ॥ कथाप्रसंगेष्वभिधीयमानस्स एव संकल्पविकल्पहेतुः ॥ १४६ ॥ दशाननाविक्षतराघवाणामैश्वर्यमुद्भासितदिङ्मुखानाम् ॥ भस्मापि शिष्टं न कथं क्षणेन भ्रूभंगपातेन धिगंतकस्य ॥ १४७ ॥ कथाशरीरत्वमवाप यद्वै मांधातृनामा भुवि चक्रवर्त्ती ॥ श्रुत्वापि तत्को हि करोति साधुर्ममत्वमात्मन्यपि मंदचेताः ॥ १४८ ॥

॥ १३९ ॥ १४० ॥ इक्ष्वाक्विति ॥ निष्ठा नाशम् ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ य इति ॥ संकल्पविकल्पहेतुः संकल्पस्य मनसः विकल्पः संशयः तस्य हेतुः किमेवंविधः कश्चिदासीन्न वेति संशयस्य निमित्तम् ॥ १४६ ॥ दशाननेति ॥ भस्मापि कथं न जातं कथं न तिष्ठति । यद्वा तेषामैश्वर्यस्य निश्शेषदग्धत्वात् भस्मावस्थमपि न जातमिदं कथमित्याश्चर्ये ॥ १४७ ॥ कथाशरीरत्वमिति ॥ आत्मनि अहंत्वाश्रये देहेपि किमुत ममत्वास्पदे पुत्रकलत्र क्षेत्रादौ ॥ १४८ ॥

॥ १३९ ॥ १४० ॥ इक्ष्वाक्विति ॥ निष्ठामंतम् ॥ १४१ ॥ महाबलानिति ॥ अनन्तो धनसंचयो येषां तान् ॥ १४२ ॥ श्रुत्वेति ॥ तन्नाशानुसंधानान्ममतानिवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ य इति ॥ संकल्पविकल्पहेतुः संकल्पात्मकस्य मनसो विकल्पहेतुः एवं भूतः कश्चिदासीद्वा न वेति संशयनिमित्तमेव भवति । चिरकालातीतत्वात् तत्सद्भावेपि संदेह इत्यर्थः ॥ १४६ ॥ दशाननेति ॥ उद्भासितानि दिशां मुखानि यैस्तेषां रावणादीनां क्षणमात्रप्रवृत्तेनांतकस्य भ्रूभंगपातेन भस्मापि कथं नावशिष्टं निश्शेषमेव कथं विनष्टाः अतो धिगैश्वर्यमित्यर्थः । रावणादिग्रहणं लोकदृष्टिमात्रेण वैराग्यार्थम् ॥ १४७ ॥ कथाशरीरत्वमिति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भगीरथाद्यास्सगरं ककुत्स्थो दशननो राघवलक्ष्मणौ च ॥ युधिष्ठिराद्याश्च बभूवुरेते सत्यं न मिथ्या क्व नु ते न विद्मः ॥ १४९ ॥ ये सांप्रतं ये च नृपा भविष्याः प्रोक्ता मया विप्रवरोग्रवीयाः ॥ एते तथाऽन्ये च तथाभिधेयाः सर्वे भविष्यंति यथैव पूर्वे ॥ १५० ॥ एत द्विदित्वा न नरेण कार्यं ममत्वमात्मन्यपि पंडितेन ॥ तिष्ठंतु तावत्तनयात्मजायाः क्षेत्रादयो ये च शरीरिणोऽन्ये ॥ १५१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे चतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ श्रीविष्णुमहापुराणे चतुथाशः समाप्तः ॥

॥ १४९ ॥ य इति ॥ पूर्वे अधिपा इव वर्त्तमाना भविष्याश्च नष्टा भविष्यंति इत्यभिधेयाः ॥ १५० ॥ उक्तमर्थं संक्षिपन्नाह—एतद्विदित्वेति ॥ १५१ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे चतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशः समाप्तः ॥

आत्मनि देहेपि किमुत पुत्रक्षेत्रादौ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ य इति ॥ यथा पूर्वे तथान्येप्यभिधेया भविष्यंति कथामात्रशेषा भविष्यंतीत्यर्थः ॥ १५० ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह—एतद्विदित्वेति ॥ १५१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां चतुर्थांशे चतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ श्रीधरीये चतुर्थांशस्समाप्तः ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

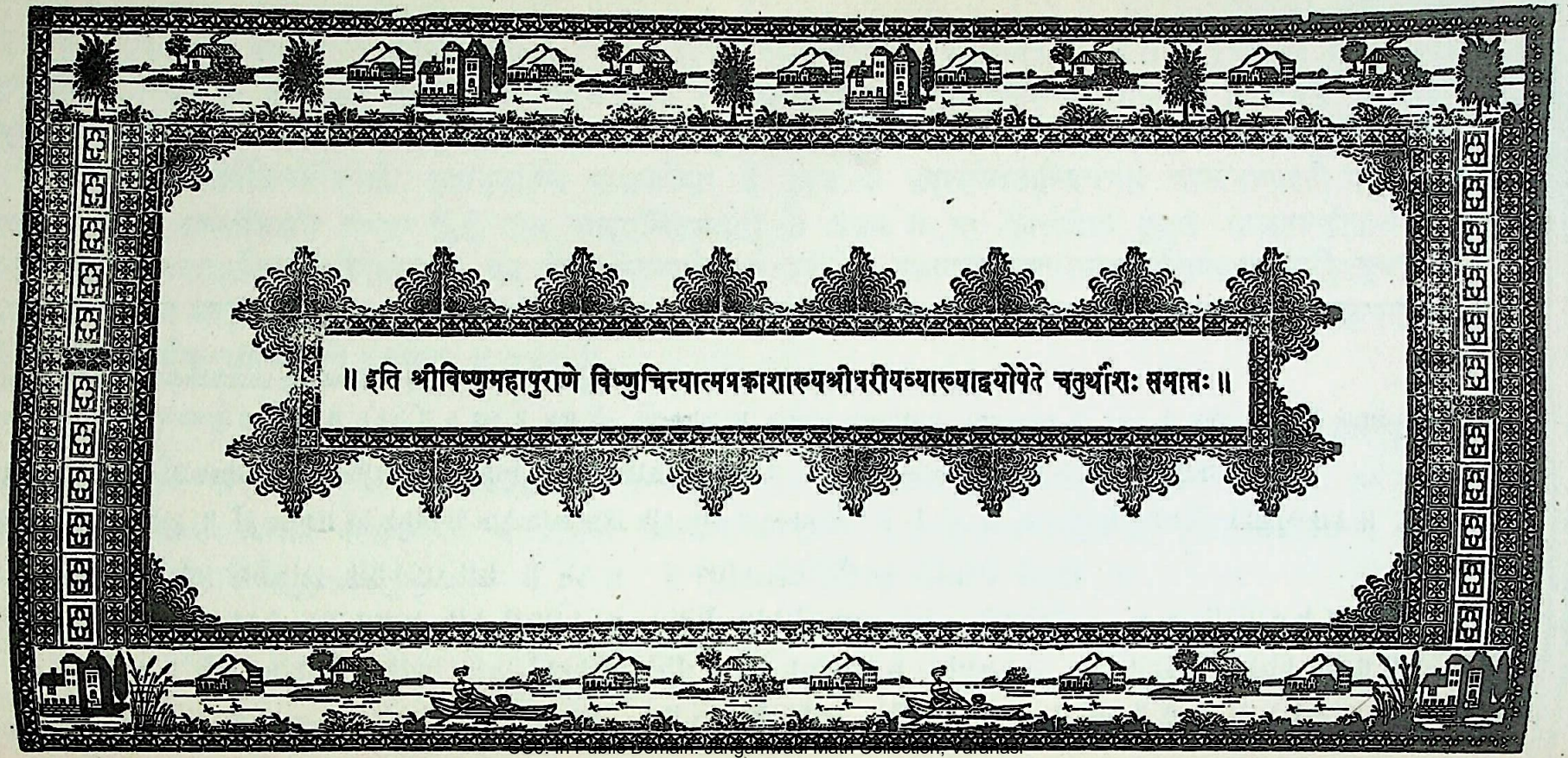

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ अथ श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुचित्त्यात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीय
व्याख्याद्वयोपेते पञ्चमांशः प्रारभ्यते ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ मैत्रेय उवाच॥ नृपाणां कथितस्सर्वो भवता वंशविस्तरः ॥ वंशानुचरितं चैव यथावदनुवर्णितम् ॥ १ ॥ अंशावतारो ब्रह्मर्षे योऽयं यदुकुलोद्भवः ॥ विष्णोस्तं विस्तरेणाहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ चकार यानि कर्माणि भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ अंशांशेनावतीर्योर्व्यां तत्र तानि मुने वद ॥ ३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय श्रूयतामेतद्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ विष्णोरंशांशसंभूतिचरितं जगतो हितम् ॥ ४ ॥ देवकस्य सुतां पूर्वं वसुदेवो महामुने ॥ उपयेमे महाभागां देवकीं देवतोपमाम् ॥ ५ ॥ कंसस्तयोर्वररथं चोदयामास सारथिः ॥ वसुदेवस्य देवक्या संयोगे भोजनंदनः ॥ ६ ॥ अथांतरिक्षे वागुच्चैः कंसमाभाष्य सादरम् ॥ मेघगंभीरनिर्घोषं समाभाष्येदमब्रवीत् ॥७॥ यामेतां वहसे मूढ सह भर्त्रा रथे स्थिताम् ॥ अस्यास्तवाष्टमो गर्भः प्राणानपहरिष्यति ॥ ८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्याकर्ण्य समुत्पात्य खड्गं कंसो महाबलः ॥ देवकीं हंतुमारब्धो वसुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ९ ॥ न हंतव्या महाभाग देवकी भवताऽनघ ॥ समर्पयिष्ये सकलान्गर्भानस्योदरोद्भवान् ॥ १० ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ अथ विष्णुचित्ती ॥ नृपाणामिति ॥ उक्तश्चतुर्थेंशे लोकज्ञापकधर्मप्रवर्त्तकः क्षत्रवंशः ॥ १ ॥ अंशावतार इति ॥ विष्णोः व्यापकस्य नारायणस्य "अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतेः ॥ २ ॥ चकारेति ॥ भगवान् पुरुषोत्तमः परव्यूहविभवादिषु सर्वत्र स्वरूपरूपगुणादिभिः परिपूर्ण एव सन् इच्छागृहीतपरिच्छिन्नदेवमनुष्यादिदेहतया अंश इति अंशांत इति च व्यपदिश्यते । कृष्णावतारेष्वपि विश्वरूपदर्शनाद्यतिमानुषप्रवृत्तौ सर्वैश्वर्य्यस्य व्यक्तत्वात् ॥३॥ मैत्रेयेति ॥ संभूतिश्चरितं च संभूतिचरितम् ॥४॥५॥ कंस इति ॥ वररथं कल्याणरथम् । वधूश्च वरश्च वरौ तयो रथम् इति वा ॥ ६ ॥ अथेत्यादि ॥ अत्र वाक्कुच्छब्देनाशरीरी वक्ता लक्ष्यते आभाष्य सादरमिति समासपदमाभाष्यार्थे यथा सादरः स्यात्तथा तं समाभाष्य आमंत्र्य॥७॥८॥९॥ न हंतव्येति॥

॥ अथ श्रीधरी ॥ अथातः पञ्चमांशः श्रीकृष्णलीलामहोदयः । बिन्दुमाधवतोषाय यथामति वितन्यते ॥ १ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं श्रीकृष्णावतारप्रकारं तच्चरित्रादि च पृच्छति नृपाणामित्यादित्रिभिर्मैत्रेयः ॥ १ ॥ अंशावतार इति ॥ विष्णोरंशावतारः परब्रह्मण एव परिच्छेदाकारेणावतारः । विस्तरेणेति यदर्थं यथा च येन प्रकारेणासाववतारो जात इत्याद्यशेषतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २ ॥ तच्चरितानि च विस्तरेण वदेत्याह—चकारेति ॥ परब्रह्मणोंऽश इवांशः क्षीराब्धिशायी तस्यांश इवांशो यो नराकारः तेनावतीर्य यत्र यानि चकार तानि वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ मैत्रेयेति ॥ संभूतिश्च चरितञ्चेति द्वंद्वैक्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कंस इति ॥ वररथंकल्याणार्थंरथं कोटिस्थित्या सारथिरिव स्थितः चोदयामासेत्यर्थः । संयोगे वैवाहिके संबंधे ॥ ६ ॥ अथेति ॥ अंतरीक्षे अशरीरवागाभाष्य सादरमाभाष्ये वक्तव्ये यथा सादरस्स्यात्तथा उच्चैस्समाभाष्य संबोध्य मेघस्य गंभीरो निर्घोषो यथा भवत्येवमिदं वक्ष्यमाणवाक्यम् अब्रवीदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतीति ॥ आरब्धः कर्त्तरि क्तः । हंतुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ न हंतव्येति ॥ अस्योदरोद्भवानित्यत्रार्षस्संधिः । अस्य कलत्रस्येति वा । अस्य तवेति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तथेत्याह ततः कंसो वसुदेवं द्विजोत्तम ॥ न घातयामास च तां देवकीं सत्यगौरवात् ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भूरिभारावपीडिता ॥ जगाम धरणी मेरौ समाजं त्रिदिवौकसाम् ॥ १२ ॥ स ब्रह्मकान्सुरान्सर्वान्प्रणिपत्याऽथ मेदिनी ॥ कथयामास तत्सर्वं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥ भूमिरुवाच ॥ अग्निस्सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यः परो गुरुः ॥ ममाप्यखिललोकानां गुरुर्नारायणो गुरुः ॥ १४ ॥ प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा पूर्वेषामपि पूर्वजः ॥ कलाकाष्ठानिमेषात्मा कालश्चाव्यक्तमूर्त्तिमान् ॥ १५ ॥ तदंशभूतस्सर्वेषां समूहो वस्सुरोत्तमाः ॥ १६ ॥ आदित्या मरुतस्साध्या रुद्रा वस्वश्विवह्नयः ॥ पितरो ये च लोकानां स्रष्टारो ऽत्रिपुरोगमाः ॥ १७ ॥ एते तस्याप्रमेयस्य विष्णो रूपं महात्मनः ॥ १८ ॥ यक्षराक्षसदैतेयपिशाचोरगदानवाः ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव रूपं विष्णोर्महात्मनः ॥ १९ ॥

अस्योदरोद्भवानित्यार्षसंधिः । यद्वा अस्य तवेत्यन्वयः । अथ वा अस्य मम उदरोद्भवान् इति वा । "अंगादंगात्" इति श्रुतेः "पुमान् पुंसोधिके शुक्रे" इत्यादिस्मृतिवचनाच्च ॥ १० ॥ तथेति ॥ तथेत्यंगीकृत्य कंसः देवकीं न घातयामास । स्वार्थे णिच् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अग्निरित्यादि ॥ नारायणोगुरुरिति ॥ अगुरुः गुरुरहितः । अत्र गुरुशब्दः कारणवाची "अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः । लोकास्त्रयस्तेन भवंति दत्ता यः कांचनं गां च महीं च दद्यात्" इति संवर्त्तस्मृतेः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तदंशभूत इति ॥ तदंशभूतः तच्छरीरभूतः । उत्तरत्र रूपं विष्णोर्महात्मनः 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इत्यादेर्दर्शनात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

वा । यद्वा 'असु क्षेपणे' इति धातोरस्येति हिलोपे रूपम् । मया समर्पितान्यत्र क्वापि यथेच्छं क्षिपेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अतश्चारिभयात्कंसे देवकीप्रसूतिप्रतीक्षया स्थिते सति भारपीडितया धरण्या प्रार्थितैर्देवैस्सं स्तुत्य प्रसादितो विष्णुः षड्गर्भादिपूर्वमवततारेति वक्तुमाह—एतस्मिन्नेवेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति—एतस्मिन्निति ॥ धरणी गोरूपेण जगामेति ज्ञेयम् । 'गौर्भूत्वाश्रुमुखी' इति शुकोक्तेः ॥ १२ ॥ स ब्रह्मकानिति ॥ तत्सर्वं दैत्यभारपीडादि ॥ १३ ॥ अग्निरिति ॥ अग्निरित्यादेरयमर्थः । यथाग्निस्सुवर्णस्य गुरुर्जनकः "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वैष्णवी सूर्यसुताश्च गावः" इति स्मृतेः । अतो यथा अग्निस्सुवर्णस्य मलदहने रक्षति सुवर्णं यथा च गवां सूर्यः परो गुरुः अतस्ताः पर्जन्यरूपेण पुष्णाति गावो रश्मयो वा अर्थतस्तान्यथा वर्धयति तथा ममापि नारायणो गुरुः । यतोसावखिललोकानां गुरुः स एव नारायणो भारहर्ता पालकश्च । तथापि साक्षाद्विज्ञातो ममासामर्थ्याद्भवतां च तदंशत्वाद्भवंतो मया भारापहरणाय प्रार्थ्यंत इति ॥ १४ ॥ प्रजापतिपतिरिति ॥ कालश्च तदंशभूतस्तच्छक्तित्वात् ॥ १५ ॥ तदंशभूत इति ॥ सर्वेषां वः युष्माकं च समूहस्तदंशभूतः विश्वरूपत्वात्तस्य ॥ १६ ॥ एतदेव प्रपंचयति आदित्या इत्यादिसार्धैस्त्रिभिः । आदित्या इति ॥ वसवश्चाश्विनौ च वह्नयश्चेति विग्रहः ॥ १७ ॥ एत इति ॥ महात्मनो विश्वरूपस्य विष्णो रूपम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ग्रहर्क्षतारकाचित्रगगनाग्निजलानिलाः ॥ अहं च विषयाश्चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ २० ॥ तथा चानेकरूपस्य यस्य रूपाण्य हर्निशम् ॥ बाध्यबाधकतां यांति कल्लोला इव सागरे ॥ २१ ॥ तत्सांप्रतममी दैत्याः कालनेमिपुरोगमाः ॥ मर्त्यलोकं समाक्रम्य बाधन्तेऽ हर्निशं प्रजाः ॥ २२ ॥ कालनेमिर्हतो योऽसौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ उग्रसेनसुतः कंसस्संभूतस्स महासुरः ॥ २३ ॥ अरिष्टो धेनुकः केशी प्रलंबो नरकस्तथा ॥ सुंदोऽसुरस्तथात्युग्रो बाणश्चापि बलेस्सुतः ॥ २४ ॥ तथान्ये च महावीर्या नृपाणां भवनेषु ये ॥ समुत्पन्ना दुरात्मान स्तान्न संख्यातुमुत्सहे ॥ २५ ॥ अक्षोहिण्योत्र बहुला दिव्यमूर्त्तिधरास्सुराः ॥ महाबलानां दृप्तानां दैत्येन्द्राणां ममोपरि ॥ २६ ॥ तद्भूरिभार पीडार्त्ता न शक्नोम्यमरेश्वराः ॥ बिभर्त्तुमात्मानमहमिति विज्ञापयामि वः ॥ २७॥ क्रियतां तन्महाभागा मम भारावतारणम् ॥ यथा रसातलं नाहं गच्छेयमतिविह्वला ॥ २८ ॥ इत्याकर्ण्य धरावाक्यमशेषैस्त्रिदशेश्वरैः ॥ भुवो भारावतारार्थं ब्रह्मा प्राह प्रचोदितः ॥ २९ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेव दिवौकसः ॥ अहं भवो भवंतश्च सर्वे नारायणात्मकाः ॥ ३० ॥ विभूतयश्च यास्तस्य तासामेव परस्परम् ॥ आधिक्यन्यूनताबाध्यबाधकत्वेन वर्त्तते ॥ ३१ ॥ तदागच्छत गच्छामः क्षीराब्धेस्तटमुत्तमम् ॥ तत्राराध्य हरिं तस्मै सर्वं विज्ञापयाम वै ॥ ॥ ३२ ॥ सर्वथैव जगत्यर्थे स सर्वात्मा जगन्मयः ॥ सत्त्वांशेनावतीर्योर्व्यां धर्मस्य कुरुते स्थितिम् ॥ ३३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र सह देवैः पितामहः ॥ समाहितमनाश्चैवं तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥ ३४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ द्वे विद्ये त्वमनाम्नायपरा चैवापरा तथा ॥ त एव भवतो रूपे मूर्त्तामूर्त्तात्मिके प्रभो ॥ ३५ ॥

ग्रहर्क्षेति ॥ ऋक्षाणि नक्षत्राणि । तारका अश्विन्यादयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अक्षौहिण्य इति ॥ "अक्षौहिण्याः सप्ततिरष्टशतान्ये कविंशतिसहस्रम् । द्विरदास्तथा रथास्तत्रिपंचगुणकास्तुरंगकनराः" ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विभूतय इत्यादि ॥ तासामेवाधिक्यन्यूनता परस्परं बाध्यबाधकत्वेन वर्त्तते बाध्यबाधकत्वे हेतुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ द्वे विद्ये इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ द्वे विद्ये इति ॥ अनाम्नाय

प्रहेति ॥ ग्रहादिभिश्चित्रमिति गगनविशेषादेव तेषामपि तद्रूपतोक्ता । अहं च भूः विषयाश्शब्दादयः ॥ २० ॥ एतस्यैव रूपं चेत्सर्वं कुतोन्योन्यविरोधस्तत्राह—तथा चेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ ननु काल नेमिः प्रागेव हतस्तत्राह—कालनेमिरिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अक्षौहिण्य इति ॥ अक्षौहिणीसंख्या भारतोक्ता "अक्षौहिणी प्रसंख्या तु रथानां दंतिनां तथा । एकविंशतिसाहस्रं शतान्यष्टौ च सप्ततिः ॥ ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ॥ नराणामपि पंचाशच्छतानि त्रीणि चैव हि ॥ पंचषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट् प्राहुरेवमक्षौहिणीं बुधाः ॥" ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतीति ॥ अशेषत्रिदशेश्वरैस्सह धराया वाक्यमाकर्ण्य धरयैव प्रचोदितो ब्रह्मा प्राह ॥२९॥ ३० ॥ विभूतय इति ॥ आधिक्यं बाधकत्वेन न्यूनता च बाध्यत्वेन वर्तत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ द्वे विद्येति ॥ अनाम्नाय

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

द्वे ब्रह्मणी त्वणीयोतिस्थूलात्मन्सर्व सर्ववित् ॥ शब्दब्रह्मपरं चैव ब्रह्म ब्रह्ममयस्य यत् ॥ ३६ ॥ ऋग्वेदस्त्वं यजुर्वेदस्सामवेदस्त्वथर्वणः ॥ शिक्षा कल्पो निरुक्तं च च्छंदो ज्योतिषमेव च ॥ ३७ ॥ इतिहासपुराणे च तथा व्याकरणं प्रभो ॥ मीमांसा न्यायशास्त्रं च धर्मशास्त्राण्यधोक्षज ॥ ॥ ३८ ॥ आत्माऽऽत्मदेहगुणवद्विचाराचारि यद्वचः ॥ तदप्याद्यपते नान्यदध्यात्मात्मस्वरूपवत् ॥ ३९ ॥ त्वमव्यक्तमनिर्देश्यमचिंत्यानाम वर्णवत् ॥ अपाणिपादरूपं च शुद्धं नित्यं परात्परम् ॥ ४० ॥

आम्नायापरिच्छेद्य द्वे विद्ये इति शब्दजन्यं विवेकजन्यं च ज्ञानमुच्यते ॥ "आगमोत्थं विवेकाच द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम्" इति हि वक्ष्यति ब्रह्मपरं ब्रह्मविषयं शब्दब्रह्मागमोत्थं ज्ञानं परं चैव ब्रह्मविवेकजं ज्ञानं ब्रह्मविषये विवेकजशब्दब्रह्मविषयागमजज्ञानात्मिके परापरे द्वे विद्ये इत्यन्वयः। त्वद्रूपे इत्यर्थः। ते उपनिषत्प्रसिद्धे मूर्त्तामूर्तात्मिके द्वे ब्रह्मणी प्रकृतिपुरुषौ च भवत एव रूपे । अणीयोतिस्थूलात्मन् अणीयसामतिस्थूलानां चात्मभूत । अथ वा अनाम्नाय इत्यनादिरकृतुरि तिवदध्ययनादिविधेरवश्यं भवतो रूपे निरूपके मूर्तामूर्तात्मिके मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मविषयतया तदात्मिके शब्दब्रह्मपरब्रह्मरूपे द्वे ब्रह्मशब्दवाच्ये मूर्त्तामूर्त्तात्मिके परावररूपे द्वे विद्ये त्वम् ते एव भवतो रूपे इत्यन्वयः ॥ ३५॥ ३६ ॥ कर्मप्रतिपादक ऋग्वेदाद्यागमोपि त्वद्रूपमित्याह ऋग्वेद-इत्यादिना ॥ ३७॥ ३८॥ ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागोपि त्वद्रूपमि त्याह—आत्मात्मेति॥ अत्र प्रथमेनात्मशब्देन जीवपरावुच्येते द्वितीयेन सूक्ष्मशरीरम् । देहस्स्थूलशरीरम् । गुणवदव्यक्तम् । एवमुभयात्मोभयदेहाव्यक्तविषयं विचारमाचर यदुपनिषद्वाक्यं तच्च त्वत्तो नान्यत् ॥ ३९ ॥ यथात्मानं देहमधिकृत्य वर्त्तमानतयाध्यात्मनो जीवस्य स्वरूपं त्वत्तो नान्यत्तद्वन्मुक्तोपि त्वद्रूपमित्याह—त्वमव्यक्तमिति ॥ अव्यक्तं बाह्येंद्रियागोचरम् अनिर्देश्यमितरसजातीयतया अचिंत्यं मनसा अनाम देवमनुष्यादिनामरहितम् अवर्णं पीतशुक्लादिवर्णहीनं शुद्धं क्लेशकर्मादिनिर्मुक्तं परं पदं

स्साक्षाद्वेदस्याप्यविषयभूतः तत्संबुद्धिः । "द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च" इति श्रुतिप्रोक्ते । परापरब्रह्मविषये द्वे विद्ये त्वं ते एव तद्विषयभूते परापरे ब्रह्मणी मूर्तामूर्तात्मिके भवतो रूपे ॥ ३५ ॥ एतदेव स्फुटयति द्वे ब्रह्मणी त्विति ॥ द्वे ब्रह्मणी भवतो रूपे इत्यन्वयः । एतदेव संबोधनद्वारेण दर्शयति । अणीयस्सूक्ष्मतम अतिस्थूलात्मन् विराड्रूप अत एव सर्वविश्वरूप सर्ववित्सर्वज्ञ यज्जापकं शब्दब्रह्म यच्च जाप्यं परं ब्रह्म तद्वै परब्रह्मात्मकस्य भवतो रूपे इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ तत्र कर्मविषयं शब्दब्रह्मत्वमित्याह—ऋग्वेद इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ परब्रह्मविषयमपि शब्दब्रह्मत्वमेवेत्याह—आत्मेति ॥ आत्मात्मशब्दाभ्यां जीवपरमात्मानौ देहशब्देन स्थूलसूक्ष्मशरीरे गुणवच्छब्देन तत्कारणमव्याकृतम् । एतेषां विचारमाचरतीति तथा एवं विचारं क्रियमाणे यदध्यात्मस्वरूपं त्वंपदलक्ष्यम् । आत्मस्वरूपं च तत्पदलक्ष्यं तद्ब्रह्म फलभूतमस्ति । यस्मिन्वचसि तत्तथाभूतमुपनिषद्वाक्यं तत्त्वत्तोन्यन्नभवति । भो आद्यपते ब्रह्मादिस्वामिन् । यद्वा ऋग्वेदादिपदैरेतैरुपनिषद्रूपत्वस्याप्युक्तत्वादनेन श्लोकेन सांख्ययोगाद्यनुसारि तत्तथाचार्योपदेश वचोरूपाद्गोचत इति व्याख्येयम् ॥३९॥ शब्दब्रह्मरूपतामित्युक्त्वा परब्रह्मरूपतामाह—त्वमिति॥ अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरम्, अनिर्देश्यं वाचामगोचरम्, अचिंत्यं मनसामप्यगोचरम्। अचिन्त्यं च तदनाम वर्णवच्च पाणिपाद

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शृणोष्यकर्णः परिपश्यसि त्वमचक्षुरूपो बहुरूपरूपः ॥ अपादहस्तो जवनो ग्रहीता त्वं वेत्सि सर्वं न च सर्ववेद्यः ॥ ४१ ॥ अणोरणीयां समसत्स्वरूपं त्वां पश्यतो ज्ञाननिवृत्तिरग्र्या ॥ धीरस्य धीरस्य बिभर्त्ति नान्यद्वरेण्यरूपात्परतः परात्मन् ॥ ४२ ॥ त्वं विश्वनाभिर्भुव नस्य गोप्ता सर्वाणि भूतानि तवांतराणि ॥ यद्भूतभव्यं यदणोरणीयः पुमांस्त्वमेकः प्रकृतेः परस्तात् ॥ ४३ ॥ एकश्चतुर्द्धा भगवान्हुताशो वर्चोविभूतिं जगतो ददासि ॥ त्वं विश्वतश्चक्षुरनंतमूर्त्ते त्रेधा पदं त्वं निदधासि धातः ॥ ४४ ॥

मुक्तस्वरूपं गुणप्रवृत्त्या परं पदम्। तस्यागुणं महदित्युक्तं परविषयो वा अयं श्लोकः । शुद्धं नित्यं परं पदं चेति च पाठः ॥४०॥ अथ परमेवाह—शृणोषीत्यादिना॥अचक्षुरूपः अचक्षुररूपश्च चक्षुस्स्वरूपरहितो वा बहुरूपरूपः स्वेच्छागृहीतबहुविधरूपः अनेन कर्णनिरपेक्षं सर्वकार्यसामर्थ्यमुक्तम्। "अपाणिपादः" इत्यादिश्रुतेः ॥४१॥ अणोरिति ॥ अणोर्जीवादणीयांसम् असत्स्वरूपम् दृश्यरूपरहितम्। धीःअस्य यस्योपासकस्य धीः वरेण्यरूपात्त्वत्तोऽन्यन्न बिभर्त्ति न विषयीकरोति तस्य त्वां पश्यतः अग्र्या आत्यंतिकी अज्ञाननिवृत्तिः कर्मनिवृत्तिः।यद्वा पूर्वार्द्धमेकं वाक्यम् तस्य स्पष्टोऽर्थः।धीर्यस्य यस्य धीः संकल्पः सर्वं बिभर्त्ति तस्मात्त्वत्तोन्यन्नास्तीति ॥४२॥ त्वमिति ॥ नाभिराधारः अंतराणि अंतस्थानि यदणोरणीयः यद्भूतं भव्यम्। प्रकृतेः परस्तात् पुमान् यः तत्सर्वं त्वमेक एव ॥४३॥ एक इत्यादि ॥ चतुर्द्धात्रेतौपासनात्मना वैद्युत जाठरनिर्मथ्य वाडवात्मना वा यो हुताशो जगतो वर्चस्तेजः विभूतिम् अणिमादिं ददाति सोपि त्वं त्रेधापदं त्रिविक्रमत्वे त्रिषु लोकेषु पदं निदधासि। यद्वा "स इमान् लोकान् विचक्रमेधो एवानधोवाचम्" इति श्रुत्युक्तप्रकारेण । अथवा उपासनार्थं गिरित्रये सन्निधत्ते समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीति हि नैरुक्ताः ॥ ४४ ॥

वर्जितस्वरूपं च नित्यं च परादव्यक्तात्परं नामरूपादिशून्यत्वादिंद्रियवाङ्मनसामपि अविषयभूतं यद्ब्रह्म विदुर्योगिनः तदपि त्वमेवेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ ईश्वररूपतामाह—शृणोपीत्यादिंत्रिभिः—शृणोपीति ॥ बहूनि रूपाणि रूपं यस्य सः । अपादो जवनो वेगवान् । अहस्तो ग्रहीता "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महांतम्" इति ॥ ४१ ॥ ईश्वरमच्युतं ब्रह्म स्वरूपं पश्यंतः तद्दर्शित्वान्मोक्षः स्यादित्याह—अणोरिति ॥ त्वामचिंत्यशक्तिमीश्वरम् अणोरणीयांसं निरुपाधित्वेनातिसूक्ष्मतमम् अत एवासत्स्वरूपमिव स्थितम्। यद्वा असतः प्रपंचस्यात्मरूपं पश्यतः तद्दर्शिनोग्र्या आत्यंतिकी अज्ञाननिवृत्तिर्भवति । कथंभूतस्येत्यतआह—धीरस्येति । हे प्रभो परतः अव्यक्तात्परात्मन् अस्य धीरस्य विपश्चितो धीर्वरेण्यरूपात्परमानंदमूर्तेस्त्वत्तोन्यन्न बिभर्त्ति न ध्यायति । तस्य वासनाज्ञाननिवृत्त्या मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु मायारूपालंबस्य कथं प्रकृतेः परत्वं तत्राह—त्वमिति ॥ विश्वस्य नाभिराश्रयः अंतराणि मध्ये स्थितानि । यद्यस्मात्त्वत्तो भूतं भव्यं च एवंभूतोपि पुमानीश्वरस्त्वम् । अणोरणीयः प्रकृतेः परस्मास्थितं ब्रह्मैव न तु प्रच्युतब्रह्मभावः मायायाः स्वाश्रयानावरकत्वादितिभावः ॥ ४३ ॥ भुवनस्य गोप्तेति यदुक्तं तत्प्रपंचयति—एकश्चतुर्धेति ॥ श्रौतास्त्रयोग्नय औपासनाग्निश्चैकः इत्येव चतुर्धा । यद्वा "इदं नो जाठरश्चाग्निर्वैद्युतो वाडवस्तथा" इत्येवं चतुर्धा । यद्वा वैद्युतं निर्मथ्य सौरजाठररूपेण चतुर्धा । वर्चस्तेजः विभूतिं संपदं च ददाति । त्रेधापदं भुवस्त्वर्लोकेषु त्रिविक्रमावतारे निदधासि त्रेधा विष्णुरुरुगायो विचक्रमे' इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यथाग्निरेको बहुधा समिध्यते विकारभेदैरविकाररूपः ॥ तथा भवान्सर्वगतैकरूपी रूपाण्यशेषाण्यनुपुष्यतीश ॥ ४५ ॥ एकं तवाभ्यं परमं पदं यत्पश्यंति त्वां सूरयो ज्ञानदृश्यम् ॥ त्वत्तो नान्यत्किंचिदस्ति स्वरूपं यद्वा भूतं यच्च भव्यं परात्मन् ॥ ४६ ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्त्वं समष्टिव्यष्टिरूपवान् ॥ सर्वज्ञस्सर्ववित्सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् ॥ ४७ ॥ अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनो नादिमान्वशी ॥ क्रुमतंद्री भय क्रोधकामादिभिरसंयुतः ॥ ४८ ॥ निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽक्षरः क्रमः ॥ सर्वेश्वरः पराधारो धान्नां धामात्मकोऽक्षयः ॥ ४९ ॥ सक लावरणातीतनिरालंबनभावन ॥ महाविभूतिसंस्थान नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ ५० ॥ नाकारणात्कारणाद्वा कारणाकारणान्न च ॥ शरीरग्रहणं वापि धर्मत्राणाय केवलम् ॥ ५१ ॥

॥४५॥ एकमिति॥अग्र्यमप्राकृतम् एकमद्वयं तव परमं पदं यत्तदपित्वमेवेति । यद्वा तव परमं पदं यत्तदेकं केवलमग्र्यमप्राकृतम् ॥ ४६ ॥ चेतनाचेतनयोः कार्यकारणभावा वस्थाद्वयमपि त्वमेवेत्याह--व्यक्तेति॥यद्वा "समष्टिं विदुरव्यक्तं व्यष्टिर्व्यक्तमिहोच्यते" इति वा । अथवा समष्टिर्वासुदेवः व्यष्टिस्संकर्षणादिः।सर्वज्ञस्सर्वदृगिति च पाठः।सर्वज्ञ स्सर्वदृगिति।सर्वश्चासौ ज्ञश्च सर्वदृक् सर्वद्रष्टा । यद्वा करणैः सर्वतश्च ज्ञाता सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् सामान्यविषयं ज्ञानं सर्वज्ञानम्॥ ४७॥ ४८॥ निरवद्य इति।परः प्राप्तेः प्राप्तेः परः दुष्प्राप इत्यर्थः । निरधिष्ठः निराधारः क्रमः अप्रतिबंधमहोत्साहः "वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः" इति सूत्रे वृत्तिरप्रतिबंधः । सर्ग उत्साहः तायनं स्थिततेति दर्शना त् क्रम इति कर्त्तरि द्वयोरर्थयोर्व्युत्पत्तिः । सर्वेश्वर पराधार सर्वेषामीश्वर परेषामाधार सर्वेषामीश्वराणां पराधारेति वा । धान्नां धामात्मकज्योतिषां ज्योतिः । पाठांतरे सर्वेश्वरेत्यादि संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ सकलेत्यादि ॥ आवरणानि प्रकृत्यादीनि कर्माणि वा निरालंबनभावनाशरण्यभावन महाविभूतिसंस्थान त्रिपाद्विभूतौ संस्थानं स्थितिर्यस्य तथोक्तः ॥५०॥ नाकारणादित्यादि ॥ कारणं प्रयोजनं सुखम् । अकारणम् अप्रयोजनं दुःखम् । कारणाकारणं मिश्रम् एतदुक्तं भवति न नारकीवदध

अनंतमूर्तेरिति यदुक्तं तत्प्रपंचयति यथाग्निरित्यादित्रिभिः--यथाग्निरिति ॥ अनुपुष्यति वर्धयति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूप इति ॥ व्यक्तं महदादि अव्यक्तं प्रधानं तत्स्वरूपस्त्वम् अतः समष्टिः व्यापी विराट् व्यष्टिस्तद्विशेषश्चतुर्विधो भूतग्रामः तत्स्वरूपवान् सर्वज्ञः सामान्येन सर्वविद्विशेषतः ॥ ४७ ॥ तदेवं सर्वकार्यरूपत्वेऽपि कार्यदोषराहित्यं वदन्नचिंत्यैश्वर्यमाह--अन्यून इत्यादित्रिभिः । अन्यून इति ॥ वशी सकलजगन्नियंता । क्रमः श्रमः । तंद्री आलस्यम् ॥ ४८ ॥ निरवद्य इति ॥ निरवद्यः निर्मलः निरधिष्ण्यः प्रतिकूलशून्यः । निरधिष्ठ इति पाठे अधिष्ठानशून्य इत्यर्थः । पराधारः ब्रह्मादीनामाश्रयः । धान्नां तेजसां सूर्यादीनां धामात्मकः प्रकाशात्मकरूपः ॥ ४९ ॥ सकलेति ॥ सकलावरणातीत अन्नमयादिरूपपंचकोशाद्यसंस्पृष्ट अतो निरालंबनभावननिरूपाधित्वान्निर्विषयेण चित्तेन विभाव्य महाविभूतिर्विश्व प्रपंचात्मिका संस्थानं सन्निवे... यस्य तथाभूत ॥ ५० ॥ ननु कुतो मायावरणातीतत्वं मत्स्यकूर्माद्यनेकदेहवृत्तत्वादित्यत आह--नेति ॥ अकस्य दुःखस्य अरणात् प्रापणात अकारणमधर्मः । कस्य सुखस्य अरणात्

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येवं संस्तवं श्रुत्वा मनसा भगवानजः ॥ ब्रह्माणमाह प्रीतेन विश्वरूपं प्रकाशयन् ॥५२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भोभो ब्रह्मंस्त्वया मत्तस्सह देवैर्यदिष्यते ॥ तदुच्यतामशेषं च सिद्धमेवावधार्यताम् ॥ ५३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततो ब्रह्मा हरेर्दिव्यं विश्वरूप मवेक्ष्य तत् ॥ तुष्टाव भूयो देवेषु साध्वसावनतात्मसु ॥ ५४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्वस्सहस्रबाहो बहुवक्त्रपाद ॥ नमो नमस्ते जगतः प्रवृत्तिविनाशसंस्थानकराप्रमेय ॥ ५५ ॥ सूक्ष्मातिसूक्ष्मातिबृहत्प्रमाण गरीयसामप्यतिगौरवात्मन् ॥ प्रधानबुद्धींद्रियवत्प्र धानमूलात्परात्मन्भगवन्प्रसीद ॥ ५६ ॥ एषा मही देव महीप्रसूतैर्महासुरैः पीडितशैलबंधा ॥ परायणं त्वां जगतामुपैति भारावतारार्थमपार सार ॥ ५७ ॥ एते वयं वृत्रारिपुस्तथायं नासत्यदस्रौ वरुणस्तथैव ॥ इमे च रुद्रा वसवस्ससूर्यास्समीरणाग्निप्रमुखास्तथान्ये ॥ ५८ ॥

र्मफलानुभवाय तव शरीरग्रहणं न च स्वर्गिधर्मफलानुभवार्थं नापि मनुष्यादिवदुभयफलानुभवार्थं किं तु केवलं धर्मत्राणायेति । यद्वा कस्य सुखस्य कारणत्वात् प्रापक त्वात् कारणं धर्मः तद्विरुद्धमकारणमधर्मः तदुभयं कारणाकारणम् एभ्यः क्रमात् तिर्यग्देवनराणां जन्म तव तु नैवम् अकर्मवश्यत्वात् किं तु केवलमिच्छया धर्मत्राणा येति । "इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः । न साकर्मनिमित्तजा" इति च वक्ष्यति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सूक्ष्मेति ॥ प्रधानस्य प्रकृतेः बुद्धींद्रि यवतः पुंसश्च प्रधानशेषीभूत तेन मूलभूतादव्यक्तात्परात्मन् । तत्प्रधानेति पाठे अव्यक्तस्य बुद्ध्यायंतःकरणस्य चक्षुरादेर्वागादेश्च प्रधानमूलभूत जीवादुत्कृष्ट । प्रधान मूलमिति पाठे प्रधानमूलभूतस्त्वमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

प्रापणात्कारणं धर्मः । तदुभयं कारणाकारणं विमिश्रम् एतेभ्यो हि यथाक्रमं तिर्यक्सुरनरादीनां जन्म प्रसिद्धं तव तु नैवं जन्म किं तु धर्मत्राणायैव । नरस्य परमानंदरूपस्य कर्मपारतंत्र्याभावात् । यद्वा—न विद्यते अकमेषामिति नाकाः देवाः तेषामारणदाक्रोशात्कस्य परब्रह्मण आरणाद्वा । कारणाकारणात्तदुभयाक्रोशाद्वा ते शरीरग्रहणं न भवति, किं तु जनताकृपया धर्मत्राणाय केवलम् । न हि स्वेच्छाधृतविशुद्धोर्जेस्व्यात्तविग्रहे आवरणं स्यादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ भोभो ब्रह्मन्निति ॥ यदिष्यते अपेक्ष्यते ॥ ५३ ॥ तत इति ॥ साध्वसं भयं तेनावनतशरीरेषु सत्सु ॥ ५४ ॥ नमोनम इति ॥ प्रवृत्तिः सृष्टिः । संस्थानं स्थितिः ॥ ५५ ॥ सूक्ष्मातिसूक्ष्मेति ॥ अतिबृहत्प्रमाणं यस्य अतिगौरवयुक्त आत्मा मूर्तिर्यस्य । प्रधानं प्रकृतिः । बुद्धिर्महत्तत्त्वम् । इंद्रियवानहंकारः । तेषां प्रधानः पुरुषः स एव मूलं जगत्कारणत्वात्तस्मादपि परमात्मन् तन्नियंतृ स्वरूप ॥ ५६ ॥ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतमाह—एषेति ॥ मही प्रसूतैर्महद्भिरसुरैः पीडितो विक्लथीकृतः शैलबंधः पर्वतमूलबंधो यस्याः सा । अपारसार अपरिमितबल ॥ ५७ ॥ अस्मामिश्च तत्र यत्साहाय्यं कार्यं तदा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सुरास्समस्तास्सुरनाथकार्यमेभिर्मया यच्च तदीश सर्वम्॥आज्ञापयाज्ञां परिपालयंतस्तवैव तिष्ठाम सदास्तदोषाः ॥५९॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं संस्तूयमानस्तु भगवान्परमेश्वरः॥ उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ॥६०॥ उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले ॥ अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः॥ ६१ ॥ सुराश्च सकलास्स्वांशैरवतीर्य महीतले ॥ कुर्वंतु युद्धमुन्मत्तैः पूर्वोत्पन्नैर्महासुरैः ॥ ६२ ॥ ततः क्षयम शेषास्ते दैतेया धरणीतले ॥ प्रयास्यंति न संदेहो मद्दंष्ट्रपातविचूर्णिताः ॥ ६३ ॥ वसुदेवस्य या पत्नी देवकी देवतोपमा ॥ तत्रायमष्टमो गर्भो मत्केशो भविता सुराः ॥६४॥ अवतीर्य च तत्रायं कंसं घातयिता भुवि॥ कालनेमिं समुद्भूतमित्युक्तांतर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥ अदृश्याय ततस्तस्मै प्रणिपत्य महामुने ॥ मेरुपृष्ठं सुरा जग्मुरवतेरुश्च भूतले ॥ ६६ ॥ कंसाय चाष्टमो गर्भो देवक्या धरणीधरः ॥ भविष्यतीत्याच चक्षे भगवान्नारदो मुनिः ॥ ६७ ॥ कंसोऽपि तदुपश्रुत्य नारदात्कुपितस्ततः ॥ देवकीं वसुदेवं च गृहे गुप्तावधारयत् ॥ ६८ ॥ वसुदेवेन कंसाय तेनैवोक्तं यथा पुरा ॥ तथैव वसुदेवोपि पुत्रमर्पितवान्द्विज ॥ ६९ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राष्षड्गर्भा इति विश्रुताः ॥ विष्णुप्रयुक्ता स्तान्निद्राक्रमाद्गर्भानयोजयत् ॥ ७० ॥

॥ ५९ ॥ एवमिति ॥ केशौ तेजसी क आत्मा तस्मिन् शेत इति केशः । मोक्षधर्मे केशवनाम निर्वचने । "सूर्यस्य तपतो लोकानंशस्सोमस्य चैव हि । अंशवो ये प्रकाशंते मम ते केशसंज्ञिताः" इति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ वसुदेवस्येति ॥ तस्यायमिति पाठे तस्यायमित्यार्षस्संधिः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ हिरण्यकशिपोरिति ॥ षड्गर्भाः प्राग्जन्मनाम्ना कीर्त्तिमत्सुषेणाद्याः ते हि पूर्वं हिरण्यकशिपोर्भ्रातुः कालनेम्यसुरस्य पुत्रास्तं हिरण्यकशिपुमना

ज्ञापयेत्याह–एते वयमित्यादिद्वाभ्याम्। एत इति ॥ नासत्यदस्रावश्विनौ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ एवमिति ॥ उज्जहार उत्पाटितवान् ॥ ६० ॥ उवाचेति ॥ अयं भावः मम दुष्करं चेद्युष्माभिः कार्यं सहाय्यं स्यात् नन्विद मस्ति । भूभारहरणादौ महत्यपि कार्ये मत्केशमात्रस्यैव समर्थत्वादिति । न तु केशमात्रावतार इति मंतव्यं मद्दंष्ट्रपातविचूर्णिता इति कृष्णाष्टम्यामहमुत्पत्स्यामि इत्यादिषु साक्षात्स्वावतारस्योक्तेः । सितकृष्णकेश धारणमपि शोभार्थमेव । मिश्रकेश्यप्सरोवत् न त्वजरामरस्यार्थपलितत्वं संभवति "काष्ठामुहूर्तादिमयश्चकालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः" इत्युक्तत्वात् । मत्केशौ वसुधातलेऽवतीर्य भुवो भारनिमित्तस्य क्लेशस्य हानिं करि ष्यतः ॥ ६१ ॥ तथापि युद्धादिक्रीडार्थं सुरानाज्ञापयति–सुराश्चेति ॥ ६२ ॥ तैर्योद्धुमशक्ता वयमिति न भेत्तव्यमित्याह–ततः क्षयमिति ॥ ६३ ॥ वसुदेवस्येति ॥ अयं कृष्णवर्णो मत्केशः रामलीलानामप्युपलक्षणमेतत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ कंस इति ॥ गुप्तौ सुरक्षितौ ॥ ६८॥ वसुदेवेनेति ॥ तेनैव पुरा यथोक्तौ । "समर्पयिष्ये सकलान्पुत्रानस्योदरोद्भवान् ॥" इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

योगनिद्रा महामाया वैष्णवी मोहितं यया ॥ अविद्यया जगत्सर्वं तामाह भगवान्हरिः ॥ ७१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निद्रे गच्छ ममादेशा त्पातालतलसंश्रयान् ॥ एकैकत्वेन षड्गर्भान्देवकीजठरं नय ॥ ७२ ॥ हतेषु तेषु कंसेन शेषाख्योंशस्ततो मम ॥ अंशांशेनोदरे तस्यास्सप्तमः संभविष्यति ॥ ७३ ॥ गोकुले वसुदेवस्य भार्यान्या रोहिणी स्थिता ॥ तस्यास्स संभूतिसमं देवि नेयस्त्वयोदरम् ॥ ७४ ॥ सप्तमो भोजरा जस्य भयाद्रोधोपरोधतः ॥ देवक्याः पतितो गर्भ इति लोको वदिष्यति ॥७५॥ गर्भसंकर्षणात्सोऽथ लोके संकर्षणेति वै ॥ संज्ञामवाप्स्यते वीरश्श्वेताद्रिशिखरोपमः ॥ ७६ ॥ ततोऽहं संभविष्यामि देवकीजठरे शुभे ॥ भर्गं त्वया यशोदाया गंतव्यमविलंबितम् ॥७७॥ प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि ॥ उत्पत्स्यामि नवम्यां तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि ॥७८॥ यशोदाशयने मां तु देवक्यास्त्वामनिंदिते॥मच्छ क्तिप्रेरितमतिर्वसुदेवो नयिष्यति ॥ ७९ ॥ कंसश्च त्वामुपादाय देवि शैलशिलातले ॥ प्रक्षेप्स्यत्यंतरिक्षे च संस्थानं त्वमवाप्स्यसि ॥ ८० ॥

इत्य ब्रह्मार्चनात्कुपितेन तेन भाविजन्मनि पितैव वो निहनिष्यतीति शप्ताः समुद्रे शायिता इति श्रीहरिवंशे तेन हिरण्यकशिपोः पुत्रा इत्युपचारः । गर्भानयोजयत् देवकीजठरे गर्भत्वेनायोजयत् ॥ ७० ॥ योगनिद्रेति ॥ योगनिद्रा योग एव निद्रा भगवतः समाधिविशेषो योगः अयं निद्रायत इत्यन्येषां व्यामोहकत्वादस्य निद्रात्वं सैव विचित्रकार्यकारित्वान्महामाया ज्ञानविरोधित्वादविद्या ॥ ७१ ॥ ७२॥७३॥ गोकुल इति ॥ तस्याः संभूतिः सममिति क्रियाविशेषणम् । गर्भाधानप्रसवकाला विरोधेन नेय इत्यर्थः । प्रागेव हि वसुदेवनिषिक्तगर्भायाः पश्चाद्गोकुलं गताया रोहिण्या जठरे सप्तमासावस्थितं वायुरूपं गर्भमपसार्य तत्र देवकीगर्भं सप्तमासिकं संक्राम येति हरिवंशे उक्तम् । तस्या उदरं नेय इत्यन्वयः ॥७४॥ सप्तम इति ॥ रोधोवरोधतः रुध्यतेऽस्मिन्निति रोधो निरोधस्थानम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ प्रावृट्काल इति ॥ नभसि श्रावणे मासि नवम्यां कृष्णाष्टम्यां निशाशेषे नवम्यप्यस्तीति भावः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

कथं सा विष्णुना प्रयुक्ता किं वा तस्याः कार्यमित्यपेक्षायामाह—योगनिद्रेत्यादिनायावत्समाप्ति । योगनिद्रेति॥योग एवात्मानुभूतिलक्षणो बाह्यानुभवाद् व्यावृत्तो निद्रैव निद्रा सैव ब्रह्मादीनपि मोहयंती महामाया सैव जीवानां ज्ञानमाच्छादयंती अविद्यायाअविद्यारूपेण जगत्सर्वमावृत्य यया स्वशक्त्या मोहितं मिथ्याभिनिवेशकृतं तामाहेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ गोकुल इति ॥ संभूतेस्सममनुरूपं यथा भवति एवं नेयः प्रागेव वसुदेवाहितग र्भायाः रोहिण्याः पश्चाद्गोकुलं गतायास्तत्र मे मासि वायुभूतं तं गर्भमपसार्य देवकीजठरात्सप्तमासगर्भम् अलक्ष्यमाणाकृष्य तस्या उदरं नेयमित्यर्थः ॥ ७४ ॥ सप्तम इति ॥ रोधोवरोधतः कारागारनिरोधात् ॥ ७५ ॥ गर्भसंकर्षणादिति ॥ संकर्षण इति संज्ञामवाप्स्यति ॥ ७६ ॥ तत इति ॥ त्वया यशोदाया गर्भं प्रति गंतव्यम् ॥ ७७ ॥ प्रावृट्काल इति ॥ नभसि श्रावणे मासि । निश्यर्धरात्रे अष्टम्यामहमुत्पत्स्यामि । अर्धरात्रानंतरं नवम्यां प्रविष्टायां त्वम् ॥ ७८ ॥ यशोदाशयन इति ॥ यशोदाशयने मां नेष्यति त्वां देवक्याश्शयने ॥ ७९ ॥ तथापि त्वया न भेतव्यमित्याह—कंसश्चेति ॥ ८० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्त्वां शतदृक्छक्रः प्रणम्य मम गौरवात् ॥ प्रणिपातानतशिरा भगिनीत्वे ग्रहीष्यति ॥ ८१ ॥ त्वं च शुंभनिशुंभादीन्हत्वा दैत्या न्सहस्रशः ॥ स्थानैरनेकैः पृथिवीमशेषां मंडयिष्यसि ॥ ८२ ॥ त्वं भूतिः सन्नतिः क्षांतिः कांतिर्द्यौः पृथिवी धृतिः ॥ लज्जा पुष्टी रुषा या तु काचिदन्या त्वमेव सा ॥ ८३ ॥ ये त्वामार्य्येति दुर्गेति वेदगर्भांबिकेति च ॥ भद्रेति भद्रकालीति क्षेमदा भाग्यदेति च ॥ ॥ ८४ ॥ प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोष्यंत्यानम्रमूर्त्तयः ॥ तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ८५ ॥ सुरामांसोपहारैश्च भक्ष्यभोज्यैश्च पूजिता ॥ नृणामशेषकामांस्त्वं प्रसन्ना संप्रदास्यसि ॥ ८६ ॥ ते सर्वे सर्वदा भद्रे मत्प्रसादादसंशयम् ॥ असंदिग्धा भविष्यंति गच्छ देवि यथोदितम् ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ यथोक्तं सा जगद्धात्रा देवदेवेन वै तथा ॥ षड्ग र्भगर्भविन्यासं चक्रे चान्यस्य कर्षणम् ॥ १ ॥ सप्तमे रोहिणीं गर्भे प्राप्ते गर्भं ततो हरिः ॥ लोकत्रयोपकाराय देवक्याः प्रविवेश ह ॥ २ ॥ योगनिद्रा यशोदायास्तस्मिन्नेव तथा दिने ॥ संभूता जठरे तद्वद्यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ ३ ॥ ततो ग्रहगणस्सम्यक्प्रचचार दिवि द्विज ॥ विष्णोरंशे भुवं याते ऋतवश्चाबभुश्शुभाः ॥ ४ ॥ न सेहे देवकीं द्रष्टुं कश्चिदप्यतितेजसा ॥ जाज्वल्यमानां तां दृष्ट्वा मनांसि क्षोभमाययुः ॥ ५ ॥

तत इति ॥ शतदृक् सहस्रदृक् शतसहस्रादिशब्दा बहूर्थवाचिनोऽपि दृश्यन्ते ॥ ८१ ॥ त्वं चेति ॥ स्थानैः योगपीठाख्यायतनैर्विंध्यजालंधराद्यैः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ य इति ॥ आर्यादिनामाष्टकं दुर्गामंत्रविशेषोद्धारार्थम् ॥ ८४ ॥ प्रातरिति ॥ मत्प्रसादादिति न हि शक्तेः शक्तिमंतमंतरेण सामर्थ्यमिति भावः ॥ ८५ ॥ सुरेति ॥ सुरामांसाद्युपहारस्तु तत्तदधिकारविशेषशूद्रादेः न सर्वेषाम् ॥ ८६ ॥ ते सर्व इति ॥ ते सर्वे कामाः असंदिग्धा अव्यभिचरितावाप्तयः स्युः । अत्र संशयो नास्ति ॥ ८७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ यथोक्तमिति ॥ षड्गर्भाख्यानं गर्भे देवक्या उदरे निक्षेपम् अन्यस्य शेषाख्यस्य सप्तमगर्भस्य तज्जठरात् कर्षणम् ॥ १ ॥ सप्तम इति ॥ गर्भ इतो रोहिणीं प्राप्तेदेवक्यागर्भं हरिः प्रविवेश ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥२१०॥

बां प्रोत्साहयति—ततस्त्वामित्यादिसप्तभिः—ततस्त्वामिति ॥ शतशब्दोऽपरिमितवचनः सहस्रदृगित्यर्थः ॥ ८१ ॥ त्वं चेति ॥ स्थानैर्योगपीठाद्यायतनैर्विंध्यजालंधराद्यैः ॥८२॥ तस्या विभूतिमाह—त्वंभूतिरिति ॥ काचिदन्या स्त्रीजातिर्या सापि त्वमेव ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ सुरेति ॥ सुराद्युपहारैर्यथाधिकारं सर्वैश्शूद्रादिभिरिति तैरपि पूजिता परिपतितैस्सर्वैः ॥ ८६ ॥ त इति ॥ ते सर्वे त्वया प्रसन्नया दत्ताः कामाः मत्प्रसादादिसंदिग्धा अव्यभिचरिता भविष्यंति अतोऽसंशयं गच्छेति ॥ ८७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ यथोक्तमिति ॥ षड्गर्भाख्यानं देवक्या गर्भे विन्यासं क्रमेण निक्षेपम् अन्यस्य सप्तमगर्भस्य देवक्या उदराद्रोहिण्या जठरं प्रतिकर्षणं च चक्रे ॥ १ ॥ सप्तम इति ॥ देवक्या गर्भं हरिः प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥ योगनिद्रेति ॥ परमेष्ठिना परमेश्वरेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अदृष्टाः पुरुषैस्स्त्रीभिर्देवकीं देवतागणाः ॥ बिभ्राणां वपुषा विष्णुं तुष्टुवुस्तामहर्निशम् ॥ ६ ॥ देवता ऊचुः ॥ प्रकृतिस्त्वं परा सूक्ष्मा ब्रह्म गर्भाऽभवत्पुरा ॥ ततो वाणी जगद्धातुर्वेदगर्भासि शोभने ॥ ७ ॥ सृज्यस्वरूपगर्भासि सृष्टिभूता सनातने ॥ बीजभूता तु सर्वस्य यज्ञभूता भवत्रयी ॥ ८ ॥ फलगर्भा त्वमेवेज्या वह्निगर्भा तथारणिः ॥ अदितिर्देवगर्भा त्वं दैत्यगर्भा तथा दितिः ॥ ९ ॥ ज्योत्स्ना वासरगर्भा त्वं ज्ञानगर्भासि सन्नतिः ॥ नयगर्भा परा नीतिर्लज्जा त्वं प्रश्रयोद्वहा ॥ १० ॥ कामगर्भा तथेच्छा त्वं तुष्टिः संतोषगर्भिणी ॥ मेधा च बोधग र्भासि धैर्यगर्भोद्वहा धृतिः ॥ ११ ॥ ग्रहर्क्षतारकागर्भा द्यौरस्याखिलहैतुकी ॥ एता विभूतयो देवि तथान्याश्च सहस्रशः ॥ १२ ॥ तथा संख्या जगद्धात्री सांप्रतं जठरे तव ॥ समुद्राद्रिनदीद्वीपवनपत्तनभूषणा ॥ ग्रामखर्वटखेटाढ्या समस्ता पृथिवी शुभे ॥ १३ ॥ समस्तवह्नयोंऽभांसि सकलाश्च समीरणाः ॥ महोरगास्तथा यक्षा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ॥ १४ ॥ ग्रहर्क्षतारकाचित्रविमानशत संकुलम् ॥ अवकाशमशेषस्य यद्ददाति नभस्थलम् ॥ १५ ॥ भूलोकश्च भुवर्लोकस्स्वर्लोकोऽथ महर्जनः ॥ तपश्च ब्रह्मलोकश्च ब्रह्मांडमखिलं शुभे ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ प्रकृतिरिति ॥ ब्रह्मगर्भा आत्मगर्भा । यद्वा ब्रह्मशब्दो महद्वाची या पुरा भवत् सा त्वमित्यन्वयः । जगद्धातुः संबंधिनी वेदगर्भा वाणी प्रजवः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ज्योत्स्नेति ॥ ज्योत्स्ना प्राक्संध्या सत्सु नतिः सन्नतिः शुश्रूषा । नीतिशास्त्रं तत्साध्यो न्यायो नयः ॥ १० ॥ कामगर्भेति ॥ कामः काम्योर्थः । तुष्टि स्तृप्तिः तज्जन्यो हर्षस्संतोषः । मेधाधारणा शक्तिः धृतिर्धीप्रतिष्ठा धैर्यमलौल्यम् ॥ ११ ॥ ग्रहर्क्षेति॥ हेतुरेव हैतुकी । एता इति एताः प्रकृत्यादयो विभूतयः अन्या श्च ॥ १२ ॥ तथेति ॥ असंख्या जगद्धात्री च तव जठरे इदं प्रकृत्याभिः तत्सामानाधिकरण्यनिबंधनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

अदृष्टा इति ॥ तत्रस्थैः पुरुषैः स्त्रीभिश्च अदृष्टास्संतः तुष्टुवुः ॥ ६ ॥ प्रकृतिरिति ॥ या पुरा ब्रह्मगर्भा ब्रह्मप्रतिबिंबधारिणी प्रकृतिरभवत्सा त्वमित्यन्वयः । एवं सर्वत्र ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ज्योत्स्नेति ॥ ज्योत्स्ना प्रकाशः । सन्नतिः सतां नतिः गुरूपसत्तिरित्यर्थः । नयो न्यायः सामादिर्गर्भे यस्यास्सा नीतिर्नीतिशास्त्रम् । लज्जा अनौद्धत्येन वृत्तिः ॥ १० ॥ कामगर्भेति ॥ कामः कामितार्थो गर्भे यस्यास्सा फलाव्यभि चारिणीच्छा च त्वमित्यर्थः । तुष्टिः अलंबुद्धिः तोषस्तन्निमित्तः संतोषः गर्भेऽस्ति यस्यास्सा त्वं धैर्यमलौल्यं धृतिर्बुद्धिस्थिरता ॥ ११ ॥ ग्रहर्क्षेति ॥ अखिलहैतुकी वृष्ट्यादिद्वारा सर्वस्य हेतुरेव हैतुकी । एताः प्रकृतिस्त्वमित्यादिना उक्ताः प्रतिनियतैकैकवस्तुगर्भास्तव विभूतयः ॥ १२ ॥ इदानीं तु पृथिव्यादिसमस्तप्रपंचगर्भः श्रीविष्णुस्तव गर्भेस्तीति स्तुवंतः प्राहुः—तथेत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदंतरे स्थिता देवा दैत्यगंधर्वचारणाः ॥ महोरगास्तथा यक्षा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ॥ १७ ॥ मनुष्याः पशवश्चान्ये ये च जीवा यशस्विनि ॥ तैरंतस्थैरनंतोऽसौ सर्वगः सर्वभावनः ॥ १८ ॥ रूपकर्मस्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे ॥ यस्याखिलप्रमाणानि स विष्णु र्गर्भगस्तव ॥ १९ ॥ त्वं स्वाहा त्वं स्वधा विद्या स्वधा त्वं ज्योतिरंबरे ॥ त्वं सर्वलोकरक्षार्थमवतीर्णा महीतले ॥ २० ॥ प्रसीद देवि सर्वस्य जगतश्शं शुभे कुरु ॥ प्रीत्या तं धारयेशानं धृतं येनाखिलं जगत् ॥२१॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पञ्चमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं संस्तूयमाना सा देवैर्देवमधारयत् ॥ गर्भेण पुंडरीकाक्षं जगत्त्राणकारणम् ॥ १ ॥ ततोऽखिलजगत्पद्मबोधाया च्युतभानुना ॥ देवकीपूर्वसंध्यायामाविर्भूतं महात्मना ॥ २ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ रूपकर्मेति ॥ नामादेः प्रमाणानां परिच्छेदागोचरत्वमनवधित्वम् । प्रमाणानीति पाठे यस्य विभूत्यादेः ज्ञापकानि इत्यर्थः ॥ १९ ॥ त्वमिति ॥ ज्योतिरंबर इति । अत्र ज्योतिःशब्देन "अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षम्" इति मंत्रोक्तादितिरुच्यते सुरभ्यदितिभ्यां प्रलोभितः काश्यपो वरुणस्य गां जहार ततः कुपितेन ब्रह्मणा गोपो[1] भवेति शप्तोऽसौ वसुदेवत्वं गतो गवाध्यक्षो[2]ऽभूत् । अदितिर्देवकी सुरभिः रोहिणीति हि हरिवंशे कथा ॥ २० ॥ प्रसीदेति ॥ प्रीत्या धारय मातुः प्रीत्या हि गर्भस्य गुणपोषः ॥ २१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ रूपेति ॥ रूपं तत्तत् कर्मविलासः । स्वरूपं मूर्तिः । नामकर्मेति वा पाठः । यस्य रूपादीनि अखिलानि प्रमाणानि बालत्वमहत्त्वादिपरिमाणानि परिच्छेदस्य निर्धारणस्य गोचरे विषये न वर्तते । पाठांतरे यस्य नामादीन्यखिलानां प्रमाणानां परिच्छेद्यानि न भवंति स विष्णुस्तव गर्भगः गर्भं प्राप्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रसीदेति ॥ प्रीत्या धारय सकलगर्भसामान्यतो दृष्ट्वा विषादं मा कुरु ॥ ॥ २१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ १ ॥ तत इति ॥ अखिलं जगदेव पद्मं तस्य बोधाय विकासाय अच्युतरूपेण भानुना देवक्येव पूर्वसंध्या तस्यामाविर्भूतम् ॥ २ ॥

---

१ गोपो भव—इत्यनेन वसुदेवस्य गोपत्वं सिद्ध्यति तस्य तत्राभावात् गोप—इत्यत्र—गां पृथ्वीं पातीति गोपो भूपतिः—इति ज्ञेयम् । भूपतिशब्दः क्षत्रियवाची—"स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रादिङ्नेत्र घृणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयोः स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः । "गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे भूतपतावपि" इति मेदिनी च । अनेन गोपो भव—नाम—क्षत्रियो भवइत्यर्थः । २ गवाध्यक्षो जितेन्द्रियः—"गवाध्यक्षो जितेन्द्रियः" इते हैमः । किंवा गवाध्यक्षो ग्रामाधिपतिः "ग्रामौघाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम् । गवाध्यक्षः" इति मेदिनी च ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तज्जन्मदिनमत्यर्थमाह्लाद्यमलदिङ्मुखम् ॥ बभूव सर्वलोकस्य कौमुदी शशिनो यथा ॥ ३ ॥ संतस्संतोषमधिकं प्रशमं चंडमारुताः ॥ प्रसादं निम्नगा याता जायमाने जनार्दने ॥ ४ ॥ सिंधवो निजशब्देन वाद्यं चक्रुर्मनोहरम् ॥ जगुर्गंधर्वपतयो ननृतुश्चाऽप्सरोगणाः ॥ ५ ॥ ससृजुः पुष्पवर्षाणि देवा भुव्यंतरिक्षगाः ॥ जज्वलुश्चाग्नयश्शांता जायमाने जनार्दने ॥ ६ ॥ मंदं जगर्जुर्जलदाः पुष्पवृष्टिमुचो द्विज ॥ अर्द्धरात्रेऽखिलाधारे जायमाने जनार्दने ॥ ७ ॥ फुल्लेंदीवरपत्राभं चतुर्बाहुमुदीक्ष्य तम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं जातं तुष्टावानकदुंदुभिः ॥ ८ ॥ अभिष्टूय च तं वाग्भिः प्रसन्नाभिर्महामतिः ॥ विज्ञापयामास तदा कंसाद्भीतो द्विजोत्तम ॥ ९ ॥ वसुदेव उवाच ॥ जातोसि देवदेवेश शंखचक्रगदाधरम् ॥ दिव्यरूपमिदं देव प्रसादेनोपसंहर ॥ १० ॥ अद्यैव देव कंसोयं कुरुते मम घातनम् ॥ अवतीर्णं इति ज्ञात्वा त्वमस्मिन्मम मंदिरे ॥ ११ ॥ देवक्युवाच ॥ योऽनंतरूपोऽखिलविश्वरूपो गर्भेपि लोकान्वपुषा बिभर्त्ति ॥ प्रसीदतामेष स देवदेवो यो माययाऽविष्कृतबालरूपः ॥ १२ ॥ उपसंहर सर्वात्मन्रूपमेतच्चतुर्भुजम् ॥ जानातु माऽवतारं ते कंसोयं दितिजन्मजः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्तुतोऽहं यत्त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदद्य ते ॥ सफलं देवि संजातं जातोऽहं यत्तवोदरात् ॥ १४ ॥

तज्जन्मेति ॥ आह्लादि आह्लादकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ य इति ॥ अखिलविश्वरूपः अखिलजगद्रूपः । गर्भेपि गर्भस्थितोपि । मायया आश्चर्यरूपया शक्त्या ॥ १२ ॥ उपसंहरेति ॥ दितिजन्मजः दितिजन्मा दैत्यः तस्माज्जातः द्रमिडाख्येन दैत्येनोग्रसेनस्य वेष धरेण तद्भार्यायां चौर्येणोत्पादितः कंस इति हरिवंशोक्तेः ॥ १३ ॥ स्तुत इति ॥ पूर्वं स्वायंभुवे मन्वंतरे युवयोः पृश्निसुतपरत्वे पृश्निगर्भः स एवादितिकाश्यपयोर्वामनः देवकीवसुदेवत्वे कृष्ण इति जातोहम् इत्थं भागवतोक्तम् । कृष्णस्य चतुर्भुजरूपोपसंहारोक्त्या कंसवधांतं द्विभुजत्वोपलब्धेः । परमार्थतस्तु चतुर्भुजत्वमेव

तज्जन्मेति ॥ आह्लादि बभूव । अमलानि दिशां मुखानि यस्मिन्तत् । कौमुदी ज्योत्स्ना । यज्जन्मदिनमिति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सिंधव इति ॥ सिंधवस्समुद्रा नद्योपि ॥ ५ ॥ ससृजुरिति ॥ शांताः सौम्याः प्रदक्षिणावर्ताः ॥ ६ ॥ मंदमिति ॥ जगर्जुः गर्जितं चक्रुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ जातोसीति ॥ तव भयं नास्त्येव तथापि मयि प्रसादेन हेतुना उपसंहर ॥ १० ॥ अद्यैवेति ॥ कुरुत इति वर्तमाननिर्देशो वर्तमानसामीप्य इति । त्वां चतुर्भुजेन रूपेणावतीर्णं ज्ञात्वा ॥ ११ ॥ य इति ॥ अखिलविश्वरूपः सकलजगद्रूपी ॥ १२ ॥ उपसंहरेति ॥ दितिजन्मज इति । दितिजन्मा दैत्यः तस्माज्जातः द्रमिलाख्येन दैत्येन उग्रसेनवेषधारिणा तद्भार्यायां कंस उत्पादित इति हरिवंशोक्तं ज्ञेयम् । दितिजात्मज इति पाठेप्येवमेव ॥ १३ ॥ स्तुत इति ॥ पूर्वं स्वायंभुवेंतरे ॥ १४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवांस्तूष्णीं बभूव मुनिसत्तम ॥ वसुदेवोपि तं रात्रावादाय प्रययौ बहिः ॥ १५ ॥ मोहिताश्चाभवंस्तत्र रक्षिणो योगनिद्रया ॥ मथुराद्वारपालाश्च व्रजत्यानकदुंदुभौ ॥ १६ ॥ वर्षतां जलदानां च तोयमत्युल्बणं निशि ॥ संवृत्यानुययौ शेषः फणैरानकदुंदुभिम् ॥ १७ ॥ यमुनां चातिगंभीरां नानावर्त्तशताकुलाम् ॥ वसुदेवो वहन्विष्णुं जानुमात्रवहां ययौ ॥ १८ ॥ कंसस्य करदानाय तत्रैवाभ्यागतांस्तटे ॥ नंदादीन्गोपवृद्धांश्च यमुनाया ददर्श सः ॥ १९ ॥ तस्मिन्काले यशोदापि मोहिता योगनिद्रया ॥ तामेव कन्यां मैत्रेय प्रसूता मोहिते जने ॥ २० ॥ वसुदेवोपि विन्यस्य बालमादाय दारिकाम् ॥ यशोदाशयनात्तूर्णमाजगामामितद्युतिः ॥ ॥ २१ ॥ ददृशे च प्रबुद्धा सा यशोदा जातमात्मजम् ॥ नीलोत्पलदलश्यामं ततोत्यर्थं मुदं ययौ ॥ २२ ॥ आदाय वसुदेवोऽपि दारिकां निजमंदिरे ॥ देवकीशयने न्यस्य यथापूर्वमतिष्ठत ॥ २३ ॥ ततो बालध्वनिं श्रुत्वा रक्षिणस्सहसोत्थिताः ॥ कंसायावेदयामासुर्देवकीप्रसवं द्विज ॥ २४ ॥ कंसस्तूर्णमुपेत्यैनां ततो जग्राह बालिकाम् ॥ मुंचमुंचेति देवक्या सन्नकंठ्या निवारितः ॥ २५ ॥ चिक्षेप च शिलापृष्ठे सा क्षिप्ता वियति स्थिता ॥ अवाप रूपं सुमहत्सायुधाष्टमहाभुजम् ॥ २६ ॥ प्रजहास तथैवोच्चैः कंसं च रुषिताऽब्रवीत् ॥ किं मया क्षिप्तया कंस जातो यस्त्वां वधिष्यति ॥ २७ ॥

नरकशिशुपालपौंड्रकवधादिषु प्रसिद्धेः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वर्षतामिति ॥ अत्युल्बणमतिशब्दम् ॥ १७ ॥ यमुनामिति ॥ जानुमात्रवहामित्यत्र हेतुत्वं वहन् विष्णुमिति ॥ १८ ॥ कंसस्येति ॥ नंदादीन् ददर्श स्वयं तैरदृष्टः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रजहासेति ॥ यस्त्वां वधिष्यति स जात इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ तूष्णीं बभूवेति प्राकृतबालभावोस्त्येव कंसवधपर्यंतं पित्रोः प्रार्थनया चतुर्भुजोपसंहारः कृत इति गम्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यमुनां चेति ॥ विष्णुं वहन्निति तद्वहनादेव जानुमात्रजलां कृत्वा ययाविति यावत् । अयमेव च हेतुः सर्वद्वारकवाटबंधविवृतावपि द्रष्टव्यः "ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्यंत यथा तमो रवौ" इति शुकोक्तेः ॥ १८ ॥ कंसस्येति ॥ अभिमुखमागतान्नंदादीन्तैरदृष्टस्सन्ददर्श ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ वसुदेव इति ॥ यशोदाशयने बालं विन्यस्य तत्कन्यामादाय आजगाम । अमितद्युतिः महाबुद्धिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आदायेति ॥ यथापूर्वं पादयोः शृंखलां प्रतिमुच्चातिष्ठत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ कंस इति ॥ सन्नकंठ्या गद्गदकंठ्या निवारितोपि तां कन्यां जग्राह ॥ २५ ॥ चिक्षेपेति ॥ वियति आकाशे स्थिता सुमहद्रूपं चाप ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सर्वस्वभूतो देवानामासीन्मृत्युः पुरा स ते ॥ तदेतत्संप्रधार्याशु क्रियतां हितमात्मनः ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ देवी दिव्यस्रग्गं धभूषणा ॥ पश्यतो भोजराजस्य स्तुता सिद्धैर्विहायसा ॥ २९ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ कंसस्ततोद्विग्नमनाः प्राह सर्वान्महासुरान् ॥ प्रलंबकेशिप्रमुखानाहूयासुरपुंगवान् ॥ १ ॥ कंस उवाच ॥ हे प्रलंब महाबाहो केशिन् धेनुक पूतने ॥ अरिष्टाद्यास्तथैवाऽन्ये श्रूयतां वचनं मम ॥ २ ॥ मां हंतुममरैर्यत्नः कृतः किल दुरात्मभिः ॥ मद्वीर्यतापितान्वीरो न त्वेतान्गणयाम्यहम् ॥ ३ ॥ किमिंद्रेणाल्पवीर्येण किं हरेणैकचारिणा ॥ हरिणा वापि किं साध्यं छिद्रेष्वसुर घातिना ॥ ४ ॥किमादित्यैः किं वसुभिरल्पवीर्यैः किमग्निभिः ॥ किं वान्यैरमरैः सर्वैर्मद्बाहुबलनिर्जितैः ॥ ५ ॥ किं न दृष्टोमरपतिर्मया संयु गमेत्य सः ॥ पृष्ठेनैव वहन्बाणानपगच्छन्नवक्षसा ॥ ६ ॥ मद्राष्ट्रे वारिता वृष्टिर्यदा शक्रेण किं तदा ॥ मद्बाणभिन्नैर्जलदैरापो मुक्ता यथेप्सिताः ॥ ७ ॥ किमुर्व्यामवनीपाला मद्बाहुबलभीरवः ॥ ते सर्वे सन्नतिं याता जरासंधमृते गुरुम् ॥ ८ ॥ अमरेषु ममावज्ञा जायते दैत्यपुंगवाः ॥ हास्यं मे जायते वीरास्तेषु यत्नपरेष्वपि ॥ ९ ॥ तथापि खलु दुष्टानां तेषामप्यधिकं मया ॥ अपकाराय दैत्येन्द्रा यतनीयं दुरात्मनाम् ॥ १० ॥ तद्ये यशस्विनः केचित्पृथिव्यां ये च यज्वनः ॥ कार्यो देवापकाराय तेषां सर्वात्मना वधः ॥ ११ ॥

सर्वस्वभूत इति ॥ पुरा कालनेमित्वे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ कंस इति ॥ ततोद्विग्नेत्यार्षः संधिः ॥ १ ॥ हे प्रलंबेति ॥ हे प्रलंबेत्यादि युष्माभिरन्यैश्च श्रूयताम् इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मद्राष्ट्रे इति ॥ आपो मुक्ताः अमुक्ता इति च्छेदः ॥ ७ ॥ किमुर्व्यामिति ॥ ते सर्वे सन्नतिमित्यत्र असन्नतिमिति पदच्छेदः । न सर्व इति वा पाठः । गुरुं श्वशुरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ तदिति ॥ यज्वनः यज्वानः दीर्घाभाव आर्षः । वधान्निरन्नादेवानक्ष्यंतीति देवापकारः ॥ ११ ॥

सर्वस्वभूत इति ॥ पुरा कालनेमिजन्मनि ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ कंस इति ॥ ततोद्विग्नमनाः ततं विततम् उद्विग्नम् उद्वेगः विततोद्वेगायुक्तचित्त इत्यर्थः । तदेति पाठस्सुगमः ॥ १ ॥ हे प्रलंबेति ॥ युष्माभिररिष्टाद्यैश्च मम वचः श्रूयताम् ॥ २ ॥ मामिति ॥ किलेति प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥ किमिंद्रेणेति ॥ एकचारिणा तापसेन छिद्रेष्वनव धानादिसमयेषु ॥ ४ ॥ ५ ॥ किं न दृष्ट इति ॥ पृष्ठेनैव वहन्पलायमानः ॥ ६ ॥ मद्राष्ट्र इति ॥ किमापो आमुक्ता इति च्छेदः । नापो मुक्ता इति वा पाठः ॥ ७ ॥ किमुर्व्यामिति ॥ गुरुं श्वशुरं जरासंधमृते किं सर्वे सन्नतिं न याताः । ते सर्वे सन्नतिमिति पाठे असन्नतिमिति पदच्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तदिति ॥ यशस्विनो दाननिष्ठाः देवापकारायेति तेषां वधे हविर्दातृणाम् अभावात् देवानां वृत्तिनाशात् अपकारः स्यात् । "तस्मादितः प्रदानं देवा उपजीवंति" इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उत्पन्नश्चापि मे मृत्युर्भूतपूर्वस्स वै किल ॥ इत्येतद्दारिका प्राह देवकीगर्भसंभवा ॥१२॥ तस्माद्बालेषु च परो यत्नः कार्यो महीतले ॥ यत्नो द्रिक्तं बलं बाले स हन्तव्यः प्रयत्नतः ॥ १३ ॥ इत्याज्ञाप्यासुरान्कंसः प्रविश्याशु गृहं ततः ॥ मुमोच वसुदेवं च देवकीं च निरोधतः ॥ ॥ १४ ॥ कंस उवाच ॥ युवयोर्घातिता गर्भा वृथैवैते मयाऽधुना ॥ कोप्यन्य एव नाशाय मम गर्भस्समुद्यतः ॥ १५ ॥ तदलं परितापेन नूनं तद्भाविनो हि ते ॥ अर्भका युवयोर्दोषाच्चायुषो यद्वियोजिताः ॥ १६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्याश्वास्य विमुक्त्वा च कंसस्तौ परिशंकितः ॥ अंतर्गृहं द्विजश्रेष्ठ प्रविवेश ततः स्वकम् ॥ १७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ विमुक्तो वसुदेवोऽपि नंदस्य शकटं गतः ॥ प्रहृष्टं दृष्टवान्नंदं पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १ ॥ वसुदेवोपि तं प्राह दिष्ट्यादिष्ट्येति सादरम् ॥ वार्द्धकेऽपि समुत्पन्नस्तनयोऽयं तवाधुना ॥ २ ॥ दत्तो हि वार्षिकस्सर्वो भवद्भिर्नृपतेः करः ॥ यदर्थमागतास्तस्मान्नात्र स्थेयं महाधनैः ॥ ३ ॥ यदर्थमागताः कार्यं तन्निष्पन्नं किमस्यते ॥ भवद्भिर्गम्यतां नंद तच्छीघ्रं निजगोकुलम् ॥ ४ ॥ ममापि बालकस्तत्र रोहिणी प्रभवो हि यः ॥ स रक्षणीयो भवता यथायं तनयो निजः ॥ ५ ॥ इत्युक्ताः प्रययुर्गोपा नंदगोपपुरोगमाः ॥ शकटारोपितैर्भांडैः करं दत्त्वा महाबलाः ॥ ६ ॥ वसतां गोकुले तेषां पूतना बालघातिनी ॥ सुतं कृष्णमुपादाय रात्रौ तस्मै स्तनं ददौ ॥ ७ ॥ यस्मै यस्मै स्तनं रात्रौ पूतना संप्रयच्छति ॥ तस्यतस्य क्षणेनांगं बालकस्योपहन्यते ॥ ८ ॥ कृष्णस्तु तत्स्तनं गाढं कराभ्यामतिपीडितम् ॥ गृहीत्वा प्राणसहितं पपौ क्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥ सातिमुक्तमहारावा विच्छिन्नस्नायुबंधना ॥ पपात पूतना भूमौ म्रियमाणातिभीषणा ॥ १० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तदलमिति ॥ तद्भाविनः भवितव्यतादृशमरणाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ दत्तो हीति ॥ वार्षिकः सांवत्सरिकः । नात्र स्थेयमित्यादिना महाधनानां दुष्टनृपसमीपस्थितिर्दोषाय तद्गम्यतामिति स्वसुतरक्षणाभिप्रायेणोक्तिः सूचिता ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तदिति ॥ तत्सद्योमरणं भावि येषां ते तद्भाविनः ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ विमुक्त इति ॥ कंसेन बालघाताय सर्वे दैत्याः प्रहिता इति जानन् वसुदेवोपि नंदादीन् गोकुलरक्षार्थं प्रस्थापयितुं नंदस्य शकटं शकटावमोचनस्थानं गतः ॥ १ ॥ २ ॥ कृतकार्यैर्धनिकैर्दुष्टराजसन्निधौ न स्थेयमित्युपदिशन्नाह—दत्तोहीत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३ ॥ यदर्थमिति ॥ किमास्यते किमत्र स्थीयते ॥ ४ ॥ ममेति ॥ रोहिण्यां प्रभवो यस्य सः निज इति स्वायत्त्वेनाभिमत इति गूढाभिप्रायः ॥ ॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कृष्णस्त्विति ॥ केवलं तस्यास्तन्यमपत्यमिव प्राणसहितं पपौ ॥ ९ ॥ सेति ॥ विच्छिन्नं स्नायुलक्षणम् अस्थिबंधनं यस्यास्सा । प्रथमं मायास्वरूपेण सौम्यरूपेण प्रविष्टा इदानीं म्रियमाणा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तन्नादश्रुतिसंत्रस्ताः प्रबुद्धास्ते व्रजौकसः ॥ ददृशुः पूतनोत्संगे कृष्णं तां च निपातिताम् ॥ ११ ॥ आदाय कृष्णं संत्रस्ता यशोदापि द्विजोत्तम ॥ गोपुच्छभ्रामणेनाथ बालदोषमपाकरोत् ॥ १२ ॥ गोकरीषमुपादाय नंदगोपोपि मस्तके ॥ कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्वंश्चैतदुदीरयन् ॥ ॥१३॥ नंदगोप उवाच ॥ रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ॥ यस्य नाभिसमुद्भूतपंकजादभवज्जगत् ॥१४॥ येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनिर्जगत् ॥ वराहरूपधृग्देवस्स त्वां रक्षतु केशवः ॥ १५ ॥ नखांकुरविनिर्भिन्नवैरिवक्षस्थलो विभुः ॥ नृसिंहरूपी सर्वत्र रक्षतु त्वां जनार्दनः ॥ १६ ॥ वामनो रक्षतु सदा भवंतं यः क्षणादभूत् ॥ त्रिविक्रमः क्रमाक्रांतत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥१७॥ शिरस्ते पातु गोविंदः कंठं रक्षतु केशवः ॥ गुह्यं च जठरं विष्णुर्जंघे पादौ जनार्दनः ॥१८ ॥ मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेंद्रियाणि च ॥ रक्षत्वव्याहतैश्वर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥ १९ ॥ शार्ङ्गचक्रगदापाणेश्शंखनादहताः क्षयम् ॥ गच्छंतु प्रेतकूष्मांडराक्षसा ये तवाहिताः ॥ २० ॥ त्वां पातु दिक्षु वैकुंठो विदिक्षु मधुसूदनः ॥ हृषीकेशोंऽबरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥ २१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं कृतस्वस्त्ययनो नंदगोपेन बालकः ॥ शायितश्शकटस्याधो बालपर्यंकिकातले ॥ २२ ॥ तै च गोपा महद्दृष्ट्वा पूतनायाः कलेवरम् ॥ मृतायाः परमं त्रासं विस्मयं च तदा ययुः ॥ २३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ कदाचिच्छकटस्याधश्शयानो मधुसूदनः ॥ चिक्षेप चरणावूर्ध्वं स्तन्यार्थी प्ररुरोद ह ॥ १ ॥ तस्य पादप्रहारेण शकटं परिवर्त्तितम् ॥ विध्वस्तकुंभभांडं तद्विपरीतं पपात वै ॥ २ ॥

॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ वामन इति ॥ त्रिभिर्विक्रमैः पदन्यासैः क्रमेणाक्रांतत्रैलोक्यः ॥ १७ ॥ १८ ॥ मुखमिति ॥ प्रबाहू कूर्परादधोभागौ ॥ ॥१९॥२०॥२१॥ एवमिति ॥ स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणं कर्म बालपर्यंकिका बालार्थोऽल्पपर्यंकतलमुपरिभागः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥ ॥१॥ तस्येति ॥ विध्वस्तकुंभभांडं कुंभा घटाः भांडानि गर्गर्यादुपकरणानि । कुप्यभांडमिति पाठे स्वर्णर

सा अतिभीषणा सती पपातेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ गोकरीषमिति ॥ गोकरीषं गोमयचूर्णम् ॥ १३ ॥ रक्षत्विति ॥ प्रकर्षेण भवंत्यस्मादिति प्रभवः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वामन इति ॥ क्रमाः पादविन्यासाः तैराक्रांतं त्रैलोक्यं येन सः । स्फुरंत्यायुधानि यस्य सः । त्रिविक्रमक्रमेत्येकपदपाठे तु त्रिभिर्विक्रमैःक्रमेणाक्रांतं त्रैलोक्यं येन तथाभूतो यः क्षणादभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ मुखमिति ॥ प्रबाहू कूर्परस्याधोभागौ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एवमिति ॥ कृतं स्वस्त्ययनं शांतिकरं कर्म यस्य सः । बालपर्यंकिका बालोचितस्वल्पशय्या तस्यास्तले तदुपरि शायितश्शकटस्याध इति शकटोच्चाटनप्रस्तावः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ तस्येति ॥ विध्वस्तकुंभभांडं विशीर्णकुंभाद्युपकरणम् । कुप्यभांडमिति पाठे कुप्यं स्वर्णरजत

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततो हाहाकृतः सर्वो गोपगोपीजनो द्विज ॥ आजगामाथ ददृशे बालमुत्तानशायिनम् ॥ ३ ॥ गोपाः केनेति केनेदं शकटं पर्यिवर्त्तितम् ॥ तत्रैव बालकाः प्रोचुर्बालेनानेन पातितम् ॥ ४ ॥ रुदता दृष्टमस्माभिः पादविक्षेपपातितम् ॥ शकटं परिवृत्तं वै नैतदन्यस्य चेष्टितम् ॥ ॥ ५ ॥ ततः पुनरतीवासन्गोपा विस्मयचेतसः ॥ नंदगोपोपि जग्राह बालमत्यंतविस्मितः ॥ ६ ॥ यशोदा शकटारूढभग्नभांडक पालिका ॥ शकटं चार्चयामास दधिपुष्पफलाक्षतैः ॥ ७ ॥ गर्गश्च गोकुले तत्र वसुदेवप्रचोदितः ॥ प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारान करोत्तयोः ॥ ८ ॥ ज्येष्ठं च राममित्याह कृष्णं चैव तथाऽवरम् ॥ गर्गो मतिमतां श्रेष्ठो नाम कुर्वन्महामतिः ॥ ९ ॥ स्वल्पे नैव तु कालेन रंगिणौ तौ तदा व्रजे ॥ घृष्टजानुकरौ विप्र बभूवतुरुभावपि ॥ १० ॥ करीषभस्मदिग्धांगौ भ्रममाणावितस्ततः ॥ न निवारयितुं सेहे यशोदा तौ न रोहिणी ॥ ११ ॥ गोव्राटमध्ये क्रीडंतौ वत्सव्राटं गतौ पुनः ॥ तदहर्जातगोवत्सपुच्छाकर्षणतत्परौ ॥ १२ ॥ यदा यशोदा तौ बालावेकस्थानचरावुभौ ॥ शशाक नो वारयितुं क्रीडंतावतिचंचलौ ॥ १३ ॥ दाम्ना मध्ये ततो बद्धा बबंध तमुलूखले ॥ कृष्णमक्लिष्टकर्माणमाह चेदममर्षिता ॥१४॥ यदि शक्नोषि गच्छ त्वमतिचंचलचेष्टित ॥ इत्युक्ताथ निजं कर्म सा चकार कुटुंबिनी ॥१५॥

जतेतरद्रव्यमयभांडमित्यर्थः । शकटं मुराविष्टम् "तदा शकटरूपेण दैत्यस्तामाश्रितो मुरः" इति हरिवंशे ॥२॥३॥ गोपा इति ॥ केनकेनेत्यत्रापि प्रोचुरित्यन्वयः । विस्मयाद्वीप्सा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यशोदेत्यादि ॥ अर्चनार्थं शकटे आरोपिताः भग्नभांडकपालिका गया सा ॥७॥ गर्गश्चेति ॥ गर्गः यदुपुरोहितः गोपानां संछन्नः तैरज्ञातः ॥ ८ ॥ ज्येष्ठमिति ॥ मतिमतां मुनीनाम् ॥ ९ ॥ स्वल्पेनेति ॥ रंगिणौ संचारिणौ ॥ १० ॥ ११ ॥ गोवाटमध्य इति ॥ गोवाटं गोक्षेत्रम् ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्यतिरिक्तं द्रव्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ गोपा इति ॥ केन केनेति संभ्रमार्थे द्विरुक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यशोदेति ॥ शकटारूढाः शकटे स्थापिताः भग्नानां भांडानां कपालिकाः ॥ ७ ॥ गर्गश्चेति ॥ गोपानां प्रच्छन्न इत्यत्र शुकोक्तिरनुसंधेया । गर्गोहि गोकुलमागतो नंदेन व्रालयोर्नामकरणार्थं यदा प्रार्थितस्तदा तेनोक्तम्—अहं तावद्यदुकुलाचार्यः प्रख्यातः त्वं च वसुदेवस्य प्रेष्ठस्सखा अशरीरदारिकावाक्याभ्यां च देवक्याः पुत्रः स्वस्य शत्रुः क्वचिज्जातोस्तीति कंसो मन्यते । किं च स तु मया यदुपुरोधसा नाम कर्मादिकृतं ज्ञात्वा देवकीपुत्र एव कथंचिद्गोकुलं प्राप्तो नंदस्य पुत्रतया अभिमत इति जातशंकः कंसो यदि वा स्यात्तर्हि महान नर्थस्स्यादिति तदा नंदेनोक्तं मदीयैर्गोपैरविज्ञातस्सन् रहसि द्विजोचितं संस्कारमात्रं कुर्विति । तदेतदुक्तं "प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत्तयोः" इति । उत्तरत्र महामतिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वल्पेनैवेति ॥ चत्वर रंगिणाविव्यस्यैव विवृतिः । घृष्टजानुकरावेति जानुभ्यां कराभ्यां भुवं संघृष्य संचरंताविव्यर्थः ॥ १० ॥ करीषभस्मेति ॥ करीषभस्मभ्यां दिग्धांगौ लिप्तगात्रौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

व्यग्रायामथ तस्यां स कर्षमाण उलूखलम् ॥ यमलार्जुनमध्येन जगाम कमलेक्षणः ॥ १६ ॥ कर्षता वृक्षयोर्मध्ये तिर्यग्गतमुलूख लम् ॥ भग्नावुत्तुंगशाखाग्रौ तेन तौ यमलार्जुनौ ॥ १७ ॥ ततः कटकटाशब्दसमाकर्णनतत्परः ॥ आजगाम व्रजजनो ददर्श च महाद्रुमौ ॥ ॥ १८ ॥ नवोद्गतालपदंतांशुसितहासं च बालकम् ॥ तयोर्मध्यगतं दाम्ना बद्धं गाढं तथोदरे ॥ १९ ॥ ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबंध नात् ॥ २० ॥ गोपवृद्धास्ततः सर्वे नंदगोपपुरोगमाः ॥ मंत्रयामासुरुद्विग्ना महोत्पातातिभीरवः ॥ २१ ॥ स्थानेनेह न नः कार्यं व्रजामोन्य न्महावनम् ॥ उत्पाता बहवो ह्यत्र दृश्यंते नाशहेतवः ॥ २२ ॥ पूतनाया विनाशश्च शकटस्य विपर्ययः ॥ विना वातादिदोषेण द्रुमयोः पतनं तथा ॥ २३ ॥ वृंदावनमितस्स्थानात्तस्माद्गच्छाम मा चिरम् ॥ यावद्भौममहोत्पातदोषो नाभिभवेद्व्रजम् ॥ २४ ॥ इति कृत्वा मतिं सर्वे गमने ते व्रजौकसः ॥ ऊचुस्स्वं स्वं कुलं शीघ्रं गम्यतां मा विलंबथ ॥ २५ ॥ ततः क्षणेन प्रययुः शकटैर्गोधनैस्तथा ॥ यूथशो वत्सपालाश्च काल यंतो व्रजौकसः ॥ २६ ॥ द्रव्यावयवनिर्धूतं क्षणमात्रेण तत्तथा ॥ काकभाससमाकीर्णं व्रजस्थानमभूद्विज ॥ २७ ॥ वृंदावनं भगवता कृष्णेना क्लिष्टकर्मणा ॥ शुभेन मनसा ध्यातं गवां सिद्धिमभीप्सता ॥ २८ ॥ ततस्तत्रातिरूक्षेपि घर्मकाले द्विजोत्तम ॥ प्रावृट्काल इवोद्भूतं नवशष्पं समंततः ॥ २९ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थानेनेति ॥ स्थानेन स्थित्या २२ ॥ २३ ॥ वृंदावनमिति ॥ इतः बृहद्वनाख्यात् भौममहोत्पातः चरस्थिरेषु विकृतिः स सद्यरात्रपाकः तत्पाककालात्प्राक् तद्भूमित्यागिनां न ोष इति श्रूयते ॥ २४ ॥ इतीति ॥ कुलं कुटुंबम् ॥ ॥ २५ ॥ तत इति ॥ कालयंतः चारयन्तः । गोधनमिति शेषः ॥ २६ ॥ द्रव्यावयवेति । द्रव्यावयवैर्निर्धूतं व्रीह्यन्नदध्यादिद्रव्यावयवा निर्धूता आकीर्णा यत्र 'क्तोधिकरणे च' इति सूत्रम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

व्यग्रायामिति ॥ यमल्योर्युग्मभूतयोरर्जुनवृक्षयोर्मध्येन ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ कटकटेति शब्दानुकृतिः॥१८॥ नवोद्गतेति ॥ नवोद्गतानामल्पानां दंतानामंशुभिः सितश्शुचिः हासो यस्य तं बालकं ददर्शेति पूर्वेणा न्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थानेनेति ॥ इह बृहद्वने स्थानेन वासेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ वृंदावनमिति ॥ भौमः भूमिविशेषवासनिमित्तः महोत्पातरूपो दोषः ॥ २४ ॥ इतीति ॥ कुलं कुटुंबादि ॥ २५ ॥ तत इति ॥ कालयंतश्चालयंतः ॥२६॥ द्रव्यावयवेति ॥ द्रव्याणां दध्यादीनामन्नादीनां चावयवैश्शेषैर्निर्धूतं निरूपितं काकादिभिश्च समाकीर्णमभूत् ॥२७॥२८॥ तत इति ॥ नवमद्भुतं शष्पं बालतृणम् उद्भूतम् ॥२९॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स समावासितः सर्वो व्रजो वृंदावने ततः ॥ शकटावाटपर्यंतश्चंद्रार्द्धाकारसंस्थितः ॥ ३० ॥ वत्सपालौ च संवृत्तौ रामदामोदरौ ततः ॥ एक स्थानस्थितौ गोष्ठे चेरतुर्बाललीलया ॥ ३१ ॥ बर्हिपत्रकृतापीडौ वन्यपुष्पावतंसकौ ॥ गोपवेणुकृतातोद्यपत्रवाद्यकृतस्वनौ ॥ ३२ ॥ काकपक्षधरौ बालौ कुमाराविव पावकी ॥ हसंतौ च रमंतौ च चेरतुः स्म महावनम् ॥ ३३ ॥ क्वचिद्धसन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ तथा परैः॥ गोपपुत्रैस्समं वत्सांश्चारयंतौ विचेरतुः ॥ ३४ ॥ कालेन गच्छता तौ तु सप्तवर्षौ महाव्रजे ॥ सर्वस्य जगतः पालौ वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ३५ ॥ प्रावृट्कालस्ततोतीव मेघौघस्थगितांबरः ॥ बभूव वारिधाराभिरैक्यं कुर्वन्दिशामिव ॥ ३६ ॥ प्ररूढनवशष्पाढ्या शक्रगोपाचिता मही ॥ तथा मारकतीवासीत्पद्मरागविभूषिता ॥ ३७ ॥ ऊहुरुन्मार्गवाहीनि निम्नगांभांसि सर्वतः ॥ मनांसि दुर्विनीतानां प्राप्य लक्ष्मीं नवामिव ॥ ३८ ॥

स इति ॥ शकटीवाटः अल्पशकटी श्रेणी प्रांते यस्य सः । व्रततिवाची वा वाटशब्दः । चंद्रार्द्धाकारत्वं यमुनानुरोधात् । शकटीवाटपर्यंत इति च पाठः ॥ ३० ॥ वत्सपालाविति ॥ एकस्थानस्थितौ लीलास्थानस्थितौ ॥ ३१ ॥ बर्हीति ॥ आपीडः शेखरः गोपवेणुकृतातोद्यपत्रवाद्यकृतस्वनौ गोपोचितवेणुभिरेव रचित मुरजादिकृत्यौ पर्णमयवाद्यैः कृतस्वनौ च ॥ ३२ ॥ काकपक्षधराविति ॥ काकपक्षश्शिखा पावकी शाखविशाखाख्यौ स्कंधांशौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्ररूढेति ॥ शक्रगोपः अरुणः कीटविशेषः मारकती मरकतमयी ॥ ३७ ॥ ऊहुरितिः ॥ ऊहुः जग्मुः । वहतिरत्र प्रापणे ॥ ३८ ॥

स इति॥शकटावाटः अल्पशकटवृत्तिः पर्यंतो यस्य सः । चंद्रार्धाकारा संस्थितिस्सन्निवेशो यस्य सः ॥ ३० ॥ वत्सपालाविति ॥ एकस्मिन्नेव क्रीडास्थाने स्थितौ ॥ ३१ ॥ बर्हिपत्रेति ॥ बर्हिपत्रकृतापीडौ मयूरपिच्छ कृतशेखरौ वन्यपुष्पावतंसकौ वन्यपुष्पमयकर्णाभरणौ गोपोचितवेणुभिरेव कृतातोद्यौ संपादितमृदंगादिवाद्यकृत्यौ च तौ पत्रमयैर्वाद्यैः कृतस्वनौ कृतविचित्रनानाध्वनी ॥ ३२ ॥ काकपक्षेति ॥ काकपक्षधरौ शिखाधरौ पावकी स्कंधस्यांशौ शाखविशाखाविव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कालेनेति ॥ एवं तौ वत्सपालौ संतौ कालेन गच्छता सतवर्षौ गोपालने समर्थौ बभूवतुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ प्रावृट्कालीनां गोपालक्रीडां वर्णयिष्यन्प्रावृषं वर्णयति प्रावृडित्यादिभिरष्टभिः । प्रावृट्काल इति ॥ मेघौघैः स्थगितं च्छादितमम्बरं यस्य सः ॥ ३६ ॥ प्ररूढेति ॥ शक्रगोपैरिंद्रगोपाख्यलोहितकीटैराचिता व्याप्ता । मारकती गरुडनीलरत्नमयीव पद्मरागैर्लोहितैर्विभूषिता ॥ ३७ ॥ ऊहुरिति ॥ ऊहुरवहन् ॥ ३८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

न रेजेंतरितश्चंद्रो निर्मलो मलिनैर्घनैः ॥ सद्वादिवादो मूर्खाणां प्रगल्भाभिरवोक्तिभिः ॥ ३९ ॥ निर्गुणेनापि चापेन शक्रस्य गगने पदम् ॥ अवाप्यताविवेकस्य नृपस्यैव परिग्रहे ॥ ४० ॥ मेघपृष्ठे बलाकानां रराज विमला ततिः ॥ दुर्वृत्ते वृत्तचेष्टेव कुलीनस्यातिशोभना ॥ ४१ ॥ न ब बंधांबरे स्थैर्यं विद्युदत्यंतचंचला ॥ मैत्रीव प्रवरे पुंसि दुर्जनेन प्रयोजिता ॥ ४२ ॥ मार्गा बभूवुरस्पष्टास्तृणशष्पचयावृताः ॥ अर्थांतर मनुप्राप्ताः प्रजडानामिवोक्तयः ॥४३॥ उन्मत्तशिखिसारंगे तस्मिन्काले महावने ॥ कृष्णरामौ मुदायुक्तौ गोपालैश्चेरतुस्सह ॥ ४४ ॥ क्वचिद्भो भिस्समं रम्यं गेयतानरतावुभौ ॥ चेरतुः क्वचिदत्यर्थं शीतवृक्षतलाश्रितौ ॥ ४५ ॥ क्वचित्कदंबस्यक्वचित्रौ मयूरस्त्रग्विराजितौ॥विलिप्तौ क्वचि दासातां विविधैर्गैरिधातुभिः ॥४६॥ पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रांतरैषिणौ॥क्वचिद्गर्जति जीमूते हाहाकाररवाकुलौ ॥ ४७ ॥ गायतामन्य गोपानां प्रशंसापरमौ क्वचित् ॥ मयूरकेकानुगतौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥ ४८ ॥ इति नानाविधैर्भावैरुत्तमप्रीतिसंयुतौ ॥ क्रीडंतौ तौ वने तस्मिं श्चेरतुस्तुष्टमानसौ ॥ ४९ ॥

नेति ॥ सद्वादिवादः वैदिकवादः । मूर्खाः वेदबाह्यकुदृष्टयः ॥ ३९ ॥ निर्गुणेनेति ॥ अविवेकनृपतिपरिग्रहे निर्गुणेन पुरुषेणैव ॥ ४० ॥ मेघपृष्ठ इति ॥ दुर्वृत्ते अपकारिणि कुलीनस्य अभिजातस्य वृत्तचेष्टा सच्चरितमुपकारादिकं लब्धपरभागमौज्ज्वल्यं याति । यद्वा दुर्वृत्तलक्षणं दृष्ट्वा सज्जनचेष्टेव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मार्गा इति ॥ अर्थांतरं स्वविवक्षितादन्यमर्थम् ॥ ४३ ॥ उन्मत्तेति ॥ सारंगश्चातकः कृष्यो वा ॥ ४४ ॥ क्वचिदिति ॥ गेयतानरतौ तानो नाम गायतोऽन्य स्यान्येन वेण्वादिकृत्यश्रुत्यायनुग्रहः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पर्णशय्यास्विंति ॥ निद्रांतरैषिणौ निद्रार्थमवकाशार्थिनौ ॥ ४७ ॥ गायतामिति ॥ केकागतौ तारध्वन्य नुगतौ। तदुक्तम्—"तारं तु विंद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन" इति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ मेघपृष्ठ इति ॥ मूर्खे कुलीनस्य वृत्तचेष्टा निष्कपटा वृत्तिरिव ॥ ४१ ॥ न बबंधेति ॥ अंबरे महत्यपि विद्युत् स्थैर्यं न बबंध न चकार । प्रयोजिता कृता ॥ ४२ ॥ मार्गा इति ॥ अस्पष्टास्तं दिग्धाः प्रजडानां मंदानामन्यद्विवक्षतामन्यद्ब्रुवतामुक्तयो यथा अर्थांतरं प्राप्तास्तंतः संदिग्धास्त्युस्तद्वत् । यद्वा प्रकृष्टानां जडानां 'बालोन्मत्तपिशाचवद्'इत्युक्तेः निरंतरं निश्चलसमाधिना जडवद्वर्तमानानां निरतिशयब्रह्मानंद सुखितानां योगिनामुक्तय इव ते हि विवक्षितमर्थमर्थांतराभिधानेन निगूढमिव वदंतीति स्पष्टार्थः । प्रगल्भानामिति पाठेप्येवमेवार्थः ॥ ४३ ॥ तदुक्तप्राबृषमनुमन्य तत्कालोचितां क्रीडामाह—उन्मत्तेत्यादिना याव त्समाप्ति—उन्मत्तेति ॥ उन्मत्ताश्शिखिनो मयूरास्सारंगाश्च भ्रमरा यस्मिन् । अस्य प्रवेशभावादिति शुकोक्तेः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विकाले च समं गोभिर्गोपवृंदसमन्वितौ ॥ विहृत्याथ यथायोगं व्रजमेत्य महाबलौ ॥ ५० ॥ गोपैस्समानैस्सहितौ क्रीडंतावमराविव ॥ एवं तावूषतुस्तत्र रामकृष्णौ महाद्युती ॥ ५१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एकदा तु विना रामं कृष्णो वृंदावनं ययौ ॥ विचचार वृतो गोपैर्वन्यपुष्पस्रगुज्ज्वलः ॥ १ ॥ स जगामाथ कालिंदीं लोल कल्लोलशालिनीम् ॥ तीरसंलग्नफेनौघैर्हसंतीमिव सर्वतः ॥ २ ॥ तस्याश्चातिमहाभीमं विषाग्निश्रितवारिणम् ॥ ह्रदं कालीयनागस्य ददर्शातिविभीषणम् ॥ ३ ॥ विषाग्निना प्रसरता दग्धतीरमहीरुहम् ॥ वाताहतांबुविक्षेपस्पर्शदग्धविहंगमम् ॥ ४ ॥ तमतीव महा रौद्रं मृत्युवक्त्रमिवापरम् ॥ विलोक्य चिंतयामास भगवान्मधुसूदनः ॥ ५ ॥ अस्मिन्वसति दुष्टात्मा कालीयोऽसौ विषायुधः ॥ यो मया निर्जितस्त्यक्त्वा दुष्टो गच्छेत्पयोनिधिम् ॥ ६ ॥ तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरंगमा ॥ न नरैर्गोधनैश्चापि तृषार्त्तैरुपभुज्यते ॥ ७ ॥ तदस्य नागराजस्य कर्त्तव्यो निग्रहो मया ॥ निश्चासास्तु सुखं येन चरेयुर्व्रजवासिनः ॥ ८ ॥ एतदर्थं तु लोकेस्मिन्नवतारः कृतो मया ॥ यदेषामुत्पथस्थानां कार्या शांतिर्दुरात्मनाम् ॥ ९ ॥ तदेतं नातिदूरस्थं कदंबमुरुशाखिनम् ॥ अधिरुह्य पतिष्यामि ह्रदेऽस्मिन्ननिलाशिनः ॥ १० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्थं विचिंत्य बद्ध्वा च गाढं परिकरं ततः ॥ निपपात ह्रदे तत्र नागराजस्य वेगतः ॥ ११ ॥

विकाले चेति ॥ विकाले च रात्रावपि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ एकदा त्विति ॥ विना रामं स हि तस्य नागह्रदप्रवेशं नानुमन्येत ॥ १ ॥ स इति ॥ फेनस्य शौक्ल्याद्धसंतीमिवेत्युत्प्रेक्षा । हसंतीमंगारशकटिकामिवेत्युपमा वा । अत्र ज्वालावत्कल्लोलः । भस्मवत्फेनः ॥ २ ॥ तस्या इति ॥ श्रितं तप्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्मिन्निति यो मयेत्यादि मया मद्विभूतिभूतेन ताक्ष्येणेत्यर्थः । नष्टः न दृष्टः । सोऽस्मिन्मत्स्यानुजिघृक्षुः सौभरिशापभीतस्तार्क्ष्यदुष्प्रवेशे वसति । अयमर्थो भागवते द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तदिति ॥ कदंबोऽसावमृतमानयता ताक्ष्येणाक्रांतत्वान्न दग्ध इति पुराणांतरसिद्धम् ॥ १० ॥ इत्थमिति ॥ परितः क्रियत इति परिकरो वस्त्रम् ॥ ११ ॥

॥९० ॥ ९१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अगाधे ह्रदे स्थितस्य सर्पस्य ह्रदक्षोभगमृते निग्रहायोगात् तत्क्षोभक्रियायामध्यवस्यति। तदेतमिति ॥ स तु कदंबोऽमृतमानयता गरुडेनाक्रांतत्वान्न दह्यत इति पुराणांतरप्रसिद्धिः ॥१०॥ इत्थमिति ॥ परितः क्रियते परिधीयत इति परिकरं वस्त्रम् । तद्गाढं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तेनातिपतता तत्र क्षोभितस्स महाह्रदः ॥ अत्यर्थं दूरजातांस्तु समसिंचन्महीरुहान् ॥ १२ ॥ ते हि दुष्टविषज्वालातप्तांबुपवनोक्षिताः ॥ जज्वलुः पादपास्सद्यो ज्वालाव्याप्तदिगंतराः ॥ १३ ॥ आस्फोट्यामास तदा कृष्णो नागह्रदे भुजम् ॥ तच्छब्दश्रवणाच्चाशु नागराजोऽभ्युपागमत् ॥ १४ ॥ आताम्रनयनः कोपाद्विषज्वालाकुलैर्मुखैः ॥ वृतो महाविषैश्चान्यैरुरगैरनिलाशनैः ॥ १५ ॥ नागपत्न्यश्च शतशो हारिहारोपशोभिताः ॥ प्रकंपिततनुक्षेपचलत्कुंतलकांतयः ॥ १६ ॥ ततः प्रवेष्टितस्सर्पैस्स कृष्णो भोगबंधनैः ॥ ददंशुस्तेऽपि तं कृष्णं विषज्वालाकुलैर्मुखैः ॥ १७ ॥ तं तत्र पतितं दृष्ट्वा सर्पभोगैर्निपीडितम् ॥ गोपा व्रजमुपागम्य चुक्रुशुः शोकलालसाः ॥ १८ ॥ गोपा ऊचुः ॥ एष मोहं गतः कृष्णो मग्नौ वै कालियह्रदे ॥ भक्ष्यते नागराजेन तमागच्छत पश्यत ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा तत्र ते गोपा वज्रपातोपमं वचः ॥ गोप्यश्च त्वरिता जग्मुर्यशोदाप्रमुखा ह्रदम् ॥ २० ॥ हाहा क्वासाविति जनो गोपीनामतिविह्वलः ॥ यशोदया समं भ्रान्तो द्रुतप्रस्खलितं ययौ ॥ २१ ॥ नंदगोपश्च गोपाश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥ त्वरितं यमुनां जग्मुः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ २२ ॥ ददृशुश्चापि ते तत्र सर्पराजवशंगतम् ॥ निष्प्रयत्नीकृतं कृष्णं सर्पभोगविवेष्टितम् ॥ २३ ॥ नंदगोपोपि निश्चेष्टो न्यस्य पुत्रमुखे दृशम् ॥ यशोदा च महाभागा बभूव मुनिसत्तम् ॥ २४ गोप्यस्त्वन्या रुदंत्यश्च ददृशुः शोककातराः ॥ प्रोचुश्च केशवं प्रीत्या भयकातर्यगद्गदम् ॥ २५ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नागपत्न्यश्चेति ॥ हारिहारेत्यादिना हारादिभूषितत्वोक्तेः । व्यक्तवाक्योक्तेश्च तासां मनुष्यसमपूर्वकायत्वं विज्ञेयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तमिति ॥ लालसाः व्याकुलाः पश्यतेति चुक्रुशुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ हाहेति ॥ विह्वलः परवशः ॥ २१ ॥ नंदगोप इति ॥ कृष्णदर्शनलालसाः । अत्र लालसपदमौत्सुक्यपरम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ गोप्य इति ॥ कातरा अधीराः ॥ २५ ॥

वध्वा वेगतः वेगात् ॥ ११ ॥ तेनेति ॥ समसिंचत् तम्यक्सिषेच ॥ १२ ॥ त इति ॥ अहिदुष्टविषज्वालाभितप्तं यदंबु तदुक्तेन पवनोक्षितास्सिक्तास्संतो जज्वलुः । ज्वालाभिर्व्याप्तं दिशामंतरमवकाशो यैः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ आताम्रेति ॥ विषज्वालाभिराकुलैर्व्याप्तैः फणैरुपलक्षितः अभ्युपागमदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ नागपत्न्यश्चेति ॥ हारिभिर्मनोहरैर्हारैरुपशोभिता प्रकंपितानां तनूनां क्षेपेणोत्क्षेपेण चलद्भिः कुंडलैः कांतिः शोभा यासां ताः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ भोगः देहस्स एव बंधनसाधनत्वाद्बंधनं तत्प्रदर्शितं तैः प्रवेष्टितः कुंडलीकृतैर्देहैरावेष्टित इत्यर्थः । ददंशुः दष्टवंतः ॥ १७ ॥ तमिति ॥ शोकेन लालसास्साभिलाषाः उत्सुका इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कथं चुक्रुशुरित्यत्राह—एष इति ॥ १९ ॥ २० ॥ हाहेति ॥ द्रुतं प्रस्खलितं च यथा भवत्येवं ययौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ नंदगोप इति ॥ यशोदा च निश्चेष्टा बभूव ॥ २४ ॥ गोप्य इति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ गोप्य ऊचुः ॥ सर्वा यशोदया सार्द्धं विशामोत्र महाह्रदम् ॥ सर्पराजस्य नो गंतुमस्माभिर्युज्यते व्रजम् ॥ २६ ॥ दिवसः को विना सूर्यं विना चंद्रेण का निशा ॥ विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ॥ २७ ॥ विनाकृता न यास्यामः कृष्णेनानेन गोकुलम् ॥ अरम्यं नातिसेव्यं च वारिहीनं यथा सरः ॥ २८ ॥ यत्र नेंदीवरश्यामकायकांतिरयं हरिः ॥ तेनापि मातुर्वासेन रतिरस्तीति विस्मयः ॥ २९ ॥ उत्फुल्लपंकजदलस्पष्टकांतिविलोचनम् ॥ अपश्यंतो हरिं दीनाः कथं गोष्ठे भविष्यथ ॥ ३० ॥ अत्यंत मधुरालापहृताशेषमनोरथम् ॥ न विना पुंडरीकाक्षं यास्यामो नंदगोकुलम् ॥३१॥ भोगेनावेष्टितस्यापि सर्पराजस्य पश्यत ॥ स्मितशोभि मुखं गोप्यः कृष्णस्यास्मद्विलोकने ॥ ३२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति गोपीवचः श्रुत्वा रौहिणेयो महाबलः ॥ गोपांश्च त्रासविधुरान्वि लोक्य स्तिमितेक्षणान् ॥ ३३ ॥ नंदं च दीनमत्यर्थं न्यस्तदृष्टिं सुताननें ॥ मूर्च्छाकुलां यशोदां च कृष्णमाहात्मसंज्ञया ॥ ३४ ॥ किमिदं देवदेवेश भावोऽयं मानुषस्त्वया ॥ व्यज्यतेत्यंतमात्मानं किमनंतं न वेत्सि यत् ॥ ३५ ॥ त्वमेव जगतो नाभिरराणामिव संश्रयः ॥ कर्त्तापहर्त्ता पाता च त्रैलोक्यं त्वं त्रयीमयः ॥ ३६ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यत्रेति ॥ यत्र न हरिः तेनापि मातुर्वासेन जननीगृहेणापि रतिरस्ति चेद्विस्मयः कृष्णरहिते मातृगृहेपि प्रीतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ उत्फुल्लेति ॥ कथं भविष्यथ कथमपि भवितुं न शक्ष्यथेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अत्यर्थेति ॥ अत्यर्थमत्यन्तम् ॥ ३१ ॥ भोगेनेति ॥ अस्मद्विलोकने सतीति शेषः ॥३२॥ इतीति ॥ त्रासविधुरान् त्रासनिश्चेष्टान् ॥ ३३ ॥ नंदं चेति ॥ आत्मसंज्ञया अनन्यवेद्येन संकेतेन ॥ ३४ ॥ किमिदमिति ॥ किं त्वमात्मानमनंतमीश्वरं यन्न वेत्सि तेन सर्पदष्टत्वमूर्च्छादिरयं मानुषो भावोत्यंतं व्यज्यते किमिदमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ त्वमेवेति ॥ अराणां नाभिरिव त्वमस्य जगतः संश्रयः ॥ ३६ ॥

शोकेन कातरा विवशाः भयकातर्याभ्यां गद्गदं यथाभवत्येवं प्रोचुः ॥ २५ ॥ यत्प्रोचुस्तदाह–सर्वा इत्यादिसप्तभिः ॥ २६ ॥ २७॥ विनाकृता इति ॥ कृष्णेन विनाकृताः विरहीकृताः न यास्यामः ॥ २८ ॥ यत्रेति ॥ यत्रायं हरिर्नास्ति तेन मातुर्वासेन जननीगृहेणापि रतिर्न भवतीति विस्मयोत्राश्चर्यं कृष्णरहितेन मातृगृहेण सुखं नास्त्येवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ उत्फुल्लेति ॥ कथं भविष्यथ स्थास्यथ ॥ ३० ॥ अत्यं तेति ॥ अत्यंतमधुरैरालापैर्हृतमशेषं मनोरथरूपं धनं येन सः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ इतीति । त्रासविधुरान्मृत्युभयशून्यान्मर्तुमुद्यतानित्यर्थः । आत्मसंज्ञया स्वसंकेतेन कृष्णमाह ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तदेव स्पष्टयति किमिदमित्याद्यष्टभिः । किमिदमिति ॥ आत्मानं किं न वेत्सि नानुसंधत्से यदित्युत्तरेणान्वेति ॥ ३५ ॥ त्वमेवेति ॥ यद्यस्मात्त्वमस्य जगतः नाभिरतः संश्रयः आधारः "अराणां नाभिरिव यस्मिन् सर्वे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सेंद्रैरुद्राग्निवसुभिरादित्यैर्मरुदश्विभिः ॥ चिंत्यसे त्वमचिंत्यात्मन् समस्तैश्चैव योगिभिः ॥ ३७ ॥ जगत्यर्थं जगन्नाथ भारावतरणेच्छया ॥ अवतीर्णोऽसि मर्त्येषु तवांशश्चाहमग्रजः ॥ ३८ ॥ मनुष्यलीलां भगवन् भजता भवता सुराः ॥ विडम्बयन्तस्त्वल्लीलां सर्व एव सहा सते ॥ ३९ ॥ अवतार्य भवान्पूर्वं गोकुले तु सुरांगनाः ॥ क्रीडार्थमात्मनः पश्चादवतीर्णोऽसि शाश्वत ॥ ४० ॥ अत्रावतीर्णयोः कृष्ण गोपा एव हि बांधवाः ॥ गोप्यश्च सीदतः कस्मादेतान्बंधूनुपेक्षसे ॥ ४१ ॥ दर्शितो मानुषो भावो दर्शितं बालचापलम् ॥ तदयं दम्यतां कृष्ण दुष्टात्मा दशनायुधः ॥ ४२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति संस्मारितः कृष्णः स्मितभिन्नोष्ठसंपुटः ॥ आस्फोट्य मोचयामास स्वदेहं भोगिबंधनात् ॥ ४३ ॥ आनम्य चापि हस्ताभ्यामुभाभ्यां मध्यमं शिरः ॥ आरुह्याभुग्नशिरसः प्रणनर्त्तोरुविक्रमः ॥ ४४ ॥ प्राणाः फणेऽभवंश्चास्य कृष्णस्यांघ्रिनिकुट्टनैः ॥ यत्रोन्नतिं च कुरुते ननामास्य ततश्शिरः ॥४५॥ मूर्च्छामुपाययौ भ्रांत्या नागः कृष्णस्य रेचकैः ॥ दंडपातनिपातेन ववाम रुधिरं बहु ॥ ४६ ॥

॥ ३७ ॥ जगत्यर्थमिति ॥ तवांशस्तव विभूतिः ॥ ३८ ॥ मनुष्येत्यादि ॥ मनुष्यदेहग्रहणात्मिकां लीलां भजता त्वया हेतुभूतेन सुराश्च गोपेषु जातास्त्वल्लीला मनुकुर्वन्त आसते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतीति ॥ स्मितभिन्नेति मायोद्घाटनात् स्मितोदयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्राणा इति ॥ निकुट्टनैः प्रहारैः ॥ ४५ ॥ मूर्च्छामिति ॥ भ्रांतिरेचककंडपाताः नृत्तोक्ताः पादन्यासविशेषाः । यथाह भरतः—"अंतर्भ्रमरिका ज्ञेया भ्रमरी बाह्यपूर्विका । अलग्नभ्रमरी च स्यादुचितभ्रमरी तथा॥ चित्रभ्रमरिका चैव चक्रभ्रमरिका तथा । तिर्यग्भ्रमरिका चेति भ्रमास्सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥ पार्श्वात्पार्श्वं तु गमनं स्खलितैश्चलितैः पदैः । विविधै श्चैव पादैश्च पादरेचक उच्यते ॥ पार्ष्णी यस्य स्थिता भूमावूर्द्धमग्रतलं तथा । अंगुल्यश्चाञ्चितास्सर्वास्सपादस्त्वञ्चितस्स्मृतः ॥ पृष्ठतो ह्यांचितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु । द्रुतं निपातयेद्भूमौ वादिनूपुरपादिका ॥ चरणं नूपुरं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत् । क्षिप्रमाविद्धकरणं दंडपाता तु सा स्मृता" इति ॥ ४६ ॥

प्रतिष्ठिता स्थनाभाविवारा इति विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः" इति च श्रुतेः॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जगत्यर्थमिति ॥ जगत्यर्थं भूमेर्हितार्थम् ॥ ३८ ॥ मनुष्यलीलामिति ॥ मनुष्यलीलां भजता भवता हेतुभूतेन गोपवेषा स्सुरा एते त्वल्लीलां विडंबयंतोऽनुकुर्वंतः त्वया सह क्रीडमाना वर्तंते ॥ ३९ ॥ अवतार्येति ॥ तथा सुरांगनाश्च भवानेवावतारितवानात्मनः क्रीडार्थम् ॥ ४० ॥ अत्रेति ॥ अवसन्नानस्मद्बंधूनेतान्नोपेक्षस्व ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आनम्येति ॥ अभुग्नशिरसः अनम्रमूर्धः । आभुग्नशिरसः इति वा च्छेदः । अवनतफणस्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मूर्च्छामिति ॥ कृष्णस्य भ्रांत्या नृत्यतो भ्रमेण मूर्च्छां नागः प्राप्तः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तं विभुग्रशिरोग्रीवमास्येभ्यस्रुतशोणितम् ॥ विलोक्य करुणं जग्मुस्तत्पत्न्यो मधुसूदनम् ॥ ४७ ॥ नागपत्न्य ऊचुः ॥ ज्ञातोऽसि देवदेवेश सर्वज्ञस्त्वमनुत्तमः ॥ परं ज्योतिरचिंत्यं यत्तदंशः परमेश्वरः ॥ ४८ ॥ न समर्थाः सुरास्तोतुं यमनन्यभवं विभुम् ॥ स्वरूपवर्णनं तस्य कथं योषित्करिष्यति ॥ ४९ ॥ यस्याऽखिलमहीव्योमजलाग्निपवनात्मकम् ॥ ब्रह्मांडमल्पकाल्पांशः स्तोष्यामस्तं कथं वयम् ॥ ५० ॥ यमतो न विदुर्नित्यं यत्स्वरूपं हि योगिनः ॥ परमार्थमणोरल्पं स्थूलात्स्थूलं नताः स्म तम् ॥ ५१ ॥ न यस्य जन्मने धाता यस्य चांताय नांतकः ॥ स्थितिकर्त्ता न चान्योस्ति यस्य तस्मै नमस्सदा ॥ ५२ ॥ कोपः स्वल्पोऽपि ते नास्ति स्थितिपालनमेव ते ॥ कारणं कालिय स्यास्य दमने श्रूयतां वचः ॥५३॥ स्त्रियोनुकंप्यास्साधूनां मूढा दीनाश्च जंतवः ॥ यतस्ततोस्य दीनस्य क्षम्यतां क्षमतांवर ॥ ५४ ॥ समस्त जगदाधारो भवानल्पबलः फणी ॥ त्वत्पादपीडितो जह्यान्मुहूर्त्तार्द्धेन जीवितम् ॥ ५५ ॥ पन्नगोल्पवीर्योऽयं क्व भवान्भुवनाश्रयः ॥ प्रीतिद्वेषौ समोत्कृष्टगोचरौ भवतोऽव्यय ॥ ५६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कोप इति ॥ स्थितिपालनं लोकमर्यादास्थापनम् । श्रूयतामथ—अथाऽस्मद्वचनं श्रूयताम् ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ क्वेति ॥ समोत्कृष्टयोः प्रीतिर्द्वेषो वा कार्यः न त्वीदृशे निकृष्ट इति भावः ॥ ५६ ॥

दंडवत्पातो दंडपातः तीव्रप्रहारः तद्वन्निपातेन रेचकैर्मुखनासिकारंध्रैर्बहु रुधिरं वमाम छर्दितवान् । पाठांतरे दंडवत्पादनिपातेनेति स एवार्थः । यद्वा भ्रांतिरेचकदंडपाताख्याः वृत्तोक्ताः पादन्यासविशेषाः । यथाह भरतः "अंतर्भ्रमरिका ज्ञेया भ्रमरी वाह्यपूर्विका । अलमभ्रमरी च स्यादुचितभ्रमरी तथा । चित्रभ्रमरिका चैव चक्रभ्रमरिका तथा । निपातभ्रमरी चेति भ्रमास्सप्त प्रकीर्तिताः ॥ पार्श्वात्पार्श्वस्य गमनं स्खलितैश्चलितैः पदैः । विविधैश्चैकपादस्य पादरेचक उच्यते । नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतस्संप्रसारयेत् । क्षिप्रमाविद्धकरणे दंडपातेति सा स्मृता ॥" इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ज्ञातोऽसीति ॥ न विद्यते उत्तमो यस्मादनुत्तमः । परं ज्योतिस्स्व प्रकाशं यद्ब्रह्म यश्च तस्यांशः परमेश्वरः तच्च स च त्वमिति ज्ञातोसि ॥ ४८ ॥ एवं चेन्मदीयं तत्त्वं वर्णयतेति चेत्तत्राह—नेत्यादिद्वाभ्याम्—नेति ॥ अनन्येषु भवतीत्यनन्यभवः तं तस्य स्वरूपवर्णनं योषिन्मादृक्कथं करिष्यति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ नेति ॥ यस्य स्थितिकर्ता चान्यो नास्ति विष्वंतराभावात् ॥ ५२ ॥ एवं स्तुत्वा तद्रक्षां प्रार्थयते । कोप इति ॥ कोपेन चेदस्य दमनं स्यात् तर्हि कोपाधिक्येन बधोपि युक्तस्यात् लोकरक्षणार्थे तु दमने दमनानंतरं क्षमैव युक्तेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ क्वेति ॥ न च द्वेषस्यायं विषय इत्याहुः—प्रीतिद्वेषाविति ॥ यथा प्रीतिस्समगोचरा तथा द्वेष उत्कृष्टगोचरः । न तु दीने द्वेषो युक्तः ॥ ५६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततः कुरु जगत्स्वामिन्प्रसादमवसीदतः ॥ प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ ५७ ॥ भुवनेश जगन्नाथ महापुरुषपूर्वज ॥ प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षां प्रयच्छ नः ॥ ५८ ॥ वेदांतवेद्य देवेश दुष्टदैत्यनिबर्हण ॥ प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ ५९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ते ताभिराश्वस्य क्षांतदेहोपि पन्नगः ॥ प्रसीद देवदेवेति प्राह वाक्यं शनैः शनैः ॥ ६० ॥ कालिय उवाच ॥ तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ स्वाभाविकं परम् ॥ निरस्तातिशयं यस्य तस्य स्तोष्यामि किन्वहम् ॥ ६१ ॥ त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं त्वत्तः परात्मक ॥ परस्मात्परमो यस्त्वं तस्य स्तोष्यामि किन्वहम् ॥ ६२ ॥ यस्माद्ब्रह्मा च रुद्रश्च चंद्रेंद्रमरुदश्विनः ॥ वसवश्च सहादित्यैस्तस्य स्तोष्यामि किन्वहम् ॥ ६३ ॥ एकावयवसूक्ष्मांशो यस्यैतदखिलं जगत् ॥ कल्पनावयवस्यांशस्तस्य स्तोष्यामि किन्वहम् ॥ ६४ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तवेत्यादि ॥ किन्नु स्तोष्यामीति भावः । अष्टौ गुणा यस्य तदष्टगुणमैश्वर्यं ते चाणिमादयः स्वाभाविकत्वादिविशेषणैस्सनकादिव्यावृत्तिः ॥ ६१ ॥ त्वं पर इत्यादि ॥ प्रकृतेः परः पुमांस्त्वम् । परस्माद्यः परः मुक्तः स त्वम् । परं त्वत्तः परात्मकमिंद्रियादेरुत्कृष्टं प्रधानमपि त्वत्तो भवति परस्मात्परमो यस्त्वम् । उक्ताद्बद्धमुक्तप्रधानरूपात्परस्मात्परमो यस्स त्वं तस्य तव किं स्तोष्यामि इति । परं त्वत्तः परात्मकेति पाठे हे परात्मक उत्कृष्टस्वरूप त्वत्तः परं प्रधानं प्रवर्त्तते परस्माद्यः मुक्तः स त्वमिति शेषः । त्वं परस्त्वं परस्ताद्यः परं त्वत्तः परात्मकम् इति च पाठः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एकावयवेति ॥ कल्पनावयवात्मा संकल्पसिद्धावयवात्मा इच्छा गृहीताभिमतोरुदेह इति यावत् ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ ततस्तस्मादेव हेतोः अवसीदतः अवसन्नस्य दीनस्य प्रसादमेव कुरु । न चात्रातिविलंबः कार्य इत्याहुः–प्राणानिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इत्युक्त इति ॥ ताभिः भर्तृभिक्षा प्रदीयतामित्युक्ते कृष्णस्यांघ्रिकुट्टनादिशैथिल्यमिवालक्ष्यते स किंचिदाश्वस्य न हनिष्यतीति विश्वस्य कालीयः शनैर्वाक्यं प्राह ॥ ६० ॥ तवेति ॥ यस्य तवाष्टगुणं परं निरतिशयं चैश्वर्यं तस्याष्टगुणैश्वर्ये किमहं स्तोष्यामि नैकदेशमपि स्तोतुं समर्थ इति भावः ॥ ६१ ॥ निरतिशयैश्वर्यमेव दर्शयन्नाह–त्वमिति ॥ त्वं परस्सर्वोत्कृष्टः एतदेवाह–परस्य हिरण्यगर्भस्याद्यो जनकस्त्वं–"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इति श्रुतेः । तत्र हेतुः परमव्यक्तं त्वत्तः प्रवर्तते । हे परात्मक तत्प्रेरकेश्वररूप तत्कुत इत्यत्राह–परस्मादिंद्रियादेः परमो यः त्वं–"इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतिरित्यर्थः । पाठान्तराण्यस्य पुनः सर्वैः पठित्वा सुलभतया व्याख्येयानि ॥ ६२ ॥ परत्वमेव प्रपंचयन्नाह–यस्मादित्यादिसप्तभिः ॥ ६३ ॥ एकावयवेति ॥ यदि यस्यैकावयवस्य सूक्ष्मांशोऽखिलमिदं जगत् । ननु चिदात्मकस्य जडं जगत्कथम् अंशस्यात्तत्राह–कल्पनेति । उपासनार्थं कल्पनामया

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सदसद्रूपिणो यस्य ब्रह्माद्यास्त्रिदशेश्वराः ॥ परमार्थं न जानंति तस्य स्तोष्यामि किन्त्वहम् ॥ ६५ ॥ ब्रह्माद्यैरर्चिते यस्तु गंधपुष्पानुलेपनैः ॥ नंदनादिसमुद्भूतैस्सोर्च्यते वा कथं मया ॥ ६६ ॥ यस्यावतारूपाणि देवराजस्सदार्च्चति ॥ न वेत्ति परमं रूपं सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६७ ॥ विषयेभ्यस्समावृत्त्य सर्वाक्षाणि च योगिनः ॥ यमर्चयंति ध्यानेन सोऽर्च्यते वा कथं मया ॥ ६८ ॥ हृदि संकल्प्य यद्रूपं ध्यानेनार्चंति योगिनः ॥ भावपुष्पादिना नाथः सोर्च्यते वा कथं मया ॥ ६९ ॥ सोऽहं ते देवदेवेश नार्चनादौ स्तुतौ न च ॥ सामर्थ्यवान् कृपामात्रमनोवृत्तिः प्रसीद मे ॥ ७० ॥ सर्पजातिरियं क्रूरा यस्यां जातोस्मि केशव ॥ तत्स्वभावोऽयमत्रास्ति नापराधो ममाच्युत ॥ ७१ ॥ सृज्यते भवता सर्वं तथा संह्रीयते जगत् ॥ जातिरूपस्वभावाश्च सृज्यंते सृजता त्वया ॥ ७२ ॥ यथाहं भवता सृष्टो जात्या रूपेण चेश्वर ॥ स्वभावेन च साधुत्वं तथेदं चेष्टितं मया ॥ ७३ ॥ यद्यन्यथा प्रवर्त्तेयं देवदेव ततो मयि ॥ न्याऽयो दण्डनिपातो वै तवैव वचनं यथा ॥ ७४ ॥ तथाप्यज्ञे जगत्स्वामिन्दंडं पातितवान्मयि ॥ स श्लाघ्योयं परो दंडस्त्वत्तो मे नान्यतो वरः ॥ ७५ ॥

सदसद्रूपिण इति ॥ सदसद्रूपिणः मूर्त्तामूर्त्तरूपवतः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ हृदीत्यादि ॥ यद्रूपं ध्यानेन संकल्प्य भावमयानि पुष्पाणि अहिंसादीनि "अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिंद्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशिष्यते ॥ शमः पुष्पं दमः पुष्पं ध्यानपुष्पं च सप्तमम् । सत्यं चैवाष्टमं पुष्पमेभिस्तुष्यति केशवः" इति वचनात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तथेति ॥ स सोढव्य इति अयं दण्डरूपो वरस्त्वत्तो मामेति मया सोढव्यः "स सोढव्यो मया दंडस्त्वत्तो मामेत्ययं वरः" इति च पाठः ॥ ७५ ॥

अवयवा यस्य "पादोस्य विश्वाभूतानि" इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥ सदिति ॥ सदसद्रूपिणः कार्यकारणात्मकस्य ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ पूर्वश्लोकार्थप्रपंचः । हृदीति ॥ भावपुष्पादिना मनोमयपुष्पधूपदीपाद्युपचारेण । यद्वा–भावेन अहिंसादिमयेन पुष्पादिना तदुक्तं–"अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिंद्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशिष्यते ॥ शमः पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तथैव च ॥ सत्यं चैवाष्टमं पुष्पमेतैस्तुष्यति केशवः" इति ॥ ६९ ॥ तदेवं स्तुत्वा तत्प्रसादं प्रार्थयते–सोहमिति ॥ कृपामात्रा केवलकरुणामया मनोवृत्तिर्यस्य तथाभूतस्सन्प्रसीद । क्रियामात्रेति पाठे केवलं त्वदर्चादिक्रियायां मनोरथ एव न तु सामर्थ्यं यस्येत्यर्थः ॥ ७० ॥ त्वं दंड्य एव न त्वनुकंप्यः क्रूरत्वादिति चेत्तत्राह–सर्पजातिरित्यादिषड्भिः ॥ ७१ ॥ सृज्यत इति ॥ जातिरूपस्वभावाः जातिस्सर्पत्वादिः । रूपं फणित्वादि । स्वभावः क्रौर्यादिः ॥ ७२ ॥ यथेति ॥ साधुत्वमत्र त्वदादिष्टवर्णाचरणं तदेव मया कृतं नान्यदित्यर्थः ॥ ७३ ॥ यदीति ॥ तवैव वचनं श्रुतिस्मृत्यादि यथा "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥" इत्यादि ॥७४॥ तथेति ॥ त्वत्तो दंडोपि वरः श्लाघ्यत्वात् । त्वदन्यतो वरोऽपि न श्लाघ्यः । "स सोढव्यो मया दंडस्त्वत्तो मामेत्ययं वरः" इति पाठे दंडमिषेणायं वरः त्वत्तो मामुपैति दुष्ट

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हतवीर्यो हतविषो दमितोऽहं त्वयाऽच्युत ॥ जीवितं दीयतामेकमाज्ञापय करोमि किम् ॥ ७६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नात्र स्थेयं त्वया सर्प कदाचिद्यमुनाजले ॥ सपुत्रपरिवारस्त्वं समुद्रसलिलं व्रज ॥ ७७ ॥ मत्पदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्द्धनि सागरे ॥ गरुडः पन्नगरिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति ॥ ७८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा सर्पराजं तं मुमोच भगवान्हरिः ॥ प्रणम्य सोपि कृष्णाय जगाम पयसां निधिम् ॥ ७९ ॥ पश्यतां सर्वभूतानां सभृत्यसुतबांधवः ॥ समस्तभार्यासहितः परित्यज्य स्वकं ह्रदम् ॥ ८० ॥ गते सर्पे परिष्वज्य मृतं पुनरिवागतम् ॥ गोपा मूर्द्धनि हार्देन सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ ८१ ॥ कृष्णमक्लिष्टकर्माणमन्ये विस्मितचेतसः ॥ तुष्टुवुर्मुदिता गोपा दृष्ट्वा शिवजलां नदीम् ॥ ८२ ॥ गीयमानः स गोपीभिश्चारितैस्साधुचेष्टितैः ॥ संस्तूयमानो गोपैश्च कृष्णो व्रजमुपागमत् ॥ ॥ ८३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ गाः पालयंतौ च पुनः सहितौ बलकेशवौ ॥ भ्रममाणौ वने तस्मिन्रम्यं तालवनं गतौ ॥ १ ॥ तत्तु तालवनं दिव्यं धेनुको नाम दानवः ॥ मृगमांसकृताहारः सदाध्यास्ते खराकृतिः ॥ ॥ २ ॥ तत्तु तालवनं पक्वफलसंपत्समन्वितम् ॥ दृष्ट्वा स्पृहान्विता गोपा फलादानेऽब्रुवन्वचः ॥ ३ ॥ गोपा ऊचुः ॥ हे राम हे कृष्ण सदा धेनु केनैष रक्ष्यते ॥ भूप्रदेशो यतस्तस्मात्पक्वानीमानि संति वै ॥ ४ ॥ फलानि पश्य तालानां गंधामोदितदिंशि वै ॥ वयमेतान्यभीप्सामः पात्यंतां यदि रोचते ॥ ५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ गत इति ॥ गोपा नंदाद्या वृद्धाः ॥ ८१ ॥ कृष्णमिति ॥ अन्ये श्रीदामादिसवयसः ॥ ८२ ॥ गीयमान इति ॥ चरितैर्हेतुभिः ॥ ८३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥छ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

स्वभावनिवृत्तेः ॥ ७९ ॥ तदेवाह–हतवीर्य इति ॥ ७६ ॥७७॥ मत्पदानीति ॥ यद्भयात्त्वमत्र वससि स गरुडस्सागरे रमणीयकद्वीपे स्थितमपि त्वां न भक्षयिष्यति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ गत इति ॥ गोपा नंदाद्याः । हार्देन प्रीत्या सिषिचुः ॥ ८१ ॥ कृष्णमिति ॥ अन्ये श्रीदामाद्यास्तवयसो गोपास्तुष्टुवुः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥ तत्त्विति ॥ फलानामादाने स्पृहान्वितास्संतः अब्रुवन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ फलानीति ॥ गंधामोदितदिंशि गंधेनामोदितास्सुरभीकृता दिशो यैस्तानि फलानि पश्य । गंधामोदिदिशानीति पाठे टाबंतो दिशाशब्दः । येषां गंधेन आमोदवत्यो दिशास्तानीत्यर्थः ॥ ९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति गोपकुमाराणां श्रुत्वा संकर्षणो वचः ॥ एतत्कर्त्तव्यमित्युक्त्वा पातयामास तानि वै ॥ कृष्णश्च पातयामास भुवि तानि फलानि वै ॥ ६ ॥ फलानां पततां शब्दमाकर्ण्य सुदुरासदः ॥ आजगाम स दुष्टात्मा कोपाद्दैतेयगर्दभः ॥ ७ ॥ पद्भ्यामुभाभ्यां स तदा पश्चिमाभ्यां बलं बली ॥ जघानोरसि ताभ्यां च स च तेनाभ्यगृह्यत ॥ ८ ॥ गृहीत्वा भ्रामयामास सोंऽबरे गतजीवितम् ॥ तस्मिन्नेव स चिक्षेप वेगेन तृणराजनि ॥ ९ ॥ ततः फलान्यनेकानि तालाग्रान्निपतन्खरः ॥ पृथिव्यां पातयामास महावातो घनानिव ॥ १० ॥ अन्यानथ सजातीयानागतान्दैत्यगर्दभान् ॥ कृष्णश्चिक्षेप तालाग्रे बलभद्रश्च लीलया ॥ ११ ॥ क्षणेनालंकृता पृथ्वी पक्वैस्तालफलैस्तदा ॥ दैत्यगर्दभदेहैश्च मैत्रेय शुशुभेऽधिकम् ॥ १२ ॥ ततो गावो निराबाधास्तस्मिंस्तालवने द्विज ॥ नवशष्पं सुखं चेरुर्यन्न भुक्तमभूत्पुरा ॥ १३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तस्मिन्नासभदैतेये सानुगे विनिपातिते ॥ सौम्यं तद्गोपगोपीनां रम्यं तालवनं बभौ ॥ १ ॥ ततस्तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतावुभौ ॥ हत्वा धेनुकदैतेयं भांडीरवटमागतौ ॥ २ ॥ क्ष्वेलमानौ प्रगायंतौ विचिन्वंतौ च पादपान् ॥ चारयंतौ च गा दूरे व्याहरंतौ च नामभिः ॥ ३ ॥ नियोंगपाशस्कंधौ तौ वनमालाविभूषितौ ॥ शुशुभाते महात्मानौ बालशृंगाविवर्षभौ ॥ ४ ॥

॥६॥७॥ पद्भ्यामिति ॥ ताभ्यां तयोरित्यर्थः ॥ गृहीत्वेति ॥८॥ तं गृहीत्वा तृणराजनि ताले ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥छ॥ १ ॥ २ ॥ क्ष्वेलमानाविति ॥ क्ष्वेलंतौ सिंहवन्नादं कुर्वंतौ विचिन्वंतौ वासयोग्यान् देशानन्विच्छंतौ ॥ ॥ ३ ॥ नियोंगेति ॥ नियोंगपाशः नियमनरज्जुः ॥ ४ ॥

इतीति ॥ पातयामास बाहुभ्यामिति विज्ञेयं बाहुभ्यां तालांस्तान्परिकंपयन्निति शुकोक्तेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पद्भ्यामिति ॥ ताभ्यां तयोः पादयोस्स च धेनुः तेन रामेण अभ्यगृह्यत गृहीतः ॥ ८ ॥ गृहीत्वेति ॥ गृहीत्वा धेनुकं स रामः तृणराजनि ताले चिक्षेप ॥ ९ ॥ तत इति ॥ महावातेरितानीवेति पाठांतरे वाशब्द उपमार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्म प्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥ तत इति ॥ भांडीराख्यं वटम् ॥ २ ॥ क्ष्वेलमानाविति ॥ क्ष्वेलमानौ सिंहवन्नदंतौ । 'क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्' इत्यभिधानात् । विचिन्वंतौ वृक्षारोहणक्रीडार्थम् अन्विच्छंतौ । दूरे स्थितौ संतौ चारयंतौ गाः व्याहरंतौ नामभिः आह्वयंतौ ॥३॥ नियोंगेति॥ निर्युज्यंते निषिद्ध्यंते दुह्यमाना गावः एभिरिति नियोंगाः पादबंधनरज्जवः अदृश्यगवां

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सुवर्णांजनचूर्णाभ्यां तौ तदा रूषितांबरौ ॥ महेंद्रायुधसंयुक्तौ श्वेतकृष्णाविवांबुदौ ॥ ५ ॥ चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरितरेतरम् ॥ समस्तलोकनाथानां नाथभूतौ भुवं गतौ ॥ ६ ॥ मनुष्यधर्माभिरतौ मानयंतौ मनुष्यताम् ॥ तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ॥ ७ ॥ ततस्त्वांदोलिकाभिश्च नियुद्धैश्च महाबलौ ॥ व्यायामं चक्रतुस्तत्र क्षेपणीयैस्तथाश्मभिः ॥ ८ ॥ तल्लिप्सुरसुरस्तत्र ह्युभयो रममाणयोः ॥ आजगाम प्रलंबाख्यो गोपवेषतिरोहितः ॥ ९ ॥ सोऽवगाहत निश्शंकस्तेषां मध्यममानुषः ॥ मानुषं वपुरास्थाय प्रलंबो दानवोत्तमः ॥ १० ॥ तयोश्छिद्रांतरप्रेप्सुरविषह्यममन्यत ॥ कृष्णं ततो रौहिणेयं हंतुं चक्रे मनोरथम् ॥ ११ ॥ हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ॥ प्रकुर्वन्तो हि ते सर्वे द्वौद्वौ युगपदुत्थितौ ॥ १२ ॥ श्रीदाम्ना सह गोविंदः प्रलंबेन तथा बलः ॥ गोपालैरपरैश्चान्ये गोपालाः पुप्लुवुस्ततः ॥ १३ ॥ श्रीदामानं ततः कृष्णः प्रलंबं रोहिणीसुतः ॥ जितवान्कृष्णपक्षीयैर्गोपैरन्ये पराजिताः ॥ १४ ॥

सुवर्णेति ॥ रूषितांबरौ रंजितवस्त्रौ । महेन्द्रायुधसंकाशावित्यंबुदविशेषणम् । महेंद्रायुधेन प्रकाशमानावित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत इति ॥ आंदोलिकाभिः द्वयोर्गोपयोर्हस्तद्वयमयांदोलिकाभिः नियुद्धैर्बाहुयुद्धैर्व्यायामं श्रमम् ॥ ८ ॥ तल्लिप्सुरिति ॥ तल्लिप्सुः तौ जिघृक्षुः ॥ ९॥१० ॥ तयोरिति ॥ छिद्रान्तरप्रेप्सुः प्रमादावसरं प्रतीक्षमाणः ॥११॥ हरिणेति ॥ हरिणाक्रीडनं हरिणवदाक्रीडनम् उत्प्लुतिः । द्वयोर्युगपदुत्प्लुतयोरलसः जितः पटुर्जेता । तत्र जितो जेतारं वहन् भांडीरं गत्वा पुनरुत्प्लुतिस्थानं नयेदिति पणबंधः ॥ १२ ॥ श्रीदाम्नेति ॥ तत्र प्रलंबः श्रीदामपक्षीयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

कर्षणार्था वा ताश्च स्कंधे ययोस्तौ निर्योगपाशस्कंधौ वालशृंगाविव वयोविशेषोपलक्षणौ ॥ ४ ॥ सुवर्णेति ॥ रूषितांबरौ रंजितवस्त्रौ । महेंद्रायुधमिंद्रधनुः तत्संयुक्तावंबुदाविव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत इति ॥ आंदोलिकाभिः गोपहस्तमयडोलारोहणैः वृक्षशाखादिषु डोलाक्रीडादिभिर्वा । स्यंदोलिकाभिश्चेति पाठांतरे नियुद्धे बाहुयुद्धे व्यायामं श्रमम् ॥ ८ ॥ तल्लिप्सुरिति ॥ तल्लिप्सुस्तज्जिघृक्षुः गोपवेषेण तिरोहितः असुर इत्यविक्षितः ॥ ९ ॥ स इति ॥ अवगाहत प्राविशदित्यर्थः ॥ १० ॥ तयोरिति ॥ छिद्रांतरप्रेप्सुः प्रमादावसरं प्रतीक्षमाणः । अविषह्यमद्वेष्यम् ॥ ११ ॥ हरिणेति ॥ हरिणाक्रीडनं उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं यत्र द्वयोः यस्त्वरतो याति स जेता इतरस्तु जितः । अत्र च जितो जेतारं वहन्भांडीरकं वटं नीत्वा पुनरुत्प्लुतिस्थानं नयेदिति पणबंधः ॥ १२ ॥ श्रीदाम्नेति ॥ पुप्लुवुः उत्प्लुतवंतः ॥ १३ ॥ श्रीदामानमिति ॥ अन्ये श्रीदामपक्षीयाः ॥ १४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ते वाहयंतस्त्वन्योन्यं भांडीरं वटमेत्य वै ॥ पुनर्निववृतुस्सर्वे येये तत्र पराजिताः ॥ १५ ॥ संकर्षणं तु स्कंधेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ॥ नभस्स्थलं जगामाशु सचंद्र इव वारिदः ॥ १६ ॥ असहन्रौहिणेयस्य स भारं दानवोत्तमः ॥ ववृधे स महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७ ॥ संकर्षणस्तु तं दृष्ट्वा दग्धशैलोपमाकृतिम् ॥ स्रग्दामलंबाभरणं मकुटाटोपमस्तकम् ॥ १८ ॥ रौद्रं शकटचक्राक्षं पादन्यास चलत्क्षितिम् ॥ अभीतमनसा तेन रक्षसा रोहिणीसुतः ॥ ह्रियमाणस्ततः कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ कृष्णकृष्ण ह्रियाम्येष पर्वतोदग्रमूर्त्तिना ॥ केनापि पश्य दैत्येन गोपालच्छद्मरूपिणा ॥ २० ॥ यदत्र सांप्रतं कार्यं मया मधुनिषूदन ॥ तत्कथ्यतां प्रयात्येष दुरात्मातित्वरान्वितः ॥ २१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तमाह रामं गोविंदस्स्मितभिन्नोष्ठसंपुटः ॥ महात्मा रौहिणेयस्य बलवीर्यप्रमाणवित् ॥ २२ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलंब्यते ॥ सर्वात्मन् सर्वगुह्यानां गुह्यगुह्यात्मना त्वया ॥ २३ ॥ स्मराशेषजगद्बीजकारणं कारणाग्रज ॥ आत्मानमेकं तद्वच्च जगत्येकार्णवे च यत् ॥ २४ ॥ किं न वेत्सि यथाहं च त्वं चैकं कारणं भुवः ॥ भारावतारणार्थाय मर्त्यलोकमुपागतौ ॥ २५ ॥ नभश्शिरस्तेंबुवहाश्च केशाः पादो क्षितिर्वक्रमनंतवह्निः ॥ सोमो मनस्ते श्वसितं समीरणो दिशश्चतस्रोऽव्यय बाहवस्ते ॥ २६ ॥ सहस्रवक्त्रो भगवान्महात्मा सहस्रहस्तांघ्रिशरीरभेदः ॥ सहस्रपद्मोद्भवयोनिराद्यस्सहस्रशस्त्वां मुनयो गृणंति ॥ २७ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृष्णकृष्णेति ॥ ह्रियामि ह्रिये । गोपालच्छद्मरूपिणा कृत्रिमगोपालरूपिणा ॥२०॥ यदत्रेति ॥ अत्र दानवे ॥२१॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्मरेत्यादि ॥ जगद्बीजकारणानामप्यादिभूत जगति जगदवस्थायां तद्वदेकार्णवे च एकार्णवावस्थायां च यत्तदेकं कारणमात्मानं किं न वेत्सि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ संकर्षणस्त्विति ॥ दग्धशैलोपमा तत्सदृशी आकृतिर्यस्य तं स्रग्भिर्ग्रथितं स्थूलं दाम तदेव लंबाभरणं यस्य तं मकुटेनाटोपं संरंभयुक्तं मस्तकं यस्य तं रौद्रं घोरं शकटचक्रे इवाक्षिणी यस्य तं पादन्यासेन चलंती क्षितिर्यस्मात्तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृष्णकृष्णेति ॥ ह्रियामि ह्रिये कर्मणि परस्मैपदम् आर्षम् । पर्वतवद्दुदग्रा उन्नता मूर्तिर्यस्य तेन ॥ २० ॥ २१ ॥ तमिति ॥ पूर्वं कालियभोगावृतं मां किमात्मानं परमेश्वरं न वेत्सि तत्त्वं संस्मर स्वयमिदानीं मुह्यतीति । विस्मयात् स्मितेन भिन्नमोष्ठसंपुटं यस्य सः ॥ २२ ॥ किमयमिति ॥ सर्वात्मन् सर्वरूप सर्वगुह्यानां सर्वेषां सूक्ष्माणां गुह्यकारणभूत अत एव गुह्यात्मना प्रलयेष्वव शिष्यमाणसूक्ष्मरूपेण ॥२३॥ एतत्प्रपंचयन्नाह—स्मरेत्यादिद्वाभ्याम्—स्मरेति ॥ अशेषजगद्बीजकारणं सर्वजगन्मूलस्यापि कारणम् आत्मानं स्मर । तत्र हेतुः—कारणस्याग्रज अग्रे व्यक्तस्यापि प्रवर्तकतया पूर्वं स्थितः तद्वच्च तथैव । जगत्येकार्णवे प्रलयावस्थे सति यदेकमवशिष्यते तदेवाहमित्यात्मानं स्मर ॥ २४ ॥ २५ ॥ विराड्रूपेण स्तौति—नभ इति ॥ २६ ॥ तदाधारविधरूपेण स्तौति—सहस्रवक्त्र इति ॥ सहस्रमपरिमिता हस्तांघ्रिशरी

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

दिव्यं हि रूपं तव वेत्ति नान्यो देवैरशेषैरवतारिणम् ॥ तदर्च्यते वेत्सि न किं यदंते त्वय्येव विश्वं लयमभ्युपैति ॥२८॥ त्वया धृतेयं धरणी बिभर्त्ति चराचरं विश्वमनंतमूर्त्ते ॥ कृतादिभेदैरज कालरूपो निमेषपूर्वो जगदेतदत्सि ॥ २९ ॥ अत्तं यथा वाडववह्निनांबु हिमस्वरूपं परि गृह्य कास्तम् ॥ हिमाचले भानुमतोंशुसंगाज्जलत्वमभ्येति पुनस्तदेव ॥ ३० ॥ एवं त्वया संहरणेऽत्तमेतज्जगत्समस्तं त्वदधीनकं पुनः ॥ तवैव सर्गाय समुद्यतस्य जगत्त्वमभ्येत्यसुकल्पमीश ॥ ३१ ॥ भवानहं च विश्वात्मन्नेकमेव च कारणम् ॥ जगतोस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यव स्थितौ ॥ ३२ ॥ तत्स्मर्यतामममेयात्मंस्त्वयात्मा जहि दानवम् ॥ मानुष्यमेवावलंब्य बंधूनां क्रियतां हितम् ॥ ३३ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ अत्तमिति ॥ अत्तं चर्वितम् । कास्तं छर्दितम् । यद्वा—केन वायुनास्तं वडवाग्निगतत्वेनार्करश्मिनाडीमयेन क्षिप्तम् । अयमर्थः । सवायुना वडवा ग्निना पीतं समुद्रांबु घनीभूय हिमतां गतं तेन वायुनाडीमयार्करश्मिना सोमद्वारा हिमतौ हिमाद्रौ क्षिप्तं ग्रीष्मे पुनरादित्यांशुसंयोगाद्विलीनं सत् यथा जलतां यातीति अय मेवार्थः सरित्समुद्रेत्यादिना पूर्वमुक्तः ॥ ३० ॥ एवमित्यादि ॥ संहरणात्तं संहरणकाले अत्तं तवैव सर्गाय समुद्यतस्य त्वय्येव सर्गाय समुद्यते सति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तदिति ॥ मानुष्यमेवेति स्तुत्युद्बोधितदिव्यशक्तिरपि मानुष्यमवलंब्यैव मनुष्यमूर्त्यैव दानवं जहि ॥ ३३ ॥

राणां भेदा यस्य सः । शरीरमुदरं सहस्रं पद्मोद्भवा ब्रह्माणः ये तेषां योनिर्जनकः ॥ २७ ॥ दिव्यमिति ॥ तव दिव्यरूपमेतद्विश्वरूपमन्यो न वेत्ति । न वेत्सि नानुसंधत्से किम् ॥ २८॥ त्वयेति ॥ अत्सि ग्रससे॥ २९ ॥ जगत्प्रलयोद्भवहेतुत्वं दृष्टांतेनाह—अत्तमित्यादिद्वाभ्याम्—अत्तमिति ॥ सामुद्रमंबु वाडवाख्येन वह्निना अत्तं जग्धं तेन वायुना वाडवाग्निगतेनार्करश्मिनाडीमयेन अस्तं हिमाचले क्षिप्तम् हिमस्वरूपं परिगृह्य स्थितं सत् ग्रीष्मे भानुमतो स्वेरंशुभिः संगात्पुनर्जलत्वं प्राप्नोति यथा । अयमर्थः—"सरित्समुद्रभौमास्तु तथापः प्राणिसंभवाः । चतुःप्रकारा भगवानादत्ते सविता मुने ॥ विवस्वानष्टभिर्मासैरादाय जगतो जलम् । सोमे मुंचत्यर्थेदुश्च वायुनाडीमयैर्दिवि ॥ हिमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुस्तु समयां गतः ॥" इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या नद्यादिरूपेणागतं जलं जलधौ सवायुना वडवाग्निना पीतं घनीभवद्धिमतां गतं तेन वायुनाडीमयरश्मिना चंद्रद्वारा हिमवति हिमाद्रौ क्षिप्तं ग्रीष्मे पुनस्तपता तपनातपेन विलीयमानं जलतां याति यथा ॥ ३० ॥ एवमिति ॥ एवं तथैव त्वया संहरणे संहारकाले वडवाग्निस्थानीयेन रुद्रादिरूपेणात्तं भक्षितं जगत्त्वदधीनं त्वय्येव हिमा द्रिस्थानीये परमपुरुषे कारणात्मना क्षिप्तं यावत्प्रलयं स्थितं सत् अथ पुनर्हिरण्यगर्भात्मना सर्गोद्यतस्य तव सूर्यस्थानीयस्य सृज्यसंस्कारेच्छासंवेत्तात्पुनर्विराडात्मकस्थूलजगद्रूपत्वं प्रकृतिकल्पमेति । अत्र वाक्यार्थोपमालंकारः यथाह दंडी—"वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते । एकानेकेव शब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा मता" इति ॥ ३१ ॥ एवंभूतः परमेश्वरस्त्वमेव नाहमिति चेत्तत्राह—भवानहं चेति ॥ ३२ ॥ तदिति ॥ यद्यपि दैत्येन

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच॥ इति संस्मारितो विप्र कृष्णेन सुमहात्मना॥विहस्य पीडयामास प्रलंबं बलवान्बलः ॥३४॥ मुष्टिना सोहनन्मूर्ध्नि कोपसं रक्तलोचनः ॥ तेन चास्य प्रहारेण बहिर्याते विलोचने ॥ ३५ ॥ स निष्कासितमस्तिष्को मुखाच्छोणितमुद्वमन् ॥ निपपात महीपृष्ठे दत्य वर्यो ममार च ॥ ३६ ॥ प्रलंबं निहतं दृष्ट्वा बलेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रहृष्टास्तुष्टुवुर्गोपास्साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ ३७ ॥ संस्तूयमानो गोपैस्तु रामो दैत्ये निपातिते ॥ प्रलंबे सह कृष्णेन पुनर्गोकुलमाययौ ॥ ३८ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तयोर्विहरतोरेवं रामकेशवयोर्व्रजे ॥ प्रावृड् व्यतीता विकसत्सरोजा चाभवच्छरत् ॥ १ ॥ अवापुस्तापमत्यर्थं शफर्यः पल्वलोदके ॥ पुत्रक्षेत्रादिसक्तेन ममत्वेन यथा गृही ॥२॥ मयूरा मौनमातस्थुः परित्यक्तमदा वने ॥ असारतां परिज्ञाय संसारस्येव योगिनः ॥ ॥३॥उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमलास्सितमूर्त्तयः ॥ तत्यजुश्चांबरं मेघा गृहं विज्ञानिनो यथा ॥ ४ ॥ शरत्सूर्यांशुतप्तानि ययुश्शोषं सरांसि च ॥ बह्वालंबममत्वेन हृदयानीव देहिनाम् ॥ ५ ॥ कुमुदैश्शरदंभांसि योग्यतालक्षणं ययुः ॥ अवबोधैर्मनांसीव समत्वममलात्मनाम् ॥ ६ ॥

इतीति ॥ विहस्येति उद्बोधितस्वरूपानुसंधानचिह्नम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स इति ॥ निष्कासितमस्तिष्कः निर्गमितमस्तकस्नेहः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ छ ॥ ॥ १ ॥ अथ वर्ण्यमानशरद्दृष्टांतव्याजेनात्मविद्यामाह—अवापुरित्यादिना ॥ अवापुरिति ॥ शफर्यः क्षुद्रमत्स्याः ॥ २ ॥ मयूरा इति ॥ मौनमनुक्तिर्मुनिवृत्तिश्च ॥ ३ ॥ उत्सृज्येति ॥ जलसर्वस्वं कृत्स्नं जलम् अहंमानादिजडभावं च मलं काष्ण्यं रागादि च सितं शुभ्रं शुद्धं च विग्रहं विरोधं 'विग्रहं ज्ञानिनो यथा' इति च पाठः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ कुमुदैरिति ॥ योग्यतालक्षणं योग्यतात्मकं संबंधं ययुः । योग्यो हि निर्मलजलस्य सितकुमुदानां च संबंधः । अमलात्मनाममलमनसाम् ॥ ६ ॥

निजरूपं नाविष्कृतं तथापि बंधुसौख्याय अनेनैव रूपेण स हंतव्य इत्याह—मानुष्यमेवेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स इति ॥ निष्कासितं निष्कामितं मस्तिष्कं मस्तकस्नेहो यस्य सः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ गोवर्धनवहादीनि शरत्कर्माणि वर्णयन् । शरदं वर्णयत्यादावव्यात्मार्थोपमानतः ॥ १ ॥ तदेवं हरेः प्रावृट्क्रीडां वर्णयित्वा गोवर्धनपूजातदुद्धरणाद्यां शरत्क्रीडां वर्णयिष्यन् शरदं तावद्वैराग्यज्ञानगर्भाभिर्वर्णयति--तयोरित्यादिपंचदशभिः ॥ तयोरिति ॥ विकसंति सरोजानि यस्यां सा ॥१॥ अवापुरिति ॥ शफर्यः क्षुद्रमत्स्याः ॥ पल्वलोदके स्वल्पगर्तोदके ॥२॥ मयूरा इति ॥ परित्यक्तो मदो दर्पो यैस्ते ॥३॥ उत्सृज्येति ॥ जलमुदकं जडमहंकारादि तदेव सर्वस्वं हित्वा विमलाः मलः कष्ण्यादिः रागश्च तद्रहितास्सितमूर्तयश्शुभ्ररूपाश्शुद्धसत्त्वाश्च विज्ञानिनः आत्मज्ञाः॥४॥ ॥ ५ ॥ कुमुदैरिति ॥ शरदंभांसि स्वच्छानि कुमुदैस्सितैः योग्यतालक्षणम् अन्योन्यानुरूपात्मकं संबंधं ययुः । अमलात्मनां वीतरागाणां. मनांस्यवबोधैस्तत्त्वमयैर्ज्ञानैरिव ॥ ६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तारकाविमले व्योम्नि रराजाखंडमंडलः ॥ चंद्रश्चरमदेहात्मा योगी साधुकुले यथा॥७॥शनकैश्शनकैस्तीरं तत्यजुश्च जलाशयाः॥ममत्वं क्षेत्रपु त्रादिरूढमुच्चैर्यथा बुधाः ॥८॥ पूर्वं त्यक्तैस्सरोंभोभिर्हंसा योगं पुनर्ययुः ॥ क्लेशैः कुयोगिनो शेषैरंतरायहता इव ॥९॥ निभृतो भवदत्यर्थं समु द्रस्तिमितोदकः ॥ क्रमावाप्तमहायोगो निश्चलात्मा यथा यतिः ॥ १० ॥ सर्वत्रातिप्रसन्नानि सलिलानि तथाऽभवन् ॥ ज्ञाते सर्वगते विष्णौ मनांसीव सुमेधसाम् ॥ ११ ॥ बभूव निर्मलं व्योम शरदा ध्वस्ततोयदम् ॥ योगाग्निदग्धक्लेशौघं योगिनामिव मानसम् ॥ १२ ॥ सूर्यांशुजनितं तापं निन्ये तारापतिः शमम् ॥ अहंमानोद्भवं दुःखं विवेकः सुमहानिव ॥ १३ ॥ नभसोब्दं भुवः पंकं कालुष्यं चांभसश्शरत् ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः प्रत्याहार इवाहरत् ॥ १४ ॥ प्राणायाम इवांभोभिस्सरसां कृतपूरकैः ॥ अभ्यस्यतेऽनुदिवसं रेचकाकुंभकादिभिः ॥ १५ ॥

तारकेति॥ तारकाविमले तारकाभिर्विमले अखंडमंडलः पौर्णमास्याम् । चरमदेहात्मा चरमदेहस्य आत्मा ॥७॥८॥ पूर्वमिति ॥ अंतराया विघ्नाः ॥९॥ निभृत इति ॥ क्रमावाप्तमहायोगः । क्रमेण मंत्रस्पर्शभावाभावाख्ययोगचतुष्कानंतरं लब्धमहायोगः ॥ १० ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र देशे शत्रुमित्रादिषु च ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्राणायाम इत्यादि ॥ प्राणायामो हि कृतपूरकैर्योगिभिः आकुंभकरेचकप्रधानाभिर्वायुनयनक्रियाभिरभ्यस्यते "पूरकः पूरणं वाय्वोः कुंभक स्स्थापनं क्वचित् ॥ बहिर्निस्सरणं तस्य रेचकः पार्कीर्त्तितः" इति वचनात् । अयमर्थः सरसां योगिस्थानीयानां प्राणायामः तस्यार्थः कुल्यादिभिः पूर्वं कृत

तारकाविमल इति ॥ तारकाभिरुपलक्षिते व्योम्नि विमले अखंडमंडलः पूर्णप्रकाशः पूर्णिमाप्रांते चंद्रो रराज यथा तारैर्विद्याचारादिभिरमले साधूनां कुले पूर्णब्रह्मप्रकाशो योगी चरमदेह आत्मा यस्य सः ॥७॥८॥ पूर्वमिति ॥ अंतरायहताः विघ्नाभिहताः । कुयोगिनो योगभ्रष्टाः । अविद्यादिभिः क्लेशैर्यथा पुनर्युज्यंते तद्वत् ॥ ९ ॥ निभृत इति ॥ निभृतो निर्विकारस्तिमितोदको निश्चलांबुः । यमनियमादिक्रमेणावाप्तमहायोगस्संप्रज्ञातसमाधिलक्षणो येन सः अतो निश्चलात्मा यतिः यथा ॥ १० ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र नद्यादौ सर्वत्र शत्रुमित्रादिषु । सुमेधसां मनांसीव ॥ ११ ॥ १२॥ १३ ॥ नभस इति ॥ नभआदिभ्योब्दंककालुष्याणि शरदहरत् । यथा इंद्रियार्थे भ्यश्शब्दादिभ्यः इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रत्याहारः तद्वियोजनप्रयत्नो हरति ॥ १४ ॥ प्राणायाम इति ॥ सरसामंभोभिः कृतपूरकै. रेचकैराकुंभकादिभिः प्राणायामोभ्यस्यत इवेति अभ्यस्यतेतिपाठे अभ्यस्त इवेत्यर्थः । तथा कुल्यादिजलैरापूर्य कुंभकीकृतवायुवर्त्किचित्कालं तथैवावस्थाप्य पुनर्यथाकालं केदाराद्यर्थं प्रणालिकया निस्सार्यत इति प्राणायामसाम्यम् । रेचकाकुंभकादिभिरित्यादिशब्दबहुवचनाभ्यां तदावृत्तिरुक्ता । पूरकादिलक्षणं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विमलांबरनक्षत्रे काले चाभ्यागते व्रजे ॥ ददर्शेंद्रो महारंभायोद्यतांस्तान्व्रजौकसः ॥ १६ ॥ कृष्णस्तानुत्सुकान्दृष्ट्वा गोपानुत्सवलालसान् ॥ कौतूहलादिदं वाक्यं प्राह वृद्धान्महामतिः ॥ १७ ॥ कोऽयं शक्रमहो नाम येन वो हर्ष आगतः ॥ प्राह तं नंदगोपश्च पृच्छंतमतिसादरम् ॥ ॥ १८ ॥ नंदगोप उवाच ॥ मेघानां पयसां चेशो देवराजश्शतक्रतुः ॥ तेन संचोदिता मेघा वर्षंत्यंबुमयं रसम् ॥ १९ ॥ तद्वृष्टिजनितं सस्यं वयमन्ये च देहिनः ॥ वर्त्तयामोपयुंजानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ २० ॥ क्षीरवत्य इमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृताः ॥ तेन संवर्द्धितैस्स स्यैस्तुष्टाः पुष्टा भवंति वै ॥ २१ ॥ नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षार्दितो जनः ॥ दृश्यते यत्र दृश्यंते वृष्टिमंतो बलाहकाः ॥ २२ ॥ भौममे तत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदैः ॥ पर्जन्यस्सर्वलोकस्योद्भवाय भुवि वर्षति ॥ २३ ॥ तस्मात्प्रावृषि राजानस्सर्वे शक्रं मुदा युताः ॥ मखैस्सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥ २४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ नंदगोपस्य वचनं श्रुत्वेत्थं शक्रपूजने ॥ रोषाय त्रिदशेंद्रस्य प्राह दामोदरस्तदा ॥ २५ ॥ न वयं कृषिकर्त्तारो वाणिज्याजीविनो न च ॥ गावोस्मद्दैवतं तात वयं वनचरा यतः ॥ २६ ॥ आन्विक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिस्तथा परा ॥ विद्या चतुष्टयं चैतद्वार्त्तामात्रं शृणुष्व मे ॥ २७ ॥

पूरकैः श्वासस्थानीयैरंभोभिः कारणैः पश्चात्स्थापनरेचकादिक्रियाभिरभ्यस्यते वा ॥ १५ ॥ विमलेति ॥ महः उत्सवः ॥ १६ ॥ कृष्ण इति । उत्सुकानुद्युक्तान् । उत्सवलालसान् उत्सवकामान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भौममित्यादि ॥ पर्जन्यों हि भूगतं जलं सूर्यरश्मिभिराक्तं ततो मेघेषु दुग्धं तैर्जगद्भूत्यै वर्षति ॥ २३ ॥ तस्मादिति ॥ प्रावृषि गतायामिति शेषः । शरदः प्रस्तुतत्वात् यत्तु नभसि नभस्ये वा द्वादश्यामिंद्रमहारंभ इति गर्गादिनोक्तं तत्तु गोवर्धनोद्धारोत्तरकालविषयं कल्प्यम् । एतद्धरिवंशे कृष्णं प्रतींद्रोक्तिः "ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम । एषां तेर्द्धं प्रदास्यामि शरत्कालं हि पश्चिमम् ॥ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यंति मम मानवाः । वर्षार्द्धं च ध्वजे नित्यं ततः पूजामवाप्स्यसि" इति । यत्तु हरिवंश एव "ततः प्रवर्त्तते पुण्या शरत्सुप्तो त्थिते त्वयि" इत्यादीन्द्रवाक्यं तद्भगवत्प्रबोधानंतरशरच्छेषप्रसंगार्थम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

च योगे प्रोक्तं "पूरकः पूरणं वायोः कुंभकः स्थापनं क्वचित् । वायोर्बहिर्निस्सरणं रेचकः परिकीर्तितः" इति ॥ १५ ॥ विमलेति ॥ इंद्रस्य महः पूजोत्सवः तदारंभाय उद्यतानुद्युक्तान् कृष्णो ददर्श ॥१६॥ कृष्ण इति ॥ उत्सुकानुद्युक्तान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ननु सूर्यः स्वरश्मिभिर्भौमं रसमाकृष्य वर्षतीति प्रसिद्धं नेंद्रः तत्राह—भौममिति॥ दुग्धमाक्तं पर्जन्य इन्द्रः स हि भूगतं सूर्यस्य रश्मिभिराक्तं मेघेषु प्रसारितं जगतः उद्भवाय वर्षति "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ तस्मादिति ॥ प्रावृषि गतायामिति शेषः । शरत्काले शक्रपूजायाः प्रस्तुतत्वात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आन्वीक्षि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृषिर्वणिज्या तद्वच्च तृतीयं पशुपालनम् ॥ विद्या ह्येका महाभाग वार्त्ता वृत्तित्रयाश्रया ॥ २८ ॥ कर्षकाणां कृषिर्वृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम् ॥ अस्माकं गौः परावृत्तिर्वार्त्ताभेदैरियं त्रिभिः ॥ २९ ॥ विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा दैवतं महत् ॥ सैव पूज्यार्चनीया च सैव तस्योपकारिका ॥ ३० ॥ यो यस्य फलमश्नन्वै पूजयत्यपरं नरः ॥ इह च प्रेत्य चैवासौ न तदाप्नोति शोभनम् ॥ ॥ ३१ ॥ कृष्यांता प्रथिता सीमा सीमांतं च पुनर्वनम् ॥ वनांता गिरयस्सर्वे ते चास्माकं परा गतिः ॥ ३२ ॥ न द्वारबंधावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा ॥ सुखिनस्त्वखिले लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ ३३ ॥ श्रूयंते गिरयश्चैव वनेस्मिन्कामरूपिणः ॥ तत्तद्रूपं समास्थाय रमंते स्वेषु सानुषु ॥ ३४ ॥ यदा चैते प्रबाध्यंते तेषां ये काननौकसः ॥ तदा सिंहादिरूपैस्तान्घातयंति महीधराः ॥ ३५ ॥ गिरियज्ञस्त्वयं तस्माद्गोयज्ञश्च प्रवर्त्यताम् ॥ किमस्माकं महेंद्रेण गावश्शैलाश्च देवताः ॥ ३६ ॥

॥ २८ ॥ कर्षकाणामिति ॥ अस्माकमित्यादि गौरिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । सा परावृत्तिरिति पाठे परावृत्तिर्या पाशुपाल्यवृत्तिः त्रिभिर्भेदैरुपलक्षितेयं वार्त्ता ॥ ॥ २९ ॥ विद्ययेति ॥ पूज्या मान्या ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कृष्यांता इति ॥ देशस्थितिरियं सेति गिरयः परामृश्यंते गतिशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीत्वमेकत्वं च कृष्यताः प्रथितास्सीमाः सा चास्माकं परा गतिरिति च पाठः ॥३२॥ न द्वारेति ॥ द्वारबंधैर्गृहैरावरणं येषां ते तथोक्ताः ग्रामस्थाः । यद्वा आवरणगृहैकवासा वणिजः । गृहक्षेत्रिण इति गृहकेदारादिक्षेत्रसंचारनियताः कर्षकाः । अयमन्वयः यथा गिरेर्बलेन तृणजलादिमत्प्रदेशेषु स्वैरं चक्रवता शकटेन चरंतो वयं सुखिनः न तथा द्वारबंधावरणः न तथा गृहक्षेत्रिण इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कीर्ति ॥ आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । त्रयी वेदत्रयात्मिका । वार्ता वक्ष्यमाणा । दंडनीतिरर्थशास्त्रम् । एतद्विद्याचतुष्टयं सर्वेषां ब्राह्मणानां दृष्टादृष्टार्थसाधनम् ॥ २७ ॥ कृषिरिति ॥ तत्र वार्ताख्या ह्येका विद्या कृष्यादिवृत्तित्रयाश्रया ॥ २८ ॥ कर्षकाणामिति ॥ गौः गावः । एवमियं वार्ता त्रिभिर्भेदैस्थिता ॥ २९ ॥ ततः किमत आह—विद्ययेति ॥ पूज्या मान्या अर्चनीया गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ ३० ॥ विपक्षे दोषमाह—यो यस्येति ॥ ३१ ॥ किं च नास्माकं कर्षकाणामिव शक्रपूजा युक्ता भिन्नाऽऽस्थानत्वादित्याशयेनाह—कृष्यांतेति ॥ कृष्यं कृषेः कर्मणि यत् कृष्यं क्षेत्रं तदंतेपि मर्यादासाधारणप्रचारणभूमिः सीमाया अंते च वनम् अस्मन्निवासस्थानं वनानामंते च गिरयोऽस्माकं वनचारिणां परागतिः स्वैरविहारस्थानत्वात् ॥ ३२ ॥ तदेवाह—न द्वारेति ॥ न विद्यते द्वारबंधः कवाटादिरावरणं येषां न द्वारबंधश्चावरणं च कुड्यादिकं येषामिति वा । न च नियतं गृहं क्षेत्रं येषां ते वयं तु सर्वत्र प्रभूततृणोदकादिमति गिरिवनादौ यथेच्छं विहरंतस्सर्वस्मिञ्जने सुखिनः । यथा वै चक्रचारिणः चक्रोपलक्षितेन शकटेन चरंतः अनियता वासा यत्र सायंगृहाख्या मुनयस्तथा । ततो गृहक्षेत्राद्यभिमानवतां पण्यकृष्यादिजीवितानामिव नास्माकमिंद्रेण किंचित्कार्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ किं चेंद्रादिपूजादरैरस्माभिर्यदि गिरयोऽवज्ञास्यंते तर्हि महाननर्थस्यादित्याह—श्रूयंत इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३४ ॥ यदेति ॥ ये वनौकसः एते यदा तेषां गिरीणाम् अपराध्यंते अवज्ञालक्षणमपराधं कुर्वंति तदा तान् हिंस्रासिंहव्याघ्रसर्पादिरूपेण मारयंति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मंत्रयज्ञपरा विप्रास्सीरयज्ञाश्च कर्षकाः ॥ गिरिगोयज्ञशीलाश्च वयमद्रिवनाश्रयाः ॥३७॥ तस्माद्गोवर्द्धनश्शैलो भवद्भिर्विधिवार्हणैः ॥ अर्च्यतां पूज्यतां मेध्यान्पशून्हत्वा विधानतः ॥३८॥ सर्वघोषस्य संदोहो गृह्यतां मा विचार्यताम् ॥ भोज्यंतां तेन वै विप्रास्तथा ये चाभिवांछकाः॥ ॥ ३९ ॥ तत्रार्चिते कृते होमे भोजितेषु द्विजातिषु ॥ शरत्पुष्पकृतापीडाः परिगच्छंतु गोगणाः ॥४०॥ एतन्मम मतं गोपास्संप्रीत्या क्रियते यदि ॥ ततः कृता भवेत्प्रीतिर्गवामद्रेस्तथा मम ॥ ४१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नंदाद्यास्ते व्रजौकसः ॥ प्रीत्युत्फुल्ल मुखा गोपास्साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ॥४२॥ शोभनं ते मतं वत्स यदेतद्भवतोदितम् ॥ तत्करिष्यामहे सर्वं गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् ॥४३॥ तथा च कृतवंतस्ते गिरियज्ञं व्रजौकसः ॥ दधिपायसमांसाद्यैर्ददुश्शैलबलिं ततः ॥ ४४ ॥ द्विजांश्च भोजयामासुश्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५ ॥ गावश्शैलं ततश्चक्रुरर्चितास्ताः प्रदक्षिणम् ॥ वृषभाश्चातिनर्दंतस्सतोया जलदा इव ॥४६॥ गिरिमूर्द्धनि कृष्णोऽपि शैलोहमिति मूर्त्तिमान् ॥ बुभुजेन्नं बहुतरं गोपवर्याहृतं द्विज ॥ ४७ ॥ स्वेनैव कृष्णो रूपेण गोपैस्सह गिरेश्शिरः ॥ अधिरुह्यार्चयामास द्वितीयामात्मनस्तनुम् ॥ ॥ ४८ ॥ अंतर्द्धानं गते तस्मिन्गोपा लब्ध्वा ततो वरान् ॥ कृत्वा गिरिमखं गोष्ठं निजमभ्याययुः पुनः ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मखे प्रतिहते शक्रो मैत्रेयातिरुषान्वितः ॥ संवर्त्तकं नाम गणं तोयदानामथाऽब्रवीत् ॥ १ ॥ भोभो मेघा निशम्यैतद्वचनं गदतो मम ॥ आज्ञानंतरमेवाशु क्रियतामविचारितम् ॥ २ ॥

मंत्रयज्ञेति ॥ मंत्रयज्ञपराः मत्रप्रकाशितदेवतायज्ञपराः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सर्वघोषस्येति ॥ संदोहः सम्यग्दुग्धम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अंतर्द्धानमिति ॥ ततः गोवर्द्धनात् ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥

मंत्रयज्ञेति ॥ मंत्रयज्ञपराः केवलं मंत्रोक्त देवतार्चनपरा विप्राः न तु प्रत्यक्षदेवताः पश्यंति वयं तु गिरिगोयज्ञशीलाः प्रत्यक्षदेवताः गिरयो गावश्च तद्यजनशीलाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सर्वेति ॥ गोपालपल्यां सर्वस्यापि घोषस्य संदोहः सम्यग्दोहे दुग्धं गृह्यताम् ॥ ३९ ॥ तत्रेति ॥ परिगच्छंतु प्रदक्षिणं कुर्वंतु ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ गिरिमूर्धनीति ॥ इंद्रवैलक्षण्यार्थं शैलाभिमानिदेवतारूपेणा त्मानं प्रदर्श्य शैलोहमिति ब्रुवन् गोपवर्यैराहृतं दत्तं बहुलं बुभुजे ॥ ४७ ॥ स्वेनैवेति ॥ गोपानां भक्त्युद्रेकार्थं गोपमध्ये निजरूपेणैव तां मूर्तिम् अर्चयामास ॥ ४८ ॥ अंतर्धानमिति ॥ गोपाः ततः शैलदेवाद्वरांल्लब्ध्वा अंतर्धानं गते सति तस्मिन्निजं गोष्ठमभ्याययुः ॥ ४९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ मख इति ॥ संवर्तकं संहारकम् ॥ १ ॥ २ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नंदगोपस्सुदुर्बुद्धिर्गोपैरन्यैस्सहायवान् ॥ कृष्णाश्रयं बलाध्मातो मखभंगमचीकरत् ॥३॥ आजीवो याः परस्तेषां गावस्तस्य च कारणम् ॥ तागावो वृष्टिपातेन पीड्यन्तां वचनान्मम ॥४॥ अहमप्यद्रिशृंगाभं तुंगमारुह्य वारणम् ॥ साहाय्यं वः करिष्यामि वाग्वम्बूत्सर्गयोजितम् ॥५॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन मुमुचुस्ते बलाहकाः ॥ वातवर्षं महाभीममभावाय गवां द्विज ॥६॥ ततः क्षणेन पृथिवी ककुभोंबरमेव च ॥ एकं धारामहासारपूरेणनाभवन्मुने ॥ ७ ॥ विद्युल्लताकषाघातत्रस्तैरिव घनैर्घनम् ॥ नादापूरितदिक्चक्रैर्धारासारमपात्यत ॥ ८ ॥ अंधकारीकृते लोके वर्षद्भिरनिशं घनैः ॥ अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् च जगदाप्यमिवाभवत् ॥ ९ ॥ गावस्तु तेन पतता वर्षवातेन वेगिना ॥ धूताः प्राणाञ्जहुस्सन्नत्रिकसक्थिशिरोधराः ॥ १० ॥ क्रोडेन वत्सानाक्रम्य तस्थुरन्या महामुने ॥ गावो विवत्साश्च कृता वारिपूरेण चापराः॥११॥ वत्साश्च दीनवदना वातकंपितकंधराः ॥ त्राहित्राहीत्यल्पशब्दाः कृष्णमूचुरिवातुराः॥१२॥ ततस्तद्गोकुलं सर्वं गोगोपीगोपसंकुलम् ॥ अतीवार्त्तं हरिर्दृष्ट्वा मैत्रेयाचिंतयत्तदा ॥ १३ ॥ एतत्कृतं महेंद्रेण मखभंगविरोधिना ॥ तदेतदखिलं गोष्ठं त्रातव्यमधुना मया ॥१४॥

नंदगोप इति ॥ आध्मातः उपबृंहितः ॥ ३ ॥ आजीव इति ॥ आजीवो जीवनोपायः गोपत्वस्य च कारणं यास्तागावः ॥ ४ ॥ अहमिति ॥ वाग्वंबुनोरुत्सर्गेण संबद्धम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इत्यादि ॥ धारावेगवद्वर्षपूरणेन धरण्यादिकमेकमभवत् ॥ ७ ॥ विद्युल्लतेति ॥ घनं निरंतरम् । धारासारमपात्यत आर्षत्वा ल्लिंगव्यत्ययः ॥ ८ ॥ अंधकारीकृत इति ॥ आप्यम् अम्मयम् ॥ ९ ॥ गावस्त्विति ॥ धूताः कंपिताः त्रिकं 'पृष्ठवंशा धरे त्रिकम्' इत्यमरः । सक्थि ऊरुः ॥ ॥ १० ॥ क्रोडेनेति ॥ क्रोडः कुक्षिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

नंदगोप इति ॥ कृष्णाश्रय एव बलं तेन आध्मात उत्सिक्तः । अचीकरत् कारितवान् ॥३॥ आजीव इति ॥ तेषामाजीवनहेतुः याश्च गावस्तस्य कारणं ता गावः पीड्यंताम् ॥ ४ ॥ अहमिति ॥ वाग्वंबुनोरुत्सर्गेण योजितम् अनुबंधम् । साहाय्यं सहकारित्वम् । तथा वायुनाशाय धारणाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ उदकधाराणां महानासारः अजस्रसंपातः तेन पूरणेन धरण्यादिकमेकमभवत् ॥ ७ ॥ विद्युदिति ॥ विद्युल्लतैव कशा तया घातं ततस्त्रस्तैरिव नादेन गार्जितेन आपूरितं दिशां चक्रं समूहो यैस्तैर्घनैर्घनं निबिडं यथा भवत्येवं धाराणां सारं श्रेष्ठवर्षमपात्यत । यद्वा—धारा अपात्यत आसारं समन्तात्प्रसरणं यथा भवत्येवमित्यर्थः । यथा लोके कशात्रस्तैर्दंडघैराक्रोशद्भिः कक्षादिसर्वस्वं निपात्यते तद्वदित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ अंधकारीकृत इति ॥ आप्यमम्मयमिदं जगदभवत् ॥ ९ ॥ गाव इति ॥ धूताः कंपिताः । त्रिकः कटिः सक्थिरूरुश्शिरोधरा ग्रीवा । एतेन सन्ना आकुंचिता यासां ताः गावः प्राणान् जहुः मूर्च्छां प्राता इत्यर्थः ॥ १० ॥ क्रोडेनेति ॥ क्रोडेन कुक्ष्या आक्रम्याच्छाद्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतदिति ॥ मखभंगाद्विरोधिना प्रतिकूलेन ॥१४॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इममद्रिमहं धैर्यादुत्पाट्योरुशिखाघनम् ॥ धारयिष्यामि गोष्ठस्य पृथुच्छत्रमिवोपरि ॥ १५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति कृत्वा मतिं कृष्णो गोवर्द्धनमहीधरम् ॥ उत्पाट्यैककरेणैव धारयामास लीलया ॥ १६ ॥ गोपांश्चाह हसञ्छौरिस्समुत्पाटितभूधरः ॥ विशध्वमत्र त्वरिताः कृतं वर्षनिवारणम् ॥ १७ ॥ सुनिवातेषु देशेषु यथा जोषमिहास्यताम् ॥ प्रविश्यतां न भेतव्यं गिरिपाताच्च निर्भयैः ॥ १८ ॥ इत्युक्तास्तेन ते गोपा विविशुर्गोधनैस्सह ॥ शकटारोपितैर्भाण्डैर्गोप्यश्चासारपीडिताः ॥ १९ ॥ कृष्णोपि तं दधारैव शैलमत्यंतनिश्चलम् ॥ व्रजौकवासिभिर्हर्षविस्मिताक्षैर्निरीक्षितः ॥ २० ॥ गोपगोपीजनैर्हृष्टैः प्रीतिविस्तारितेक्षणैः ॥ संस्तूयमानचरितः कृष्णश्शैलमधारयत् ॥ ॥ २१ ॥ सप्तरात्रं महामेघा ववर्षुर्नंदगोकुले ॥ इंद्रेण चोदिता विप्र गोपानां नाशकारिणा ॥ २२ ॥ ततो धृते महाशैले परित्राते च गोकुले॥ मिथ्याप्रतिज्ञो बलभिद्वारयामास तान्घनान् ॥ २३ ॥ व्यभ्रे नभसि देवेंद्रे वितथात्मवचस्यथ ॥ निष्क्रम्य गोकुलं हृष्टं स्वस्थानं पुनरागमत् ॥ २४ ॥ मुमोच कृष्णोपि तदा गोवर्द्धनमहाचलम् ॥ स्वस्थाने विस्मितमुखैर्दृष्टस्तैस्तु व्रजौकसैः ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ धृते गोवर्द्धने शैले परित्राते च गोकुले ॥ रोचयामास कृष्णस्य दर्शनं पाकशासनः ॥ १ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुनिवातेष्विति ॥ निर्भयैः प्रविश्यतां गिरिपातान्न भेतव्यमित्यन्वयः ॥१८॥१९॥ कृष्ण इति ॥ व्रजौकेत्यदंतत्वमार्षम् । व्रजैकवासिभिरिति वा पाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः व्यर्थप्रतिज्ञः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुमोचेति ॥ व्रजौकसैरित्यदंतत्वमार्षम् ॥ २५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १ ॥

इममिति ॥ धैर्यात्प्रागल्भ्यात् उरुशिलाघनं विशालाभिश्शिलाभिर्घनं सांद्रम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुनिवातेष्विति ॥ यथाजोषं यथासुखं निर्भयैर्वर्षादिभयशून्यैरिह गिरिमूलगर्ते प्रविश्यतां मद्वस्ताद्गिरिः पतिष्यतीति न भेतव्यं भयं न कार्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृष्ण इति ॥ व्रज एवैकत्र वसंतीति व्रजैकवासिनस्तै । व्रजौकवासिभिरिति पाठे त्वोकश्शब्दस्य अदंतत्वमार्षम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ततभिरिति ॥ बलभिदिंद्रः ॥ २३ ॥ व्यभ्र इति ॥ वितथे आत्मवचसि प्रयत्नप्रतिज्ञे यस्य ॥ २४ ॥ मुमोचेति ॥ व्रजौकसैः व्रजौकोभिः ॥ २५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ धृत इति ॥ रोचयामास ऐच्छत् ॥ १ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सोऽधिरुह्य महानागमैरावतममित्रजित् ॥ गोवर्द्धनगिरौ कृष्णं ददर्श त्रिदशेश्वरः ॥ २ ॥ चारयंतं महावीर्यं गास्तु गोपवपुर्धरम् ॥ कृत्स्नस्य जगतो गोपं वृतं गोपकुमारकैः ॥ ३ ॥ गरुडं च ददर्शोच्चैरंतर्द्धानगतं द्विज ॥ कृतच्छायं हरेर्मूर्ध्नि पक्षाभ्यां पक्षिपुंगवम् ॥ ४ ॥ अवरुह्य स नागेंद्रादेकांते मधुसूदनम् ॥ शक्रस्सस्मितमाहेदं प्रीतिविस्तारितेक्षणः ॥ ५ ॥ इंद्र उवाच ॥ कृष्णकृष्ण शृणुष्वेदं यदर्थं महमागतः ॥ त्वत्समीपं महाबाहो नैतच्चित्यं त्वयाऽन्यथा ॥ ६ ॥ भारावतारणार्थाय पृथिव्याः पृथिवीतले ॥ अवतीर्णोऽखिलाधार त्वमेव परमेश्वर ॥ ७ ॥ मखभंगविरोधेन मया गोकुलनाशकाः ॥ समादिष्टा महामेघास्तैश्चेदं कदनं कृतम् ॥८॥ त्रातास्ताश्च त्वया गावस्समुत्पाट्य महीधरम् ॥ तेनाऽहं तोषितो वीरकर्मणाऽत्यद्भुतेन ते ॥ ९ ॥ साधितं कृष्ण देवानामहं मन्ये प्रयोजनम् ॥ त्वयायमद्रिप्रवरः करेणैकेन यद्धृतः ॥ १० ॥ गोभिश्च चोदितः कृष्ण त्वत्सकाशमिहागतः ॥ त्वया त्राताभिरत्यर्थं युष्मत्सत्कारकारणात् ॥ ११ ॥ स त्वां कृष्णाभिषेक्ष्यामि गवां वाक्यप्रचोदितः ॥ उपेंद्रत्वे गवामिंद्रो गोविंदस्त्वं भविष्यसि ॥ १२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अथोपवाह्यादादाय घंटामैरावता द्द्विजात् ॥ अभिषेकं तया चक्रे पवित्रजलपूर्णया ॥ १३ ॥ क्रियमाणेऽभिषेके तु गावः कृष्णस्य तत्क्षणात् ॥ प्रस्रवोद्भूतदुग्धार्द्रां सद्यश्चक्रुर्वसुन्धराम् ॥ १४ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कृष्णकृष्णेति ॥ नैतदिति एतदागमनम् । अन्यथा विरोधधिया ॥ ६ ॥ ७ ॥ मखभंगेति ॥ कदनं संकुलवधः ॥८॥९॥ १०॥ गोभिश्चेति ॥ गोभिर्गोलोकस्थाभिः इह त्राताभिर्गोभिरेककुलत्वात् त्राताभिरित्युक्तम् ॥ ११ ॥ स त्वामिति ॥ सोहं त्वामुपेंद्रत्वं उप् उपरि सत्यलोकोपरिभाग स्थगोलोकेश्वरत्वे अभिषेक्ष्यामि यथोक्तं हरिवंशे "ममोपरि यथेंद्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेंद्र इति लोके त्वां गास्यंति दिवि देवताः" इति । अतो गवामिंद्रो गोविंदो भविष्यसि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ २ ॥ चारयंतमिति ॥ गाश्चारयंतं गोपं गोप्तारम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कृष्णकृष्णेति ॥ त्वत्समीपमहमागतो यदर्थं तवाभिषेकार्थं तदिदं शृणुष्व । अन्यथा विरोधबुद्धेति न चिंत्यम् ॥ ६ ॥ कार्यं विज्ञापयिष्यन् प्रथमं तावत् कृष्णैश्वर्यमभिनंदति भारावतरणार्थायेत्यादिचतुर्भिः ॥ ७ ॥ मयि गोकुलवधायोद्यतेपि तद्रक्षणात् अहं तोषितोस्मीत्याह—मखभंगेति ॥ कदनं विनर्दः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रस्तुतं विज्ञापयति—गोभिश्चेति ॥ गोलोकस्थाभिः कामधेनुभिः त्वया तत्संततित्राणात्राताभिः ॥ ११ ॥ स इति ॥ उपेंद्रत्वे सत्यलोकोपरिस्थितगोलोकैश्वर्ये तथा चेंद्रवाक्यं हरिवंशे "ममोपरि यथेंद्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेंद्र इति लोके त्वां गास्यंति दिवि देवताः" इति । अतो गवामिंद्र इति निरुक्त्या गोविंदस्त्वं भविष्यसि ॥ १२ ॥ अथेति ॥ उपवाह्यात् राजवाहात् ॥ १३ ॥ क्रियमाण इति ॥ प्रस्र

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अभिषिच्य गवां वाक्यादुपेंद्रं वै जनार्दनम् ॥ प्रीत्या सप्रश्रयं वाक्यं पुनराह शचीपतिः ॥ १५ ॥ गवामेतत्कृतं वाक्यं तथान्यदपि मे शृणु ॥ यद्ब्रवीमि महाभाग भारावतरणेच्छया ॥ १६ ॥ ममांशः पुरुषव्याघ्र पृथिव्यां पृथिवीधर ॥ अवतीर्णोऽर्जुनोनाम संरक्ष्यो भवता सदा ॥१७॥ भारावतरणे साह्यं स ते वीरः करिष्यति ॥ संरक्षणीयो भवता यथात्मा मधुसूदन ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जानामि भारते वंशे जातं पार्थं तवांशतः ॥ तमहं पालयिष्यामि यावत्स्थास्यामि भूतले ॥१९॥ यावन्महीतले शक्र स्थास्याम्यहमरिंदम ॥ न तावदर्जुनं कश्चिद्देवेंद्र युधि जेष्यति ॥ २० ॥ कंसो नाम महाबाहुर्दैत्योऽरिष्टस्तथाऽसुरः ॥ केशी कुवलयापीडो नरकाद्यास्तथा परे ॥ ॥ २१ ॥ हतेषु तेषु देवेंद्र भविष्यति महाहवः ॥ तत्र विद्धि सहस्राक्ष भारावतरणं कृतम् ॥ २२ ॥ स त्वं गच्छ न संतापं पुत्रार्थे कर्तुमर्हसि॥ नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥ २३ ॥ अर्जुनार्थे त्वहं सर्वान्युधिष्ठिरपुरोगमान् ॥ निवृत्ते भारते युद्धे कुंत्यै दास्याम्यविक्षताञ् ॥ २४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तः संपरिष्वज्य देवराजो जनार्दनम् ॥ आरुह्यैरावतं नागं पुनरेव दिवं ययौ ॥ २५ ॥ कृष्णो हि सहितो गोभिर्गोपालैश्च पुनर्व्रजम् ॥ आजगामाऽथ गोपीनां दृष्टिपूतेन वर्त्मना ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ गते शक्रे तु गोपालाः कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ऊचुः प्रीत्या धृतं दृष्ट्वा तेन गोवर्द्धनाचलम् ॥ ॥ १ ॥ वयमस्मान्महाभाग भगवन्महतो भयात् ॥ गावश्च भवता त्राता गिरिधारणकर्मणा ॥ २ ॥ बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं जुगुप्सितम् ॥ दिव्यं च भवतः कर्म किमेतत्तात कथ्यताम् ॥ ३ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ बालक्रीडेति ॥ बालक्रीडा पूतनावधादि कर्म अद्रिधारणादि ॥ ३ ॥

वस्तनोद्भूमः तेनोद्भूतं यद्दुग्धं तेनार्द्राम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ भारेति ॥ साह्यं साहाय्यं स च यथात्मा अहं तथा संरक्षणीयः ॥ १८ ॥ जानामीति ॥ यावत्स्थास्यामि भूतल इत्युक्त्या भाविनमभिप्रेत्यः पराभवं सूचयति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हतेष्विति ॥ महाहवो भारतयुद्धम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ अर्जुनार्थ इति ॥ अविक्षतान् शस्त्रक्षतशून्यान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ कृष्ण इति ॥ कृष्णदर्शनौत्सुक्येन गोपीभिस्तन्मार्गेक्षणाद्गोपीनां दृष्टिपूतेन वर्त्मनेत्युक्तम् ॥ २६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ "गोपीभिस्सह कृष्णस्य रासकेलिर्महात्मनः। अंतर्धानं पुनस्तस्य दर्शनं चात्र वर्ण्यते" ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कालीयो दमितस्तोये धेनुको विनिपातितः ॥ धृतो गोवर्द्धनश्चायं शंकितानि मनांसि नः ॥ ४ ॥ सत्यं सत्यं हरेः पादौ शपामोऽमित विक्रम ॥ यथावद्वीर्यमालोक्य न त्वां मन्यामहे नरम् ॥ ५ ॥ प्रीतिस्सस्त्रीकुमारस्य व्रजस्य त्वयि केशव ॥ कर्म चेदमशक्यं यत्समस्तैस्त्रिद शैरपि ॥ ६ ॥ बालत्वं चातिवीर्यत्वं जन्म चास्मासु शोभनम् ॥ चिंत्यमानममेयात्मञ्छंकां कृष्ण प्रयच्छति ॥ ७ ॥ देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा ॥ किमस्माकं विचारेण बांधवोऽसि नमोस्तु ते ॥ ८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ क्षणं भूत्वा त्वसौ तूष्णीं किंचित्प्रण यकोपवान् ॥ इत्येवमुक्तस्तैर्गोपैः कृष्णोप्याह महामतिः ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मत्संबंधेन वो गोपा यदि लज्जा न जायते ॥ श्लाघ्यो वाहं ततः किं वो विचारेण प्रयोजनम् ॥ १० ॥ यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां यदि ॥ तदात्मबंधुसदृशी बुद्धिर्वः क्रियतां मयि ॥ ११ ॥ नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च दानवः ॥ अहं वो बांधवो जातो नैतच्चिंत्यमितोऽन्यथा ॥ १२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं बद्धमौनास्ततो वनम् ॥ ययुर्गोपा महाभाग तस्मिन्प्रणयकोपिनि ॥ १३ ॥ कृष्णस्तु विमलं व्योम शरच्चंद्रस्य चंद्रि काम् ॥ तदा कुमुदिनीं फुल्लामामोदितदिगन्तराम् ॥ १४ ॥ वनराजीं तथा कूजद्भृंगमालामनोहराम् ॥ विलोक्य सह गोपीभिर्मनश्चक्रे रतिं प्रति ॥ १५ ॥ विना रामेण मधुरमतीव वनिताप्रियम् ॥ जगौ कलपदं शौरिस्तारमंद्रकृतक्रमम् ॥ १६ ॥ रम्यं गीतध्वनिं श्रुत्वा संत्यज्यावसथांस्तदा ॥ आजग्मुस्त्वरिता गोप्यो यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ १७ ॥ शनैश्शनैर्जगौ गोपी काचित्तस्य लयानुगम् ॥ दत्तावधाना काचिच्च तमेव मनसास्मरत् ॥ १८ ॥

॥ ४ ॥ सत्यंसत्यमिति ॥ पादौ पादाभ्याम् ॥ ५ ॥ प्रीतिरिति ॥ एकस्मिन् सर्वेषां प्रीतिश्चामानुषत्वशंकाहेतुः ॥ ६ ॥ बालत्वमिति ॥ अतिवी र्यत्वमिति बालत्वविशेषणम् । अशोभनमिति जन्मविशेषणम् ॥ ७ ॥ देवो वेति ॥ सर्वथा देवादिष्वन्यतम एवास्माकं बांधवोसि न गोपालमात्रं किं विचा रेण नात्र संशयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नाहमिति ॥ अहं वो बांधवः केवलं गोपः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विनेति ॥ कलपदम् अव्यक्तमधुराक्षरं गेयं तारमंद्रकृतक्रमं तारमंद्रौ उच्चोपांशुध्वनिधर्मौ । नानामात्रकृतक्रममिति पाठे द्रुतमध्यविलंबिताख्यत्रिमात्रलयकृतस्वरक्रमम् । नानातंत्रीकृतक्रममिति पाठे वीणां गध्वनिवन्नियतनिबद्धस्वरक्रमम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शनैश्शनैरिति ॥ तस्य लयानुगं द्रुतमध्यविलंबिताख्यत्रिलयात्मकतालविश्रांतिकालानुगुणम् । "तालांतराल

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

काचित्कृष्णेतिकृष्णेति प्रोक्ता लज्जामुपाययौ ॥ ययौ च काचित्प्रेमांधा तत्पार्श्वमविलंबितम् ॥ १९ ॥ काचिच्चावसथस्यांते स्थित्वा दृष्ट्वा बहिर्गुरुम् ॥ तन्मयत्वेन गोविंदं दध्यौ मीलितलोचना ॥ २० ॥ तच्चित्तविमलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥ तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ॥ २१ ॥ चिंतयंती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ॥ निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥ ॥ २२ ॥ गोपीपरिवृतो रात्रिं शरच्चंद्रमनोरमाम् ॥ मानयामास गोविंदो रासारंभरसोत्सुकः ॥ २३ ॥ गोप्यश्च वृंदशः कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्त्तयः ॥ अन्यदेशं गते कृष्णे चेरुर्वृंदावनांतरम् ॥ २४ ॥ कृष्णे निबद्धहृदया इदमूचुः परस्परम् ॥ २५ ॥ कृष्णोऽहमेष ललितं व्रजाम्यालोक्यतां गतिः ॥ अन्या ब्रवीति कृष्णस्य मम गीतिर्निशम्यताम् ॥ २६ ॥ दुष्टकालिय तिष्ठात्र कृष्णोहमिति चापरा ॥ बाहुमास्फोट्य कृष्णस्य लीलया सर्वमाददे ॥ २७ ॥ अन्या ब्रवीति भो गोपा निश्शंकैः स्थीयतामिति ॥ अलं वृष्टिभयेनात्र धृतो गोवर्द्धनो मया ॥ ॥ २८ ॥ धेनुकोऽयं मयाक्षिप्तो विचरंतु यथेच्छया ॥ गावो ब्रवीति चैवान्या कृष्णलीलानुसारिणी ॥ २९ ॥ एवं नानाप्रकारासु कृष्णचेष्टासु तास्तदा ॥ गोप्यो व्यग्रास्समं चेरू रम्यं वृन्दावनांतरम् ॥ ३० ॥ विलोक्यैका भ्रुवं प्राह गोपी गोपवरांगना ॥ पुलकांचितसर्वांगी विकासिनयनोत्पला ॥ ३१ ॥ ध्वजवज्रांकुशाब्जांकरेखावंत्यालि पश्यत ॥ पदान्येतानि कृष्णस्य लीलाललितगामिनः ॥ ३२ ॥

वर्त्ती यः कालोऽसौ लयनाल्लयः" इति वचनात् । दत्तावधाना कृतावधाना ॥ १८ ॥ १९ ॥ काचिदिति ॥ काचिदावसथस्येत्यनेन गोप्याः कामद्वारा भगवति लय उच्यते । तन्मयत्वेन आत्मनस्तत्तादात्म्येन ॥ २० ॥ तच्चित्तेति ॥ तच्चित्तेन तद्गतेन चित्तेन जातविमलाह्लादेन क्षीणपुण्यचया वैमल्यं दुःखासंभेदः । अनेन पूर्वसंचितप्रारब्धनिश्शेषकर्मक्षयो भोगादुक्तः ॥ २१ ॥ चिंतयंतीति ॥ परब्रह्मस्वरूपिणि स्वरूपि परब्रह्मणि । परब्रह्मस्वरूपिणमिति पाठे परब्रह्मभूतमिति । निरुच्छ्वासतया प्रियानुभवरूपध्यानादंतर्मग्ने मनसि तदविना भूतप्राणादेरप्यंतर्गतत्वान्निरुच्छ्वासत्वं दशम्यावस्थया प्रियमिति कामशास्त्रे वल्लभसायुज्यमुक्तम् । द्वेषाच्चैद्यादेरिव कामाद्गोपीनां सायुज्यमुपपन्नम् ॥ २२ ॥ गोपीपरिवृत इति ॥ रासारंभेति रासो नाम अन्योन्यव्यतिषक्तहस्तं गायतां स्त्रीपुंसां मंडलीभूय भ्रमणनृत्तं रासः । उक्तं च— "अनेकनर्त्तकीयोज्यं चित्रतालल्यान्वितम् । आचतुष्षष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम्" इति ॥ २३ ॥ गोप्यश्चेति ॥ अन्यदेशं गत इति विप्रलंभशृंगारोक्तिः संभोगपोषार्द्धा कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्त्तय इति लीलोक्तिः । यदाह भरतः—"प्रियानुकरणं लीला मधुरांगविचेष्टितैः" इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ कृष्णोहमिति ॥ ललितं व्रजामीति । "सुकुमारोंगविन्यासो मसृणो ललितं भवेत्" इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एवमिति॥व्यग्रा उत्सुकाः ॥३०॥३१॥ ध्वजवज्रेति॥ ॥ १९॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ध्वजवज्रेति ॥ ध्वजवज्रांकुशाब्जांकरेखावंति ध्वजादिलक्षणा या रेखास्तद्युक्तानि कृष्णस्य पादानि । अलि हे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कापि तेन समायाता कृतपुण्या मदालसा ॥ पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि च ॥३३॥ पुष्पापचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरे ध्रुवम् ॥ येना ग्राक्रांतमात्राणि पदान्यत्र महात्मनः ॥ ३४ ॥ अत्रोपविश्य वै तेन काचित्पुष्पैरलंकृता ॥ अन्यजन्मनि सर्वात्मा विष्णुरभ्यर्चितस्तया ॥ ३५ ॥ पुष्पबंधनसंमानकृतमानामपास्य ताम् ॥ नंदगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत ॥ ३६ ॥ अनुयातैनमन्यान्या नितंबभरमंथरा ॥ या गंतव्ये द्रुतं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः ॥ ३७ ॥ हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेन याति तथा सखी ॥ अनायत्तपदन्यासा लक्ष्यते पदपद्धतिः ॥ ३८ ॥ हस्तसंस्पर्शमात्रेण धूर्त्तेनैषा विमानिता ॥ नैराश्यान्मंदगामिन्या निवृत्तं लक्ष्यते पदम् ॥ ३९ ॥ नूनमुक्ता त्वरामीति पुनरेष्या मितेंतिकम् ॥ तेन कृष्णेन येनैषा त्वरिता पदपद्धतिः ॥ ४० ॥ प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते ॥ निवर्त्तध्वं शशांकस्य नैतद्दीधितिगोचरे ॥ ४१ ॥ निवृत्तास्तास्तदा गोप्यो निराशाः कृष्णदर्शने ॥ यमुनातीरमासाद्य जगुस्तच्चरितं तथा ॥ ४२ ॥

ध्वजवज्रांकुशाब्जरूपरेखावंति । आलि हे सख्यः । आर्षो वचनव्यत्ययः ॥ ३२ ॥ कापीति ॥ घनानि मदमंथरत्वादल्पांतराणि अल्पतनूनि स्त्रीत्वात् ह्रस्वान्यपृथूनि च ॥३३॥ पुष्पापचयमिति ॥ अग्राक्रांतमात्राणि प्रपदमात्राक्रांतानि ॥ ३४ ॥ अत्रेति॥ मृदितस्थलनिपतितपुष्पादिलिंगदर्शनेन अनुमानम् ॥३५॥ पुष्पबंधनेति॥ मानो गर्वः ॥३६॥ अनुयातेति ॥ पुरतो याति गच्छति कृष्णे तं प्राप्तुं द्रुतं गंतव्ये सति निम्नपादाग्रसंस्थितिर्याऽनुयाता इयमन्येत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ हस्तसंस्पर्शेति ॥ एषा अन्या हस्तसंस्पर्शमात्रेण सत्कारांतररहितेन विमानिता । अत्र हेतुः नैराश्यादित्यादि ॥ ३९ ॥ नूनमिति ॥ रतोचितं स्थानमन्वेष्टुं त्वरे अन्विष्य पुनस्तेंतिकमेष्यामीति नूनं कृष्णेन काचिदुक्ता । अत्र लिगं येनेत्यादि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ निवृत्ता इति ॥ जगुः तद्गानं हि तदपरोक्षदं सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

सख्यः । बहुवचनार्थे चैकवचनं लीलयालंकृतं यथाभवत्येवम् ॥ ३२ ॥ कापीति ॥ घनगीतस्य घनानि मंथरगतित्वादल्पांतराणि अल्पतनूनि अदीर्घाण्यस्थूलानि च एतानि स्त्रीपदत्वे लिंगानि ॥३३॥ पुष्पापचयमिति ॥ उच्चैः उर्ध्वीभूय स्थित्वा पुष्पापचयं चक्रे । तत्र लिंगं येनेति । अग्रेण प्रपदेनैव आक्रांतमात्रम् ईषद्भूस्पर्शो येषां तानि पदानि ॥३४॥ कृष्णजानुमध्योपवेशचिह्नं दृष्ट्वाहुः—अत्रोपविश्येति ॥ ३५ ॥ पुष्पबंधनेति ॥ पुष्पबंधनरूपेण संमानेन कृतो मानो गर्वो यया ताम् ॥ ३६ ॥ तस्य पृष्ठतोन्यस्याः पदानि दृष्ट्वा कल्पयंति—अनुयातेति ॥ नितंबभरेण मंथरापि या कृष्णेन सह गंतव्ये गमने कर्तव्ये सति द्रुतं याति तत्र लिंगं निम्नैः पादाग्रैस्संस्थितिर्यस्यास्सा ॥ ३७ ॥ हस्तन्यस्तेति ॥ हस्तन्यस्तोग्रहस्तो हस्ताग्रं यस्यास्सेयं तेन सह याति तत्र लिंगमनायत्तः । अस्वाधीनः पदन्यासो यस्यां तथाभूता हि पदपंक्तिर्लक्ष्यते ॥ ३८ ॥ हस्तसंस्पर्शमात्रेणेति ॥ हस्तग्रहणमात्रं कृत्वा समाधानशतेनैषा विमानिता अवज्ञया त्यक्ता । तत्र लिंगं नैराश्यान्मंदगामिन्या निराशतया मंदं गच्छंत्या निवृत्तिं प्रतिलक्ष्यमं पदं लक्ष्यते ॥ ३९ ॥ नूनमुक्तेति ॥ त्वमत्रैव तिष्ठ तत्र कश्चिद्राक्षसोस्ति तं हंतुमहं त्वरामि शीघ्रं यास्यामि पुनश्च तवांतिकमागच्छामीति । नूनमियं तेनोक्ता येनैषा कृष्णस्य पदानां पद्धतिः पंक्तिः त्वरिता शीघ्रनिम्नागा लक्ष्यते ॥४०॥ अन्वेषणात्तासां निवृत्तिमाह—प्रविष्ट इत्यादिद्वाभ्यां—प्रविष्ट इति ॥ गहनं निबिडं दुर्गमं वनं प्रविष्टः अत एव शशांकरश्मिप्रवेशाभावात्तस्य पदमत्र न लक्ष्यते ॥४१॥ निवृत्ता इति ॥ तदा निवृत्तास्सत्यो यमुनातीरं प्राक्तनं रासस्थानं शीघ्रमागत्य कृष्णोपनये तच्चरितं जगुः ॥४२॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततो ददृशुरायांतं विकासिमुखपंकजम्॥गोप्यस्त्रैलोक्यगोप्तारं कृष्णमक्लिष्टचेष्टितम् ॥४३॥ काचिदालोक्य गोविंदमायांतमतिहर्षिता॥ कृष्णकृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदीरयत् ॥ ४४ ॥ काचिद्भ्रूभंगुरं कृत्वा ललाटफलकं हरिम् ॥ विलोक्य नेत्रभृंगाभ्यां पपौ तन्मुखपंकजम् ॥४५॥ काचिदालोक्य गोविंदं निर्मीलितविलोचना ॥ तस्यैव रूपं ध्यायंती योगारूढेव सा बभौ ॥ ४६ ॥ ततः कांचित्प्रियालापैः कांचिद्भ्रूभंग वीक्षितैः ॥ निन्येऽनुनयमन्यां च करस्पर्शेन माधवः ॥ ४७ ॥ ताभिः प्रसन्नचित्ताभिर्गोपीभिस्सह सादरम् ॥ ररास रासगोष्ठीभिरुदारचरितो हरिः ॥ ४८ ॥ रासमंडलबंधोपि कृष्णपार्श्वमनुज्झता ॥ गोपीजनेन नैवाभूदेकस्थानस्थिरात्मना ॥ ४९ ॥ हस्तेन गृह्य चैकैकां गोपीनां रासमंडले ॥ चकार तत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः ॥ ५० ॥ ततः प्रववृते रासश्चलद्वलयनिस्वनः ॥ अनुयातशरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमात् ॥ ५१ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रासेति ॥ एकस्थानस्थिरात्मना कृष्णपार्श्व एवैकस्मिन् स्थाने स्थिरचित्तेन अत एव कृष्णपार्श्वमनुज्झता गोपीजनेन रासार्थमंडलीभावेन बंधोपि नाभूत् । रासमंडलबद्धोपि कृष्ण इति पाठे स्वयमभितो मंडलीभूयस्थितेन गोपीजनेन कृष्णो नैकस्थानोऽभूत् । गोपीमंडलांतः शीघ्रसंचारात्तत्तत्पार्श्वस्थ इवाभवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ हस्तेनेति ॥ हरिरेकां हस्तेन गृह्णाति सा तस्य करस्पर्शसुखनिमीलिताक्षी भवति तामन्यस्याः स्वकरस्पर्शपरवशायाः हस्तेन हस्तं योजयति एवं चापरस्याः तादृश्या हस्तेनेति । हरिहस्तस्पर्शसुखवशात्कृष्णेन गृहीतहस्ताहमेवेति सर्वासां बुद्धिमुत्पादयन्नेकमूर्तिरेव हरिरगृहीतहस्त एव रासमंडले चकार । हरिरेवमेताभिः रासमंडलं बबंधेति रासवित्संप्रदायः । अन्ये तु द्वयोर्द्वयोर्मध्ये हरिरेकैकमूर्त्तिरातस्थावित्याहुः॥५०॥तत इति ॥ अनुयातेति ।

सप्रेमप्रमदागानमाकर्ण्यागते कृष्णे तद्दर्शनोत्सवमाह–तत इत्यादिचतुर्भिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ काचिद्भ्रूभंगुरमिति ॥ प्रणयकोपेन वक्रीकृताभ्यां भ्रूभ्यां भंगुरम् आकुंचितं ललाटफलकं कृत्वा हरिं विलोक्य नेत्ररूपाभ्यां भृंगाभ्यां तस्य मुखपंकजं पपौ ॥ ४५ ॥ काचिदिति ॥ काचिद्गोविंदमालोक्य विवृतेन नेत्रद्वारेण तं प्रविश्य विवृतेन नेत्रद्वारेणैव पुनर्यास्यतीति निमीलितलोचना सती ध्यायंती बभौ ॥ ४६ ॥ तस्यानुनयपूर्वकं ताभी रासक्रीडामाह–ततः कांचिदित्यादिना क्षपिताहित इत्यंतेन–तत इति ॥ अनुनयं निन्ये सांत्वयामास ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रासमंडलबंधोपीति ॥ कृष्णस्य पार्श्वमनुज्झता अत्यजता । एकस्मिन् स्थाने कृष्णसमीप एव अहमहमिकया स्थिरात्मना निश्चलचित्तेन गोपीजनेन रासोचितमंडलबंधोपि नैवाभूत् ॥ ४९ ॥ कुतः पुनः क्रीडा । तथा च हरिर्यथा रासमंडलं कृतवान् तदाह–हस्तेन गृह्येति ॥ हरिरेकां गोपीं हस्तेन गृहीत्वा एकत्र स्थापितवान् सापि तत्करस्पर्शसुखेन निमीलितदृगासीत्तां चान्यस्यास्स्वकरस्पर्शसुखपरवशाया हस्तं ग्राहयामास । तामप्येवमन्यस्या हस्तमित्येकैकां हस्तेन गृहीत्वा रासमंडलं चकार ताश्च सर्वा हरिहस्तस्पर्शसुखपरवशाः प्रत्येकं हरिणैव गृहीतहस्तमात्मानं मेनिरे ॥ ५० ॥ तत इति ॥ चलतां वलयानां निस्वनो यस्मिन्सः अनुयातशरत्काव्यगेयगीतिरिति शरद्वर्णनादिरूपं यत्काव्येषु गेयं तस्य या गीतिस्सा अनुयाता अनुस्यूता यस्मिन् सः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृष्णश्शरच्चंद्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरम् ॥ जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनःपुनः ॥ ५२ ॥ परिवृत्तिश्रमेणैका चलद्वलयलापिनीम् ॥ ददौ बाहुलतां स्कंधे गोपी मधुनिघातिनः ॥ ५३ ॥ काचित्प्रविलसद्बाहुं परिरभ्य चुचुंब तम् ॥ गोपीगीतस्तुतिव्याजान्निपुणा मधुसूदनम् ॥५४॥ गोपीकपोलसंश्लेषमभिगम्य हरेर्भुजौ॥ पुलकोद्गमसस्याय स्वेदांबुघनतां गतौ ॥५५॥ रासगेयं जगौ कृष्णो यावत्तारतरध्वनिः॥ साधु कृष्णेति कृष्णेति तावत्ता द्विगुणं जगुः ॥ ५६ ॥ गतेनुगमनं चक्रुर्वलनं संमुखं ययुः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां भेजुर्गोपांगना हरिम् ॥ ॥५७॥ स तथा सह गोपीभी ररास मधुसूदनः ॥ यथाब्दकोटिप्रतिमः क्षणस्तेन विनाऽभवत् ॥ ५८ ॥ ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ कृष्णं गोपांगना रात्रौ रमयंति रतिप्रियाः ॥ ५९ ॥ सोऽपि कैशोरकवयो मानयन्मधुसूदनः ॥ रेमे ताभिरमेयात्मा क्षपासु क्षपिताहितः ॥६०॥ तद्धर्तृषु तथा तासु सर्वभूतेषु चेश्वरः ॥ आत्मस्वरूपरूपोऽसौ व्यापी वायुरिव स्थितः ॥६१॥ यथा समस्तभूतेषु नभोग्निः पृथिवी जलम् ॥ वायुश्चात्मा तथैवाऽसौ व्याप्य सर्वमवस्थितः ॥ ६२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

शरद्वर्णनादिरूपं कविकृतं गेयं यत् तस्य या गीतिस्सानुयाता येन रासेन ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ गोपीति ॥ गोपीकपोलपुलकोद्गमसस्याय स्वेदांबुमद्घरिभुजद्वयं घनतां ययौ अनेनेतरेतरानुराग उक्तः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ गत इति ॥ वलने आवृत्तौ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां गतिप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम् ॥ ५७ ॥५८॥५९॥ स इति ॥ कैशोरकं कौमारकम् । मानयन् संभावयन् ॥ ६० ॥ अथ कृष्णस्य सर्वव्यापनादीश्वरत्वेनापहतपाप्मत्वात् गोपीसंभोगेपि जीववन्न लेप इत्याह—तद्धर्तृष्वितिद्वयेन आत्मस्वरूपरूपः ॥ जीवस्वरूपशरीरः। अत्र पूर्वश्लोकेनास्य सर्वचेतनशरीरत्वमुक्तम् उत्तरेण सर्वाचेतनशरीरत्वम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥

रासः प्रवृत्तः प्रवृते ॥ ५१ ॥ तदेशह--कृष्णश्शरच्चंद्रमसमिति ॥ ५२ ॥ परिवृत्तीति ॥ चलद्भिर्वलयैर्लापिनीं मुखराम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ गोपीति ॥ पुलकोद्गम एव सस्यं तदर्थं स्वेदरूपस्यांबुनो घनतां मेघभावं गतौ परिरभ्य गोप्या हरिभुजद्वयेन क्रियमाणे हरेः भुजयोः स्वेदः तस्याः कपोले रोमोद्गममवर्धयदित्यन्योन्यानुरागोक्तिः ॥५५॥ ५६ ॥ गत इति ॥ वलने आवृत्तौ प्रतिलोमानुलोमाभ्यामिति ॥ गमने अनुलोमगत्या वलने प्रतिलोमगत्येत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ स इति ॥ कैशोरकं कौमारं वयो मानयन् तदवस्थोचितं चापलमनुकुर्वन्नेव ॥ ६० ॥ ननु धर्मस्थापनायावतीर्णो भगवान् कथं गोपांगनाः पापे प्रवर्तयन् स्वयमपि पापं चकारेत्याह-- तद्धर्तृष्विति ॥ न तावद्गोपीनां पापमस्ति स्वभर्तृहितक्षपगस्य तस्य तद्दोषक्षपणेतिसमर्थत्वात् । न च तस्य दोषः तद्धर्त्रादिमर्त्यव्यापिपरमात्मात्मरूपत्वात् ॥ ६१ ॥ सर्वव्यापित्वमेव दृष्टान्तेनाह—यथेति ॥ ६२ ॥ इति श्रीवरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ प्रदोषाग्रे कदाचित्तु रासासक्ते जनार्दने॥ त्रासयन्समदो गोष्ठमरिष्टस्समुपागमत् ॥१॥ स तोयतोयदच्छायस्तीक्ष्णशृंगोर्क लोचनः ॥ खुराग्रपातैरत्यर्थं दारयन्धरणीतलम् ॥२॥ लेलिहानस्सनिष्पेषं जिह्वयोष्ठौ पुनःपुनः ॥ संरंभाविद्धलांगूलः कठिनस्कंधबंधनः॥३॥ उदग्रककुदाभोगप्रमाणो दुरतिक्रमः ॥ विण्मूत्रलिप्तपृष्ठांगो गर्भासुद्वेगकारकः ॥ ४ ॥ प्रलंबकंठोऽतिमुखस्तरुखातांकिताननः ॥ पातयन्स गवां गर्भान्दैत्यो वृषभरूपधृक् ॥५॥ सूदयंस्तापसानुग्रो वनानटति यस्सदा ॥६॥ ततस्तमतिघोराक्षमवेक्ष्यातिभयातुराः॥ गोपा गोपस्त्रियश्चैव कृष्णकृष्णेति चुक्रुशुः ॥ ७ ॥ सिंहनादं ततश्चक्रे तलशब्दं च केशवः ॥ तच्छब्दश्रवणाच्चाऽसौ दामोदरमुपाययौ ॥ ८ ॥ अग्रन्यस्तविषाणाग्रः कृष्णकुक्षिकृतेक्षणः ॥ अभ्यधावत दुष्टात्मा कृष्णं वृषभदानवः ॥ ९ ॥ आयांतं दैत्यवृषभं दृष्ट्वा कृष्णो महाबलः ॥ न चचाल तदा स्थानादवज्ञास्मितलीलया ॥ १० ॥ आसन्नं चैव जग्राह ग्राहवन्मधुसूदनः ॥ जघान जानुना कुक्षौ विषाणग्रहणाचलम् ॥ ११ ॥ तस्य दर्पबलं भंक्त्वा गृहीतस्य विषाणयोः ॥ अपीडयदरिष्टस्य कंठं क्लिन्नमिवांबरम् ॥ १२ ॥ उत्पाट्य शृंगमेकं तु तेनैवाताडयत्ततः ॥ ममार स महादैत्यो मुखाच्छोणितमुद्वमन् ॥ १३ ॥ तुष्टुवुर्निहते तस्मिन्दैत्ये गोपा जनार्दनम् ॥ जंभे हते सहस्राक्षं पुरा देवगणा यथा ॥ १४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे चतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ लेलिहान इति ॥ सनिष्पेषं सशब्दम् । आविद्धं वक्रितम् ॥ ३ ॥ उदग्र अतिशयितः ककुदाभोगः प्रमाणं च यस्य । उदग्रककुदाभोगः प्रमाणादिति च पाठः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ आसन्नमिति ॥ ग्राहवत् ग्राह इव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे चतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥

प्रदोषाग्र इति ॥ प्रदोषाग्रे संध्यावसाने । अरिष्टो नाम वृषभाकृतिर्दैत्यस्समदो गोष्ठं त्रासयन्समुपागतः ॥ १ ॥ सतोयेति ॥ अर्कोविव लोचने यस्य सः ॥ २ ॥ लेलिहान इति ॥ सनिष्पेषं ससंघर्षं यथा भवत्येवमोष्ठौ जिह्वया लेलिहानस्संरंभादाविद्धमुन्नमितं लांगूलं येन सः । कठिनं स्कन्धबंधनं यस्य सः ॥ ३ ॥ उदग्रेति ॥ उदग्रस्य उच्छ्रितस्य ककुदो गलपृष्ठस्याभोगो विस्तारो यस्य सः । उच्चतरात् प्रमाणादन्यैर्दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अग्रेति ॥ अग्रे पुरतो न्यस्ते विषाणाग्रे येन कृष्णस्य कुक्षौ कृतमीक्षणं येन ॥ ९ ॥ आयांतमिति ॥ अवज्ञया स्मितं सैव लीला तया ॥ १० ॥ आसन्नमिति ॥ विषाणग्रहणादचलं संतं जघान ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे चतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ककुद्मति हतेऽरिष्टे धेनुके विनिपातिते ॥ प्रलंबे निधनं नीते धृते गोवर्द्धनाचले ॥ १ ॥ दमिते कालिये नागे भग्ने तुंगद्रुमद्वये ॥ हतायां पूतनायां च शकटे परिवर्त्तिते ॥ २ ॥ कंसाय नारदः प्राह यथावृत्तमनुक्रमात् ॥ यशोदादेवकीगर्भपरिवृत्ताद्यशेषतः ॥ ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तत्सकलं कंसो नारदाद्देवदर्शनात् ॥ वसुदेवं प्रति तदा कोपं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ ४ ॥ सोतिकोपादुपालभ्य सर्वयादवसंसदि ॥ जगर्ह यादवांश्चैव कार्यं चैतदचिंतयत् ॥ ५ ॥ यावन्न बलमारूढौ रामकृष्णौ सुबालकौ ॥ तावदेव मया वध्यावसाध्यौ रूढयौवनौ ॥ ६ ॥ चाणूरोत्र महावीर्यो मुष्टिकश्च महाबलः ॥ एताभ्यां मल्लयुद्धेन मारयिष्याम दुर्मती ॥ ७ ॥ धनुर्महमहायोगव्याजेनानीय तौ व्रजात् ॥ तथा तथा यतिष्यामि यास्येते संक्षयं यथा ॥ ८ ॥ श्वफल्कतनयं शूरमक्रूरं यदुपुंगवम् ॥ तयोरानयनार्थाय प्रेषयिष्यामि गोकुलम् ॥ ९ ॥ वृंदा तनचरं घोरमादेक्ष्यामि च केशिनम् ॥ तत्रैवासावतिबलस्तावुभौ घातयिष्यति ॥ १० ॥ गजः कुवलायापीडो मत्सकाशमिहागतौ ॥ घातयिष्यति वा गोपौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ११ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्यालोच्य स दुष्टात्मा कंसो रामजनार्दनौ ॥ हंतुं कृतमतिर्वीरावक्रूरं वाक्य मब्रवीत् ॥ १२ ॥ कंस उवाच ॥ भो भो दानपते वाक्यं क्रियतां प्रीतये मम ॥ इतः स्यंदनमारुह्य गम्यतां नंदगोकुलम् ॥ १३ ॥ वसुदेव सुतौ तत्र विष्णोरंशसमुद्भवौ ॥ नाशाय किल संभूतौ मम दुष्टौ प्रवर्द्धतः ॥१४॥ धनुर्महो ममाप्यत्र चतुर्दश्यां भविष्यति ॥ आनेयौ भवता गत्वा मल्लयुद्धाय तत्र तौ ॥ १५ ॥ चाणूरमुष्टिकौ मल्लौ नियुद्धकुशलौ मम ॥ ताभ्यां सहानयोर्युद्धं सर्वलोकोऽत्र पश्यतु ॥ १६ ॥ गजः कुवलयापीडो महामात्रप्रचोदितः ॥ स वा हनिष्यते पापौ वसुदेवात्मजौ शिशू ॥ १७

ककुद्मतीति ॥ ककुद्मति वृषभे ॥ १ ॥ २ ॥ कंसायेति ॥ गर्भपरिवर्त्तः अपत्यव्यत्ययः ॥ ३ ॥ श्रुत्वेति ॥ देवदर्शनात् देवानामिव दर्शनं यस्य तस्मात् ॥ ४ ॥ स इति ॥ उपालभ्य विगर्ह्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

वसतो गोकुले चित्रं कर्म कृष्णस्य वर्णितम् । अथाह मथुराकृत्यं प्रस्तोतुं नारदागमम् ॥ १ ॥ तदेवं गोकुले रासक्रीडाविनोदैः कंसवधादिदेवकार्यं हरिणा विस्मृतमिवालक्ष्य तत्स्मरणप्रसंगाय नारदागमन माह—ककुद्मतीति ॥ ककुद्मति वृषभाकृतौ दैतेये ॥ १ ॥ २ ॥ कंसायेति ॥ यशोदादेवक्योर्गर्भयोः अपत्ययोः परिवर्तादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ स इति ॥ वसुदेवमुपालभ्य निर्भर्त्स्य जगर्ह निंदितवान् ॥ ५ ॥ कंसस्य मनोरथप्रकारमाह—यावदित्यादिषड्भिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वाभिप्रायमावेदयन्कंसोऽक्रूरमादिशति—भोभो इत्यादि दशभिः ॥ १३ ॥ वसुदेवेति ॥ प्रवर्धतः प्रकर्षेण वर्धेते ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गज इति ॥ महामात्रेण हस्तिपकेन प्रचोदितः ॥ १७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तौ हत्वा वसुदेवं च नंदगोपं च दुर्मतिम् ॥ हनिष्ये पितरं चैनमुग्रसेनं सुदुर्मतिम् ॥ १८ ॥ ततस्समस्तगोपानां गोधनान्यखिलान्यहम् ॥ वित्तं चापहरिष्यामि दुष्टानां मद्द्वैषिणाम् ॥ १९ ॥ त्वामृते यादवाश्चैते द्विषो दानपते मम ॥ एतेषां च वधायाहं यतिष्येऽनुक्रमात्ततः ॥ २० ॥ तदा निष्कंटकं सर्वं राज्यमेतदयादवम् ॥ प्रसाधिष्ये त्वया तस्मान्मत्प्रीत्यै वीर गम्यताम् ॥ २१ ॥ यथा च माहिषं सर्पिर्दधिचाप्युपहार्यं वै ॥ गोपास्समानयंत्वाशु तथा वाच्यास्त्वया च ते ॥ २२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्याज्ञप्तस्तदाऽक्रूरो महाभागवतो द्विज ॥ प्रीतिमानभवत्कृष्णं श्चोद्रक्ष्यामीति सत्वरः ॥ २३ ॥ तथेत्युक्त्वा च राजानं रथमारुह्य शोभनम् ॥ निश्चक्राम ततः पुर्य्या मथुराया मधुप्रियः ॥ २४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ केशी चापि बलोद्ग्रः कंसदूतः प्रचोदितः ॥ कृष्णस्य निधनाकांक्षी वृंदावनमुपागमत् ॥ १ ॥ स खुरक्षतभूपृष्ठस्सटाक्षेपधुतांबुदः ॥ द्रुतविक्रांतचंद्रार्कमार्गो गोपानुपाद्रवत् ॥ २ ॥ तस्य हेषितशब्देन गोपाला दैत्यवाजिनः ॥ गोप्यश्च भयसंविग्ना गोविंदं शरणं ययुः ॥ ३ ॥ त्राहित्राहीति गोविंदःश्रुत्वा तेषां ततो वचः ॥ सतोयजलदध्वानगंभीरमिदमुक्तवान् ॥ ४ ॥ अलं त्रासेन गोपालाः केशिनः किं भयातुरैः ॥ भवद्भिर्गोपजातीयैर्वीरवीर्यं विलोप्यते ॥ ५ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यथा चेति ॥ उपहार्यं उपायनीकृत्य समानयंत्वाशु । चोपहार्यं तथातथेति च पाठः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे पंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ केशीति ॥ वृंदावनं कृष्णासन्नभागम् ॥ १ ॥ स इति ॥ द्रुतैरुत्प्लुतिभिर्विक्रांतावाक्रांतौ चंद्रार्कमार्गौ येन ॥ २ ॥ तस्येति ॥ भयसंविग्नाः भयेन चलिताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अलमिति ॥ केशिनस्त्रासेनालं गोपजातीयैर्भवद्विर्वीराणां वीर्यं किं विलोप्यते गोपजातीयत्वविशेषणमेषां वीर्यहेतुः ॥ ५ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तथेति ॥ मधुप्रियः मधुवंश्यानां प्रियः ॥ २४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ केशीति ॥ बलोदग्रः बलेनोद्धतः कंसस्य दूतेन प्रचोदितः स्वस्थानादेवप्रचोदितः न तु कंसेनाहूय स्वयं प्रेषितः । असुरकार्यादिस्वार्थस्य तावद्विलंबासहनादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ स इति ॥ खुरैः क्षतं भूपृष्ठं येन सटानां केसराणां क्षेपेण धूननेन धुता विचालिता अंबुदा येन द्रुतं विक्रांतौ चंद्रार्कमार्गौ येन ॥ २ ॥ ३ ॥ त्राहि त्राहीति ॥ सतोयस्य जलदस्य ध्वानो गर्जितं तद्वद्गंभीरं यथाभवत्येवमुक्तवान् ॥ ४ ॥ अलमिति ॥ किं वीरवीर्यं विलोप्यते । यद्वा—स्वामिनि संनिहिते सत्यपि यदि परिजनो भयातुरस्स्यात् तदा स स्वामी स्वल्पवीर्य इत्यन्येषां बुद्धिस्स्यात् । अतो मदीयैर्भवद्भिर्भीरुतया वीरवीर्यं वीरस्य मम वीर्यं किं विलोप्यते किमिति विलोपं क्रियत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

किमनेनाल्पसारेण हेषिताटोपकारिणा ॥ दैतेयबलवाह्येन वल्गता दुष्टवाजिना ॥ ६ ॥ एह्येहि दुष्ट कृष्णोऽहं पूष्णस्त्विव पिनाक धृत् ॥ पातयिष्यामि दशनान्वदनादखिलांस्तव ॥ ७ ॥ इत्युक्काऽस्फोट्य गोविंदः केशिनस्संमुखं ययौ ॥ विवृतास्यश्च सोप्येनं दैतेयाश्च उपाद्रवत् ॥ ८ ॥ बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे तस्य जनार्दनः ॥ प्रवेशयामास तदा केशिनो दुष्टवाजिनः ॥ ९ ॥ केशिनो वदनं तेन विशता कृष्णबाहुना ॥ शातिता दशनाः पेतुः सिताभ्राावयवा इव ॥ १० ॥ कृष्णस्य ववृधे बाहुः केशिदेहगतो द्विज ॥ विनाशाय यथा व्याधिरासंभूतेरुपेक्षितः ॥ ११ ॥ विपाटितोष्ठो बहुलं सफेनं रुधिरं वमन् ॥ सोक्षिणी विवृते चक्रे विशिष्टे मुक्तबंधने ॥ १२ ॥ जघान धरणीं पादैश्शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् ॥ स्वेदार्द्रगात्रश्शांतश्च निर्यत्नस्सोऽभवत्तदा ॥ १३ ॥ व्यादितास्यमहारंभ्रस्सोऽसुरः कृष्णबाहुना ॥ निपातितो द्विधा भूमौ वैद्युतेन यथा द्रुमः ॥ १४ ॥ द्विपादे पृष्ठपुच्छार्द्धे श्रवणैकाक्षिनासिके ॥ केशिनस्ते द्विधा भूते शकले द्वे विरेजतुः ॥१५॥ हत्वा तु केशिनं कृष्णो गोपालैर्मुदितैर्वृतः ॥ अनायस्ततनुस्स्वस्थो हसंस्तत्रैव तस्थिवान् ॥१६॥ ततो गोप्यश्च गोपाश्च हते केशिनि विस्मिताः ॥ तुष्टुवुः पुंडरीकाक्षमनुरागमनोरमम् ॥१७॥ अथाहांतर्हितो विप्र नारदो जलदे स्थितः ॥ केशिनं निहतं दृष्ट्वा हर्षनिर्भरमानसः ॥१८॥

किमनेनेति ॥ आटोपस्संभ्रमः दैतेयश्चासौ बलवाह्यश्च बलवाह्यः बलहीनः । बल्यता नृत्यता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ बाहुमिति ॥ आभोगिनं परिणाहिनम् ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ कृष्णस्येति ॥ आसंभुतेरावृद्धेः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्विपादे इति ॥ द्वौ पादौ ययोः अर्द्धरूपे पृष्ठे पुच्छे च ययोस्ते । द्विपादपृष्ठपुच्छार्द्धे इत्यैकपद्यपाठश्च । श्रवणेति एकशब्दः श्रवणपदात्प्राग्योज्यः एका श्रवणाक्षिनासिका ययोस्ते श्रवणैकाक्षिनासिके ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति ॥ अनुरागेण मनोरमं यथा भवति तथा ॥ १७ ॥ १८ ॥

किमनेनेति ॥ हेषितमेवाटोपः तत्कारिणा दैतेयबलवाह्येन दैत्यैर्बलादाक्रम्य अश्वोयमारुह्यते अतो दैत्यहंतृणामस्माकं किमनेन भवेदित्यर्थः । वल्गाता त्रिकमवनम्य गच्छता तदुक्तं वल्गितं च नतभ्रिकमिति ॥६॥ एह्येहीति ॥ पूष्णो दंतान्पिनाकधृत् वीरभद्र इव । पूष्णोरिवेति पाठे पौष्णश्चरुः ऐंद्रापौष्णश्चरुरित्यादिषु पूष्ण एव एकतमरूपेणैंद्रसाहित्यरूपेण देवताभेदरूपभेदाद्विवचनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ बाहुमिति ॥ आभोगिनं विसारिणम् ॥ ९ ॥ केशिन इति ॥ शातिताः आहताः ॥ १० ॥ कृष्णस्येति ॥ आसंभूतेः वृद्धिपर्यंतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यादितास्येति ॥ व्यादितं विवृतमास्यं यस्य वैद्युतेनाशनिना ॥ १४ ॥ द्विपादेति ॥ द्वौ पादौ ययोः पृष्ठपुच्छे अर्धरूपे ययोः एकशब्दः श्रवणपदात् प्राग्योज्यः । तथा च एकैका श्रवणाक्षिनासिका ययोस्ते तथोक्ते शकले । एककर्णाक्षिनासिके इति पाठांतरं तु सुष्ठु ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

साधुसाधु जगन्नाथ लीलयैव यदच्युत ॥ निहतोऽयं त्वया केशी क्लेशदस्त्रिदिवौकसाम् ॥ १९ ॥ युद्धोत्सुकोहमत्यर्थं नरवाजिमहाहवम् ॥ अभूतपूर्वमन्यत्र द्रष्टुं स्वर्गादिहागतः ॥ २० ॥ कर्माण्यऽत्रावतारे ते कृतानि मधुसूदन ॥ यानि तैर्विस्मितं चेतस्तोषमेतेन मे गतम् ॥ २१ ॥ तुरंगस्यास्य शक्रोपि कृष्ण देवाश्च बिभ्यति ॥ धुतकेसरजालस्य ह्रेषतोऽभ्रावलोकिनः ॥ २२ ॥ यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ॥ तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि ॥ २३ ॥ स्वस्त्यस्तु ते गमिष्यामि कंसयुद्धेऽधुना पुनः ॥ परश्वोऽह समेष्यामि त्वया केशिनिषूदन ॥ २४ ॥ उग्रसेनसुते कंसे सानुगे विनिपातिते ॥ भारावतारकर्त्ता त्वं पृथिव्या पृथिवीधर ॥ २५ ॥ तत्रानेक प्रकाराणि युद्धानि पृथिवीक्षिताम् ॥ द्रष्टव्यानि मया युष्मत्प्रणीतानि जनार्दन ॥२६॥ सोऽहं यास्यामि गोविंद देवकार्यं महत्कृतम् ॥ त्वयैव विदितं सर्वं स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥२७॥ नारदे तु गते कृष्णस्सह गोपैस्सभाजितः ॥ विवेश गोकुलं गोपीनेत्रपानैकभाजनम् ॥२८॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अक्रूरोऽपि विनिष्क्रम्य स्यंदनेनाशुगामिना ॥ कृष्णसंदर्शनाकांक्षी प्रययौ नंदगोकुलम् ॥ १ ॥ चिंतयामास चाक्रूरो नास्ति धन्यतरो मया ॥ योहमंशावतीर्णस्य मुखं द्रक्ष्यामि चक्रिणः ॥ २ ॥

॥ १९ ॥ युद्धोत्सुक इति ॥ युद्धोत्सुकः युद्धदर्शनोत्सुकः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्वस्त्यस्त्विति ॥ अधुना गमिष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ उग्रसेनेति ॥ कर्त्ता भविष्यसि ॥ २५ ॥ तत्रेति ॥ तत्र भारावतरणे आयुष्मत्प्रणीतानीति पदच्छेदः । यामोषधीमिवायुष्मन्निति वन्मंगला शासनोक्तिः ॥२६॥२७॥ नारद इति ॥ नेत्रेति । नेत्रैः पानक्रियाणामेको विषयः ॥ २८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ १ ॥ चिंतयामासेति ॥ मया मत्तः ॥ २ ॥

॥ १९ ॥ युद्धोत्सुक इति ॥ युद्धोत्सुकः युद्धदर्शनोत्सुकः ॥२०॥२१॥ तुरंगस्येति ॥ धुतं कंपितं केसराणां जालं समूहो येन तस्य ह्रेषतः ह्रेषारवं कुर्वतः ॥ २२ ॥ यस्मादिति ॥ केशिवधात्केशव इत्यक्षरसाम्यनामनिरुक्तिः ॥ २३ ॥ स्वस्त्यस्त्विति ॥ अधुनाऽऽगमिष्यामि परश्वः कंसयुद्धे पुनस्त्वयाहं समेष्यामि ॥ २४ ॥ उग्रसेनेति ॥ पृथिव्याः भारहर्ता त्वं भविष्यसि ॥ २५ ॥ तत्रेति ॥ तत्र भारावतारकरणे आयुष्मता त्वया प्रणीता नीतिर्लोकोक्तिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ नारद इति ॥ इत्थं मनोरमैः कर्मभिः सभाजितस्सत्कृतः गोपीनेत्राणां पानस्यादरवीक्षणस्य एकमेव भाजनं विषयः कृष्णः गोकुलं विवेश ॥२८॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अक्रूर इति ॥ श्रीकृष्णो यदा गोकुलं विवेश तदा अक्रूरोपि मथुराया विनिष्क्रम्य गोकुलं प्रययौ ॥ १ ॥ पथि गच्छतः अक्रूरस्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाताऽभवन्निशा ॥ यदुन्निद्राभपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ३ ॥ पापं हरति यत्पुंसां स्मृतं संकल्प नामयम् ॥ तत्पुंडरीकनयनं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥ ४ ॥ विनिर्जग्मुर्यतो वेदा वेदांगान्यखिलानि च ॥ द्रक्ष्यामि तत्परं धाम धाम्नां भगवतो मुखम् ॥ ५ ॥ यज्ञेषु यज्ञपुरुषः पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ इज्यते योऽखिलाधारस्तं द्रक्ष्यामि जगत्पतिम् ॥ ६ ॥ इष्ट्वा यमिंद्रो यज्ञा नां शतेनामरराजताम् ॥ अवाप तमनंतादिमहं द्रक्ष्यामि केशवम् ॥ ७ ॥ न ब्रह्मा नेंद्ररुद्राश्विवस्वादित्यमरुद्गणाः ॥ यस्य स्वरूपं जानंति प्रत्यक्षं याति मे हरिः ॥ ८ ॥ सर्वात्मा सर्ववित्सर्वस्सर्वभूतेष्ववस्थितः ॥ योह्यऽचिंत्योऽव्ययो व्यापी स वक्ष्यति मया सह ॥ ९ ॥ मत्स्य कूर्मवराहाश्वसिंहरूपादिभिः स्थितिम् ॥ चकार जगतो योऽजः सोऽद्य मां प्रलपिष्यति ॥ १० ॥ सांप्रतं च जगत्स्वामी कार्यमात्महदि स्थितम् ॥ कर्तुं मनुष्यतां प्राप्तस्स्वेच्छादेहधृदव्ययः ॥ ११ ॥ योनंतः पृथिवीं धत्ते शेखरस्थितिसंस्थिताम् ॥ सोऽवतीर्णो जगत्यर्थे माम क्रूरेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥ पितृपुत्रसुहृद्भ्रातृमातृबंधुमयीमिमाम् ॥ यन्मायां नालमुत्तर्तुं जगत्तस्मै नमोनमः ॥ १३ ॥

॥ ३ ॥ पापमिति ॥ संकल्पनामयम् अदितिदेवक्याद्याराधनसंकल्पानुरूपं हि भगवतो देवमनुष्यादिसजातीयम् इदं रूपमिदं विभवार्चावतारसाधारणम् । यथाह "ये यथा मां प्रपद्यंते" इति हृदयोपासनेपि उपासकसंकल्पाधीनांगप्रत्यंगरूपादिमत्त्वमुक्तं हृदि संकल्प्य यद्रूपमित्यादिना । अथवा संकल्पनामयमिति स्वसंकल्पकृतमिति इच्छागृहीतेत्यादि पद्योक्तम् । हयोगे "बहिराराधनार्थं तु या मूर्तिरवतिष्ठते । तदाकारं विचिंत्याथ यजेत्सर्वेश्वरं हरिम्" इति॥ ४॥ विनिर्जग्मुरिति ॥ धाम धाम्नां तेजसां स्थानं तेजो वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ इष्ट्वेति ॥ अनंतादिम् आद्यंतरहितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वात्मेति ॥ सर्वस्यात्मा सर्वभूतेष्ववस्थितः व्योमवद्वितत्य व्यापी नाग्नि वाय्वादिवद्विच्छिद्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ योनंत इति ॥ शेखरेति शेखरसंनिवेशेन स्थितम् । सः रामः ॥ १२ ॥ पितृपुत्रेति ॥ अत्र पित्रादिरूपेण परिणता गुणत्रयी विचित्रकार्यकरत्वेन मायेत्युच्यते ॥ १३ ॥

मनोरथानाह–चिंतयामासेत्यादिना मामक्रूरेति वक्ष्यतीत्यंतेन । चिंतयामासेति ॥ मया सदृशो धन्यतरो नास्ति ॥ २ ॥ ३ ॥ पापमिति ॥ संकल्पनामयं ध्यानमात्रालंबनमपि ॥ ४ ॥ विनिर्जग्मुरिति ॥ धाम्नां तेजोमयानां परं धाम आश्रयं मुखावयवेषु लोचनवदनेषु सूर्यसोमाग्नीनामाश्रितत्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ इष्ट्वेति ॥ नास्त्यंतश्च आदिश्च यस्य तं अनंतादिम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वात्मेति ॥ वक्ष्यति–वदिष्यतीति ॥ ९ ॥ मत्स्येति ॥ अश्वसिंहरूपादिभिः अश्वो हयग्रीवः । सिंहो नृसिंहः । मामालपिष्यतीति अक्रूरेति तातेत्याभाषिष्यते ॥ १० ॥ ११ ॥ य इति ॥ शेखरस्यैव स्थित्या सन्निवेशेन स्थितां पृथिवीं यो धत्ते स शेषः अवतीर्णः बलदेवरूपेण अक्रूरेति मां वक्ष्यति ॥ १२ ॥ पुनर्मायाप्रतिबंधनिवृत्तये तमेव प्रणमति । पितृपुत्रेत्यादित्रिभिः ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तरत्यविद्यां वितताम्हृदि यस्मिन्निवेशिते ॥ योगमायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥१४॥ यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वासुदेवश्च सात्त्वतैः॥वेदांतवेदिभिर्विष्णुः प्रोच्यते यो नतोस्मि तम् ॥१५॥ यथा यत्र जगद्धाम्नि धातर्येतत्प्रतिष्ठितम् ॥ सदसत्तेन सत्येन मय्यसौ यातु सौम्यताम् ॥ १६॥ स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ॥ पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥१७॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्थं संचिंतयन्विष्णुं भक्तिनम्रात्ममानसः ॥ अक्रूरो गोकुलं प्राप्तः किंचित्सूर्य्ये विराजति ॥ १८ ॥ स ददर्श तदा कृष्णमादावादोहने गवाम् ॥ वत्समध्यगतं फुल्लनीलोत्पलदलच्छविम् ॥ १९ ॥ प्रफुल्लपद्मपत्राक्षं श्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥ प्रलंबबाहुमायामतुंगोरस्थलमुन्नसम् ॥ २० ॥ सविलासस्मिताधारं बिभ्राणं मुखपंकजम् ॥ तुंगरक्तनखं पद्भ्यां धरण्यां सुप्रतिष्ठितम् ॥ २१ ॥ बिभ्राणं वाससी पीते वन्यपुष्पविभूषितम् ॥ सेंदुनीलाचलाभं तं सितांभोजावतंसकम् ॥ २२ ॥ हंसकुंदेंदुधवलं नीलांबरधरं द्विज ॥ तस्यानु बलभद्रं च ददर्श यदुनंदनम् ॥ २३ ॥ प्रांशुमुत्तुंगबाह्वंसं विकासिमुखपंकजम् ॥ मेघमालापरिवृतं कैलासाद्रिमिवापरम् ॥ २४ ॥ तौ दृष्ट्वा विकसद्वक्त्रसरोजः स महामतिः ॥ पुलकांचितसर्वांगस्तदाऽक्रूरोऽभवन्मुने ॥ २५ ॥ तदेतत्परमं धाम तदेतत्परमं पदम् ॥ भगवद्वासुदेवांशो द्विधा योऽयं व्यवस्थितः ॥ २६ ॥ साफल्यमक्ष्णोर्युगमेतदद्य दृष्टे जगद्धातरि यातमुच्चैः ॥ अप्यंगमेतद्भगवत्प्रसादात्तदंगसंगे फलवन्मम स्यात् ॥ २७ ॥

तरतीति ॥ सैव भगवत्स्वरूपतिरोधायकत्वादन्यथाज्ञानजनकत्वाच्चाविद्येत्युच्यते ॥१४॥ यज्वभिरिति ॥ सात्वतैर्भगवच्छास्त्रनिष्ठैः ॥१५॥१६॥१७॥ इत्थमिति ॥ भक्तिनम्रात्ममानसः । भक्तिप्रह्वशरीरांतःकरणः किंचित्सूर्ये विराजति अस्तासन्ने ॥१८॥ स इति ॥ आदोहने दोहस्थाने ॥ १९ ॥ प्रफुल्लेति ॥ आयामतुंगोरस्थलं विशालपीनोरस्कमित्यर्थः ॥२०॥२१॥ बिभ्राणमिति ॥ सेंदुनीलाचलाभं सितांभोजावतंसकत्वात् ॥२२॥२३॥ प्रांशुमिति ॥ उत्तुंगबाह्वंसं पीनबाह्वंसम् ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ तदेतदिति ॥ धाम तेजः । परमं पदं परं प्राप्यं पद्यते इति पदं भगद्वासुदेवांशत्वात् ॥ २६ ॥ साफल्यमिति ॥ अंगं फलवदपि स्यादित्याशंसा ॥ २७ ॥

तरतीति ॥ अविद्यामात्मच्छादिकां शांभवीं मायाम् अहंकारममकारादिमोहकरीं ध्यानेन हृदि हृत्पुंडरीके यस्मिन्निवेशिते सति तरति ॥ १४ ॥ यज्वभिरिति ॥ यज्वभिः कर्मनिष्ठैः । यज्ञपुरुष इति । सात्वतैरुपासकैः वासुदेव इति । वेदांतवेदिभिर्ज्ञाननिष्ठैर्विष्णुरिति तत्तत्सोपाधिकशब्दैर्यः प्रोच्यते तं प्रणतोस्मि ॥ १५ ॥ अथ कंसस्य प्रियोयमिति मय्यसूयामकुर्वन्प्रसन्नोभवत्विति प्रार्थयते—यथेति ॥ सदसत्कार्यकारणात्मकं साध्वसाधुवृत्तोपेतं वा एतज्जगत् यत्र धाम्नि आश्रये प्रतिष्ठितं तेन सत्येन सर्वाधारतया सर्वसाक्षित्वेन मयि सौम्यतां प्रसन्नतां यातु ॥ १६ ॥ सत्यपराधे तत्सर्वं क्षम्यतामित्याशयेनाह—स्मृत इति ॥ १७ ॥ इत्थमिति ॥ भक्त्या नम्रः आत्मा बुद्धिर्मानसं च यस्य सः ॥ १८ ॥ स इति ॥ आदोहने दोहावसाने ॥ १९ ॥ प्रफुल्लेति ॥ आयामं विस्तारवत्तुंगमुरस्थलं यस्य तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ साफल्यमिति ॥ भगवता स्वांगसंगे दत्ते सति तत्प्रसादादेतन्ममांगमपि फलवत्स्यादित्याशंसा ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अप्येष पृष्ठे मम हस्तपद्मं करिष्यति श्रीमदनन्तमूर्त्तिः ॥ यस्यांगुलिस्पर्शहताखिलाघैरवाप्यते सिद्धिरपास्तदोषा ॥ २८ ॥ येनाग्निविद्युद्भविर शिममालाकरालमत्युग्रमपेत चक्रम् ॥ चक्रं घ्नता दैत्यपतेर्हतानि दैत्यांगनानां नयनांजनानि ॥ २९ ॥ यत्रांबु विन्यस्य बलिर्मनोज्ञानवाप भोगान्वसुधातलस्थः ॥ तथामरत्वं त्रिदशाधिपत्वं मन्वंतरं पूर्णमपेतशत्रुम् ॥ ३० ॥ अप्येष मां कंसपरिग्रहेण दोषास्पदीभूतमदोषदुष्टम् ॥ कर्त्ताऽवमानोपहतं धिगस्तु तज्जन्म यत्साधुबहिष्कृतस्य ॥ ३१ ॥ ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशेरपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ॥ किं वा जगत्यत्र समस्तपुंसामज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य ॥ ३२ ॥ तस्मादहं भक्तिविनम्रचेता व्रजामि सर्वेश्वरमीश्वराणाम् ॥ अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य ह्यना दिमध्यांतमजस्य विष्णोः ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ चिंतयन्निति गोविंदमुपगम्य स यादवः ॥ अक्रूरोस्मीति चरणौ ननाम शिरसा हरेः ॥ १ ॥ सोऽप्येनं ध्वजवज्राब्जकृतचिह्नेन पाणिना ॥ संस्पृश्याकृष्य च प्रीत्या सुगाढं परिषस्वजे ॥ २ ॥ कृतसंवंदनौ तेन यथावद्बलकेशवौ ॥ ततः प्रविष्टौ संहृष्टौ तमादायात्ममंदिरम् ॥ ३ ॥

भगवत्पाणिपद्मस्य शुद्धिशौर्य्यौदार्याण्याह—अप्येष इत्यादिश्लोकत्रयेण—अप्येष इति ॥ श्रीमदिति हस्तपद्मविशेषणम् । यस्येति च तस्यैव निर्देशः अनाशदोषाना शदोषाभ्यां हीना अनाशदोषेति च पाठः ॥ २८ ॥ येनेति ॥ चक्रं बलम् अपेतचक्रमिति क्रियाविशेषणम् । अपास्य चक्रमिति च पाठः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अप्येष इति ॥ अदोषदुष्टं मां कंसपरिग्रहेण दोषास्पदीभूतमपि कर्त्ता करिष्यतीत्यन्वयः । अवमानेत्यादिवाक्यांतरम् ॥ ३१ ॥ भगवान् सर्वज्ञत्वान्मां निरागसं ज्ञात्वा स्वीक रिष्यतीत्याह—ज्ञानात्मकस्येति ॥ जीवस्य ज्ञानात्मकत्वेऽपि रजस्तमोमूलरागादिदोषतिरोहितस्वरूपत्वात् । तवो भगवंतं व्यावर्त्तयति अमलसत्त्वेत्यादिना सदा स्फुटस्य अतिरोहितस्वरूपस्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे सप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अप्येष इति ॥ यस्य हस्तस्यांगुलिस्पर्शेन हताखिलाघैरिति पवित्रतोक्ता ॥ २८ ॥ येनेति ॥ येन हस्तेन चक्रमपास्य प्रक्षिप्य दैत्यपतेः कालनेमिप्रभृतीनां चक्रं सैन्यं घ्नता मारयता दैत्यांगनानां नयनांजनानि तद्भर्तृ वधादेव हृतानीति शौर्यातिशयोक्तिः ॥ २९ ॥ यत्रेति ॥ यत्रांबु विन्यस्येति हस्तस्यौदार्यमुक्तं वसुधातलस्थितः ॥ ३० ॥ अप्येष इति ॥ अदोषदुष्टमपि मां दोषास्पदीभूतं मत्वा यद्यवमानोपहतं कर्ता करि ष्यति ॥ ३१ ॥ एवमाशंक्य सर्वज्ञस्य परावमतृत्वं स्वयमेव न संभवतीत्याह—ज्ञानात्मकस्येति ॥ जीवस्य ज्ञानात्मकत्वेऽपि रजस्तमोमलावृतत्वान्न सर्वज्ञता । ईश्वरस्य तु तन्नास्तीत्याह—अमलसत्वराशेरिति ॥ अमलसत्व राशेः शुद्धसत्वमयस्य । न च जीववद्रागाद्यभिमानदोष इत्याह—अपेतदोषस्येति ॥ न च चक्षुराद्यपेक्षस्य जीवस्येव कादाचित्कं ज्ञानमीश्वरस्येत्याह—सदा स्फुटस्येति ॥ न च जीवस्येवोपाधिपरिच्छेदादसर्वज्ञत्वमित्याह— समस्तपुंसां हृदि स्थितस्येति । अतोत्र किं नाम तस्याज्ञातमस्ति ॥ ३२ ॥ तस्मान्निश्शंकस्तमहं व्रजामीत्याह—तस्मादिति ॥ ३३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ चिंतयन्निति ॥ यादवोऽक्रूरोस्मीति यादवत्वोक्त्या स्वस्य तत्संबंधितां विज्ञापयन् स्वनामोक्तिपूर्वकं प्रणनाम ॥१॥ स इति ॥ परिषस्वजे आलिंगितवान् ॥ २ ॥ रामं च ननामेति दर्शयति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सह ताभ्यां तदाऽक्रूरः कृतसंवंदनादिकः ॥ भुक्तभोज्यो यथान्याय्यमाचचक्षे ततस्तयोः ॥४॥ यथा निर्भर्त्सितस्तेन कंसेनानकदुंदुभिः ॥ यथा च देवकी देवी दानवेन दुरात्मना ॥ ५ ॥ उग्रसेने यथा कंसस्स दुरात्मा च वर्त्तते ॥ यं चैवार्थं समुद्दिश्य कंसेन तु विसर्जितः ॥ ६ ॥ तत्सर्वं विस्तराच्छ्रुत्वा भगवान्देवकीसुतः ॥ उवाचाखिलमप्येतज्ज्ञातं दानपते मया ॥ ७ ॥ करिष्ये तन्महाभाग यदत्रौपयिकं मतम् ॥ विचिंत्यं नान्यथैतत्ते विद्धि कंसं हतं मया ॥ ८ ॥ अहं रामश्च मथुरां श्वो यास्यावस्सह त्वया ॥ गोपवृद्धाश्च यास्यंति ह्यादायोपायनं बहु ॥ ९ ॥ निशेयं नीयतां वीर न चिंतां कर्त्तुमर्हसि ॥ त्रिरात्राभ्यंतरे कंसं निहनिष्यामि सानुगम् ॥ १० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ समादिश्य ततो गोपानक्रूरोऽपि च केशवः ॥ सुष्वाप बलभद्रश्च नंदगोपगृहे ततः ॥ ११ ॥ ततः प्रभाते विमले कृष्णरामौ महाद्युती ॥ अक्रूरेण समं गंतुमुद्यतौ मथुरां पुरीम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा गोपीजनस्सास्रः श्लथद्वलयबाहुकः ॥ निश्श्वासातिदुःखार्त्तः प्राह चेदं परस्परम् ॥ १३ ॥ मथुरां प्राप्य गोविंदः कथं गोकुलमेष्यति ॥ नगरस्त्रीकलालापमधु श्रोत्रेण पास्यति ॥ १४ ॥ विलासवाक्यपानेषु नागरीणां कृतास्पदम् ॥ चित्तमस्य कथं भूयो ग्राम्यगोपीषु यास्यति ॥१५॥ सारं समस्तगोष्ठस्य विधिना हरता हरिम् ॥ प्रहृतं गोपगोपीषु निर्घृणेन दुरात्मना ॥ १६ ॥

सहेति ॥ कृतसंवंदनादिकः सुसत्कृतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ करिष्य इति ॥ औपयिकं युक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११ ॥ १२ ॥ दृष्ट्वेति ॥ श्लथद्वल यत्वं विरहकार्श्यात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ विलासेति ॥ विलासवाक्यपानेषु ग्राम्यगोपीषु अविदग्धगोपीषु ॥ १५ ॥

कृतसंवंदनौ तेनेति ॥ ३ ॥ सहेति ॥ कृतं संवंदनादिकं संभाषादि येन यथान्याय्यं संमानपूर्वकं भुक्तं भोज्यं भोजनार्हं संस्कृतमन्नादि येन स ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ करिष्य इति ॥ औपयिकम् उपयोगि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ समादिश्येति ॥ राजादेशनिवेदनेन गोपान् समादिश्य नंदगोपगृहे सुष्वापेत्यनेन नंदे पितृत्वव्यवहारनिवृत्तिं सूचयति ॥ ११ ॥ तत इति ॥ गंतुमुद्यतौ अनेन च नंदे पितृत्वव्यवहारनिवृत्तिः । मथुरां गंतुम् उद्यतौ दृष्ट्वा गोपीजनः प्राहेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वेत्यादिना सोपि रेणुर्नलक्ष्यत इत्यंतेन गोपीविरहालापोक्तिः ॥ दृष्ट्वेति ॥ सास्रः साश्रुनेत्रः । श्लथद्वलया बाहवो हस्ता यस्येति विरहदुःखकार्श्यमुक्तम् ॥ १३ ॥ मथुरामिति ॥ कथमेष्यति न कथंचित् तत्र हेतुमाह—नगरेति सार्धेन । नगरस्त्रीणां कलः अव्यक्तमधुराक्षरो य आलापः स एव मधु तद्यस्मात्पास्यति ॥ १४ ॥ विलास वाक्येति ॥ विलासवाक्यानि नयनाभिनयरूपविलासयुक्तानि वाक्यानि तेषां पानेषु शृंगारादिरसवत्त्वात् अमृतमाधुर्यवत्त्वात् वाक्यानाम् अस्यादरेण श्रोत्रद्वारा पेयत्वं सिद्धम् । चित्तस्य तद्विषये कृतास्पदत्वात् पतृत्वं च सिद्धम् । अतस्तच्चित्तं भूयो ग्राम्यगोपीषु कथं यास्यति । न कथमपि यास्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ संप्रति विधिना वयं हतास्स इत्याहुः—सारमिति ॥ समस्तगोष्ठस्य सारभूतं हरिं हरता अत एव निर्घृणेन

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भावगर्भस्मितं वाक्यं विलासललिता गतिः ॥ नागरीणामतीवैतत्कटाक्षेक्षितमेव च ॥१७॥ ग्राम्यो हरिरयं तासां विलासनिगडैर्युतः॥भवतीनां पुनः पार्श्वं कया युक्त्या समेष्यति ॥ १८ ॥ एषैष रथमारुह्य मथुरां याति केशवः ॥ क्रूरेणाक्रूरकेणात्र निर्घृणेन प्रतारितः ॥ १९ ॥ किं न वेत्ति नृशंसोयमनुरागपरं जनम् ॥ येनैवमक्ष्णोराह्लादं नयत्यन्यत्र नो हरिम् ॥ २० ॥ एष रामेण सहितः प्रयात्यत्यंतनिर्घृणः ॥ रथमारुह्य गोविंदस्त्वर्यतामस्य वारणे ॥ २१ ॥ गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीथ न नः क्षमम् ॥ गुरवः किं करिष्यंति दग्धानां विरहाग्निना ॥ २२ ॥ नंदगोपमुखा गोपा गंतुमेते समुद्यताः ॥ नोद्यमं कुरुते कश्चिद्गोविंदविनिवर्त्तने ॥ २३ ॥ सुप्रभाताद्य रजनी मथुरावासयोषिताम् ॥ पास्यंत्यच्युतवक्त्राब्जं यासां नेत्रालिपंक्तयः ॥२४॥ धन्यास्ते पथि ये कृष्णमितो यांत्यनिवारिताः ॥ उद्वहिष्यंति पश्यंतस्स्वदेहं पुलकांचितम् ॥२५॥ मथुरानगरीपौरनयनानां महोत्सवः॥ गोविंदावयवैर्दृष्टैरतीवाद्य भविष्यति ॥२६॥ को नु स्वप्नस्सभाग्याभिर्दृष्टस्ताभिरधोक्षजम् ॥ विस्तारिकांतिनयना या द्रक्ष्यंत्यनिवारिताः॥२७॥अहो गोपीजनस्यास्य दर्शयित्वा महानिधिम् ॥ उत्कृत्तान्यद्य नेत्राणि विधिनाकरुणात्मना ॥२८॥

भावगर्भेति ॥ भावगर्भस्मितमिति वाक्यविशेषणं नागरीणामेतद्वाक्यादिकम् अतीवपूजितं नैवंभूतमस्मदीयं वाक्यादिकम् । अतिक्रांतमिति वा ॥ १७ ॥ ग्राम्य इति ॥ ग्राम्यः ग्रामे भवः यतः यंत्रितः अग्राम्यत्वादपूर्वत्वेन नागरीणां विलासादि लोभनीयं भवति ॥ १८ ॥ एषैष इति ॥ अक्रूरकेणेति कुत्सायां कप्रत्ययः । अत्र व्रजे । निराशेन निरनुरागेण ॥१९॥ किमित्यादि ॥ अयं स्वयं निरनुरागोऽस्तु अनुरागपरमपि जनं किं न वेत्ति येनानुरक्तानामस्माकमक्ष्णोराह्लादकरं हरिमन्यत्र नयति ॥२०॥२१॥ गुरूणामित्यादि ॥ त्वर्यतामस्य वारणे इति नो गुरूणामग्रतो वक्तुं न क्षममिति किं ब्रवीथ । किं किमर्थं विरहाग्निना दग्धानां गुरवः किं करिष्यंति ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुप्रभातेति ॥ मथुरा आवासो यासां ताः मथुरावासाः ॥ २४ ॥ धन्या इति ॥ ये अनिवारिता इतो यांति या अनिवारिता ईतो यान्ति ते धन्याः ताः धन्याः ते हि पथि कृष्णं पश्यंतः ता हि पथि कृष्णं पश्यंत्यः पुलकांचितं स्वदेहमुद्वहिष्यंति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

दुरात्मना विधिना गोपयोषित्सु प्रहृतम् ॥ १६ ॥ भावगर्भेति ॥ भावादेर्लक्षणं तु—"वाह्यार्थालंबने यस्तु विकारो मानसो भवेत् । भावस्स कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसो मतः ॥ विलासो नेत्रजो ज्ञेयो विलासो नयनांतजः" इति । नागरीणामेतद्वाक्यादिकम् अतीवानंदजनकम् ॥ १७ ॥ ग्राम्य इति ॥ अतस्तासां विलासरूपैर्निगडैर्युतो युक्तः । यत इति पाठे यतस्संयतो वद्ध इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एषैष इति ॥ एषैष इति विस्मयाद्वीप्सा संधिश्चार्षः । अक्रूरकेणेति कुत्सितः नृशंसः क्रूरः ॥ १९ ॥ अत्र प्रज्ञानं किं न वेत्तीति नोऽस्माकम् अक्ष्णोराह्लादं हरिमन्यत्र नयति येन हेतुना तत्किं तर्हि किमनुरागपरं जनं न वेत्ति । यदि क्वाप्यनुरागरसाभिज्ञो भवेत् तर्हि तद्वियोगदुःखं जानन्नेवं न कुर्यादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ धन्या इति ॥ ये जना इतः केनाप्यनिवारितास्संतो यांति ते धन्याः । यस्मात्पथि यांतं कृष्णं पश्यंतः स्वदेहं पुलकव्याप्तमुद्वहिष्यंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ मथुरेति ॥ मथुरानगर्यां पौरस्त्रीनयनानाम् ॥ २६ ॥ को न्विति ॥ विस्तारीणि कांतिमंति नयनानि यासां ताः ॥ २७ ॥ अहो इति ॥ महानिधितुल्यं श्रीकृष्णं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अनुरागेण शैथिल्यमस्मासु व्रजिते हरौ: ॥ शैथिल्यमुपयांत्याशु करेषु वलयान्यपि ॥ २९ ॥ अक्रूरः क्रूरहृदयश्शीघ्रं प्रेर्यते हयान् ॥ एव मार्त्तासु योषित्सु कृपा कस्य न जायते ॥ ३० ॥ एष कृष्णरथस्योच्चैश्चक्रेणुर्निरीक्ष्यताम् ॥ दूरीभूतो हरिर्येन सोऽपि रेणुर्न लक्ष्यते ॥ ३१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येवमतिहार्देन गोपीजननिरीक्षितः ॥ तत्याज व्रजभूभागं सह रामेण केशवः ॥ ३२ ॥ गच्छंतो जव नाश्वेन रथेन यमुनातटम् ॥ प्राप्तमध्याह्नसमये रामाक्रूरजनार्दनाः ॥ ३३ ॥ अथाह कृष्णमक्रूरो भवद्भ्यां तावदास्यताम् ॥ यावत्करोमि कालिंद्या आह्निकार्हणमंभसि ॥ ३४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तथेत्युक्तस्ततस्नातस्त्वाचांतस्स महामतिः ॥ दध्यौ ब्रह्म परं विप्र प्रविष्टो यमुना जले ॥ ३५ ॥ फणासहस्रमालाढ्यं बलभद्रं ददर्श सः ॥ कुंदमालांगमुन्निद्रपद्मपत्रायतेक्षणम् ॥ ३६ ॥ वृतं वासुकिरंभाद्यैर्महद्भिः पवना शिभिः ॥ संस्तूयमानमुद्गंधिवनमालाविभूषितम् ॥ ३७ ॥ दधानमसिते वस्त्रे चारुरूपावतंसकम् ॥ चारुकुंडलिनं भांतमंतर्जलतले स्थितम् ॥ ॥ ३८ ॥ तस्योत्संगे घनश्याममाताम्रायतलोचनम् ॥ चतुर्बाहुमुदारांगं चक्राद्यायुधभूषणम् ॥ ३९ ॥ पीते वसानं वसने चित्रमाल्योपशोभि तम् ॥ शक्रचापतडिन्मालाविचित्रमिव तोयदम् ॥ ४० ॥ श्रीवत्सवक्षसं चारु स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ ददर्श कृष्णमक्लिष्टं पुंडरीकावतंस कम् ॥ ४१ ॥ सनंदनाद्यैर्मुनिभिस्सिद्धयोगैरकल्मषैः ॥ संचिंत्यमानं तत्रस्थैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैः ॥ ४२ ॥

अनुरागेणेति ॥ हरौ अस्मासु शैथिल्यं व्रजिते सति अस्माकं करेषु वलयान्यपि शैथिल्यमुपयांति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अथेति ॥ आह्निकार्हणं नित्यं माध्याह्निकाराधनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दर्शयित्वा नेत्राप्युत्कृत्तानि उद्धृतप्रायाणि विरहदुःखाद्वस्त्वंतरदर्शनस्याप्यरुच्या निवृत्तेः ॥ २८ ॥ किं च । अनुरागेणेति ॥ अस्मासु शैथिल्यं व्रजता हरेरनुरागेण सहास्मत्करेषु वलयान्यपि शैथिल्यमुपयांति कृष्णानु रागविषयभूतत्वादस्मान्त्यक्त्वा वलयान्यपि तमेवानुगमिष्यंतीत्यर्थः । व्रजत इति पाठांतरे अस्मास्वनुरागेण शैथिल्यं प्रयातः अनुरागं शिथिलं कुर्वतः अतो वलयान्यपि शिथिलायंत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अक्रूर इति ॥ क्रूरहृदयो निर्घृणः तत्र हेतुः एवमार्तासिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इत्येवमिति ॥ व्रजभूभागं व्रजप्रांतम् ॥ ३२ ॥ गच्छंत इति ॥ जवना वेगयुक्ता अश्वा यस्मिन् तेन रथेन ॥ ३३ ॥ अथेति ॥ आह्निकार्हणं माध्या ह्निकस्नानदेवपूजादि । भवद्भ्यां तावदत्रैवास्यताम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति अक्रूरस्योक्त्या तस्य मनसि बालावेतौ दुर्जयदुष्टकंससकाशं मया वृथैवानीताविति शंकामालक्ष्य जले स्वकीयमैश्वर्यं रूपं ताभ्यां दर्शितम् । असौ दृष्ट्वा तुष्टावेत्याह—फणासहस्रेत्यादिना यावत्समाप्ति । फणासहस्रेति ॥ फणानां सहस्रस्य मालया पंक्त्या आढ्यं युक्तं कुंदानां मालेवातिश्वेतमंगं यस्य तम् ॥ ३६ ॥ वृतमिति ॥ वासुकिरंभाद्यैर्वृतम् ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

बलकृष्णौ तथाक्रूरः प्रत्यभिज्ञाय विस्मितः॥ अचिंतयद्रथाच्छीघ्रं कथमत्रागताविति ॥४३॥ विवक्षोस्तंभयामास वाचं तस्य जनार्दनः ॥ ततो निष्क्रम्य सलिलाद्रथमभ्यागतः पुनः ॥ ४४ ॥ ददर्श तत्र चैवोभौ रथस्योपरि निष्ठितौ ॥ रामकृष्णौ यथापूर्वं मनुष्यवपुषान्वितौ ॥४५॥ निमग्नश्च पुनस्तोये ददर्श च तथैव तौ ॥ संस्तूयमानौ गंधर्वैर्मुनिसिद्धमहोरगैः ॥४६॥ ततो विज्ञातसद्भावस्स तु दानपतिस्तदा ॥ तुष्टाव सर्वं विज्ञानमयमच्युतमीश्वरम् ॥ ४७ ॥ अक्रूर उवाच ॥ सन्मात्ररूपिणेचिंत्यमहिम्ने परमात्मने ॥ व्यापिने नैकरूपैकस्वरूपाय नमोनमः ॥४८॥ सर्वरूपाय तेऽचिंत्यहविर्भूताय ते नमः ॥ नमो विज्ञानपाराय पराय प्रकृतेः प्रभोः ॥ ४९ ॥ भूतात्मा चेंद्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ॥ आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पंचधा स्थितः ॥ ५० ॥ प्रसीद सर्व सर्वात्मन् क्षराक्षरमयेश्वर ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्प नाभिरुदीरितः ॥ ५१ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तत इति ॥ सर्वविज्ञानमयं सर्वस्य विज्ञानप्रचुरं सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ सन्मात्ररूपिण इति ॥ सन्मात्ररूपिणे मात्रचा सत्ताविरोध्यपक्षयादीनां व्यावृत्तिः, न त्वविरोधिनां नित्यत्वादीनां, नैकरूपैकस्वरूपाय कार्यावस्थायामनेकरूपाय कारणावस्थाया मेकरूपाय ॥ ४८ ॥ सर्वरूपायेति ॥ विज्ञानस्य पाराय विज्ञानपर्यवसानाय अस्मात्परं ज्ञेयं नास्ति इत्यर्थः । अविज्ञातपारायेति वा पाठः ॥ ४९ ॥ भूतात्मेति ॥ भूतात्मा शब्दादिसहितपंचभूतशरीरकः । पंचभूतानामात्मेति वा एवमेकादशेंद्रियात्मा एष्वेव बुद्ध्यहंकारयोरंतर्भावः । प्रधानात्मा अव्यक्तात्मा आत्मा समष्टिव्यष्टिमुक्तरूपः परमात्मा आनंदमयः पंचधेति । त्रिविधं ब्रह्मैतदितिवत् ॥ ५० ॥ प्रसीदेति ॥ उक्तप्रकारेण क्षराक्षरमयब्रह्मेति आख्या संज्ञा

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तत इति ॥ विज्ञातस्सद्भावः परमार्थो येन सः । सर्वेषां यद्विज्ञानं तन्मयम् ॥ ४७ ॥ सन्मात्रेति ॥ नैकरूपोनेकरूपस्स चासावेकरूपश्च तस्मै कार्यकारणरूपाय ॥ ४८ ॥ सर्वरूपायेति ॥ हे अचिंत्य हविर्भूताय "यत्पुरुषेण हविषा" इति श्रुतेः । अविज्ञातः पारः अंतो यस्य तस्मै । प्रकृतेः पराय तामतिक्रम्य स्थिताय–"आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥ भूतात्मेति ॥ भूतात्मा भूतरूपः । इंद्रियात्मा इंद्रियरूपः । प्रधानात्मा प्रकृतिरूपः । आत्मा भूतादितया उपाधिपुरुषः । परमात्मा निरुपाधिः ॥५०॥ प्रसीदेति ॥ सर्व समस्तभूतरूप सर्वस्यात्मन् अत एव क्षराक्षरमयेश्वर क्षराक्षरनियामक । तदुक्तं गीतासु–"क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः" इति । कल्पनाभिः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अनाख्येयस्वरूपात्मन्ननाख्येयप्रयोजन ॥ अनाख्येय मिधानं त्वां नतोस्मि परमेश्वर ॥५२॥ न यत्र नाथ विद्यंते नामजात्यादिकल्पनाः ॥ तद्ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवानजः ॥५३॥ न कल्पनामृतेर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः॥ ततः कृष्णाच्युतानंतविष्णुसंज्ञाभिरीड्यते ॥५४॥ सर्वार्थास्त्वमज विकल्पनाभिरेतैर्देवाद्यैर्भवति हि यैरनंतविश्वम् ॥ विश्वात्मा त्वमिति विकारहीनमेतत्सर्वस्मिन्न हि भवतोस्ति किंचिद न्यत् ॥ ५५ ॥ त्वं ब्रह्मा पशुपतिर्यमा विधाता धाता त्वं त्रिदशपतिस्समीरणोऽग्निः ॥ तोयेशो धनपतिरंतकस्त्वमेको भिन्नार्थैर्जगदभिपासि शक्तिभेदैः ॥ ५६ ॥ विश्वं भवान्सृजति सूर्यगभस्तिरूपो विश्वेश ते गुणमयोयमतः प्रपंचः ॥ रूपं परं सदिति वाचकमक्षरं यज्ज्ञानात्मने सदसते प्रणतोऽस्मि तस्मै ॥ ५७ ॥

सैव कल्पना ॥ ५१ ॥ अनाख्येयेति ॥ अनाख्येयस्वरूपात्मा अनंततया सामस्त्येनाभिधातुमशक्यं स्वरूपं निरूपकगुणगणो यस्यात्मनः सोनाख्येयस्वरूपात्मा तत्संबुद्धिः अनाख्येयप्रयोजन । उभयविभूत्यानंदात्मकं प्रयोजनमानंत्यादाख्यातुमशक्यं यस्य स तथाभूत । अनाख्येयाभिधानम् अनंतनामधेयत्वात्परमकारणत्वाच्च ॥ ५२ ॥ कर्मोपाधिकनामरूपव्याकरणविषयत्वेन जीववत्सुरपशुमनुजादिकल्पना नेत्याह—न यत्रेति ॥ शब्दजातिगुणक्रियाद्रव्यैर्वस्तुनो विशेषणं कल्पना "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्हिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतिः । ते नामरूपे अंतरा नामरूपास्पृष्टं यत् तद्ब्रह्मेति ॥ ५३ ॥ तथापि जगदुपकारायोपासकानुग्रहाय च स्वेच्छागृहीतदेवादिविविधरूपनामा ब्रह्मादिभिस्तत्तन्नामभिः स्तूयस इत्याह—न कल्पनामिति ॥ कृष्णादिनामग्रहणं भगवदवतारादिष्वन्येषामपि नाम्नामुपलक्षणं, मोक्षधर्मे चतुर्मुखस्यानिरुद्धोपासनमुक्तम्—"यस्यावताररूपाणि समर्चंति दिवौकसः" इति चास्मिन् पुराणे ॥५४॥ सर्वार्था इति ॥ यैरेतैर्देवाद्यैर्विकल्पनाभूतैरर्थैर्विश्वं भवति ते सर्वार्थास्त्वं विकारहीनमेतदात्मवस्तु च त्वम् अतो विश्वात्मा त्वमिति सर्वस्मिन् भवतोन्यन्न किंचिदस्तीति योजना ॥ ५५ ॥ त्वं ब्रह्मेति ॥ भिन्नार्थैः भिन्न कार्यैः शक्तिभेदैः ब्रह्मादिरूपभेदैः ॥ ५६ ॥ विश्वमिति ॥ सूर्यगभस्तिरूपो भूत्वा वृष्टिद्वारा विश्वं सृजति प्रपंचश्च ते शेषभूतः सदिति पदं यस्य वाचकं तत्सदिति वाचकम् अक्षरं यत्परं रूपम् ॐ तत्सदिति हि गीतम् । ज्ञानात्मने ज्ञानस्वरूपाय सदसते चिदचिदधिष्ठात्रे तस्मै रूपाय नम इति अन्वयः ॥ ५७ ॥

गुणोपाधिभिर्ब्रह्मादिसंज्ञाभिरुदीरितः ॥ ५१ ॥ वस्तुतस्तु, अनाख्येयस्वरूपात्मन्निति ॥ अनाख्येयस्वरूपात्मन् निर्देशानर्हस्वरूप आत्मा स्वभावो यस्य अनाख्येयं स्वरूपं तत्त्वमात्मा मूर्तिश्च यस्येति वा अनाख्येयं प्रयोजनं यस्य । आप्तकामत्वेन लीलाव्यतिरेकेण सृष्ट्यादिप्रयोजनं यस्यानाख्येयत्वात् । यद्वा—अनाख्येयं प्रयोजनं निर्गुणानंदस्तद्रूप । अनाख्येयानि अभिधानानि यस्य तम् । अनामधेयत्वादनंतनामत्वाद्वा ॥ ५२ ॥ तत्रानामत्वे हेतुमाह—न यत्रेति ॥ ५३ ॥ अथ गुणोपाधिककृष्णाच्युतानंतविष्ण्वादिनामत्वमाह—न कल्पनामिति ॥ ५४ ॥ रूपानंत्येनानंतनामत्वं प्रपंचयन्नाह—सर्वार्थास्त्वमित्यादित्रिभिः ॥५५॥५६॥ विश्वमिति ॥ सूर्यगभ

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ॐ नमो वासुदेवाय नमस्संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नाय नमस्तुभ्यमनिरुद्धाय ते नमः ॥ ५८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवमंतर्जले विष्णुमभिष्टूय स यादवः ॥ अर्चयामास सर्वेशं धूपपुष्पैर्मनोमयैः ॥ १ ॥ परित्यक्तान्यविषयो मनस्तत्र निवेश्य सः ॥ ब्रह्मभूते चिरं स्थित्वा विरराम समाधितः ॥ २ ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामतिः ॥ आजगाम रथं भूयो निर्गम्य यमुनांभसः ॥ ३ ॥ ददर्श रामकृष्णौ च यथापूर्वमवस्थितौ ॥ विस्मिताक्षस्तदाऽक्रूरस्तं च कृष्णोऽभ्यभाषत ॥ ४ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ नूनं ते दृष्टमाश्चर्यमक्रूर यमुनाजले ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनो भवान्संलक्ष्यते यतः ॥ ५ ॥ अक्रूर उवाच ॥ अंतर्जले यदाश्चर्यं दृष्टं तत्र मयाऽच्युत ॥ तदत्रापि हि पश्यामि मूर्त्तिमत्पुरतः स्थितम् ॥ ६ ॥ जगदेतन्महाश्चर्य्यरूपं यस्य महात्मनः ॥ तेनाश्चर्यपरेणाहं भवता कृष्ण संगतः ॥ ७ ॥ तत्किमेतेन मथुरां यास्यामो मधुसूदन ॥ बिभेमि कंसाद्विग्जन्म परपिंडोपजीविनाम् ॥ ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा चोदयामास स हयान् वातरंहसः ॥ संप्राप्तश्चापि सायाह्ने सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् ॥ ९ ॥ विलोक्य मथुरां कृष्णं रामं चाह स यादवः ॥ पद्भ्यां यातं महावीरौ रथेनैको विशाम्यहम् ॥ १० ॥ गंतव्यं वसुदेवस्य नो भवद्भ्यां तथा गृहम् ॥ युवयोर्हि कृते वृद्धस्स कंसेन निरस्यते ॥ ११ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रविवेशाऽथ सोऽक्रूरो मथुरां पुरीम् ॥ प्रविष्टौ रामकृष्णौ च राजमार्गमुपागतौ ॥ ॥ १२ ॥ स्त्रीभिर्नरैश्च सानंदं लोचनैरभिवीक्षितौ ॥ जग्मतुर्लीलया वीरौ मत्तौ बालगजाविव ॥ १३ ॥

ओमिति ॥ ॐ नमो वासुदेवायेत्यादिः चतुर्व्यूहमंत्रः ॥ ५८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥छ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्किमिति ॥ तत्किमेतेन अस्थाने तत्त्ववादेन किं मे परसेवकस्य । बिभेमि विलंबे कंसः कुप्येदिति । परापिंडोपजीविनां जन्म धिक् यत्साक्षात्कृतेऽपि भवति न संभाषितुं लभ्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्तिरूप इति सूर्यरश्मिरूपेण वर्षयन् भवान् चराचरं विश्वं सृजति । सदिति पदं वाचकं यस्य तदक्षरं तव परं रूपम् ॥ ५७ ॥ चतुर्व्यूहरूपं प्रणमति—ओन्नम इति ॥ ५८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ददर्शेति ॥ विस्मिते अक्षिणी यस्य स तथाऽभवत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जगदिति ॥ तेनाश्चर्यपरेण भगवतैव अहमंतर्जले चात्र च संगतोस्मि । अतो जल एव विशेषेणाश्चर्यं किं पृच्छसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ रथे स्थितं मां जले स्थितः त्वं कथं दृष्टवानिति मोहयन्तमेवाह—तत्किमेतेनेति ॥ परमेश्वरे साक्षाद्दृष्टेपि विलंबे सति कंसः कुप्येदिति कंसाद्बिभेमि अतः परपिंडमन्यैर्दत्तमन्नमुपजीवंति ये तेषां जन्म धिक् ॥ ८ ॥ इतीति ॥ वातस्येव रंहो वेगो येषां तान् ॥ ९ ॥ विलोक्येति ॥ कृष्णमायामोहितस्सन् कंसभयादिव तौ शिक्षयन्नाह—पद्भ्यामिति ॥ पद्भ्यां युवां यातम् आगच्छतम् ॥ १० ॥ गंतव्यमिति ॥ युवयोः कृते युष्मन्निमित्तं निरस्यते आक्षिप्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भ्रममाणौ ततो दृष्ट्वा रजकं रंगकारकम् ॥ अयाचेतां सुरूपाणि वासांसि रुचिराणि तौ ॥१४॥ कंसस्य रजकः सोऽथ प्रसादारूढविस्मयः ॥ बहून्याक्षेपवाक्यानि प्राहोच्चै रामकेशवौ ॥१५॥ ततस्तलप्रहारेण कृष्णस्तस्य दुरात्मनः ॥ पातयामास रोषेण रजकस्य शिरो भुवि॥१६॥ हत्वाऽऽदाय च वस्त्राणि पीतनीलांबरौ ततः ॥ कृष्णरामौ मुदा युक्तौ मालाकारगृहं गतौ ॥ १७ ॥ विकासिनेत्रयुगलो मालाकारोतिविस्मितः ॥ एतौ कस्य सुतौ यातौ मैत्रेयाचिंतयत्तदा ॥ १८ ॥ पीतनीलांबरधरौ तौ दृष्ट्वातिमनोहरौ ॥ स तर्कयामास तदा भुवं देवावुपागतौ ॥ १९ ॥ विकासिमुखपद्माभ्यां ताभ्यां पुष्पाणि याचितः ॥ भुवं विष्टभ्य हस्ताभ्यां पस्पर्श शिरसा महीम् ॥२०॥ प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागतौ ॥ धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह तौ माल्यजीवनः ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टवदनस्तयोः पुष्पाणि कामतः ॥ चारूण्येतान्यथै तानि प्रददौ स प्रलोभयन् ॥ २२ ॥ पुनःपुनः प्रणम्योभौ मालाकारो नरोत्तमौ ॥ ददौ पुष्पाणि चारूणि गंधवंत्यमलानि च ॥ २३ ॥ मालाकाराय कृष्णोपि प्रसन्नः प्रददौ वरान् ॥ श्रीस्त्वां मत्संश्रया भद्र न कदाचित्त्यजिष्यति ॥ २४ ॥ बलहानिर्न ते सौम्य धनहानिरथापि वा ॥ यावद्दिनानि तावच्च न नशिष्यति संततिः ॥ २५ ॥ भुक्त्वा च विपुलान्भोगांस्त्वमंते मत्प्रसादतः ॥ ममानुस्मरणं प्राप्य दिव्यं लोकमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ धर्मे मनश्च ते भद्र सार्वकालं भविष्यति ॥ युष्मत्संततिजातानां दीर्घमायुर्भविष्यति ॥ २७ ॥

भ्रममाणाविति ॥ रंगकारकं कुसुंभादिना वस्त्राणां रंजनं रंगः । राग इति केनचिदनवहितेन व्याख्यातम् । रंजेरुपधालोपस्मरणात् तस्मादार्षत्वात्साधुत्वमिति ॥१४॥ कंसस्येति ॥ विस्मयः विशिष्टः स्मयः दर्पः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ एतानि चारूणीति कतिचित्पूर्वं दत्त्वा पुनरेतान्यतिचारूणीति विलोभयन् ददौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मालाकारायेति ॥ श्रीः मत्संश्रयेति स्वस्य लक्ष्मीपतित्वं भक्तस्य प्रकटयति ॥ २४ ॥ बलहानिरिति ॥ यावद्दिनानि यावत्सूर्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ धर्म इति ॥ सार्वकालं सर्वकालसंबंधि । युष्मदिति बहुत्वं तद्ध्रुवबहुत्वविवक्षया ॥ २७ ॥

भ्रममाणाविति ॥ रजकः वस्त्राणां नेजकः स्वतः तानि वस्त्राणि धातुभिः रंजयन् रंगकारः ॥ १४ ॥ कंसस्येति ॥ प्रसादारूढविस्मयः राज्ञः प्रसादेन गर्वमारूढः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥२३६॥
प्रसादपरमाविति ॥ प्रसादपरमौ अनुग्रहपरौ ॥ २१ ॥ तत इति ॥ कामतस्तदिच्छातः पुष्पाणि दत्त्वा पुनश्चैतानि चारूणि अथैतानि ततोपि चारूणीति प्रलोभयन् अनुरागं जनयन् प्रददौ ॥ २२ ॥ २३ ॥
मालाकारायेति ॥ मत्संश्रया मम वक्षसि स्थिता श्रीस्त्वां न त्यजिष्यति । सर्वसंपत्प्रदैरनुग्रहकटाक्षैर्नित्यं त्वामवलोकयिष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ बलहानिरिति ॥ यावद्दिनानि यावत्सूर्यस्तावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नोपसर्गादिकं दोषं युष्मत्संततिसंभवः ॥ अवाप्स्यति महाभाग यावत्सूर्यो भविष्यति ॥२८॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता तद्गृहात्कृष्णो बल देवसहायवान् ॥ निर्जगाम मुनिश्रेष्ठ मालाकारेण पूजितः ॥२९॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांश एकोनविंशोध्यायः ॥१९॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ राजमार्गे ततः कृष्णस्सानुलेपनभाजनाम् ॥ ददर्श कुब्जामायांतीं नवयौवनगोचराम् ॥ १ ॥ तामाह ललितं कृष्णः कस्येदमनुलेपनम् ॥ भवत्या नीयते सत्यं वदेंदीवरलोचने ॥ २ ॥ सकामेनेव सा प्रोक्ता सानुरागा हरिं प्रति ॥ प्राह सा ललितं कुब्जा तद्दर्शनबलात्कृता ॥ ३ ॥ कांत कस्मान्न जानासि कंसेन विनियोजिताम् ॥ नैकवक्रेति विख्यातामनुलेपनकर्मणि ॥ ४ ॥ नान्यपिष्टं हि कंसस्य प्रीतये ह्यनुलेपनम् ॥ भवाम्यहमतीवास्य प्रसादधनभाजनम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सुगंधमेतद्राजार्हं रुचिरं रुचिरानने ॥ आवयोर्गात्र सदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ ६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ श्रुत्वैतदाह सा कुब्जा गृह्यतामिति सादरम् ॥ अनुलेपनं च प्रददौ गात्रयोग्यमथोभयोः ॥ ७ ॥ भक्तिच्छेदानुलिप्तांगौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ॥ सेंद्रचापौ व्यराजेतां सितकृष्णाविवांबुदौ ॥ ८ ॥ ततस्तां चुबुके शौरिरुल्लापन विधानवित् ॥ उत्पाट्य तोलयामास द्व्यंगुलेनाग्रपाणिना ॥ ९ ॥ चकर्ष पद्भ्यां च तदा ऋजुत्वं केशवोऽनयत् ॥ ततस्सा ऋजुतां प्राप्ता योषितामभवद्वरा ॥ १० ॥ विलासललितं प्राह प्रेमगर्भभरालसम् ॥ वस्त्रे प्रगृह्य गोविंदं मम गेहं व्रजेति वै ॥ ११ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांश एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ १ ॥ तामिति ॥ ललितं सविलासम् ॥ २ ॥ सकामेनेति ॥ बलात्कृता वशीकृता ॥ ३ ॥ कांतेति ॥ अनुलेपनकर्मणि गंधवस्तुसाधने नियुक्ताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भक्तिच्छेदेति ॥ भक्तिच्छेदेन पत्रभंगिरचनया ॥८॥ तत इति ॥ उल्लापनम् ऋजूकरणम् । उत्पाट्य उन्नमय्य ग्रंथिभेदं कृत्वा तोलयामास । तोलनं कंपनम् ॥९॥चकर्षेति॥ पद्भ्यां चकर्ष पादयोः पद्भ्यामाक्रांतवान् ॥ १० ॥ विलासेति ॥ प्रेमगर्भभरालसम् अंतर्गर्भितप्रेमातिशयमंथरम् ॥ ११ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांश एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ राजमार्ग इति ॥ सानुलेपनभाजनाम् अनुलेपनभाजनसहितां कुब्जाम् ॥ १ ॥ २ ॥ सकामेनेति ॥ तस्य दर्शनेन बलात्कृता आकृष्टचित्ता सती प्राह ॥ ३ ॥ कांतेति ॥ अनुलेपनकर्मणि गंधवस्तुसाधने कंसेन नियुक्ताम् ॥ ४ ॥ नेति ॥ अन्येन पिष्टम् अन्येन संमर्दितं गंधवस्तु कंसस्य प्रीतये न भवति, अतोहमतीवास्य कंसस्य प्रसादधनभाजनं प्रीतिधनस्य पात्रभूता ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भक्तिच्छेदेति ॥ कुंकुमादिवर्णैः कपोलवक्षस्थलभुजादिषु पत्रभंगरचनाभक्तिच्छेदः । भक्तिच्छेदविधिनानुलिप्तांगौ अत एव चित्रवर्णानुलेपनेन स्वांगकांत्या च तयोरिंद्रचापसहितसितकृष्णांबुदसादृश्यम् ॥ ८ ॥ अनुलेपनार्पणफलं सद्य एव दर्शितमित्याह–तत इत्यादिसार्धेन ॥ तत इति ॥ उल्लापनमृजूकरणम् । पाठांतरे उल्लावनमरोगीकरणं तत्प्रकारज्ञः शौरिः मध्यमतर्जनीरूपद्वयंगुल्युपलक्षितेन अग्रपाणिना पाण्यग्रेण चुबुके मुखस्याधस्तादुत्पाटयोन्नृत्य तोलयामास उच्चालितवान् ॥ ९ ॥ चकर्षेति ॥ स्वपद्भ्यां च पादयोस्तां चकर्ष आक्रांतवान् एवं तामृजुत्वमनयत् ॥ १० ॥ विलासेति ॥ विलासेन कटाक्षनिरीक्षणादिना ललितं यथा भवत्येवं प्राह । लालित्यमेवाह–प्रेमगर्भभरालसम् अंतर्गर्भितप्रेमातिशयेन मंथरं यथा भवत्येवम् ॥ ११ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भ्रममाणौ ततो दृष्ट्वा रजकं रंगकारकम् ॥ अयाचेतां सुरूपाणि वासांसि रुचिराणि तौ ॥१४॥ कंसस्य रजकः सोऽथ प्रसादारूढविस्मयः ॥ बहून्याक्षेपवाक्यानि प्राहोच्चै रामकेशवौ ॥१५॥ ततस्तलप्रहारेण कृष्णस्तस्य दुरात्मनः ॥ पातयामास रोषेण रजकस्य शिरो भुवि॥१६॥ हत्वाऽऽदाय च वस्त्राणि पीतनीलांबरौ ततः ॥ कृष्णरामौ मुदा युक्तौ मालाकारगृहं गतौ ॥ १७ ॥ विकासिनेत्रयुगलो मालाकारोतिविस्मितः ॥ एतौ कस्य सुतौ यातौ मैत्रेयाचिंतयत्तदा ॥ १८ ॥ पीतनीलांबरधरौ तौ दृष्ट्वातिमनोहरौ ॥ स तर्कयामास तदा भुवं देवावुपागतौ ॥ १९ ॥ विकासिमुखपद्माभ्यां ताभ्यां पुष्पाणि याचितः ॥ भुवं विष्टभ्य हस्ताभ्यां पस्पर्श शिरसा महीम् ॥२०॥ प्रसादपरमौ नाथौ मम गेहमुपागतौ ॥ धन्योऽहमर्चयिष्यामीत्याह तौ माल्यजीवनः ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टवदनस्तयोः पुष्पाणि कामतः ॥ चारूण्येतान्यथैतानि प्रददौ स प्रलोभयन् ॥ २२ ॥ पुनःपुनः प्रणम्योभौ मालाकारो नरोत्तमौ ॥ ददौ पुष्पाणि चारूणि गंधवंत्यमलानि च ॥ २३ ॥ मालाकाराय कृष्णोपि प्रसन्नः प्रददौ वरान् ॥ श्रीस्त्वां मत्संश्रया भद्र न कदाचित्त्यजिष्यति ॥ २४ ॥ बलहानिर्न ते सौम्य धनहानिरथापि वा ॥ यावद्दिनानि तावच्च न नशिष्यति संततिः ॥ २५ ॥ भुक्त्वा च विपुलान्भोगांस्त्वमंते मत्प्रसादतः ॥ ममानुस्मरणं प्राप्य दिव्यं लोकमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ धर्मे मनश्च ते भद्र सार्वकालं भविष्यति ॥ युष्मत्संततिजातानां दीर्घमायुर्भविष्यति ॥ २७ ॥

भ्रममाणाविति ॥ रंगकारकं कुसुंभादिना वस्त्राणां रंजनं रंगः । राग इति केनचिदनवहितेन व्याख्यातम् । रंजेरुपधालोपस्मरणात् तस्मादार्षत्वात्साधुत्वमिति ॥१४॥ कंसस्येति ॥ विस्मयः विशिष्टः स्मयः दर्पः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ 'एतानि चारूणीति कतिचित्पूर्वं दत्त्वा पुनरेतान्यतिचारूणीति विलोभयन् ददौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मालाकारायेति ॥ श्रीः मत्संश्रयेति स्वस्य लक्ष्मीपतित्वं भक्तस्य प्रकटयति ॥ २४ ॥ बलहानिरिति ॥ यावद्दिनानि यावत्सूर्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ धर्म इति ॥ सार्वकालं सर्वकालसंबंधि । युष्मदिति बहुत्वं तद्वंधुबहुत्वविवक्षया ॥ २७ ॥

भ्रममाणाविति ॥ रजकः वस्त्राणां नेजकः स्वतः तानि वस्त्राणि धातुभिः रंजयन् रंगकारः ॥ १४ ॥ कंसस्येति ॥ प्रसादारूढविस्मयः राज्ञः प्रसादेन गर्वमारूढः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रसादपरमाविति ॥ प्रसादपरमौ अनुग्रहपरौ ॥ २१ ॥ तत इति ॥ कामतस्तदिच्छातः पुष्पाणि दत्त्वा पुनश्चैतानि चारूणि अथैतानि ततोपि चारूणीति प्रलोभयन् अनुरागं जनयन् प्रददौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मालाकारायेति ॥ मत्संश्रया मम वक्षसि स्थिता श्रीस्त्वां न त्यजिष्यति । सर्वसंपत्प्रदैरनुग्रहकटाक्षैर्नित्यं त्वामवलोकयिष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ बलहानिरिति ॥ यावद्दिनानि यावत्सूर्यस्तावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नोपसर्गादिकं दोषं युष्मत्संततिसंभवः ॥ अवाप्स्यति महाभाग यावत्सूर्यो भविष्यति ॥२८॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता तद्गृहात्कृष्णो बल देवसहायवान् ॥ निर्जगाम मुनिश्रेष्ठ मालाकारेण पूजितः ॥२९॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांश एकोनविंशोध्यायः ॥१९॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ राजमार्गे ततः कृष्णस्सानुलेपनभाजनाम् ॥ ददर्श कुब्जामायांतीं नवयौवनगोचराम् ॥ १ ॥ तामाह ललितं कृष्णः कस्येदमनुलेपनम् ॥ भवत्या नीयते सत्यं वदेंदीवरलोचने ॥ २ ॥ सकामेनेव सा प्रोक्ता सानुरागा हरिं प्रति ॥ प्राह सा ललितं कुब्जा तद्दर्शनबलात्कृता ॥ ३ ॥ कांत कस्मान्न जानासि कंसेन विनियोजिताम् ॥ नैकवक्रेति विख्यातामनुलेपनकर्मणि ॥ ४ ॥ नान्यपिष्टं हि कंसस्य प्रीतये ह्यनुलेपनम् ॥ भवाम्यहमतीवास्य प्रसादधनभाजनम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सुगंधमेतद्राजार्हं रुचिरं रुचिरानने ॥ आवयोर्गात्र सदृशं दीयतामनुलेपनम् ॥ ६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ श्रुत्वैतदाह सा कुब्जा गृह्यतामिति सादरम् ॥ अनुलेपनं च प्रददौ गात्रयोग्यमथोभयोः ॥ ७ ॥ भक्तिच्छेदानुलिप्तांगौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ॥ सेंद्रचापौ व्यराजेतां सितकृष्णाविवांबुदौ ॥ ८ ॥ ततस्तां चुबुके शौरिरुल्लापन विधानवित् ॥ उत्पाट्य तोलयामास व्यंगुलेनाग्रपाणिना ॥ ९ ॥ चकर्ष पद्भ्यां च तदा ऋजुत्वं केशवोऽनयत् ॥ ततस्सा ऋजुतां प्राप्ता योषितामभवद्वरा ॥ १० ॥ विलासललितं प्राह प्रेमगर्भभरालसम् ॥ वस्त्रे प्रगृह्य गोविंदं मम गेहं व्रजेति वै ॥ ११ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांश एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ १ ॥ तामिति ॥ ललितं सविलासम् ॥ २ ॥ सकामेनेति ॥ बलात्कृता वशीकृता ॥ ३ ॥ कांतेति ॥ अनुलेपनकर्मणि गंधवस्तुसाधने नियुक्ताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भक्तिच्छेदेति ॥ भक्तिच्छेदेन पत्रभंगिरचनया ॥८॥ तत इति ॥ उल्लापनम् ऋजूकरणम् । उत्पाट्य उन्नमय्य ग्रंथिभेदं कृत्वा तोलयामास । तोलनं कंपनम् ॥९॥चकर्षेति॥ पद्भ्यां चकर्ष पादयोः पद्भ्यामाक्रांतवान् ॥ १० ॥ विलासेति ॥ प्रेमगर्भभरालसम् अंतर्गर्भितप्रेमातिशयमंथरम् ॥ ११ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांश एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ राजमार्ग इति ॥ सानुलेपनभाजनाम् अनुलेपनभाजनसहितां कुब्जाम् ॥ १ ॥ २ ॥ सकामेनेति ॥ तस्य दर्शनेन बलात्कृता आकृष्टचित्ता सती प्राह ॥ ३ ॥ कांतेति ॥ अनुलेपनकर्मणि गंधवस्तुसाधने कंसेन नियुक्ताम् ॥ ४ ॥ नेति ॥ अन्येन पिष्टम् अन्येन संमर्दितं गंधवस्तु कंसस्य प्रीतये न भवति, अतोहमतीवास्य कंसस्य प्रसादधनभाजनं प्रीतिधनस्य पात्रभूता ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भक्तिच्छेदेति ॥ कुंकुमादिवर्णैः कपोलवक्षस्थलभुजादिषु पत्रभंगरचनाभक्तिच्छेदः । भक्तिच्छेदविधिनानुलिप्तांगौ अत एव चित्रवर्णानुलेपनेन स्वांगकांत्या च तयोरिंद्रचापसहितसितकृष्णांबुदसादृश्यम् ॥ ८ ॥ अनुलेपनार्पणफलं सद्य एव दर्शितमित्याह–तत इत्यादिसार्धेन ॥ तत इति ॥ उल्लापनमृजूकरणम् । पाठांतरे उल्लाघनमरोगीकरणं तत्प्रकारज्ञः शौरिः मध्यमतर्जनीरूपद्वयंगुल्युपलक्षितेन अग्रपाणिना पाण्यग्रेण चुबुके मुखस्याधस्तादुत्पाटयोद्धृत्य तोलयामास उन्नालितवान् ॥ ९ ॥ चकर्षेति ॥ स्वपद्भ्यां च पादयोस्तां चकर्ष आक्रांतवान् एवं तामृजुत्वमनयत् ॥ १० ॥ विलासेति ॥ विलासेन कटाक्षनिरीक्षणादिना ललितं यथा भवत्येवं प्राह । लालित्यमेवाह–प्रेमगर्भभरालसम् अंतर्गर्भितप्रेमातिशयेन मंथरं यथा भवत्येवम् ॥ ११ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एवमुक्तस्तया शौरी रामस्यालोक्य चाननम् ॥ प्रहस्य कुब्जां तामाह नैकवक्रामनिंदिताम् ॥१२॥ आयास्ये भवतीगेहमिति तां प्रहसन्हरिः ॥ विससर्ज जहासोच्चै रामस्यालोक्य चाननम् ॥१३॥भक्तिभेदानुलिप्तांगौ नीलपीतांबरौ तु तौ॥धनुश्शालां ततो यातौ चित्रमाल्योपशोभितौ ॥ ॥ १४ ॥ आयागं तद्धनूरत्नं ताभ्यां पृष्टैस्तु रक्षिभिः ॥ आख्याते सहसा कृष्णो गृहीत्वा पूरयद्धनुः ॥ १५ ॥ ततः पूरयता तेन भज्य मानं बलाद्धनुः ॥ चकार सुमहच्छब्दं मथुरा येन पूरिता ॥ १६ ॥ अनुयुक्तौ ततस्तौ तु भग्ने धनुषि रक्षिभिः ॥ रक्षिसैन्यं निहत्योभौ निष्क्रांतौ कार्मुकालयात् ॥ १७ ॥ अक्रूरागमवृत्तांतमुपलभ्य महद्धनुः ॥ भग्नं श्रुत्वा च कंसोऽपि प्राह चाणूरमुष्टिकौ ॥ १८ ॥ कंस उवाच ॥ गोपालदारकौ प्राप्तौ भवद्भ्यां तु ममाग्रतः ॥ मल्लयुद्धेन हंतव्यौ मम प्राणहरौ हि तौ ॥ १९ ॥ नियुद्धे तद्विनाशेन भवद्भ्यां तोषितो ह्यहम् ॥ दास्याम्यभिमतान्कामान्नान्यथैतौ महाबलौ ॥ २० ॥ न्यायतोन्यायतो वापि भवद्भ्यां तौ ममाहितौ ॥ हंतव्यौ तद्धयाद्राज्यं सामान्यं वां भविष्यति ॥ २१ ॥ इत्यादिश्य स तौ मल्लौ ततश्चाहूय हस्तिपम् ॥ प्रोवाचोच्चैस्त्वथा मल्लसमाजद्वारि कुंजरः ॥ २२ ॥ स्थाप्यः कुवलयापीडस्तेन तौ गोपदारकौ ॥ घातनीयौ नियुद्धाय रंगद्वारमुपागतौ ॥ २३ ॥ तमप्याज्ञाप्य दृष्ट्वा च सर्वान्मंचानुपाकृतान् ॥ आसन्न मरणः कंसः सूर्योदयमुदैक्षत ॥ २४ ॥ ततः समस्तमंचेषु नागरस्स तदा जनः ॥ राजमंचेषु चारूढास्सह भृत्यैर्नराधिपाः ॥ २५ ॥ मल्लप्रा श्निकवर्गश्च रंगमध्यसमीपगः ॥ कृतः कंसेन कंसोऽपि तुंगमंचे व्यवस्थितः ॥ २६ ॥

॥ १२ ॥ आयास्य इति ॥ प्रहसन् प्रसादेन हासं कुर्वन् अस्मदनुग्रहमनुरागं मत्वा इयं मुह्यतीति रामं प्रत्युच्चैर्जहास ॥ १३ ॥ १४ ॥ आयागमिति ॥ आयागम् आभिमुख्येन यागोद्देश्यम् ॥१५॥१६॥ अनुयुक्ताविति ॥ अनुयुक्तौ अभियुक्तौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ नियुद्ध इति ॥ नान्यथा अन्यथा तु न दास्यामि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तमिति ॥ उपाकृतान् कल्पितान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ मल्लप्राश्निकेति ॥ प्राश्निकाः परीक्षकाः ॥ २६ ॥

॥ १२ ॥ आयास्य इति ॥ कंसं हत्वा बंधूनां सौख्यं विधाय भवत्या गेहमायास्य इति तां प्रस्थापितवान् । असमय एव स्त्रीणां कामातुरत्वं दृष्ट्वैव जहास ॥ १३ ॥ १४ ॥ आयागमिति ॥ आयागमाभिमुख्ये प्राप्तयागं पूजायामुद्देश्यं पाठांतरे आयोगम् आसमंताद्योज्यं बहुभिर्वाह्यमित्यर्थः । तद्धनूरत्नं श्रेष्ठं धनुः क्वास्तीति पृष्टे रक्षिभिः तस्मिन्नाख्याते सति ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनुयुक्ताविति ॥ अनुयुक्तौ आक्षिप्तौ अनिरुद्धाविति वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ न्यायत इति ॥न्यायतः मल्लशास्त्रोक्तमार्गेण । अन्यायतः तदतिक्रमेण वा । सामान्यं समानम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तमिति ॥ उपाकृतान् उपकल्पितान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ मल्लप्राश्निकवर्ग इति ॥ मल्लप्राश्निकाः मल्लयुद्धेषु युक्तायुक्तपरीक्षकाः तेषां वर्गस्समूहः ॥ २६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अंतःपुराणां मंचाश्च तथाऽन्ये परिकल्पिताः ॥ अन्ये च वारमुख्यानामन्ये नागरयोषिताम् ॥२७॥ नंदगोपादयो गोपा मंचेष्वन्येष्ववस्थिताः ॥ अक्रूरवसुदेवौ च मंचप्रांते व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥ नागरीयोषितां मध्ये देवकीपुत्रगर्द्धिनी ॥ अंतकालेऽपि पुत्रस्य द्रक्ष्यामीति मुखं स्थिता ॥ ॥ २९ ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु चाणूरे चातिवल्गति ॥ हाहाकारपरे लोके ह्यास्फोटयति मुष्टिके ॥ ३० ॥ ईषद्धसंतौ तौ वीरौ बलभद्रज नार्दनौ ॥ गोपवेषधरौ बालौ रंगद्वारमुपागतौ ॥३१॥ ततः कुवलयापीडो महामात्रप्रचोदितः ॥ अभ्यधावत वेगेन हंतुं गोपकुमारकौ ॥३२॥ हाहाकारो महाञ्ज्ञे रंगमध्ये द्विजोत्तम ॥ बलदेवोऽनुजं दृष्ट्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ हंतव्यो हि महाभाग नागोऽयं शत्रुचोदितः ॥ ॥ ३४ ॥ इत्युक्तस्सोऽग्रजेनाथ बलदेवेन वै द्विज ॥ सिंहनादं ततश्चक्रे माधवः परवीरहा ॥ ३५ ॥ करेण करमाकृष्य तस्य केशिनिषूदनः ॥ भ्रामयामास तं शौरिरैरावतसमं बले ॥ ३६ ॥ ईशोपि सर्वजगतां बाललीलानुसारतः ॥ क्रीडित्वा सुचिरं कृष्णः करिदंतपदांतरे ॥ ३७ ॥ उत्पाट्य वामदंतं तु दक्षिणेनैव पाणिना ॥ ताडयामास यंतारं तस्यासीच्छतधा शिरः ॥ ३८ ॥ दक्षिणं दंतमुत्पाट्य बलभद्रोऽपि तत्क्ष णात् ॥ सरोषस्तेन पार्श्वस्थान् गजपालानपोथयत् ॥ ३९ ॥ ततस्तूत्प्लुत्य वेगेन रौहिणेयो महाबलः ॥ जघान वामपादेन मस्तके हस्तिनं रुषा ॥ ४० ॥ स पपात हतस्तेन बलभद्रेण लीलया ॥ सहस्राक्षेण वज्रेण ताडितः पर्वतो यथा ॥ ४१ ॥ हत्वा कुवलयापीडं हस्त्यारोहप्रचोदितम् ॥ मदासृगनुलिप्तांगौ हस्तिदंतवरायुधौ ॥ ४२ ॥ मृगमध्ये यथा सिंहौ गर्वलीलावलोकिनौ ॥ प्रविष्टौ सुमहारंगं बलभद्रजनार्दनौ ॥ ४३ ॥

॥ २७ ॥ नंदगोपेति ॥ राजमंचप्रांते व्यवस्थितौ रहसि स्वैरालापार्थम् ॥ २८ ॥ नागरीयोषितामिति ॥ पुत्रगर्धिनी गृधु अभिकांक्षायामित्यस्माद्धातोर्णिनिः पुत्रवत्सला ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ नागरीति ॥ पुत्रगर्धिनी पुत्रक्षेमाभिकांक्षिणी पुत्रस्य मुखं द्रक्ष्यामीति स्थिता ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ हत्वेति ॥ मृदासृगनुलिप्तांगौ गजस्य: मदरक्ताभ्याम् उल्लिप्तगात्रौ गजस्य दंतावेव वरायुधे ययोस्तौ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हाहाकारो महाञ्ज्ञे महारंगे त्वनंतरम् ॥ कृष्णोऽयं बलभद्रोयमिति लोकस्य विस्मयः ॥ ४४ ॥ सोऽयं येन हता घोरा पूतना बालघातिनी॥ क्षिप्तं तु शकटं येन भग्नौ तु यमलार्जुनौ ॥ ४५ ॥ सोयं यः कालियं नागं ममर्दारुह्य बालकः ॥ धृतो गोवर्द्धनो येन सप्तरात्रं महागिरिः ॥ ॥ ४६ ॥ अरिष्टो धेनुकः केशी लीलयैव महात्मना ॥ निहता येन दुर्वृत्ता दृश्यतामेष सोऽच्युतः ॥ ४७ ॥ अयं चास्य महाबाहुर्बलभद्रो ऽग्रतोऽग्रजः ॥ प्रयाति लीलया योषिन्मनोनयननंदनः ॥ ४८ ॥ अयं स कथ्यते प्राज्ञैः पुराणार्थविशारदैः ॥ गोपालो यादवं वंशं मग्नमभ्यु द्धरिष्यति ॥ ४९ ॥ अयं हि सर्वलोकस्य विष्णोरखिलजन्मनः ॥ अवतीर्णो महीमंशो नूनं भारहरो भुवः ॥ ५० ॥ इत्येवं वर्णिते पौरै रामे कृष्णे च तत्क्षणात् ॥ उरस्तताप देवक्याः स्नेहस्रुतपयोधरम् ॥ ५१ ॥ महोत्सवमिवासाद्य पुत्राननविलोकनात् ॥ युवेव वसुदेवोऽभूद्विहा याभ्यागतां जराम् ॥ ५२ ॥ विस्तारिताक्षियुगलो राजांतःपुरयोषिताम् ॥ नागरस्त्रीसमूहश्च द्रष्टुं न विरराम तम् ॥ ५३ ॥ सख्यः पश्यत कृ ष्णस्य मुखमत्यरुणेक्षणम् ॥ गजयुद्धकृतायासस्वेदांबुकणिकाचितम् ॥ ५४ ॥ विकासिशरदंभोजमपश्यामजलोक्षितम् ॥ परिभूय स्थितं जन्म सफलं क्रियतां दृशः ॥ ५५ ॥ श्रीवत्सांकं महद्धाम बालस्यैतद्विलोक्यताम् ॥ विपक्षक्षपणं वक्षो भुजयुग्मं च भामिनि ॥ ५६ ॥ किं न पश्यसि दुग्धेंदुमृणालधवलाकृतिम् ॥ बलभद्रमिमं नीलपरिधानमुपागतम् ॥ ५७ ॥ वल्गतामुष्टिकेनैव चाणूरेण तथा सखि ॥ क्रीडतो बलभद्रस्य हरेर्हास्यं विलोक्यताम् ॥ ५८ ॥ सख्यः पश्यत चाणूरं नियुद्धार्थमयं हरिः ॥ समुपैति न संत्यत्र किं वृद्धा मुक्तकारिणः ॥५९॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अयं हीति ॥ अखिलजन्मनः अखिलस्य जन्म यस्मिन्निति विग्रहः ॥ ५० ॥ इतीति ॥ ततप तप्तम् ॥ ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विस्तारितेति ॥ राजांतःपुरयोषितां समूह इति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ श्रीवत्सांकमिति ॥ महद्धाम महतो लक्ष्म्यादेर्धाम ॥५६॥ ॥ ५७ ॥ वल्गतेति ॥ वल्गतेत्यादि हेतौ तृतीया हास्यमनादरकृतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विस्तारितेति ॥ राजांतःपुरयोषितां समूह इति शेषः ॥ ५३ ॥ स्त्रीणां च विस्मयोक्तिमाह सख्य इत्यादिनवभिः—सख्य इति ॥ श्लोकद्वय स्यैकान्वयः । गजयुद्धकृतेनायासेन स्वेदांबुकणिकाभिराचितं व्याप्तम् । अवश्यायजलोक्षितं हिमवार्यलंकृतं शरत्कालीनमंभोजम् । परिभूय स्वशोभाधिक्येन तिरस्कृत्य स्थितं मुखं पश्यत तेन दृशोर्जन्म सफलं क्रिय ताम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ श्रीवत्सांकमिति ॥ महद्धाम महतो लक्ष्म्यादेराश्रयभूतं वक्षः विपक्षक्षपणं भुजयुग्मं च विलोक्यताम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ वल्गतेति ॥ वल्गता प्रवृत्यता ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्व यौवनोन्मुखीभूतसुकुमारतनुर्हरिः ॥ क्व वज्रकठिनाभोगशरीरोऽयं महासुरः ॥ ६० ॥ इमौ सुललितैरंगैर्वर्त्तेते नवयौवनौ ॥ दैतेयमल्लाश्चाणूरप्रमुखास्त्वतिदारुणाः ॥ ६१ ॥ नियुद्धप्राङ्निकानां तु महानेष व्यतिक्रमः ॥ यद्बालबलिनोर्युद्धं मध्यस्थैस्समुपेक्ष्यते ॥ ६२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्थं पुरस्त्रीलोकस्य वदतश्चालयन्भुवम् ॥ ववल्ग बद्धकक्ष्योंतर्जनस्य भगवान्हरिः ॥ ६३ ॥ बलभद्रोऽपि चास्फोट्य ववल्ग ललितं तथा ॥ पदेपदे तथा भूमिर्यन्न शीर्णा तदद्भुतम् ॥ ६४ ॥ चाणूरेण ततः कृष्णो युयुधेऽमितविक्रमः ॥ नियुद्धकुशलो दैत्यो बलभद्रेण मुष्टिकः ॥ ६५ ॥ सन्निपातावधूतैस्तु चाणूरेण समं हरिः ॥ प्रक्षेपणैर्मुष्टिभिश्च कीलवज्रनिपातनैः ॥ ६६ ॥ पादोद्भूतैः प्रसृष्टैश्च तयोर्युद्धमभून्महत् ॥ ६७ ॥ अशस्त्रमतिघोरं तत्तयोर्युद्धं सुदारुणम् ॥ बलप्राणविनिष्पाद्यं समाजोत्सवसन्निधौ ॥ ६८ ॥ यावद्यावच्च चाणूरो युयुधे हरिणा सह ॥ प्राणहानिमवापाढ्यां तावत्तावल्लवाल्लवम् ॥ ६९ ॥ कृष्णोपि युयुधे तेन लीलयैव जगन्मयः ॥ खेदाच्चालयता कोपान्निजकेसरशेखरम् ॥ ७० ॥ बलक्षयं विवृद्धिं च दृष्ट्वा चाणूरकृष्णयोः ॥ वारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः ॥ ७१ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इत्थमिति ॥ बद्धकक्ष्यः दृढीकृतपरिकरः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सन्निपातेति ॥ सन्निपातैः आदावन्योन्यं हस्तसंघट्टैः अवधूतैः । अपहस्ताख्येन बहिर्हस्तेन संश्लिष्टांगमोचनैः प्रक्षेपणैः आकृष्य निरसनैः कीलपातः कूर्परेण घातः वज्रपातः अरत्निद्वयस्वस्तिकांतरितान्यमात्रघातः मध्यमानामिकां तर्गतांगुष्ठमुष्टिविशेषघातो वा ॥ ६६ ॥ पादोद्भूतैरिति ॥ पादेन परस्योद्भूतैः प्रमृष्टाख्यैः सर्वांगग्रहणान्निपात्य निष्पेषणैः । प्रसृष्टैरिति पाठे उत्पाट्य निरसनैः ॥६७॥ अशस्त्रमिति ॥ बलप्राणौ मनस्तनुशक्ती समाजोत्सवसन्निधौ सोत्सवसमाजसन्निधौ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

क्वेति ॥ वज्रवत्कठिनमाभोगं विशालं शरीरं यस्य सः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ नियुद्धेति ॥ समुपेक्ष्यते न निवार्यते ॥ ६२ ॥ इत्थमिति ॥ बद्धकक्ष्यः दृढीकृतपरिकरस्सन् जनस्यांतः रंगमद्धये ववल्ग ननर्त ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सन्निपातेति ॥ सन्निपातः परस्परसंश्लेषः । अवधूतमवाक्पातनं तैः प्रक्षेपणैः प्रकृष्य आकृष्य निरसनैः मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः कालनिपातनं कूर्परेण घातः वज्रनिपातनम् अरत्निद्वयेन घातः तैः । कीलवज्रनिपातिभिरिति पाठे कीलवद्वज्रवच्च निपातो येषामिति मुष्टिविशेषणम् ॥ ६६ ॥ पादोद्भूतैरिति ॥ पादोद्भूतैः पद्भ्यामुत्क्षेपणैः । प्रसृष्टैः सर्वावयवविशेषपिंडीकरणैः ॥ ६७ ॥ अशस्त्रमिति ॥ बलेन शौर्येण प्राणेन देहशक्त्या च विनिष्पाद्यम् ॥ ६८ ॥ यावदिति ॥ प्राणहानिं बलक्षयलक्षणाम् अभ्यामाद्यां प्रागदृष्टामित्यर्थः । लवाल्लवं किंचिंत्किंचित् ॥ ६९ ॥ कृष्ण इति ॥ ईषत्कोपाच्च निजशेखरे स्वशिरो भूषणे स्थितं केसरं चालयता धुन्वता तेन चाणूरेण ॥ ७० ॥ ७१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मृदंगादिषु तूर्येषु प्रतिषिद्धेषु तत्क्षणात् ॥ खे संगतान्यवाद्यंत देवतूर्याण्यनेकशः ॥ ७२ ॥ जय गोविंद चाणूरं जहि केशव दानवम् ॥ अंतर्द्धानगता देवास्तमूचुरतिहर्षिताः ॥ ७३ ॥ चाणूरेण चिरं कालं पीडित्वा मधुसूदनः ॥ उत्पाट्य भ्रामयामास तद्वधाय कृतोद्यमः ॥ ७४ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणं दैत्यमल्लममित्रजित् ॥ भूमावास्फोटयामास गगने गतजीवितम् ॥ ७५ ॥ भूमावास्फोटितस्तेन चाणूरः शतधाऽभवत् ॥ रक्तस्रावमहार्पकां चकार च तदा भुवम् ॥ ७६ ॥ बलदेवोऽपि तत्कालं मुष्टिकेन महाबलः ॥ युयुधे दैत्यमल्लेन चाणूरेण यथा हरिः ॥ ७७ ॥ सोऽप्येनं मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना ॥ पातयित्वा धरापृष्ठे निष्पिपेष गतायुषम् ॥ ७८ ॥ कृष्ण स्तोशलकं भूयो मल्लराजं महाबलम् ॥ वाममुष्टिप्रहारेण पातयामास भूतले ॥ ७९ ॥ चाणूरे निहते मल्ले मुष्टिके विनिपातिते ॥ नीते क्षयं तोशलके सर्वे मल्लाः प्रदुद्रुवुः ॥ ८० ॥ ववल्गतुस्ततो रंगे कृष्णसंकर्षणावुभौ ॥ समानवयसो गोपान्बलादाकृष्य हर्षितौ ॥ ८१ ॥ कंसोऽपि कोपरक्ताक्षः प्राहोच्चैर्व्यायतान्नरान् ॥ गोपावेतौ समाजौघान्निष्काम्येतां बलादितः ॥ ८२ ॥ नंदोऽपि गृह्यतां पापो निर्गलैरायसैरिह ॥ अवृद्धार्हेण दंडेन वसुदेवोऽपि वध्यताम् ॥ ८३ ॥ वल्गंति गोपाः कृष्णेन ये चेमे सहिताः पुरः ॥ गावो निगृह्य तामेषां यच्चास्ति वसु किंचन ॥ ८४ ॥ एवमाज्ञापयानं तु प्रहस्य मधुसूदनः ॥ उत्प्लुत्यारुह्य तं मंचं कंसं जग्राह वेगतः ॥ ८५ ॥ केशेष्वाकृष्य विगलत्किरीटमवनीतले ॥ स कंसं पातयामास तस्योपरि पपात च ॥ ८६ ॥ अशेषजगदाधारगुरुणा पततोपरि ॥ कृष्णेन त्याजितः प्राणानुग्रसेनात्मजो नृपः ॥ ८७ ॥ मृतस्य केशेषु तदा गृहीत्वा मधुसूदनः ॥ चकर्ष देहं कंसस्य रंगमध्ये महाबलः ॥ ८८ ॥

॥ ७२ ॥ जयेति ॥ जय न तावतालम् जहि च ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ भ्रामयित्वेति ॥ शतगुणं शतकृत्वः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ कंस इति ॥ व्यायतान् कृतश्रमान् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ वल्गंतीति ॥ गावः यत्किंचन अस्ति वसु तत्सर्वं निगृह्यताम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणमिति ॥ शतगुणं शतवारम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ बलदेवोपि तत्कालमिति ॥ तत्कालं तस्मिन्नेव काले ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ववल्गतुरिति ॥ ववल्गतुः नृत्यं चक्रतुः ॥ ८१ ॥ कंस इति ॥ व्यायतान् सर्वतः स्थितान् समाजौघान् समाजानामनेकेषां समूहान् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ वल्गंतीति ॥ वसु धनम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अशेषेति ॥ अशेषस्य जगतः आधारेणाभिव्याप्य धारणेन गुरुणा ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गौरवेणातिपतता परिघातेन कृष्यता ॥ कृता कंसस्य देहेन वेगेनेव महांभसः॥८९॥कंसे गृहीते कृष्णेन तद्भ्राताऽभ्यागतो रुषा ॥ सुनामा बल भद्रेण लीलयैव निपातितः ॥९०॥ ततो हाहाकृतं सर्वमासीत्तद्रंगमंडलम्॥अवज्ञया हतं दृष्ट्वा कृष्णेन मथुरेश्वरम्॥९१॥कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः ॥ देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान् ॥ ९२ ॥ उत्थाप्य वसुदेवस्तं देवकी च जनार्दनम् ॥ स्मृतजन्मोक्तवचनौ तावे व प्रणतौ स्थितौ ॥ ९३ ॥ श्रीवसुदेव उवाच ॥ प्रसीद सीदतां दत्तो देवानां यो वरः प्रभो ॥ तथावयोः प्रसादेन कृतोद्धारस्स केशव ॥९४॥ आराधितो यद्भगवानवतीर्णो गृहे मम ॥ दुर्वृत्तनिधनार्थाय तेन नः पावितं कुलम् ॥९५॥ त्वमंतः सर्वभूतानां सर्वभूतमयस्थितः ॥ प्रवर्त्तेते सम स्तात्मंस्त्वत्तो भूतभविष्यती ॥ ९६ ॥ यज्ञैस्त्वमिज्यसेऽचिंत्य सर्वदेवमयाच्युत ॥ त्वमेव यज्ञो यष्टा च यज्वनां परमेश्वरः ॥ ९७ ॥ समुद्भव स्समस्तस्य जगतस्त्वं जनार्दन ॥ ९८ ॥ सापह्नवं मम मनो यदेतत्त्वयि जायते ॥ देवक्याश्चात्मजप्रीत्या तदत्यंतविडंबना ॥ ९९ ॥

गौरवेणेति ॥ कृष्यमाणेन देहेन परिघाकृता ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ प्रसीदेत्यादि ॥ सीदतां देवानां यो वरो दत्तः स आवयोः प्रसादेन जननरूपेण कृतोद्धारः निर्व्यूढः ॥ ९४ ॥९५॥ त्वमिति ॥ अंतः अवसानं प्रवर्त्तते । अत्र लड्विवक्षितः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥९८॥ सापह्नवमिति ॥ त्वयीश्वरे पुत्रप्रीत्या सापह्नवं सस्नेहं मनो जायते इति यत् मम तदत्यंतहास्यत्वावहम् ॥ ९९ ॥

गौरवेणेति ॥ कृष्यता आकृष्यमाणेन तेन देहेन परिघाकृता ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ उत्थाप्येति ॥ स्मृतजन्मोक्तवचनाविति "स्तुतोहं यत्त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदद्य ते । सफलं देवि संजातं जातोहं यत्तवोदरात् ॥" इति । भगवता जन्मसमये यदुक्तं वचनं तत्स्मृतं याभ्यां तौ ॥ ९३ ॥ प्रसीदेति ॥ अस्य श्लोकस्य व्याख्यानद्वयानुसारतः पाठत्रयं वर्तते तथाहि "प्रसीद सीदतां दत्तो देवानां यो वरः प्रभो । तथावयोः प्रसादेन कृतोद्धारः स केशव ॥" "प्रसीद सीदतां दत्तो देवानां च वरः प्रभो । तथावयोः प्रसादेन कृतोद्धारोसि केशव ॥ प्रसीद सीदतां दत्तो देवानां यो वरः प्रभो । तथावयोः प्रसादश्च कृतोद्धारस्स केशव ॥" हे केशव सीदतां प्राणिनां प्रसीद । देवानां च वरो भूभाहरणलक्षणो वरो दत्तः । तथावयोश्च युवयोः पुत्रो भविष्यामीति प्रसादेन पुत्रभत्वोत्पत्त्या कृतोद्धारोसि । कृतः उद्धारः संसारादुद्धरणं येन तथाभूतोसि वा । पाठांतरे आवयोः नौ यः कृतः प्रसादः पुत्रो भविष्यामीत्येवं प्रतिज्ञालक्षणः स च कृतोद्धारः कृताविष्कारः स्फुटीकृत इति यावत् । एवमन्येषामपि सीदतां प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ किं च यदुशापाभिभूतं चास्मत्कुलं पवित्रीकृतमित्याह—आराधित इति ॥ किं च मदाराधनं निमित्तीकृत्य दुर्वृत्तानां निधनाय त्वं मद्गृहेऽवतीर्णोसि ॥ ९५ ॥ एतावता न चैव त्वं मत्पुत्रः परमेश्वरत्वादित्याशं येनाह—त्वमंतरित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ सापह्नवमिति ॥ यत्त्वेतन्मम च देवक्याश्च मनः त्वयात्मज इति प्रीत्या सापह्नवं भ्रांतियुक्तं जायते तदत्यंतविडंबना जनापहास्यतैव ॥ ९९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वं कर्त्ता सर्वभूतानामनादिनिधनो भवान् ॥ त्वां मनुष्यस्य कस्यैषा जिह्वा पुत्रेति वक्ष्यति ॥ १०० ॥ जगदेतज्जगन्नाथ संभूतमखिलं यतः ॥ कया युक्त्या विना मायां सोऽस्मत्तः संभविष्यति ॥ १०१ ॥ यस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स कोष्ठोत्संगशयनो मानुषो जाय ते कथम् ॥ १०२ ॥ स त्वं प्रसीद परमेश्वर पाहि विश्वमंशावतारकरणैर्न ममासि पुत्रः ॥ आब्रह्मपादपमिदं जगदेतदीश त्वत्तो विमोहयसि किं पुरुषोत्तमास्मान् ॥ १०३ ॥ मायाविमोहितदृशा तनयो ममेति कंसाद्भयं कृतमपास्तभयोऽतितीव्रम् ॥ नीतोऽसि गोकुलमरातिभया कुलेन वृद्धिं गतोऽसि मम नास्ति ममत्वमीश ॥ १०४ ॥ कर्माणि रुद्रमरुदश्विशतक्रतूनां साध्यानि यस्य न भवंति निरीक्षितानि ॥ त्वं विष्णुरीश जगतामुपकारहेतोः प्राप्तोसि नः परिगतो विगतो हि मोहः ॥ १०५ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे विंशोध्यायः ॥ ॥ २० ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तौ समुत्पन्नविज्ञानौ भगवत्कर्मदर्शनात् ॥ देवकी वसुदेवौ तु दृष्ट्वा मायां पुनर्हरिः ॥ मोहाय यदुच क्रस्य वितनान स वैष्णवीम् ॥ १ ॥

त्वमिति ॥ त्वां क मानुषकस्येति पाठे मानुषकस्य कुत्सायां कः । पुत्रेति वक्ष्यती वदंती जिह्वा क कुत्र ॥ १०० ॥ जगदिति ॥ मायामोहिनी भगवच्छक्तिः ॥ ॥ १०१ ॥ यस्मिन्निति ॥ कोष्ठोत्संगशयनः गर्भावस्थायां कोष्ठे शेते बाल्ये तूत्संगे ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ कर्माणीति ॥ यस्य कर्माणि रुद्रा दीनामप्यसाध्यानि प्रत्यक्षितानि स त्वं जगदर्थं पुत्रतयास्मान् प्राप्तोसीति इदं परिगतं ज्ञातम् । हि हेतौ हि यस्मान्मोहो विगतः । यानीति पाठे तानीति च तस्मादि त्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ १०५ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे विंशोध्यायः ॥ २० ॥ ताविति ॥ मायां योगमायाम् ॥ १ ॥

एतदेव स्पष्टयति—त्वं कर्तेत्यादित्रिभिः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ यस्मिन्निति ॥ कोष्ठांगशयनः उदरांतर्वर्तीभूत्वा ॥ १०२ ॥ तदेव परमेश्वर इति ज्ञात्वा प्रार्थयते—सत्त्वमिति ॥ अंशावतारकरणैर्विश्वं पाहि जगदेतत्त्वत्तो भवति ॥ १०३ ॥ मायाविमोहितेन मया त्वय्येतावंतं कालं पुत्रबुद्धिः कृता अधुना तु सा बुद्धिर्मिथ्यैवेत्याह—मायाविमोहितदृशेति ॥ १०४ ॥ ममत्वाभावे हेतुमाह—कर्माणीति ॥ यस्य तव कर्माणि रुद्रादीनामपि साध्यानि न भवंति निरीक्षितानि प्रत्यक्षतो दृष्टानि च न भवंति अचिंत्याद्भुतकर्मत्वात्तवेति भावः । यद्वा—निरीक्षितानि प्रत्यक्षीकृतानि अतः स त्वं साक्षाद्विष्णुरेव जगतामुपकाराय नः अस्माकं पुत्रत्वमिषेण प्राप्तोसीति परिगतः सम्यग्ज्ञातोऽसि अतः मोहो विनष्टः ॥ १०५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ताविति ॥ सार्धश्लोकस्यैकान्वयः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उवाच चांब हे तात चिरादुत्कंठितेन मे ॥ भवंतौ कंसभीतेन दृष्टौ संकर्षणेन च ॥ २ ॥ कुर्वतां याति यः कालो मातापित्रोरपूजनम् ॥ तत्खंडमायुषो व्यर्थमसाधूनां हि जायते ॥३॥ गुरुंदेवद्विजातीनां मातापित्रोश्च पूजनम् ॥ कुर्वतां सफलः कालो देहिनां तात जायते ॥ ४ ॥ तत्क्षंतव्यमिदं सर्वमतिक्रमकृतं पितः ॥ कंसवीर्यप्रतापाभ्यामावयोः परवश्ययोः ॥ ५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ताऽथ प्रणम्योभौ यदुवृद्धाननुक्रमात् ॥ यथावदभिपूज्याथ चक्रतुः पौरमाननम् ॥६॥ कंसपत्न्यस्ततः कंसं परिवार्य हतं भुवि ॥ विलेपुर्मातरश्चास्य दुःखशोकपरिप्लुताः॥७॥बहुप्रकारमस्वस्थाः पश्चात्तापातुरो हरिः ॥ तास्समाश्वासयामास स्वयमस्राविलेक्षणः॥८॥उग्रसेनं ततो बंधान्मुमोच मधुसूदनः॥ अभ्यसिंचत्तदैवैनं निजराज्ये हतात्मजम् ॥९॥ राज्येभिषिक्तः कृष्णेन यदुसिंहस्सुतस्य सः ॥ चकार प्रेतकार्याणि ये चान्ये तत्र घातिताः ॥ ॥ १० ॥ कृतौर्द्ध्वदैहिकं चैनं सिंहासनगतं हरिः ॥ उवाचाज्ञापय विभो यत्कार्यमविशंकितः ॥ ११ ॥ ययातिशापाद्वंशोयमराज्याहोंपि सांप्रतम् ॥ मयि भृत्ये स्थिते देवानाज्ञापयतु किं नृपैः ॥ १२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता सोऽस्मरद्वायुमाजगाम च तत्क्षणात् ॥ उवाच चैनं भगवान्केशवः कार्यमानुषः ॥१३॥ गच्छेदं ब्रूहि वायो त्वमलं गर्वेण वासव ॥ दीयतामुग्रसेनाय सुधर्मा भवता सभा ॥ १४ ॥ कृष्णो ब्रवीति राजार्हमेतद्रत्नमनुत्तमम् ॥ सुधर्माख्यसभायुक्तमस्यां यदुभिरासितुम् ॥ १५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तः पवनो गत्वा सर्वमाह शचीपतिम् ॥ ददौ सोऽपि सुधर्माख्यां सभां वायोः पुरंदरः ॥ १६ ॥ वायुना चाहृतां दिव्यां सभां ते यदुपुंगवाः ॥ बुभुजुस्सर्वरत्नाढ्यां गोविंदभुजसंश्रयाः ॥ १७ ॥

उवाचेति ॥ मे मया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदिति ॥ अतिक्रमकृतमिदं सर्वं क्षंतव्यम् । अतिक्रमकारणमाह—कंसवीर्येति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ययातीति ॥ किं नृपैः ॥ १२ ॥ आज्ञप्तैः इतीति ॥ कार्यमानुषः धर्मसंस्थापनादिकार्येण मानुषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तयोर्मोहाय यदुचक्रस्य च मोहाय मायां वितितान विस्तारितवान् ॥ १ ॥ २ ॥ कुर्वतामिति ॥ अपूजनं प्रजाविरुद्धं कुर्वतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इतीति ॥ पौरमाननं पौराणां सम्माननम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ कृतौर्ध्वदैहिकमिति ॥ हतानां कृतमौर्ध्वदैहिकं श्राद्धादि येन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ कार्यमानुषः कार्येण निमित्तेन मानुषः ॥ १३ ॥ गच्छेंद्रमिति ॥ वक्तव्यमाह—अलं गर्वेणेत्यादिपादोनद्वान्याम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विदिताऽखिलविज्ञानौ सर्वज्ञानमयावपि ॥ शिष्याचार्यक्रमं वीरौ ख्यापयंतौ यदूत्तमौ ॥ १८ ॥ ततस्सांदीपनिं काश्यमवंतीपुरवासिनम् ॥ विद्यार्थं जग्मतुर्बालौ कृतोपनयनक्रमौ ॥ १९ ॥ वेदाभ्यासकृतप्रीती संकर्षणजनार्दनौ ॥ तस्य शिष्यत्वमभ्येत्य गुरुवृत्तिपुरौ हि तौ ॥ दर्शयांचक्रतुर्वीरावाचारमखिले जने ॥ २० ॥ सरहस्यं धनुर्वेदं ससंग्रहमधीयताम् ॥ अहोरात्रचतुष्षष्टया तदद्भुतमभूद्विज ॥ ॥ २१ ॥ सांदीपनिरसंभाव्यं तयोः कर्मातिमानुषम् ॥ विचिंत्य तौ तदा मेने प्राप्तौ चंद्रदिवाकरौ ॥ २२ ॥ सांगांश्च चतुरो वेदान्सर्वशास्त्राणि चैव हि ॥ अस्त्रग्राममशेषं च प्रोक्तमात्रमवाप्य तौ ॥ २३ ॥ ऊचुर्वियतां या ते दातव्या गुरुदक्षिणा ॥ २४ ॥ सोप्यतींद्रियमालोक्य तयोः कर्म महामतिः ॥ अयाचत मृतं पुत्रं प्रभासे लवणार्णवे ॥ २५ ॥ गृहीतास्त्रौ ततस्तौ तु सार्घ्यहस्तो महोदधिः ॥ उवाच न मया पुत्रो ह्रतस्सांदीपनेरिति ॥ २६ ॥ दैत्यः पंचजनो नाम शंखरूपस्स बालकम् ॥ जग्राह योस्ति सलिले ममैवासुरसूदन ॥२७॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वोंतर्जलं गत्वा हत्वा पंचजनं च तम् ॥ कृष्णो जग्राह तस्यास्थिप्रभवं शंखमुत्तमम् ॥ २८ ॥ यस्य नादेन दैत्यानां बलहानिरजायत ॥ देवानां ववृधे तेजो यात्यधर्मश्च संक्षयम् ॥ २९ ॥ तं पाञ्चजन्यमापूर्य गत्वा यमपुरं हरिः ॥ बलदेवश्च बलवाञ्जित्वा वैवस्वतं यमम् ॥ ३० ॥ तं बालं यातनासंस्थं यथापूर्वशरीरिणम् ॥ पित्रे प्रदत्तवान्कृष्णो बलश्च बलिनां वरः ॥ ३१ ॥

विदितेति ॥ "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इत्यमरः । क्रमः पारंपर्यम् ॥ १८ ॥ तत इति ॥ काश्यं वाराणसीजातम् ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ सरहस्यमिति ॥ रहस्यम् अस्त्रमंत्रोपनिषत् संग्रहः अस्त्रप्रयोगसंस्थानापद्युपदेशः । अधीयतामधीतवंतौ आर्षत्वात्साधुः ॥ २१ ॥ सांदीपनिरिति ॥ असंभाव्यम् अन्येषु कर्म शस्त्रास्त्राणां शीघ्रधारणशीघ्रप्रयोगादिकम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स इति ॥ अतींद्रियं दिव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तमिति ॥ यथापूर्वशरीरिणं कृत्वेति शेषः ॥ ३१ ॥

॥ १८ ॥ तत इति ॥ काश्यं काश्यां वाराणस्यां जातम ॥ १९ ॥ २० ॥ सरहस्यमिति ॥ सरहस्यम् अस्त्रमंत्रोपनिषत्सहितं संग्रहश्शस्त्रप्रयोगः तत्सहितमधीतवंतौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोपीति ॥ अतींद्रियमन्यत्रादृष्टपूर्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तमिति ॥ यथापूर्वशरीरिणं पूर्वं तस्य यादृशं शरीरमासीत्तादृशशरीरयुक्तं स्वमायया निर्माय ददौ ॥ ३१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मथुरां च पुनः प्राप्तावुग्रसेनेन पालिताम् ॥ प्रहृष्टपुरुषस्त्रीकामुभौ रामजनार्दनौ ॥ ३२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांश एकविंशो ध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ जरासंधसुते कंस उपयेमे महाबलः ॥ अस्ति प्राप्ति च मैत्रेय तयोर्भर्तृहणं हरिम् ॥ १ ॥ महा बलपरीवारो मगधाधिपतिर्बली ॥ हंतुमभ्याययौ कोपाज्जरासंधस्सयादवम् ॥ २ ॥ उपेत्य मथुरां सोऽथ रुरोध मगधेश्वरः ॥ अक्षौहिणीभि स्सैन्यस्य त्रयोविंशतिभिर्वृतः ॥ ३ ॥ निष्क्रम्याल्पपरीवारावुभौ रामजनार्दनौ ॥ युयुधाते समं तस्य बलिनौ बलिसैनिकैः ॥ ४ ॥ ततो रामश्च कृष्णश्च मतिं चक्रतुरंजसा ॥ आयुधानां पुराणानामादाने मुनिसत्तम ॥ ५ ॥ अनंतरं हरेश्शार्ङ्गं तूणी चाक्षयसायकौ ॥ आकाशादागतौ विप्र तथा कौमोदकी गदा ॥ ६ ॥ हलं च बलभद्रस्य गगनादागतं महत् ॥ मनसोऽभिमतं विप्र सानंदं मुसलं तथा ॥ ॥ ७ ॥ ततो युद्धे पराजित्य ससैन्यं मगधाधिपम् ॥ पुरीं विविशतुर्वीरावुभौ रामजनार्दनौ ॥ ८ ॥ जिते तस्मिन्सुदुर्वृत्ते जरासंधे महा मुने ॥ जीवमाने गते कृष्णस्तेनामन्यत नाजितम् ॥ ९ ॥ पुनरप्याजगामाऽथ जरासंधो बलान्वितः ॥ जितश्च रामकृष्णाभ्यामपक्रांतो द्विजोत्तम ॥ १० ॥ दश चाष्टौ च संग्रामानेवमत्यंतदुर्मदः ॥ यदुभिर्मागधो राजा चक्रे कृष्णपुरोगमैः ॥ ११ ॥ सर्वेष्वेतेषु युद्धेषु याद वैस्स पराजितः ॥ अपक्रांतो जरासंधस्स्वल्पसैन्यैर्बलाधिकः ॥ १२ ॥ न तद्बलं यादवानां विजितं यदनेकशः ॥ तत्तु सन्निधिमाहात्म्यं विष्णोरंशस्य चक्रिणः ॥ १३ ॥ मनुष्यधर्मशीलस्य लीला सा जगतीपतेः ॥ अस्त्राण्यनेकरूपाणि यदरातिषु मुंचति ॥ १४ ॥

॥ ३२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ उपेत्येति ॥ त्रयोविंश तिभिः त्रयोविंशत्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति ॥ अंजसा शीघ्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ जित इति ॥ तेन जरासंधेन आत्मानमजितं न मेने जितमित्येव मेने ॥ ९ ॥ १० ॥११॥ १२ ॥ न तदित्यादि ॥ जरासंधेन न जितमिति यत् तद्यादवानां न सामर्थ्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ ३२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांश एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ जरासंधेति ॥ अस्तिप्राप्तिसंज्ञे जरासंधसुते तयोर्भर्तृहणं कंसहंतारम् ॥ १ ॥ महाबलेति ॥ मगधाधिपतिर्जरासंधः । सयादवं यादवसहितम् ॥ २ ॥ उपेत्येति ॥ सैन्यस्य त्रयोविंशत्यक्षौहिणीभिर्वृतः ॥ ३ ॥ निष्क्रम्येति ॥ तस्य बलिभिस्सैनिकैस्सह ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ जित इति ॥ तं नि[illegible]तं नामन्यत पुनस्तदागमस्यावश्यंभावित्वात् । पाठांतरे तेनैव निर्जितमात्मानम् अमन्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नेति ॥ न विजितं जरासंधेनेति शेषः ॥ १३ ॥ ननु चक्रिणस्सन्निधिमात्र

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ॥ तस्यारिपक्षक्षपणे कियानुद्यमविस्तरः ॥१५॥ तथाऽपि यो मनुष्याणां धर्मस्तमनुवर्त्तते ॥ कुर्वन्बलवता सांधिं हीनैर्युद्धं करोत्यसौ ॥ १६ ॥ साम चोपप्रदानं च तथा भेदं च दर्शयन् ॥ करोति दंडपातं च क्वचिदेव पलायनम् ॥ १७ ॥ मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येवमनुवर्त्तते ॥ लीला जगत्पतेस्तस्य च्छंदतः परिवर्त्तते ॥ १८ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ गार्ग्यं गोष्ठ्यां द्विजं श्यालष्षंड इत्युक्तवान्द्विज ॥ यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्तदा ॥१॥ ततः कोपपरीतात्मा दक्षिणापथमेत्य सः ॥ सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम् ॥ २ ॥ आराधयन्महादेवं लोहचूर्णमभक्षयत् ॥ ददौ वरं च तुष्टोऽस्मै वर्षे तु द्वादशे हरः ॥ ३ ॥ संतोषयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः ॥ तद्योषित्संगमाच्चास्य पुत्रोऽभूदलिसन्निभः ॥ ४ ॥ तं कालयवनं नाम राये स्वे यवनेश्वरः ॥ अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥ ५ ॥ स तु वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ॥ अपृच्छन्नारदस्तस्मै कथयामास यादवान् ॥ ६ ॥ म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैस्सोभिसंवृतः ॥ गजाश्वरथसंपन्नै श्चकार परमोद्यमम् ॥ ७ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ साम चेति ॥ क्वचिद्यवनादौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥छ॥ गार्ग्यमिति ॥ षंड इति अपहासोऽनपत्यत्वात् ॥ १ ॥ तत इति ॥ दक्षिणापथं विंध्याद्दक्षिणदेशम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

माहात्म्यात्तन्न भवति स्वयमेवानेकविधास्त्रप्रयोगात्तत्राह—मनुष्यधर्मशीलस्येति ॥ मनुष्यधर्मशीलस्य सा लीलेति ॥ १४ ॥ लीलात्वमेव प्रपंचयति—मनसैवेति यावत्समाप्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मनुष्येति ॥ छंदतः इच्छातः लीला परिवर्तते ॥ १८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ क्वचित्पलायनं करोतीत्युक्तस्य पलायनस्य प्रस्तावाय कालयवनोत्पत्त्यादिप्रकारमाख्यायिकया वर्णयति—गार्ग्यमित्यादिना मथुरां ययावित्यंतेन ॥ गार्ग्यमिति ॥ गार्ग्यस्यानपत्यत्वात्तं षंड इत्युक्तवान् श्यालोपहसन्॥१॥२॥ आराधयन्निति ॥ स गार्ग्यो महादेवमाराधयन्नायसचूर्णं व्रतरूपेणाभक्षयत् ॥ ३ ॥ संतोषयामासेति ॥ तं चैवं लब्धवरमागतं ज्ञात्वा अनात्मजो पुत्रो यवनेशस्त्वभार्यायां पुत्रोत्पादनाय प्रार्थयिष्यन् तं संतोषयामास । आलिसन्निभः भृंगवत्कृष्णवर्णः ॥ ४ ॥ तमिति ॥ वज्राग्रात् कठिनोरसम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रययौ स व्यवच्छिन्नं छिन्नयानो दिनेदिने ॥ यादवान्प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम्॥ ८ ॥ कृष्णोऽपि चिंतयामास क्षपितं यादवं बलम् ॥ यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥ ९ ॥ मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली ॥ हंतैतदेवमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥ १० ॥ तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामरिदुर्जयम् ॥ स्त्रियोऽपि यत्र युद्धेयुः किं पुनर्वृष्णिपुंगवाः ॥ ११ ॥ मयि मत्ते प्रमत्ते वा सुप्ते प्रवसितेऽपि वा ॥ यादवाभिभवं दुष्टा मा कुर्वंस्त्वरयोधिकाः ॥ १२ ॥ इति संचिंत्य गोविंदो योजनानां महोदधिम् ॥ ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥ ॥ १३ ॥ महोद्यानां महावप्रां तटाकशतशोभिताम् ॥ प्रासादगृहसंबाधामिंद्रस्येवामरावतीम् ॥ १४ ॥ मथुरावासिनं लोकं तत्रानीय जनार्दनः ॥ आसन्ने कालयवने मथुरां च स्वयं ययौ ॥ १५ ॥ बहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः ॥ निर्जगाम च गोविंदो ददर्श यवनश्च तम् ॥ १६ ॥

प्रययाविति ॥ छिन्नयानः त्यक्तयानः । दिनेदिने श्रांतं श्रांतं यानं त्यक्त्वा अन्येनाश्रांतेन प्रययावित्यर्थः ॥ ८ ॥ कृष्णोपीत्यादि ॥ प्रागेव क्षीणं मागधस्य बलं स कालयवनो बलित्वाद्धंता अतोस्य बलं यादवैर्दुर्धर्षं यादवबलं चानेन क्षपितं चेत् मागधस्य गम्यं साध्यं भविष्यति अतो द्विधा व्यसनमायातमिति चिंतयामासेत्यन्वयः । अथवा यवनेन क्षपितं यादवबलं मागधस्य गम्यं च भविष्यति यद्यपि मागधस्य बलं प्रागेव क्षीणं तथापि तत्सहायो यवनो बली हंतैतदिति एतत् एतस्मात् कारणात् द्विविधं व्यसनमायातमिति चिंतयामासेति । हंतेति विषादे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मयीति ॥ प्रमत्ते अनवहिते । प्रवसिते प्रोषिते ॥ १२ ॥ १३ ॥ महोद्यानामिति ॥ वप्रः प्राकारमूलधिष्ण्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ बहिरिति ॥ बहिरावासिते सैन्ये कालयवनेनेति शेषः ॥ १६ ॥

प्रययाविति ॥ सः छिन्नयानः अतिश्रांतं गजाश्वादिवाहनं त्यक्त्वा वाहनांतरे पूर्वमेव तत्र स्थापितेन व्यवच्छिन्नं यथा भवत्येवं मथुरां प्रययावित्यर्थः ॥ ८ ॥ कृष्णोपीति ॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एकतः कालयवने अन्यतश्च मागधे प्राप्तवति श्रीकृष्णश्चिंतयामास । कथं यवनेन रणे युद्धे तेन क्षपितं क्षीणप्रायं यादवबलं सैन्यं मागधस्य गम्यं साध्यं भविष्यतीति । मागधेन चेत् प्रथमं रणः क्रियते च तर्हि मागधस्य रणे मागधेन सह युद्धे क्षीणं यादवबलं सैन्यं स काल इति यवनो बली हंता हनिष्यति । तदेवं द्विधा उभयतोपि यदूनां व्यसनं प्राप्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मयीति ॥ किं च मयि मत्ते मद्यादिना प्रमत्ते अनवहिते प्रवसिते अन्यत्र गते ॥ १२ ॥ इतीति ॥ द्वादशयोजनानि समुद्रं याचितवान् ॥ १३ ॥ महोद्यानामिति ॥ महान् वप्रो यस्याः । प्रासादगृहसंबाधां प्रासादैर्गृहैश्च संकीर्णाम् । प्राकारगृहसंबाधामिति च पाठः ॥ १४ ॥ १५ ॥ बहिरिति ॥ आवासिते पुरमवरुद्धत्र निवेशिते ॥ १६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणं नृपः ॥ अनुयातो महायोगी चेतोभिः प्राप्यते न यः ॥ १७ ॥ तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ॥ यत्र शेते महावीर्यो मुचुकुंदो नरेश्वरः ॥ १८ ॥ सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नृपम् ॥ पादेन ताडयामास मत्वा कृष्णं सुदुर्मतिः ॥ १९ ॥ उत्थाय मुचुकुंदोऽपि ददर्श यवनं नृपः ॥ २० ॥ दृष्टमात्रश्च तेनाऽसौ जज्वाल यवनोऽग्निना ॥ तत्क्रोधजेन मैत्रेय भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥ २१ ॥ स हि देवासुरे युद्धे गतो हत्वा महासुरान् ॥ निद्रार्त्तस्सुमहाकालं निद्रां वव्रे वरं सुरान् ॥ २२ ॥ प्रोक्तश्च देवैस्संसुप्तं यस्त्वामुत्थापयिष्यति ॥ देहजेनाग्निना सद्यस्स तु भस्मीभविष्यति ॥२३॥ एवं दग्ध्वा स तं पापं दृष्ट्वा च मधुसूदनम् ॥ कस्त्वमित्याह सोऽप्याह जातोहं शशिनः कुले ॥ वसुदेवस्य तनयो यदोर्वंशसमुद्भवः ॥ २४ ॥ मुचुकुंदोऽपि तत्राऽसौ वृद्धगार्ग्यवचोऽस्मरत् ॥२५॥ संस्मृत्य प्रणिपत्यैनं सर्वं सर्वेश्वरं हरिम् ॥ प्राह ज्ञातो भवान्विष्णोरंशस्त्वं परमेश्वर ॥ २६ ॥ पुरा गार्ग्येण कथितमष्टाविंशतिमे युगे ॥ द्वापरांते हरेर्जन्म यदुवंशे भविष्यति ॥ २७ ॥ स त्वं प्राप्तो न संदेहो मर्त्यानामुपकारकृत् ॥ २८ ॥ तथाहि सुमहत्तेजो नालं सोढुमहं तव ॥ तथाहि सजलांभोदनादधीरतरं तव ॥ वाक्यं नमति चैवोर्वी युष्मत्पादप्रपीडिता ॥ २९ ॥ देवासुरमहायुद्धे दैत्यसैन्यमहाभटाः ॥ न सेहुर्मम ते जस्ते त्वत्तेजो न सहाम्यहम् ॥ ३० ॥ संसारपतितस्यैको जंतोस्त्वं शरणं परम् ॥ प्रसीद त्वं प्रपन्नार्त्तिहर नाशय मेऽशुभम् ॥ ३१॥ त्वं पयो निधयश्शैलसरितस्त्वं वनानि च ॥ मेदिनी गगनं वायुरापोऽग्निस्त्वं तथा मनः ॥ ३२ ॥ बुद्धिरव्याकृतप्राणाः प्राणेशस्त्वं तथा पुमान् ॥ पुंसः परतरं यच्च व्याप्य जन्म विकारवत् ॥ ३३ ॥ शब्दादिहीनमजरममेयं क्षयवर्जितम् ॥ अवृद्धिनाशं तद्ब्रह्म त्वमाद्यंतविवर्जितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स ज्ञात्वा नारदोक्तलक्षणैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुचुकुंद इति ॥ वृद्धगार्ग्यवचः "वधार्थं द्वापरस्यांते समुत्पत्स्यति केशवः" इत्यादि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ बुद्धिरिति ॥ प्राणेशो व्यष्टिवर्गः । पुमान् समष्टिपुरुषः । पुंसः परतरमिति परस्वरूपमाह ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स यवनः । तं वासुदेवं नारदोक्तैर्लक्षणैर्ज्ञात्वा अनुयातः अन्वधावत । कथंभूतं महायोगिनामपि चेतोभिरपि यो न प्राप्यते तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दृष्टमात्रश्चेति ॥ तत्क्रोधजेनेति ॥ तत्क्रोधोद्दीपितेन स्वदेहजेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ तस्य भस्मीभावे कारणमाह—स हीति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ स त्वमिति ॥ हरेर्जन्म भविष्यतीति गार्ग्येण कथितो हरिस्त्वमेवेति ॥ २८ ॥ अत्र लिंगान्याह—तथाहीति सार्धद्वाभ्याम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ संसारेति ॥ त्वं प्रपन्नार्तिहरः अतो ममाशुभं नाशय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ बुद्धिरिति ॥ त्वं व्यापिसर्वकार्यानुगतम् अजन्म विकारवत् जन्माख्यविकारशून्यम् ॥ ३३ ॥ शब्देति ॥ आद्यंतविवर्जितं देशतः कालतोऽपरिच्छिन्नम् ॥ ३४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वत्तोऽमरास्सपितरो यक्षगंधर्वकिन्नराः ॥ सिद्धाश्चाप्सरसस्त्वत्तो मनुष्याः पशवः खगाः ॥ ३५ ॥ सरीसृपा मृगास्सर्वे त्वत्तस्सर्वे महीरुहाः ॥ यच्च भूतं भविष्यं च किंचिदत्र चराचरम् ॥ ३६ ॥ मूर्त्तामूर्त्तं तथा चापि स्थूलं सूक्ष्मतरं तथा ॥ तत्सर्वं त्वं जगत्कर्त्ता नास्ति किंचित्त्वया विना ॥ ३७ ॥ मया संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमता भगवंस्तदा ॥ तापत्रयाभिभूतेन न प्राप्ता निर्वृतिः क्वचित् ॥ ३८ ॥ दुःखान्येव सुखानीति मृगतृष्णाजलाशयाः ॥ मया नाथ गृहीतानि तानि तापाय मेऽभवन् ॥ ३९ ॥ राज्यमुर्वी बलं कोशो मित्रपक्षस्तथात्मजाः ॥ भार्या भृत्य जनो ये च शब्दाद्या विषयाः प्रभो ॥ ४० ॥ सुखबुद्ध्या मया सर्वं गृहीतमिदमव्ययम् ॥ परिणामे तदेवेश तापात्मकमभून्मम ॥ ४१ ॥ देव लोकगतिं प्राप्तो नाथ देवगणोऽपि हि ॥ मत्तस्साहाय्यकामोभूच्छाश्वती कुत्र निर्वृतिः ॥ ४२ ॥ त्वामनाराध्य जगतां सर्वेषां प्रभवास्पदम् ॥ शाश्वती प्राप्यते केन परमेश्वर निर्वृतिः ॥ ४३ ॥ त्वन्मायामूढमनसो जन्ममृत्युजरादिकान् ॥ अवाप्य तापान्पश्यंति प्रेतराजमनंतरम् ॥ ॥ ४४ ॥ ततो निजक्रियासूतिनरकेष्वतिदारुणम् ॥ प्राप्नुवंति नरा दुःखमस्वरूपविदस्तव ॥४५॥ अहमत्यंतविषयी मोहितस्तव मायया ॥ ममत्वगर्वगर्त्तांतर्भ्रमामि परमेश्वर ॥ ४६ ॥ सोऽहं त्वां शरणमपारमप्रमेयं संप्राप्तः परमपदं यतो न किंचित् ॥ संसारभ्रमपरितापतप्तचेता निर्वाणे परिणतधाम्नि साभिलाषः ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तत इति ॥ निजक्रियासूति स्वकर्मजम् ॥ ४५॥४६॥ सोहमिति ॥ परमपदं परमप्राप्यं यतः परमपदं न किंचित् तं त्वामित्यन्वयः । परिणतधाम्नि निरतिशयतेजसि ॥ ४७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥

॥३५॥३६॥३७॥३८॥ दुःखान्येवेति ॥ यथा जलाशया मृगतृष्णा मूढैर्गृह्यते तथा दुःखान्येव सुखबुद्ध्या गृहीतानि ॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ तत इति ॥ ततो नरकेषु निजक्रियासूतिस्वकर्मजं दुःखं प्राप्नुवंति । अस्वरूपविदः तव स्वरूपमजानंतः ॥ ४५ ॥ अहमिति ॥ मम त्वं च तन्निमित्तो गर्वः स एव गर्तः तन्मध्ये भ्रमामि ॥ ४६ ॥ सोहमिति ॥ परमपदरूपं त्वां यतस्त्वत्तो न किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति तं त्वाम् । परमपरमिति पाठे त्वत्तः परमपरं च किंचिन्नास्ति "यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्" इति श्रुतेः । तं त्वां परिणतधाम्नि परिपक्वयोगिनामाश्रये निर्वाणे ॥ ४७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराण व्याख्यायां पंचमांशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

"श्रीपराशर उवाच ॥ इत्थंस्तुतस्तदा तेन मुचुकुन्देन धीमता ॥ प्राहेशः सर्वभूतानामनादिनिधनो हरिः ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यथाभिवांछितान्दिव्यान्गच्छलोकान्नराधिप ॥ अव्याहतपरैश्वर्यो मत्प्रसादोपबृंहितः ॥२॥ भुक्त्वा दिव्यान्महाभोगान्भविष्यसि महाकुले ॥ जातिस्मरो मत्प्रसादात्ततोमोक्षमवाप्स्यसि ॥३॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तः प्रणिपत्येशं जगतामच्युतं नृपः ॥ गुहामुखाद्विनिष्क्रांतस्स ददर्शाल्पकान्नरान् ॥४॥ततः कलियुगं मत्वा प्राप्तं तप्तुं नृपस्तपः ॥ नरनारायणस्थानं प्रययौ गंधमादनम् ॥५॥ कृष्णोपि घातयित्वारिमुपायेन हि तद्बलम् ॥ जग्राह मथुरामेत्य हस्त्यश्वस्यंदनोज्ज्वलम् ॥ ६ ॥ आनीय चोग्रसेनाय द्वारवत्यां न्यवेदयत् ॥ पराभिभवनिश्शंकं बभूव च यदोः कुलम् ॥ ७ ॥ बलदेवोऽपि मैत्रेय प्रशांताखिलविग्रहः ॥ ज्ञातिदर्शनसोत्कंठः प्रययौ नंदगोकुलम् ॥ ८ ॥ ततो गोपाश्च गोप्यश्च यथा पूर्वममित्रजित् ॥ तथैवाभ्यवदत्प्रेम्णा बहुमानपुरस्सरम् ॥ ९ ॥ स कैश्चित्संपरिष्वक्तः कांश्चिच्च परिषस्वजे ॥ हास्यं चक्रे समं कैश्चिद्गोपैर्गोपीजनैस्तथा ॥ १० ॥ प्रियाण्यनेकान्यवदन् गोपास्तत्र हलायुधम् ॥ गोप्यश्च प्रेमकुपिताः प्रोचुस्सेर्ष्यमथापराः ॥ ११ ॥ गोप्यः पप्रच्छुरपरा नागरीजनवल्लभम् ॥ कच्चिदास्ते सुखं कृष्णश्चलप्रेमलवात्मकः ॥ १२ ॥ अस्मच्चेष्टामपहसन्न कच्चित्पुरयोषिताम् ॥ सौभाग्यमान मधिकं करोति क्षणसौहृदः ॥ १३ ॥ कच्चित्स्मरति नः कृष्णो गीतानुगमनं कलम् ॥ अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ॥ १४ ॥

॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥४॥ तत इति ॥ प्राप्तमासन्नम् ॥५॥६॥७॥८॥ ९ ॥ स इति ॥ कैश्चिद्वृद्धैः कांश्चिद्यवीयसः कैश्चित्समैः ॥१०॥ प्रियाणीति ॥ गोप्यश्च मध्यस्थाः अपरा रामकांताः ॥११॥ गोप्य इति ॥ अपराः कृष्णकांता गोप्यः पप्रच्छुः ॥१२॥ अस्मदिति ॥ सौभाग्यमेव मानम् । अस्मच्चेष्टामपहसन्निति नागरी गर्वहेतुः । चेष्टापहसनमिति पाठेऽप्यवहसनं गर्वहेतुः ॥ १३ ॥ कच्चिदिति ॥ गीतानुगमनं गीतस्यानुगमनम् अप्यसावित्युत्कंठा चकारोध्याहार्य्यः ॥ १४ ॥

॥ १ ॥ कृतानां काम्यानां कर्मणां फलमादौ मुंक्ष्व जन्मांतरे मोक्षं ददामीत्याह—यथाभिवांछितानित्यादिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ ३ ॥ मम सत्त्वशुद्धभावाद्भगवता न मुक्तिर्दत्तेति मत्वा तपस्तप्तुं ययावित्याह—इत्युक्त इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कृष्ण इति ॥ उपायेन मुचुकुंदं द्रष्टुं कृष्ण एक एव गिरिगुहां गत्वा यवनं घातयित्वा द्वारकामागतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तथा रामोप्येकाकी गोकुलं गत्वा कालिंदीकर्षणादिकं कृत्वा गत इति वक्ष्यन्नाह—बलदेवोपीत्यादिना यावदुत्तराध्यायपरिसमाप्ति—बलदेवोपीति ॥ ज्ञातीनां दर्शने सोत्कंठः चातुर्यवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ स इति ॥ यथान्यायं ज्येष्ठैस्संपरिष्वक्तः कनिष्ठान् परिषस्वजे समैर्हास्यं चक्रे ॥ १० ॥ प्रियाणीति ॥ हलायुधं प्रति काश्चिद्गोप्यो रामवल्लभाः प्रेमकुपिताः प्रोचुः एता एवापरास्तेर्ष्यं प्रोचुः ॥ ११ ॥ कृष्णवल्लभानां प्रश्नमाह—गोप्य इत्यादिसप्तभिः—गोप्य इति ॥ चलप्रेमलवः आत्मा स्वभावो यस्य सः ॥ १२ ॥ तदेवाह—अस्मदिति ॥ अस्माकं ग्राम्याणां चेष्टामपहसन् तेन सौभाग्यमानम् सौभाग्यगर्वम् अधिकं कश्चिन्न करोति प्रायशः करोतीति सेर्ष्यः प्रश्नः ॥ १३ ॥ विदग्धमन्या

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अथ वा किं तदालापैः क्रियंतामपराः कथाः ॥ यस्यास्माभिर्विना तेन विनाऽस्माकं भविष्यति ॥ १५ ॥ पिता माता तथा भ्राता भर्त्ता बंधुजनश्च किम् ॥ संत्यक्तस्तत्कृतेस्माभिरकृतज्ञध्वजो हि सः ॥ १६ ॥ तथापि कचिदालापमिहागमनसंश्रयम् ॥ करोति कृष्णो वक्तव्यं भवता राम नानृतम् ॥ १७ ॥ दामोदरोऽसौ गोविंदः पुरस्त्रीसक्तमानसः ॥ अपेतप्रीतिरस्मासु दुर्दर्शः प्रतिभाति नः ॥ १८ ॥ आमंत्रितश्च कृष्णेति पुनर्दामोदरेति च ॥ जहसुस्सस्वरं गोप्यो हरिणा हृतचेतसः ॥ १९ ॥ संदेशैस्साममधुरैः प्रेमगर्भैरगर्वितैः ॥ रामेणाश्वासिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः ॥ २० ॥ गोपैश्च पूर्ववद्रामः परिहासमनोहराः ॥ कथाश्चकार रेमे च सह तैर्व्रजभूमिषु ॥ २१ ॥ इति श्रीविष्णु महापुराणे पंचमांशे चतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥

अथ वेति ॥ अथवेति निर्वेदः भविष्यति जीवनं कालयात्रा वा इदं चित्तसमाधानं विनेति स्नेहानुतापौ ॥ १५ ॥ पितेति ॥ किं किमर्थं संत्यक्तः अकृतज्ञानां ध्वजः प्रधानः॥ १६॥ तथापीति ॥ तथापीति प्रत्याशा ॥ १७ ॥ दामोदर इति ॥ दुर्दर्श इति नैराश्योक्तिः ॥ १८ ॥ आमंत्रितश्चेति ॥ अत्र भावसंकरस्य बीजं हरिणा हृतचेतस्त्वम् । अत्र कृष्णरतिरूपस्थायीभावः तत्संचारीभावस्तु निर्वेदादि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे चतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥

ऊचुः—कचिदिति ॥ गीतानुगमनं स्वगीतानुसरणम् अस्मद्गानं कलं मधुरं कचित्स्मरतीत्यर्थः । एगयकोवादाहुः—अप्यसौ मातरमिति ॥ १४ ॥ सनिर्वेदमूचुः अथवेति ॥ यस्य यथास्माभिर्विना तत्र स्थितिः तथा अस्माकमपि तेन विनात्र दुःखेनापि स्थितिर्भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥१५॥ शोकतप्ता ऊचुः पितामातेति ॥ अकृतज्ञेषु ध्वज इव दृश्यः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥१६॥ आशाबद्धा ऊचुः तथापीति ॥१७॥ नैराश्यात्परस्पर मूचुः दामोदर इति ॥ असाविति रामं लक्षीकृत्य कृष्णाकृष्टचित्ततया दामोदरो गोविंद इति च तमेव वदंति अस्मासु अपेतप्रीतिरतो दुर्दर्शः प्रतिभातीति नैराश्योक्तिः ॥ १८ ॥ राममेवालक्ष्योचुः । पुनश्च कृष्णवार्तां प्रष्टुम् आमंत्रित इति ॥ हे कृष्ण दामोदरेति स एवामंत्रितः । ताभिः यतो हरिणा हृतचेतसः ततः सहसा स्वयं कृष्णनाम्ना रामसंबोधलक्षणं संमोहं ज्ञात्वा सस्वरमुच्चैर्जहसुः ॥ १९ ॥ संदेशैरिति ॥ साम्ना प्रियोक्त्या मधुरैस्संदेशैराश्वासिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ वने विचरतस्तस्य सह गोपैर्महात्मनः ॥ मानुषच्छद्मरूपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥ १ ॥ निष्पादितो रुकार्यस्य कार्येणोर्वीप्रचारिणः ॥ उपभोगार्थमत्यर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥ २ ॥ अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरे त्वं महौजसः ॥ अनंतस्योपभोगाय तस्य गच्छ मुदे शुभे ॥ ३ ॥ इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् ॥ वृंदावनसमुत्पन्नकदंबतरुकोटरे ॥ ४ ॥ विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागंधमुत्तमम् ॥ आघ्राय मदिरातर्षमवापाथ वराननः ॥ ५ ॥ ततः कदंबात्सहसा मद्यधारां स लांगली ॥ पतंतीं वीक्ष्य मैत्रेय प्रययौ परमां मुदम् ॥ ६ ॥ पपौ च गोपगोपीभिस्समुपेतो मुदान्वितः ॥ प्रगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदैः ॥ ७ ॥ स मत्तोत्यंतघर्माभःकणिकामौक्तिकोज्ज्वलः ॥ आगच्छ यमुने स्नातुमिच्छामीत्याह विह्वलः ॥ ८ ॥ तस्य वाचं नदी सा तु मत्तोक्तामवमत्य वै ॥ नाजगाम ततः क्रुद्धो हलं जग्राह लांगली ॥ ९ ॥ गृहीत्वा तां हलांतेन चकर्ष मदविह्वलः ॥ पापे नायासि नायासि गम्यतामिच्छयान्यतः ॥१०॥ साकृष्टा सहसा तेन मार्गं संत्यज्य निम्नगा ॥ यत्रास्ते बलभद्रोऽसौ प्लावयामास तद्वनम् ॥ ॥ ११ ॥ शरीरिणी तदाऽभ्येत्य त्रासविह्वललोचना ॥ प्रसीदेत्यब्रवीद्रामं मुंच मां मुसलायुध ॥१२॥ ततस्तस्याः सुवचनमाकर्ण्य स हलायुधः ॥ सोऽब्रवीदवजानासि मम शौर्यबले नदि ॥ सोऽहं त्वां हलपातेन नयिष्यामि सहस्रधा ॥ १३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तयाति संत्रासात्तया नद्या प्रसादितः ॥ भूभागे प्लाविते तस्मिन्मुमोच यमुनां बलः ॥ १४ ॥ ततस्स्नातस्य वै कांतिरजायत महात्मनः ॥ १५ ॥ अवतंसोत्पलं चारु गृहीत्वैकं च कुंडलम् ॥ वरुणप्रहितां चास्मै मालामम्लानपंकजाम् ॥ समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ निष्पादितेति ॥ कार्येण देवानाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विचरन्निति ॥ तर्षं तृष्णा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गृहीत्वेति ॥ नायासि नायासीति कोपाद्दीप्सा गम्यतां शक्तिरस्ति चेत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अवतंसेति ॥ अवतंसेत्यादि अयच्छ

॥१॥२॥३॥४॥ विचरन्निति ॥ मदिरायास्तर्षं पानेच्छाम् ॥५॥६॥७॥ स इति ॥ अत्यंतं घर्माभःकणिका एव मौक्तिकानि तैरुज्ज्वलः स्नातुमिच्छामीत्युवाचेति शेषः ॥८॥९॥ गृहीत्वेति ॥ कोपात्तदपराधस्मरणार्था नायासि नायासीति द्विरुक्तिः यदि शक्नोषि तर्हि इच्छया छंदतः गम्यतामित्यर्थः ॥१०॥११॥१२॥ तत इति ॥ शौर्ये बले शौर्यं बलं च मामवजानासि ॥१३॥१४॥ तत इति ॥ कांतिः लक्ष्मीः ॥१५॥ अवतंसेति ॥ अवतंसोत्पलम् एकस्य कर्णस्यांभरणार्थम् उत्पलम् अन्यस्य चैकं कुंडलं गृहीत्वा तथा च हरिवंशे लक्ष्मीवाक्यं "जातरूपमयं चैकं कुंडलं रत्नभूषितम्। आदित्यं च पद्माक्ष दिव्यं श्रवणभूषणम्। धेहीमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषण

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृतावतंसस्स तदा चारुकुंडलभूषितः ॥ नीलांबरधरस्रग्वी शुशुभे कांतिसंयुतः ॥ १७ ॥ इत्थं विभूषितो रेमे तत्र रामस्तथा व्रजे ॥ मासद्वयेन यातश्च स पुनर्द्वारकां पुरीम् ॥ १८ ॥ रेवतीं नाम तनयां रैवतस्य महीपतेः ॥ उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशितोल्मुकौ ॥१९॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे पंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ भीष्मकः कुंडिने राजा विदर्भविषयेऽभवत् ॥ रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च वरानना ॥ १ ॥ रुक्मिणीं चकमे कृष्णस्सा च तं चारुहासिनी ॥ न ददौ याचते चैनां रुक्मी द्वेषेण चक्रिणे ॥ २ ॥ ददौ च शिशुपालाय जरासंधप्रचोदितः ॥ भीष्मको रुक्मिणा सार्द्धं रुक्मिणीमुरुविक्रमः ॥ ३ ॥ विवाहार्थं ततः सर्वे जरासंध मुखा नृपाः ॥ भीष्मकस्य पुरं जग्मुश्शिशुपालप्रियैषिणः ॥ ४ ॥ कृष्णोऽपि बलभद्राद्यैर्यदुभिः परिवारितः ॥ प्रययौ कुंडिनं द्रष्टुं विवाहं चैद्यभूभृतः ॥ ५ ॥ श्वो भाविनि विवाहे तु तां कन्यां हृतवान्हरिः ॥ विपक्षभारमासज्य रामादिष्वथ बंधुषु ॥ ६ ॥ ततश्च पौंड्रकश्श्रीमान्दंतवक्रो विदूरथः ॥ शिशुपालजरासंधशाल्वाद्याश्च महीभृतः ॥ ७ ॥ कुपितास्ते हरिं हंतुं चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥ निर्जिताश्च समागम्य रामाद्यैर्यदुपुंगवैः ॥ ८ ॥ कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामि ह्यहत्वा युधि केशवम् ॥ कृत्वा प्रतिज्ञां रुक्मी च हंतुं कृष्णमनुद्रुतः ॥ ९ ॥ हत्वा बलं सनागाश्वं पत्तिस्यंदनसंकुलम् ॥ निर्जितः पातितश्चोर्व्यां लीलयैव स चक्रिणा ॥ १० ॥

तेत्यंतमेकं वाक्यम् ॥ उत्पलं महोत्पलं यथा हरिवंशे लक्ष्मीवचनम् "जातरूपमयं चैकं कुंडलं वज्रभूषणम् । आदिपद्मं च पद्माक्ष दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ धेहीमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् । संगृह्य तमलंकारं ताश्च तिस्रः स्त्रियो बभौ" इति । तदेवमत्र वारुणीकांतिलक्ष्म्यस्तिस्रश्शक्तयो रामस्य देव्य इत्युक्तम् ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे पंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ददौ चेति ॥ जरासंधप्रचोदित इति ॥ शिशुपालो हि जरासंधस्य दत्तपुत्रः ॥ कृष्णस्तु द्वेष्यः अतस्तत्प्रीत्यै शिशुपालाय ददौ वाचा ददौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्व इति ॥ विपक्षभारं विपक्षयुद्धकृत्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रियाम्" इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथ श्रीकृष्णस्य विवाहान् पुत्रांश्च वक्ष्यन्नादौ तावज्ज्येष्ठस्य रामस्य पूर्वोक्तविवाहार्थमनुस्मरति । रेवतीमिति ॥ १९ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराण व्याख्यायां पंचमांशे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ददाविति ॥ रुक्मिणीं च कन्याम् आदौ चेदिराजाय ददाविति दत्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्व इति ॥ पुराद्बहिरंबिकापूजार्थं निर्गतां तां हृतवान् हरिः विपक्षभारं विपक्षैस्सह कार्यं युद्धादिसंरंभं रामादिष्वासज्य समारोप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुंडिनमिति ॥ कुंडिनं न प्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वा रुक्मी कृष्णमनुद्रुतः अन्वधावत ॥ ९ ॥ हत्वेति ॥ पातित एव

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निर्जित्य रुक्मिणं सम्यगुपयेमे च रुक्मिणीम् ॥ राक्षसेन विवाहेन संप्राप्तां मधुसूदनः ॥११॥ तस्यां जज्ञे च प्रद्युम्नो मदनांशस्सवीर्यवान् ॥ जहार शंबरो यं वै यो जघान च शंबरम् ॥१२॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे षड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ श्रीमैत्रेय उवाच ॥ शंबरेण हतो वीरः प्रद्युम्नः स कथं मुने ॥ शंबरः स महावीर्यः प्रद्युम्नेन कथं हतः ॥१॥ यस्तेनापहृतः पूर्वं स कथं विजघान तम् ॥ एतद्विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि सकलं गुरो ॥२॥ श्रीपराशर उवाच ॥ षष्ठेह्नि जातमात्रं तु प्रद्युम्नं सूतिकागृहात् ॥ ममैष हंतेति मुने हृतवान्कालशंबरः ॥ ३ ॥ हृत्वा चिक्षेप चैवैनं ग्राहोग्रे लवणार्णवे ॥ कल्लोलजनितावर्त्ते सुघोरे मकरालये ॥ ४ ॥ पातितं तत्र चैवैको मत्स्यो जग्राह बालकम् ॥ न ममार च तस्यापि जठराग्निप्रदीपितः ॥५॥ मत्स्यबंधैश्च मत्स्योऽसौ मत्स्यैरन्यैस्सह द्विज ॥ घातितोऽसुरवर्याय शंबराय निवेदितः ॥६॥ तस्य माया वती नाम पत्नी सर्वगृहेश्वरी ॥ कारयामास सूदानामाधिपत्यमनिंदिता ॥ ७ ॥ दारिते मत्स्यजठरे सा ददर्शातिशोभनम् ॥ कुमारं मन्मथतरोर्दग्धस्य प्रथमांकुरम् ॥ ८ ॥ कोऽयं कथमयं मत्स्यजठरे प्रविवेशितः ॥ इत्येवं कौतुकाविष्टां तन्वीं प्राहाथ नारदः ॥ ९ ॥ अयं समस्तजगतः स्थितिसंहारकारिणः ॥ शंबरेण हृतो विष्णोस्तनयः सूतिकागृहात् ॥ १० ॥ क्षिप्तस्समुद्रे मत्स्येन निगीर्णस्ते गृहं गतः ॥ नरवरत्नमिदं सुभ्रु विस्रब्धा परिपालय ॥ ११ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ छ ॥ १ ॥ २ ॥ षष्ठेह्नीति ॥ कालशंबरः कालः कृष्णः कालश्चासौ शंबरश्च ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

केवलं न तु हतः रुक्मिणीभ्रातृत्वात् ॥ १० ॥ निर्जित्येति ॥ राक्षसेन 'राक्षसो युद्धहरणात्' इति स्मृतिप्रसिद्धेन ॥ ११ ॥ तस्यामिति ॥ मदनांशः कामस्यांशभूतः अत एव पूर्ववैरमनुस्मरन् शंबरो जहार । यः प्रद्युम्नश्च तं जघान हतवान् ॥ १२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ षष्ठेह्नीति ॥ कालशंबरः मृत्युतुल्यशंबरः ॥ ३ ॥ हृत्वेति ॥ ग्राहैरुग्रे भयंकरे ॥ ४ ॥ पातितमिति ॥ न ममार भगवद्वीर्यजातत्वात् कामांशत्वाच्च न हि कामो जलादिभिस्संहीयते ॥ ५ ॥ मत्स्यबंधैरिति ॥ मत्स्यबंधैः मत्स्यघातिभिः ॥ ६ ॥ तस्येति ॥ मायावती नाम पत्नी मायारूपेण तस्य पत्नीत्येवं मोहोत्पादनतः तत्पत्नीति व्यवहारः । यद्वा नामपत्नी नानमात्रेण पत्नीत्युच्यते वस्तुतस्त्वनिंदिता पतिव्रता कामस्य भार्येत्यर्थः । एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ ७ ॥ दारित इति ॥ दग्धस्य रुद्रकोपाग्निना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षिप्त इति ॥ विस्रब्धा प्रणययुक्ता सती परिपालयेत्यनेन त्वद्भर्ता कामोयमिति सूचितम् ॥ ११ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच॥ नारदेनैवमुक्ता सा पालयामास तं शिशुम्॥ बाल्यादेवातिरागेण रूपातिशयमोहिता ॥१२॥ स यदा यौवनाभोगभूषितोऽभून्महामते ॥ साभिलाषा तदा साऽपि बभूव गजगामिनी ॥ १३ ॥ मायावती ददौ तस्मै मायास्सर्वा महामुने ॥ प्रद्युम्नायानुरागांधा तन्यस्तहृदये क्षणा ॥ १४ ॥ प्रसज्जंतीं तु तां प्राह स कार्ष्णिः कमलेक्षणाम् ॥ मातृत्वमपहायाद्य किमेवं वर्त्तसेऽन्यथा ॥ १५ ॥ सा तस्मै कथयामास न पुत्रस्त्वं ममेति वै ॥ तनयं त्वामयं विष्णोर्हृतवान्कालशंबरः ॥ १६ ॥ क्षिप्तः समुद्रे मत्स्यस्य संप्राप्तो जठरान्मया ॥ सा हि रोदिति ते माता कांताद्याप्यतिवत्सला ॥ १७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तश्शंबरं युद्धे प्रद्युम्नः स समाह्वयत् ॥ क्रोधाकुलीकृतमना युयुधे च महाबलः ॥ १८ ॥ हत्वा सैन्यमशेषं तु तस्य दैत्यस्य यादवः ॥ सप्तमाया व्यतिक्रम्य मायां प्रयुयुजेऽष्टमीम् ॥ १९ ॥ तया जघान तं दैत्यं मायया कालशंबरम् ॥ उत्पत्त्य च तया सार्द्धं माजगाम पितुः पुरम् ॥ २० ॥ अंतःपुरे निपतितं मायावत्या समन्वितम् ॥ तं दृष्ट्वा कृष्ण संकल्पा बभूवुः कृष्णयोषितः ॥ २१ ॥ रुक्मिणी साभवत्प्रेम्णा सास्त्रदृष्टिरनिंदिता ॥ धन्याया खल्वयं पुत्रो वर्त्तते नवयौवने ॥ २२ ॥ अस्मिन्वयसि पुत्रो मे प्रद्युम्नो यदि जीवति ॥ सभाग्या जननी वत्स सा त्वया का विभूषिता ॥ २३ ॥ अथ वा यादृशः स्नेहो मम यादृग्वपुस्तव ॥ हरेरपत्यं सुव्यक्तं भवान्वत्स भविष्यति ॥ २४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे प्राप्तस्सह कृष्णेन नारदः ॥ अंतःपुरचरां देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥ २५ ॥ एष ते तनयः सुभ्रु हत्वा शंबरमागतः ॥ हृतो येनाभवद्बालो भवत्यास्सूतिकागृहात् ॥ २६ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ मायावतीति ॥ माया मोहनविद्याः ॥ १४ ॥ प्रसज्जंतीमिति ॥ प्रसज्जंतीं प्रकर्षेणानुरज्जंतीम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हत्वेति ॥ सप्तमाया व्यतिक्रम्य शंबरप्रयुक्ताः व्यतिक्रम्य प्रयुयुजे प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥ २० ॥ अंतःपुर इति ॥ कृष्णसंकल्पाः कृष्णोयमिति भ्रांताः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ अस्मिन्निति ॥ प्रद्युम्नः प्रद्युम्न इति चिकीर्षितसंज्ञः अस्मिन् वयसि वर्त्तेतेति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ १२ ॥ स इति ॥ यौवनाभोगे तारुण्यविस्तारेण भूषितो यदाभूत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रसज्जंतीमिति ॥ प्रसज्जंतीं कामतस्सज्जमानाम्। अपहाय हित्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अंतःपुर इति ॥ अतिसंदधात्कृष्णोयमिति संकल्पो मनोवृत्तिर्यासां ताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ॥ शंबरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥ २७ ॥ मन्मथे तु गते नाशं तदुद्भवपरायणा ॥ शंबरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥ २८ ॥ विहाराद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ॥ दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणा ॥ २९ ॥ कामोऽवतीर्णः पुत्रस्ते तस्येयं दयिता रतिः ॥ विशंका नात्र कर्त्तव्या स्नुषेयं तव शोभने ॥ ३० ॥ ततो हर्षसमाविष्टौ रुक्मिणी केशवौ तदा ॥ नगरी च समस्ता सा साधुसाध्वित्यभाषत ॥३१॥ चिरं नष्टेन पुत्रेण संगतां प्रेक्ष्य रुक्मिणीम् ॥ अवाप विस्मयं सर्वो द्वारवत्यां तदा जनः ॥३२॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे सप्तविंशोध्यायः ॥२७॥ ॥ श्रीपराशर उवाच॥ चारुदेष्णं सुदेष्णं च चारुदेहं च वीर्यवान् ॥ सुषेणं चारुगुप्तं च भद्रचारुं तथा परम् ॥१॥ चारुविंदं सुचारुं च चारुं च बलिनां वरम् ॥ रुक्मिण्यजनयत्पुत्रान्कन्यां चारुमतीं तथा ॥२॥ अन्याश्च भार्याः कृष्णस्य बभूवुः सप्त शोभनाः ॥ कालिंदी मित्रविंदा च सत्या चाग्नजिती तथा ॥ ३ ॥ देवी जाम्बवती चापि रोहिणी कामरूपिणी ॥ मद्रराजसुता चान्या सुशीला शीलमंडना ॥४॥ सत्राजिती सत्यभामा लक्ष्मणा चारुहासिनी ॥ षोडशासन् सहस्राणि स्त्रीणा मन्यानि चक्रिणः ॥ ५ ॥ प्रद्युम्नोऽपि महावीर्यो रुक्मिणस्तनयां शुभाम् ॥ स्वयंबरे तां जग्राह सा च तं तनयं हरेः ॥ ६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे सप्तविंशोध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ अन्या इति ॥ मित्रविंदासत्याजांबवतीरोहिणीसुशीलासत्यभामालक्ष्मणाख्यास्सप्त प्रधानाः आसां कालिंद्यादीनि क्रमाद्विशेषणानि इयं लक्ष्मणा चतुर्थेंशे चारुहासिनीत्युक्ता ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ विहारेति ॥ मदिरेक्षणा मदिरेव मदकरम् ईक्षणं यस्यास्सा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ रुक्मदेष्णमिति ॥ वीर्यवानिति वीर्यवंतमित्यर्थः । प्रद्युम्नः प्रागेवोक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ देवीति ॥ जांबवत्येव रोहिणीसंज्ञा अतो न संख्याधिक्यम् । अत एव तस्या भद्रबलातित्वात् कामरूपिणीति विशेषणम् । केचिद्रोहिणी नाम पट्टमहिषीतुल्यान्येति प्राहुः । तथा नोपरिष्टात्तयोस्संतानबोधोक्तिरुपपत्स्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्यामस्याभवत्पुत्रो महाबलपराक्रमः ॥ अनिरुद्धो रणे रुद्धवीर्योदधिरारिंदमः ॥७॥ तस्यापि रुक्मिणः पौत्रीं वरयामास केशवः॥ दौहित्राय ददौ रुक्मी तां स्पर्द्धन्नपि चक्रिणा॥८॥ तस्या विवाहे रामाद्या यादवा हरिणा सह ॥ कल्याणार्थं ततस्सर्वे ये चान्ये भूभृतस्तथा ॥ रुक्मिणो नगरं जग्मुर्नाम्ना भोजकटं द्विज ॥ ९ ॥ विवाहे तत्र निर्वृत्ते प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ कलिंगराजप्रमुखा रुक्मिणं वाक्यमब्रुवन् ॥ १० ॥ अनक्षज्ञो हली द्यूते तथास्य व्यसनं महत् ॥ तज्जयामो बलं कस्माद्द्यूतेनैनं महाबलम् ॥ ११ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तथेति तानाह नृपान्रुक्मी बलमदान्वितः ॥ सभायां सह रामेण चक्रे द्यूतं च वै तदा ॥ १२ ॥ सहस्रमेकं निष्काणां रुक्मिणा विजितो बलः ॥ द्वितीयेऽपि पणे चान्यत्सहस्रं रुक्मिणा जितः ॥ १३ ॥ ततो दशसहस्राणि निष्काणां पणमाददे ॥ बलभद्रोऽजयत्तानि रुक्मी द्यूतविदां वरः ॥ १४ ॥ ततो जहास स्वनवत्कलिंगाधिपतिर्द्विज ॥ दंतान्विदर्शयन्मूढो रुक्मी चाह मदोद्धतः ॥ १५ ॥ अविद्योऽयं मया द्यूते बलभद्रः पराजितः ॥ मुधैवाक्षावलेपांधो योऽक्षमेनेऽक्षकोविदान् ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा कलिंगराजानं प्रकाशदशनाननम् ॥ रुक्मिणं चापि दुर्वाक्यं कोपं चक्रे हलायुधः ॥ १७ ॥ ततः कोपपरीतात्मा निष्ककोटिं समाददे ॥ ग्लहं जग्राह रुक्मी च तदर्थेक्षानपातयत् ॥ १८ ॥ अजयद्बलदेवस्तं प्राहोच्चैर्विजितं मया ॥ मयेति रुक्मी प्राहोच्चैरलीकोक्तेरलं बल ॥ १९ ॥ त्वयोक्तोऽयं ग्लहस्सत्यं न मयैषोनुमोदितः ॥ एवं त्वया चेद्विजितं विजितं न मया कथम् ॥ २० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अथांतरिक्षे वागुच्चैः प्राह गंभीरनादिनी ॥ बलदेवस्य तं कोपं वर्द्धयंती महात्मनः ॥ २१ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अनक्षज्ञ इति ॥ तथा तथापि व्यसनम् आसंगः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ ग्लहं पणं तदर्थं कोटिग्लहार्थं तथेत्यनुक्ताऽक्षानपातयत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्वयेति ॥ त्वयोक्तस्य पणबंधस्योभयानुमत्या भाव्यतया विनाप्यन्यतरजयश्चेदितरस्यापि स एव जयः किं न स्यादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

॥७॥ तस्यापीति ॥ शौरिणा संधर्षमानोपि रुक्मी ददौ ॥८॥ स्पर्धाफलं वक्तुमाह—तस्या विवाह इत्यादिना यावत्समाप्ति ॥९॥१०॥ अनक्षज्ञ इति ॥ तथा तथापि अस्य द्यूते महद्व्यसनमस्ति ॥११॥१२॥१३॥ततः इति॥ बलभद्रो दशसहस्राणि पणमाददे तानि च रुक्म्यजयत् ॥१४॥ तत इति ॥ स्वनवत्सशब्दं यथा भवति तथा जहास ॥१५॥ अविद्य इति ॥ द्यूते अविद्यः ज्ञानशून्यः मुधा वृथैव अक्षावलेपांधः अक्षे अवलेपेन गर्वेण अंधः मूढः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वेति ॥ प्रकाशदशनं विवृतदंतमाननं यस्य तं दुष्टानि वाक्यानि यस्य तम् ॥१७॥ तत इति ॥ ग्लहं पणम् ॥१८॥१९॥ मया जितमित्यत्र रुक्मी हेतुमाह—त्वयोक्तोयमिति ॥ २० ॥ यदुक्तं रुक्मिणा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जितं बलेन धर्मेण रुक्मिणा भाषितं मृषा ॥ अनुक्तापि वचः किंचित्कृत भवति कर्मणा ॥ २२ ॥ ततो बलः समुत्थाय कोपसंरक्तलोचनः ॥ जघानाष्टापदेनैव रुक्मिणं स महाबलः ॥ २३ ॥ कलिंगराजं चादाय विस्फुरंतं बलाद्बलः ॥ बभंज दंतान्कुपितो यैः प्रकाशैर्जहास सः ॥ ॥ २४ ॥ आकृष्य च महास्तंभं जातरूपमयं बलः ॥ जघान तान्ये तत्पक्षे भूभृतः कुपितो भृशम् ॥ २५ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं पलायन परं द्विज ॥ तद्राजमंडलं भीतं बभूव कुपिते बले ॥ २६ ॥ बलेन निहतं दृष्ट्वा रुक्मिणं मधुसूदनः ॥ नोवाच किंचिन्मैत्रेय रुक्मिणी बल योर्भयात् ॥ २७ ॥ ततोनिरुद्धमादाय कृतदारं द्विजोत्तम ॥ द्वारकामाजगामाथ यदुचक्रं च केशवः ॥ २८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशेऽष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ द्वारवत्यां स्थिते कृष्णे शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ आजगामाथ मैत्रेय मत्तैरावतपृष्ठगः ॥ १ ॥ प्रविश्य द्वारकां सोऽथ समेत्य हरिणा ततः ॥ कथयामास दैत्यस्य नरकस्य विचेष्टितम् ॥ २ ॥ त्वया नाथेन देवानां मनुष्यत्वेपि तिष्ठता ॥ प्रशमं सर्वदुःखानि नीतानि मधुसूदन ॥ ३ ॥ तपस्विव्यसनार्थाय सोरिष्टो धेनुकस्तथा ॥ प्रवृत्तो यस्तथा केशी ते सर्वे निहतास्त्वया ॥ ४ ॥ कंसः कुवलयापीडः पूतना बालघातिनी ॥ नाशं नीतास्त्वया सर्वे येऽन्ये जगदुपद्रवाः ॥ ५ ॥ युष्म दोर्दंडसंभूतिपरित्राते जगत्त्रये ॥ यज्वयज्ञांशसंप्राप्त्या तृप्तिं यांति दिवौकसः ॥ ६ ॥

जितमिति ॥ अनुक्ता ग्लहानुज्ञावचनमकृत्वाऽप्यक्षपातनादिना कर्मणा तद्वचनं कृतं भवति अनुमतिमूलक्रियानुष्ठानदर्शनाद् अनुमतिस्सिद्धैवेति भावः ॥ २२ ॥ तत इति ॥ अष्टापदेन द्यूतफलकेन ॥ २३॥२४॥ आकृष्येति ॥ पंचरूपं पंचवर्णम् । विचित्रितमिति च पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीविष्णु महापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशेऽष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ इदानीं भौमवधप्रसंगेन हरेः सहस्रभार्यालाभं वक्तुमिन्द्रागमनादिकमाह—द्वारवत्या मिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ युष्मदिति ॥ संभूतिः सत्ता ॥ ६ ॥

न मयैपोनुमोदित इति तत्राह—अथेति ॥ अशरीरिणी वाक् ॥ २१ ॥ जितमिति ॥ अनुक्त्वापि अनुमोदवचनमनुक्त्वापि कर्मणैवाक्षपातनादिरूपेणानुमोदनं कृतं भवति । अन्यथा अनुमोदनोत्तरकालीनस्याक्षपातनादेः कर्मणोऽसंभवात् ॥ २२ ॥ तत इति ॥ अष्टापदेन अष्टद्यूतफलकेन ॥ २३ ॥ २४ ॥ आकृष्य चेति ॥ जातरूपमयं स्वर्णमयं महांतं स्तंभं सभामंडपस्थमाकृष्य तेन जघान ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ इदानीं भौमवधप्रसंगेन हरेस्सहस्रशो भार्यालाभं वक्तुमिंद्रागमनादिकमाह—द्वारवत्यामित्यादिना परिमृश्यता मित्यंतेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ युष्मदिति ॥ यज्वनां यज्ञांशाः यज्ञभागाः तेषां संप्राप्त्या ॥ ६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सोऽहं सांप्रतमायातो यन्निमित्तं जनार्दन ॥ तच्छ्रुत्वा तत्प्रतीकारप्रयत्नं कर्त्तुमर्हसि ॥७॥ भौमोऽयं नरको नाम प्राग्ज्योतिषपुरेश्वरः ॥ करोति सर्वभूतानामुपघातमरिंदम ॥ ८ ॥ देवसिद्धसुरादीनां नृपाणां च जनार्दन ॥ हृत्वा तु सोसुरः कन्या रुरुधे निजमंदिरे ॥ ९ ॥ छत्रं यत्सलिलस्रावि तज्जहार प्रचेतसः ॥ मंदरस्य तथा शृंगं हृतवान्मणिपर्वतम् ॥ १० ॥ अमृतस्राविणी दिव्ये मन्मातुः कृष्णकुंडले ॥ जहार सोऽसुरो दित्या वांछत्यैरावतं गजम् ॥ ११ ॥ दुर्नीतमेतद्वोविंद मया तस्य निवेदितम् ॥ यदत्र प्रतिकर्त्तव्यं तत्स्वयं परिदृश्यताम् ॥ १२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा भगवान्देवकीसुतः ॥ गृहीत्वा वासवं हस्ते समुत्तस्थौ वरासनात् ॥ १३ ॥ संचिंत्यागतमारुह्य गरुडं गगनेचरम् ॥ सत्यभामां समारोप्य ययौ प्राग्ज्योतिषं पुरम् ॥ १४ ॥ आरुह्यैरावतं नागं शक्रोऽपि त्रिदिवं ययौ ॥ ततो जगाम कृष्णश्च पश्यतां द्वारकौकसाम् ॥ १५ ॥ प्राग्ज्योतिषपुरस्यापि समंताच्छतयोजनम् ॥ आचिता मौरवैः पाशैः क्षुरांतैर्भूर्द्विजोत्तम ॥ १६ ॥ ताश्चिच्छेद हरिः पाशान्क्षिप्त्वा चक्रं सुदर्शनम् ॥ ततो मुरस्समुत्तस्थौ तं जघान च केशवः ॥ १७ ॥ मुरस्य तनयान्सप्त सहस्रांस्तांस्ततो हरिः ॥ चक्रधाराग्निनिर्दग्धांश्चकार शलभानिव ॥ १८ ॥ हत्वा मुरं हयग्रीवं तथा पंचजनं द्विज ॥ प्राग्ज्योतिषपुरं धीमांस्त्वरावान्समुपाद्रवत् ॥ १९ ॥ नरकेणास्य तत्राभून्महासैन्येन संयुगम् ॥ कृष्णस्य यत्र गोविंदो जघ्ने दैत्यान्सहस्रशः ॥ २० ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ संचिंत्येति ॥ सत्यभामासमारोपणं तस्याः भूम्यंशत्वात् त्वत्पुत्रं त्वदनुज्ञया हनिष्यामि इति वरदानाच्चदनुज्ञया भौमं हंतुं तथा नारददत्तपारिजातपुष्पप्रीतरुक्मिणीर्ष्याकुद्धसत्यभामासांत्वने तुभ्यं तं तरुमेव दास्यामीति हरिवंशोक्तां प्रतिज्ञां च कर्त्तुम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राग्ज्योतिषपुरस्येति ॥ मौरवैः मुरसंज्ञरक्षःकृतैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अमृतस्राविणी इति ॥ कृष्णकुंडले जहार ॥ ११ ॥ दुर्नीतमिति ॥ दुर्नीतमन्यायम् ॥ १२ ॥ इतीति ॥ संप्रति कार्यार्थं मामुपसर्पति कृतकार्यस्तु पारिजातार्थं मया योत्स्यत इति स्मितं कृत्वा ॥ १३ ॥ संचिंत्येति ॥ संचिंत्यागतं स्मृतिमात्रेणोपगतं सत्यभामां समारोप्येत्यत्र हरिवंशोक्तं कारणं द्रष्टव्यम् । नारदानीते पारिजातकुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते तद्विदित्वा प्रकुपितां सत्यभामां सांत्वयता भगवतो क्तम् । तुभ्यं पारिजाततरुमेवाहारिष्यामीति ॥ तदर्थं तां निन्य इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राग्ज्योतिषेति ॥ क्षुरांतैः क्षुरधारावत्तीक्ष्णैः । मौरवैर्मुरसंज्ञकेन राक्षसेन निर्मितैः । आचिता व्याप्ता भूरासीदिति ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ नरकेणेति ॥ महत्सैन्यं यस्य तेन ॥ २० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शस्त्रास्त्रवर्षं मुंचंतं तं भौमं नरकं बली ॥ क्षिप्त्वा चक्रं द्विधा चक्रे चक्री दैतेयचक्रहा ॥ २१ ॥ हते तु नरके भूमिर्गृहीत्वाऽदितिकुंडले ॥ उपतस्थे जगन्नाथं वाक्यं चेदमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ पृथ्व्युवाच ॥ यदाहमुद्धृता नाथ त्वया सूकरमूर्त्तिना ॥ त्वत्स्पर्शसंभवः पुत्रस्तदाऽयं मय्यजायत ॥ २३ ॥ सोऽयं त्वयैव दत्तो मे त्वयैव विनिपातितः ॥ गृहाण कुंडले चेमे पालयास्य च संततिम् ॥ २४ ॥ भारावतरणार्थाय ममैव भगवानिमम् ॥ अंशेन लोकमायातः प्रसादसुमुखः प्रभो ॥ २५ ॥ त्वं कर्त्ता च विकर्त्ता च संहर्त्ता प्रभवोऽप्ययः ॥ जगतां त्वं जगद्रूपस्स्तूयतेऽच्युत किं तव ॥२६॥ व्याप्तिव्याप्यं क्रियाकर्त्ता कार्यं च भगवान्यथा ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य स्तूयते तव किं तथा ॥ २७ ॥ परमात्मा च भूतात्मा त्वमात्मा चाप्ययो भवान् ॥ यथातथा स्तुतिर्नाथ किमर्थं ते प्रवर्त्तते ॥ २८ ॥ प्रसीद सर्वभूतात्मन्नरकेण तु यत्कृतम् ॥ तत्क्षम्यतामदोषाय त्वत्सुतस्त्वन्निपातितः ॥ २९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तथेति चोक्ता धरणीं भगवान्भूतवानः ॥ रत्नानि नरकावासाज्जग्राह मुनिसत्तम ॥ ३० ॥ कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः ॥ शताधिकानि ददृशे सहस्राणि महामुने ॥ ३१ ॥ चतुर्दंष्ट्रान्गजांश्चाऽन्यान् षट्सहस्रांश्च दृष्टवान् ॥ कांभोजानां तथाऽश्वानां नियुतान्येकविंशतिम् ॥ ३२ ॥ ताः कन्यास्तांस्तथा नागांस्तानश्वान् द्वारकां पुरीम् ॥ प्रापयामास गोविंदस्सद्यो नरककिंकरैः ॥ ३३ ॥ ददृशे वारुणं च्छत्रं तथैव मणिपर्वतम् ॥ आरोपयामास हरिर्गरुडे पतगेश्वरे ॥ ३४ ॥ आरुह्य च स्वयं कृष्णस्सत्यभामासहायवान् ॥ अदित्याः कुंडले दातुं जगाम त्रिदशालयम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांश एकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्वमिति ॥ कर्त्ता निमित्तकारणम् । विकर्त्ता विशेषेण कर्त्ता पोषकः प्रभवोद्भवः प्रभवस्य जन्मन उपादानम् तव संबंधि किं स्तूयते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रसीदेति ॥ अदोषाय धर्मस्थापनाय ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांश एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ त्वमिति ॥ त्वं कर्ता उत्पादकः । विकर्ता विशेषेण वृद्ध्यादीनां कर्ता पोषकः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । उपादानकारणम् अपियंत्यस्मिन्निति अप्ययः लयस्थानम् । अत एव जगद्रूपश्च त्वम् अतस्तव प्रभावादिकं मया कथं स्तूयते स्तोतुं शक्यते ॥ २६ ॥ अतश्च स्तोतुं न शक्यमित्याह—व्याप्तीति द्वाभ्याम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रसीदेति ॥ किं चादोषाय दोषनिवृत्त्यर्थं त्वत्पुत्रोपि त्वयैव निपातितः । वधदंडेन निष्पापः कृतः किमत्र मया प्रार्थ्यमिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चतुर्दंष्ट्रानिति ॥ षट्सहस्रान् षट्सहस्राणि संख्या एषां तान् नियुतानि लक्षाणि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीवरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांश एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ गरुडो वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम् ॥ सभार्यं च हृषीकेशं लीलयैव वहन्ययौ ॥ १ ॥ ततश्शंखमुपाध्मासीत्स्वर्ग द्वारगतो हरिः ॥ उपतस्थुस्तथा देवास्साध्यहस्ता जनार्दनम् ॥ २ ॥ स देवैरर्चितः कृष्णो देवमातुर्निवेशनम् ॥ शिताभ्रशिखराकारं प्रविश्य ददृशेऽदितिम् ॥ ३ ॥ स तां प्रणम्य शक्रेण सह ते कुंडलोत्तमे ॥ ददौ नरकनाशं च शशंसास्यै जनार्दनः ॥ ४ ॥ ततः प्रीता जगन्माता धातारं जगतां हरिम् ॥ तुष्टावादितिरव्यग्रा कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥ ५ ॥ अदितिरुवाच ॥ नमस्ते पुंडरीकाक्ष भक्तानामभयं कर ॥ सनातनात्मन् सर्वात्मन् भूतात्मन् भूतभावन ॥ ६ ॥ प्रणेतर्मनसो बुद्धेरिंद्रियाणां गुणात्मक ॥ त्रिगुणातीत निर्द्वंद्व शुद्धसत्त्व हृदि स्थित ॥ ७ ॥ सितदीर्घादिनिश्शेषकल्पनापरिवर्जित ॥ जन्मादिभिरसंस्पृष्ट स्वप्नादिपरिवर्जित ॥ ८ ॥ संध्यारात्रिरहो भूमिर्गगनं वायु रंबु च ॥ हुताशनो मनो बुद्धिर्भूतादिस्त्वं तथाऽच्युत ॥ ९ ॥ सर्गस्थितिविनाशानां कर्त्ता कर्तृपतिर्भवान् ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिरात्ममूर्त्तिभिरीश्वर ॥ १० ॥ देवा दैत्यास्तथा यक्षा राक्षसास्सिद्धपन्नगाः ॥ कूष्मांडाश्च पिशाचाश्च गंधर्वा मनुजास्तथा ॥ ११॥ पशवश्च मृगाश्चैव पतंगाश्च सरीसृपाः ॥ वृक्षगुल्मलताबह्वयस्समस्तास्तृणजातयः ॥१२॥ स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मास्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराश्च ये ॥ देहभेदा भवान् सर्वे ये केचित्पुर्गलाश्रयाः ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रणेतरिति ॥ गुणात्मक कल्याणगुणात्मक ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्गेति ॥ कर्तृपतिः कर्तृणां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ १० ॥ देवा इति ॥ देवा इत्यादिना तृणजात इत्यंतेन भगवतो देवतिर्यगादिचतुर्विधचेतनात्मत्वमुच्यते ॥११॥ १२ ॥ स्थूला इति ॥ स्थूला इत्यादिना पुर्गलाश्रया इत्यंतेन तस्यैव तद्देहात्मकत्वमुच्यते । ये केचित्पुर्गलाश्रयाः देहभेदाः ते सर्वे भवानित्यन्वयः । पुर्गलो जीवः । यथा कौर्मे–"अहंकारोऽभिमानश्च कर्त्ता मंता च स स्मृतः ।

॥ १ ॥ तत इति ॥ उपाध्मासीत् पूरितवान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति ॥ तत्प्रवणं तदेकाग्रम् ॥ ५ ॥ नम इति ॥ सनातनात्मन् नित्यमूर्ते सर्वात्मन् सर्वांतर्यामिन् । भूतात्मन् भूतरूप भूतभावन महाभूतोत्पादक ॥ ६ ॥ प्रणेतरिति ॥ प्रणेता कर्ता गुणात्मकेत्यनेन तमसा भूतभावित्वं सत्वेन मनःप्रणेतृत्वं रजसा च बुद्धेरिंद्रियाणां च प्रणेतृत्वं समर्थ्यते । वस्तुतस्तु त्रिगुणातीत अतो निर्द्वंद्व एवंभूततया शुद्धसत्त्वानां ज्ञानिनां हृदि स्थित ॥ ७ ॥ सितेति ॥ सितदीर्घादिभिर्वर्णपरिमाणाद्याभिर्विशेषाभिः कल्पनाभिः परिवर्जित जन्मादिभिर्विकारैः असंस्पृष्ट स्वप्नाद्यवस्थाभिः परिवर्जित ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्गस्थितीति ॥ ब्रह्मादिसंज्ञाभिस्त्वमूर्तिभिः त्वमेव सृष्ट्यादीनां कर्ता । कर्तृपतिः अवांतरसृष्ट्यादिकर्तृणां दक्षादीनां पतिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्थूला इति ॥ पूर्यंति गलंति चेति पुर्गलाः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

माया तवेयमज्ञातपरमार्थातिमोहिनी ॥ अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढो निरुद्ध्यते ॥ १४ ॥ अस्वे स्वमिति भावोऽत्र यत्पुंसामुपजायते ॥ अहं ममेति भावो यत्प्रायेणैवाभिजायते ॥ संसारमातुर्मायायास्तवैतन्नाथ चेष्टितम् ॥ १५ ॥ यैस्स्वधर्मपरैर्नाथ नरैराराधितो भवान् ॥ ते तरंत्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तये ॥ १६ ॥ ब्रह्माद्यास्सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा ॥ विष्णुमाया महावर्त्तमोहांधतमसावृताः ॥ १७॥ आराध्य त्वामभीप्संते कामानात्मभवक्षयम् ॥ यदेते पुरुषा माया सैवेयं भगवंस्तव ॥ १८ ॥ मया त्वं पुत्रकामिन्या वैरिपक्षजयाय च ॥ आराधितो न मोक्षाय मायाविलसितं हि तत् ॥ १९ ॥ कौपीनाच्छादनप्राया वांछा कल्पद्रुमादपि ॥ जायते यदपुण्यानां सोपराधः स्वदोषजः ॥ २० ॥ तत्प्रसीदाखिलजगन्मायामोहकराव्यय ॥ अज्ञानं ज्ञानसद्भावभूतं भूतेश नाशय ॥ २१ ॥

आत्मा च पुर्गलो जीवो यतस्सर्वाः प्रसूतयः" इति ॥ "पूरणाद्गलनाद्देहे पुर्गलाः परमाणवः" इत्यार्हताः ॥ १३ ॥ मायेति ॥ अज्ञातपरमार्था अज्ञातः परमार्थो ब्रह्म यस्या इतोस्सा अज्ञातपरमार्था अतिमोहिनी इयं त्रिगुणात्मिका माया तव त्वदीया । मायाकार्यमाह—अनात्मनीति अस्यार्थस्य पूर्वेणान्वयः ॥१४॥ अस्वे स्वमिति ॥ अस्वे स्वमिति भावः ज्ञानमुपजायत इति यत् एतत्तव त्वदीयायाः संसारमातुर्मायायाः चेष्टितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्माद्या इति ॥ मायैव महावर्त्तः तत्कृतो मोह एवांधतमसं तेनावृताः ॥ १७ ॥ आराध्येति ॥ कामानभीप्संत इति यत् तत्तव मायैव मायाचेष्टितमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कौपीनेति ॥ कौपीनाच्छादनप्राया तद्बहुला तद्विषयेत्यर्थः । स्वदोषो दुष्कर्म ॥ २० ॥ तदिति ॥ मायया मोहो मायामोहः ज्ञानसद्भावभूतसम्यग्ज्ञानस्वरूप । ज्ञानसद्भातभूतमिति पाठे

वृद्धव्यपक्षयभाजो ये अवयवाः तदाश्रया देहभेदाः यदाहुः "पूरणाद्गलनाद्देहे पुर्गलाः परमाणवः" इति ॥ १३ ॥ अथ मायास्वरूपानुवादपूर्वकं तन्निवृत्तिं प्रार्थयते माया तवेयमित्यादिना नाशयेत्यंतेन—मायेति ॥ अज्ञातपरमार्थानां जीवानामतिमोहिनी । मोहमेवाह—अनात्मनीति ॥ १४ ॥ एतदेव स्पष्टयति अस्वे स्वमिति ॥ अहं ममेति । संसारस्य मातुर्जनन्याः तव मायायाश्चेष्टितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्माद्या इति ॥ विष्णुमायया ये महांत आवर्ताः तत्तद्देहे अहंममाभिमाननास्तेषु मोहांधतमसं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिनिवेशरूपं तेनावृताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कौपीनेति ॥ स्वदोषजः स्वकर्मजः ॥ २० ॥ तदिति ॥ ज्ञानसद्भावभूतं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नमस्ते चक्रहस्ताय शार्ङ्गहस्ताय ते नमः ॥ नंदहस्ताय ते विष्णो शंखहस्ताय ते नमः ॥ २२ ॥ एतत्पश्यामि ते रूपं स्थूलांचिह्नोपलक्षितम् ॥ न जानामि परं यत्ते प्रसीद परमेश्वर ॥ २३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अदित्यैवं स्तुतो विष्णुः प्रहस्याह सुरारणिम् ॥ माता देवि त्वमस्माकं प्रसीद वरदा भव ॥ २४ ॥ अदितिरुवाच ॥ एवमस्तु यथेच्छा ते त्वमशेषैस्सुरासुरैः ॥ अजेयः पुरुषव्याघ्र मर्त्यलोके भविष्यसि ॥ २५ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः कृष्णस्य पत्नी च शक्रेण सहितादितिम् ॥ सत्यभामा प्रणम्याह प्रसीदेति पुनःपुनः ॥ २६ ॥ अदितिरुवाच ॥ मत्प्रसादान्न ते सुभ्रु जरा वैरूप्यमेव वा ॥ भविष्यत्यनवद्यांगि सुस्थिरं नव यौवनम् ॥ २७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अदित्या तु कृतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ॥ यथावत्पूजयामास बहुमानपुरस्सरम् ॥ २८ ॥ शची च सत्यभामायै पारिजातस्य पुष्पकम् ॥ न ददौ मानुषीं मत्वा स्वयं पुष्पैरलंकृता ॥ २९ ॥ ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ॥ देवोद्यानानि हृद्यानि नंदनादीनि सत्तम ॥ ३० ॥ ददर्श च सुगंधाढ्यं मंजरीपुंजधारिणम् ॥ नित्याह्लादकरं ताम्रबालपल्लवशोभितम् ॥ ३१ ॥ मथ्यमानेऽमृते जातं जातरूपोपमत्वचम् ॥ पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ३२ ॥ तुतोष परमप्रीत्या तरुराजमनुत्तमम् ॥ तं दृष्ट्वा प्राह गोविंदं सत्यभामा द्विजोत्तम ॥ कस्मान्न द्वारकामेष नीयते कृष्ण पादपः ॥ ३३ ॥ यदि चेत्त्वद्वचः सत्यं त्वमत्यर्थं प्रियेति मे ॥ मद्गेहनिष्कुटार्थाय तदयं नीयतां तरुः ॥ ३४ ॥ न मे जांबवती तादृगभीष्टा न च रुक्मिणी ॥ सत्ये यथा त्वमित्युक्तं त्वया कृष्णासकृत्प्रियम् ॥ ३५ ॥ सत्यं तद्यदि गोविंद नोपचारकृतं मम ॥ तदस्तु पारिजातोऽयं मम गेहविभूषणम् ॥ ३६ ॥ बिभ्रती पारिजातस्य केशपक्षेण मंजरीम् ॥ सपत्नीनामहं मध्ये शोभेयमिति कामये ॥ ३७ ॥

स्वयमज्ञानमपि विज्ञानतयाऽवभासमानमज्ञानमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अदित्येति ॥ प्रहस्य हासेन मोहयित्वा अरणिः जन्मभूः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मत्प्रसादादिति ॥ सर्वकालमनवद्यांगी भविष्यसि ॥ २७ ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥ यदीति ॥ निष्कुटो गृहोद्यानम् ॥३४॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥

विद्वानहमित्यभिमानात्मकम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अदित्येति ॥ प्रहस्य हासेन मोहयित्वा सुरारणिं सुराणां जन्मभूमिं मातरम् ॥ २४ ॥ अदितिः मोहिता सत्युवाच एवमस्त्विति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यदीति ॥ निष्कुटार्थाय गृहोद्यानार्थम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ बिभ्रतीति ॥ केशपक्षेण केशप्रकरेण सपत्नीनां मध्ये शोभेयमिति कामये ॥ ३७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तस्स प्रहस्यैनां पारिजातं गरुत्मति ॥ आरोपयामास हरिस्तमूचुर्वनरक्षिणः ॥ ३८ ॥ भो शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् ॥ पारिजातं न गोविंद हर्त्तुमर्हसि पादपम् ॥ ३९ ॥ उत्पन्नो देवराजाय दत्तस्सोपि ददौ पुनः ॥ महिष्यै सुमहाभाग देव्यै शच्यै कुतूहलात् ॥४०॥ शचीविभूषणार्थाय देवैरमृतमंथने ॥ उत्पादितोऽयं न क्षेमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि॥४१॥ देवराजो मुखप्रेक्षी यस्यास्तस्याः परिग्रहम् ॥ मौढ्यात्प्रार्थयसे क्षेमी गृहीत्वैनं हि को व्रजेत् ॥४२॥ अवश्यमस्य देवेंद्रो निष्कृतिं कृष्ण यास्यति ॥ वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यंति चामराः ॥४३॥ तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाऽच्युत ॥ विपाककटु यत्कर्म तन्न शंसंति पंडिताः ॥४४॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ते तैरुवाचैतान् सत्यभामातिकोपिनी ॥ का शची पारिजातस्य को वा शक्रस्सुराधिपः ॥४५॥ सामान्यस्सर्वलोकस्य यद्येषोऽमृतमंथने ॥ समुत्पन्नस्तरुः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥४६॥ यथा सुरा यथैवेंदुर्यथा श्रीर्वनरक्षिणः ॥ सामान्यस्सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा द्रुमः ॥४७॥ भर्त्तृबाहुमहागर्वाद्रुणद्धचेनमथो शची ॥ तत्कथ्यतामलं क्षांत्या सत्या हारयति द्रुमम् ॥४८॥ कथ्यतां च द्रुतं गत्वा पौलोम्या वचनं मम॥सत्यभामा वदत्येतदितिगर्वोद्धताक्षरम् ॥४९॥ यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ॥ मद्भर्तुर्हरतो वृक्षं तत्कारय निवारणम् ॥ ५० ॥ जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ॥ पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥५१॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता रक्षिणो गत्वा शच्याः प्रोचुर्यथोदितम्॥ श्रुत्वा चोत्साहयामास शची चक्रं सुराधिपम् ॥५२॥ ततस्समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिम् ॥ प्रययौ पारिजातार्थमिंद्रो योद्धुं द्विजोत्तम ॥ ५३ ॥ ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधाः ॥ बभूवुस्त्रिदशास्सज्जाश्शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥ ५४ ॥ ततो निरीक्ष्य गोविंदो नागराजोपरि स्थितम् ॥ शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ५५ ॥ चकार शंखनिर्घोषं दिशश्शब्देन पूरयन् ॥ मुमोच शरसंघातान्सहस्रायुतशश्शितान् ॥ ५६ ॥ ततो दिशो नभश्चैव दृष्ट्वा शरशतैश्चितम् ॥ मुमुचुस्त्रिदशास्सर्वे ह्यस्त्रशस्त्राण्यनेकशः ॥ ५७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अवश्यमिति ॥ यास्यति करिष्यति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इत्युक्त इति । औत्सुक्यात् स्त्रियोनर्थं जनयंतीति प्रहस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२॥ अवश्यमिति ॥ निष्कृतिं यास्यति प्रतीकारं करिष्यति ॥४३॥ तदलमिति ॥ विपाककटु परिणामेऽनर्थकरम् ॥४४॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यदीति ॥ सुरानुत्थाप्य निवारणं कारय ॥५०॥५१॥५२॥५३॥ तत इति ॥ सज्जाः सन्नद्धाः ॥५४॥५५॥५६ ॥ तत इति ॥ अस्त्रं मंत्राभिमंत्रितं शस्त्रं तदितरत् ॥५७॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एकैकमस्त्रं शस्त्रं च देवैर्मुक्तं सहस्रशः ॥ चिच्छेद लीलयैवेशो जगतां मधुसूदनः ॥ ५८ ॥ पाशं सलिलराजस्य समाकृष्योरगात्पुनः ॥ चकार खंडशश्चंच्वा बालपन्नगदेहवत् ॥ ५९ ॥ यमेन प्रहितं दंडं गदाविक्षेपखंडितम् ॥ पृथिव्यां पातयामास भगवान् देवकीसुतः ॥ ॥ ६० ॥ शिबिकां च धनेशस्य चक्रेण तिलशो विभुः ॥ चकार शौरिरर्कं च दृष्टदृष्टहतौजसम् ॥ ६१ ॥ नीतोग्निश्शीततां बाणैर्द्रविता वसवो दिशः ॥ चक्रविच्छिन्नशूलाग्रा रुद्रा भुवि निपातिताः ॥ ६२ ॥ साध्या विश्वेऽथ मरुतो गंधर्व्वाश्चैव सायकैः ॥ शार्ङ्गिणा प्रेरितैरस्ता व्योम्नि शाल्मलितूलवत् ॥ ६३ ॥ गरुत्मानपि तुंडेन पक्षाभ्यां च नखांकुरैः ॥ भक्षयंस्ताडयन् देवान् दारयंश्च चचार वै ॥ ६४ ॥ ततश्शतसहस्रेण देवेंद्रमधुसूदनौ ॥ परस्परं ववर्षाते धाराभिरिव तोयदौ ॥ ६५ ॥ ऐरावतेन गरुडो युयुधे तत्र संकुले ॥ देवैस्समस्तैर्युयुधे शक्रेण च जनार्दनः ॥ ६६ ॥ भिन्नेष्वशेषबाणेषु शस्त्रेष्वस्त्रेषु च त्वरन् ॥ जग्राह वासवो वज्रं कृष्णश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ६७ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तम ॥ वज्रचक्रकरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥ ६८ ॥ क्षिप्तं वज्रमथेंद्रेण जग्राह भगवान्हरिः ॥ न मुमोच तदा चक्रं शक्रं तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६९ ॥ प्रणष्टवज्रं देवेंद्रं गरुडक्षतवाहनम् ॥ सत्यभामाब्रवीद्धीरं पलायनपरायणम् ॥ ॥ ७० ॥ त्रैलोक्येश न ते युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् ॥ पारिजातस्रगाभोगा त्वामुपस्थास्यते शची ॥ ७१ ॥ कीदृशं देवराज्यं ते पारिजातस्रगुज्ज्वलाम् ॥ अपश्यतो यथापूर्वं प्रणयाभ्यागतां शचीम् ॥ ७२ ॥ अलं शक्र प्रयासेन न व्रीडां गंतुमर्हसि ॥ नीयतां पारिजातोयं देवास्संतु गतव्यथाः ॥ ७३ ॥ पतिगर्वावलेपेन बहुमानपुरस्सरम् ॥ न ददर्श गृहं यातामुपचारेण मां शची ॥ ७४ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ शिबिकां चेति ॥ दृष्टहतौजसं दृष्टत्वादेव हतौजसम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ साध्येति ॥ अस्ता निरस्तेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ त्रैलोक्येति ॥ स्रगाभोगा आभुज्यत इत्याभोगः स्रक् आभोगो यस्यास्सा स्रगाभोगा ॥ ७१॥७२॥७३॥७४॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ साध्या इति ॥ अस्ताः निरस्ताः ॥ ६३ ॥ गरुत्मानिति ॥ तुंडेन वक्त्रेण भक्षयन् पक्षाभ्यां ताडयन् नखांकुरैर्दारयन् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ सोल्लुंठनमाह—त्रैलोक्येशेत्यादित्रिभिः—त्रैलोक्येशेति ॥ पारिजातस्य स्रजो मालाः ताभिर्म्यासाः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एवं सति किमर्थं तर्हि निग्रहः कृतस्तत्राह पतीत्यादित्रिभिः—पतीति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्त्रीत्वादगुरुचित्ताहं स्वभर्तृश्लाघनापरा ॥ ततः कृतवती शक्र भवता सह विग्रहम् ॥ ७५ ॥ तदलं पारिजातेन परस्वेन हृतेन मे ॥ रूपेण गर्विता सा तु भर्त्रा का स्त्री न गर्विता ॥७६॥ श्रीपराशर उवाच॥ इत्युक्तो वै निववृते देवराजस्तया द्विज ॥ प्राह चैनामलं चंडि सख्युः खेदोक्तिविस्तरैः ॥७७॥ इंद्र उवाच ॥ न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्त्ताखिलस्य यः ॥ जितस्य तेन मे व्रीडा जायते विश्वरूपिणा ॥७८॥ यस्माज्जगत्सकलमेतदनादिमध्याद्यस्मिन्यतश्च न भविष्यति सर्वभूतात् ॥ तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन व्रीडा कथं भवति देवि निराकृतस्य ॥७९॥ सकलभुवनसूतिर्मूर्तिरल्पाल्पसूक्ष्माविदितसकलवेद्यैर्ज्ञायते यस्य नान्यैः ॥ तमजमकृतमीशं शाश्वतं स्वेच्छयैनं जगदुपकृतिमर्त्यं को विजेतुं समर्थः ॥ ८० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे त्रिंशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः ॥ प्रहस्य भावगंभीरमुवाचेंद्रं द्विजोत्तम ॥ १ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ देवराजो भवानिंद्रो वयं मर्त्या जगत्पते ॥ क्षंतव्यं भवतैवेदमपराधं कृतं मम ॥ २ ॥ पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम् ॥ गृहीतोयं मया शक्र सत्यावचनकारणात् ॥ ३ ॥ वज्रं चेदं गृहाण त्वं यदत्र प्रहितं त्वया ॥ तवैवैतत्प्रहरणं शक्र वैरिविदारणम् ॥ ४ ॥ इंद्र उवाच ॥ विमोहयसि मामीश मर्त्योहमिति किं वदन् ॥ जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥ ५ ॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ इतीति ॥ हे चंडि उग्रे खेदोक्तिविस्तरैः मत्खेदविषयैरुक्तिविस्तरैः अलम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ यस्मादिति ॥ सकलं जगत् यस्माद्भवति यस्मिन् भवति यतो न भविष्यति इत्थमुद्भवादिकारणेन तेन ॥ ७९ ॥ सकलभुवनेति ॥ मूर्त्तिः रूपम् अल्पाल्पसूक्ष्मा अतिसूक्ष्मतरा ॥ ॥ ८० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ संस्तुत इति ॥ भावगंभीरं सूचितार्थगहनम् ॥ १ ॥ देवराज इति ॥ अपराधकृतं कृतापराधमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ वज्रं चेति ॥ तवैव योग्यमिति शेषः ॥ ४ ॥ विमोहयसीति ॥ पत्या यो गर्वस्तन्निमित्तेन अवलेपेन मदेन पतिगर्वावलेपेन ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तदलमिति ॥ पतिगर्वावलेपं शच्या दोषमुद्भाव्य स्वभर्तृश्लाघनापरामिति वदंत्याः स्वस्या अपि तया साम्यमापन्नं परिहरति रूपेण गर्वितेति ॥ ७६ ॥ इत्युक्त इति ॥ चंडि उग्रे सख्युः मित्रभूतस्य मम खेदहेतुभिरुक्तिविस्तरैरलम् ॥ ७७ ॥ न व्रीडां गंतुमर्हसीति यदुक्तं तत्राह—न चापीति त्रिभिः ॥ ७८ ॥ यस्मादिति ॥ यस्मादुपादानकारणभूतात् जगदभूत् न भविष्यति चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ सकलभुवनेति ॥ अकृतमीशं स्वतस्सिद्धमीशम् ईश्वरं न तु कर्मनिमित्तमैश्वर्यं तस्येत्यर्थः । जगदुपकृतये स्वेच्छया मर्त्यं मर्त्यावतारम् ॥ ८० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥१॥२॥ पारिजातेति ॥ उचितास्पदं यथोचितं स्थानम् ॥३॥४॥ विमोहयसीति ॥ यथा दृष्टमात्ररूपं त्वां जानीमः न तु तव सूक्ष्मरूपविदः॥५॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

योऽसि सोऽसि जगत्त्राणप्रवृत्तौ नाथ संस्थितः ॥ जगतश्शल्यनिष्कर्षं करोष्यसुरसूदन ॥ ६ ॥ नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण द्वारवतीं पुरीम् ॥ मर्त्यलोके त्वया त्यक्ते नायं संस्थास्यते भुवि ॥ ७ ॥ देवदेव जगन्नाथ कृष्ण विष्णो महाभुज ॥ शंखचक्रगदापाणे क्षमस्वैतद्व्यतिक्रमम् ॥ ८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा च देवेंद्रमाजगाम भुवं हरिः ॥ प्रसक्तैस्सिद्धगंधर्वैस्तूयमानस्सुरर्षिभिः ॥ ९ ॥ ततश्शंखमुपाध्माय द्वारकोपरि संस्थितः ॥ हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ॥ १० ॥ अवतीर्याथ गरुडात्सत्यभामा सहायवान् ॥ निष्कुटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥ ११ ॥ यमभ्येत्य जनस्सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ वास्यते यस्य पुष्पो त्थगंधेनोर्वी त्रियोजनम् ॥१२॥ ततस्ते यादवास्सर्वे देहबंधानमानुषान् ॥ ददृशुः पादपे तस्मिन् कुर्वतो मुखदर्शनम् ॥ १३ ॥ किंकरैस्स मुपानीतं हस्त्यश्वादि ततो धनम् ॥ विभज्य प्रददौ कृष्णो बांधवानां महामतिः ॥ १४ ॥ कन्याश्च कृष्णो जग्राह नरकस्य परिग्र हान् ॥ १५ ॥ ततः काले शुभे प्राप्ते उपयेमे जनार्दनः ॥ ताः कन्या नरकेणासन्सर्वतो यास्समाहृताः ॥ १६ ॥ एकस्मिन्नेव गोविंदः काले तासां महामुने ॥ जग्राह विधिवत्पाणीन्पृथग्गेहेषु धर्मतः ॥ १७ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि शतमेकं ततोधिकम् ॥ तावंति चक्रे रूपाणि भगवान् मधुसूदनः ॥ १८ ॥ एकैकमेव ताः कन्या मेनिरे मधुसूदनः ॥ ममैव पाणिग्रहणं मैत्रेय कृतवानिति ॥ १९ ॥ निशासु च जगत्स्रष्टा तासां गेहेषु केशवः ॥ उवास विप्र सर्वासां विश्वरूपधरो हरिः ॥ २० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांश एकत्रिंशो ऽध्यायः ॥ ३१ ॥

नैव सूक्ष्मविदः सूक्ष्मरूपं न विद्मः ॥ ५ ॥ य इति ॥ शल्यनिष्कर्षं कंटकोद्धारम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तथेति ॥ प्रसक्तैरनुबद्धैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत इति ॥ मुखदर्शनम् अभिमुखदर्शनम् । अमानुषान् प्राचीनान् । ददृशुः ज्ञातवंतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ कन्याश्चेति ॥ परिग्रहान् स्वभू तान् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांश एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ छ ॥

योसीति ॥ शल्यनिष्कर्षं कंटकोद्धारम् ॥ ६ ॥ नीयतामिति ॥ न च ममाप्यत्यंतकोपाय पारिजातवियोग इत्याह–मर्त्यलोक इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ तथेति ॥ प्रसक्तैरनुषक्तैः अनुगच्छद्भिः सिद्धादिभिः स्तूय मानः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यमिति ॥ पौर्विकीं पूर्वजन्मसंबंधिनीम् ॥ १२ ॥ तत इति ॥ अमानुषान् स्वदेहान् देवाकारान् ददृशुः, तत्र जातिस्मरत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ कन्या इति ॥ परिग्रहान् विवाहार्थम वरुद्धाः कन्याः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांश एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ प्रद्युम्नाद्या हरेः पुत्रा रुक्मिण्यां कथितास्तव ॥ भानुभौमेरिकाद्यांश्च सत्यभामा व्यजायत ॥ १ ॥ दीप्ति मत्ताम्रपक्षाद्या रोहिण्यां कथिता हरेः ॥ बभ्रुवुर्जाम्बवत्यां च सांबाद्या बाहुशालिनः ॥ २ ॥ तनया भद्रविंदाद्या नाग्नजित्यां महाबलाः ॥ संग्रामजित्प्रधानास्तु शैब्यायां च हरेस्सुताः ॥ ३ ॥ वृकाद्याश्च सुता माद्र्यां गात्रवत्प्रमुखान्सुतान् ॥ अवाप लक्ष्मणा पुत्रा न्कालिंद्याश्च श्रुतादयः ॥ ४ ॥ अन्यासां चैव भार्याणां समुत्पन्नानि चक्रिणः ॥ अष्टायुतानि पुत्राणां सहस्राणि शतं तथा ॥ ५ ॥ प्रद्युम्नः प्रथमस्तेषां सर्वेषां रुक्मिणीसुतः ॥ प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूद्वज्रस्तस्मादजायत ॥ ६ ॥ अनिरुद्धो रणेऽरुद्धो बलेः पौत्रीं महाबलः ॥ उषां बाणस्य तनयामुपयेमे द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ यत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशंकरयोर्महत् ॥ छिन्नं सहस्रं बाहूनां यत्र बाणस्य चक्रिणा ॥ ८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ कथं युद्धमभूद्वह्मन्नुषार्थे हरकृष्णयोः ॥ कथं क्षयं च बाणस्य बाहूनां कृतवान्हरिः ॥ ९ ॥ एतत्सर्वं महाभाग ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ महत्कौतूहलं जातं कथां श्रोतुमिमां हरेः ॥ १० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ उषा बाणसुता विप्र पार्वतीं सह शंभुना ॥ क्रीडंतीमुपलक्ष्योच्चैः स्पृहां चक्रे तदाश्रयाम् ॥ ११ ॥ ततस्सकलचित्तज्ञा गौरी तामाह भामिनीम् ॥ अलमत्यर्थतापेन भर्त्रा त्वमपि रंस्यसे ॥ १२ ॥ इत्युक्ता सा तया चक्रे कदेति मतिमात्मनः ॥ को वा भर्त्ता ममेत्याह पुनस्तामाह पार्वती ॥ १३ ॥ पार्वत्युवाच ॥ वैशाखशुक्लद्वादश्यां स्वप्ने योभि भवं तव ॥ करिष्यति स ते भर्त्ता राजपुत्रि भविष्यति ॥ १४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ तस्यां तिथावुषास्वप्ने यथा देव्या समीरितम् ॥ तथैवा भिभवं चक्रे कश्चिद्रागं च तत्र सा ॥ १५ ॥ ततः प्रबुद्धा पुरुषमपश्यंती समुत्सुका ॥ क्व गतोसीति निर्लज्जा मैत्रेयोक्तवती सखीम् ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ तनया इति ॥ अत्राष्टप्रधानमहिषीमध्ये शैब्यानामप्रवेशः प्रख्यातपुत्रवतीप्रस्तावात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अन्यासां चेति ॥ अत्र अयुतसहस्रशतशब्दैः प्रत्येकमष्टशब्दः संबध्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनिरुद्ध इति ॥ रणेरुद्ध इत्यत्र अरुद्ध इति पदच्छेदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ उषेति ॥ यत्र उपवने । तदाश्रयां भर्तृक्रीडाविषयाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वैशाखेति ॥ अभिभवं प्रधर्षणम् ॥ १४ ॥ तस्यामिति ॥ उषास्वप्ने उषायाः स्वप्ने अभिभवं चक्रे ॥ १५ ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तपुत्रानुवादपूर्वकं हरेस्सर्वान्पुत्रानाह—प्रद्युम्नाद्या इत्यादिपंचभिः ॥ १ ॥ २ ॥ तनया इति ॥ शैब्यायां मित्रविंदायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अनिरुद्धस्य विवाहांतरं तावद्वक्तुं प्रद्युम्नाद्यनुवादः । प्रद्युम्न इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्विवाहे युद्धं समभूत्, यत्र युद्धे बाणस्य बहूनां सहस्रं चक्रिणा च्छिन्नम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ उषेति ॥ तदाश्रयां स्वभर्त्रा सह क्रीडाविषयां स्पृहां चक्रे ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतीति ॥ इत्युक्ता तया गौर्या सा उषा भर्त्रा रतिरात्मनः कदा स्यादिति मतिं चक्रे ॥ १३ ॥ वैशाखेति ॥ अभिभवम् आक्रम्य संभोगम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ समुत्सुका औत्सुक्यात् कांतभ्रांत्या क्व गतोसीति सखीमेवोक्तवती ॥ १६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

बाणस्य मंत्री कुंभांडः चित्ररेखा च तत्सुता ॥ तस्यास्सख्यभवत्सा च प्राह कोयं त्वयोच्यते ॥ १७ ॥ यदा लज्जाकुला नास्यै कथयामास सा सखी ॥ तदा विश्वासमानीय सर्वमेवाभ्यवादयत् ॥ १८ ॥ विदितार्थां तु तामाह पुनश्चोषा यथोदितम् ॥ देव्या तथैव तत्प्राप्तौ यो ह्युपायः कुरुष्व तम् ॥ १९ ॥ चित्रलेखोवाच ॥ दुर्विज्ञेयमिदं वक्तुं प्राप्तुं वाऽपि न शक्यते ॥ तथापि किंचित्कर्त्तव्यमुपकारं प्रिये तव ॥ २० ॥ सप्ताष्टदिनपर्यंतं तावत्कालः प्रतीक्ष्यताम् ॥ इत्युक्त्वाभ्यंतरं गत्वा उपायं तमथाकरोत् ॥ २१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः पटे सुरान्दैत्यान्गंधर्वांश्च प्रधानतः ॥ मनुष्यांश्च विलिख्यास्यै चित्रलेखा व्यदर्शयत् ॥ २२ ॥ अपास्य सा तु गंधर्वास्तथोरगसुरासुरान् ॥ मनुष्येषु ददौ दृष्टिं तेष्वप्यंधकवृष्णिषु ॥ २३ ॥ कृष्णरामौ विलोक्यासीत्सुभ्रूर्लज्जाजडेव सा ॥ प्रद्युम्नदर्शने व्रीडादृष्टिं निन्येन्यतो द्विज ॥ २४ ॥ दृष्टमात्रे ततः कांते प्रद्युम्नतनये द्विज ॥ दृष्ट्वात्यर्थविलासिन्या लज्जा क्वापि निराकृता ॥ २५ ॥ सोयंसोयमितीत्युक्ते तया सा योगगामिनी ॥ चित्रलेखा ब्रवीदेनामुषां बाणसुतां तदा ॥ २६ ॥ चित्रलेखोवाच ॥ अयं कृष्णस्य पौत्रस्ते भर्त्ता देव्या प्रसादितः ॥ अनिरुद्ध इति ख्यातः प्रख्यातः प्रियदर्शनः ॥ २७ ॥ प्राप्नोषि यदि भर्त्तारमिमं प्राप्तं त्वयाऽखिलम् ॥ दुष्प्रवेशा पुरी पूर्वं द्वारका कृष्णपालिता ॥ २८ ॥ तथापि यत्नाद्भर्त्तारमानयिष्यामि ते सखि ॥ रहस्यमेतद्वक्तव्यं न कस्यचिदपि त्वया ॥ २९ ॥ अचिरादागमिष्यामि सहस्व विरहं मम ॥ ययौ द्वारवतीं चोषां समाश्वास्य ततः सखीम् ॥ ३० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥

बाणस्येति ॥ तस्या उषायाः । कोऽयं, पुमानिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विदितार्थामिति ॥ यथोदितं देव्या तथैव विदितार्थां तां तत्प्राप्तौ तस्य कांतस्य प्राप्तौ यो ह्युपायस्तं कुरुष्वेति आहेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अपास्येति ॥ मनुष्येषु साजात्याद्दृष्टिः यदुषु समवेषत्वेन च ॥ २३ ॥ कृष्णरामाविति ॥ कृष्णरामयोस्तु किंचित्सादृश्यात्तद्दर्शनेन सा लज्जया जडेवासीत् ॥ २४ ॥ दृष्टमात्र इति ॥ स्वमलब्धे कांते दृष्टमात्रे तस्मिन् रागाधिक्याल्लज्जा निराकृता ॥ २५ ॥ सोयमिति ॥ सोऽयंसोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाविस्मयाभ्यां वीप्सा । योगगामिनी योगविद्यया गगनगामिनी ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥

॥ १७ ॥ यदेति ॥ अभ्यवादयत् आभिमुख्येन यथावृत्तमुपामेवावादयत् कथनमकारयत् ॥ १८ ॥ विदितार्थामिति ॥ देव्या यथोदितं ते भर्ता भविष्यतीति तथैव तत्प्राप्तौ तस्य भर्तुः प्राप्तौ ॥ १९॥२०॥२१॥२२॥ अपास्येति ॥ मनुष्येषु कांतसाजात्याद्दृष्टिं ददौ तत्राप्यंधकवृष्णिषु कांतसमानवेषत्वात् ॥२३॥ कृष्णरामाविति ॥ कृष्णरामौ तु श्वशुरप्रद्युम्नसदृशौ विलोक्य लज्जया जडेवासीत् । प्रद्युम्नदर्शने तु तस्य कांतसादृश्येन श्वशुरत्वं निश्चयाद्व्रीडायुक्तां दृष्टिमन्यतो निन्ये॥२४॥२५॥ सोयमिति ॥ योगबलादाकाशगामिनी॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे द्वात्रिंशोऽध्यायः॥३२॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ बाणोपि प्रणिपत्याग्रे मैत्रेयाह त्रिलोचनम् ॥ देव बाहुसहस्रेण निर्विण्णोस्म्याहवं विना ॥ १ ॥ कच्चिन्ममैषां बाहूनां साफल्यजनको रणः ॥ भविष्यति विना युद्धं भाराय मम किं भुजैः ॥ २ ॥ श्रीशंकर उवाच ॥ मयूरध्वजभंगस्ते यदा बाण भविष्यति ॥ पिशिताशिजनानंदं प्राप्स्यसे त्वं तदा रणम् ॥३॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः प्रणम्य वरदं शंभुमभ्यागतो गृहम् ॥ सभग्नं ध्वजमालोक्य हृष्टो हर्षं पुनर्ययौ ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु योगविद्याबलेन तम् ॥ अनिरुद्धमथानिन्ये चित्रलेखा वराप्सराः ॥ ५ ॥ कन्यांतःपुरमभ्येत्य रम माणं सहोषया ॥ विज्ञाय रक्षिणो गत्वा शशंसुर्दैत्यभूपतेः ॥६॥ व्यादिष्टं किंकराणां तु सैन्यं तेन महात्मना॥ जघान परिघं घोरमादाय परवी रहा ॥७॥ हतेषु तेषु बाणोपि रथस्थस्तद्वधोद्यतः ॥ युध्यमानो यथाशक्ति यदुवीरेण निर्जितः ॥८॥ मायया युयुधे तेन स तदा मंत्रिचोदितः॥ ततस्तं पन्नगास्त्रेण बबंध यदुनंदनम् ॥ ९ ॥ द्वारवत्यां क्व यातोऽसावनिरुद्धेति जल्पताम् ॥ यदूनामाचचक्षे तं बद्धं बाणेन नारदः ॥ १० ॥ तं शोणितपुरं नीतं श्रुत्वा विद्याविदग्धया ॥ योषिता प्रत्ययं जग्मुर्यादवा नामरैरिति ॥११॥ ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रागतं हरिः ॥ बल प्रद्युम्नसहितो बाणस्य प्रययौ पुरम् ॥ १२ ॥ पुरप्रवेशे प्रमथैर्युद्धमासीन्महात्मनः ॥ ययौ बाणपुराभ्याशं नीत्वा तान्संक्षयं हरिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रिपादस्त्रिशिरा ज्वरो माहेश्वरो महान् ॥ बाणरक्षार्थमभ्येत्य युयुधे शार्ङ्गधन्वना ॥ १४ ॥ तद्भस्मस्पर्शसंभूततापः कृष्णांगसंगमात् ॥ अवाप बलदेवोपि श्रममामीलितेक्षणः ॥ १५ ॥

बाण इति ॥ अग्रे अनिरुद्धवृत्तांतात्प्राक् ॥ १ ॥ कच्चिदिति ॥ भाराय जातैः किं भुजैः॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति॥ देववचनाद्धृष्टः ध्वजभंगदर्शनाद्धर्षांतरं ययौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्वारवत्यामिति॥ अनिरुद्धेत्यार्षः संधिः॥ १० ॥ तमिति॥ नामरैरिति पारिजातनिमित्तं बद्धवैरैरमरैरनिरुद्धो हृतस्त्यादिति शंका हरिवंशोक्ता॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तद्भस्मेति ॥ तापः कृष्णांगसंगमात् अवाप बलदेवोपि । श्रममामीलितेक्षणः इति पाठः । तापः कृष्णांगसंगमात् शममिति पाठे अपिशब्दो

अथ युद्धे बाणबाहुच्छेदं वक्ष्यन् शंभोरपि तत्संमतमिति दर्शयन्नाह बाणोपीत्यादिचतुर्भिः—बाणोपीति ॥ अग्रे अनिरुद्धागमनात्प्राक् ॥ १ ॥ २ ॥ मयूरध्वजेति ॥ पिशिताशिनो मांसभुजो जनान् पिशाचादीनानंदयतीति तथा ॥ ३ ॥ तत इति ॥ शंभोर्वाक्यं श्रुत्वा हृष्टो गृहमागतस्सन् मयूरचिह्नध्वजभंगसंभवमालोक्य पुनर्हर्षं ययौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ व्यादिष्टमिति ॥ तेन बाणेन व्यादिष्टं सैन्यं परवीरहा अनिरुद्धो जघान ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्वारवत्यामिति ॥ अनिरुद्धेत्यत्रार्षस्संधिः । अनिरुद्धः क्व यात इति जल्पतामित्यर्थः ॥ १० ॥ तामिति ॥ नारदवाक्यादेव योगविद्यानिपुणया चित्रलेखया नीतं शोणितपुरे वर्तमानं श्रुत्वा अमरैर्न नीत इति प्रत्ययं निश्चयं जग्मुः । पारिजातहरणे पराजितैरमरैः प्रायशो नीतस्त्यादित्याशंकां जहुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुरप्रवेश इति ॥ प्रमथैः रुद्रपार्षदैः ॥ १३ ॥ तत इति ॥ "त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिरारक्तलोचनः" इति मंत्रलिंगात् ॥ १४ ॥ तद्भस्मेति ॥ तस्य ज्वरस्य प्रहरणभूतं यद्भस्म तस्य स्पर्शात्संभूतस्तापो यस्य बलदेवस्य तथाभूतोपि तेन तापेनैवाभीलिताक्षोपि कृष्णांगसंगमात्तदालिंगना

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्स युद्ध्यमानस्तु सह देवेन शार्ङ्गिणा ॥ वैष्णवेन ज्वरेणाशु कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६ ॥ नारायणभुजाघातपरिपीडनविह्वलम् ॥ तं वीक्ष्य क्षम्यतामस्येत्याह देवः पितामहः ॥ १७ ॥ ततश्च क्षांतमेवेति प्रोक्ता तं वैष्णवं ज्वरम् ॥ आत्मन्येव लयं निन्ये भगवान्मधुसूदनः ॥ १८ ॥ ज्वर उवाच ॥ मम त्वया समं युद्धं ये स्मरिष्यंति मानवाः ॥ विज्वरास्ते भविष्यंती त्युक्ता चैनं ययौ ज्वरः ॥ १९ ॥ ततोग्नीन्भगवान्पंच जित्वा नीत्वा तथा क्षयम् ॥ दानवानां बलं कृष्णश्चूर्णयामास लीलया ॥ २० ॥ ततस्समस्तसैन्येन दैतेयानां बलेस्सुतः ॥ युयुधे शंकरश्चैव कार्त्तिकेयश्च शौरिणा ॥ २१ ॥ हरिशंकरयोर्युद्धमतीवासीत्सुदारुणम् ॥ चुक्षुभुस्स कला लोकाश्शस्त्रास्त्रांशुप्रतापिताः ॥ २२ ॥ प्रलयोयमशेषस्य जगतो नूनमागतः ॥ मेनिरे त्रिदशास्तत्र वर्त्तमाने महारणे ॥ २३ ॥ जृंभकास्त्रेण गोविंदो जृंभयामास शंकरम् ॥ ततः प्रणेमुर्दैतेयाः प्रमथाश्च समंततः ॥ २४ ॥ जृंभाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ न शशाक ततो योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २५ ॥ गरुडक्षतवाहश्च प्रद्युम्नास्त्रेण पीडितः ॥ कृष्णहुंकारनिर्धूतशक्तिश्चापययौ गुहः ॥ २६ ॥ जृंभिते शंकरे नष्टे दैत्यसैन्ये गुहे जिते ॥ नीते प्रमथसैन्ये च संक्षयं शार्ङ्गधन्वना ॥ २७ ॥ नंदिना संगृहीताश्वमधिरूढो महारथम् ॥ बाणस्तत्राययौ योद्धुं कृष्णकार्ष्णिबलैस्सह ॥ २८ ॥ बलभद्रो महावीर्यो बाणसैन्यमनेकधा ॥ विव्याध बाणैः प्रभ्रश्य धर्मतश्चापलायत ॥ २९ ॥

न संगतः ॥ १५ ॥ तत इति ॥ कृष्णस्पर्शी ज्वरो वैष्णवेन ज्वरेण कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततश्चेति ॥ लयं सौक्ष्म्यं न नाशम् । "युवां ज्वरौ ज्वरपती पीडायां मारणे प्रभू । पीडायां तु भवानस्तु मारणे मामको ज्वरः" इति हरिवंशे भगवदुक्तेः ॥ १८ ॥ ममेति ॥ मम त्वयेत्यनेन कृष्णज्वरयुद्धस्मरणं ज्वरशांतिकरमुक्तम् । अत्र मंत्ररूपं श्लोकांतरम् । आद्यंतवंतः कवय इत्यादि आद्यंतवंतः जगतामाद्यंतकर्त्तारः ॥ १९ ॥ तत इति ॥ आद्यंतवंतः आद्यंतकर्त्तॄन् अग्नीन् पुररक्षकान् रुद्रानुचरान् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ जृंभेति ॥ जृंभो गात्रपारवश्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बलभद्र इति ॥

च्छमं स्वास्थ्यमवाप । पाठांतरे तद्भस्मस्पर्शात्संभूतपापं यत्कृष्णस्यांगं तस्य संगमात् स्पर्शाद्विलदेवोपि श्रमं तापमवापेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत इति ॥ ततः स माहेश्वरो ज्वरो विष्णोर्देहं प्रविश्य तेन सह युद्ध्यमानः तदानीमेव वैष्णवेन ज्वरेण तद्देहाद्बहिर्निस्सारितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ लयं सौक्ष्म्यं निन्ये न तु नाशं भगवतैव ज्वरद्वयकार्यावस्थापनात् । तदुक्तं हरिवंशे "युवां ज्वरौ ज्वरपती पीडायां मारणे प्रभू । पीडने तु भवानस्तु मारणे मामको ज्वरः ॥" इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति ॥ अग्नीन् आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यान् । नीत्वाद्यंतवतः क्षयमिति च पाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ हरिशंकरयोरिति ॥ शस्त्रास्त्राणामंशुभिः प्रकर्षेण तापितास्संतः ॥ २२ ॥ प्रलय इति ॥ प्रलयो नूनमागत इति मेनिरे ॥ २३ ॥ जृंभकास्त्रेणेति ॥ प्रणेशुः पलायिताः ॥ २४ ॥ जृंभाभिभूत इति ॥ जृंभाभिभूतः आलस्यव्याप्तः रथोपस्थे रथपृष्ठे ॥ २५ ॥ गरुडेति ॥ कृष्णस्य हुंकारेण निर्धूता अभिशस्ता शक्तिरायुधं यस्य सः गुहश्च अपययौ अपक्रांतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बलभद्र इति ॥ प्रभ्रष्टं प्रभ्रश्यमानं सैन्यम् अपलायत पलायनमकरोत् ॥ २९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ बाणोपि प्रणिपत्याग्रे मैत्रेयाह त्रिलोचनम् ॥ देव बाहुसहस्रेण निर्विण्णोस्म्याहवं विना ॥ १ ॥ कच्चिन्ममैषां बाहूनां साफल्यजनको रणः ॥ भविष्यति विना युद्धं भाराय मम किं भुजैः ॥ २ ॥ श्रीशंकर उवाच ॥ मयूरध्वजभंगस्ते यदा बाण भविष्यति ॥ पिशिताशिजनानंदं प्राप्स्यसे त्वं तदा रणम् ॥३॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः प्रणम्य वरदं शंभुमभ्यागतो गृहम् ॥ सभग्नं ध्वजमालोक्य हृष्टो हर्षं पुनर्ययौ ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु योगविद्याबलेन तम् ॥ अनिरुद्धमथानिन्ये चित्रलेखा वराप्सराः ॥ ५ ॥ कन्यांतःपुरमभ्येत्य रम माणं सहोषया ॥ विज्ञाय रक्षिणो गत्वा शशंसुर्दैत्यभूपतेः ॥६॥ व्यादिष्टं किंकराणां तु सैन्यं तेन महात्मना॥ जघान परिघं घोरमादाय परवी रहा ॥७॥ हतेषु तेषु बाणोपि रथस्थस्तद्वधोद्यतः ॥ युध्यमानो यथाशक्ति यदुवीरेण निर्जितः ॥८॥ मायया युयुधे तेन स तदा मंत्रिचोदितः॥ ततस्तं पन्नगास्त्रेण बबंध यदुनंदनम् ॥ ९ ॥ द्वारवत्यां क्व यातोऽसावनिरुद्धेति जल्पताम् ॥ यदूनामाचचक्षे तं बद्धं बाणेन नारदः ॥ १० ॥ तं शोणितपुरं नीतं श्रुत्वा विद्याविदग्धया ॥ योषिता प्रत्ययं जग्मुर्यादवा नामरैरिति ॥११॥ ततो गरुडमारुह्य स्मृतमात्रागतं हरिः ॥ बल प्रद्युम्नसहितो बाणस्य प्रययौ पुरम् ॥ १२ ॥ पुरप्रवेशे प्रमथैर्युद्धमासीन्महात्मनः ॥ ययौ बाणपुराभ्याशं नीत्वा तान्संक्षयं हरिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रिपादस्त्रिशिरा ज्वरो माहेश्वरो महान् ॥ बाणरक्षार्थमभ्येत्य युयुधे शार्ङ्गधन्वना ॥ १४ ॥ तद्भस्मस्पर्शसंभूततापः कृष्णांगसंगमात् ॥ अवाप बलदेवोपि श्रममामीलितेक्षणः ॥ १५ ॥

बाण इति ॥ अग्रे अनिरुद्धवृत्तांतात्प्राक् ॥ १ ॥ कच्चिदिति ॥ भाराय जातैः किं भुजैः॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति॥ देववचनाद्धृष्टः ध्वजभंगदर्शनाद्धर्षांतरं ययौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्वारवत्यामिति॥ अनिरुद्धेत्यार्षः संधिः॥ १० ॥ तमिति॥ नामरैरिति पारिजातनिमित्तं बद्धवैरैरमरैरनिरुद्धो हृतस्त्यादिति शंका हरिवंशोक्ता॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तद्भस्मेति ॥ तापः कृष्णांगसंगमात् अवाप बलदेवोपि । श्रममामीलितेक्षणः इति पाठः । तापः कृष्णांगसंगमात् शममिति पाठे अपिशब्दो

अथ युद्धे बाणबाहुच्छेदं वक्ष्यन् शंभोरपि तत्संमतमिति दर्शयन्नाह बाणोपीत्यादिचतुर्भिः—बाणोपीति ॥ अग्रे अनिरुद्धागमनात्प्राक् ॥ १ ॥ २ ॥ मयूरध्वजेति ॥ पिशिताशिनो मांसभुजो जनान् पिशाचादीनानंदयतीति तथा ॥ ३ ॥ तत इति ॥ शंभोर्वाक्यं श्रुत्वा हृष्टो गृहमागतस्सन् मयूरचिह्नध्वजभंगसंभवमालोक्य पुनर्हर्षं ययौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ व्यादिष्टमिति ॥ तेन बाणेन व्यादिष्टं सैन्यं परवीरहा अनिरुद्धो जघान ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्वारवत्यामिति ॥ अनिरुद्धेत्यत्रार्षस्संधिः । अनिरुद्धः क्व यात इति जल्पतामित्यर्थः ॥ १० ॥ तामिति ॥ नारदवाक्यादेव योगविद्यानिपुणया चित्रलेखया नीतं शोणितपुरे वर्तमानं श्रुत्वा अमरैर्न नीत इति प्रत्ययं निश्चयं जग्मुः । पारिजातहरणे पराजितैरमरैः प्रायशो नीतस्त्यादित्याशंकां जहुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुरप्रवेश इति ॥ प्रमथैः रुद्रपार्षदैः ॥ १३ ॥ तत इति ॥ "त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिरारक्तलोचनः" इति मंत्रलिंगात् ॥ १४ ॥ तद्भस्मेति ॥ तस्य ज्वरस्य प्रहरणभूतं यद्भस्म तस्य स्पर्शात्संभूतस्तापो यस्य बलदेवस्य तथाभूतोपि तेन तापेनैवाभीलिताक्षोपि कृष्णांगसंगमात्तदालिंगना

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्स युद्ध्यमानस्तु सह देवेन शार्ङ्गिणा ॥ वैष्णवेन ज्वरेणाशु कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६ ॥ नारायणभुजाघातपरिपीडनविह्वलम् ॥ तं वीक्ष्य क्षम्यतामस्येत्याह देवः पितामहः ॥ १७ ॥ ततश्च क्षांतमेवेति प्रोक्ता तं वैष्णवं ज्वरम् ॥ आत्मन्येव लयं निन्ये भगवान्मधुसूदनः ॥ १८ ॥ ज्वर उवाच ॥ मम त्वया समं युद्धं ये स्मरिष्यंति मानवाः ॥ विज्वरास्ते भविष्यंती त्युक्ता चैनं ययौ ज्वरः ॥ १९ ॥ ततोग्नीन्भगवान्पंच जित्वा नीत्वा तथा क्षयम् ॥ दानवानां बलं कृष्णश्चूर्णयामास लीलया ॥ २० ॥ ततस्समस्तसैन्येन दैतेयानां बलेस्सुतः ॥ युयुधे शंकरश्चैव कार्त्तिकेयश्च शौरिणा ॥ २१ ॥ हरिशंकरयोर्युद्धमतीवासीत्सुदारुणम् ॥ चुक्षुभुस्स कला लोकाश्शस्त्रास्त्रांशुप्रतापिताः ॥ २२ ॥ प्रलयोयमशेषस्य जगतो नूनमागतः ॥ मेनिरे त्रिदशास्तत्र वर्त्तमाने महारणे ॥ २३ ॥ जृंभकास्त्रेण गोविंदो जृंभयामास शंकरम् ॥ ततः प्रणेमुर्दैतेयाः प्रमथाश्च समंततः ॥ २४ ॥ जृंभाभिभूतस्तु हरो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ न शशाक ततो योद्धुं कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २५ ॥ गरुडक्षतवाहश्च प्रद्युम्नास्त्रेण पीडितः ॥ कृष्णहुंकारनिर्धूतशक्तिश्चापययौ गुहः ॥ २६ ॥ जृंभिते शंकरे नष्टे दैत्यसैन्ये गुहे जिते ॥ नीते प्रमथसैन्ये च संक्षयं शार्ङ्गधन्वना ॥ २७ ॥ नंदिना संगृहीताश्वमधिरूढो महारथम् ॥ बाणस्तत्राययौ योद्धुं कृष्णकार्ष्णिबलैस्सह ॥ २८ ॥ बलभद्रो महावीर्यो बाणसैन्यमनेकधा ॥ विव्याध बाणैः प्रभ्रश्य धर्मतश्चापलायत ॥ २९ ॥

न संगतः ॥ १५ ॥ तत इति ॥ कृष्णस्पर्शी ज्वरो वैष्णवेन ज्वरेण कृष्णदेहान्निराकृतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततश्चेति ॥ लयं सौक्ष्म्यं न नाशम् । "युवां ज्वरौ ज्वरपती पीडायां मारणे प्रभू । पीडायां तु भवानस्तु मारणे मामको ज्वरः" इति हरिवंशे भगवदुक्तेः ॥ १८ ॥ ममेति ॥ मम त्वयेत्यनेन कृष्णज्वरयुद्धस्मरणं ज्वरशांतिकरमुक्तम् । अत्र मंत्ररूपं श्लोकांतरम् । आद्यंतवंतः कवय इत्यादि आद्यंतवंतः जगतामाद्यंतकर्त्तारः ॥ १९ ॥ तत इति ॥ आद्यंतवंतः आद्यंतकर्त्तॄन् अग्नीन् पुररक्षकान् रुद्रानुचरान् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ जृंभेति ॥ जृंभो गात्रपारवश्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बलभद्र इति ॥

च्छमं स्वास्थ्यमवाप । पाठांतरे तद्भस्मस्पर्शात्संभूतपापं यत्कृष्णस्यांगं तस्य संगमात् स्पर्शाद्विलदेवोपि श्रमं तापमवापेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत इति ॥ ततः स माहेश्वरो ज्वरो विष्णोर्देहं प्रविश्य तेन सह युद्ध्यमानः तदानीमेव वैष्णवेन ज्वरेण तद्देहाद्बहिर्निस्सारितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ लयं सौक्ष्म्यं निन्ये न तु नाशं भगवतैव ज्वरद्वयकार्यावस्थापनात् । तदुक्तं हरिवंशे "युवां ज्वरौ ज्वरपती पीडायां मारणे प्रभू । पीडने तु भवानस्तु मारणे मामको ज्वरः ॥" इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति ॥ अग्नीन् आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यान् । नीत्वाद्यंतवतः क्षयमिति च पाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ हरिशंकरयोरिति ॥ शस्त्रास्त्राणामंशुभिः प्रकर्षेण तापितास्संतः ॥ २२ ॥ प्रलय इति ॥ प्रलयो नूनमागत इति मेनिरे ॥ २३ ॥ जृंभकास्त्रेणेति ॥ प्रणेशुः पलायिताः ॥ २४ ॥ जृंभाभिभूत इति ॥ जृंभाभिभूतः आलस्यव्याप्तः रथोपस्थे रथपृष्ठे ॥ २५ ॥ गरुडेति ॥ कृष्णस्य हुंकारेण निर्धूता अभिशस्ता शक्तिरायुधं यस्य सः गुहश्च अपययौ अपक्रांतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बलभद्र इति ॥ प्रभ्रष्टं प्रभ्रश्यमानं सैन्यम् अपलायत पलायनमकरोत् ॥ २९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आकृष्य लांगलाग्रेण मुसलेनाशु ताडितम् ॥ बलं बलेन दद्दशे बाणो बाणैश्च चक्रिणा ॥ ३० ॥ ततः कृष्णेन बाणस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥ ३१ ॥ समस्यतोरिषून्दीप्तान्कायत्राणविभेदिनः ॥ कृष्णश्चिच्छेद बाणैस्तान्बाणेन प्रहिताञ्छितान् ॥ विव्याध केशवं बाणो बाणं विव्याध चक्रधृक् ॥ ३२ मुमुचाते तथास्त्राणि बाणकृष्णौ जिगीषया ॥ परस्परक्षतिकरौ लाघवादनिशं द्विज ॥ ३३ ॥ भिद्यमानेष्वशेषेषु शरेष्वस्त्रे च सीदति ॥ प्राचुर्येण ततो बाणं हंतुं चक्रे हरिर्मनः ॥ ३४ ॥ ततोर्कशतसंघाततेजसा सदृशद्युति ॥ जग्राह दैत्यचक्रारिर्हरिश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ ३५ ॥ मुञ्चतो बाणनाशाय ततश्चक्रं मधुद्विषः ॥ नग्ना दैतेयविद्याऽभूत्कोटरी पुरतो हरेः ॥ ३६ ॥ तामग्रतो हरिर्दृष्ट्वा मीलिताक्षस्सुदर्शनम् ॥ मुमोच बाणमुद्दिश्य च्छेत्तुं बाहुवनं रिपोः ॥ ३७ ॥ क्रमेण तत्तु बाहूनां बाणस्याच्युतचोदितम् ॥ छेदं चक्रेऽसुरापास्तशस्त्रौघक्षपणादृतम् ॥ ३८ ॥

प्रभ्रश्येति धर्मतः युद्धधर्मात्प्रभ्रश्यापलायत ॥ २९ ॥ आकृष्येति ॥ बलेन चक्रिणा मुसलेन बाणैश्च पीडितं स्वबलं बाणो ददर्शेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ समस्यतोरिति ॥ समस्यतोः कृष्णबाणयोर्मध्ये कृष्णः बाणप्रहितान् तान् बाणांश्चिच्छेद ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भिद्यमानेष्विति ॥ प्राचुर्येणास्त्रे च सीदति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मुंचत इति ॥ कोटरी विद्यारूपा दैतेयकुलदेवता गौर्याश्शक्तिः । तथा माथुरे हरिवंशे "दिग्वासा देववचनात्प्रातिष्ठत्तत्र कोटरी । लंबमाना महाभागा गौरी देव्यास्तथाऽष्टमी" इति । गोमंतहरिवंशे च "शशाप चैनां भगवान्यश्च मां भक्तिसंयुतः । द्वादशाब्दं नमस्कुर्यात्तेनाभूयत्फलं महत् ॥ त्वन्नमस्करणात्तस्य तत्सर्वं नश्यतां तदा । सदा दिगंबरा भूयास्तिष्ठ वा गच्छ वाऽग्रतः ॥" इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ क्रमेणेति ॥ असुरेति असुरक्षिप्तशस्त्रौघक्षपणे आदृतम् ॥ ३८ ॥

आकृष्येति ॥ पीडितं प्रतापितं चक्रिणा च बाणैस्ताडितं स्वबलं बाणो ददृशे ददर्श ॥३०॥३१॥ समस्यतोरिति ॥ समस्यतोरित्यादिसार्धमेकं वाक्यं कायत्राणं कवचं तद्भेदकानिषूंश्च परस्परं समस्यतोः क्षिपतोः कृष्णबाणयोर्मध्ये कृष्णस्तु बाणेन प्रयुक्तान् बाणैश्चिच्छेद ॥३२॥३३॥ भिद्यमानेषु इति ॥ अस्त्रे तु प्राचुर्येण सीदति ॥ ३४ ॥ तत इति ॥ अर्कशतसंघातस्य यत्तेजस्तत्सदृशी द्युतिर्यस्य तत् । दैत्यचक्रारिः दैत्यचक्रघातुकः सुदर्शनाख्यं चक्रं जग्राह ॥ ३५ ॥ मुंचत इति ॥ कोटरी नाम दैतेयविद्या तन्मंत्रमयी कुलेदेवता ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ क्रमेणेति ॥ सुरैरपास्तस्य क्षिप्तस्य शस्त्रस्तोमस्य क्षपणे आदृतं सादरं बाहुवनम् । यद्वा असुरै

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

छिन्ने बाहुवने तत्तु करस्थं मधुसूदनः ॥ मुमुक्षुर्बाणनाशाय विज्ञातस्त्रिपुरद्विषा ॥ ३९ ॥ समुपेत्याह गोविंदं सामपूर्वमुमापतिः ॥ विलोक्य बाणं दादड्च्छेदासृक्स्रावविवर्षिणम् ॥ ४० ॥ शंकर उवाच ॥ कृष्णकृष्ण जगन्नाथ जाने त्वां पुरुषोत्तमम् ॥ परेशं परमात्मानमनादिनिधनं हरिम् ॥४१॥ देवतिर्यङ्मनुष्येषु शरीरग्रहणात्मिका ॥ लीलेयं सर्वभूतस्य तव चेष्टोपलक्षणा ॥४२॥ तत्प्रसीदाभयं दत्तं बाणस्यास्य मया प्रभो ॥ तत्त्वया नानृतं कार्यं यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४३ ॥ अस्मत्संश्रयदृप्तोयं नापराधी तवाव्यय ॥ मया दत्तवरो दैत्यस्ततस्त्वां क्षमयाम्यहम् ॥ ४४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तः प्राह गोविंदश्शूलपाणिमुमापतिम् ॥ प्रसन्नवदनो भूत्वा गतामर्षोऽसुरं प्रति ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ युष्मद्दत्तवरो बाणो जीवतामेष शंकर ॥ त्वद्वाक्यगौरवादेतन्मया चक्रं निवर्त्तितम् ॥ ४६ ॥ त्वया यदभयं दत्तं तदत्तमखिलं मया ॥ मत्तोऽविभिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि शंकर ॥ ४७ ॥ योहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ॥ मत्तो नान्यदशेषं यत्तत्त्वं ज्ञातुमिहार्हसि ॥ ४८ ॥ अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः ॥ वदंति भेदं पश्यंति चावयोरंतरं हर ॥ ४९ ॥ प्रसन्नोऽहं गमिष्यामि त्वं गच्छ वृषभध्वज ॥ ५० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ कृष्णः प्राद्युम्निर्यत्र तिष्ठति ॥ तद्गंधफणिनो नेशुर्गरुडानिलपोथिताः ॥ ॥ ५१ ॥ ततोऽनिरुद्धमारोप्य सपत्नीकं गरुत्मति ॥ आजग्मुर्द्वारकां रामकार्ष्णिदामोदराः पुरीम् ॥ ५२ ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृतस्तत्र रेमे जनार्दनः ॥ देवीभिस्सततं विप्र भूभारतरणेच्छया ॥ ५३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ देवेति ॥ देवतिर्यङ्मनुष्येषु मध्ये देवादिशरीरग्रहणात्मिका तत्तच्चेष्टाविशिष्टा तव लीलेयम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ त्वयेति ॥ मत्तोविभिन्नमात्मानमित्यत्र अविभिन्नमिति च्छेदः । योहं स त्वमितिवत् जगच्चेदं सदेवासुरमानुषमित्युक्तत्वात् इतरक्षेत्रज्ञादस्य ब्रह्मात्मकत्वेनैक्यमुच्यते न तु स्वरूपतः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अविद्येति ॥ भिन्नदर्शिनः अब्रह्मात्मकत्वेन भिन्नदर्शिनः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

रपास्तस्य क्षिप्तस्य शस्त्रौघस्य क्षपणे आदृतमिति सुदर्शनस्य विशेषणम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ त्वयेति ॥ मत्तः अविभिन्नमिति च्छेदः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मैत्रेय उवाच ॥ चक्रे कर्म महच्छौरिर्बिभ्राणो मानुषीं तनुम् ॥ जिगाय शक्रं शर्वं च सर्वान्देवांश्च लीलया॥ १॥यच्चान्यदकरोत्कर्म दिव्यचेष्टाविघात कृत् ॥ तत्कथ्यतां महाभाग परं कौतूहलं हि मे॥२॥श्रीपराशर उवाच ॥ गदतो मम विप्रर्षे श्रूयतामिदमादरात् ॥ नरावतारे कृष्णेन दग्धा वारा णसी यथा ॥ ३ ॥ पौंड्रको वासुदेवस्तु वासुदेवोऽभवद्भुवि ॥ अवतीर्णस्त्वमित्युक्तो जनैरज्ञानमोहितैः ॥ ४ ॥ स मेने वासुदेवोहमवतीर्णो महीतले ॥ नष्टस्मृतिस्ततस्सर्वं विष्णुचिह्नमचीकरत् ॥ ५ ॥ दूतं च प्रेषयामास कृष्णाय सुमहात्मने ॥ त्यक्त्वा चक्रादिकं चिह्नं मदीयं नाम चात्मनः ॥ ६ ॥ वासुदेवात्मकं मूढ त्यक्त्वा सर्वमशेषतः ॥ आत्मनो जीवितार्थाय ततो मे प्रणतिं व्रज ॥ ७ ॥ इत्युक्तस्संग्रहस्यैनं दूतं प्राह जनार्दनः ॥ निजचिह्नमहं चक्रं समुत्सृक्ष्ये त्वयीति वै॥८॥ वाच्यश्च पौंड्रको गत्वा त्वया दूत वचो मम ॥ ज्ञातस्त्वद्वाक्यसद्भावो यत्कार्यं तद्वि धीयताम् ॥ ९ ॥ गृहीतचिह्नवेषोहमागमिष्यामि ते पुरम् ॥ उत्सक्ष्यामि च तच्चक्रं निजचिह्नमसंशयम् ॥ १० ॥ आज्ञापूर्वं च यदिदमाग च्छेति त्वयोदितम् ॥ संपादयिष्ये श्वस्तुभ्यं समागम्याविलंबितम् ॥११॥ शरणं ते समभ्येत्य कर्त्तास्मि नृपते तथा॥ यथा त्वत्तो भयं भूयो न मे किंचिद्भविष्यति ॥ १२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तेपगते दूते संस्मृत्याभ्यागतं हरिः ॥ गरुत्मंतमथारुह्य त्वरितस्तत्पुरं ययौ ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ यच्चान्यदकरोदिति ॥ दिव्यचेष्टाविघातकृत् दिव्यानां शर्वादीनां चेष्टाविघातकृत् ॥ २ ॥ ३ ॥ पौंड्रक इति ॥ पौंड्रकः पुंड्रदेशेशः ॥ ४ ॥ स इति ॥ अचीकरत् अकारयत् ॥ ५ ॥ दूतं चेति ॥ इत्युक्त्वा दूतं च प्रेषयामासेति इत्युक्तो दूतेनोक्त इति तंत्रेणेति शब्दो योज्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १०॥ ॥११॥ शरणमिति ॥ शरणमित्यादि प्रणतिं व्रजेत्यस्योत्तरम् । समभ्येत्य ते शरणं हिंसां कर्त्तास्मि शीर्णाद्धि शत्रोर्न भूयो भयं भवेदिति भावगर्भम् ॥१२॥१३॥

॥ १ ॥ यच्चान्यदिति ॥ दिव्यानां दिवि भवानां देवानां चेष्टा पराक्रमः तद्विघातकृत्॥ २ ॥ ३ ॥ पौंड्रक इति ॥ पौंड्रकः पौंड्रदेशजः अज्ञानमोहितैः प्राक्तनैर्जनैर्वासुदेवोवतीर्णस्त्वमित्युक्तः ॥ ४ ॥ स इति ॥ सत्यमेवाहं वासुदेव इति स मेने ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इत्युक्त इति ॥ समुत्सक्ष्ये त्वयीति बुद्धिसन्निहितं पौंड्रकमभिसंधायोक्तं चक्रं क्षिप्त्वाहं हरिष्यामीति भावः ॥ ८ ॥ एतत्सप्तदशनाह–वाच्यश्चेत्यादिचतुर्भिः–वाच्य श्चेति ॥ त्वद्वाक्यस्य सद्भावो याथार्थ्यम् ॥ ९ ॥ गृहीतेति ॥ निजचिह्नं मम चिह्नं चक्रं त्वयि उत्सक्ष्यामि प्रयोक्ष्ये ॥ १० ॥ ११ ॥ शरणमिति ॥ ते शरणं तव पुरं समभ्येत्य त्वत्तो यथा मे भयं भूयो न भविष्यति तथा कर्तास्मि करिष्यामि । त्वां हनिष्यामीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्तु केशवोद्योगं श्रुत्वा काशीपतिस्तदा ॥ सर्वसैन्यपरीवारः पार्ष्णिग्राह उपाययौ ॥ १४ ॥ ततो बलेन महता काशीराजबलेन च ॥ पौंड्रको वासुदेवोऽसौ केशवाभिमुखो ययौ ॥ १५ ॥ तं ददर्श हरिर्दूरादुदारस्यंदने स्थितम् ॥ चक्रहस्तं गदाशार्ङ्गबाहुं पाणिगतांबुजम् ॥ १६ ॥ स्रग्धरं पीतवसनं सुपर्णरचितध्वजम् ॥ वक्षस्थले कृतं चास्य श्रीवत्सं ददृशे हरिः ॥ १७ ॥ किरीटकुंडलधरं नानारत्नोपशोभितम् ॥ तं दृष्ट्वा भावगंभीरं जहास गरुडध्वजः ॥ १८ ॥ युयुधे च बलेनास्य हस्त्यश्वबलिना द्विज ॥ निस्त्रिंशासिगदाशूलशक्तिकार्मुकशालिना ॥ १९ ॥ क्षणेन शार्ङ्गनिर्मुक्तैश्शरैरारिविदारणैः ॥ गदाचक्रनिपातैश्च सूदयामास तद्बलम् ॥ २० ॥ काशीराजबलं चैवं क्षयं नीत्वा जनार्दनः ॥ उवाच पौंड्रकं मूढमात्मचिह्नोपलक्षितम् ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पौंड्रकोक्तं त्वया यत्तु दूतवक्त्रेण मां प्रति ॥ समुत्सृजेति चिह्नानि तत्ते संप्रदयाम्यहम् ॥ २२ ॥ चक्रमेतत्समुत्सृष्टं गदेयं ते विसर्जिता ॥ गरुत्मानेष चोत्सृष्टस्समारोहतु ते ध्वजम् ॥ २३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युच्चार्य विमुक्तेन चक्रेणाऽसौ विदारितः ॥ पातितो गदया भग्नो ध्वजश्चास्य गरुत्मता ॥ २४ ॥ ततो हाहाकृते लोके काशीपुर्यधिपो बली ॥ युयुधे वासुदेवेन मित्रस्यापचितौ स्थितः ॥ २५ ॥ ततश्शार्ङ्गधनुर्मुक्तैश्छित्त्वा तस्य शिरश्शरैः ॥ काशीपुर्यां स चिक्षेप कुर्वल्लोकस्य विस्मयम् ॥ २६ ॥ हत्वा त पौंड्रकं शौरिः काशीराजं च सानुगम् ॥ पुनर्द्वारवतीं प्राप्तो रेमे स्वर्गगतो यथा ॥ २७ ॥ तच्छिरः पतितं तत्र दृष्ट्वा काशीपतेः पुरे ॥ जनः किमेतदित्याह च्छिन्नं केनेति विस्मितः ॥ २८ ॥ ज्ञात्वा तं वासुदेवेन हतं तस्य सुतस्ततः ॥ पुरोहितेन सहितस्तोषयामास शंकरम् ॥ २९ ॥ अविमुक्ते महाक्षेत्रे तोषितस्तेन शंकरः ॥ वरं वृणीष्वेति तदा तं प्रोवाच नृपात्मजम् ॥ ३० ॥ स वव्रे भगवन्कृत्या पितृहंतुर्वधाय मे ॥ समुत्तिष्ठतु कृष्णस्य त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ३१ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्रग्धरमिति ॥ सुपर्णरचितध्वजं सुपर्णरचनोपेतध्वजम् ॥ १७ ॥ किरीटेति ॥ कृत्रिममपि मत्सारूप्यं सत्यमिव भातीति भावगंभीरं जहास ॥ १८ ॥ युयुध इति ॥ हस्त्यश्वबलिना हस्त्यश्वैर्बलवता ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्युच्चार्येति ॥ चक्रेण विदारितः गदया पातितः ॥ २४ ॥ तत इति ॥ अपचितिः पूजा ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ स वव्र इत्यादि ॥ पितृहंतुः जायमानो मातुरागर्भो हंतीत्यादिमंत्रलिंगात् ॥ पित्रोररण्योर्हंतुरग्नेः कृष्णस्य

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ युयुध इति ॥ हस्तिभिरश्वैश्च बलिना निस्त्रिंशाद्यायुधैश्च शालिना श्लाघ्येन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति ॥ अपचितौ आनृण्ये स्थितस्सन् युयुधे ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तच्छिर इति ॥ किमेतत्केन वा च्छिन्नमित्याह ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ स इति ॥ पितृहंतुर्वधाय कृत्या समुत्तिष्ठत्विति वव्रे न तु हंतुमिति । किं च मत्पितृहंतुः कृष्णस्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं भविष्यतीत्युक्ते दक्षिणाग्नेरनंतरम् ॥ महाकृत्या समुत्तस्थौ तस्यैवाग्नेर्विनाशनी ॥ ३२ ॥ ततो ज्वालाकरालास्या ज्वलत्केशकपालिका ॥ कृष्णकृष्णेति कुपिता कृत्या द्वारवतीं ययौ ॥ ३३ ॥ तामवेक्ष्य जनत्रासाद्विचलल्लोचनो मुने ॥ ययौ शरण्यं जगतां शरणं मधुसूदनम् ॥ ३४ ॥ काशीराजसुतेनेयमाराध्य वृषभध्वजम् ॥ उत्पादिता महाकृत्येत्यवगम्याऽथ चक्रिणा ॥ ३५ ॥ जहि कृत्यामिमामुग्रां वह्निज्वालाजटालकाम् ॥ चक्रमुत्सृष्टमक्षेषु क्रीडासक्तेन लीलया ॥ ३६ ॥ तदग्निमालाजटिलज्वालोद्वारातिभीषणाम् ॥ कृत्यामनुजगामाशु विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ॥ ३७ ॥ चक्रप्रतापनिर्दग्धा कृत्या माहेश्वरी तदा ॥ ननाश वेगिनी वेगात्तदप्यनुजगाम ताम् ॥ ॥ ३८ ॥ कृत्या वाराणसीमेव प्रविवेश त्वरान्विता ॥ विष्णुचक्रप्रतिहतप्रभावा मुनिसत्तम ॥ ३९ ॥ ततः काशीबलं भूरि प्रमथानां तथा बलम् ॥ समस्तशस्त्रास्त्रयुतं चक्रस्याभिमुखं ययौ ॥ ४० ॥ शस्त्रास्त्रमोक्षचतुरं दग्ध्वा तद्बलमोजसा ॥ कृत्या गर्भामशेषां तां तदा वाराणसीं पुरीम् ॥ ४१ ॥ सभूभृद्भृत्यपौरां तु साश्वमातंगमानवाम् ॥ अशेषगोष्ठकोशां तां दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ४२ ॥ ज्वालापरिष्कृताशेषगृहप्राकारचत्वराम् ॥ ददाह तद्धरेश्चक्रं सकलामेव तां पुरीम् ॥ ४३ ॥ अक्षीणामर्षमत्युग्रं साध्यसाधनसस्पृहम् ॥ तच्चक्रं प्रस्फुरद्दीप्ति विष्णोरभ्याययौ करम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

कृष्णवर्णज्वालत्वेनाभिचारे ध्येयस्य मे मदीयस्य शत्रोः नाशाय कृत्या समुत्तिष्ठत्वित्यर्थः । अनंतरमेतद्विवृणोति तस्यैवाग्निर्विनाशनीति । यद्वा मे पितृहंतुः कृष्णस्य वधाय कृत्या समुत्तिष्ठत्विति ॥ ३१ ॥ एवं भविष्यतीति॥ तस्यैवाग्नेर्विनाशिनीति तस्य दक्षिणाग्नेरेव विनाशिनीति अनेन कृत्यायाः क्रौर्यमुच्यते । तस्यैवात्मविनाशिनीति पाठे तस्यैवाभिचरत एव ॥३२॥३३॥३४॥३५॥ जहीति॥ जहीत्युत्सृष्टं चक्रम् अक्षक्रीडासक्तेन भगवता ॥३६॥३७॥ चक्रप्रतापेति ॥ ननाश पलाययांबभूव 'नाशः पलायने मृत्यौ'इति वैजयंती॥ ३८॥ ३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे चतुस्त्रिंशोध्यायः॥ ३४॥

त्वत्प्रसादात् मे वधाय वधसाधनाय कृत्या समुत्तिष्ठत्वित्यर्थश्च प्रतीयते ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ शंकरेणाप्येवं भविष्यतीति तस्यास्समुत्थानमात्रमेवानुमतमिति न विरोधः ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ ज्वलत्केशं कपालं शिरो यस्यास्सा ॥ ३३ ॥ तामिति ॥ त्रासेन विचलंति लोचनानि यस्य स तथोक्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ जहीति ॥ वह्निज्वाला एव जटारूपाः संश्लिष्टाः अलकाः यस्याः सा तां जहीति चक्रमुत्सृष्टम् ॥ ३६ ॥ तांदेति ॥ अग्निमालाभिर्जटिला चासौ ज्वालानामुद्गारैः अतिभीषणा च तां तदग्निमालाजटिलम् । ज्वालोद्गार्यतिभीषणमिति पाठांतरे चक्रविशेषणम् ॥ ३७ ॥ चक्रेति ॥ ननाश अपलायत ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ स भूभृदिति ॥ भूभृद्भृत्यै राजभृत्यैः पौरैश्च सहिताम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अक्षीणेति ॥ अक्षीणामर्षम् अगतक्रोधम् अत एवात्यल्पस्य कृत्या वाराणसीदाहादुत्साध्यस्य साधनेन सस्पृहं पुनः कार्यांतरसाधनापेक्षमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ मैत्रेय उवाच ॥ भूय एवाहमिच्छामि बलभद्रस्य धीमतः ॥ श्रोतुं पराक्रमं ब्रह्मन् तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ यमुनाकर्षणादीनि श्रुतानि भगवन्मया ॥ तत्कथ्यतां महाभाग यदन्यत्कृतवान्बलः ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय श्रूयतां कर्म यद्रामेणाभवत्कृतम् ॥ अनंते नाप्रमेयेन शेषेण धरणीधृता ॥ ३ ॥ सुयोधनस्य तनयां स्वयंवरकृतक्षणाम् ॥ बलादादत्तवान्वीरस्सांबो जांबवतीसुतः ॥ ४ ॥ ततः क्रुद्धा महावीर्याः कर्णदुर्योधनादयः ॥ भीष्मद्रोणादयश्चैनं बबंधुर्युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा यादवास्सर्वे क्रोधं दुर्योधनादिषु ॥ मैत्रेय चक्रुः कृष्णश्च तान्निहंतुं महोद्यमम् ॥ ६ ॥ तान्निवार्य बलः प्राह मदलोलकलाक्षरम् ॥ मोक्ष्यंति ते मद्वचनाद्यास्याम्येको हि कौरवान् ॥ ७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ बलदेवस्ततो दृष्ट्वा नगरं नागसाह्वयम् ॥ बाह्योपवनमध्येऽभून्न विवेश च तत्पुरम् ॥ ८ ॥ बलमागतमाज्ञाय भूपा दुर्यो धनादयः ॥ गामर्घ्यमुदकं चैव रामाय प्रत्यवेदयन् ॥ ९ ॥ गृहीत्वा विधिवत्सर्वं ततस्तानाह कौरवान् ॥ आज्ञापयत्युग्रसेनस्सांबमाशु विमुंच त ॥ १० ॥ ततस्तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणादयो नृपाः ॥ कर्णदुर्योधनाद्याश्च चुक्षुभुर्द्विजसत्तम ॥ ११ ॥ ऊचुश्च कुपितास्सर्वे बाह्लिकाद्याश्च कौरवाः ॥ अराज्यार्हं यदोर्वंशमवेक्ष्य मुसलायुध ॥ १२ ॥ भोभोः किमेतद्भवता बलभद्रेरितं वचः ॥ आज्ञां कुरुकुलोत्थानां यादवः कः प्रदास्यति ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सुयोधनस्येति ॥ कृतक्षणां कृतावसराम् । आदत्तवान् आत्तवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ बलदेव इति ॥ पुरं न विवेश अपेक्षितासिद्धौ विरोद्धुम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यथा सकलबलजनकोशादिसहितां वाराणसीं विष्णुचक्रं ददाह । तथैव सर्वसहितं हस्तिनापुरं बलभद्रो गंगायां प्रक्षेतुमुद्यत इति वक्तुं तत्प्रस्तावमाह—सुयोधनस्येत्यादिना विविशुर्गजसाह्वयमित्यंतेन—सुयोधनस्येति ॥ स्वयंवरे कृतक्षणां स्वयंवरकृतक्षणां लब्धावसराम् ॥४॥५॥६॥ तानिति ॥ मदेन लोलं चपलं कलाक्षरं यथाभवत्येवं प्राह ॥ ७ ॥ बलदेव इति ॥ तत्पुरं न विवेश स्वोक्त्यनंगीकारे रणे तैर्योद्धुं तत्पुरं च गंगायां प्रक्षेतुमिच्छन् ॥ ८ ॥ बलमिति ॥ उदकं च पाद्यं च रामाय दत्तवंतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उग्रसेनोऽपि यद्याज्ञां कौरवाणां प्रदास्यति ॥ तदलं पांडुरैश्छत्रैर्नृपयोग्यैर्विडंबनैः ॥ १४ ॥ तद्गच्छ बल मा वा त्वं सांबमन्यायचेष्टितम् ॥ विमोक्ष्यामो न भवतश्चोग्रसेनस्य शासनात् ॥ १५ ॥ प्रणतिर्या कृतास्माकं मान्यानां कुकुरांधकैः ॥ न नाम सा कृता केयमाज्ञा स्वामिनि भृत्यतः ॥ १६ ॥ गर्वमारोपिता यूयं समानासनभोजनैः ॥ को दोषो भवतां नीतिर्यत्प्रीत्या नावलोकिता ॥ १७ ॥ अस्माभिरर्घो भवतो योयं बल निवेदितः ॥ प्रेम्णैतन्नैतदस्माकं कुलाद्युष्मत्कुलोचितम् ॥ १८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता कुरवः सांबं मुंचामो न हरेस्सुतम् ॥ कृतैकनिश्चयास्तूर्णं विविशुर्गजसाह्वयम् ॥ १९ ॥ मत्तः कोपेन चाघूर्णस्ततोधिक्षेपजन्मना ॥ उत्थाय पाष्ण्यां वसुधां जघान स हलायुधः ॥ २० ॥ ततो विदारिता पृथ्वी पार्ष्णिघातान्महात्मनः ॥ आस्फोटयामास तदा दिशश्शब्देन पूरयन् ॥ २१ ॥ उवाच चातिताम्राक्षो भृकुटीकुटिलाननः ॥ २२ ॥ अहो मदावलेपोयमसाराणां दुरात्मनाम् ॥ कौरवाणां महीपत्वमस्माकं किल कालजम् ॥ उग्रसेनस्य येनाज्ञां मन्यंतेऽद्यापि लंघनम् ॥ २३ ॥

उग्रसेन इति ॥ विडंबनैः हासार्हैः । विडंबितैरिति पाठे उग्रसेनेन विडंबितैरस्मच्छत्रैरलम्॥ १४॥ १५॥प्रणतिरिति॥पूर्वं कृतास्माकं या प्रणतिः सा अधुना न नाम न कृतास्तु भृत्यतः भृत्यभूतादुग्रसेनात् ॥ १६॥गर्वमिति॥नीतिर्यत्प्रीत्या नावलोकितेति नीचेष्वपि युष्मासु प्रीत्या युष्माकमुचितमवमानमकृत्वा समानासनभोजनैः अस्मत्साम्यं नयद्भिरस्माभिरेव नीतिरुपेक्षिता । प्रीतिर्यत्प्रीत्येति पाठे अस्माभिः समानासनभोजनैः युष्माकं कृता प्रीतिः एभिः प्रीत्या कृतेति नावलोकिता किं तु भीत्येति ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥अहो इति॥अस्माकं यादवानां महीपत्वं कालजं कस्मिंश्चित्काले जातं नान्वयागतमिति येनावलेपेन लंघनमतिक्रमम् । यद्वा ये

उग्रसेन इति ॥ विडंबितैरस्मदनुसरणेन धृतैर्यमानां नृपार्हैश्छत्रैरलं तान्यपहरिष्याम इति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रणतिरिति ॥ अस्माकं मान्यानां यादवैः प्रणतिरत्र न कृता चेत्तथा वास्तु नाम केयमाज्ञा स्वामिनो वयं यादवास्त्वस्मद्भृत्याः । तत आज्ञा न युक्ता किं तु विज्ञापयतीति वक्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥ गर्वमिति ॥ नीतिर्येषु प्रीत्या नावलोकितेति हीनानामतिमानो न कार्य इत्येवंभूता राजनीतिः युष्मासु प्रीत्या नावलोकिता अस्माभिर्न विचारिता अतोस्माकमेवायं दोष इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ न मुंचाम इति कृतैकनिश्चयाः कृतैकमत्याः ॥ १९ ॥ मत्त इति ॥ अधिक्षेपजन्मना तत्तिरस्कार कृतेन ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अहो इति ॥ असाराणां बलहीनानां कौरवाणां महीपतित्वं स्वतः अस्माकं तु कालजमागंतुकम् एतत्प्रसादजम् अद्यापीन्द्रादीनाज्ञापयतो मे आज्ञां न मन्यंते ना द्रियंते किं तु तल्लंघनमेव

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उग्रसेनः समध्यास्ते सुधर्मां न शचीपतिः ॥ धिङ्मानुषशतोच्छिष्टे तुष्टिरेषां नृपासने ॥२४॥ पारिजाततरोः पुष्पमंजरीर्वनिताजनः ॥ बिभर्त्ति यस्य भृत्यानां सोऽप्येषां न महीपतिः ॥२५॥ समस्तभूभृतां नाथ उग्रसेनस्स तिष्ठतु ॥ अद्य निष्कौरवामुर्वीं कृत्वा यास्यामि तत्पुरीम् ॥२६॥ कर्णंदुर्योधनं द्रोणमद्य भीष्मं सबाह्लिकम् ॥ दुश्शासनादीन्भूरिं च भूरिश्रवसमेव च ॥२७॥ सोमदत्तं शलं चैव भीमार्जुनयुधिष्ठिरान् ॥ यमौ च कौरवांश्चान्यान्हत्वा साश्वरथद्विपान् ॥२८॥ वीरमादाय तं सांबं सपत्नीकं ततः पुरीम् ॥ द्वारकामुग्रसेनादीन्गत्वा द्रक्ष्यामि बांधवान् ॥ २९॥ अथ वा कौरवावासं समस्तैः कुरुभिस्सह ॥ भागीरथ्यां क्षिपाम्याशु नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा मदरक्ताक्षः कर्षणाधोमुखं हलम् ॥ प्राकारवप्रदुर्गस्य चकर्ष मुसलायुधः ॥३१॥ आघूर्णितं तत्सहसा ततो वै हास्तिनं पुरम् ॥ दृष्ट्वा संक्षुब्धहृदयाश्चुक्षुभु स्सर्वकौरवाः ॥ ३२ ॥ रामराम महाबाहो क्षम्यतां क्षम्यतां त्वया ॥ उपसंह्रियतां कोपः प्रसीद मुसलायुध ॥ ३३ ॥ एष सांबस्सपत्नीकस्तव निर्यातितो बलात् ॥ अविज्ञातप्रभावाणां क्षम्यतामपराधिनाम् ॥ ३४ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततो निर्यातयामासुस्सांबं पत्नीसमन्वितम् ॥ निष्क्रम्य स्वपुरान्नूर्णं कौरवा मुनिपुंगव ॥ ३५ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां प्रणम्य वदतां प्रियम् ॥ क्षांतमेव मयेत्याह बलो बलवतां वरः ॥ ॥ ३६ ॥ अद्याप्याघूर्णिताकारं लक्ष्यते तत्पुरं द्विज ॥ एष प्रभावो रामस्य बलशौर्योपलक्षणः ॥ ३७ ॥ ततस्तु कौरवास्सांबं संपूज्य बलि ना सह ॥ प्रेषयामासुरुद्वाहधनभार्यासमन्वितम् ॥ ३८ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥

कौरवाः आज्ञां न मन्यंते न बहुमन्यंते किं तु लंघनं मन्यंते॥२३॥ अद्यापीति सूचितमैश्वर्यं दर्शयति उग्रसेन इत्यादिना—उग्रसेन इति॥एषां मनुष्यशतोच्छिष्टे नृपासने तुष्टिः धिगेतान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इत्युक्त्वेति ॥ कर्षणाधोमुखं कर्षणार्थमधोमुखम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे पंचत्रिंशोध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥

मन्यंते ॥ २३ ॥ अद्यापीत्यस्याभिप्रायं विवृणोति उग्रसेन इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सोमदत्तमिति ॥ यमौ नकुलसहदेवौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इत्युक्त्वेति ॥ कर्षणायाधोमुखं प्राकारवप्रदुर्गस्य मूलदेश इति शेषः । प्राकारवप्रे विन्यस्य । चकर्ष मुसलायुध इति पाठे सुगमोर्थः ॥ ३१ ॥ आघूर्णितमिति ॥ आघूर्णितं विचलितम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एष इति ॥ निर्यातितः समर्पितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ तत इति ॥ उद्वाहधनेन पारिबर्हेण भार्यया च समन्वितं प्रेषयामासुः प्रस्थापितवंतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेयैतद्बलं तस्य बलस्य बलशालिनः ॥ कृतं यदन्यत्तेनाऽभूत्तदपि श्रूयतां त्वया ॥१॥ नरकस्यासुरेंद्रस्य देवपक्षविरोधिनः ॥ सखाऽभवन्महावीर्यो द्विविदो वानरर्षभः ॥ २ ॥ वैरानुबंधं बलवान्स चकार सुरान्प्रति ॥ नरकं हतवान्कृष्णो देवराजेन चोदितः ॥ ॥ ३ ॥ करिष्ये सर्वदेवानां तस्मादेतत्प्रतिक्रियाम् ॥ यज्ञविध्वंसनं कुर्वन् मर्त्यलोकक्षयं तथा ॥ ४ ॥ ततो विध्वंसयामास यज्ञानज्ञान मोहितः ॥ बिभेद साधुमर्यादां क्षयं चक्रे च देहिनाम् ॥ ५ ॥ ददाह सवनान्देशान्पुरग्रामांतराणि च ॥ क्वचिच्च पर्वताक्षेपैर्ग्रामादीन्समचूर्णयत् ॥ ६ ॥ शैलानुत्पाट्य तोयेषु मुमोचांबुनिधौ तथा ॥ पुनश्चार्णवमध्यस्थः क्षोभयामास सागरम् ॥७॥ तेन विक्षोभितश्चाब्धिरुद्वेलो द्विज जायते ॥ प्लावयंस्तीरजान्ग्रामान्पुरादीनतिवेगवान् ॥८॥ कामरूपी महारूपं कृत्वा सस्यान्यशेषतः ॥ लुठन्भ्रमणसम्मर्दैस्संचूर्णयति वानरः ॥ ॥ ९ ॥ तेन विप्रकृतं सर्वं जगदेतदुरात्मना ॥ निस्स्वाध्यायवषट्कारं मैत्रेयासीत्सुदुःखितम् ॥ १० एकदा रेवतोद्याने पपौ पानं हलायुधः ॥ रेवती च महाभागा तथैवान्या वरस्त्रियः ॥ ११ ॥ उद्गीयमानो विलसल्ललनामौलिमध्यगः ॥ रेमे यदुकुलश्रेष्ठः कुबेर इव नंदने ॥ ॥ १२ ॥ ततस्स वानरोऽभ्येत्य गृहीत्वा सीरिणो हलम् ॥ मुसलं च चकारास्य संमुखं च विडंबनम् ॥ १३ ॥ तथैव योषितां तासां जहासाभिमुखं कपिः ॥ पानपूर्णांश्च करकाञ्चिक्षेपाहत्य वै तदा ॥ १४ ॥ ततः कोपपरीतात्मा भर्त्सयामास तं हली ॥ तथापि तमवज्ञाय चक्रे किलकिलध्वनिम् ॥ १५ ॥ ततः स्मयित्वा स बलो जग्राह मुसलं रुषा ॥ सोऽपि शैलशिलां भीमां जग्राह प्लवगोत्तमः ॥ १६ ॥

मैत्रेयेति ॥ एतद्बलं यमुनाकर्षणादिरूपम् । अन्यद्द्विविदवधादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ददाहेति ॥ ग्रामांतराणि ग्रामविशेषान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तेनेति ॥ उद्वेलो वेलामतिक्रांतः जायते ॥ ८ ॥ ९ ॥ तेनेति ॥ विप्रकृतं विनाशितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्गीयमान इति ॥ ललनामौलयः विलासिनीश्रेष्ठाः अशोकद्रुमो वा 'मौलिः किरीटे चूडायामशोके केशसंहतौ' इति निघंटुः । तदा ललनोपलक्षिताऽशोकवनांतस्थः ॥ १२ ॥ तत इति ॥ विडंबनं भ्रूनेत्रादिविकारः । सम्मुखस्येति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ मैत्रेय श्रूयतामिति यदुक्तं तदेव विवृणोति—नरकस्येति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ एकदेति ॥ रैवतको द्वारकायाः पूर्वतो गिरिः तत्संबंधिन्युद्याने ॥११॥ उद्गीयमान इति ॥ विलसल्ललनाः विलासिन्यः तासां मौलयः श्रेष्ठाः तासां मध्यगः ॥१२॥ तत इति ॥ विडंबनं भ्रूविक्षेपदंतदर्शनादिविक्रियाम् ॥ १३ ॥ तथैवेति ॥ पीयत इति पानं मदिरा तत्पूर्णान् करकान् कलशान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

चिक्षेप स च तां क्षिप्तां मुसलेन सहस्रधा ॥ विभेद यादवश्रेष्ठस्सा पपात महीतले ॥ १७ ॥ अथ तन्मुसलं चासौ समुल्लंघ्य प्लवंगमः ॥ वेगेनागत्य रोषेण करेणोरस्यताडयत् ॥१८॥ ततो बलेन कोपेन मुष्टिना मूर्ध्नि ताडितः ॥ पपात रुधिरोद्गारी द्विविदः क्षीणजीवितः ॥ १९ ॥ पतता तच्छरीरेण गिरेश्शृंगमशीर्यत ॥ मैत्रेय शतधा वज्रिवज्रेणेव विदारितम् ॥ २० ॥ पुष्पवृष्टिं ततो देवा रामस्योपरि चिक्षिपुः ॥ प्रशंसुस्ततोऽभ्येत्य साध्वेतत्ते महत्कृतम् ॥ २१ अनेन दुष्टकपिना दैत्यपक्षोपकारिणा ॥ जगन्निराकृतं वीर दिष्ट्या स क्षयमागतः ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा दिवमाजग्मुर्देवा हृष्टास्सगुह्यकाः ॥ २३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवंविधान्यनेकानि बलदेवस्य धीमतः ॥ कर्माण्यपरिमेयानि शेषस्य धरणीभृतः ॥२४॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे षट्त्रिंशोध्यायः ॥३६॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवं दैत्यवधं कृष्णो बलदेव सहायवान् ॥ चक्रे दुष्टक्षितीशानां तथैव जगतः कृते ॥१॥ क्षितेश्च भारं भगवान्फाल्गुनेन समन्वितः ॥ अवतारयामास विभुस्समस्ताक्षोहिणी वधात् ॥२॥ कृत्वा भारावतरणं भुवो हत्वाऽखिलान्नृपान् ॥ शापव्याजेन विप्राणामुपसंहृतवान्कुलम् ॥३॥ उत्सृज्य द्वारकां कृष्णस्त्यक्त्वा मानुष्यमात्मनः ॥ सांशो विष्णुमयं स्थानं प्रविवेश मुने निजम् ॥ ४ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ तत इति ॥ क्षीणजीवित इत्यनेनास्यामृतप्राशनाद्दीर्घजीवित्वं महद्धिक्कारान्नष्टमित्युक्तम् " आयुः श्रियं यशो वित्तं लोकानाशिष एव च । हंति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः" इति श्रीशुकोक्तेः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षट्त्रिंशोध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ एवमिति ॥ दुष्टक्षितीशानां वधमित्यनुषंगः ॥ १ ॥ २ ॥ कृत्वेति ॥ शापेति । उपसंहारे शापो व्याजमात्रं स्वेच्छेव हेतुः । यथोक्तम् "भवितव्यं तथा तद्धि दृष्टमेतन्महात्मना" इत्यादिना । कुलं स्वम् ॥ ३ ॥ उत्सृज्येत्यादि ॥ मानुष्यं मर्त्यदेहं सांशः संकर्षणादिः विष्णुमयं विष्णुप्रचुरम् । तत्तेजस्तद्विभूतितत्परिकरसूरिपूर्णमित्यर्थः । निजं स्थानं परमव्योम परमपदादिशब्दवाच्यं स्वासाधारणं यथा मौसले "दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयम्" इत्यादि । अत्र मानुष्यमिति विशेषणात् "ऊर्ध्वं गच्छन् व्याप्य लोकान् स्वलक्ष्म्या" इत्युक्त्वा अनंतरं दिवं प्राप्तमित्यादिना वसुप्रभृतिभिर्देवैः प्रत्युद्गमनादिकमुक्त्वा ततो राजन् भगवानुग्रधन्वेत्यादिना स्वस्थानप्रवेशमभिधाय भुजैश्चतुर्भिस्समुपेतं ममेदमिति मौसलोक्तप्रकारेण स्वासाधारण

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पततेति ॥ अशीर्यत विशीर्णमभवत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ एवमिति ॥ दुष्टक्षितीशानां वधं चक्रे ॥ १ ॥ क्षितेरिति ॥ फाल्गुनेन समन्वितः तत्सारथ्येन च क्षितेर्भारमवतारयामास ॥ २ ॥ ३ ॥ उत्सृज्येति ॥ मानुष्यं मनुष्यनाटयं सांशः बल

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ मैत्रेय उवाच ॥ स विप्रशापव्याजेन संजह्रे स्वकुलं कथम् ॥ कथं च मानुषं देहमुत्ससर्ज जनार्दनः ॥५॥ श्रीपराशर उवाच ॥ विश्वामित्रस्तथा कण्वो नारदश्च महामुनिः ॥ पिंडारके महातीर्थे दृष्ट्वा यदुकुमारकैः ॥ ६ ॥ ततस्ते यौवनोन्मत्ता भाविकार्यप्रचोदिताः ॥ सांबं जांबवतीपुत्रं भूषयित्वा स्त्रियं यथा ॥ ७ ॥ प्रश्रितास्तान्मुनीन्ऊचुः प्रणिपातपुरस्सरम् ॥ इयं स्त्री पुत्रकामा वै ब्रूत किं जनयिष्यति ॥ ८ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते विप्रलब्धाः कुमारकैः ॥ मुनयः कुपिताः प्रोचुर्मुसलं जनयिष्यति ॥९॥ सर्वयादवसंहारकारणं भुवनोत्तरम् ॥ येनाखिलकुलोत्सादो यादवानां भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्तास्ते कुमारास्तु आचचक्षुर्यथातथम् ॥ उग्रसेनाय मुसलं जज्ञे सांबस्य चोदरात् ॥ ११ ॥ तदुग्रसेनो मुसलमयश्चूर्णमकारयत् ॥ जज्ञे तदेरकाचूर्णं प्रक्षिप्तं तैर्महोदधौ ॥ १२ ॥ मुसलस्याथ लोहस्य चूर्णितस्य तु यादवैः ॥ खंडं चूर्णितशेषं तु ततो यत्तोमराकृति ॥ १३॥ तदप्यंबुनिधौ क्षिप्तं मत्स्यो जग्राह जालिभिः ॥ घातितस्योदरात्तस्य लुब्धो जग्राह तज्जराः ॥ १४ ॥ विज्ञातपरमार्थोपि भगवान्मधुसूदनः ॥ नैच्छत्तदन्यथा कर्तुं विधिना यत्समीहितम् ॥ १५ ॥ देवैश्च प्रहितो वायुः प्रणिपत्त्याह केशवम् ॥ रहस्येवमहं दूतः प्रहितो भगवन्सुरैः ॥ १६ ॥

दिव्यविग्रहवत एव गमनं ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ भाविकार्यं भविष्यत्फलकर्म तेन प्रचोदिताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिव्यज्ञानेति ॥ दिव्यज्ञानोपपन्नाः दिव्यस्य भगवदिच्छादेर्ज्ञानोपपन्नाः । यथा मौसल एव " भवितव्यं तथा तद्धि दृष्टमेतन्यहात्मना । उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम् " इत्यादि । 'कुतश्शापो मनीषिणाम् ' इत्यंतम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तदिति ॥ एरका त्रिधारः तृणविशेषः ॥ १२ ॥ मुसलस्येति ॥ तोमरमत्र बाणशल्यम् ॥ १३ ॥ तदिति ॥ जरानाम लुब्धकः ॥ १४ ॥ विज्ञातेति ॥ विधिना समीहितं स्वसंकल्पेन कृतम् ॥ १५ ॥ देवैश्चेति ॥ दूतः वायुः ॥ १६ ॥

प्रद्युम्नादिसहितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ भावि कार्यं यादवसंहारः तेन प्रचोदिताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिव्यज्ञानेति ॥ दिव्यमलौकिकं ज्ञानं तेनोपपन्नाः विप्रलब्धाः प्रतारिताः ॥ ९ ॥ १० ॥ इत्युक्ता इति ॥ उग्रसेनायाचचक्षुः न तु श्रीकृष्णाय ॥ ११ ॥ तदिति ॥ उग्रसेनोपि श्रीकृष्णमविज्ञाप्यैव स्वयं तदायसमुसलं चूर्णमकारयत् । अनेन च विनाशकाले तेषां कृष्णवैमुख्यं सूचितं तच्च चूर्णं महोदधौ क्षिप्तं तद्वेलायां लग्नम् एरकाः धारात्रयोपेतस्तृणभेदो जज्ञे । एकेन मुसलेन बहूनां परस्परं प्रहरणासंभवाच्चूर्णद्वारा तदेव बहुधा परिणतमिति भावः ॥ १२ ॥ मुसलस्येति ॥ तोमराकृति तदग्रसदृशम् ॥१३॥ तदिति ॥ अंबुनिधौ क्षिप्तम् । तदपि खंडं मत्स्यो जग्राह । ततो जालिभिः मत्स्यघातिभिः घातितस्य मत्स्यस्योदरात् जरासंज्ञो लुब्धो व्याधः जग्राह । तत्र जरदधिष्ठातृदेवतांशो यदुवंश्य एव व्याधत्वं प्राप्त इति हरिवंशे प्रसिद्धम् ॥ १४॥१५॥१६॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वस्वश्विमरुदादित्यरुद्रसाध्यादिभिस्सह ॥ विज्ञापयति शक्रस्त्वां तदिदं श्रूयतां विभो ॥ १७ ॥ भारावतरणार्थाय वर्षाणामधिकं शतम् ॥ भगवानवतीर्णोत्र त्रिदशैस्सह चोदितः ॥१८॥ दुर्वृत्ता निहता दैत्या भुवो भारोऽवतारितः ॥ त्वया सनाथास्त्रिदशा भवंतु त्रिदिवे सदा ॥१९॥ तदतीतं जगन्नाथ वर्षाणामधिकं शतम् ॥ इदानीं गम्यतां स्वर्गो भवता यदि रोचते ॥ २० ॥ देवैर्विज्ञाप्यते देव तथात्रैव रतिस्तव ॥ तत्स्थीयतां यथाकालमास्थेयमनुजीविभिः ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यत्त्वमात्थाखिलं दूत वेद्म्येतदहमप्युत ॥ प्रारब्ध एव हि मया यादवानां परिक्षयः ॥ २२ ॥ भुवो नाद्यापि भारोऽयं यादवैरनिबर्हितैः ॥ अवतार्य करोम्येतत्सप्तरात्रेण सत्वरः ॥ २३ ॥ यथा गृहीतमंभोधेर्दत्त्वाहं द्वारकाभुवम् ॥ यादवानुपसंहृत्य यास्यामि त्रिदशालयम् ॥ २४ ॥ मनुष्यदेहमुत्सृज्य संकर्षणसहायवान् ॥ प्राप्त एवास्मि मंतव्यो देवेंद्रेण तथाऽमरैः ॥ २५ ॥ जरासंधादयो येऽन्ये निहता भारहेतवः ॥ क्षितेस्तेभ्यःकुमारोऽपि यदूनां नापचीयते ॥ २६ ॥ तदेतं सुमहाभारमवतार्य क्षितेरहम् ॥ यास्याम्यमरलोकस्य पालनाय ब्रवीहि तान् ॥ २७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन देवदूतः प्रणम्य तम् ॥ मैत्रेय दिव्यया गत्या देवराजांतिकं ययौ ॥२८॥ भगवानप्यथोत्पातान्दिव्यभौमांतरिक्षजान् ॥ ददर्श द्वारकापुर्य्यां विनाशाय दिवानिशम् ॥ २९ ॥

॥ १७ ॥ भारावतरणार्थायेति ॥ अवतीर्णो वर्षाणामधिकं शतमत्र स्थित इति शेषः ॥ १८ ॥ १९॥२०॥२१॥२२॥ भुव इति ॥ भुवो भारो नाद्याप्यवतारित इति शेषः । एतद्वचनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जरासंधादय इति ॥ क्षितेर्भारहेतवो येऽन्ये जरासंधादयो निहताः तेभ्यः यदूनां संबंधी शिशुरपि नापचितो युद्धे । कुमार इति पाठे तेभ्योप्यधिको यदूनां संबंधि कुमारः भूमारः न क्षीयते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ भगवानिति ॥ ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्य उत्पातः उल्कादिपातनि

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तदिति ॥ अधिकं पंचविंशत्याधिकं शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशाधिकमिति शुकोक्तेः ॥ २० ॥ देवैरिति ॥ यथाकालं स्वकार्यसिद्धौ सत्याम् ॥ २१ ॥ यदिति ॥ ब्रह्म शापमिषेण मयैव प्रारब्धः ॥ २२ ॥ किमर्थं यादवक्षयः प्रातस्तत्राह—भुव इति ॥ अनिबर्हितैः असंहृतैः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मनुष्यदेहमिति ॥ प्राप्त एवास्मीति मंतव्यः ॥ २५ ॥ जरासंधेति ॥ यदूनां कुमारोपि बालोपि तेभ्यो नापचीयते न्यूनो न भवति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ भगवानिति ॥ भगवानपि स्वयमेव सृष्टानुत्पातान् ददर्श । तत्र दिव्या उत्पाताः ग्रहयुद्धादयः भौमाः भूकंपादयः आंतरिक्षाः दिग्दाहोल्कापाता

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तान्दृष्ट्वा यादवानाह पश्यध्वमतिदारुणान् ॥ महोत्पाताञ्छमायैषां प्रभासं याम मा चिरम् ॥ ३० ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एवमुक्ते तु कृष्णेन यादवप्रवरस्ततः ॥ महाभागवतः प्राह प्रणिपत्योद्धवो हरिम् ॥ ३१ ॥ भगवन्यन्मया कार्यं तदाज्ञापय साम्प्रतम् ॥ मन्ये कुलमिदं सर्वं भगवान्संहरिष्यति ॥ ३२ ॥ नाशायास्य निमित्तानि कुलस्याच्युत लक्षये ॥ ३३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छ त्वं दिव्यया गत्या मत्प्रसादसमुत्थया ॥ यद्बदर्याश्रमं पुण्यं गंधमादनपर्वते ॥ नरनारायणस्थाने तत्पवित्रं महीतले ॥ ३४ ॥ मन्मना मत्प्रसादेन तत्र सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ अहं स्वर्गं गमिष्यामि ह्युपसंहृत्य वै कुलम् ॥ ३५ ॥ द्वारकां च मया त्यक्तां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ मद्देश्म चैकं मुक्त्वा तु भयान्मत्तो जलाशये ॥ तत्र सन्निहितश्चाहं भक्तानां हितकाम्यया ॥ ३६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तः प्रणिपत्यैनं जगामाशु तपोवनम् ॥ नरनारायणस्थानं केशवेनानुमोदितः ॥ ३७ ॥ ततस्ते यादवास्सर्वे रथानारुह्य शीघ्रगान् ॥ प्रभासं प्रययुस्सार्द्धं कृष्णरामादिभिर्द्विज ॥ ३८ ॥ प्रभासं समनुप्राप्ताः कुकुरांधकवृष्णयः ॥ चक्रुस्तत्र महापानं वासुदेवेन चोदिताः ॥ ३९ ॥ पिबतां तत्र चैतेषां संघर्षेण परस्परम् ॥ अतिवादेंधनो जज्ञे कलहाग्निः क्षयावहः ॥ ४० ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्वंस्वं वै भुंजतां तेषां कलहः किंनिमित्तकः ॥ संघर्षो वा द्विज श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि॥४१॥श्रीपराशर उवाच ॥ मृष्टं मदीयमन्नं ते न मृष्टमिति जल्पताम् ॥ मृष्टामृष्टकथा जज्ञे संघर्षकलहौ ततः॥४२॥ ततश्चान्योन्यमभ्येत्य क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ जघ्नुः परस्परं ते तु शस्त्रैर्दैवबलात्कृताः ॥४३॥ क्षीणशस्त्राश्च जगृहुः प्रत्यासन्नामथैरकाम् ॥४४॥

घातपरिवेषादिरांतरिक्षः चरस्थिरजो भौमः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इत्युक्त इति ॥ अनुमोदितः तत्त्वोपदेशपादुकाप्रदानादिनाऽनुग्रहीतः ॥ यादवत्त्वेपि भगवत्स्वातंत्र्यप्रदर्शनार्थं सात्वतविद्यासंतानायोद्धवो राजसंतानाय वज्रश्च शेषितौ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

दयः ॥ २९ ॥ द्वारकायां मरणे आधिकारिकदेवांशानां यादवानामेव मुक्तिस्स्यादिति विशिष्टलोकावाप्तिसाधनं प्रभासं गंतुं प्ररोचयन्नाह—तानिति ॥ एषामुत्पातानां शमाय उपशमनार्थं प्रभासं याम गच्छाम ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इत्युक्त इति ॥ अनुमोदितः तत्त्वज्ञानोपदेशेनानुगृहीतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पिवतामिति ॥ संघर्षेण स्पर्धया अतिवादः अधिक्षेपः स एवेंधनम् उद्दीपको यस्य सः कलहरूपोग्निर्जज्ञे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत इति ॥ दैवबलात्कृताः कृष्णविमोहिताः ॥ ४३ ॥ क्षीणशस्त्रा इति ॥ एरकां मुसलचूर्णजातां श्रीकृष्णेन पुरैव प्रभासप्राप्ते उत्पादितत्वात्प्रत्यासन्नाम् ॥ ४४ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एरका तु गृहीता वै वज्रभूतेव लक्ष्यते ॥ तया परस्परं जघ्नुस्सप्रहारे सुदारुणे ॥ ४५ ॥ प्रद्युम्नसांबप्रमुखाः कृतवर्माथ सात्यकिः ॥ अनिरुद्धादयश्चान्ये पृथुर्विपृथुरेव च ॥ ४६ ॥ चारुवर्मा चारुकश्च तथाक्रूरादयो द्विज ॥ एरकारूपिभिर्वज्रैस्ते निजघ्नुः परस्परम् ॥ ४७ ॥ निवारयामास हरिर्यादवांस्ते च केशवम् ॥ सहायं मेनिरेरीणां प्राप्तं जघ्नुः परस्परम् ॥ ४८ ॥ कृष्णोऽपि कुपितस्तेषामेरकामुष्टिमाददे ॥ वधाय सोपि मुसलं मुष्टिर्लौहमभूत्तदा ॥ ४९ ॥ जघान तेन निश्शेषान्यादवानाततायिनः ॥ जघ्नुस्ते सहसाभ्येत्य तथाऽन्येपि परस्परम् ॥ ५० ॥ ततश्चार्णवमध्येन जैत्रोऽसौ चक्रिणो रथः ॥ पश्यतो दारुकस्याथ प्रायादश्वैर्धृतो द्विज ॥ ५१ ॥ चक्रं गदा तथा शार्ङ्गं तूणी शंखोसिरेव च ॥ प्रदक्षिणं हरिं कृत्वा जग्मुरादित्यवर्त्मना ॥ ५२ ॥ क्षणेन नाभवत्कश्चिद्यादवानामघातितः ॥ ऋते कृष्णं महात्मानं दारुकं च महामुने ॥ ५३ ॥ चंक्रम्यमाणौ तौ रामं वृक्षमूले कृतासनम् ॥ ददृशाते मुखाच्चास्य निष्क्रामंतं महोरगम् ॥ ५४ ॥ निष्क्रम्य स मुखात्तस्य महाभोगो भुजंगमः ॥ प्रययावर्णवं सिद्धैः पूज्यमानस्तथोरगैः ॥ ५५ ॥ ततोर्ण्यमादाय तदा जलधिस्संमुखं ययौ ॥ प्रविवेश ततस्तोयं पूजितः पन्नगोत्तमैः ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वा बलस्य निर्याणं दारुकं प्राह केशवः ॥ इदं सर्वं समाचक्ष्व वसुदेवोग्रसेनयोः ॥ ५७ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ निवारयामासेति ॥ माध्यस्थ्यात्केशवो युध्यमानान् निवारयामास ते च तम् । अरीणां स्वविपक्षाणां सहायं प्राप्तं मेनिरे अतस्तमनादृत्यान्योन्यं च जघ्नुः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ जघानेति ॥ आततायी वधोद्यतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एरकेति ॥ संप्रहारे युद्धे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ निवारयामासेति ॥ ते निवार्यमाणा यादवाः केशवम् अरीणां स्वप्रतिपक्षाणां सहायं प्राप्तं मेनिरे । अतस्तद्वाक्यमनादृत्य परस्परं जघ्नुः ॥ ४८ ॥ कृष्ण इति ॥ सोप्येकामुष्टिः तदा पुनर्लौहमयमुसलमिवासीत् ॥ ४९ ॥ जघानेति ॥ आततायिनः स्ववधे प्रवृत्तान् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ चंक्रम्यमाणाविति ॥ चंक्रम्यमाणौ तत्र तत्र भ्रमंतौ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निर्याणं बलभद्रस्य यादवानां तथा क्षयम् ॥ योगे स्थित्वाहमप्येतत्परित्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ ५८ ॥ वाच्यश्च द्वारकावासी जनस्सर्वस्तथाहुकः ॥ यथेमां नगरीं सर्वां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥५९॥ तस्माद्भवद्भिस्सर्वैस्तु प्रतीक्ष्यो ह्यर्जुनागमः ॥ न स्थेयं द्वारकामध्ये निष्क्रांते तत्र पांडवे ॥६०॥ तेनैव सह गंतव्यं यत्र याति स कौरवः ॥ ६१ ॥ गत्वा च ब्रूहि कौंतेयमर्जुनं वचनान्मम ॥ पालनीयस्त्वया शक्त्या जनोऽयं मत्परिग्रहः ॥ ॥ ६२ ॥ त्वमर्जुनेन सहितो द्वारवत्यां तथा जनम् ॥ गृहीत्वा याहि वज्रश्च यदुराजो भविष्यति ॥ ६३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तो दारुकः कृष्णं प्रणिपत्य पुनःपुनः ॥ प्रदक्षिणं च बहुशः कृत्वा प्रायाद्यथोदितम् ॥ ६४ ॥ स च गत्वा तदाचष्ट द्वारकायां तथाऽर्जुनम् ॥ आनिनाय महाबुद्धिर्वज्रं चक्रे तथा नृपम् ॥ ६५ ॥ भगवानपि गोविंदो वासुदेवात्मकं परम् ॥ ब्रह्मात्मनि समारोप्य सर्वभूतेष्वधारयत् ॥ निष्प्रपंचे महाभाग संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ तुर्यावस्थसलीलं च शेतेस्म पुरुषोत्तमः ॥ ६६ ॥ संमानयन्द्विजवचो दुर्वासा यदुवाच ह ॥ योगयुक्तोऽभवत्पादं कृत्वा जानुनि सत्तम ॥ ६७ ॥ आययौ स जरानाम तदा तत्र स लुब्धकः ॥ मुसलावशेषलोहैकसायकन्यस्ततोमरः ॥ ६८ ॥

निर्याणमिति ॥ योगेन देहत्यागो लोकसंग्रहार्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ स चेति ॥ द्वारवत्यां स्थितमिति शेषः ॥ ॥ ६५ ॥ भगवानपीति ॥ सर्वभूतेषु स्थितमत एव वासुदेवात्मकं ब्रह्म आत्मन्यधारयत् आत्मानं ब्रह्म अभावयत् इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ संमानयन्निति ॥ द्विजवचः विप्रशापवचः दुर्वासा यदुवाच तच्च संमानयन् पादं लुब्धकदृश्यं स्वस्तिकासनेन जानुनि कृत्वा योगं चक्रे । श्रीकृष्णो हि मदुच्छिष्टेन सर्वांगं लिंपेदिति दुर्वाससो वचनात् विप्रोच्छिष्टं पादेन न स्पष्टव्यमिति पादवर्जं सर्वांगे लिप्ते पादौ न लिप्ताविति क्रुद्धेन दुर्वाससा तत्रैव पादे विद्धो भवेति शप्त इत्युक्तं भारते॥६७॥आययाविति॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ भगवानिति ॥ आत्मनि समारोप्य ब्रह्मैवाहमिति ध्यात्वा तमात्मानं सर्वभूतेष्वधारयत् सर्वभूतान्यप्यहमेवेति दध्याविति्यर्थः । एतच्चाप्रच्युतब्रह्मभावे भवति लोकसंग्रहमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ ६६ ॥ संमानयन्निति ॥ दुर्वासा यदुवाच तद्विज्ञस्सम्मानयन् जानुनि पादं कृत्वा स्वस्तिकासने उपविश्य योगयुक्तोऽभवत् । एवं किल भारते कदाचित्तमुन्मत्तवेषं दुर्वाससमतिथिं भगवान् पूजयामास । तदाज्ञया स्वांगं पादवर्जं तदुच्छिष्टेनालिंपत् तदा कुपितस्स प्राह तव पादतलं मर्म भविष्यतीति । तदेतद्वाक्यं संमानयितुं तथोपविष्ट इति ॥ ६७ ॥ आययाविति ॥ मुसलावशेषलोहमेव

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स तत्पादं मृगाकारमवेक्ष्यारादवस्थितः ॥ तले विव्याध तेनैव तोमरेण द्विजोत्तम ॥ ६९ ॥ ततश्च ददृशे तत्र चतुर्बाहुधरं नरम् ॥ प्रणिपत्त्याह चैवैनं प्रसीदेति पुनःपुनः ॥ ७० ॥ अजानता कृतमिदं मया हरिणशंकया ॥ क्षम्यतां मम पापेन दग्धं मां त्रातुमर्हसि ॥ ७१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततस्तं भगवानाह न तेस्तु भयमण्वपि ॥ गच्छ त्वं मत्प्रसादेन लुब्ध स्वर्गं सुरास्पदम् ॥ ७२ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ विमानमागतं सद्यस्तद्वाक्यसमनंतरम् ॥ आरुह्य प्रययौ स्वर्गं लुब्धकस्तत्प्रसादतः ॥७३॥ गते तस्मिन्सभगवान्संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ ब्रह्मभूतेऽव्ययेचिंत्ये वासुदेवमयेऽमले ॥ ७४ ॥ अजन्मन्यमरे विष्णावप्रमेयेऽखिलात्मनि ॥ तत्याज मानुषं देहमतीत्य त्रिविधां गतिम् ॥ ७५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशे सप्तत्रिंशोध्यायः ॥ ३७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ अर्जुनोपि तदान्वीक्ष्य राम कृष्णकलेवरे ॥ संस्कारं लंभयामास तथान्येषामनुक्रमात् ॥ १ ॥ अष्टौ महिष्यः कथिता रुक्मिणीप्रमुखास्तु याः ॥ उपगुह्य हरेर्देहं विविशुस्ता हुताशनम् ॥ २ ॥ रेवती चापि रामस्य देहमाश्लिष्य सत्तमा ॥ विवेश ज्वलितं वह्निं तत्संगाह्लादशीतलम् ॥ ३ ॥ उग्रसेनस्तु तच्छ्रुत्वा तथैवानकदुंदुभिः ॥ देवकी रोहिणी चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ४ ॥ ततोर्जुनः प्रेतकार्यं कृत्वा तेषां यथाविधि ॥ निश्चक्राम जनं सर्वं गृहीत्वा वज्रमेव च ॥ ५ ॥ द्वारवत्या विनिष्क्रांताः कृष्णपत्न्यः सहस्रशः ॥ वज्रं जनं च कौंतेयः पालयञ्छनकैर्ययौ ॥ ६ ॥ सभा सुधर्मा कृष्णेन मर्त्यलोके समुज्झिते ॥ स्वर्गं जगाम मैत्रेय पारिजातश्च पादपः ॥ ७ ॥ यस्मिन्दिने हरिर्यातो दिवं संत्यज्य मेदिनीम् ॥ तस्मिन्नेवावतीर्णोऽयं कालकायो बली कलिः ॥ ८ ॥

मुसलावशेषलोहम् एकसायके न्यस्तं तोमरं यस्य स तथोक्तः । अक्षराधिक्यमार्षम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तत इति ॥ गच्छ त्वमित्यादिना लोकसंग्रहार्थं योगेन स्वदेहं त्यजन्नपि भगवानात्मनो निरतिशयमैश्वर्यं प्रकटयितुमनर्हमपि लुब्धकं सशरीरमेव स्वर्गमगमयदित्यभिप्रेतम् ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ गत इति ॥ गत इत्यादिश्लोकद्वयस्यैकान्वयः । तस्मिन् लुब्धके स्वर्गं गते सति भगवान् श्रीकृष्णः ब्रह्मभूत इत्याद्युक्तविशेषणविशिष्टे आत्मनि स्वस्मिन्नात्मानं मनस्संयोज्य त्रिविधां सात्त्विकराजसतामसरूपेण त्रिविधां गतिमतीत्य ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यस्मिन्निति ॥ कालकायः मलिनांगः । कालकाम इति पाठे कृष्णोपेक्षावसर

एतस्मिन्मुख्ये सायके न्यस्तं तोमरं तदाकारं शल्यं येन सः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ गत इति ॥ त्रिविधां गतिं त्रिगुणात्मिकाम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्य श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पंचमांशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ रेवतीति ॥ तत्संगेन य आह्लादः तेन शीतलप्रायम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यस्मिन्निति ॥ अवतीर्णः आविर्भूतः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्लावयामास तां शून्यां द्वारकां च महोदधिः ॥ वासुदेवगृहं त्वेकं न प्लावयति सागरः ॥ ९ ॥ नातिक्रांतुमलं ब्रह्मंस्तदद्यापि महोदधिः ॥ नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्केशवो यतः ॥ १० ॥ तदतीव महापुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ विष्णुश्रियान्वितं स्थानं दृष्ट्वा पामाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥ पार्थः पंचनदे देशे बहुधान्यधनान्विते ॥ चकार वासं सर्वस्य जनस्य मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥ ततो लोभस्समभवत्पार्थेनैकेन धन्विना ॥ दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमाना दस्यूनां निहतेश्वराः ॥ १३ ॥ ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः ॥ आभीरा मंत्रयामासुस्समेत्यात्यंतदुर्मदाः ॥ १४ ॥ अयमेकोऽर्जुनो धन्वी स्त्रीजनं निहतेश्वरम् ॥ नयत्यस्मानतिक्रम्य धिगेतद्भवतां बलम् ॥ १५ ॥ हत्वा गर्वसमारूढो भीष्मद्रोणजयद्रथान् ॥ कर्णादींश्च न जानाति बलं ग्रामनिवासिनाम् ॥ १६ ॥ यष्टिहस्तानवेक्ष्यास्मान्धनुष्पाणिस्स दुर्मतिः ॥ सर्वानेवावजानाति किं वो बाहुभिरुन्नतैः ॥ १७ ॥ ततो यष्टिप्रहरणादस्यवो लोष्टधारिणः ॥ सहस्रशोभ्यधावंत तं जनं निहतेश्वरम् ॥ १८ ॥ ततो निर्भर्त्स्य कौंतेयः प्राहाभीरान्हसन्निव ॥ निवर्त्तध्वमधर्मज्ञा यदि न स्थ मुमूर्षवः ॥ १९ ॥ अवज्ञाय वचस्तस्य जगृहुस्ते तदा धनम् ॥ स्त्रीधनं चैव मैत्रेय विष्वक्सेन परिग्रहम् ॥ २० ॥ ततोर्जुनो धनुर्दिव्यं गांडीवमजरं युधि ॥ आरोपयितुमारेभे न शशाक च वीर्यवान् ॥ २१ ॥ चकार सज्यं कृच्छ्राच्च तच्चाभूच्छिथिलं पुनः ॥ न सस्मार ततोस्त्राणि चिंतयन्नपि पांडवः ॥ २२ ॥ शरान्मुमोच चैतेषु पार्थो वैरिष्वमर्षितः ॥ त्वग्भेदं ते परं चक्रुरस्ता गांडीवधन्विना ॥ २३ ॥ वह्निना येऽक्षया दत्ताश्शरास्तेपि क्षयं ययुः ॥ युद्ध्यतस्सह गोपालैरर्जुनस्य भवक्षये ॥ २४ ॥

प्रतीक्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पार्थ इति ॥ पंचनदाख्यो देशः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत इति ॥ लोप्त्रं चौर्यधनम् । लोभोपहतचेतस इति च पाठः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

कालकायः कलिर्नाम ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पार्थ इति ॥ पंचनदे देशे पंचनदाख्ये देशे ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ यष्टिप्रहरणाः दंडायुधाः । लोष्टधारिणः लोष्टप्रहरणाः ॥ १८ ॥ तत इति ॥ मुमूर्षवो यदि न स्थ न भवथ तर्हि निवर्तध्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ चकार इति ॥ अस्त्राणि तत्तन्मंत्रान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ वह्निनेति ॥ खांडवदाहे अग्निना दत्ताः भवक्षये

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अचिंतयच्च कौंतेयः कृष्णस्यैव हि तद्बलम् ॥ यन्मया शरसंघातैस्सकला भूभृतो हताः ॥ २५ ॥ मिषतः पांडुपुत्रस्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ॥ आभीरैरपकृष्यंत कामं चान्याः प्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥ ततश्शरेषु क्षीणेषु धनुष्कोट्या धनंजयः ॥ जघान दस्यूंस्ते चास्य प्रहाराञ्जहसुर्मुने ॥ ॥ २७ ॥ प्रेक्षतस्तस्य पार्थस्य वृष्ण्यंधकवरस्त्रियः ॥ जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समस्ता मुनिसत्तम ॥ २८ ॥ ततस्सुदुःखितो जिष्णुः कष्टं कष्टमिति ब्रुवन् ॥ अहो भगवतानेन मुष्टोस्मीति रुरोद वै ॥ २९ ॥ तद्धनुस्तानि शस्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ॥ सर्वमेकपदे नष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ॥ ३० ॥ अहोतिबलवद्दैवं विना तेन महात्मना ॥ यदसामर्थ्ययुक्तेपि नीचवर्गे जयप्रदम् ॥ ३१ ॥ तौ बाहू स च मे मुष्टिः स्थानं तत्सोस्मि चार्जुनः ॥ पुण्येनैव विना तेन गतं सर्वमसारताम् ॥ ३२ ॥ ममार्जुनत्वं भीमस्य भीमत्वं तत्कृते ध्रुवम् ॥ विना तेन यदा भीरैर्जितोहं रथिनां वरः ॥ ३३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्थं वदन्ययौ जिष्णुरिंद्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ चकार तत्र राजानं वज्रं यादवनंदनम् ॥ ॥ ३४ ॥ स ददर्श ततो व्यासं फाल्गुनः काननाश्रयम् ॥ तमुपेत्य महाभागं विनयेनाभ्यवादयत् ॥ ३५ ॥ तं वंदमानं चरणाववलोक्य मुनिश्चिरम् ॥ उवाच वाक्यं विच्छायः कथमद्य त्वमीदृशः ॥ ३६ ॥ अवीरजोनुगमनं ब्रह्महत्या कृताथ वा ॥ दृढाशाभंगदुःखीव भ्रष्टच्छायोऽसि सांप्रतम् ॥ ३७ ॥ सांतानिकादयो वाते याचमाना निराकृताः ॥ अगम्यस्त्रीरतिर्वा त्वं येनासि विगतप्रभः ॥ ३८ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत इति ॥ मुष्टः मुष्टितः मायया शक्तिहरणात् ॥ २९ ॥ तद्धनुरिति ॥ एकपदे एकक्षणे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अवीरजोऽनुगमनमिति ॥ अविशब्देन अजजातिर्लक्ष्यते । अविः स्त्रादिजातिर्वा । अविशब्दस्यौणादिक ईकारः संज्ञायाम् ॥ ३७ ॥ सांतानिकादय इति ॥ सांतानिकः संतानार्थमुद्वोढुमिच्छन् आदिशब्देन यक्ष्यमाणादयो गृह्यंते।यथाह मनुः "सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्वर्थपितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः " इति ॥ ३८ ॥

उद्भवनाशे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति ॥ धनुष्कोट्या चापाग्रेण दंडेनैव जघान । जहसुः दंडप्रहारे अर्जुनादपि तेषामेव वैदग्ध्यात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत इति ॥ मुष्टः वंचितोस्मि ॥ २९ ॥ तदिति ॥ एकपदे एकस्मिन्नेव क्षणे अश्रोत्रिये वेदवर्जिते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३॥३४॥ स इति ॥ इन्द्रप्रस्थात् गजाह्वयं गच्छन्नर्जुनः क्वचित्काननाश्रयं व्यासं ददर्श ॥ ३५ ॥ तमिति ॥ कथमीदृशः अत्यंतं निच्छायोऽसि । निःश्रीकोसीति चिरमुवाच । पृच्छमानेपि दुःखवशात्तस्मिन्प्रतिवक्तुमशक्नुवति चिरं पुनरुवाचेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ पुनरेव निःश्रीकत्वे हेतून्बहून्कल्पयन्नाह—अवीरज इत्यादिपंचभिः—अवीरजोनुगमनमिति ॥ अवीनां रजः अनु पृष्ठतः किं गमनं कृतम् । उपलक्षणं चैतन्निषिद्धानामजखरादिरजसामनुगमनस्य अयं मां रक्षिष्यतीति कस्यचिद्या दृढाशा तस्या भंगेन वा दुःखवान् ॥ ३७ ॥ सांतानिकादय इति ॥ सांतानिकः संतानार्थमुद्वोढु

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भुङ्क्तेऽप्रदाय विप्रेभ्यो मृष्टमेकोथ वा भवान् ॥ किं वा कृपणवित्तानि हृतानि भवताऽर्जुन ॥३९॥ कच्चिन्न शूर्पवातस्य गोचरत्वं गतोऽर्जुन ॥ दुष्टचक्षुर्हतो वासि निश्श्रीकः कथमन्यथा ॥ ४० ॥ स्पृष्टो नखांभसा वाथ घटवार्युक्षितोपि वा ॥ केन त्वं वासि विच्छायो न्यूनैर्वा युधि निजितः ॥४१॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः पार्थो विनिश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति ॥ प्रोक्ता यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराभवम् ॥४२॥ अर्जुन उवाच ॥ यद्बलं यच्च मत्तेजो यद्वीर्यं यः पराक्रमः ॥ या श्रीश्छाया च नः सोस्मान्परित्यज्य हरिर्गतः ॥४३॥ ईश्वरेणापि महता स्मितपूर्वाभिभाषिणा ॥ हीना वयं मुने तेन जातास्तृणमया इव ॥ ४४ ॥ अस्त्राणां सायकानां च गांडीवस्य तथा मम ॥ सारता याभवन्मूर्त्तिस्स गतः पुरुषोत्तमः ॥ ॥ ४५ ॥ यस्यावलोकनादस्माञ्छ्रीर्जयः संपदुन्नतिः ॥ न तत्याज स गोविंदस्त्यक्तास्मान्भगवान्गतः ॥ ४६ ॥ भीष्मद्रोणांगराजाद्या स्तथा दुर्योधनादयः ॥ यत्प्रभावेन निर्दग्धास्स कृष्णस्त्यक्तवान्भुवम् ॥ ४७ ॥ निर्यौवना गतश्रीका नष्टच्छायेव मेदिनी ॥ विभाति तात नैकोहं विरहे तस्य चक्रिणः ॥ ४८ ॥ यस्य प्रभावाद्भीष्माद्यैर्मय्यग्नौ शलभायितम् ॥ विना तेनाद्य कृष्णेन गोपालैरस्मि निर्जितः ॥ ॥ ४९ ॥ गांडीवस्त्रिषु लोकेषु ख्यातिं यदनुभावतः ॥ गतस्तेन विनाऽऽभीरलगुडैस्स तिरस्कृतः ॥ ५० ॥ स्त्रीसहस्राण्यनेकानि मन्नाथानि महामुने ॥ यततो मम नीतानि दस्युभिर्लगुडायुधैः ॥ ५१ ॥

॥ ३९॥४०॥ स्पृष्ट इति ॥ घटवारि घटान्नीयमानाच्चलितादुच्चलद्वारि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ईश्वरेणेति ॥ इतरेणेव महता सतापि इतरेणेव प्राकृतेनेव स्मिता दिकं कुर्वता तृणमयाः तृणकृताः पुरुषाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ निर्यौवनेति ॥ नाहमेक एव निर्यौवनादिकः यौवनशब्देन शक्तिर्लक्ष्यते । छाया कांतिः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

कामः । धनार्थी आदिशब्दान्मनूक्ता अन्ये यक्ष्यमाणादयो गृह्यंते । यथा मनुः "सांतानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्वर्थपितृमात्रर्थस्वाध्यायार्थ्युपतापिनः ॥" इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्पृष्ट इति ॥ त्वयि पूर्णे घटे नीयमाने तत उच्चलता उच्चलतोयेन उक्षितः सिक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यदिति ॥ बलं शक्तिः । तेजः प्रागल्भ्यम् । प्रभावः वीर्यम् । पराक्रमो विक्रमः । श्रीः संपत् । छाया कांतिः ॥ ४३ ॥ ईश्वरेणेति ॥ इतरेणेव प्राकृतेन मित्रेणेव मृगादिनिषेधार्थं क्षेत्रेषु निर्मितास्तृणमयाः धन्विन इव वयं जाताः । इतरेणेव महतेति च पाठः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भीष्मेति ॥ अंगराजाद्याः कर्णाद्याः ॥ ४७ ॥ निर्यौवनेति ॥ निर्गतं यौवनं सस्यादिप्रसवसामर्थ्यं यस्यास्सा निर्यौवना ॥ ४८ ॥ यस्येति ॥ अग्नितुल्ये मयि पतंगवदाचरितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्त्रीसहस्राणीति ॥ अहं नाथः पालको येषां तानि यततः यतमानं मम मामना दृत्य

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आनीयमानमाभीरैः कृष्ण कृष्णावरोधनम् ॥ हतं यष्टिप्रहरणैः परिभूय बलं मम ॥ ५२ ॥ निश्श्रीकता न मे चित्रं यज्जीवामि तदद्भुतम् ॥ नीचावमानपंकांकी निर्लज्जोस्मि पितामह ॥ ५३ ॥ व्यास उवाच ॥ अलं ते व्रीडया पार्थ न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ अवेहि सर्वभूतेषु कालस्य गतिरीदृशी ॥ ५४ ॥ कालो भवाय भूतानामभवाय च पांडव ॥ कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्थैर्यपरोऽर्जुन ॥ ५५ ॥ नद्यः समुद्रा गिरयस्सकला च वसुंधरा ॥ देवा मनुष्याः पशवस्तरवश्च सरीसृपाः ॥ ५६ ॥ सृष्टाः कालेन कालेन पुनर्यास्यंति संक्षयम् ॥ कालात्मक मिदं सर्वं ज्ञात्वा शाममवाप्नुहि ॥ ५७ ॥ कालस्वरूपी भगवान्कृष्णः कमललोचनः ॥ यच्चात्थ कृष्णमाहात्म्यं तत्तथैव धनंजय ॥ ५८ ॥ भारावतारकार्यार्थमवतीर्णस्स मेदिनीम् ॥ भाराक्रांता धरा याता देवानां समितिं पुरा ॥ ५९ ॥ तदर्थमवतीर्णोऽसौ कालरूपी जनार्दनः ॥ तच्च निष्पादितं कार्यमशेषा भूभुजो हताः ॥ ६० ॥ वृष्ण्यंधककुलं सर्वं तथा पार्थोपसंहृतम् ॥ न किंचिदन्यत्कर्त्तव्यं तस्य भूमितले प्रभोः ॥ ॥ ६१ ॥ अतो गतस्स भगवान्कृतकृत्यो यथेच्छया ॥ सृष्टिं सर्गे करोत्येष देवदेवः स्थितौ स्थितिम् ॥ अंतंताय समर्थोयं सांप्रतं वै यथा गतः ॥ ६२ ॥ तस्मात्यार्थ न संतापस्त्वया कार्यः पराभवे ॥ भवंति भावाः कालेषु पुरुषाणां यतः स्तुतिः ॥ ६३ ॥ त्वयैकेन हता भीष्म द्रोणकर्णादयो रणे ॥ तेषामर्जुन कालोत्थः किं न्यूनाभिभवो न सः ॥ ६४ ॥ विष्णोस्तस्य प्रभावेण यथा तेषां पराभवः ॥ कृतस्तथैव भवतो दस्युभ्यस्स पराभवः ॥ ६५ ॥ स देवेशश्शरीराणि समाविश्य जगत्स्थितिम् ॥ करोति सर्वभूतानां नाशमंते जगत्पतिः ॥ ६६ ॥ भगोदये ते कौंतेय सहायोऽभूज्जनार्दनः ॥ तथांते तद्विपक्षास्ते केशवेन विनाशिताः ॥ ६७ ॥ कश्श्रद्दध्यात्सगांगेयान्हन्यास्त्वं कौरवानिति ॥ आभी रेभ्यश्च भवतः कः श्रद्दध्यात्पराभवम् ॥ ६८ ॥ पार्थैतत्सर्वभूतस्य हरेर्लीलाविचेष्टितम् ॥ त्वया यत्कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवाञ्जितः ॥ ६९ ॥

आनीयमानमिति ॥ कृष्ण हे व्यास ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
तस्मादिति ॥ भावास्सर्वे कालेष्वभ्युदयकालेषु ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

आनीयमानमिति ॥ कृष्ण हे व्यास ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ सृष्टा इति ॥ कालात्मकं कालाऽधीनम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ यथैकस्मात्त्वत्तो भीष्मादीनां पराभवः कालकृतः तथैव न्यूनेभ्यः आभीरेभ्यस्तवापि कालोद्भवोऽयं पराभव इत्युपपादयति—त्वयैकेनेत्यादिपञ्चभिः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ स इति ॥ सर्वभूतानां शरीराणि समाविश्य जगत् स्थितिं नाशं च एक एव करोति ॥ ६६ ॥ भगोदय इति ॥ भगोदये भाग्यस्योदये तदन्ते भाग्यनाशे ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गृहीता दस्युभिर्याश्च भवाञ्छोचति तास्त्रियः ॥ एतस्याहं यथावृत्तं कथयामि तवानघ ॥ ७० ॥ अष्टावक्रः पुरा विप्रो जलवासरतोऽभवत् ॥ बहून्वर्षगणान्पार्थ गृणन्ब्रह्म सनातनम् ॥ ७१ ॥ जितेष्वसुरसंघेषु मेरुपृष्ठे महोत्सवः ॥ बभूव तत्र गच्छंत्यो ददृशुस्तं सुरस्त्रियः ॥ ७२ ॥ रंभातिलोत्तमाद्यास्तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ तुष्टुवुस्तं महात्मानं प्रशशंसुश्च पांडव ॥ ७३ ॥ आकंठमग्नं सलिले जटाभारवहं मुनिम् ॥ विनयावनताश्चैनं प्रणेमुस्तोत्रतत्पराः ॥ ७४ ॥ यथायथा प्रसन्नोऽसौ तुष्टुवुस्तं तथातथा ॥ सर्वास्ताः कौरवश्रेष्ठ तं वरिष्ठं द्विजन्मनाम् ॥ ७५ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ प्रसन्नोऽहं महाभागा भवतीनां यदिष्यते ॥ मत्तस्तद्भियतां सर्वं प्रदास्याम्यतिदुर्लभम् ॥ ७६ ॥ रंभातिलोत्तमाद्यास्तं वैदिक्योप्सरसोब्रुवन् ॥ प्रसन्ने त्वय्यपर्याप्तं किमस्माकमिति द्विज ॥ ७७ ॥ इतरास्त्वब्रुवन्विप्र प्रसन्नो भगवान्यदि ॥ तदिच्छामः पतिं प्राप्तुं विप्रेंद्र पुरुषोत्तमम् ॥ ७८ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा ह्युत्ततार जलान्मुनिः ॥ तमुत्तीर्णं च ददृशुर्विरूपं वक्रमष्टधा ॥ ७९ ॥ तं दृष्ट्वा गूहमानानां यासां हासः स्फुटोऽभवत् ॥ ताश्शशाप मुनिः कोपमवाप्य कुरुनंदन ॥ ८० ॥ यस्माद्विकृतरूपं मां मत्वा हासावमानना ॥ भवतीभिः कृता तस्मादेतं शापं ददामि वः ॥ ८१ ॥ मत्प्रसादेन भर्त्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ॥ मच्छापोपहतास्सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८२ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य मुनिस्ताभिः प्रसादितः ॥ पुनस्सुरेंद्रलोकं वै प्राह भूयो गमिष्यथ ॥ ८३ ॥ एवं तस्य मुनेश्शापादष्टावक्रस्य चक्रिणम् ॥ भर्त्तारं प्राप्य ता याता दस्युहस्तं सुरांगनाः ॥ ८४ ॥ तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यश्शोकोऽल्पोपि हि पांडव ॥ तेनैवाखिलनाथेन सर्वं तदुपसंहृतम् ॥ ८५ ॥ भवतां चोपसंहार आसन्नस्तेन पांडव ॥ बलं तेजस्तथा वीर्यं माहात्म्यं चोपसंहृतम् ॥ ८६ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ रंभेति ॥ स्तुतिर्गानसहिता प्रशंसा तद्रहिता ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भवतामिति ॥ तेजः पराभिभवासहिष्णुत्वं माहात्म्यमस्त्रमन्त्रादिजं सामर्थ्यम् ॥ ८६ ॥

तासां च स्त्रीणां दस्युभिर्हरणनष्टावक्रशापप्राप्तिं केनवारयितुं शक्यमित्याख्यायिकां कथयन्नाह—गृहीता इत्यादिना दस्युहस्तं गमिष्यथेत्यन्तेन ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ रम्भेति ॥ तुष्टुवुः प्रगीतैर्वाक्यैः प्रशशंसुः ॥ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ रम्भेति ॥ वैदिक्यः वेदप्रसिद्धाः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ एवमिति ॥ उत्ततार बहिर्निर्गतः ॥ ७९ ॥ तमिति ॥ गूहमानानां हासं प्रच्छादयन्तीनाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ मत्प्रसादेनेति शापं विवृणोति ॥ मच्छापेति ॥ ८२ ॥ इतीति ॥ प्रसादयन्तीस्ताः पुनः सुरेन्द्रलोकं गमिष्यथेति प्राह—पुनरिति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भवतामिति ॥ माहात्म्यं गौरवम् ॥ ८६ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जातस्य नियतो मृत्युः पतनं च तथोन्नतेः ॥ विप्रयोगावमानस्तु संयोगः संचये क्षयः ॥ ८७ ॥ विज्ञाय न बुधाश्शोकं न हर्ष मुपयांति ये ॥ तेषामेवेतरे चेष्टां शिक्षंतस्संति तादृशाः ॥ ८८ ॥ तस्मात्त्वया नरश्रेष्ठ ज्ञात्वैतद्भ्रातृभिस्सह ॥ परित्यज्याऽखिलं तंत्रं गंतव्यं तपसे वनम् ॥ ८९ ॥ तद्गच्छ धर्मराजाय निवेद्यैतद्वचो मम ॥ परश्वो भ्रातृभिस्सार्द्धं यथा यासि तथा कुरु ॥ ९० ॥ इत्युक्तोभ्येत्य पार्थाभ्यां यमाभ्यां च सहार्जुनः ॥ दृष्टं चैवानुभूतं च सर्वमाख्यातवांस्तथा ॥ ९१ ॥ व्यासवाक्यं च ते सर्वे श्रुत्वार्जुनमुखेरितम् ॥ राज्ये परीक्षितं कृत्वा ययुः पांडुसुता वनम् ॥ ९२ ॥ इत्येतत्तव मैत्रेय विस्तरेण मयोदितम् ॥ जातस्य यद्यदोर्वंशे वासुदेवस्य चेष्टितम् ॥ ९३ ॥ यश्चैतच्च रितं तस्य कृष्णस्य शृणुयात्सदा ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ९४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे पंचमांशेऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ समाप्तश्चायं विष्णुमहापुराणस्य पञ्चमांशः ॥

॥ ८७ ॥ विज्ञायेति ॥ विबुधाः विद्वांसः संति तादृशाः तादृशा भवंति ॥ ८८ ॥ तस्मादिति ॥ तंत्रं परिच्छदम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ इत्युक्त इति ॥ दृष्टं प्रत्यक्षितं व्यासोक्त्या श्रुतं च सर्वम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ श्रीकृष्णलीलां निगमयति । इत्येतदिति ॥ ९३ ॥ भगवच्चरित्रश्रवणादिफलमाह—यश्चैतच्चरितमिति ॥ ९४ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशेऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ समाप्तश्चायं पञ्चमांशः ॥

जातस्येति ॥ उच्चैस्सकाशात्पतनं च संचयानन्तरं क्षयश्च ॥ ८७ ॥ विज्ञायेति ॥ तादृशाः हर्षशोकविहीनाः सन्ति ॥ ८८ ॥ तस्मादिति ॥ तन्त्रं राज्यपरिकरम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ इतीति ॥ दृष्टं यदुकुलक्षयादि अनुभूतं स्वपरामवादि ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ इतीति ॥ इत्येतदिति ॥ श्रीकृष्णलीलां निगमयति ॥ ९३ ॥ श्रवणादिफलं प्रकटयति ॥ यश्चेति ॥ ९४ ॥ इति श्रीमद्विष्णुभक्तशिरोरत्न—श्रीधरस्वामिविरचितायामात्मप्रकाशाख्यायां श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां पञ्चमांशेऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ॐ तत्सत् श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ पञ्चमांशः समाप्तः ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ अथ श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुचित्त्यात्मप्रकाशाख्यश्रीधरीय
व्याख्याद्वयोपेते षष्ठांशः प्रारभ्यते ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ मैत्रेय उवाच ॥ व्याख्याता भवता सर्गवंशमन्वंतरस्थितिः ॥ वंशानुचरितं चैव विस्तरेण महामुने ॥१॥ श्रोतु मिच्छाम्यहं त्वत्तो यथावदुपसंहृतिम् ॥ महाप्रलयसंज्ञां च कल्पांते च महामुने ॥२॥ श्रीपराशर उवाच ॥ मैत्रेय श्रूयतां मत्तो यथावदुपसंहृतिः॥ कल्पांते प्राकृते चैव प्रलयो जायते यथा ॥ ३ ॥ अहोरात्रं पितॄणां तु मासोऽब्दस्त्रिदिवौकसाम् ॥ चतुर्युगसहस्रे तु ब्रह्मणो वै द्विजोत्तम ॥४॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥ दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु तद्वादशभिरुच्यते ॥५॥ चतुर्युगाण्यशेषाणि सदृशानि स्वरूपतः ॥ आद्यं कृतयुगं मुक्त्वा मैत्रेयांत्यं तथा कलिम् ॥६॥ आद्ये कृतयुगे सर्गो ब्रह्मणा क्रियते यथा ॥ क्रियते चोपसंहारस्तथांऽते च कलौ युगे ॥७॥ मैत्रेय उवाच॥ कलेस्स्वरूपं भगवन्विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ धर्मश्चतुष्पाद्भगवान्यस्मिन्विप्लुवमृच्छति ॥८॥ श्रीपराशर उवाच ॥ कलेस्स्वरूपं मैत्रेय यद्भवाञ्छ्रोतु मिच्छति ॥ तन्निबोध समासेन वर्त्तते यन्महामुने॥९॥वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ॥ न सामऋग्यजुर्धर्मविनिष्पादनहैतुकी ॥१०॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ अथ विष्णुचित्तीय॥व्याख्यातेति ॥ प्रथमांशे सर्ग उक्तः । द्वितीयादिषु वंशमन्वंतरवंशानुचरितरूपा स्थितिरुक्ता ॥१॥ श्रोतुमिति ॥ अथ कल्पांते उपसंहृतिं महाप्रलयं संज्ञामुपसंहृतिं च श्रोतुमिच्छामि ॥२॥ मैत्रेयेति ॥ प्राकृते प्रलय इति शेषः । द्विपरार्द्धक इति वक्ष्यमाणे यथोपसंहृतिर्जायते तथा यथावत् परमार्थतः श्रूयताम् ॥३॥ अहोरात्रमिति ॥ मानुषो मासः पितॄणामहोरात्रम्, अब्दो देवानां दिव्ये चतुर्युगसहस्रे द्वे ब्रह्मणोऽहोरात्रम् ॥४॥५॥ चतुर्युगाणीति॥ स्वरूपतः परिमाणधर्माधर्मादिभिः । "यथोक्तं हरिवंशे—कृते धर्मश्चतुष्पात्स्यादधर्मः पादभागथ।द्वाभ्यामधर्मः पादाभ्यां त्रिभिर्धर्मस्ततः स्थितः॥द्वाभ्यां धर्मः स्थितः पद्भ्याम धर्मस्त्रिभिरुच्छ्रितः । कलावधर्मश्चतुष्पात्स्याद्धर्मः पादशेषगः" इति । अयमर्थः । कृते कृतयुगे आदौ पादभाक् । अथ कृतांते क्रमेणाधर्मः पादभाग्भवति ततस्त्रेतायाम्॥६॥ आद्य इति ॥ ब्रह्मणा चतुर्मुखशरीरकेण भगवता " भोगिशय्यागतः शेते त्रैलोक्यग्रासबृंहितः " इति वचनात् । आद्यंतयोर्युगयोः सृष्टिसंहारादेव विशेषः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वर्णाश्रमेति ॥ वर्णाश्रमेत्यादिस्मार्त्तप्रवृत्तिविषयं सामर्ग्यजुरिति श्रौतप्रवृत्तिविषयत्रयीप्रतिपाद्याग्निहोत्रादिधर्मविनिष्पादनं यस्याः प्रवृत्तेः । हेतुः प्रयो

अथ श्रीधरी ॥ सच्चिदानंदरूपाय कृष्णायाऽक्लिष्टकारिणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥ प्रथमांशारंभोक्तमर्थमनुवदन् बुभुत्सितमर्थं पृच्छति मैत्रेयः—व्याख्यातेत्यादिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामीति ॥ यथावत् उपसंहृतिमात्यन्तिकप्रलयमित्यर्थः ॥ २ ॥ मैत्रेयेति ॥ कल्यान्ते ब्रह्मणो दिनान्ते । प्राकृते महाप्रलये ॥ ३ ॥ कल्पप्रमाणं दर्शयन्नाह—अहोरात्रमिति ॥ मनुष्याणां मासः पितॄणामहोरात्रं मनुष्याणामब्दः देवानामहोरात्रम् । द्वे चतुर्युगसहस्रे ब्रह्मणोऽहोरात्रम् ॥४॥ चतुर्युगस्य प्रमाणमाह—कृतमिति ॥५॥ चतुर्युगस्वरूपमाह—चतुर्युगाणीति ॥६॥ आद्यन्तयोर्वै सादृश्यहेतुमाह—आद्य इति ॥७॥ अपर्यवसित एव पूर्वप्रश्नोत्तरे लब्धाऽवसरोऽन्यत्पृच्छति । कलेरिति ॥ विप्लवं नाशम् ॥८॥ उत्तरमाह—कलेः स्वरूपमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति॥९॥ वर्णाश्रमेति ॥ वर्णानामाश्रमाणां च य आचारस्तदनुसारिणी नृणां प्रवृत्तिर्न भवति । सामादिवेदोक्तं कर्म

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विवाहा न कलौ धर्म्या न शिष्यगुरुसंस्थितिः ॥ न दांपत्यक्रमो नैव वह्निदेवात्मकः क्रमः ॥ ११ ॥ यत्र कुत्र कुले जातो बली सर्वेश्वरः कलौ ॥ सर्वेभ्य एव वर्णेभ्यो योग्यः कन्यावरोधने ॥ १२ ॥ येन केन च योगेन द्विजातिर्दीक्षितः कलौ ॥ यैव सैव च मैत्रेय प्रायश्चित्तं कलौ क्रिया ॥ १३ ॥ सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य यद्वचनं द्विज ॥ देवता च कलौ सर्वा सर्वस्सर्वस्य चाश्रमः ॥ ॥ १४ ॥ उपवासस्तथाऽऽयासो वित्तोत्सर्गस्तपः कलौ ॥ धर्मो यथाभिरुचितैरनुष्ठानैरनुष्ठितः ॥ १५ ॥ वित्तेन भविता पुंसां स्वल्पेनाढ्य मदः कलौ ॥ स्त्रीणां रूपमदश्चैवं केशैरेव भविष्यति ॥ १६ ॥ सुवर्णमणिरत्नादौ वस्त्रे चोपक्षयं गते ॥ कलौ स्त्रियो भविष्यंति तदा केशैरलं कृता. ॥ १७ ॥ परित्यक्ष्यंति भर्त्तारं वित्तहीनं तथा स्त्रियः ॥ भर्त्ता भविष्यति कलौ वित्तवानेव योषिताम् ॥ १८ ॥ यो वै ददाति बहुलं स्वं स स्वामी सदा नृणाम् ॥ स्वामित्वहेतुस्संबंधो न चाभिजनता तथा ॥ १९ ॥

जनं सा तथोक्ता सा च नेत्यर्थः ॥ १० ॥ विवाहा इति ॥ दांपत्यक्रमः दंपत्योर्धर्मः, दंपती एव दांपत्यम् । वह्निदेवात्मकः वह्नौ देवयज्ञक्रियात्मकः । क्रमोऽनुष्ठानम् ॥ ११ ॥ यत्र कुत्रेति ॥ वर्णेभ्यः वर्णानां धनी योग्यः न तु वृत्तविद्यादिमान् ॥ १२ ॥ येनेति ॥ येन केन च श्रुतिस्मृतिभ्यामनुकल्पतयोक्तेन योगेन प्रकारेण दीक्षितो भवति ॥ १३ ॥ सर्वमेवेति ॥ देवता च सर्वा अवैदिकी काल्यादिः सर्वः सर्वस्य चाश्रमः ब्रह्मचर्यवैराग्यादिरहितस्यापि ॥ १४ ॥ उपवास इति ॥ आयासः तीर्थयात्रादिकायक्लेशः । उपवासादिस्स्वाभिरुचितानुष्ठानानुष्ठितो धर्मो भवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ सुवर्णमणीति ॥ केशैः प्रशस्तैः सुवर्णादिभूषणसहपाठात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ य इति ॥ स्वामित्वहेतुरिति बह्वर्थदानादिना संबन्ध एव स्वामित्वहेतुः, भावी न त्वभिजनः स्वामित्वहेतुः, सम्बन्धो भविता । अभिजन इति

निष्पादनं हेतुर्यस्याः सा तथाभूता च न भवति । किं तु, अर्थकामप्रयोजनैवेत्यर्थः । यजुःकर्मेति च पाठः ॥ १० ॥ विवाहा इति ॥ ब्राह्मादिषु विवाहेषु यस्य यो विहितः स एव तस्येति व्यवस्था नास्तीत्यर्थः । शिष्यगुर्वोश्च सम्यक्स्थितिः । शुश्रूषाऽनुग्रहरूपा । नास्ति दाम्पत्ये यः क्रमः परस्परनियमः । वह्निदेवपूजादिषु क्रमश्च नास्ति ॥ ११ ॥ यत्र कुत्रेति ॥ सर्वेश्वरो नियंता दंडधर इति यावत् । सर्व एव सर्ववर्णेभ्यः कन्याया अवरोधने धनेश्वर एव कन्याया योग्यो भविष्यति । कन्यावरोधनीति पाठे सवर्णत्वादिनियमं विना सर्वेभ्य एव वर्णेभ्यः धनी धनवान् । कन्यावरो योग्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२॥ येनेति ॥ येन केनाप्युपायेन निषिद्धद्रव्यादिनाऽपि दीक्षितः स्यात्॥ १३ ॥ १४ ॥ उपवास इति ॥ विधिक्रमं विना यथाऽभिरुचितैरनुष्ठानैः कृत उपवासादिर्धर्मः स्यात् । आयासः कृच्छ्रादिरपि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ य इति ॥ यः कोऽपि बहुधनं ददाति स स्वामी । उत्तमानामपि तत्र हेतुः । द्रव्यदानादिना यः संबन्धः स एव स्वामित्वे हेतुर्भावी । न त्वभिजनसत्कुलत्वम् । 'स्वामित्वहेतुसम्बंधो भविताऽभिजनः' इति पाठे—स्वामित्वे हेतुना

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गृहांता द्रव्यसंघाता द्रव्यांता च तथा मतिः ॥ अर्थाश्चात्मोपभोग्यांता भविष्यंति कलौ युगे ॥ २० ॥ स्त्रियः कलौ भविष्यंति स्वैरिण्यो ललितस्पृहाः ॥ अन्यायादाप्तवित्तेषु पुरुषाः स्पृहयालवः ॥ २१ ॥ अभ्यर्थितापि सुहृदा स्वार्थमेव निरीक्ष्यते ॥ पणार्धार्धार्द्धमात्रेऽपि करिष्यंति तथा स्पृहाम् ॥ २२ ॥ समानपौरुषं चेतो भावि विप्रेषु वै कलौ ॥ क्षीरप्रदानसंबंधि भावि गोषु च गौरवम् ॥२३॥ अनावृष्टिभयप्रायाः प्रजाः क्षुद्रयकातराः ॥ भविष्यंति तदा सर्वे गगनासक्तदृष्टयः ॥ २४ ॥ कंदमूलफलाहारास्तापसा इव मानवाः ॥ आत्मानं घातयिष्यंति ह्यनावृष्ट्यादिदुःखिताः ॥ २५ ॥ दुर्भिक्षमेव सततं तथा क्लेशमनीश्वराः ॥ प्राप्स्यंति व्याहतसुखप्रमोदा मानवाः कलौ ॥ २६ ॥ अन्नानभोजिनो नाग्निदेवतातिथिपूजनम् ॥ करिष्यंति कलौ प्राप्ते न च पिंडोदककक्रियाम् ॥ २७ ॥ लोलुपा ह्रस्व देहाश्च बह्वन्नादनतत्पराः ॥ बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यंति कलौ स्त्रियः ॥ २८ ॥

पाठे स्वामित्वहेतुर्वसुदानादिसम्बन्धः, स एवाभिजनः न तु महाकुलीनत्वम् । हीनवर्णोऽप्यर्थदो महाकुलीनवत्सेव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ गृहांता इति ॥ बुद्धेस्साध्यं धनार्जनम्, न त्वात्मज्ञानादि । तच्च धनं गृहनिर्माणार्थम्, न तु यागाधानाद्यर्थम् । ते चार्था गृहरूपाः स्वदेहभोगार्थाः, न त्वतिथ्यादिभोगार्थाः ॥ २० ॥ स्त्रियः इति ॥ ललितेषु पुरुषेषु स्पृहा यासां तास्तथोक्ताः ॥२१॥ अभ्यर्थितापीति ॥ अभ्यर्थितापि अभ्यर्थिता अपि । अत्र आर्षः संधिः । देवापि यं न पश्यंतीतिवत् । पणः कपर्दिकाशीतिः । पंचगुंजातुलितं स्वर्णं वा ॥ २२ ॥ समानपौरुषमिति ॥ समानपौरुषमित्यपरवर्णाश्शूद्रादयः । विप्रान् स्वसमानतेजस्कान् मन्यंत इत्यर्थः । 'समानपरुषम्' इति पाठे सगर्वनिष्ठुरं च चेत इति॥२३॥२४॥कंदमूलेति॥घातयिष्यंति क्लेशयिष्यंति॥२५॥ दुर्भिक्षमिति ॥ प्रमोदः उल्लासः ॥२६॥२७॥२८॥

बहुधनादिना यः संबन्धः स एवाऽभिजनो महाकुलीनत्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ गृहांता इति ॥ द्रव्याणां संघाताः संचया अपि । गृह एवान्तः समाप्तिर्येषां ते तथा । बहुधनादिसंग्रहा अपि गृहनिर्माणादिष्वेवोपक्षीणा भविष्यंति न तु धर्मोपयोगिन इत्यर्थः । नृणां मतिश्च द्रव्यांता द्रव्यार्जनमात्रनिष्ठा । न त्वात्मज्ञानोपयोगिनी । अर्थाश्च भोग्याः स्रक्चंदनादयः । आत्मोपभोग्यान्ताः स्वभोगमात्रपर्यवसायिनः । न त्वतिथिदेवतार्था भविष्यंति ॥ २० ॥ स्त्रिय इति ॥ स्वैरिण्यः पुंश्चल्यः । तत्र हेतुः ललिते सुन्दरे स्पृहा यासां ताः ॥ २१ ॥ अभ्यर्थिता इति ॥ पणं वराटिका तदर्धं वा काचः तदर्धार्धमात्रेऽपि विषये । स्वार्थस्य हानिं न करिष्यंति । कपर्दिकांशकमपि न त्यक्षंतीत्यर्थः । पणः कपर्दिकाशीतिः । पंचगुंजातुलितस्वर्णं वा पणः तत्राऽर्पीति द्रष्टव्यम् । 'करिष्यंति कलिं द्विज' इति पाठे कलिं कलहम् ॥ २२ ॥ समानेति ॥ समानपौरुषम् अस्मासु विप्रेषु च पुरुषत्वं समानम् । तदस्मत्तो विप्रेषु को विशेष इत्यनादरयुक्तं चित्तं शूद्रादेर्भक्ष्यितीत्यर्थः । 'समानपरुषम्' इति पाठे सगर्वनिष्ठुरं चेत्यर्थः । क्षीरेति । महिष्यादिष्विव क्षीरप्रदानतो गोषु सत्कारो भविष्यति ॥ २३ ॥ अनावृष्टीति ॥ क्षुद्भयेन कातराः व्याकुलाः प्रजाः मेघप्रतीक्षया गगने आसक्तदृष्टयो भविष्यंति ॥ २४ ॥ २५ ॥ दुर्भिक्षमिति ॥ अनीश्वरा निर्दयाः । व्याहतं सुखम् । प्रमोदो हर्षश्च येषां ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उभाभ्यामपि पाणिभ्यां शिरःकंडूयनं स्त्रियः ॥ कुर्वत्यो गुरुभर्तॄणामाज्ञां भर्त्स्यंत्यनादराः ॥ २९ ॥ स्वपोषणपराः क्षुद्रा देहसंस्कारवर्जिताः ॥ परुषानृतभाषिण्यो भविष्यंति कलौ स्त्रियः ॥ ३० ॥ दुःशीला दुष्टशीलेषु कुर्वत्यस्सततं स्पृहाम् ॥ असद्वृत्ता भविष्यंति पुरुषेषु कुलांगनाः ॥ ३१ ॥ वेदादानं करिष्यंति बटवश्चाकृतव्रताः ॥ गृहस्थाश्च न होष्यंति न दास्यंत्युचितान्यपि ॥ ३२ ॥ वानप्रस्था भविष्यंति ग्राम्याहारपरिग्रहाः ॥ भिक्षवश्चापि मित्रादिस्नेहसंबंधयंत्रणाः ॥ ३३ ॥ अरक्षितारो हर्त्तारश्शुल्कव्याजेन पार्थिवाः ॥ हारिणो जनवित्तानां संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ ३४ ॥ योयोऽश्वरथनागाढ्यस्स राजा भविष्यति ॥ यश्च यश्चाबलस्सर्वस्सस भृत्यः कलौ युगे ॥ ३५ ॥ वैश्याः कृषिवणिज्यादि संत्यज्य निजकर्म यत् ॥ शूद्रवृत्त्या प्रवर्त्स्यंति कारुकर्मोपजीविनः ॥ ३६ ॥ भैक्षव्रतपराः शूद्राः प्रव्रज्यालिंगिनोऽधमाः ॥ पाषंडसंश्रयां वृत्तिमाश्रयिष्यंति सत्कृताः ॥ ३७ ॥ दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः ॥ गोधूमान्नयवान्नाढ्यान्देशान्यास्यंति दुःखिताः ॥ ॥ ३८ ॥ वेदमार्गे प्रलीने च पाषंडाढ्ये ततो जने ॥ अधर्मवृद्ध्या लोकानामल्पमायुर्भविष्यति ॥ ३९ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यमानेषु वै तपः ॥ नरेषु नृपदोषेण बाल्ये मृत्युर्भविष्यति ॥ ४० ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वेदादानमिति ॥ अकृतव्रताः वेदव्रतरहिताः ॥ ३२ ॥ वानप्रस्था इति ॥ वनवासिनः वानप्रस्थाः ॥ ३३ ॥ अरक्षितार इति ॥ शुल्कव्याजेन शुल्कमिति व्यपदिश्य शुल्कव्यतिरिक्तैर्दंडैश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

उभाभ्यामिति ॥ अनादराः आदरशून्याः ॥ २९ ॥ स्वपोषणपरा इति ॥ परुषमनृतं भाषितुं शीलं च यासां ताः ॥ ३० ॥ दुश्शीला इति ॥ दुष्टशीलेष्वसद्वृत्तेषु स्पृहां कुर्वन्त्योऽसद्वृत्ता व्यभिचारिण्यो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥ आश्रमाणां विप्लवमाह—वेदादानमिति ॥ अकृतव्रताः वेदव्रतादिहीनाः । बटवो ब्रह्मचारिणः । वेदादानं वेदाऽध्ययनं करिष्यंति ॥ ३२ ॥ वानप्रस्था इति ॥ वानप्रस्थाः वल्कलशससः । ग्राम्याहारपरिग्रहा भविष्यन्ति, न तु वन्याहारपरिग्रहाः । भिक्षवः संन्यासिनः । पितृभ्रात्रादीन् विहाय अन्यान् मित्रादीन् संपाद्य तेषु स्नेहबंधेन यन्त्रणं तद्वशत्वं येषां ते तथाभूता भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ अरक्षितार इति ॥ पार्थिवाः अरक्षितारः प्रजापालनमकुर्वन्त एव हर्त्तारः करग्राहिणः । तथा वणिग्जनवित्तानां च अपहारिणो भविष्यन्ति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वैश्या इति ॥ शूद्रवृत्त्या सेवया प्रवर्त्स्यन्ति प्रकर्षेण वर्त्स्यन्ति, वासं करिष्यन्ति वर्त्तिष्यन्त इत्यर्थः । कारूणाम् अंबुतुषादीनाम् । कर्म कटक्रियादि तेनोपजीवितुं शीलं येषां ते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ दुर्भिक्षेति ॥ गोधूमाद्यन्नाढ्यान्देशान् यास्यन्ति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भविता योषितां सूतिः पंचषट्सप्तवार्षिकी ॥ नवाष्टदशवर्षाणां मनुष्याणां तथा कलौ ॥ ४१ ॥ पलितोद्भवश्च भविता तथा द्वादशवार्षिकः ॥ नातिजीवति वै कश्चित्कलौ वर्षाणि विंशतिः ॥ ४२ ॥ अल्पप्रज्ञा वृथालिंगा दुष्टांतःकरणाः कलौ ॥ यतस्ततो विनंक्ष्यंति कालेनाल्पेन मानवाः ॥ ४३ ॥ यदायदा हि मैत्रेय हानिर्धर्मस्य लक्ष्यते ॥ तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ४४ ॥ यदायदा हि पाषंडवृद्धिर्मैत्रेय लक्ष्यते ॥ तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया महात्मभिः ॥ ४५ ॥ यदायदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ॥ तदातदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ ॥ ४६ ॥ प्रारंभाश्चावसीदंति यदा धर्मभृतां नृणाम् ॥ तदानुमेयं प्राधान्यं कलेर्मैत्रेय पंडितैः ॥ ४७ ॥ यदायदा न यज्ञानामीश्वरः पुरुषोत्तमः ॥ इज्यते पुरुषैर्यैर्ज्ञस्तदा ज्ञेयं कलेर्बलम् ॥ ४८ ॥ न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषंडेषु यदा रतिः ॥ कलेर्वृद्धिस्तदा प्राज्ञैरनुमेया विचक्षणैः ॥ ॥ ४९ ॥ कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमीश्वरम् ॥ नार्चयिष्यंति मैत्रेय पाषंडोपहता जनाः ॥ ५० ॥ किं देवैः किं द्विजैर्वेदैः किं शौचे नांबुजन्मना ॥ इत्येवं विप्रवक्ष्यंति पाषंडोपहता जनाः ॥ ५१ ॥ स्वल्पांबुवृष्टिः पर्जन्यः सस्यं स्वल्पफलं तथा ॥ फलं तथाल्पसारं च विप्र प्राप्ते कलौ युगे ॥ ५२ ॥ शाणीप्रायाणि वस्त्राणि शमीप्राया महीरुहाः ॥ शूद्रप्रायास्तथा वर्णा भविष्यंति कलौ युगे ॥ ५३॥ अणुप्रायाणि धान्यानि चाज्यप्रायं तथा पयः ॥ भविष्यति कलौ प्राप्ते ह्यौशीरं चानुलेपनम् ॥ ५४ ॥ श्वश्रूश्वशुरभूयिष्ठा गुरवश्च नृणां कलौ ॥ श्यालाद्या हारिभार्याश्च सुहृदो मुनिसत्तम ॥ ५५ ॥ कस्य माता पिता कस्य यथा कर्मानुगः पुमान् ॥ इति चोदाहरिष्यंति श्वशुरानुगता नराः ॥ ५६ ॥ वाङ्मनःकायगैर्दोषैरभिभूताः पुनःपुनः ॥ नराः पापान्यनुदिनं करिष्यंत्यल्पमेधसः ॥ ५७ ॥

॥४१॥पलितेति ॥ विंशतिं नातिजीवंति । कलेरंते त्रयोविंशतिमिति चतुर्थोक्तं जीवनमितः पूर्वम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥४७॥४८॥४९॥ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ शाणीप्रायाणीति ॥ शाणश्शाणी वा शणविकारः । शाटीति पाठे ह्रस्वस्थूलम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ श्वश्रूश्वशुरेति ॥ हारिभार्याः हारिण्यः हृद्या भार्याः । बहुव्रीहिर्वा हारिण्यो भार्या येषां ते ते सुहृदः । भर्तृणां जाराणां च रम्यभार्या हि सुहृदः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भवितेति ॥ मनुष्याणां पुंसां सूतिः ॥ ४१ ॥ पलितोद्भवश्चेति ॥ विंशतिवर्षाण्यतिक्रम्य न जीवंति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कलेः प्राबल्ये लिङ्गान्याह—यदायदेत्यादिपंचभिः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ किं देवैरिति ॥ अंबुजन्मना वारिणा कृतेन शौचेन किम् ॥ ५१ ॥ स्वल्पेति ॥ अल्पसारं निर्वीर्यम् ॥ ५२ ॥ शाणीति ॥ शाणी शणसूत्रमयी पांडका दीर्घका वा तत्तुल्यानि वस्त्राणि ॥ ५३ ॥ अणुप्रायाणीति ॥ उशीरं सुरभितृणविशेषः ॥५४॥ श्वश्रूश्वशुरेति ॥ श्यालाः पत्नीभ्रातरः । हारिण्यो मनोहराः भार्या येषां ते तथाविधेषु नृषु सख्यं भवति ॥५५॥ [illegible] स्वकर्माऽर्थीनि ॥ ५६ ॥५७॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निस्सत्त्वानामशौचानां निह्रीकाणां तथा नृणाम् ॥ यद्यद्दुःखाय तत्सर्वं कलिकाले भविष्यति ॥ ५८ ॥ निस्स्वाध्यायवषट्कारे स्वधास्वाहाविवर्जिते ॥ तदा प्रविरलो धर्मः क्वचिल्लोके निवत्स्यति ॥ ५९ ॥ तत्राल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कंधमनुत्तमम् ॥ करोति यः कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः ॥ ६० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे षष्ठांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ व्यासश्चाह महाबुद्धिर्यदत्रैव हि वस्तुनि ॥ तच्छ्रूयतां महाभाग गदतो मम तत्त्वतः ॥ १ ॥ कस्मिन्कालेऽल्पको धर्मो ददाति सुमहत्फलम् ॥ मुनीनां पुण्यवादोऽभूत्कैश्चाऽसौ क्रियते सुखम् ॥ २ ॥ संदेहनिर्णयार्थाय वेदव्यासं महामुनिम् ॥ ययुस्ते संशयं प्रष्टुं मैत्रेय मुनिपुंगवाः ॥३॥ ददृशुस्ते मुनिं तत्र जाह्नवीसलिले द्विज ॥ वेदव्यासं महाभागमर्द्धस्नातं सुतं मम ॥ ४ ॥ स्नानावसानं ते तस्य प्रतीक्षंतो महर्षयः ॥ तस्थुस्तीरे महानद्यास्तरुषंडमुपाश्रिताः ॥ ५ ॥ मग्नोऽथ जाह्नवीतोयादुत्थायाह सुतो मम ॥ शूद्रस्साधुः कलिस्साधुरित्येवं शृण्वतां वचः ॥ तेषां मुनीनां भूयश्च ममज्ज स नदीजले ॥ ६ ॥ साधुसाध्विति चोत्थाय शूद्र धन्योसि चाब्रवीत् ॥ ७ ॥

॥५८॥ निस्स्वाध्यायेति ॥ क्वचित्कीकटादौ ॥५९॥ तत्रेति ॥ तत्र कलौ । अल्पेनैव यत्नेन हरिकीर्त्तनादिना । अनुत्तमं पुण्यस्कंधं पुण्यराशिं करोति पुरुषः । यः पुण्यस्कंधः क्रियते स कृतयुगे तपसा हि क्रियते ॥ ६० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यासश्चेति ॥अत्र वस्तुनि अल्पयत्नेन पुण्यस्कंधप्राप्तौ ॥१॥ कस्मिन्निति ॥ पुण्यवादः पुण्यविषयविचारः ॥२॥ संदेहनिर्णयार्थायेति ॥ संशयं संशयितमर्थं प्रष्टुम्॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मग्न इति ॥ शूद्रस्साधुः कलिः साधुरिति वचनम् ॥ ६ ॥ साधुसाध्विति ॥ साधुसाधु शूद्र धन्योसीत्युक्तिः । हृदयसन्निधेः प्रत्यक्षोक्तिरिव

निःसत्यानामिति ॥ यद्यद्वस्तु तत्सर्वं दुःखार्थमेव भविष्यति ॥ ५८ ॥ निस्स्वाध्यायेति ॥ क्वचिन्निष्कुटादौ ॥ ५९ ॥ कलेरेकं महान्तं गुणमाह तत्रेति ॥ अल्पेनैव यत्नेन हरिकीर्तनादिना । पुण्यस्कंधं पुण्यराशिं यो नरः करोति स हि कृयुतगे तपसा महता क्रियते । य इति पाठे यः कोऽपि अतिमलिनोऽपीत्यर्थः । अतोऽनेनैव गुणेन कलिः सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । "करोति यं कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः" इति पाठः सुगमः ॥ ६० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां षष्ठांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ निकृष्टोऽपि कलिरल्पायासेन महाफलप्रद इति प्रसङ्गान्निकृष्टयोः स्त्रीशूद्रयोरपि गुणाधिक्यं वक्तुमितिहासं प्रस्तौति, व्यास इत्यादिना—व्यासश्चेति ॥ वस्तुनि अर्थे ॥ १ ॥ कस्मिन्निति ॥ वादो विचारः । कैश्चापि जातिभिः । असौ धर्मः । सुखमनायासेन क्रियते ॥ २ ॥ संदेहेति ॥ संशय विषयभूतमर्थं प्रष्टुं ययुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्नानावसानमिति ॥ स्नानावसानं स्नानसमाप्तिं प्रतीक्षमाणाः । तरूणां षंडं समूहम् । उपाश्रिताः तस्थुः स्थिताः ॥ ५ ॥ मग्न इति ॥ उन्मज्ज्य उत्थाय । तेषां मुनीनां शृण्वताम् । कलिः साधुः शूद्रः साधुरित्येवं वचो मम सुतः व्यासः आहेत्यन्वयः । तदेवं मुनिभिः अपृष्टेनैव 'कस्मिन्कालेऽल्पको धर्मो ददाति सुमहत् फलम्' इत्येतत्प्रश्नोत्तरतया कलेः साधुत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥ कैश्चासौ

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

निमग्नश्च समुत्थाय पुनः प्राह महामुनिः ॥ योषितः साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोस्ति कः ॥८॥ततः स्नात्वा यथान्यायमाचांतं च कृतक्रियम्॥उपतस्थुर्महाभागं मुनयस्ते सुतं मम॥९॥कृतसंवंदनांश्चाह कृतासनपरिग्रहान् ॥ किमर्थं मागता यूयमिति सत्यवतीसुतः॥१०॥श्रीपराशर उवाच ॥ तमूचुस्संशयं प्रष्टुं भवंतं वयमागताः ॥ अलं तेनास्तु तावन्नः कथ्यताम्परं त्वया ॥ ११ ॥ कलिस्साध्विति यत्प्रोक्तं शूद्रः साध्विति योषितः॥ यदाह भगवान्त्साधु धन्याश्चेति पुनःपुनः॥१२॥तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्यं महामुने ॥ तत्कथ्यतां ततो हृत्स्थं पृच्छामस्त्वां प्रयोजनम् ॥१३॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ॥ श्रूयतां भो मुनिश्रेष्ठा यदुक्तं साधुसाध्विति ॥१४॥ व्यास उवाच ॥ यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् ॥ द्वापरे तच्च मासेन ह्यहोरात्रेण तत्कलौ ॥ १५ ॥ तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ॥ प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिस्साध्विति भाषितम् ॥ १६ ॥ ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥ यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ १७ ॥ धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ ॥ अल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोस्म्यहं कलेः ॥ १८ ॥ व्रत चर्यापरैर्ग्राह्या वेदाः पूर्वं द्विजातिभिः ॥ ततस्स धर्मसंप्राप्तैर्यष्टव्यं विधिवद्धनैः ॥ १९ ॥

भातीति ॥ ७ ॥ निमग्नश्चेति ॥ ताभ्यो योषिद्भ्यः । कलौ साधुत्वं शूद्रे धन्यत्वं योषितां धन्यतरत्वं चेति । तद्गुणतारतम्याद्विरम्य त्रिधोक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ तमिति ॥ तेन प्राविवक्षितेनार्थेन अलमस्तु तन्निवृत्तिरस्तु ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्युक्त इति ॥ प्रहस्येति धिगस्त्वितिवत् । स्वप्रश्नोत्तरं दत्तमप्य बुद्ध्वा पुनः पृच्छतो मुनीन् प्रति हासः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ध्यायन्निति ॥ कृते चित्तशुद्धिसंभवाद्ध्यानेन फलप्राप्तिः । त्रेतायां तदभावेपि चित्तशुद्ध्या यज्ञैः फलसिद्धिः । द्वापरे तयोरभावेपि आचारशुद्ध्याऽर्चनेन सिद्धिः । "संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्" इत्यादिवचनात् । कलौ तु तेषामभावेपि भगवन्नामसंकीर्त्तनेनैव फलसिद्धिरिति कलेस्साधुत्वम् ॥ १७ ॥ एतदेव विवृणोति । धर्मेति ॥ स्वल्पायासेन संकीर्त्तनादिना ॥१८॥ व्रतचर्येति ॥ व्रतचर्येत्यादि शूद्रसाधुत्वस्य उपोद्घातः ॥१९॥

क्रियते सुखमित्येतन्निर्णयार्थम् । शूद्रस्य स्त्रीणां च धन्यत्वमाह—साधुसाध्विति ॥ साधुसाधु । शूद्र धन्योसीति बुद्धिसन्निधानात्प्रत्यक्षमिवोक्तम् ॥ ७ ॥ निमग्नश्चेति ॥ ताभ्यो योषिद्भ्यः धन्यतरः कः प्राप्यस्ति, न कोपीत्यर्थः । अतस्ता एव धन्यतराः । अत्र च कलेः साधुत्वम् । शूद्रस्य साधुत्वं धन्यत्वम् । योषितां धन्यतरत्वं साधुत्वं चेति । यथोत्तरं गुणाधिक्यम् । तत्र गंगायामवमर्षणे भगवद्ध्यानपूते चित्ते प्रतीतमिति । उन्मज्ज्योन्मज्ज्य पदत्रयोक्त्या दर्शितम् । उन्मज्ज्येति च पाठः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कृतसंवंदनानिति ॥ कृतं संवंदनं यैस्तान् कृतसंवंदनान् ॥ १० ॥ तमिति ॥ तेन तावदलमस्तु । तत्तावदास्तामित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्युक्त इति ॥ हृत्स्थप्रश्नस्यैवोत्तरम् । दत्तमप्यविज्ञाय पृच्छन्तीति प्रहस्येदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेव स्फुटयति । यत्कृते दशभिरित्यादिद्वाभ्याम् । यत्कृते दशभिरिति ॥ कृते कृतयुगे हायनेन वर्षेण ॥ १५ ॥ १६ ॥ अल्पेन कालेन धर्मः सिद्ध्यतीत्याह—ध्यायन् कृत इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ १७ ॥ धर्मेति ॥ अल्पायासेनेति कलेः साधुत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥ शूद्रस्याल्पायासेन पुरुषार्थसिद्धिं च वक्तुं त्रैवर्णिकानां तत्राऽति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वृथा कथा वृथा भोज्यं वृथेज्या च द्विजन्मनाम् ॥ पतनाय ततो भाव्यं तैस्तु संयमिभिस्सदा ॥ २० ॥ असम्यक्करणे दोषस्तेषां सर्वेषु वस्तुषु ॥ भोज्यपेयादिकं चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं द्विजाः ॥ २१ ॥ पारतंत्र्यं समस्तेषु तेषां कार्येषु वै यतः ॥ जयंति ते निजाँल्लोकान्क्लेशेन महता द्विजाः ॥ २२ ॥ द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ॥ निजाञ्जयति वै लोकाञ्छूद्रो धन्यतरस्ततः ॥ २३ ॥ भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वै यतः ॥ नियमो मुनिशार्दूलास्तेनाऽसौ साध्वितीरितः ॥ २४ ॥ स्वधर्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा ॥ प्रतिपादनीयं पात्रेषु यष्टव्यं च यथाविधि ॥ २५ ॥ तस्यार्जने महाक्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः ॥ तथासद्विनियोगेन विज्ञातं गहनं नृणाम् ॥ २६ ॥ एवमन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः ॥ निजाञ्जयंति वै लोकान्प्राजापत्यादिकान्क्रमात् ॥ २७ ॥ योषिच्छुश्रूषणाद्भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा ॥ तद्धिता शुभमाप्नोति तत्सालोक्यं यतो द्विजाः ॥ २८ ॥ नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा ॥ तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषितः ॥ २९ ॥ एतद्वः कथितं विप्रा यन्निमित्तमिहागताः ॥ तत्पृच्छतः यथाकामं सर्व वक्ष्यामि वः स्फुटम् ॥ ३० ॥ ऋषयस्ते ततः प्रोचुर्यत्प्रष्टव्यं महामुने ॥ अस्मिन्नेव च तत्प्रश्ने यथावत्कथितं त्वया ॥३१॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततः प्रहस्य तानाह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनांस्तापसांस्तानुपागतान् ॥ ३२ ॥

॥ २० ॥ असम्यक्करण इति ॥ इच्छैव प्राप्तिकरी यस्य तदिच्छाप्राप्तिकरम् । इच्छया प्राप्यं न ॥ २१ ॥ अत्र हेतुः--पारतंत्र्यमिति ॥ पारतंत्र्यं विधिपारतंत्र्यम् ॥ २२ ॥ द्विजशुश्रूषयैवेति ॥ पाकयज्ञाऽधिकारवान् शूद्रस्याप्यमंत्रकपक्कहोमादिष्वधिकारः । अस्मै साधुचरितमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वधर्मस्येति ॥ स्वधर्मस्येति स्त्रीसाधुत्वस्य प्रस्तावः । नरैः पुंभिः ॥२५॥ तस्येति ॥ गहनं क्लेशः ॥२६॥२७॥२८॥ नेति ॥ तानेवेति पुरुषो यथा प्राजापत्यादिकान् प्राप्नोति तथा योषित्तानेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

क्लेशमाह व्रतचर्यापरैरित्यादिचतुर्भिः ॥ व्रतचर्यापरैरिति ॥ 'व्रतचर्योपहरणैः' इति पाठे उपहरणमुपहारः । गुरवे सर्वलाभाऽर्पणैरित्यर्थः ॥ १९ ॥ वृथेति ॥ वृथा कथा श्रीकृष्णकीर्तनरहिता । वृथा भोज्यं हरेरनिवेदितम् । वृथेज्या दम्भलोभादिपूर्विका ॥ २० ॥ असम्यगिति ॥ इच्छया प्राप्तिकरं प्राप्यं न भवति, किन्तु चोदनया ॥ २१ ॥ २२ ॥ शूद्रस्य तादृक्क्लेशाभावेन धन्यत्वमुक्तमित्याह—द्विजशुश्रूषयेत्यादिद्वाभ्याम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्त्रीगामनायासेन श्रेयःप्राप्त्या धन्यत्वं वक्तुं पुरुषाणां तत्प्राप्तौ क्लेशमाह—स्वधर्मस्येत्यादित्रिभिः ॥ २५ ॥ तस्येति ॥ एवं नृणां महान् क्लेशः ॥ २६ ॥ २७ ॥ योषितां तादृक्क्लेशो नास्तीत्याह—योषिदित्यादिद्वाभ्याम् ॥ २८ ॥ नातिक्लेशेनेति ॥ पुरुषो यथा महता क्लेशेन प्राजापत्यादिकान् लोकान् प्राप्नोति तथा तानेव लोकान्नातिक्लेशेन योषित्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत इति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. E-Ink

मयैष भवतां प्रश्नो ज्ञातो दिव्येन चक्षुषा ॥ ततोऽहं वः प्रसंगेन साधुसाध्विति भाषितम् ॥ ३३ ॥ स्वल्पेन हि प्रत्यनेन धर्मस्सिध्यति वै कलौ ॥ नरैरात्मगुणांभोभिः क्षलिताखिलकिल्बिषैः ॥ ३४ ॥ शूद्रैश्च द्विजशुश्रूषातत्परैर्द्विजसत्तमाः ॥ तथा स्त्रीभिरनाया सात्पतिशुश्रूषयैव हि॥३५॥ततस्त्रितयमप्येतन्मम धन्यतरं मतम् ॥ धर्मसंपादने क्लेशो द्विजातीनां कृतादिषु ॥३६॥ भवद्भिर्यदभिप्रेतं तदेतत्क थितं मया ॥ अपृष्टेनाऽपि धर्मज्ञाः किमन्यत्क्रियतां द्विजाः ॥३७॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततस्संपूज्य तेव्यासं प्रशशंसुः पुनःपुनः॥यथाऽगतं द्विजा जग्मुर्व्यासोक्तिकृतनिश्चयाः ॥३८॥ भवतोऽपि महाभाग रहस्यं कथितं मया ॥ अत्यंतदुष्टस्य कलेरयमेको महान्गुणः ॥३९॥ यच्चाहं भवता पृष्टो जगतामुपसंहृतिम् ॥ प्राकृतामंतरालां च तामप्येष वदामि ते ॥४०॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे षष्ठांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिसंचरः ॥ नैमित्तिकः प्राकृतिकः तथैवात्यंतिको लयः ॥ १ ॥ ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां क ल्पांते प्रतिसंचरः ॥ आत्यंतिकस्तु मोक्षाख्यः प्राकृतो द्विपरार्द्धकः॥२॥मैत्रेय उवाच ॥ परार्द्धसंख्यां भगवन्ममाचक्ष्व यया तु सः ॥ द्विगुणी कृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसंचरः॥३॥श्रीपराशर उवाच ॥स्थानात्स्थानं दशगुणमेकस्माद्गण्यते द्विज॥ततोष्टादशमे भागे परार्द्धमभिधीयते॥४॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ १ ॥ ब्राह्म इति ॥ प्राकृतो द्विपरार्द्धक इति जल्पनात् परार्द्धद्वयात्मके ब्रह्मायुषि पूर्णे प्रकृतौ तत्कार्यस्य लयः प्राकृतः ॥ २ ॥ ३ ॥ स्थानात् स्थानमिति ॥ "एकं दश शतमस्मात्सहस्रमयुतं ततः परं लक्षम् । प्रयुतं कोटिमथार्बुदमब्जं खर्वं ततो निखर्वं च ॥ तस्मान्महासरोजं शंकुं सरितां पतिं ततश्चान्त्यम् । मध्यं परार्द्ध माहुर्यथोत्तरं दशगुणं हि वै तज्ज्ञाः ॥" एवं द्विपरार्द्धमानुषवत्सरे तु महासंहारः ॥ ४ ॥

इदानीं मदुक्तमेतैर्ज्ञातमिति पुनः प्रहस्याह—अपृष्टेनैव व्यासेन कथमेवं निर्णयः कृत इति । विस्मयेनोत्फुल्ले नयने येषां तान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उक्तमर्थं निगमयति ॥ स्वल्पेनेत्यादिचतुर्भिः—स्वल्पेनेति ॥ आत्ममो हरेः । गुणा एवांभांसि तैः । अभिक्षाल्लितमखिलं किल्बिषं येषां तैः कर्तृभिः । धर्मः सिध्यति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भवद्भिरिति ॥ यदभिप्रेतं ज्ञातुमिष्टम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥३९॥ पुनः प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रस्तुतमनु संधत्ते यश्चाहमिति । अन्तरालां ब्रह्मणो दिनेदिने भवाम् ॥ ४० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां षष्ठांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ सर्वेषामिति ॥ प्रतिसंचरः प्रलयः ॥ १ ॥ ब्राह्म इति ॥ प्राकृतो द्विपरार्धक इति, द्विगुणे परार्द्धे ब्रह्मायुःसमाप्तौ भगवतः प्रकृतौ तत्कार्यस्य लयः प्राकृतः ॥ २ ॥ प्रथमांशे परार्धमानमुक्तमेव तथापि किं तदेव मानं परार्द्धस्य उत प्रकारान्तरमप्यस्तीत्याशयेन पुनः पृच्छति—परार्धेति ॥ ३ ॥ प्रकारान्तरमप्यस्तीत्याह—स्थानात्स्थानमिति ॥ यथाह वायुः—"कोटिकोटिसहस्राणि परार्धमिति कीर्त्यते । परार्धद्विगुणं चाऽपि परमाद्भुतनीषिणः ॥ स्थानं दशगुणं विद्यादेकं दशशतं

१ ततो मध्यम् । अन्त्यं परार्द्धम्—इति क्वचित्पाठः प्रामादिकः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

परार्द्धद्विगुणं यत्तु प्राकृतस्स लयो द्विज ॥ तदाऽव्यक्तेखिलं व्यक्तं स्वहेतौ लयमेति वै ॥ ५ ॥ निमेषो मानुषो योऽसौ मात्रामात्राप्रमाणतः॥ तैः पंचदशभिः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठा कला स्मृता ॥ ६ ॥ नाडिका तु प्रमाणेन सा कला दश पंच च ॥ ७ ॥ उन्मानेनांभसस्सा तु पलान्यर्द्ध त्रयोदश ॥ मागधेन तु मानेन जलप्रस्थस्तु स स्मृतः ॥ हेममाषैः कृतच्छिद्रचतुर्भिश्चतुरंगुलैः ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ निमेष इत्यादि ॥ यः प्रागुक्तो निमेषः असौ मात्रेत्युच्यते मात्राप्रमाणत्वात् । एकमात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालसंमितो ह्यसौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ उन्माननेनेति ॥ तुलया मितस्यांभसोर्द्धत्रयोदशपलानि, अर्द्ध त्रयोदशं येषां तानि अर्द्धत्रयोदश सार्द्धद्वादशेत्यर्थः । सा नाडिका उपचारात्तैर्नाडिका ज्ञातव्या इत्यर्थः कथमित्याह--हेमेति । माषः पंचगुंजामानम् । जलस्यैतत्सार्द्धं पलद्वादशकं मगधदेश्यं प्रस्थं पूरयति । स च प्रस्थश्चतुर्गुणस्सन्नाडीज्ञापक इति शेषः । यथाह वायुः--"उन्मानेनांभसश्चापि पलान्यर्द्धत्रयोदश । मागधेन तु मानेन जलप्रस्थो विधीयते ॥ एते चाप्युदकप्रस्थाश्चत्वारो नाडिका घटः । हेममाषैः कृतच्छिद्रश्चतुर्भिश्चतुरंगुलैः" इति । एवं चतुर्माषसुवर्णरचितचतुरंगुलसूचीकृताधश्छिद्रादाढकजलपूर्णात्पंचाशत्पारिमाणाद्घटात्तच्छिद्रेण पंचाशत्पलं जलं यावता कालेन निस्सरति तावत्कालो नाडीत्युक्तं भवति । अथ वा अहोरात्रेण जलस्य पूरणं निस्सरणं वा षष्टिवारं यथा स्यात् तथा तत्पात्रमानं कार्यम् । अन्ये तु चतुर्माषहेमनिर्मितया चतुरंगुलया सूच्या कृतच्छिद्रे सार्द्धद्वादशपले ताम्रपात्रे तत्प्रमाणं जलं तच्छिद्रेण यावता काले प्रविशति स काल एका नाडिका तानि पलानि मागधमानेन जलप्रस्थ इति वर्णयंति । कृतच्छिद्रैरिति च पठंति । तत्रायमन्वयः--सा नाडिका चतुर्भिर्हेममाषैः कृतच्छिद्रैर्निष्पन्नान्यंभसोर्द्धत्रयोदशपलानीति ॥ ८ ॥

ततः । सहस्रमयुतं तस्मान्नियुतं प्रयुतं ततः ॥ अर्बुदं न्यर्बुदं चैव वृंदं चैव ततः परम् । खर्वं चैव निखर्वं च शंखं पद्मं तथैव च ॥ समुद्रो मध्यमंतश्च परार्धं परमेव च । एवमष्टादशैतानि पदानि गणनाविधौ ॥ कल्पसंख्याप्रवृत्तस्तु परार्धो ब्रह्मणः स्मृतः । तावच्छेषोऽस्य कालस्य तदन्ते प्रतिसृज्यते " इति । एकं दशगुणं दश, दश दशगुणं शतम्, शतं दशगुणं सहस्रमित्येवमेकस्थानादीनां मानतो वृद्ध्वा अष्टादशस्थाने परार्धं भवति कल्पाश्चात्र संख्येयाः, "कल्पसंख्याप्रवृत्तस्तु परार्धो ब्रह्मणः स्मृतः ।" इति वायूक्तेः ॥ ततश्च कल्पानां कोटिकोटिसहस्राणि परार्धम् । तद्द्विगुणं परं ब्रह्मायुरित्युक्तं भवति । यत्तूक्तं प्रथमांशे "निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् । तत्पराख्यं तदर्धं तु परार्धमभिधीयते ॥ एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं वर्षशतं स्मृतम्" इत्यादि । तस्मिन्पक्षे कल्पानां षट्त्रिंशत्सहस्राणि ब्रह्मण आयुरित्युक्तं स्यात् । अनयोश्च पक्षयोर्महाकल्पभेदेन व्यवस्था । यद्वा—यथोक्तकल्पशब्देन लक्षणया तदंशभूतदिव्यमानुषवर्षादिभिः परार्धमानेन विरोध इति संपादनीयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ नैमित्तिकं लयं प्रपंचयिष्यन्निमेषादिक्रमेण प्रथमांशोक्तमेव कल्पप्रमाणमनुसारयति—निमेष इत्यादिसप्तभिः ॥ निमेष इति ॥ मात्रैव मात्रा सैव प्रमाणं यस्य सः एकमात्रलघ्वक्षरोच्चारणमात्रकालसम्मितो निमेषः "निमेषकालतुल्यो हि मात्रा लघ्वक्षरं च यत् ।" इति ब्रह्माण्डोक्तेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नाडिकाज्ञानोपायमाह उन्माननेनेत्यादिनार्धेन ॥ उन्माननेनेति ॥ अंभसः उन्मानेन उन्मीयते अनेनेत्युन्मानं पात्रम् । अर्धोनानि त्रयोदश सार्धद्वादशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण घटितानि सार्धद्वादशपलानि सा नाडिका । सार्धद्वादशपलताम्रनिर्मितपात्रान्नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः । [कप्रमाणं तत्पात्रं कार्यं तत्राऽऽह—मागधेनेति ॥ "मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु स स्मृतः" इति । सार्धद्वादशपलजलेन हि मगधदेश्यः प्रस्थः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नाडिकाभ्यामथ द्वाभ्यां मुहूर्त्तो द्विजसत्तम ॥ अहोरात्रं मुहूर्त्तास्तु त्रिंशन्मासो दिनैस्तथा ॥९॥ मासैर्द्वादशभिर्वर्षमहोरात्रं तु तद्दिवि ॥ त्रिभि र्वर्षशतैर्वर्ष षष्ट्या चैवासुरद्विषाम् ॥१०॥ तैस्तु द्वादशसाहस्रैश्चतुर्युगमुदाहृतम् ॥ चतुर्युगसहस्रं तु कथ्यते ब्रह्मणो दिनम् ॥११॥ स कल्पस्तत्र मनवश्चतुर्दश महामुने ॥ तदंते चैव मैत्रेय ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥ १२ ॥ तस्य स्वरूपमत्युग्रं मैत्रेय गदतो मम ॥ शृणुष्व प्राकृतं भूयस्तव वक्ष्याम्यहं लयम् ॥१३॥ चतुर्युगसहस्रांते क्षीणप्राये महीतले ॥ अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी ॥१४॥ ततो यान्यल्पसाराणि तानि सत्त्वान्यशेषतः ॥ क्षयं यांति मुनिश्रेष्ठ पार्थिवान्यनुपीडनात् ॥१५॥ ततः सभगवान्विष्णू रुद्ररूपधरोऽव्ययः ॥ क्षयाय यतते कर्त्तुमात्मस्था स्सकलाः प्रजाः ॥१६॥ततस्स भगवान्विष्णुर्भानोस्सप्तसु रश्मिषु॥ स्थितः पिबत्यशेषाणि जलानि मुनिसत्तम॥१७॥पीत्वांभांसि समस्तानि प्राणिभूमिगतान्यपि ॥ शोषं नयति मैत्रेय समस्तं पृथिवीतलम् ॥१८॥ समुद्रान्सरितः शैलनदीप्रस्रवणानि च ॥ पातालेषु च यत्तोयं तत्सर्वं नयति क्षयम् ॥ १९ ॥ ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपबृंहिताः ॥ त एव रश्मयस्सप्त जायंते सप्त भास्कराः ॥ २० ॥ अधश्चोर्ध्वं च ते दीप्ता स्ततस्सप्त दिवाकराः ॥ दहंत्यशेषं त्रैलोक्यं सपातालतलं द्विज ॥ २१ ॥ दह्यमानं तु तैर्दीप्तैस्त्रैलोक्यं द्विज भास्करैः ॥ साद्रिनद्यर्णवाभोगं निस्नेहमभिजायते ॥ २२ ॥

॥९॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ क्षयाय रुद्ररूपधरो भूत्वा ॥ १६ ॥ तत इति ॥ सप्त रश्मयः "सुषुम्णो हारिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च । विश्वव्यचा स्वधा संयद्वसुरर्वाग्वसुस्तथा" इत्युक्ताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति ॥ भास्करा आरोगो भ्राज इत्यादयः ॥२०॥२१॥२२॥

पूर्यते तावत्प्रमाणं पात्रं कार्यमित्यर्थात्सिद्धम् । ननु तथाऽपि पात्रेण कथं नाडिकाज्ञानं क्रियापरिच्छेद्यत्वात्कालस्येत्याशंक्य क्रियासिद्धये प्रस्थं विशिनष्टि–हेमेति । माषः पंचगुंजः हेममाषैश्चतुर्भिः चतुरंगुलशलाकारूपेण कृतैः कृतच्छिद्रः । तदुक्तं भवति–सार्धद्वादशपलताम्रमयं मागधप्रस्थसम्मितम् ऊर्ध्वायतं पात्रं चतुर्माषचतुरंगुलहेमशलाकया कृतच्छिद्रं जले स्थापितं तेन च्छिद्रेण यावता कालेन पूर्यते तावत्कालो नाडिकेति ॥ तथा च शुक्रः–"द्वादशार्द्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः । स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थं जलप्लुतम् ॥" इति ॥ ८ ॥ नाडिकाभ्यामिति ॥ तथा त्रिंशता दिनैः मास इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नैमित्तिक लयप्रकारमाह–तस्य स्वरूपमित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति ॥ १३ ॥ चतुर्युगेति ॥ क्षीणप्राये दुर्भिक्षादिभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ क्षयाय रुद्ररूपधरः सन् । आत्मस्थाः स्वस्मिँल्लीनाः प्रजाः कर्तुं यतते प्रयतते ॥ १६ ॥ तत इति ॥ सप्त रश्मयः पूर्वोक्ताः । "सुषुम्नो हारिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च । विश्वव्यचा स्वधा संयद्वसुरर्वाग्वसुस्तथा" इति ॥ १७ ॥ पीत्वेति ॥ प्राणिगतानि रक्तवसादीनि । भूमिगतानि तटाकादिस्थितानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति ॥ भास्कराः सप्त ॥ "आरोगो भ्राजः पटरः पतंगः स्वर्णरोऽथतिधीमान् विभास ।" इति सप्त सूर्याः श्रुत्युक्ताः ॥ २० ॥ २१ ॥ दह्यमानमिति ॥ आभोगो विस्तारः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततो निर्दग्धवृक्षांबुत्रैलोक्यमखिलं द्विज ॥ भवत्येषा च वसुधा कूर्मपृष्ठोपमाकृतिः ॥ २३ ॥ ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरोऽनलः ॥ शेषाहिश्वाससंभूतः पातालानि दहत्यधः ॥ २४ ॥ पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलनो महान् ॥ भूमिमभ्येत्य सकलं बभस्ति[1] वसुधातलम् ॥ २५ ॥ भुवर्लोकं ततस्सर्वं स्वर्लोकं च सुदारुणः ॥ ज्वालामालामहावर्त्तस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ २६ ॥ अंबरीष मिवाभाति त्रैलोक्यमखिलं तदा ॥ ज्वालावर्त्तपरीवारमुपक्षीणचराचरम् ॥ २७ ॥ ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिनः ॥ कृताधिकारा गच्छंति महर्लोकं महामुने ॥ २८ ॥

॥ २३ २४ ॥ पातालानीति ॥ बभस्ति भक्षयति "भस भक्षणदीप्त्योः" ॥ २५ ॥ २६ ॥ अंबरीषमिवेति ॥ अंबरीषं भर्जनभांडम् ॥ २७ ॥ तत इति ॥ कृताधिकारा मन्वादयः । दशावृत्त्या सप्तपातालानि त्रयो लोका इति दश तेष्वावृत्त्या वृत्त्यभावेन । यद्वा—तापदशाया आवृत्त्या । परैषिणः परस्थानैषिणः । अथ वा त्रैलोक्ये ये कृताधिकारा मन्वाद्याः ते हृताधिकारा भोगात्प्रक्षीणतद्देशभोग्यकर्माणः संतो महर्लोकं प्राप्य तस्मादपि तत्रत्यलोकवासिभिस्सह सशरीराः जनलोकं यांति । तेषां मध्ये ये परैषिणः परं प्राप्तुमिच्छवस्ते दशवारावृत्त्यैव क्रमात्तपस्सत्यप्राप्तिद्वारा ततः परमीश्वरं विशंति । अन्ये त्रैलोक्यस्था जीवाः स्वात्मनि संलीयंते । यथाह वायुः--"पितृभिर्मनुभिश्चैव साध्यैस्सप्तर्षिभिस्तथा । यज्वानश्चैव येप्यन्ये तद्भक्ताश्चव तैस्सह ॥ महर्लोकं गमिष्यंति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः । महर्लोकं परित्यज्य गणास्तेऽपि चतुर्दश ॥ सशरीराश्च यांत्यन्ये जनलोकं सहाऽनुगैः । एवं देवास्सपितर ऋषयो मानवाश्च ये ॥ मित्रैस्सहोर्ध्वं गच्छंति व्यावर्त्तंते च तैस्सह । जनलोकात्सुरास्सर्वे दशकल्पान्पुनःपुनः ॥ पर्यायकाले संप्राप्ते संभूतानि धनेष्विह । अवश्यभाविनार्थेन संबध्यंते तथा तु ते ॥ निवर्त्तंते तथा वृत्त्या तेषां सद्यो न निस्तरः । महर्जनं चापि जनात्तपं च ह्येकांततस्तानि भवंति सत्ये । मन्वंतराणां परिवर्त्तनानि मुंचंति सत्येन तपोपराणि ॥ तपोभि योगाद्विषयप्रहाणाद्विशंति तेऽपीश्वरमेव देवम्" इति । "अथ आत्मनि महातेजास्सर्वमाधाय सर्वकृत् । ततश्च रात्रिं स्वपिति तमस्येकार्णवे जले" इति ॥ हृताधिकारा

निस्नेहमतिरूक्षम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पातालानीति ॥ हिनस्ति भस्मीकरोति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तत इति ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयस्यैकान्वयः, दशावृत्त्या गभस्तिगतस्वीयनियोगदशायाः तत्रत्यफलभोगावस्थायाः । आवृत्त्या परिवृत्त्या । परैषिण ऊर्ध्वलोकैषिणः । अन्ये त्वाहुः—त्रैलोक्येऽपि ये कृताऽधिकारा मन्वाद्याः, ते हृताऽधिकारा भोगप्रक्षीणकर्माणः सन्तः महर्लोकं प्राप्य तस्मादमितप्रभाः तद्वासिभिः सह सगणं जनं यान्ति । तेषां मन्वादीनां मध्ये ये परैषिणः परवस्तुप्राप्तुमिच्छन्तः ते दशवारमावृत्त्या आक्रम्य तद्द्वयासिद्वारा ततः परमीश्वरं विशन्ति । अन्ये तु त्रैलोक्यस्था जीवाः आत्मनि सँल्लीयन्ते । यथाऽऽह वायुः—

१ हिनस्ति—इ०पा० ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitized by eGangotri Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्मादपि महातापतप्ता लोकात्ततः परम् ॥ गच्छंति जनलोकं ते दशावृत्त्या परेतराः ॥ २९ ॥ ततो दग्ध्वा जगत्सर्वं रुद्ररूपी जनार्दनः ॥ मुखनिश्वासजान्मेघान्करोति मुनिसत्तम ॥ ३० ॥ ततो गजकुलप्रख्यास्तडित्वंतोऽतिनादिनः ॥ उत्तिष्ठंति तथा व्योम्नि घोरास्संवर्त्तका घनाः ॥ ३१ ॥ केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः ॥ धूम्रवर्णा घनाः केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥ ३२ ॥ केचिद्रासभवर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा ॥ केचिद्वैडूर्यसंकाशा इन्द्रनीलनिभाः क्वचित् ॥ ३३ ॥ शंखकुंदनिभाश्चान्ये जात्यंजननिभाः परे ॥ इंद्रगोपनिभाः केचित्ततश्शिखिनिभास्तथा ॥ ३४ ॥ मनश्शिलाभाः केचिद्वै हारितालनिभाः परे ॥ चाषपत्रनिभाः केचिदुत्तिष्ठंते महाघनाः ॥ ३५ ॥ केचित्पुरवराकाराः केचित्पर्वतसन्निभाः ॥ कूटागारनिभाश्चान्ये केचित्स्थलनिभा घनाः ॥ ३६ ॥ महारावा महाकायाः पूरयंति नभःस्थलम् ॥ वर्षंतस्ते महासारास्तमग्निमतिभैरवम् ॥ शमयंत्यखिलं विप्र त्रैलोक्यांतरधिष्ठितम् ॥ ३७ ॥ नष्टे चाग्नौ च सततं वर्षमाणा ह्यहर्निशम् ॥ प्लावयंति जगत्सर्वमंभोभिर्मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥ धाराभिरतिमात्राभिः प्लावयित्वाऽखिलां भुवम् ॥ भुवर्लोकं तथैवोर्द्धं प्लावयंति हि ते द्विज ॥ ३९ ॥ अंधकारीकृते लोके नष्टे स्थावरजंगमे ॥ वर्षंति ते महामेघा वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ४० ॥ एवं भवति कल्पांते समस्तं मुनिसत्तम ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यान्नित्यस्य परमात्मनः ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे षष्ठांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

गच्छंतीति च पाठः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥

"पितृभिर्मनुभिश्चैव साध्यैः सप्तर्षिभिस्तथा । यज्वानश्चैव येप्यन्ये तद्भक्ताश्चैव तैः सह ॥ महर्लोकं गमिष्यन्ति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः । महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ सशरीराश्च यान्त्यन्ये जनलोकं सहानुगैः । एवं देवाः सपितर ऋषयो मानवाश्च ये ॥ मित्रैः सहोर्द्धं गच्छन्ति व्यावर्त्तंते च तैः सह । जनलोकात्सुराः सर्वे दश कल्पान्पुनःपुनः ॥ पर्यायकाले संप्राप्ते संभूता निधनेष्विह । अवश्यभाविनार्थेन संत्रध्यन्ते तथा मुने ॥ निवर्त्तन्ते तथा वृत्तौ तेषां सद्यो न निस्तरः ॥ महर्जनं चापि जनात्तपं च एकान्ततस्तानि भवन्ति सत्ये । मन्वंतराणां परिवर्तनानि मुंचंति सत्येन तपोविराणि ॥ तपोऽभियोगाद्विषयप्रहाणाद्विशंति तेऽपीश्वरमेव देवम् ॥ अथात्मनि महातेजाः सर्वमास्थाय सर्वकृत् । ततो हि रात्रिं स्वपिति तमस्येकार्णवे जले" इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मनःशिलेति ॥ चाषो नीलपक्षशकुनिः ॥ ३५ ॥ केचिदिति ॥ कूटागारं गृहविशेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां षष्ठांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेंभसि महामुने ॥ एकार्णवं भवत्येतत्त्रैलोक्यमखिलं ततः ॥ १ ॥ मुखनिश्वासजो विष्णोर्वायुस्ताभ्रजलदांस्ततः ॥ नाशयन्वाति मैत्रेय वर्षाणामपरं शतम् ॥ २ ॥ सर्वभूतमयोऽचिंत्यो भगवान्भूतभावनः ॥ अनादिरादिर्विश्वस्य पीत्वा वायुमशेषतः ॥ ३ ॥ एकार्णवे ततस्तस्मिञ्छेषशय्यागतः प्रभुः ॥ ब्रह्मरूपधरश्शेते भगवानादिकृद्धरिः ॥ ४ ॥ जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुतः ॥ ब्रह्मलोकगतैश्चैव चिंत्यमानो मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥ आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समास्थितः ॥ आत्मानं वासुदेवाख्यं चिंतयन्मधुसूदनः ॥ ६ ॥ एष नैमित्तिको नाम मैत्रेयः प्रतिसंचरः ॥ निमित्तं तत्र यच्छेते ब्रह्मरूपधरो हरिः ॥ ७ ॥ यदा जागर्त्ति सर्वात्मा स तदा चेष्टते जगत् ॥ निमीलत्येतदखिलं मायाशय्यां गतेऽच्युते ॥ ८ ॥ पद्मयोनेर्दिनं यत्तु चतुर्युगसहस्रवत् ॥ एकार्णवीकृते लोके तावती रात्रिरिष्यते ॥ ९ ॥ ततः प्रबुद्धो रात्र्यंते पुनस्सृष्टिं करोत्यजः ॥ ब्रह्मस्वरूपधृग्विष्णुर्यथा ते कथितं पुरा ॥१०॥ इत्येष कल्पसंहारोऽवांतरप्रलयो द्विज ॥ नैमित्तिकस्ते कथितः प्राकृतः शृण्वतः परम् ॥ ११ ॥ अनावृष्ट्यादिसंपर्कात्कृते संक्षालने मुने ॥ समस्तेष्वेव लोकेषु पातालेष्वखिलेषु च ॥ १२ ॥ महदादेर्विकारस्य विशेषांतस्य संक्षये ॥ कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन्प्रवृत्ते प्रतिसंचरे ॥१३॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ एकार्णव इति ॥ ब्रह्मरूपधरः इति प्रथमांशे व्याख्यातं ननूत्तरत्र ब्रह्मादीनां शुभाश्रयत्वं निषिध्यते तत्कथमत्र ब्रह्मरूपधरस्य मुमुक्षुभिश्चिंत्यमानत्वम् उच्यते । धारणासिध्यर्थं तत्र शुभाश्रय उक्तः निष्पन्नसमाधीनां तु जगद्रूपतया भगवदनुसंधानमविरुद्धं यथा "यत्तस्सर्वमहं सर्वं, अहंमनुरभवम्" इत्यादि किं च परशुरामकल्क्यादिवदनुप्रवेशावतारत्वाच्चेतनाविरोधः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आत्मेति ॥ आत्ममायामयीं मूलप्रकृत्यभिमानिदेवताम् । योगनिद्रां योगरूपां निद्राम् । एतद्विवृणोति आत्मानं चिंतयन्निति यत् ॥ ६ ॥ एष इति ॥ निमित्तं तत्रेति । तत्र ब्रह्मणो दिनांते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनावृष्टीत्यादि ॥ समस्तेषु लोकेषु पातालेषु च संक्षालने नाशे कृते ॥ १२ ॥ महदादेरिति ॥ तस्मिन्प्राकृते प्रतिसंचरे महदादेर्विशेषांतस्य विकारस्य संक्षये च प्रवृत्ते प्रस्तुते ॥ १३ ॥

तदेवं नैमित्तिकं त्रैलोक्यप्रलयं निरूप्य तत्कालीनां स्थितिं निरूपयन्नाह–सप्तर्षिस्थानमित्यादिना अनावृष्ट्येत्यतः । प्राकृतेन ग्रन्थेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ एकार्णव इति ॥ शेष एव शय्यां तां गतः शेते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यदेति॥ स यदा जागर्त्ति तदा जगच्चेष्टते सृष्ट्युन्मुखं भवति ॥ ८ ॥ कियन्तं कालं शेते कदा वा प्रबुध्यते । स जगत्पतिरित्यत्राह–पद्मयोनेरित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ महदादेरिति ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आपो ग्रसंति वै पूर्वं भूमेर्गंधात्मकं गुणम् ॥ आत्तगंधा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥ प्रणष्टे गंधतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका ॥ आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महास्वनाः ॥ १५ ॥ सर्वमापूरयंतीदं तिष्ठंति विचरंति च ॥ सलिलेनोर्मिमालेन आलोकांतात्समंततः ॥ १६ ॥ अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा पीयते तु सः ॥ नश्यंत्यापस्ततस्ताश्च रसतन्मात्रसंक्षयात् ॥ १७ ॥ ततश्चापो हृतरसा ज्योतिषं प्राप्नुवंति वै ॥ अग्नावस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते ॥ १८ ॥ स चाग्निः सर्वतो व्याप्य चादत्ते तज्जलं तथा ॥ सर्वमापूर्यतेर्चिर्भिस्तदा जगदिदं शनैः ॥ १९ ॥ अर्चिर्भिस्संवृते तस्मिंस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तदा ॥ ज्योतिषोऽपि परं रूपं वायुरत्ति प्रभाकरम् ॥ २० ॥ प्रलीने च ततस्तस्मिन्वायुभूतेऽखिलात्मनि ॥ प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावसुः ॥ २१ ॥ प्रशाम्यति तदाज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान् ॥ निरालोके तथा लोके वाय्ववस्थे च तेजसि ॥ २२ ॥ ततस्तु मूलमासाद्य वायुस्संभवमात्मनः ॥ ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ ॥ २३ ॥ वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशो ग्रसते ततः ॥ प्रशाम्यति ततो वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतम् ॥ २४ ॥ अरूपरसमस्पर्शमगंधं न च मूर्त्तिमत्॥ सर्वमापूरयच्चैव सुमहत्तत्प्रकाशते॥२५॥परिमंडलं च सुषिरमाकाशं शब्दलक्षणम् ॥ शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥२६॥ ततश्शब्दगुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः ॥ भूतेंद्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै ॥ अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसस्स्मृतः ॥ २७ ॥

आप इत्यादि ॥ प्रलयत्वाय प्रकृष्टो लयो यस्याः सा प्रलया तद्भावाय ॥ १४ ॥ प्रणष्ट इति ॥ अत्र तन्मात्रग्रहणं विशेषस्याप्युपलक्षणम् ॥ १५ ॥ सर्वमिति ॥ सलिलेन ओघेन आलोकांतात् लोकांतं यावत् । आलोकस्तेजो वा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रशाम्यतीति ॥ अज्योतिरिति पदच्छेदः । तच्च वायुविशेषणम् । ज्योतिर्विरोधी ॥ २२ ॥ तत इति ॥ तुमुलं सशब्दम् । आत्मनः संभवं खम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ अरूपमिति ॥ न च मूर्त्तिमत् निरवयवम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति ॥ अहंकारावच्छिन्नतया परिमाणनिषेधायोगात् भूतादिशब्देन त्रिविधाहंकारस्य ग्रहणम् ॥ २७ ॥

महदादेर्विशेषान्तस्य संक्षये निमित्ते प्रतिसंचरे प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ आप इति ॥ आत्तः अपहृतो गन्धो यस्याः सा । आत्मगन्धेति पाठेऽप्येवमेवार्थः । प्रलयत्वाय लीनत्वात्सलिलेनैव लोका व्याप्ता आसन्निति तृतीयेनान्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वमिति ॥ सलिलेनैवोर्मिता व्याप्ता लोकाः । समंतत इति च पाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अर्चिर्भिरिति ॥ प्रभाकरं प्रकाशकरं रूपं वायुरत्ति ग्रसते ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रशाम्यतीति ॥ तदा आज्योतिः ज्योतिर्युक्तः वायुर्दोधूयते प्रचलति ॥ २२ ॥ तत इति ॥ तुमुलं सशब्दम् । आत्मनः सम्भवं कारणमाकाशम् आसाद्य पूर्वाद्याः दश दिशोपि दोधवीति कंपयति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इति ॥ भूतादिग्रसत इत्यनेनात्र न तामसमात्रस्य ग्रहणं किं तु तमःप्रधानत्वेन सामान्यतोऽहंकारमात्रस्य अत एव भूतानामिंद्रियाणां च युगपत्तत्र लयोक्तेर्देवानाम

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भूतादिर्श्रसते चापि महान्वै बुद्धिलक्षणः ॥ २८ ॥ उर्वी महांश्च जगतः प्रतिंतर्बाह्यतस्तथा ॥ २९ ॥ एवं सप्त महाबुद्धे क्रमात्प्रकृतयस्स्मृताः ॥ प्रत्याहारे तु तास्सर्वाः प्रविशंति परस्परम् ॥ ३० ॥ येनेदमावृतं सर्वमंडमप्सु प्रलीयते ॥ सप्तद्वीपसमुद्रांतं सप्तलोकं सपर्वतम् ॥ ३१ ॥ उदकावरणं यत्तु ज्योतिषा पीयते तु तम् ॥ ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः ॥ ३२ ॥ आकाशं चैव भूतादिर्ग्रसते तं तथा महान् ॥ महांतमेभिस्सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विज ॥ ३३ ॥ गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं च महामुने ॥ प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ॥ ३४ ॥ इत्येषा प्रकृतिस्सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥ व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मान्मैत्रेय लीयते ॥ ३५ ॥ एकश्शुद्धोऽक्षरो नित्यस्सर्वव्यापी तथा पुमान् ॥ सोप्यंशस्सर्ववभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥ ३६ ॥

॥ २८ ॥ उर्वीत्यादि ॥ उर्वी महांश्च । अंतः अंडस्यांतः । स्थितस्य जगतः प्रांते चरमकोट्यां प्रथमकोट्यां च तथा बाह्यतः अंडाद्बहिरपि तथा पृथिव्येकप्रांते महानितरप्रांते ॥ २९ ॥ एवमिति ॥ अयमावरणलयविषयः श्लोकः । महदादयः सप्तक्रमादहंकारादीनां प्रकृतयः स्मृताः ताः प्रत्याहारे तु परस्परं स्वंस्वं कारणम् एवं पूर्वोक्तलयक्रमेण प्रविशंति ॥ ३० ॥ एतदेव प्रपंचयति—येनेति ॥ एवंभूतमिदमंडं येनावृतं तत्पृथिव्यावरणमप्सु लीयते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ इत्येषा प्रकृतिरिति । व्यक्तावस्थमपि प्रकृतिद्रव्यमेव न द्रव्यांतरं तस्माद्व्यक्तमव्यक्ते लीयते । तस्या इति पाठे स्वरूपमित्यनुषंगः ॥ ३५ ॥ एक इति ॥ एकः शुद्धः प्रकृतिवदनेकत्वानर्हः वैचित्र्यानर्हश्च । अनेकत्वबोधकवैचित्र्यार्हसत्त्वादिगुणमयत्वाभावात् अत एकाक्षरो नित्यश्च । तत्र हेतुमाह—सर्वव्यापीति । सूक्ष्मत्वात्प्रकृतेरपि व्यापनस्वभावः सोऽपि पुमान् परमात्मनोंशः । यथा प्रकृतिः अत्र लयस्थानत्वेन प्रकृतेः प्रकृतत्वात् प्रसंगात् पुरुषपरमात्मनोः प्रस्तावः ॥ ३६ ॥

प्युपलक्षणम् । अभिमानविषयाणां भूतादीनां लीनत्वात् केवलाभिमानात्मकस्य चावरणैकभावत्वादेष भूतादिस्तमः प्रधानः स्मृत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ भूतादिमिति ॥ बुद्धिलक्षणः सत्त्वप्रधानत्वात् ॥ २८ ॥ यथा सृष्टिक्रमप्रातिलोम्येन पृथिव्यादेर्महत्तत्त्वपर्यंतो लय उक्तः । तथा आवरणेष्वप्ययमेव लयक्रम इति वक्तुं ब्रह्माण्डांतर्वर्त्तिनः कार्यस्य जगतः कोटिं दर्शयति उर्वी महांश्चेति ॥ ब्रह्माण्डस्यांतर्यथा जगतः पृथिवी महत्तत्त्वं च प्राप्ते आद्यन्तसीम्नोर्भवतः तथा ब्रह्माण्डाद्बाह्यतोपि ॥ २९ ॥ ततः किमत आह—एवमिति ॥ यथा चरमसृष्टां पृथिवीमारभ्य प्रथमसृष्टमहत्तत्त्वपर्यंतं प्रातिलोम्येन स्वस्वकारणे लयमेष्यंति । कारणभूता अपि याः पृथिव्याद्याः सप्त प्रकृतयः ता अपि प्रत्याहारे परस्परं स्वंस्वं कारणं प्रविशंति ॥ ३० ॥ तदाह येनेत्यादित्रिभिः—येनेति ॥ येन सप्तद्वीपादिकमावृतमासीत्तदंडकटाहरूपा पृथिवी स्वावरणरूपास्वप्सु प्रलीयत इत्यर्थः॥३१॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रकृतिस्वरूपं दर्शयन् तत्कार्यं तस्मिन् लयमुपसंहरति—गुणसाम्यमित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३४ ॥ इतीति ॥ व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी कार्यकारणरूपा ॥ ३५ ॥ प्रकृतिपुरुषयोरपि परमात्मनि लयं वक्तुं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

न संति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः ॥ सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥ ३७ ॥ तद्ब्रह्म परमं धाम परमात्मा स चेश्वरः ॥ स विष्णुस्सर्वमेवेदं यतो नावर्त्तते यतिः ॥ ३८ ॥ प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ॥ पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ ३९ ॥ परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ॥ विष्णुनामा स वेदेषु वेदांतेषु च गीयते ॥ ४० ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ ताभ्यामुभाभ्यां पुरुषैस्सर्वमूर्त्तिस्स इज्यते ॥ ४१ ॥ ऋग्यजुस्सामभिर्मार्गैः प्रवृत्तैरिज्यते ह्यसौ ॥ यज्ञेश्वरो यज्ञपुमान्पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४२ ॥

परमाह—न संतीति ॥ नन्वंशत्ववचनात् पुरुषस्य परमात्मैकद्रव्यत्वं स्यात् नैवं ' समस्तहेयरहितम् ' स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्, विष्णुस्समस्तेंद्रिय देहदेही, क्षेत्रज्ञशक्तिः सावेष्टिता, 'नित्यो नित्यानां,' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा,' ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः ' इत्यादिभिस्तयोरत्यंतवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् कथमंशत्वमित्याशंक्य "प्रकाशादिवन्नैवं परः" इत्यादिना सूत्रकारः प्रकाशजातिगुणदेहवदात्मनोऽपि शरीरभूतस्य तिष्ठतः परमात्मैकदेहत्वात् अंशत्वमुपपादितवान् सत्तामात्रात्मक इति विकारनिषेधः ज्ञेये ' नारायणं महाज्ञेयम् ' इत्यादिना आत्मनः परे यस्यात्मा शरीरमिति शरीरत्वेनोक्तत्वात् बद्धान्मुक्ताच्चात्मनोत्यंतविलक्षणे प्रकाशतद्वतोरिव जगद्ब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभावस्स्वाभाविकः न जीववत्कर्मकृतः । "तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे, वेदात्मशक्तिं स्वाच्छरीरात्" इत्यादेः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रकृतिरित्यादि ॥ प्रकृतेः परमात्मनि लयः पुरुषे लयद्वारा "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति" इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥ परमात्मेति ॥ "विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते" विष्णुनामा स एव परमेश्वरो वेदेषु वेदान्तेषु च सद्ब्रह्मादिशब्दैर्गीयते ॥ ४० ॥ प्रवृत्तमिति ॥ कथमिंद्रादियागैरस्येज्यत्वमित्यत्राह सर्वमूर्त्तिरिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तयोस्तदंशत्वमाह—एक इति ॥ सर्वव्यापी प्रकृतेस्तत्कार्यस्य चाधिष्ठाता सोपीत्यपि शब्दात् प्रकृतिरपि सर्वभूतस्य प्रकृत्यादिसर्वात्मकस्य परमात्मनः अंशः ॥ ३६ ॥ कः पुनः परमात्मेत्यत्राह, न संतीत्यादिद्वाभ्याम्—न संतीति ॥ आत्मनः पुरुषात्परे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रकृतिरिति ॥ परमात्मनि पुरुषोत्तमे लीयते लीनावतिष्ठते ॥ ३९ ॥ तस्य तु नास्ति लय इत्याह—परमात्मेति ॥ सर्वेषामाधारः तस्मात्स एव परम ईश्वरः पुरुषोत्तम इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तत्प्राप्त्यर्थमेव सर्वसाधनजातमित्याह—प्रवृत्तं चेति ॥ ४१ ॥ कैः कथमित्यत इत्यत्राह—ऋगित्यादिद्वाभ्याम्—ऋगिति ॥ प्रवृत्तैरविरक्तैः पुरुषैः ऋग्वेदादिविहितैः कर्मभिर्मार्गभूतैः इज्यते ॥ ४२ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ज्ञानात्मा ज्ञानयोगेन ज्ञानमूर्त्तिः म चेज्यते ॥ निवृत्ते योगिभिर्मार्गे विष्णुर्मुक्तिफलप्रदः ॥ ४३ ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतैर्यत्तु किंचिद्वस्त्वभिधीयते ॥ यच्च वाचामविषयं तत्सर्वं विष्णुरव्ययः ॥ ४४ ॥ व्यक्तस्स एव चाव्यक्तस्स एव पुरुषोत्तमः ॥ परमात्मा च विश्वात्मा विश्वरूपधरो हरिः ॥ ४५ ॥ व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृतिस्संप्रलीयते ॥ पुरुषश्चापि मैत्रेय व्यापिन्यव्याहतात्मनि ॥ ४६ ॥ द्विपरार्द्धात्मकः कालः कथितो यो मया तव ॥ तदहस्तस्य मैत्रेय विष्णोरीशस्य कथ्यते ॥ ४७ ॥ व्यक्ते च प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषे तथा ॥ तत्र स्थिते निशा चास्य तत्प्रमाणा महामुने ॥ ४८ ॥ नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः ॥ उपचारस्तथाप्येष तस्येशस्य द्विजोच्यते ॥४९॥ इत्येष तव मैत्रेय कथितः प्राकृतो लयः ॥ आत्यंतिकमथो ब्रह्मन्निबोध प्रतिसंचरम् ॥ ५० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे षष्ठांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ॥ उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यंतिकं लयम् ॥१॥

ज्ञानात्मेति ॥ ज्ञानात्मा ज्ञानस्वरूपः ज्ञानमूर्त्तिः ज्ञानात्मिका मूर्त्तिर्विग्रहो यस्य । निवृत्ते मार्गे ज्ञानयोगेन ज्ञानयोगप्रधानेन कर्मणेज्यते मुक्तिफलप्रदः निवृत्ति मार्गेणेष्ट एव ॥ ४३ ॥ ह्रस्वेति ॥ ह्रस्वादिशब्दैरभिधेयमचिद्वस्तु वाचामविषयं चिद्वस्तु तत्सर्वं विष्णुः तदात्मकम् ॥ ४४ ॥ व्यक्तमिति ॥ व्यक्ता दिसामानाधिकरण्यहेतुर्विश्वात्मा विश्वरूपधर इति पुरुषः कार्यकारणरूपोभयावस्थः परमात्मा मुक्तः । व्यक्तं स एव चाव्यक्तमिति च पाठः ॥ ४५ ॥ व्यक्तेत्यादि ॥ उक्तस्यैवाऽनुवादो गुणांतरविध्यर्थः । अव्याहतात्मनि अविकृतस्वरूपे ॥ ४६ ॥४७ ॥ व्यक्त इति ॥ प्रकृत्यां पुरुषे लीनायामिति शेषः । तथा तत्र स्थिते तथाभूते पुरुषे तत्र परमात्मनि स्थिते द्वयोर्युगपल्लयपक्षे ग्रंथस्सुगमः । व्यक्त इति पुनर्लयानुवादः परमात्मनो राज्यादिकल्पनाविध्यर्थः ॥ ४८ ॥ नैवेति ॥ नित्यस्य परमात्मनः इति अत्र स्वरूपनित्यत्वस्य ब्रह्मादीनामपि साधारण्याद्विग्रहवत्त्वस्य नित्यत्वमभिप्रेतम् "सदैकरूपरूपाय" इत्यादिभिर्विग्रहनित्यत्वस्य प्रतिपादनात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ १ ॥

ज्ञानात्मेति ॥ योगिभिः कर्मभिर्विशुद्धचित्तैः निवृत्ते मार्गे स्थितैरिति शेषः । ज्ञानयोगेनेज्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ज्ञानयोगस्वरूपमाह--ह्रस्वदीर्घेत्यादिद्वाभ्याम् ॥४४॥४५॥ स सर्वं विष्णुरेव न तु तस्माद्व्यतिरिक्तमस्तीत्यत्र हेतुमाह--व्यक्ताव्यक्तात्मिकेति ॥ ४६ ॥ विष्णोः सर्वोत्कर्षप्रतिपत्त्यर्थं सर्वातिशायिनीमहोरात्रकल्पनामाह--द्विपरार्धात्मक इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ४७ ॥ व्यक्ते चेति ॥ तथा तत्र पुरुषे परमेश्वरे स्थिते सति प्रकृत्यां च तत्र स्थितायामित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतच्च न वास्तवमित्याह--नैवेति ॥ उपचारस्सर्वोत्कर्षप्रतिपत्तये उच्यते क्रियत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ प्राकृतं लयमुपसंहरन् आत्यन्तिकं लयमुपक्षिपति--इतीति ॥ ५० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां षष्ठांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ आध्यात्मिकादीति ॥ आत्यंतिकलयो नाम सर्वात्मनः अज्ञानतत्कार्यनाशात्मको मोक्षः आत्मानं देहसंघातं च निमित्तीकृत्य भवतीत्याध्यात्मिकः ॥१॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आध्यात्मिकोपि द्विविधश्शारीरो मानसस्तथा ॥ शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः ॥२॥ शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगंदरैः ॥ गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ ३ ॥ तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठांगामयसंज्ञितैः ॥ भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ ४ ॥ कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ॥ शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा ॥ ५ ॥ मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा ॥ इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥ ६ ॥ मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः ॥ सरीसृपाद्यैश्च नृणां जायते चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥ शीतवातोष्णवर्षाबुवैद्युतादिसमुद्भवः ॥ तापो द्विजवरश्रेष्ठैः कथ्यते चाधिदैविकः ॥ ८ ॥ गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा ॥ दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥ सुकुमारतनुर्गर्भे जंतुर्बहुमलावृते ॥ उल्वसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १० ॥ अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः ॥ अत्यंततापैरत्यर्थं वर्द्धमानातिवेदनः ॥ ११ ॥ प्रसारणाकुंचनादौ नांगानां प्रभुरात्मनः ॥ शकृन्मूत्रमहापंकशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥ निरुच्छ्वासः सचैतन्यस्स्मरञ्जन्मशतान्यथ ॥ आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबंधनः ॥ १३ ॥ जायमानः पुरीषासृङ्मूत्र शुक्राविलाननः ॥ प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबंधनः ॥ १४ ॥

॥ २ ॥ शिरोरोगेति ॥ प्रतिश्यायः पीनसः । श्वयथुः शोफः ॥३॥४॥ कामक्रोधेति ॥ द्वेषः अप्रीतिः मोहो मूर्च्छा विषादः सत्वसंक्षयः शोकः प्रियविरहजः ईर्ष्या परसंपदक्षमा ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥८॥ गर्भेति ॥ नारकजं नरकजं "स्यान्नारकस्तु नरकः" इत्यमरः ॥९॥ सुकुमारेति ॥ उल्वं गर्भवेष्टनचर्म ॥१०॥११॥१२॥ ॥ १३ ॥ जायमान इति ॥ प्राजापत्येन ब्रह्मणा नियुक्तेन गात्रसंकोचकेन "तस्माज्ज्यायान् सगर्भः कनीयांसं सूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि सकृतः" इति

तं प्रपंचयति—आध्यात्मिक इत्यादिपंचभिः ॥ २ ॥ शिरोरोगेति ॥ प्रतिश्यायः पीनसः श्वयथुः शोफः ॥ ३ ॥ तथेति ॥ 'अंगामयो वातरोगादिः' ॥ ४ ॥ कामक्रोधेति ॥ विषादो दुःखम् । शोकोऽनुशोचनम् । असूया गुणेषु दोषारोपः । ईर्ष्या क्षमाराहित्यम् । मात्सर्यं परोत्कर्षासहिष्णुत्वमसहनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ भूतानि निमित्तत्वेनाधिकृत्य भवतीत्याधिभौतिकः, तमाह—मृगेति ॥ मृगादिभिः यो जायते स आधिभौतिकः ॥ ७ ॥ केवलं दैवमेवाधिकृत्य भवतीत्याधिदैविकः, तमाह—शीतवाताेति ॥८॥ एतदेव तापत्रयमागर्भाद्यवस्थाभेदेन सहस्रशः प्रपंचयति—गर्भेत्यादिना, इति संसारदुःखात्तीत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन ॥ ९ ॥ तत्र गर्भदुःखमाह—सुकुमारेत्यादिचतुर्भिः—सुकुमारेति ॥ उल्वं गर्भवेष्टनमांसं भुग्नं चक्रीभूतं पृष्ठादि यस्य सः ॥ १० ॥ अत्यम्लेति ॥ अत्यंतम् अम्लादिभिर्वर्द्धमाना अतिवेदना यस्य ॥ ११ ॥ प्रसारणेति ॥ अंगानाम् आत्मनोंगानां प्रसारणादौ न प्रभुः असमर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ जन्मदुःखमाह—जायमान इत्यादिद्वाभ्याम्—जायमान इति ॥ पुरीषादिभिराविलं क्लिन्नम् आननं यस्य सः प्राजापत्येन प्रजापति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैस्सूतिमारुतैः ॥ क्लेशान्निष्क्रांतिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५ ॥ मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना ॥ विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥ कंटकैरिव तुन्नांगः क्रकचैरिव दारितः ॥ पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७ ॥ कंडूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्त्तेप्यनीश्वरः ॥ स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥ अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा ॥ भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥ जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोनंतराणि च ॥ बालभावे यदाप्नोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥२०॥ अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढांतःकरणो नरः ॥ न जानाति कुतः कोहं काहं गंता किमात्मनः ॥ २१ ॥ केन बंधेन बद्धोहं कारणं किमकारणम् ॥ किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते ॥ २२ ॥ को धर्मः कश्च वाऽधर्मः कस्मिन्वर्त्तेऽथ वा कथम् ॥ किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं वा किंगुणदोषवत् ॥२३॥ एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् ॥ अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥२४॥ अज्ञानं तामसो भावः कार्यारंभप्रवृत्तयः ॥ अज्ञानिनां प्रवर्त्तंते कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥ नरकं कर्मणां लोपात्फलमाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चामुत्र चोत्तमम् ॥ २६ ॥ जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः पुमान् ॥ विचलच्छीर्णदशनो वलिस्नायुशिरावृतः ॥२७॥

श्रुतेः ॥ १४ ॥ अधोमुख इति ॥ सूतिमारुतैः सूत्यर्थं गर्भप्रेरकैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कंटकैरिति ॥ तुन्नांगः व्यथितदेहः । पूतिव्रणात् दुर्गंधव्रणात् योनेरित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जन्मेति ॥ कंडूयनेनेत्यादिनोक्तानि जन्मनोनंतराणि कीटदंशादिभिः बालभावे यदाप्नोति तदप्यनेकमिति शेषः ॥२० ॥ कामांधत्वादाधिक्याद्यौवने अज्ञानजं दुःखं विशिष्याह—अज्ञानेत्यादिना ॥ २१ ॥ केनेति ॥ कार्य्यं कारणजन्यम् ॥२२॥ को धर्म इति ॥ क्व वा कस्मिन्वा वर्त्ते तत्सर्वं च कथमिति न जानातीति पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञानं तमसो विकारः तेनाज्ञानिनां तदनुगुणकार्यारंभेषु प्रवृत्तयो भवंति अतो वैदिककर्मलोपाः प्रवर्त्तंते ॥ २५ ॥ २६ ॥ जरेति ॥ वलिस्नायुशिरावृत इति वलिस्त्वक्तरंगः रक्तवहा नाडी सिरा सैव बंधनी स्नायुः ॥ २७ ॥

युक्तेन गर्भसंकोचेन "तस्माज्ज्ञायां स गर्भः कनीयान् ससूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि सङ्कृतः" इति श्रुतेः ॥ १४ ॥ अधोमुख इति ॥ सूतिमारुतैः प्रसूत्यर्थं गर्भप्रेरकैः ॥ १५ ॥ जन्मांतरदुःखान्याह—मूर्च्छामित्यादिचतुर्भिः ॥ १६ ॥ कंटकैरिति ॥ तुन्नांगः व्यथितगात्रः । क्रकचैः दारणयंत्रैः । पूतिव्रणादुर्गंधव्रणतुल्याद्योनेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यौवनदुःखान्याह—अज्ञानेत्यादिचतुर्भिः—अज्ञानेति ॥ अज्ञानमिह काममोहाद्यभिनिवेशः तेन तमसा छन्नः अंधीभूतः । कार्याकार्ये लौकिके कर्त्तव्याकर्त्तव्ये वैदिके ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अज्ञानस्वरूपं तत्फलं च दर्शयति—अज्ञानमित्यादिद्वाभ्याम्—अज्ञानमिति ॥ अज्ञानं तामसो भावः अतो ज्ञानिनां विहितेष्वपि कार्यारम्भेष्वप्रवृत्तयो निषिद्धकार्यारंभेषु प्रवृत्तयश्च स्युस्ततः कर्मलोपाः प्रवर्त्तंते ॥ २५ ॥ नरकमिति ॥ ततः कर्मलोपात् नरकप्राप्तिरिति उत्तमम् अधिकं दुःखम् ॥ २६ ॥ स्थाविरदुःखान्याह—

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दूरप्रनष्टनयनो व्योमांतर्गततारकः ॥ नासाविवरनिर्यातलोमपुंजश्चलद्भ्रुः ॥ २८ ॥ प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहतिः ॥ उत्स
न्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ २९ ॥ कृच्छ्राच्चंक्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः ॥ मंदीभवच्छ्रोत्रनेत्रस्रस्तवल्लालाविलाननः ॥
॥ ३० ॥ अनायत्तैस्समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः ॥ तत्क्षणप्यनुभूतानामस्मर्ताऽखिलवस्तुनाम् ॥ ३१ ॥ सकृदुच्चारिते वाक्ये ससंभ्रम
महाश्रमः ॥ श्वासकाशसमुद्भूतमहायासप्रजागरः ॥ ३२ ॥ अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी ॥ भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदी
कृतः ॥ ३३ ॥ प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः ॥ हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबांधवः ॥३४॥ अनुभूतमिवान्यस्मिञ्जन्मन्यात्म
विचेष्टितम् ॥ संस्मरन्यौवने दीर्घं निश्वसत्यभितापितः ॥३५॥ एवमादीनि दुःखानि जरायामनुभूय वै ॥ मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु
तान्यपि ॥ ३६ ॥ श्लथद्ग्रीवांघ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना भृशम् ॥ मुहुर्ग्लानिः परवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ॥ ३७ ॥ हिरण्यधान्यतनय
भार्याभृत्यगृहादिषु ॥ एते कथं भविष्यंतीत्यतीव ममताकुलः ॥ ३८ ॥ मर्मभिद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ॥ शरीरिवांतकस्योग्रैश्छिद्य
मानासुबंधनः ॥ ३९ ॥ परिवर्त्तिततारक्षो हस्तपादं मुहुः क्षिपन् ॥ संशुष्यमाणतालोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥ ४० ॥ निरुद्धकंठो दोषौघैरु
दानश्वासपीडितः ॥ तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१ ॥ क्लेशादुत्क्रांतिमाप्नोति यमकिंकरपीडितः ॥ ततश्च यातनादेहं क्लेशेन
प्रतिपद्यते ॥ ४२ ॥ एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् ॥ शृणुष्व नरके यानि प्राप्यंते पुरुषैर्मृतैः ॥ ४३ ॥

दूरेति॥दूरप्रनष्टनयनः अधिकप्रनष्टनयनशक्तिः व्योमांतर्गततारकः दृग्गोलकाकाशनिमग्नकनीनकः॥२८॥२९॥३०॥अनायत्तैरिति ॥ अनायत्तैः प्रवृत्त्यक्षमैः ॥ ३१ ॥
सकृदिति ॥ काशः श्लेष्मा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ निरुद्धेति ॥ दोषः वातादिः। उदानेति। "उरः
स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत्। वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जा बलवर्णस्मृतिक्रियः" अस्य गलसंचारित्वात् "उदानः कंठदेशस्थः" इत्यमरः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥४३॥

जराजर्जरेत्यादिभिः—जराजर्जरेति ॥ वलिः लम्बमानत्वक्शिरारक्तवसादिः सैव व्रायुः अस्थिबंधनी ॥ २७ ॥ दूरेति ॥ दूरे दूरस्थे अर्थे प्रनष्टं नयनं ग्रहणासमर्थं चक्षुर्यस्य सः व्योम्नि चक्षुर्गोलाकाशे अन्तर्गते तारके
कनीनिके यस्य सः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनायत्तैरिति ॥ अनायत्तैः अस्वाधीनैः करणैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनुभूतमिवेति ॥ यौवने यदात्मनः विविधं चेष्टितं तदन्यजन्मानुभूतमिव संस्मरन्
दीर्घश्वासं मुंचति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मरणदुःखान्याह—श्लथद्ग्रीवेत्यादिसार्धैः षड्भिः—श्लथद्ग्रीवेति ॥ वेपथुना कंपेन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परिवर्त्तेतेति ॥ घुरघुरायते घुरघुर इत्येव शब्दं करोति ॥ ४० ॥
निरुद्धेति ॥ दोषौघैः श्लेष्मसंघैः निरुद्धः कंठो यस्य सः। अत एव घुरघुरायत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥ क्लेशादिति ॥ यातनादेहं यातनार्थमन्यदेहग्रहणम् ॥ ४२ ॥ एतानीति ॥ नरकदुःखान्याह—शृणुष्वेत्यादि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं दंडताडनम् ॥ यमस्य दर्शनं चोग्रमुग्रमार्गविलोकनम् ॥४४॥ करंभवालुकावह्नियंत्रशस्त्रासिभीषणे ॥ प्रत्येकं नरके
याश्च यातना द्विज दुःसहाः ॥४५॥ क्रकचैः पाट्यमानानां मूषायां चापि दह्यताम्॥ कुठारैः कृत्यमानानां भूमौ चापि निखन्यताम्॥४६॥शूले
ष्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रे प्रवेश्यताम् ॥ गृध्रैस्संभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ॥४७॥ क्वाथ्यतां तैलमध्ये च क्विथ्यतां क्षारकर्दमे ॥
उच्चान्निपात्यमानानां क्षिप्यतां क्षेपयंत्रकैः॥४८॥नरके यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै ॥ प्राप्यंते नारकैर्विप्र तेषां संख्या न विद्यते॥४९॥
न केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्धतिः ॥ स्वर्गेपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ ५० ॥ पुनश्च गर्भे भवति जायते च पुनःपुनः ॥
गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति वै ॥५१॥ जातमात्रश्च म्रियते बालभावेऽथ यौवने ॥ मध्यमं वा वयः प्राप्य वार्द्धके वाथ वा मृतिः ॥
॥ ५२ ॥ यावज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्लुतः ॥ तं तु कारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥ ५३ ॥ द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने
च सदा नृणाम् ॥ भवंत्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥५४॥ यद्यत्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते॥ तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति॥
॥५५॥ कलत्रपुत्रमित्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः ॥ क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथा सुखम् ॥ ५६ ॥ इति संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् ॥
विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥ तदस्य त्रिविधस्याऽपि दुःखजातस्य वै मम ॥ गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभवि
ष्यतः ॥ ५८ ॥ निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ॥ भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकांतात्यंतिकी मता ॥ ५९ ॥

॥ ४४ ॥ करंभेति ॥ भज्यमानकरंभसमवालुका करंभादिभीषणवस्तुभिर्युता यातना दुःसहाः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ यावदिति ॥ तंतुकारणेति । पक्ष्माणि अंशवः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कलत्रेति ॥ असुखं दुःखम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ निरस्तेति ॥

सार्द्धैष्पर्ड्भिः ॥ ४३ ॥ याम्येति ॥ याम्यकिंकरैः पाशादिभिर्ग्रहणम् ॥ ४४ ॥ करंभेति ॥ करंभवालुका तप्तवालुका ॥ ४५ ॥ क्रकचैरिति ॥ दह्यतां खन्यतामित्यादिपरस्मैपदमार्षम् । कृत्यमानानां छिद्यमानानाम् ॥४६॥
शूलेष्विति ॥ द्वीपिभिर्व्याघ्रैः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नरक इति ॥ पापमेव हेतुः तदुद्भवानि ॥ ४९ ॥ स्वर्गेपि दुःखमेवेत्याह—न केवलमिति ॥ स्वर्गेपि निर्वृतिर्नास्ति दुःखपद्धतिरेवास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥ स्वर्गनरकभोगानंतरं
पुनर्गर्भादिदुःखमाह—पुनश्चेत्यादिपर्ड्भिः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यावदिति ॥ दुःखैः प्लुतो व्याप्तः आस्ते तंतूनां करणं पक्ष्माणि अंशवः तेषामोघैः समूहैः कार्पासबीजं यथा व्याप्तं तद्वत् ॥ ५३ ॥ द्रव्येति ॥ उत्पत्तौ
द्रव्यस्यार्जने ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कलत्रेति ॥ कलत्रादिकैर्यथा असुखं भूरि क्रियते न तथा सुखं क्रियते ॥ ५६ ॥ एवं दुःखानुसंधानलब्धविवेकवैराग्यस्य पुंसो मुमुक्षैव युक्त्याशयेनाह—इतीत्यादिचतुर्भिः ॥ ५७ ॥
तदिति ॥ गर्भादिस्थानेषु प्रकर्षेण भविष्यतो दुःखजातस्य भगवत्प्राप्तिरेव मम मता सम्मतेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ५८ ॥ कथंभूता तत्प्राप्तिस्तदाह—निरस्तातिशयेति ॥ निरस्तातिशयः आह्लादो निर्वृतिर्यस्मिन् सुखे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पंडितैर्नरैः ॥ तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ॥ ६० ॥ आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तदुच्यते ॥ शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥ अंधं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेंद्रियोद्भवम् ॥ यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥ ६२ ॥ मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम ॥ तदेतच्छ्रूयतामत्र संबंधे गदतो मम ॥ ६३ ॥

सुखांतरस्यातिशयो निरस्तो येन तन्निरस्तातिशयम् आह्लादरूपं सुखम्। आह्लादसुखं आह्लादो मोहसंभेदः सुखांतरानुभवाक्षमत्वापादकोत्कर्षवत्सुखम् । भावशब्देन सुखस्य दुःखनिवृत्तिरूपता व्यावर्त्यते । एवं निरतिशयाह्लादरूपसुखत्वमेव भगवत्प्राप्तिस्वरूपमित्युक्तम् । एकांता दुःखाऽसंभिन्ना आत्यंतिकी अंतमतीत्य वर्त्तमाना नित्या । अत्र भगवच्छब्देन प्राप्यस्य हेयप्रत्यनीकाशेषकल्याणगुणात्मकत्वं वक्ष्यमाणं सूचयता तत्प्राप्तेर्निरस्तातिशयेत्याद्युच्यमानं वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् ॥ ५९ ॥ तस्मादिति ॥ यस्माद्भगवत्प्राप्तिरेव तापत्रयनिवृत्तिहेतुः तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः इति बुद्धेः क्षेमप्रापणमिति मोक्षोपायज्ञानमभिधेयमिति वदतो निरस्यति प्राप्त्युपायं च दर्शयति । ज्ञानं च कर्म चेति । अत्र ज्ञानमेव साक्षात् प्राप्त्युपायः कर्म तु तदंगत्वेन न तु विपर्ययः समुच्चयो वा "ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय इयाज सोऽपि सुबहून्" इति हि वक्ष्यति ॥ ६० ॥ आचारे कर्मस्वरूपमुक्तम् । ज्ञानं द्विधा विभज्य दर्शयति—आगमोत्थमिति॥ विवेकजं विवेकायोगाज्जन्यम्। तत्रागमोत्थं ज्ञानं शब्दब्रह्मेति विवेकजं परब्रह्मेति च मन्वादिभिरुच्यत इत्याह—शब्दब्रह्मेति ॥ ६१ ॥ अथ ब्रह्मविषयमिदं ज्ञानद्वयं प्रशंसति कुदृष्टिनिरसनाय तस्य ज्ञानद्वयस्य वैषम्यं च दर्शयति ॥ अंधं तम इति ॥ अज्ञानं आगमश्रवणात्पूर्वम्। आत्मनामविद्याख्यकर्मतिरोहितस्वरूपत्वादात्मपरमात्मयाथात्म्यस्यापरिज्ञानम् । अन्यथाज्ञानं वा । तच्च ज्ञानविरोधित्वादंधं तम इव आगमजन्यं ज्ञानं श्रोत्रेंद्रियगृहीतागमजन्यत्वादिंद्रियोद्भवमित्युच्यते । तच्चाज्ञानतमोविरोधित्वाद्दीपवदिति । अतः आगमोत्थं ज्ञानं तमसि दीपवदन्यथाज्ञानसंवलितमल्पं च । अथ अज्ञानतन्मूलाविद्यारूपसर्वतमोनिरसनत्वात आगमोत्थादपि विशदतमप्रत्यक्षरूपत्वाच्च विवेकजं सूर्यवदित्युच्यते ॥ ६२ ॥ उक्तेर्थे मनुवचनं प्रमा

तद्भावस्तदात्मत्वमेव एकं लक्षणं यस्यास्सा तथा । किंच एकांता भगवन्निष्ठामात्रेणावश्यंभाविनी न तु ऋत्विगादिवैगुण्येन कर्मफलवदनित्या आत्यंतिकी अंतमतीत्य वर्त्तमाना ॥ ५९ ॥ तस्मादिति ॥ तत्प्राप्त्युपायमाह—तदिति ॥ अतस्तत्प्राप्त्युपायः कर्मचित्तशुद्धिद्वारा तदंगत्वेन ज्ञानं तु साक्षात् ॥ ६० ॥ तत्र द्विविधमाह—आगमेति ॥ तद्विवृणोति—शब्दब्रह्मेति आगममयम् आगमोत्थं ज्ञानं शब्दब्रह्मशब्दात् "सत्यं ज्ञानमनंत ब्रह्म" इति वाक्याज्ज्ञायमानं शब्दश्रवणं ज्ञानमागमोत्थमित्यर्थः । देहादिविविक्ताविकारचित्तवृत्त्या निदिध्यासनाख्यया प्रकाशमानं परं ब्रह्म विवेकजं ज्ञानमित्यर्थः । वृत्तिव्यक्तस्य ब्रह्मण एव ज्ञानाभिधानत्वाद्ब्रह्मज्ञानमित्युक्तम् ॥ ६१ ॥ ननु शब्दश्रवणादपि ब्रह्मज्ञानमेवोत्पद्यते तेनैवाज्ञाननिवृत्त्या भगवत्प्राप्तिसिद्धेः किं ववेकजन्यज्ञानेनेत्याशंक्याह—अंधं निबिडं तम इवाज्ञानं व्यापकमिवावरणं श्रोत्रेंद्रियग्राह्यशब्दादिद्वारा जन्यं ज्ञानं दीपवत् असंभावनाद्यभिभूतं न सर्वात्मना अज्ञाननिवर्त्तकं विवेकजं तु ज्ञानं सूर्यवत्सर्वाज्ञाननिवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ उक्तलक्षणे ज्ञानद्वये मनुसम्मतिमाह—मनुरपीत्यादिद्वाभ्याम्—मनुरपीति ॥ अत्र संबंधे अस्मिन् प्रसंगे ॥ ६३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६४ ॥ द्वे वै विद्ये वेदितव्ये इति चाथर्वणी श्रुतिः ॥
परया त्वक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमयापरा ॥ ६५ ॥ यत्तदव्यक्तमजरमचिंत्यमजमव्ययम् ॥ अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥ ६६ ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिरकारणम् ॥ व्याप्य व्याप्तं यतः सर्वं यद्वै पश्यंति सूरयः ॥६७॥ तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकांक्षिभिः ॥
श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्॥६८॥तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥ वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः॥६९॥

णयति । मनुरपीति ॥ अत्र संबंधे मोक्षतत्साधनसंबंधे ॥ ६३ ॥ विद्यातः पुरुषार्थो न कर्मण इति मनुवचनमेवोदाहरति—द्वे इति ॥ परं च यत् ब्रह्मेति शेषः । शब्दब्रह्मणि शास्त्रजन्यज्ञाने निष्णातः निपुणः परं ब्रह्म प्रत्यक्षरूपं विवेकजं ज्ञानं लभते ॥ ६४ ॥ मनुवचनमूलश्रुतिमुदाहरति—द्वे विद्ये इति ॥ विद्ये आगमविवेकोत्थे परया विवेकोत्थया अक्षरस्य परब्रह्मणः प्राप्तिर्यया "तदक्षरमधिगम्यते" इति श्रुतेः । अनेन वाक्यार्थज्ञानात्कर्मणो वा मोक्षं वदंतो निरस्ताः । वाक्यार्थज्ञानान्मोक्षं वदतः "तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धेश्चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत" इति सूत्रविरोधः प्रत्यक्षविरोधश्च । अत्र प्रकरणे स्वोक्तस्यार्थस्य वेदविदग्रेसरमनुवचनप्रामाणिकादागमविवेकजपदयोरेकायनाद्युक्तोर्थो न विवक्षित इति वेदितव्यम् ॥ ६५ ॥ अथ परविद्योपास्यस्य प्राप्यभूतस्य ब्रह्मणस्स्वरूपमाह—यत्तदिति ॥ यथाह श्रुतिः "यक्षददृश्यम्" इत्यादिना श्रुतिव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः न व्यजत इति अव्यक्तम् । "वेदाहमेतं, नावेदविन्मनुते तं बृहंतम्" इति अजरमजमित्यादिना षड्भावविकारराहित्यमुक्तम् । अचिंत्यमनिर्देश्यमिति। वाङ्मानसागोचरत्वम् । अरूपं देवमनुष्यादिरूपरहितम् । अन्यथा रूपवत्त्वश्रुत्यादिविरोधात्॥६६॥विभ्विति॥विभुं सर्वगतं वितत्य व्यापि विभुत्वं नियंतृत्वं वा अकारणं स्वयं कारणरहितं व्याप्यव्यापकरूपेणावस्थितं सर्वं जगद्यतः भूतयोनिरिति जीवाभिप्रायम् अत्र परविद्याविषयस्याक्षरस्य भूतयोनित्वविभुत्वादिविशेषणैः परविद्या निर्गुणब्रह्मविषयेत्येतन्निरस्तं "यद्वै पश्यंति सदा पश्यंति" इति श्रुतेः ॥६७॥ तद्ब्रह्मेति ॥ धाम तेजोमयं "तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तत्परं ब्रह्म मोक्षकांक्षिभिर्ध्येयम् ॥ ६८ ॥ उक्तगुणविशिष्टं तदेव ब्रह्म भगवच्छब्दवाच्यमित्याह—तदेवेति ॥ इदं वचनं ध्यानक्रियाभ्यां

द्वे ब्रह्मणी इति ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातः विवेकजेन परं ब्रह्म अधिगच्छति प्राप्नोति ॥६४॥ तत्प्राप्तिहेतुः ज्ञानं च कर्म चोक्तमित्यत्र श्रुतिसम्मतिमाह—द्वे विद्ये इति ॥ विद्याशब्देन तद्धेतुकर्म ब्रह्मविषयौ वेदभागौ गृह्येते । तदाह—परयेति । अक्षरप्रतिपादकपराख्यवेदभागादितरः कर्मभागः ऋग्वेदादिशब्देनोच्यते ब्राह्मणपरिव्राजकादिवत् सा त्वपरा सानन्तविषयत्वात् ॥ ६५ ॥ अथ परा सा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्दश्यमग्राह्यमित्याद्यथर्वणश्रुत्युक्तं परविद्याविषयमक्षराख्यं परं तत्त्वमाह—यत्तदित्यादित्रिभिः ॥ ६६ ॥ विभ्विति ॥ विभु प्रभु । सर्वगतम् अनवच्छिन्नं व्यापि सर्वकार्यानुगतम् । अव्याप्तं स्वयमन्येनाव्याप्तम् । यतः सर्वं भवति ॥ ६७ ॥ तदिति ॥ तत्परं ब्रह्मैव स्वेच्छयाऽविष्कृतषाड्गुण्य परमेश्वराख्यम् ॥ ६८ ॥ द्वादशाक्षरादिपरविद्योपासनया भक्तैः सुलभदृश्यं भगवच्छब्दवाच्यं तदेवेत्याह—तदेवेति ॥ ६९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एवं निगदितार्थस्य तत्तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ॥ ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम् ॥ ७० ॥ अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज ॥
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्युपचारतः ॥ ७१ ॥ शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्दिते ॥ मैत्रेय भगवच्छब्दस्सर्वकारणकारणे ॥ ७२ ॥
संभर्त्तेति तथा भर्त्ता भकारोर्थद्वयान्वितः ॥ नेता गमयता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥ ७३ ॥

"भगवान् सर्वव्यापी च भगवान् नारायणो भगवान् प्रजापतिः" । "वासुदेवाय धीमहि" "ओमित्यात्मानं युंजीत" "नमो रुचाय ब्राह्मये" इत्यादिवेदांतसारोद्धार रूपं द्वादशाक्षरचिंतका इति पूर्वमुक्तं मंत्रविशेषमभिप्रेत्याभिहितम् । सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणात्मकं जगत्कारणं परविद्याधिगम्यमुक्तं परब्रह्मैव भगवच्छब्दवाच्यं नान्यदित्यवधारयति तदेवेति । मनुरपि "ततस्स्वयंभूर्भगवान्" इत्यादिना जगत्कारणमेव भगवच्छब्दवाच्यमित्याह—अथ ब्रह्मण स्स्वरूपरूपगुणविभवैरनंतस्य याथात्म्य वचनसमर्थोयं शब्द इत्याह—वाचक इति ॥६९॥ एवमिति ॥ एवं भगवच्छब्देनाभिहितस्य निगदितभूतयोनित्वाद्यर्थस्य तस्य ब्रह्मणस्तत्त्वं स्वरूपं येन विवेकजज्ञानेन तत्त्वतो यद् ज्ञायते दृश्यते तत्पुष्कलसाक्षात्काररूपं परम् अन्यदुद्देशतः शास्त्रजं परोक्षरूपमपरमित्युपसंहरति ॥ ७० ॥ सर्वकारणे परे ब्रह्मणि भगवच्छब्दो मुख्यः अन्यत्रोपचारत इति वक्ष्यन् मुक्ते तावदुपचारत इत्याह—अशब्देति ॥ मुक्तो ह्यशब्दगोचरः नामरूपाद्विमुक्तः "न शब्दगोचरे यस्य, यच्च वाचामविषये, अगोचरं वचसाम्" इत्यादिभ्यः उपनिषत्प्रसिद्धया तस्येति मुक्तस्य परामर्शः, ब्रह्मत्वं च ब्रह्मसाम्यात् पूजायां निमित्तभूतायां तस्योपचारतो भगवच्छब्दः क्रियते । अस्य श्लोकस्य भगवद्विषयत्वे व्याहतिस्स्यात् । तत्र "शब्दोयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः" इत्यनंतरं वक्ष्यमाणत्वात् तदेव भगवद्वाच्यमित्यादेरुक्तत्वाच्च ॥७१॥ परम कारणे परे ब्रह्मणि शब्दोयमनुपचारतः शश्वत इत्याह—शुद्ध इति ॥ शुद्धिर्मलप्रत्यनीकत्वम् महाविभूत्याख्ये महाविभूतिसंज्ञे महाविभूतिर्हि ब्रह्मणः अन्यत्र मुख्य त्वासंभवज्ञापनाय ॥ ७२ ॥ भगवच्छब्दं निर्वक्ति—संभर्त्तेति ॥ संभरणं प्रकृतेः कार्ययोग्यताकरणम् । भर्त्ता स्वामी पोषकश्च नेता गोप्ता गमयिता आत्मानं गमयिता संहर्त्तेत्यर्थः । स्रष्टा आत्मानमुद्गमयिता एवं गुपेः गुप्त्यर्थत्वाद् गत्यर्थत्वात् गमेश्च गकारो निरुक्तः । ज्ञानार्थत्वाद्वा गमेर्गकारः तदैक्षतेति संकल्परूपेक्षणस्य कर्त्तेत्यर्थः ।

ईदृग्विषयं च ज्ञानं परविद्येत्याह—एवमिति ॥ निगदितार्थस्य द्वादशाक्षरादिनिरुक्तार्थस्येश्वरस्य तत्त्वं स्वरूपं तत्त्वतः अप्रच्युतब्रह्मस्वरूपेण येन द्वादशाक्षरादिना ज्ञायते तत्परं ज्ञानं परा विद्या त्रयीमयं तन्त्र्यत् अपरा विद्या कर्मोख्या ॥७०॥नन्वु यदीश्वरो ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्यानिर्देशस्य भगवच्छब्दवाच्यत्वमित्याशंक्याह—अशब्दगोचरस्येति ॥ पूजायां निमित्तभूतायाम् आविष्कृतषाड्गुण्येन तदभेदं प्रयुज्य उपचारार्थाय प्रयुज्यते॥७१॥ तद्भेदभूतविवक्षायां त्वर्थभूतो मुख्य एव भगवच्छब्दार्थ इत्याह—शुद्ध इति ॥शुद्धे असंगे महाविभूत्याख्ये अचिंत्यैश्वर्ये ॥ ७२ ॥ अक्षरात्तनिरुक्त्या भगवच्छब्दस्य परमेश्वरवाचकत्वमाह—संभर्तेत्यादिना—संभर्तेति ॥ संभर्ता पोषकः । भर्ता नित्याक्षर इत्यर्थद्वयान्वितः अर्थद्वयेनान्वितः । नेता कर्मज्ञानफलप्रपत्तेर्नेतृत्वं प्रयोज्यगमनगर्भमिति गकारार्थः । गमयिता प्रलये कार्याणां प्रतिहर्ता पुनरपि तेषामुद्गमयिता सर्गकर्तेति वा गकारार्थः ॥७३॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः ॥ ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ७४ ॥ वसंति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ॥
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥ ७५ ॥ एवमेष महाञ्छब्दो मैत्रेय भगवानिति ॥ परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ ७६ ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ॥ शब्दोयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥७७॥ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ॥ वेत्ति
विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥७८॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ॥ भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ ७९ ॥

गमयिता ज्ञापयितेति वा गकारः । तथा ह्येकायननिरुक्तं भ इत्यस्माद्भकाराद्धर्त्ता संभर्त्तेति द्वौ धात्वर्थौ गम्येते । ग इति पुनरस्माद्गशब्दाद्गमयिता नेता स्रष्टा परत्र गमनं वा पुनरव्यय इत्यतो गः सोऽसौ भर्तृसंभर्त्तृनेतृगमनवानेतद्वान् भगवानित्येव भवतीति । तथाऽथर्वशिरसि—"यस्सर्वान्भगवानीक्षत्यात्मज्ञानान्निरीक्षायति योगं गमयति तस्मादुच्यते स भगवान्" इति ॥ ७३ ॥ अथ समुदायनिरुक्तिः—ऐश्वर्यस्येति ॥ समग्रपदं सर्वत्र संबध्यते । भगः षाड्गुण्यं तद्वान् भगवानित्यभिप्रायः ॥ ७४ ॥ वकारार्थमाह—वसंतीति ॥ भूतात्मनि भूतशरीरे अखिलात्मनि अखिलस्यात्मभूते भूतानि वसंति तत्रेति जगदाधरत्वमुक्तम् । "सदायतना" इत्यादि श्रुतेः । स च भूतेत्यंतरात्मत्वम् "एतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति श्रुतेः । अतो वः मतुपो वतेश्च तत्रेणायं वकारः ॥ ७५ ॥ एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेणावयवार्थयोगादयं शब्दो वासुदेवस्यैव ॥ ७६ ॥ रूढिशक्त्याऽपि तस्यैवेत्याह—तत्रेति ॥ "तत्रभवान् भगवान् इति शब्दो वृद्धैः प्रयुज्यते पूज्ये" इति नैघंटुकप्रसिद्ध्या अयं शब्दो लोके पूज्यपदार्थस्योक्तौ या परिभाषा तया समन्वितोऽपि विष्णौ नियतः नारायणविष्ण्वादिशब्दवत् नोपचारेण तस्य सर्वकारणतया सर्वगुणपरिपूर्णतया परमपूज्यतया चायं शब्दो नौपचारिकः । अन्यत्र जीवविशेषे त्वापेक्षिकपूज्यत्वादमुख्यः ॥ ७७ ॥ अन्यत्रोपचारतः प्रवृत्तौ ज्ञानविशेषो निमित्तमित्याह—उत्पत्तिमिति ॥ ७८ ॥ अथ भगवतोऽन्वयविशेषणभूतानां सत्यकामत्वादीनां गुणांतराणामुक्तेषु गुणेष्वंतर्भावं व्यतिरेकविशेषणानां सत्त्वादिगुणानां भगवानित्यत्र नकारवाच्यत्वं चाह—ज्ञान शक्तीति ॥ अशेषतः अशेषैः स्वविस्तारभूतैर्गुणांतरैस्सह नकारस्यार्थमाह—विना हेयैरिति । गुणादिभिः त्रिगुणतत्कार्यक्लेशादिभिः निखिलहेयप्रत्यनीकत्वं समस्तक

इदानीं भग इत्यक्षरद्वयात्मकस्य पदस्यार्थमाह—ऐश्वर्यस्येति ॥ भग इतीरणा संज्ञेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ वकारार्थमाह—वसंतीति ॥ वसंति यत्र भूतानि इति च पाठः । यत्राधिष्ठानभूते भूतानि वसंति स च भूतेषु वसतीति वकारस्यार्थः ॥ ७५ ॥ एवमिति ॥ एवमेष शब्दो वासुदेवस्य वाचकः न त्वन्यस्येत्यर्थः । भश्चासौ गश्च वश्च भगवानित्यक्षरसाम्यान्निरुक्तिः षाड्गुण्यं भगसंज्ञं तद्वान्भगवानित्यनुषंग एव ॥ ७६ ॥ तदेवं परमेश्वरे निरति शयैश्वर्योदियुक्ते मुख्योऽयं शब्दः । अन्यत्र तु गौण इत्याह—तत्रेति ॥ पूज्यस्य ज्येष्ठस्य पदार्थस्योक्ता या परिभाषा संकेतरूपसंबंधग्रहः तत्समन्वितोयं शब्दः । तत्र परब्रह्मणि अतः नोपचारेण वर्तते अन्यत्र तु देवादौ उपचारेण वर्तते ॥ ७७ ॥ उपचारबीजमाह—उत्पत्तिमिति ॥ ७८ ॥ भगवच्छब्दवाच्यं षाड्गुण्यं प्रकारांतरेणाह—ज्ञानेति ॥ हेयैः प्रतिगुणैः तत्कार्यकर्मभिः तत्फलैर्विना ॥ ७९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सर्वाणि तत्र भूतानि वसंति परमात्मनि ॥ भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥ खांडिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा ॥
नाभव्याख्यामनंतस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥ ८१ ॥ भूतेषु वसते सोंऽतर्वसंत्यत्र च तानि यत् ॥ धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥
॥ ८२ ॥ स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः ॥ अतीतसर्वावरणोखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनांतराले ॥ ८३ ॥ समस्तक
ल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशावृतभूतवर्गः ॥ इच्छागृहीताभिमतोरुदेहस्संसाधिताशेषजगद्धितो यः ॥ ८४ ॥ तेजोबलैश्वर्यमहावबोध
सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ॥ परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयस्संति परावरेशे ॥ ८५ ॥

ल्याणगुणात्मकत्वं च उभयलिंगं कृत्स्नं भगवच्छब्दवाच्यमित्यनुसंधेयमिति। एवं भगवत्प्राप्तिसाधनपरविद्यांगत्वेनोक्तश्रीमद्द्वादशाक्षरमंत्रे भगवच्छब्दो निरुक्तः । वेदशाखा
भेदप्रकरणे प्रणवार्थ उक्तः ॥ ७९ ॥ अथ वासुदेवशब्दार्थमाह--सर्वाणीति ॥ भूतानि जीवाः "वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः । वासुदेवस्ततो ज्ञेय" इत्यु
योगपर्वणि "वसनाद्देवनाच्चैव वासुदेवं ततो विदुः" इति मोक्षधर्मे । देवनाद्द्योतनाद्देवेति देवः वासुश्चाऽसौ देवश्च वासुदेवः वसंत्यस्मिन् देवे भूतानीत्येकायननिरु
क्तम् ॥ ८० ॥ उक्तमेव वासुदेवशब्दनिर्वचनं ज्ञाननिष्ठैर्जनकादिभिरपि परिगृहीतमित्याह--खांडिक्येति ॥ ८१ ॥ भूतेष्विति ॥ नैरुक्तं देवशब्दनिर्वचनं दर्शयति--
धातेति । दधातेर्वकारः निरुक्तस्यानुवादः वासुदेवस्तत इति ॥ ८२ ॥ अथ विद्याद्वयविषयभूतद्वादशाक्षरप्रतिपाद्यतया दर्शितमर्थं बुद्धिस्थेन्न प्रपंचयति--स सर्वे
त्यादिचतुर्भिः--स सर्वेति ॥ सर्वभूतप्रकृतिरव्यक्तं विकारा महदाद्याः गुणास्सत्त्वाद्याः आदिशब्देन तत्कार्यदुःखाज्ञानादय उक्ताः व्यतीताः तेभ्यो विलक्षणः कर्मकृत्तत्सं
बंधरहितश्च अनेन चितस्तत्संसृष्टाचेतनाच्च व्यावृत्तिः॥अतीतसर्वावरण इति । मुक्तात् मुक्तो हि संसारदशायामविद्यावृतः । अखिलात्मेति नित्याद्द्यावृत्तिः । अखिलात्म
त्वमुपपादयति--तेनास्तृतमिति । यत्सदसद्वस्तुजातम् आस्तृतमंतर्बहिश्च व्याप्तम्॥८३॥समस्तेति ॥ अत्रात्मशब्दः स्वभाववचनः । निजेच्छया गृहीताभिमतपूज्यदेहः ।
यद्वा--जगद्धितायावतारकालेष्विच्छया गृहीततत्तत्कार्योचितानेकदेहः ॥ ८४ ॥ तेजोबलेति ॥ भगवानितिशब्दस्थनकारस्यार्थमपि विस्तरेणाह--न यत्रेति । क्लेशाः

द्वादशाक्षरगतं भगवच्छब्दस्यार्थमुक्त्वा वासुदेवशब्दस्यार्थमाह--सर्वाणीति ॥ वसनाद्वासनाच्च वासुः साधनात् साधुरितिवत् । द्योतनाद्देवः वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः । तदुक्तं मोक्षधर्मे--"वासनाद्द्योतनाच्चैव
वासुदेवं ततो विदुः"इति॥८०॥ जनकादयोपि भगवन्नामालोचननिष्ठयैव ब्रह्मज्ञानं प्राप्ता इति दर्शयन्नाह--खांडिक्येत्यादिषड्भिः ॥८१॥ भूतेष्विति ॥ भूतेषु वसते सोंतरिति वासुशब्दो व्याख्यातः । धाता विधातेत्यादिना
देवशब्दो दिवो धातोरनेकार्थप्रपंचेन व्याख्यात इति ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥ स इति ॥ भुवनांतराले यदस्ति तत्सर्वं तेनास्तृतं छन्नं व्याप्तमिति यावत् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ कल्याणगुणानेवाह--तेजोबलेत्यादिद्वाभ्याम्॥ ८५ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ॥ सर्वेश्वरस्सर्वदृक् सर्वविच्च समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥ ८६ ॥ संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ॥ संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोन्यदुक्तम् ॥ ८७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे षष्ठांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ स्वाध्यायसंयमाभ्यां स दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ तत्प्राप्तिकारणं ब्रह्म तदेतदिति पठ्यते ॥ १ ॥

अविद्यास्मितादयः । आदिशब्देन कर्मविपाकाशया उक्ताः । आशयो वासना ॥८५॥ स इति ॥ व्यूहविभवादिरूपेण च व्यष्टिसमष्टिरूपः पररूपेणाव्यक्तरूपः व्यूहादिरूपेण व्यक्तरूपः । एवं सर्वावस्थचिदचित्स्वरूपत्वेपि सर्वेश्वरः न तु परवशः । सर्वदृक् "तच्चक्षुर्देवहितम्, चक्षुर्देवानाम् उत त्रैलोक्यस्यैकचक्षुषः" इतिवत् । यद्वा "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदितिवत् सर्वं वेत्ति सर्वप्रकारेण वेत्तीति" । अथ वा कारमंतरेण करणैश्च जानातीति 'विदृ लृ लाभे' इत्यतो वेत्तीति वा । समस्तशक्तिः स परः सर्वशक्तीनां समस्ताश्शक्तयश्चेति ॥ ८६ ॥ अथ परविद्यां प्रशंसन्नुपसंहरति—संज्ञायत इति॥ स ज्ञायते येनेति च पाठः । स इत्युक्तलक्षणः पुरुषोत्तमः परामृश्यते तदिति हेतौ यस्माद्भगवत्प्राप्तिरेव तापत्रयस्य भेषजं तस्मात्स येन आगमोत्थेन ज्ञानेन ज्ञायते येन विवेकजेन संदृश्यते येन च दर्शनसमानाकारेण भक्तिरूपापन्नेन गम्यते तदेव ज्ञानम् अज्ञानमतोऽन्यत् भगवद्व्यतिरिक्तविषयमज्ञानम् अविद्यारूपं बंधकमित्यर्थः । अस्तदोषमिति विकारास्पदाचिद्विषयाद्व्यावृत्तिः । शुद्धमिति तत्संसृष्टचेतनविषयात् परं निर्मलमिति हेयार्हमुक्तविषयात् एकरूपमिति । सूरिविषयात् तेषामनेकरूपत्वात् "तमेवं विद्वान्, तमेवं विदित्वा नान्यः पंथा" इत्यादिश्रुतिभिरित्थमुक्तमिति ॥ ८७ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवं तावदुपास्यभूतं भगवत्स्वरूपमुक्तम् । इदानीमुपासनपर्यायं सांगोपांगं वक्तुमारभते—स्वाध्यायेति ॥ स्वाध्यायशब्देन वेदांतद्वादशाक्षरप्रणवादीनां तत्त्वपराणां मीमांसासहितानां वाक्यानां निर्देशः स इत्युक्तगुणविभूतिविग्रहादिविशिष्टः पुरुषोत्तमः परामृश्यते स्वाध्यायसंयमजनितं ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यम्, तदेतज्ज्ञानं न केवलं दर्शनसाधनम् अपि तु प्राप्तिसाधनं

स इति ॥ व्यष्टिस्संकर्षणादिरूपः, समष्टिर्वासुदेवात्मा॥८६॥प्रकृतमुपसंहरति—सज्ञायत इति ॥ येन संज्ञायते परोक्षबुद्ध्या संदृश्यते साक्षात्क्रियते अवगम्यते निर्दोषाविद्यानिवृत्त्या प्राप्यते तज्ज्ञानम्।अविद्यांतर्वर्तिनी अपराविद्येत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां षष्ठांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ पूर्वाध्यायांते संज्ञायते येनेत्यत्र परमात्मनः ज्ञानसंदर्शनप्राप्तये यद्भवति तत्परं ज्ञानमित्युक्तं तद्दृढज्ञानं मननसहकृतेन वेदांतवाक्यश्रवणेन भवतीति प्रसिद्धमेव अतस्तदुर्लभं दर्शनप्राप्तौ कारणमाह—स्वाध्यायेति ॥ स्वाध्यायः प्रणवादिजपः । संयमो योगः । ताभ्यां स पुरुषोत्तमो दृश्यते तस्य प्राप्तावपि तदेव द्वयं कारणम् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमावसेत् ॥ स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते॥२॥तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुर्योगस्तथा परम्॥ न मां स चक्षुषा द्रष्टुं ब्रह्मभूतस्स शक्यते ॥३॥ मैत्रेय उवाच ॥ भगवंस्तमहं योगं ज्ञातुमिच्छामि तं वद ॥ज्ञाते यत्राखिलाधारं पश्येयं परमेश्वरम् ॥४॥ श्रीपराशर उवाच ॥ यथा केशिध्वजः प्राह खांडिक्याय महात्मने ॥ जनकाय पुरा योग तमहं कथयामि ते॥५॥मैत्रेय उवाच॥ खांडिक्यः कोऽभवद्ब्रह्मन्को वा केशिध्वजः कृती ॥ कथं तयोश्च संवादो योगसंबंधकारणात् ॥ ६ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ धर्मध्वजो वै जनकस्तस्य पुत्रोऽमितध्वजः ॥ कृतध्वजश्च नाम्नासीत्सदाध्यात्मरतिर्नृपः ॥ ७ ॥ कृतध्वजस्य पुत्रोऽभूत्ख्यातः केशिध्वजो नृपः ॥ पुत्रोमितध्वजस्यापि खांडिक्यजनकोऽभवत् ॥ ८ ॥ कर्ममार्गेण खांडिक्यः पृथिव्यामभवत्पतिः ॥ केशिध्वजोऽप्यतीवासीदात्मविद्याविशारदः ॥९॥ तावुभावपि चैवास्तां विजिगीषू परस्परम् ॥ केशिध्वजेन खांडिक्यस्स्वराज्यादवरोपितः ॥ १० ॥ पुरोधसा मंत्रिभिश्च समवेतोऽल्पसाधनः ॥ राज्यान्निराकृतस्सोऽथ दुर्गारण्यचरोऽभवत् ॥११॥इयाज सोऽपि सुबहून्यज्ञाञ्ज्ञानव्यपाश्रयः ॥ ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥१२॥

चोच्यते इत्याह—तत्प्राप्तीति । तत्प्राप्तिकारणं तदेतज्ज्ञानं ब्रह्मेति पठ्यत इति वा योजना ॥ १ ॥ स्वाध्यायादिति ॥ समीमांसात्स्वाध्यायात् अर्थं परिच्छिद्य योगमासीत गुणत्रयमयत्वेन मनसः प्रमादसंभवादन्यथोपासनपरिहाराय योगात्स्वाध्यायमावसेत् । योगात्स्वाध्यायमामनेदिति च पाठः । यथा बालो मातृकापत्रिकां वीक्ष्य लिपिविन्यासमभ्यस्यति तद्वत्कपिलानुसारिभिर्हि केवलयोगावलंबनाज्जगतः प्रधानपरमाण्वादिकारणत्वनिरीश्वरत्वादिकं दृष्टम् । वेदानुसारिभिस्तु ब्रह्मकारणत्वब्रह्मात्मकत्वादियोगो दृष्टः । संपत्तिः पौष्कल्यम् ॥ २ ॥ एतदुपपादयति—तदीक्षणाय स्वाध्यायश्चक्षुरिति ॥ योगः परं चक्षुः प्रधानं चक्षुः अपरोक्षरूपत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥५॥ खांडिक्य इति ॥ योगसंबंधकारणात् योगेन संबंधो योगसंबंधः । कृती पंडितः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥ "स्वाध्यायप्रवचने एव" इति श्रुतेः ।

अत एव तदेव द्वयं दर्शनद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ १ ॥ तदनुष्ठानप्रकारमाह—स्वाध्यायादिति ॥ स्वाध्यायानंतरं योगमभ्यसेत् योगानंतरं च स्वाध्यायं कुर्यात् । एवं तयोस्संपत्त्या समृद्ध्या परमात्मा प्रकाशते । तथा च योगशास्त्रं—"जपाच्छ्रांतः पुनर्ध्यायेद्ध्यानाच्छ्रांतः पुनर्जपेत् । जपध्यानादियोगेन पश्येदात्मानमात्मनि॥" इति ॥ २ ॥ ननु चक्षुरादिभिरप्यात्मन एव स्फुरणात् कथमिदमेव द्वयं तत्प्रकाशकमुच्यते तत्राह—तदीक्षणायेति ॥ विषयावच्छेदं विना पूर्णब्रह्मभूतो मांसमयैश्चक्षुरादिभिर्द्रष्टुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भगवन्निति ॥ यत्र यस्मिन्योगे ज्ञाते ज्ञात्वाऽनुष्ठिते सतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कर्ममार्गेणेति ॥ पूर्वाध्यायोपक्षिप्तमेवेतिहासं योगनिरूपणार्थमनुवर्तयति—केशिध्वज इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति ॥ ९ ॥ तावितिः ॥ अवरोपितः भंशितः ॥ १० ॥ पुरोधसेति ॥ अल्पसाधनः स्वल्पपरिकरः ॥ ११ ॥ इयाजेति ॥ सोऽपि केशिध्वजो ज्ञानव्यपाश्रयः ज्ञाननिष्ठोपि ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय ब्रह्मार्पणन्यायेन कर्तृकर्मादिकं सर्वं ब्रह्मैवेति दृष्ट्या बहून्यज्ञानियाज । किमर्थम् अविद्यया कर्मलक्षणया मृत्युं संसारहेतुं कामादिकाशेषं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एकदा वर्त्तमानस्य यागे योगविदां वर ॥ धर्मधेनुं जघानोग्रश्शार्दूलो विजने वने ॥ १३ ॥ ततो राजा हतां श्रुत्वा धेनुं व्याघ्रेण चर्त्विजः ॥ प्रायश्चित्तं स पप्रच्छ किमत्रेति विधीयताम् ॥ १४ ॥ तेप्यूचुर्न वयं विद्मः कशेरुः पृच्छतामिति ॥ कशेरुरपि तेनोक्तस्तथैव प्राह भार्गवम् ॥ ॥ १५ ॥ शुनकं पृच्छ राजेंद्र नाहं वेद्मि स वेत्स्यति ॥ स गत्वा तमपृच्छच्च सोप्याह शृणु यन्मुने ॥ १६ ॥ न केशरुर्न चैवाहं न चैक स्सांप्रतं भुवि ॥ वेत्त्येक एव त्वच्छत्रुः खांडिक्यो यो जितस्त्वया ॥ १७ ॥ स चाह तं व्रजाम्येष प्रष्टुमात्मरिपुं मुने ॥ प्राप्त एव महायज्ञो यदि मां स हनिष्यति ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तमशेषेण स चेत्पृष्टो वदिष्यति ॥ ततश्चाविकलो योगो मुनिश्रेष्ठ भविष्यति ॥ १९ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य कृष्णाजिनधरो नृपः ॥ वनं जगाम यत्रास्ते स खांडिक्यो महामतिः ॥ २० ॥ तमापतंतमालोक्य खांडिक्यो रिपुमात्मनः ॥ प्रोवाच क्रोधताम्राक्षस्समारोपितकार्मुकः ॥ २१ ॥ खांडिक्य उवाच ॥ कृष्णाजिनं त्वं कवचमाबध्यास्मान्हनिष्यसि ॥ कृष्णाजिनधरे वेत्सि न मयि प्रहरिष्यति ॥ २२ ॥ मृगाणां वद पृष्ठेषु मूढ कृष्णाजिनं न किम् ॥ येषां मया त्वया चोग्राः प्रहिताश्शितसा यकाः ॥ २३ ॥ स त्वामहं हनिष्यामि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ आततायिसि दुर्बुद्धे मम राज्यहरो रिपुः ॥ २४ ॥

स्वाध्यायस्य विद्यांगत्वमुक्तम् इदानीं यज्ञादिश्रुतेर्यज्ञांगत्वमुच्यते—इयाजेति ॥ सोऽपि केशिध्वजः ज्ञानव्यपाश्रयः आत्मज्ञानवान् ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय ब्रह्मोपासननिष्ठ एव इयाज । किमर्थमित्यत आह—तर्त्तुमिति । मृत्युः परविद्योत्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्म अविद्यया कर्मणा अविद्या कर्मसंज्ञेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥ एकदेति ॥ धर्मः प्रवर्ग्यहविः तद्दोग्ध्रीति धर्मधेनुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स चाहेति ॥ प्राप्त एवेति धर्मार्थमुद्युक्तस्यांतरा विपत्तौ सत्यामपि तत्फलसिद्धेः शास्त्रसिद्धत्वात ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कृष्णाजिनमिति ॥ मयि न प्रहरिष्यतीति वेत्सीत्यन्वयः । अत्रेति शब्दोऽध्याहार्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स इति ॥ राज्य

तर्त्तुं क्षपयितुम् ॥ १२ ॥ एकदेति ॥ धर्मदोग्ध्रीमिति पाठे प्रवर्ग्यो हविर्विशेषो धर्मस्तदर्थं पयोदोग्ध्रीं, शार्दूलो व्याघ्रः ॥ १३ ॥ तत इति ॥ किमत्र प्रायश्चित्तं विधीयतामिति पप्रच्छ ॥ १४ ॥ त इति ॥ तथैव तेनोक्तः कशेरुरपि शुनकं पृच्छेत्याहेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स चेति ॥ आत्मरिपुमपि तं प्रायश्चित्तं प्रष्टुमेषोहं व्रजामि यदि मां स हनिष्यति तर्हि महायज्ञः प्राप्त एव महायज्ञफलं प्राप्तमेव मयेत्यर्थः । तथा च "धर्मार्थं यतमानस्तु अंतरा चेद्विपद्यते । स धर्मफलमाप्नेति" इति वचनात् ॥ १८ ॥ प्रायश्चित्तमिति ॥ मया पृष्टः स प्रायश्चित्तमशेषेण वक्ष्यति चेत् ततश्च यागोऽविकलो भविष्यति । ततश्चेत्युक्त्या प्रायश्चित्तकथनेपि वा मदीययागस्सफलो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाहेति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कृष्णाजिनमिति ॥ कृष्णाजिनकवचबंधे तस्याभिप्रायमुत्प्रेक्षते कृष्णाजिनधरे मयि खांडिक्यो न प्रहरिष्यतीति वेत्सि मन्यसे ॥ २२ ॥ तद्वचर्थमित्याह—मृगाणामिति ॥ येषां पृष्ठेष्वित्यनुषंगः ॥ २३ ॥ स त्वामिति ॥ "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥" इति स्मृतेः । त्वमाततायी अतः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

केशिध्वज उवाच ॥ खांडिक्य संशयं प्रष्टुं भवंतमहमागतः॥न त्वां हंतुं विचार्यैतत्कोपं बाणं विमुंच वा॥२५॥श्रीपराशर उवाच॥ततस्स मंत्रिभि
स्सार्द्धमेकांते सपुरोहितः ॥ मंत्रयामास खांडिक्यस्सर्वैरेव महामतिः ॥२६॥ तमूचुर्मंत्रिणो वध्यो रिपुरेष वशं गतः ॥ हतेऽस्मिन्पृथिवी सर्वा
तव वश्या भविष्यति ॥ २७ ॥ खांडिक्यश्चाह तान्सर्वानेवमेतन्न संशयः ॥ हतेस्मिन्पृथिवी सर्वा मम वश्या भविष्यति ॥ २८ ॥ परलोक
जयस्तस्य पृथिवी सकला मम ॥ न हन्मि चेल्लोकजयो मम तस्य वसुंधरा ॥ २९ ॥ नाऽहं मन्ये लोकजयादधिका स्याद्वसुंधरा ॥ परलोक
जयोऽनंतस्स्वल्पकालो महीजयः ॥ ३० ॥ तस्मान्नैनं हनिष्यामि यत्पृच्छति वदामि तत् ॥ ३१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततस्तमभ्युपेत्याह
खांडिक्यजनको रिपुम् ॥ प्रष्टव्यं यत्त्वया सर्वं तत्पृच्छस्व वदाम्यहम् ॥ ३२ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ ततस्सर्वं यथावृत्तं घर्मधेनुवधं द्विज ॥
कथयित्वा स पप्रच्छ प्रायश्चित्तं हि तद्धतम् ॥ ३३ ॥ स चाचष्ट यथान्यायं द्विज केशिध्वजाय तत् ॥ प्रायश्चित्तमशेषेण यद्वै तत्र विधी
यते ॥ ३४ ॥ विदितार्थस्स तेनैव ह्यनुज्ञातो महात्मना ॥ यागभूमिमुपागम्य चक्रे सर्वाः क्रियाः क्रमात् ॥ ३५ ॥ क्रमेण विधिवद्यागं नीत्वा
सोऽवभृथाप्लुतः ॥ कृतकृत्यस्ततो भूत्वा चिंतयामास पार्थिवः ॥ ३६ ॥ पूजिताश्च द्विजास्सर्वे सदस्या मानिता मया ॥ तथैवार्थिजनोऽप्य
र्थैर्योजितोऽभिमतैर्मया ॥ ३७ ॥ यथार्हमस्य लोकस्य मया सर्वं विचेष्टितम् ॥ अनिष्पन्नक्रियं चेतस्तथापि मम किं यथा ॥ ३८ ॥

हरत्वादाततायी अतो यज्ञस्थस्यापि ते न पातकम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स चष्टेति ॥ यद्वै
तत्र विधीयत इत्यत्र प्रायश्चित्तं वाजसनेयोक्तं स्मृणोमि होमाख्यम् । इयं ह्याख्यायिका वाजसनेयशाखायां केशिगृहपतिना 'उपसन्नाजमनडुहं शार्दूलो जघान' इत्युपक्रम्य
'स्मृते हुत्वेत्यादि चोक्ता पृथिव्यै ते शरीरं स्मृणोमि स्वाहा' इत्यंता सप्रपंचमुक्ता आपस्तंबेन तु 'यद्यनड्वाहं धर्मदोग्ध्रीं वा शार्दूलो हन्यादर्कक्षीरमजाक्षीरमन्यधेनुं वाश्रित्य
प्रचरेत्' इत्याद्युक्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यथाहमिति ॥ तथापि ममेदं चेतः अनिष्पन्नक्रियं यथाऽकृतकृत्यमिव भवति किमिति चिंता यथाशब्दः

सवनस्थस्यापि तव वधे न दोषः "नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ॥" इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥ खांडिक्येति ॥ बाणं वेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ परलोकेति ॥ परलोकजयस्तस्येति
धर्मार्थं प्रवृत्तस्यांतरामरणेऽपि तत्फलसिद्धेरिति भावः । न हन्मि चेल्लोकजय इत्युपपन्नवधकृतचापप्रतिसन्धाभावे पूर्वैरेव पुण्यैः परलोकसिद्धेरिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स चाचष्टेति ॥ इम
मेव विषयं प्रस्तुत्य वाजसनेयके स्मृणोमि होमाख्यं प्रायश्चित्तमुक्तं "चंद्रात्ते मनस्स्मृणोमि स्वाहासूर्यात्ते चक्षुस्स्मृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणं स्मृणोमि स्वाहा" इत्यादि । आपस्तंबेन चोक्तं "यद्यनड्वाहं धर्मदोग्ध्रीं
शार्दूलो वा हन्यात् अर्ककक्षीरमजाक्षीरमन्यधेनुं वा प्रचरेत्" इत्यादि । अस्य च प्रायश्चित्तस्य स्फुटत्वेपि यथादेशकालव्यवस्थाविशेषप्रायश्चित्तप्रकल्पनं खांडिक्यादपरो न वेत्तीति पूर्वोक्ताभिप्रायः । तदाह यद्वै तत्र
प्रायश्चित्तं विधीयते तदशेषं यथान्यायं केशिध्वजायाचष्टेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ क्रमेणेति ॥ यागं नीत्वा समाप्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यथार्हमिति ॥ तथापि यदनिष्पन्नक्रियमू अकृतकृत्यमिवाप्रसन्नं चेतः किमिति तिष्ठ

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इत्थं संचिंतयन्नेव स स्मार स महीपतिः ॥ खांडिक्याय न दत्तेति मया वै गुरुदक्षिणा ॥३९॥ स जगाम तदा भूयो रथमारुह्य पार्थिवः ॥ मैत्रेय दुर्गगहनं खांडिक्यो यत्र संस्थितः ॥ ४० ॥ खांडिक्योऽपि पुनर्दृष्ट्वा तमायांतं धृतायुधम् ॥ तस्थौ हंतुं कृतमतिस्तमाह स पुनर्नृपः ॥४१॥ भो नाहं तेऽपराधाय प्राप्तः खांडिक्य मा क्रुधाः ॥ गुरोर्निष्क्रयदानाय मामवेहि त्वमागतम् ॥ ४२ ॥ निष्पादितो मया यागः सम्यक्त्वदुप देशतः ॥ सोऽहं ते दातुमिच्छामि वृणीष्व गुरुदक्षिणाम् ॥ ४३ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ भूयस्स मंत्रिभिस्सार्द्धं मंत्रयामास पार्थिवः ॥ गुरुनिष्क्रयकामोऽयं किं मया प्रार्थ्यतामिति ॥ ४४ ॥ तमूचुर्मंत्रिणो राज्यमशेषं प्रार्थ्यतामयम् ॥ शत्रुभिः प्रार्थ्यते राज्यमना यासितसैनिकैः ॥ ४५ ॥ प्रहस्य तानाह नृपस्स खांडिक्यो महामतिः ॥ स्वल्पकालं महीपाल्यं मादृशैः प्रार्थ्यते कथम् ॥ ४६ ॥ एवमेतद्भवंतोऽत्र ह्यर्थसाधनमंत्रिणः ॥ परमार्थः कथं कोऽत्र यूयं नात्र विचक्षणाः ॥ ४७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्युक्ता समुपेत्यैनं स तु केशिध्वजं नृपः ॥ उवाच किमवश्यं त्वं ददासि गुरुदक्षिणाम् ॥ ४८ ॥ बाढमित्येव तेनोक्तः खांडिक्यस्तमथाब्रवीत् ॥ भवानध्यात्म विज्ञानपरमार्थविचक्षणः ॥४९॥ यदि चेद्दीयते मह्यं भवता गुरुनिष्क्रयः ॥ तत्क्लेशप्रशमायालं यत्कर्म तदुदीरय ॥ ५० ॥ इति श्रीविष्णुमहापु राणे षष्ठांशे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ केशिध्वज उवाच ॥ न प्रार्थितं त्वया कस्मादस्मद्राज्यमकंटकम् ॥ राज्यलाभाद्विना नान्यत्क्षत्त्रियाणा मतिप्रियम् ॥ १ ॥ खांडिक्य उवाच ॥ केशिध्वज निबोध त्वं मया न प्रार्थितं यतः ॥ राज्यमेतदशेषं ते यत्र गृध्नंत्यपंडिताः ॥ २ ॥

सादृश्ये ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भो इति ॥ निष्क्रयो दक्षिणा निष्क्रिय इति च पाठः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एवमिति ॥ अत्र राज्यचिंतायाम् । अत्र संसारे कः परमार्थस्स च कथमित्यत्रार्थे यूयं न विचक्षणाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ बाढमिति ॥ अध्यात्मेति अध्यात्मविज्ञानस्य परमार्थः प्रयोजनं स च क्लेशनिवृत्तिः ॥४९॥ यदीति॥ तत्तस्मात् क्लेशप्रशमाय यदलं तदुदीरयेत्यब्रवीत् इत्यन्वयः ॥५०॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ केशिध्वजः क्लेशं मुमुक्षोः खांडिक्यस्य वैराग्यं परीक्षितुमाह—न प्रार्थितमिति ॥ प्रजापालनादेः क्षत्त्रधर्मस्य राज्य मूलत्वात्तदुपेक्षायां दोषात्किं राज्यं न प्रार्थितमिति भावः ॥ १ ॥ यतः कारणान्न प्रार्थितं तच्छृण्वित्याह—केशिध्वजेति ॥ २ ॥

र्तीति चिंतयामासेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ भो इति ॥ भोः खांडिक्य मा क्रुधाः क्रोधं माकार्षीः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तमिति ॥ अनायासिताः युद्धादिक्लेशमप्रापिताः सैनिकाः भटाः यैः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एवमिति ॥ अत्र संसारे कः परमार्थः स च कथं भवतीत्यर्थे यूयं न पंडिताः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यदीति ॥ तत्तर्हि ॥ ५० ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णु महापुराणव्याख्यायां षष्ठांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ खांडिक्याय ददौ विद्यां कर्मिणे गुरवे पराम् । केशिध्वजो न तच्चित्रं किमदेयं महात्मनाम् ॥ १ ॥ तत्त्वजिज्ञासवे खांडिक्याय तत्त्वज्ञानमुपदेष्टुं केशिध्वजस्तस्य विवेकवैराग्यपरीक्षार्थमाह—न प्रार्थितमिति ॥ अकंटकं निष्प्रतिपक्षं राज्यं विना प्रजापरिपालनादेः क्षत्त्रधर्मस्यासिद्धेः तत्सिद्धये राज्यप्रार्थनैव युक्ता अन्यथा स्वधर्महानिप्रसंगादिति भावः ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं—केशिध्वजे

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् ॥ वधश्च धर्मयुद्धेन स्वराज्यपरिपंथिनाम् ॥३॥ तत्राशक्तस्य मे दोषो नैवास्त्यपहृते त्वया ॥ बंधायैव भवत्येषा ह्यविद्याप्यक्रमोज्झिता ॥ ४ ॥ अल्पोपोपभोगलिप्सार्थमियं राज्यस्पृहा मम ॥ अन्येषां दोषजा सैव धर्मं वै नानुरुध्यते ॥ ५ ॥ न याच्ञा क्षत्रबंधूनां धर्मायैतत्सतां मतम् ॥ अतो न याचितं राज्यमविद्यांतर्गतं तव ॥ ६ ॥ राज्ये गृध्नंत्यविद्वांसो ममत्वाहृतचेतसः ॥ अहंमानमहापानमदमत्ता न मादृशाः ॥ ७ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ प्रहृष्टस्साध्विति ततः प्राह केशिध्वजो नृपः ॥ खांडिक्यजनकं प्रीत्या श्रूयतां वचनं मम ॥८॥ केशिध्वज उवाच ॥ अहं ह्यविद्यया मृत्युं तर्तुकामः करोमि वै ॥ राज्यं यागांश्च विविधान्भोगैः पुण्यक्षयं तथा ॥९॥

तदेव कारणमाह—क्षत्रियाणामिति सार्द्धेन—क्षत्रियाणामिति ॥ सत्यं राज्ये सति प्रजारक्षणादिधर्मः॥ ३॥तत्रेति॥मम त्वशक्तस्य च तत्र राज्ये त्वयाऽपहृते सति तदुपेक्षायां न धर्मलोपदोषः अनधिकारात् सत्यधिकारे तदुपेक्षायां दोष इत्याह—बंधायेति । अक्रमोज्झिता विद्यमानेप्यधिकारे त्यक्ता अविद्या प्रजापालनादिक्रिया बंधाय पापाय । हि शब्दो हेतौ ॥४॥ असक्तस्येत्येतद्विवृणोति—जन्मेति ॥ अन्येषां दोषजा रागादिदोषजा राज्यस्पृहा न धर्मानुरोधिनी केवलमल्पोपभोगलिप्सार्थं भवति इयं न ममेत्यन्वयः । जन्मोपभोगेति पाठे अन्येषां संबंधिनी मम जन्मांतरोपभोगलिप्सैव । कुतः, अर्थमनुरुध्यते न धर्ममिति अस्मिन् जन्मन्युपभोगलिप्सार्थमेवेति वा ॥ ५॥ तर्हि पालनादिधर्मार्थम् अपहृतस्य राज्यस्य याच्ञा कर्त्तव्येत्यत्राह—न याच्ञेति ॥ क्षत्रबंधूनां क्षत्रियश्रेष्ठानाम् अविद्यांतर्गतं पालनादिकर्त्तव्यांतर्गतम् ॥ ६ ॥ यत्र गृध्नंत्यपंडिता इत्येतद्विवृणोति राज्य इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ योगस्वरूपं वक्ष्यन् तदंतर्भूतमध्यात्मयोगाधिगमेनेति श्रुतिविहितम् प्रकृतिपुरुषविवेकं विहितं कर्म चाह—

त्यादि ॥ यतः कारणात्त्वदीयं राज्यं मया न प्रार्थितं तदिदं निबोध शृणु । यत्र राज्ये अपंडिताः अविवेकिनः भोगलिप्सव एव गृध्नंति अपेक्षां कुर्वंति ॥ २ ॥ ननु स्वधर्मसिद्धये पंडितानामपि राज्यकांक्षा युक्तेत्युक्तं तत्राह—क्षत्रियाणामिति ॥ यत्प्रजापरिपालनं यश्च स्वराज्यपरिपंथिनां वधः अयं राज्याधिकृतानां क्षत्रियाणां धर्मः । न तु क्षत्रियमात्रस्य॥ ३ ॥ अतस्तत्रेति ॥ तत्र मद्राज्ये त्वयाऽपहृते सति पुनरात्मसात्कर्तुमशक्तस्य मम प्रजापरिपालनादित्यागेपि दोषो नैवास्ति । तत्रासक्तस्येति पाठे तत्र राज्ये असक्तस्य अनासक्तस्य मे दोषो नास्तीत्यर्थः । राज्याधिकाराभावेन तदधिकृतधर्मेऽप्यधिकारनिवृत्तेः अन्यथा तु दोषस्यादेव न पुनरविद्या । अस्य कर्मणस्त्यागे किं स्यादिति वक्तुं शक्यं हि यस्मादेषा कर्ममयी अविद्यापि अक्रमोज्झिता अन्यायेन सत्येवाधिकारे परित्यक्ता सती बंधाय भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं न सति मम वा मंत्रिणां वा त्वद्राज्ये स्पृहा धर्मार्थ न भवतीत्याह—जन्मेति॥ यद्येवं धर्मः तदा ममेयं राज्यस्पृहा राजधर्मोचितच्छत्रचामरादिजन्मांतरोपभोगलिप्सार्थमेव भवति न तु धर्मार्थम् । अन्येषां सचिवादीनां सैव त्वद्राज्यस्पृहा रागलोभादिदोषजा अतो धर्ममेव केवलं नानुरुध्यते नानुवर्तते अपि तु धर्मवंचनेनार्थशास्त्रमेवानुवर्तत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु तथापि याचनामात्रेण राज्यं लब्ध्वा महान् धर्मः किमिति न क्रियते तत्राह—न याच्ञेति ॥ अतो धर्मत्वादविद्यांतर्गतत्वाच्च त्वदीयं राज्यं मया न प्रार्थितम् ॥ ६ ॥ अतो यत्र गृध्नंत्यपंडिता इति यदुक्तं तदेव सिद्धमित्याह—राज्य इति ॥ अहंमान एव महापानं तेन यो मदस्तेन मत्ताः ॥ ७ ॥ खांडिक्येनोक्तं श्रुत्वा केशिध्वजः किंकृत वानित्यपेक्षायामाह—प्रहृष्ट इति ॥ ॥ प्रहृष्टः साध्वीति पाठे तव बुद्धिरिति शेषः ॥ ८ ॥ अविद्यामयेपि राज्ये स्वप्रवृत्तौ तावत्कारणमाह—अहं हीति ॥ सत्यं त्वयोक्तं अविद्यांतर्गतत्वाद्राज्यमनुपादेयमिति तच्च ममापि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदिदं ते मनो दिष्ट्या विवेकैश्वर्यतां गतम् ॥ तच्छ्रूयतामविद्यायास्स्वरूपं कुलनंदन ॥ १० ॥ अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या चास्वे स्वमिति या मतिः ॥ संसारतरुसंभूतिबीजमेतद्विधा स्थितम् ॥ ११ ॥ पंचभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः ॥ अहं ममैतदित्युच्चैः कुरुते कुमतिर्मतिम् ॥ १२ ॥ आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीभ्यः पृथक् स्थिते ॥ आत्मन्यात्ममयं भावं कः करोति कलेवरे ॥१३॥ कलेवरोपभोग्यं हि गृहक्षेत्रादिकं च कः ॥ अदेहे ह्यात्मनि प्राज्ञो ममेदमिति मन्यते ॥ १४ ॥ इत्थं च पुत्रपौत्रेषु तद्देहोत्पादितेषु कः ॥ करोति पंडितस्स्वा म्यमनात्मनि कलेवरे ॥१५॥ सर्वं देहोपभोगाय कुरुते कर्म मानवः ॥ देहश्चान्यो यदा पुंसस्तदा बंधाय तत्परम् ॥ १६ ॥

अहं हीति ॥ "अविद्यया वर्णाश्रमविहितकर्मणा मृत्युं विद्योत्पत्तिविरोधि प्रारब्धकर्म अन्येषामप्येष विनाशः" इति श्रुतेः ॥९॥ तदिदमिति ॥ विवेकाख्यमैश्वर्यं विवेक एव ऐश्वर्यं यस्य तद्विवेकैश्वर्यं तद्भावो विवेकैश्वर्यता । कर्माख्याविद्यायाः स्वरूपमाह--तच्छ्रूयतामिति सार्द्धेन ॥ १० ॥ अनात्मनीति ॥ अनात्मनि देहे अहमिति भ्रमः अस्वे देहपोषकधारकादौ वस्तुनि स्वमिति संसारफलकं काम्यकर्मविद्या सैव तरुः तत्संभूतेर्बीजम् ॥ ११ ॥ एतद्विविधं च भ्रमं प्रपंचयति पंचभूतात्मक इत्यादि चतुर्भिः । पंचभूतात्मक इति ॥ देहे पंचभूतात्मके कुमतिर्देही इदं देहाद्यहमेवेति इदं क्षेत्रादि ममेति च मतिं कुरुते । मोहतमः पूर्वकर्मवासना ॥ १२ ॥ १३ ॥ कलेवर इति ॥ अदेहे आत्मनि देहादन्यस्मिन्नात्मनि सति ॥१४॥ इत्थं चेति ॥ अनात्मनि आत्मनोन्यस्मिन् सति ॥ १५ ॥ उक्तेनाज्ञानद्वयेन देहोपभोगार्थं कर्म

तुल्यं तथाप्यविद्यया प्रजापालनादिकर्मलक्षणया सत्त्वशुद्ध्या कामक्रोधादिलक्षणं मृत्युं संसारहेतुं तर्तुमिच्छन्नहं राज्यादि करोमि "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते" इत्यादि श्रुतेः ॥ ९ ॥ तदिति ॥ तव पुन स्तदिदं मनः विवेके ऐश्वर्यं सामर्थ्यं यस्य तस्य भावो विवेकैश्वर्यता तां गतं प्राप्तम् उपदेशाद्यनपेक्षं स्वयमेव विवेकाधिकारतां गतं प्राप्तम् एतद्दिष्ट्या भद्रमित्यर्थः । विवेकैश्वर्यमागतमिति तु पाठः सुगमः । तदेवं शिष्यस्य विवेकादिकं परीक्ष्याभिनंद्य चेदानीं तेन यत्पृष्टं तत्क्लेशप्रशमायालं यत्कर्म तदुदीरयेति तद्वक्तुं प्रथमं तावदविद्याख्यं क्लेशस्वरूपं दर्शयति तच्छ्रूयतामित्यादिसार्धेन श्लोकेन ॥ १० ॥ अनात्मनीति ॥ अनात्मनि देहादौ स्वक्षेत्रादौ च अहंममेति या मतिस्सा अविद्या विपर्ययरूपा या "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" इति पातंजलं तस्या अनर्थहेतुत्वमाह--एतद्विधादर्शितमविद्यास्वरूपं संसारतरुसंभूतेः बीजतया स्थितम् ॥ ११ ॥ देहादावहंमानस्याविद्यात्वमुपपादयति--पंचेति ॥ पंचभूतात्मके देहे देही कुमतिः विपर्ययमतिः अहं ममेतदिति मतिं कुरुते । द्वितीयमतिशब्दस्तदावृत्त्यर्थः । विपर्यासे हेतुः मोहतमसा स्वरूपा ज्ञाननावृत इति । अज्ञाते हि वस्तुस्वरूपे विपर्यासो भवति ॥ १२ ॥ कुमतित्वमेव स्पष्टयति--आकाशेति ॥ आकाशादिभ्यस्तत्साक्षितया आत्मनि पृथक्स्थिते सति तत्कार्ये देहे आत्ममयं भावं कः कुर्यात् ॥ १३ ॥ मम प्रत्ययस्यापि मिथ्यात्वं स्पष्टयति कलेवरेत्यादिद्वाभ्याम्--कलेवरेति ॥ अदेहे देहव्यतिरिक्ते आत्मनि सति देहोपभोग्यं गृहादि मदीयमिति कः प्राज्ञो मन्यते ॥ १४ ॥ इत्थं चेति ॥ कलेवरे अनात्मनि सति तद्व त्पादितेषु कस्त्वाम्यं करोति ॥ १५ ॥ तदेव देहगेहादिषु अहं ममाभिमानयोरविद्यात्वं समर्पितम्, इदानीं तत्पूर्वकं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपि अविद्यामयमेवेत्याह--सर्वमित्यादिना ॥ देहं च यदा पुंसस्सकाशादन्यं मन्यते तदा

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मृण्मयं हि यथा गेहं लिप्यते वै मृदंभसा ॥ पार्थिवोऽयं तथा देहो मृदंब्वालेपनस्थितः ॥ १७ ॥ पंचभूतात्मकैर्भोगैः पंचभूतात्मकं वपुः ॥
आप्यायते यदि ततः पुंसो भोगोऽत्र किं कृतः ॥१८॥ अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन् ॥ मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुकुंठितः॥१९॥
प्रक्षाल्यते यदा सोस्य रेणुज्ञानोष्णवारिणा ॥ तदा संसारपांथस्य याति मोहश्रमश्शमम् ॥२०॥ मोहश्रमे शमं याते स्वस्थांतःकरणः पुमान्॥
अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ॥ २१ ॥ निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ॥ दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥
॥ २२ ॥ जलस्य नाग्निसंसर्गस्थालीसंगात्तथापि हि ॥ शब्दोद्रेकादिकान्धर्मांस्तत्करोति यथा नृप ॥ २३ ॥

करोति तच्च बंधाय भवतीत्याह—सर्वमिति ॥ देहस्योपभोगाय नात्मनः बंधाय देहांतरोत्पादनाय ॥ १६ ॥ देहोपभोगमेव दर्शयति । मृण्मयं हीत्यादिद्वयेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ देहस्य पार्थिवत्वपांचभौतिकत्वोक्तिः मतभेदेन तदिदमुभयविधमज्ञानमध्यात्मज्ञानेन निरस्यत इत्याह—अनेकेति द्वयेन—अनेकेति ॥ वासना अज्ञानकर्मोभयवासना मोहश्रमम् अज्ञानजं दुःखम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मोहेति ॥ अनन्यातिशयमन्यातिशयरहितम् । अबाधमदुःखं निर्वाणं मोक्षसुखम् ॥ २१ ॥ निर्वाणमात्मनः स्वरूपं न तु कर्मफलवदौपाधिकमित्याह—निर्वाणमय इति ॥ निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः निर्मलसुखरूपज्ञानरूप एवायमात्मा यथोक्तम् "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलस्याक्षालनान्मणेः । दोषाप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा" इति । "न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्, यावदात्मभावित्वात्" इत्यादि । आगंतुकचैतन्यादिगुणक आत्मेति वादादेव बाह्यः प्रकृतेस्ते तु नात्मन इति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतिसंबन्धनिबन्धनत्वात् उक्तं न त्वचेतनधर्माः । न हि देहस्य कारणानां वा सुखत्वायनुसंधानसंभवः "पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते" इत्यादिविरोधश्च ॥ २२ ॥
अत्र दृष्टांतमाह—जलस्येति ॥ यथा स्वतः शीतमंबु शब्दफेनादिरहितम् एवमात्मा स्वत एव निर्मलानंतज्ञानानंदः तस्यास्संगादात्माहंमानादिदूषितः अग्निसंयुक्तस्था

पुंसो भोगसंबंधो नास्त्येव । परं केवलं तत्कर्म तस्य बंधायैव भवति ॥ १६ ॥ देहोपभोगायेति यदुक्तं तदेव दृष्टांतेन समर्थयति मृण्मयमित्यादिद्वाभ्यां—मृण्मयमिति ॥ मृदंबुभ्यामन्नपानरूपाभ्यामालेपनेन स्थितिर्यस्य स तथा ॥ १७ ॥ १८ ॥ भोगैर्भुज्यमानैरन्नादिभिः पुंसो बंधायेत्युक्तं तत्र हेतुमाह—अनेकेति ॥ सहस्रमेव साहस्रम् अनेकजन्मसाहस्राणि यस्यां तां संसाररूपां पदवीं मार्गं गच्छन्नसौ मोहः कर्तृत्वाद्यभिनिवेशः तत्कृतं श्रमं प्रयातः प्राप्तः । यतः वासना अहंममेति मिथ्याज्ञानसंस्कारः सैव रेणुः तेन कुंठितः छन्नः ॥ १९ ॥ कदा तस्य श्रमोपशम इत्यपेक्षायामाह—प्रक्षाल्यत इति ॥ ज्ञानात्मकेनोष्णवारिणा उष्णोदकेन हि सुखेनैव अंतर्गतोपि मलः प्रकर्षेण क्षाल्यते यदा तदा संसारपांथस्य मोहश्रमश्शमं याति ॥ २० ॥ ततः किमत आह—मोहश्रम इति ॥ न विद्यते अन्यः अतिशयो यस्मिन् तदनन्याशयं तच्च तदबाधं च निरुपद्रवं निर्वाणं सुखं परं मोक्षाख्यं प्राप्नोति ॥ २१ ॥ नन्वेवं निर्वाणस्यागंतुकत्वे अनित्यता प्रसज्येत तत्राह—निर्वाणमय एवेति ॥ २२ ॥ कथं तस्यात्मनो दुःखादिप्रतीतिस्तत्राह—जलस्येत्यादिद्वाभ्याम्—जलस्येति ॥ अग्नि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तथात्मा प्रकृतेस्संगादहंमानादिदूषितः ॥ भजते प्राकृतान्धर्मानन्यस्तेभ्यो हि सोऽव्ययः ॥ २४ ॥ तदेतत्कथितं बीजमविद्याया मया तव ॥ क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते ॥ २५ ॥ खांडिक्य उवाच ॥ तं ब्रवीहि महाभाग योगं योगविदुत्तम ॥ विज्ञातयोगशास्त्रार्थस्त्वमस्यां निमिसंततौ ॥ २६ ॥ केशिध्वज उवाच ॥ योगस्वरूपं खांडिक्य श्रूयतां गदतो मम ॥ यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥ ॥ २७ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥ बंधाय विषयासंगि मुक्त्यै निर्विषयं मनः ॥ २८ ॥ विषयेभ्यस्समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः ॥ चिंतयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ २९ ॥ आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुनिम् ॥ विकार्यमात्मनश्शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ ३० ॥

लीस्थानीया तापत्रययुक्ता प्रकृतिः । तथा प्राकृतान् धर्मान् क्षुत्तृष्णादीन् स्वकीयान् मन्यते भजते तेन दुःखादिकं जायते ॥२३॥२४॥ तदेतदिति ॥ तत्क्लेश प्रशमायालमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—क्लेशानामिति । योगाद्भगवद्योगात् ॥२५॥२६॥ योगस्वरूपमिति ॥ ब्रह्मलयं ब्रह्मणि लयं ब्रह्मभावमित्यर्थः । "ये कर्मणा देवानपियंति" इतिवत् । यद्वा "मेने चात्मानमच्युतम्" ॥ २७ ॥ अथ योगस्य स्वरूपं करणं विषयं फलं चाह—मन एवेत्यादिभिः ॥२८॥ विषयेभ्य इति ॥ विज्ञानात्प्रकृतिपुरुषेश्वरवैलक्षण्यज्ञानात् तेन मानसेन चिंतयेत् इति । योगस्वरूपं परमेश्वरमिति चिन्तयेत् ॥ २९ ॥ फलमाह—आत्मभावमित्यादिना । आत्मभावमिति ॥ विकार्यमिति अनाद्यविद्याकर्मवासनादेहैर्बद्धस्यात्मनो भगवज्ज्ञानेन तदवस्थानाशस्सर्वभावनानाशश्चात्यंतिकलयशब्दवाच्यं विकार्यत्वम् । एवं विकार्यमात्मानं चिंतितं तद्ब्रह्मात्मभावं नयति । आत्मनो भावस्स्वभावः आत्मभावः सत्यकामत्वादिः जक्षन् क्रीडन्नित्यादिव्यापारश्च "ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः" इत्यादिसूत्रैर्व्यक्तस्य मुक्तस्य ब्रह्मणः क्रीडादीनामाविर्भाव उक्तः । अत्राप्युक्तं निर्वाणमय एवायमात्मेत्यादि वक्ष्यति च "प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रज्ञीणाशेषभावनः" इति । आकर्षको मणिरयस्कांतः आकर्षको हि लोहमात्मभावं नयति स्वस्मिन् तिष्ठति स्थापयति गच्छति गमयति भ्रमति भ्रामयति "अनुकृतेस्तस्य च कामरूप्यनुसंचरन् वत्सो वा मातरं छायावासत्वम्" इत्यादिश्रुतिशतं च । यद्वा दोषाकर्षकत्वादाकर्षक इत्यग्निरुच्यते "यथाग्निसंगात्कनकमपदोषं प्रजायते । संक्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥

संसर्गेण तमायाः स्थाल्यास्संगादंतःस्थितं जलं शब्दमुद्रेकं च आदिशब्दाच्छोषम् उष्णत्वादिकं च यथा भजते ॥ २३ ॥ तथेति ॥ तथा प्राकृते देहे स्थित आत्मा अहंमानाद्यात्मधर्मान्भजते ॥ २४ ॥ अविद्यामुपसंहरंस्तन्निवर्तकं योगमुपक्षिपति—तदेतदिति ॥ अविद्यायाः पंचक्लेशाख्यायाः बीजं मोहतमस्संज्ञम् आत्मावरणाज्ञानम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ योगस्वरूपमिति ॥ यत्र योगे स्थितः योगारूढो मुनिः ब्रह्मलयं प्राप्य मुक्तिं प्राप्य ततो न च्यवते पुनर्न संसरति ॥ २७ ॥ योगे स्थितिश्च मनसो विषयवैतृष्ण्यं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—मन इति ॥ २८ ॥ अतो मुमुक्षुरेवं कुर्यादित्याह—विषयेभ्य इति ॥ विज्ञानात्मा विवेकज्ञानयुक्तः मुनिः मननशीलः पुमान् शब्दादिभ्यो मनः प्रत्याहृत्य तेन मनसा ब्रह्मभूतं परमेश्वरं चिंतयेत् ॥ २९ ॥ ततः किमत आह—आत्मभावमिति ॥ तत् चिंतितं शब्दब्रह्म एनं ध्यायिनं पुरुषमात्मभावमैक्यं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा वा मनोगतिः ॥ तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥ एवमत्यंतवैशिष्ट्यमुक्तधर्मोपलक्षणम् ॥ यस्य योगस्य वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥ २२ ॥ योगमुद्दं प्रथमं योगी युंजानो ह्यभिधीयते ॥ विनिष्पन्नसमाधिस्तु परं ब्रह्मोपलब्धिमान् ॥ २३ ॥ यथंतरायदोषेण दृश्यते चास्य मानसम् ॥ जन्मांतरेऽभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥ २४ ॥

यथाग्निर्दहतशिस्तः कर्षं दहति सानिलः । तथा विनश्चितो विष्णुः सर्वपापं सकिल्बिषम् ॥" "यथेधिकातूलमयौ शोतं प्रदूयते एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते" इत्यादिभिर्भगवतोऽग्निमाश्यमुक्तम् । अग्निसंयोगो हि कनकस्य दोषनिर्घातमापादयते पूर्वं दोषसंपृक्तं तिरोहितस्वभावं कनकमग्निर्हि स्वशक्त्या स्वसमानवर्णं करोति ॥ ३० ॥ एवं संक्षिप्योक्तं योगमध्यायशेषेण विस्तरतो दर्शयति—आत्मप्रयत्नेति ॥ विषयेष्वनादिवासनावासितत्वात्परात्मनोऽत्यंतापूर्वत्वाच्च दुरारोहत्वादात्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा एका संततिर्योगेति पक्षद्वयाभिप्रायकारी विशदतमत्वज्ञापनाय विस्तरार्थिनां शिष्याणामादरार्था पूर्वोक्तानंतगुणकपायविशेषविशिष्टा वा या मनोगतिः तस्या ब्रह्मणि संयोगः योगः । अनेनात्मपरमात्मनोर्योगो योग इति पक्षो निरस्तः ॥ २१ ॥ एवमिति ॥ उक्तप्रकारात्यंतवैशिष्ट्ययुक्तो धर्मरूपो योगो यस्य स मुमुक्षुर्योगीत्यभिधीयते । अत्र मोक्षसाधनं योगः स च धर्मरूप इति वदन् वाक्यार्थज्ञानं मोक्षसाधनं ज्ञानविधेयमिति च वादिनो निरस्यति ॥ २२ ॥ अथ योगिनोऽवस्थाभेदेन संज्ञाद्वयमाह—योगयुक्तिति ॥ प्रथमं युंजानो योगे प्रकांतो योगयुक्त्यभिधीयते साक्षात्कृतपरमात्मस्वरूपो विनिष्पन्नसमाधिरित्यभिधीयते । ध्यानपर्यंतसप्तांगयोगनिष्ठस्य योगयुक्तं समाधिक्तो योगिन्यमिति विभागः ॥ २३ ॥ तयोः पूर्वस्यानेकजन्मस्वभ्यासाद्मुक्तिः इतरस्य तत्रैवेत्याह—यथंतरायेत्यादिद्वयेन—यथंतरायेति ॥ अंतरायाः प्रकांतयोगानां वाक्षद्वारकम् आलस्यादयो दश धारणातः परं प्रतिभाषाः षट् । तथा च पातुसंहितायाम्—"आलस्यं व्याधयस्त्रीद्याः प्रमादस्थानसंशयः । अनवस्थितत्वमस्था भ्रांतिदर्शनम् ॥ दुःखानि दौर्मनस्यं च विषयेषु च लोलता । दशैते युंजतां पुंसामंतरायाः प्रकीर्तिताः ॥ शांतेष्वेतेषु विघ्नेषु योगसक्तस्य योगिनः । उपसर्गाः प्रवर्तंते दिव्याः षट् सिद्धिसूचकाः ॥ प्रतिभाश्रवणं वार्ता दर्शनास्वादवेदनाः । सूक्ष्मे चांतर्हितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥ प्रतिभा कथ्यते योगे प्रतिभासो यथातथम् । श्रवणं सर्वशब्दानां श्रवणं त्ववयत्नतः ॥ वार्ता वार्तासु विज्ञानं सर्वेषामेव देहिनाम् । दर्शनं नाम दिव्यानां दर्शनं चाप्रयत्नतः ॥ तथा स्वादश्च दिव्येषु

नयति विकार्यं विकारार्हं लोहं स्वशक्त्या आकर्षकः अयस्कांतः यथा । अयं तु दृष्टांतस्तसंयोगमात्रे न तु तदैक्ये ॥ ३० ॥ इदानीं संयोगस्वरूपं दर्शयति—आत्मेति ॥ आत्मनः प्रयत्नो यमनियमादिविषयः तत्सापेक्षा तदधीना विशिष्टा सत्त्वमयी मनसो वृत्तिः तस्याः ब्रह्मण्येव संयोगो योगः ॥ २१ ॥ योगिनो लक्षणमाह—एवमिति ॥ एवमनेन प्रकरेण ॥ २२ ॥ योगिनोऽवस्थाभेदेन द्वैविध्यमाह—योगयुक्तिति ॥ प्रथमं योगनिष्पत्तेः पूर्वं तदर्थं योगाभ्यासं कुर्वन्योगयुक्तिमुच्यते । परं ततः पश्चाद्ब्रह्मोपलब्धिमान् सन् विनिष्पन्नसमाधिः कथ्यते ॥ २३ ॥ किंचिद्विशेषमाह—यदीत्यादिद्वाभ्याम्—यदीति ॥ "आलस्यं व्याधयस्त्रीद्याः प्रमादस्थानसंशयः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ॥ प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात् ॥३५॥ ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ॥ सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥ ३६ ॥ स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ॥ कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मनः ॥ ३७ ॥ एते यमास्सनियमाः पंच पंच च कीर्त्तिताः ॥ विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदाः ॥ ३८ ॥ एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ॥ यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युंजीत नियतो यतिः ॥ ३९ ॥ प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यत् ॥ प्राणायामस्स विज्ञेयस्सबीजोऽबीज एव च ॥ ४० ॥ परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यथानिलौ ॥ कुरुतस्सद्विधानेन तृतीयस्संयमात्तयोः ॥ ४१ ॥

रसेष्वास्वाद उच्यते । स्पर्शनाधिगमस्तद्वद्वेदनानामविश्रुता ॥ गंधादीनां च दिव्यानामाब्रह्मभवनावधि" इति ॥ तथा अहिंसादिफलभूतास्तत्सन्निधौ वैरत्याग इत्यादिना पतंजलिनोक्तास्संगस्यापादिकाः सिद्धयोऽष्टैश्वर्याद्याश्च निष्कामस्यांतरायाः "प्रतिमादिष्वशुद्धेषु गुणेष्वासक्तचेतसाम् । न सिद्धयेत्परमैश्वर्यमक्षयं सार्वकामिकम्" इति वायूक्तेः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ योगांगेषु प्रथमं यमनियमावाह—ब्रह्मचर्यमित्यादित्रिभिः—ब्रह्मचर्यमिति ॥ ब्रह्मचर्यं मैथुनत्यागः, निषिद्धद्रव्याणामनादानम् पारिग्रहः ॥ ३६ ॥ स्वाध्यायेति ॥ तपः उपवासादि परस्मिन् ब्रह्मणि मनःप्रावण्यमेको गुणः ॥ ३७ ॥ एत इति ॥ विशिष्टफलदाः सकामानाम् ॥ ३८ ॥ एकमिति ॥ आदिशब्देन स्वस्तिकादीनि गृह्यंते, भद्रासनादीनां लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ ३९ ॥ प्राणेत्यादि ॥ सबीजः सगर्भः सालंबनः भगवन्मूर्तिध्यानमंत्रजपयुक्तः । अबीजः तद्विधुरः ॥ ४० ॥ रेचकादिरूपेण प्राणायामं त्रिधा दर्शयति—परस्परेणेति ॥ प्राणेन निश्वासेन अपानस्य उच्छ्वासस्याभिभवो निरोधः प्रथमः प्राणायामो रेचकः विपरीतः । पूरकाख्यो द्वितीयः स द्विधा तेनेति । सः प्राणायामः तेन उक्तेन प्रकारद्वयेन द्विधा । सद्विधानेनेति पाठांतरेप्येवमेवार्थः । तयोरुच्छ्वासनिश्वासयोर्युगपत्संयमात्तृतीयः कुंभकाख्यः । एते त्रयोऽपि प्रत्येकं मात्राभेदात्त्रिधा । यथोक्तम्—"मात्राद्वादशको मंदश्चतुर्विंशतिमात्रकः । मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंश

अनवस्थितचित्तत्वमश्रद्धा भ्रांतिदर्शनम् ॥ दुःखानि दौर्मनस्यं च विषयेषु च लोलता ॥" इत्येवमाद्यंतरायरूपेण पूर्वस्य योगयुक्तस्य ॥ ३४ ॥ विनिष्पन्नेति ॥ योगाग्निना दग्धः कर्मसमूहो यस्य ॥ ३५ ॥ इदानीं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाद्ध्यानसमाधय इत्यष्टयोगांगानि क्रमेण दर्शयिष्यन् यमनियमावाह—ब्रह्मचर्यमित्यादित्रिभिः—ब्रह्मचर्यमिति ॥ स्वकीयं मनः ब्रह्मप्रवेशयोग्यतां प्रापयन् ॥ ३६ ॥ स्वाध्यायेति ॥ परस्मिन्ब्रह्मणि मनः प्रवणं कुर्वीतित्यनेन ईश्वरे प्रणिधानाख्यं पंचमं नियमं दर्शयति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आसनमाह—एकमिति ॥ यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च गुणैर्युतस्सन् भद्रासनादीनां लक्षणमुक्तं याज्ञवल्क्येन "गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वतः क्षिपेत् । पार्श्वपादौ च हस्ताभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ॥ भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविनाशनम् ॥" इत्यादि ॥ ३९ ॥ प्राणायाममाह—प्राणाख्यमिति ॥ सबीजस्सालंबनः भगवन्मूर्तिध्यानमंत्रजपसहितः ॥४०॥ द्विविधस्यापि पुनस्त्रैविध्यमाह—परस्परेणेति ॥ उच्छ्वासेन मुखनासाभ्यां बहिर्गच्छति यो वायुः स प्राणः, निश्वासेनांतः प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्या अपानवृत्तेरभिभवः

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्य चालंबनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ॥ आलंबनमनंतस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥ ४२ ॥ शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योग वित् ॥ कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥ ४३ ॥ वश्यता परमा तेन जायतेति चलात्मनाम् ॥ इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योग साधकः ॥ ४४ ॥ प्राणयामेन पवने प्रत्याहारेण चेंद्रिये ॥ वशीकृते ततः कुर्यात्स्थितं चेतश्शुभाश्रये ॥ ४५ ॥ खांडिक्य उवाच ॥ कथ्यतां मे महाभाग चेतसो यश्शुभाश्रयः ॥ यदाधारमशेषं तद्धंति दोषमलोद्भवम् ॥ ४६ ॥ केशिध्वज उवाच ॥ आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ॥ भूप मूर्त्तममूर्त्तं च परं चापरमेव च ॥ ४७ ॥

न्मात्र उत्तमः ॥ प्रस्वेदकंपनोत्थानजनकास्ते यथाक्रमम् । जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं न विलंबितम् ॥ अगुलीस्फोटनं कुर्यात्सा मात्रेति प्रकीर्त्तिता । प्राणस्त्व देहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ॥ तद्रेचकः पूरकश्च कुंभकश्च त्रिधोच्यते । नासिकापुटमंगुल्या निपीड्यैकं परेण तु ॥ औदरं रेचयेद्वायुं तदायं रेचकः स्मृतः । बाह्येन वायुना देहं धृतिवत्परिपूरयेत् । नासापुटेनापरेण पूरणात्पूरको मतः ॥ न मुंचति न गृह्णाति वायुमंतर्बहिस्थितम् । संपूर्णकुंभवन्तिष्ठेदचलस्स तु कुंभकः ॥ रेचकादित्रयाभ्यासो नासाशोधनपूर्वकः । स्वेदोत्क्रमणपर्यंतः प्रोक्तो योगानुशासने ॥ अगर्भश्च सगर्भश्च प्राणायामो द्विधा पुनः । जपध्यानं विना गर्भः सगर्भस्तत्समन्वयात् ॥ अगर्भाद्गर्भसंयुक्तः प्राणायामश्शताधिकः ॥" इति ॥ ४१ ॥ प्राणायामं सबीजनिर्बीजतया द्विधाऽभिप्रेत्य तत्र सबीजस्यालंबनमाह—तस्येति ॥ स्थूलरूपं मूर्त्तं भगवतो रूपमिति वक्ष्यमाणं रूपस्य स्थूलत्वं भगवत्स्वरूपापेक्षया ॥ ४२ ॥ प्रत्याहारमाह--शब्दादिष्विति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्राणायामेनेति ॥ प्राणायामेन पवने प्रत्याहारेण चेंद्रिये वशीकृते सति चेतश्शुभाश्रये पूर्वोक्तभगवत्स्थूलरूपे स्थितं कुर्यात् । अनेन श्लोकेन धारणोक्ता ॥ ४५ ॥ कथ्यतामिति ॥ तच्चेतः दोषमलोद्भवं दोषमलयोरुद्भवं दोषः कल्मषं मलं रागादि ॥ ४६ ॥ अथ शुभाश्रयं वक्ष्यन् प्रथमं हेयमशुभाश्रयं दर्शयति—आश्रय इति ॥ चेतस आश्रयो ब्रह्म

निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः । एवमपानवृत्त्या प्रागवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः । एवमनेन परस्पराभिभवप्रकारद्वयेन प्राणायामो द्विधा तयोर्युगपत्संयमात्कुंभकाख्यस्तृतीयः प्राणायामः । यद्वा सद्विधानेनेत्येकमेव पदं तत्रायमर्थः—सद्विधानेन सद्गुरूपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां परस्पराभिभवद्वयं यश्च कुंभकेन उभयोस्सहाभिभवः एवमभिभवत्रयेणैकः प्राणायाम इति ॥४१॥ सबीजस्यालंबनमाह—तस्य चेति॥४२॥ स्थूलं वक्ष्यमाणहिरण्यगर्भादिरूपं प्रत्याह—शब्दादिष्विति ॥ चित्तानुकारीणि चित्तालंबनाद्यन्यशून्यानीत्यर्थः ॥४३॥ एवंभूतस्य प्रत्याहारस्योपयोगमाह—वश्यतेति ॥ इंद्रियवश्यतायाः फलमाह—अवश्यैरस्वाधीनैः इंद्रियैः योगस्य धारणादेः साधको न स्यात् ॥ ४४ ॥ तस्मात्प्राणायामप्रत्याहारपूर्वकमेव धारणामभ्यसेदित्याह—प्राणायामेनेति ॥ ४५ ॥ कथ्यतामिति ॥ यदाधारं चेतः दोषमलानामंतरायाणामुद्भवं हंति स आश्रयः कथ्यताम् ॥ ४६ ॥ तमेवाह—आश्रय इति ॥ चेतसः आश्रयो ब्रह्मैव तच्च मंदमध्यमोत्तमाधिकारिणां यथायोगं मूर्तामूर्तपरापरभेदेन चतुर्धावस्थितं क्रमेण धारणाविषय इति दर्शयितुं ब्रह्मणश्चातुर्विध्यमाह—द्विधेति ॥ तच्च ब्रह्म मूर्तममूर्तं चेति द्विधा स्वभावतः स्वेच्छातः ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्रिविधा भावना भूप विश्वमेतत्त्रिधोक्तम् ॥ ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥ ४८ ॥ कर्मभावात्मिका ह्येका ब्रह्मभावात्मिका परा ॥ उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥ ४९ ॥ सनंदनादयो ये तु ब्रह्मभावनया युताः ॥ कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावरावराः ॥ ५० ॥ हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ॥ बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥ ५१ ॥ अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ॥ विश्वमेतत्परं चान्यद्भेदभिन्नदृशां नृणाम् ॥ ५२ ॥ प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ॥ वचसा मात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ५३ ॥

तत्र स्वरूपतो द्विधा मूर्तममूर्तं च मूर्तं शरीरं हिरण्यगर्भादिवपुरूपम् । अमूर्तमशरीरं मुक्तरूपं परत्वापरत्वे व्युत्क्रमेण तयोर्विशेषणे ब्रह्मात्मकत्वात् तयोर्ब्रह्मशब्दनिर्देशः अनयोरपि भगवद्रूपत्वेन ध्येयत्वसंगात्तत्प्रतिषेधाय प्रस्तावः ॥ ४७ ॥ त्रिविधेति ॥ अनंतरोक्तं मूर्तामूर्तात्मकमेतद्विश्वं त्रिविधा भावना भावनात्रयात्मकमित्यर्थः । तां भावनां निबोध ब्रह्माख्येत्यादिब्रह्मकर्मादिविषयतया ब्रह्मादिव्यपदेशः ॥४८॥ एतदेवाह--कर्मभावात्मिकेति ॥ भावभावना भावो मनोव्यापारः भावेन भावना भाव भावना भावः पदार्थो वा ॥४९॥ केषां का भावनेति तत्राह--सनंदनादय इति ॥ स्थावराऽवराः स्थावरचरणाः स्थावराणां हिमवदादीनां हि कर्मस्वधिकारः श्रूयते । "विल्वा मार्दंगिका ह्यासन् कीडंत्योषधयस्तदा" इति च ॥ ५० ॥ हिरण्यगर्भादिष्विति ॥ संसारदशायामधिकारबोधयुक्तेषु भावनात्रयान्वय इत्याह--बोधाधिकारीति ॥ अधिकारो नाम यत्फलसाधनत्वात् यदर्थमिदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यबोधः ॥ ५१ ॥ विश्वमेतदुक्तकर्मरूपं विशेषज्ञानकर्मस्वक्षीणेष्वित्याह--अक्षीणेष्विति ॥ विशेषज्ञानं देवमनुष्यादिभेदभिन्नतयाऽऽत्मानुसंधानं तत्तद्भिमानानुरूपं कर्म विशेषकर्म । अथ परास्यं मूर्तरूपमाह--परं चान्यदित्यादिना परमात्मन इत्यंतेन । भेदभिन्नदृशामिति पंचम्यर्थे षष्ठी ये पूर्वश्लोके अक्षीणसमस्तविशेषज्ञानकर्माण उक्ताः तेभ्यो भेदभिन्नदृग्भ्यो ब्रह्मसनकादिभ्योऽन्यत् तत्परास्यम् ॥ ५२ ॥ अन्यत्वमुपपाद

मूर्तं मूर्तिमत् अमूर्तं तद्रहितं तत्पुनः प्रत्येकं परं चापरं चेति द्विधा । तत्र परममूर्तं निर्गुणं ब्रह्म । अपरममूर्तं षड्गुणैश्वर्यरूपम् । परं मूर्तं पद्मनाभादिलीलाविग्रहरूपम् । अपरं मूर्तं हिरण्यगर्भादिविश्वरूपम् । तदेवं परं ब्रह्म ब्रह्मैश्वर्यलीलामूर्तिविश्वरूपभेदैश्चतुर्धेत्युक्तम् ॥ ४७ ॥ तत्र चतुर्थं विश्वाख्यं रूपमाह--त्रिविधेत्यादिना--त्रिविधेति ॥ त्रिविधभावनाश्रयजीवात्मकत्वात् उपचारेण त्रिविधा भावनेत्युच्यते । तदेव हरेः स्थूलरूपम् । अतः परंरूपप्राप्त्युपायत्वात्तत्र प्रथमं मनस्संधार्यमिति भावः । भावना नाम ज्ञानविशेषजा वासना तां त्रिविधामपि संज्ञयोद्दिशति--ब्रह्माख्येति ॥ ४८ ॥ तामपि विषयत्रैविध्येन विविनक्ति--कर्मभावात्मिकेति ॥ भावः भावना विषयवस्तु तद्विषयभावना त्रिविधा ॥ ४९ ॥ तत्र वयं ब्रह्मैव भवामः वयं कर्मैव कुर्मः वयं पुनरुभयं संदध्महे इत्येवं त्रिविधभावनायुक्तान् जीवानुदाहरति--सनंदनादय इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ५० ॥ हिरण्यगर्भादिष्विति ॥ बोधश्च स्वरूपविषयः । अधिकारश्च स्वर्गादिविषयः । तयुक्तेषु तदुभयानुसंधानात्मिका द्विविधा भावभावना विद्यते ॥५१॥ ब्रह्मभावनावंतोऽपि सनंदनादयो जीवा एव । देहानुसंधानान्निवृत्तेरित्याशयेनाह--अक्षीणेष्विति ॥ विशेषज्ञानहेतुषु कर्मसु निरशेषं क्षीणेषु सत्सु विश्वमेतद्भ्रम अन्यद्भाति भेदेन भेदकारणेनाहंकारेण भिन्नदृशाम् अतस्तेऽपि ध्यातृध्येयभेददर्शित्वात् स्थूलविश्वांतःपातिन एवेत्यर्थः ॥५२॥ शुद्धब्रह्मस्वरूपमाह--

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् ॥ विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥ ५४ ॥ न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिंतयितुं यतः ॥ ततस्स्थूलं हरे रूपं चिंतयेद्विश्वगोचरम् ॥ ५५ ॥ हिरण्यगर्भो भगवान्वासुदेवः प्रजापतिः ॥ मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ॥ ५६ ॥ गंधर्वयक्षदैत्याद्यास्सकला देवयोनयः ॥ मनुष्याः पशवश्शैलास्समुद्रास्सरितो द्रुमाः ॥ ५७ ॥ भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ॥ प्रधानादिविशेषांतं चेतनाचेतनात्मकम् ॥ ५८ ॥ एकपादं द्विपादं च बहुपादमपादकम् ॥ मूर्त्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥ ५९ ॥ एतत्सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ॥ परब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोश्शक्तिसमन्वितम् ॥ ६० ॥

यदि—प्रत्यस्तमितेति ॥ प्रत्यस्तमितभेदम् अशरीरत्वेन जात्यादिभेदरहितम् । अत एव वचसामगोचरं सत्तामात्रम् । अपक्षयादिविकारपंचकरहितम् । आत्मसंवेद्यं स्वयंप्रकाशं ज्ञानं ज्ञानगुणैकनिरूपणीयं तद्गुणसारत्वादिति ह्युक्तम् । ज्ञानस्वरूपत्वं त्वात्मसंवेद्यमित्यनेन दर्शितं ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मसंज्ञितमित्युक्तं यदेवं रूपं ज्ञानं तद्ब्रह्मसंज्ञितमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ तच्चेति ॥ अरूपाख्यम् अमूर्त्ताख्यं पूर्वोक्तविश्वरूपवैरूप्यलक्षणम् । अन्वयलक्षणासंभवेन मूर्त्तरूपाद्व्यतिरेकलक्षणं तच्च परमात्मनो विष्णोः परं रूपम् ॥ ५४ ॥ नेति ॥ तद्योगयुजा योगेन प्रक्रांतेन चिंतयितुं न शक्यं तेन स्थूलरूपं चिंत्यमित्याह—तत इति ॥ स्थूलं पूर्वोक्तं मद्रूपम् ॥ ५५ ॥ विस्तरेण तदेव दर्शयति—हिरण्यगर्भ इत्यादिना मूर्त्तमेतद्धरे रूपमित्यंतेन ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ एकपादमिति ॥ श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । भावनात्रितयात्मकमेतत्सर्वमित्युक्तम् । एतत्स्थूलरूपं चिंतयितुं शक्यमपि भावनात्रितयात्मकम् । अतोऽशुद्धत्वादशुभाश्रय इति भावः । इदं विश्वमिति विश्वमेतन्निबोधतामित्युक्तस्योपसंहारः । जगदेतच्चराचरम् इत्यादि विष्णोश्शक्तिसमन्वितमित्यंतमेकं वाक्यम् । एवंविधमेतज्जगद्विष्णोः शक्तित्वेन समन्वितं शक्तिशरीरम् । अंश इति पर्यायः । शरीरतया तत्संकल्पशक्त्या व्याप्तमिति च अस्मच्छरीरवत् । केचित् एतत्सर्वमिति हिरण्यगर्भादि इदं विश्वमिति सनंदनादिजगदेतदिति सुरनरादि च परामृश्य इदं त्रितयं विष्णोश्शक्तिसमन्वितमिति योजयंति तत्पक्षे भावनात्रितयात्मकमित्यस्य पूर्वेणोत्तरेण वा संबन्धः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

प्रत्यस्तमितेत्यादिद्वाभ्याम्—प्रत्यस्तमितेति ॥ प्रत्यस्तमितः प्रलीनो भेदो यस्मिन् तद्वचसामगोचरम् आत्मसंवेद्यं स्वसंवेद्यं स्वानुभवगम्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तदिति ॥ विश्वरूपात् वैरूप्यं वैलक्षण्यमेव लक्षणं यस्य तत् ज्ञानम् । परमात्मनः विष्णोः परमं स्वरूपमित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ननु तस्य श्रेष्ठत्वादिदमेव चिंतयितुं युक्तं तत्राह—नेति ॥ योगयुजा प्रथमाध्यासिना ॥ ५५ ॥ स्थूलरूपं प्रपंचयति—हिरण्यगर्भ इत्यादिपंचभिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भूपेति ॥ विशेषांतं पृथिव्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ एतदिति ॥ एतानि सर्वाणि चराचराणि यस्मिंस्तदेतत्सर्वं जगत् । ओंकारास्पदं विश्वाख्यं मूर्तं हरेः रूपमिति

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ॥ अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ ६१ ॥ यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥ संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान् ॥ ६२ ॥ तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥ सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन लक्ष्यते ॥ ६३ ॥ अप्राणवत्सुस्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका ॥ सरीसृपेषु तेभ्योपि ह्यतिशक्त्या पतत्रिषु ॥ ६४ ॥ पातत्रिभ्यो मृगास्ते भ्यस्तच्छक्त्या पशवोऽधिकाः ॥ पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥ ६५ ॥ तेभ्योपि नागगंधर्वयक्षाद्या देवता नृप ॥ ६६ ॥ शक्रस्समस्तदेवेभ्यस्ततश्चातिप्रजापतिः ॥ हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसश्शक्त्युपलक्षितः ॥ ६७ ॥ एतान्यशेषरूपाणि तस्य रूपाणि पार्थिव ॥ यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ॥६८॥ द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते ॥ अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत्सदित्युच्यते बुधैः ॥६९॥

तत्र परा विष्णुशक्तिः प्रत्यस्तमितेत्यादिनोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या अपरा हिरण्यगर्भ इत्यादिनोक्तेत्याह—विष्णुशक्तिरिति ॥ अथ यागादिकर्माख्यमविद्यापर्यायं विष्णोश्शक्त्यं तरमाह—अविद्येति ॥ ६१ ॥ तत्स्वरूपमाह—ययेति ॥ सर्वगा कर्मनिमित्तसर्वशरीरगा ॥६२॥ तयेत्यादि ॥ तारतम्येन ज्ञानानंदतारतम्येन ॥६३॥ तारतम्यमेव दर्श यति—अप्राणवत्स्विति ॥ शिलाकाष्ठादिषु सा क्षेत्रज्ञशक्तिः स्वल्पा ज्ञानानंदादिना न तु स्वरूपेण सरीसृपेषु तेभ्योप्यधिकेति शेषः । अतिशक्त्याऽतिज्ञानशक्त्या अधिके त्यर्थः ॥६४॥ पतत्रिभ्य इति ॥ तच्छक्त्या आत्मनो ज्ञानशक्त्या प्रभाविताः प्रभूताः कृताः ॥६५॥६६॥६७॥ एतान्यप्राणवदादीनि हिरण्यगर्भांतान्यशेषरूपाण्य विशेषेण तस्य शरीराणीत्याह—एतानीति ॥ तत्र हेतुमाह—यत इति ॥ यथा हि जीवस्य शरीरं जीवसंकल्पव्याप्तम्, एवं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं भगवच्छक्तियोगेन व्याप्तं नियाम्यं धार्यं च अतस्तच्छरीरं शक्तियोगेनेति शक्तिरूपो योगः शक्तियोगः शक्तिसामर्थ्यं योगः संकल्पः । नभसा यथेति संकल्पनैरंतर्यमुक्तं महात्मा भूतभा वनः "यथाकाशः स्थितो नित्यम्" इत्यादि ॥६८॥ एवं भावनात्रयात्मकं भगवतो मूर्त्तं रूपमुक्तम् । इदानीं मुक्तरूपममूर्त्तं रूपमित्याह—द्वितीयमिति ॥ यत्सदित्युच्यते

पूर्वेणान्वयः । एतच्च न तत्त्वतो विष्णोस्स्वरूपमिति चिंतनीयं किंतु तच्छक्तिव्याप्तत्वादित्याह—शक्तिसमन्वितमिति ॥ ६० ॥ कासौ शक्तिः यया व्याप्तमित्यत आह—विष्णुशक्तिरिति ॥ विष्णुशक्तिः विष्णोः स्वरूपभूता परा चिच्छक्तिः परमपदपरब्रह्मपरत्वाख्या प्रोक्ता "प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रम्" इत्यत्र प्रागुक्तस्वरूपमेव कार्योन्मुखं शक्तिशब्देनोक्तम् । इदानीं परशक्तिव्याप्यं भावनात्रयात्मकं क्षेत्रज्ञस्वरूपं प्रपंचयिष्य न्नाह—क्षेत्रज्ञाख्येति ॥ व्याप्यव्यापकभेदहेतुभूतं विष्णोश्शक्त्यंतरमाह—अविद्येति ॥ अविद्येति कर्मेति च संज्ञे यस्यास्सा तया च मायोपलक्ष्यते । हेतुहेतुमतोरविद्याकर्मणोरेकीकृत्योक्तिः । संसारलक्षणा कार्ये स्यात् ॥ ६१ ॥ तदेवाह—ययेति ॥ वस्तुनस्सर्वगतापि सा क्षेत्रज्ञशक्तिर्यया अविद्यया वेष्टिता सती भेदं प्राप्य कर्मभिस्संसारतापान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ जीवानां न्यूनाधिकभावेपि सैव हेतुरित्याह—तयेति ॥ ६३ ॥ तारतम्यमेवाह—अप्राणवत्स्वित्यादिसार्धैश्चतुर्भिः—अप्राणवत्स्विति ॥ अप्राणवत्सु अनभिव्यक्तप्राणेषु स्वल्पा अत्यंतमल्पा ततोऽधिका सरीसृपेषु क्षुद्रजंतुषु ततोधिका पतत्रिषु अतिशक्त्या लक्ष्यते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ शक्र इति ॥ ततश्शक्रादतिशयितः प्रजापतिः ॥ ६७ ॥ एतानीति ॥ असंगत्वेपि सर्वत्रास्तौ दृष्टांतः—नभसा यथेति ॥ ६८ ॥ तदेवं मूर्त्तयो रूपयोः स्थूलरूपं प्रपंचितम् । अमूर्त्तयोस्तु प्रथमं रूपं

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥ ७० ॥ समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ॥ देवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टावंति स्वलीलया ॥ ७१ ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ॥ चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्याप्तिन्यव्याहतात्मिका ॥ ७२ ॥ तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजा नृप ॥ चिंत्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ ७३ ॥

सत्तामात्रमित्युच्यते । योगिध्येयं निष्पन्नयोगेन ध्यातुं शक्यं तद्विष्णुसंज्ञस्य ब्रह्मणो मूर्तं द्वितीयं रूपमित्यन्वयः ॥६९॥ अथोक्तशक्तित्रयस्यास्त्रभूषणादिरूपेण नित्याश्रयभूतं जगदेककारणतयोक्तं भगवद्रूपं तस्य शुभाश्रयत्वं वक्तुमाह–समस्ता इति ॥ विश्वरूपवैरूप्यम् उक्तविश्वरूपवैलक्षण्यं रूपम् । शरीरम् । अन्यत् द्रव्यांतरम् । "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, अमृतो हिरण्मयः विद्युतः पुरुषादधि, महारजतं वासः पुण्डरीकमेवमक्षिणी रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं रूक्माभम्" इत्यादिवचनसिद्धं महत् स्थूलं गुणतोऽपि महत्त्वं विवक्षितम् । एवंविधं रूपमस्यास्तीति सिद्धम् ॥ ७० ॥ समस्तशक्त्याश्रयं तद्रूपं भगवानेव जगदुपकाराय स्वलीलया देवतिर्यङ्मनुष्यादिचेष्टावंति देवाद्यवतारारूपाणि करोतीत्याह–समस्तेत्यादिद्वयेन–समस्तेति ॥ समस्तशक्तीति पदच्छेदः समस्ताः शक्तयः यस्मिन् तत्तथोक्तम् । "मन्वंतरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति" इति । प्रतिकल्पं चतुर्दशदेवावताराः त्रिमूर्त्तिमध्यगतविष्ण्वादयश्च मत्स्यादयस्तिर्यगवतारा रामादयो मनुष्यावताराः स्वलीलया न तु प्रयोजनांतरेण । देवतिर्यङ्मनुष्याख्यचेष्टावंतीति च पाठः ॥ ७१ ॥ किंच, जगतामिति ॥ जगतामुपकाराय न कर्मफलभोगाय सा जन्मादिरूपा चेष्टा तत्र जन्मरूपा देवमनुष्यादिसर्वजातिव्यापिनी यथाह–"बहुधा विजायते" इति कर्मरूपा वृंदावनगोकुलकालियह्रदादिव्यापिनी अव्याहतात्मिका । रावणशिशुपालबाणशंकरशर्वादिभिरप्रतिहता न सा कार्मनिमित्तजेत्यनेन त्रिभावनातीतत्वादवताराणामपि शुभाश्रयत्वं दर्शितम् ॥ ७२ ॥ यद्यप्यनंतस्यानंतबद्धमुक्तरूपाणि संति तथापि

ब्रह्मोक्तं द्वितीयममूर्तं सच्छब्दादिवाच्यमीश्वराख्यं रूपमाह–द्वितीयमिति ॥ योगिध्येयमारूढयोगिभिश्चिंत्यम् ॥ ६९ ॥ तदेव विशिनष्टि–समस्ता इति ॥ एताः कार्यगताः समस्ताश्शक्तयः यत्र ईश्वरे सर्वकारणभूते प्रतिष्ठिताः । अत एव विश्वरूपवैरूप्यमुक्तविश्वरूपविलक्षणमत एव महत्सर्वोत्कृष्टम् ॥ ७० ॥ तत एषामाविर्भावमाह–समस्तेति ॥ समस्तशक्तियुक्तानि रूपाणि । तदेव प्रकटयति । देवाद्यनुरूपचेष्टायुक्तानि । देवः उपेंद्रादिः । तिर्यक् मत्स्यादिः । मनुष्यो रामादिः । आदिशब्दान्मिश्रो नृसिंहादिः ॥ ७१ ॥ लीलयेत्युक्तं समर्थयते–जगतामिति ॥ कर्मनिमित्ताज्जाता हि चेष्टा परिच्छिन्ना सप्रतिघाता च सा तु कर्मनिमित्तजा न भवति । अतः व्यापिनी अपरिच्छिन्ना अव्याहतात्मिका च अतस्सा चेष्टा स्वतंत्रस्याप्रमेयस्येश्वरस्य लीलैवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ भवतु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह–तद्रूपमिति ॥ तद्रूपं चतुर्थोक्तेषु तृतीयं लीला

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ॥ तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥ ७४ ॥ तस्मात्समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ॥ कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥ ७५ ॥ शुभाश्रयस्स चित्तस्य सर्वगस्याचलात्मनः ॥ त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनो नृप ॥ ७६ ॥ अन्ये तु पुरुषव्याघ्र चेतसो ये व्यपाश्रयाः ॥ अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥ ७७ ॥ मूर्तं भगवतो रूपं सर्वापाश्रयनिस्पृहम् ॥ एषा वै धारणा प्रोक्ता यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥ ७८ ॥

व्यूहविभवादिरूपेण स्थितं तदेव भगवतो रूपं चिन्त्यमित्याह—तद्रूपमिति ॥ सर्वकिल्बिषनाशनं सर्वकर्मक्षयकरं यत एवं विलक्षणं योगयुजाभ्यासवशेन चिन्तयितुं शक्यं च ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तस्मात्तत्र रूपे धारणां कुर्यादित्याह—तस्मादिति ॥ आधारशुद्ध्या धारणायाः शुद्धिः ॥ ७५ ॥ शुभाश्रयत्वे त्रिभावभावनातीतत्वम् । हेतुमाह—शुभाश्रय इति॥शुद्धाश्रय इति च पाठः । स्वत स्वर्वगतस्य चंचलस्य विलक्षणविषये अचलात्मनस्सर्वविलक्षणत्वात् स शुभाश्रयः।अवताररूपाण्यपि भावना त्रयातीतत्वेन मुक्तिहेतुतया च शुभाश्रय इति स्मृत्यादिभिरुक्तम् । "एवं यो वेत्ति तत्त्वतः । यादृशो वा मनःस्थैर्यं रूपे वध्नाति चक्रिणः । नृसिंहवामनादीनाम्" इत्यादिना शौनकः । श्रीसात्वते "दर्शेंद्रियाननं घोरं यो मनोरजनीचरम् । विवेकशरजालेन शमं नयति योगिनाम् । ध्येयस्स एव विश्वात्मा सतोयजलदप्रभः । रक्तराजीवनयनो धनुश्शरकरांकितः" इत्यादिना प्रत्याविर्भावमुक्तम् ॥ ७६ ॥ एतद्व्यतिरिक्ताः पूर्वोक्ता पञ्चमुक्ता ये ते अशुभाश्रया इत्याह—अन्ये त्विति ॥ अत्रापि शौनकः "आब्रह्मस्तंबपर्यंता जगदंतर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्मजनितास्संसारपदवर्त्तिनः ॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यांतर्गता स्सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥ पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्यानेनैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥ तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत् । ध्येयम्" इत्यादि । महाभारते 'ब्रह्माणं शितिकंठं च' इत्यादि, "एतदंतास्तु गतयो ब्रह्मणास्समुदाहृताः" इत्यादि मनुः । कर्मयोनित्वमशुद्धिहेतुः ॥ ७७ ॥ अथ धार

विग्रहरूपम् ॥ ७३ ॥ यथेति ॥ कक्षं शुष्कतृणम् ॥ ७४ ॥ तस्मादिति ॥ समस्तशक्तीनामाधारे आश्रये तत्रावताररूपे चेतसस्स्थितिं कुर्वीत ॥ ७५ ॥ शुभाश्रय इति ॥ सर्वगतस्यात्मनः परब्रह्मणोप्याश्रयः प्रतिष्ठा । तदुक्तं भगवता गीतासु "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥" इति । त्रिभावभावनातीतः असंसारित्वात् ॥ ७६ ॥ अन्यदेवतानिंदया भगवन्मूर्तिधारणामेव दृढीकरोति—अन्ये त्वित्यादिद्वाभ्याम् ॥ ७७ ॥ मूर्तमिति ॥ सर्वेष्वप्याश्रयेषु आश्रयणीयेष्वर्थेषु निःस्पृहं परमानंदरूपत्वात् चित्तविशेषणं वा ॥ ७८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यच्च मूर्त्तं हरेरूपं यादृक्चित्यं नराधिप ॥ तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥ ७९ ॥ प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रोपमेक्षणम् ॥ सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्वलम् ॥ ८० ॥ समकर्णांतविन्यस्तचारुकुंडलभूषणम् ॥ कंबुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥ ८१ ॥ वलि त्रिभंगिना मग्ननाभिना सुदरेण च ॥ प्रलंबाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥ ८२ ॥ समस्थितोरुजंघं च सुस्थितांघ्रिवरांबुजम् ॥ चिंतये द्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥ ८३ ॥ किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् ॥ ८४ ॥ शार्ङ्गशंखगदासद्मचक्राक्षवलयान्वितम् ॥ वरदाभ यहस्तं च मुद्रिकारत्नभूषितम् ॥ ८५ ॥ चिंतयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् ॥ तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥ ८६ ॥ व्रजत स्तिष्ठतोन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ॥ नापयाति यदा चित्तात्सिद्धां मन्येत तां तदा ॥ ८७ ॥ ततः शंखगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ॥ चिंतयेद्भगवद्रूपं प्रशांतं साक्षसूत्रकम् ॥ ८८ ॥ सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः ॥ किरीटकेयूरसुस्रेर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥ ८९ ॥ तदेकावयवं देवं चेतसा हि पुनर्बुधः ॥ कुर्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥ ९० ॥

णाया ध्यानस्य चाश्रयरूपमाह—मूर्त्तमिति ॥ मूर्त्ते भगवतो रूप इति च पाठः । मूर्त्ते स्थूले ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ वलीति ॥ त्रयो भंगा यस्य तत्रिभंगि वलिभिस्त्रिभंगिना ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ अथ धारणां विषयभेदेन चतुर्धा दर्शयति—शार्ङ्गेत्यादिना ॥ अष्टभुजत्वपक्षे शार्ङ्गादीनि षट् पण्णां धार्याणि शिष्टभुजयोः पद्मबाणौ वराभये वा । चतुर्भुजत्वे शंखचक्रगदाब्जानि तत्र शार्ङ्गेत्यादिना तां तदेत्यंतेन अस्त्रभूषणप्रत्यंगप्रधानांगचतुष्टयविषया प्रथमा धारणोक्ता । अस्त्र धानेयं धारणा ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तत इति ॥ ततश्शंखेत्यादिना साक्षसूत्रकमित्यंतेन शंखाद्यस्त्ररहितसाक्षसूत्रकिरीटादिभूषणप्रत्यंगप्रधानांगविषया द्वितीयोक्ता । इयं भूषणप्रधाना ॥ ८८ ॥ सेति ॥ किरीटेत्यादिना भूषणरहितप्रत्यंगप्रधानांगविषया तृतीयोक्ता । इयं प्रत्यंगप्रधाना ॥ ८९ ॥ तदिति ॥ तदेकावयवमि

यत्रेति ॥ अनाधारा विशिष्टालंबनरहिता ॥७९॥८०॥ समकर्णेति ॥ कंबुग्रीवं रेखात्रयांकितकंधरं, सुविस्तीर्णं श्रीवत्सांकितं वक्षो यस्य तम् ॥ ८१ ॥ वलीति ॥ विष्णुं त्रयो भंगाः तरंगाकारा यस्मिन् तत्रिभंगि वलिभिः त्रिभंगिना मग्ना निम्ना नाभिर्यस्य तस्मिंस्तथाभूतेनोदरेण चोपलक्षितम् ॥८२॥ समस्थितेति ॥ ब्रह्मभूतं घृतकाठिन्यमिव घनीभूतं ब्रह्ममूर्तिम् ॥८३॥ ८४॥ शार्ङ्गेति ॥ अक्षवलयमक्षमाला अष्टभुजत्वे शिष्टयोर्भुजयोः पद्म बाणौ वराभये वा । चतुर्भुजत्वे शंखचक्रगदाब्जान्वितम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ धारणादार्ढ्यलक्षणमाह—व्रजत इति ॥ चित्ताद्यदा मूर्तिर्नापयाति तदा तां धारणां सिद्धां दृढां मन्येत ॥ ८७ ॥ मूर्तिधारणामेवायुधभूष गादिपरित्यागेनालंबनसौक्ष्म्यतारतम्येनाह—तत इति ॥ ८८ ॥ सेति ॥ अवस्थानवती दृढा ॥ ८९ ॥ तदिति ॥ एकावयवं पादगुल्फादिनानावयवनिष्ठं चित्तदार्ढ्यम् । एकत्र नियोज्य एकाग्र्यं चेतसा कुर्यात् ।

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तद्रूपप्रत्यया चैका संततिश्चान्यनिःस्पृहा ॥ तद्ध्यानं प्रथमैरंगैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप ॥ ९१ ॥ तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ॥ मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिस्सोऽभिधीयते ॥ ९२ ॥ विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ॥ प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेष भावनः ॥ ९३ ॥

त्यादिना प्रधानांगविषया चतुर्थी धारणोक्ता । आयुधभूषणप्रत्यंगेषु अभ्यासेन सुदृढं गृहीतेषु पुनस्तदेकावयवं तेषां प्रत्यंगानां प्रधानावयवयुक्तं देवं चेतसा कुर्यात् चिंतयेदित्यर्थः । इयमेकावयवप्रधाना । अथ ध्यानमाह—ततोऽवयविनीति ॥ ततो धारणानंतरमस्त्रभूषणप्रत्यंगप्रधानांगानामाश्रये गोमुखाकारेऽवयविनि अस्त्रायनुषंगेण ध्यानपरो भवेत् ॥ ९० ॥ ध्यानलक्षणमाह—तद्रूपेति ॥ तद्रूपप्रत्यय इति च पाठः । तद्रूपप्रत्यये धारणासिद्धरूपविषयप्रत्यये एका असदृशी अन्यनिःस्पृहा विजातीयप्रत्ययानंतरिता या संततिः प्रवाहः तद्ध्यानं षड्भिरंगैर्यमादिभिः । एवमुपासनसोपानक्रमेणारूढदिव्यविषयमिदं ध्यानम् । पूर्वत्र तस्य चालंबनवत इति प्रस्तुतः सालंबनो योगः । अस्त्रभूषणाध्याये ह्यस्त्रभूषणमयसर्वशक्त्याश्रयदिव्यविग्रहः सबीजयोगविषय इति स्पष्टमुक्तम्—सालंबनो महायोगस्सबीज इत्यादिना ॥ ९१ ॥ अथ ध्यानपर्यंतसप्तांगजन्यं निर्बीजयोगाख्यं भगवत्स्वरूपविषयं समाधिमाह—तस्यैवेति ॥ तस्यैव विग्रहादिविशिष्टतया ध्यानस्यैव कल्पना नामरूपवर्णापक्षयविनाशादयः अयं समाधिः पूर्वाध्याये परविद्येत्युक्तं विवेकजज्ञानम् । इदं चास्त्रभूषणादिविशिष्टदिव्यविग्रहवत एव भगवतोऽस्त्रभूषणाध्यायादिषु । "बिभर्त्ति पुण्डरीकाक्षस्सदैव परमेश्वरः । कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालः" इत्यादिभिः प्रतिपादितत्वात् । अस्त्रादीनां राहित्येनोत्तरोत्तरध्यानस्य वचनम् अन्यथा तूस्याशक्यत्वात् न तु त्याज्यत्वात् तेषामस्त्रादिविशिष्टविग्रहवत एव प्राप्यत्वात् तत्कतुन्यायेन तेषामपि दृढं ध्येयत्ववचनाच्च ॥ ९२ ॥ उक्तस्य समाधिरूपज्ञानस्य भेषजं भगवत्प्राप्तिरित्युक्तम् । परब्रह्मप्राप्तिफलमाह—विज्ञानमिति ॥ इदं विज्ञानं प्राप्ये परे ब्रह्मणि प्रापकं तथैव ब्रह्मवत् भावनात्रयरहितो भगवदुपासक आत्मा प्रापणीयः प्रापयितव्यः "ब्रह्मविदा

तदुक्तं भागवते "तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिंतयेद्भूयस्सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥" इति । तदेवं लीलाधारणैव स्थूलसूक्ष्मक्रमेण चतुर्धोक्ता । इदानीं तत्कारणेश्वरधारणामाह । प्रसन्नचारुवदनमित्यादिनोक्तावयवा येन लीलामूर्तिना आविष्कृतास्तस्मिन् अवयविनि । यद्वा—अवयवा लीलावतारा येन गृहीताः तस्मिन्प्रणिधानं चित्तस्थैर्यं तत्परो भवेत् ॥ ९० ॥ इदानीं ध्यानमाह—तद्रूपेति ॥ तद्रूपस्यैव धारणासिद्धस्यैव वस्तुनः प्रत्ययो यस्यां संततौ सा एकाऽविच्छिन्ना संततिः । अन्यनिःस्पृहा विषयांतरेणान्यवधीयमाना विजातीयप्रत्यानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमित्यर्थः । यच्च प्रथमैर्यमादिभिर्धारणांतैष्षड्भिरंगैर्निष्पाद्यते ॥ ९१ ॥ तस्यैवेति ॥ तस्यैव ध्येयस्य कल्पनाहीनं ध्यातृध्यानध्येयाभेदं यथा भवति एवं यत्स्वरूपग्रहणं तदेकाकारतयाऽवस्थानं ज्ञानसाध्यं समाधिः । तदाह पतंजलिः—"एकदेशबंधश्चित्तस्य धारणा तत्प्रत्ययैकता ध्यानं तदेकाकारतयावस्थितिः समाधिः" इति ॥ ९२ ॥ निष्फलसमाधेर्मुक्तिप्रकारमाह—विज्ञानमिति ॥ समाधिजन्यस्वरूपसाक्षात्कारो विज्ञानम् । प्रक्षीणाः अशेषाः पूर्वोक्ताः त्रिस्रो भावना यस्य सः ॥ ९३ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्षेत्रज्ञः करणं ज्ञानं करणं तस्य तेन तत् ॥ निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्त्तते ॥ ९४ ॥ तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ॥ भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥ ९५ ॥ विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते ॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदम संतं कः करिष्यति ॥९६॥ इत्युक्तस्ते मया योगः खांडिक्य परिपृच्छतः ॥ संक्षेपविस्ताराभ्यां तु किमन्यत्क्रियतां तव ॥९७॥ खांडिक्य उवाच ॥ कथिते योगसद्भावे सर्वमेव कृतं मम ॥ तवोपदेशेनाशेषो नष्टश्चित्तमलो यतः ॥ ९८ ॥ ममेति यन्मया चोक्तमसदेतन्न चान्यथा ॥ नरेंद्र गदितुं शक्यमपि विज्ञेयवेदिभिः ॥ ९९ ॥

मोति परम्, विद्ययामृतत्वमश्नुते, भक्त्या त्वन्यया शक्यः, भक्त्यामामभिजानाति, तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च" इत्यादि ॥ ९३ ॥ इदं ज्ञानं न केवलं ब्रह्मप्रापकमात्रं किं तु मुक्तिकारणमपीत्याह—क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षेत्रज्ञः अनादिकालक्षेत्ररूपमायागुणत्रयतिरोहितस्वस्वरूपः करणी करणवान् समाधिरूपं ज्ञानं करणं तज्ज्ञानं तेन करणत्वेन तस्य क्षेत्रज्ञस्य मुक्तिकार्यं निष्पाद्य कृतकृत्यं निवर्त्तते, मुक्तिमकृत्वा न निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ९४ ॥ मुक्तिस्वरूपमाह—तद्भावभावमिति ॥ तद्भावभावमापन्नः तस्य परस्य ब्रह्मणो भावाः अपहतपाप्मत्वादयो धर्माः तेषां भावमाविर्भावमापन्नः प्राप्तः तदाऽसौ परमात्मना अभेदी भवति। ज्ञानानंदाद्याकारैरेकप्रकारो भवतीत्यर्थः। भेदो देवादिरूपः तदन्वयोस्य कर्मरूपाज्ञानकृतः "निरंजनः परमं साम्यमुपैति, ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति, परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्, मम साधर्म्यमागताः" इत्यादेः। स्वरूपैक्यपक्षे तु द्वितीयो भावशब्दो निरर्थकः। अभेदी भवतीत्यस्य च पुनरुक्तिः 'अन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः' इति चोक्तविरोधः ॥ ९५ ॥ एतदेव विवृणोति--विभेदजनक इति ॥ विभेदो देवमनुष्यादिरूपः आत्मनि ज्ञानैकरूपे देवादिविविधरूपविविधभेदहेतुभूतकर्माख्याज्ञाने परब्रह्मदर्शनेनात्यंतिकनाशं गते सति परस्माद्ब्रह्मण आत्मनो देवादिरूपं भेदं कः करिष्यति न कोपि करिष्यतीत्यर्थः। यथाहशौनकः—"चतुर्विधो हि भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबंधनः" इति ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ कथित इत्यादिश्लोके ममेतिवचनस्याहंकारममकारहेतुभूतचित्तमलनाशवचनेन व्याहतिं परिहरति—ममेति ॥

॥ ९४ ॥ ननु तर्हि विज्ञानेनैव व्यवधानात्कथमात्मब्रह्मैक्यं तत्राह—तद्भावभावमिति ॥ ननु ज्ञानिनोपि भेदप्रतीतिरस्त्येव। अन्यथोपदेशाद्यसिद्धेः तत्राह—भेदश्चेति ॥ बाधित एव कथंचिदनुवर्तत इत्यर्थः। तस्मादज्ञानं तत्कार्यं च संसारं विना स्वयमेव ज्ञानकार्यमनोवृत्तिहतत्वाद्दग्धेंधनानलवत् ॥ ९५ ॥ अज्ञाने विनष्टे सति न पुनस्संसारप्ररोहशंकेत्याह—विभेदेति ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ कथित इति ॥ योगस्य सद्भावे योगाद्ये कथिते सति मम चित्तमलोऽहंममतादिर्नष्टः यतः ॥ ९८ ॥ कुतो मम तवोपदेशेनेत्येतद्वचनं विद्यत इत्यत आह—ममेति ॥ ममेति यन्मया प्रोक्तम् एतदसदेव बाधितानुवृत्त्या प्रोक्तम्। अन्यथा तु विज्ञेयवेदिभिः अवगत

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अहं ममेत्यविद्येय व्यवहारस्तथानयोः ॥ परमार्थस्त्वसंलापो गोचरे वचसां न यः ॥ १०० ॥ तद्गच्छ श्रेयसे सर्वं ममैतद्भवता कृतम् ॥ यद्विमुक्तिप्रदो योगः प्रोक्तः केशिध्वजाऽव्ययः ॥ १०१ ॥ श्रीपराशर उवाच ॥ यथाहं पूजया तेन खांडिक्येन स पूजितः ॥ आजगाम पुरं ब्रह्मंस्ततः केशिध्वजो नृपः ॥ १०२ ॥ खांडिक्योऽपि सुतं कृत्वा राजानं योगसिद्धये ॥ वनं जगाम गोविंदे विनिवेशितमानसः ॥ १०३ ॥ तत्रैकांतमतिर्भूत्वा यमादिबुणसंयुतः ॥ विष्ण्वाख्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्लयम् ॥ १०४ ॥ केशिध्वजो विमुक्त्यर्थं स्वकर्मक्षपणोन्मुखः॥ बुभुजे विषयान्कर्म चक्रे चानभिसंहितम् ॥१०५॥ अकल्याणोपभोगैश्च क्षीणपापोऽमलस्तथा ॥ अवाप सिद्धिमत्यंतां तापक्षयफलां द्विज ॥ ॥ १०६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे षष्ठांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

यद्यप्यहंममत्वहेतुचित्तमलनाशे सत्यहंममत्वनाशादहंममेतिशब्दप्रयोगो न युज्यते तथापि विद्वेयवेदिभिः साक्षात्कृतपरमार्थैरपि तत्प्रयोगं विना न गदितुं शक्यम् ॥ ९९ ॥ एतदेव विवृणोति—अहंममेति ॥ अहं ममेति इयं बुद्धिरविद्या अन्यथाज्ञानं तथा व्यवहारः पुमान् स्त्री गौरयं वाजीत्यादिव्यवहारोप्यनया अविद्यया द्वैता द्वैतयोरभेदः भ्रमकृत इत्यर्थः। परमार्थः अविनाश्यात्माऽसंलाप्यः अजयहिषादिविशेषरहिततया तत्तच्छब्दैरनिर्देश्यः। तत्र हेतुः—'गोचरे वचसां न यः' इति ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ तमेति ॥ लयः नामरूपकर्मणामात्यंतिकनाशः "यथा नद्यस्स्यंदमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय, अश्व इव रोमाणि विधूय पापं, भिषते हृदयग्रंथिः, निरंजनः परमं साम्यमुपैति" इत्यादेः। न तु स्वरूपैक्यं नित्यनैमित्तिकप्राकृतलये प्रदर्शनात् तथा सतीश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषो जीवानामकृताभ्यागमः कृतविप्रणाशश्च स्यात् पुनर्देहसंबंधाभाव एवात्यंतिके विशेषः ॥ १०४ ॥ केशिध्वज इति ॥ अनभिसंधितम् अनभिसंहितं फलम् ॥ १०५ ॥ अकल्याणेति ॥ अमलः क्षपितप्रारब्धकर्मविशेषः ॥ १०६ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

परमार्थैर्गदितुमपि न शक्यं कुतः पुनः प्रारब्धकर्मभोगस्तेषामित्यर्थः ॥ ९९ ॥ तत्स्पष्टयति—अहं ममेति ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ खांडिक्य इति ॥ राजानं वनदुर्गमंत्रिभृत्यादिस्वामिनं सुतं कृत्वा ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ केशिध्वज इति ॥ मुक्त्यर्थं विदेहकैवल्यार्थमनभिसंहितं फलाभिसंधिशून्यं लोकसंग्रहार्थं कर्म चक्रे ॥ १०५ ॥ अकल्याणेति ॥ क्षीणपापः क्षीणप्रारब्धकर्मा ॥ १०६ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितात्म प्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां षष्ठांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

॥ श्रीपराशर उवाच ॥ इत्येष कथितस्सम्यक् तृतीयः प्रतिसंचरः ॥ आत्यंतिको विमुक्तिर्या लयो ब्रह्मणि शाश्वते॥ १॥सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वंतराणि च ॥ वंशानुचरितं चैव भवतो गदितं मया ॥ २ ॥ पुराणं वैष्णवं चैतत्सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ विशिष्टं सर्वशास्त्रेभ्यः पुरुषार्थोपपादकम् ॥३॥ तुभ्यं यथावन्मैत्रेय प्रोक्तं शुश्रूषवेऽव्ययम् ॥ यदन्यदपि वक्तव्यं तत्पृच्छाद्य वदामि ते ॥४॥ मैत्रेय उवाच ॥ भगवन्कथितं सर्वं यत्पृष्टोसि मया मुने ॥ श्रुतं चैतन्मया भक्त्या नान्यत्प्रष्टव्यमस्ति मे ॥ ५ ॥ विच्छिन्नास्सर्वसंदेहा वैमल्यं मनसः कृतम् ॥ त्वत्प्रसादान्मया ज्ञाता उत्पत्तिस्थितिसंक्षयाः ॥ ६ ॥ ज्ञातश्च त्रिविधो राशिश्शक्तिश्च त्रिविधा गुरो ॥ विज्ञाता सा च कात्स्न्र्येन त्रिविधा भावभावना ॥७॥ त्वत्प्रसादान्मया ज्ञातं ज्ञेयमन्यैरलं द्विज ॥ यदेतदखिलं विष्णोर्जगन्न व्यतिरिच्यते ॥ ८॥ कृतार्थोहमसंदेहस्त्वत्प्रसादान्महामुने ॥ वर्णधर्मादयो धर्मा विदिता यदशेषतः ॥ ९ ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च ज्ञानं कर्ममयाखिलम् ॥ प्रसीद विप्रप्रवर नान्यत्प्रष्टव्यमस्ति मे ॥ १० ॥ यदस्य कथनायासैर्योजितोऽसि मया गुरो ॥ तत्क्षम्यतां विशेषोस्ति न सतां पुत्रशिष्ययोः ॥११॥ श्रीपराशर उवाच ॥ एतत्ते यन्मयाख्यातं पुराणं वेदसंमतम् ॥ श्रुतेऽस्मिन्सर्वदोषोत्थः पापराशिः प्रणश्यति ॥ १२ ॥

इत्येष इति ॥ या विमुक्तिः एष ब्रह्मण्यात्यंतिको लयस्तृतीयः प्रतिसंचर इत्थं कथितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ज्ञात इति ॥ त्रिविधो राशिः सृष्टिपालनप्रलयहेतवो ब्रह्मदक्षादिः, विष्णुमन्वादिः, रुद्रकालांतकादिरिति त्रयो राशयः । चतुर्विध इति पाठे भगवता सह पुंप्रधानव्यक्तकालाख्या हि विष्णुशक्तिः । परेत्याद्युक्ता त्रिविधा शक्तिः ॥ ७ ॥ त्वत्प्रसादादिति ॥ विष्णोर्न व्यतिरिच्यते तदात्मकत्वेन पृथक्सिद्ध्यनर्हं ज्ञातमिति शेषः ॥८॥९॥१०॥११॥ एतदिति ॥

अनंतराध्यायत्रयोक्तात्यंतिकलयोपसंहारपूर्वकमादितस्सप्रशंसं सर्वपुराणार्थमुपसंहरन्नाह–इतीत्यादिचतुर्भिः–इतीति ॥ ब्रह्मणि लयरूपा या विमुक्तिः सैवात्यंतिकः प्रतिसंचरः कथित इत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ज्ञात इति ॥ चतुर्विधो राशिः " चतुर्विभागस्संसृष्टो चतुर्धा संस्थितः स्थितौ । प्रलयं च करोत्यंते चतुर्भेदो जनार्दनः ॥ " इति प्रथमांशे उक्तः । पूर्वाध्यायोक्ता हि परतत्वेश्वरतदवतारजगद्रूपा त्रिविधा शक्तिः " विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथा परा । अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥ " इत्युक्त्वा त्रिविधा भावभावना ब्रह्मभावना कर्मभावना उभयभावना चेति ॥ ७ ॥ त्वदिति ॥ यद्विष्णोर्न व्यतिरिच्यते तज्ज्ञेयं ज्ञातमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एतदिति ॥ वेदेस्सम्मितं तुल्यं सर्ववेदार्थसारोक्तं सर्वं दोष

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वंतराणि च ॥ वंशानुचरितं कृत्स्नं मयाऽत्र तव कीर्त्तितम् ॥ १३ ॥ अत्र देवास्तथा दैत्या गंधर्वोरगराक्षसाः ॥ यक्ष विद्याधरास्सिद्धाः कथ्यंतेऽप्सरसस्तथा ॥ १४ ॥ मुनयो भावितात्मानः कथ्यंते तपसान्विताः ॥ चातुर्वण्यं तथा पुंसां विशिष्टचरितानि च ॥ १५ ॥ पुण्याः प्रदेशा मेदिन्याः पुण्या नद्योऽथ सागराः ॥ पर्वताश्च महापुण्याश्चरितानि च धीमताम् ॥ १६ ॥ वर्णधर्मादयो धर्मा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः ॥ येषां संस्मरणात्सद्यस्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१७॥ उत्पत्तिस्थितिनाशानां हेतुर्यो जगतोऽव्ययः ॥ स सर्वभूतस्सर्वात्मा कथ्यते भगवान्हरिः ॥ १८ ॥ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यते सद्यस्सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ १९ ॥ यन्नामकीर्त्तनं भक्त्या विलायनमनुत्तमम् ॥ मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥ २० ॥ कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्त्तिप्रदं नृणाम् ॥ प्रयाति विलयं सद्यस्सकृद्यत्र च संस्मृते ॥ २१ ॥ हिरण्यगर्भदेवेंद्ररुद्रादित्याश्विवायुभिः ॥ पावकैर्वसुभिस्साध्यैर्विश्वेदेवादिभिस्सुरैः ॥ २२ ॥ यक्षरक्षोरगैस्सिद्धैर्दैत्यगंधर्वदानवैः ॥ अप्सरोभिस्तथा तारानक्षत्रैस्सकलैर्ग्रहैः ॥ २३ ॥ सप्तर्षिभिस्तथा धिष्ण्यैर्धिष्ण्याधिपतिभिस्तथा ॥ ब्राह्मणाद्यैर्मनुष्यैश्च तथैव पशुभिर्मृगैः ॥ २४ ॥ सरीसृपैर्विहंगैश्च पलाशाद्यैर्महीरुहैः ॥ वनाग्निसागरसरित्पातालैस्ससुराग्निभिः ॥ २५ ॥ शब्दादिभिश्च सहितं ब्रह्मांडमखिलं द्विज ॥ मेरोरिवाणुर्यस्यैतद्यन्मयं च द्विजोत्तम ॥ २६ ॥ स सर्वः सर्ववित्सर्वस्वरूपो रूपवर्जितः ॥ भगवान्कीर्त्तितो विष्णुरत्र पापप्रणाशनः ॥ २७ ॥ यदश्वमेधावभृथे स्नातः प्राप्नोति वै फलम् ॥ मानवस्तदवाप्नोति श्रुत्वैतन्मुनिसत्तम ॥ २८ ॥ प्रयागे पुष्करे चैव कुरुक्षेत्रे तथाऽर्णवे ॥ कृतोपवासः प्राप्नोति तदस्य श्रवणान्नरः ॥ २९ ॥

दोषोत्थः न केवलं बुद्धिकृतः रागादिकृतोऽपि ॥ १२ ॥ वैशिष्ट्यप्रदर्शनाय कात्स्न्र्येन पुराणांगान्युक्तानीति ज्ञापनार्थं पुनस्तान्यन्वाह—सर्गश्चेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

निषिद्धाः क्रियाः तदुत्थाः ॥ १२ ॥ कृत्स्नपुराणोक्तानुवादपूर्वकं तच्छ्रवणादिफलं प्रपंचयति—स्वर्गश्चेत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुण्या इति ॥ धीमतां ज्ञानिनां चरितानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अत्र शेनेति ॥ अवशेनापि यदृच्छयापि यस्य नाम्नि कीर्तिते सति यथा अकस्मादागतं सिंहं दृष्ट्वा हरिणमवरुधंतं वृकाः तं विसृज्य पलायंते तद्वत् ॥ १९ ॥ भक्त्या तत्कीर्तने फलमाह—यन्नामेति ॥ द्वादशाब्दोदि प्रायश्चित्तैः पापमेव विनङ्क्ष्यति तत्संस्कारस्त्वत्रशिष्यते । इदं त्वशेषाणां संस्काराणां पापानां विलायनं विनाशकं न चान्येन निश्शेषपापक्षयस्स्यादिति दृष्टांतेनाह—यथा धातूनां सुवर्णादीनामुत्तेजनतक्षणप्रक्षालना दिकं धात्वंतरसंयोगजं नाशयति किं, किंतु पावक एव तथा सर्वोत्तममिदमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ हरिस्मृतेः फलमाह—कलिकल्मषमिति ॥ यत्र यस्मिन्विष्णौ हिरण्यगर्भादिभिस्सहितमेतद्ब्रह्मांडं मेरोः परमाणुर्यथा तथा अत्यंतमल्पं यस्य स विष्णुरत्र कीर्तित इति सप्तमेनान्वयः । धिष्ण्यैः स्थानैः तं मंगल्यमित्यादौ यत्र विष्णुः कीर्तित इति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यदिति ॥ अन्यदीया श्वमेधावभृथे स्नातो यत्फलं प्राप्नोति तत्सकलमिदं पुराणं प्रसंगतः किंचिच्छ्रुत्वा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रयाग इति ॥ प्रयागादौ कृतमासोपवासादिना यत्प्राप्नोति तदस्यैकदेशश्रवणात्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यदग्निहोत्रे सुहुते वर्षेणाप्नोति मानवः ॥ महापुण्यफलं विप्र तदस्य श्रवणात्सकृत् ॥ ३० ॥ यज्ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ॥ मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति पुरुषः फलम् ॥ ३१ ॥ तदाप्नोत्यखिलं सम्यगध्यायं यश्शृणोति वै ॥ पुराणस्यास्य विप्रर्षे केशवार्पितमानसः ॥ ३२ ॥ यमुनासलिलस्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ॥ ज्येष्ठामूले सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ॥ ३३ ॥ समभ्यर्च्याच्युतं सम्यङ् मथुरायां समाहितः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ ३४ ॥ आलोक्यर्द्धिमथान्येषामुन्नीतानां स्ववंशजैः ॥ एतत्किलोचुरप्येषां पितरः सपितामहाः ॥ ३५ ॥ कच्चिदस्मत्कुले जातः कालिंदीसलिलाप्लुतः ॥ अर्चयिष्यति गोविंदं मथुरायामुपोषितः ॥३६॥ ज्येष्ठामूले सिते पक्षे केनैवं वयमप्युत ॥ परामृद्धिमवाप्स्यामस्तारितास्स्वकुलोद्भवैः ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठामूले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥ धन्यानां कुलजः पिंडान्यमुनायां प्रदास्यति ॥ ३८ ॥ तस्मिन्काले समभ्यर्च्य तत्र कृष्णं समाहितः ॥ दत्त्वा पिंडं पितृभ्यश्च यमुनासलिलाप्लुतः ॥ ३९ ॥ यदाप्नोति नरः पुण्यं तारयन्स्वपितामहान् ॥ श्रुत्वाध्यायं तदाप्नोति पुराणस्यास्य शक्तितः ॥ ४० ॥ एतत्संसारभीरूणां परित्राणमनुत्तमम् ॥ श्राव्याणां परमं श्राव्यं पवित्राणामनुत्तमम् ॥ ४१ ॥ दुःस्वप्ननाशनं नृणां सर्वदुष्टनिबर्हणम् ॥ मंगलं मंगलानां च पुत्रसंपत्प्रदायकम् ॥ ४२ ॥ इदमार्षं पुरा प्राह ऋभवे कमलोद्भवः ॥ ऋभुः प्रियव्रतायाह स च भागुरयेऽब्रवीत् ॥ ४३ ॥ भागुरिस्तंभमित्राय दधीचाय स चोक्तवान् ॥ सारस्वताय तेनोक्तं भृगुस्सारस्वतेन च ॥ ४४ ॥ भृगुणा पुरुकुत्साय नर्मदायै स चोक्तवान् ॥ नर्मदा धृतराष्ट्राय नागायापूरणाय च ॥ ४५ ॥ ताभ्यां च नागराजाय प्रोक्तं वासुकये द्विज ॥ वासुकिः प्राह वत्साय वत्सश्चाश्वतराय वै ॥ ४६ ॥ कंबलाय च तेनोक्तमेलापुत्राय तेन वै ॥ ४७ ॥ पातालं समनुप्राप्तः ततो वेदशिरा मुनिः ॥ प्राप्तवानेतदखिलं स च प्रमतये ददौ ॥ ४८ ॥

॥३०॥३१॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६॥ ज्येष्ठामूल इति ॥ केनैवं वयमप्युतेति केन वा पुरुषेण एवं मथुरायां कृतगोविंदपूजनेन वयं तारिताः परामृद्धिम मपवर्गार्धिम् अवाप्स्यामः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥३२॥ मथुरायां हरिं दृष्ट्वा यत्फलं परमां च गतिं प्राप्नोतीत्युक्ते तत्र किं फलं प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह—यमुनासलिल इत्यादिद्वाभ्याम्--यमुनासलिल इति ॥ ज्येष्ठानक्षत्रं पूर्णमायुक्तं सत्फलं प्रवृत्तिहेतुर्यस्यासौ ज्येष्ठामूलः ज्येष्ठमासः तस्मिञ्ज्येष्ठकृपक्षे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अत्रार्थे पितृगीताः प्रमाणयन्नाह—आलोक्येत्यादिचतुर्भिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ समाधानेन कीर्तनाद्यत्फलमुक्तं तदेव समाहितस्सन् श्रुत्वापि प्राप्नोतीत्याह—तस्मिन्काल इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एतत्पुराणसंप्रदायं कथयन्नाह--इदमार्षमित्यादिना—इदमार्षमिति ॥ ऋषिर्नारायणः तेन प्रोक्तमार्षम् ॥ ४३ ॥ भागुरिरिति ॥ भृगुः प्राप्तवानिति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दत्तं प्रमतिना चैतज्जातुकर्णाय धीमते ॥ जातुकर्णेन चैवोक्तमन्येषां पुण्यकर्मणाम् ॥ ४९ ॥ पुलस्त्यवरदानेन मयाप्येतत्स्मृतिं गतम् ॥ मयापि तुभ्यं मैत्रेय यथावत्कथितं त्विदम् ॥ ५० ॥ त्वमप्येतच्छिनीकाय कलेरंते वदिष्यसि ॥ ५१ ॥ इत्येतत्परमं गुह्यं कलिकल्मषनाशनम् ॥ यश्शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥ समस्ततीर्थस्नानानि समस्तामरसंस्तुतिः ॥ कृता तेन भवेदेतच्छृणोति दिनेदिने ॥ ५३ ॥ कपिलादानजनितं पुण्यमत्यंतदुर्लभम् ॥ शृणुयाच्चैतस्य दशाध्यायानवाप्नोति न संशयः ॥ ५४ ॥ यस्त्वेतत्सकलं शृणोति पुरुषः कृत्वा मनस्यच्युतं सर्वं सर्वभवं समस्तजगतामाधारमात्माश्रयम् ॥ ज्ञानज्ञेयमनादिमंतरहितं सर्वामराणां हितं स प्राप्नोति न संशयो स्त्यविकलं यद्राजिमेधे फलम् ॥ ५५ ॥ यश्चादौ भगवांश्चराचरगुरुर्मध्ये तथांते च स ब्रह्मज्ञानमयोऽच्युतोऽखिलजगन्मध्यांतसर्गप्रभुः ॥ तत्सर्वं पुरुषः पवित्रममलं शृण्वन्पठन्वाचयन्प्राप्नोत्यस्ति न तत्फलं त्रिभुवनेऽप्येकांतसिद्धिर्हरिः ॥ ५६ ॥ यस्मिन्भ्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिंतने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ॥ मुक्तिं चेतसि यस्थितो मलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तच्चाच्युते कीर्तिते ॥ ५७ ॥

॥४९॥पुलस्त्येति॥मयाप्येतत्स्मृतिं गतमिति यद्यं पारस्पर्येण चेति पूर्वमुक्तपुलस्त्योक्तेत्यर्थः। अन्ये तत्रत्ये सर्वपुराणानां संग्रहस्तत्र ब्रह्मणोक्तः कर्तुमक्षमो ब्रह्मादिपुरुषत्वात्। ततः संक्षेपः पराशरस्य मैत्रेयं महाविष्णुपुराणं पृच्छतः शापभयकातरैर्व्यासशिष्यैः पुनः पराशरमित्युक्त्वा तत्पुराणं यथावैव ब्रह्मादिभ्यो भगवदंशावतारेण पुलस्त्येन कथितं तथैव मयापि मैत्रेयं प्रति कथितम्। इदानीं त्वद्दीक्षितशिष्यकुमारेण वैशंपायनेन पराशरेण सामान्यानि पारस्पर्यक्रमाच्छ्रुतानि इह जन्मनि त्रिभुवनेश्वरवरदानेनेदं स्मृतं स्मर्यमाणं मैत्रेयाय कथम्। अतः संक्षेपाविष्णोरंशैरुक्तिरिति। अत्र सर्वत्रस्यैव जन्मांतरकृतवेदस्मरणपुराणार्थस्मरणब्रह्मपुराणं पठिते कृते व्यासशिष्या यथावत् ब्रह्मपुराणं पुलस्त्यवरात् पुराणसंहिताकर्तृत्वविधिः ॥५०॥५१॥५२॥५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यस्मिन्निति ॥ यतिः ब्रह्मज्ञानसंन्यासं प्राप्तः, किंतु ब्रह्म-, मात्रमी

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ यत्रेतदिति ॥ अथवा कलयच्युतकिंकरादेः श्रोतुर्विशेषस्य यद्यपि विघ्न इत्यप्यनुषंगः । अतोयमर्थः । दुष्कृतमच्युते मनसि कृत्वा श्रुण्वते यत्फलं तत्सकलं प्राप्नोतीति । तत्र पूर्वोक्तदेशस्मरणकीर्तनस्मरणाद्यंगे फलभूयस्त्वमुक्तं भवति ॥ ५५ ॥ यस्मिन्निति ॥ किंच यत्रेष्टं शृण्वन्पठन्यत्फलं प्राप्नोति न तत्रुभयोक्तं ब्रह्मलोकादिकं विघ्नः सर्वत्रपत्ययादिद्वारा तिरोभूतशक्तिर्भवति तस्मिन्नेव तत्रत्ये पदे स्थितिर्ब्रह्मलोकेऽपीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ हरेः श्रीतिमात्रेण सर्वफलयुतो भवतीति यदुक्तं तत्रोपपत्तिमाह ब्रह्मलोकेनेत्यादिना दर्शयति-यस्मि

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यज्ञैर्यज्ञविदो यजंति सततं यज्ञेश्वरं कर्मिणो यं वै ब्रह्ममयं परावरमयं ध्यायंति च ज्ञानिनः ॥ यं संचिंत्य न जायते न म्रियते नो वर्द्धते हीयते नैवासन्न च सद्भवत्यति ततः किं वा हरेश्श्रूयताम् ॥ ५८ ॥ कव्यं यः पितृरूपधृग्विधिहुतं हव्यं च भुंक्ते विभुर्देवत्वे भगवाननादिनिधनस्स्वाहास्वधासंज्ञिते ॥ यस्मिन्ब्रह्मणि सर्वशक्तिनिलये मानानि नो मानिनां निष्ठायै प्रभवंति हंति कलुषं श्रोत्रं स यातो हरिः ॥५९॥ नांतोस्ति यस्य न च यस्य समुद्भवोऽस्ति वृद्धिर्न यस्य परिणामविवर्जितस्य ॥ नापक्षयं च समुपैत्यविकारि वस्तु यस्तं नतोस्मि पुरुषोत्तममीशमीड्यम् ॥ ६० ॥ तस्यैव योनु गुणभुग्बहुधैक एव शुद्धोप्यशुद्ध इव भाति हि मूर्त्तिभेदैः ॥ ज्ञानान्वितस्सकलसत्त्वविभूतिकर्त्ता तस्मै नमोस्तु पुरुषाय सदाव्ययाय ॥ ६१ ॥

मनोनिवेशनं ध्यानं, भगवति चेतस्स्थितिस्समाधिः ॥ ५७ ॥ यज्ञैरिति ॥ न जायते इति । शरीरपरिग्रहो जन्म तत्त्यागो मरणम् । वृद्धिह्रासौ ज्ञानतः नैवासन्न च सदिति कारणत्वकार्यत्वनिरासः । ततः हरेः अति अतिक्रमेण किं वा श्रूयतां तदधिकं न किंचित् श्रूयत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ स्वनामादिद्वारा हरिरेव श्रोतव्य इत्याह—कव्यमिति ॥ मानिनां प्रमाणवतां मानानि निष्ठायै परिच्छेदाय न प्रभवंति न समर्थानि भवंति ॥ ५९ ॥ अथ शास्त्रं समापयिष्यन्नीश्वरपुरुषप्रधानव्यक्तानि मंगलाय प्रणमति—नांतोस्तीत्यादिचतुर्भिः—नांतोस्तीति ॥ तत्रायं प्रथमश्लोकः शुभाश्रयत्वेनोक्तदिव्यविग्रहविशिष्टेश्वरविषयः । कालोपीश्वरेंतर्भूतः ॥ ६० ॥ द्वितीयेन श्लोकेन तस्य पुरुषरूपं नमस्करोति—तस्यैवेति ॥ यः पुरुषः तस्यैवानुगुणभुक् शेषभूत इत्यर्थः । एकः देवादिभेदरहितः ज्ञानैकस्वरूपः स्वतश्शुद्धोऽपि प्राकृतदेहेष्वात्मभ्रमात्तद्धर्मयुक्ततया भानादशुद्ध इव भाति । ज्ञानान्वितः ज्ञानधर्मकः तत्त्वादीनां महदादीनां विभूतेर्विस्तरस्य कर्मद्वारा कर्त्ता । सकलतत्त्वविभूतिकर्त्तेति

न्निति ॥ न्यस्ता निक्षिप्ता मतिर्येन अच्युतैकचित्त इति यावत् । सप्रमादकृतैरघैर्नरकं न याति । तस्मिन्पापसंश्लेषाभावात् । यस्य चिंतने क्रियमाणे स्वर्गप्राप्तिरपि विघ्नप्राया यस्मिन्निवेशितः आत्मा मनश्च स समाधिना येन तस्य ब्रह्मालोकोप्यतितुच्छः । यथाकथंचिदपि यश्चेतसि स्थितो मुक्तिमेव ददाति यदैवं स्वार्थं केवलं मनोमात्रेणाच्युतनिष्ठानामीदृशं फलगौरवं तदा तन्नामकीर्तनेन परेषामप्यघं विलयं प्रयाति स्वकीयाघनाशः किं चित्रमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ अतो हरिरेव श्रोतव्यस्सर्वपूज्यत्वादित्याह—यज्ञैरित्यादिद्वाभ्याम्—यज्ञैरिति ॥ नैवासन्न च सदिति कार्यं कारणं च न भवति । पितृपुत्रादिभावेन संसरति ततो हरेरति अतिक्रमेण किं श्रूयताम् ॥ ५८ ॥ कव्यमिति ॥ विप्रमुखे विधिना हुतं कव्यं देवत्वेन वर्तमानो हव्यं च यो भुंक्ते मानानि यस्मिन्निष्ठायै परिच्छेदाय न समर्थानि स्वप्रकाशत्वात् । हरिः श्रोत्रं प्राप्तः कलुषं हंति तस्मात्स एव श्रोतव्य इत्यर्थः॥५९॥पुराणसमाप्तौ भगवतस्सृष्ट्याद्युपयोगाय प्रतिपादितं परमेश्वरपुरुषप्रधानव्यक्ताख्यरूपचतुष्टयं प्रणमति—नांत इत्यादिचतुर्भिः—नांत इति॥विकारिविकल्पं वस्तु ब्रह्मैव यतः कालोपि ईश्वरांतर्भूतः तं नतोस्मि॥६०॥ तस्येति ॥ तस्यैवानु परमेश्वरात्समनंतरं पुरुष एक एव तथापि बहुधा ब्रह्मादिरूपेण शुद्धोप्यशुद्ध इव सृष्ट्यादिष्वासक्त इव मूर्तिविभागानां दक्षादिमन्वादिरूपाणां भेदैः सर्वसत्त्वानां विभूतिकर्ता विस्तारकृत् ॥ ६१ ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ज्ञानप्रवृत्तिनियमैक्यमयाय पुंसो भोगप्रदानपटवे त्रिगुणात्मकाय ॥ अव्याकृताय भवभावनकारणाय वंदे स्वरूपभवनाय सदाऽजराय॥६२॥
व्योमानिलाग्निजलभूरचनामयाय शब्दादिभोग्यविषयोपनयक्षमाय ॥ पुंसस्समस्तकरणैरुपकारकाय व्यक्ताय सूक्ष्मबृहदात्मवते नतोस्मि ॥
॥ ६३ ॥ इति विविधमजस्य यस्य रूपं प्रकृतिपरात्ममयं सनातनस्य ॥ प्रदिशतु भगवानशेषपुंसां हरिरपजन्मजरादिकां स सिद्धिम् ॥६४॥
इति श्रीविष्णुमहापुराणे षष्ठांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ समाप्तोऽयं षष्ठांशः ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणं समाप्तम् ॥ ॥ छ ॥

च पाठः ॥ ६३ ॥ प्रधानस्वरूपमाह—ज्ञानेति ॥ ज्ञानप्रवृत्तिनियमाः सत्त्वादीनां कार्याणि नियमः स्तंभो ज्ञानसंकोचश्च एषामैक्यम् । एकत्र लयः तद्रूपाय गुण साम्यावस्थायां हि तत्तत्कार्याणि न भवंति अव्याकृताय अनुद्भूतमहदायवस्थाय प्रधानायेत्यर्थः । भवभावनकारणाय भवः संसारः तद्भावनस्य कर्मणः कारणाय । स्वरूपभवनाय स्वरूपेण भवनं यस्य तत् स्वरूपभवनं स्वतस्सिद्धाय आदिरहितायेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ तस्यैव व्यक्तारूपं रूपमाह—व्योमेति ॥ सूक्ष्मबृहदात्मवते सूक्ष्मं महदादि बृहत् पृथिव्यादि । आत्मा अत्र आत्मशब्दः स्वरूपवचनः ॥ ६३ ॥ अथैवमुपपादितान्स्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुशरीरात्पुरुषोत्तमात् सर्वपुंसां परमपुरुषार्थ मोक्षमाशासानः पुराणं पूरयति—इतीति ॥ इति उक्तप्रकारेण प्रकृतिपरात्ममयं प्रकृतिर्व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्याः परम् अप्राकृतदिव्यशरीरम् आत्मा पुरुषः । प्रकृति परात्मवत इति च पाठः । अत्र प्रकृतिपुरुषयोः परस्माद्भेदः तयोर्जगद्ब्रह्मासमानाधिकरण्यनिबन्धनं तद्भूतत्वम् । अशेषपुंसामिति निर्देशात् आत्मनां परस्परभेदः भगवतः अपजन्मजरादिकसिद्धिप्रदेष्टृत्ववचनेन स एव मोक्षप्रद इत्ययुक्तमित्यनुसंधेयम् ॥ ६४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्रामानुजयतीश्वरचरणसरोजचञ्चरीकश्रीविष्णुचित्तार्यप्रणीते श्रीविष्णुमहापुराणव्याख्याने षष्ठांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीविष्णुमहापुराणे विष्णुचित्तीयव्याख्यानं समाप्तम् ॥ ॥ छ ॥ ॥

ज्ञानेति ॥ ज्ञानं च प्रवृत्तिश्च तयोर्नियमश्च तयोः संकोचः तदैक्यमयाय । तत्र हेतुः—त्रिगुणात्मकायेति । त्रिगुणस्वरूपभावनाय त्रिगुणस्वरूपभूतायेति वा अव्याकृतस्वरूपं वंदे॥६२॥व्योमेति ॥ व्यक्ताय प्रपंचस्वरूपाय सूक्ष्मेण ब्रह्मस्वरूपेण । विमलाय पाठांतरं सूक्ष्मे अव्यक्ते विलयो यस्येत्यर्थः । सूक्ष्मबृहदात्मवत इति पाठे सूक्ष्मं महदादि बृहत् पृथिव्यादि आत्मशब्दस्स्वरूपवाची॥६३॥ इदानीमुक्तचतुस्स्वरूपाद्भगवतस्समस्तजीवानामेतत्पुराणश्रवणादिद्वारा मोक्षमाशासानः पुराणं निगमयति—इतीति॥ इति प्रकृतिपरात्ममयं प्रकृतिर्व्यक्ताव्यक्तरूपा, परः ईश्वरः आत्मा पुरुषः तन्मयम्, अपगतजन्मजरादिकां मोक्षलक्षणां सिद्धिं प्रदिशत्यित्याशीर्वादः ॥६४॥इति श्रीमद्विष्णुभक्तशिरोरत्नश्रीवरस्वामिविरचितात्मप्रकाशाख्यश्रीविष्णुमहापुराणव्याख्यायां षष्ठांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ इति षष्ठांशव्याख्या समाप्ता ॥श्रीविष्णुचित्तीयाऽऽत्मप्रकाशाख्यव्याख्यानद्वयसहितं श्रीविष्णुमहापुराणं समाप्तम् ॥

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीविष्णुमहापुराणम् :: श्लोकानुक्रमणी

अ

श्लोकारम्भ	अंश.अ.श्लो.
अंशः काश्यपताक्ष्यास्तु	२.१०.१३
अंशावतारो ब्रह्मर्षे योऽयं	५.१.२
अंशेन तस्या ज्ञज्ञेऽसौ	३.१.३६
अकरोत्स्वतनूमन्यां कल्पादिषु	१.४.८
अकल्याणोपभोगैश्च क्षीण-	६.७.१०६
अकालगर्जितादौ च पर्व-	३.१२.३६
आकिंचनमसं बंधमज्ञात-	३.११.६२
अकृताग्रयणं यच्च-	३.१६.७
अकृत्वा पादयोः शौचं	१.२१.३७
अकृष्टपच्यापृथिवी	१.१३.५०
अक्रूरकृतवर्गप्रमुखाश्च	४.१३.६७
अक्रूरः क्रूरहृदयश्शीघ्रं	५.१८.३०
अक्रूरागमवृत्तांतमुपलभ्य	५.२०.१८
अक्रूरोऽपि विनिष्क्रम्य	५.१७.१
अक्रूरोप्युत्तममणिं	४.१३.१०८
अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं	२.८.७
अक्षय्यं नान्यदाधारमम	१.२.२०
अक्षरं तत्परं ब्रह्माक्षरं	१.२२.५६
अक्षीणामर्षमत्युग्रं	५.३४.४४
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेष-	६.७.५२
अक्षोहिण्योत्र बहुला दिव्य-	५.१.२६
अखिलजगत्स्रष्टुर्भगवतो	४.६.५
अखिलजनमध्येसिंह	४.१३.३८
अगाधापारमक्षय्यं	३.३.२५
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च	३.११.९५
अग्नये कव्यवाहाय-	३.१५.२६
अग्निपुत्रः कुमारस्तु	१.१५.११५
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो	३.२.४४
अग्निराप्याययेद्धतुं पार्थिवं	३.११.९२
अग्निस्सुवर्णस्य गुरुर्गवा	५.१.१४
अग्निहोत्रेहूयते या	२.८.५३
अग्नेः शीतेन तोयस्य-	१.१७.६४
अग्न्यन्तकादिरूपेण	१.२२.२९
अग्रजस्य ते हीयमवनिस्त्व	४.२०.१७
अग्रन्यस्तविषाणाग्रः	५.१४.९
अंगमेषा त्रयो विष्णो	२.११.११
अंगात्सुनीथापत्यं वै	१.१३.७
अंगादनपानस्ततो	४.१८.१५
अङ्गारकोपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे	२.७.८
अंगानि वेदाश्चत्वारो	३.६.२७
अंगिरसश्च सकाशाद-	४.६.१३
अंगुलस्याष्टभागोपि न सोस्ति	३.७.४
अंगुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः	१.१५.८०
अचिंतयच्च कौंतेय कृष्ण-	५.३८.२५
अचिरादागमिष्यामि सहस्व	५.३२.३०
अच्छेनागंधलेपेन जलेनाबुद-	३.११.१९
अच्युतोऽपि तद्दिव्यं	४.१३.२७
अच्युतोप्यतिप्रणतात	४.१३.५७
अजन्मन्यमरे विष्णावप्रमेये-	५.३७.७५
अजमीढ द्विजमीढ	४.१९.२९
अजमीढस्य नलिनी नाम	४.१९.५६
अजमीढस्यान्यः पुत्रो	४.१९.३३
अजमीढस्यान्यो ऋक्षनामा	४.१९.७४
अजमीढात्कण्वः	४.१९.३०
अजयद्बलदेवस्तं प्राहोच्चैः-	५.२८.१९
अजानता कृतमिदं मया	५.३७.७१
अजायत च विप्रोसौ योगिनां	२.१.३५
अजीजनत्पुष्करिण्यां	१.१३.३
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा	१.१५.१२१
अज्ञातकुलनामानमन्यदेशा-	३.११.६१
अज्ञानतमसाच्छेन्नोमूढांत-	६.५.२१
अज्ञानं तमसो भावः कार्य-	६.५.२५
अणुप्रायाणि धान्यानि	६.१.५४
अणुप्राण्युपपन्नां च	३.११.१७
अणुहाद्ब्रह्मदत्तः	४.१९.४५
अणोरणीयां समसत्स्वरूपं	५.१.४२
अंडानां तु सहस्राणां	२.७.२७
अतः क्रोध कलुषीकृत	४.४.५२
अतः ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि	३.१.९
अतः परं भविष्यानहं	४.२१.१
अतः परं ययातेः प्रथमपुत्रस्य	४.११.१
अतश्च मांधातु पुत्र-	४.३.१
अतश्चेक्ष्वा कवो भविष्याः	४.२२.१
अतः संप्राप्यते स्वर्गो	२.३.४
अतिचपलचित्तात्र स्यंदने	४.१२.२६
अतितिक्षायनं क्रूरमुपभोग-	३.१७.२६
अतिथिं चागतं तत्र	३.११.१०७
अतिथिं तत्र संप्राप्तं	३.११.५९
अतिथिर्यस्य भग्नाशो	३.९.१५
अतिथिर्यस्य भग्नाशो	३.११.६८
अतिदुष्ट संहारिणो	४.४.१०४
अतिभीमा समागम्य	१.१८.३४
अतिवेगितया कालं वायुवेग-	२.८.३३
अतीतकल्पावसाने	१.४.३
अतीता नागतानीह यानि	३.१.५
अतीता वर्त्तमानाश्च	४.२४.१०३
अतीव जागर स्वप्ने	३.१२.१७
अतीव व्रीडिता बाला	३.१८.६८
अतो गतस्स भगवान्कृत-	५.३८.६२
अतो मन्दतरं नाम्यां चक्रं	२.८.३९
अतोहंसि ममात्मीयं	४.७.२२
अतोहमस्य षोडश स्त्री	४.१३.१५६
अत्तं यथा वाडववह्निनांबु	५.९.३०
अत्यंत मधुरालापहृतात्मेष-	५.७.३१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीविष्णुमहापुराणम् :: श्लोकानुक्रमणी

अत्यन्तस्मितांगाना १.१७.६१
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणै- ६.५.११
अत्यरिच्यत सोधश्च १.१२.५८
अत्यत्ति जगत्परित्राणाय ४.४.१५
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि २.३.२३
अत्र देवस्तथा दैत्यागंधर्वो- ६.८.१४
अत्र हि राज्ञो युवनाश्वस्य ४.२.५५
अत्र हि वंशे महाबलक्रमा- ४.२३.२
अत्रानुवंशश्लोकः ४.२२.१२
अत्रानुवंशश्लोको ४.१०.५
अत्रांतरे च सगरो ४.४.१६
अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे २.३.२२
अत्रापि श्रूयते श्लोकः ४.४.८१
अत्रायंश्लोकः ४.२१.१७
अत्रावतीर्णयोः कृष्ण गोपा ५.७.४१
अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च १.७.२७
अत्रोच्यते ॥ यथा चंद्रश्च ४.२४.१०२
अत्रोपविश्य वै तेन ५.१३.३५
अथ जितारिपक्षश्च ४.९.१०
अथ तत्रापि च वयस्यतीते ४.४.१०
अथ तन्मुसल चासौ ५.३६.१८
अथ तस्य भगवतःशापभीत ४.२.८२
अथ तौ चक्रतुः स्तोत्रं १.१३.६०
अथ दुर्वसोर्वंशमवधारय ४.१६.२
अथ दैत्येश्वरं प्रोचुर्भार्गव- १.१७.४८
अथ दैत्यैरुपेत्य ४.९.६
अथ पुत्रसहस्राणि वैरुण्यां १.१५.९०
अथ पृष्टा पुनरप्य ४.६.४३
अथ प्रसन्नवदनः स क्षणान १.१२.५०
अथ भुक्ते गृहे तस्य ३.१८.४६
अथ यादवा बलभद्र ४.२३.११३
अथ वनादागत्य सत्यवती ४.७.२४
अथ वा किं तदालपैः ५.२४.१५
अथ वा कौरवावासं ५.३५.३०
अथ वा तव को दोषः १.१५.४२
अथ वा यादृशः स्नेहो ५.२७.२४
अथ वैनां स्यंदनमारोप्य ४.१२.२१
अथ शर्मिष्ठातनयमः ४ १०.१५
अथ हृष्यात्मनोंते च ३.३.१७
अथ क्रूरपक्षीयैर्भोजै ४.१३.१११
अथाजगाम तत्तीरं जलं २.१३.१३
अथांतरिक्षे वागुच्चैः कंसमा- ५.१.७
अथांतरिक्षेः वागुच्चैः प्राह ५.२८.२१
अथांतर्जलावस्थित ४.२.७३
अथान्यमप्युरणकमादाय ४.६.५५
अथांशुमानपि स्वर्यातानां ४.४.२७
अथाह कृष्णमक्रूरो- ५.१८.३४
अथाह भगवान् पितामहः ४.६.३१
अथाह भगवान ४.९.४
अथाह याज्ञवल्क्यस्तु ३.५.८
अथाहाक्रूरः स एष मणि ४.१३.१४८
अथाहांतर्हितो विप्रनारदो ५.१६.१८
अदीर्घह्रस्वमस्थूलण्वनम १.१४.३९
अदृश्याय ततस्तस्मै प्रणि- ५.१.६६
अदृष्टाः पुरुषैस्स्त्रींभिर्देवकीं ५.२.६
अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाता-५.१७.३
अद्याप्याघूर्णिताकारं ५.३५.३७
अद्यैव ते व्यलीक ४.६.२९
अद्यैव देव कंसोयकुरुते ५.३.११
अथैतामतीतानागत ४.३.११
अथैनं देवसंघः ४.७.५
अथैनां रथमारोप्य ४ १२.२३
अथैनान्वमिष्ठो जीवन् ४.३.४३
अथैनामटव्यामेवाग्नि- ४.६.८१
अथोपवाह्यादादाय घंटा- ५.१२.१३
अवमोत्तमौ न तेष्वास्तां २.४.७९
अघर्म बीजमुद्भूतं तमो १.६.१५
अधः शिरोभिर्दृश्यन्ते २.६.३३
अधश्चोर्ध्वं च ते दीप्तास्ततः ६.३.२१
अधिसीमकृष्णा।न्निचक्नुः ४.२१.७
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलै- ६.५.१५
अनक्षज्ञो हली द्यूते तथास्य ५.२८.११
अनंतरं च तेनापि ४.४.५४
अनंतरं च तैरुक्तं ४.४.७९
अनंतरं च दुर्वसुं ४.१०.१३
अनंतरं च सप्तमं गर्भ ४.१५.२८
अनंतरं च सा जमदग्निम. ४.७.३२
अनन्तरं चाति शुद्ध ४.१२.३३
अनंतरं चाशेष कलेरव- ४.२४.९९
अनन्यचेतसस्तस्य १.१२.७
अनमित्रस्य पुत्रः ४.१४.१
अनमित्रस्यान्वये वृष्टि ४.१३.५
अनरण्यस्य पृषदश्वः ४.३.१८
अनल्पोपादानं चास्या- ४.१३.१३७
अनष्टद्रव्यता च नस्य ४.११.१७
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे १.१०.८
अनाकाशमसंस्पर्शमगंधम १.१४.४०
अनाख्येयस्वरूपात्मन्न- ५.१८.५२
अनागच्छति तस्मिन ४.१३.३५
अनाढ्यतैव साधुत्वहेतुः ४.२४.८६
अनात्मन्यावुद्धिर्या चास्वे ६.७.११
अनादिभगवान्कालो १.२.२६
अनादिमध्यान्तमजम- १.१७.१५१
अनामगोमत्रसुखमेतज- १.१४.४१
अनायत्तैस्समस्तैश्च ६.५.३१
अनाराधितगोविन्दैर्नरैः १.११.४३
अनावृष्टिभयप्रायाः प्रजाः ६.१.२४
अनावृष्ट्यादिसंपर्कात्कृते ६.४.१२
अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञै- २.१४.२४
अनिकेता ह्यनाहारा यत्र ३.९.१३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अनिंद्यं भक्षयेदित्यं ३.११.८६
अनिरुद्धोऽपिरुक्मिण ४.१५.४०
अनिरुद्धोरणेऽरुद्धो बलेः ५.३२.७
अनिलस्य शिवभार्या १.१५.११४
अनिष्क्रमणे च मधुरि- ४.१३.४८
अनुज्ञां देहि भगवन् १.१५.१७
अनुतप्ता शिखी चैव २.४.११
अनुदिनं चोप भोगतः ४.१०.२१
अनुदिनानुरूढस्नेहप्रसरश्च ४.२.११३
अनुभूतमिवान्यस्मिञ्जन्म- ६.५.३५
अनुयातैनमन्यान्या नितंब- ५.१३.३७
अनुयुक्तौ ततस्तौ तु भाने ५.२०.१७
अनुरागेण शैथिल्यमस्मासु ५.१८.२६
अनुशिष्टोसि केनेदृग्वत्स १.१७.१६
अनृतमेव व्यवहारजय- ४.२४.७८
अनेकजन्मसाहस्रीं संसार- ६.७.१६
अनेन दुष्टकपिना दैत्य- ५.३६.२२
अनोरानकदुंदुभिततश्च- ४.१४.१४
अंतः पुराणां मंचाश्च ५.२०.२७
अंतःपुरे निपतितं ५.२७.२१
अन्तः प्रविष्टश्च धात्र्या ४.१३.४१
अंतरटव्यामर्चितयत् ४.६.७६
अंतर्जले यदाश्चर्यं दृष्टं ५.१६.६
अंतर्द्धानं गतेतस्मिन ५.१०.४६
अंतर्वत्न्यहमब्दांते ४.६.६७
अंधकारीकृते लोके नष्टे ६.३.४०
अंधकारीकृतेलोके वर्ष- ५.११.६
अंध तम इवाज्ञानंदीप- ६.५.६२
अन्नं बलाय मे भूमेर ३.११.६३
अन्नशाकांबुदानेन स्व- ३.११.११०
अन्नाग्रं च समुद्धृत्य ३.११.६५
अन्नेन वा यथाशक्त्या ३.१४.२४
अन्भ्यर्च्य ऋषीन्देवान- ३.१८.५०
अन्यजन्मकृतैः पुण्यैः १.११.२०
अन्यथा सकला लोकास्तथा १.१६.५३
अन्यास्मै कन्यारत्नमिदं ४.१.७८
अन्यानथ सजातीया- ५.८.११
अन्यानप्यन्यपाषंडप्रकारै- ३.१८.२३
अन्यायमेव वृत्तिहेतुः ४.२४.८३
अन्या ब्रवीति भो गोपा ५.१३.२८
अन्याश्च भार्याः कृष्णस्य ५.२८.३
अन्याश्च शतशस्तत्र २.४.६६
अन्याः सहस्रशस्तत्र २.४.४४
अन्यासां चैव भार्याणां ५.३२.५
अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च ५.१.४८
अन्यूनावतिरिक्ताश्च वर्ष- २.४.६०
अन्ये च पांडवानामात्मजा- ४.२०.४३
अन्ये तु पुरुषव्याघ्र ६.७.७७
अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा ६.५.३३
अन्येपि संत्येव नृपाः ४.२.७८
अन्येषां चैव जन्तूनां १.३.७
अन्येषां दुर्लभं स्थानं १.१२.८७
अन्येषां यो न पापानि १.१६.५
अन्योन्य मूचुस्ते सर्वे १.१५.६८
अपक्षयविनाशाभ्यां १.२.११
अपत्यं कृत्तिकानां तु १.१५.११६
अपध्वस्तवपुः सोपि २.१३.४१
अपराह्णे व्यतीते तु कालः २.८.६४
अपश्यच्च तन्मांसं ४.४.५१
अपसर्पिणी न तेषां वै न २.४.१३
अपसव्यं च गच्छेच्च ३.१२.२६
अपहंति तमोयश्च ३.५.२१
अपापे तत्र पापैश्च पातिता १.१८.३७
अपामपि गुणौ यस्तु ६.४.१७
अपास्य सा तु गंधर्वास्तथो -५.३२.२३
अपि ते परमा तृप्ति- २.१५.१७
अपि धन्यः कुले जाया- ३.१४.२२
अपि नस्ते भविष्यंति ३.१६.१८
अपि नस्स कुले जायाद्यो- ३.१६.१६
अपि स्मरसि राजेंद्र- ३.१८.७५
अपीडया तयोः काममुभयो ३.११.६
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणा- २.८.१००
अपुत्रस्य च तस्य ४.५.२०
अपुत्रा तस्य सा पत्नी ४.१२.१४
अपुत्रा प्रागियंविष्णु १.१५.६१
अपूर्वमग्निहोत्रं च कुर्यात् ३.११.४२
अपृथग्धर्मचरणास्ते १.१४.७
अप्यत्र वत्से भवत्या ४.२.१०३
अप्येतेऽस्मत्पुत्राः ४.२.११४
अप्येष पृष्ठे मम हस्तपद्म ५.१७.२८
अप्येष मां कंसपरिग्रहेण ५.१७.३१
अप्रतिरथस्य कण्वः ४.१६.५
अप्रतिरथस्यापरः ४.१६.८
अप्रदानेन च विजित्येन्द्र ४.६.१६
अप्राणवत्सुस्वल्पा ६.७.६४
अप्रियेण तु तान्दृष्ट्वा केशा १.५.४४
अप्सु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं २.१२.६
अब्दे च पूर्णे स राजा ४.६.७२
अभय प्रगल्भोच्चारणमेव ४.२४.८५
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा ३.६.३१
अभवन्दनुपुत्राश्चद्विमूर्द्धा १.२१.४
अभिमन्योरुत्तरायां ४.२०.५२
अभिरुचिरेव दाम्पत्यसंबंध- ४.२४.७६
अभिशस्तस्तथा स्तेनः पिशुनो ३.१५.६
अभिषिक्तो यदा राज्ये १.१३.१३
अभिषिच्य गवां वाक्याद ५.१२.१५
अभिषिच्य सुतं वीरं २.१.२६
अभिष्ट्य च तं वाग्भिः ५.३.६
अभीष्टा सर्वदायस्य ५.२५.३
अभुक्तवत्सु चैतेषु ३.११.७२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अभूद्विदेहोस्य पितेति ४.५.२३
अभ्यर्थितापि सुहृदा स्वार्थ- ६.१.२२
अमरेषु ममावज्ञा जायते ५.४.६
अमाद्यदिंद्रस्सोमेन दक्षिणा ४.१.३३
अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रे ३.१४.८
अमावस्या यदा मैत्रविशाखा-३.१४.७
अमिताभाभूतरयां ३.१.२१
अमृतस्राविणी दिव्ये ५.२६.११
अमृष्टं जायते मृष्टं २.१५.२८
अंब कथयात्रा वयं क्व ४.३.३६
अम्ब यत्त्वमिदं प्राह्य १.११.२५
अंबरीषमिवाभाति त्रैलोक्य ६.३.२७
अम्बरीष्य मांधातृ ४.३.२
अयं कृष्णस्य पौत्रस्ते ५.३२.२७
अयं च तस्य श्लोकः ४.२०.१२
अयं चास्य महाबाहुर्बल- ५.२०.४८
अयं स कथ्यते प्राज्ञैः ५.२०.४६
अयं स पुरुषोत्कृष्टो ४.६.६६
अयं समस्तजगतः ५.२७.१०
अयं हि वंशोतिबलपराक्रम ४.६.४
अयं हि भगवान् कीर्त्तितश्च ४.१५.१७
अयनस्योत्तरस्यादौ २.८.२८
अयं हि सर्वलोकस्य विष्णो-५.२०.५०
अयनस्योत्तरस्यादौ २.८.२८
अयमतीव दुरात्मा ४.१३.६८
अयमन्योऽस्मंत्प्रत्याख्यान्- ४.२.८४
अयमपि च यज्ञादनंतर ४.१३.१३६
अयमस्मान् ब्रह्मर्षि ४.२.६०
अयमेकोऽर्जुनो धन्वी ५.३८.१५
अयमेव मुने प्रश्नो ३.७.८
अयुजो भोजयेत्कांमं ३.१३.२०
अरक्षितारो हर्त्तारश्शुल्क- ६.१.३४
अरजोशब्दममृतमप्लुप्तं १.१४.४२
अराजके नृपश्रेष्ठ धरित्र्या १.१३.६७
अराधितो यद्भगवान- ५.२०.६५
अरिष्टनेमिपत्नीनाम- १.१५.१३४
अरिष्टो धेनुकः केशी ५.१.२४
अरिष्टो धेनुकः केशी- ५.२०.४७
अरुणोदं महाभद्रमसितोदं २.२.२६
अरुन्धती वसुर्जामिर्लंघा १.१५.१०५
अरूपरसमस्पर्शमगंधं ६.४.२५
अर्कस्येव हि तस्याश्वाः २.१२.३
अर्चिर्भिस्संवृते तस्मिंस्तिर्यग- ६.४.२०
अर्जुनस्याप्युलूप्यां ४.२०.४६
अर्जुनार्थे त्वहं सर्वान्युधि- ५.१२.२४
अर्जुनोपि तदान्वीक्ष्यराम- ५.३८.१
अर्थो विष्णुरियं वाणी १.८.१८
अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽति १.७.१३
अर्यमा पुलहश्चैव २.१०.५
अर्वाक्स्रोतास्तु कथितो १.६.१
अर्हतैतं महाधर्मं मायामो- ३.१८.१३
अर्हध्वं धर्ममेतं च सर्वे ३.१८.७
अलं ते व्रीडया पार्थ न त्वं ५.३८.५४
अलं त्रासेन गोपालाः ५.१६.५
अलं निशाचरैर्दग्धैर्दीनै- १.१.२०
अलं भगिन्योहमिमं ४.२.६२
अलं शक्र प्रयासेन न व्रीडां ५.३०.७३
अलमत्यन्तकोपेन तात १.१.१६
अलमलमनेनासद् ४.३.३२
अलातचक्रवद्भ्रान्ति २.१२.२८
अलाबुं गृंजनं चैव पलांडुं ३.१६.८
अल्प प्रज्ञावृथालिंगाः ६.१.४३
अल्पप्रसादा बृहत्कोपा- ४.२४.७१
अल्पोमोपभोगलिप्सार्थमियं ६.७ ५
अवकाशमशेषाणां भूतानां १.१४.३२
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्य्यै- ३.६.६
अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव ३.६.१६
अवज्ञाय वचस्तस्य जगृहुस्ते ५.३८.२०
अवतंसोत्पलं चारु गृहीत्वैकं ५.२५.१६
अवतार्य भवान्पूर्वं गोकुले ५.७.४०
अवतीर्य च तत्रायं कंसं ५.१.६५
अवतीर्यथि गरुडात्सत्य- ५.३१.११
अववोधि च यच्छांतमदोष- ३.१७.२४
अवयो वक्षसश्चक्रे १.५.४८
अवरांश्च वरांश्चैव १.१५.७६
अवरुह्य स नागेंद्रादेकांते ५.१२.५
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते ६.८.१६
अवश्यमस्य देवेंद्रो निष्कृतिं ५.३०.४३
अवष्टंभो गदापाणिः १.८.२६
अवादयन जगुश्चान्ये १.१७.८
अवाप्तुस्तापमत्यर्थंशफर्यः ५.१०.२
अविकारं सदभुक्त्वा प्रह्लादः १.१८.६
अविकारामज शुद्धंनिर्गुणं १.१४.३८
अविकाराय शुद्धाय नित्याय १.२.१
अविद्धामोहितात्मानः पुरुषा ५.३३.४६
अविद्योऽहं मयाद्यूते बलभद्रः ५.२८.१६
अविमुक्ते महाक्षेत्रे तोषित ५.३४.३०
अवीरजोनुगमनं ब्रह्महत्या ५.३८.३७
अव्यक्तं कारणं यत्तत १.२.१६
अव्यक्तेनावृतोब्रह्मस्ते १.२.६०
अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ६.५.७१
अशस्त्रमतिघोरं तंत्तयोर्युद्धं ५.२०.६८
अशास्त्रविहितं घोरं ६.१.४०
अशेषजगदाधारगुरुणा ५.२०.८७
अशुचिप्रस्तरे सुप्तःकीटदंशा- ६.५.१६
अशुभमतिरसत्प्रवृत्ति ३.७.३१
अशेषपर्वस्वेतेथेषु तस्मात ३.११.१२०
अशेषभूभृतः पूर्वं वश्यायस्मै ३.१८.८२
अश्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वं ३.११.८७
अश्विनो वसवश्चेमे सर्वे १.६.६४
अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः १.५.२४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

अष्टाभिः पांडुरैर्युक्तो- २.१२.१६
अष्टावकः पुरा विप्रो ५.३८.७१
अष्टाविंशतिकृत्वोवैवेदो ३.३.६
अष्टाविंशद्वधोपेतंयद्रूपं ३.१७.२८
अष्टाशीतिसहस्राणि १.६.३६
अष्टाशीतिसहस्राणि २.८.६२
अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान २.१२.१८
अष्टौमहिष्यः कथिता ५.३८.२
अष्टौ शत सहस्राणि १.३.१६
असत्प्रतिगृहीता तुनरके २.६.१८
असमर्थोन्नदानस्य धान्यमामं ३.१४.२५
असम्यक्करणेदोषस्तेषां ६.२.२१
असहंती तु साभर्तुस्तेजश्छायां ३.२.३
असहंरौहिणेयस्य स भारं ५.६.१७
असारसंसारविवर्तनेषु १.१७.६०
असावपि देवापिर्वेदवाद ४.२०.२६
असावपि प्रतिगृह्योद्- ४.४.५६
असावपि हिरण्यपात्रे ४.४.४८
असावप्यनालोचितोत्तर ४.१२.२७
असावप्याह ४.१३.८४
असिपत्रवनंयातिवनच्छेदी २.६.२६
अस्त्र भूषण संस्थान १.२२.७६
अस्त्राणां सायकानां च ५.३८.४५
अस्नाताशी मलंभुक्तेह्यजपी ३.११.७३
अस्नानभोजिनोनाग्निदेवता- ६.१.२७
अस्मच्चेष्टामपहसन्न ५.२४.१३
अस्मत्संश्रयहृप्तोयं ५.३३.४४
अस्माभिरर्घो भवतो योयं ५.३५.१८
अस्मिन्वयसि पुत्रो मे ५.२७.२३
अस्मिन्वसति दुष्टात्मा ५.७.६
अस्याक्रूरस्य पितृश्वफल्को ४.१३.११५
अस्वे स्वमिति भावोत्र ५.३०.१५
अहंकृता अहंमाना अष्टाविंश १.५.११
अहं चरिष्यामि तदात्मनोर्थे ४.२.१२५
अहं त्वं च तथान्ये च २.१३.६६
अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहार- ६.७.१००
अहं रामश्च मथुरांश्वो ५.१८.६
अहं हरिः सर्वमिदंजनार्दनो १.२२.८७
अहंह्यविद्यया मृत्युं तर्तुकामः ६.७.६
अहन्यहन्यथाचार्यो नींति १.१६.२६
अहन्यहन्यनुष्ठानं यज्ञानां १.६.२८
अहमत्यंतविषयीमोहिस्तव ५.२३.४६
अहमत्यद्रिश्रृगाभं तुंगमारुह्य ५.११.५
अहममखरार्चितेन धात्रा ३.७.१५
अहमेवाक्षयो नित्यः १.१६.८६
अहर्भवति तच्चापिचरते २.८.३७
अहिसादिष्वशेषेषु २.१३.८
अहो क्षात्रं परं तेजोबाल १.११.३८
अहो गोपोजनस्यास्य ५.१८.२८
अहोतिबलवद्दैवं विनातेन ५.३८.३१
अहो धन्योयदृशमनभिमतं ४.२.७४
अहो मदावलेपोयमसाराणां ५.३५.२३
अहोमी च कृमीन्भुक्ते ३.११.७४
अहो मे मोहस्याति ४.२.११५
अहोरात्रकृतं पापं प्रह्लाद १.२०.३७
अहोरात्रं पितृणां तु मासो- ६.१.४
अहोरात्रव्यवस्थानकारणं २.८.११
अहोरात्रार्द्धमासो तु कला २.८.८०
अहोस्य तपसो वीर्य १.१२.६६

आ

आकंठमग्नं सलिले- ५.३८.६४
आकाशं चैव भूतादिर्ग ६.४.३३
आकाश गंगासलिलं २.६.१२
आकाशवाटवग्नि जल- ६.७.१३
आकाशवायुतेजांसि सलिलं १.२.५०
आकाशसम्भवैरश्वैः २.१२.२०
आकृष्य च महास्तंभ ५.२८.२५
आकृष्य लांगलाग्रेण ५.३३.३०
आक्रान्तः पर्वतैः कस्माद १.१६.७
आख्यातं च जनै स्तेषां १.१३.३१
आख्यानैश्चाप्युपाख्यान् ३.६.१५
आख्याहि मे समयमिति ४.६.४२
आगच्छत द्रुतं देवा १.१५.१२८
आगच्छ हे राजन्नलम- ४.२०.२८
आगताय वसिष्ठाय ४.४.४६
आगमनश्रवणसमनन्तरं ४.२.७६
आगामियुगे सूर्यवंश ४.४.११०
आगमोत्थं विवेकाच्च ६.५.६१
आगारदाही मित्रघ्नः २.६.२३
आग्नीध्रश्चाग्नि बाहुश्च २.१.७
आग्नेयमष्टमं चैव ३.६.२२
आघूर्णितं तत्सहसा ५.३५.३२
आजीवो याः परस्तेषां- ५.११.४
आज्ञापूर्वं च यदिदमा- ५.३४.११
आताम्रनयनः कोपाद्विष- ५.७.१५
आतम्रा हि भवत्यापो २.८.२५
आत्मच्छायां तरुछायां ३.११.११
आत्मनोऽधिगतज्ञानो २.१३.३८
आत्मप्रयत्नसापेक्षा ६.७.३१
आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ६.७ ३०
आत्ममायामयीं दिव्यां ६.४.६
आत्माऽऽत्मदेहगृण- ५.१.३६
आत्मा ध्येयः सदा भूप २.१४.१५
आत्मानमस्य जगतो १.२२.६८
आत्मा शुद्धोक्षरः शान्तो २.१३.७१
आदत्ते रश्मिभिर्यंतु- २.११.२४
आदाय कृष्णं संत्रस्ता ५.५.१२
आदाय वसुदेवोऽपि दारिकां ५.३.२३
आदाहाद्यादशाहाश्च ४.१३.३६
आदित्य वसुरुद्राद्या ३.१.३१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

आदित्या तु कृतानुज्ञो ५.३०.२८
आदित्यान्निःस्मृतो राहुः २.१२.२२
आदित्या मरुतस्साध्या ५.१.१७
आदित्यैवं स्तुतो विष्णु ५.३०.२४
आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ३.६.२०
आद्यमाजगवं नामं १.१३.४०
आद्ये कृतयुगे सर्गो ६.१.७
आद्यो यज्ञः पुमानीड्यः १.९.६१
आद्यो वेदश्चतुष्पादः कृतः ३.४.१
आधारभूतं जगतः सर्वेषा १.१२.८१
आधारभूतं विश्वस्याप्यणीयां- १.२.५
आधारभूतः सवितुर्ध्रुवो २.९.२३
आधारः शिशुमारस्य २.९.६
आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा ६.५.१
आध्यात्मिकोपि द्विविधः ६.५.२
आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ३.४.१२
आनकदुंदुभेर्देवक्यामपि ४.१५.२६
आनम्य चापि हस्ताभ्या- ५.७.४४
आनर्त्तनामा परवधार्मिक- ४.१.६३
आनर्त्तस्यापि रेववतनामा ४.१.६४
आनिन्ये च पुनः संज्ञां ३.२.८
आनीय चोग्रसेनाय द्वारवत्यां ५.२४.७
आनीयमानमाभीरैः कृष्ण ५.३८.५२
आनीय सहितादैत्यैः क्षीराब्धो१.९.७७
आन्धको नरकश्चैव १.२१.१२
आंध्रभृत्यास्यप्ताभीर ४.२४.५१
आन्वीक्षिकी त्रयीवर्त्ता १.९.१२१
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता ५.१०.२७
आपस्ततंभिरे चास्य समुद्र १.१३.४९
आपस्य पुत्रो वैतण्ड्रः श्रम १.१५ १११
आपादशौचनात्पूर्वं ३.१५.४८
आपो ग्रसंति वै पूर्वं ६.४.१४
आपो ध्रुवश्च सोमश्च १.१५.२१०
आपो नारा इति प्रोक्ता १.४.६
आप्याः प्रसूता भव्याश्च ३.१.२७
आभूत संप्लवं स्थानममृतत्वं २.८.९५
आमंत्रितश्च कृष्णोति ५.२४.१९
आमृत्युतो नैव मनोरथानामं ४.२.११९
आयतिर्नियतिश्चैव मेरो १.१०.३
आययौ स जरानाम तदा ५.३७.६८
आयागं तद्धनूरत्नं ताभ्यां ५.२०.१५
आयांतं दैत्यवृषभं दृष्ट्वा ५.१४.१०
आयास्ये भवतीगेहमिति तां ५.२०.१३
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांधर्वश्चैव ३.६.२८
आरक्ताश्चैव निर्यासाः ३.१६.९
आरब्धस्यात्वजो गांथारः ४.१७.४
आराधनाय लोकानां ३.१७.११
आराधयन्महादेवं लोहचूर्ण- ५.२३.३
आराधितस्तया विष्णुः प्राह १.१५.६२
आराधिताच्च गोविंदाराधन ३.८.२
आराध्यः कथितो देवो १.११.५०
आराध्य त्वामभीप्संते ५.३०.१८
आराध्य वरदं विष्णुमिष्ट १.१४.१४
आरुह्य च स्वयं ५.२९.३५
आरुह्यैरावतं नागं शक्रोपि ५.२९.१५
आर्यकाः कुरराश्चैव विदिश्या २.४.१७
आर्यवलभद्रेणापि ४.१३.१५७
आलोक्यर्द्धिमथान्येषा मुन्नी- ६.८.३५
आवप्तज्ञानतंत्रस्य न २.१५.५
आश्रमाणां च सर्वेषामेते ३.८.३८
आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा ६.४.४८
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्त १.२२.२८
आसन्नं चैव जग्राह ५.१४.११
आसन्नो हि कलिः ४.१.७७
आस्फोटयामास तदा कृष्णो ५.७.१४
आहं चैनं कृतवर्मा ४.१३.८२
आह च भगवाननादि ४.३.६
आह चैनमातिपापे ४.७.२५
आहारः फलमूलानि १.१३.८६
आहुकस्य देवकोग्रसेनौ ४.१४.१६
आह्लादकारिणः शुभ्रा.मणयो २.५.६

इ

इक्ष्वाकु कुलाचार्यो ४.२.१७
इक्ष्वाकुज ह्रमांधातृ- ४.२४.१४१
इक्ष्वाकु तनयो यो सौ ४.५.१
इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव धृष्टः ३.१.३३
इक्ष्वा कूणामयं वंशस्सुमित्रां ४.२२.१३
इच्छा श्रीर्भगवान्कामो १.८.२०
इज्यते तत्र भगवांस्तैर्वर्णै २ ४.१९
इतरस्यानुदिनमति ४.१३.५१
इतरास्त्व ब्रुवन्विप्र प्रसन्नो ५.३८.७८
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च २.३.५
इति कृत्वा मतिं कृष्णो ५.११.१६
इति कृत्वा मतिं सर्वे ५.६.२५
इति गोपकुमाराणां श्रुत्वा ५.८.६
इतिगोपीवचः श्रुत्वा रौहिणै-५.७.३३
इतिनानाविधैर्भावैरुत्तमप्रीति ५.६.४९
इति निजभटशासनाय देवी ३.७.३५
इति पूर्वं वसिष्ठेन १.१.२९
इति प्रसूतिं वृष्णीनां ४.१५.५०
इति भरतनरेन्द्रसारवृत्तं २.१६.१५
इति मत्वा स्वदारेषु ३.११.१२७
इति यमवचनं निशम्य ३.७.१९
इति राजाह भरतो २.१३.१०
इतिरितोसौ कमलोद्भवेन ४.१.९३
इति विज्ञाप्यमानोऽपि स १.१३.२६
इति विविधमजस्य यस्य ६.८.६४
इति शाखास्समाख्याता ३.६.३०
इति श्रुत्वा स दैत्येन्द्रः १.१९.१०
इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा ५.२९.१३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं ५.१३.१३
इति संसारदुःखार्कताप ६.५.५७
इति संस्मारितः कृष्णः ५.७.४३
इति संस्मारितो विप्र ५.९.३४
इति सकलविभूत्य वाप्ति १.९.१४९
इति संचित्यं गोविन्दो ५.२३.१३
इतिहास पुराणे च तथा ५.१.३८
इतीरितस्तेन स राजवर्यस्त २.१६.२४
इत्थं च पुत्रपौत्रेषु तैर्द- ६.७.१५
इत्थं चिरगते तस्मिन्सचक्रे २.१३.२८
इत्थं पुमान्प्रधानं च १.२२.७५
इत्थं पुरस्त्रीलोकस्य वदत ५.२०.६३
इत्थं वदेन्ययौ जिष्णुरिद्र ५.३८.३४
इत्थं विचित्यं बद्ध्वा च गाढं ५.७.११
इत्थं विभूषितो रेमे तत्र ५.२५.१८
इत्थं संचितयन्विष्णुं ५.१७.१८
इत्थं संचितयन्नैव ६.६.३९
इत्थंस्तुतस्तदा तेन मुचुकुंदेन- ५.२४.१
इत्थमुन्मार्गयातेषु तेषु ३.१८.३३
इत्येनकांतवादं च माया- ३.१८.१२
इत्यन्ते वचसस्तेषां १.९.६०
इत्याकर्ण्य धरावाक्यमशेषं ५.१.२९
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य २.१५.३२
इत्याकर्ण्य समुत्पात्य ५.१.९
इत्याकर्ण्योपलब्ध ४.१३.४३
इत्याकर्म समस्त ४.२.३०
इत्याज्ञप्तस्तदाऽक्रूरो ५.१५.२३
इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन १.१७.३२
इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन ५.११.६
इत्याज्ञाप्या सुरान्कंसः ५.४.१४
इत्यात्मानमात्मनैवा ४.२.१२९
इत्यात्मेर्ष्याकोपकलुषित ४.१२.३०
इत्यादिश्य स तौ मल्लौ ५.२०.२२
इत्यालोच्य स दुष्टात्मा ५.१५.१२
इत्याश्वास्य विमुक्त्वा च ५.४.१७
इत्याह भगवानौर्वस्सगराय ३.१७.१
इत्युक्तः प्रणिपत्येशं ५.२४.४
इत्युक्तः प्रणिपत्यैनं ५.३७.३७
इत्युक्तः प्राहगोविंदश्शूल- ५.३३.४५
इत्युक्तयाति संत्रासात्तया ५.२५.१४
इत्युक्तश्शंबरं युद्धे प्रद्युम्नः ५.२७.१८
इत्युक्तः सकलं मात्रे १.११.१४
इत्युक्तः स तया प्राह १.१५.२५
इत्युक्तः सत्वरं तस्य २.१६.१५
इत्युक्तः संपरिष्वज्य ५.१२.२५
इत्युक्तः सहसारुह्य २.१६.१२
इत्युक्तस्ते मया योगः ६.७.९७
इत्युक्तस्संप्रहस्यैनं ५.३४.८
इत्युक्तस्स प्रहस्यैनां ५.३०.३८
इत्युक्तस्सोऽसोग्रजेनाथ ५.२०.३५
इत्युक्ता देवदेवेन प्रणम्य १.१२.४०
इत्युक्तास्तेन ते सर्वे १.१८.४४
इत्युक्ता तेन सा पत्नी २.१५.१५
इत्युक्ता देवदेवेन १.९.८२
इत्युक्ताः प्रणिपत्यैनं ३.१७.४५
इत्युक्ताः प्रययुर्गोप ५.५.६
इत्युक्ता रक्षिणा गत्वा ५.३०.५२
इत्युक्ता वारुणी तेन ५.२५.४
इत्युक्ता सा तया चक्रे ५.३२.१३
इत्युक्तास्ते कुसारास्तु ५.३७.११
इत्युक्तास्ते ततः सर्पा १.१७.३८
इत्युक्ताश्तेन ते क्रुद्धा १.१८.३३
इत्युक्तास्तेन ते गोपा ५.११.१९
इत्युक्ते ताभिराश्वस्य- ५.७.६०
इत्युक्ते तैरुवाचैतान् ५.३०.४५
इत्युक्तेपगते दूते ५.३४.१३
इत्युक्तो मौनिनं भूयश्चिन्त- २.१५.१
इत्युक्तो दारुकः कृष्णं ५.३७.६४
इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो- ३.१७.४१
इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः ६.२.१४
इत्युक्तो रुधिराक्तानि ३.५.१२
इत्युक्तो वासुदेवेन देवदूतः ५.३७.२८
इत्युक्तो वै निवृत्ते ५.३०.७७
इत्युक्तोश्येत्य पार्थाभ्यां ५.३८.९१
इत्युक्तोसौ तदा दैत्यैर्नीतो १.१७.२८
इत्युक्त्वा कुरुवः सांबं ५.३५.१९
इत्युक्त्वा चोदयामास स ५.१९.९
इत्युक्त्वा तं ततो गत्वा १.१८.४६
इत्युक्त्वा तद्गृहात्कृष्णो ५.१९.२९
इत्युक्त्वा दिवमाजग्मुर्देवा ५.३६.२३
इत्युक्त्वान्तर्दधे देवस्तां १.१५.७२
इत्युक्त्वान्तर्दधे १.२०.२९
इत्युक्त्वा प्रययौ कृष्णः ५.३३.५१
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र सह ५.१.३४
इत्युक्त्वा प्रययौ देवी ५.३.२९
इत्युक्त्वा प्रययौ विप्र १.९.२५
इत्युक्त्वा प्रययौ साथ १.१२.१४
इत्युक्त्वा प्रविवेशाऽथसो- ५.१९.१२
इत्युक्त्वाभगवांस्तूष्णीं ५.३.१५
इत्युक्त्वा मदरक्ताक्षः ५.३५.२१
इत्युक्त्वा मंत्रपूतैस्तैः १.१३.२९
इत्युक्त्वा रथमारुह्य ६.६.२०
इत्युक्त्वा समुपेत्यैन स तु ६.६.४८
इत्युक्त्वा सर्पराजं तं ५.७.७९
इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी १.१८.१९
इत्युक्त्वाऽस्फोट्य गोविंदः ५.१६.८
इत्युच्चार्य्य नरो दद्यादन्नं ३.११.५६
इत्युच्चार्य विमुक्तेन ५.३४.२४
इत्युच्चार्य स्वहस्तेनं ३.११.९८
इत्युच्चार्यार्यनिशमं ४.३.१४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मणस्त्रि १.९.५८
इत्युदीरितमाकर्ण्य ५.३८.८३
इत्येतत्तव मैत्रेय विस्तरेण ५.३८.९३
इत्येतत्परमं गुह्यं कलिकल्म- ६.८.५२
इत्येतद्भगवतोमिथ्याभि ४.१३.१६२
इत्येतन्मांधातृदुहितृ ४.२.१३२
इत्येतत्पितृभिर्गीतं ३.१४.३१
इत्येता ओषधीनां तु १.६.२३
इत्येतां ज्यामघस्य ४.१२.४५
इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ३.४.२५
इत्येताः बह्वृचाः प्रोक्ताः ३.४.२६
इत्येतास्तनवस्तस्य ३.१.४४
इत्येते कथिता राजन्वर्णधर्मा ३ ८.४१
इत्येते कथिताः सर्गाः षडत्र १.५.१९
इत्येते चेक्ष्वाकवो वृहद्बला ४.२२.११
इत्येतेतिथयः प्रोक्ताः ३.११.६७
इत्येते धरणीगीताः श्लोका ४.२४.१३७
इत्येते बार्हद्रथा भूपतयो ४.२३.१३
इत्येते मयामागधा भूपालाः ४.१९.८५
इत्येते मुनिवर्योक्ता मर्यादा- २.२.४५
इत्येते शुंगा द्वादशोत्तरं ४.२४.३७
इत्येशे शैनेयाः ४.१४.४
इत्येते शैशनाभा भूपाला- ४.२४.१९
इत्यैतेष्ट त्रिंशदुत्तरमष्टशतं ४.२४.८
इत्येवंतव मैत्रेय प्लक्षद्वीप २.४.२१
इत्येवं वर्णितेपौरैरामे कृष्णे ५.२०.५१
इत्येवं संस्तवं श्रुत्वा मनसा ५.१.५२
इत्येवगतिहार्द्देन गोपीजन- ५.१८.३२
इत्येवमनेकदोषोत्तरे तु ४.२४.९३
इत्येवमादिभिस्तेन ३.५.२६
इत्येवमाद्यतिबल ४.४.१०२
इत्येवमुक्तास्ते पिता पुत्राः १.१४.१८
इत्येवमुक्त्वा तां देवीं १.२१.३४
इत्येष कथितः सम्यङ्मनो- ४.२.१३८
इत्येष कथितस्सम्यक् तृतीयः ६.८.१
इत्येष कल्पसंहारोऽवांतर- ६.४.११
इत्येष तव मैत्रेय कथितः ६.४.५०
इत्येष तेंशः प्रथमः १.२२.८८
इत्येषा प्रकृतिस्सर्वा ६.४.३५
इत्येष प्राकृतः सर्गः १.५.२१
इत्येष सन्निवेषोऽयं २.१२.३५
इत्येष समासतस्ते ४.१६.१
इत्येषा दक्षकन्यांनां कथितां १.१०.२१
इद च शृणु मैत्रेय यत १.९.१
इदं च शूयतामन्यद्यद्- ३.१७.७
इदं चापि जपेदंबु ३.११.३२
इदमार्षं पुरा प्राह ऋभवे ६.८.४३
इन्द्रंप्रमितिरेकांतु संहितां ३.४.१९
इन्द्रत्वमकरोद्दैत्यः स १.१७.३
इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय ३.११.४६
इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु १.५.६२
इन्द्रो विश्वावसुः स्रोता २.१०.९
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं १.४.५
इममद्रिमहं धैर्यादुत्पाठ्योरु ५.११.१५
इमौ सुललितैरंगैर्वर्त्तेते ५.२०.६१
इयं च मारिषा पूर्वमासीद्या १.१५.६०
इयं च वर्तते संध्या १.१५.२९
इयं मायावती भार्या ५.२७.२७
इयाज यज्ञान्सु बहून्ददौ ३.१८.९१
इयाज सोऽपि सुबहून्य- ६.६.१२
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र २.१.२०
इशोपि सर्वजगतां वाल- ५.२०.३७
इष्टिञ्च मित्रावरुणयोर्मनुः ४.१.८
इष्ट्वा यमिंद्रो यज्ञानां ५.१७.७
इह चारोग्यविपुलं ३.११.७६

ई

ईश्वरेणापि महता ५.३८.४४
ईषद्धसंतो तौ वीरौ बलभद्रज ५.२०.३१

उ

उवतस्तयैवं स मुनिरूप- १.१५.१९
उक्तोपि बहुशः किंचित- २.१३.४०
उग्रसेनः समध्यास्ते सुधर्मां ५.३५.२४
उग्रसेन सुते कंसे सानुगे ५.१६.२५
उग्रसेनस्तु तच्छ्रुत्वा ५.३८.४
उग्रसेनस्यापिकंस ४.१४.२०
उग्रसेन यथा कंसस्स ५.१८.६
उग्रसेनोऽपि यद्याज्ञां ५.३५.१४
उग्रायुधात्क्षेम्यः क्षेम्यात- ४.१९.५५
उच्चप्रमाणामिति ताम- ४.१.९५
उच्चावचानि भूतानिगात्रे- १.५.५७
उच्चैर्मनोरथस्तेयं १.११.१०
उत्तमज्ञानसंपन्ने सर्वैः १.१०.९३
उत्तमः स मम भ्रातायो १.११.२८
उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेको १.११.८
उत्तरं पदमत्यस्य २.८.८५
उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रे- २.३.१
उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य २.९.५
उत्तानपादतनयं मां १.११.३३
उत्तानपादस्तस्याधो २.१२.३१
उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्र १.४.२९
उत्तिष्ठता तेन मुखानिलाहतं १.४.२७
उत्थाप्य वसुदेवस्तं देवकी ५.२३.९३
उत्थाय मुचुकुंदोऽपि ५.२३.२०
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूता- ६.५.७८
उत्पत्तिश्च निरोधश्च १.१५.८२
उत्पत्तिस्थितिनाशानाम- १.९.३६
उत्पत्तिस्थितिनाशानां ६.८.१८
उत्पन्नः प्रोच्यते विद्वन्नित्य १.३.४
उत्पन्न बुद्धिश्च ४.३.३८
उत्पन्नश्चापि मे मृत्युर्भूत ५.४.१२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

उत्पन्नो देवराजाय दत्तस्सोपि५.३०.४०
उत्पाट्य वामदंतं तु दक्षिणे ५.२०.३८
उत्पाट्य शृंगमेकं तु ५.१४.१३
उत्फुल्लपंकजदलस्पष्ठकांति ५.७.३०
उत्सर्जे ततस्तां तु तमो १.५.३२
उत्ससर्ज ततस्तां तु पितृन १.५.३६
उत्साद्याखिल क्षत्रजातिं नव ४.२४.६३
उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमला ५.१०.४
उत्सृज्य द्वारकां कृष्ण- ५.३७.४
उत्सृज्य पितरं बालस्त- १.११.११
उत्सृज्य पूर्वजा याता यां ४.२४.१३२
उदकावरणं यत्तु ज्योतिषा ६.४.३२
उदक्यासूतिकाशौचमृतहारैश्-३.१६.१३
उदग्रककुदाभोगप्रमाणो ५.१४.४
उदङ्मुखो दिवामूत्रं ३.११.१४
उदयास्तमनाभ्यां च स्मृते २.८.१८
उदयास्तमने चैव सर्वकालं २.८.१३
उदावसोर्नंदिवर्द्धन ४.५.२५
उदितो वर्द्धमानाभिरा २.८.१७
उदीच्यां च तथैवानुं ४.१०.३२
उद्गीयमानो विलसल्लत्न- ५.३६.१२
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो २.४.३६
उद्वेगं परमं जग्मुर्दैत्या १.९.१०७
उन्नतांबु तैव पृथिवी हेतुः ४.२४.७९
उन्मत्तव्रतधृग्विप्रस्तां दृष्टवा १.९.४
उन्मत्त शिखिसारंगे तस्मिन ५.६.४४
उन्मानेनंभसस्सा तु पलान्यर्द्ध ६.३.८
उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा १.१५.४
उपतिष्ठंति वै संध्यां ये न ३.११.१०४
उपमद्गोमृदामृद ४.१४.९
उपयेमे पुनश्चोमामनन्यां १.८.१४
उपयोग कात्ने च तां माता ४.७.२०
उपर्यंह यथा राजा त्वमधः २.१६.१३
उपर्याक्रान्तवाञ्शैलं १.९.९०
उपवासस्तथाऽऽयासो ६.१.१५
उपसंहर सर्वात्मन्रूप ५.३.१३
उपस्थितेऽति यशसश्च १.१५.१२७
उपायतः समारब्धाः सर्वे १.१३.७८
उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणा २.९.१७
उभयमपि तन्मनस्क ४.६.३८
उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रम्तो २.८.४१
उभयोस्त्वविभागेन १.२२.४८
उभाभ्यामपि पाणिभ्यां ६.१.२९
उभे संध्ये रविं भूप ३.९.३
उर्वशी च तदुप्रभोगान ४.६.४९
उर्वशीदर्शनादुद्भूत बीज ४.५.१२
उर्वशी सालोक्यं फलमभि ४.६.९२
उर्वी महांश्च जगतः ६.४.२९
उवाच च स कोपेन सामर्षः १.१९.५१
उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ ५.१.६१
उवाचचातिताम्राक्षो ५.३५.२२
उवाच चैने राजानमस्मत् ४.६.७५
उवाह शिविकां तस्य २.१३.५५
उशनसश्च दुहितरं ४.१०.४
उशीनरस्यापि शिबि ४.१८.९
उषा रात्रिः समाख्याता- २.८.४८
उषा वाणसुता विप्र पार्वतीं ५.३२.११
उष्णाद्विचित्ररथः ४.२१.१०

ऊ

ऊचुश्चैनमग्निमाम्नाय ४.६.७८
ऊचुश्च कुपितास्सर्वे ५.३५.१२
ऊरः पुरुश्शमद्युम्नप्रमुखास्सु ३.१.२९
ऊरुगंभीरबुद्धचाद्या ३.२.४५
ऊर्ज्जस्तमस्तथा प्राणो ३.१.११
ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य १.१०.१२
ऊर्ध्वंतिर्यंगवश्चैव यदा १.१५.९४
ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो २.८.९८
ऊर्मिषट् कातिगं ब्रह्म ज्ञेयम १.१५.३७
ऊहुरुन्मार्गवाहीनिनिम्न- ५.६.३८

ऋ

ऋक्षपतिनिहतं च ४.१३.३९
ऋक्षाद्भीमसेनस्ततश्च ४.२०.७
ऋक्षोभूद्भार्गवस्तस्माद ३.३.१८
ऋग्यजुः सामनिष्पाद्यं २.१४.२१
ऋग्यजुस्सामभिर्मार्गैः ६.४.४२
ऋग्यजुस्सामसंज्ञेयं त्रयी ३.१७.५
ऋग्वेदपाठकं पैलं जग्राह ३.४.८
ऋग्वेदस्त्वं यजुर्वेदस्सामवेद ५.१.३७
ऋचस्तु वन्तिः पूर्वाह्णे २.११.१०
ऋचीकश्च तस्याश्च ४.७.१७
ऋचो यंजूषि सामानि १.२२.८३
ऋतावुपगमश्शस्तस्त्व ३.११.११४
ऋतुपर्णपुत्रस्सर्वकामः ४.४.३८
ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि २.८.१९
ऋतेषुकक्षेषुस्थंडिलेषु ४.१९.२
ऋतेषोरंतिनारः ४.१९.३
ऋत्विक्स्वस्रेयदौहित्र ३.१५.३
ऋभुरस्मि तवाचार्यः २.१५.३४
ऋभुर्नामाऽभवत्पुत्रो ब्रह्मणः २.१५.३
ऋभुर्वर्षसहस्रं तु समतीते २.१६.१
ऋषभाद्भरतो जज्ञे २.१.२८
ऋषयस्ते सतः प्रोचुर्यत् ६.२.३१
ऋषिकुल्याकुमाराद्याः २.३.१४
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या१.१५.४८
ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां २.७.१०
ऋषिर्योद्य महामेरोः समाजे ३.५.४

ए

ए एव भगवान्नूमस्माकं २.१४.१०
एकं तावाग्रतं परमं पदं ५.१.४६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एकं तवैतद्भूतात्मन्मूर्त्ता- ३.१७.१५
एकं भद्रासनादीनां ६.७.३६
एकं वर्षं सहस्रमतृप्तोस्मि ४.१०.१०
एक ग्रासीद्यजुर्वेदस्तं ३.४.११
एक चक्रो महाबाहुस्तारक- १.२१.५
एकदा तु कंचिन्मुनि ४.४.५६
एकदा तु त्वरायुक्तोस्मि १.१५.२४
एकदा तु दुहितृस्नेहा ४.२.१०१
एकदा तु मया पृष्टवेमेतद्- ३.७.१२
एकदा तु विना रामं कृष्णो ५.७.१
एकदा तु स धर्मात्मा १.१७.११
एकदा तु समं स्नातौ तौ ३.१८.५७
एकदा त्वंभोनिधितीर ४.१३.१२
एकदा रैवतोद्याने पपौ ५.३६.११
एकदा वर्त्तमानस्य यागे ६.६.१३
एकपादं द्विपादं च बहुपादम ६.७.५६
एक प्रमाणमेवैष मार्गं २.८.४३
एकमस्य व्यतीतं तु १.३.२७
एकरात्रस्थितिर्ग्रामे ३.६.२८
एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्या १.५.५६
एकश्चतुर्द्धा भगवान्हुताशो ५.१.४४
एकश्चात्र महाभाग २.४.७४
ऐकश्शुद्धोऽक्षरो नित्यस्सर्व ६.४.३६
एकः समस्तं यदिहास्ति २.१६.२३
एकस्मिन्नेव गोविंदः काले ५.३१.१७
एकस्मिन् यत्र निधनं १.१३.७४
एकस्वरूपभेदश्च वाह्य- २.१४.३३
एकाग्रचेताः सतत विष्णु १ १२.३०
एकादशे तु त्रिशिखो ३.३.१४
एकादश्च भविता धर्म- ३.२.२६
एकानेक स्वरूपाय स्थूल १.२.३
एकांत्तिनः सदा ब्रह्म- १.६.३६
एकांशेनास्थितो विष्णुः १.२२.२६
एकार्णवे ततस्तास्मिञ्छेष- ६.४.४
एकार्णवे तु त्रैलोक्ये १.३.२४
एका लिंगे गुदे तिस्रो दश ३.११.१८
एकावयवसूक्ष्मांशो यस्यैत ५.७.६४
एका वंशकरमेकं पुत्रमपरा ४.४.३
एकेनांशेन ब्रह्मासौ १.२२.२४
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेण १.२१.४०
एकैकमस्त्रं शस्त्रं च ५.३०.५८
एकैकमेव ताः कन्या ५.३१.१६
एकोऽग्निरादावभवत् ४.६.६४
एकोद्दिष्टमया धर्म ३.१३.२६
एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं ३.१३.२७
एकोर्ध्वस्तत्र दातव्य ३.१३.२४
एको वेदश्चतुर्द्धा तु ३.३.२०
एको व्यापी समः शुद्धो २.१४.२६
एतच्च सर्वकालं शुचिना ४.१३.१५५
एतच्चान्यच्च सकलमधीतं १.१६.३२
एतच्छ्रुत्वा तु कोपेन १.१६.५०
एतज्जाप भगवान् जप्यं १.११.५६
एतत्ते यन्मयाख्यातं पुराणं ६.८.१२
एतत्कृतं महेंद्रेणमखभंग- ५.११.१४
एतत्तवाखिलंमयाभि ४.१५.१६
एतत्तुश्रौतुमिच्छामि ३.३.२
एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यन्मां १.६.१४८
एतत्ते कथितं सर्वं ३.६.३३
एतत्पश्यामि ते रूपं ५.३०.२३
एतत्संसारभीरूणां ६.८.४१
एतत्सर्वं महाभाग १.१६.११
एतत्सर्वं महाभाग ५.३२.१०
एतत्सर्वमिदं विश्वं ६.७.६०
एतदण्डकटाहेन तिर्यक् २.७.२२
एतदर्थं तु लोके स्मिन्न- ५.७.६
एतादिच्छाम्यहं श्रोतुं ४.१५.३
एतद्धिमणिरत्नमात्म ४.१३.१५४
एतद् ब्रह्मपराख्यं वै १.१५.५६
एतब्रह्मत्रिधा भेदमभेदमपि ३.३.२६
एतद्राजासनं सर्वभूभृत् १.११.६
एतद्वः कथितं विप्राय- ६.२.३०
एतद्विजानता सर्वं जगत १.१६.४८
एत द्विदित्वा न नरेण ४.२४.१५१
एतद्विवेक विज्ञानं यदशेषेषु २.१४.३
एतदिंद्रस्य स्वपद ४.६.२३
एतन्निशम्य दैत्येन्द्रः १.१७.१६
एतन्मम मतं गोपास्संप्रीत्या ५.१०.४१
एतन्मुने समाख्यातं ३.७.३६
एतन्मे क्रियतां सम्यक- १.११.४२
एतमेव विभागोयं १.२२.३७
एतस्मिनपरमार्थज्ञ मम २.१४.६
एतस्मिनंन्तरे प्राप्तस्सह ५.२७.२५
एतस्मिन्नेव काले तु ५.१.१२
एतस्मिन्नेव काले तु ५.३३.५
एतानि सृष्टवा भगवान्ब्रह्मा १.५.४७
एतान्नियोजयेच्छ्राद्धे ३.१५.४
एतान्यन्यानि चोग्राणि ६.५.४३
एतान्यन्यानि चोदारभाग्य- २.५.१२
एतान्यशेषरूपाणि तस्य ६.७.६८
एतायुगाद्याः कथिताः ४.१४.१३
एतावन्मात्रमप्यशेष ४.१३.१४३
एताश्च सह यज्ञेन प्रजानां १.६.२७
एतो इक्ष्वाकुभूपालाः ४.४.११३
एते कश्यपदायादाः १.२१.२६
एते काण्डवायनाश्चत्वारः ४.२४.४२
एते च तुल्यकालास्सर्वे ४.२४.७०
एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञा ४.३.४५
एते चात्मधर्मपरित्यागाद् ४.३.४८
एते चान्ये च नरका. २.६.३०
एते चान्ये च भूपाला ४.२४.१२३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एते चान्ये च ये देवाः १.१३.२२
एते तस्याप्रमेयस्य विष्णो ५.१.१८
एते दनोः सुताः ख्याता १.२१.६
एते द्वीपाः समुद्रैस्तु २.२.६
एतेन क्रमयोगेन मनुपुत्रै ४.२४.१२०
एते नाम्नास्तवाख्यात ३.१८.१०३
एते पाखंडिनः पापा न ३.१८.१०४
एते भिन्नदृशां दैत्या १.१७.८३
एते मया ग्रहाणां वै २.१२.२४
एते यमास्सनियमाः ६.७.३८
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते १.१५.१३८
एते लूनशिखास्तस्य २.१३.२७
एते वयं वृत्ररिपुस्तथायं ५.१.५८
एते वसन्ति वै चैत्रे २.१०.४
एते वै दानवाः श्रेष्ठा १.२१.१३
एते शैलास्तथा नद्यः २.४.१२
एतेषा यस्य यो धर्मो ३.१०.२५
एते सप्त मया लोका २.७.२१
एते सर्वे प्रवृत्तस्य १.२२.१६
एतौ हि गजराजानौ २.१६.८
एरका तु गृहीता वै ५.३७.४५
एलापुत्रस्तथा नागः १.२१.२२
एव कृतस्वस्त्ययनो ५.५.२२
एवं च तयोरतीवोग्र ४.६.१६
एवं च तस्य गर्भस्य ४.१३.११६
एवं च पंचर्शतिवर्षं ४.११.१८
एवं च मम सौदर्योति ४.२.१०८
एवं चातिलुब्धकराजा- ४.२४.६४
एवं छत्रशलाकानां २.१३.६६
एवं ज्ञाते सभगवाननादि १.१६.४६
एवं ज्ञात्वा मयाज्ञप्तं यद्यथा १.१३.२३
एव तस्य मुनेश्शापाद् ५.३८.८४
एवं तातेन तेनाहमनुनीतो १.१.२१
एवं तु ब्रह्मणो वर्षमेवं १.३.२६
एवं तैरुकता सा तारा ४.६.२६
एवं त्वया संहरणेऽत्तमेत- ५.६.३१
एवं दग्ध्वा स तं पापं ५.२३.२४
एवं ददौ वरं देवी १.६.१४०
एवं दशाननत्वेप्यनंग ४.१५.६
एवं दुराशया क्षिप्तमानसः १.१७.७४
एवं देवान् सिते पक्षे २.१२.१४
एव देवासुराह्यसंक्षोभ ४.६.१८
एवं दैत्यवधं कृष्णो ५.३७.१
एवं द्वीपाः समुद्रैश्च २.४.८७
एवं न परमार्थोस्ति २.१४.१६
एवं नानाप्रकारासु कृष्ण ५.१३.३०
एवं निगदितार्थस्य ६.५.७०
एधं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं ६.५.२४
एवं पुष्करमध्येन यदा २.८.२६
एवं पूर्वं जगन्नाथाद्देव १.१२.६६
एवं पृष्टस्तदा पित्रा १.१६.३
एवं प्रकारममलं नित्तं १.२२.५३
एवं प्रकारैर्बहुभिर्युक्ति- ३.१८.८
एवं प्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं १.८.१२
एवं प्रचेतसो विष्णुं १.१४.४४
एवं प्रभावस्स पृथुः पुत्रो १.१३.६३
एवं प्रभावो दैत्योसौ १.२०.३५
एवं बुध्यत बुध्यध्वं ३.१८.२०
एवं भवति कल्पांते ६.३.४१
एवं भविष्यतोत्युक्ते ५.३४.३२
एवं भविष्यतित्युक्त्वा ५.३८.७६
एवं भूतानि सृष्टानि १.७.३
एवं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्णाश्च २.६.२१
एवं यदा जगत्स्वामी १.६.१४२
एवं ययातिशापात्तद्वंश ४.१६.६
एवं विधान्यनेकानि ५.३६.२४
एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः २.१४.२३
एवं विभज्य राज्यानि १.२२.१०
एवं व्यवस्थिते तत्त्वे २.१३.१०४
एवं श्राद्धं बुधः कुर्यात ३.१५.५१
एवं श्रीः सस्तुता १.६.१३४
एवं संस्तूयमानस्तु १.४.४५
एवं संस्तूयमानस्तु १.६.६६
एवं संस्तूयमानस्तु १.६.७५
एवं संस्तूयमानस्तु ५.१.६०
एवं संस्तूयमाना सा ५.३.१
एवं संचित्यन्विष्णुम् १.२०.१
एवं सप्त महाबुद्धे क्रमात ६.४.३०
एवं सर्वशरीरेषु भगवान १.७.४६
एवं सर्वेषु भूतेषु १.१६.६
एवं सा वैष्णवी २.११.२०
एवं सा सात्त्विकी २.११.१४
एव मत्यंत वैशिष्ट्ययुक्त- ६.७.३२
एवमनेकशतसहस्र ४.१५.४३
एयमंतर्जले विष्णुमभिष्ट्य ५.१६.१
एवमन्यैस्तथा क्लेशैः ६.२.२७
एवमभ्यर्थितस्तैस्तु १.१७.५३
एवमव्याकृतात्पूर्वं २.७.३४
एवमस्तु यथेच्छा ते ५.३०.२५
एवमस्त्विति ४.७.३१
एवमस्त्वेवमस्त्वन ४.६.१३
एवमाज्ञापयानं तु प्रहस्य ५.२०.८५
एवमादीनि दुःखानि ६.५.३६
एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्ति २.८.८६
एवमुक्तः सोऽप्याह ४.१३.८८
एवमुक्तस्तया शौरी ५.२०.१२
एवमुक्ता ततस्तेन साग्रं १.१५.१६
एवमुक्ते तु कृष्णेन ५.३७.३१
एवमुक्तो ददौ तस्मै ३.५.२८
एवमूक्त्वा तु ते सर्वे १.१५.१२६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

एवमुक्त्वाभवन्मौनी स २.१३.७७
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान- २.१६.१६
एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान् १.६.३८
एवमुवाच च ममानाथायाः ४.६.५३
एवमेकमिदं विद्धि न भेदि २.१५.३५
एवमेकाग्रचित्तेन १.११.५४
एवमेकोनपञ्चाशद्वह्नयः १.१०.१७
एवमेतज्जगत्सर्वं ३.२.६०
एवमेतत्पदं विष्णोस्तृतीय- २.८.१०७
एवमेतद्भवंतोऽत्र ६.६.४७
एवमेतन्महाभागाः १.१८ १४
एवमेतन्मयाख्यातं २.६.५२
एवमेतैत्रिंशच्चत्वार्यब्द- ४.२४.५०
एवमेते मौर्य्या दश भूप ४.२४.३२
एवमेव बकत्वेपि स्मारि- ३.१८.८३
एवमेवस्वपुरमभि- ४.६.८८
एवमेवेति भूपतिरप्याह ४.६.४७
एवमेष जगत्स्रष्टा १.२२.४०
एवमेष महाञ्छब्दो ६.५.७६
एष कृष्णरथस्योच्चै- ५.१८.३१
एष चरुर्भवत्या ४.७.१६
एष ते तनयः सुभ्रु ५.२७.२६
एष द्वीपः समुद्रेण २.४.३३
एष नैमित्तिको नाम ६.४.७
एष पाखंडसंभाषाद्दोषः ३.१८.६६
एष ब्रह्मा सहास्माभिः १.६.६३
एष मन्वन्तरे सर्गो ब्रह्मन् १.२१.२७
एष मे संशयो ब्रह्मन् १.१५.८१
एषमोहं गतः कृष्णो- ५.७.१६
एष रामेण सहितः ५.१८.२१
एव सांबस्सपत्नीकस्तव ५.३५.३४
एष स्वायंभुवः सर्गो २.१.४३
एष ज्येष्ठो वीतिहोत्र ४.११.२४
एषा मही देव महीप्रसूतैं ५.१.५७
एषा वसुमती तस्य २.१३.२५
एषा सूतिप्रसूतिभ्या १.८ १०
एषैष रथमारुह्य मथुरां ५.१८.१६
एह्येहि दुष्ट कृष्णोऽहं ५.१६.७

ऐ

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थान १.११.४७
ऐरावतेन गरुडो युयुधे ५.३०.६६
ऐलीनस्य दुष्यताद्या ४ १६.६
ऐश्वर्यमददुष्टात्मन्नति १.६.१२
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ६.५.७४

ओ

ओंकारो भगवान्विष्णु- २.८.५४
ओत्तानपादितपसा १.१२.३५
ओषध्यः फलमूलिन्यो १.५.५०

ॐ

ॐ कारब्रह्मसंयुक्तं २.८.५२
ॐ नमः परमार्थाय १.२०.६
ॐ नमो वासुदेवाय १.१६.७८
ॐ नमो वासुदेवाय- ५.१८.५८
ॐ नमो विष्णवे तस्मै १.१६.८४
ॐ पराशरं मुनिवरं १.१.२

औ

औत्तमेप्यंतरेदेव स्तुषितस्तु ३.१.३८
औत्तानपोद भद्रं ते तपसा १.१२.४२
औरभगव्यैश्च तथा मास- ३.१६.२

क

कंसः कुवलयापीडः ५.२६.५
कंसश्च त्वामुपादाय देवि ५.१.८०
कंतस्ततोद्विग्नमनाः प्राह ५.४.१
कंसस्तयोर्वररथं चोदया- ५.१.६
कंसस्तूर्णमुपेत्यैनां ततो ५.३.२५
कंसस्य करदानाय ५.३.१६
कंसस्य रजकः सोऽथ ५.१६.१५
कंसाकंसवतीसुतनू ४.१४.२१
कंसाय चाष्टमो गर्भो ५.१.६७
कंसाय नारदः प्राहयथा- ५.१५.३
कंसे गृहीते कृष्णेनतद् ५.२०.६०
कंसो नाम महाबाहु- ५.१२.२१
कंसोऽपि कोपरक्ताक्षः ५.२०.८२
कंसोऽपि तदूपश्रुत्य ५.१.६८
ककुभति हतेऽरिष्टे- ५.१५.१
कः केन हन्यते जन्तुर्जन्तु १.१८.३१
कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो २.४.२७
कच्चित्स्मरति नः कृष्णो ५.२४.१४
कच्चिदस्मत्कुले जातः ६.८.३६
कचिन्नु शूर्पवातस्य ५.३८.४०
कच्चिन्ममैषां बाहूनां ५.३३.२
कंटकैरिव तुन्नांगः क्रक- ६.५.१७
कण्डुर्नाम मुनिः पूर्वमासीद १.१५.११
कंड्यनेऽपि चाशक्तः ६.५.१८
कंडोरपत्यमेवं सा १.१५.५१
कण्डोरपत्यमेवं सा १.१५.५१
कण्वान्मेधातिथि ४.१६.३१
कथं मंत्रिष्वामात्येषु १.१६.३०
कथं ममेथमचला ४.२४.१२४
कथं युद्धमभूद्ब्रह्मन- ५.३२.६
कथमेष नरेंद्राणां मोहो ४.२४.१२८
कथय वत्से कस्यायमात्मजः ४.६.३२
कथयामि यथापूर्वं १.२.८
कथाशरीरत्वमवाप ४.२४.१४८
कथितं चातुराश्रम्यं ३.१०.१
कथितं भूतलं ब्रह्मन्ममैत- २.७.१
कथितं मेत्वया सर्वं १.१०.१
कथितस्तामसः सर्गो १.८.१
कथितागुरुणा सम्यग्भू- ३.१.१
कथितेयोगसद्भावे ६.७.६८

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कथितो भवता ब्रह्मन् २.२.१
कथितो भवता वंशो १.१६.१
कथ्यतां न द्रुतं गत्वा ५.३०.४९
कथ्यतां मे महाभाग ६.७.४६
कदम्बस्तेषु जम्बूश्च २.२.१९
कदाचिच्छकटस्याधः ५.६.१
कदन्नानि द्विजैतानि २.१५.१३
कनकमपि रहस्यवेक्ष्य ३.७.२२
कंदमूलफलाहारास्तापसा ६.१.२५
कन्याद्वयं च धर्मज्ञ १.७.१९
कन्यान्तः पुरमभ्येत्य ५.३३.६
कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेषु ३.१३.५
कन्यापुरे स कन्यानां ५.२९.३१
कन्याश्च कृष्णो ५.३१.१५
कपटवेषधारणमेव ४.२४.९२
कपिलर्षिर्भगवतः सर्व- २.१४.९
कपिलादानजनितं पुण्य ६.८.५४
कमलनयन वासुदेव ३.७.३३
कंबलाय च तेनोक्त- ६.८.४७
करंभवालुकावह्नियंत्र- ६.५.४५
करालसौम्यरूपात्मन् १.२०.११
करिष्यत्येषयत्कर्म १.१३.५६
करिष्ये तन्महाभाग- ५.१८.८
करिष्ये सर्वदेवानां ५.३६.४
करीषभस्मदिग्धांगौ ५.६.११
करुषश्चपृषध्रश्च ३.१.३४
करेण करमाकृष्य तस्य ५.२०.३६
करोति कर्णिनो यश्च २.६.१७
करोति चेष्टाश्श्वसन ४.१.८८
करोति हे दैत्यसुतायावन् १.१७.६५
करोत्येवंविधां सृष्टिं १.५.६६
ककंटावस्थिते भानौ २.८.६८
कर्णं दुर्योधनं द्रोणमद्य ५.३५.२७
कर्णादृवृषसेनः इत्येत- ४.१८.२९
कर्त्ता क्रियाणां स च २.७.४३
कर्दमश्चार्वरीवांश्च १.१०.१०
कर्दमस्यात्मजां कन्या २.१.५
कर्मणा जायते सर्वं १.१८.३२
कर्मणामनसा वाचा १.१९.६
कर्मभिर्भाविताः पूर्वैः १.५.२८
कर्ममार्गेणखांडिक्यः ६.६.९
कर्मयज्ञात्मकं श्रेयः २.१४.१४
कर्मवश्या गुणाश्चैते २.१३.७०
कर्माणि रुद्रमरुदश्वि- ५.२०.१०५
कर्माण्यऽत्रावतारे ते ५.१६.२१
कर्माण्यसकल्पित- २.३.२५
कर्षकाणां कृषिर्वृत्तिः ५.१०.२९
कर्षणाच्चासावपि ४.१५.२९
कर्षता वृक्षयोर्मध्ये- ५.६.१७
कलत्रपुत्रमित्रार्थगृह- ६.५.५६
कलाकाष्ठानिमेषादि १.२२.७९
कलाकाष्ठानिमेषादि- ३.५.१८
कला काष्ठामुहूर्त्तादि १.९.४५
कलाद्ययावशिष्ठस्तु २.१२.८
कलामुहूर्त्तादिमयश्च कालो ४.१.८४
कलिकलुषमलेन यस्य ३.७.२१
कलिकल्मषमत्युग्रं नरका- ६.८.२१
कलिंगमा हिषमहेन्द्र- ४.२४.६५
कलिंगराजं चादाय- ५.२८.२४
कलिस्साध्विति यत्प्रोक्तं ६.२.१२
कलेवरोपभोग्यं हि ६.७.१४
कलेस्स्वरूपं भगवन् ६.१.८
कलेस्स्वरूपं मैत्रेय ६.१.९
कलौ जगत्पतिं विष्णु ६.१.५०
कलौ ते बीजभूता वै ४.२४.१२१
कल्पादावात्मनस्तुल्यं १.८.२
कल्पान् कल्पविभागांश्च १.१.८
कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो २.५.१९
कव्यं यः पितृरूपधृग्- ६.८.५९
कश्श्रद्दध्यात्सगांगेयान् ५.३८.६८
कस्मिन्कालेऽल्पको धर्मो ६.२.२
कस्य माता पिता कस्य ६.१.५६
काकपक्षधरौ बालौ- ५.६.३३
काचिच्चावसथस्यांते ५.१३.२०
काचित्कृष्णेतिकृष्णेति ५.१३.१९
काचित्प्रविलसद्बाहुं ५.१३.५४
काचिदालोक्य गोविद- ५.१३.४४
काचिदालोक्य गोविदं ५.१३.४६
काचिद्भ्रूभंगुरं कृत्वा ५.१३.४५
काठिन्यवान् यो विभर्त्ति १.१४.२८
का त्वन्या त्वामृते १.९.१२२
कादृवेयास्तु बलिनः १.२१.२०
कानिष्ठ्यं ज्यैष्ठमन्येषां १.१५.८४
कांत कस्मान्न जानासि- ५.२०.४
कापि तेन समायाता ५.१३.३३
कामक्रोधभयद्वेषलोभ- ६.५.५
कामः क्रोधस्तथा ३.९.३०
कामगर्भा तथेच्छा त्वं ५.२.११
कामरूपं महारूपं कृत्वा ५.३६.९
कामोऽवतीर्णः पुत्रस्ते ५.२७.३०
काम्योदकप्रदान ते मयैतत ३.११.३८
कारणं कारणस्यापि १.९.४९
कारुषा मालवाश्चैव २.३.१७
कार्त्तिक्यां पुष्कर स्नाने १.२२.८९
कार्यकार्यस्य यत्कार्यं १.९.४८
कालः क्रीडनकानान्ते १.१२.१८
कालः क्रीडनकानां १.१२.१९
कालनेमिर्हतो योऽसौ ५.१.२३
कालस्तृतीयस्तस्यांशः १.२२.२५
कालस्वरूपं विष्णोश्च १.३.६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीविष्णुमहापुराणम् :: श्लोकानुक्रमणी

कालस्वरूपी भगवान्कृष्णः ५.३८.५८
कालानलात्सृजयः ४.१८.३
कालीयो दमितस्तोये ५.१३.४
काले तत्रातिथिं प्राप्त- ३.१५.२३
काले तत्रातिथिं प्राप्त- ३.१५.२३
कालेतीतेति महति १.१७.२९
काले धनिष्ठा यदि ३.१४.१६
कालेन गच्छता तस्य ४.२.११२
कालेन गच्छता तौ तु ५.६.३५
कालेन गच्छता मित्र १.१२.८४
कालेन गच्छता राजा ३.१८.६१
कालेन गच्छता सोऽथ २.१३.३१
कालेन गच्छता सौदासो ४.४.४५
कालेन च कुमारमजीजनत ४.१२.३४
कालेन न बिना ब्रह्मा १.२२.३६
कालो भवाय भूतानाम- ५.३८.५५
काव्यशापाच्च कालेनैव ४.१०.७
काव्यालापाश्च चेकेचिद १.२२.८५
काशी च भीमसेना देव ४.२०.४६
काशीराजगोत्रेऽवतीर्य ४.८.१०
काशीराजपत्न्याश्च ४.१३.११७
काशीराजबलं चैवं ५.३४.२१
काशीराजश्च तामात्मजां ४.१३.१२०
काशीराजसुतेनेयमाराध्य ५.३४.३५
काशीराजस्य विषये ४.१३.११६
काश्यपकाशगृत ४.८.५
काश्यपदुहिता सुमति ४.४.१
काश्यपतनयायास्तु ४.४.६
काश्यपः सहिताकर्त्ता ३.६.१८
काश्यस्य काशेयः ४.८.७
काष्ठां गतो दक्षिणतः २.८-१०
काष्ठा निमेषा दशपंच २.८.५९
काष्ठा पञ्चदशाख्या १.३.८
किंकरैस्स मुपानीतं ५.३१.१४
किं करोमीतितान्सर्वान् १.१३.३५
किं चातिबहुनोक्तेन १.८.३४
किं चापि बहुनोक्तेन १.१८.२६
किं त्वेकं ममैतद्दुःख- ४.२.१०७
किं देवैः किं द्विजैर्वेदैः किं ६.१.५१
किं देवैः किमनन्तेन १.१८.१२
किं न हृष्टोमरपतिर्मया ५.४. ६
किं न पश्यसि दुर्धेदु- ५.२०.५७
किं न वेत्ति नृशंसोयम- ५.१८.२०
किं न वेत्सि यथाहं च ५.९.२५
किं निमित्तमसौ शस्त्रै १.१६.६
किं पुनर्यैस्तु संत्यक्ता ३.१८.९९
किं मयात्र विधेयमिति ४.२० १८
किं वदामि स्तुतावस्य १.१२.४७
किं वा सर्वजगत्स्रष्टः १.१२.७९
किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः २.१३.२४
किं श्रान्तोस्यल्पमध्वानं २.१३.६१
किं हेतुभिर्वदत्येषा २.१३.८८
किंकरा पाशदंडाश्च ३.७.३८
किंचित्परस्वं न हरेन्नाल्प ३.१२४
किन्नरादंतरिक्षस्तस्मात ४.२२.५
किंभुताहं तदन्दयशरणं ४.१३.८६
किमनेनाल्पसारेण ५.१६.६
किमत्रानुष्ठेयमन्यथा ४.१३.१४०
किमयं मानुषो भावो ५.९.२३
किमर्थं मथितः पाणि- १.१३.१०
किमस्वाद्वथ वा मृष्टं २.१५.२७
किमादित्यैः किं वसुभिरल्प ५.४.५
किमिदं देवदेवेश भावोऽयं ५.७.३५
किमिंद्रेणाल्पवीर्येण ५.४.४
किमुर्व्यामवनीपालामब्दाहु- ५.४.८
किमेत दितिसिद्धानां १.९.९४
किरीटकुंडलधरं ५.३४.१८
किदृशं देवराज्यं ते ५.३०.७२
किर्त्यंते स्थिरकीर्त्तीनां ४.६.२
कुकुरभ्रजमानशुचि ४.१४.१२
कुकुराद्धृष्टः तस्माच्च ४.१४.१३
कुंडिन न प्रवेक्ष्यामि ५.२६.९
कुन्तेर्धृष्टिः धृष्टेर्निधृतिः ४.१२.४१
कुपितास्ते हरिं हंतुं ५.२६.८
कुमारं चायुषमस्मै ४.६.७३
कुमुदश्चोन्नतश्चैव २.४.२६
कुमुदैश्शरंदभासि योग्यता ५.१०.६
कुरुक्षेत्रे चांगोज्झरस्य ४.६.६३
कुरुध्वं मम वाक्यानि ३.१८.५
कुरुः पुरुः शतद्युम्न १.१३.५
कुरोरजनयत्पुत्रान् १.१३.६
कुर्वतस्ते प्रसन्नोऽहं १.२०.१७
कुलं शीलं वयः सत्य १.१५.६५
कुलद्वयेपि चोच्छिन्ने ३.१३.३३
कुलालचक्रनाभिस्तु २.८.४०
कुलालचक्रपर्यन्ते भ्रमन्ते २.८.२७
कुलालचक्रपर्यंतो यथा- २.८.३२
कुलालचक्रमध्यस्थो २.८.३५
कुशलो मल्लगश्चोपण २.४.४८
कुशस्थली तां च पुरी- ४.१.९४
कुशस्थली या तव भूप ४.१.९१
कुशस्यातिथिरतिथेरपि ४.४.१०५
कूटसाक्षी तथाऽसम्यक २.६.७
कूपेषुद्धृततोयेन स्नानं ३.११.२६
कृष्मांडा विविधै रूपै १.१२.१३
कृच्छ्राच्चक्रमणोत्थान- ६.५.३०
कृतजयाद्रणंजयः ४.२२.७
कृतं त्रेता द्वापरं च ६.१.५
कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक २.७.२०
कृत्य कृत्यमिवात्मानं १.१२.२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

कृत कृत्यमिवात्मानं मन्य- ५.१९.३
कृतकृत्योस्मि भगवन् १.२०.२६
कृतं त्रेता द्वापरश्च १.३.१५
कृतध्वजस्य पुत्रोऽभूत्ख्यातः ६.६.८
कृतपादादिशौचस्तु ३.११ १११
कृतप्रणि पातस्तवादिकं ४.१३.१६
कृतमाला ताम्रपर्णी- २.३.१३
कृतवीर्यादर्जुनसप्तद्वीप ४.११.११
कृतसंवंदनांश्चाह कृतासन ६.२.१०
कृतसंवंदनौ तेन यथावत ५.१८.३
कृतानुरूपविवाहश्च ४.२.९६
कृतार्थो हमसंदेहस्त्वत ६.८.९
कृतावतंसस्स तदा चारु- ५.२५.१७
कृतावर्तात्ततस्तस्मात् १.९.९५
कृतेकृते स्मृतेर्विप्र प्रणेता ३.२.४७
कृते जपे हुते वह्नौ शुद्ध- ३.११.७८
कृते पापेऽनुपातो वै यस्य २.६.४०
कृते युगे त्विहागम्यक्षत्र- ४.२४.११९
कृते युगे परं ज्ञानं ३.२.५६
कृतोद्यमौ च तावुभाव- ४.१३.८१
कृतोपनयनं चैनमौर्वो ४.३.३७
कृतौ संतिष्ठत्ययं ४.५.३२
कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु २.९.१५
कृत्ययादह्यमानांस्तान् १.१८.३८
कृत्यां च दैत्यगुरवो १.१६.९
कृत्याकृत्यविधानञ्च १.१९.३१
कृत्या वाराणसीमेव ५.३४.३९
कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीर- ३.९.३२
कृत्वा भारावतरणं भुवो ५.३७.३
कृशाश्वस्य तु देवर्षेर्देव १.१५.१३७
कृषिर्वणिज्या तद्वच्च ५.१०.२८
कृष्णकृष्ण जगन्नाथ ५.३३.४१
कृष्ण कृष्ण शृणुष्वेदं ५.१२.६
कृष्ण कृष्ण ह्रियाम्येष ५.९.२०
कृष्ण द्वैपायनं व्यासं ३.४.५
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमन्ये ५.७.८२
कृष्ण रामौ विलोक्यासी- ५.३२.२४
कृष्णश्चिंतयामास ४.१३.१३१
कृष्णश्चरच्चंद्रमसं ५.१३.५२
कृष्णस्तानुत्सुकान्दृष्ट्वा ५.१०.१७
कृष्णस्तुतत्स्तनं गाढं ५.५.९
कृष्णस्तु विमलं व्योम ५.१३.१४
कृष्णस्य ववृधे बाहुः ५.१६.११
कृष्ण स्तोशलकं भूयो ५.२०.७९
कृष्णाजिनं त्वं कवच ६.६.२२
कृष्णेनिवद्धहृदया ५.१३.२५
कृष्णोऽपि कुपितस्तेषा- ५.३७.४९
कृष्णोपि घातयित्वारि- ५.२४.६
कृष्णोऽपि चिंतयामास ५.२३.९
कृष्णोपि तं दधारैव ५.११.२०
कृष्णोपि द्वि क्रोशमात्रं ४.१३.९८
कृष्णोपि वलभद्रमाह ४.१३.९५
कृष्णोऽपि वलभद्राद्यैर्य ५.२६.५
कृष्णोऽपि युयुधे तेन ५.२०.७०
कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ ५.२०.९२
कृष्णोऽहमेष ललितं ५.१३.२६
कृष्णो हि सहि तो ५.१२.२६
कृष्यांता प्रथिता सीमा ५.१०.३२
के चिच्चतुर्युगं यावत १.१२.९३
केचित्पुरवराकाराः ६.३.३६
केचिद्विनिन्दां वेदानां ३.१८.२५
केचिद्रासभवर्णाभाला ६.३.३३
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः ६.३.३२
केनबंधेन बद्धोहं कारणं ६.५.२२
केशास्थिकंटकामेध्यबलि- ३.१२.१५
केशिध्वज. निवोध त्वं ६.७.२
केशिनो वदनं तेन ५.१६.१०
केशिध्वजो विमुक्त्यर्थं ६.७.१०५
केशी चापि बलोदग्रः ५.१६.१
केशेष्वा कृष्य विगलत ५.२०.८६
कैटकमुकुटकर्णिकादि- ३.७.१६
कैवर्त्तवटुपुलिंदब्राह्मणान ४.२४.६२
को धर्म कश्च वाऽधर्मः ६.५.२३
को नग्नः किं समाचारो ३.१७.४
को नु स्वप्नसुभाग्य- ५.१८.२७
कोपं यच्छत राजानः १.१५.६
कोपः स्वल्पोऽपि ते ५.७.५३
कोऽयं कथमयं मत्स्यजठरे ५.२७.९
कोयं विष्णु. सुदुर्बुद्धे यं १.१७.२१
कोऽयं शक्रमहो नाम ५.१०.१८
कोशलांध्रपुंड्रताम्रलिप्त ४.२४.६४
कौटिल्य एव चंद्रगुप्त- ४.२४.२८
कौपीनाच्छादनप्राया ५.३०.२०
क्रकचैः पाट्यमानानां ६.५.४६
क्रतुर्भगस्तथोर्णायुः २.१०.१४
क्रतोश्च सन्ततिर्भार्या १.१०.११
क्रथस्यस्नुषापुत्रस्य ४.१२.४०
क्रमेण तत्तु वाहूनां ५.३३.३८
क्रमेण येन पीतोऽसौ २.१२.५
क्रमेण विधिवद्यागं ६.६ ३६
क्रमेणानेन जेष्यामो वयं ४.२५.१३०
क्रियतां तन्महाभागा ५ १.२८
क्रियते किं वृथा वत्स १.११.७
क्रियमाणेऽभिषेके तु गावः ५.१२.१४
क्रियाहानिर्गृहे यस्य ३.१८.९८
क्रोडेन वत्सानाक्रम्य ५.११.११
क्रोधात्तु पिशाचांश्च १.२१.२४
क्रोष्टोस्तु यदुपुत्र ४.१२.१
क्रौञ्चद्वीपस्य समुद्रेण २.४.५७
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः २.४.४७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

क्रौञ्चद्वीपो महाभाग २.४.४६
क्रौञ्चश्च वामनश्चैव २.४.५०
क्रौंचो वैतालिकस्तद् ३.४.२४
क्रौर्यं मायामयं यच्च ३.१७.२०
क्लेशादुत्क्रांतिमाप्नोति ६.५.४२
क्व च त्वं पंचवर्षीयः १.१२.१७
क्वचित्कदंबसन्नक्षित्रौ. ५.६.४६
क्वचिद्वहन्तावन्योन्यं ५.६.३४
क्वचिद्गोभिस्समं रम्यं ५.६.४५
क्व नाकपृष्ठगमनं २.६.४४
क्व निवासस्तवेत्युक्तं २.१५.२३
क्वनिवासो भवान्विप्र- २.१५.१८
क्व यौवनोन्मुखी भूत ५.२०.६०
क्व शरीरमशेषाणां १.१७.६२
क्वाथ्याज्ञता तैलमध्ये च ६.५.४८
क्षण भूत्वा त्वसौ तूष्णी ५.१३.६
क्षणेन नाभवत्कश्चिद्- ५.३७.५३
क्षणेन शार्ङ्गनिर्मुक्तै- ५.३४.२०
क्षणेनालंकृता पृथ्वी ५.८.१२
क्षत्रवृद्धासुतःप्रतिक्षत्रो ४.६.२५
क्षत्रवृद्धान्सुहोत्रः ४.८.४
क्षत्रियाणामयं धर्मो ६.७.३
क्षरक्षरमयो विष्णु- १.२२.६५
क्षरोदस्योत्तरं कूलं गत्वा ३.१७.१०
क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं ३.८.३६
क्षारोदेन यथा द्वीपो २.४.१
क्षितितलपर माणवोनिलांते ३.७.१७
क्षितेश्च भारं भगवान् ५.३७.२
क्षिप्तं वज्रमथेंद्रेण ५.३०.६६
क्षिप्तस्समुद्रे मत्स्येन ५.२७.११
क्षिप्तः समुद्रे मत्स्यस्य ५.२७.१७
क्षीणं पीतं सुरैः २.१२.४
क्षीणशस्त्राश्च जगृहुः ५.३७.४४
क्षीणाधिकारः स यदा १.२०.३४
क्षीणासु सर्वमायासु १.१६.२५
क्षीरमेकशफानां यदाष्ट्र- १.१६.११
क्षीरवत्य इमा यत्र ५.१०.२१
क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन् २.४.७२
क्षीराब्धौ श्री समुत्पन्ना १.८.१६
क्षीरो दमध्ये भगवान् कूर्म १.९.८८
क्षीरोदो रूपवृक्तस्यै १.९.१०४
क्षुतवतश्च मनोरिक्ष्वाकु ४.२.११
क्षुत्क्षामानन्धकारेथ १.५.४२
क्षुत्तृष्णोपशमं तदूच्छीताद्य १.१७.६०
क्षुत्तृष्णे देह धर्मख्ये न २.१५.२१
क्षुद्यस्तु तस्य भुक्तेन्ने २.१५.१९
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं ६.७.९४
क्षोभितः स तया सार्द्धं १.१५.१३
क्ष्वेलमानौ प्रगायंतौ ५.९.३

ख

खड्गमांसमतीवात्रकाल- ३.१६.३
खांडिक्यः कोऽभवद्ब्रह्मन् ६.६.६
खांडिक्यजनकायाह पृष्टः ६.५.८१
खांडिक्यश्चाहतान्सर्वानिव- ६.६.२८
खांडिक्य संशयं प्रष्टुं ६.६.२५
खांडिक्योऽपि पुनदृष्ट्वा ६.६.४१
खांडिक्योऽपि सुतं कृत्वा ६.७.१०३
ख्याति भूति च सभूति १.७.७
ख्यातिः सत्यथ संभूतिः १.७.२५

ग

गगागंगेति यैर्नाम योजना १.८.१२१
गंगाद्याः सरितस्तोयैः १.९.१०३
गंगां शतद्रूं युमानां ३.१४.१८
गच्छ त्वं दिव्ययागत्या ५.३७.३४
गच्छंतो जव कालिद्या ५.१८.३३
गच्छ पापे यथ कामं १.१५.४०
गच्छैनं पितामहायाश्वं ४.४.२६
गणं क्रोधवशं विद्धि १.२१.२३
गजः कुवलायपीडो ५.१५.११
गजः कुवलयापीडो ५.१५.१७
वजः कुवलयापीडो २.१६.१०
गते च तस्मिन् सुप्तमेव ४,१३.७१
गते तस्मिन्सभगवान ५.३७.७४
गतेनुगमनं चक्रुर्वलनं ५.१३ ५७
गते सनातनस्यांशे ४.२४.११०
गते शक्रे तु गोपालाः ५.१३.१
गते सर्पे परिष्वज्य ५.७.८१
गत्वा गत्वा निपर्त्तन्ते १.६.४०
गत्वा च ब्रूहि कौंतेयम- ५.३७.६२
गदतो मम विप्रर्षे ५.३४.३
गंतव्य वसुदेवस्य नो ५.१९.११
गन्धमादनकेलासौ २.२.४२
गन्धमाधनवर्षं तु २.१.२३
गधर्वयक्षदैत्याद्यास्सकला ६.७.५७
गधर्वयक्षरक्षांसि तथा २.२.४८
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः १.५.२४
गमनाय महाभाग देवराज १.१५.२१
गयामुपेत्य यः श्राद्धं ३.१६.४
गरुडं च ददर्शोच्चैरंतर्द्धान ५.१२.४
गरुडक्षतवाहश्च प्रद्युम्ना- ५.३३.२६
गरुडो वारुणं छत्रं ५.३०.१
गरुत्मानपि तुंडेन ५.३०.६४
गर्गश्च गोकुले तत्र वसुदेव ५.६.८
गर्गाच्छिनिः ततश्च ४.१९.२३
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्यु- ६.५.९
गर्भप्रच्युतिदोषेण २.१३.१७
गर्भमात्मवधार्थाय १.२१.३५
गर्भवासादि यावत्तु १.१७.५९
गर्भश्च युवनाश्वस्योदरे ४.२.५६
गर्भं संकर्षणात्सोऽथ ५.१.७६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

गर्भेषु सुखलेशोपि १.१७.६६
गर्वमारोपिता यूयं ५.३५.१७
गवामेतत्कृतं वाक्यं ५.१२.१६
गांडीवस्त्रिषु लोकेषु ५.३८.५०
गाधिरप्यतिरोषणायाति ४.७.१४
गाधिश्च सत्यवतीं ४.७.१२
गाः पालयंतौ च पुनः ५.८.१
गायतामन्य गोपानां ५.६.४८
गायत्रं च ऋचश्चैव १.५.५३
गायंति चैतत्पितरः ३.१४.१६
गायन्ति देवाः किल २.३.२४
गार्ग्यं गोष्ठ्यां द्विजं ५.२३.१
गावस्तु तेन पतता वर्ष- ५.११.१०
गावस्त्वत्तः समुद्भूतास्त्व १.१२.६१
गिरितटे च सकलमेव ४.१३.४०
गिरि मूर्द्धनि कृष्णोऽपि ५.१०.४७
गिरियज्ञस्त्वयं तस्माद ५.१०.३६
गीतं सनत्कुमारेण यथै- ३.१४.११
गीतावसाने च भगवंत- ४.१.७०
गीयमानः स गोपीभि ५.७.८३
गुणत्रयमयं ह्येतद्ब्रह्मन् १.७.४८
गुणप्रवृत्त्या भूतानां २.१४.५
गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं ६.४.३४
गुणसाम्यात्ततस्तस्मात १.२.३३
गुणसाम्ये ततस्तास्मिन १.२.२७
गुणाञ्जन गुणाधार १.२०.१०
गुणा न चास्य ज्ञायन्ते १.१३.५५
गुरुणामग्रतो वक्तुं कि ५.१८.२२
गुरुणामपि सर्वेषां पिता १.१८.१६
गृत्समदस्य शौनक- ४.८.६
गृहस्थस्य सदाचारं ३.११.१
गृहस्य पुरुषव्याघ्र ३.११.४५
गृहाणि च यथान्यायं १.६.१६
गृहांता द्रव्यसंघाता ६.१.२०
गृहीतग्राह्यवेदश्च ३.६.७
गृहीतचिह्नवेषोहमाग- ५.३४.१०
गृहीतनीतिशास्त्रं तं १.१६.२७
गृहीतनीतिशास्त्रस्ते १.१६.२८
गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा ३.१०.१३
गृहीता दस्युभिर्यश्च ५.३८.७०
गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने १.१४.३५
गृहीतो विष्टिना विप्र २.१३.५६
गृहीत्वा तां हलांतेन ५.२५.१०
गृहीत्वा भ्रामयामास ५.८.६
गृहीत्वाऽमरराजेन १·६.६
गृहीत्वा विधिवत्सर्वं ५.३५.१०
गृह्णति विषयान्नित्य- १.१४.३४
गोकरीषमुपादाय नंद- ५.५.१३
गोकुले वसुदेवस्य भार्या ५.१.७४
गोत्रभेदभयाच्छक्तोपि ४.१३.२८
गोदावरी भीमरथी कृष्ण- २.३.१२
गोपगोपीजनैर्हृष्टैः ५.११.२१
गोपवृद्धास्ततः सर्वे ५.६.२१
गोपाः केनेति केनेदं ५.६.४
गोपांश्चाह हसञ्छौरिस्स- ५.११.१७
गोपालदारकौ प्राप्तौ ५.२०.१६
गोपीकपोलसंश्लेषमभि- ५.१३.५५
गोपीपरिवृतो रात्रि ५.१३.२३
गोपैश्च पूर्ववद्रामः ५.२४.२१
गोपैस्समानैस्सहितौ ५.६.५१
गोप्यः पप्रच्छुरपरा ५.२४.१२
गोप्यश्च वृदशः कृष्ण- ५.१३.२४
गोप्यस्त्वन्या रुदंत्यश्च ५.७.२५
गोभिश्च चोदितः कृष्ण ५.१२.११
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च २.४.७
गोवाटमध्ये क्रीडंतौ ५.६.१२
गौतमादिभिरन्यैस्त्वं १.६.२१
गौरजः पुरुषो मेषश्चाश्वत १.५.५१
गौरवेणातिपतता परिघातेन ५.२०.८६
गौरी कुमुद्वती चैव २.४.५५
गौरी वाप्युद्वहेत्कन्यां ३.१६.२०
गौरी लक्ष्मीर्महाभागा १.८.२८
ग्रहर्क्षतारकाचित्रगगन- ५.१.२०
ग्रहर्क्षतारकागर्भा द्यौरस्य ५.२.१२
ग्रहर्क्षतारकाचित्रविमान ५.२.१५
ग्रहर्क्षताराविष्णयानि २.१२.२५
ग्राम्यो हरिरयं तासां ५.१८.१८
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता १.६.२६
ग्रावे रत्ने चा पारक्ये ३.८.२५

घ

घृतमात्रं च ममाहार ४.६.४६

च

चकर्ष पद्म्यां च तदा ५.२०.१०
चकार यानि कर्माणि ५.१.३
चकार शंखनिर्घोषं ५.३०.५६
चकार राज्यं कृच्छ्राच्च ५.३८.२२
चकारानुदिनं चासौ २.१३.१६
चक्रंगदा तथा शार्ंग ५.३७.५२
चक्रप्रतापनिदंग्धा कृत्या ५.३४.३८
चक्रमेतत्समुत्सृष्टं गदेयं ५.३४.२३
चक्रंम्यमाणौ तौ रामं ५.३७.५४
चक्रवर्त्तिस्वरूपेण ३.२.५७
चक्रे कर्म महच्छौरिर्विभ्राणो ५.३४.१
चक्रे नामान्यथैतानि १.८.७
चक्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य २.२.३७
चचाराश्रमपर्यंन्ते तृणानि २.१३.२०
चतुः पंचाब्दसंभूतो १.११·३४
चतुः प्रकारतां तस्य १.२२.४३
चतुराशीतिसाहस्रो योजनेरस्य २.२.८
चतुर्गुणोत्तरे चोर्ध्वं २.७.१४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

चतुर्णां यत्र वर्णानां ३.१८.४६
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः ३.६.२४
चतुर्थस्त्यादांगिरसश्शांति ३.६.१४
चतुर्थेह्नि च कर्तव्यं ३.१३.१४
चतुर्दन्तान् गजांश्चाग्र्यान् ५.२६.३२
चतुर्दशगुणो ह्येष कालो १.३.२२
चतुर्दश सहस्राणि २.२.३१
चतुर्दशभिरेतैस्तु ३.२.५०
चतुर्दशो भूतगणो य एष ३.११.५५
चतुर्दश्यष्टमी चैव तथा ३.११.११८
चतुर्धा स बिभेदाथ ३.४.१७
चतुर्युगसहस्रांते क्षीणप्राये ६.३.१४
चतुर्युगाणां संख्याता १.३.१८
चतुर्युगाण्यशेषाणि ६.१.६
चतुर्युगांते वेदानां ३.२.४६
चतुर्युगेप्यसौ विष्णुः ३.२.५५
चतुर्विभागः संसृष्टौ- १.२२.२३
चतुष्टयेन भेदेन सहिता- ३.६.१६
चतुष्पथं चैत्यतरुं ३.१२.१३
चतुष्पथान्नमस्कुर्यात्काले ३.१२.३२
चत्वारित्रीणि द्वे चैकं १.३.१२
चत्वारिंशत्सहस्राणि २.८.६
चत्वारि भारतेवर्षे २.३.१६
चपलं चपले तस्मिन्दूरगं २.१३.३०
चंपस्य हर्यंगो नामात्मजो ४.१८.२१
चमत्काशकुशैः ३.६.२०
चलत्स्वरूपमत्यन्तं १.२२.७१
चलितं ते पुनर्ब्रह्म २.८.८७
चाक्षुशस्यान्तरे पूर्वमासन्ये१.१५.१३२
चाक्षुषाश्च पवित्राश्च ३.२.४३
चाक्षुषे चांतरे देवो ३.१.४१
चाणूरमुष्टिकौ मल्लौ ५.१५.१६
चाणूरेण चिरं कालं ५.२०.७४
चाणूरेण ततः कृष्णो ५.२०.६५
चाणूरे निहते मल्ले ५.२०.८०
चाणूरोत्र महावीर्यो ५.१५.७
चापाचार्यस्य तस्यासौ ३.१८.५८
चारयंतं महावीर्यं गास्तु ५.१२.३
चारुदेष्णं सुदेष्णं च ५.२८.१
चारुवर्मा चारुकश्च तथा ५.३७.४७
चारुविंदं सुचारुं च ५.२८.२
चिक्षेप स च तां क्षिप्तां ५.३६.१७
चिछेप च शिलापृष्ठे सा ५.३.२६
चित्तं च चित्तं च नृणां ३.१४.२०
चित्रसेन विचित्राद्या ३.२.४१
चित्रांगदस्तु बाल एव ४.२०.३५
चिंतयंती जगत्सूतिं ५.१३.२२
चिंतयन्नितिगोविंदमुपगम्य ५.१८.१
चिंतयामास चाक्रूरो ५.१७.२
चिंतयेत्तन्मयो योगी ६.७.८६
चिरं नष्टेन पुत्रेण ५.२७.३२
चीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण ४.२.१२३
चेरतुर्लोकसिद्धभिः ५.६.६
चैत्यचैत्यंरतीरेषु नैव गोष्ठे३.११.१२२
चैत्रकिं पुरुषाद्याश्च ३.१.१२
चोरो विलोहे पतति २.६.१४
च्यवनात्सुदासात्सौदासः ४.१६.७१

छ

छत्र यत्सलिलस्राव ५.२६.१०
छायासंज्ञा ददौ शापं ३.२.५

छायासंज्ञासुतो योसौ ३.२.१३
छिनत्ति वीरुधो यस्तु २.१२.१०
छिन्ने बाहुवंजने तत्तु ५.३३.३६

ज

जगतः प्रलयोत्पत्त्योर्यतत २.३.२४
जगतामुपकाराय न सा ६.७.७२
जगत्यर्थं जगन्नाथ ५.७.३८
जगदादौ तथा मध्ये १.२२.३४
जगदेतजगन्नाथ संभूत ५.२०.१०१
जगदेतदनाधारंभ्रांति ३.१८.१६
जगदेतन्मताश्चर्यरूपं ५.१६.७
जगाम वसुधा क्षोभं १.१६.३
जगाम सोभिषेकार्थं २.१३.१२
जग्मुर्मुदं ततो देवा १.६.६३
जघान तेन निश्शेषान्य ५.३७.५०
जघानधरणीं पादैः ५.१६.१३
जज्वाल भगवांश्चोच्चैश्वा १.६.११४
जठरो हेमकूटश्च २.२.४१
जडानामविवेकानाम १.१६.४५
जतुगृहदग्धानां पांडुतनय ४.१३.७०
जनकराजश्चार्घ्यं पूर्वक ४.१३.१०३
जननाज्जनकसंज्ञा ४.५.२२
जनमेजयस्यापि शतानीको ४.२१.३
जनलोकगतैस्सिद्धै १.४.१०
जनलोकगतैस्सिद्धै ६.४.५
जनश्रद्धेयमित्येत ३.१८.३०
जन्म दुःखान्यनेकानि ६.५.२०
जन्मन्यत्र महद्दुःखं १.१७.६८
जन्म बाल्यं ततः सर्वो १.१७.५६
जन्मस्थैर्योगिभिर्देव १.३.२५
जमदग्निरिक्ष्वाकुवंशो ४.७.३५
जम्बूद्वीपं महाभाग २.१.१२
जम्बूद्वीपविभागांश्च २.१.१८
जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां २.२.७
जम्बूद्वीपं समावृत्य २.३.२८
जम्बूद्वीपस्य विस्तारः २.४.२
जम्बूदीपस्य सा २.२.२०
जम्बूप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ २.२.५
जम्बू वृक्षप्रमाणस्तु २.४.१८
जय गोविंद चाणूरंजहि ५.२०.७३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

जयद्रथो ब्रह्मक्षत्रांतराल ४.१८.२३
जयध्वजात्तालजंघः ४.११.२२
जयाखिल ज्ञानमय जय १.४.२१
जयेश्वराणां परमेश १.४.३१
जराजर्जरदेहश्च शिथिला ६.५.२७
जरायुजांडजादीनां ३.९.२७
जरासंधस्य पुत्र सहदेव. ४.२३.३
जरासंधादयो येऽन्ये ४.३७.२६
जलदश्च कुमारश्च २.४.६०
जलधिर्द्विजगोर्विदस्तद्वेला १.८.२६
जलस्य नाग्निसंसर्गात्थाली ६.७.२३
जलेचरा भूनिलयावाप्त्वा ३.११.३४
जहिकृत्यामनुजगामाशु ५.३४.३६
जह्नोश्च सुमंतुर्नाम ४.७.७
जह्नोस्तुसुरथोन ामात्मजो ४.२०.२
जा ामात्रश्च म्रियते ६.५.५२
जातस्त्रैलोक्यविख्यात १.१८.११
जातस्य जातकर्मादि ३.१०.४
जातस्य नियतो मृत्युः ५.३८.८७
जातिस्मरत्वादुद्विग्नः २.१३.३४
जातिस्मरेण कथितो ३.७.१३
जातुकर्णोभवन्मत्त : ३.३.१९
जृंभकास्त्रेण गोविंदो ५.३३.२४
जृंभाभिभूतस्तु हरो ५.३३.२५
जृंभिते शंकरे नष्टे ५.३३.२७
जैमिनि सामवेदस्य ३.४.९
ज्येष्ठं च राममित्याह ५.६.९
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे ६.८.३७
ज्येष्ठामूले सिते पक्षे ६.८.३८
ज्योतिराद्यमनौपम्य १.१४.२४
ज्योतिर्धामा पृथुः ३.१.१८
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे २.४.३५
ज्योतिष्मान्दशमस्तेषां २.१.८
ज्योतींषि विष्णुर्भवानि २.१२.३८
ज्योत्स्नागमे तु बलिनो १.५.३९
ज्योत्स्ना रात्र्यहनि १.५.४०
ज्योत्स्ना लक्ष्मीः प्रदीपोऽसौ १.८.३०
ज्योत्स्ना वासरगर्भा त्वं ५.२.१०
ज्वराक्षिरोगाती सार १.१७.८८
ज्वलज्जटाकलापस्य १.९.२३
ज्वालापरिष्कृताशेष ५.३४.४३
ज्वाल्यतामसुरा वह्नि १.१७.४५

ञ

ञकारः शकुनिश्चैव १.२१.३

त

तं कालयवनं नाम राये ५.२३.५
तं च पिता शशाप ४.१०.१२
तं च भगवान्वजयोनि ४.६.७
तं च स्यमंतकाभिलषित ४.१४.४४
तं चोग्रत पसमवलोक्य ४.७.१०
तं तत्र पतित दृष्टवा ५.७.१८
तं तादृशं महात्मानं २.१३.५२
त तादृशमसंस्कार २.१३.४८
तं तुष्टुवुस्तोषपरीत- १.४.३.
तं ददश हारर्दूरादुदारस्यं ५.३४.१६
तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्र- १.११.१२
तं दृष्ट्वा गूहमानानां ५.३८.८०
तं दृष्ट्वा ते तदा देवाः १.९.६७
तं दृष्टवाऽसाधकंसर्गम मन्यद १.५.८
तं दृष्टैव महाभागं ३.१८.६६
तं पिता मूर्ध्न्युपाघ्राय १.२०.३०
तं प्रजाः पृथिवीनाथ १.१३.६६
तं ब्रवीहि महाभाग योगं ६.७.२६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तं ब्रह्मभूतमात्मानम १.१२.५४
तं भुक्तवन्तमिच्छातो २.१५.१६
तं वंदमानं चरणाववलोक्य ५.३८.३६
तं विभुग्नशिरोग्रीवमास्येभ्य ५.७.४७
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं १.१५.४६
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं १.१५.४६
तं शोणितपुरं नीतं ५.३३.११
तं समुद्राश्च नद्यश्च १.१३.४३
तं सा प्राह महाभाग १.१५.१४
तच्च ज्ञानमयं व्यापि १.२२.४२
तच्च तथैवानुष्ठितमशेषं ४.२.६८
तच्च त्रिमार्ग परिवृत्तैरनेक ४.१.६६
तच्च द्विधागतमपत्यद्वयं ४.१६.६६
तच्च पुत्रत्रितयमपि ४.१६.२६
तच्च रूपमुत्फुल्लपद्म ४.१५.१३
तच्चविपरितं कुर्वत ४.७.२८
तच्च विष्णो परं ४.७.२८
तच्च विष्णो परं ६.७.५४
तच्च शुचिनाध्रियमाणम ४.१३.३०
तच्चारिचक्रमपास्त ४.१२.१६
तच्चास्यभ्रातृशतं २.२४
तच्चित्तविमलाह्लादक्षीण- ५.१३.२१
तच्छरीरांबरादिषु च ४.१३.६६
तच्छापाच्च मित्रांवरुण ४.५.११
तच्छिरः पतितं तत्र ५.३४.२८
तच्छेषं मणिके पृथ्वी- ३.११.४४
तच्छ्रुत्वा तत्र ते गोपा ५.७.२०
तच्छ्रुत्वा यादवस्सर्वे ५.३५.६
तजोबलैश्वर्यमहानबोध ६.५.८५
तज्जन्मदिनमत्यर्थमाह्लाद्य- ५.३.३
तत उत्सारयामास शैलान् १.१३.८२
ततः कटकटाशब्दसमाकर्ण- ५.६.१८
ततः कण्वानेषा भूर्या ४.२४.३८
ततः कदंबात्सहसा गद्यधारा ५.२५.६
ततः कलियुगं मत्वा प्राप्तं ५.२४.५
ततः कात्स्न्यमा.न्नं ३.१८.८१
ततः कांचित्प्रिय लापैः ५.१३.४७
ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ ६.३.२४
ततः कालात्मको योऽसौ १.६.१४
ततः काले शुभे प्राप्ते ५.३१.१६
ततः काल्यं समुत्थाय ३.११.८
ततः काशीवलं भूरि- ५.३४.४०
ततः किंचिदवनतशिरा ४.१.७३
ततः कुमारः कृपः कन्या ४.१६.६८
ततः कुरु जगत्स्वामिन् ५.७.५७
तत कुवलयापीडो ५.२०.३२
ततः कृष्णस्य पत्नी च ५.३०.२६
ततः कृष्णेन बाणस्य ५.३३.३१
ततः कोपपरीतात्मा ५.२३.२
ततः कोपपरीतात्मा ५.२८.१८
ततः कोपपरीतात्मा ५.३६.१५
ततः क्रुद्धा महावीर्याः ५.३५.५
तत क्रुद्धो गुरुः प्राह ३.५.६
ततः क्रोधव्यवायादीनाया ३.१५.१०
ततः क्षणेन पृथिवी ५.११.७
ततः क्षणेन प्रययुः ५.६.२६
ततः क्षयमशेषास्ते ५.१.६३
ततः क्षिति समां कृत्वा १.४.४७
ततः खड्ग समादाय २.१३.५०
ततः पटे सुरान्दैत्यानं- ५.३२.२२
तपः पपुः सुरगुणाः १.६.११०
ततः परमर्षिणा सौभरिणा ४.२.६६
ततः परमसौ स्त्रीभोगं ४.४.६८
ततः परिधनिस्त्रिंशगदा- ५.३०.५४
ततः पार्थो विनिश्वस्य- ५.३८.४२
ततः पितृत्वमापन्ने ३.१३.३०
ततः पुनरतीवासन्गोपा ५.६.६
ततः पुनरप्युत्पन्न साध्वसो ४.१.८०
ततः पुनः स वै देव प्राप्ते ३.१.३७
ततः पुनः ससर्जादौ १.५.५८
ततः पुष्पमित्रा पटुमित्रास्त्र ४.२४.५८
ततः पूरयता तेन भज्य ५.२०.१६
ततः प्रणम्य वरदं ५.३३.४
ततः प्रणम्य वसुधा तं १.१३.७७
ततः प्रबुद्धा पुरुषमपश्यती ५.३२.१६
ततः प्रबुद्धो भगवान यथा ३.२.५३
ततः प्रबुद्धो रात्र्यंते ६.४.१०
ततः प्रभवति ब्रह्मन्सर्व- २.८.१०८
ततः प्रभृति निःश्रीकं १.६.२६
ततः प्रभृति मैत्रेय प्रजा १.१५.७६
तमः प्रभाते विमले ५.१८.१२
ततः प्रभृति शूद्राभूपाला ४.२४.२१
ततः प्रभृत्यक्रूरः प्रकटेनैव ४.१३.१६१
ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणै २.८.५८
ततः प्रववृते रासश्चशल- ५.१३.५१
ततः प्रवेष्टितस्सर्पैस्स ५.७.१७
ततः प्रसन्नभा सूर्यः १.६.११३
ततः प्रसन्नो भगवांस्तेषा १.१४.४५
ततः प्रस्फुरच्छव ४.६.३३
ततः प्रहस्य तानाह ६.२.३२
ततः प्रहस्य सुदती तं सा १.१५.२६
ततः प्रहृष्टवदनस्तयो ५.१६.२२
ततः प्रीतः स भगवान् १.१.२२
ततः प्रीता जगन्माता ५.३०.५
ततः फलान्यनेकानि ५.८.१०
ततः शंखगदाचक्रशार्गा दि- ६.७.८८
ततः शीतांशुरभयज्जगृहे १.६.६७
ततः शुचिरथः ४.२१.११
ततश्च ऋक्षोऽन्योभवत् ४.२०.६
ततश्च कृष्णनामातद्भ्राता ४.२४.४४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततश्च कुवलयनामान- ४.८.१५
ततश्च कोसलायां तु ४.२४.५६
ततश्च क्षांतमेवेति ५.३३.१८
ततश्च शुद्रकश्चाश्च ४.२२.६
ततश्चचाल चलता १.१६.५६
ततश्च तत्कालकृतां २.१३.३३
ततश्च तत्कालकृतानां ४.१५.१२
ततश्च तमूचुर्ब्राह्मणाः ४.२०.१६
ततश्च ददृशे तत्र चतुर्बाहु ५.३७.७०
ततश्च दामोदरतां स ५.६.२०
ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्ये १.१३.६०
ततश्चधृष्टकेतुरजायत ४.५.२६
ततश्च नरका विप्र भुवोधः २.६.१
ततश्च नवचैतान्नंदान ४.२४.२६
ततश्च नाम कुर्वीत ३.१०.८
ततश्च निष्क्राम्य स्यमंत- ४.१३.१४६
ततश्चंपः यश्चंपां ४.१८.२०
ततश्च पितृराज्यप्रहरणाद ४.३.४०
ततश्च पौड्रकश्श्रीमान् ५.२६.७
ततश्च पौरवं दुष्यंतं ४.१६.५
ततश्च प्राह भगवान्- १.१.२८
ततश्च बहुतिथे काले ४.६.१७
ततश्च बृहद्भाजस्तस्यापि- ४.२२.६
ततश्च भगवान्वजयो ४.६.१६
ततश्च भारतं वर्षमेत- २.१.३२
ततश्च मांधात्रा मुनिशाप ४.२.८६
ततश्च मिथुनस्यान्ते २.८.३१
ततश्च मुनयो रेणुं ददृशुः- १.१३.३०
ततश्च मृत्युमभ्येति जन्तु १.१७.५७
ततश्च मौना एकादशा ४.२४.५४
ततश्च विधिसारः ४.२४.६
ततश्च विशाखयूपः ४.२४.४
ततश्च विष्वक्सेन ४.१६.४६
ततश्च शतक्रतोर्वृष ४.२.३१
ततश्च सकलजगन् ४.१५.३०
ततश्च सत्यकेतु ४.८.२०
ततश्च समस्त शस्त्राण्य ४.६.१७
ततश्च सुमनास्तस्यापि ४.३.२०
ततश्च सेनजित्ततश्च ४.२३.५
ततश्च स्वातिः ततो ४.१२.२
ततश्च हर्यश्वः ४.१६.५८
ततश्चाजातशत्रुः ४.२४.१४
ततश्चाज्याहुतिद्वारा २ ८.१०६
ततश्चातिकोपसमन्विता ४.४.६४
ततश्चानमित्रः तथान- ४.१३.६
ततश्चानुदिनमल्माल्प ४.२४.७३
ततश्चान्ये मधुश्छन्दो ४.७.३८
ततश्चान्योन्यमभ्येत्य ५.३७.४३
ततश्चांशुस्तस्माच्च ४.१२.४३
ततश्चापो हृतरसा ६.४.१८
ततश्चाभिषेकं मंगलं ४.४.६८
ततश्चारिष्टकर्गा ततो ४.२४.४६
ततश्चार्णवमध्येन जैत्रोऽसौ ५.३७.५१
ततश्चार्थं एवाभिजन हेतुः ४.२४.७४
ततश्चाशेषराष्ट्रविनाश ४.२०.१५
ततश्चाष्टौ यवनाश्चतुर्दश ४.२४.५३
ततश्चासमंजस ४.४.१२
ततश्चासावानक दुंदुभि ४.१४.२६
ततश्चासौ भगवान कथयत् ४.१.७१
ततश्चासौ विकुक्षिर्गुरुणैव- ४.२.२८
ततश्चास्य युद्ध्यमानस्यति ४.१३.५०
ततश्चितास्थं तं भूयो ३.१८.६३
ततश्चित्ररथः रोमपाद ४.१८.१६
ततश्चुक्रोध भगवान्दुर्वासा- १.६.११
ततश्चैनमगायत ४.१०.२२
ततश्चोद्यतायुधा ४.४.२१
ततश्चोन्मत्तरूपो जाये ४.६.६४
ततश्चोपरिचरो वसुः ४.१६.८०
ततश्चोर्वशी पुरुरवसो ४.६.५१
ततश्शंखमुपाध्माय ५.३१.१०
ततश्शंखमुपाध्मासीत ५.३०.२
ततश्शतसहस्रेण ५.३०.६५
ततश्शब्दगुणं तस्य ६.४.२७
ततश्शरेषु क्षीणेषु ५.३८.२७
ततश्शार्ङ्गधनुर्मुक्तै- ५.३४.२६
ततष्षोडश भूपतयो ४.२४.५२
ततः सकथयामास १.११.३७
ततः संक्षीय माणेषु १.१.१५
ततः स दिग्गजैबालो- १.१७.४२
ततः स नृपतिस्तोषं १.१३.५७
ततः सप्तर्षयो यस्याः २.८.११०
ततः सभगवान्विष्णू ६.३.१६
ततः संमंत्र्य ते सर्वे १.१३.३३
ततः समभवत्तत्र पीतप्राये २.१३.१४
ततः समस्तमंचेषु नागरः ४.२०.२५
ततः समुत्क्षिप्य धरां १.४.२६
ततः सर्वासु मायासु १.१२.३१
ततः स ससृजे मायां १.१६.१७
ततः सा सहजा सिद्धि- १.६.१६
ततः सा सहसा त्रासाद- २.१३.१५
ततः सूदा भयत्रस्ता १.१८.७
ततः सूर्यस्य तै युद्ध २.८.५१
ततः सोमस्य वचन्नाज- १.१५.७३
ततस्तत्तनयाश्चाश्वः ४.४.१८
ततस्तत्संभवा जाता १.१३.३६
ततस्तं चिक्षुपुः सर्वे १.१६.१२
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं १.१२.७२
ततस्तं भगवानाह न ५.३७.७२
ततस्तत्पुत्रास्त्रयोदशैते ४.२४.५७
ततस्तत्प्रदानादव ४.१३.६६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततस्तत्रातिरूक्षेपि ५.६.२६
ततस्तद्गोकुलं सर्वं ५.११.१३
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा ५.३५.११
ततस्तमतिघोराक्षमवेक्ष्यति- ५.१४.७
ततस्तमभ्युपेत्याह खांडिक्य ६.६.३२
ततस्तमः समावृत्य तं २.४.६५
ततस्तमाताम्रोज्जवलं ४.१३.१५
ततस्तमूचुर्वरदं प्रणिपत्य- १.१४.४८
ततस्तमृषयः पूर्वं संपूज्य १.१३.१५
ततस्तमेवाक्रोशेषूच्चार ४.१५.१४
ततस्तलप्रहारेण कृष्ण- ५.१६.१६
ततस्तस्य द्वादशाब्द ४.४.६७
ततस्तस्यानुभावेन ६.३.२०
ततस्तस्याः पिता ४.१३.१२४
ततस्तस्याः सुवचन ५.२५.१३
ततस्तानाह भगवान् १.१४.४७
ततस्तापपरीतास्तु ६.३.२८
ततस्तामूचीकः कन्या- ४.७.१६
ततस्तां चुबुके शौरिरु- ५.२०.६
ततस्तावूचतुर्विप्रान् १.१३.५४
ततस्तु केशवोद्योगं ५.३४.१४
ततस्तु कौरवास्तांबं ५.३५.३८
ततस्तु जनको राजा ३.१८.८५
ततस्तु तत्परं ब्रह्म १.२.२८
ततस्तु नृपतिर्दिव्यमादाय १.१३.६६
ततस्तु पृथिवीपालः पालयन १.१३.६५
ततस्तु मूलमासाद्य ६.४.२३
ततस्तु वैश्वदेवाख्यं कुर्यात् ३.१५.५०
ततस्तूत्प्लुत्य वेगेन ५.२०.४०
ततस्ते जगृहुर्दैत्या १.६.१०८
ततस्ते तत्पितुः श्रुत्वा १.१४.१२
ततस्तेनापि भगवता ४.४.२२
ततस्ते पापकर्माणो ५.३८.१४
ततस्ते पुनरप्यूचुः ४.२०.१६
ततस्ते ब्राह्मणाश्शंतनु- ४.२०.२७
ततस्ते मुनयः सर्वे कोपामर्ष १.१३.२७
ततस्ते यादवास्सर्वे ५.३१.१३
ततस्ते यादवास्सर्वे- ५.३७.३८
ततस्ते यौवनोन्मत्ता ५.३७.७
ततस्ते सत्वरा दैत्या १.१६.५५
ततस्तैश्शतो दैत्यैः १.१७.३४
ततस्तौ जातहर्षौ तु ५.६.२
ततस्त्रितयमप्येतन्मम ६.२.३६
ततस्त्रिपादस्त्रिशिरा ज्वरो ५.३३.१४
ततस्त्वस्पष्टमूर्त्तिधरं ४.१३.१३
ततस्त्वांदोलिकाभिश्च ५.६.८
ततस्त्वां शतदक्छक्तः ५.१.८१
ततः स्नात्वा यथान्याय- ६.२.६
ततः स्फुरत्कान्तिमती १.६.१००
ततः स्मयित्वा स बलो ५.३६.१६
ततः स्ववासिनीं दुःखीं ३.११.७१
ततः स्वस्थमनस्कास्ते १.६ ६६
ततः स्वोदरवस्त्रानिगोपित ४.१३.१४५
ततस्स ऋच उद्धृत्य ३.४.१३
ततस्सकलचित्तज्ञा गौरी ५.३२.१२
ततस्सत्यजित् ४.२३.१०
ततस्स भगवान् किंचिद- ४.१.८०
ततस्स भगवान्विष्णु- ६.३.१७
ततस्स मंत्रिभिस्सार्द्धं- ६.६.२६
ततस्समस्तगोपानां ५.१५.१६
ततस्समस्तदेवानां ५.३०.५३
ततस्समस्तसैन्येन ५.३३.२१
ततस्संपूज्य ते व्यासं ६.२.३८
ततस्स युद्धयमानस्तु सह ५.३३.१६
ततस्सर्वं यथावृत्तं धर्म- ६.६.३३
ततस्सवर्णा धर्मा ये ३.१३.२२
ततस्यैवानरौऽभ्येत्य ५.३६.१३
ततस्सा दिव्यया दृष्ट्या ३.१८.६५
ततस्ससाध्वसो विप्रस्तां १.१५.३१
ततस्सा पितरं तन्वी ३.१८.८८
ततस्सा ब्राह्मणी बहु ४.४.६१
ततस्सुदुःखितो जिष्णु ५.३८.२६
ततस्सौवीरराजस्य २.१३.५१
ततस्स्नात वै कांतिर- ५.२५.१५
ततस्स्ववर्णधर्मेण वृत्त्यर्थं ३.११.२३
ततास्तानपेतधर्माचार ४.६.२१
ततोऽखिलजगत्पद्मे बोधाय ५.३.२
ततो गजकुलप्रख्यास्ती- ६.३.३१
ततो गरुडमारुह्य ५.३३.१२
ततो गावो निराबाधा- ५.८.१३
ततो गुरुगृहे बालः स १.१७.५४
ततो गृहाऽर्चनं ३.११.४१
ततो गोदोहमात्रं वै कालं ३.११.५८
ततो गोपाश्च गोप्यश्च ५.२४.६
ततो गोप्यश्च गोपाश्च ५.१६.१७
ततोग्नीन्भगवान्पंच ५.३३.२०
ततो ग्रहगणस्सम्यक- ५.२.४
ततो जहास स्वनवत्कलिंग ५.२८.१५
ततो ज्वालाकरालास्या ५.३४.३३
ततोत्र मत्सुतो व्यासो ३.४.२
ततो दग्ध्वा जगत्सर्वं ६.३.३०
ततो ददर्श-कृष्णोऽपि ५.३०.३०
ततो दद्युरायातं ५.१३.४३
ततो दर्गाणि ताश्चक्रुर्धान्वं १.६.१८
ततो दशसहस्राणि ५.२८.१४
ततो दिगंबरोमुंडो ३.१८.२
ततो दिशो नभश्चैव ५.३०.५७
ततो ढढसेनः ४.२३.७
ततो देमामुदा युक्ता १.६.११२
ततो देवासुरपितॄन १.५.३०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ततो दैत्या दानवाश्च १.१६.६२
ततो दैवासुरं युद्धं ३.१८.३४
ततो धन्वन्तरिर्देवः १.६.६८
ततो धृते महाशैले ५.११.२३
ततो ननाश त्वरिता १.१३.७०
ततो नंदी ४.२४.७
ततोऽनंतरसंस्कारसंस्कृतो ३.१०.१२
ततोऽनवरतेन भक्ष्य ४.२.१००
ततो नहुषवंशं प्रवक्ष्यामि ४.६.२८
ततो नादानतीवोग्राज- १.१२.२५
ततो नानाविधान्नादान् १.१२.२८
ततो निजक्रियासूति- ५.२३.४५
ततो निरीक्ष्य गोविंदो ५.३०.५५
ततोनिरुद्धमादाय कृत- ५.२८.२८
ततोऽनिरुद्धमारोप्य ५.३३.५२
ततो निर्दग्धवृक्षांबु- ६.३.२३
ततो निर्भर्त्स्य कौंतेय ५.३८.१६
ततो निर्यातयामासुः ५.३५.३५
ततोन्नं भृष्टमत्यर्थं- ३.१५.२६
ततोन्यदन्नमादाय ३.११.५०
ततोन्यं स तदा दध्यौ १.५.१५
ततोन्यानि ददौ तस्मै १.८.५
ततोऽपरश्शतानीकः ४.२१.१४
ततोऽपरेमहावीर्या १.२१.१०
ततो बलः समुत्थाय ५.२८.२३
ततो बलेन कोपेन ५.३६.१६
ततो बलेन महता ५.३४.१५
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा ५.३.२४
ततो ब्रह्मात्मसंभूतं १.७.१६
ततो ब्रह्मा हरेर्दिव्यं ५.१.५४
ततो भगवता तस्य १ १६.१६
ततोभिध्यायतस्तस्य १.७.१
ततो भूतान्युनमेषनिमेषं ४.५.१६
ततो मनुष्याः पशवो १.२३.५६
ततो महानंदी ४.२४.१८
ततो मांधातृनामा ४.२.६१
ततो मैत्रेय तन्मार्ग- ३.१८.३६
ततो यथाभिलाषिता १.१२.८६
ततो यष्टिप्रहरणादस्य ५.३८.१८
ततो यान्यल्पसाराणि ६.३.१५
ततो राजा हतां श्रुत्वा ६.६.१४
ततो राज्यद्युति प्राप्य १.२०.३३
ततो रात्रिः क्षयं याति २.८.३०
ततोर्कशतसंघाततेजसा ५.३३.३५
ततोर्ध्वमादाय तदा ५.३७.५६
ततोर्जुनः प्रेतकार्यं कृत्वा ५.३८.५
ततोर्जुनो धनुर्दिव्यं ५.३८.२१
ततोऽर्किस्रोतसां सर्गः १.५.२३
ततो लोभस्समभवत्पार्थे- ५.३८.१३
ततोऽवाप तया सार्द्धं ३.१८.६४
ततो वायुर्विकुर्वाणो १.२.४०
ततो विज्ञातसद्भावस्स ५.१८.४७
ततो विदारिता पृथ्वी ५.३५.२१
ततो विध्वंसयामास ५.३६.५
ततो विलोक्य तं १.१६.१४
ततो विवस्वानाख्यातां ३.२.६
ततो वृकस्य बाहुः ४.३.२६
ततो व्यासो भरद्वाजो ३.३.१६
ततोस्य वितथे पुत्रजन्मनि- ४.१६.१६
ततोऽहं रक्षसां सत्रं १.१.१४
ततोऽहं संभविष्यामि ५.१.७७
ततो हर्षसमाविष्टौ ४.२७.३१
ततो हाहाकृतं सर्वं- ५.२०.६१
ततो हाहाकृतं सर्वं ५.३०.६८
ततो हाहाकृतं सर्वं ५.२८.२६
ततो हाहाकृतः सर्वो ५.६.३
ततो हाहाकृते लोके ५.३४.२५
तत्कथमस्मिन्नपक्रांते ४.१३.१२८
तत्कथ्यतां महाभाग २.१६.६
तत्कर्मकर्तृत्वं च ४.५.८
तत्कर्म यन्न बन्धाय स १.१६.४१
तत्किमेतेन मथुरां ५.१६.८
तत्क्रमेण विवृद्धं सज्जल १.२.५५
तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण १.१५.१२
तत्तत्पात्रमुपादाय तत्त- १.१३.६१
तत्तनयःशशिबिंदुः ४.१२.३
तत्तनयःसुदासः ४.४.३६
तत्तनयो महिष्यमान् ४.११.६
तत्तस्य हृदयं प्राप्य १.१८.३५
तत्तु तालवनं दिव्यं ५.८.२
तत्तु तालवन प्रक्वफल ५.८.३
तत्त्वया नात्र कर्त्तव्यं १.११.१८
तत्त्वयानात्र कर्त्तव्यः ५.३८.८५
तत्पित्रा तु वसिष्ठवचनात ४.१.१६
तत्पुत्रः काकवर्णो ४.२४.१०
तत्पुत्रश्च ऋतुपर्णः ४.४.३७
तत्पुत्रश्च सुमित्रः ४.२२.१०
तत्पुत्रः सजयः तस्यापि ४.६.२६
तत्पुत्रो जनकः ५.२४.५
तत्पुत्रो विधिसार. ४.२४.१३
तत्प्रभया चोर्वशी ४.६.५६
तत्प्रभावच्च सकलस्यैव ४.१३.२६
तत्प्रभावाद्त्युाकृष्ट ४.६.८
तत्प्रमाणं चांगुलैः कुर्वन् ४.६.८६
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतो- २.४.४५
तत्प्रमाणैः शतैः सध्या १.३.१३
तत्प्रसादविवर्द्धमानोरु- ४.१५.३१
तत्प्रसादितश्च तन्मात्रे ४.७.१८
तत्प्रसीदाखिलजगन्माया ५.३०.२१
तत्प्रसीदाभयं दत्तं ५.३३.४३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तत्र कतिपयदिनाभ्यंतरे ४.३.३५
तत्र च कुमारे जज्ञे ४.५.२१
तत्र च सिंहाद्वधमवाप ४.१३.३१
तत्र च हरिण्यकशिपो ४.१५.५
तत्र जागतमात्र एव ४.१३.१३०
तत्र चाऽशेषशिल्प कल्प ४.२.९७
तत्र चोत्सृष्टदेहोसौ जज्ञे २.१३.३६
तत्र चोपविष्टेष्वखिलेषु ४.१३.१३८
तत्र ज्ञाननिरोधेन १.२२ ५२
तत्र तावदहं ते ४.१.९
तत्र ते वासिनः सिद्धा २.८.९१
तत्र त्वखिलानामेव ४.१५.११
तत्र पनृत्ताप्सरसि १,१७.९
तत्र पुण्या जनपदाश्चातु २.४.६४
तत्र पूज्यपदार्थोक्ति ६.५.७७
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च १.१५.१३०
तत्राग्नि निर्मथ्याग्नि ४.६.९१
तत्रानेकप्रकाराणि युद्धानि ५.१६.२६
तत्रापि दृष्टवा तं प्राह ३.१८.७४
तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः २.४.४९
तत्रापि पर्वताः सप्त २.४.२५
तत्रापि विष्णुर्भगवान २.४.५६
तत्रापि श्वपचादिभ्यस्त- ३.११.१०६
तत्राप्यनुदिनं वैखानस ४.२.१३०
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः ३.१४.२६
तत्राप्यासन्नदूरत्वाद १.२२.५७
तत्रार्चिते कृते होमे ५.१०.४०
तत्राल्पेनैव यत्नेन ६.१.६०
तत्राव्यक्तस्वरूपोऽसौ १.२.५६
तत्राशक्तस्य मे दोषो ६.७.४
तत्रसते महात्मान ऋषयो २.८.८६
तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा १.१५.५३
तत्रैकांतमतिर्भूत्वा ६.७.१०४
तत्रैव चेद्भाद्रपदानुपूर्वाः ३.१४.१७
तत्रैवावस्थिता देवमेकाग्र १.१४.२०
तत्रैशं तव यत्पूर्वं ३.१७.१६
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त २.४.६१
तत्संगात्तस्य तामृद्धि १.१२.८५
तत्सर्वं विस्तराच्छ्रुत्वा ५.१८.७
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो न ६.२.१३
तत्ससर्ज तदा ब्रह्मा १.५.६०
तत्सांप्रतममी दैत्याः ५.१.२२
तत्स्मर्थतामभेयात्मं- ५.९.३३
तथा कर्मस्वनेकेषु देवाद्या २.७.३९
तथाकेर्तुरथस्याश्वा २.१२.२३
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठां- ६.५.४
तथा च कृतवंतस्ते ५.१०.४४
तथा चानेकरूपस्य यस्य ५.१.२१
तथा चाहं करिष्यामि ते १.९.८१
तथा चोप पुराणानि ३.६.२४
तया तथैन बालं ते १.१७.५०
तथातिव्ययशोलैश्च ३.१२.७
तथात्मा प्रकृतेस्संगादहं- ६.७.२४
तथा त्वमापि धर्मज्ञ २.१६.२१
तथा देवलकश्चैव श्राद्धे ३.१५.८
तथान्ये च महावीर्या ५.१. २५
तथान्यैर्जन्तुभिर्भूप शिबि २.१३.७४
तथापि कच्चिदालापामिहा- ५.२४.१७
तथापि केन वा जन्मभूविर्नं ४.२.१०५
तथा खलु दुष्टानां ५.४.१०
तथापि तुभ्यं देवेश १.१२.७८
तथापि दुःखं न भवान् १.११.२२
तथापि यत्नाद्भर्त्ता ५.३२.२९
तथाऽपि यो मनुष्याणां ५.२२.१६
तथा पूयवहः पापो २.६.४
तथाप्यज्ञे जगत्स्वामिन्दंडं ५.७.७५
तथाप्यरातिविध्वंस ३.१७.१३
तथाभिध्यायतस्तस्य १.५.१६
तथा माता महश्राद्धं ३.१५.१६
तथामावसोर्भीमनामा ४.७.२
तथा संख्या जगद्धात्री ५.२.१३
तथाहि सुमहत्तेजो नालं ५.२३.२९
तथा हिरण्यरोमाणं १.२२.१४
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः ३.१५.४६
तथेति चोक्त्वा धरणीं ५.२९.३०
तथेति तद्गुरुवचनमिनंद्य ४.३.४६
तथेहि तानाह नृपान्रुक्मौ ५.२८.१२
तथेत्याह ततः कंसो ५.१.११
तथेत्युक्तस्ततस्नातस्त्वांचां ५.१८.३५
तथेत्युक्ते अल्पैरहोभि ४.४.५
तथेत्युक्ते चाक्रूरस्तन् ४.१३.९०
तथेत्युक्त्वा च देवेंद्र- ५ ३१.९
तथेत्युक्त्वा च राजानं ५.१५.२४
तथेत्युक्त्वा तु सोप्येन १.१९.२२
तथेत्युक्त्वा निदाघेन २.१५.३६
तथेत्युक्त्वा बलदेवो ४.१३.९७
तथेव ग्रहस्थानं प्रमाणानि २.७.२
तथैव योषितां तासां ५.३६.१४
तथैवाल्कनन्दापि २.२.३६
तथोक्तोसौ द्विधा स्त्रीत्वं १.७.१४
तथोपमद्गुः ४.१४.८
तदंभसा च संस्पृष्टेऽस्थि ४.४.२९
तदग्निमालाजटिलज्वालो- ५.३४.३७
तदतीतं जगन्नाथ वर्षाणा- ५.३७.२०
तदतीव महापुण्यं ५.३८.११
तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं २.७.२६
तदनन्तर प्रतिपाल्यता ४.५.४
तदनन्तरे च भवता यदेत २.१४.८
तदनंतरे स्थिता देवा ५.२.१७
तदनेवैव वेदानां ३.४.४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तदन्वयाश्च क्षत्रियाः ४.१.१७
तदन्वयाश्च क्षत्रियाः ४.२.२
तदंशभूतस्सर्वेषां समूहो ४.१.१६
तदपक्रांतिदिनारभ्य ४.१३.१२
तदप्यंबुनिधौ क्षिप्तं मत्स्यो ५.३७.१४
तदयमत्रानीयतामलमति ४.१३.१२६
तदर्थमनतीर्णोऽसौ ५.३८.६०
तदलं परितापेन नूनं ५.४.१६
तदलं यदुलोकोयं ४.१३.१५८
तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण ५.३०.४४
तदलंपरिजातेन परस्वेन ५.३०.७६
तदलमनेन जीवता ४.१३.६६
तदलमेतेन तु तस्मै ४.२०.२१
तदवगमार्त्किमेतत् ४.२.६५
तदस्माकं प्रसीदेश १.१२.३७
तदस्य त्रिनिधस्याऽपि ६.५.५८
तदस्य नागराजस्य कर्त्तव्यो ५.७.८
तदस्य वंशस्यानुपूर्वीमशेष- ४.१.४
तदहं तत्र तदाहरणाय ४.६.८४
तदहं श्रोतुमिच्छामि ३.८.२०
तदहमिच्छामि सकललोक ४.५.१८
तदाकर्ण्य तं च भगवानाह ४.४.२८
तदाकर्ण्य भगवते ४.३.७
तदाकर्ण्य राजा मां नगं ४.६.५४
तदाख्यातमेवैतत् स च ४.६.३४
तदागच्छत गच्छामः ५.१.३२
तदा तुल्यमहोरात्रं करोति २. ८.७५
तदाधारं जगच्चेदं २.६.७
तरा निष्कंटकं मद्वधैषिणां ५.१५.२१
तदाप्नोत्मखिलं सम्यग- ६.८.३२
तदा प्रवृत्तश्च कलिः ४.२४.१०७
तदार्त्तरवश्रवणानंतरं ४.१३.४५
तदाश्रममुपगताश्च ४.२०.२४
तदा हि दह्यते सर्वं १.३.२३
तदिदं ते मनो दिष्ट्या ६.७.१०
तदिदं स्यमतंकरत्नं ४.१३.१४४
तदियं त्वदीयापहासना ४.१३.७३
तदीक्षणाय स्वाख्याश्चक्षु ६.६.३
तदुग्रसेनो मुसलमयश्चूर्ण- ५.३७.१२
तदुत्तिष्ठारुह्यतां रथः ४.१३.८०
तदुपभोगातिखेदाच्च ४.२०.३७
तदुभयविनाशात्तनमणि ४.१३.७६
तदेकांवयवं देवं चेतसा हि ६.७.६०
तदेवं नातिदूरस्थं कदंब- ५.७.१०
ददेतं सुमहाभारमवर्तीय ५.३७.२७
तदेतक्षरं नित्यं जगत् १.२२.६०
तदेतत्कथितं बीजमविद्याया ६.७.२५
तदेतत्कथ्यतां सर्वं १.१६.१६
तदेतत्परमं धाम तदेतत्परमं ५.१७.२६
तदेतत्समुदूहामीति ४.१२.२०
तदेततवगम्याहमसारं १.१६.४२
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण २.१६.१८
तदेतद्भवता ज्ञात्वा २.१५.३१
तदेतद्वोमयाख्यातं यदि १.१७.७७
तदेनं विस्रब्धा पश्यते ४.१३.२३
तदेभिरलमत्यर्थं दुष्टारम्भो १.१६.३६
तदेनमेवाहमग्निरूपमादाय ४.६.८७
तदेव प्रीयते भूत्वा २.६.४८
तदेव भगवद्वाक्यं स्वरूपं ६.५.६६
तदेव मति दुःखानामा- १.१७.७०
तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ता १.२.१४
तदेवाफलदं कर्म परमार्थो २.१४.२५
तदेष तोयमध्येतु समाक्रांतो १.१६.६१
तदैव विषुवांख्योऽयं २.८.७८
तद्गच्छत न भीः कार्याः ३.१७.४४
तद्गच्छ धर्मराजाय ५.३८.६०
तद्गच्छ बल मा वा त्वं ५.३५.१५
तद्गच्छ श्रेयसे सर्वं ६.७.१०१
तद्दर्शनाच्च तस्याम् ४.१२.१८
तद्धनुस्तानि शस्त्राणि स ५.३८.३०
तद्बांधवाश्च तत्काल ४.१३.४६
तद्ब्रह्म तत्पर धाम २.७.४१
तद्ब्रह्म परमं धाम परमात्मा ६.४.३८
तदब्रह्म तत्परं धाम ६.५.६८
तद्ब्रह्म परमं नित्यमजम १.२.१३
तद्ब्रह्म परमं योगी यतो १.२२.५४
तद्भर्तृषु तथा तासु ५.१३.६१
तद्भवानेव धारयितुं ४.१३.१५६
तद्भस्मस्पर्शसंभूततापः ५.३३.१५
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ ६.७.६५
तद्भूरिभार पीडार्त्ता न ५.१.२७
तद्यथा सकलजगतामादिरना ४.१.५
तद्ये यशस्विनः केचित्पृथिव्यां ५.४.११
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य ६.७.७३
तद्रूपप्रत्यया चैका ६.७.६१
तद्रूपमास्थाय सृजत्य ४.१.८६
तद्वद्धारीतकेभ्यश्च ३.११.८५
तद्वृष्टिजनितं सस्यं ५.१०.२०
तनया भद्रविदाद्या ५.३२.३
तन्तत्तवेदिनो भूत्वा १.१८.२३
तन्नादश्रुतिसंत्रस्ता ५.५.११
तन्नामसंततिसंज्ञाश्च ४.१८.१४
तन्निबोध यथा सर्गे १.३.३
तन्नूनमस्य सकाशे ४.१३.१३४
तन्मम प्रीतये पुत्राः १.१४.११
तन्मह्यं प्रणताय त्वं २.१४.११
तन्माता च विश्वामित्रं ४.७.३३
तन्मात्राणां द्वितीयश्च १.५.२०
तपश्च रत्सु पृथिवीं १.१५.१
तपसस्तत्फलं प्राप्तं १.१२.७५

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तपसा कर्षितोत्यर्थं कृशो २.१.३१
तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च ६.२.१६
तपस्तप्स्यौ मधुमाधवौ च २.८.८१
तपस्तप्यन्ति मुनयो जह्नते २.३.२०
तपस्यभिरतान्सोथ ३.१८.१
तपस्विव्यसनार्थाय ५.२९.४
तपस्वी सुतपाश्चैव ३.२.३५
तपांसि मम नष्टानि हतं १.१५.३६
तप्तं तपो यैः पुरुषप्रवीरै ४.२४.१४४
तमतीव महारौद्रं ५.७.५
तमप्यसाधकं मत्वा १.५.१२
तमप्याज्ञाप्य दृष्टवा च ५.२०.२४
तमापतंतमालोक्य ६.६.२१
तमालोक्य सर्वयादवानां ४.१३.१४९
तमालोक्यातीव बलभद्रो ४.१३.१५०
तमाह रामं गोविंदस्मित ५.९.२२
तमाह वसिष्ठोर्हमिद्रेण ४.५.३
तमुपायमशेषात्मन्नस्माकं ३.१७.४०
तमूचुर्मंत्रिणो राज्यमशेषं ६.६.४५
तमूचुमंत्रिणो वध्यो ६.६.२७
तमूचुस्सकलात देवाः ३.१७.३६
तमूचुस्संशयं प्रष्टुं भवंतं ६.२.११
तमूह्यमानं वेगेन २.१३.१६
तमोद्रेकी च कल्पान्ते १.२.६३
तमोमोही महामोहस्तामिस्रो १.५.५
तया च रमतस्तस्य १.१५.२३
तया चाधिष्ठितः सोपि २.११.१५
तया चैवमुक्तः परितुष्टांतः ४.१३.७४
तया जघान तं दैत्यं ५.२७.२०
तया तिरोहितत्वाच्च ६.७.६३
तया विलोकिता देवा हरि १.९.१०६
तयापि च सर्वमेतत्तत् ४.२.१०९
तया सह च चावनिपति ४.६.४८
तयैव देव्या शैव्यया ४.१२.२२
तयेवमुक्तः स मुनिस्तस्या १.१५.१५
तयैवमुक्तो देवेशो हृषीकेश १.१५.६७
तयैवं स्मारिते तस्मिन्पूर्व- ३.१८.७१
तयोरुत्तानपादस्य १.११.२
तयोर्विहरतोरेवं रामकेशव ५.१०.१
तयोश्च तमतिभीषणं ४.४.६०
तयोश्च परस्पर मुद्धता- ४.१३.४६
तयोश्चायं श्लोको ४.१३.४
तयोश्छिद्रातरप्रेप्सुरविष- ५.९.११
तयोः सैव पृथग्भाव- २.७..३०
तरत्यवि तां: ५.१७.१४
तरुवल्कलपर्ण चीर- ४.२४.९६
तल्लिप्सुरसुरस्तत्रह्यु भयो ५.९.९
तवद्रूपधारिणश्चान्तः १.१२.५९
तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ ५.७.६१
तवोपदेशदानाय पूर्वंशु २.१६.१७
तष्वेहं मित्रभावेन समः १.१८.४३
तस्माच्च क्षेमकः ४.२१.१६
तस्माच्च खट्वांगः ४.४.७६
तस्माच्च महामनाः ४.१८.७
तस्माच्चरेत वै योगी २.१३.४३
तस्माच्च सूक्ष्मादि १.१९.७५
तस्माच्चोदयनः ४.२१.१५
तस्माच्चोदयनः ४.२४.१६
तस्माच्छृणुष्व राजेंद्र ३.११.७५
तस्माच्छ्रेयांस्यशेषाणि २.१४.२८
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः ६.५.६०
तस्मात्तु पुरुषाद्देवी शतरूपा १.७.१८
तस्मात्ते दुःखबहुला १.५.१८
तस्मात्त्वयां नरश्रेष्ठ ५.३८.८९
तस्मात्परित्यजैनां त्वं १.१८.१३
तस्माप्परिश्रिते कुर्याच्छ्राद्धं ३.१६.१४
तस्मात्पाषंडिभिः पापै- ३.१८.९७
तस्मात्पुलोमापिहि ४.२४.४९
तस्मात्प्रजा विवृद्ध्यर्थं १.१४.१५
तस्मात्प्रजाहितार्थाय मम १.१३.८०
तस्मात्प्रथममत्रोक्तं ३.१५.१२
तस्मात्प्रवृषि राजानुः ५.१०.२४
तस्मात्प्रातस्तनात्कालात्रि २.८.६२
तस्मात्यार्थं न संताप- ५.३८.६३
तस्मात्सत्यं वदेत्प्राज्ञो ३.१२.४३
तस्मात्सदाचारवता ३.८.११
तस्मात्समस्तशक्ति- ६.७.७५
तस्मात्सहदेवः ४.१९.८४
तस्मात्ससहदेवः - ४.२२.४
तस्मात्सार्वभौमःसार्वभौमा ४.२०.४
तस्मात्सुज्येष्ठस्ततो ४.२४.३५
तस्मात्सुबलः ३.२३.८
तस्मात्स्वशक्त्या राजेंद्र ३.११.१०९
तस्मादतिथिपूजायां ३.११.७०
तस्मादनुदिते सूर्य्ये ३.११.१०३
तस्मादपि नंदिवर्द्धनः ४.२४.१७
तस्मादपि महातापतप्ता ६.३.२९
तस्मादपि शांतिः शांतेः ४.१९.५७
तस्मादपि संजयः ४.१४.३
तस्मादप्यधिसीमकृष्णः ४.२१.६
तस्मादभ्यर्चयेत्प्राप्तं ३.१५.२५
तस्मादर्भकः ४.२४.१५
तस्मादसमंजसादंशु ४.४.७
तस्मादहं भक्तिविनम्र- ५.१७.३३
तस्मादहर्निशं विष्णु २.६.४५
तस्मादुत्तरसंज्ञायाः ३.१३.४१
तस्मादुरुक्षयस्तस्यापि ४.२२.३
तस्मादुशना यो वाजि- ४.१२.८
तस्मादुशीनदतितीक्षु ४.१८.८
तस्मादेतान्नरो नग्नां- ३.१८.५१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ४.१०.२६
तस्मादगोवर्द्धनश्शैलो ५.१०.३८
तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै २.८.२०
तस्माद्दीर्घेण कालेन २.८.३६
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति २.६.४६
तस्माद्दुर्गं करिष्यामि ५.२३.११
तस्माद्देवक्षत्रः तस्यापि ४.१२.४२
तस्माद्देव भूतिः ४.२४.३६
तस्माद्देवातिथिः ४.२०.५
तस्माद्धारीतः यतोगिरसो ४.३.३
तस्माद्धिरण्यनाभः यो ४.४.१०७
तस्माद्वालेषु च परो ५.४.१३
तस्माद् बाल्ये विवेकात्मा १.१७.७६
तस्माद् भद्र श्रेण्यस्ततो ४.११.१०
तस्माद्भवद्भिस्सर्वैस्तु ५.३७.६०
तस्माद्यतेत पुण्येषु य १.१६.४६
तस्माद्यदद्य स्तोत्रेण १.१३.५८
तस्माद्विश्वजित् ४.२३.११
तस्माद्वृष्णिमोस्त - ४.२१.१२
तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति २.१२.४३
तस्मान्नैवं हनिष्यामि ६.६.३१
तस्मान्नोल्लघनं कार्यं २.८.५७
तस्मान्महाशालः ४.१८.६
तस्मान्माध्याह्निकालाद्- २.८.६३
तस्मान्मुद्गलसूजयवृहृदि- ४.१६.५६
तस्मिन्काले यशोदापि ५.३.२०
तस्मिन्काले समभ्यर्च्य ६.८.३६
तस्मिन् जाते तु भूतानि १.१३.४१
तस्मिन्धर्मपरं नित्यं १.६.१३
तस्मिन्नशेषौजसि ४.२.१२७
तस्मिन्नेव महायज्ञै १.१३.५२
तस्मिन्प्रसन्ने किमि- १.१७.६१
तस्मिनरासभर्देतेये सानुगे ५.६.१
तस्मिन्वसन्ति मनुजाः २.४.३७
तस्मिश्च विद्रतेतित्रास ४.१२.१७
तस्मिस्तस्मिस्तु १.२.४४
तस्मै चापुत्राय पृथामात्मजा४.१४.३३
तस्मै त्वमेनां तनयां ४.१.६२
तस्य च देवभागदेव ४.१४.३०
तस्य च धन्वंतरे ४.८.११
तस्य च धारणशेकलेना- ४.१३.१४२
तस्य च नंदिवर्द्धनः ४.२४.६
तस्य चंदस्य च बृहस्पते ४.६.१२
तस्य च पुत्रः क्षेमधर्मा ४.२४.११
तस्य च पुत्रशतप्रधाना ४.११.२१
तस्य च पुत्रैरधिष्ठित- ४.४.१७
तस्य च वत्सस्य ४.८.१६
तस्य च विदर्भ इति ४.१२.३५
तस्य च शतसहस्रं ४.१२.४
तस्य च शंतनो राष्ट्रे ४.२०.१४
तस्य च शितपुर्नाम ४.१२.६
तस्य च श्लोकोऽद्यापि ४.११.१५
तस्य च सत्राजितो ४.१३.११
तस्य च हर्यधनः ४.६.२७
तस्य च हस्तः पुत्रोऽभवत ४.१.१६
तस्य चापुत्रस्याति - ४.२.४६
तस्य चालंवनवतः स्थूल- ६.७.४२
तस्य तच्चेतसो देवः १.२०.१४
तस्य तद्भावनायोगात् १.२०.३
तस्य तस्मिन्मृगे २.१३.२२
तस्य त्रय्यारुणिः ४.१६.२५
तस्यदर्पबलं भक्त्वा ५.१४.१२
तस्य परावृतो रुक्मेषु ४.१२.११
तस्य पादप्रहारेण शकटं ५.६.२
तस्य पुत्र शतप्रधाना ४.२.१२
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते २.१.१६
तस्य पुत्रार्थं यजनभुवं ४.५.२८
तस्य पुत्रो भूमित्रस्त ४.२४.४०
तस्य पुत्रो महाभागः १.१७.१०
तस्य पुत्रो महावीर्यो २.१.३६
तस्य प्रभावमतुलं विष्णो १.१६.५
तस्य वृहद्बलः योर्जुनः ४.४.११२
तस्य मन्वंतरं ह्येतत् ३.२.१४
तस्य महापद्मस्यानुपृथिवीं ४.२४.२४
तस्य मायावती नाम ५.२७.७
तस्य रेवतीनाम कन्याभवत् ४.१.६६
तस्य वाचं नदी सा तु ५.२५.६
तस्य वीर्यं प्रभावश्च २.५.२१
तस्य वै जातमात्रस्य १.१३.५१
तस्य शापभयाद्भीता १.१५.२२
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः ३.४.२०
तस्य शिष्यास्तु ये पंच ३.४.२२
तस्य शिष्यो निदाघोभूत्- २.१५.४
तस्य संवरणः ४.१६.७५
तस्य संस्पर्शनिर्धूतपाप- २.६.१३
तस्य स्वरूपमत्युग्रं तु ६.३.१३
तस्य हेषितशब्देन गोपाला ५.१६.३
तस्य हैहयहैहयवेणुं ४.११.७
तस्य ह्येवंविधाः प्रभावाः ४.१३.१३५
तस्यापि विदूरथः ४.२०.३
तस्यामनिरुद्धो जज्ञे ४.१५.३६
तस्यां च दंतवक्रो ४..१४.४०
तस्यां च धर्मानिलेंद्रेरे ४.१४.३५
तस्यां च नासत्यद्रसाभ्यां ४.१४.३८
तस्यां च पंच पुत्रानुत् ४.८.२
तस्यां च मध्यरात्रौ ४.२.५०
तस्यां च शिशुपाल- ४.१४.४५
तस्यां च संतदनादयः ४.१४.४२
तस्यां चाशेषक्षत्रहतारं ४.७.३६
तस्यां चाऽसौक्रथकैशिक ४.१२.३७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीविष्णुमहापुराणम् :: श्लोकानुक्रमणी

तस्यां चासौ दशपुत्रान ४.१४.२७
तस्यां जज्ञे च प्रद्युम्नो ५.२६.१२
तस्यां तिथावुषास्वप्ने ५.३२.१५
तस्यांशुमतो दिलीपः. ४.४.३४
तस्याकाशे नीयमानस्योर्वशी ४.६.५२
तस्यात्मजः पशुश्रुकस्त- ४.४.१११
तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येक- २.१४.३१
तस्यानुबृहद्रथनामा ४.२४.३१
तस्यापि कृतवर्मशतधनुः ४.१४.२४
तस्यापि क्षतौजाः ४.२४.१२
तस्यापि क्षेम्यस्ततश्च ४.२३.६
तस्यापि देवापिशंतनु ४.२०.९
तस्यापि धृतव्रतः ४.१८.२५
तस्यापि धृतिभांस्त- ४.१९.४९
तस्यापि पुत्रः शांतकर्णि ४.२४.४५
तस्यापि पुत्रो बिंदुसारो ४.२४.२९
तस्यापि बलाकनामापुत्रो ४.२४.३
तस्यापि भगवान्बजनामो ४.४.८७
तस्यापि मेधातिथि ४.१९.६
तस्यापि रिपुंजयः ४.२३.१२
तस्यापि रुक्मकवचस्ततः ४.१२.१०
तस्यापि रुक्मिणः पौत्रीं ५.२८.८
तस्यापि वृष्णिप्रमुखं ४.११.२७
तस्यापि शतध्वजः ४.५.३१
तस्यापि शांतकीर्णस्ततः ४.२४.४८
तस्यापि सत्यकः सत्यकात ४.१४.२
तस्यापि हेमः हेमस्यापि ४.१८.१२
तस्याप्यजकस्ततौ ४.७.८
तस्याप्यध्ययन यज्ञो दानं ३.८.३१
तस्याप्यपह्रियमाणस्या ४.६.५६
तस्याप्यर्कस्य ४.८.१८
तस्याप्यशोकवर्द्धनस्तत ४.२४.३०
तस्याप्यष्टौ सुताः- ४.२४.२३
तस्याप्यायुर्धीमान ४.७.१
तस्याप्याहुकः आहुकी ४.१४.१५
तस्याप्युत्कलगयविनतास्त्रयः ४.१.१४
तस्याप्युष्णः पुत्रो भविता ४.२१.९
तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक् १.५.९
तस्याभिमानमूर्द्धि च- १.१२.९८
तस्यामयमक्रूरः ४.१३.१२६
तस्यामस्यवज्रो जज्ञे ४.१५.४१
तस्यामस्याभवत्पुत्रो ५.२८.७
तस्यायमद्यापि ज्यामघस्य ४.१२.१२
तस्यार्जने महाक्लेशः ६.२.२६
तस्या विवाहे रामाद्या ५.२८.९
तस्याश्च सपत्नी माद्री ४.१४.३७
तस्याश्च सपत्न्या ४.३.२७
तस्याश्चातिमहाभीमं ५.७.३
तस्याश्चैवान्तर प्रेप्सुरति १.२१.३६
तस्यास्समन्ततश्चाष्टौ २.२.३२
तस्यैवंगुणमिथुनादुत्पत्ति ४.१३.१२७
तस्यैतदपरं बाल येनाहं ॥ १.१२.८८
तश्यैतां दानवाश्चेष्टां १.१८.१
तस्यैव कल्पनाहीनं ६.७.९२
तस्यैव दक्षिणं हस्तं १.१३.३८
तस्यैव योनु गुण ६.८.६१
तस्योत्संगे घनश्याममाता- ५.१८.३९
तस्योदावसुः पुत्रोऽभवतं ४.५.२४
तस्योपरि जलौघस्य महती १.४.४६
तस्यौर्वो जातकर्मादि ४.३.३६
तां च गांदिनो कायां ४.१३.१२५
तां च पांडुरुवाह ४.१४.३४
तां च भार्गवः ऋचीको ४.७.१३
तां चाक्रूरकृतवर्म ४.१३.६५
तां चांतः प्रसवामवलोक्य ४.६.२०
तां चापश्यन् व्यपगतांवर ४.६.६२
तां तुष्टुवुर्मुदा युक्ताः १.९.१०१
तां पिता दातुकामोभूद्वराय ३.१८.६४
तां प्रलापवतीमेवं वाष्पा १.१२.२२
तांरेवती रैवत भूयकन्या ४.१.९६
ताः कन्यास्तांस्तथा - ५.२९.३३
ताञ्चिच्छेद हरिः पाशान् ५.२९.१७
तात यद्येकैकां गां दिने- ४.१३.१२२
तातातिरमणीयः प्रासादो ४.२.१०४
तातैष वह्निः पवनेरितोपि १.१७.४७
तानि च तदपत्यानि ४.२४.१०१
तानेवाहं न पश्यामि १.१९.३६
तान्दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ता १.१५.३
तान्दृष्ट्वा नारदो विप्र १.१५.९१
तान्दृष्ट्वां यादवानाह ५.३७.३०
तान्निवार्य बलः प्राह ५.३५.७
तान्यपि षष्ठिः पुत्र ४.४.११
तांश्च सर्वानेव कंसो ४.१५.२७
तांश्चापि नष्टान् विज्ञाय १.१५.१०१
तापत्रयेणाभिहतं यदेतद- १.१७.८०
ताः पिबन्ति मुदायुक्ता- २.४.६७
ताभि प्रसन्नचित्तभिर्गोपी- ५.१३.४८
ताभ्यां च नागराजाय प्रोक्तं ६.८.४६
ताभ्यां चापत्यार्थमौर्वः ४.४.२
ताभ्यां तद्वनमपमृगं ४.४.४२
ताभ्यां पुत्रसहस्राणि १.२१.९
तामग्रतो हरिर्दृष्ट्वा ५.३३.३७
तामप्याशु सतत्याज तनुं १.५.३८
तामवेक्ष्य जनस्त्राद्विचलः ५.३४.३४
तामसस्यांतरे चैव ३.१.३९
तामसस्यांतरे देवास्सुपारा ३.१.१६
तामात्मनः स शिरसः १.९.८
तामादायात्मनो मूद्द १.९.६
तामाह ललितं कृष्णः ५.२०.२
तामिस्रमन्धतामिस्रं १.६.४१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तारकाविमले व्योम्नि ५.१०.७
तारामयं भगवतः शिशुमारा- २.९.१
तालजंघस्य तालजंघाख्यं ४.११.२३
तावच्च गंधर्वैरप्यतीवोज्ज्वला ४.६.५८
तावच्च ब्रह्मणोंतिके ४.१.६८
तावच्च भगवच्चक्रेणाशु ४.१५.१५
तावत्प्रमाणा च निशा ततो ३.२.५१
तावत्संख्यैरतोरात्रं मुहूर्ते १.३.९
तावदत्र स्यंदने भवता ४.१३.९६
तावदार्त्तिस्तथा वांछा तावन् १.९.७३
ता वार्यमाणाः पतिभिः ५.१३.५९
तावुभावपि चैवास्तां ६.६.१०
ताश्च सर्वा वसुदेव ४.१४.१९
तासां च रुक्मिणी सत्यभामा ४.१५.३५
तासां चाप्सरसामूर्वशी ४.६.६८
तासु क्षीणास्वशेषासु- १.६.१७
तासु चाष्टावयुतानि ४.१५.३६
तासु देवास्तथा दैत्या १.१५.७८
तास्विमे कुरुपाञ्चाला- २.३.१५
तितीक्षोरपि रुशद्रथः ४.१८.११
तिर्यक्स्रोतास्तु यः प्रोक्तस्तै १.५.२२
तिर्यङ्मनुष्यदेवादिव्योम ३.१७.३०
तिलगंधोदकैर्युक्तं तत्र ३.१३.२८
तिलैस्सप्तटभिर्वापि समवेतं ३.१४.२७
तिष्ठन्न मूत्रयेत्तद्वत्पथिष्वपि ३.१२.२८
तिस्रः कोट्यस्सहस्राणाम ४.१५.४५
तीरमृत्तदसं प्राप्य सुखवायु- २.२.२३
तुतोष परमप्रीत्या ५.३०.३३
तुभ्यं तथावन्मैत्रेय प्रोक्तं ६.८.४
तुरंगस्यास्य शक्क्रोपिकृष्ण ५.१६.२२
तुल्यवेषास्तु मनुजा २.४.८२
तुषाः कणाश्च सन्तो वै २.७.३८
तुष्टात्मास्तृतीयस्तु १.५.१४
तुष्टाव च पुनर्धोमाननादि १.२०.८
तुष्टुवुर्निहते तस्मिन्दैत्ये ५.१४.१४
तृणैरास्मीर्य्य वसुधां ३.११.१५
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे ३.३.१२
तृतीयेप्यंतरे ब्रह्मन्नुत्ततो नाम ३.१.१३
तृप्यये जायते पुंसो ३.१८.२९
तृप्तेष्वेतेषु विकिरेदन्नविप्रेषु ३.१५.३८
तृष्णा लक्ष्मीर्जगन्नाथो १.८.३३
ते च गोपा महहृष्ट्वा ५.५.२३
ते च यदुसैनिकास्तत्र ४.१३.४७
ते चापि तेन बुद्धि ४.९.२०
तेजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा १.२.४७
तेजसा नागरा जान १.९.९१
तेजसो भास्कराग्नेये २.८.२३
तेजसो भवतां देवाः १.९.७६
ते तथैव ततश्चक्रुः प्रह्लादाय १.१८.४
ते तस्य मुशनिश्वास १.९.८६
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा १.१५.९५
तेन च क्रोधाश्रितेनांबुना ४.४.५७
तेन च प्रीतिमतात्मपुत्रो ४.८.१३
तेन द्वारेण तत्पापं निष्क्रांतं १.१३.३७
तेन प्रीणात्यशेषाणि भूतानि २.११.२५
तेन मायासहस्रं तच्छम्बर- १.१९.२०
तेन यज्ञान्यथाप्रोक्तान्मानवाः २.९.२०
तेन विक्षोभितश्चाब्धिरुद्वेलो ५.३६.८
तेन विप्रकृतं सर्वं ५.३६.१०
तेन वृद्धिं परां नीतः २.९.१९
तेत व्यस्ता यथा वेदा ३.४.६
तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठं- ४.२४.१०६
तेन सप्रेरितं ज्योतिरोंकारेण २.८.५६
तेन सह कन्यांतः पुरं ४.२.८७
तेनाख्यातमिदं सर्वमित्थं ३.७ १०
तेनातिपतता तत्र क्षोभितः ५.७.१२
तेनानुयातः कृष्णोऽपि ५.२३.१८
तेनान्नेन प्रजास्तात १.१३.८८
तेनाप्यृषिणा वरुण ४.७.१५
तेनाविष्टमथात्मानं स १.१९.२३
तेनास्या गर्भस्सप्तवर्षाणि ४.३ २८
तेनेयं दूषिता सर्वा ५.७.७
तेनेयं नागवर्येण शिरसा २.५.२७
तेनेयमशेषद्वीपवती ४.११.१३
तेनैव च भगवता ४.३.३४
तेनैव चाग्निविधिना ४.६.९३
तेनैव मुखनिश्वास १.९.८७
तेनैव सह गंतव्यं यत्र ५.३७.६१
तेनैवोक्तं पठेद्वेदं नान्यचित्तः ३.९.५
तेन्मात्राण्यविशेषाणि १.२.४५
तेपि तेनैव मार्गेण १.१५.१००
तेप्यन्येषां तथैवोचुरन्यै ३.१८.२२
तेप्यूचुर्न वयं विद्मः ६.६.१५
ते ब्राह्मणा वेदवादानुबंधी- ४.२०.२५
तेभ्यः पूर्वतराश्चान्ये ४.२४.१२५
तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे १.१०.१९
तेभ्योपि नागगंधर्व- ६.७.६६
ते वाहयंतस्त्वन्योन्यं ५.९.१५
तेषां कुशांबः शक्रतुल्यो ४.७.९
तेषां गणाश्च देवानामे- ३.२.१६
तेषां च द्रौपद्यां पंचैव ४.२०.४१
तेषां च पृथुश्रवाः पृथुकर्मा ४.१२.६
तेषां च प्रद्युम्न चारुदेष्ण्य ४.१५.३७
तेषां च बहूनि कौशिक ४.७.३९
तेषां च बीजभूतानाम- ४.२४.१००
तेषां तु सन्ततावन्ये १.१०.१६
तेषां नद्यस्तु सप्तैव २.४.१०
तेषां प्रधानः कांपिल्या- ४.१९.४०
तेषां प्रधानभूतास्तु १.२१.२१
तेषां मध्येभागसर्वत्र १.१५.१४३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

तेषां यवीयान् पृषतः ४.१९.७३
तेषां वंशप्रसूतैश्च २.१.४२
तेषां वृकदेवोपदेवा ४.१४.१८
तेषां स्वागतदानादि- ३.९.१४
तेषामंते पृथिवीं दश ४.२४.३३
तेषामपत्यं विंध्यशक्ति- ४.२४.५६
तेषामभावे मौर्व्याः ४.२४.२७
तेषामभावे सर्वेषां ३.१३.३२
तेषामिंद्रश्च भविता ३.२.२६
तेषामिंद्रो महावीर्य्यो ४.२.२२
तेषामुत्सादनार्थाय ४.१५.७३
तेषामुदीर्णवेगानां १.१३.३२
तेषु दानवदैतेया यक्षाश्च २.५.४
तेषापुण्याजनपदा- २.४.९
तेषूत्सन्नेषु कैंकिला ४.२४.५५
ते समेत्य जगद्योनिमनादि १.१२.३२
ते संप्रयोगाल्लोभस्य- २.८.९३
ते सर्वे समवर्त्तन्त ये मया १.७.२
ते सर्वे सर्वदा भद्रे ५.१.८७
ते सुखप्रीतिबहुला बहिरंत १.५.१३
ते हि दुष्टविषज्वाला- ५.७.१३
तैरप्यन्ये परे तैश्च ३.१८.१५
तैरप्येकैकेन प्रत्याख्यात- ४.१०.१४
तैरस्याप्यतिऋजुमते ४.२०.२२
तैरियां पृथिवी सर्वा १.२२.१५
तैलपीडा यथा चक्रं २.१२.२७
तैलस्त्रीमांससंभोगी ३.११.११९
तैश्च गंधर्ववीर्यविभूतै ४.३.५
तैश्च विमिश्रा जनपदास्त ४.२४.७२
तैश्चापि सामवेदोसौ ३.६.८
तैश्चोक्तं पुरुकुत्साय १.२.९
तैः षड्भिरयनं वर्षद्वेऽयने १.३.१०
तैस्तु द्वादशसाहस्रैश्चतुर्युग ६.३.११
तोयान्तः स्थां महीं ज्ञात्वा १.४.७
तौ च मृगयामुपयातश्शंतनु- ४.१९.६७
तौ दृष्ट्वा विकसद्वक्त्रसरोज: ४.१७.२५
तौ समुत्पन्तविज्ञानौ ५.२१.१
तौ बाहू स च मे मुष्टिः ५.२८.३२
तौ हत्वा बसुदेवं च नंदगोपं ५.१५.१८
त्यक्ता सापि तनुस्तेन १.५.३४
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि २.१२.७
त्रयीधर्मसमुत्सर्गं माया- २.१८.१४
त्रयी समस्तवर्णानां द्विज- ३.१७.६
त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां २.८.३८
त्रयोदशो रुचिर्नाम भविष्यति ३.२.३७
त्रय्यारुणेस्सत्यव्रतः ४.३.२१
त्रसद्दस्युतस्संभूतो ४.३.१७
त्राताश्चाश्च त्वया गावस्य- ५.११.९
त्राहित्राहीति गोविंदः श्रुत्वा ५.१६.४
त्रिकूटः शिभिरश्चैव पतंगो २.२.२८
त्रिगुणं तज्जगद्योनिस्नादि १.२.२१
त्रिणाचिकेतस्त्रिमधु ३.१५.२
त्रिनाशिमति पञ्चारे २.८.४
त्रिशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः १.३.२०
त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकाञ्जि- ३.१.४३
त्रिरपः प्रीणनार्थाय ३.११.२८
त्रिविधा भावना भूप ६.७.४९
त्रिविधोयमहंकारो महत १.२.३६
त्रिशंकोर्हरिश्चंद्रस्तस्माच्च ४.३.२५
त्रिशन्मुहूर्तं कथितमहोरात्रं २.८.६९
त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरौ २.२.४४
त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो २.८.२९
त्रीणि लक्षाणि वर्षाणां ४.२४.११४
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि ३.१५.५२
त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव २.४.१४
त्रैराज्यमुसिकजन पदान्कन ४.२४.६७
त्रैलोक्यं च श्रिया जुष्टं १.९.११५
त्रैलोक्यं त्रिदशश्रेष्ठ न १.९.१३८
त्रैलोक्यनाथोयोयं ४.२.२९
त्रैलोक्यमखिलं ग्रस्त्वा ३.२.५२
त्रैलोक्यमेतत्कथितमुत्सेधेन २.७.११
त्रैलोक्यमेतत्कृतकं मैत्रेय २.७.१९
त्रैलोक्ययज्ञभागार्हं ३.१७.३७
त्रैलोक्यादधिके स्थाने १.१२.९०
त्रैलोक्याश्रयतां प्राप्तं पठं १.१२.१०१
त्रैलोक्येश न ते युक्तं ५.३०.७१
त्रैवर्गिकांस्त्यजेत्सर्वानारंभ ३.९.२६
त्र्यंशः शल्यश्च बलवान् १.२१.११
त्र्यशीतिमण्डलशतं २.१०.१
त्र्यारुणः पंचदशे षोडशे ३.३.१५
त्वं कर्त्ता च विकर्त्ता ५.२९.२६
त्वं कर्ता सर्वभूतानां त्वं १.४.१५
त्वं कर्ता सर्वभूतानामना- ५.२०.१००
त्वं किमेतच्छिरः किं नु २.१३.१०२
त्वं च शंभनिशंभारीनहत्वा ५.१.८२
त्व चाप्ययोनिजा साध्वी १.१५.७१
त्वं पयोनिधयश्शैलसरितस- ५.२३.३२
त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं ५.७.६२
त्वं प्रसादं प्रसन्नात्मन् १.९.७४
त्वं ब्रह्मा पशुपतिर्यमा ५.१८.५६
त्वं भूतिः सन्नतिः क्षांति ५.१.८३
त्वं माता सर्वलोकानां १.९.१२६
त्वं यज्ञस्त्वं व षट्कारस्त्वम १.९.७१
त्वं राजा शिबिका चेयमिमे २.१३.९२
त्वं राजासर्वलोकस्य पितुः २.१३.१०१
त्वं राजेवद्विजश्रेष्ठ स्थितोहं २.१६.१४
त्वं विश्वनाभिर्भुवनस्य ५.१.४३
त्वं वेतास्त्वं तदगानि त्वं १.४.२३
त्वं सिद्धिस्त्वं स्वधा १.९.११९
त्वं स्वाहा त्वं स्वधा विद्या ५.२.२०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

त्वक् चक्षुर्नासिका जिह्वा १.२.४८
त्वत्तो ऋचोथ सामानि १.१२.६०
त्वत्तोऽमरास्सपितरो ५.२३.३५
त्वत्प्रसादादिदमशेष ४.२.१०६
त्वत्प्रसादान्मया ज्ञातं ६.८.८
त्वत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ १.१.३
त्वद्धृतं चास्य राष्ट्रस्य ४.१३.१६०
त्वन्नो वृत्तिप्रदो धात्रा १.१३.६८
त्वन्मयाहं त्वदाधारा १.४.२०
त्वन्मायामूढमनसो ५.२३.४४
त्वमंतः सर्वभूतानां ५.२०.९६
त्वमप्येतच्छिनीकाय ६.८.५१
त्वमर्जुनेन सहितो ५.३७.६३
त्वमव्यक्तमनिर्देश्यमाचें- ५.१.४०
त्वमासीब्राह्मणः पूर्वं १.१२.८३
त्वमुर्वी सलिलं ३.१७.१४
त्वमेव जगतो नाभिरराणा- ५.७.३६
त्वया देवि परित्यक्तं १.९.१२३
त्वया धृतेयं धरणीविभर्त्ति ५.९.२९
त्वया नाथेन देवानां ५.२९.३
त्वया यदभयं दत्तं ५.३३.४७
त्वयाहमुद्धृता पूर्वं १.४.१३
त्वयि भक्तिमतो द्वेषा दधं १.२०.२४
त्वयैकेन हता भीष्मद्रोण- ५.३८.६४
त्वयोक्तोऽयं ग्लहस्सत्यं न ५.२८.२०
त्वयोढा शिबिका चेति २.१३.६५
त्वय्यस्ति भगवान् १.१९.३८
त्वर्यतां त्वर्यतां हे हे सद्यो १.१८.९
त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो २.१.४०
त्वष्टाथ जमदग्निश्च २.१०.१६
त्वष्टैव तेजसा तेन ३.२.११
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो ५.५.२१
त्वां योगिनश्चिपहन्ति १.१९.७३
त्वां हत्वा वसुधे बाणै १.१३.७६
त्वामाराध्य जगतां ५.२३.४३
त्वामाराध्य परं ब्रह्म १.४.१८
त्वामार्त्ताः शरणं विष्णो १.९.७२
त्वामृते यादवाश्चैते द्विषो ५.१५.२०
दक्षकोपाच्चतत्याज सा सती १.८.१३
दक्षिणं चोत्तरं चैव मध्यं २.८.७४
दक्षिणं दंतमुत्पाट्य ५.२०.३९
दक्षिणस्यां दिशि तथा १.२२.१२
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्प- ३.१५.४१
दक्षिणे त्वयने चैव विपरीतां २.८.४७
दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठ- २.८.२४
दक्षो मरीचिरत्रिश्च १.७.३७
दग्ना युक्तैस्सबदरैर्मिश्रा- ३.१०.६
दत्तं प्रमतिना चैतज्जातुकर्णाय६.८.४९
दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनयै २.८.११७
दत्तो हि वार्षिकस्सर्वो भवद्भि- ५.५.३
दत्त्वा काम्योदकं सम्यग् ३.११.३९
दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो- ३.१५.४५
दत्त्वा चैकां निशां तेन ४.६.७४
ददर्श च सुगंधाढ्यं ५.३०.३१
ददर्श चाश्वसमवेतं प्रसेनं ४.१३.३७
ददर्श तत्र चैवोभोरथस्थो ५.१८.४५
ददर्श रामकृष्णौ च यथापूर्व- ५.१९.४
ददाह सवान्देशान्पुरग्रामांतर- ५.३६.६
दद्दशुश्चापि ते तत्र सर्पराज- ५.७.३३
दद्दशे च प्रबुद्धा सा यशोदा ५.३.२२
दद्दशे वारुणंच्छत्रं तथैव ५.२९.३४
ददौ च शिशुपालाय ५.२६.३
ददौ यथाभिलषितां सिद्धिं १.११.५७
ददौ स दश धर्माय १.१५.१०३
दद्बलं यच्च मत्तेजो ५.३८.४३
दद्याच्च भिक्षात्रितयं ३.११.६६
दधानमसिते वस्त्रे ५.१८.३८
दधिमण्डोदकश्चापि शाक- २.४.५८
दध्यक्षतैस्सबदरैः ३.१३.३
दन्ता गजानां कुलिशाग्र- १.१७.४४
दंष्ट्राग्रविन्यस्तयशेषमेतद १.४.३६
दंष्ट्रा विशीर्णा मणय १.१७.४०
दंष्ट्रिणश्शृंगिणश्चैव प्राज्ञो ३.१२.१८
दमिते कालिये नागे भग्ने ५.१५.२
दंभप्रायमसंबोधि ३.१७.१८
दया समस्तभूतेषु तितिक्षा ३.८.३६
दर्शितो मानुषो भावो दर्शितं ५.७.४२
दवान् प्रति बलोद्योगं १.९.३२
दश चाष्टौ च संग्रामानेव- ५.२२.११
दशपंच मुहूर्तं वै २.८.६५
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति ३.२.२५
दशम्यस्तु प्रचेतोभ्यो १.१५.७४
दशयज्ञसहस्राण्य ४.११.१४
दशलक्षसंख्याश्च पुत्राः ४.१२.५
दशवर्ष सहस्राणि तत्र २.४.७८
दशवर्ष सहस्राणि न्यस्त- १.१४.१९
दशसाहस्रमेकैकं पातालं २.५.२
दशाननाविक्षतराघवाणा ४.२४.१४७
दशोत्तराणि पञ्चैव २.४.९१
दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयांडं २.७.२३
दह्यमातस्त्वज्ञस्माभिर- १.१८.२९
दह्यमानं तु तैर्दीप्तैस्त्रै ६.३.२२
दातव्योनुदिनं पिंडः ३.१३.११
दानं च दद्याच्छ्रद्धोनि ३.८.३४
दानं दद्याद्यजेद्देवान्यज्ञै ३ ८.२२
दानपते जानीम एववयं ४.१३.१३९
दानमेव धर्म हेतुः ४.२४.८८
दानामि दद्यादिच्छातो ३.८.२६
दामोदरोऽसौ गोविंदः ५.२४.१८
दाम्ना मध्ये ततो बद्धा ५.६.१४

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

दाराः पुत्रास्तथागार १.९.१२४
दारिते मत्स्यजठरे सा ५.२६.८
दारुण्यग्निर्यथा तैलं तिले २.७.२८
दिग्दन्तितां दन्तभूमि स १.१६.८
दिग्वाससामयं धर्मो ३.१८.११
दितिर्विनष्टपुत्रा वै १.२१.३०
दितेः पुत्रो महावीर्यो १.१७.२
दित्या पुत्रद्वयं जज्ञे १.१५.१४०
दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं २.८.४६
दिनानि तानि चेच्छातः ३.१३.१२
दिनांत संध्यां सूर्येण ३.११.१००
दिये दिने कलालेशैः १.१२.३४
दिलपस्य भगीरथीः ४.४.३५
दिलीपात् प्रतीपः ४.२०.८
दिवसः को विना सूर्यं ५.७.२७
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं २.८.१२
दिवस्पतिर्महावीर्य्यस्तेषा- ३.२.३९
दिवातिथौ तु विमुखे गते ३.११.१०८
दिवार्करश्मयो यत्र प्रभां २.५.८
दिवावृत्पञ्चमश्चात्र २.४.५१
दिवा स्वप्ने च स्कदन्ते २.६.२९
दिवीव चक्षुराततं योगिनां २.८.१०३
दिवोदासस्स पुत्रो मित्रायुः ४.१९.६८
दिव्यं हि रूपं तव वेत्ति ५.९.२८
दिव्यगानोपपन्नास्ते ५.३७.९
दिव्यमाल्याम्बरधरा १.९.१०५
दिव्ये वर्षसहस्रे तु २.१५.८
दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु १.३.११
दिशः श्रोत्रात्क्षितिः पद्भ्यां १.१२.६४
दिशिदक्षिणपूर्वस्यां ४.१०.३१
दिष्टपुत्रस्तु नाभागो ४.१.१९
दिष्ट्यादिष्टयेति सकल ४.१३.६०
दीनामेकां परित्यक्तुमनाथां १.१२.१६
दीप्ति मत्ताम्रपक्षाद्या ५.३२.२
दीप्तिमान् गालवो रामः ३.२.१७
दीर्घसत्रेण देवेशं सर्वं १.१३.१७
दीर्घायुरप्रीतहतो बलवीर्यं १.१८.४५
दुःखं यदैवैकशरीरजन्म ४.२.१२१
दुःखान्येव सुखनीति ५.२३.३९
दुःखोत्तरा स्मृता ह्येते १.७.३५
दुरात्मा क्षिप्यतामस्मात् १.१९.११
दुरात्मा वध्यतामेष १.१७.३१
दुर्नतिमेतद्वोविंद मया ५.२९.१२
दुर्बुद्धे विनिवर्तस्व १.१७.३५
दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोप- ६.१.३८
दुर्भिक्षमेव सततं तथा ६.१.२६
दुर्वसोर्वह्निरात्मजः ४.१६.३
दुर्वासाः शंकरस्यांशश्चचार १.९.२
दुर्विज्ञेयमिदं वक्तुं प्राप्तुं ५.३२.२०
दुर्वृत्ता निहता दैत्या ५.३७.१९
दुःशीलादुष्टशीलेषु १.१.३१
दुष्टकाल्यि तिष्ठात्र ५.१३.२७
दुष्टानां शासनाद्राजा ३.८.२९
दुष्टेम्ब कस्मान्मम ४.६.२८
दुष्यंताच्चक्रवर्त्ती ४.१९.१०
दुःस्वप्न नाशनं नृणां सर्व- ६.८.४८
दुस्स्वप्नोपशयं नृणां १.१३.९५
दुहितृत्वे चास्य ४.७.६
दूतं च प्रेषयामास ५.३४.६
दूरतस्तैस्तु संपर्कस्त्याज्य- ३.१८.१०२
दूरप्रनष्टनयनो व्योमांतर्ग- ६.५.२८
दूराचतनोदकमेव ४.२४.९१
दूरेस्थितं महाभागं २.१६.३
दृश्शुस्ते मुनिं तत्र जाह्नवी- ६.२.४
दृष्टमात्रश्च तेनाऽसौ ५.२३.२१
दृष्टमात्रेच तस्मिन्नपहाय ४.६.३६
दृष्टभात्रे ततः कांते ५.३२.२५
दृष्ट्वा कलिंगराजानं ५.२८.१७
दृष्ट्वा बलस्य निर्याणं ५.३७.५७
दृष्ट्वा ममत्वाद्दतचित्त ४.२४.१३५
दृष्टसूर्यं हि यद्वारि २.९.१४
दृष्टस्ते भगवन् ४.२.१११
दृष्ट्वा च स जगद्भूयो १.२०.७
दृष्ट्वा गोपीजनस्सास्रः ५.१८.१३
दृष्टवा निदाघं स २.१६.४
देवकस्य सुतां पूर्वं ५.१.५
देवर्भस्यापि शूरं ४.१४.२५
देवगोब्राह्मणीन्तिसद्धान्वृद्धा- ३.१२.१
देवतापितृभूतानि तथान- ३.१८.४७
देवताभ्यर्चनं होमस्सर्वाभ्या- ३.९.२१
देवताराधनं कृत्वा २.१४.१३
देवतिर्यं मनुष्यादौ १.८.३५
देवतिर्यङ्मनुष्येषु ५.३३.४२
देवत्वे देवनेहेयं मनुष्यत्वे १.९.१४५
देवदर्शस्य शिष्यास्तु ३.६.१०
देवदेव जगन्नाथ कृष्ण ५.३१.८
देवदेव जगन्नाथ परेश १.१२.३३
देवद्विजगुरूणां च शुश्रूषासु ३.८.१६
देवद्विजपितृद्वेष्टा २.६.१५
देव प्रपन्नार्त्तिहर प्रसादं १.२०.१६
देवभूतिं तु शुंगराजानं ४.२४.३९
देवमानुषपश्वादि १.२२.८२
देवराजो भवनिंद्रो वयं ५.३१.२
देवराजो मुखप्रेक्षी ५.३०.४२
देवर्षि पार्थिवानां च १.१.९
देवर्षि पितृगन्धर्वयक्षादीनां १.२२.९०
देवर्षिपितृभूतानि यस्य ३.१८.४३
देवर्षिपूजकस्सम्यक्पितृ- ३.१२.३३
देवलोकगतिं प्राप्तो नाथ ५.२३.४२
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठा ३.२.३६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

देववानुपदेवः सहदेवो ४.१४.१७
देवसिद्धमुरादीनां नृपाणां ५.२९.९
देवादीनां तथा सृष्टि ३.१.२
देवादिनिश्वासहतं शरीरं ३.१८.४५
देवा दैत्यास्तथा यक्षा ५.३०.११
देवानां दानवानां च १.१५.८५
देवानामत्र सान्निध्यमतीव २.४.३२
देवानामेकमेकं वा पितॄणां ३.१५.१५
देवापिः पौरवो राजा ४.२४.११८
देवापि बलि एवारण्यं ४.२०.१०
देवा मनुष्याः पशव. १.१९.४७
देवा मनुष्याः पशवो ३.११.५१
देवा यज्ञाः सुराः सिद्धा १.१९.६७
देवावृधस्यापि बभ्रु ४.१३.३
देवासुरमभूद्युद्धं ३.१७.९
देवासुरमहायुद्धे दैत्य- ५.२३.३०
देवासुर संग्रामारंभे च ४.९.२
देवासुरास्तथा यक्षा ३.११.३३
देवासुरे हता ये तु ४.१५.४७
देवाः स्वर्गपरित्यज्य १.१७.५
देविकायास्तटे वीरनगरं २.१५.६
देवी जाम्बवती चापि ५.२८.४
देवेश्च छंदितोषौ ४.५.१५
दैवैर्विज्ञाप्यते देव तथात्रैव ५.३७.२१
दैवैश्च प्रहितो वायुः ५.३७.१६
दैवौ वा दानवो वा त्वं यक्षो ५.१३.८
दैवौ धातृविधातारौ १.८.१५
दोह्यनुज्ञां महाराज मा १.१३.२५
दैतेयाः सकलैः शैलैरत्रैव १.१९.५८
दैत्यदानवकन्याभिरितश्च २.५.७
दैत्यराज विषं दत्तमस्माभि १.१८.८
दैत्येन्द्र दीपितो वह्निः १.१५.१४४
दैत्येन्द्रसूदोपहृतं यस्य १.१५.१५४
दैत्येश्वर न कोपस्य १.१७.१८
दैत्येश्वरस्य वधायाखिल ४.१५.४
दोषहेतूनशेषांश्च ३.१२.४०
दौर्बल्यमेवावृत्तिः हेतुः ४.२४.८४
द्यावापृथिव्योरतुलप्रभाव १.४.३७
द्युतिमंतं च राजानं २.१.१४
द्रक्ष्यामि तेषामिति ४.२.११८
द्रव्यावयवनिर्द्धूतं ५.६.२७
द्रव्यनाशे तथोत्पत्तौ पालने ६.५.५४
द्रुमश्रयमयो दृष्टेवा १.१५.५
द्रुह्योस्तु तनयो बभ्रुः ४.१७.१
द्वादशवार्षिक्यामनावृष्टयां ४.३.२३
द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी ३.३ ५
द्वापरे प्रथमेः व्यास्तस्वयं ३.३.११
द्वारकां च मया त्यक्तां ५.३७.३६
द्वारकावासी जनस्तु ४.१३.२०
द्वारवत्यां क्व यातोऽसाव- ५.३३.१०
द्वारवत्यां स्थिते कृष्णे ५.२९.१
द्वारवत्या विनिष्क्रांताः ५.३८.६
द्विजमीढस्य तु यवीनर ४.१९.४८
द्विजशुश्रुषयैवैष पाक ६.२.२३
द्विजातिसंश्रितं कर्म ३.८.३२
द्विजांश्च भोजयामासुः ५.१०.४५
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य ६.७.६९
द्वितीयस्य परार्द्धस्य १.३.२८
द्वितीयोपि प्रतिक्रियां ४.४.४४
द्विपरार्द्धात्मकः कालः ६.४.४७
द्विपादे पुच्छार्द्धे ५.१६.१५
द्विषष्टिवर्षाण्येवं ४.१३.११०
द्वे कोटी तु जनो लोकोयत्र २.७.१३
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे १.१५.१०४
द्वे ब्रह्मणी त्वणीयोति ५.१.३६
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये ६.५.६४
द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य १.२२.५५
द्वे लक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् २.७.७
द्वेविद्ये त्वमनाम्नायपरा ५.१.३५
द्वे वै विद्ये वेदितव्ये इति ६.५.६५

ध

धनधान्यर्द्धिमतुलां ४.२४.१४०
धनानामधिपः सोऽभूतः १.१७.४
धनुर्महमहायोगीव्याजेनानिय ५.१५.८
धनुर्महो ममाप्यत्र चतुर्दश्यां ५.१५.१५
धन्यास्ते पथि ये कृष्णमितो ५.१८.२५
धन्वंतरिस्तु दीर्घतपसः ४.८.८
धरित्रीपालनेनैव ३.८.२८
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च १.१३.६२
धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र २.८.१०१
धर्मध्वजो वै जनकस्तस्य ६.६.७
धर्ममर्थं च कामं च १.१४.१६
धर्मस्य पुत्रो द्रविणो १.१५.११३
धर्महानिर्न तेष्वस्ति न २.४.६८
धर्मात्मनि महाभागे १.१६.१४
धर्मात्मा सत्यशौर्यादि १.१५.१५६
धर्माधर्मौन सन्देहस्सर्व २.१३.८३
धर्मायित्यज्यते किंतु २.१४.१७
धर्मायैतदधर्माय सदेतन्न ३.१८.९
धर्मार्थं काममोक्षाश्च १.१८.२१
धर्मार्थं कामैः किं तस्य १.२०.२७
धर्माश्च ब्राह्मणादीनां १.१.१०
धर्मे मनश्च ते भद्रसविकालं ५.१९.२७
धर्मोत्कर्षमती वात्र ६.२.१८
धर्मो विमुक्तेरर्होयं ३.१८.६
धाता क्रतुस्थला चैव २.१०.३
धाता प्रजापतिः शक्रो ३.११.६९
धाराभिरतिमात्राभिः ६.३.३९
धिक्त्वां यस्त्वमेवमर्थं ४.१३.१०१
धीमान्ह्रीमान्क्षमायुक्तो ३.१२.३५
धूतपापा शिवा चैव २.४.४३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

धृतकेतुर्दीप्ति केतुः ३.२.२४
धृष्ट केतोर्हर्यश्वस्तस्य ४.५.२७
धृतराष्ट्रोपि गांधार्य्यां ४.२०.३६
धृतव्रतात्सत्यकर्मा ४.१८.२६
धृते गोवर्द्धने शैले ५.१२.१
धेनुकोऽयं मयाक्षिप्तो ५.१३.२६
ध्यानं चैवात्मानो भूप २.१४.२६
ध्यायतोंगात्समुपन्ना १ ५.४६
ध्यायन्कृते यजन्यज्ञै ६.२.१७
ध्वजवज्रांकुशाब्जांक- ५.१३.३२
ध्रुव प्रह्लाद चरितं ३.१.३
ध्रुवमे कांक्षरं ब्रह्म ३.३.२२
ध्रुवसूर्यान्तिरं यच्च २.७.१८
ध्रुवस्य जननी चेयं १.१२.१००
ध्रुवाच्छिष्टि च भव्यं च १.१३.१
ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यत्र २.७.१२

न

न कल्पना मृतेर्थस्य ५.१८.५४
न कुत्सिवाहृतं नैव ३.११.८१
न कुर्य्याद्दंतसघर्षं-कुष्णिया- ३.१२.६
नकुलै तन्ममाख्यातं पूर्वं ३.७.३७
न कृष्टे सस्यमध्ये वा ३.११.१२
न केवलं तात मम प्रजानां १.१७.२४
न केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके ६.५.५०
न केवलं मद्धृदयं स १.१७.२६
न केवलं रवैः शक्तिर्वैष्णवी२.११.१२
न केशरुर्न चैवाहं न चैक ६.६.१७
नक्ताहृतमनुच्छिन्नं तृप्यते ३.१६.१०
नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्न- ३.१४.६
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां १.२२.२
नखां कुरविनिर्भिन्नवैरिवक्ष- ५.५.१६
नखादिना चोपपन्नं ३.१६.१५
नगरस्य बहिः सोथनिदाघं २.१६.२
नगरस्य संस्कृतिस्संकृते ४.१६.२२
नग्नां परस्त्रियं चैव सूर्य्यं ३.१२.१२
न घर्षरस्वरां क्षामां तथा ३.१०.१६
न च कश्चित्त्रयोविंशति ४.२४.६७
न चलति निजवर्णधर्मतो ३.७.२०
न चान्यैर्नीयते कैश्चिन्नित्या १.१७.८६
न चापि सर्गसंहारस्थिति- ५.३० ७८
न चिंत्यं भवतः किंचिद्धियते १.११.३५
न चिन्तयति को राज्यं को १.१६.४३
न जातु कामः कामानाम- ४.१०.२३
न तद्वलं यादवानां विजितं ५.२२.१३
न तद्योगयुजा शक्यं नृप- ६.७.५५
न ताडपति नो हंति प्राणिनो ३.८.१५
नताः स्मसर्ववचसां प्रतिष्ठा १.१४.२३
न तु स तस्मिन्ननादि ४.१५.८
न तु सा वाग्यता देवी ३.१८ ५६
न ते वर्णयितुं शक्ता १.६.१३३
न तेषु वर्षते देवो २.२.५५
न तेष्वस्तु युगावस्था २.१.२७
न त्यक्ष्यति हरेः पक्षमस्माकं १.१७.५२
न त्वं वृकोमहाभाग राजा ३.१८.७८
न त्वां करोम्यहं भस्म १.१५.४१
नदस्वरूपी भगवाञ्छीर्नंदी १.८.३२
नदी नदतटाकेषु देवखात ३.११.२५
नदीमैत्रेय ते तत्र या २.४.५४
न दुष्टां दुष्टवाक्यां वा ३.१०.१८
नद्यः समुद्रा गिरयस्सकला ५.३८.५६
नद्यो नदाः समुद्राश्च १.१२.११
न द्वारबंधा वरणा न ५.१०.३३
न नूनं कार्त्तवीर्यस्य ४.११.१६
नंदं च दीनमत्यर्थं ५.७.३४
नंदगोपमुखा गोपा गंतु- ५.१८.२३
नंदगोपश्च गोपाश्च - ५.७.२२
नदगोपस्य वचनं श्रुत्वेत्थं ५.१०.२५
नंदगोपस्सुदुर्बुद्धिर्गोपैरन्यै ५.११.३
नंदगोपादयो गोपा ५.२०.२८
नंदगोपोपि निश्चेष्टो ५.७.२४
नंदिना संगृहीताश्व- ५.३३.२८
नंदोपनंदकृतकाद्या ४.१५.२३
नंदोऽपि गृह्यतां पापो ५.२०.८३
न पपाठ गुरुप्रोक्तं २.१३.३६
न पार्थितं त्वयाकस्माद- ६.७.१
न प्रीतिर्वेदवादेषु पाषंडेषु ६.१.४६
न ब बंधावरे स्थैर्यं ५.६.४२
न ब्रह्मानेंद्ररुद्राश्विव- ५.१७.८
नभश्चिरस्तेंबुवहाश्च ५.६.२६
नभसोब्दं भुवः पंकं ५.१०.१४
न भिन्नं विविधैः शस्त्रै- १.१५.१४६
नभ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो २.६.१०
न मंत्रादिकृतं तात न च १.१६.४
नमः सवित्रे सूर्य्याय ३.५.२४
नमस्कृत्वाप्रमेयाय १.२२.६७
नमस्तस्मै नमस्तस्मै १.१६.७६
नमस्ते चक्रहस्ताय ५.३०.२२
नमस्ते परमात्मात्मन १.४.१४
नमस्ते पुंडरीकाक्ष ५.३०.६
नमस्ते पुंडरीकाक्ष १.४.१२
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष २.१६.६४
नमस्ये सर्वलोकानां १.६.११७
नमस्सवित्रेद्वाराय ३.५.१६
नमामि सर्वं सर्वेशमनंत १.६.४०
न मायाभिर्न चैवोच्चात् १.१६.६०
न मे जांववती तादृग- ५.३०.३५
न मेऽस्ति वित्तं न धनं ३.१४.३०
नमोग्नीषोमभूताय जगतः ३.५.१७
नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्व ५.१.५५
नमो नमो विशेषस्त्वं १.६.६६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नमो ब्रह्मण्यदेवाय	१.१९.६५	नरेन्द्रस्मर्यतामात्मा	३.१८.८०	न संति यत्र सर्वेशे	६.४.३७	नागपत्न्यश्च शतशो-	५.७.१६	नानावीर्याः पृथग्भूतास्त-	१.२.५२
नमो विवस्वते ब्रह्मभास्वते	३.११.४०	नमंदायैः नमः प्रातर्नर्मदायै	४.३.१३	न समर्थाः सुरास्तोतुं	५.७.४९	नागरीयोषितां मध्ये	५.२०.२९	नानौषधीः समानीय	१.९.८३
नमोस्तु विष्णवे तस्मै	१.१९.८२	नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो	२.३.११	न सस्यानि न गोरक्ष्यं	१.१३.८४	नागवीथ्युत्तरं यच्च	२.८.९०	नातोस्ति यस्य न च यस्य	६.८.६०
नमो हिरण्यगर्भाय हरये	१.२.२	न लयं तत्र तेनैव निहतः	४.१५.२	न सहति परसंपदंविनिंदा	३.७.२९	नाग्निदहति नैवायं	१.१९.५९	नांदीमुखः पितृगणस्तेन	३.१३.४
न यक्षैनं च दैत्येन्द्रै न-	१.१७.८७	नव ब्राह्मण इत्येते पुराणे	१.७.६	न सेहे देवकीं द्रष्टुं	५.२.५	नाडिका तु प्रमाणेन	६.३.७	नान्यदत्तमभीप्स्यामि	१.११.२९
न यज्ञाः समवर्त्तन्ते न	१.९.२७	न वयमन्यथा वदिष्यामो	४.९.८	न स्थूलं न च सूक्ष्मं यन्न	१.९.५२	नाडिकाभ्यामथद्वाभ्यां	६.३.९	नान्यपिष्टं हि कंसस्य	५.२०.५
न यत्र नाथ विद्यंते	५.१८.५३	नवमो दक्षसावर्णि	३.२.२०	न स्नायान्न स्वपेन्नग्नो न	३.१२.१९	नातिक्रांतुमलं ब्रह्मंस्त-	५.३८.१०	नान्ययोनावयोनौ वा	३.११.१२१
न यष्टव्यं न दातव्यं	१.१३.१४	न वयं कृषिकर्त्तारो	५.१०.२६	न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं	२.२.२२	नातिक्लेशेन महता तानेव	६.२.२९	नान्यस्त्रियं तथा वैरं	३.१२.५
न यस्य जन्मने धातायस्य	५.७.५२	नवयोजन साहस्रो	२.३.२	न हंतव्या महाभागदेवकी	५.१.१०	नातिज्ञानवहायास्मिन्	३.१७.१९	नान्यस्माद्वैतसंस्कार	२.१६.१६
न याच्ञाक्षत्रबंधूनां	६.७.६	नव वर्षं तु मैत्रेय जम्बूदीप-	२.३.२७	न हिं कश्चिद्भगवता	४.१३.८५	नातिदीर्घं नातिह्रस्वं	३.१०.११	नाप्सु नैवांभसस्तीरे	३.११.१३
नरकं कर्मणां लोपात्	६.५.२६	नवसाहस्रमेकैकमेतेषां	२.२.१५	न हि कौतूहलं तत्र यद्दैत्यै	१ १६.१२	नातिदूरेऽवस्थितं च	४.४.२०	नाम देहीति तं सोऽथ	१.८.४
नरकस्यसुरेन्द्रस्य	५.३६.२	नवस्वृक्षेष्वमावस्या	३.१४.१०	न हि पालनसामर्थ्यमृते	१.२२.२१	नातिदूरेऽवस्थितं च	४.४.२०	नाम रूपं च भूतानां	१.५.६३
नरकिन्नररक्षांसि वयः	१.५.५९	न वामनां नातिदीर्घां	३.१०.२२	न हि पूर्वं विसर्गे वै विषमे	१.१३.८३	नातिरुक्षच्छवि	३.१०.२१	नारदे तु गते कृष्णः	५ १६.२८
नरकेणास्य तत्राभून्	५.२९.२०	न विद्मः किं स शक्रत्वं	१.१२.३६	नहुषक्षत्रवृद्धर्रभरजि-	४.८.३	नात्र भवता प्रत्याख्या	४.१०.११	नारदेनैवमुक्ता सा	५.२७.१२
नरकेयानि दुःखानि पाप-	६.५.४९	नवोद्गताल्पदंतां शुसित-	५.६.१९	न ह्यतुल्लंघ्य परमादपं	४.१३.७६	नात्र स्थेयंत्वया सर्प-	५.७.७७	नारभेत कलिं प्राज्ञः	३.१२.२३
नरकेषु समस्तेषु यातनासु	३.११.३५	न शब्दगोचरे यस्य	१.१७.२२	न ह्याद्रिमध्यांतमजस्य	४.१.८३	नाथ योनि सहस्रेषु येषु	१.२०.१८	नारायण भुजाघात परि-	५.३३.१७
नरः ख्यातिः केतुरूपो	३.१.१९	न शान्ता नापि घोरास्ते	१.२.४६	न ह्याप्तवादा नभसो	३.१८.३१	नादक्षिणां नान्यकामां	३.११.११६	नारायणं नमस्कृत्य	१.१.१
नराधि पोत्र कतमश्चेतरो	२.१६.६	न शेषं पुरुषोऽनीय्यादन्यत्र	३.११.८६	न ह्येताद्दगन्यद्दुःखमस्ति	४.५.१७	नाद्यूनां तु स्त्रियं गच्छेन-	३.११.११५	नारायणः परोऽचिन्त्य	१.४.४
न रेजेंतरितश्चन्द्रो निर्मलो	५.६.३९	न श्मश्रु भक्षयेल्लोष्टं	३.१२.११	नाकारणात्कारणाद्वा-	५.१.५१	नानाप्रकार वचनं स	३.१८.२१	नारायणमणीयां-	१.९.४१
नरेन्द्र कस्मात्समुपैषि	४.२.८१	नष्टे चाग्नौ च सततं	६.३.३८	नागद्वीपस्तथासौम्यो	२.३.७	नानार्यानाश्रयेत्कांश्चिन्न	३.१२.१६	नारायणात्मजस्सुशर्मा	४.२४.४१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

नार्थहीनं न चाशस्तं ३.१०.१०
नार्हसि स्त्री धर्मसुखभिज्ञो ४.४.६३
नावगाहेज्जलौघस्य ३.१२.८
नाविशालां न वैभग्नां ३.११.११२
नाशकन्मरुतो वातुं वृतं १.१५.२
नाशायास्य निमित्तानि ५.३७.३३
नासंदिसंस्थिते पात्रे ३.११.८३
नासमंजसशीलैस्तु ३.१२.२१
नास्माभि शक्यते हंतुमसौ १.१९.१५
नास्स्या नातृणा भूमिः ५.१०.२२
नाहं कृपाल हृदयो न च १.९.२०
नाहं क्षमिष्ये बहुना - १.९.२४
नाहं देवो न गंधर्वो न ५.१३.१२
नाहं पीवा न चैवोढा २.१३.६२
नाहं प्रसूता पुत्रेण ४.१२.२९
नाऽहं बलदेव वासुदेवाभ्यां ४.१३.८३
नाऽहं मन्ये लोकजयादधिका ६.६.३०
नाऽहं वहामि शिबिकां २.१४.४
नाहमर्थमभीप्सामि न १.११.४१
नाहो न रात्रिर्न नभो न १.२.२३
निघ्नस्य प्रसेन सत्राजितो ४.१३.१०
निजित्य रुक्मिणं सम्यग् ५.२६.११
निजेन तस्य मानेन १.३.५
नित्यनैमित्तिकाः काम्याः ३.१०.२
नित्यानां कर्मणां विप्रयस्य ३.१८.३९
नित्यानित्य प्रपंचात्मनः १.२०.१२
नित्यैवैषा जगन्माता १.८.१७
निद्रे गच्छ ममादेशात्- ५.१.७२
निभृतो भवदत्यर्थं ५.१०.१०
निमग्नश्च पुनस्तोये ५.१८.४६
निमग्नश्च समुत्थाय पुनः ६.२.८
निमित्तमात्रं मुक्त्वैवं १.४.५२
निमित्तमात्रमेवाऽसौ १.४.५१
निमेरपि तच्छरीरमति ४.५.१३
निमेषो मानुषो योऽसौ ६.३.६
नियुद्ध प्राग्निकानां तु ५.२०.६२
नियुद्धे तद्विनाशेन ५.२०.२०
निरतिशयपुण्यसमुद्भूत ४.१५.६
निर वद्यः परः प्राप्ते- ५.१.४९
निरस्तातिशयाह्लाद सुख- ६.५.५९
निरस्तातिशयाह्लाद सुख- ६.५.५९
निरीक्ष्य तं तदा देवी १.४.११
निरुच्छ्वासः सचैतन्यः ६.५.१३
निरुद्धकंठो दोषौघैरु- ६.५.४१
निर्गुणस्य प्रमेयस्य १.३.१
निर्गुणेनापि चापेन शक्रस्य ५.६.४०
निर्जगाम गुहान्मातुरित् १.११.३०
निर्जितश्च भगवता ४.१३.५२
निर्द्वन्द्वा निरभीमाना २.८.८४
निर्धूतदोष पंकाना यतीनां २.८.९९
निर्मलाः सर्वकालन्तु २.१.१०
निर्मार्जिमाना गात्राणि १.१५.४७
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च ३.२.४०
निर्यातं बलभद्रस्य ५.३७.५८
निर्योगपाशस्कंधौ तौ ५.९.४
निर्यौवना गतश्रीका ५.३८.४८
निर्वाणमय एवायमात्मा ६.७.२२
निर्विण्णचित्तस्स ततो ३.१८.७२
निर्व्यापारमनारब्धेयं १.२२.५०
निवापेन पितॄनर्चन्यज्ञै- ३.९.९
निवारयामास हरिर्यादवा ५.३७.४८
निवृत्तास्तदागोप्यो- ५.१३.४२
निवेष्टुकामोऽस्मिनरेंद्र ४.२.७७
निशम्य तद्वचः सत्यं स १.१५.३५
निशम्य तस्येति वचः २.१४.१
निशम्यैतदशेषेण मैत्रेय १.१२.१
निशासु च जगत्स्रष्टा ५.३१.२०
निशेयं नीयतां वीर न ५.१८.१०
निःश्रीकता न मे चित्रं ५.३८.५३
निषधः परियात्रश्च २.२.४३
निशधस्याप्यनलस्त- ४.४.१०६
निष्कास्यतामयं पापः १.१७.२७
निष्क्रम्य स मुखात्तस्य ५.३७.५५
निष्पादितांघ्रिशौचस्तु ३.११.२०
निस्पादितो मया यागः ६.६.४३
निष्पादितोरुकार्यस्य ५.२५.२
निष्पाद्यन्ते नरैस्तैस्तु १.६.९
निःसत्त्वाः सकलालोका १.९.२८
निसर्गतोधिकांगां वा ३.१०.१७
निस्तेजसो वदस्यनान्यत्त्वं ३.५.१०
निःस्वरश्चाग्नितेजाश्च ३.२.३१
निस्संगता मुक्तिपदं ४.२.१२४
निस्सत्त्वानामशौचानां ६.१.५८
निस्सृतं तदमावस्यां २.१२.१३
निस्स्वाध्यायवषट्कारे ६.१.५९
निहतस्य पशोर्यज्ञे ३.१८.२८
नीतोग्निश्शीततां ५,३०.६२
नीयतां पारिजातोऽयं ५.३१.७
नीलवासा मदोत्सिक्त २.५.१७
नूनं ते दृष्टमाश्चर्यमक्रूर ५.१९.५

प

पक्षतृप्ति तु देवानां २.११.२६
पक्षिणस्थावराश्चैव १.१९.६८
पंचधाऽवस्थितः सर्गो १.५.६
पंचधावास्थितो देहे १.१४.३१
पंचभूतात्मके देहे देही ६.७.१२
पंचभूतात्मकैर्भोगैः ६.७.१८
पंचमी मातृपक्षाच्च ३.१०.२३
पंचमे वापि मैत्रेय रैवतो ३.१.२०
पंचवर्षसहस्राणि जना २.४.१५

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पंचारूपा तु या माला १.२२.७२
पंचाशत्कोटिविस्तारा २.४.९६
पंचाशद्दुहितरस्तस्यामेव ४.२.६८
पठतश्चाक्षरसंख्यान ४.६.९०
पठ्यतां भवता वत्स १.१७.१३
पठ्यते येषु चैवेयं १.९.१४७
पतता तच्छरीरेण गिरे ५.३६.२०
पतत्रिणां तु गुरुडं १.२२.६
पतत्रिराजमारूढमवलोक्य १.१४.४६
पतन्तमुच्चादवनिर्यु १.१५.१४९
पतमानं जगद्धात्री १.१९.१३
पतिगर्वविलेपेन बहुमान ५.३०.७४
पतिते चाग्रते नैव ते ४.२०.२९
पतिव्रता महाभागा सत्य ३.१८.५४
पत्नी मरीचेः संभूतिः १.१०.६
पत्नीशाला मुने लक्ष्मीः १.८.२१
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो १.७.२४
पथ्यस्यापि त्रयाश्शिष्याः ३.६.११
पदक्रमाक्रान्तभुवं भवन्त १.४.३५
पद्म्यां गता यौवनिनश्च ४.२.११७
पद्म्यामुभाभ्यां स तदा ५.८.८
पद्म्यां चाश्वान्समातंगान १.५.४९
पद्म्यांमन्याः प्रजा ब्रह्मा १.६.५
पद्मयोनेर्दिनंयत्तु चतुर्युग ६.४.९
पद्मालयां पद्मकरां १.९.११८
पन्नगोत्तमवीर्योऽयंका ५.७.५६
पपौ च गोपगोपीभि ५.२५.७
पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु २.४.८८
परं ब्रह्म परं धाम योऽसौ १ ११.४६
परज्ञानमयो सद्धिर्नाम २.१४.३०
परदारपरद्रव्यपरहिंसासु ३.८ १४
परदारान्न गच्छेत ३.११.१२५
परः परस्मात्पुरुषात् १.९.४३
परः पराणां परमः १.२.१०
परः पराणां पुरुषो यस्य १.११.४४
पर पूर्वा पतिश्चैव ३.१५.७
परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव ३.३.२८
परमसुहृदि बांधवे कलत्रे ३.७.३०
परमात्मा च भूतात्मा ५.२९.२८
परमात्मा च सर्वेषामाधारः ६.४.४०
परमात्मात्मनेर्योगः परमार्थं २.१४.२७
परमार्थस्त्वमेवैको १.४.३८
परमार्थोऽनत्यर्थं परमार्थो ३.१८.१०
परमेशत्वगुणवत्सर्वभूतम १.१४.४३
परमेश्वरसंज्ञोऽज किमन्यो १.१७.२३
परलोक जयस्तस्य ६.६.२९
परस्परेणाभिभवं ६.७.४१
परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः १.२.१५
परापरात्मन्विश्वात्मञ्जय १.४.२३
परापवादं पैशुन्यमनृतं ३.८.१३
परार्द्धद्विगुणं यतुप्राकृतः ६.३.५
परार्द्धसंख्यां भगवन् ६.३.३
परितुष्टास्मि देवेश १.९.१३५
परित्यक्तान्यविषयो- ५.१९.२
परित्यक्ष्यंति भर्त्तारं ६.१.१८
परित्यजति वत्साद्य १.१२.२१
परित्यजेदर्थकामौ ३.११.७
परित्यज्य तावप्युरणकौ ४.६.६०
परिनिष्ठितयज्ञे आचार्ये ४.४.४६
परिमंडलं च सुषिरमाकाशं ६.४.२६
परिवर्त्तिततताराक्षो ६.५.४०
परिवृत्तिश्रमेणैका वलद्वलय ५.१३.५३
परीक्षितश्च जनमेजय ४.२०.१
पर्णमूलफलाहारः ३.९.१९
पर्णशय्यासु संसुप्तौ ५.६.४७
पर्वस्वभिगमोनिन्द्यो ३.११.१२४
पलितोद्भवश्चभविता ६.१.४२
पवित्रपाणिराचांताना- ३.१५.१४
पशवश्च मृगाश्चैव ५.३०.१२
पशूनां ये च पतयः १.२२.१९
पश्चिमस्यां दिशि तथा १.२२.१३
पश्यतां सर्वभूतानां सभृत्य ५.७.८०
पश्वादयस्ते विख्यातास्तमः १.५.१०
याकाय योग्नित्व मुपैति ४.१ ८७
पांडोरप्यण्ये मृगयाया ४.२०.४०
पातत्त्रिभ्योमृगास्ते ६.७.६५
पातालं समनुप्राप्तः ६.८.४८
पातालानामधश्चास्ते २.५.१३
पातालानि समस्तानि ६.३.२५
पाताले चाश्वंपरिभ्रमंतं ४.४.१९
पातितं तत्र चैवैकोमत्स्यो ५.२७.५
पात्रं प्रेतस्य तत्रैकं ३.१३.२९
पादगम्यन्तु यत्किंचिद् २.७.१६
पादप्रणामावनतं १.१७.१२
पादशौचादिना ३.१५.१३
पादांगुष्ठेन संपीड्य १.१२.१०
तादावनेजनोच्छिष्टे ३.११.१०
पादेन नाक्रमेत्पादं न ३.१२.२५
पादेषु वेदास्तव यूपदंष्ट्र १.४.३२
पादोद्धूतैः प्रमृष्टैश्च ५.२०.६७
पानासक्तं महात्मानं १.१७.७
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं ३.१४.१४
पापं हरति यत्पुंसां स्मृतं ५ १७.४
पापानामनुरूपाणि २.६.३७
पापे गुरुणि गुरुणि २.६.३८
पायूपस्थौ करौ पादौ १.२.४९
पारं परं विष्णुरपारपारः १.१५.५५
पारतंत्र्य समस्तेषु तेषां ६.२.२२
पारत्र्यफललाभाय ३.१८.४
पारान्नीलः ४.१९.३८

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पारामरीचिगर्भाश्च ३.२.२१
पारावतास्सतुषिता ३.१.१०
पारिजाततरुश्चायं ५.३१.३
पारिजाततरोः पुष्पमंजरी ५.३५.२५
पार्थः पंचनदे देशे ५.३८.१२
पार्थैतत्सर्वभूतस्य ५.३८.६९
पावकं पवमानं तु शचिं १.१०.१५
पाशं सलिलराजस्य ५.३०.५९
पाशुपाल्यं च वाणिज्यं ३.८.३०
पाषंडिनं समाभाष्य ३.१८.७०
पाषंडिनो विकर्मस्थान् ३.१८.१०१
पिंडः पृथग्यतः पुसः २.१३.८९
पिंडैर्मातामहांस्तद्वंदं ३.१५.४३
पितरो ब्रह्मणा सृष्टा १.१०.१८
पितर्यूपरतिं नीते १.२०.३२
पितर्युपरते सोऽथ भ्रातृ २.१३.४६
पिता गुरुर्न सन्देहः १.१८.१७
पिता च मम सर्वास्मिन् १.१८.१५
पिता चास्यार्चितयदय ४.४.९
पिता पिता महश्चैव ३.१५.३२
पिता पिता महश्चैव ३.१५.३३
पिता पिता महश्चैव ३.१५.३४
पिता पिता महश्चैव ३.१५.३५
पिता प्रचेतसः प्रोक्ता १.१४.९
पितामहश्च भगवान् १.१३.४४
पितामहाय चैवान्यं ३.१५.४२
पिता महेन दत्तार्घ्यः १.१.२३
पिता माता तथा भ्राता ५.२४.१६
पितृगीतान्तथैवात्र ३.१४.२१
पितृतीर्थेन सलिलं तथैव ३.१५.४०
पितृदेवमनुष्यादीन् २.११.२१
पितृदेवातिथींस्त्यक्त्वा २.६.१६
पितृपुत्रसुहृद्भ्रातृ मातृ ५.१७.१३
पितृपूजाक्रमः प्रोक्तो ३.१३.७
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या ३.१५.४४
पितृमातृसपिंडैस्तु ३.१३.३८
पितृवचनाच्चगणित ४.४.९५
पितृबधामर्षपूर्णा च ४.१३.७२
पितृणां धर्म राजानं यमं १.२२.५
पितृणा प्रीणनार्थाय ३.११.२९
पितृणामपसव्यं तत्सर्वं ३.१५.२१
पित्रर्थं चापरं विप्रमेक- ३.११.६४
पित्रा पराजितास्तस्य १.१३.४८
पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या ३.११.५२
पिबतां तत्र चैतेषां ५.३७.४०
पिबन्ति द्विकलाकारं २.१२.१२
पीतं तं द्विकलं सोमं २.११.२३
पीतनीलाम्बर धरौ तौ ५.१९.१९
पीतेऽमृते च बलिभिर्देवै १.९.१११
पीत्वांभांसि समस्तानि ६.३.१८
पुच्छेग्निश्च महेन्द्रश्च २.१२.३४
पुण्ड्रा कलिंगा मगधा २.३.१६
पुण्यदेशप्रभावेनध्यायतश्च २.१३.५
पुण्यः प्रदेशामेदिन्याः ६.८.१६
पुण्योपचसम्पन्नस्तस्या १.११.२१
पुत्र कास्मान्निवर्त्तस्व १.१२.१५
पुत्रञ्च सुमहावीर्यं १.१५.६९
पुत्रद्रव्यकलत्रैषुत्यक्य- ३.९.२५
पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा ३.१३.३१
पुत्र पौत्रैः परिवृतस्तत्र ५.३३.५३
पुत्रश्चेत्परमार्थः स्यात् २.१४.१८
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु भरतः २.१.३४
पुत्रि कस्मान्न जायसे ४.१३.१२१
पुत्रिसर्वं एवात्मपुत्र ४.७.२१
पुनः पाकमुपादाय ३.११.१०५
पुनः पुनः प्रणम्योभौ ५.१९.२३
पुनरपि अक्षयवीर्यं शौर्यं ४.१४.१८
पुनरप्यच्युतविनिपात ४.१५.१०
पुनरप्याजगामाऽथ जरासंधो५.२२.१०
पुनर्गते वषशते साधिके १.१५.१८
पुनश्च कामसंयोगा च २.८.९४
पुनश्च गर्भे भवतिं जायते ६.५.५१
पुनश्च तृतीयं रोमपाद ४.१२.३८
पुनश्च पश्चादुत्पन्ना १.९.१४३
पुनश्च मधुसंज्ञेन १.१२.३
पुनश्च प्रणम्य भगवते ४.१.७२
पुनश्च रक्ताम्बरधृङ्माया ३.१८.१६
पुनश्चेदिराजस्य ४.१४.५०
पुनश्चेवरकोपात् स्त्री ४.१.११
पुनस्तथैय शिबिकां २.१३.५९
पुनस्त योक्तं स ज्ञात्वा ३.१८.७६
पुंसा जटाधरणमौंड्यवतां३.१८.१०५
पुमान्न देवो न नरो न २.१३.९८
पुमान् सर्वगतो व्यापी २.१५.२४
पुमांस्त्रीगौरजो वाजी २.१३.९७
पुरंजयाज्जनमेजयः ४.१८.५
पुरंजयो नाम राजर्षे ४.२.२६
पुरप्रवेशे प्रमथैर्युद्धमासीन् ५.३३.१३
पुरा गार्ग्येण कथितमष्टा- ५.२३.२७
पुराणं वैष्णवं चैतत्सर्वं ६.८.३
पुराण संहिता कर्त्ताभवान् १.१.२६
पुरा ममागतो वत्स सखा ३.७.९
पुरु कुत्साय संतति ४.३.१५
पुरुकुत्सो नर्मदायां ४.३.१६
पुरुरवास्त्वतिदानाशीलो ४.६.३५
पुरुरवसो ज्येष्ठः पुत्रो ४.८.१
पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च १.२.५४
पुरुषाः षट् च षष्टिश्च ४.१३.६
पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे २.३.२१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

पुरोधसा मंत्रिभिश्च ६.६.११
पुरोत्सकाशादादाय जरां ४.१०.३०
पुरोहिताप्यायिततेजाश्च ४.९.२२
पुलस्त्यवरदानेन ६.८.५०
पुष्करद्वीपवलयं मध्येन २.४.७६
पुष्कराधिपतिं चक्रे सवनं २.१.१५
पुष्कराः पुष्कला धन्यास्ति- २.४.५३
पुष्करे सवनस्यापि- २.४.७३
पुष्पबंधनसंमानकृत ५.१३.३६
पुष्पवृष्टिं ततो देवा ५.३६.२१
पुष्पापचयमत्रोच्चैश्चके ५.१३.३४
पुष्यमित्रस्सेनापतिः- ४.२४.३४
पूजिताश्च द्विजास्सर्वे ६.६.३७
पूज्यदेवद्विजज्योतिश्छायां ३.१२.१४
पूतनाया विनाशश्च ५.६.२३
पूरोर्जनमेजयस्तस्यापि ४.१९.१
पूर्णं वर्ष सहस्रं मे ४.१०.२८
पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां २.७.६
पूर्वं त्यक्तैस्सरोभोभिहंसा ५.१०.९
पूर्वं यत्र तु सप्तर्षोनुत्पन्नान १.२१.२९
पूर्वं शान्तहयं वर्षं शिशिरं २.४.५
पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा १.१५.१२६
पूर्वमात्म जयं कृत्वा ४.२४.१२९
पूर्वमेवं मुनिगणैस्समयो ३.५.५
पूर्वमेव महाभागं कपिलर्षि- २.१४.७
पूर्वमेवानूढायाश्च ४.१४.३६
पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधार २.४.६२
पूर्वस्यां दिशि राजानं १.२२.११
पूर्वाः क्रिया मध्यमांश्च ३.१३.३५
पूर्वाः क्रियाश्च कर्तव्याः ३.१३.३९
पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे २.२.१८
पूर्वेण शैलाच्छीता तु २.२.३५
पूषा च सुरुचिर्वातो २.१०.११
पृथग्भूतैकभूताय भूत १.१२.६९
पृथक्तयोः केचिदाहुः ३.१५.१८
पृथा श्रुतदेवा श्रुतकीर्त्तिः ४.१४.३१
पृथिवी विषयं सर्वमरुंध- १.१५.१०८
पृथिव्यापस्तथा तेजो १.२.६८
पृथिविपृथुप्रमुखाश्चित्रस्य ४.१४.११
पृथुश्रवसश्च पुत्रः ४.२.१७
पृथुस्ततस्ततो नक्तो २.१.३८
पृथुस्समस्तान्विचचार ४.२४.१४५
पृथोः पुत्रौ तु धर्मज्ञौ १.१४.१
पृथ्वी ममेयं सकला ४.२४.१३४
पृथ्वीममैषाऽऽशु परित्यजै ४.२४.१३६
पृषदश्वसुवीरकेकय- ४.१८.१०
पौंड्रकोक्तं त्वया यत्तु ५.३४.२२
पौंड्रको वासुदेवस्तु ५.३४.४
पौर्णमास्याममावस्या १.२०.३८
पौषमासे वसन्त्येते सप्त २.१०.१५
प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नत- ६.५.२९
प्रकृतिर्या मयाख्याता ६.४.३९
प्रकृतिस्त्वं परा सूक्ष्मा ५.२.७
प्रकृतौ संस्थितं व्यक्त- १.२.२५
प्रक्षालितांघ्रिपार्णि च २.१५.१०
प्रक्षाल्यते यदा सौम्यरेणु- ६.७.२०
प्रक्षीणाखिलशोचश्च ६.५.३४
प्रख्यातो व्यासशिष्यो- ३.६.१६
प्रचेतसः पुतश्शतधर्मः ४.१७.५
प्रजहास तथैवोच्चैः ५.३.२७
प्रजानामुपकाराय यदि १.१३.७५
प्रजापतिकृतः शापस्तेषां २.८.५०
प्रजापतिपतिब्रह्मा पूर्वेषामपि ५.१.१५
प्रजापतिः स जग्राह १.७.२०
प्रजापतिं समुद्दिश्य ३.११.४३
प्रजापतीनां दक्षं तु वासवं १.२२.४
प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा १.४.२
प्रजाः सृजोति व्यादिष्ट १.१५.८६
प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टा १.६.११
प्रणतिर्या कृतास्माकं ५.३५.१६
प्रणम्य प्रणताः सर्वे १.९.६८
प्रणवावस्थितं नित्यं ३.३.२३
प्रणष्टवज्रं देवेंद्र ५.३०.७०
प्रणष्टे गंधतन्मात्रे भव- ६.४.१५
प्रणामप्रवणानाथ दैत्य- १.९.६५
प्रणिपत्य चैनमाह ४.७.२९
प्रणिपत्य पितुः पादौ १.१९.३३
प्रणेतर्मनसो बुद्धेरिंद्रियाणां ५.३०.७
प्रतिकारमिमं कृत्वा - १.६.२०
प्रतिदिनं तन्मणि रत्नमष्टौ ४.१३.२५
प्रतिहर्तेति विख्यात उत्पन्न- २.१.३७
प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवानद्यापि २.१३.६३
प्रत्यक्षं भवता भूप यद्दृष्टं २.१३.६४
प्रत्यक्षं भूपतिस्तस्याः १.११.५
प्रत्यंगिरसजाः श्रेष्ठा १.१५.१३६
प्रत्यस्तमितभेदं ६.७.५३
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं १.१५.११७
प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन १.१५.३०
प्रथमे कृत्तिकाभागे २.८.७६
प्रथमेह्नि तृतीये च सप्तमे ३.१३.१३
प्रथमेह्नि बुधश्शस्तां- ३.१५.९
प्रदोषाग्रे कदाचित्तु - ५.१४.१
प्रद्युम्नः प्रथमस्तेषां ५.३२.६
प्रद्युम्नसांबपमुखाः ५.३७.४६
प्रद्युम्नाद्या हरेः पुत्रा ५.३२.१
प्रद्युम्नोऽपि महावीर्यो ५.२८.६
प्रद्युम्नोपि रुक्मिणस्तनयां ४.१५.३८
प्रधानं च पुमांश्चैव २.७.२९
प्रधानं तत्त्वभुद्भूतं १.२.३४
प्रधान तत्त्वेन समं त्वचा १.२.३५

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रधानपुंसोरजयो कारणं	१.९.३७	प्रलंबं निहतं दृष्ट्वा	५.९.३७	प्रशाम्यति तदाज्योति-	६.४.२२	प्रसूतिं च ततः सृष्ट्वा	१.७.८	प्राचीन वर्हिर्भगवान्महा-	१.१४.३
प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां	१.२.१६	प्रलयोयमशेषस्य जगनो	५.३३.२३	प्रश्नश्च तत्राभिरति-	३.१३.२५	प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा	१.७.४४	प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य	१.१४.४
प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु	१.२.१७	प्रलीने च ततस्तस्मिन्वायु-	६.४.२१	प्रश्रितास्तान्मुनीनूचुः	४.३७.८	प्रसूत्यां च तथा दक्षश्च-	१.७.२२	प्राच्यादिशि शिरश्शस्तं	३.११.११३
प्रधान पुरुषौ चापि	१.२.२९	प्रविवेश च राज्ञा	४.१२.३२	प्रसज्जंतीं तु तां प्राह स	५.२७.१५	प्रस्निग्धामलकेशश्च	३.१२.३	प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या	३.६.३२
प्रधान बुद्ध्यादिमयादशे-	३.१७.३१	प्रविश्य चैकं प्रसादमात्मजां	४.२.१०२	प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रो-	६.७.८०	प्रहरन्ति महात्मानो	१.१६.१५	प्राजापत्येन वा सर्वमुपचारं	३.१०.७
प्रधानमात्मयोनिश्च	३.३.२७	प्रविश्य द्वारकां सोऽथ	५.२९.२	प्रसन्न शुक्रवचनाच्च	४.१०.८	प्रहस्य तानाह नृपः	६.६.४६	प्राजापात्यं ब्राह्मणानां	१.६.३४
प्रफुल्लपद्मपत्राक्षं	५.१७.२०	प्रविष्टः कोस्य हृदये	१.१७.२५	प्रसन्नोऽहं गमिष्यामि	५.३३.५०	प्रहृष्टस्साध्विति ततः	६.७.८	प्राणप्रदाता स पृथुर्यस्माद	१.१३.८९
प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः	४.२.५४	प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्	२.२.९	प्रसन्नोऽहं महाभागा	५.३८.७६	प्रह्लादं सकलापत्सु यथा	१.२०.३९	प्राणयात्रनिमित्तं च	३.९.२९
प्रबुद्धश्च पुनः सृष्टिं	१.२.६५	प्रविष्टाश्च समं गोभिग्रामं	३.१३.१०	प्रसाद इति नोक्तं ते	१.९.१३	प्रह्लादपुत्र आयुष्माञ्छि-	१.२१.१	प्राणश्चैव मृकण्डुश्च	१.१०.४
प्रबुद्धश्चासाववनिपतिरपि	४.५.९	प्रविष्टो गहनं कृष्णः	५.१३.४१	प्रसादपरमौ नाथौमम	५.१९.२१	प्रह्लादसर्वमेतत्ते मत्प्रसाद-	१.२०.२५	प्राणस्य द्युतिमान्पुत्रो	१.१०.५
प्रभवन्ति ततस्तेभ्यः	२.७.३३	प्रवृत्तं च निवृत्तं च ज्ञानं	६.८.१०	प्रसाद्यमानः स तदा	१.९.१९	प्रह्लाद सुप्रभावोसि -	१.१९.२	प्राणाख्यमानेलं-	६.७.४०
प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं	२.८.२१	प्रवृत्तं च निवृत्तं चद्विविधं	६.४.४१	प्रसारणाकुंचनादौ	६.५.१२	प्रह्लादस्य तु दैत्यस्य	१.२१.१४	प्राणापानसमानानामु-	३.११.९४
प्रभासं समनुप्राप्ताः	५.३७.३९	प्रवृत्तिमार्गव्युच्छित्ति-	१.६.३१	प्रसीद देवि सर्वस्य जगतः	५.२.२१	प्राकृता वैकृताश्चैव	१.५.२६	प्राणाः फणेऽभवंश्चास्य	५.७.४५
प्रयसौ स व्यवच्छिन्नं	५.२३.८	प्रवृत्ते च निवृत्ते च	१.१.२७	प्रसीद मद्धितार्थाय	२.१५.३३	प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारी	१.५.२५	प्राणायाम इवांभोभिः-	५.१०.१५
प्रयास्यंति यदा चैते	४.२४.११२	प्रवृत्त्या रजसो यच्च	३.१७.२८	प्रसीद सर्वभूतात्मन्-	५.२९.२९	प्राक्सर्गदग्धानखिलान	१.४.४८	प्राणायामेन पवने	६.७.४५
प्रयागे पुष्करे चैव	६.८.२९	प्रवेपमानां सततं खिन्नगात्र	१.१५.४५	प्रसीद सर्व सर्वात्मन्-	५.१८.५१	प्रागुत्तरे च दिग्भागे	३.११.४७	प्राणिनामुपकाराय	३.१२.४५
प्रयान्ति तोयानि खुराग्र	१.४.२८	प्रवेश्य च तमृषिमंतः	४.२.८८	प्रसीद सर्वसर्वात्मन्-	१.४.४२	प्राग्ज्योतिषपुरस्यापि	५.२९.१६	प्राणोन्तः सुषिराज्जातो	१.१२.६३
प्रयासः स्मरणे कोस्य	१.१७.७८	प्रशस्तशुद्धपात्रे तु	३.११.८२	प्रसीद सर्व सर्वात्मन्	५.१८.५१	प्राग्द्रवं पुरुषोश्नीयान्	३.११.८८	प्रातर्गत्वातिदूरं च	२.१३.२१
प्ररूढनवशष्पाढ्या	५.६.३७	प्रशान्तमभयं शुद्धं	१.२२.५१	प्रसीद सीदतां दत्तो	५.२०.९४	प्राङ्मुखान्भोजयेद्	३.१५.१७	प्रातर्निशि तथा संध्या-	२.६.४१
प्रलंबकंठोऽतिमुखस्त-	५.१४.५	प्रशान्तिकास्सनीवाराः	३.१६.५	प्रसीदेश्वाकुकुलतिलक	४.४.६२	प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि	३.११.८०	प्राचश्चैवपराह्णे च	५.१.८५

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदी १.१५.२८
प्रांशुमुत्तुंगबाहुं सं ५.१७.२४
प्राप्नोषि यदि भर्त्तारं- ५.३२.२८
प्राप्नोष्याराधितेविष्णौ १.११.४६
प्रायशश्च हैहयताल ४.३.४१
प्रायश्चित्तमशेषेण स ६.६.१६
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि २.६.३६
प्रायश्चित्तेन महता ३.१८.४०
प्रायेणैते आत्मविद्या- ४.५.३४
प्रारंभाश्चावसीदंति यदा ६.१.४७
प्रावृट्कालस्तनतोतीव ५.६.३६
प्रावृट्काले च नभसि ५.१.७८
प्रियमुक्तं हितं नैतदिति ३.१२.४४
प्रियव्रतस्य नैवोक्ता २.१.४
प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः १.११.१
प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ २.१.३
प्रियव्रतो ददौ तेषां सप्तानां २.१.११
प्रियाण्यनेकान्यवदन् ५.२४.११
प्रीतये मम जातोसौ २.१३.२६
प्रीतिमोश्चाऽभवत्तस्मिन्न १.२०.३१
प्रीतेस्सस्त्रीकुमारस्य ५.१३.६
प्रीत्यभिव्यंजितकर तल ४.१३.५४
प्रीत्यां पुलस्त्य भार्यायां १.१०.६
प्रेक्षतस्तस्य पार्थस्य ५.३८.२८
प्रेतदेहं शुभैः स्नानैस्स्नापितं ३.१३.८
प्रेते पितृत्वमापन्ने ३.१३.३७
प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव ३.११.१२३
प्रोक्तश्च देवैस्संसुप्तं ५.२३.२३
प्रोक्ता न्येतानि भवता ३.२.१
प्रोच्यते परमेशो हि यः १.६.४६
प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीप २.४.२०
प्लावयामास तां शून्यां ५.३८.६

फ

फणामणिसहस्रेण यः स २.५.१५
फणासहस्रमालाढ्यं बलभंद्र ५.१८.३६
फलं चाराधिते विष्णौ ३.८.५
फलगर्भा त्वमेवेज्या ५.२.६
फलानां पततां शब्दमाकर्ण्य ५.८.७
फलानि पश्य तालानां ५.८.५
फुल्लेंदीवरपत्रांभ ५.३.८

ब

बदरीफलमात्रमप्यर्हसि ४.६.१८
बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं १.१७.८२
बद्ध्वा चांभोनिधिभशेष ४.४.६७
बद्ध्वा समुद्रे यत्क्षिप्तो १.२०.२३
बभूव निर्मलं व्योम शरदा ५.१०.१२
बभ्रोस्सेतुः ४.१७.२
बर्हिपत्रकृतापीडो- ५.६.३२
बलकृष्णौ तथाक्रूरः ५.१८.४३
बलक्षयं विवृद्धिं च दृष्टवा ५.२०.७१
बलदेवस्ततो दृष्ट्वा नगरं ५.३५.८
बलदेवोऽपि तत्कालं ५.२०.७७
बलदेवोऽपि मैत्रेय ५.२४.८
बलदेवोपि रेवत्यां ४.१५.२०
बलभद्रशठसारणदुर्मदा- ४.१५.१६
बलभद्रोऽपि चास्फोट्य ५.२०.६४
बलभद्रो महावीर्यो ५.३३.२६
बलभागतमाज्ञाय भूपा ५.३५.६
बलमेवा शेषधर्महेतुः ४.२४.७५
बलवान भवद्वायुस्तस्य १.२.३६
बलसत्यावलोकनात् ४.१३.१५२
बलहानिर्नते सौम्य ५.१६.२५
बलेन निहतं दृष्टवा ५.२८.२७
बहिरावसितेसैन्ये मयु राया ५.२३.१६
बहुकालोपभुक्तभगवत् ४.१४.४६
बहुत्वान्नामधेयानां ४.२४.११७
बहुनात्र किमुक्तेन स एव १.१८.२७
बहुपुत्रस्य विदुषश्च १.१५.१३५
बहुशश्च बृहस्पति ४.६.११
बलशौर्याद्यभावश्च १.६.३०
बहुशोप्यभिहीता यदाऽसौ ४.६.२७
बहुशो वारितोस्माभिरयं १.१६.५४
बहूनां प्रिय वर्षाणां १.१५.२७
बहूनि तवात्रैव गांधर्व ४.१.७५
बलबंधुश्च संभाव्यस्सत्य- ३.१.२३
बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाण- १.२१.२
बाढमित्येव तेनोक्तः ६.६.४६
बाणस्य मंत्री कुंभांडः ५.३२.१७
बालः कृतोपनयनो ३.६.१
बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं ५.१३.३
बालत्वं चातिवीर्यत्वं जन्म ५.१३.७
बालत्वं सर्वदोषाणां १.१७.५१
बालिशावत यूयं वै १.१५.६३
बाले देशांतरस्थे च पतिते ३.१३.१७
बालोहं तावदित्छातो १.१७.७२
बाल्ये क्रीडनकासक्ता १.१७.७५
बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे ५.१६.६
बाह्यार्थं निरपेक्षं ते मयि १.१२.४३
बाह्यार्थादखिशाच्चित्तं १.११.५३
बाह्लीकात्सोमदत्तः ४.२०.३१
बिभर्त्ति यच्चासिरत्नम १.२२.७४
बिभर्त्ति यस्सुरयणानाप्यायदुं ३.५.१६
बिभ्रती पारिजातस्य - ५.३०.३७
बिभ्राणं वाससी पीते ५.१७.२२
बिहंगमाः कामगमा निर्वाणा ३.२.३०
बीजादंकुरसम्भूतो १.१२.६६
बीजाद्वृक्षप्ररोहेण यथा २.७.३५
बुद्धिस्थाकृतप्राणाः ५.२३.३३
बुभुजे च तया सार्द्धं ३.१८.६०
बुभुजेन्नं बहुतरं- ५.१०.४६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

बृहत्क्षत्रमहावीर्य ४.१९.२१
बृहत्त्वाद्बृहणत्वाच्च १.१२.५५
बृहदिषोबृंहद्धनु ४.१९.३४
बृहद्बलस्य पुत्रो बृहत्क्षण: ४.२२.२
बृहद्रथप्रत्यग्रकुशांबकुचेल- ४.१९.८१
बृहद्रथाच्चान्यशकलद्वय ४.१९.८३
बृहद्रथात्कुशाग्र: कुशाग्राद्- ४.१९.८२
बृहस्पतिमिदुं च तस्य ४.६.२४
बृहस्पतेरपि सकलदेव ४.६.१५
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री १.१५.११८
बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा १.७.३०
बोध्याग्निमाढकौ ३.४.१८
ब्रह्मक्षत्रस्य यो यो निर्वंशो ४.२१.१८
ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्यास्येया ६.७.३६
ब्रह्मचर्येण वा कालं ३.१०.१४
ब्रह्मचारीगृहस्थश्च ३.१८.३७
ब्रह्मणश्च दक्षिणांगुष्ठ ४.१.६
ब्रह्मणा चोदितो व्यासो ३.४.७
ब्रह्मणा देवदेवेन समादिष्टो १.१४.१०
ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन् १.३.१६
ब्रह्मणो भून्महान क्रोध १.७.११
ब्रह्मत्वे सृजते विश्वं १.१९.६६
ब्रह्मद्यास्सकला देवा ५.३०.१७
ब्रह्मन् प्रसादं प्रवणं कुरुष्व १.१.११
ब्रह्मपारं मुने श्रोतुमिच्छामि १.१५.५४
ब्रह्मप्रभुर्ब्रह्म स सर्वभूतो १.१५.५७
ब्रह्मबन्धो किमेतत्ते विपक्ष १.१७.१७
ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ १.४.५०
ब्रह्मसूत्रमेव विप्रत्वहेतु ४.२४.८०
ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा ३.५.१४
ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां २.८.९६
ब्रह्माक्षरमजं नित्यं - १.१५.५८
ब्रह्मा दक्षादय: कालस्तथै १.२२.३१
ब्रह्मा जनार्दन: शम्भुरिन्द्रो १.१३.२१
ब्रह्माद्यैरर्चिते यस्तु ५ ७.६६
ब्रह्मानारायणाख्योऽसौ १.४.१
ब्रह्माविष्णुशिवा ब्रह्मन्- १.२२.५८
ब्रह्मा सृजत्यादिकाले १.२२.३५
ब्रह्मेन्द्ररुद्रनासत्यसूर्याग्नि ३.१४.१
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च ३.६.२१
ब्राह्मणक्षत्रियविशां ३.८.२१
ब्राह्मण: क्षत्रिया वैश्या २.४.३९
ब्राह्मण: क्षत्रियो वैश्य: ३.८.१२
ब्राह्मणा: क्षत्रिया वैश्या: १.६.६
ब्राह्मणा: क्षत्रिया वैश्या २.३.९
ब्राह्मणा: क्षत्रिया वैश्या: २.४.३१
ब्राह्मणा क्षत्रियो वैश्या ४.२४.११६
ब्राह्मणाद्यास्तु ये ३.१८.४८
ब्राह्मणान्भोजयेच्छ्राद्धे ३.१५.१
ब्राह्मणेभ्य: पितृभ्यश्च- २.८.७९
ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय ३.११.५
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्ष: ३.१०.२४
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र १.७.४२
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषांक ६.३.२

भ

भक्तिच्छेदानुलिप्तांगौ ५.२०.८
भक्ति भेदानुप्तांगौ ५.२०.१४
भक्षयत्यथ कल्पांते भूतानि ३.१७.२५
भक्षयित्वा च भूतानि १.२.६४
भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरपि २.५.९
भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति ६.२.२४
भगवता च स निधन- ४.१४.५२
भगवतोप्यत्र मर्त्यलोके ४.१५.३४
भगवत्यासज्याखिलं ४.२.१३१
भगवाद्विष्णुपादांगुष्ठ ४.४.३०
भगवन् अस्मत्कुल ४.२.८३
भगवन्कथितं सर्वं यत्पृष्टोसि ६.८.५
भगवन्नस्माकमत्र विरोधे ४.९.३
भगवन्नेभिस्सगर तनयै ४.४.१३
भगवन्नेवमवस्थिते मयेयं ४.१.८१
भगवन्बालवैधव्याद् १.१५.६३
भगवन्भगवान्देव: ३.८.१
भगवन् भवतं द्रष्टुं ४.१३.२१
भगवन्भूतभव्येश ० १.९.६२
भगवन्भूतभव्येश सर्वस्यास्ते १.१२.७७
भगवन्ममैतत्स्यमंतकरत्नं ४.१३ १४१
भगवन्मयैतदज्ञारादनुष्ठितं ४.७.३०
भगवन्यत्त्व या प्रोक्तं २.१४.२
भगवन्यदि मे तोषं तपसा १ १२.४८
भगवन्यन्नरै: कार्य्यं साधुकर्मण्य ४.१.१
भगवन्यन्मया कार्यं - ५.३७.३२
भगवन्सम्यगाख्यातं २.१.१
भगवन्सम्यगाख्यातं २.१३.१
भगवंस्तमहं योगं ज्ञातुमिच्छामि ६.६.४
भगवादगमनोद्भूत ४.१३.५९
भगवानपि गोविंदो- ५.३७.६६
भगवानपि यथानुभूतम- ४.१३.६१
भगवानपि सर्वात्मा १.१२.४१
भगवानप्यथोत्पातान्- ५.३७.२९
भगवानुरगारिकेतन ४.१३.११४
भगवान्नाथमादित्य: ४.१३.१२
भगवान् यदि प्रसन्नो ४.१४.५३
भगीरथात्सुहोत्र ४.४.३६
भगीरथीद्यास्सगरं ४.२४.१४९
भगोदये ते कौंतेय ५.३८.६७
भजनभजमान दिव्यांधक ४.१३.१
भजमानस्य निमिक्ककण ५.१३.२
भजमानाच्च विदूरथ: ४.१४.२२
भतं भव्यं भविष्यं च ३.२.६१
भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च २.२.३८

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भद्रायाश्चोपनिधिगदाद्याः	४.१५.२४	भवत्यपध्वस्तमतिर्लंघितः	१.९.३१	भार्याविश्यास्तु ये केचिद	४.१२.१३	भूताद ग्रसते चापि	६.४.२८	भूयस्ततो वृको जज्ञे	३.१८.७७
भद्राश्वं पूर्वतो मेरोः	२.२.२४	भवत्वेवं यदि मे समय	४.६.४१	भावगर्भस्मितं वाक्यं	५.१८.१७	भूतादिर्भिद्रियादि च	१.२२.७०	भूयस्स मंत्रिभिस्सार्द्धं	६.६.४४
भद्राश्वभद्रबाहुदुर्दम-	४.१५.२२	भवद्भिर्यदभिप्रेतं	६.२.३७	भिक्षाभुजश्च ये	३.९.११	भूतादिस्तु विकुर्वाण	१.२.३७	भलोकश्च भुवर्लोकः	५.२.१६
भद्राश्वे भगवान्विष्णु	२.२.५०	भवांति ये मनोः पुत्रा	३.२.४८	भिद्यमानेष्वशेषेषु	५.३३.३४	भूतादीनां समस्तानां	१.१२.५३	भूर्लोकमखिलं दृष्ट्वा	१.१९.५७
भयं भयानामपहारिणी	१.१७.३६	भवन्तु पतयः श्लाघ्या	१.१५.६४	भिन्नेष्वशेषवाणेषु	५.३०.६७	भूतानिबलिभिश्चैव	३.९.१०	भूर्लोकोथ भुवर्लोकः	१.२२.८०
भयत्राणादन्नदानाद	४.९.११	भवांश्च मया न नग्नो	४.६.४५	भीमस्य कांचनः कांचनात्	४.७.३	भूतानि सर्वाणि तथान्न-	३.११.५४	भू विभागं ततः कृत्वा	१.४.४९
भरतः स महीपालः	२.१३.४	भवानहं च विश्वात्मन्नेक-	५.९.३२	भीष्मकः कुंडिने राजा	५.२६.१	भूतान्यनुदिने यत्र जायन्ते	१.७.४५	भूषणानां च सर्वेषा	१.१५.१२०
भरतस्य पत्नित्रये	४.१९.१४	भविता योषितां सूतिः	६.१.४१	भीष्मद्रोणकृपादीनां	५.३५.३६	भूतेषु वसते सोंऽतर्व-	६.५.८२	भूषणान्यतिशुभ्राणि	२.५.११
भरतादृषभ	४.११.२५	भविष्यन्ति महीवीर्या	१.१५.६८	भीष्मद्रोणांग राजाद्या-	५.३८.४७	भूपेतर्वदतस्तस्य श्रुत्वेत्थं	२.१३.६०	भूषणास्त्रस्वरूपस्थं	१.२२.६६
भरतोपि गंधर्व विषय-	४.४.१००	भविष्ये द्वापरे चापि	३.३.२१	भुक्त्वा च विपुलान्भोगां-	५.१९.२६	भूपद्मस्यास्य शैलोसौ	२.२.१०	भृगुं पुलस्त्यं पुलहं	१.७.५
भरद्वाजस्स तस्य वि तथे	४.१९.१९	भागुरिस्तंभमित्राय	६.८.४४	भुक्त्वा दिव्यान्महाभोगान्	५.२४.३	भूप पृच्छसि किं श्रेयः	२.१४.१२	भृगुणा पुरुकुत्साय	६.८.४५
भर्तृबाहुमहागर्वाद्रुण-	५.३०.४८	भानोस्तु भानवः पुत्रा	१.१५.१०६	भुक्त्वा सम्यगथाचाम्य	३.११.९०	भूपभूतान्यशेषाणि	६.७.५८	भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा	१.७.२६
भर्तृशुश्रूषणं धर्मो यथा	१.१३.२४	भारतं प्रथमं वर्षं ततः	२.२.१३	भुंक्ते कुल्माषवाट्यादि-	२.१३.४५	भूपादजंघाकट्यूरुजठरा-	२.१३.७३	भृगोः ख्यात्या समुत्पन्ना	१.९.१४१
भल्लाभस्तस्य चात्मजः	४.१९.४७	भारतस्यास्य वर्षस्य	२.३.६	भुङ्क्तेऽप्रदाय विप्रेभ्यो	५.३८.३९	भूमावास्फोटितस्तेन	५.२०.७६	भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना	१.१०.२
भवं शर्वमयेशानं तथा	१.८.६	भारताः केतुमालाश्च	२.२.४०	भुंजन्दत्तं तया सोन्नमति-	३.१८.६७	भूमिरापोनलो वायुः	१.१२.५१	भृत्यादिभरणार्थाय सर्वेषां	३.८.३५
भवतां चोपसंहार	५.३८.८६	भारावतारकार्यार्थंमवतीर्णः	५.३८.५९	भुज्यतेऽनुदिनं देवैः	१.१४.२६	भूमिसूर्यान्तर यच्च	२.७.१७	भेदं चालकनन्दाख्यं	२.८.११४
भवतीनां जनयिता	४.२.८९	भारावतरणार्थाय ममैव	५.२९.२५	भुवनेश जगन्नाथ	५.७.५८	भूमेर्यो जनलक्षे तु सौरं	२.७.५	भैक्षव्रतपराः शूद्राः	६.१.३७
भवतोपि पुत्रमित्रत्रकलत्र-	५.१.७९	भारावतरणार्थायपृथिव्या	५.१२.७	भुवर्लोकं ततस्सर्वं	६.३.२६	भूमौ पादयुग त्वास्ते	२.१३.६६	भोक्तव्यं तैश्च तच्चितैर्मौ-	३.१५.३०
भवतोऽपि महाभाग रहस्यं	६.२.३९	भारावतरणार्थाय	५.३७.१८	भुवो नाद्यापि भारोऽयं	५.३.२३	भूय एवाहमिच्छामि	५.३५.१	भोगेनावेष्टितस्यापि	५.७.३२
भवतो यत्परं तत्त्वं तन्न	१.४.१७	रावतरणे साह्यभं साते	५.१२.१८	भूतात्मा चेंद्रियात्मा	५.१८.५०	भूयश्च सुदवेषं कृत्वा	४.४.४७	भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र	२.४.९२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

भोक्तारं योग्यभूतं च १.९.५०
भो नाहं तेऽपराधाय- ६.६.४२
भो भोः किमेतद्भवता ५.३५.१३
भो भोः क्षत्रियदायादः १.११.३९
भोभोः क्षत्रियवर्मास्मिभि ४.२.२८
भो भो दानपते वाक्यं ५.१५.१३
भोभो ब्रह्मस्त्वया मत्तस्सह ५.१.५३
भोभो मेघा निशम्यैतद्वचनं ५.११.२
भोभो राजन् शृणुष्व त्वं १.१३.१६
भोभो विसृज्य शिबिका २.१३.७८
भोभोः सर्पा दुराचार- १.१७.३७
भौमोऽयं नरको नाम ५.२९.८
भो विप्र जनसंमर्दो महानेष २.१६.५
भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदन्नं २.१५.११
भो सची देवराजस्य ५.३०.३९
भौमं मनोरथं स्वर्गं ३.८.६
भौममे तत्पयो दुग्धं ५.१०.२३
भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय ३.२.४२
भौमा ह्येते स्मृताः २.२.४९
भ्रकुटी कुटिलात्तस्य १.७.१२
भ्रममाणौ ततो दृष्ट्वा ५.१९.१४
भ्रममारोप्य सूर्यं तु ३.२.९
भ्रान्तग्राहगणः सोर्मियंयो १.२०.५
भ्रामयित्वा शतगुणं ५.२०.७५
भ्रूणहा पुरहन्ता च २.६.८

म

मखभंगविरोधेन मया ५.१२.८
मखहा ग्रामहन्ता च २.६.२४
मखे प्रतिहते शक्रो मैत्रेय- ५.११.१
मगधायां तु विश्वस्फटिक ४.२४.६१
मग्नोऽथ जाह्नवीतोया- ६.२.६
मंगल्यपूर्वरत्नाज्यपूज्यानन- ३.१२.३१
मणिपुरपति पुत्र्यां ४.२०.५०
मत्कृते पितृपुत्राणां ४.२४.१३३
मत्तः कोपेन चाघूर्ण- ५.३५.२०
मत्तः कोऽभ्यधिकोल्योस्ति १.१३.२०
मत्पदानि च ते सर्प ५.७.७८
मत्पुत्रेण हि सकल- ४.७.२३
मत्प्रसादान्न ते सुभ्रु ५.३०.२७
मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा ५.३८.८२
मत्प्रीतिः परमो धर्मो १.१२.२०
मत्सत्रघेन वो गोपा ५.१३.१०
मत्स्य कूर्मवराहाश्च ५.१७.१०
मत्स्यबंधैश्च मत्स्योऽसौ ५.२७.६
मत्स्यरूपश्च गोविंदः २.२.५१
मथुरां प्राप्य गोविन्दः ५.१८.१४
मथुरानगरीपौरनयनानां ५.१८.२६
मथुरावासिनं लोकं ५.२३.१५
मथ्यतामृतं देवा सहाये १.९.७८
मथ्यमानात्समुत्तस्थौ १.१३.३४
मथ्यमाने च तत्राब्धौ १.९.८०
मथ्ययाने च तत्राभूत्पृथु- १.१३.३९
मथ्यमाने ततस्तस्मिन १.९.९२
मथ्यमानेऽमृते जातं ५.३०.३२
मदाघूर्णितनेत्रोसौ यः २.५.१६
मदान्धकारिताक्षोसौ १.९.१०
मदावलेपाच्च सकलदेव ४.६.९
मद्राष्ट्रे वारिता वृष्टि- ५ ४.७
मधुशाकमूलफलपत्रपुष्पा- ४.२४.९५
मधुसंज्ञाहेतुश्च ४.११.२९
मन एव मनुष्याणां ६.७.२८
मनः प्रीतिकरः स्वर्गो २.६.४६
मनवो मनुपुत्राश्च भूपा १.७.३८
मनश्शिलाभाः केचिद्वै ६.३.३५
मनसः स्वस्थता तुष्टि- २.१५.२२
मनसैव जगत्सृष्टि संहारं ५.२२.१५
मनस्यवस्थिते तस्मिन १.१२.८
मनुस्सप्तर्षयो देवो भूपाला ३.२.४९
मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा ६.५.६३
मनुष्यदेहमुत्सृज्य ५.३७.२५
मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येव ५.२२.१८
मनुष्यधर्माभिरतौ ५.९.७
मनुष्यधर्मशीलस्य लीला ५.२२.१४
मनुष्यलीला भगवन् ५.७.३९
मनुष्याः पश्वश्चान्ये ये ५.२.१८
मनोः पुत्रः करुषः ४.१.१८
मनोरजायन्त दश १.१३.४
मनोरथानां न समाप्ति- ४.२.११६
मनोरिक्ष्वाकुनृगधृष्ट- ४.१.७
मंत्रपूर्वं पितृणां तु ३.१५.२२
मंत्रयज्ञपरा विप्राः ५.१०.३७
मंत्राभिमंत्रित शस्तं च ३.११.८४
मंथानं मंदरं कृत्वा नेत्रं १.९.८४
मंदं जगर्जुर्जलदाः पुष्पवृष्टिं ५.३.७
मन्दाह्नि यस्मिन्नयने २.८.४२
मन्मथे तु गते नाशं ५.२७.२८
मन्मना मन्प्रसादेन तत्र ५.३७.३५
मन्वंतराण्यशेषाणि ३.२.६२
मत्वंताधिपांश्चैव शक्रदेव- ३.१.४
मन्वंतरेत्र संप्राप्ते तथा ३.१.४२
मम चांशेन संयुक्तो १.१५.१०
मम त्वया समं युद्धं ५.३३.१९
ममांशः पुरुषव्याघ्र ५.१२.१७
ममापि बालकस्तत्र ५.५.५
ममार्जुनत्वं भीमस्य भीमत्वं ५.३८.३३
ममेति यन्मया चोक्तमः ६.७.९९
ममैवायं पितृधनमित्य- ४.१३.१५१
ममोपदिष्टं सकलं गुरुणा १.१९.३४
ममोर्वशीसालोक्य- ४.६.८३
मया चास्य प्रतिज्ञातं ४.२.९१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मयात्राग्निस्थाली निक्षिप्ता ४.६.८६
मया त्वं पुत्रकामिन्या ५.३०.१६
मया दत्तामि मां मालां १.६.१४
मयापि तस्य गदतश्श्रुत- ३.१७.८
मयाप्येतदशेषेण कथितं ३.१७.२
मयाप्येतद्यथान्यायं ३.७.३७
मया संसारचक्रेऽस्मि- ५.२३.३८
मया हि तत्र चरौ सकल ।४.७.२७
मयि द्वेषानुबन्धोभूत्संस्तु १.२०.२१
मयि भक्तिस्तवास्त्येव १.२०.२०
मयि मत्ते प्रमत्ते वा ५.२३.१२
मयूरत्वे ततस्सा वै ३.१८.८४
मयूरध्वजभंगस्ते यदा ५.३३.३
मयूरा मौनमातस्थुः ५.१०.३
मयैष भवतां प्रश्नो ज्ञातो ६.२.३३
मय्यन्यत्र तथान्येषु १.१६.७२
मय्यर्पितमना बाल १.१२.८६
मरीचिमिश्रैर्दक्षाद्यैस्तथै १.१८.२२
मरीचिमुख्यैर्मुनिभिर्यथो १.१२.६
मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा ४.१.३२
मर्ममिद्भिर्महारोगैः ६.५.३६
मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये २.४.६
मल्लप्राश्निकवर्गश्चरगमध्य ५.२०.२६
महता राजराज्येन पृथुवैन्यः १.१३.४७
महत्ता भवता यस्मात्क्षिप्ता १.६.१६
महदादेर्विकारस्य ६.४.१३
महाकाष्ठ चयस्थं तमसुरेन्द्र १.१७.४६
महानंदिनस्ततश्शूद्रागर्भो ४.२४.२०
महाँतं च समावृत्य २.७.२५
महापद्मपुत्रश्चैक ४.२४.२५
महापीतं वहिर्वर्पं २.४.८०
महाप्रज्ञा महावीर्या विनीता २.१.६
महाबलान्महावीर्याननन्त ४.२४.१४२
महाभोजस्त्वतिधर्मात्मा ४.१३.७
महाराजालमनेना विवेक ४.६.६६
महारावा महाकाया. पूरयंति ६.३.३७
महार्णवान्तः सलिले १.१५.१४५
महावीर्याच्च दुरुक्षयो ४.१६.२४
मही घटत्वं घटतः कपालिका २.१२.४२
महेन्द्रो मलयः सह्यः २.३.३
महेन्द्रो वारणस्कंधादवतीर्य १.६.१८
महोत्सवमिवासाद्य ५.२०.५२
महोद्यानां महावप्रां ५.२३.१४
मां मन्यसे त्वं सदृशं नूनं १.६.१५
मां हंतुममरैर्यत्नत्यं कृतः ५.४.३
मागधस्य बलं क्षीणं स ५.२३.१०
मागधानां बार्हद्रथानां भवि- ४.२३.१
माघमासे वसन्त्येते सप्त- २.१०.१७
माघेऽसिते पंचदशी ३.१४.१५
मा जानीत वयं बाला देही १.१७.७१
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो ५.१६.१२
मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य ३.१५.३६
मातामहानामप्येवं सह देवैः ३.१५.४७
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे ३.११.३०
मात्रे स्वमात्रे तन्मात्रे ३.११.३१
मात्रारामास्तथाम्बष्ठाः २.३.१८
माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे २.१०.६
मा नः कोशं तथा गोष्टं १.६.१२७
मानवो भूभुजस्सेंद्रा ३.२.५४
मानसान्येव भूतानि १.१५.८७
मानसोत्तरशैलस्थः पूर्वतो २.८.८
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो ६.५.६
मांसासृक्पूयविण्मूत्र स्नायु १.१७.६३
मा पुत्रान्मा सुहृद्वर्गं १.६.१२८
माया च वेदना चैव मिथुनं १.७.३३
माया तवेयमज्ञातपरमार्थाति ५.३०.१४
माया मोहेन ते दैत्याः ३.१८.३२
मायामोहोयमखिलान्दैत्यां ३.१७.४२
मायया मोहयित्वा १.६.१०६
मायया युयुधे तेन स तदा ५.३३.६
मायावती ददौ तस्मै ५.२७.१४
मायाविमोहितदृशा तनयो ५.२०.१०४
मारिषा नाम नाम्नैषा १.१५.८
मा रोदीरिति तं शक्रः पुनः १.२१.३६
मार्गा बभूवुरस्पष्टास्तृणशण्य ५.६.४३
मार्जारकुक्कुटच्छागश्वराह २.६.२१
मालाकाराय कृष्णोपि ५.१६.२४
माषा मुद्गा मसूराश्च १.६.२२
मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ २.८.७०
मासिमासि रवियोंयस्तत्र तत्र २.११.६
मासिमास्यसिते पक्षे पंचदश्यां ३.१४.३
मासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येते २.१०.१६
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमहोरात्रं ६.३.१०
माहिष्मत्यां दिग्विजय ४.११.१६
मित्रध्रुक्कुनखी क्लीबश्श्या- ३.१५.५
मित्रायोश्च्यवनो नामराजा ४.१६.७०
मित्रेषु वर्तेत कथवरियर्गेषु १.१६.२६
मित्रोत्रिस्तक्षोरक्षः पौरुषेयोथ २.१०.७
मिषतः पांडुपुत्रस्य ततस्ताः ५.३८.२६
मुक्तमात्रे च तस्मिन ४.१३.१४७
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः ५.५.१६
मुखनिश्वासजो विष्णोर्वायुस्ता-६.४.२
मुख्या नगा यतः प्रोक्ता १.५.७
मुचुकुंदोऽपि तत्राऽसौ ५.२३.२५
मुञ्चतो बाणनाशाय ५.३३.३६
मुद्गलाच्च मौद्गल्याः ४.१६.६०
मुद्गलाद्धर्यश्वः ४.१६.६१
मुनयो भावितात्मानः ६.८.१५
मुमुचाते तथास्त्राणि ५.३३.३३
मुमोच कृष्णोपि तदा- ५.११.२५

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

मुरस्य तनयान्सप्त ५.२६.१८
मुष्टिना सोहनन्मूर्ध्नि कोपसं ५.६.३५
मुसलस्याथ लोहस्य ५.३७.१३
मूढानामेव भवति क्रोधो १.१.१७
मूढे भरद्वाजमिमं ४.१६.१८
मूर्च्छामिवाप्य महतीं संस्पृष्टो ६.५.१६
मूर्च्छामुपाययौ भ्रांत्या नागः ५.७.४६
मूर्त्तं भगवतो रूपं ६.७.७८
मूर्त्तामूर्त्तं तथा चापि स्थूलं ५.२३.३७
मूर्तामूर्तमदृश्यं च दृश्यं १.४.२४
मलकादृशरथस्तस्मादिलि- ४.४.७५
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः ६.५.७
मृगमध्ये यथा सिंहो ५.२०.४३
मृगमेव तदाद्राक्षीत्त्यजन्- २.१३.३२
मृगयागतं प्रसेनमटव्यां ४.१३.७७
मृग व्याधश्च शर्वश्च १.१५.१२३
मृगाणां चैव सर्वेषा राज्ये १.२२.७
मृगाणां वद पृष्ठेषु मूढ ६.६.२३
मृण्मयं गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं २.१५.२६
मृणमयं हि तथा गेहं लिप्यते ६.७.१७
मृतबंधोर्दशाहानि कुलस्यान्न ३.१३.१८
मृतस्य केशेषु तदा ५.२०.८८
मृतस्य च पुनर्जन्म १.१७.५८
मृताहानि च कर्तव्य ३.१३.२३
मृताहानि च कर्त्तव्यास्त्री- ३.१३.४०
मृतो नरकमभ्येति हीयते ३.११.१२६
मृदंगादिषु तूर्येषु ५.२०.७२
मृष्टं नमृष्टमप्येषा २.१५.२६
मृष्टं मदीयमन्नं तेन ५.३७.४२
मेघपृष्ठे बलाकानां रराज ५.६.४१
मेघानां पयसां चेशो ५.१०.१६
मेघेषु संगता वृष्टिर्वृष्टेः २.८.१०५
मेधाग्नि बाहुपुत्रास्तु त्रयो २.१.६
मेधाविनो रिपुंजयस्ततो- ४.२१.१३
मेधा श्रुतं क्रिया दण्डं १.७.२६
मेरुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रांता २.८.११२
मेरुरुल्वमभूत्तस्य १.२.५७
मेरोरनन्तरांगेषु जठरादि- २.२.३०
मेरोश्चतुर्दिश तत्तु २.२.१६
मेरोश्चतुर्दिशं ये तु २.२.४६
मैत्रेय कथयाम्येतच्छृणुष्व १.५.३
मैत्रेय कारणं प्रोक्तं १.२२.४४
मैत्रेय पृथिवीगीताञ्छ्- ४.२४.१२७
मैत्रेय श्रूयतां कर्म ५.३५.३
मैत्रेय श्रूयतां मत्तो ६.१.३
मैत्रेय श्रूयतां सम्यक् चरितं १.१७.१
मैत्रेय श्रूयतामयमनेकेय ४.१.३
मैत्रेय श्रूयतामेतद्यत्पृष्टो- ५.१.४
मैत्रेय श्रूयतामेतत्सक्षेपाद २.२.४
मैत्रेय श्रूयतासेतद्यद्ध्रुवान् २.११.६
मैत्रैयैतद्बलं तस्य बलस्व ५.३६.१
मैत्र्यस्पृहा तथा तद्वद- ३.८.३७
मैथुनेनैव धर्मेण १.१५.८६
मैवं भो रक्ष्यतामेष १.५.४३
मोक्षाश्रम यश्चरते यथोक्तं ३.६.३३
मोहश्रमे शमं याते ६.७.२१
मोहिताश्चाभवंस्तत्र ५.३.१६
म्रियमाणश्चासावतिभीषण ४.४.४३
म्लेच्छकोटिसहस्राणां ५.२३.७

य

यंयं कराभ्यां स्पृशति ४.२०.१३
यं हिरण्यनाभो योग ४.१६.५१
य इदं जन्म वैन्यस्य १.१३.६४
य इदं धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं ४.१६.७७
य एते भवतो भिमता ४.१.७४
यः कारणं च कार्यं च १.६.४७
यः कार्त्तवीर्यो बुभुजे ४.२४.१४६
यक्षरक्षोरगै सिद्धैर्दैत्य- ६.८.२३
यक्षराक्षसदैतेयपिशाचोरग ५.१.१६
यक्षाणां च रथे २.११.३
यच्च कार्यं तवास्माभि १.११.४०
यच्च मूर्त्तं हरे रूपं ६.७.७६
यच्चान्यदकरोत्कर्म ५.३४.२
यच्चाहं भवतापृष्टो ६.२.४०
यच्चैतद्भुवनगतं मया २.१२.४७
यजन्यज्ञान्यज्ञतेनं जपत्येनं ३.८.१०
यजुर्वेदतरोश्शाखास्सप्तविंश ३.५.१
यजूंषि त्रैष्टुभंछन्दः १.५.५४
यजूंषि यैरधीतानि तानि ३.५.२६
यज्ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां ६.८.३१
यज्वभिर्यज्ञपुरुषो वायुदेवश्च ५.१७.१५
यज्ञः पशुर्वह्निरशेष २.१२.४६
यज्ञ समाप्तौ भागग्रहणाय ४.५.१४
यज्ञस्य दक्षिणायां तु १.७.२१
यज्ञानिष्पत्तेय सर्वमेत ब्रह्मा १.६.७
यज्ञविद्या महाविद्या १.६.१२०
यज्ञांगभूतं यद्रूपं जगतः ३.१७.२६
यज्ञेन यज्ञपुरुषो विष्णुः १.१३.१८
यज्ञेशाच्युत गोविन्द २.१३.६
यज्ञेश्वरो हव्य समस्तकव्यो ३.१५.३७
यज्ञैषु यज्ञपुरुषः पुरुषैः ५.१७.६
यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येंद्रेण ३.१८ २७
यज्ञैराप्यायिता देवा १.६.८
यज्ञैर्यज्ञविदो यजंति सततं ६.८.५८
यत्रैर्यज्ञेश्वरो येषा राष्ट्रे १.१३.१६
यज्ञैस्त्वमिज्यसेऽर्चित्य ५.२०.६७
यतः कण्वायना द्विजा ४.१६.७
यतः कण्वायना द्विजाः ४.१६.३२
यतः कुतश्चित्संप्राप्य ३.१४.२८
यतः प्रधानपुरुषौ १.१७.३०
यतश्च वृषभकुदि ४.२.३२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यतश्चोशना ततौ ४.६.१४
यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मी ४.६.१४
यतः सत्त्वं ततो लक्ष्मीः १.९.२९
यत सर्वं यतः सर्वमुत्पन्नं १.९.४२
यतः सा पावनायालं २.८.१२२
यतियययातिसंयात्यायाति ४.१०.१
यतिस्तु राज्यं नैच्छत् ४.१० २
यतो धर्मार्थकामाख्यं १.१८.२५
यतो भूतान्यशेषाणि ३.१७.१२
यतो वृष्णिसंज्ञामेतद ४ ११.२८
यतो हि श्लोकाविमावत्र ४.१५.४४
यत्किञ्चित्सृज्यते येन १.२२.३८
यत्किचिन्मनसा गाह्यं १.४.१९
यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां ६.२.१५
यत्तदव्यक्तमजरमचिंत्य- ६.५.६६
यत्तस्माद्विष्णवं तेजश्शातितं ३.२.१०
यत्तु कालान्तरेणापि २.१३.१००
यत्तु निष्पाद्यते कार्यं २.१४.२२
यत्तु पृच्छसि भूपात्र ३.८.८
यत्तु मेघैः समुत्सृष्टं २.९.१८
यत्पृच्छति भवानेतत्सगरेण ३.८.३
यत्पृथिव्यां व्रीह्यियवं ४.१०.२४
यत्प्रमाणमिदं सर्वं २.२.३
यत्प्रमाणानि भूतानि १.१.६
यत्त्वमात्थाखिलं दूत ५.३७.२२
यत्त्वया प्रार्थ्यते १.१२.८२
यत्त्वेतत्किमन्तेनेत्युक्तं १.१८.१८
यत्त्वेतद्वभगवानाह प्रह्लादं १.१६.२
यत्त्रेतद्भगवानाह भरतस्स २.१३.३
यत्र कुत्र कुले जातो बलि ६.१.१२
यत्र क्वचनसंस्थानां ३.११.३७
यत्र तत्र स्थितायैतद ३.१३.९
यत्र नेंदीवरश्यामकायकांति ५.७.२९
यत्र यत्र ययथौ देवी सा १.१३.७१
यत्र यत्र सम त्वस्य १.१३.८५
यत्र युद्धमभूद्घोरं ५.३२.८
यत्र वै देवदैवस्य १.१२.५
यत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं १.२२.६४
यत्रादौ भगवांश्चराचर- ६.८.५६
यत्रानपायी भगवान् १.१८.३६
यत्रांबु विन्यस्य बलिर्मनो- ५.१७.३०
यत्राशेषलोकनिवासो ४.११.२
यत्रोतमेतत्प्रोतं च विश्व- १.१९.८३
यत्रोतमेतत्प्रोतं च यद्भूतं २.८.१०२
यथर्तुष्वृतुलिंगानि नाना १.५.६५
यथा केशिध्वजः प्राह ६.६.५
यथा गृहीतमंभोघेर्दत्त्वाहं ५.३७.२४
यथाग्निरुद्धतशिख. कक्षं ६.७.७४
यथाग्निरेकोबहुधा ५.१.४५
यथा च तेन वै व्यस्ता ३.४.३
यथा च नैवमद्याप्यति ४.६.३०
यथा च पादयोर्मलस्कन्ध २.७.३२
यथा च महिषं सर्पिः ५.१५.२२
यथा च वर्णानिसृजद्यद् १.६.२
यथा चाराधनं तस्य १.११.५१
यथा ते निश्चलं चेतो १.२०.२८
यथात्मनि च पुत्रे च ३.८.१७
यथा न ब्राह्मणेभ्य ४.४.८०
यथा निर्भत्सितस्तेन ५.१८.५
यथाभिवांछि तान्दिव्यान्- ५.२४.२
यथा यत्र जगद्धाग्नि ५.१७.१६
यथायथा प्रसन्नोऽसौ ५.३८.७५
यथाहं पूजया तेन ६.७.१०२
यथार्हमस्य लोकस्य मया ६.६.३८
यथा वत्कथितं सर्वं ३.७.१
यथावत्कथितो देवैर्ब्रह्मा १.९.३५
यथाशक्रप्रियार्थिन्या १.१५.४३
यथा सक्तं जले वातो २.७.३१
यथा समस्तभूतेषू न ५.१३.६२
यथा सन्निधिमात्रेण गंध १.२.३०
यथा सर्वगतं विष्णुं १.१८.४१
यथा सर्वेषु भूतेषु सर्व- १.१८.४०
यथा ससर्ज देवोऽसौ १.५.१
यथा सुरा यथैवेंदुर्यथा ५.३०.४७
यथा सूर्यस्य मैत्रेय १.१५.१३९
यथाह भवता सृष्ठो ५.७.७३
यथाह वसुधा सर्वं सत्यमेव ५.१.३०
यथा हि कदली नान्या १.१२.६७
यथेच्छावासनिरताः सर्व १.६.१२
यथैव पापान्येतानि २.६.३१
यथैव व्योम्नि वह्नि ४.१३.१४
यथैव शृणुमो दूरात ४.१३.५
यथोक्तं सा जगद्धात्रा ५.२.१
यथोक्तकर्मकर्तृत्वात २.४.४०
यदग्निहोत्रे सुहुते वर्षेणा- ६.८.३०
यदत्र संप्रतं कार्यं मया ५.९.२१
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो २.१२.३७
यदर्थं ते महात्मानस्तपस्ते १.१४.८
यदर्थमागताः कार्यं ५.५.४
यदश्वमेधावमृथे स्नातः ६.८.२८
यदस्य कथनायासैर्योजितो ६.८.११
यदह्ना कुरुते पापं २.१२.३०
यदा च सप्तवर्षाण्यसौ ४.४.७०
यदा चैते प्रवाध्यंतेतेषां ५.१०.३५
यदाजागर्त्ति सर्वात्मा स ६.४.८
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं २.१२.४०
यदा न कुरुते भावं ४.१०.२५
यदा नोपचयस्तस्य न २.१३.७२
यदा पुंसः पृथग्भावः २.१३.७५
यदाप्नोति नरः पुण्यं ६.८.४०
यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं १.२२.१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यदा मुनिस्ताभिरती	४.२.९४	यदि सप्तगणो वारि	२.११.४	यद्यप्यशेषभूतस्य वयं ते	३.१७.३८	यमुनां चातिगंभीरां	५.३.१८	यश्चैतत्कीर्त्तयेन्नित्यं	१.१२.१०२
यदायदा न यज्ञानामीश्वरः	६.१.४८	यदुक्तं वै भगवता तेनैव	१.२१.४१	यद्यवश्यं वरो ग्राह्यः	४.४.७८	यमुनासलिलस्नातः पुरुषो	६.८.३३	यश्चैतत्सौमरिचरितं	४.२.१३३
यदायदा सतां हानिर्वेद-	६.१.४६	यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं	२.१.२२	यद्यस्मत्परित्राणा स्मर्थं	४.१३.८७	यमेन प्रहितं दंडं	५.३०.६०	यः श्वेतस्योत्तरः शैलः	२.८.७३
यदायदा हि पाषंडबुद्धिः	६.१.४५	यदुं च दुर्वसुं चैव देवयानि	४.१०.६	यद्येवं तदादिश्यतामस्माकं	४.२.८५	यया क्षेत्रज्ञशक्तस्सा	६.७.६२	यश्शुकदुहितरं कीर्त्तिः	४.१९.४४
यदायदा हि मैत्रेय	६.१.४४	यदेतत्तव मैत्रेय पुराणं	३.६.२५	यद्येवं त्वयाहं पूर्वमेव	४.९ १९	ययातिस्तु भूभृदभवत	४.१०.३	यष्टिहस्तान्-	५.३८.१७
यदा यशोदा तौ बालाबेक-	५.६.१३	यदेतदुक्तं भवता	३.१०.३	यद्योगिनः सदोद्युक्ताः	१.९.५४	ययातेश्चतुर्थपुत्रस्यानो-	४.१८.१	यस्तमांस्यत्ति तस्मै	१.१४.२७
यदा लज्जाकुला नार्स्यं	५.३२.१८	यदेतद् दृश्यते मूर्त्तमेतः	१.४.३९	यद्योनिभूतं जगतो बीजं	१.१४.२९	ययासौ कुरुते तन्वा	३.३.७	यस्तु सम्यक्करोत्येवं	३.९.१७
यदा विजृम्भतेनन्तो	२.५.२३	यदेतद्भगवानाह गणः	२.११.१	यन्न केवलमीभसंधिपूर्वकं	४.४.३१	ययौ जडमतिः सोथ	२.१३.५७	यस्तेयनिष्यत्यात्मज	४.१२.३१
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको	२.१३.९१	यदैव भगवान्विष्णोरंशो	४.२४.१०८	यन्न देवा न मुनयो न	१.९.५५	यवगोधूममुद्गादि घृतं	२.१५.३०	यस्तेनापहृतः पूर्वं स	५.२७.२
यदास्मद्वचनान्मोहग्राहं	१.१८.३०	यदोर्वंशं नर श्रुत्वा	४.११.४	यन्नः शरीरेषु यदन्यदेहेष्व	३.१७.३३	यवनान्मंडितं शिरसोर्द्ध	४.३.४७	यस्त्वेतच्चरितं तस्य	१.२०.३६
यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न	१.७.४	यद्गुणं यत्स्वभावं च	१.५.२	यन्नाम कीर्त्तितं भक्त्या	६.८.२०	यवाः प्रियंगवो मुद्गा	३.१६.६	यस्त्वेतत्सकलं शृणोतिस्त्य	६.८.५५
यदास्य सृजमानस्य	१.१५.८८	यद्व्या शिबिका चेयं	२.१३.७६	यन्नायं भगवान् ब्रह्मा	१.९.५९	यवांबुना च देवानां	३.१५.२०	यस्त्वेतद्भवता प्रोक्तं	२.१३.८४
यदाहमुद्धृता नाथ त्वया	५.२९.२३	यदभूतं यच्च वै भव्यं	१.१२.५७	यन्मयं च जगद्ब्रह्मन्य	१.१.५	यशोदा शकटारूढभग्न-	५.६.७	यस्त्वेतां नियतश्चर्यां	३.९.२३
यदि चेत्त्वद्वचः सत्यं	५.३०.३४	यद्यत्प्रीतिकरं पूसां वस्तु	६.५.५५	यमतो न विदुर्नित्यं यत्य-	५.७.५१	यशोदाशयने मां तु	५.१.७९	यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटः	१.२०.१३
यदि चेद्दीयते मह्यं भवता	६.६.५०	यद्यदिच्छति यावच्च	३.८.७	यमनियमविधूत	३.७.२६	यश्चतुर्विंशतिप्राच्य-	४.१९.५२	यस्माज्जगत्सकलमेत-	५.३०.९
यदि ते दुःखसत्यर्थं	१.११.२३	यद्यद्गृहे तन्मनसि यत्र	१.१७.६७	यमभ्येत्य जनस्सर्वो	५.३१.१२	यश्च पंचाशीति वर्ष	४.११.२०	यंस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः	५.१६.२३
यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि	५.३०.५०	यद्यंतरायदोषेण दूष्यते	६.७.३४	यमश्चक्रधरः साक्षाद्भूमौर्ण	१.८.२७	यश्च भगवता सकल	४.१४.४७	यस्माद्भोज्यमेतदस्मद	४.४.५३
यदि मौ वर्जनीयं च	१.१३.५९	यद्यंत्यायामप्यवस्थायां	४.१३.८९	यमस्य विषये घोराः	२.६.६	यश्च सायं तथा प्रातः	१.९.१३९	यस्मादवग्व्यर्त्तन्त ततो	१.५.१७
यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः	५.१३.११	यद्यन्यथा प्रवर्त्तेयं देवदेव	५.७.७४	यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो	२.५.२६	यश्चैतच्चरितं तस्य	५.३८.९४	यस्मादेवं मय्यतृप्तायां	४.४.६५
यदि शक्नोषि गच्छ	५.६.१५	यद्यन्योस्ति परः कोपि	२.१३.९०	यमुनाकर्षणादीनि श्रुतानि	५.३५.२	यश्चैतच्छृणुयाज्जन्म	१.९.१४६	यस्माद्ब्रह्मा च रुद्रश्च	५.७.६३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

यस्माद्विकृतरूपं मां ५.३८.८१
यस्माद्विष्टमिदं विश्वं ३.१.४५
यस्मान्मामसंभाष्या ४.५.१०
यस्मिञ्जगद्यो जगदेतदाद्यो ४.१.९०
यस्मिन् कृष्णो दिवं ४.२४.११३
यस्मिन्दिने हरिर्यातो ५.३८.८१
यस्मिन्ननन्ते सकलं विश्वं १.१४.३६
यस्मिन्नयस्तमतिर्नं याति ६.८.५७
यस्मिन्नाराधिते सर्गं १.१४.१७
यस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं ५.२०.१०२
यस्मिनप्रतिष्ठितो २.८.१०४
यस्मिन्मन्वंतरे व्यासा ३.३.८
यस्मिन्यस्मिन्युगे ३.३.३
यस्मै यस्मै स्तनं रात्रौ ५.५.८
यस्य क्षेत्रे दीर्घतम ४.१८.१३
यस्य चोत्पादिता कृत्या १.१५.१५२
यस्य दशरथो मित्रं ४.१८.१७
यस्य नागवधूहस्तैर्लंबितं २.५.२५
यस्य प्रभावाद्भीष्माद्यै- ५.३८.४९
यस्य प्रसादादहमच्यु- ४.१.८५
यस्य रागादिदोषेण न ३.८.१८
यस्य संजातकोपस्य १.९.१७
यस्य सशोषको वायुर्देहे १.१५.१५०
यस्याऽखिलगहीर्व्योम; ५.७.५०
यस्याजपुत्रो दशरथ ४.१८.१८
यस्यान्तः सर्वमेवेदम- १.११.४५
यस्यामिष्ट्वा महायज्ञैर्ज्ञेशं २.८.११८
यस्यायुतायुतांशांशे १.९.५३
यस्यावतारारूपाणि ५.७.६७
यस्यावतारारूपाणि १.१९.८०
यस्यावलोकनादस्म- ५.३८.४६
यस्याश्च रोमशे जंघे ३.१०.२०
यस्याहः प्रथमं रूपमरूपस्य १.१४.२५
यस्यैषा सकला पृथ्वी २.५.२२
यस्सृज्यते सर्गं कृदात्मनैव ४.१.८९
याचिता तेन तन्वंगी मालां १.९.५
याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह ३.५.११
याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह ३.५.२७
याज्ञवल्क्यस्तु ३.५.३
याज्ञवल्क्योपि मैत्रेय ३.५.१५
यात देवा यथाकामं १.१२.३९
यातनाभ्यः परिभ्रष्टा ३.७.६
यातीतगोचरा वाचां मनसा १.१९.७७
यादवाश्च यदुनामोप ४.११.३०
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या ४.१०.२६
या नाग्निना न चार्केण १.१७.८६
यानि किंपुरुषादीनि २.१.२५
यानि किंपुरुषादीनि २.२.५३
यानि मूर्तान्यमूर्तानि १.२२.८६
यानीन्द्रियाण्यशेषाणि १.२२.७३
यान्त्येते द्विज तत्रैव ये २.६.२७
या प्रीतिरविवेकानां १.२०.१९
यामा नाम तदा देवा १.१२.१२
यामेतां वहसे मूढ सह ५.१.८
याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं ६.५.४४
यावच्च जनकराजगृहे ४.१३.१०६
यावच्च ब्रह्मलोकात्स ४.२.१
यावज्जीवति तावच्च ६.५.५३
यावतः कुरुते जन्तुः १.१७.६६
यावत्परीक्षितो जन्म ४.२४.१०४
यावत्प्रमाणा पृथिवीं २.७.४
यावत्सपादपद्माभ्यां ४.२४.१०९
यावत्सूर्य उदेत्यस्तं ४.२.६५
यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां १.१५.४४
यावद्देवापिर्न पतनादिभिः ४.२० २०
यावद्यावच्च चाणूरे ५.२०.६९
यावन्तः सागरा द्वीपास्तथा २.२.२
यावन्तोः जन्तवः स्वर्गे २.६.३६
यावन्त्यश्चैव तारास्ता २.१२.२६
यावन्न बलमारूढो राम- ५.१५.६
यावन्महीतले शक्र ५.१२.२०
यावन्मात्रे प्रदेशे तु २.८.९७
या विद्या या तथा विद्या १.२२.७८
युक्तात्मनस्तमोमात्रा १.५.३१
युगे युगे भवन्त्येते १.१५.८३
युग्मक्षेषु च यत्तोयं २.९.१६
युग्मान्देवांश्च पित्र्यांश्च ३.१३.२
य मांस्तु प्राङ्मुखान्विप्रान् ३.१०.५
युजंष्यथ विसृष्टानि ३.५.१३
युञ्जतः क्लेशमुक्त्यर्थं १.२२.४७
युद्धोत्सुकोहमत्यर्थं नर ५.१६.२०
युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्य ४.२०.४२
युयुधे च बलेनास्य ५.३४.१९
युवयोर्धार्तिता गर्भा ५.४.१५
युष्मद्दत्तवरो बाणो ५.३३.४६
युष्मद्दोर्दंडसंभूतिपरित्राते ५.२९.६
युष्माकं तेजसोर्द्धेन मम १.१५.९
ये कामक्रोधलोभानां ३.१२.४२
ये च त्वां मानवाः प्रातः १.१२.९५
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतस १.४.४१
ये तु देवाधिपतयो ये च १.२२.१८
ये त्वनेकवसुप्राणदेवा १.१५.१०९
ये त्वामार्च्येति दुर्गेति ५.१.८४
येन केन च योगेन ६.१.१३
येन तात प्रजावृद्धौ १.१४.१३
येनं दंष्ट्राग्रविधृता ५.५.१५
येन दुग्धा महीपूर्वं १.१३.९
येन प्राचुर्येण नीपक्षयः ४.१९.५४
येन विप्र विधानेन २.९.८
येन स्वर्गादिहागम्य ४.४.८२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

येनाग्निविद्युद्रविर ५.१७.२६
येनेदमावृतं सर्वमंडमप्सु ६.४.३१
येऽपि तेषु भगवदंशेष्व ४.४.१०३६
ये बांधवाबांधवा ये ३.११.३६
ये भविष्यन्ति ये भूतां १.२२.१७
येयं नित्या स्थितिर्ब्रह्म- १.७.३६
येषां तु कालसृष्टोऽसौ १.६.२६
येषां न माता न पिता ३.११ ५३
येतामर्थे रजिरात्मात्तायुधो ४.६.५
ये सांप्रतं ये च नृपा ४.२४.१५०
ये हन्तुमागता दत्तं यैर्विषं १.१८.४२
यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् २.८.१४
यैस्स्वधर्मपरैर्नाथ ५.३०.१६
यो गंगयापहृते हस्तिनपुरे ४.२१.८
यो गंगांगतो मंजूषागतं ४.१८.२८
योगनिद्रामहामाया वैष्णवी ५.१.७१
योगनिद्रा यशोदायास्तस्मिन ५.२.३
योगप्रभावात्प्रह्लादे जाते १.२०.४
योगयुक्प्रथमं योगी ६.७.३३
यौगस्वरूपं खांडिक्य ६.७.२७
योगिनाममृतं स्थानं १.६.३८
योगिनो मुक्तिकामस्य १.२२.४५
योगिनो विविधै रूपर्नरा- ३.१५.२४
योग्यास्सर्वक्रियाणां तु ३.१३.१५
योजनानां सहस्रं तु २ ३.८
योजनानां सहस्राणि २.४.७५
योजनानां सहस्राणि २.८.२
योत्सयेऽहं भवतामर्थे ४.६.७
योधेयी युधिष्ठिराद्देवकं ४.२०.४४
योनंतः पठ्यते सिद्धैर्देवो २.५.१४
योनन्तः पृथिवीधत्ते ५.१७.१२
योऽनंतरूपोऽखिलविश्वरूपो ५.३.१२
योनितोया वितृष्णा च २.४.२८
योन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य १.१६.८१
यो भवान्यन्निमित्तं वा २.१३.७६
यो मुखं सर्वदेवानां १.१४.३०
यो मे मनोरथौ नाथ १.१२.७४
योयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रि २.१६.७
योऽयं रिपुंजयो नाम ४.२४.१
योऽयं सांप्रतमवनी पतिः ४.२१.२
योऽयं सांप्रतमेतद्भूमंडल ४.२०.५३
यो यज्ञपुरुषं विष्णुमनादि १.१३.२८
यो यज्ञपुरुषो यज्ञोयोगेश १.११.४८
योयमंशो जगत्सृष्टिसम्बन्धो २.१.२
यो यस्य फलमश्नन्वैपूजयत्य५.१०.३१
योयोऽश्वरथनागाढ्यस्स ६.१.३५
यो वै ददाति बहुलं स्वं स ६.१.१६
योषिच्छुश्रूषणाद्भर्तुः ६.२.२८
योषितो नावमन्येत न ३.१२.३०
योऽसावग्न्यभिमानीस्यात् १.१०.१४
योसावुदकस्य महर्षे- ४.२.४०
योऽसि सोऽसि जगत् त्राण ५.३१.६
यो सौ निःक्षते क्ष्मातलेस्मिन् ४.४.७४
योऽसौ भगवदंशम ४.११.१२
योऽसो यज्ञवाटमखिलं ४.७.४
योऽसौ याज्ञवल्क्याद्वेदम ४.२१.४
योऽसौ योगमास्थायाद्यापि ४.४.१०६
योस्ति सोहमिति ब्रह्मन्कथ २.१३.८५
योहं स त्वं जगच्चेदं ५.३३.४८

र

रक्षतु त्वामशेषाण भूतानां ५.५.१४
रक्षांसि तानि ते नादाः १.१२.२६
रक्षोघ्नमंत्रपठनं भूमेरास्त- ३.१५.३१
रंगोपजीवी कैवर्त्तः २.६.२२
रत्रिनापि देवसैन्य ४.६.६
रजेस्तु पंच पुत्रशतान् ४.६.१
रजेस्तु संतति श्रूयताम् ४.८.२१
रजो गोत्रोर्द्धबाहुश्च १.१०.१३
रजोद्रेकप्रेरितैकाग्र- ४.१५.७
रजोमात्रात्मिकामन्यां १.५.३७
रजोमात्रात्मिकामेव १.५.४१
रणंजयात्संजयस्तस्माः ४.२२.८
रत्नं वस्त्रं महायानं ३.१४.२३
रत्नधातु तैव श्लाघ्यता- ४.२४.८१
रत्नभूता च कन्येयं १.१५.७
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य २.१२.१
रंभस्त्वकपत्त्योऽभवत् ४.६.२४
रंभातिलोत्तमाद्यास्तं ५.३८.७७
रंभातिलोत्तमाद्यास्तु ५.३८.७३
रम्यं गीतध्वनिं श्रुत्वा ५.१३.१७
रम्यकं चोत्तरं वर्षं २.२.१४
रम्योपवनपर्यन्ते स तस्मिन्- २.१५.७
रम्यो हिरण्वान्पष्ठश्च २.१.१७
रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखै- २.७.३
रसातले मौनेया नाम ४.३.४
रसेन तेषां प्रख्याता तत्र २.२.२१
राघवत्वेऽभवत्सीता १.६.१४४
राजपुत्र यथा विष्णोः १.११.५२
राजमार्गेततः कृष्णः ५.२०.१
राजा च शंतनुर्द्विजवचनो ४.२०.२३
राजा तु प्रागल्म्यात्तामाह ४.६.३६
राजाधि देव्यामावंत्यौ ४.१४.४३
राजन्नियम्यतां कोपो १.१७.४६
राजन्यवैश्यहन्ता च २.६.१०
राजापि च तौ मेषावादा- ४.६.६१
राजाप्यमंघवशादधकार ४.६.५७
राजासनं राजच्छत्रं १.११.१६
राजासनस्थितस्यांकं १.११.४
राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं ३.१८.६२
राज्यमुर्वी बलं कोशो ५.२३.४०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता २.१४.२०
राज्ये गृध्नंत्यविद्वांसो ६.७.७
राज्ञां चाथर्ववेदेन सर्व- ३.४.१४
राज्ञां वै श्रवणं राज्ये १.२२.३
रात्रौ तं समलंकृत्य २.१३.४६
रामराम महाबाहो ५.३५.३३
रामोपि बाल एव ४.४.८८
राशिप्रमाणजनिता दीर्घ २.८.४५
रासगेयं जगौ कृष्णो ५.१३.५६
रासमंडलबंधोपि ५.१३.४६
रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं १.१३.२
रुक्मिणीं चकमे कृष्णस्सा ५.२६.२
रुक्मिणी साभवत्प्रेम्णा ५.२७.२२
रुचिराश्वकाश्य दृढ ४.१६.३६
रुचिराश्वपुत्रः पृथुसेन ४.१६.३७
रुदता दृष्टमस्माभिः ५.६.५
रुद्रः कालान्तकाद्याश्च १.२२.३३
रुद्रपुत्रस्तु सावर्णिर्भविता ३.२.३३
रुधिराम्भो वैतरणिः २.६.३
रुरोद सुस्वरं सोथ १.८.३
रूपं गन्धो मनो १.१६.६६
रूपं महत्ते स्थितमत्र १.१६.७४
रूपकर्मस्वरूपाणि न ५.२ १६
रूपसम्पत्समायुक्ता १.१५.६६
रूपपेणान्येन देवानां मध्ये १.६.८६
रूपौदार्यगुणोपेतस्था १.६.६६
रेखाप्रभृत्यथादित्ये २.८.६१
रेणुमत्यां च नकुलोपि ४.२०.४८
रेतः पातादिकर्त्तारो २.६.२५
रेतोधाः पुत्रो न यति ५.१६.१३
रेवतस्यापि रैवतः पुत्रः ४.१.६५
रेवती चापि रामस्य ५.३८.३
रेवती नाम तनया ५.२५.१६
रैवतेप्यंतरे देवस्संभूत्या ३.१.४०
रोमपांदाच्चतुरंगः ४.१८.१६
रोमपादाद्बभ्रु ब्रभ्रर्धृतिः ४.१२.३६
रोमं हर्षणनामानं महाबुद्धि ३.४.१०
रोमांचितांग सहसा १.१२.४६
रौद्रं शकटचक्राक्षं ५.६.१६
रौद्राण्येतानि रूपाणि १.७.३६
रौरवः सूकरो रोधस्तालो २.६.२

ल

लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यो २.२.१२
लक्ष्मणभरत शत्रुघ्न ४.४.६६
लंघायाश्चैव घोषोथ १.१५.१०७
लाक्षामांसरसानां च २.६.२०
लांगलासक्तहस्ताग्रो २.५.१८
लिगधारणमेवा श्रमहेतु ४.२४.८२
लेलिहानस्सनिष्पेषं ५.१४.३
लोकाक्षिर्नोधमिश्चैव ३.६.६
लोकात्ममूर्त्तिः सर्वेषां १.२२.८१
लोका लोकाश्च यश्शैलः २.८.८२
लोकालोकस्ततश्शैलो २.४.६४
लोभाभिभूता निःश्रीका १.६.३३
लोलुपा ह्रस्व देहाश्च ६.१.२८

व

वंशाना तस्य कर्तृत्वं १.१५.७०
वंशसंकीर्तने पुत्रान्वदिष्येहं १.१०.७
वक्षसा रजसोद्रिक्तास्तथा १.६.४
वक्षस्थलं तथा बाहू २.१३.६७
वंगाश्च मगधाश्चैव २.४.६६
वज्रं चेदं गृहाण त्वं ५.३१.४
वज्रपाणिर्महागर्भं १.२१.३८
वज्रस्य प्रतिबाहुः ४.१५.४२
वत्स कः कोपहेतुस्ते १.११.१३
वत्स त्वन्मातामह ४.१०.६
वत्सपालौ च संवृत्तौ ५.६.३१
वत्स वत्स सुघोराणि १.१२.२३
वत्सालमेभिर्जीवन् ४.३.४४
वत्साश्च दीनवदना ५.११.१२
वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन्कथमत्र १.१५.३४
वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे २.२.२५
वनराजीं तथा कूजद्भृंग- ५.१३.१५
वनस्पतीनां राजानं १.२२.६
वनानि नद्यो रम्याणि २.५.१०
वने विचरस्तस्तस्य सह ५.२५.१
वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यंग- ३.६.२२
वयः परिणतो राजन्कृत- ३.६.१८
वयमप्येवं पुत्रादिभिस्सह ४.२.७५
वयमस्मान्महाभाग ५.१३.२
वरं वरय तस्मात्त्वं १.१२.७६
वरदा यदि मे देवि १.६.१३६
वरुणो वसिष्ठो रम्भा च २.१०.८
वरेणच्छन्दयामास सा च १.२१.३१
वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं ३.१५.५३
वर्णधर्मादियो धर्म्मा ६.८.१७
वर्णधर्मास्तथाख्याता धर्मा ४.१.२
वर्णानामाश्रमाणां च १.६.३३
वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान् २.४.१६
वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म २.६.३२
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण ३.८.६
वर्णाश्रमाचारवती ६.१.१०
वर्णाश्रमाचारहीनं २.४.८३
वर्णाश्रमेषु ये धर्मशास्त्रोक्ता ३.८.१६
वर्णास्तत्रापि चत्वारो २.४.३८
वर्द्धते ह्रसते चैवाप्ययने २.८.६६
वर्षतां जलदानां च ५.३.१७
वर्षत्रयांते च बभ्रूग्रसेन ४.१३.१०७
वर्षद्वयं तु मैत्रेय भौमः २.४.८४
वर्षाचलास्तु सप्तैते २.४.४२

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वर्षाचलेषु रम्येषु २.४.८
वर्षाणां च नदीनां च ये २.१२.३६
वर्षातपादिषुच्छत्री दंडी ३.१२.३८
वर्षेष्वेतेषु तान्पुत्रान: २.१.२४
वर्षेष्वेतेषु रम्येषु तथा २.४.५२
वर्षैरेकगुणा भार्य्यामुद्वहे- ३.१०.१६
वलयाकारमेकैकं २.४.७७
वलित्रिभंगिना मग्ननाभिना ६.७.८२
वल्गतामुष्टिकेनैव चाणूरेण.५.२०.५८
वल्गंति गोपा कृष्णेन ये ५.२०.८४
वल्मीकमूषिकोद्भूतां ३.११.१६
ववल्गतुस्ततो रंगे ५.२०.८१
वशिष्ठः काश्यपोथात्रि: ३.१.३२
वश्यता परमा तेन जायतेति ६.७.४४
वसतां गोकुले तेषां पूतना ५.५.७
वसति मनसि यस्य ३.७.३४
वसति हृदि सनातने च ३.७.२५
वसंति तत्र भूतानि ६.५.७५
वसवो मरुत: साध्या १.९.७०
वसिष्ठ च होतारं ४.५.२
वसिष्ठतनया ह्यते ३.१.१५
वसिष्ठशापाच्च षष्ठे षष्ठे ४.४.५८
वसिष्ठश्चा पुत्रेण राज्ञा ४.४.६९
प्रसिष्ठाद्यैर्दयासारैस्तोत्रं १.९.२२
वसिष्ठोप्यनेन समन्विच्छित ४.५.५
वसुदेव गत्वा मल्लयुद्धाय ५ १५.१४
वसुदेवस्य जातमात्रस्यैव ४.१४.२८
वसुदेवस्य त्वानकदुंदुभे ४.१५.१८
वसुदेवस्य या पत्नी देवकी ५.१.६४
वसुदेवेन कंसाय तेनैवोक्तं ५.१.६९
वसुदेवोपि तं प्राह ५.५.२
वसुदेवेपि विन्यस्य ५.३.२१
वस्तु राजेति यल्लोके २.१३.९९
वस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं ३.१८.३८
वस्वश्विमरुदादित्यरुद्र- ५.३७.१७
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादि- २.१२.४१
वस्त्वेकमेव दुःखाय २.६.४७
वस्वौकसारा शक्रस्य २.८.९
वहन्ति पन्नगा यक्षैः २.१०.२१
वहन्ति पन्नगा यक्षैः २.११.१७
वह्निना पार्थिवे धातौ २.१५.२०
वह्निना येऽक्षया दत्ता: ५.३८.२४
वह्निश्च वायुना वायु- २.७.२४
वह्निस्थाली मयैषानीता ४.६.८०
वह्ने: प्रभा तथा भानुर्दिने- २.८.२२
वाङ्मन: कायगैर्दोषैः ६.१.५७
वाच्यश्च द्वारकावासी ५.३७.५९
वायश्च पौंड्रकी गत्वा ५.३४.९
वाजिरूपधर: सोथ तस्यां ३.२.७
वाणोपि प्रणिपत्याग्रे ५.३३.१
वाद्यमानेषु तूर्येषु चाणरे ५.२०.३०
वानप्रस्थविधानेन तत्रापि २.१.३०
वानप्रस्था भविष्यंति ६.१.३३
वामवो रक्षतु सदा भवंतं ५.५.१७
वामपादस्थिते तस्मिन १.१२.९
वामपादाम्बुजांगुष्ठनख- २.८.१०९
वायव्यां वायवे दिक्षु ३.११.४८
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशो ६.४.२४
वाय्वग्निद्रव्यसंभूतो २.१२.१६
वाराहं द्वादशं चैव स्कांदं ३.६.२३
वारिवह्न्य निलाकाशैस्ततो १.२.५९
वार्य्यायुधप्रतोदास्तु ३.१३.२१
वार्योघैः संततैर्यस्या: २.८.१११
वालखिल्यास्तथैवैनं २.१०.२२
वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां ३.१४.९
वासुदेवात्मकं मूढ ५.३४.७
वासुदेवे मनो यस्य २.६.४३
वासुदेवोपि द्वारका- ४.१३.१०५
विकाले च समं ५.६.५०
विकासाणुस्वरूपैश्च १.२.३२
विकासिनेत्रयुगलो ५.१९.१८
विकासिमुखपद्माभ्यां ५.१९.२०
विकासिशरदंभोजमपश्याम ५.२०.५५
विकुर्वाणानिवाम्भांसि १.२.४३
विचरन् बलदेवोऽपि ५.२५.५
विचित्रवीर्योऽपि ४.२०.३६
विच्छिन्नास्सर्वसंदेहा ६.८.६
विजयिनं च राजा नमशेष ४.१२.२४
विजश्च धृतिं पुत्रमवाप ४.१८.२४
विजितसकलरातिरविहत ४.६.७७
विजितास्त्रिदशा दैत्यैरि- १.९.३४
विज्ञात प रमार्थोपि ५.३७.१५
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये ६.७.९३
विज्ञानमयमेवैतदशेषमव- ३.१८.१८
विज्ञाय न बुधाश्शोकं ५.३८.८८
विथस्यापि मन्यु: पुत्रो ४.१९.२०
वित्तेन भविता पुंसा ६.१.१६
विदितलोकापवादवृत्तांत: ४.१३.३६
विदितार्थस्य तेनैव ६.६.३५
विदितार्थां तु तामाह ५.३२.१९
विदूरथाच्छूर: शूराच्छमी ४.१४.२३
विद्यया यो यथा ५.१०.३०
विद्याबुद्धिर विद्यायाम- १.१९.४०
विद्याविद्येति मैत्रेय २. ५१
विद्या विद्ये भवान्सत्यम १.१९.७०
विद्युल्लताकषाद्यातत्र- ५.११.८
विद्रुमो हेमशैलश्च २.४.४१
विद्विष्टपतितोन्मत्त ३.१२.६
विधिनाप्तदारस्तु धनं ३.९.८
विनतायास्तु द्वौ पुत्रौ १.२१.१८

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

विनाकृत न यास्यामः ५.७.२८
विना चोर्वश्या सुरलोक ४.६.५०
विना रामेण मधुरमतीव ५.१३.१६
विनाशं कुर्वतस्तस्य १.२२.३०
विनिन्दकानां वेदस्य यज्ञ १.६.४२
विनिन्द्येत्थं स धर्मज्ञः १.१५.३६
विनिर्जग्मुर्यतो वेदा ५.१७.५
विनिश्वस्येति कथितो १.११.१५
विनिष्पन्नसमाधिस्तु ६.७.३५
विंशतिस्तु सहस्राणि १.३.२१
विपरीतानि दृष्टवा च ४.२४.१११
विपर्ययो न तेष्वस्ति २.१.२६
विपाटितोष्ठो बहुलं सफेनं ५.१६.१२
विप्रत्वे च कृतं तेन २.१३.६
विप्रस्यैतद् द्वादशाहं ३.१३.१६
विबुधाः सहिताः सर्वे १.६.८५
विभावरी श्रीर्दिवसो देव १.८.३१
विभु सर्वगतं नित्यं ६.५.६७
विभूतयश्च यास्तस्य ५.१.३१
विभेदजनके ज्ञाने नाश- ६.७.६६
विभेद प्रथमं विप्र ३.४.१६
विमल मतिरमत्सरः ३.७.२४
विमलांबरनक्षत्रे काले ५.१०.१६
विमानमागतं सद्यस्तद्वाक्य- ५.३७.७३
विमुक्तराज्यतनयः २.१३.२३
विमुक्तो वसुदेवोऽपि- ५.५.१
विमोहयसि मामीश ५.३१.५
विरजाश्चोर्वरीवांश्च ३.२.१६
विराधखरदूषणादीन् ४.४.६६
विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैः ३.१२.२२
विलासललितं प्राह ५.२०.११
विलासवाक्यपनिनेषु ५.१८.१५
विलोक्य नृपतिः सोथ २.१३.५८
विलोक्य मथुरां कृष्णं ५.१६.१०
विलोक्यात्मजपोद्योगं ४.२४.१२६
विलोक्यैका भुवं प्राह ५.१३.३१
विलोचने राज्यहनी १.५.३३
विवक्षोस्तंभयामास वाचं ५.१८.४४
विवर्द्धयिष्यस्ते शबलाश्वाः १.१५.६७
विवस्वतस्सुतो विप्र श्राद्ध- ३.१.३०
विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादायं २.६.६
विवस्वानुग्रसेनश्च २.१०.१०
विवस्वानुदितो मध्ये २.११.५
विवस्वान्सविता चैव १.१५.१३१
विवाहा न कलौ धर्म्यान् ६.१.११
विवाहार्थं ततः सर्वे जरासंध ५.२६.४
विवाहे तत्र निर्वृत्ते ५.२८.१०
विशाखानां यदा सूर्यः २.८.७७
विशुद्धबोधवन्नित्यमजम ३.६.५१
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां १.१५.११६
विश्वं भवान्सृजति ५.१८.५७
विश्वाच्या देवयान्या ४.१०.२०
विश्वामित्रपुत्रस्तु भार्गव ४.७.३७
विश्वामित्र प्रयुक्तेन १.१.१३
विश्वामित्रस्तथा कण्वो ५.३७.६
विश्वावसुमुखास्तस्या १.६.१०२
विश्वेदेवान् विश्वभूत ३.११.४६
विश्वावसुर्भरद्वाजः पर्जन्यै- २.१०.१२
विश्वेदेवास्सपितरस्तथा ३.१५.५४
विषयेभ्यस्समाहृत्य ५.७.६८
विषयेभ्यस्समाहृत्य ६.७.२६
विषाग्निना प्रसरता दग्ध- ५.७.४
विषाणभंगमुन्मत्ता १.१५.१५१
विषानलोज्ज्वलमुखा १.१५.१४७
विषुवे चापि संप्राप्ते ३.१४.५
विष्कंभारचिता मेरोर्यो- २.२.१७
विष्टरार्थं कुशं दत्त्वा ३.१५.१६
विष्णवाधारं यथा चैत- २.१३.२
विष्णुं ग्रसिष्णुं विश्वस्य १.२.७
विष्णुंचक्रे चिह्नं सर्वेषां १.१३.४६
विष्णुपादविनिष्क्रान्ता २.२.३३
विष्णुः पितृगणः पद्मास्वधा १.८.२४
विष्णु प्रसादादनघः ३.२.१८
विष्णुमाराध्य तपसा ३.१.२५
विष्णुरत्तौ तथैवान्नं ३.११.६७
विष्णुरश्वतरो रम्भा २.१०.१८
विष्णुर्मन्वादयः कालः १.२२.३२
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता ६.७.६१
विष्णुशक्तिरनौपम्या ३.१.३५
विष्णुः शस्त्रेषु युष्मासु १.१७.३३
विष्णु सस्मरणात्क्षीण- २.६.४२
विष्णुस्तेषां प्रमाणे च ४.१५.४६
विष्णुस्समस्तोंद्रियदेहदेही ३.११.६५
विष्णोसकाशादुद्भूत १.१.३१
विष्णोस्तस्य प्रभावेण ५.३८.६५
विष्णोः स्वरूपात्परतोदिते १.२.२४
विष्वग्ज्योतिप्रधानास्ते २.१.४१
विसर्जयेत्प्रीतिवचस्सम्मान् ३.१५.४६
विसस्मार तथात्मानं १.२०.२
विस्तार एष कथितः २.५.१
विस्तारः सर्वभूतस्य १.१७.८४
विस्तारिताक्षियुगलो ५.२०.५३
विहाराद्युपभोगेषु रूपं ५.२७.२६
वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि २.१२.२
वीरमादाय तं सांबं ५.३५.२६
वीरुधौषधिनिष्पत्त्या २.१२.१५
वीय तेजो बलं चाल्पं ३.३.६
वृकाद्याश्च सुतामाद्र्यां ५.३२.४
वृक्षाग्रगर्भसम्भूता १.१५.५०
वृक्षाणां पर्वतानां श १.२२.३०
वृक्षाद्दारु ततश्चेयं २.१३.६३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

वृक्षारूढो महाराजो २.१३.९४
वृतं वासुकिरंमाद्यैर्महद्भिः ५.१८.३७
वृतत्क्षत्रस्य सुहोत्रः ४.१९.२७
वृतोमयायं प्रथमं ४.२.९३
वृत्त्यर्थं याजयेच्चान्यान- ३.८.२३
वृथा कथा वृथा भोज्यं ६.२.२०
वृथैवास्माभिः शतधुन- ४.१३.१००
वृद्धोऽहं मम कार्याणि १.१७.७३
वृदावनं भगवता कृष्णेना ५.६.२८
वंदावनचरं घोरमादेक्ष्यामि ५.१५.१०
वंदावनमितस्सथानात्- ५.६.२४
वृषस्य पुत्रो मधुरभवतः ४.११.२६
घृष्ट्या घृतमिदं सर्वमन्नं २.९.२२
वृष्णयंधककुलं सर्वं तथा ५.३८.६१
वृष्णेः सुमित्रो युधाजिच्च ४.१३.८
वेगी पूयवहे चैको याति २.६.१९
वेणुरन्ध्रप्रभेदेनः भेदः २.१४.३२
वेददूषयिता यश्च २.६.१३
वेददुमस्य मैत्रेय ३.३.४
वेदना स्वसुतं चापि दुःखं १.७.३४
वेदमार्गे प्रलीने च पाषंडाढ्ये ६.१.३९
वेदमित्रस्तु शाकल्यः ३.४.२१
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा ३.२.५८
वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः १.४.९
वेद वादविदो विद्वन्नियता १.२.२२
वेदवादविरोधवचनो- ४.२०.३०
वेदवादांस्तथा वेदान्यज्ञ १.६.३०
वेदव्यासा व्यतीता ये ३.३.१०
वेदांगानि समस्तानि १.२२.८४
वेदादानं करिष्यति ६.१.३२
वेदांतवेद्य देवेश ५.७.५९
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य ३.२.५९
वेदाहरणकार्य्याय ३.९.१२
वेनस्य पाणौ मथिते १.१३.८
वैखानसो वापि भवेत्परि- ३.१०.१५
वैरानुबंधं बलवान्स चकार ५.३६.३
वैरे महति यद्वाक्याद्गुरो १.१.२४
वैवस्वते च महति वारुणे १.२१.२८
वैवस्वताय चैवान्या ३.१५.२८
वैशाखमासस्य च या ३.१४.१२
वैशाख शुक्ल द्वादश्यां ५.३२.१४
वैशाल्यां च कौशिकमे- ४.१५.२५
वैश्याः कृषिवणिज्यादि ६.१.३६
वैश्याना मारुतं स्थानं १.६.३५
वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव १.१२.६२
वैश्वानरसुते चोभे पुलोमा १.२१.८
वैष्णवोंशः परः सूर्यो २.८.५५
व्यक्तं प्रधानपुरुषौ १.१२.७०
व्यक्तं विष्णुस्तथा व्यक्तं १.२.१८
व्यक्तस्स एव चाव्यक्तस्स ६.४.४५
व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्त्वं ५.१.४७
व्यक्ताव्यक्तात्मिका ६.४.४६
व्यक्ते च प्रकृतौ लीने ६.४.४८
व्यग्रायामथ तस्यां स ५.६.१६
व्यतीतेऽर्द्धरात्रे विनिद्र ४.६.८२
व्यभ्रे नभसि देवेंद्रे ५.११.२४
व्याख्यातमेतद्ब्रह्माण्ड- २.८.१
व्याख्यायाता भवता सर्ग ६ १.१
व्यादितास्यमहारंध्रस्सोः ५.१६.१४
व्यदिष्टं किंकराणां तु ५.३३.७
व्यापारश्चापि कथितो] २.११.२
व्याप्तिव्याप्यं क्रियाकर्त्ता ५.२९.२७
व्यासवाक्यं च ते सर्वे ५.३८.९२
व्यासश्चाह महाबुद्धिर्यदत्रैव- ६.२.१
व्योमानिलाग्निजलभू- ६.८.६३
व्रजत स्तिष्ठतोन्यद्वा ६.७.८७
व्रतचर्यापरैर्ग्राह्याः वेदाः ६.२.१९
व्रतानां लोपकोयश्च २.६.२८
व्रतानि वेदवेद्याप्तिकारणान्१.१५ ३८
व्रीहयश्च यवाश्चैव १.६.२१
व्रीहयस्सयवामाषा गोधूम १.६.२४
व्रीहिबीजे यथा मूलं नालं २.७.३७

श

शकयवनकांभोज ४.३.४२
शक्तयः सर्वभावानाम १.३.२
शक्ति गुहस्य देवानामन्येषां ३.२.१२
शक्त्योयस्यदेवस्य १.९.५६
शक्रं पुत्रो निहन्ता ये यदि १.२१.३३
शक्रस्सम्सदेवेभ्यस्ततश्चाति ६.७.६७
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् २ ८.१६
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् २.८.१६
शक्रार्करुद्रवस्वश्वि- ३.१७.१७
शंकरो भगवाञ्छौरिर्गौरी १.८.२३
शंखकुंदनिभाश्चान्ये जात्यं ६.३.३४
शंखचक्रगदाशार्ंगवरासि १.१२.४५
शंखप्रांतेन गोविन्दस्तं १.१२.४९
शची च सत्यभामायै ५.३०.२९
शचीविभूषणार्थाय ५.३०.४१
शतं त्वेकं समाख्यातं १.१५.१२४
शतक्रतुरपींद्रत्वं चकार ४.९.१४
शतद्रूचन्द्रभागाद्या २.३.१०
शतधनुरपि तां परित्यज्य- ४.१३.९४
शतधनुरप्य तुलवेगां ४·१३.९१
शतरूपां च तां नारीं तपो १.७.१७
शतानंदात्सत्य धृतिर्वनुर्वेदा ४.१९.६४
शतानि तानि दिव्यानां ४·२४.११५
शतानी कादश्वमेधदत्तो ४.२१.५
शतार्धसंख्यास्तव संति ४.२.७९
शत्रुघ्नेनाप्यमितबल ४.४.१०१
शनकैश्शनकैस्तीरं ५.१०.८

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

शनैश्चरस्तथा शुक्रो १.८.११
शनैश्शनैर्जगौ गोपी ५.१३.१८
शंतनुस्तु महीपालोऽभूत् ४.२०.११
शंतनोरप्यमरनद्यां ४.२०.३३
शप्तवा चैव सागिन ४.४.६६
शब्दमात्रं तथा काशं १.२.३८
शब्ददिभिश्च सहितं ब्रह्मांड- ६.८.२६
शब्दादिष्वनुरक्तानि ६ ७.४३
शब्दादिहीनमजरममेयं ५.२३.३४
शब्दोहमिति दोषाय- २.१३.८६
शमीगर्भं चाश्वत्थमग्नि ४.६.८५
शम्बरस्य च मायानां १.१५.१५३
शंबरेण हृतो वीरः ५.२७.१
शम्भोर्जटाकलापाच्च २.८.११५
शयनसमीपे ममोरणकद्वयं ४.६.४४
शय्यासनोपभोगश्च ३.१३.१६
शरणं ते सम्भयेत्य ५.३४.१२
शरत्सूर्यांशुतप्तानि ५.१०.५
शरद्वतश्चाहल्यायां ४.१६.६३
शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवं २.८.६७
शरान्मुमोच चैतेषु पार्थो ५.३८.२३
शरीरारोग्यमैश्वर्यं १.६.१२५
शरीरिणी तदाऽभ्येत्य ५.२५.१२
शरीरे न च ते व्याधि १.११.३६
शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं ३.१०.६
शशांकः श्रीधरः क्रांतिः १.८.२५
शस्त्राजीवो महीरक्षां ३.८.२७
शस्त्राणि पतितान्यंगे १.२०.२२
शस्त्रास्त्रमोक्षचतुरं ५.३४.४१
शस्त्रास्त्रवर्षं मुंचंतं तं ५.२६.२१
शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन २.४.७१
शाकद्वीपे ते तैर्विष्णुः २.४.७०
शाकद्वीपेश्वर स्यापि २.४.५६
शाकस्तत्र महावृक्षः २.४.६३
शाखाभेदास्तु तेषां वैदश ३.५.३०
शाणीप्रायाणि वस्त्राणि ६.१.५३
शान्ता घोराश्च मूढाश्च १.२.५१
शारीरं मानसं दुःखं दैवं १.१६.८
शार्गचक्रगदापाणेश्शंख- ५.५.२०
शार्गशंखगदाखड्ग- ६.७.८५
शाल्मलस्येश्वरोः वीरो २.४.२२
शाल्मले च वपुष्मन्तं २.१.१३
शाल्मलेन समुद्रोसौ २.४.२४
शाल्मले ये तु वर्णाश्च २.४.३०
शास्ता विष्णुरशेषस्य १.१७.२०
शिखिवासाः सवैडूर्यः २.२.२६
शिविका च धनेशस्य ५.३० ६१
शिविकादारुसंधातो २.१३.६५
शिविकाया स्थितं चेदं २.१३.६८
शिविरिंद्रस्तथा चासीच्छत् ३.१.१७
शिरस्ते पातु गोविंदः ५.५.१८
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वर- ६.५.३
शिर्षण्यानि ततः खानि ३.११.२१
शिवांश्च शतशो नेदुः १.१२.२६
शिशुपालत्वेपि भगवतो ४.१४.५१
शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः २.१२.२६
शिशुमाराकृति प्रोक्तं २.६.४
शिश्नः संवत्सरस्तस्य २.१२.३३
शिष्यमध्यापयामास ३.६.६
शिष्यानाह स भोः शिष्या ३.५.७
शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च ३.५.२
शीतवातोष्णवर्षांबुवैद्युतादि ६.५.८
शीताम्भश्च कुमुन्दश्च २.२.२७
शुकी शुकानजनयदुलूक १.२१.१६
शुक्लाकृष्णारुणाः पीताः २.५.३
शुक्लादिदीर्घादिधनादि- ३.१७.३२
शुचिवस्त्रधरः स्नातो ३.११.२७
शुच्योदकान्पक्षिगणान् १.२१.१७
शुद्धः संल्लक्ष्यते भ्रान्त्या १.१४.३७
शुद्धः सुक्ष्मोखिलव्यापी १.१२.५२
शुद्धे च तासां मनसि १.६.१३
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ६.५.७२
शुनकं पृच्छ राजेन्द्र नाहं ६.६.१६
शुभाश्रयस्स चित्तस्यसर्व- ६.७.७६
शुष्कैस्तृणैस्तथा पर्णैः २.१३.३५
शूद्रस्य सन्नतिश्शौचं ३.८.३३
शूद्रैश्च द्विजशुश्रूषातत्परै- ६.२.३५
शूरस्य कुंतिनर्मि ४.१४.३२
शूरस्यापि मारीषा नाम ४.१४.२६
शृणु मैत्रेय गोविन्दं १.१४.२२
शृणोति य इमं भक्त्या ४.२४.१३६
शृणोष्यकर्णः परिप्रश्यसि ५ १.४१
शैलानुत्पाट्य तोयेषु ५.३६.७
शैलैराक्रान्तदेहोपि न १.१६.४
शैलैराक्रातदेहोपि यः १.१५.१४८
शैव्य सुग्रीवमेघपुष्प ४.१३.६२
शोभनं ते मतं वत्स ५.१०.४३
शौचा चारव्रतं तत्र ३.६.२
शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ३.६.१२
श्यामाकास्त्वथ नीवारा १.६.२५
श्रद्धया चान्नदानेन ३.११.६०
श्रद्धा कामं चला दर्पं १.७.२८
श्रद्धालक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टि- १.७.२३
श्रद्धावद्भिः कृतं यत्नाद्देवा ३.१८.५२
श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं ३.१६.१६
श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं ३.१४.४
श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा ३.१५.११
श्रीदामानं ततः कृष्णः ५.६.१४
श्रीदाम्ना सह गोविंदः ५.६.१३
श्रीवत्सवक्षसं चारु ५.१८.४१

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

श्रीवत्ससंस्थानधर १.२२.६६
श्रीवत्सांकं महद्धाम ५.२०.५६
श्रुतकीर्त्तिमपि केकयराजा ४.१४.४१
श्रुतदेवां तु वृद्धधर्मा ४.१४.३६
श्रुतश्रवसमपि चेदिराजो ४.१४.४४
श्रुताऽभिलाषिता दृष्टा २.८.१२०
श्रुत्वा तत्सकलं कंसो ५.१५.४
श्रुत्वा न पुत्रदारादौ ४.२४.१४३
श्रुत्वेत्थं गदितं तस्य १.१२.४४
श्रुत्वैतदाह सा कुब्जा ५.२०.७
श्रूयतां तात वक्ष्यामि १.१७.१४
श्रूयतां नृपशार्दूल २.१५.२
श्रूयतां परमार्थो मे १.१७.५५
श्रूयतां परमार्थो मे १.१७.५५
श्रूयतां पृथिवीपाल सदाचार ३.११.२
श्रूयतां मुनिशार्दूलवंशः ४.६.३
श्रूयतां सोहमित्येतद्वक्तुं २.१३.८०
श्रूयते च पुराख्यातो ३.१८.५३
श्रूयते चापि पितृभिर्गीता ३.१६.१७
श्रूयंते गिरयश्चैव वने- ५.१०.३४
श्रेयः किमत्र संसारे २.१३.५४
श्रेयांस्येवमनेकानि २.१४.१६
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वत्तो ६.१.२८
श्रौतस्मार्त्ते च धर्मे ४.२४.६८
श्लथद्ग्रीवांघ्रिहस्तोऽथ ६.५.३७
श्लेष्मशिंघाणिकोत्सर्गौ ३.१२.२६
श्वचंडालविहंगाना भुवि ३.११.५७
श्वफल्कतनयं शूरमक्रूरं ५.१५.६
श्वफल्कस्यान्यः ४.१४.६
श्वफल्कादक्रूरो ४.१४.७
श्वभोजनोथाप्रतिष्ठश्चा- २.६.५
श्वश्रूश्वशुरभूयिष्ठा ६.१.५५
श्वापदा द्विखुरा हस्ती १.५.५२
श्वेतञ्च हरितं चैव विद्युतं २.४.२६
श्वेतं यदुत्तरं तस्मात्पित्रा २.१.२१
श्वेतोथ हरितश्चैव जीमूतो २.४.२३
श्वो भाविनि विवाहे तु ५.२६.६

ष

षट् सुताः सुमहासत्त्वा १.२१.१५
षडेते मनवोतीतास्सांप्रतं ३.१.७
षडेव राशीन् यो भुंक्ते २.८.४४
षड्गुणेन तपोलोकात् २.७.१५
षंडापविद्धचंडालपापि- ३.१६.१२
षंडापविद्धप्रमुखा विदिता ३.१७.३
षष्टिवर्षसहस्राणि ४.८.१७
षष्ठे मन्वंतरे चासीच्चाक्षुषा ३.१.२६
षष्ठेह्नि जातमात्रं तु ५.२७.३
षोडशस्त्रीसहस्राणि ५.३१.१८

स

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य ३.१८.४१
संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः २.८.७२
संवत्सरादयः पंच २.८.७१
संवरणात्कुरुः ४.१६.७६
संशोषकं तथा वायुं १.१६.२१
संसारपतितस्यैको ५.२३.३१
संसिद्धायां तु वार्तायां १.६.३२
संस्तुतो भगवानित्थं ५.३१.१
संस्तूयमानस्तु पृथिव्या १.४.२५
संस्तूयमानो गोपैस्तु ५.६.३८
संस्मृत्य प्रणिपत्यैनं ५.२३.२६
संहितात्रितयं चक्रे ३.४.२३
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टि- ६.५.८६
स ऋङ्मयस्साममयः ३.३.३०
स एव क्षोमको ब्रह्मन् १.२.३१
स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्त- २.७.४२
स एव सर्वभूतात्मा १.२.६६
स एव सृज्यः स च सर्ग- १.२.७०
सकलक्षत्रियक्षय ४.४.६४
सकल पन्नगाधिपतयश्च ४.३.११
सकलभुवनसूतिमूर्ति- ५.३०.८०
सकलमिदमजस्य यस्य ३.१७.३४
सकलमिदमहं च वासुदेव ३.७.३२
सकलयादवसमक्षं ४.१३.१५३
सकलावरणातीतनिरालंबन ५.१.५०
स कल्पयित्वा वत्सं तु १.१३.८७
स कल्पस्तत्र मनवश्च ६.३.१२
सकामेनेव सा प्रोक्ता ५.२०.३
स कारणं कारणतस्ततोपि १.१५.५६
सकाशमागम्यः ततः १.१८.१०
सकृदुच्चारिते वाक्ये ६.५.३२
स कैश्चित्संपरिष्वक्तः ५.२४.१०
सक्तुयावकवाट्यनाम- २.१५.१२
स खुरक्षतभूपृष्ठः ५.१६.२
सख्यः पश्यत कृष्णस्य ५.२०.५४
सख्यः पश्यत चाणूरं ५.२०.५६
स गत्वा त्रिदशैः सर्वैः १.६.३६
सगरः प्रणिपत्यैनमौर्वं ३.८.४
सगरोपि स्वमधिष्ठानमागम्य ४.३.४६
सगरोप्यवगम्या श्वानुसारि ४.४.२३
सगरोप्यश्वमासाद्य ४.४.३२
सगश्च प्रतिसर्गश्च ६.८.२
स गाधिनाम पुत्रः कौशिको ४.७.११
संकर्षणं स्कंधेन शीघ्र- ५.६.१६
संकर्षणस्तु तं दृष्टवा ५.६.१८
संख्यानं यादवानां कः ४.१५.४६
संक्षेपात्कथितः सर्गो १.५.२७
संघातांतर्गतैर्वापि कार्याः ३.१३.३४
स च गत्वा तदाचष्ट ५.३७.६५
स चंडालतामुपगतश्च ४.३.२२
स च तं शैलसंघात १.२०.६
स च त स्यमंतक ४.१३.२४
स च तदेव मणिरत्न ४.१३.१७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स च तस्मैवरं प्रादाद- १.२१.३२
स च तां स्नुषामुपयेमे ४.१२.३६
स च प्रणिपत्य पुनरप्येन ४.१३.५५
स च बाहुर्वृद्धभावादौर्वाश्रम ४.३.२६
स च भद्रश्रेण्यवंश ४.८.१२
स च विष्णुः परं ब्रह्म २.७.४०
स चाग्निः सर्वतो व्याप्य ६.४.१६
स चाचष्ट यथान्यायं ६.६.३४
स चाटव्यां मृगयार्थी ४.४.४१
स चातिप्रवणमतिः ४.१०.१६
स चापत्यस्पर्शोपचीय ४.२.७२
स चापि तस्मै तद्दत्त्वा ४.१३.१८
स चापि देवस्तं दत्त्वा १.१४.४६
स चापि भगवान् कण्डुः १.१५.५२
स चापि राजा प्रहस्याह ४.६.१२
स चाप्यचिंतयदहोस्य ४.४.५०
स चाह तं व्रजाम्येष ६.६.१८
स चितः पर्वतैरन्तः १.१६.६३
स चैकच्छत्रामानुल्लंघित ४.२४.२२
स चैन स्वामिनं हत्वा ४.२४.२
स चैलस्य पितुः स्नान ३.१३.१
स चोत्सृष्टमात्र ४.६.२३
सच्छास्त्रादिविनोदेन ३.११.६६
स जगाम तदा भूयो ६.६.४०
स जगामाथ कालिंदी ५.७.२
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं ५.२३.१७
सञ्जितस्यापि महता- १.१.१८
संचिंत्यागतमारुह्य ५.२६.१४
संज्ञायते येन तदस्तदोषं ६.५.८७
संज्ञेयमित्यथार्कश्च ३.२.४
स तत्पादं मृगाकारमवे- ५.३७.६६
स तत्रैव च तस्थौ ४.१३.१०४
स तथा सह गोपी भी ५.१३.५८
स तथेति गृहीताज्ञो ४.२.१६
स तस्य वैश्वदेवान्ते २.१५.६
स तां प्रणम्य शक्रेण ५.३०.४
स तमादाय कस्येयमर्हतीति ४.१.६७
स तु तेनापचारेण श्वा ३.१८.६२
स तु दक्षो महाभाग- १.१५.७५
स तु परितुष्टेन विश्वामित्रेण ४.३.२४
स तु राजा तया सार्द्धं ३.१८.५५
स तु वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां ५.२३.६
स तु सगर तनयरवात- ४.४.२४
स तोयतोयदच्छायस्तीक्ष्ण- ५.१४.२
सत्कर्मयोग्योन जनो ३.५.२२
सत्त्वमात्रात्मिकामेव १.५.३५
सत्त्वादयो न सन्तीशे १.६.४४
सत्त्वेन सत्यशौचाभ्यां १.६.१२६
सत्त्वोद्रिक्तोऽसि भगवन् १.४.४३
सत्पुत्रैणैव जातेन वेनोपि १.१३.४२
सत्यं कथयास्माकमिति ४.६.२५
सत्यं तद्यदि गोविंद ५.३०.३६
सत्यं भीरु वदस्येतत् १.१५.३३
सत्यं सत्यं हरेः पादौ ५.१३.५
सप्यकर्मणस्त्वतिरथः ४.१८.२७
सत्यधृतेर्वराप्सरसमुर्वशीं ४.१६.६५
सत्यपरतया ऋतध्वज ४.८.१४
सत्यवतीनियोगाच्च ४.२०.३८
सत्यवत्यपि कौशिकी ४.७.३४
सत्यवत्यां च चित्रांगद- ४.२०.३४
सत्यवाग्दानशीलोयं १.१३.६१
सत्यानृतेन तत्रास्तां द्वीपे २.४.८१
सत्याभिध्यायिनः पूर्वं १.६.३
सत्ये सत्यं ममैवैषापहासना १४.१३.७५
सत्राजिती सत्यभामा ५.२८.५
सत्राजितोपि मयास्या ४.१३.६४
सत्राजितोऽप्यधुना ४.१३.७८
सत्राजितोऽप्यमलक्ष्मणि ४.१३.१६
सत्राजिदप्यच्युतो ४.१३.२६
स त्वं गच्छ न संतापं ५.१२.२३
स त्वं प्रसीद परमेश्वर ५.२०.१०३
स त्वं प्राप्तो न संदेहो ५.२३.२८
सत्वतादेते सात्वता ४.१२.४४
स त्वसमंजसो बालो ४.४.८
स त्वां कृष्णाभिवेक्ष्यामि ५.१२.१२
स त्वामहं हनिष्यामि ६.६.२४
स त्वासक्तमतिः कृष्णे १.१७.३६
स त्वेकदा प्रभूत रथ ४.१२.१५
स ददर्श ततोव्यासं ५.३८.३५
स ददर्श तदा कृष्णमादा- ५.१७.१६
स ददर्श तमायान्तमुन्मत्तै- १.६.७
स ददर्श मुनींस्तत्र सप्त १.११.३१
सदसद्रूपिणौ यस्य ब्रह्मा- ५.७.६५
सदाचाररतः प्राज्ञो विद्या- ३.१२.४१
सदानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च ३.१२.२
स देवेशशरीराणि ५.३८.६६
स देवैरर्चितः कृष्णो ५.३०.३
सद्भाव एव भवतो मयोक्तो २.१२.४५
सद्यो वैगुण्यमायांति १.६.१३२
सद्वेषधार्येव पात्रम् ४.२४.६०
सधर्मचारिणीं प्राप्य ३.१०.२६
सनन्दनादयो ये च पूर्वं १.७.६
सनंदनादयो ये तु ब्रह्म- ६.७.५०
सनंदनाद्यैर्मुनिभिस्सिद्धयो ५.१८.४२
स निष्कासितमस्तिष्को ५.६.३६
सन्ततेर्न ममोच्छेदः १.१.२५
संतस्संतोषमधिकं प्रशमं ५.३.४
संतानकानामखिलं यस्या १.६.३
संतोषयामास च तं ५.२३.४
संदेशैस्साममधुरैः ४.२४.२०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

संदेहनिर्णयार्थाय वेदव्यासं ६.२.३
संध्याकाले च संप्राप्ते २.८.४९
संध्यारात्रिरहो भूमिर्गगनं ५.३०.९
संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यं १.३.१४
सन्नतिमतः कृतः ४.१९.५०
सन्नसेः सुनीथः तस्यापि ४.८.१९
सन्निधानाद्यथाकाशकालाद्याः २.७.३६
सन्निपातावधूतैस्तु ५.२०.६६
सन्मात्ररूपिणेचित्य- ५.१८.४८
स पत्नी तनयं दृष्ट्वा १.११.६
स पपात हस्तेन बलभद्रेण ५.२०.४१
स परः परशक्तीनां १.१२.६३
स पृष्टश्च मया भूयः ३.७.११
सप्तद्वीपानि पातालविधयश्च ३.७.२
सप्तमे च तथैवेंद्रो ३.३.१३
सप्त मेधातिथेः पुत्राः २.४.३
सप्तमे रोहिणीं गर्भे ५.२.२
सप्तमो भोजराजस्य ५.१.७५
सप्तरात्रं महामेघा ५.११.२२
सप्तर्षयः सुराः शक्रो १.३.१७
सप्तर्षयोथ मनवः ३.११.४
सप्तर्षिभिस्तथा धिष्ण्यैं ६.८.२४
सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य ६.४.१
सप्तर्षीणां तु यत्स्थानं १.६.३७
सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ ४.२४.१०५
सप्तर्षीणामशेषाणां ये च १.१२.९२
सप्तविंशति या प्रोक्ता १.१५.१३३
सप्ताष्टदिनपर्यंतं ५.३२.२१
सप्तोत्तराण्यतीतानि नव १.१५.३२
स बिभ्रच्छेरवरीभूतमशेषं २.५.२०
स ब्रह्मकान्सुरान्सर्वान् ५.१.१३
सभानलपुत्रः कालानलः ४.१८ २
सभा सुधर्मा कृष्णेन ५.३८.७
स भिद्यते वेदमयस्स्ववेदं ३.३.३१
सभूभृदभृभूत्यपौरा तु ५.३४.४२
स भोक्ता भोज्यमप्येवं १.१८.२८
समं नयति यः कुद्धान्सर्वं ३.१२.३७
समकर्णांतविन्यस्तचारुकुंडल ६.७.८१
समचेता जगत्यस्मिन्य १.१५.१५५
स मत्तोत्यंतधर्माभिः ५.२५.८
समभ्यच्चर्याच्युतं ६.८.३४
समरस्यापि परसुपारसद ४.१९.४१
समः शत्रौ च मित्रे च १.१३.६३
समस्तकर्मभोक्ता च १.१९.७१
समस्तकल्याणगुणात्मकोसौ ६.५.८४
समस्तजगदाधारो भवानल्प- ५.७.५५
समस्ततीर्थस्नानानि ६.८.५३
समस्तभूतादमलादनंतात् ४.२.१२८
समस्तभूभृतां नाथ उग्रसेन ५.३५.२६
समस्तवह्नयोऽभांसि ५.२.१४
समस्ताश्शक्तयश्चैता नृप ६.७.७०
समस्ताशक्तिरूपाणि ६.७.७१
समस्ता या मयाजीर्णा १.१३.७९
समस्तावय वेभ्यस्त्वं २.१३.१०३
समस्तेन्द्रियसर्गस्य यः १.१४.३३
समस्थितोरुजंघं च ६.७.८३
समस्यतोरिषून्दीप्ताग्काय- ५.३३.३२
समां च कुरु सर्वत्र येन १.१३.८१
समाक्षपीनावयवो २.१३.४७
समागम्य यथान्यायं ३.१८.६०
मातामहदोषेण तेन १.१३.१२
समदिश्य ततो गोपान ५.१८.११
समाधिभंगस्तस्यासी- २.१३.२९
समाधिविज्ञानावगतार्थं ४.४.५५
समान पौरुषं चेतो भावि ६.१.२३
समाप्ते चामरपतेर्यागे ४.५.७
समाहितमतिर्भूत्वा १.१९.१८
समित्पुष्पकुशादानं चक्रे २.१३.११
समुत्सृज्यासुरं भावं १.१७.८५
समुद्भव स्मस्तस्य ५.२०.९८
समुद्रतनयायां तु १.१४.५
समुद्रान्सरितः शैलनदी- ६.३.१९
समुद्राः पर्वताश्चैव २.६.५३
समुद्रावरणं याति ४.२४.१३१
समुपेत्याह गोविन्दं ५.३३.४०
समेत्यान्योन्यसंयोगं १.२.५३
स मेने वासुदेवोहमवतीर्णो ५.३४.५
स मे समाधिर्जलवास ४.२.१२०
सम्पदैश्वर्यमहात्मय ज्ञान १.१८.२४
संभक्ष्यं सर्वभूतानि ३.१७.२६
सभक्षयित्वा सकलं १.४.१६
संभर्तेति तथा भर्त्ता ६.५.७३
सम्भवन्ति ततोभांसि १.२.४२
संभाषणानुप्रश्नादि ३.१८.४४
संभूतं चार्धमासेन २.१२.६
सम्माननापरां हानिं २.१३.४२
संमानयन्द्विजवचो दुर्वासा ५.३७.६७
सम्यक् च प्रजापालन ४.१०.११९
स यदा यौवनाभोगभूषितो ५.२७.१३
स रथोधिष्ठितो देवैरादित्यै २.१०.२
स राजपुत्रस्तान्सर्वान १.११.३२
स राजा शिविकारूढो २.१३.५३
सरित्समुद्रभौमास्तु २.९.११
सरीसृपानृषिगणान्यच- ३.१४.२
सरीसृपा मृगास्सर्वे ५.२३.३६
सरीसृपैर्विहंगैश्च ६.८.२५
सर्गकामस्ततो विद्वान्स १.१५.१०२
सर्गप्रवृत्तिर्भवतो जगताम १.४.४४
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च ६.८.१३
सर्गस्थितिविनाशानां ५.३०.१०

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सर्गस्थितिविनाशानां १.२.४
सर्गस्थितिविनाशांश्च १.७.४०
सर्गादौ ऋङ्मयो ब्रह्मा २.११.१३
सर्गे च प्रतिसर्गे च ३.६.२६
सर्पणात्तेऽभवन् सर्पा १.५.४५
सर्पजातिरियं क्रूरा ५.७.७१
सर्व एव महाभाग १.१६.४४
सर्वकालमुपस्थानं ३.११.१०१
सर्वगत्वादनन्तस्य १.१६.८५
सर्वघोषस्य संदोहो ५.१०.३६
सर्वत्रगस्सुधर्मा च ३.२.३२
सर्वत्रातिप्रसन्नानि ५.१०.११
सर्वत्रासौ समस्तं च १.२.१२
सर्वथैव जगत्यर्थे स ५.१.३३
सर्वं देहोपभोगाय कुरुते ६.७.१६
सर्वंभूतमयोऽचिंत्यो ६.४.३
सर्वभूतस्थिते तस्मिन १.१७.७६
सर्वभूतहितं कुर्य्यान्नहितं ३.८.२४
सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथ १.१६.३७
सर्वभूतान्यभेदेन दहशे स २.१६.२०
सर्वभूतेषु चान्येन १.२२.२७
सर्वभूतेषु सर्वात्मन्या १.१६.७६
सर्वं मन्वंतरेष्वेवं ३.६.३१
सर्वमापूरयंतीदं तिष्ठंति ६.४.१६
सर्वमेव कलौ शास्त्रं यस्य ६.१.१४
सर्वयादवसंहारकारणं ५.३७.१०
सर्वरूपाय तेऽचिंत्यहविर्- ५.१८.४६
सर्वविज्ञानसंपन्नः २.१३.३७
सर्वं व्यापिन जगद्रूप १.१८.३६
सर्वशक्तिः परा विष्णो २.११.७
सर्वशक्ति मयोविष्णुः १.२२.६१
सर्वस्मिन्सर्वभूतस्त्वं १.१२.७१
सर्वस्य धातारमचिंत्य ४.२.१२६
सर्वस्याधारभूतोसौ २.२.५२
सर्वस्यैव हिः भूपाल २.१३.८२
सर्वस्वभूतो देवानामासीन् ५.३.२८
सर्वाणि तत्र भूतानि ६.५.८०
सर्वात्मकोसि सर्वेश १.१२.७२
सर्वात्मन्सर्वभूतेश १.१२.७३
सर्वात्मा सर्ववित्सर्वः ५.१७.६
सर्वाभावे वनं गत्वा ३.१४.२६
सर्वाभिश्च ताभिस्तथैवा ४.२.११०
सर्वा यशोदया सार्द्धं ५.७.२६
सर्वार्थास्त्वमज विकल्प ५.१८.५५
सर्वे च देवां मनवस्समस्ताः ३.१.४६
सर्वे चैते वशं यांति ३ ७.५
सर्वे तेऽभ्यागतज्ञाना १.७.१०
सर्वेश सर्वभूतात्मन्सर्व १.६ ५७
सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः ६.३.१
सर्वेष्वेतेषु युद्धेषु यादवै ५.२२.१२
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त २.२.५६
सवनगतौ हि क्षत्रियवैस्यौ ४.१३.१०६
सवनो द्युतिमान् भव्यो ३.२.२३
सवर्णाधित्त सामुद्री दश १.१४.६
स वव्रे भगवन्कृत्या ५.३४.३१
स वा पूर्वमप्युदारविक्रमो ४.१४.४६
सविकारं प्रधानं च १.२२.७७
स विदेहपुरी प्रविवेश ४.१३.१०२
स विप्रशापव्याजेनं ५.३७.५
सविलासस्मिताधारं ५.१७.२१
स श्लाघ्यः सगुणी धन्यः १.६.१३१
स समावासितः सर्वो ५.६.३०
ससम्भ्रमस्तमालोक्य १.२०.१५
स सर्वभूतप्रकृतिं ६.५.८३
स सर्वः सर्ववित्सर्वं स्वरूपो ६.८.२७
ससृजुः पुष्पवर्षाणि देवा ५.३.६
स सृष्ट्वा मनसा दक्ष १.१५.७७
सस्नौ स्वयं च तन्वंगी ३.१८.८६
सह जांबवत्या स द्वारका ४.१३.५८
सह ताभ्यां तदाऽक्रूरः ५.१८.४
सहदेवाच्च विजयी सुहोत्रं ४.२०.४७
सहदेवात्सोमापिस्तयानु ४.२३.४
सहस्रजित्क्रोष्टुनल- ४.११.५
सहस्रजित्पुत्रशतजित ४.११.६
सहस्रभागप्रथमा २.६.३५
सहस्रमेकं निष्काणां ५.२८.१३
सहस्रवक्त्रो भगवान्महात्मा ५.६.२७
सहस्र शीर्षा पुरुषः १.१२.५६
सहस्रसंहिताभेदं सुकर्मा ३.६.३
सहस्रस्यापि विप्राणां ३.१५.५६
सहालापस्तु संसर्गः ३.१८.१००
स हि देवासुरे युद्धे ५.२३.२२
स हि संसिद्धकार्यकरण ४.८.६
साकृष्टा सहसा तेन ५.२५.११
सा क्रीडमाना सुश्रोणि १.१५.२०
सागरं चात्मजप्रीत्या ४.४.३३
सांख्यज्ञानवतां निष्ठा ३.३.२६
सा च कन्या पूर्णेपि ४.१३.११८
सा च तेनैवमुक्तति ४.६.२२
सा च वडवा शतयोजन ४.१३.६३
स चावलोक्य राज्ञ ४.१२.२५
सा चैनं रसातलं ४.३.८
सा तत्र पतिता दिक्षु २.२.३४
सा तस्मै कथयामास ५.२७.१६
सा तस्य भार्या चितां ४.३.३०
सातिमुक्तमहारावा ५.५.१०
सा तु जातिस्मरा जज्ञे ३.१८.६३
सा तु निर्भर्त्सिता तेन १.१५.४६
साद्विद्वीपसमुद्राश्च १.२.५८
साधनालम्बनं ज्ञानं १.२२.४६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

साधवः क्षीणदोषास्तु ३.११.३
साधितं कृष्ण देवानामहं ५.१२.१०
साधु भोः किमनन्तेन १.१८.२०
साधु मैत्रेय धर्मज्ञ १.१.१२
साधुसाधु जगन्नाथ ५.१६.१६
साधुसाध्वस्य रूपमप्यनेन ४.६.७१
साधुसाध्विवति चोत्थाय ६.२.७
साध्या विश्वेऽथ मरुतो ५.३०.६३
साध्विदं ममापत्यर ४.१२.१६
साध्वीविक्रयकृद्वंःधपाल २.६.११
सानुरागाच्च तस्यां बुधः ४.१.१२
सांतानिकादयो वाते ५.३८.३८
सापह्नवं मम मनो ५.२०.६६
सापि तावता कालेन ४.१३.१२३
सापि द्वीतिये संप्राप्ते ३.१८.७३
साफल्यमक्ष्णोर्युगमेनदत्र ५.१७.२७
साम चोपप्रदानं च तथा ५.२२.१७
साम चोपप्रदानं च १.१६.३५
सामपूर्वं च दैतेयास्तत्र १.६.७६
सामर्थ्यं सतित्याज्य- ३.८.४०
सामवेदतरोश्शाखा ३.६.१
सामस्वरूपी भगवानुद्गीति १.८.२२
सामनि जगतीछन्दः १.५.५५
सामान्यस्सर्वलोकस्य ५.३०.४६
सांप्रतं च जगत्स्वामी ५.१७.११
सांप्रतं महीतलेष्टाविंशति- ४.१.७६
सा यदा धारणा तद्वदव- ६.७.८६
सारं समस्तगोष्ठस्य ५.१८.१६
सार्धकोटिस्तथा सप्त २.८.३
सार्ष्टिमार्ष्टि शिशुसत्य ४.१५.२१
सालग्रामे महाभागो २.१३.७
सालम्बनो महायोगः १.२२.६२
सवार्णिस्तु मनुर्योसौ ३.२.१५
साश्वं च तं निहत्य ४.१३.३२
सिंहनादं ततश्चक्रे ५.१४.८
सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो ४.१३.४२
सिंहासनगतः शक्रस्संप्राप्य- १.६.११६
सिंहिका चाभवत्कन्या १.१५.१४१
सितदीर्घादिनिश्शेषकल्पना ५.३०.८
सितनीला दिभेदेन यथैकं २.१६.२२
सिंधवो निजशब्देन वाद्यं ५.३.५
सिंधुतट दावि कोर्वीचंद्रभा- ४.२४.६६
सिसृ क्षुरन्यदेहस्थः १.५.३३
सीता चालकनन्दा च २.८.११३
सीमंतोन्नयने चैव पुत्रादि- ३.१३.६
सीरध्वजस्य भ्राता ४.५.२६
सीरध्वजस्यापत्यं ४.५.३०
सुकुमारतनुर्गर्भे जंतुर्बहुमला- ६.५.१०
सुकुमारसंज्ञाय बालकाय ४.१३.३४
सुकुमारी कुमारी च नलिनी २.४.६५
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च ३.२.२८
सुखं सिद्धिर्यशः कीर्त्तिरित्येते १.७.३१
सुखदुःखोपभोगौ तु तौ २.१३.८१
सुखबुद्ध्या मया सर्वं ५.२३.४१
सुखोदयस्तथानन्दः शिवः २.४.४
सुगंधमेतद्राजार्हं रुचिरं ५.२०.६
सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च ४.२.१२२
सुतृप्तैस्तैरनुज्ञातस्सर्वेणा- ३.१५.३६
सुत्रामाणः सुकर्मणः ३.२.३८
सुदासात्सौदासो मित्र ४.४.४०
सुद्युम्नस्तु स्त्रीपूर्वकत्वाद्रा ४.१.१५
सुधनुर्जह्नुपरीक्षित्प्रमुखाः ४.१६.७८
सुधनुषः पुत्रस्सुहोत्रस्तस्मा ४.१६.७६
सुधामानस्तथा सत्या ३.१.१४
सुधामा शङ्खपाच्चैव २.८.८३
सुनीतिरपि ते माता १.१२.६४
सुनीतिर्नाम तन्माता १.१२.१४
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्त १.११.३
सुनीथा नाम या कन्या १.१३.११
सुनिवातेषु देशेषु यथा ५.११.१८
सुपारात्पृथुः पृथो ४.१६.४२
सुप्रभाताद्य रजनी मथुरा- ५.१८.२४
सुप्रसन्नादित्यचंद्रादि ४.१५.३२
सुवलात्सुनीतो भविता ४.२३.६
सुभद्रायां चार्भ कत्वेपि ४.२०.५१
सुभ्रुत्वामहमभिकामोऽस्मि ४.६.४०
सुमतिः पुत्रसहस्राणि ४.४.४
सुमतिमप्रतिरथं ४.१६.४
सुमतिर्भरतस्याभूत्पुत्रः २.१.३३
सुमविश्चाग्निवर्चाश्च ३.६.१७
सुमतेस्तेजसस्तस्मादिन्द्रद्युम्नो २.१.३६
सुमंतुस्तस्य ३.६.२
सुमहांश्चायमनावृष्टि ४.१३.१३३
सुमेधा विरजाश्चैव ३.१.२८
सुयोधनस्य तनयां ५.३.५४
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा १.१५.१२५
सुरम्याणि तथा तासु २.२.४७
सुरसायां सहस्रं तु १.२१.६
सुरापो ब्रह्महा हर्ता २.६.६
सुरामांसोपहारैश्च ५.१.८६
सुराश्च सकलास्स्वांशै- ५.१.६२
सुरासुरगंधर्वयक्ष ४.१३.५३
सुरास्समस्तास्सुरनाथकार्यं ५.१.५६
सुरुचिर्दयिता राज्ञस्तस्या १.११.२७
सुरुचिः सत्यमाहेदं १.११.१६
सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन २.४.३४
सुवर्चला तथैवोषा विकेशी १.८.८
सुवर्णमणिरत्नादौ वस्त्रे ६.१.१७
सुवर्णांजनचूर्णाभ्यां तौ तदा ५.६.५
सुशर्माणं तु काण्वं ४.२४.४३

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

सुशीलो भव धर्मात्मा १.११.२४
सुहोत्राद्धस्ती य इदं ४.१९.२८
सूक्ष्मातिसूक्ष्मातिबृहत्प्रमाणा ५.१.५६
सूतेनोक्तान् गुणानित्थं १.१३.६४
सूदयं स्तापसानुग्रो ५.१४.६
सूदयाम्येव दैत्येन्द्र पश्य १.१९.१६
सूर्यरश्मिसुषुम्णायस्तर्पित- २.११.२२
सूर्य्यस्य पत्नी संज्ञाभूत्तनया ३.२.२
सूर्यस्य वंश्या भगवन् ४.६.१
सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि २.९.३
सूर्यात्सोमात्तथा भौमात्- १.१२.९१
सूर्यादीनां च संस्थानं १.१.७
सूर्यादीनां द्विजश्रेष्ठ १.८.९
सूर्यांशुजनितं तापं निन्ये ५.१०.१३
सूर्येणाभ्युदितो यश्च ३.११.१०२
सूर्यो द्वादशभिःशैघ्र्यान् २.८.३४
सृजत्येष जगत्सृष्टौ १.२२.२२
सृंजयात् पुरंजयः ४.१८.४
सृज्यते भवता सर्वं तथा ५.७.७२
सृज्यस्वरूपगर्भासि सृष्टि- ५.२.८
सृष्टं च पात्यनुयुगं १.२.६२
सृष्टाः कालेन कालेन ५.३८.५७
सृष्टिं चिंतय तस्तस्य १.५.४
सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं १.२.६६
सृष्टिस्थित्यन्तकालेषु १.२.२.४१
सृष्टिस्थितिविनाशानां १.७.४७
सेतुपुत्र आरब्धनामा ४१७.३
सेद्रेरुद्राग्निवसुभिरादित्यै- ५.७.३७
सेयं धात्री विधात्री च २.४.९७
सैंधवान्मुंजिकेशश्च ३.६.१३
सैव च मित्रावरुणयोः ४.१.१०
सैष भ्रमन भ्रामयति २.९.२
सैष विष्णुः स्थितः २.११.८
सैषा धात्री विधात्री च १.१३.९२
सोतिकोपादुपालम्य ५.१५.५
सोऽधिरुह्य महानामैराव- ५.१२.२
सोनपत्योभवत् ४.१६.४
सोऽपि कैशोरकवयो ५.१३.६०
सोऽपि च तामतिशयित ४.६.३७
सोपि तत्काल एवान्यै ४.५.६
सोऽपि पौरवं यौवन ४.१०.१८
सोऽपि प्रविष्टो यवनो ५.२३.१९
सोऽप्येनं ध्वजन्नजाब्धकृत- ५.१८.२
सोऽप्येनं मुष्टिना मूर्ध्नि ५.२०.७८
सोमं पञ्चदशे भागे २.१२.११
सोमकाज्जंतुः पुत्रशत- ४.१९.७२
सोमदत्तं शलं चैव ५.३५.२८
सोमदत्तस्यापि भूरिभूरिश्रव ४.२०.३२
सोमसंस्था हविस्संस्थाः ३.११.२४
सोमस्य भगवान्वर्चो १.१५.११२
सोमाधारः पितृगणो ३.१५.५५
सोमार्काग्न्यंबुवायुनां ३.१२.२७
सोऽयं त्वयैव दत्तो मे ५.२९.२४
सोयं यः कालियं नागं ५.२०.४६
सोऽयं येन हता घोरा ५.२०.४५
सोयं सप्तगणः सूर्य- २.१०.२३
सोयंसोयमितीयुक्ते तया ५.३२.२६
सोयमेको यथा वेदस्त- ३.४.१५
सोऽवगाहत निश्शंकस्तेषां ५.९.१०
सोहं गन्ता न चागन्ता २.१५.२५
सोहं तथा यतिष्यामि १.११.२६
सोऽहं ते देवदेवेश ५.७.७०
सोऽहं त्वां शरणमपारम ५.२३.४७
सोहं न पापमिच्छामि १.१९.७
सोऽहं वदाम्यशेषं ते १.१.३०
सोऽहं यास्यामि गोविंदं ५.१६.२७
सोऽहं सांप्रतमायातो ५.२९.७
सोहमिच्छामि तच्छ्रोतुं ३.७.७
सोहमिच्छामि धर्मज्ञ १.१.४
सौम्यासौम्यैस्तदाशांता १.७.१५
सौराष्ट्रावंत्यशूद्राभीरान्न ४.२४.६८
सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्ध्वं २.७.९
स्तम्भस्थदर्पणस्येव २.११.१९
स्तवं प्रचेतसो विष्णेः १.१४.२१
स्तुतोऽहं यत्त्वया पूर्वं ५.३.१४
स्तुवन्ति चैनं मुनयो २.११.१६
स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं २.१०.२०
स्तूयतामेष नृपतिः १.१३.५३
स्तोत्रस्य चावसाने ते ३.१७.३५
स्तोत्रेण यस्तथैतेन त्वां १.९.१३७
स्त्रियः कलौ भविष्यंति ६.१.२१
स्त्रियोनुकंप्यास्साधूनां ५.७.५४
स्त्रीभिर्नरैश्च सानंदं ५.१९.१३
स्त्रीत्वमेवोपभोगहेतुः ४.२४.७७
स्त्रीत्वादगुरुचित्ताहं ५.३०.७५
स्त्रीवधे त्वं महापापं किं १.१३.७३
स्त्रीसहस्राण्यनेकानि ५.३८.५१
स्थानभ्रंशं न चाप्नोति १.१२.१०३
स्थानात्स्थानं दशगुण- ६.३.४
स्थानेनेह न नः कार्यं ५.६.२२
स्थाप्यः कुवलयापीडस्तेन ५.२०.२३
स्थाली स्थमग्निसंयोगा- २.४.८९
स्थावराः क्रिमयोब्जाश्च २.६ ३४
स्थावरान्ताः सुराद्यास्तु १.५.२९
स्थिते तिष्ठेद्व्रजेद्याते ३.९.४
स्थितौ स्थितौ स्थितस्य मे ३.१७.४३
स्थूला मध्यास्तथा ५.३०.१३
स्थूलैः सूक्ष्मैस्तथा ३.७.३
स्नातस्य सलिले यस्याः २.८.११६
स्नातस्स्रग्गंधधृक्प्रीतो ३.११.११७

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

स्नातो नांगानि ३.१२.२४
स्नातो यथवत्कृत्वा च ३.११.७७
स्नानमेव प्रसाधन हेतुः ४.२४.८७
स्नानाद्विधूतपापाश्च २.८.११६
स्नानावसानं ते तस्य ६.२.५
स्नुषां सुतां चापि गत्वा २.६.१२
स्पर्शमात्रं तु वै वायू १.२.४१
स्पृष्टे स्नानं सचेलस्य ३.१८.४२
स्पृष्टो नखांभसा वाथ ५.३८.४१
स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः ३.५.२३
स्फटिकगिरिशिलामलः ३.७.२३
स्मरतस्तस्य गोविन्द १.१७.४३
स्मराशेषजगद्बीजकारणं ५.६.२४
स्मर्यतां तन्महाराज ३.१८.६६
स्मारितेन यथा व्यक्तस्ते- ३.१८.७६
स्मृतजन्मक्रमस्सोथ ३.१८.८७
स्मृते सकलकल्याण- ५.१७.१७
स्यमंतकं च सत्राजिताय ४.१३.६२
स्यमंतकमणिरत्नमपि ४.१३.५६
स्रग्धरं पीतवसनं सुपर्ण- ५.३४.१७
स्रष्टा विष्णुरियं सृष्टि १.८.१६
स्रष्टा सृजति चात्मानं १.२.६७
स्रुक्तुण्डसामस्वर- १.४.३४
स्वकीयं चं यौवनं ४.१०.१७
स्वधर्मकवचं तेषामभूद्यत् ३.१८.३५
स्वधर्मस्याबिरोधेन नरै- ६.२.२५
स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाश- ३.७.१४
स्वपोषणपराः क्षुद्रा देह- ६.१.३०
स्वयंवरे कृते सा तं ३.१८.८६
स्वयं शुश्रूषणाद्धर्म्यानि १.१२.६७
स्वरूथः सानुकर्षो युक्तो २.१२.१७
स्वर्गस्थधर्मिसद्धर्मफल ३.१७.२१
स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दांपत्य ३.१८.६५
स्वर्गापवर्गव्यासेधकारणं १.१.१६
स्वर्गापवर्गो मानुष्यात् १.६.१०
स्वर्गार्थं यदि वो वांछा ३.१८.१७
स्वर्गे च कृतप्रियैर्देवै ४.४.७७
स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या १.२१.७
स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ २.१२.२१
स्वर्याते तु रजौ नारदर्षि ४.६.१५
स्वर्लोकादपि रम्याणि २.५.५
स्वल्पमेतत्कारणं ४.१३.१३२
स्वल्पांबुवृष्टिः पर्जन्य ६.१.५२
स्वल्पेन हि प्रयत्नेन ६.२.३४
स्वल्पे नैव तु कालेन ५.६.१०
स्वल्पेनैव हि कालेन ३.१८.२४
स्ववर्णधर्माभिरता ३.१७.३६
स्वसा तु यक्षरक्षांसि १.२१.२५
स्वस्त्यस्तु ते गमिष्यामि ५.१६.२४
स्वस्थः प्रशांतचित्तस्तु ३.११.६१
स्वस्थाः प्रजा निरातंका २.२.५४
स्वस्त्रीयं बालकं सोथ ३.५.६
स्वस्वं वै भुंजतां तेषां ५.३७.४१
स्वाचांतस्तु ततः ३.११.२२
स्वादूदकस्य परितो २.४.६३
स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः २.४.८६
स्वाध्यायगोत्राचरणम- ३.११.६३
स्वाध्याशौचसंतोषतपांसि ६.७.३७
स्वाध्यायसंसमाभ्यां स ६.६.१
स्वाध्यायाद्योगमासीत ६.६.२
स्वायंभुवं तु कथितं कल्पा- ३.१.८
स्वायंभुवो मनुः पूर्वं परः ३.१.६
स्वारोचिष श्रोत्तमश्च ३.१.२४
स्वीकरणमेव विवाहहेतुः ४.२४.८६
स्वेनैव कृष्णो रूपेण ५.१०.४८

ह

हंसकुंदेंदुधवलं नीलावर ५.१७.२३
हतवीर्यो हतविषो दमितोहं ५.७.७६
हते तु नरके ५.२६.२२
हतेषु तेषु कंसेन ५.१.७३
हतेषु तेषु देवेंद्र ५.१२.२२
हतेषु तेषु बाणोपि ५.३३.८
हत्वा कुवलयापीडहस्त्या- ५.२०.४२
हत्वा गर्वसमारूढो ५.३८.१६
हत्वा च लवणं रक्षो १.१२.४
हत्वा त पौंड्रक शौरिः ५.३४.२७
हत्वा तु केशिनं कृष्णो ५.१६.१६
हत्वाऽऽदाय च वस्त्राणि ५.१६.१७
हत्वा बलं सनागाश्वं ५.२६.१०
हत्वा मुरं हयग्रीवं तथा ५.२६.१६
हत्वा सैन्यमशेषं तु तस्य ५.२७.१६
हतव्यो हि महाभाग नागोयं ५.२०.३४
हंति यावच्च यत्किंचित- १.२२.३६
हन्यतां हन्यतामेष १.१२.२७
हयाश्च सप्तच्छदांसि तेषां २.८.५
हरति परधनं निहंति ३.७.२८
हरश्च बहुरूपश्च १.१५.१२२
हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीड- ५.६.१२
हरिणीं तां विलोक्याथ २.१३.१८
हरिता रोहिता देवास्तथा ३.२.३४
हरिममरवरार्चितांघ्रिपद्मं ३.७.१८
हरिशंकरयोर्युद्धमतीवासीत ५.३३.२२
हर्यंगाद्धद्रथः भद्ररथाद ४.१८.२२
हर्यश्वाद्दिवोदासोऽहल्या च ४.१६.६२
हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु १.१५.६६
हर्षप्रायमसंसर्गि गतिमद्- ३.१७.२२
हविर्धानात् षडाग्नेयी १.१४.२
हविष्मान्सुकृतस्सत्यस्तपो- ३.२.२७
हविष्यमन्स्यमांसैस्तु शशस्य ३.१६.१
हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेन ५.१३.३८
हस्तसंस्पर्शमात्रेण धूर्त्तेनैषा ५.१३.३६

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा १.१३.४५
हस्तेन गृह्य चैकैकां गोपीनां ५.१३.५०
हालाहलं विषं घोरमनन्तो- १.१८.५
हालाहलं विषं तस्य सर्व- १.१८.३
हालाहलं विषमहो दैत्य १.१६.१०
हालाहलात्पललकस्ततः ४.२४.४७
हाहाकारो महाञ्जज्ञे ५.२०.४४
हाहाकारो महाञ्जज्ञे ५.२०.३३
हाहा क्वासाविति जनो गोपी-५.७.२१
हिंसा भार्या त्वधर्मस्य ततो १.७.३२
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे १.५.६१
हिडिंबा घटोत्कचं भीमसेना ४.२०.४५
हितं मितं प्रियं काले ३.१२.३४
हिमांबुघर्मवृष्टीनां कर्त्ता ३.५.२०
हिमालयं स्थावरणं १.२२.८
हिमावान्हेमकूटश्च २.२.११
हिरण्मयं रथं यस्य ३.५.२५
हिरण्यकशिपोः पुत्राः १.१५.१४२
हिरण्यकशिपोः पुत्राष्षङ्गभी ५.१.७०
हिरण्यकशिपुत्वे च ४.१५.१
हिरण्यकशिपुः श्रुत्वा तां १.१६.१
हिरण्यगर्भदेवेंद्ररुद्रादित्या- ६.८.२२
हिरण्यगर्भपुरुष प्रधान- १.११.५५
हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं २.१३.४४
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मा- ६.७.५१
हिरण्यगर्भो भगवान्वासुदेवः ६.७.५६
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यु- ६.५.३८
हिरण्यनाभः कौसल्यः ३.६.४
हिरण्यनाभशिष्यस्तु ३.६.७
हिरण्यनाभस्य पुत्रः ४.४.१०८
हिरण्यनाभात्तावत्यस्संहिता ३.६.५
हिरण्यरोमा वेदश्चिरूर्ध्व- ३.१.२२
हृत्वा चिक्षेप चैवैनं ग्राहोग्रे ५.२७.४
हृदयस्थस्ततस्तस्य तं १.१६.२४
हृदि नारायणश्चास्ते २.१२.३२
हृदि नारायणस्तस्यशिशुमार-२.६.२४
हृदि यदि भगवाननादि रास्ते ३.७.२६
हृदि संकल्प्य यद्रूपं ५.७.६६
हे दिग्गजाः संकटदन्तमिश्रा १.१७.४१
हे दैत्यपतयो ब्रूत यदर्थं ३.१८.३
हे प्रलंब महाबाहो केशिन्. ५.४.२
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ २.१.१६
हे राम हे कृष्ण सदा धेनु ५.८.४
हे विप्रचित्ते हे राहो हे १.१६.५२
हे सूदा ममपुत्रोसावन्येषामपि १.१८.२
हे हर्यश्वा महावीर्याः प्रजा १.१५.६२
हेदे शालिनि मद्गेहे २.१५.१४
हैहयपुत्रो धर्मः तस्यापि ४.११.८
होमदेवार्चननाद्यासु ३.१२.२०
होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासै ३.१८.५६
ह्रस्वदीर्घप्लुतैर्यत्तु ६.४.४४
ह्रासवृद्धी स्वहभःगैर्दिवसानां २.८.६०
ह्लादिनी संधिनी संवित्स्वये १.१२.६८

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDAL
LIBRARY
Jangamwadi Math, Varanasi
ACC No. 8463

।। इति शुभम् ।।

S.J.V.J. PRATISHTHAN
LIBRARY
Jangamawadimath, Varanasi
Acc. No 131

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

ACC NO.
LIBRARY
CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi

Digitization by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC0. In Public Domain. Jangamwadi Math Collection, Varanasi